

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

YAYINLARI: 121

SERİ : I

SAYI : A-23

TÜRK DÜNYASI EL KİTABI

Birinci Cilt

COĞRAFYA-TARİH

İkinci Baskı

ANKARA - 1992

(

^R
TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIR

Yayınlan: 121 Seri: I Sayı

^L
TÜRK DÜ
B-:

EL

COĞR

|
' İkinci Baskı ANKARA -1992

Bu eser
gerçekleştirilmiştir.

*ın desteği ile

Sözbaşı

ISBN : «75-456-047-1 (TK. No)
ISBN : 975-456-048-x(1.Cilt) Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü,

Yayımlayan	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 17. Sok. No: 38 08490 Bahçelievler / ANKARA Tel: 213 31 00-213 41 35
Birinci Baskı	1976
İkinci Baskı Baskı Sayısı	10.000
Dizgi, Baskı	Sistem Ofset Matbaacılık Umltd Şirketi Ankara, 1992

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, kuruluş tarihi olan 1961'den bugüne kadar yayınladığı yüzden fazla eser, tertiplediği sempozyum ve konferanslar yanında aylık ve ilmi dergileriyle kültür ve medeniyet meselelerimizi aydınlatmaya çalışan bir kuruluştur.

Okuyuculara sunduğumuz üç ciltten ibaret Türk Dünyası El Kitabı bahse konu araştırmaların en hacimiisidir.

Eserin ilk baskısı tek cilt olarak 1976 yılında yayınlanmıştır. Büyük bir ihtiyaca cevap verdiği için yurtiçinde ve yurtdışında ilgi ile karşılandı ve kısa zamanda mevcudu tükendi

Enstitümüz Bilim Kurulu eseri; Seride hazırlanacak El Kitabı'na temel kaynak vazifesi görmesi düşüncesinden hareketle plânlamıştı. Ancak, kültür tarihimizin zenginliği Be meselelerinin azameti plâna sadık kalınmasına engel oldu. Araştırmaların uzun/ıft* veya kısalık gibi düşüncelerle hudutlandırıl-maması bundandır.

Yeni baskıda plân ve görüşte ilk yayından uzaklaşmış değildir. DH, tarih ve coğrafya gibi alanlarda kolay değişmeyen bilgiler ilk baskıdaki yerlerini muhafaza etti. Nüfus, &tetstff/c ve haritalarda bazı değişme ve gelişme gösteren konular yeniden işfencff. Edebiyata, sanat ve fikir hayatına dair yeni müstakil araştırmalarla Türk Dünyası'nın -fiusyatte son siyasi ve iktisadî hareketlerin çıkışına kadar- meselelerine bakış yeni bir ufuk kazandı. Toplanan bilgi ve etütleri faydacı bir görüşle üç dit halinde toplamamız tamdan doğdu. Eserin huduttan dışında kalmış daha birçok konuların mevcudiyetini biliyoruz. Enstitümüz Bilim Kurulu'nun hazırladığı plâna göre 12&tük kütö-yat halinde düşünölen eser, ileride tek bir B Kitabı olarak da okuyucuya sunulacaktır.

Enstitümüz, Türk kültür ve medeniyeti alanlarındaki toplu çatışmaların bk denemesi mahiyetindeki bu kitabın ilk baskısında emeği geçenleri hatırlar, bugün aramızdan ayrılanları rahmette anarken, yeni yayına vücut veren meslekdaşlarımıza ve hususiyile büyük emeği geçen Prof. Dr. Abdülhalük Çay'a şükranlarını sunar.

Türk Kültürünü Araştırma
Enstitüsü

İÇİNDEKİLER

Birinci Bölüm

TÜRK ÜLKELERİNİN COĞRAFYASI

Giriş	1
I. Dört Ülkelerinin Tabii Coğrafyası (Ahmet ARDEL)	7
II. Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış (Nadir DEVLET)	55
1. Demografi	55
- Ekonomi	91

İkinci Bölüm

TÜRK TARİHİ	111
Giriş (İbrahim KAFESOĞLU)	111
K Asya Türk Devletleri (İbrahim KAFESOĞLU)	111
1. Hun İmparatorlukları (İbrahim KAFESOĞLU)	111
2. Tabgaç Devleti (İbrahim KAFESOĞLU)	125
3. Göktürk Hakanlıkları (İbrahim KAFESOĞLU)	127
4. Uygurlar (İbrahim KAFESOĞLU)	145
5. Kırgızlar (İbrahim KAFESOĞLU)	156
6. Türgişler (İbrahim KAFESOĞLU)	156
7. Karluklar (İbrahim KAFESOĞLU)	156
8. Oğuzlar (İbrahim KAFESOĞLU)	156
9. Kimekler (M. Kemal ÖZERGİN)	156
II. Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri	175
Giriş (Akdes Nimet KURAT)	175
Doğu Avrupa'daki En Eski Türk Kavimleri	
1. İskitler, Sarmatlar, Roxolan ve Yazıgılar	176
2. Hunlar ve Atöla, (Akdes N. KURAT)	177
3. Avarlar (Akdes N. «URAT)	177
4. Hazar Kağanlığı	171
5. Peçenekler, Uz (Oğuz)*tar ve Kumaniar	171
6. Kama (Çulman) Bulgarları Devleti	171

IH. Kültür ve Teşkilât (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	187
1. Bozkr Kültürünün Meselesi.....	188
2. Sosyal Yapı.....	Himlütü
3. Bozkr Türk İli'nde Teşkilât.....	201
4. Din	208
5. İktisadî Hayat.....	216
6. Edebi Kültür ve Sanat.....	222
7. Düşünce ve Akıl	228
W. İlk Türk-İslâm Siyasî Şekilleri (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	237
1. Türklerin İslâmîyet'e Geçmesi.....	237
2. Abbasiler Zamanında Türkler (Etki).....	238
3. Karahanlılar (Erdogan MERÇİL).....	İM fMV> 240
4. Gazneli Devleti (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	&&y&+^w4fr,,2A6
V. Selçuklular (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	247
1. Büyük Selçuklu İmparatorluğu.....	jğüfa..... 247
2. Irak ve Horasan Selçuklular.....	283
3. Kirman Selçuklular.....	*Ö@»1A5»»**^^^A^ 283
4. Suriye Selçuklular.....	«w-l&.....^tv^^a^^,, 284
5. Anadolu Selçuklu Devleti (Haluk YILDIZ).....	mmmri\$&..... 284
VI. Ortadoğu'da Kurulmuş Türk Devletleri (Anadolu İslâm, Suriye ve Irak).....	291
1. Doğu Anadolu ve Emir Türkmen Beylikleri (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	291
2. Atabeylikler (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	295
3. Anadolu Beylikleri (Erdogan MERÇİL).....	YtinmrLL'i'M'^: 297
4. Delhi Türk Sultanlığı (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	323
5. Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri (M.C. Şabeddin TEKİNDAGI).....	327
6. Harezmi Devleti (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	336
7. Karakoyunlular (Abdullah KAY).....	344
8. Akkoyunlular (Abdullah KAY).....	348
VII. İslâmî Türk Devletlerindeki Kültür ve Teşkilât (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	351
1. Hükûmet.....	362

2. Teşkilât.....	358
3. Halk ve Toprak.....	362
4. Diril Hayat.....	364
5. Felsefe ve Bilim.....	370
6. Edebiyat.....	376
7. Sanat.....	377
8. İmar Faaliyetleri.....	378
9. Türk Hususiyetleri.....	379
VII. Orta Asya ve Çuk Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri (Ahmet TEMİR).....	383
1. Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı (Ahmet TEMİR).....	385
2. AHm Ordu Devleti (Akdes Nimet KURAT).....	400
3. Kazan Hanlığı (Ahmet TEMİR).....	409
4. Astrahan Hanlığı (Reşid Rahmeti ARAT).....	415
5. Kasm Hanlığı (Ahmet TEMİR).....	417
6. Kmm Hanlığı (HafifINALCIK).....	420
7. Nogay Hanlığı (Ahmet TEMİR).....	435
8. Sibir (Sibirya) Hanlığı (A.N. KURAT- A.TEMİR).....	437
IX. Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri (İbrahim KAFESÖĞÜ).....	447
LTimurlular Devleti.....	447
2. Orta Asya'da Kültür.....	448
3. Kaşgar-Turfan Hanlığı.....	450
4. Hind-Türk İmparatorluğu.....	451
X. Osmanlı İmparatorluğu.....	457
1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilât (HafifINALCIK).....	457
2. Osmanlı Devleti'nin Siyasî Tarihi (Fâtin DEİR).....	477
3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Hareketler (Erdemend KURAN).....	*W
XI. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (Cengiz ORHONLU).....	507
XII. Kuzey Türk Cumhuriyeti (H. Fikret ALASKA).....	529

Birinci Bölüm

Türk Ülkelerinin Coğrafyası

Giriş

Türkler'in İlk Yurdu Ve Yayılış Sahaları

Türkler'in göçlerden önce oturduğu topraklar meselesi geçen asırdan beri münakaşa edilen bir mevzudur. Batılı bilginlerden çoğu meseleyi kendi meşgul oldukları ilim dalları bakımından ele aldıklarından bu hususta çeşitli neticelere varmışlardır. Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak, Altay dağlarını Türkler'in anayurdu kabul ederken (Klaproth, 1824; Hammer, 1832; Schott, 1836, Castrân, 1856; Vam-bery, 1885; Oberhummer, 1912), etnologlar İç Asya'nın kuzey bölgelerini, antropologlar Kırgız bozkırı - Tanrı dağian arasım, san'at tarihçileri kuzeybatı Asya sahasını (Strzygowsky, 1935), bazı kültür tarihçileri Altaylar - Kırgız bozkırları arasını (Menghin, Koppers, 1937) veya Baykal Gölü'nün güneybatısını-göstermişler; bazı dil araştırmacıları da Altaylar¹ in veya Kingan silsilesinin doğu ve batısının (Radloff, 1891; Ramstedt, 1926) Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bütün bunlara bakarak eski Türk yurdunun coğrafi sınırını çizebilmek az çok mümkün olmakla beraber, belirli ve daha dar bir bölgenin tâyini müşkül görünmektedir. Bunun sebebi Türkler'in daha iye zamanlardan itibaren geniş bir sahaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir. Bununla beraber ciddi "dil* araştırmaları bu sahanın Altay - Ural dağları arasına alınmasına, hattâ Hazar denizinin kuzey ve kuzeydoğu bozkırlarının Türk Anayurdu olarak tesbitine imkân vermektedir. Çünkü M.Ö. il. bin ortalarına ait bazı dil yadigârlarının ortaya koyduğu gibi» Türkler'in etrafa yayılmalarından önce hem eski Ural'lı kavimlerle, hem de Hind - Avrupa dillerini konuşan Ârî'lerle temas edebilmeleri -Urallıların bölgenin kuzey ve kuzeybatısında, Arî'lerin de Mâverâünnehir'in kuzey sahasında yaşamaları dolayısıyla- ancak bu coğrafi kesimde mümkün olabilirdi. Orta Asya'da Kiselev ve Çernikov vb. tarafından yapılan arkeoloji araştırmaları M.Ö. II. binden daha önceki Türk yurdunu tesbitte mühim ip uçları vermiştir. Kuzey Aitaylar'ın hemen batısında (Minusinsk bölgesi) ortaya çıkarılan Afanasyevo (M.Ö. 2500 -1700) ve Andronove (M. ö. 1700 - 1200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk, mongoloid olmayan, brakisefal Türk ırkının proto tipi idi.

Çok eski zamanlarda başlayan anayurttan ayrılma hareketleri, fasılalarla, binlerce yıl devam etmiş¹ MÖ. vukubulan büyük Türk göçlerinin tarihleri kesinlikle bilinmemekte beraber bazı tesbitler yapılabilmektedir. Meselâ yukarıda zikredilen Uralî - Türk - Ârî komşuluğunun M.Ö. 1500'lerde olması muhtemeldir. M.Ö. 1500-1000 arasında bir kısım Türkler Uzak Doğu'da yaşıyorlardı. Kuzey Çin'de ve bugünkü Moğolistan'da Türkler'in mevcudiyeti daha gerilere Neolitik çağa kadar takip edilebilmektedir. Türkler'den bir kol olan Yakutlar İle Çuvaşlar'ın ana kütleden ayrılması ve Yakutlar'ın Doğu Sibirya'ya doğru yönelmeleri çok eski bir tarihte vukubulmuş olmalıdır; zira dilleri "ana Türkçe'den en ayrı düşen Türk kavimleri bunlardır ve bilhassa Yakutça bugün en çok değişen bir lehçedir. Diğer taraftan Türkler'den bir kısmının da M.Ö. 1300 -1000 arasında Türkistan'da bulduklarına dair işaretler vardır. W. Eberhard'a göre, buraya dışarıdan gelen Hind - Avrupalıların bölgeyi kendi hâkimiyetlerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Türkler'den bir kütlenin de batıya yönelerek Volga Nehri etrafındaki düzlüklerde (M.Ö. VI.- III. asırlar) "İskitler" ile birlikte yaşadıkları tahmin edilmektedir. Hindistan'ın Indus - Pencâb havasına doğru ilk Türk hareketi, bir tahmine göre, M.Ö. I. bin başlarına tesadüf eder. Daha eski tarihlerde Türkler'in İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş olmaları da muhtemeldir.

Milâttan sonraki Türk göçlerine katılan boylar ve zamanları hakkında ise açık bilgilere sahip bulunuluyor: Hunlar Avrupa'ya (375 ve müteakip yıllarda) ve Kuzey Hindistan'a (Ak-Hunlar). Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun Nehri kenarlarına (X. asır) ve sonra, Mâverâünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (XI. asır), Avrupa Hunları Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya (VI. asır ortası), Bulgarlar Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a ve İtil (Volga) nehri kıyılarına (641 'i takip eden yıllarda), Macarlar'la birlikte bazı Türk boyları, Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830'dan sonra), Sabirler Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (V. asrın ikinci yarısı), Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uz (Oğuzlar'dan bir kol)'lar Hazar Denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlar'a (IX - XI. asır), Uygurlar, Orhun nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'i takip eden yıllarda) göç etmişlerdir. Bunlardan bilhassa Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapılmış, hem de çok mühim tarihî neticeler vermiştir. Bu göçler, yeni vatan kurma maksadını güden büyük çapta fütuhât vasfındadır. Tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de 'sızma*' diyebileceğimiz yoldur ki, bazı kalabalık boylardan ayrılan grupların veya ailelerin veya sağlam yapıpılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları suretinde belirir. Bu şekilde dahi Türkler'in katıldıkları topluluklar içinde üstün bir kabiliyet göstererek askerî kuvvetlere veya siyasî hayata hâkim oldukları, hattâ bazan devlet kurdukları bilinmektedir (Meselâ Mısır'da, Hindistan'da).

Türkler'in gerek "fütuhât", gerek "sızma" vasfında olsun etrafa yayılmaları şüphesiz her zaman kolay cereyan etmiyor, bazan pek şiddetli çatışmalara sebep oluyordu W, bu durum, ağır darbelere maruz kalan yabancılar tarafından Türkler'in sevimsiz karşılanmalarına yol açıyordu. Aslında İyi, haksever ve âdil insanlar olmalarına rağmen Türkler hakkında söylenen hayal mahsulü türlü ithamların sebebi de bu olmalıdır.

Eski dünya kıt'alanında görülen geniş Türk yayılmalarının pek ciddi sebeplere dayanması gerekir. Tarihte göçler mevzuunun araştırmacıları, en İptidaisi dahil hiçbir

kavmin kendiliğinden ve keyif için yer değiştirmedeğini, oturlan topraktan ebediyen ayrılmamanın bir insan için çok müşkül olduğunu ve göçlerin ancak bir takım zaruretler yüzünden vukua geldiğini göstermişlerdir. Tarihî kayıtlarda Türk göçlerinin de iktisadî sıkıntı, yani Türk anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması sebebiyle olduğu belirtilmiştir. Büyük ölçüde kuraklık (meselâ Hun göçü), nüfus kalabalıklığı ve mer'a darlığı Türkier'i göçe mecbur etmiştir. Toprağın artan nüfusu oesleyemez hale gelmesi yüzünden dar ziraat alanları dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türkler'in tabii bir hayat sürebilmek için çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası vb. gibi başka iktisadî vasıtalara da ihtiyaçları vardı. Bunlar, iklimi elverişli, tabiat servetleri zengin ve o çağlarda pek az nüfuslu civar bölgelerde mevcut idi. Bunu Batı Türkleri'nin tarihinde de görmek mümkündür. Meselâ, Anadolu'nun Selçuklular tarafından iskân edilmesi (XI - XII. yüzyıllar) ve XIV. yüzyıttan ikinci yarısından sonra Osmanlılar'ın Rumeli'ye geçişi bu şekilde bir nüfus kalabalığının yer değiştirmesi neticesi olmuştur.

Türk tarihine dair kayıtlarda göçlerin ve akınların başlıca sebebi olarak zikredilen bu hususlar, yalnız, Türkler'in başka memleketlere yönelmelerini değil, bazan iktisadî ve ticarî bakımdan nisbeten daha fazla imkânlarla sahip diğer Türk topraklarına intikaline de yol açmıştır. Böylece tarih? devirlerde Türkler'den tur kütle başka bir Türk zümresini arzuları hilâfına, göçe mecbur etmiştir (meselâ IX - XI. asır göçleri). Gerek bu şekilde, gerek yabancı ağır dış baskıya maruz katan (meselâ XI. asır Moğol K'i-tan hücumu) Türkler, tabiiyeti kabul edip istiklâlden mahrum kalmaktansa memleketi terk etmeyi tercih ediyorlardı. Bu durum, daha ziyade bozkır kavimleri için bahis konusu idi.

Bununla beraber Türklerin birbiri arkasına çeşitli yönlerde yayılmalarını sağlayan başka âmiller de mevcuttur. Bunlardan biri, Türk maneviyatının sağlamlığıdır. Zaruret neticesi de olsa, bilinmeyen ufuklara doğru akmak, her an karşılaşılabilecek tehlikeleri göğüslemeğe hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm-kafım savaşı vasatında yaşamak, her millet için tabii sayılacak bir durum değildir. Türkler'de açık şekilde müşahede edilen ve onların tarih boyunca hareketli bir topluluk halinde sürekliliğini mümkün kılan bu ruhi davranış, başarılar arttıkça daha da kuvvetlenmiştir. Bunun yanısıra her askerî muvaffakiyet de yeni bir siyasî hedefe yol açmış ve ülkeler zaptedildikçe yeni fetih arzuları kamçılanmıştır. Bu durum Türkler'de zamanla, dünyayı huzur ve sükûna kavuşturmayı gaye edinen bir fütuhât felsefesi ve her yerde âdil, insanları eşit sayan Türk töresini yürürlüğe koymak üzere bir cihan hâkimiyeti mefkuresi doğurmuşu benzemektedir.

Astında bir bozkır halkı olan ve bozkırlarda doğup gelişen kültürün yaratıcısı bulunan Türkler'in, yayılma safhasında kendi kültürleri için yaşama ihtimalinin zayıfladığı sınırlarda durakladıkları, ormanlık, çok sıcak ve rutubetli bölgelere pek girmedikleri görülmektedir. Yabancı hayat tarzı, yabancı inanışların hâkim olduğu bölgelere nüfuz etmiş Türk zümrelerinin, oralarda fazla barınmadıkları ve çok ke-re varlıklarını kaybettikleri dikkati çekmektedir (Çin'de Tabgaçlar, Batı Avrupa'da Hunlar, Balkanlar'da Bulgarlar, Kuzey Hindistan'da çeşitli Türk devletleri vb. gibi).

Bugün Türkler, kabaca batıda Balkanlar'dan, doğuda Büyük Okyanus*, kuzeyde Kuıey Buz Deft&Pnden güneyde Tibet'e kadar olan geniş bir sahada yaşarlar.

Bu geniş saha dahilinde Türkler, iki yerde büyük ve yeknesak topluluklar teşkil ederler. Bunlardan bin Türkiye, diğeri de batı kısmı Ruslar'ın, doğu kısmı Çinliler'in idaresinde olan Türkistan'dır. Bu iki birlik, aralarındaki intikali sağlayan ve kuzey kısmı Ruslar'ın, güney kısmı İranlılar'ın idaresinde katan Azerbaycan ile beraber, Batı Trakya'dan Moğolistan hududuna kadar hemen hemen kesintisiz bir Türk nüfus sahası vücuda getirirler.

Hudutlarını kabaca çizdiğimiz bu sahada Türkler'in topluca yaşadıkları diğer yerler Tatar, Başkırt ve Çuvaş boylarının ve Fin-Ugur kavimlerinin yaşadığı Idil-Ural bölgesi, Yakutistan ite Altay dağları - Baykal gölü arasındaki Altay, Hakas ve Tanu-Tuva bölgeleridir. Kesintisiz Türk nüfus sahası olarak sınırladığımız yerlerin dışında Türkler Yugoslavya'da, Makedonya ve Üsküp havalisinde; Polonya'da, Romanya'da Dobruca ve Basarabya'da, Bulgaristan'ın Deliorman, Mestanlı-Kızanlık, Filibe, Pilevne ve Varna bölgelerinde; Yunanistan'ın Batı Trakya; Irak'ın Kerkük havalisinde; Suriye'nin Azez, Münbiç ve Lazkiye bölgelerinde; Afganistan'da; bazı Ege adalarında ve Kıbrıs'ta yaşarlar.

Bugün 68. yıldönümünü İdrâk ettiğimiz Türkiye Cumhuriyeti tarihî bir gelişmenin mahsulüdür. Bunun, tabii bir neticesi olarak da, Türkiye bu topraklarda oturan insanların "ana vatan") vasfını kazanmış, hattâ yabancı boyunduruğu altında yaşayan soydaşları için de bir ümit ve iftihar kaynağı, gerçek bur ana vatan olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti, engin Türk Tarihi İçerisinde kuruluşunu takip eden yarım yüzyıllık sureyi, çeşitli dış tehlike ve tehditlere rağmen savaşız geçirmiş, bütün gücünü memleketinin imarına ve halkının refahına adanmış, yeryüzündeki tek bir Türk devletidir. Hedef ve dileğimiz, Atatürk'ün mânevi rehberliğinde, birlik ve beraberlik içinde güzel yurdumuzu ve milletimizi daha mutlu günlere, çağdaş medeniyet seviyesinin de üstünde bir başarıya ulaştırmaktır.

I. Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası

Ahmet AnM

Sayılan 150 milyonu aşan Türkler, yeryüzünde geniş bir sahaya yayılmışlardır. Bu saha» Kuzey Buz Denizi'nin (Arktik Okyanus) bir parçası olan Doğu Sibirya Denizi'nden Akdeniz'e kadar Avrasya (Avrupa-Asya) kıt'asını verevine kesmekte ve Idil-Ural bölgesinden Himalayalar'a kadar uzanan memleketleri içine almaktadır. Bu geniş sahanın göze çarpan umumi karakteri, kurak iklim bölgeleri (bozkır ve çöller) oluşu ve hâkim yüzey şekillerinin de, dağlara, yaylalara ve ovalara tekabül edışıdır.

Buralarda yaşayan Türkler'in hayat tarzları, bölgeden bölgeye bazı farklar göstermekle beraber, esas itibariyle ziraat ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Gerçekten, Doğu ve Batı Türkistan'ın alçak yaylalarıyla, geniş ovaları ve bilhassa vahalarında hâkim geçim kaynağı ziraat olduğu git», Azerbaycan'da ve Anadolu'da, bu yerler, yani ovalar ve alçak yaylalar, ziraat sahalarıdır. Orta Asya'nın dağlık sahalalarında ve bozkırlarında hayat tarzı geniş ölçüde hayvancılığa dayandığı gibi, Kafkasya'da, Azerbaycan'da ve Anadolu'nun dağlık yerlerinde de aşağı yukarı aynı karakteri göstermektedir.

Görülüyor ki, yaşadıkları yerler arasında mesafelerin uzak olmasına rağmen, Türk dünyasının hayat tarzında bir birlik vardır.

Türk Dünyası'nın çok büyük bir kısmı Ön Asya ile Orta Asya'da yer almakta, ancak küçük bir kısmı Avrupa'da bulunmaktadır. Ayrı birlikler halindeki bu bölgelerin coğrafyası, ana hatlarıyla aşağıda gösterilmiştir.

Ön Asya ve Orta Asya Coğrafyasının Ana Hattarı:

Akdeniz'den Batı Pakistan'a, Orta Asya dağ ve ovalarından Kızıldeniz'e kadar uzanan sahada Ön Asya, kurak bölgeleri (çöller ve stepleri), ovaları, yay şeklinde

yüksek dağları ve bunlar arasında yer alan yüksek yaylaları ihtiva etmektedir. Bunlar Kafkaslar, Toroslar, Elbruz dağları, Hindikuş ve Zagros dağları, İç Anadolu ve Doğu Anadolu yaylaları ile İran yaylası, **Rion** ve Kura vadileri, Mezopotamya ovaları, Suriye ve Arabistan düzlükleridir.

Ön Asya'da yüzey şekillen bakımından bir birlik yoktur. Her tarafta yükseklikleri teşkil eden dağlar, yaylalar ve ovalar gibi genç ve ihtiyar şekiller yan yana bulunur. Kapalı ve açık havzalar da birbirini takip etmektedir. Burada büyük tabii bölge birliği, belirttiğimiz tezatlar içinde kayboluyor gibi görünüyorsa da iklim onu perçinlemektedir. Gerçekten Ön Asya'da hüküm süren iklim neticesi birbiriyle ahenkli olmayan unsurlar arasında bir yakınlık meydana gelmiştir. Ön Asya'da kurak iklimlerin muhtelif çeşitlilikleri tesirlerini gösterir. Kuraklık, Akdeniz ve bilhassa Karadeniz kıyılarına yaklaştıkça ehemmiyetini kaybetmektedir. Arap yarımadasının güneybatısında musunun tesiriyle yazın; Karadeniz'in doğu ve Hazar denizinin güney kıyılarında ise her mevsimi yağışlı bir iklim vardır. Bunun dışında kalan Ön Asya memleketlerinde kurak ve sıcak yazlar ve bazen şiddetli geçen yağışlı kışlarla kenefini gösteren çeşitli iklim tipleri hüküm sürmektedir. Her tarafta günlük (bilhassa yazın çöllerde) ve yıllık sıcaklık farkları fazla ve mevsimler arasındaki sıcaklık değişiklikleri belirlidir. Her yerde yaz mevsimi bitkilerin gelişmesinde bir duraklama devridir. Bahar mevsiminin yağışları bitkilere yeniden hayat verir. Yüzey şekillerinin çeşitliliği sıcaklıkları, yağış miktarlarını çoğaltıp, azaltmak ve yağışı kara çevirmek suretiyle bu umumî hatları daha belirli bir hale getirmektedir.

Ege kıyılarından Afganistan'a, Hicaz'dan Horasan'a kadar geniş bir sahada aşağı yukarı aynı iklim şarttan hüküm sürmekte ve bununla alakalı olarak aynı bitki manzarası, seyrek ve cılız, su kaybına karşı mücehhez bitkilerden müteşekkil topluluklar dağları ve ovaları örtmektedir.

Görülüyor ki iklim, Ön Asya'da, yukarda kısaca bahis konusu edilen muhtelif unsurları birleştiren bir husus olarak ortaya çıkmaktadır.

Birliği sağlayan iklimle tezadı yaratan yüzey şekillerinin terkihi ön Asya'da unsurlar arasında yeni bir bağ yaratmaktadır. Ön Asya memleketlerinde çukur sahalarla bunları çerçeveleyen yüksek dağ ve yaylalar arasındaki ehemmiyetli yükseklik farkları (Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde kıyı ovaları ile dağ sıraları arasında 2.000 m.'den fazla) dolayısıyla yazın çok sıcak olan çukur sahalardan yüksek yerlere, kışın da çok soğuk olan dağlardan ılık ovalara doğru mevsimlik iniş çıkışlar vardır. Suna insanlarla birlikte hayvanlar da katılmaktadır. Anadolu'nun batı kısmında Yörükler her sene sıcak yaz aylarında yaylalara çıkar ve sonbaharda da alçak ovalara ve vadilere inerler. Aynı şekilde iniş ve çıkış Doğu Anadolu dağları ile civar ovalar arasında da vardır. Buna benzer hareketler diğer ön Asya ülkelerinde de cereyan etmektedir.

ön Asya'da esas itibariyle iklim ve yüzey şekillerinden ileri gelen bu mevsimlik yer değiştirmeler, bugün olduğu gibi tarihin her devrinde görülmüştür. Halen gittikçe ehemmiyetini kaybeden, hattâ bazı bölgelerde tamamen ortadan kalkan, insanlarla birlikte sürülerin yer değiştirmesi (göçebelik) ön Asya'nın tarih boyunca ar-zettiği en büyük hususiyetlerinden biridir. Ön Asya'nın ovalarıyla dağları arasındaki bu mevsimlik göçler, zaman zaman seyrini değiştirerek,

devamlı göçle-

re ve yayılmalara inkılâb etmiştir. Tarihte buna ait misâller çoktur. Ön Asya büyük istilâlar diyarı, geçici büyük imparatorlukların kurulduğu ve kavimlerin, medeniyetlerin yer değiştirdiği bölgelerdir. Kuzey ile güney, doğu ile batı arasındaki bu 'geçiş bölgesi, tabîî şartlar ve kaynaklarıyla, böyle bir duruma yol açmıştır.

Orta Asya'yı, güneyde, Alp sistemine dahil dünyanın en yüksek dağ sıfatın teşkil eden Himalayalar'la, kuzeyde Sayan dağları ve Baykal gölü etrafındaki dağlar, batıda Hazar denizi ile, doğuda Büyük Kingan dağları arasında kalan geniş saha meydana getirmektedir. Bu geniş sahanın doğu parçası ile batı parçası arasında, bilhassa yer şekilleri bakımından, esaslı farklar vardır. Orta Asya'nın doğu kısmı yüksek dağlar, yaylalar ve bunlar arasında yer alan küçük-büyük bir takım kapalı çukurluklardan müteşekkil olduğu halde, batı kısmı kapalı denizlerle göllerden ve geniş ovalarla alçak yaylalardan meydana gelmiştir. Onun içindir ki, bazı coğrafyacılara, Orta Asya'nın yüksek dağ ve yaylalardan müteşekkil doğu kısmına 'Yüksek Orta Asya' derler. Ovalardan müteşekkil olan batı kısmı ise bu büyük bölgenin alçak kısmını meydana getirmektedir. Asya'nın bu kısmında Türk unsurlar hâkim olduğu için Orta Asya topraklarına, geniş mânâda Türkistan denilmektedir. Böyle bir adlandırmada Orta Asya'nın Pamir ile Altay dağları arasındaki dağlık sahanın doğu kısmı Doğu Türkistan'ı batı kısmı Batı Türkistan'ı meydana getirmektedir.

Yabancı bazı müellifler bu yerlerin bugünkü siyâsî durumunu göz önünde tutarak Doğu Türkistan'a Çin Türkistanı; Batı Türkistan'a da Rus Türkistanı demektedirler. Bu tâbirler tarihi bakımdan olduğu kadar ilmî bakımdan da hatalıdır. Filhakika halen bu bölgeler adlarını, üzerlerinde yaşayan milletin adından atmaktadırlar. Bu geniş bölgenin adı, aslında sadece Türkistan'dır ve coğrafî araştırmalardaki bölge taksimatına uyularak Doğu ve Batı Türkistan diye iki kısma ayrılmıştır. Bugün Rus işgali altında olmasına rağmen, Doğu Almanya için Rus Almanyası denmediği gibi. Birinci Cihan Harbi sonuna kadar Avusturya ve Almanya arasında paylaşılmış Çekoslovakya için de Avusturya Çekoslovakyası ve Alman Çekoslovakyası diye tâbirler kullanılmamıştır. Bu misâlleri çoğaltmak mümkündür. Aslında Rus Türkistanı, Çin Türkistanı gibi sunî bir ayırım yapanların maksattan, bu sahaların Türk ülkeleri olduğunu unutturmaktır. Ruslar'ın ve Çinlilerin daha da ileri giderek. Ruslar'ın Batı Türkistan'ı Sinkiang eyaleti diye adlandırarak Türkistan mefhumunu büsbütün ortadan kaldırmaya çalışmaları bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Büyük bir coğrafî birlik olarak 'Orta Asya' tâbiri yerindedir. Diğer taraftan hâkim unsuru teşkil eden Türkler'in vatanı için Türkistan tâbiri de doğrudur. İstilâcı devletlerin kullandıkları tâbirler Türk Birliğini parçalayıcı, hattâ ortadan kaldırıcı mahiyettedir.

Ön Asya ve Orta Asya'nın Yüzey Şekilleri:

Güneyde, jeolojik tarihin pek eski devirlerinde katılmış ve üzeri tortullarla örtülmüş Ur ;kara parçası, kuzeyde geniş bir saha kaplayan bir jeosenklinealden (dağların, içinde teşekkül ettiği dar ve derin eski Akdeniz) yan basınçlarla meydana çıkmış olan dağ **sıraları...** Ön Asya'nın bir ucundan öbür ucuna kadar uzanan bu sahada yapı ve yüzey şekillerinin mahiyetine bunların tesir ve mukabil tesirleri hâkim olmuştur.

Güneyde eski bir kara parçası olan Arabistan, Afrika plâtfonunun devamıdır. Bu kıta çekirdekleri eski dağların aşınmasıyla meydana gelen düzlüklerdir. Buna karşılık bölgenin kuzey kısmında üçüncü zamanda meydana gelen büyük dağ sıraları mevcuttur. Eski Akdeniz'in kapladığı geniş sahada meydana gelmiş olan bu dağ zincirleri birbirine eklenerek Ege kıyılarından Karakurum dağlarına kadar uzanmaktadır.

ön Asya'da bugünkü yüzey şekillerinin ilk taslağı III. Zamanın birinci devrinde (Eosende) meydana gelmiştir. Fakat öyle zannediliyor ki, hiç olmazsa Ön Asya'nın batı kısmında, bu devirde, meydana gelmiş olan kıvrımlar aşınarak düzleşmiştir. Yerli ve yabana jeologların araştırmalarına göre Anadolu, III. zamanın ikinci yarısında (Neojen'de) aşınma neticesi geniş bir dalgalı düzlük haline gelmişti. IH. Zamanın ikinci yarısında ve bilhassa III. Zaman sonu ve IV. Zamanın başlarında (Pliosen ve Kuaterner'de) husule gelen takımıyla yükselme, aşınmayı şiddetlendirerek yüzey şekillerini daha çok kenar dağlık bölgelerde gençleştirmiştir. Umumiyetle akarsuların yaptığı bu aşınmaya, Dördüncü Zamanın yağışlı - buzul devresinde yüksekliği 2.500 m.'yi geçen bölgelerde, mevziî buzulların aşındırmasını da ilâve etmek lâzımdır.

Yukarıda bildirildiği şekilde meydana gelen sıradağlar, bütünüyle batı-doğu istikametinde uzanmakla beraber, yer yer sapmalar da göstermektedir. Bu hal, güneyde, eski kütlelerin (Arabistan gibi eski kıta çekirdekleri) kuzeye doğru ilerlemiş oimatarıyla ilgilidir. Meselâ Güneydoğu Anadolu'da Arap yarımadası - Suriye plâtfonunun kuzeye doğru bir çıkıntı yapması neticesi Güneydoğu Toroslar kavsı, kuzeye doğru atılmıştır. Bazen de jeosenklinal içinde mevcut eski bloklar, arzettikleri mukavemet dolayısıyla, kıvrımların istikamet değiştirmelerine sebep olmuşlardır. İşte bu sebeplerden dolayı Ege denizinden Hindikuş'a kadar olan sahada uzanan dağların, yer yer yayıldıkları ve sıkıştıkları görülmektedir.

ön Asya'nın batı kısmında kuzey ve güneyde uzanan dağ sıraları arasında bir bağlantı görülmemektedir. Anadolu'nun batı tarafında kıyı kısmında dağlar Çeşme yarımadası ile Sakız adasında güney - kuzey; Biga yarımadasında güneybatı - kuzeydoğu istikametinde uzanmaktadır. Aynı uzanış Gelibolu yarımadasında da görülmektedir. Ege bölgesinin iç kısmında dağların istikameti doğu - batı olup aralarında aynı yönde uzanan geniş ovalar vardır. Burada dağlara ve ovalara bu istikameti verdiren âmil kırıklardır. Bu yapı şekli Marmara bölgesinin güney ve güneydoğusunda da vardır. Bursa bölgesinde güneydoğu - kuzeybatı istikametinde uzanan dağ sıraları ite Kuzey Anadolu dağlarının güney kolu karşılaşmaktadır. Bu bölgenin kuzeyinde Kuzey Anadolu dağ kavisleri sıralanmaktadır. Hakikatte İç Anadolu'da kıvrımlı dağ kan/ısları, Balkanlar'ın ve Istrancalar'ın devamı olan, kuzey Anadolu dağ sıralarını Güney Anadolu dağ sıralarına bağlamaktadır.

Kabaca Bursa bölgesinde birbirinden ayrılan Kuzey ve Güney Anadolu dağ sıraları Ooğu Anadolu'da birleşirler ve sıkışır. Burası, bölge olarak Anadolu'nun en yüksek kısmıdır. Bunda, kırık hatları boyunca sıralanmış olan volkanların da mü» him bir rolü vardır. Van gölü ile Gökçeğöf'ün doğusunda bu dağlar tekrar genişlerler ve şahsiyetlerini kazanırlar. Kuzey ve Güney İran'dan seyreden kotlar, Afganistan'da, takriben Kabil civarında birleşirler. Bu kollardan güneydekiler çok daha basit yapıdadır. Bunların ortasında İran yaylası bulunmaktadır.

Mezopotamya ovalarına hâkim olan Zagros dağları, bütünüyle, sade bir yapı arz etmektedir. Aynı yapı sadeliği güneydoğuda Mekran dağlarında da görülmektedir. Gerek Zagros dağlarında, gerek Mekran'ın doğusunda eski kütlelerin (-batıda Arap bloku, doğuda Gondvana) kuzeye doğru ilerlemesi neticesi kıvrımların yaptıkları kavislerin uzantısında karışıklıklar olmuştur. Mekran'ın doğusunda sıkışmış olan bütün dağ sıraları güney - kuzey istikametini alırlar. Kabil'in doğusunda birçok gruplar halinde balı - doğu, güneybatı - kuzeydoğu istikametinde devam ederler. Bu kısımda Sefid Kûh, Salt Range Ön Asya dağlarının en doğu kısmını teşkil eden silsilelerdir.

İran Azerbaycanı'nda dağ sıralarının uzantısı daha karışıktır. Buralar yapı bakımından Doğu Anadolu'yu andırmaktadır: Kuzeybatı - güneydoğu istikametinde etrafı yüksek dağlarla çevrili bir yayla; çöküntü olukları ite geniş sahaları kaplayan lâv akıntıları ve sönmüş volkanlar. Bu yapı şekli Eibruz'a kadar devam etmektedir. Bunun doğusunda Kuzey İran dağları, basit yapı şekliyle, Horasan'da Ntşabur ve Sebzevar'a kadar uzanmaktadır. Hazar denizinin doğusunda kuzeybatı - güneydoğu istikametinde uzanan büyük Balkan, Kopet dağ ve bunun güneyinde aynı istikamette uzanan Binalut, Puşti Kûh silsileleri sıkışarak yüksek Kûh-i Baba silsilesini meydana getirirler. Bunlar, kuzeydoğuda Hindikuş sıradağı halinde devam ederler. Bu kısımda yükseklik 7.000 m.'yi geçmektedir. Daha doğuda dağ kavisleri Himalaya silsilesi arasında devam eder.

Kuzey Anadolu ve İran silsilelerinin kuzeyinde yer alan Kafkas dağları, bazı müşterek hatları İte, Ön Asya sıradağlarına bağlanabilir. Yukarıda bildirildiği gibi Hazar denizinin doğusunda kuzeybatı - güneydoğu istikametinde uzanan Büyük Balkan ve Kopet dağ silsilesi, Baku - Krasnodovsk denizaltı eşiği ile Kafkaslar'a, Kafkaslar da daha batıda Taman ve Kerç kıvrımları ile Kırım'a bağlanmaktadır.

Kafkaslarla İran Azerbaycanı dağlık bölgesi arasında bulunan orta ve aşağı Kura havzası ve aşağı Araş oluğu Azerbaycan'ın en verimli sahasını teşkil eden bir çöküntü bölgesine tekabül etmektedir.

Aip kıvrımlarını müteakip tesviye edilmeye başlanan Ön Asya, III. Zamanın ikinci yarısının ortalarına doğru, hafif dalgalı bir düzlük (peneplen) haline gelmişti. Bu zamanda, kenar bölgelerde denizler, iç kısımda göller geniş sahalar kaplıyor ve işgal ettikleri çanaklara birikintilerini bırakıyorlardı. Bundan sonra husule gelen takımıyla yükselmeler (epirojenik hareketler) yer yer, seviye farklarına sebep oldu. Fakat bölge katılmış olduğundan tektonik (tabakaların ufukliliğini bozan hareketler) hareketlerin büyük bir kısmı kendini kırılmalar şeklinde gösterdi. Bunların neticesi etrafı dağlarla çevrili çukur sahalar husule geldi. İstikametleri batı - doğu, kuzeybatı - güneydoğu olan çukur alanlar, Anadolu'nun her tarafında, Kafkasya'da, İran Azerbaycanı'nda mevcuttur. Bu yerler, bahis konusu bölgelerin her tarafında hemen aynı özelliği haizdirler: Verimli topraklar, sulak yerler, beşerî ve iktisadî hayatın toplandığı merkezler; fakat buna mukabil şiddetli deprem sahaları, aynı zamanda, sık sık su basımına mâruz kalan yerler.

81» Zaman sonları (Üst Neojen) ve IV. Zaman (Kuaterner)'da husule gelen şiddetli volkanizma neticesi lâvlar bu çukur sahaların bir kısmını doldurdu, bazılarının içimde bir takım setler meydana getirerek gerisinde büyük göllerin teşekkülüne yol

açtı. Meselâ Muş - Van çukurunu tıkayan Nemrut'un lâvları bunun doğusunda Van gölünün meydana gelmesine sebep olmuştur.

Güney Kafkasya'da Gökçe göt, kuzeybatı * güneydoğu istikametinde uzanan büyük bir çukur alanın en alçak kısmını işgal etmektedir. Çukurun batı ve güneybatı kenar? 3.500 metreyi geçen volkanik kütlelerle (batıda Akdağtar, güneyde Soğanlı dağları) çevrilidir. Gerek bu dağlar, gerek bunların eteğinde yayılan lâvların husule getirdikleri setler, suların toplanmasına yol açarak Gökçe göl (yüksekliği 1.928 m.) ün teşekkülüne meydan vermiştir.

ön Asya'nın bu kısmındakine benzer bir yapı Orta Asya'da vardır. Orta Asya'nın Türkler'le meskûn olan kısmı doğu - batı, güneybatı - kuzeydoğu istikametinde uzanan büyük çukur sahalarla kaplıdır. Bunlar, yükseklikleri 4.000 m.'yi geçen dağlarla çevrili olup ikisi çok ehemmiyetlidir: Fergana ve tok göl çanakları. Birincisi deniz seviyesinden 500 m. yükseklikte bir ovaya, ikincisi 1.500 m. yükseklikte bir göte tekabül etmektedir. Her ikisi de birer çöküntü sahası olup teşekkül zamanları İti. Zaman sonu (Üst Neojen) ve IV. Zaman (Kuaterner)'dir. Orta Asya çukur sahalarının» çerçeveyeleyen dağlar, mevziî olarak kırılmış, yükselmiş kısımlardır. Yükselme, SU. Zaman sonu (Pilosen) ve IV. Zaman (Kuaterner)'da olmuştur. Gerçekten bölge İli Zaman sonunda hafif dalgalı bir düzlük halini almıştır. Bu devrin sonunda ve IV. Zaman başlangıcında bütünyle yükselme (epirojenik) hareketleriyle bölge büyük yükseklikler kazanmıştır. Yükselme, bölgedeki buzullaşmadan evvel olmuştur. Orta Asya'nın bu dağlık sahasında iki tip yüzey şekli ayırıldık-tedir: Çukur sahalar ve dağlar. Beşer? ve iktisadî hayat alçak yerlerde toplanmış olmakla beraber, onlara bu imkânı veren, suyu sağlayan dağlardır. Anadolu'da olduğu gibi burada da bu çöküntü alanlarının en büyük mahzuru su baskınları ve depremlerdir. 1965'teki Taşkent depremi buna iyi bir delildir.

Orta Asya yer şekilleri bakımından her tarafta aynı karakteri göstermez. Bilhas-sa Orta Asya'nın merkezî kısmı ile doğusunda dağlar, yaylalar ve ovalar birbirinin içine girmiştir. Yalnız alçak sahaları ihtiva eden batı kısmında ovalarla alçak yaylalar hâkimdir. Diğer tabiat şartlarından olan iklim, akarsular ve bitki örtüsü Üzerine esaslı tesirleri olması dolayısıyla evvelâ yer şekilleri kısaca gözden geçirilecektir.

Doğu Türkistan'ı Batı Türkistan'dan ayırın ve yer yer kuzeybatı - güneydoğu, batı - doğu, güneybatı - kuzeydoğu istikametlerinde birtakım yaylar çizen dağ sıraları kuzeyden güneye doğru şöyle sıralanmaktadır: Kuzeybatı - güneydoğu istikametinde uzanan Tarbagatay dağları ve bunların güneyinde de Aladağlar. Bu iki dağ sırası Orta Asya dağlarının kuzey yaylarını teşkil etmektedir. Üzerlerinde 4.000 metreyi geçen birçok zirveler vardır. Bu dağ sıralarının güneyinde Tanrıdağ-ı'na ait sıralar bulunur; Çungarya Aladağı, Kungei Aladağı, Terskei Aladağı, Talaş Aladağı. 5.000 metreyi geçen birçok zirveleri ihtiva eden bu dağlar Türkistan için bir su hazinesidir. Sır Derya ve İli, bu dağların yüksek zirvelerinde mevcut olan büyük buzulların eriyen sularıyla beslenmektedir. Tanrıdağları ile Büyük Altaylar arasında çöl ve bozkırları ihtiva edBrt Çungarya havzası bulunur. Sır Derya'nın kaynak kısmını meydana getiren Narin suyu ile Amu Derya'nın kaynak kısmı arasında kalan dağ sıraları (Alay dağları, Zerefşan dağları, Türkistan dağları, Hisar dağları) Orta Asya dağlarının orta yaylarını meydana getirirler. Bu dağlarda 5.000 metreyi geçen birçok zirveler

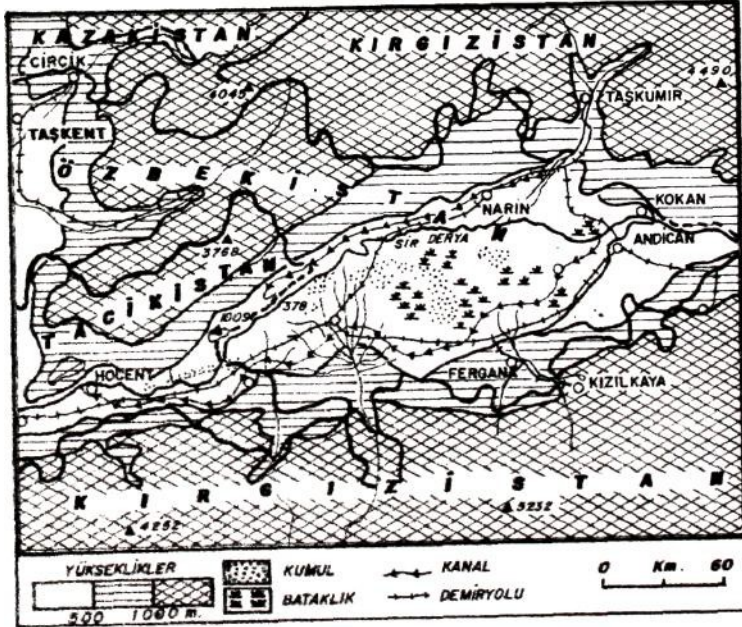
ve bunların üzerinde müteaddit buzullar vardır.

Çatkal dağları ile Alay dağları arasında bir çöküntü sahası olan Fergana havzası bulunmaktadır. Bu havzanın beşerî ve iktisadî değeri çok büyüktür. Altay dağları Be Pamirler etrafında güneybatı - kuzeydoğu, batı.- doğu ve kuzeybatı - güneydoğu istikametlerinde uzanan ve 7.000 metreyi geçen yüksek zirveleri İhtiva eden sıralar Orta Asya dağlarının güney yaylarını teşkil ederler.

Güneydoğuya doğru uzanan dağlar (Altın dağları) Tibet havzasını güneyden çerçevelemektedir. Hakikatte bu dağlar, bahis konusu havzanın, güney kenarında yaylar çizmektedir. Bunların arkasında batıda Karakurum, doğuda Üstün ve Arka dağlar aynı istikamette yaylar meydana getirirler.

Orta Asya dağları, kuzeyden güneye doğru gidildikçe, kıvrılma tarihleri bakımından, yenileşmektedir Baykal gölünün güneyindeki dağlar Kaledonien (I. Zamanın ilk yarısı) ve Hersinyen (I. Zamanın ikinci yarısı) yaşta kıvrılmalar oldukları halde, Himalayalar Aip sistemine dahildir. Yaşları ne olursa olsun bu kıvrımlarda hâkim istikamet doğu - batıdır. Bu hat, iklimlerin dağılışı, bitki örtüsünün tabiatı, insanların ve medeniyetlerin yayılışı» üzerinde büyük tesirler icra etmiştir.

Orta Asya dağlarının Altaylar'a kadar olan, kısmı ile Tibet yaylası ve bunun kuzey kenarındaki dağlar eski kütleler olup teşekküllerinden Üçüncü Zamanın ortalarına kadar aşınmış ve sonra yükselmişlerdir. Şu halde bu dağlar, yüksek irtifalarına rağmen, esasında, ihtiyar dağlardır. Yükselme kütle halinde olmayıp geniş dalgalı kıvrımlar şeklinde tecelli etmiştir. Şöyle ki, yüksek kısımlar dağ sıralarını, alçak kısımlar da onlar arasında kalmış olan kapalı çukurlukları meydana getirmişlerdir. Bu sonuncuların başlıcaları Tarım, Fergana, Gobi

Şekil 1 - Fergane depresyonu (havzası). Orta Asya dağları arasında yer alan havza 300 uzunluğunda ve ortalama olarak 100 km. genişliğindedir. Kapladığı saha 22.000

çanaklardır (Şekil 1).

Ön Asya ve Orta Asya'nın İklim Şartları s

Anadolu'nun kıyı bölgeleri, bilhassa Karadeniz kıyılarıyla İran'ın Hazar kıyıları ve Yemen bölgesi bir tarafa bırakılacak olursa, Asya kıtasının batı kısmıyla Orta Asya'nın her tarafında (yüksek dağlar müstesna) step ve çöl iklimleri hâkimdir. Bu hal, meteorolojik ve coğrafi sebeplerden ileri gelmektedir. Gerçekten ön Asya ve Orta Asya'da, senenin büyük bir kısmında, yüksek basınç rejimi hâkimdir. Bu rejimin hüküm sürdüğü bölgelerde yağış ihtimali çok azdır. Diğer taraftan Asya'nın bu kısmı Okyanuslardan uzaktır. Aynı zamanda büyük bir kısmının (İç Anadolu, kan yaylası ve Orta Asya çanakları gibi) etrafı yüksek dağlarla çevrilmiştir. Bunlar okyanus ve denizlerden gelen nemli rüzgârların yağış getirmelerine mâni olurlar.

Bölge iklimini daha iyî anıyabilmek için iklim unsurlarına bir göz atmakta fayda vardır.

Sıcaklık: Ön Asya ve Orta Asya, yaz mevsiminde, kıtanın en sıcak kısımlarıdır. Bunda coğrafi enlem kadar step ve çöl bölgelerinin geniş oluşunun da tesiri vardır. Gerçekten bu bölgelerde atmosferdeki su buharı, kıyı bölgelerine nazaran, az olduğundan güneşten gelen ışınlar atmosferin üst tabakalarında tutulamamakta ve toprak civarı fazla ısınmaktadır. Bu sebeple yaz sıcaklıkları çok yüksektir. Sıcaklık, umumî olarak, Manın batı kısmında güneyden kuzeye doğru coğrafi enlemin tesiri altında azalır; fakat, batıdan doğuya doğru denizin tesirinin azalmasıyla artar. Mutlak azamî sıcaklık çöl bölgelerine isabet eder. Orta Asya'da Tirmiz (48,5°) ve Luk-şon (48°) şimdiye kadar kaydedilmiş olan en yüksek mutlak azamî sıcaklıktaki yerlerdir.

Yazın, kıta için fazla ısınmış olması dolayısıyla, Orta Asya dağları, yüksek kısımlarına kadar yaşamaya elverişlidir. Meselâ 38° 11' kuzey enleminde bulunan Paratrisk Post 3.653 m. yüksekliği haiz olmasına rağmen Temmuz ortalaması 13,5°

Ön Asya ve Orta Asya kış mevsiminde güneş ışınlarının eğik gelmesi, günün kısalması ve aynı zamanda kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerinin tesiriyle soğuktur. Orta Asya'da Sibiryâ üzerinden esen kuzey rüzgârları, diğer mevsimlerde olduğu gibi, kışın da hâkimdir.

Ön Asya ve Orta Asya'da kış mevsiminin uzunluğu ve şiddeti, güneyden kuzeye doğru artar. Yazın ide; mevsimin uzunluğu ve sıcaklıklarının şiddeti, kış mevsiminin uzunluğu ve şiddeti nisbetinde değildir.

Batı Türkistan'da yaz, Akdeniz kıyılarındakinden daha sıcaktır.

Basınç ve Rüzgârlar: ön Asya'da Akdeniz kıyılarına iç kısım iklim bakımından birbirinden farklıdır. Bunda, diğer âmillerin yanısıra, basınç ve rüzgârların rolü olduğu muhakkaktır. Gerçekten Ön Asya'da basınç merkezleri İte bunların istikamet verdikleri hava kütleleri geniştir ve nisbeten sabittir.

Akdeniz havzasının aksine Ön Asya'da, ^mevsiminde yüksek, yaz mevsiminde ise alçak basınç hâkimdir. Kışın ön Asya'da hâkim olan sibiryâ yüksek basıncıdır. Buradan gelen hava kuru ve soğuktur. Bazan Arap yarımadası üzerinde bir sırt meydana getiren Büyük Sahra yüksek basıncı, bahis konusu yüksek basınçla

Her iki yüksek basınç merkezi arasından, sonbahar ve ilkbaharda, batıdan doğuya doğru hareket eden alçak basınçlar geçer. Bunların mühim bir kısmı Akdeniz'de meydana gelmektedir. Sonbahardan itibaren Akdeniz havzasının kuzey kısmı gezici alçak basınçların güzergâhını teşkil eder. Bunların faaliyetleri kışa doğru artar ve bunun neticesi olarak bütün kış mevsiminde yağışlar meydana gelir.

Yaz mevsiminde ise kutup havasının kuzeye doğru çekilmesiyle havza tropikal hava kütlelerinin tesiri altında kalır, gezici alçak basınçlar bu havzaya sokulamaz ve bu yüzden Akdeniz havzası ve Ön Asya yazın yağmur almaz. Yazın ön Asya'da Batı Pakistan'dan Irak'a kadar uzanan sahada bir alçak basınç sahası vardır. Bu mevsimde kuzey ve kuzeybatıdan esen rüzgârlar hâkimdir. Doğu akdeniz havzasından Mısır çölüne doğru esen ve İlikçağdan beri bilinen bu rüzgârlara Etezyen rüzgârları denir. Bu rüzgârların tesiri memleketimizde de hissedilmektedir. Ayrıca Ön Asya kıyılarında, gündüzleri havayı serinleten deniz meltemleri görülür. Memleketimizde bunun en güzel misali İzmir'de denizden esen imbat rüzgârıdır

Yağış: ön Asya ve Orta Asya bazı kıyı bölgeleri (Anadolu'nun Karadeniz, Ege Denizi ve Akdeniz kıyı dağlık bölgeleri ile Hazar Denizi'nin güney kıyıları) hariç, 25C - 500 mm. arasında yağış almaktadır. Çevrenin yağışlı oluşu denizlere yakınlık ve yükseklikle alakalıdır, iç kısım bazı yüksek dağlık bölgeler hariç kuraktır. Memleketimizde etrafı yüksek dağlarla çevrili İç Anadolu ve Doğu Anadolu havzaları az yağışlı step sahalıdır. Bunlar gibi İran'ın iç kısmı ve Hazar denizinin doğusunda kalan geniş saha da çöldür. Doğu Akdeniz'de teşekkül eden gezici alçak basınçlar doğuya doğru hareketlerinde, kıyı dağları bir engel teşkil etmediğinden Suriye¹ de Halep bölgesindeki yaylalar bolca yağış alırlar (yıllık ortalama yağış miktarı 400 - 600 mm. arasında). Doğuya doğru denizden uzaklık ve yüzey şekillerinin silikleşmesi dolayısıyla yağış azalmaktadır. Buna rağmen "Verimli Hilâl'in güney kısmı 200 - 400 mm. arasında yağış alır.

Ön Asya'nın batı kısmında yağışlar, mahiyet itibarıyla, Akdeniz yağışlarıdır. Yalnız Karadeniz kıyılarındaki kurak mevsim yoktur. Ön Asya'nın Karadeniz ve Hazar kıyıları bir tarafa bırakılacak olursa diğer yerlerinde ya saf Akdeniz yağış rejimi (soğuk mevsimi yağışlı, yaz mevsimi kurak) yahut bozulmuş Akdeniz yağış rejimi görülür. Orta Asya'nın batı kısmında (Batı Türkistan) vaziyet böyledir. Meselâ yıllık ortalama yağış tutarı 135 mm. olan Buhara'da yaz mevsimi tamamen kuraktır. Batı Türkistan'da yağış mevsimi kış ve ilkbahardır. Yağış âzamim ilkbahar başlangıcıdır. En yağışlı ay Mart ayıdır. Hazar'ın ötesindeki yerlerde tamamıyla açık güriterih sayısı 140 olduğu hâlde, kapalı günler 59'dur. Batı Sibiryâ'da vaziyet buradakinin aksidir: 132 tamamıyla kapalı güne karşılık açık olan gün sayısı 47'dir.

Ön Asya ve Orta Asya'da İklim Tipleri: Ön Asya'nın batısında (Ege Denizi kıyıları İte Türkiye'nin güney kıyılarındaki) Akdeniz iklimi hüküm sürer. Ege kıyılarındaki yaz mevsimi. Batı Akdeniz havzasında olduğundan daha sıcaktır. Meselâ İzmir'de beş ayın. (Mayıs - Eylül aylarının) ortalama sıcaklığı 20°nin üstündedir. En sıcak ay Temmuz'dur (İzmir'de 27.6°). Görülüyor ki İzmir'de yaz aylarının sıcaklığı tropikal iklimlerin sıcaklıkları kadar ve hattâ daha yüksektir. Burada yaz mevsimi bariz surette kurak geçer. Hazirandan Eylül sonuna kadar 4 ay zarfında düşen yağmur miktarı ancak 36 mm.'dir. Bütün Akdeniz havzasında olduğu gibi Ege'de,

Güney Anadolu'da ve Suriye kıyılarında da soğuk mevsim yağış mevsimidir. Bununla beraber kışın hissesi sonbahar ve ilkbaharinkilerden daha fazladır.

Güney Anadolu kıyılarında hakiki Akdeniz iklimi hüküm sürmektedir. Ancak Akdeniz ovaları Batı Anadolu'ya nazaran biraz daha sıcaktır. Bu husus coğrafi sebeplerden ileri gelmektedir. Gerçekten Toroslar'la çevrilmiş olan bu ovalar kuzeyden gelen soğuk rüzgârlara karşı mahfuzdur.

Kıbrıs iklimi de esas itibariyle Akdeniz ikliminin kontinental tipidir. Yalnız burada kışlar biraz daha mülayimdir.

Akdeniz delimi doğuya doğru gidildikçe bozulmakta ve çöl iklimine bir geçiş görülmektedir. Anti Lübnan'ın doğusunda başlayan çöl (Suriye çölü) Mezopotamya'ya kadar uzanır. Bu geçiş iklimine Akdeniz step iklimi denir; yani, mübalâğalı kontinental bir tip olup sıcaklık farkı ehemmiyetlidir ve mutlak kuraklık en az 6 ay devam eder. Memleketimizin güneydoğusunda da "Akdeniz Step İklimi" hâkimdir. Urfa'da olduğu gibi yıllık sıcaklık farkı çok fazladır. Yazlar çok sıcak, kışlar çok soğuktur. Yıllık yağış tutarı 445 mm. kadardır. Yaz mutlak denecek derecede kuraktır. Buna tekabül eden bitki örtüsü bozkır (step)'dir. Buradan güneye doğru gidildikçe, yavaş yavaş çöle (Suriye çölü) geçilir.

Akdeniz step âdemi Doğu Anadolu'da ve Zagros dağlarında (yükseklik ve dağ-'Jık kütlelerin mevcudiyeti dolayısıyla) kesintiye mâruz kalmakta, fakat bunların eteğinde, bilhassa İran Azerbaycanı'nda, tekrar kendini göstermektedir. Bahis konusu step iklimi Kuzey İran'da, Horasan'da ve Afganistan'da devam etmektedir.

Bu step iklimlerinin kuzey ve güneyindeki geniş sahalarda muhtelif tip çöller yer almaktadır. Şöyle ki, Ön Asya'da Arap yarımadasının iç kısmı ve aşağı Irak, Sahra iklimi tipi sıcak çöller grubuna dahildir. Çöl, 35° kuzey enlemine kadar ilerlemektedir. Güney İran'da Basra körfezi kıyılan ve Mekran dağları sıcak çöllerin çok şiddet kazandığı yerlerdir. Yağmurlar çok azdır. Meselâ kıyıda Jask (25° 47' kuzey entemi)'m bütün yıl aldığı yağış miktarı, ortalama olarak 110 mm. civarındadır. Burada yağış sonbahar sonu ve ilkbahar başlangıcında görülür. Nisandan Ekim sonuna kadar hemen hemen hiç yağmur yağmaz. İran'ın iç kısmı (Kevir'ler ve Lütler) kumlu, çatalı ve tuzlu göllerle kaplı soğuk çöllerdir. Bununla beraber buralarda yazın sıcaklık 45° ye kadar çıkar.

İran yaylasının orta kısmından kenarlara doğru gidildikçe ilkbahar yağmurlarının hâkim olduğu steplere geçilir. İsfahan, Tahran ve Meşhed'de en fazla yağış Mart ayındadır. Bu yerlerde yaz mevsimi hemen hemen kuraktır (Güneydoğu Anadolu ve Orta Irak'taki yağış rejiminin bir değişik şekli olan bozulmuş Akdeniz yağış rejimi).

Horasan dağları ve Hindikuş silsilesinin öte tarafında yer alan alçak yaylalarla ovalarda tekrar çöl iklimi hüküm sürmeye başlar.

Orta Asya'da yüksek dağlarla, bunların arasında yer almış bulunan irili ufaklı çanaklar birbirinden farklı iklim hususiyetlerini haizdir. Umumiyetle yüksek dağlar daha yağışlıdır, buralar yer yer ormanlarla kaplı olup otlakları ihtiva etmektedir. Halbuki aralarında bulunan havzalar çok az yağışlıdır; step ve çöllerle kaplıdır. Asya'da çöl rejiminin çok geniş bir saha dahilinde kendini göstermesinde: 1) Deniz-

lerden ve okyanuslardan uzaklığın, 2) Yağış getiren rüzgârlara bir mania teşkil eden ve yaz musonunu tutan bir dağlar şeddinin mevcudiyetinin, 3) Kışları şiddetli olan kuşakta soğuk mevsimin tabii kuraklığını arttıran bir yüksek basınç rejiminin müşterek tesirleri vardır. Mezopotamya, İran ve Türkistan'dan geçmek üzere Arap yarımadasından Mançurya'ya kadar uzanan bir çöl kuşağının mevcudiyeti bu suretle izah edilir. Bu çöl kuşağı yalnız Ön Asya ve Orta Asya'da dağlarla kesintiye uğramaktadır.

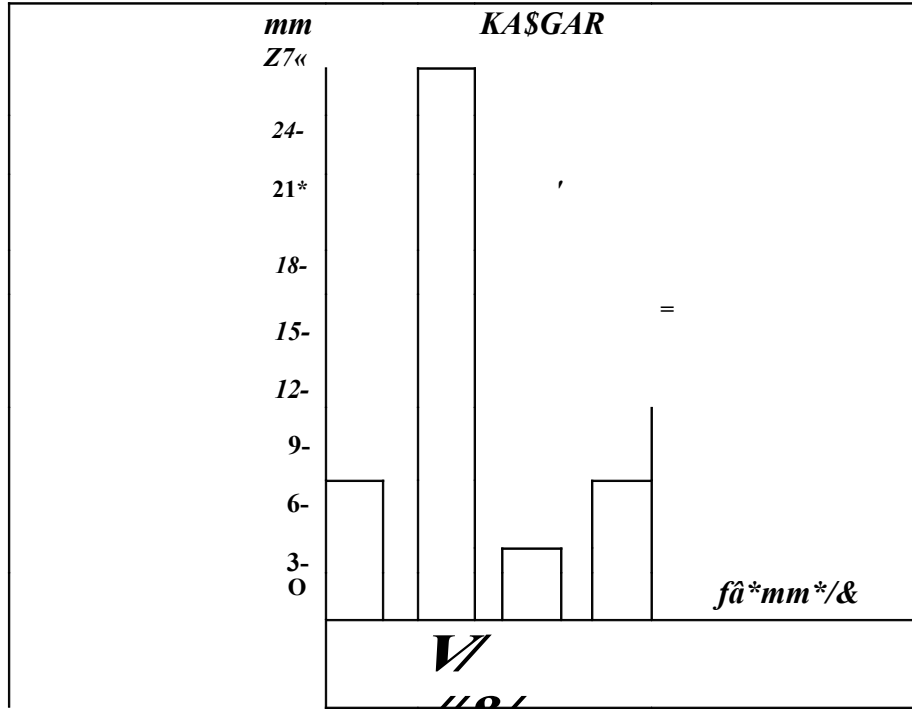
Hazar denizinin doğusunda ve Aral denizinin (bazı atlaslarda göl) çeviren alçak yaylalarla ovalarda İran'ın iç kısmındaki iklimden daha az sert ve kışları yağışlı olan iklimden farklı bir iklim vardır. Bölgede arızî olan yağışlar, kuzey ve güneyde, ayrı ayrı mevsimlere düşer. Güneydekiler Akdeniz'in kış ve ilkbahar yağışlarıdır. Merv'de Ocak'tan Nisan'a kadar yağış tutarı 79 mm. kadardır. Kuzeydekiler ise, kıyı şiddetli olan kuşağın kara iklimi bölgelerinde olduğu gibi, daha ziyade yaz yağmurlarıdır. Bölgenin her tarafında, coğrafi enlem ne olursa olsun, sıcaklık farkı daha ehemmiyetlidir. Yaz mevsimi çok sıcaktır. Coğrafi enlemi 37° olan Merv'de Temmuz ortalaması 30,2°'dir. Hakiki bir kış mevsimi vardır. Kış, güneyden kuzeye doğru şiddetlenir. Coğrafi enlemi 41° olan Hive'de Ocak ortalaması -4,7°'dir. Aral gölünü güneyden çeviren ovalarda şiddetli rüzgârlar kum fırtınaları meydana getirir. Bundan başka kuzeyde kar fırtınaları görülür. İşte kısaca tasvir edilen bu çöl iklimi tipine, de Martonne, Aral tipi der. Bu, soğuk çöl iklimlerinin ara tipidir. Doğu Türkistan'da ve Gobi'de kış mevsimi daha şiddetlidir. Tibet'in yüksek yaylalarında, hemen hemen bütün sene, kış vaziyeti mevcuttur. Bu yaylalarda bir dağ çölü iklimi hüküm sürmektedir.

Orta Asya'nın alçak kısımlarında mevcut iklimlerin müşterek vasıfları kuraklık (bu bölgelerin yıllık ortalama yağış miktarı 200 mm.'nin altındadır), çok yüksek yaz sıcaklıktan, çok ehemmiyetli günlük ve yıllık sıcaklık farkı, çok ehemmiyetsiz nisbi nem ve şiddetli buharlaşmadır. Bu hususlar gösteriyor ki, Orta Asya'nın alçak kısımlarında kara çöl iklimleri ile buna mütemayil step iklimleri hüküm sürmektedir.

Orta Asya çölleri, umumiyetle, orta kuşak çölleri grubuna dahildir. Takriben 30° ye 50° kuzey enlemleri arasında uzanan çöl ve stepler sahasının kuzey ve güney kısımları, yağış ve sıcaklık rejimi bakımından, birbirinden farklıdır. Şöyle ki, aşağı yukarı 42. paralelin kuzeyinde kalan bölgede (Üst Yurt yaylasında, Aral gölü bölgesinde, Güney Kazakistan'da), kışları dondurucu, yazları kavurucu olan bir kara iklimi vardır. Kışların şiddeti hakkında bir fikir vermek için Aral denizinin 5 ay müddette donduğunu söylemek kâfidir. Yağış, hemen hemen senenin bütün aylarına müsavi bir şekilde dağılmış gibidir. En kurak mevsim kıştır. Bu tip çöl iklimine kara çöl iklimi denebilir. Bu paralelin güneyinde kalan kısımda kışlar, kuzeyde olduğu kadar şiddetli değildir. Yıllık yağış tüten kuzey kısmındakine nazaran, daha azdır. Buhara'nın bir sene zarfında aldığı yağış ancak 135 mm.'dir. Yaz mevsimi mutlak denecek derecede kuraktır. Haziran'dan Eylül sonuna kadar, hemen hemen MŞ yağmur yağmaz. Yağış rejimi Kuzey Sahra'nın yağış rejimine çok benzediği ışift Güney Türkistan'daki (Türkmenistan ve Özbekistan'ın alçak tasımları, Karakum çölü ve Amu Derya'nın orta ve aşağı mecrası) bu çöl iklimine bazı coğrafyacılara, ^ deniz çöl iklimi der.

87

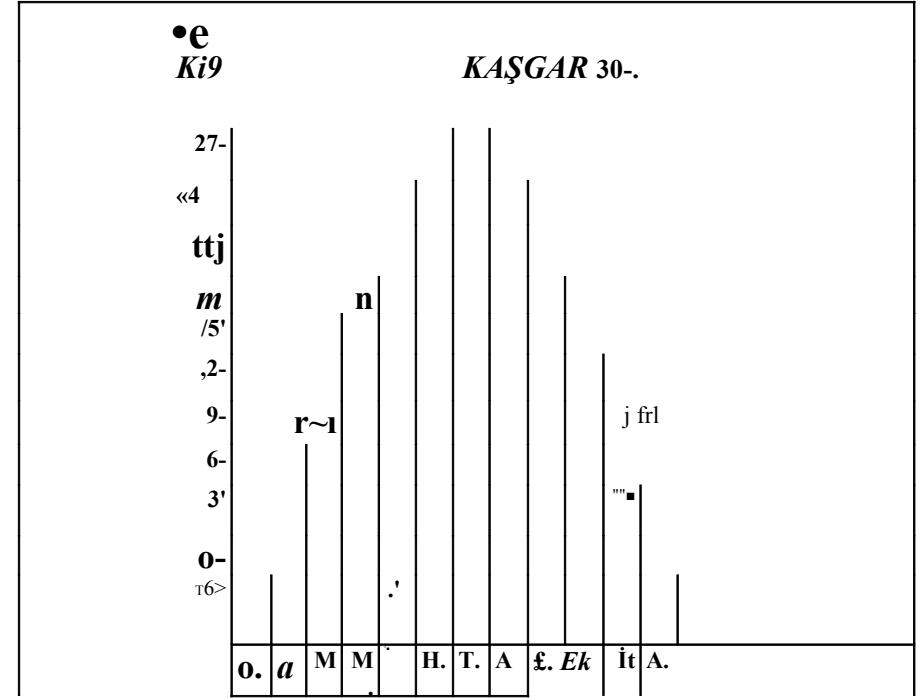
Doğu Türkistan'ın alçak kısmını teşkil eden Tarım havzasında bir kara çöl iklimi vardır. Etrafı yüksek dağlarla çevrilmiş olan Tarım havzasının en alçak kısmında, takriben 300.000 km²lik bir sahada, Taklamakan çölü yer almaktadır. Civar okyanus ve denizlerden 2.200 km. kadar uzak olan Tarım havzasının orta kısmı çok kuraktır. Burada, gökyüzü umumiyetle az bulutludur. Bulutlar, batıdan ve bilhassa, güneybatıdan gelir. Yağış, gerek yağmur gerek kar şeklinde olsun, az düşer. Senede yağışlı telâkki edilebilecek gün sayısı 20'yi bulmaz. Her defasında düşen yağış miktarı gayet azdır. Tanrı dağlarının kuzey tarafı güney tarafından 5 ilâ 6 misli daha yağışlıdır. Gerçekten bu dağların kuzey eteğinde yer alan Urumçi, senede ortalama olarak, 262 mm. yağış aldığı halde Kaşgar'ın yıllık ortalama yağış miktarı ancak 41 mm.'dir (Şekil 2).

Şekil2 -Kaşgar'ın yağış rejimi. Sütunlar yağışın mevsimler arasındaki dağılımını göstermektedir.

Orta Asya'nın batı kısmı (Batı Türkistan) ile doğu kısmı (Doğu Türkistan) arasında yağış bakımından da fark vardır. Şöyle ki, Doğu Türkistan, Moğolistan ve Tibet'te soğuk mevsim umumiyetle kurak; sıcak mevsim ilkbahar sonu ve yaz) yağışlı; halbuki Batı Türkistan'da aynı enlemlerde (Hazar denizinin doğusunda Buhara'ya kadar olan alçak sahalar) bilâkis, yaz ayları tamamen kurak ve soğuk mevsim (bilhassa kış ve ilkbahar başlangıcı) yağışlıdır. Böylece Doğu Türkistan'da yaz musonunun, Batı Türkistan'da da Akdeniz'in;uzak tesirleri görülür. Gerçekten Yarkent'in güneyindeki dağların etekleri ile Altın dağları,

efor. Fakat hiçbir tarafta bu kadar yağış, sulama olmaksızın, ziraate kâfi gelmez. Doğu Türkistan'ın kışları serttir. Kaşgar'da termometrenin -25 dereceye kadar düştüğü vâkidir. Aynı yerde 35 senelik rasatlara göre Ocak ortalaması -5.8 derecedir. Fakat ilkbaharda sıcaklar birden yükselmeye başlar (Şekil 3). Nisan ayı ortalaması 17.3 derecedir. Bu ayın bazı günlerinde sıcaklığın 30 dereceyi aştığı vâkidir. Yaz ayları, irtifa ve yüksek dağlara yakınlık dolayısıyla, o kadar sıcak geçmez, Kaşgar ve Yarkent'in Temmuz ortalamaları 27.5 derece civarındadır (Şekil 4). Bununla beraber sıcaklık, yaz aylarında, 35 dereceye kadar çıkmakta ve hattâ geçmektedir, çok yüksek sıcaklıkların fazla olmayışı irtifa (Yarkent 1270 m.) ve yüksek dağlara yakınlık dolay ısıyadır. Çölde, kumulla kaplı bölgelerde sıcaklık kışın 5 ilâ 6 derece daha düşük, yazın da o kadar daha fazladır (Şekil 3,4).

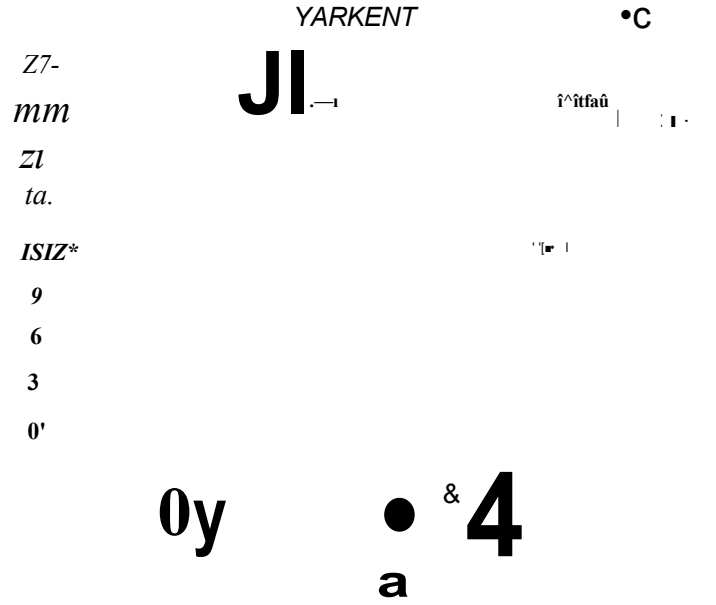

yazın oldukça yağmur

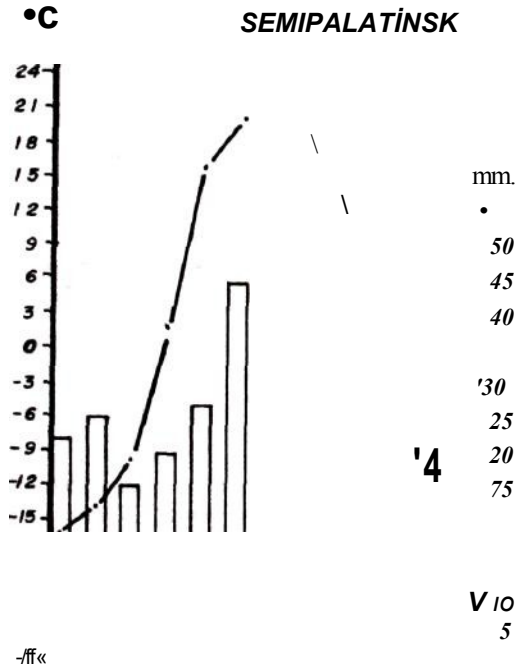
Şekil 3 - Kaşgar'ın sıcaklık rejimi.

Hülâsa, Orta Asya'nın batı ve doğu kısımlarında coğrafi enlem, yükseklik göz önünde tutularak bazı mevzi? iklim tipleri ayırt edilebilir:

a) Gerek batıda» gerek doğuda yüksek enlemlerde yağış, alçak enlemlerde bulunan ovalardakinden daha fazladır; fakat miktar 250 mm.'yi aşmaz. Ayrıca kurak mevsim yoktur. Yağışta, soğuk mevsimde, hafif bir azalma vardır. Yazlar, güneydeki ovalara nazaran daha sıcak; fakat kışlar daha soğuktur, bu tip iklim çöl ve çölleşmeye yüz tutmuş stepler iklimi olup Kazakistan'da kendini gösterdiği için buna Kazakistan iklimi demek yerinde olur. Misal: Semipalatinsk (Şekil 5).

Şekil 4 - Yarkent'in sıcaklık relimi.

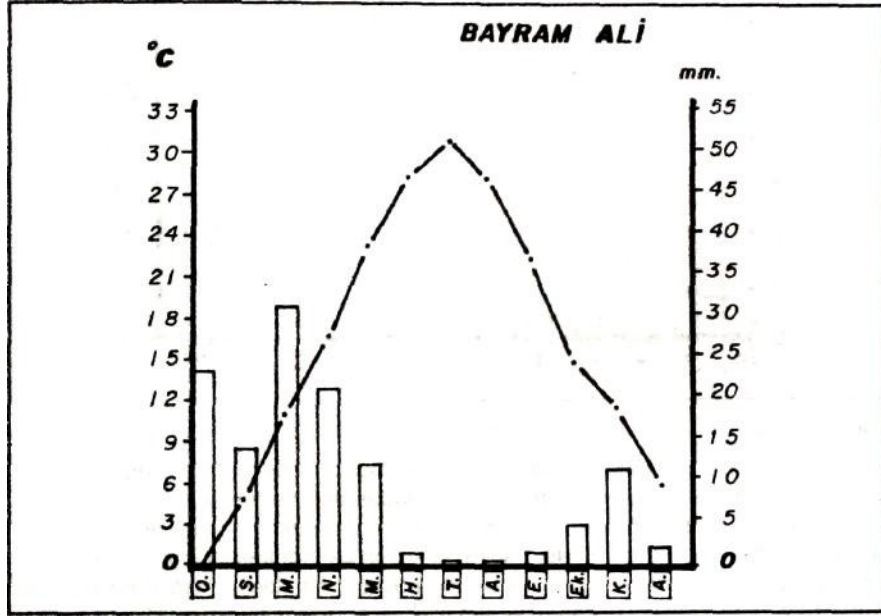

H S W

Şekil 5- Semipalatinsk'in iklim diyagramı. Sıcaklık kesik çetgHle, yağış sütunlarla gösterilmiştir.

b) Bunun güneyindeki cıvalarda (Hazar denizi ile Aşağı Amu Derya ve Sir Derya arasındaki saha -yani Karakum ve Kızılıkum- umumiyyetle daha az yağışlı (200 mm.'den az), yaz mevsimi mutlak denecek derecede kurak ve ziraatın katı surette Bulamaya ihtiyaç gösterdiği bir çöl iklimi vardır. Türkmenistan ve Özbekistan ovalarında hâkim olan bu iklim tipine mahalli bir ad vererek Batı Türkistan iklimi «temek yerinde olur. Bu iklime misâl olarak Merv civarında Bayram Ali verilebilir (Şekil 6,7).

sıcaklık

Şekil 6 - Bayram Ali'nin iklim diyagramı. Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir.

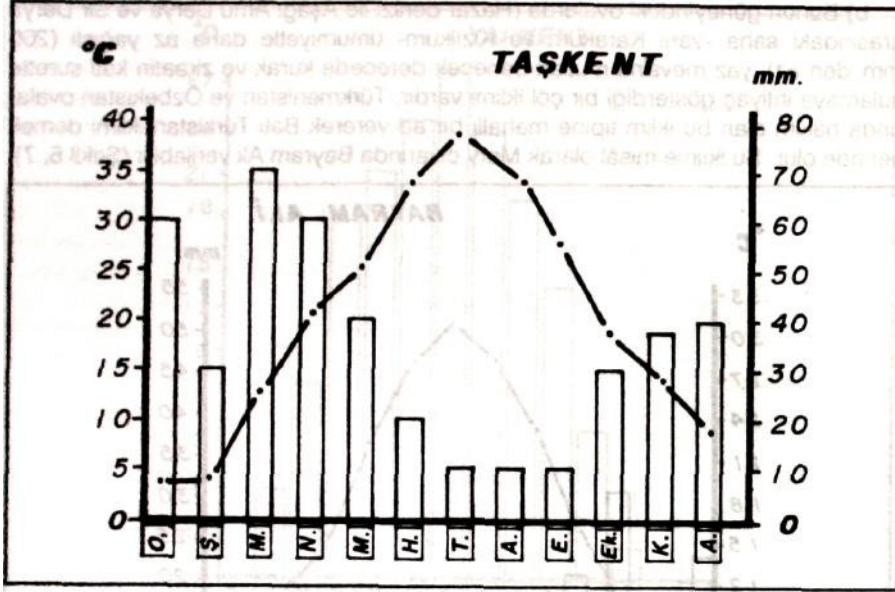
c) Bu iklim tipi Doğu ve Güneydoğuda dağlık bölgeye doğru esas vasıflarını muhafaza etmekle beraber yükseklik dolayısıyla yıllık yağış miktarı azalır (250 ilâ 500 mm.). Alay ve Hisar dağlarının batı etekleri, Batı Türkistan ikliminin irtifa dolayısıyla değişen bu tipine dahildir.

d) Kûhistan ve Pamir dağlık bölgesinde, irtifa dolayısıyla, daha serin, daha nemli ve yıllık yağışın sene içinde daha iyi dağıldığı bir dağ iklimi vardır.

e) Doğu Pamir'de ve Taklamakan çölünü güneybatı ve güneyden çerçeveleyen dağlarla yüksek yaylalarda yüksek çöl iklimi mevcuttur. Buralar meskûn olmayan sahalardır.

f) Doğu Türkistan'ın alçak kısımlarında (Tarım havzası *e Çungarya) çöl ve çöle mütemayil stepler vardır. Yukarıda oldukça etraflı bir şekilde görüldüğü üzere Tarım havzasının orta kısmını geniş bir çöl (Taklamakan Çölü) kaplamaktadır. Burada kuraklık Batı Türkistan'dakinden daha fazladır. Yıllık yağış tutarı çok daha azdır. Kış mevsimi daha soğuk geçer. Yazlar o kadar sıcak olmamakla beraber

senelerce yağış almayı-

Şekil 7 - Taşkent'in iklim diyagramı. Sıcaklık, kesik çizgi ile yağış sütunlarla gösterilmiştir.

farkı, batıya nazaran daha fazladır. Bu iklime Doğu Türkistan iklimi denir. Bunun da yön, coğrafi enlem ve irtifa unsurlarının müdahalesi ile meydana gelmiş bir takım dereceleri vardır. Şöyle ki, çöl iklimi, Tarım havzasının ortasına doğru çok kurak ve kara tipinde olduğu halde, havzanın kuzey ve batı kenarında, vahaların bulunduğu dağlık kenara doğru, daha mutedildir. Buralarda yağış biraz daha artmakta ve yaz sıcaklığı nisbeten azalmaktadır. Arkadaki dağlarda (Tanrı dağlarının doğu etekleri), yükseklik dolayısıyla Batı Türkistan'da olduğu gibi, yağış miktarı artmaktadır. Buralar ormanlar ve otlaklar sahasıdır.

g. Tanrı dağlarının doğuya doğru meydana getirdiği uzun ve yüksek dağlık çıkıntı Tarım havzasını Çungarya'dan ayırmaktadır. Çungarya'da Kazakistan iklimini hatırlatacak bir iklim tipi vardır. Burası, bütünüyle, çöl olmaktan ziyade bir bozkır sahasıdır. Yalnız havzanın ortasına doğru bozkır, çöle mütemayil bir karakter arz-zetmeğe başlar.

İklim Değişmeleri ve Kuraklık Meselelerine Umumî Bakış

Türklerin yaşadıkları Ön Asya ve Orta Asya'nın şiddetli iklim bölgelerinde iklim unsurlarının (bilhassa sıcaklık ve yağış) seyri sabit olmadığı gibi, bunların tesiri altında bulunan alâkalı hâdiseler de (akarsuların akımları, boyları, göllerin ve iç denizlerin seviyeleri, bitki örtüsü gibi tabii hâdiselerle, insanların yer değiştirmeleri, hayat tarzları ve benzeri beşerî hâdiseler) birtakım değişmelere maruz kalmaktadır. Kürenin muhtelif bölgelerinde, bilhassa çöller, yarı çöller ve bozkırlar sahasında yapılan müşahedeler buralarda muhtelif devirlerde bir takım değişikliklerin meydana geldiğini ortaya çıkarır. Bu bozkır bölgesini

şı ve yağış rejiminde görülen bir değişme burayı çöl haline getirebilir. Afrika'da ve Asya'da tamamen kuruyan göller olduğu gibi, yağışlı ve kurak devrelerin birbirini takip edişi bu kıtaların bazı yerlerinde göl seviyelerinin yükselip alçalmasına yol açmıştır. Yağışlarda görülen bu değişiklikler, ziraî ve iktisadî hayatı yakından ilgilendirmektedir. Acaba hemen hemen her tarafta tesbit edilen bu değişmeler devrî midir? Musonlar Asyası'nda Hindistan'da 11 senelik bir devrîliğin meydana çıkarıldığı zannediliyor. Orta kuşakta buzullar, tropikal memleketlerin gölleri gibi cephelelerinin ilerlemeleri ve gerilemeleri ite sıcaklık ve yağış değişmelerinin mevcudiyetini göstermektedirler. Brückner'e göre bahis konusu değişmelerin mevcut olduğunu gösteren bütün bilgiler, iklimin devrî değişmelerini meydana çıkarmak hususunda birleşmektedirler. Ona göre bu devre 35 seneliktir.

Kurak ve yarı kurak bölgelerde bazı araştırmacıların müşahadeleri, onlarda, buralarda kıtaların tedricî bir surette kuraklığa doğru gittiği intibasını uyandırmıştır. Meselâ Kuzey Afrika'da bozkır sahalarında ve çöle mütemayil bozkırlarda Romalılar devrinden katma harabeler, böyle bir intiba hâsıl etmektedir. Güney Afrika'da Kalahari'de çöl. Passarge'ye göre sahasını bozkırın zararına genişletiyor. Bölgede kaynaklar kaybolmakta ve Oranj nehrinin akımı azalmaktadır. Orta Asya'da Hazar denizinden Lob-Nor'a ve Umman denizinden Fergana'ya kadar uzanan geniş sahada arkeologların meydana çıkardıkları harabeler, (şuralarda parlak bir medeniyetin varlığını fakat sonradan bütün bunların ortadan kalkmış olduğu intibasını uyandırmıştır. Mazinin parlak devirleri ile bugünkü harabeler arasında göze çarpan tezat, geçen asrın tanınmış ilim adamları tarafından tarihî arızalar olarak değil, fakat zaman dahilinde devamlı surette tesirini gösteren tabii bir sebebe bağlanıyordu. Orta Asya, tarihî zamanların başından beri tedricî bir kuraklığa sahne olmuştur. Kuraklık göçebelerin dolaştıkları araziye daraltarak onları, sahalarının dışında kalan yerleşik âlemin üzerine atıyordu. Böylece buzul devirlerinin sonundan beri tesirini gösteren kuraklaşma büyük istilâların âmili olarak ortaya çıkıyordu. Bu görüşü tenkit edenler, devamlı kuraklık faraziyesinin Batı Avrup'a'da buzul devri sonrası iklimlerinin tekâmülünde tesbit edilen değişmelerle pek bağdaşmadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, kuraklık faraziyesi zaman dahilinde çok mevzileşmiş tarihî hâdiselerin izahına uygun değildir. Bununla beraber kuraklığın devrî bir mahiyet kazanacağı farzedilebilirse bu faraziye yapılan itiraz kısmen değerini kaybeder. Bilindiği üzere Üçüncü Zamanla Dördüncü Zamanda görülen iklim değişmeleri, daha ehemmiyetsiz farklarla milâttan evvel II. ve I. binlerde, fakat dalma kuraklığa mütemayil olmak üzere, devam etmiştir.

Ön Asya İle Orta Asya'nın Bitki Örtüsü ve Toprakları:

Ün Asya ve Orta Asya'da bitki örtüsünü teşkil eden toplulukların dağılışını gösteren bir haritaya bakılacak olursa, bu geniş bölgede ormanların mahdut sahalar işgal ettiği görülür. Hususiyet gösteren bir orman topluluğu Doğu Karadeniz'le Kolşit bölgesindedir (Kolşit bitki topluluğu). Esasında Orta Avrupa bitki âleminin **bir** unsuru olan Kolşit bitki topluluğunun Akdeniz'de görülmele hiçbir münasebeti yoktur, iri ağaçlardan ibaret öten bu ormanın bir de gür orman altı topluluğu vardır. Buna benzer bir bitki âlemi Hazar denizinin güney kıyılarında mevcuttur. Ön

Asya'nın diğer dağlık sahalarında görülenler ise, yapraklarını döken karışık orta kuşak ormanları ile iğne yapraklı ormanlardır. Bunlar her tarafta büyük tahribata uğramışlardır. Bunun iki sebebi vardır: 1) Yakacak odun elde etmek,-2) Ziraat sahası açmak.

Çok eski bir medeniyet sahası olan ûn Asya, bu yüzden büyük zararlar görmüştür. Bu sebepten bölgede orman büyük istilâ yollarının kenarındaki sarp dağlık yerlere sığınmıştır. Denklenden uzaklık, yükseklik, kıyılarda hüküm süren iklim tiplerinin (Asya'nın batısında Akdeniz güneyinde muson iklimleri) bozulmasına sebep olmuş ve bunun neticesi olarak bir taraftan yağış azlığı, diğer taraftan yağış rejiminin bozulması, bozkır ve çöllerin geniş sahalar kaplamasına meydan vermiştir. Türkiye'nin Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyıları ormanlarla çevrili olmasına rağmen iç kısmı bozkırdır. İç ve Doğu Anadolu'daki havzaların hiç olmazsa çerçevelerinin ormanlarla kaplı olması icab ederken Trakya'nın iç kısmında olduğu gibi, çıplaklığı, orman tahriplerinin neticesidir. Fakat böyle bir iddia Güneydoğu Anadolu bozkırları için ortaya atılamaz. Verimli Hilâl'in Türkiye'nin bu bölgesine isabet eden kısmı tabiaten bir bozkır sahasıdır. Ün Asya'nın bu kısmında çölün hududunu, kabaca, hurma ağacı tâyin etmektedir. Şam, Halep, Urfa, Musul, Kerkük gibi yerler hurmanın meyva verdiği sahanın dışında kalmaktadır. "Verimli Hilâl" kuşağı, Eski çağdan beri Akdeniz memleketleri ile Mezopotamya arasında münasebet tesis eden yolların geçtiği sahadır.

İran'da nemli orman (Kolşit bñti topluluğu) sadece Elbruz'un kuzey yamaçlarında mevcuttur. İran Azerbaycanı'nda ve Zagroslar'da karışık orman vardır. Bunların etekleri muhtelif tabiatla bozkırlarla kaplıdır. Kuzeydoğuda ormanlık yerler parçalar halindedir. Bunların arasında yüksek ve alçak bozkırlar geniş sahalar kaplamaktadır. İran'ın iç kısmı, tamamen kurak bölge sınırları içinde olup çöl veya çölleşmeye yüz tutmuş bozkırlar halindedir. Yerleşme sahaları dağların eteğindeki vahalara rastlamaktadır. İran'ın iç kısmında hurmanın hududu, Arap yarımadasında olduğu kadar kuzeye çıkmamaktadır. Bunda kışların daha soğuk oluşunun tesiri vardır.

Sibirya'da iğne yapraklı ormanlar (tayga ormanları) hâkimdir. Bu ormanlar Orta ve Kuzeydoğu Sibirya'da, hususiyile Yakutistan'da geniş sahalar kaplarlar. Balı Sibirya'da orman bataklık bölgede gelişmiştir. Burada kuzeyden güneye doğru bir birini takiben ladin, sarıçam ve köknarlardan müteşekkil bir iğne yapraklı orman bölgesi huş ağaçlarıyla temsil edilen geniş yapraklı ağaçlardan müteşekkil bir bölge ile ayırılır. Bu ormanlık saha batıda Ural dağlarında güneye doğru bir çıkıntı yapmakta ve daha batıda Ufa ve Perm'e kadar uzanmaktadır. Bölgede iğne yapraklı ormanlar ile Orta kuşağın karışık ormanının unsurları birbirine girmektedir.

Batı Sibirya'da kuzeyden güneye doğru iğne yapraklı ormanlardan yayvan yapraklı ormanlara ve bundan da ağaçlı stepe geçilir. Bunu, Karpatlar'dan Altaylar'a kadar şeritler halinde muhtelif tabiatla stepler (bozkırlar) takip eder. Stepler birtakım kuşaklar ve lekeler teşkil etmektedir. Bunların en mühimi kara topraklar üzerindeki olup, Ukrayna'dan Sayan dağlarına kadar 2,5 milyon km²'lik bir sahayı işgal ederler. Bozkır bitkileri ilkbaharda süratle biter, fıskırır ve

çiçeklenir; sonra yazın kurur. Çok küçük canlılara* hayatî faaliyetleri neticesi bu otların parçalanması

ile teşekkül eden hümüs toprağa karışarak Kara toprak (Çemozyum) denen hususî bir toprak tipi meydana getirir. Yazın yağışın kâfi olduğu yerlerde bu çeşit topraklar dünyanın en zengin ziraat topraklarıdır. Bu mahiyeti haiz stepler, Orta Asya'da yalnız Kazakistan'ın kuzeydoğusunda oldukça geniş bir sahada yaygındır. Bu saha verimli ziraat toprakları dolayısıyla, Rus kolonizasyonuna sahne olmuştur. Bunun güneyinde yer alan bölge (geniş mânada Batı Türkistan) kurak steplerle çölleri ihtiva etmektedir.

Kazakistan'ın kurak ve tuzlu sahaları ile Kırgız stepler bölgesi, her bakımdan, doğu ile batı arasında bir geçiş alanıdır. Gerçekten burada yer şekilleri silik olduğu gibi, nehirler de aralıktır ve akımları zayıftır. Görülüyor ki, gerek yer şekilleri, gerek akarsuların durumu, doğu - batı istikametinde yer değiştirmeye engel teşkil edecek mahiyette değildir. Onun için Asya'nın iç kısmından, Çungarya üzerinden, göçebeler zaman zaman Türkistan'a ve Avrupa üzerine yayılmışlardır. Yukarı İrtiş ovası ve gölü, Ebi gölünden Ala göle giden yol (Çungarya kapısı) ve ili vadisi Kırgız steplerine geçen üç giriş kapısı idi. Bu yollarla Kırgız steplerine giren göçebeler burada, batıya doğru hareketlerinden evvel, iklimlerini yaparlardı. Kazaklar ve Kırgızlar da bu şekilde buraya yerleşmişler ve bölgeye adlarını vermişlerdir. .,

Kazakistan'ın güneyinde Aral denizi ve Türkmenistan bozkırları (stepleri) yer almaktadır. Burada bozkır süratle kuraklaşarak çölleşmeye yüz tutar. Orta Asya, orta kuşak çölleri en yaygın olduğu sahadır. Bu çöllerde suyu muhafaza eden etli bitkiler olmadığı gibi, ağaç türleri de pek nâdirdir. Stepler güneye doğru, daha çoraklaşırlar ve yerlerini saksaul ağacına terkederler. İlk bakışta saksaul'un, budaklı, eğri büğrü, birbirine dolaşmış dallardan başka birşey olmadığı zannedilir. Odunu gayet sert olduğundan suda yüzmez ve batar. Çok fakir topraklarla ve pek az nemle yetinen saksaul, 20 ilâ 25 senede yetişir. Şor denilen tozlu, kapalı çukurlar etrafında tuzu seven bitkilerle bir arada bulunur. Ağaç âlet sapları imalinde ve ev inşaatında kereste olarak da kullanılır ve bundan bilhassa, odun- kömürü yapılır. Türkistan'da saksaul'un yetiştiği geniş sahalar hususî bir durumu haiz olduğu için, buralara çöl demek pek doğru olmasa gerektir. Bu yerler için çölleşmeye yüz tutmuş bozkır tâbiri daha yerindedir. Orta Asya'nın dağlık sahalarında, yüksekliğin tesiriyle, bitki-topluluğu hususî bir vaziyet arzeder. Bu sahalarda bitki kuşaklarının, alçak yerlerde olduğu gibi, birbirini taktb edişindeki intizam bozulmaktadır. Dağlık bölgelerin herbirinin yükseklik ve iklim şartlarına maruz oluş bakımından kendilerine mahsus bir bitki topluluğu vardır. Meselâ Attaylar'da bozkır, alçak kısımları ve iç havzaları işgal eder. Dağların alçak yamaçlarında Moğolistan'ın kurutucu rüzgârlarının esmediği yerlerde iğne yapraklı etek ormanları bulunur. Deha yükseklerde melez, ladin ve köknar ormanları başlar. 2.200 m.'nin üstünde doğu çölleri esen rüzgârlardan fceranmuş olan yerlerde otlardan müteşekkil zengin bitki topluluğuna (Alp çayırtart)geçilir. Bu bitki topluluğu, güneyin tesirini alamayan kısımlarda, meselâ Sayan dağlarında, pek fakirdir.

Bitki topluluğunda görülen tezatlar, Orta Asya'nın güneybatı kısmında daha ziyade göze çarpmaktadır. Bö kısımda Batı Türkistan'ın çöl ve çölleşmeye yüz tutmuş bozkırlarından yüksek Pamir*» tundralarına geçilir. Buralarda zirai bitkiler, kuytu yerlerde, çok yüksekler» kadar çıkmaktadır. Tacikistan'ın tabii ormanlarında yabanî elma, armut ve badem bol miktarda bulunur. Burada kurak olan tarafa bakan yerlerde çölleşmiş bozkır. 1.700 m.'ye kadar çıkmakta ve bunu çalılıklar takip

etmektedir. 2.300 ilâ 2.900 m.'den sonra çam ormanları yer almaktadır. Bunların üstünde bulunan fakir Alp çayırları 3.200 - 3.400 m.'ye kadar çıkarak tundra tipi, kısa boylu taşlık otlara dönüşmektedir. Dağlık sahalar bitki coğrafyası bakımından farkh bölgeler teşkil ettikleri gibi, hususî bir takım hayat merkezleri de meydana getirmektedirler. Buralarda insanlar birbirinden çok çeşitli sahaların kaynaklarından geniş ölçüde yer değiştirmeksizin, istifade edebilmektedirler. Bu çeşitli bölgelere yerleşmiş insan toplulukları bazen bir vadi içinde toplanmış olan kaynaklarla iktifa ederler. Bazen de bu toplulukların iktisadî hayatları mübadelelere ve daha geniş yer değiştirmelere istinat eder. Buna karşılık ova ve yayla memleketlerinin her bitki bölgesinin kendine mahsus istismar şekilleri vardır. Bunlar daha iptidaî ve daha yeknesaktır.

Ön Asya'da kışları yağmurlu ve yaz mevsimi kurak geçen subtropikal (tropik altı) memleketlerde, bilhassa Akdeniz ülkelerinde bütün toprakların rengi kırmızıya çalar. Bu hal, hümüsün az oluşundan ileri gelmektedir. Kırmızı toprak bilhassa kalker arazi üzerinde görülmektedir. Türkiye'de ve Suriye'de kalker bölgelerde görülen çukur alanlardaki kırmızı topraklar bu sınıfa girer. Güney Anadolu ve İç Anadolu'nun dağlık sahalarında ve Doğu Anadolu'nun hemen her tarafında görülen topraklar kestane rengi topraklardır. Doğu Karadeniz bölgesinde, hususî iklim şartlarının tesiriyle çok yıkanmış ve hümüsünü kaybetmiş sıcak bölge (lateritik) toprakları meydana gelmiştir. Aynı topraklar, iklim ve jeolojik şartları değiştiği için, Batı Karadeniz'de bulunmaz. İç Anadolu'nun büyük bir kısmında boz ve kahverengi step toprakları ile tuzlu topraklar hâkimdir. Geniş vadi tabanları ile, delta sahalarında ve kıyı ovalarında birikinti (alüvyal) topraklar yer alır.

Batıda Rusya'da, ova ve alçak yaylalarda bir takım toprak kuşakları çizmek mümkün olduğu halde, doğuda Sibirya'da bunlara rastlanmaz. Burada yükseklik ve yağış her yerde aynı olmadığından durum değişmektedir. Batı kısımda soğuk ve nemli bölgelerin kül rengi toprakları (podzol) hâkimdir. Başkırdistan ve Kazan havalisinde kül rengi soğuk bölge topraklarından karatopraklara geçilmektedir. Karatopraklar kuşağı Batı Sibirya'da ve Türkistan'da genişler. Bunun güneyinde bozkır ve çölleşmeye yüz tutan bozkırların zayıf ve iskelet toprakları bulunur. Bunlar, Karadeniz'in kuzey kıyılarından Orta Asya dağlık bölgelerine kadar olan sahada geniş bir yer kaplamaktadır. Aral denizinin etrafında ve Türkmenistan'da kumlar geniş sahalar işgal etmektedir. Orta Asya'nın yüksek dağları, iskelet topraklar sahasıdır.

Ön Asya ve Orta Asya'da toprakların hepsinden aynı şekilde istifade edilmez. İç Anadolu'da boz ve kahverengi step toprakları hububat sahalarına tahsis edilmiştir. Anadolu havzalarının alçak kısmını işgal eden birikinti topraklarla geniş vadi tabanları ve deltalar çeşitli ziraatlerin yapıldığı yerlerdir. Kazakistan'da, İdil-Ural bölgesinde ziraatin yapıldığı yerler karatopraklar sahasıdır.

An Asya ve Orta Asya'nın Akarsuları, Gölleri ya Denizleri:

Ön Asya ve Orta Asya, çöllerin ve çölleşmeye yüz tutan bozkırların çok yaygın olduğu bir sahadır. Burada muntazam akıştı akarsular azdır. Asya kıtasında suların okyanuslara varamadığı bölgeler çok geniş yer tutar. Bunların kapladığı saha yaklaşık olarak 13.000.000 km² olup mutlak çölleri, çölleri ve bozkırları ihtiva et-

mektedir. Bu yerler akışı olmayan sahalar (areik) ile akışı olan, fakat suları okyanus ve denizlere ulaşmayan sahalar (andoreik)'dir. Meselâ Türkiye'de İç Anadolu'nun mühim bir kısmı ikinci türdendir. Van gölü havzası da öyledir. Akışı olmayan sahalar ise Arap yarımadasının iç kısmı ite Hazar denizinin doğusundaki çöl sahasıdır. Ön Asya ve Orta Asya'nın geri kalan kısmında sular, okyanuslara ve bununla bağlantısı olan denizlere gider. Bunlar dışa akışı olan (eksoreik) sahalar. Kaynaklarını Gaziantep ite Kilis arasındaki değişik bölgeden alan suların bir kısmının dışa akışı olduğu halde (batıda Amik gölüne dökülen Afrin çayı buradan çıkan bir kolla Asi nehrine karışır) Kilis'in kuzeyindeki tepelerden doğan Kureyk çayı Halep'in güneyinde Elmaç bataklığında kaybolur.

Ön Asya'nın en mühim nehirleri Fırat, Dicle, Kattırmak, Çoruh, Sakarya, Büyük ve Küçük Menderes, Seyhan ve Ceyhan'dır. Bu nehirlerden başka Hazar Deni-zi'ne dökülen Araş ve Kura nehirleri vardır.

Bunlardan Türkiye'nin en mühim akarsuyu olan Fırat nehri yağmur ve bilhassa karların erimesinden meydana gelen sularla beslenir. Fırat'ın sularının en yüksek olduğu seviye, karların erimesiyle alâkalı olarak, Nisan ve Mayıs aylarıdır. En düşük seviye de, yağışın kar halinde olması dolayısıyla, soğuk mevsimdir.

İç Anadolu'nun en büyük nehri olan Kızdırmakta en yüksek seviye karların eridiği, yağışların boılaştığı ve buharlaşmanın o kadar ehemmiyetli olmadığı ilkbaharda; en düşük seviye ise yaz mevsimindedir. Sakarya'da aynı vaziyet görülmektedir. Daha ziyade yağmur rejimiyle alâkalı olan Ege bölgesi akarsularında en yüksek seviye soğuk mevsime (sonbahar sonu ve kış), en düşük seviye ise yaz mevsimine isabet etmektedir. Biyen kar suları ve yağmurlarla beslenen Seyhan ve Ceyhan'da suların düşük seviyesi ilkbahardadır. Nisbeten alçak seviye ise yaz mevsimindedir. Van bölgesi gibi kapalı bir havza olan Urmiye gölü, Zagroslar'dan inen akarsular (Nazlı, Çağata suları), kar suları ve yağmurla beslenmektedir. Bunların da sularının kabarık olduğu zaman ilkbahar ve yaz başlangıcıdır. İran'ın iç kısmı çöl sahası olup akış tamamen içe doğrudur; sular iç havzalarda kalır, denizlere gidemez.

Türkistan'ın akarsuları, yüzey şekilleri ve bilhassa iklimin kurak olması dolayısıyla okyanuslara ulaşmamakta, birer iç deniz mahiyetinde olan Aral denizi ite Hazar denizine ve Balkaş gölüne dökülmekte yahut çöl ve bozkırların bir yerinde bataklıklar meydana getirerek onların içinde kaybolmaktadır. Gerçekten yaz mevsiminin şiddetli sıcakları (açıkta gündüzün 30-40 derece ve hattâ daha fazla), yağışın çok az oluşu, daimi bir akarsu şebekesinin teşekkülüne imkân verme» mektedir. Akarsular ancak senenin müsait zamanlarında, suların yüksek olduğu sıralarda, bir kapalı havzaya ulaşabilmektedirler. Kaynaklarını yüksek dağlardan alan büyük akarsuların bütün sene akışı vardır. Kazakistan'da nehirlerin suları, iç havzalarda kalmakta, okyanusa varamamaktadır. Burada seyreden akarsular kaynaklarını Tanrı dağlarının kuzey etekleri ite Ala dağlardan alırlar. Bunların çoğu Balkaş gölüne dökülür. En mühimi, Tanrı dağlarının kuzeydoğu eteklerinden doğan ve Kulca depresyonunu geçerek birçok kollar halinde Balkaş gölüne dökülen il'dir. Issık göl civarında Kırgız Ala dağlarından doğan Çu nehri Açık Step'i'nde Aşıkol

denen bir bataklıkta son bulur. Karaganda'nın güneybatısındaki yaylalardan

kaynağını alan Sarısu da bu civarda sona erer. Her ne kadar atlaslarda bunlara göt adi veriliyorsa da, hakikatte buralar killi, tuzlu, çamurlu sahalardır. Kazakistan'da göl adına lâyıık yegâne su topluluğu Balkaş gölüdür.

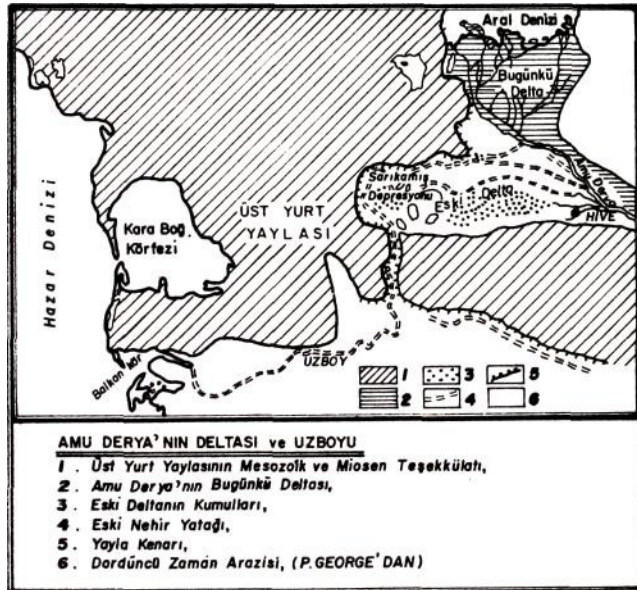
Batı Türkistan akarsu şebekesinin en mühim iki elemanı, hiç şüphe yok ki, Amu Derya ile Sir Derya'dır. Kaynaklarını Orta Asya'nın yüksek dağlarından alan bu iki nehir Batı Türkistan'ın beşerî ve iktisadî hayatında önemli rol oynadığı için bunların üzerinde biraz durmak gerekir.

Amu Derya: (Ceyhun veya Öküz): Batı Türkistan'ın bu büyük nehri, yüksek Pa-mir kütlesindeki buzulların eriyen sularıyla beslenir. Hakikatta Amu Derya, adını daha ilerde alır. Pamir kütlesinden inen birçok akarsular ve bunların arasında bilhassa Panja (Pianç) suyu, Vahs (Vahş) suyuna (bunun yukarı mecrası Kızıl Su diye adlandırılmaktadır) karışarak ilerde Amu Derya'yı teşkil etmektedir. Amu Derya adi, Kunduz suyunun adı geçen iki suya karıştığı yerin biraz ilerisindeki kısma verilmektedir. Nehrin uzunluğu takriben 2.400 km. olup, yukarı mecrası ve Vahs da dahil olmak üzere bütün kolan, rejim bakımından dağ nehirlerinin özelliklerini göstermektedirler. Bu kısımda akarsu yataklarında eğim çok fazladır ve hepsi, bariz bir surette, buzul rejiminin bütün özelliklerini taşır. Suların kabarık olduğu zaman, buzulların erimesine tekabül eden yaz mevsimidir. Buna karşılık kış mevsimi suların seviyelerinin alçak olduğu mevsimdir. Fakat dikkati çeken nokta Nisan'dan Eylül sonuna kadar, sıcak mevsim boyunca, beslenmenin muntazam oluşudur. Vahs (Vahş)'ın Panja'ya karıştığı yerde irtifa 300 metredir. Bu karışma noktasından sonra Amu Derya, geniş bir yatak içinde yavaş yavaş akar. Artık nehir, bu kısımda sağdan soldan hiçbir kol almaz ve tıpkı Mısır'daki Nü gibi, çöl ortasında ağır ağır akmasına devam eder. Buna rağmen suları oldukça boldur. Çarçuy (Çardzu) köprüsünde Aralık - Şubat çekik devresinde nehrin sürüklediği su miktarı 990 m³/sn'dir. Bu kısımda nehrin yatağı çok geniştir; 1 ilâ 1.5 km., hattâ yeryer 5 km.yi bulduğu da vâkidir. Kabarık olduğu zamanda, aşağı mecrada, nehrin suları bulanık olup açık kahverengidir. Bununla beraber yatağın genişliği iki kenarın gösterdiği arazi tabiatına göre de değişir. Nehir, kumtaşı ve kalker gibi geçirimli arazide akarken yatak daralmaktadır. Kenarların lösten müteşekkil olduğu yerlerde suların bunları aşındırması ite yıkılmalar meydana gelmekte, bu ise mecranın sık sık yer değiştirmesine sebep olmaktadır. **Çekik** devre ile taşkın zamanlar arasındaki seviye farkının o kadar ehemmiyetli olmamasına rağmen (2-3 metre) nehir, aşağı mecrada geniş sahalara yayılır ve Amu Derya, iki tarafa doğru yatak değiştirir. Taşkın alanları, Tugay denilen nemli toprakların bulunduğu nehrin eski kollarına tekabül eder ki, buralar yan göçebe Türkmenlerin ziraat yaptıkları ve kışın da oturduktan sahalardır. Buralardaki kamışlıklar Türkmenlerin hayvanla» için bir sığınak mahalli, Öteberi yapmak için malzeme tedarik ettikleri sahalardan ve oturdukları kulübelere ısınmak için yakacak sağladıkları yerlerdir. Yerleşik halk ise, taşkınların erişemedikleri yüksek sahaları tercih etmişlerdir. Çünkü bu yerlerin müdafaası kolaydır. Buralarda nehrin yatağı sabit olduğundan iskân yerlerinin devamlı olma şansı vardır. Tir-miz, Kelif, Kerki gibi eski müstahkem şehirler bu vaziyettedir. Bunlardan Tirmiz evvelâ VII. aSırda Budist medeniyetinin, sonradan İslâm medeniyetinin merkezi olmuştur. Fakat 1221'de Cengiz Han'ın kuvvetleri tarafından tahrip edilmiştir. Şehrin tekrar kalkınması Karşi üzerinden Buhara'dan demiryolunun gelmesiyle başlamış-

tır. Amu Derya, Aral denizine döküldüğü yerde bir delta meydana getirmiştir. Delta, Hive'nin kaynak tarafında başlar. Bu kısımda Amu Derya, deltanın sol kenarına doğru kaymıştır. KjjT

Amu Derya'nın Eski Mecrası ve Uzboy Meselesi: Hive'nin kuzeybatısında, 45 metrede Sarıkamış adı ile andan bir alçak saha bulunmaktadır. Times Atlasında bahis tortusu sahanın güneyinde bu değerler daha da altında (-92 m.) bir yerin mevcut olduğu gösterilmiştir. Şu halde Sarıkamış kapalı çukuru, Amu Derya'nın bugünkü deltasından 100 metre, Aral denizinin seviyesinden de 98 metre kadar daha alçakta bulunmaktadır. Vaktiyle burasını büyük bir göl işgal ediyordu.

Amu Derya'nın XVIII. asra kadar, Hazar denizine döküldüğüne dair bazı tarihî rivayetler mevcuttur. Bildirildiğine göre, 1392'de Timurlenk aldığı esirleri Hive'ye Hazar Denizi üzerinden naklettirmiştir. XVII. asırda Ebu'l-Gazi Han'ın Buhara'ya karşı olan seferinde, Amu Derya, fügenç'in ağız tarafında, Hazar denizine ulaşmak için güneye doğru akıyormuş gibi tasvir edilmektedir. 1713'te Türkmen Hoca Nefes'in Astırahan (Ejderhan)'daki Ruslar'a Amu Derya'nın altın kumları taşıdığını, Hive hanlarının bu nehrin mecrasını Aral denizine doğru çevirdiklerini söylediği hikâye edilir. Yine bu tarihte Büyük Petro, Amu Derya'yı Hazar'a çevirmeyi düşünmüş ve bu hususta mühendislerle talimat vermiştir (Şekil 9).

Şekil 9 - Amu Derya'nın deltası ve Uzboy, 1 - Üst Yurt yaylasının Mesozoik ve Miosen teşekkülü, 2 - Amu Derya'nın bugünkü deltası, 3 - Eski deltanın kumulları, 4 - Eski nehir yatağı, 5 - Yayla kenarı, 6 - Dördüncü Zaman arazisi (P. George'dan).

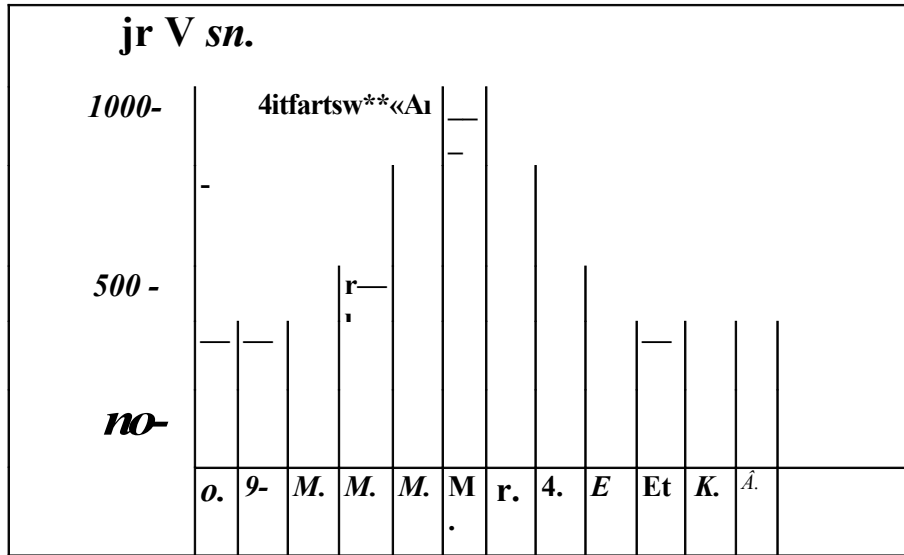
Amu Derya'nın batı istikametinde aktığına dair son zamanlara ait bilgi de var

dır. Filhakika 1878 ve 1889'da büyük taşkınlar esnasında Amu Derya'nın sularının bir kısmı Sarıkamış havzasına akmıştır. Halen kurumuş bir halde olan Sarıkamış gölünün Amu Derya'nın bir kolu ile beslendiği zamanlarda (XIII. asrın sonundan XVI. asrın sonuna kadar) bu gölden çıkan sular Uzboy mecrası vasıtasıyla Hazar denizine kadar gitmiş olabilirler. Bu takdirde yukarıdaki tarihî rivayetlerin doğruluğu anlaşılmaktadır.

XIX. asrın sonundan beri yapılan araştırmalar, Sarıkamış kapalı havzasının Dördüncü Zamanda bir gölle kaplı olduğunu meydana çıkarmıştır, gerçekten gölün bulunduğu sahada birçok tatlı su fosil neveleri bulunmuştur ki, bunlar bugün de yaşamaktadır. P. George'un yapmış olduğu haritada açıkça görüldüğü gibi, Uzboy vadisi pek iyi muhafaza edilmiş bâr haldedir ve bu, genç bir vadi ekip, durumu muhtemelen Hazar denizi seviyesinin âni ve ehemmiyetli bir alçalması ile alakalıdır. Sarıkamış gölünün ağız tarafında biraz ilerde, Uzboy, III. Zamanın ikinci yansına (Üst Miosen) ait sert kalkerler içerisinde gömülmüştür. Bir müddet dik bir eğimie güneye doğru yönelen vadi, halen yer yer tuzlu takırların bulunduğu eski bir çanağa ulaşmaktadır. Dördüncü Zaman arazisi olarak gösterilen bu saha tuzlu fakırlardan müteşekkil olup, bunların arasında yer yer bazı ehemmiyetsiz tatlı su akışları görülmektedir. Kapalı çukurluğun ağız tarafında, 250 km. uzunluğunda tekrar bir dar ve derin boğaz mevcut olup, burada Uzboy, 40 ifâ 60 metre kadar gömülmektedir. Vadinin genişliği ise 100 metre kadardır. Balâ İşim'de vadi genişlemektedir. Ölü vadinin ekseninin iki tarafında 4 ilâ 6 km.'lik bir sahada kumlar içinde yerlerini değiştiren mendereslerin bırakmış oldukları izler görülmektedir. Hazar denizinin yakınında son bir gömülme görülmekte ve bu gömük şekil, Balkan körfezi halici ile, denizde devam etmektedir.

Sir Derya (Seyhun veya İnci): Türkistan'ın en uzun nehri olan Sir Derya (2450 km.) takriben 265.000 km²'lik bir sahanın sularını boşaltmaktadır. Nehir, Narin ile Kara Derya'nın birleşmesinden meydana gelir. 750 km. uzunluğunda olan Narin sağ taraftan birçok göllerin (en mühimi 3016 m. irtifada olan 287 km² büyüklüğündeki Sonkol gölü) sularını alır. Sol taraftan da kendisine Fergana dağlık kütesinin doğu yamaçlarından inen akarsular karışır.

Narin, sularını, Tanrı dağlarının 4000 metreyi geçen zirvelerinden almaktadır. Bunun gibi Kara Derya da Alay ve Fergana dağlarının 4000 metreyi aşan zirvelerinden inen Tara ve Karekulca'nın sularını alır. Sir Derya'da karla beslenme Amu Derya'nın rejiminde olduğundan çok daha ehemmiyetli bir yer alır. Amu Derya'yı meydana getiren kollar buzulların daha çok ve daha geniş sahalar kapladıkları yüksek Pamir kütesindeki dağlardan doğduğu için, bunların tesiriyle bu akarsu sisteminde buzullarla beslenmenin payı çok büyük; karlarla beslenme payı ise azdır. Buna karşılık Sir Derya'da kaynak bölgesinde o kadar yüksek zirveler olmadığından buzullar mahduttur. Bunun için nehrin buzullarla beslenmesi ehemmiyetsiz, karlarla beslenme ise daha ehemmiyetlidir. Fakat bu nehrde asıl hâkim olan beslenme karışık beslenmedir. Kara Derya'da suların en yüksek olduğu zaman buzulların erime mevsimi olan Mayıs ayıdır (Şekil 10).

Şekil 10 • Sir Derya'nın Begovat yakınında Zaporozh'daki rejimi (mP/sn olarak aylık ortalama debi). P. George'dan.

Fergana havzasının kuzey kenarını takip eden Sir Derya bu havzadan çıktıktan sonra Talaş Ala dağından gelen Çirçik suyunu alır. Bu akarsu da, Kara Derya ve Narin gibi beslenir; yani beslenmesinde buzulların payı ehemmiyetsiz, karlarınkı biraz daha fazladır. Fakat hâkim olan karışık beslenmedir. Çirçik'in karışmasından sonra nehir biraz daha genişler, fakat eğimi çok azalır. Daha ilerde Karadağ'dan gelen birçok kollar alır. Bunların içinde en ehemmiyetlisi Aris'tir. Daha Hokant civarında büyük bir nehir karakterini haiz olan Sir Derya (burada genişliği 130 metreye varan nehrin çekik devresi Kasım ve Mart arasında ortalama akımı 396 m³/sn'dir) Çirçik'i aldıktan sonra akımı ortalama olarak 550 m³/sn.'ye çıkar. İlbahar sonu ve yaz başlangıcında (Haziran ayı) nehir taşar. Bu esnada Hokant civarında nehrin ortalama akımı 1343 m³/sn'dir. Fakat Karadağ kütlelerinin kuzeybatısında, ovada, nehir tamamen çöl sahasına girer ve hiçbir taraftan kol almaz. Bir taraftan eğimin çok azalması, diğer taraftan yakıcı ve kurak yazların sebep olduğu şiddetli buharlaşma dolayısıyla nehir çok zayıflar ve birbirini takip eden tugaylar içinde nehir karışık kıvrımlar çizerek akar ve Aral denizine dökülür. Fergana havzasında bütün sene donmayan nehir aşağı mecrasında, Aral denizine yakın kısımda, 3-4 ay donar.

Sir Derya'nın deltası Amu Derya'ninkinden daha küçüktür. Bununla beraber delta süratle ilerlemektedir. Taşkent vahasının sulanmasında nehre sağ taraftan gelen Angren ve Çirçik'ten istifade edilmektedir.

(*) Bataklık sahalara ve çamurlu topraklar sahası; buralarda kamışlar, kavak ağaçları, söğütler geniş sahalara kaplar; göçebeler kadar, vahşi hayvanların da iltica ettiği sahalardır.

Batı Türkistan'ın yukarıda bahis mevzuu edilen iki büyük nehrinden başka, aynı özellikleri haiz bir takım küçük akarsular da vardır ki bunlar arasında üçü önemlidir: Zerefşan, Çu ve İli.

Takriben 650 km. uzunluğunda olan Zerefşan suyu Alay dağlarının batısındaki Türkistan dağları ile Zerefşan arasında aynı adı taşıyan bir buzuldan doğar. Nehir, takriben 300 km. uzunluğunda olan yukarı mecrasında 5000 ilâ 5500 metre civarındaki yüksek dağ sıraları arasında bulunan dar boğazlar içinde akmaktadır; dağdan çıkıp Semerkant ovasına ulaştığı zaman yayılır, fakat buzulla beslenme devam eder. Gerçekten akarsuyun akımı kışın en az (30 m³/sa), buzulların erime zamanına rastlayan yaz başlangıcında ise yüksektir (Haziranda 600 m³/sn.). Bir taraftan buharlaşmanın tesiriyle, diğer taraftan sulama ile akımı gittikçe azalan nehir Amu Deryaya ulaşmadan ovada kaybolur.

Muhtelif adlarla adlandırılan Ata dağların kuzey yamaçlarındaki buzullardan doğan Çu suyu da bir buzul nehridir; fakat elenmesinde kâr suyunun da bir payı vardır. Çu'nun yaz aylarındaki akımı 60 m³/sn. (âzanü akım Temmuzda okıp-136 tpf ş.n.dir), geri kalan 9 ayda ortalama akım 36 tiftten.dir. Nehir hâlen Açlık stepinde Aşkol bataklığında son bulmaktadır. Ouraya aynı zamanda Kazakistan yaylalarıdan gelen Sansu da dökülmektedir. Balkaş gölüne dökülen fit'ye gelince; bu nehrin yukarı mecrasını teşkil eden Kungez, Tanrı dağlarının doğu eteklerinden doğar. Bunun esas kolu olan Tekes, büyük buzullar ihtiva eden merksaS Tanrı dağlarından inen kollarla beslenmektedir. Kungez, Kulca çukurluğunu geçtikten sonra İli adını alır. Atma Ata bölgesinde, bu şehrin güneyinde bir duvar gibi yükselen Ala dağın buzul suları ile beslenen kolların katılması ile akımı arter. Fakat daha ileride Taukum çöl sahasında, suların azalmaya başlar. Bununla beraber Balkaş gölüne bilhassa suların fazla olduğu yaz başlangıcında, kâfi miktarda su getirir.

Umumî olarak güneybatı - kuzeydoğu istikametindeki yüksek dağ sıraları Batı Türkistan'ı Doğu Türkistan'dan ayırdığı gibi, bunların doruktan da her iki büyük sahanın akarsuları için bir sff bölümü çizgisi meydana getirmişlerdir. Buram doğusunda kalan akarsular, Doğu Türkistan'ın iç havzalarına; batısında kalanlar ise, Batı Türkistan'ın iç deniz ve göllerine giderler. Batı Türkistan nehirleri, Doğu Törkia-tan'ınmkBere nazaran, daha uzun ve su itibarıyla daha zengindir.

Batı Türkistan'da olduğu gibi Doğu Türkistan'da da alçak sahalarda çöl ve çölleşmeye yüz tutmuş steplerle kaplıdır; bundan dolayı yağış itibarıyla çok tekir bölgelerdir. Buralardaki akarsular için su hazinesi vazifesini çevredeki yüksek dağlar görmektedir. Bu dağlardan inen akarsular ancak Tanrı havzasının batı, güneybatı ve kuzeyinde «çok muntazam» akarsu şebekesi meydana getirmektedirler. Havzanın güney kenarından inen akarsular ise, Taklamakan çölünün ortasında kaybolmaktadırlar.

Taklamakan çölünü güneyden çeviren Altın dağtanran yüksek dtrlelerindeki buzullardan doğan birçok akarsular (bunların en tanınmıştan **Keriya-Derya**, Kara-muran **Gerçem-Derya'dır**) çölün güney kenarında kaybolurlar. Güneybatıda Üstün dağlarının 7000 metreyi geçen zirvelerindeki buzulBahn erimesinden husule aelen sularla beslenen Karakaş ve Yurungkaş'm birleşmesinden meydana gelen Hotan-Derya. suların bol olduğu zamanda, Taklamakan çölünü geçerek Aksu'nun güneyinde Tarım'a varmaktadır.

Bu nehirlerin hepsi aynı rejim hususiyetlerini haizdir. Üstün dağ ile Altın dağ arasındaki yüksek yaylaya geçen bu nehirler, Altın dağın muhtelif yükseklikteki kademelerini dar boğazlar halinde aşarken eğimleri ehemmiyetli olan bir takım selleri de alırlar. Ovaya civar olan tepeler yağışsız olduğu için bu akarsuların akımlarında herhangi bir artış görülmez. Bu suretle sular ovanın kenarındaki vahalara ulaşırlar. Eğimin kesildiği kısımda yavaşlıyan sel mahiyetindeki akarsular yüklerini bırakırlar. Bu suretle çakıl yığınlarından müteşekkil büyük birikinti konileri meydana gelir. Bu çakıl yığınları arasında akarsu, geniş bir takım kollara ayrılarak, kışın suları tamamen berrak, yazın çamurlu olarak akar. Bundan da anlaşılacağı üzere, akarsuların hepsinin akımları buzulların erimesinden meydana gelen sularla beslendikleri için yaz mevsiminde fazla, soğuk mevsimde ise ehemmiyetsizdir. Güneyde olduğu gibi, batı ve kuzeyde de çevredeki yüksek dağlardan doğan aynı mahiyetteki akarsular, havzanın en alçak kısmında akan Tarım'a doğru yönelirler. Bunların başlıca-ları batıda Yarkent-Derya, Kaşkar Derya, kuzeyde Aksu, Şahyar, Konca Deryadır.

Havzanın batı ve kuzey kesimlerinden gelen sular sayesinde, Tarım akarsu sistemi meydana gelir. Uzunluğunun 2750 km.'yi bulmasına rağmen nehir, aşağı mecrada yağışın olmayışı, kendisine hiçbir kolun katılmayışı, buharlaşmanın fazlalığı, eğimin azlığı ve nihayet kumulların mevcudiyeti dolayısıyla gittikçe zayıflayarak Lop çölünde bir takım kollara (Konca-Derya, Kum-Derya yahut Kuruk-Derya) ayrılır ve bu çöl ortasında bataklıklar halinde kaybolur.

Türkler'in yaşadıkları yerler, umumiyetle, okyanuslardan uzaktır. Orta Asya'nın kapladığı sahanın iç kısmının okyanuslardan uzaklığı 1.500 km., merkezî kısmının ise 2.500 km.dir. Buna karşılık Türkler'in, kıyılarında yaşadıkları Akdeniz, Karadeniz ve Marmara birer iç denizdir.

Asya, Afrika ve Avrupa arasında bulunan Akdeniz'in doğu parçası Mısır'la İsrail, Lübnan, Suriye ve Türkiye kıyıları arasında yer almaktadır. Havzanın tabanı çok arızalıdır. Akdeniz'in en derin yerleri bu kısımda bulunmaktadır.

Ada itibarıyla çok zengin olan ve bundan dolayı eskiden 'Adalar Deniz?' denilen Ege denizinde sığ kısımlar (şelf) Anadolu kıyılarında, (Biga ve Gelibolu yarımada-ları açığında, Ayvalık'la İzmir arasındaki bölgede, B. Menderes ağzının açığında) oldukça geniştir. Bunların üzerinde sular altında kalmış vadiler mevcuttur. Saros körfezinde denizin tabanı güneybatı - kuzeydoğu istikametinde uzanan bir çukurla ârızalanmıştır. Yağmurlar az olduğundan ve akarsular kâfi derecede su getirmediğinden tuzluluk fazladır (binde 37-38). Akdeniz'in diğer kesimlerindeki gibi doğu havzasında da buharlaşma şiddetlidir. Marmara vasıtasıyla Karadeniz'den gelen az tuzlu sular (binde 33) Çanakkale Boğazı açığında yüzeyde yayılır. Bu boğazın ağzında bir yelpaze gibi açılan akıntı doğu ve batı Trakya kıyıları boyunca Eğriboz'un kuzey kıyılarına kadar yayılmaktadır. Ege denizinin orta ve güney kısımlarında tuzluluk miktarı binde 38,5'u bulur. Fakat ehemmiyetli tuzluluk farkı Biga yarımadası ve Kuzey Ege kıyıları boyunca müşahede edilmektedir. Gerçekten tuzluluk Kumkale açığında binde 33 olduğu halde Edremit körfezinde ve Miidilli adası kıyılarında binde 38,5'tir.

Akdeniz'in batı kısmında olduğu gibi doğu kısmında da akıntılar vardır. Mısır, İsrail, Lübnan ve Suriye kıyıları takip eden yüzey akıntısı Türkiye'nin

Akdeniz sa-

fillerinde batıya doğru yönelerek Rodos açıklarında Ege denizine girer ve memleketimizin kıyıları boyunca kuzeye doğru çıkar. Kuzey Ege'de Çanakkale boğazından gelen akıntının tesiri altında, orta Ege adaları civarında Yunanistan kıyılarına takiben güneye doğru yoluna devam eder. Batı Akdeniz'de olduğu gibi doğu Akdeniz'de de saat akrebinin ters yönünde hareket eden bir akıntı sistemi vardır.

Kıtalar arası bir iç deniz durumundaki Akdeniz'in doğuya doğru devamı kabul edilen Marmara denizi, Asya ve Avrupa kıtalarının birbirine en fazla yaklaştığı boğazlar bölgesinde, doğu-batı doğrultusunda küçük bir iç denizdir. Yüzölçümü 11.352 km²'dir. Sığ kısımların derin bölgeye nazaran genişliği, ada ve yanmada bakımından zenginliği ve bilhassa sularının sıcaklık ve tuzluluğu ile Marmara kendine has bir denizdir. İstanbul Boğazı vasıtasıyla Karadeniz'den, Çanakkale Boğazı'yla Ege denizinden ayrılan, doğuda ve güneydoğuda dar ve derin körfezler halinde kıta içerisine fazla girmiş olan Marmara denizi, bu hususiyeti ile de dikkati çekmektedir.

Marmara denizi, bütünüyle, orta yükseklikte dağ ve yaylalarla çerçevelenmiş olmakla beraber, güney ve kuzey kısımları gerek yüzey şekilleri ve gerek yapı bakımından birbirinden çok farklıdır. Marmara denizini kuzey, kuzeybatıdan kuşatan yüzey şekilleri, umumiyetle az yüksek dağ, tepe ve yaylalardan müteşekkil olup vadiler tarafından oldukça derin surette parçalanmıştır. Güneyi yapı ve yüzey şekilleri bakımından kuzeyine benzemez. Karadeniz kıyılarından Uludağ kölesine kadar az çok derin birtakım çukur sahalarla muhtelif yükseklikte yayla ve dağlar birbirini takip eder. Bu çukur yerlerin bir kısmı deniz sularının altında kalmış (İzmit ve Gemlik körfezleri gibi) bir kısmında göller kaplamıştır İznik, Ulubat ve Manyas gölleri gibi. Bazıları da dobnuş, Jarfeirt ovaları meydana getirmiştir. Yenişehir, inegöl, Kemalpaşa - Karacabey ovaları gibi. Marmaranın denizaltı şekilleri gerçekten dikkat çekicidir. Şurada sığ kısım, derin yerlere nazaran genişçe bir saha kaplamaktadır. Karada görülen vadiler bazı yerlerde deniz altında da devam etmektedir. Bu denizin orta kısmında, takriben Marmara Ereğüsü açığında 1180 m. derinliğe kadar varan bir çukur mevcuttur. Bu orta çukur, iki sırtla, Batı ve Doğu çukurlarından ayrılmaktadır. Batı çukuru (derinliği 1112 m.) Ganos dağıının açığında. Doğu çukuru (derinliği 1238 m.) ise Samanlı dağlarının önündedir.

Marmara denizinde muayyen bir derinlikten sonra dibe doğru sıcaklık aynı kalmaktadır. Bu denizin yüzey suları umumiyetle az tuzludur. 10*15 metre derinliğe kadar tuzluluk sabit gibidir (binde 22). Undan sonra süratle artar. 30 m. de binde 37.5'i bulur. Bu derinliğin altında tuzluluk 150 m.'ye kadar binde 38.5'a çıkar. Bundan sonra büyük derinliklere kadar, aşağı yukarı aynı değeri muhafaza eder.

Ege denizini Karadeniz'e bağlayan boğazlarla Marmara denizinin bu iki deniz arasında mevcut seviye ve yoğunluk farklarından «eri gelen çok ehemmiyetli su akıntılarına maruz kalacakları tabiidir. Bunlar iki kısımdır: yüzey akımdan, dip akıntıları. Karadeniz'den gelen yüzey akıntıları İstanbul Boğazı'ndan çıkarak Marmara'da yelpaze şeklinde yayılırlar ve Çanakkale Boğazı'na girmek üzere tekrar toplanırlar.

Karadeniz, Avrupa'nın güneydoğusunda Balkan ve Anadolu yarımadalarında doğu Avrupa yaylaları ve Kafkasya arasında doğu - batı doğrultusunda uzanan

elips şeklinde, orta büyüklükte (yüzölçümü: 420.000 km²) bir denizdir. Kıtaların içine fazla sokulmuş olması ve okyanusla irtibatının birtakım boğazlar ve iç denizlerle sağlanması, Karadeniz'i bir iç deniz haline getirmiştir. Bu denizin büyük eksenini Burgaz'la Poti arasında 1170 km.dir. Genişliğine gelince yer yer değişmekle beraber Ereğli ile Odeşa arasında 600 km.dir. Karadeniz'de girinti ve çıkıntılar azdır. Büyük girintiler havzanın batısında Odesa, Varna ve Burgaz körfezleridir. Anadolu kıyılarındaki girintiler irili ufaklı, olup pek azı kuytu liman karakterini haizdir. Bunların başlıcaları Ereğli, Sinop, Vona ve Polathane'dir.

Karadeniz'in bir parçası gibi alınan Azak denizinin (yüzölçümü 38.000 km²) kıyıları daha girintili çıkıntılıdır.

Dış şekli bakımından Karadeniz'in en mühim hususiyetlerinden birisi de ada itibarıyla çok fakir oluşudur. Karadeniz'in çevresinde yüksek dağlarla yaylalar ehemmiyetti bir yer almaktadır. Alçak yaylalar, bilhassa Azak denizi kenarı ile Odesa körfezi etrafında, geniş bir saha kaplamaktadır. Buna karşılık ovaların kapladığı saha çok mahduttur. Havzanın batısı, bilhassa güney ve doğu kısımları, yüksek dağlarla çevrelenmiştir. Güneyde Çoruh nehrinin ağzı ile aşağı Sakarya arasında sıralanan Kuzey Anadolu dağları, kıyılarda derin girinti ve çıkıntılara imkân vermemiştir. Çok sarp olan kıyı dağların önünde kıyı ovaları mahdut olup başlıcaları Bafra ve Çarşamba birikinti ovalarıdır. Karadeniz'in doğu kıyılarını çerçeveleyen Kafkas dağları yüksek, sarp, az girintili ve çıkıntılı bir kıyı meydana getirmiştir. Havzanın kuzey kısmı, Kırım yarımadasının güney kesimi bir tarafa bırakılacak olursa, alçak bir yaylanın kenarı ite bunun önünde yer yer teşekkül etmiş olan küçük kıyı ovaları tarafından çevrelenmiştir. Kırım yarımadasının mühim bir kısmını kaplayan dağlar 150 m. uzunluğunda ve 50 km. genişliğinde olup esas silsile güneyde, deniz kenarında bulunmaktadır.

Karadeniz'in denizaltı şekilleri bazı hususiyetler arzeder. Denizaltı şekilleriyle kıta şekilleri arasında gayet sıkı bir münasebet vardır. Gerçekten Anadolu'nun yüksek dağlık kenarı ile Kafkaslar'ın ve Kırım yarımadasının yanbaşı büyük derinlikler olduğu halde, kuzey ve kuzeybatıda geniş sahalar kaplayan az derin bir bölge bulunmaktadır. Siğ deniz sahası, havzanın kuzeybatı kısmı ve Azak denizi bir tarafa bırakılacak olursa, her tarafta dardır. Karadeniz'in dibi, 2.000 m. civarında geniş bir çanak sahasıdır. Bunun içinde Kırım ve Anadolu kıyıları arasında aşağı yukarı simetrik bir durumda, 2.200 derinlik eğrisinin çevrelediği en derin bölge bulunmaktadır. Karadeniz'in şimdiye kadar bilinen en derin yeri (2.245 m.) bu kesimde, Ayancık açıklarındadır.

Orta iklim kuşağında bulunan Karadeniz yazın Akdeniz âlemine dahil olmakta, kışın ise, daha ziyade Doğu Avrupa kara ikliminin tesiri altında bulunmaktadır. Bu durumu Karadeniz sularına bazı fizikî ve kimyevî hususiyetler kazandırmıştır. Karadeniz havzasında yüzey sularının sıcaklığı yazın (Temmuz, Ağustos aylarında) 20° ilâ 26° arasındadır. Ağustos ayında havzanın güneydoğu kısmı diğer kısımlarından biraz daha «çaktır. Kışın Şubat ayında yüzey sularının sıcaklığı Odesa körfezi etrafında 2 M 3 dereceye kadar düşmektedir. Şiddetli kışlar esnasında Dinyester limanından Dinyeper limanına kadar olan saha, muvakkat bir zaman için, (umumiyyetle Ocak ve Şubat aylarında) donar. Çok soğuk olan senelerde Romanya ve Bulgaris-

tan kıyılarının donduğu da olur. Böyle kışlarda Tuna ağzlarından, Romanya ve Bulgaristan kıyılarından kopan buz parçaları, akıntı ile güneye doğru sürüklenerek, bazen İstanbul boğazına kadar gelirler. Burada yığılarak iki kıyı arasındaki ulaşımı güçleştirirler. Yakın tarihte İki defa (1929 ve 1954 taşlarında) bu hâdise husule gelmiştir. Karadeniz'de bütün sene yüzeyle derin kısımlar arasında sıcaklık farkı vardır. Yıllık sıcaklık değişmesi 100 m.nin altında hemen hissedilmemektedir. Bu derinliğin altında dibe kadar gayet ağır bir artış vardır. Sene içinde derin tabakaların sıcaklığı Karadeniz'in her tarafında 9 derece civarındadır.

Karadeniz'de yüzey sularının tuzluluğu okyanuslardaki normal tuzluluğun (binde 35) altındadır. Bu hal, Karadeniz'e dökülen büyük akarsuların getirdikleri çok miktarda tatlı sudan ve bizzat denizin yüzeyine düşen yağıştan ileri gelmektedir. Tuzluluğun az oluşunda, buharlaşmanın nisbeten ehemmiyetsiz oluşunun da payı vardır. Karadeniz'in orta kısmında yüzeyde tuzluluk binde 38'dir. Bu miktar Bulgaristan ve Trakya kıyılarının açığında %016, Odesa körfezinde %010'dur. Azak denizinde de tuzluluk umumiyyetle azdır.

Karadeniz sularının çok mühim bir hususiyeti, çanakdaki su kütlelerinin birbirinden esaslı şekilde farklı iki kısımdan meydana gelmiş olmasıdır. Birinci kısım kalınlığı 180-200 m. kadar olan yüzey kısım olup, burası oksijen bakımından zengindir. Bundan dolayı da gözle görünmeyen hayvan kümeleri çoktur. Bunun altında kalınlığı 2.000 m. kadar olan ikinci kısım bulunur. Bu kısım bakterilerin husule getirdikleri küçüklü hidrojen ile zehirlenmiştir. Bu zehirli gazın miktarı, genellikle artmakta ve dibe yakın yerlerde titrede 7 cm³'ü bulmaktadır. Karadeniz'e dökülen akarsular ve havzanın yüzeyine düşen bol yağış, buharlaşma 9e alınan suyu telâfi ettikten başka, bu denizin seviyesini Marmara ve Ege denizinin seviyesinden 50 cm. kadar yüksekte tutmaktadır. İşte bu seviye farkı, Karadeniz'in batı kısmında İstanbul boğazına doğru umumî bir akıntının meydana gelişinin esas sebebidir. Bu akıntı, Tuna başta olmak üzere, Karadeniz'e dökülen akarsuların akımlarının fazla olduğu ilkbaharda barizdir. İstanbul boğazından geçerek Karadeniz'e doğru giden bir dip akıntısı vardır. Yapılan araştırmalara göre, Karadeniz, az tuzlu yüzey suları altında, İstanbul boğazı vasıtasıyla, derinden Marmara'dan gelen çok tuzlu sularla beslenmektedir.

Kıtalar içinde yer alan Hazar ve Aral kapalı denizleri vaktiyle büyük bir iç deniz teşkil ederken yakın zamanda birbirinden ayrılmışlardır. Gerçekten Karadeniz, Hazar denizi ve Aral denizi, III. Zamanın üçüncü devri sonunda Güneydoğu Avrupa'dan Orta Asya'nın batı kısmına kadar uzanan büyük bir iç denizin parçaları idi. Hazar denizinin seviyesi okyanus seviyesinin 26 m. altında, Aral denizinininki ise okyanus seviyesinin 83 m. üstündedir. Böylelikle birbirinden 250 km. mesafede bulunan bu iki deniz arasındaki seviye farkı 79 m. yi bulur. Her iki deniz de pek az tuzludur. Hattâ Aral denizine, suları tattı bir göl nazarıyla bakılabilir. Karadeniz'den biraz daha büyük olan Hazar denizinin (438.000 km²) güney kıyıları İran'a, batı kıyıları Dağıstan ve Azerbaycan'a, kuzeybatı kıyıları Rusya'ya; doğu kıyıları ise tamamen Türkistan'a aittir. Hazar denizi, dünyanın «n büyük kapalı su sahasıdır. Avrupa'nın en büyük nehri olan idil'in (Volga) ayrıca Ural'ın suları buraya dökülmektedir, onlardan başka Kafkasya'dan gelen ve buraya dökülen birçok akarsular vardır. Deniz sathına düşen yıllık

yağış fcıtarı ortalama olarak 400 mm.

kadardır. Bundan dolayı tuzluluk miktarı ehemmiyetsizdir. Tuzluluk, Hazar'ın kuzey kısmında binde 10'dan, idi) deltası açığında ise binde 2 den azdır. Fakat güneydoğuda, Türkmenistan kıyılarında tuzluluk nisbeti artmakta ve Karaboğaz körfezinde binde 20'yi bulmaktadır. Hazar'ın denizaltı şekilleri oldukça sadedir. Kuzeyde aşağı idi) ovasının devamı gibi kabul edilen ve derinliği 50 m. den az olan bir saha vardır. Orta kısmında 500 ilâ 800 m. derinlikte küçük bir çukur mevcuttur. Güneyde derinlik artmakta ve 1000 m.yi bulmaktadır. Bu derin çanakta Karadeniz'de olduğu gibi hayat yoktur. Buna karşılık yüzey suları zengin bir hayvan topluluğuna sahiptir. Hazar kıyılarının hususiyeti, okyanusun umumî seviyesinin altında oluşudur. Bilhassa, kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğuda geniş sahalar kaplayan bu yerler tamamıyla çölleşmeye yüz tutmuş bozkırlar (stepler) sahasıdır. Denizin kuzey kısmına iki büyük nehir dökülmektedir: İdil ve Ural. Kuzeydoğu köşesinde denize dökülen Emba, bunlar kadar ehemmiyetli değildir. İdil deltasının cephesi 150 km., deltanın başladığı yerden denize kadar olan uzunluğu ise 70 km. kadardır. Kuzeydoğuda Üst-Yurd yaylasının ön tarafındaki geniş bir saha bataklıklarla denizin birbirine karıştığı kararsız bir yer olup, deniz 150 km. kadar içeri sokulmaktadır ve kıyı çizgisi katı olmayıp mevsimden mevsime ve fırtınalarla yer değiştirmektedir. Burada farkedilmeden denizden çamurluk sahalarla geçilmektedir. Üst-Yurd bölgesinde yalnız Mankışlak yarımadasında kıyı yüksektir. Yarımadanın güneyinde takriben 15.000 km² büyüklüğünde ve en derin yeri 13 m. olan Karaboğaz körfezi vardır. Bir çöl sahasında bulunan bu yerde buharlaşma çok şiddetlidir. Körfez, Hazar denizi ile en dar kısmı 250 m. genişliğinde olan bir boğazla iştirak halindedir. Körfezin nihayetinde kalınlığı 2 metreyi bulan tuz birikimi vardır. Güney ve güneybatıdan esen şiddetli rüzgârlar teşekkül etmiş tuzu ve tuzun içinde ölmüş ve katılmış balıkları karaya atar. Bunlar Hazar denizinden boğaz vasıtasıyla körfeze giren sularla taşınmakta ve Karaboğaz körfezinin çok fazla tuzlu sularında yaşamayıp ölmektedirler.

Hazar denizinin seviyesi devamlı olarak değişmektedir. Seviye, sene esnasında düzenli veya düzensiz bir surette değişebilir. Düzenli değişme bir gölün seviyesinin değişmesine benzetilebilir. Bu hal, Hazar'a dökülen nehirlerin akım değişmeleriyle alâkalı olup, en yüksek seviyesi Temmuz'da, en alçak seviyesi ise Şubat'tadır. ikisi arasında 40 cm.'lik bir fark vardır. Düzensiz değişmeler, rüzgârlarla alâkalıdır. Meselâ Bakü'da kuzeydoğu rüzgârları, suları ileri doğru iterek güneybatı rüzgârlarının meydana getirdiği seviyeden 15 cm. daha yüksek bir seviye husule getirirler. Yağış da seviye değişmelerine sebep olan diğer bir âmidir. Yağışın az veya çok oluşuna göre, seviye seneden seneye ağır ağır alçalır yahut yükselir.

Aral denizinin suları, Hazar'ından daha tatlı, seviyesi daha kararsızdır. İçindeki adalar da (bunların yüzölçümü 2345 km²'dir) dahil olmak üzere alanı kabaca 66.500 km²'dir ve okyanus seviyesinden 53 m. daha yüksekte bulunmaktadır. Derinliğin ehemmiyetsiz oluşu (en derin yeri 68 m.), suyunun ortalama tuzluluğunun azlığı ve kısa devrelerde değişmesi dolayısıyla (ortalama tuzluluk 1870'te binde 12 iken 1905'te binde 10.7'ye düşmüştür) Aral denizi, bir göl olarak kabul edilmektedir. Tuzluluk, büyük nehirler ağzında çok ehemmiyetsizdir. Tatlı sular, kıyı boyunca yayılırlar. Aral denizinin atlaslarda "Aral

Gölü" diye adlandırılmasının bir sebebi de budur. Tuzluluğun değişmesi her halde, Aral'a dökülen Sir Derya ve Amu Derya

nehirlerinin taşıdıkları suların akımlarındaki oynamalarla ilgili olsa gerekir. Bu iki nehrin döküldüğü yerde tuzluluk ehemmiyetsizdir. Tatlı sular, ortada tuzluluğu biraz fazla olan bir saha bırakarak kıyıyı takiben yayılırlar.

- Aral denizinin suları, Hazar denizinin suları gibi, yalnız klorlu değil, aynı zamanda sülfatları ve karbonatları da ihtiva etmektedir. Bu denizin batı çukuru da, Karadeniz'in merkezî çukuru ve Hazar denizinin derin suları gibi kükürlü birçok hususlarda, kurak bölgedeki büyük bir gölün karakterlerini haiz olmasına rağmen, Karadeniz ve Hazar denizi gibi denizler arasında yer almaya lâyıktır.

Aral denizinin yüzey suları yazın çok ısınır. Yüzeydeki sularda 27,8° sıcaklık müşahede edilmiştir. Fakat bu yüksek sıcaklıklar sathî olup, pek fazla derinliğe gitmez. Sıcaklığın dibe doğru azalması hızlıdır. Ağustos ayında 60 m. derinlikte 4° sıcaklık kaydedilmiştir.

Seviye değişiklikleri de ehemmiyetlidir. Yıllık seviyenin en yüksek olduğu ay Temmuz'dur. Kurak yıllarda seviye alçalır. Seviyenin yüksek olduğu yıllarda, gölün yüzeyi de genişir. Nitekim 1880 ile 1908 arasında göl seviyesi 3 metre kadar yükselmiş ve yüzeyi de 1/5 kadar genişlemiştir.

Eskiden Hazar'la Aral birleştiği zaman bu denizle Hazar denizi arasındaki irtibat bugün terkedilmiş olan Uzboy vadisi üzerindedir. Hazar denizinin seviyesi alçalmaya başladığı zaman, seviyesi yüksek olan Aral denizinden Hazar denizine doğru aynı yoldan bir akış meydana geldi. Bazı coğrafyacılar bunu, Aral gölünün bir ayağı mahiyetinde telâkki etmektedir.

Orta Asya'nın en büyük gölü olan Balkaş Gölü (takriben 23.000 km²) Batı Türkistan'ın bir parçası olan Kazakistan'ın hudutları içerisinde bulunmaktadır. Marmara denizinin iki misli büyüklüğünde olan bu göl az derin olup, en derin yeri 20 m.yi bulamamaktadır. Bundan dolayı kurak ve yağışlı senelerin birbirini takip ettiği gölün seviyesi ve sahası üzerine hissedilir Surette tesir yapmaktadır. Gölü besleyen en mühim akarsu ili'dir. Eriyen buzullar ile beslenen bu nehirde suların bol olduğu mevsim yazdır. Gölün ayağı olmadığı halde suları tatlıdır. Balık itibarıyla fakir olan göt, kıyılarına nüfus çekememiştir. Çöl ve çölleşmeye yüz tutmuş bozkırlarla kaplı çevresinde topraklar umumiyetle verimsizdir. Yapılan araştırmalar Balkaş'ın hiçbir zaman Aral denizi ile birleşmediğini meydana çıkarmıştır.

Ala dağların arasında yer alan Issık Göl, 1609 m. irtifada olup, bahis konusu dağlardaki buzullardan kaynaklarını alan sularla beslenmektedir. Bu suların üç ay kadar donmasına ve Ekim ayından itibaren gölün kenarınr karla kaplı olmasına rağmen göt, kışın donmaz. Bundan dolayı "Sıcak GÖT adı verilmektedir, takriben 6200 km² lfttblr saha kaplayan gölün uzunluğu 175 km. kadar olup en geniş yeri 55 km, derinliği de 702 m. dır. Suyu, yarı tatlı yan tuzlu olan gölde çok miktarda balık vardır.

Göl bakımından zengin bir memleket olan Türkiye'de büyük ve küçük bütün göllerin kapladığı saha takriben 9500 km²'dir. Bunların içinde en ehemmiyetliler! Van gölü, Tuz gölü, Beyşehir gölü, Eğridir gölü ve Marmara bölgesindeki göllerdir.

Van Gölü Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat - Van bölümünde kendi adını taşıyan kapalı havzının ortasında yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği

1646 metre olup, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanmaktadır, en geniş yeri Tatvanla Bendîmahî ağa arasındadır (125 km.). Kuzey - Güney istikametindeki genişliği, yer yer değişmektedir: Bu yönde en geniş yeri 75 km. kadardır. Gölün en derin olduğu yerler güney kesimleridir. GÖKIn yüzölçümü 3765 km²dir. Bundan dolayı çevresinde oturanlarca "deniz" diye adlandırılır.

Van Gölü, tuzlu göller grubuna dahildir. Tuzluluk nisbeti binde 22.4 kadardır. Suların sıcaklığı bakımından Van gölü orta kuşak göllerinin sıcaklık hususiyetlerini haizdir. Yazın yüzeyde sıcaklık 21°'ye çıkar, kışın yüzey epeyce soğur ve hatta tuzluluk nisbetinin az olduğu kıyılarda su donar, e

Türkiye'nin ikinci büyük gölü olan ve yüzölçümü 1620 km²'yi bulan Tuz Gölü 900 m. yükseklikte, derinliği pek az olan bir göldür. En derin yeri iki metre kadardır. Gölün sahası mevsimden mevsime ehemmiyetli değişiklikler gösterir. Dünyanın en tuzlu göllerinden biri olan bu gölde tuzluluk binde 329dur.

Orta Toroslar'ın kuzeybatı kısmında yer alan Beyşehir, Suğla ve Eğridir-Hoyran gölleri etrafı yüksek dağlarla çevrilmiş çanakların alçak kısımlarını işgal etmektedirler. Bunlar esas itibarile kırılmalar neticesi teşekkül etmiş olmakla beraber bunda karstik (kalkerin erime hususiyetleriyle ilgili) olayların tesiri de olmuştur, umumiyetle az derin olan bu göllerin suları tatlıdır.

Türkiye Coğrafyasının Ana. Hatları:

r*Dj*

Türkiye, Kuzey Yarımküresinin orta iklim kuşağında ve bu kuşağın güney kısmında yer almaktadır. Eski Dünya denilen Asya, Avrupa ve Afrika'nın hemen hemen ortasında bulunan Türkiye, tarihin her devresinde Akdeniz âlemi ile Ortadoğu, Hint ve Çin arasında bir köprü vazifesini görmüştür. Her ne kadar Türkiyede iklimler, denizlerin kenarından içeri doğru bir kara iklimi özelliği kazanırsa da, memleketimizde ne Kuzey Kutbu'na civar olan yerlerdeki iklimler gibi çok soğuk kara iklimleri, ne de Arap Yarımadası'nda olduğu gibi çok sıcak ve kuru iklimler vardır. Türkiye Akdeniz havzasının doğu ucunda bulunmakla beraber bu havzada hüküm süren bütün meteorolojik hâdiselerin az çok tesiri altında kalır. Memleketimiz aynı zamanda kuzeyden kutup ve kutba civar bölgelerin, güneyden de çöl kuşağının atmosfer hâdiselerinden müteessir olur.

Marmara, Avrupa ve Asya kıtalarını birbirine bağladığı gibi boğazlar vasıtasıyla Karadeniz memleketlerini Akdenize ve bu iç denizle de dış âleme bağlamaktadır. Eskiçağ, Ortaçağ ve hatta Yeniçağın başına kadar Uzak Doğu'yu, Hint âlemini, Orta Asya'yı, İran'ı ve Mezopotamya'yı Akdeniz'e bu arada Avrupa'ya bağlayan mühim ticaret yolları Osmanlı İmparatorluğumun topraklarından geçiyordu. Bu mühim kara ticaret yollarının sonunda İskenderun, Trabzon, İstanbul, İzmir gibi ehemmiyetli liman ve şehirler bulunuyordu. Yeniçağdan itibaren deniz ve okyanus yollarının bulunması ve 19. asrın sonunda Süveyş kanalının açılması, kenarda kalan Türkiye'nin zararına olmuşsa da, hâlen Türkiye, Karadeniz'in kuzey ve kuzeybatısında yer alan Sovyetler Birliği ile Karadenizde kıyısı olan diğer devletleri Akdeniz ve Ortadoğu'dan ayıran yegâne devlettir; bu bakımdan eşsiz bir coğrafi mevkie sahiptir:

Türkiye'nin Yüzey Şekilleri ve Başlıca Bölgeleri s

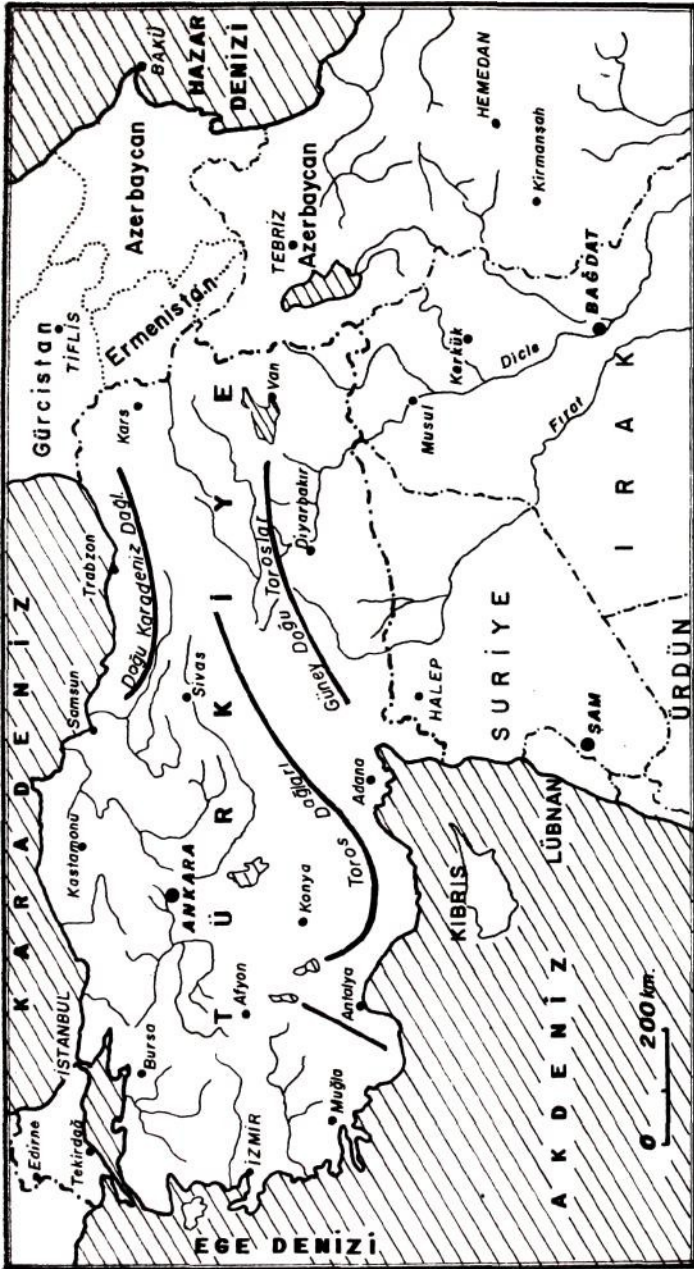
• Türkiye, ortalama yüksekliği fazla olan bir memlektir (1130 metre). Hâkim olan yüzey şekilleri dağlar ve yaylalardır. Bütünüyle batıdan doğuya doğru yükselen Anadolu yarımadasının iç kısmı geniş bir yayla olup kuzey ve güneyde yüksek dağlarla çevrilmiştir. Bu sonuncular batıda okluğu gibi doğuda da düğümleterek Doğu Anadolu yüksek bölgesini meydana getirmiştir. Marmara bölgesinin bir bölümünü teşkil eden Doğu Trakya, kuzeyde Istrancalar, güneyde Ganos ve Korudağ kütleleri, batıda Rodop kütleleri ile çerçevelemiştir. Meriç-Ergene havzası bu çerçevenin ortasında kalır. Türkiye, yüzey şekilleri bakımından; Kuzey Anadolu sıradağları, Güney Anadolu sıradağları (Toroslar), bu ikisi arasında kalan İç Anadolu dağ ve yaylatan, Doğu Anadolu yüksek bölgesi, Güneydoğu Anadolu, yarımadasının batısını teşkil eden Ege ve Marmara bölgeleri ve Doğu Trakya bölgesi gibi kısımlara ayrılır.

Anadolu yarımadası, Marmara ve Ege kıyılarında göze çarpan girinti ve çıkıntılara rağmen Akdeniz bölgesinin en kütleli olanlarından biridir. Doğu-batı istikametinde bir dikdörtgen şeklinde uzanan Türkiye'nin batı cephesi bütünüyle parçalanmış olup, deniz derin körfezler halinde karanın içine doğru sokulmuştur. Bu parçalanma Marmara bölgesinde daha fazladır. Fakat Anadolu yarımadasının kuzey ve güney kıyıları fazla parçalanmış değildir. Anadolu'da kara iklimi özelliği doğuya doğru artmakta ve en büyük değerini Karaköse civarında bulmaktadır. Anadolu'da bir taraftan mesafe diğer taraftan yüksek dağ sıralarının meydana getirdiği mania iç kısmı civar denizlerin tesirinden mahrum etmektedir. Ayrıca yüzey şekillerinin umûmi vaziyeti Anadolu'da kara tesirini arttırmaktadır. Türkiye'de deniz seviyesinden az yüksek ovalarla alçak yaylalar nisbeten az, buna karşılık yüksek yaylalarla orta yükseklikteki dağlar fazla işgal etmektedir. Memleket bütünüyle muhtelif menşeli dağ ve yaylalardan müteşekkildir. Bu sonuncular muhtelif irtifalarda görülmektedir. Meselâ İstanbul civarında 120-140 m. Ergene havzasının kuzey ve kuzeydoğu kenarında 200-250 m. Güneydoğuda Suriye hududu civarında 400-500 m. etrafında, İç Anadolu'nun batı kısmında, Eskişehir-Kütahya arasındaki yaylalar bölgesinde 800-1000 m. civarında, Ankara -Konya arasındaki 1250 -1400 m. ler arasında bulunur. İç Anadolu'da muhtelif yüksekliklerde rastlanan bu yayla yüzeyleri muhtemel olarak, değişik irtifalardaki mevzii taban seviyelerine göre teşekkül etmiş eski aşınma yüzeyleridir. Aşınma yüzeylerinin buldukları sahalarda çevreye nazaran daha az parçalandıkları halde çevrede olanlar, meselâ Marmara bölgesinde olduğu gibi, yapı aşınma devresinde kenarlarından iyice parçalanmışlardır.

Türkiye'nin yüzey şekilleri, şu şekilde hülâsa edilebilir.

1-Türkiye bütünüyle çok büyük bir kısmı dağ ve yaylalardan müteşekkül yüksek bir memlektir. Fakat yüzey şekilleri bakımından kenar ve iç kısmında bulunan ovalar da mühim bir yer tutmaktadır (Şekil 11).

2-Yaylalar iç kısmında, bilhassa Orta, ve Doğu Anadolu'da geniş sahalarda kaplanmaktadır. Buralarda mevcut olan dağlar ya yaylaların yüksek kısımlarıdır.-yahutev-velden mevcut olanlara eklenmiş olan volkanik kütlelerdir. Meselâ İç Anadolu'da Kayseri etrafındaki yaylalara (ortalama irtifa 1100-1150 m.) 2800 m. den hâkim

Şekil 11- Türkiye ve civar memlekelerin durumunu gösteren harita.

olan Erciyes, bunun güneybatısında bulunan Hasan dağı (3253 m.) Melendiz dağları {batıdan doğuya doğru 2727 m. » 2936 m. ^ 1250 m. lik bir alçak yayla üzerinde yükselmektedirler, Türkiye'deki yaylaların büyük b kısmı aşınmadan meydana gelmiştir. Ayrıca, bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da geniş sahalar kaplayan lav yaylaları da vardır. Karacadağ'ın etrafında, Diyarbakır ile Siverek arasında bulunan sahadaki lav yaylaları, bunun güzel bir misâlidir. Buna karşılık bünye düzlükleri mahduttur. Bunlar daha ziyade İç Anadolu'da Neojen sahalarında gelişmiştir.

3- Ovalar, menşe itibarıyla birbirinden farklıdır. Kuzey Anadolu kenar ovaları umumiyette irili ufaklı deltalarıdır. Misâller: Doğu Karadeniz'de Bafra, Çarşamba ovaları ile Trabzon civarında Değirmendere deltası, Ege bölgesinde Bakırçay, Gediz, Küçük ve Büyük Menderes deltaları, Akdeniz'de Göksu deltası.

Marmara, Ege ve Akdeniz kenar ovaları daha karışık bir menşei hâzdirlir. Gerçekten bu ovaların bir çoğu çöküntü havzalarının birikinti tabanlarıyla, bunların ön tarafında uzanan ve akarsularla denizin müşterek faaliyetleri neticesi meydana gelmiş olan taban seviyesi ovalarıdır.

4- Memleketimizin diğer yerlerinde mevcut olmakla beraber, kuzey ve güney kısmında hâkim bir rot oynayan dağların büyük kısmı kıvrılma dağları olup karışık bir yapıya hâzirdir. Umumiyetle simetrik yapılı bu dağların, Jura tipinde olanlar. Güneydoğu Anadolu'da ve mahdut sahalarda olmak üzere Marmara bölgesinin güneydoğusunda neojen (III. Zamanın ikinci devri) teşekkülâtını hâvi sahalarda görülmektedir. Diğerleri ehemmiyetli kırıkların meydana getirdikleri dağlarla İç ve Doğu Anadolu'da genç volkanik dağlardır. Memleketimizdeki dağların büyük kısmı Alp sistemine dahildir.

5- Türkiye'de Birinci Zamandan Dördüncü Zaman'a kadar muhtelif yaş ve tabiatta kalker teşekküller vardır. Bunlar, memleketin her tarafında, bilhassa Toros sistemine dahil dağlarla Neojen yaylalarında geniş sahalar kaplamaktadırlar.

Görülüyor ki Türkiye, çeşitli aşındırma vetirelerinin faaliyeti neticesi meydana gelmiş muhtelif yaş ve tabiatta yüzey şekillerini ihtiva eden bir memlekettir.

Türkiye'nin İklimi ı

Bilindiği üzere Türkiye 35° 50' ile 42° 06' Kuzey paralelleri arasında bulunan yarı kıta durumunda kütleli bir Akdeniz yarımadasıdır. Memleketimiz, bütünü ile, Orta kuşak Mimler grubuna dâhildir Bununla beraber coğrafi enlemin, denizlere yakınlık ve uzaklığı ve yüksekliği tesiriyle birbirinden az çok farklı iklim tipleri ayrıt edilebilir. Meselâ yarımada'nın güney kıyılarındaki ovalarla (Çukurova ve bununla Fethiye körfezi arasında kalan küçük çaptaki ovalar), deltalar (Göksu deltası ve daha küçük çaptaki deltalar) ve alçak yaylalar, bilhassa yaz devresinde, sıcaklık rejimi bakımından subtropikal kuşak sahasına girmektedir. Buna karşılık Türkiye'nin Karadeniz kıyılarındaki her mevsimi yağışlı olan bir iklim vardır. Yarımada'nın iç kısımlarına gelince; buralarda kara özelliği taşıyan iklim tipleri kendilerini göstermekle beraber, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu iklimleri Doğu Anadolu ikliminden farklıdır. Şöyle ki İç Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'da bozkır iklimleri (Güneydoğuda çöle mütemayil step iklimi) hakim olduğu halde, Doğu Anadolu'da, denizlerden uzaktık ve yükseklik tesiriyle yıllık sıcaklık farkı ehemmiyetli, kışları şid-

deiti geçen ve karın toprak üzerinde kalma süresi uzun kara özelliği taşıyan bir iklim vardır, Türkiye'de iklim tiplerini ayrı ayrı ele almadan önce, onlara meydan veren iklim unsurlarını (sıcaklık, basınç, rüzgâr, yağış) kısaca gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Sıcaklığın Dağılışı: Türkiye'de yıllık ortalama sıcaklıkların değeri güneyden kuzeye ve güneybatıdan - kuzeydoğuya doğru azalmaktadır. İskenderun körfezi çevresinde ve Güneydoğu Anadolu'da 20° olan yıllık ortalama sıcaklık Göller çevresinde 17°, Ankara civarında 16°, Eskişehir havalisinde 15°, Bolu etrafında 14° dir. Bu husus coğrafi enlemin tesiri dolayısıyledir. Bununla beraber yıllık ortalama sıcaklıkların dağılışında, kara ve denizlerin dağılışı ite irtifain da büyük rolü vardır. Türkiye'nin en sıcak yerleri güneydoğu ve güney kısmıdır: 18° ve daha fazla. Bunu Ege kıyılarıyla Marmara denizi kıyıları, Orta ve Doğu Karadeniz kıyıları takip etmektedir. En soğuk yerler Doğu Anadolu yaylaları olup buralarda ortalama sıcaklık 4-6°, hatta bölgenin büyük bir kısmında 4°nin altındadır.

Türkiye'de soğuk mevsimi temsil eden Ocak ayında ortalama sıcaklık umumi yetle güneyden kuzeye ve kıyılardan içlere doğru gittikçe azalmaktadır. En soğuk yerler kütleli bir yarımada olan Anadolu'nun iç kısmı ve bilhassa Doğu Anadolu yaylalarıdır. Kars-Erzurum-Karaköse üçgeni içinde kalan yaylalarda ortalama sıcaklık, bu ayda, 0° nin altındadır. Sıcak mevsimi temsil eden Temmuz ayında ortalama sıcaklık umumiyetle kıyılardan iç kısımlara doğru artar: Ege kıyılarında 25° ilâ 27° olan ortalama sıcaklık, iç kısımlarda, denizin tesiri hissedilmediğinden dolayı artmaktadır, iç Anadolu'da 22 ve 29 derece olan sıcaklık, güneydoğuya doğru artmakta ve bu bölgede 32 ile 34 dereceyi bulmaktadır. Temmuz başında ortalama sıcaklıkların dağılışında denizlerden uzaklığın ve etrafı yüksek yayla ve dağlar la çevrilmiş çukur sahaların oynadığı rol çok büyüktür. j^Sh

Yağışın Dağılışı ve Yağış Rejimleri:

Yıllık Ortalama yağış miktarı, umumiyetle, çevrede iç taraftan daha çoktur. Dağlık sahalarda 1 m.den fazla olan yağış meselâ Kuzey Anadolu dağlarıyla, Toroslarda, yer yer 2 metreyi bulmakta, hatta geçmektedir. Anadolu'nun iç kısmındaki dağlar da civar ovalardan daha fazla yağışlıdır. Bu hal, yağışın dağılışında yüzey şekillerinin büyük tesiri olduğunu göstermektedir. Bunun gibi Türkiye'yi geniş bir saha üzerinde kuzey, güney ve batıdan çeviren ılık denizlerin tesiri de ehemmiyetlidir. Bunların tesiri yalnız buharlaşma sahaları olmak dolayısıyla değil, fakat aynı zamanda batıdan doğuya doğru yer değiştiren gezici alçak basınçların geçiş yeri olmaları ve nihayet bizzat bu denizlerin sıcaklık bakımından müsait kısımlarının mevzii alçak basınçların teşekkülüne imkân vermeleri dolayısıyledir. Diğer taraftan Türkiye'yi çeviren denizler, kara kütlelerine göre, ılık sahalardan hava kütlelerini kararsız bir hale getirmektedirler. Bütün bunlar, kenar bölgelerde yağışın fazla olmasının âmilleri.

Türkiye'de yağışın dağılışında en önemli unsur yüzey şekilleridir. Kuzey ve güneyde yüksek kenar dağları, nemli rüzgârları tutarak bunların içindeki su buharının büyük kısmı, iç tarafın zararına yağış halinde bırakırlar. Güney Anadolu da Kuzey Anadolu gibidir. Buna karşılık Ege bölgesi, yüzey şekillerinin hususiyeti dolayısıyla

(bilindiği üzere bu bölgede batı-doğu istikametinde uzanan geniş vadiler, ehemmiyetli dirsekler meydana getirmeksizin iç tarafa doğru sokulmaktadır) nemli rüzgârlar içerilere kadar girdikleri gibi Ege denizinden geçen gezici alçak basınçlar da bu olukların uzandıkları sahada iç taraflara kadar tesirlerini hissettirirler. Buna karşılık Trakya'nın kuzeydoğusundaki Istranca dağları bu yönden esen nemli rüzgârların Ergene havzasına girmesini kısmen önlerler. Trakya'nın güneybatı kısmındaki dağlar, Güney Anadolu'da olduğu gibi, yüksek bir dağ sırası teşkil etmediğinden, iç tasım güney ve güneybatıdan gelen nemli ve ılık rüzgârların ve kısmen de Boğazlardan geçen gezici alçak basınçların tesiri altındadır.

Memleketimizin hemen her tarafında soğuk mevsim (sonbaharın bir kısmı, kışın tamamı ve ilkbaharın bir kısmı) sıcak mevsimden daha yağışlıdır. Yaz mevsimi, Akdeniz ikliminin hâkim olduğu Güney Anadolu kıyı bölgesiyle Ege'de ve bu iklimin bozulmuş bir şekli olan Suriye ikliminin yayılış sahası içine giren Güney Anadolu'da kuraktır. Gerçekten Antalya ve izmir'de yıllık ortalama yağış tutarında yaz mevsiminin payı ancak % 3, Diyarbakır'da ise % 2'dir. Marmara bölgesine doğru yaz yağmurlarının payı artmaktadır (İstanbul'da % 13, Edirne'de % 20). Her mevsimi yağışlı olan Doğu Karadeniz bölgesinde ise % 20'yi bulmaktadır. Burada en yağışlı mevsim sonbahardır (% 35). Yaz yağmurlarının hâkim olduğu bölge Kars-Ardahan yaylalarıdır (Kars'ta yıllık ortalama yağışın % 36'sı yaz yağışlarıdır), iç Anadolu'ya gelince burada yağış âzamisi ilkbahar ve kışa isabet eder (Ankara'da ilkbahar yağışları % 36, kış yağışları % 28'dir).

Memleketimizde soğuk mevsim, bilhassa kış, bazı bölgelerde (Marmara bölgesi, Batı Karadeniz, iç Anadolu, Doğu Anadolu) kar yağışlıdır. Yağın karın toprak üzerinde kalma müddeti coğrafi âmillerin (iklim ve yüzey şekilleri) etkisi altındadır. Batı ve bilhassa Güney Anadolu kıyılarında kar pek seyrek yağar. Meselâ Antalya'da bazı seneler kar yağar; fakat karın toprak üzerinde kaldığı müddet bir günü bulmaz. İzmir'e de senede birkaç gün düşen kar, sıcaklık uzun zaman sıfır derecenin altına inmediğinden, toprak üzerinde fazla kalmaz, erir. Kuzeye doğru ç*ri-dikçe karla örtülü günlerin sayısı artmaktadır. Marmara havzasında karla örtülü günlerin sayısı, ortalama olarak, yüksek dağlar hariç, 11 gün kadardır. Yarı kara özelliği taşıyan Trakya'nın iç kısmında bu müddet, ortalama olarak Marmara kıyılarından üstündedir. Çorlu'da 13 gün. Lüleburgaz'da 12 gün, Edirne'de 19 gün kadar. Kar, Karadeniz kıyılarına, Marmara kıyılarına nisbetle daha fazla yağar (15 günün üstünde). Bunun gibi kıyılardan içeri doğru gidildikçe de ortalama karla örtülü günler sayısının artmakta olduğu görülür. İç Anadolu'da kar günler sayısının artışı üzerine tesir eden unsur sıcaklıktır. İç Anadolu ile Doğu Anadolu'da soğuk mevsimdeki yağış o kadar ehemmiyetli değildir. Fakat sıcaklık düşük olduğu için, bilhassa Doğu Anadolu'da, kar uzun müddet toprağı örter. Meselâ karta örtülü günler sayısı, ortalama olarak. Kayseri'de 40. Sivas'ta 71, Erzurum'da 120 gündür.

Basınç ve Rüzgârlar: Türkiye, coğrafi mevkii itibarıyla kuzey ve kuzeybatısındaki soğuk hava kütleleriyle, güneyinde bulunan sıcak hava kütlelerinin tesiri altındadır. Memleketimizde rüzgâr istikametleri her mevsimde değişik olmakla beraber, kış mevsiminde daha ziyade Anadolu'nun iç kısmından kenarlara doğrudur. Bunda iç kanun çevredeki denizlerden daha soğuk olmasının tesiri vardır. Fakat

Anadolu'yu çevreleyen denizler ve karalar üzerinde basınçlar sabit olmadığından rüzgâr istikametleri de bunlarla alâkalı olarak sık sık değişir.

Yaz mevsiminde Türkiye üzerinde ve etrafında basıncın dağılışı kışa nazaran daha murtazamdır. Gerçekten bu mevsimde kuzey yarım küresinde subtropikal yüksek basınç (Asorlar yüksek basıncı) sahası genişleterek Avrupa'da Karpatlar'a kadar uzanır. Buna mukabil çok sıcak olan Ön Asya bir alçak basınç sahasıdır (Alçak basıncın merkezî kısmı, Batı Pakistan, Afganistan ve İran yaylasının doğusudur). Şu halde rüzgârın umumi istikameti memleketimiz -Türerinde kuzeybatıdandır.

Bunlardan başka memleketimizde, bilhassa yaz mevsiminde, kara ve deniz meltemleri vardır, izmir'de denizden karaya doğru esen labat bunlardan biridir. Ayrıca Karadeniz ve Akdeniz tayı bölgelerinde de deniz ve kara meltemlerfevardır.

Türkiye'nin İklim Bölgeleri s

Memleketimizde, bilhassa sıcaklık ve yağışın yfHik seyri bakımından çeşitli Mm tipleri vardtr. Bunfardah Akdeniz ikliminde umumiyetle yazlar sıcak ve kurak, kışlar yağışlı ve ılık geçer Bu iMiffi memleketimizin Akdente Kıyılarıyla Ege bölgesinde ve yazların kurak geçtiği yıllarda, kısmen Marmara bölgesinde görülür. Bölgenin güney ve güneydoğu kısmında batı-doğu istikametinde uzanan ve karaların içine doğru iyice sokulmuş bulunan körfezler (Gemlik ve İzmit körfezleri) bu iklimin tesirini içerilere kadar götürürler. Dağ sıralarının uzanışı da bur» yardım eder. Bunlar kuzeyden esen serin rüzgârlara engel olurlar. Marmara bölgesinde bu iklimin yayılışı dağlarla ilgilidir. Kıyıya paralel olan Toros dağları Akdeniz ikliminin iç kısma yayılmasına bir engel olduğu halde Ege bölgesinde kıyıya dik olarak açılan büyük vadiler, (Bakırçay, Gediz, Küçük ve Büyük Menderes vadileri) bu iklimin içerilere doğru yayılmasını kolaylaştırırlar. Bu iklime misâl olarak Ege bölgesinde İzmir, Manisa ve Aydın, Akdeniz bölgesinde ise Antalya ve Adana gösterilebilir. Yağış rejimi bakımından Güneydoğu Anadolu bölgesi, bütünüyle Akdeniz yağış rejimine ben-zerse de, burada yağış daha azdır.

Anadolu'nun güney kıyı kuşağında hüküm süren Akdeniz, iklimi Toroslar ve doğuda Amanoslar dolayısıyla içerilere sokulamaz. Bitki örtüşü bunu açıkça göstermektedir. Güneydoğu Anadolu yaylaları çoğunlukla bozkırdır. Buralarda sıcaklık ve yağışın yıllık dağılışı değişikliğe uğrar. İç Anadolu'da yaz mevsimi umumiyetle kurak, soğuk mevsim yağışlı olmakla beraber yağış âzamisi ilkbahara rastlar (Ankara ve Sivas'ta en yağışlı ay Mayıs'tır). Güneydoğu Anadolu yaylalarında ise göze çarpar bir yaz kuraklığı vardır. Yağış, umumiyetle Akdeniz kıyı bölgesindekinden azdır: Diyarbakır 487 mm., Urfa 452 mm. Yağıştan daha mühim olan, yükseklik, kıyı dağları ve denizden uzaklık dolayısıyla kara özelliğinin artmasıdır. İç Anadolu'da kışlar soğuk, yazlar sıcaktır. Konya'da en soğuk ayın ortalamasıyla en sıcak ayın ortalaması arasındaki fark 24.3 derecedir. Adana'da ise bu fark ancak 18.5°'dir. Güneydoğu Anadolu yaylalarında kışlar, İç Anadolu'da olduğu kadar soğuk olmadığı gibi yazlar da çok sıcaktır. Urfa ve Mardin'de en soğuk ayın ortalaması ite en sıcak ayın ortalaması arasındaki fark 26°'yi geçmektedir. . İç kısımlarda görülen ve bitki örtüsü olarak bozkırın yaygın olduğu bu sahalardaki iklime umumiyetle bozkır

iklimi denilmektedir. Her ne kadar İç Anadolu ve Do-

ğu Anadolu'nun alçak kısımlarında (etrafı yüksek dağ ve yaylalarla çevrilmiş havzalarla alçak yaylalarda) ve Güneydoğu Anadolu'nun alçak yaylalarında bozkır, hâkim bitki örtüsü ise de bu üç bölgede iklimi teşkil eden unsurların özellikleri aynı değildir. Her üç bölgenin iklimi de kara hususiyeti taşımasına rağmen en sıcak ve en soğuk aylar birbirinden farklıdır. Güneydoğu'nun alçak yaylaları yazın çok sıcak (Diyarbakır ve Urfa'nın Temmuz ortalaması 30°'nin üstünde) ve kışlar ise serindir (Diyarbakır'ın Ocak ortalaması 1.5° ve Urfa'nınki 5.0°). Buna karşılık İç Anadolu'da Konya'nın Ocak Ortalaması -1.2°, Sivas'ın -4.2°. Erzurum'un ise -8.6°'dir. Burada yaz aylarının ortalama sıcaklıkları 20 dereceyi bulmaz. Yağışın yıllık dağılışı da farklıdır. Güneydoğu'da azamî kışa isabet ettiği halde, İç Anadolu'da ve Doğuda ilkbahar yağmurları, kuzeydoğuya doğru ise yaz başlangıcı yağmurları hâkim olur (Kars'da en yağışlı aylar Mayıs ve Haziran'dır). Kars ve Ardahan yaylalarında yaz mevsimi yağışlı olduğu için ot cinsinden bitkiler, İç Anadolu'da olduğu gibi kuraklıktan zarar görmezler. Her mevsimi az çok yağışlı olan bu yaylalarda bozkır kaybolur. Kuzey Anadolu bölgesinde yağış âzamisi sonbaharda olmak üzere her mevsimi yağışlı, denize yakınlık dolayısıyla, bütün mevsimleri ılık geçen bir iklimi tipi vardır. Karadeniz bölgesinde batıya doğru gidildikçe yağış âzamisi sonbahardan kışa doğru kaymaktadır. Şile'de sonbahara isabet etmekle beraber kış yağışlarının nisbeti de yüksektir. Fakat Marmara'nın doğusunda İzmit'teki gibi en yağışlı mevsim kıştır. İstanbul'da yaz mevsimi, diğer mevsimlerden daha az yağışlı, fakat kurak değildir. Bursa'da da durum böyledir. Fakat batıya doğru gidildikçe Akdeniz'in tesiri göze çarpmaktadır. Marmara bölgesinde kışlar oldukça soğuk geçer. Bunda bölgenin kuzeye açık oluşunun tesiri vardır. Bununla beraber İzmit ve Gemlik körfezlerinin kuzeyden dağlarla soğuk rüzgârlara karşı kapalı oluşu, buralarda Akdeniz iklimi»* hatırlatan mevsim iklimi tipleri yaratmıştır. Kocaeli dağları ile Samanlı dağlarının mahfuz yerlerinde zeytin yetişebilmektedir. Trakya'da kıyılarından içeri doğru gidildikçe Akdeniz ve Karadeniz iklimi tipleri bozulmakta, bunların yerini kara özelliği taşıyan iklim tipi atmaktadır. Eskişehir'de yıllık sıcaklık farkı 22,5 dereceyi bulur.

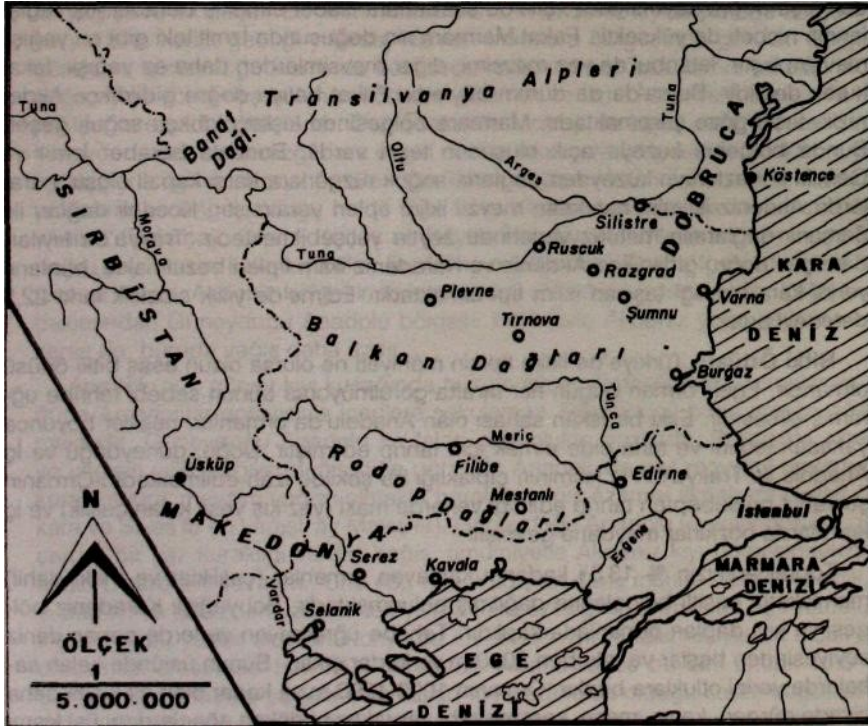
Bitki Örtüsü: Türkiye'de iklim tipinin mâhiyeti ne olursa olsun esas bitki örtüsü ormandır. Eğer orman bugün her tarafta görülüyorsa bunun sebebi tahribe uğramış olmasıdır. Eski bir iskân sahası olan Anadolu'da ormanlar, nesiller boyunca yakacak temini ve tarla elde etmek için tahrip edilmiştir. Doğu, güneydoğu ve İç Anadolu ile Trakya'nın iç kısmının çıplaklığı bu şekilde izah edilmektedir. Ömerin şu yahut bu sebepten tahrip edildiği yerlerde maki (yaz kış yeşil kalan çahlık) ve iç kısımlarda bozkırlar meydana gelmiştir.

Topraklarımızın % 13,5'i kadarını kaplayan ormanlar (çalılıklar ve maki dahil) memleketin çeşitli bölgelerine dağıtmış bulunmaktadır. Bol yağışlı Karadeniz bölgesinin kıyı dağları ormanlarla kaplıdır. Tahribe uğramayan yerlerde orman, deniz seviyesinden başlar ve takriben 2000 m.ye kadar çıkar. Bunun üstünde kalan sahalarda yerini otluklara bırakır. Ormanın 1000-1200 m.ye kadar olan alt kısmı daha ziyade gürgen, kaym. meşe, kestane gibi yapraklarını döken ağaçlardan, üst kısmı ise umumiyetle iğne yapraklı ağaçlardan (kökner, sarıçam, ladin) müteşekkildir. Bölgedeki dağların daha yağışlı kuzey yamaçlarında orman güney yamaçlarında olduğundan farklıdır. Dağların kuzey yamacında nem seven ormanlar bulunur. Mar-

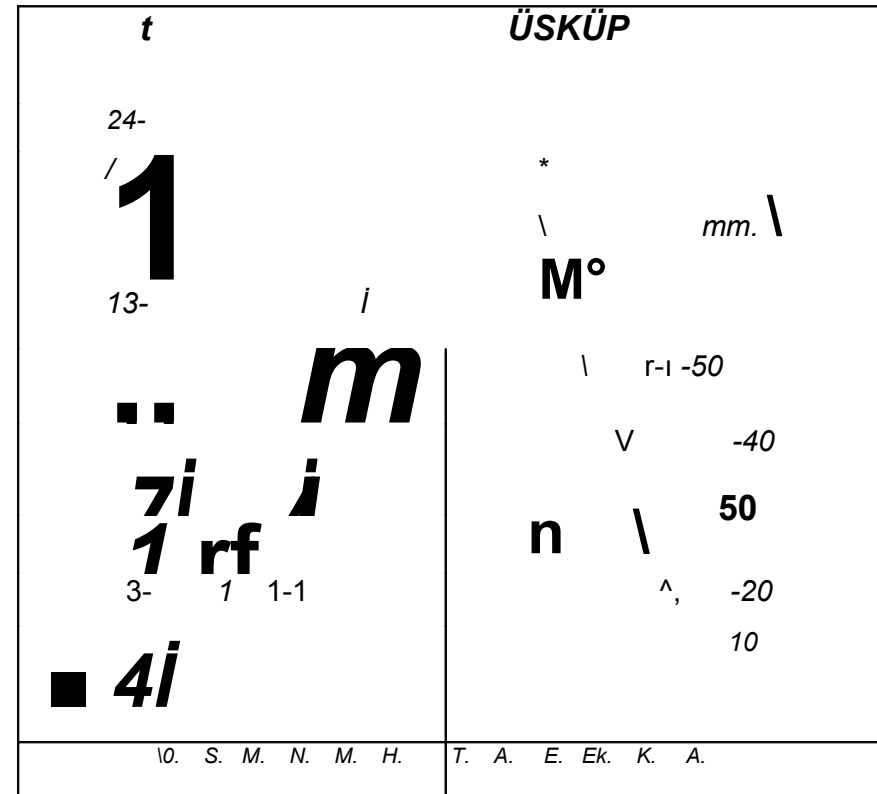
mara bölgesinde de orta yükseklikteki dağlarla (Istranca dağları, Kocaeli dağları ve Samanlı dağları), yüksek kısımları dışında Uludağ, kayın, meşe ve gürgen karışığı ormanlarla kaplıdır. Dağ sıralarının yüksek kısımları ile iç kesimlerinde ise çam ormanları görülür. Ege ve Akdeniz bölgelerinin hâkim bitki örtüsü yine ormandır. Orman, Ege'de, batı-doğu istikametinde uzanan oluklar boyunca içerlere kadar sokulmaktadır.

Balkan Yarımadasında Türkler'in Buldukları Yerlerin Coğrafyasının Ana Hatları:

TörfSfer 1389'dsKosova meydan muharebesini kazandıktan sonra adalarla Dalmaçya kıyılarındaki şehirler ve kuzeybatıda Hırvatistan'ın Slovenya ve dağlık böl-

Şekil 12 - Balkan Yarımadası'nda Türkler'in oturdukları yerleri gösterir harita.

Şekil 19- Üsküp'ün iklim diyagramı. Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir.

gesi hâriç, bütün yarımadaya hâkim oldular. Balkanlara hükmeden Türkler yarımadanın üç bölgesine yerleştiler. Buraları Makedonya, Doğu-Kuzeydoğu Bulgaristan ve Trakya'dır. Bununla beraber imparatorluğun bir parçası olan Balkanlar'da, 1912-1913 harbine kadar, dağınık olarak birçok yerlerde bulunuyorlardı. Balkan harbinden sonraki göçler Türk nüfusunun azalmasına yol açtı. İstiklâl Savaşı ve İkinci Dünya Harbi'nden sonraki mübadele ve göçler bunu takip etti. Bugün Balkanlar'da muhtelif yerlerdeki Türk azınlığı büyük kayıplara uğramıştır. Makedonya, Bat Trakya, Doğu ve Kuzeydoğu Bulgaristan bugün de Türkleri'nin topluca yaşadığı bölgelerdir.

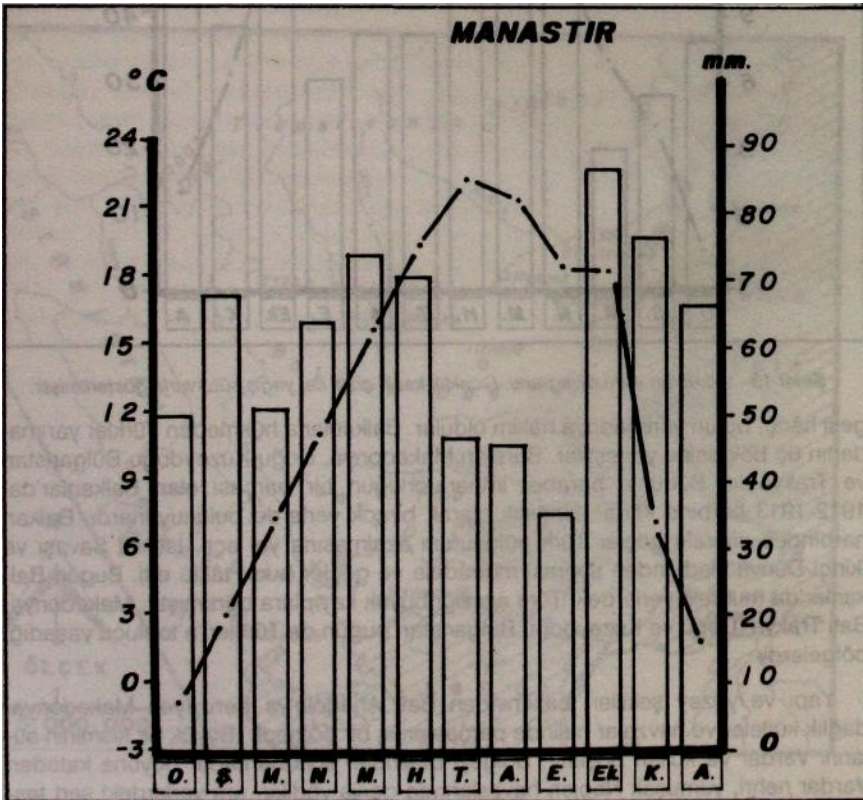
Yapı ve yüzey şekilleri bakımından Batı Anadolu'ya benzeyen Makedonya, dağlık kütleler ve havzalar halinde parçalanmış bir bölgedir. Büyük bir kısmının sularını Vardar ve kolları boşaltır. Bölgeyi başından sonuna kadar boyuna kateden Vardar nehri, yumuşak Neojen havzalarında geniş vadiler, ara yerlerdeki sert taşlardan meydana gelmiş eşiklerde de dar ve derin boğazlar açmıştır. Üsküp havza-

stnda geniş öten Vardar vadisi, Tikveşin güneydoğusunda Demirkapı'da dar bir boğaz içinde akmaktadır. Boğazın uzunluğu 19 km.dir. Batı-doğu doğrultusunda yer yer 45-50 km. genişliğinde olan Üsküp-Tikveş Neojen havzası ortalama irtifalı 1600-1800 m. olan yaylalar ve bunlar üzerinde yükselen sırtlarla (2000-2500 m.) çevrelenmiştir. Batı Makedonya'da yukarı Vardar bölgesindeki billur küteller bu akarsu ve kolları tarafından parçalanmıştır. Yüksek kısımlarda Dördüncü Zaman'daki mevzii buzulların izleri görülür. Aradaki çukur alanlar çöküntüler neticesi meydana gelmiştir. Muhtelif irtifalarda olan çukur, sahaların bazıları göllerle kaplıdır. Ohri gölü (695 m.) bunların en önemlisidir. Halen 270 kilometre karelik bir saha kaplayan Ohri gölünün en derin yeri 280 m.tm.,. Presba çukurluğunun çok mahiri bir parçası da kendi adını taşıyan göl tarafından işgal edilmiştir. Presba gölünün derinliği 25 metredir. Bölgenin en büyük çukurluğu Manastır-Pirlepe olup 1000 kilometre karelik bir alan kaplamaktadır. Makedonya'da dağlık kütlelerin yönü ve yüksekliği Akdeniz ikliminin tesirlerini azalttığından Yunan Makedonyası'ndaki iklimi nazaran, kara özelliği hâkim bir iklim vardır. Üsküp'te yıllık sıcaklık farkı ehem

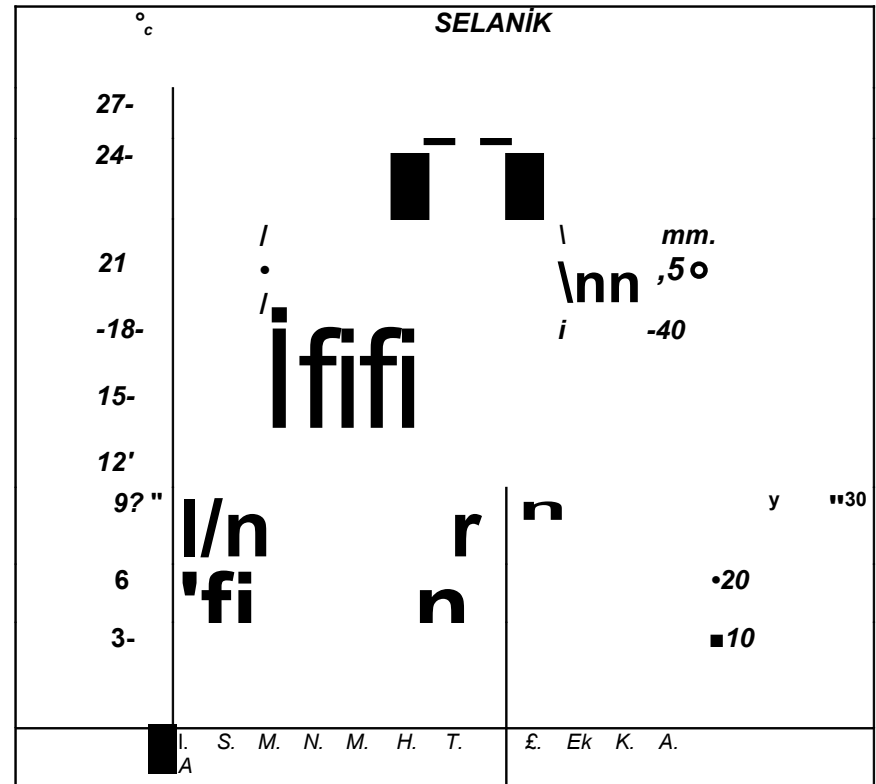
miyetidir. Y*k yağış miktarı 450 mm. oivanndadır (Şekil 13). Bu miktar daha güneyde, Manastır'da 674 mm. civarında olup bunun ancak %'15'i yazın düşer (Şekil 14). Bu da bölgenin güney kısmında Akdeniz tesirinin ehemmiyetli okluğunu göstermektedir. Bu tesir, Doğu Makedonya'da Vardar vadisi boyunca daha barizdir. Bunun güney kısmında yıllık yağış miktarı 400 mm. kadardır.

Bu adım şartlarına tekabül eden bitki örtüsü ormandır. Yalnız orman örtüsü çeşitli tahribete uğradığından, hâlen bölgenin ancak % 0tmu teşkil eder. Yüksek tasımlarda çamlar, aşağılarda yapraklarını döken ağaçlar, bunlar arasında ete, kestanelikler geniş bir saha kaplamaktadır. Doğu Makedonya'da maki ancak Vardar vadisi boyunca kuzeye doğru çıkmaktadır.

Makedonya gibi Batı Trakya'nın da büyük kısmı eski sahrelerden müteşekkildir. Bunlar tesviye edildikten sonra birçok defalar menşei dahili hareketlerle yükselmişler ve kırılmışlardır. Kink yerleri Üçüncü Zamanın ikinci yansı ve Dördüncü Zamana ait göllerin depoyarıya dolmuştur. Farklı aşınmalar neticesi, sert satire

Şekil 4> Manastır'ın Mim diyagramı, Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir.

Şekil 15- Selânik'in iklim diyagramı, Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir.

terden meydana gelmiş olan havzaların çerçeveleri yüksekte kalmış ve yumuşak sahrelerden ibaret oldukları için iç havzalar, alçak kısımları teşkil etmişlerdir. Bu havzaların tabanları sonradan dolarak, ovalan meydana getirmişlerdir. Bir çoğu da kenarda bataklıklara meydan vermiştir.

Esas itibariyle eski bir kütle olan Rodop, batı-doğu istikametinde uzanan yüksek bir dağdır. Bulgaristan'a, Struma ile Aşağı Meriç arasında, Ege ufuklarını kapamaktadır. Rodop dağının üst kısmı ile kenarları arasında esaslı fark vardır. Kütle-nin kuzey, kuzeydoğu ve güney kenarları dar ve derin vadilerle parçalanmış olduğu halde, üst kısmı aşınma yüzeylerinden meydana gelmiştir. Rodop dağları Balkan yarımadasının en yüksek kısımlarını ihtiva etmektedir. Rila ve Pirin kütlelerinde yarımadasının en yüksek tepeleri bulunmaktadır. (Musulla Tepesi 2930 m). 2500 metrenin üstünde buzul gölleri vardır. Denizin yakınlığı dolayısıyla dağın iklimi sert değildir. Ocak ve Temmuz ortalama sıcaklıkları 0,6° ve 24,6°'yi geçmez. Oldukça yağışlı olan kütlede etekler ormanlarla, yüksek yerler otlarla kaplıdır.

Sredna Gora ile Rodoplar arasında batı-doğu, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde takriben 200 km. uzunluğundaki Yukarı Meriç oluşunun tabanı, Tatarpazarcığı ile Türkiye hududu arasında 100 m.ye kadar alçalmaktadır. Vadi, kıta içinde olmasına rağmen yaz mevsimi de Akdeniz iklimi karakterini hâizdir. Havzada ilkbahar ılık, ilkbahar oldukça sıcak geçer. Deniz seviyesinden 160 metre yükseklikte olan Rlıbe'de yaz mevsimi sıcak (Temmuz ortalaması 23.5°), kışlar oldukça sert geçer. Ffiibe" de yıllık sıcaklık farkı 84°'dir. Kuzey ve bilhassa güneyde Rodoplar'la çevrilmiş olan Yukarı Meriç havzası fazla yağış almaz. Yıllık yağış ortalaması 535 mm. dir. Her mevsim yağışlı olmakla beraber âzamisi ilkbahara rastlar.

m

BİBLİYOGRAFYA

- Almeida. P. Camena, *Etals de la Baltique Russie*, (Geographie Üniverselle, Armand Colin), Paris 1932,8.267-319.
- Ardel, Ahmet *Klimatoloji* (Genişletilmiş üçüncü baskı), İstanbul 1973. Eserde Türk Dünyasının muhtelif bölgelerine ait iklim bilgisi vardır.
- Ardel, Ahmet, *Jeomorfolojinin Prensipleri*, Fasikül I ve II, İstanbul 1968 ve 1971.
- Atlaslar: a. *The 77mes Atlas of The World*, Cilt I ve II, 1958-59.
b. *Der Grosse Bertelsmann Weltatlas*, 1961.
- Brrot, Pierre - Dresch, Jean, *La Mediterranö et le Moyen orient*. Cilt I-II (Introduction aux etudes de Geographie) 1953-1956.
- Blanc, Andre, *Geographie des Balkans* (Que sais-je serisi) 1965.
- Bontervetç, K. - Anger. H. - Schultg, A VVeGener, Georg - Rosinski, H., *Nordasien, Zentral - und Ostasien*. (Handbuch der Geographischen VVissenschaft), s. 211-244.
- Chataigneau, Yves, - Sion, Juies, *Mediterranee Peninsutes Mediterraneennes, pays Balkaniques*, (Geographie Üniverselle), 1934, s. 395 - 575.
- Darkot, Besim, *Türkiye iktisadi coğrafyası*, İstanbul 1972.
- Duran, Faik Sabri, *Büyük Atlas*. İstanbul 1938.
- George, P., *IV.R.S.S. Orbis Koleksiyonu* (Orta Asya'ya taalluk eden bahisler), 1962. Bu eserde Sovyetler Birliğinin bütününe ait tabii, beşerîve ekonomik bilgi ve geniş bibliyografya vardır.
- George. Pierre, *Geographie de la Population*, (Que sais-je serisi), 1967.
- Grena/d, Fernand, *Haute Asie*. cilt VIK, 2. Kısım, s. 235-377. (Geographie Üniverselle, Armand Colin). Paris 1929. Hann, J., *Handbuch der Klimatologie*, 1911, s. 313-326.
- Reetus, Bisee. *Nouvelle Geographie Üniverselle*, Cilt VI. IAsie russe, 1881, s. 305-573.
- Tanoğlu. Ali, *Ziraat Hayatı*. İstanbul 1968, c. I. Tanoğlu, Ali, *İktisadi Coğrafya. Enerji Kaynakları* İstanbul 1971. VVoieikof, A., *Le Turkestan Russe*, 1914, s. 360.

II. Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış

Nadir DEVLET

1. Demografi

XX. yüzyılın sona erdiği şu yıllarda Türk soyuna mensup topluluklar bir devamlılık arzeden ve Balkanlar'dan başlayarak Çin'in batı kısmına kadar uzanan değişik ülkelerin hükümler olduğu bölgede yaşarlar. Aynı soydan gelen bu topluluklar tarihî, coğrafi ve siyasi şartların yarattığı farklılıklar gösterirler. Ancak, Türk soyuna mensup toplulukları bağlayıcı unsurların oldukça güçlü olduğu da kabul edilmektedir. Bu Türkleri iki ana grupta incelemek mümkündür. İtini Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi bağımsız devletlerde yaşayan Türkler; (kincisini ise siyasî bağımsızlığa sahip olmayan veya buldukları ülkede azınlık durumunda olanlar teşkil eder. Birinci kategoridekiler dünya Türk nüfusunda takriben üçte birlik bir orana sahiptirler. Başka bir ifadeyle Türkiye'ye komşu olan (veya olmayan) ülkelerde yaşayan Türk soyundan toplulukların toplam nüfusu neredeyse Türkiye'dekilerden iki katı fazladır. Değişik ülkelerde yaşayan Türk topluluklarının nüfusları hakkında sıhhatli bilgi almak mümkün olmamakla beraber dünyadaki Türklerin sayısının 150 milyonu geçtiğini tahmin etmekteyiz. Bağımsız Türk ülkelerinde dahi yapılan nüfus sayımlarında kayda geçmeyenlerin bulunduğu düşünülürse diğer ülkelerin siyasî emeller dolayısıyla istatistikleri diledikleri şekilde neşr ettikleri de düşünülebilir. Ayrıca bazı ülkelerin çok seyrek veya hiçbir zaman nüfus sayımı yapmamış olmaları, yaptıkları takdirde de azınlıklar hakkında bilgi vermemeleri dünya Türk nüfusunu tespit etmekte araştırmacıları hayli çıkmazlara götürmektedir.

Bu çalışmada resmî belgelerin bulunamadığı hallerde tarihî tahminlere dayanmak zorunda kaldık. Dünya demografik tablosu doğum ve ölümlerle etkilenmeyip

savaşlar, afetler ve göçler neticesinde de önceden tahmin edilemeyen değişikliklere uğramaktadır. Bu da bölgesel demografik araştırmaların ne kadar mühim olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde bazı hallerde her yıl değişen nüfus hareketlerini tespit etmemiz mümkün olmayacaktır. İç göçler dolayısıyla Türkiye'deki nüfus hareketlerinin dahi takibinde karşılaşılan zorlukların çok daha karmaşığı diğer Türk topluluklarının nüfuslarının tespitinde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmamızda Türkiye Türkleri konusunda ülkemizde çok sayıda yayın bulunduğundan ana bilgiler vermekle yetineceğiz.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Türk soylular Balkanlar'dan başlayarak Çin'e kadar uzanan tarih, din ve dil gibi ortak değerleri paylaşan milletlerin yaşadığı bir bölgede yoğun şekilde bulunurlar. Burayı aşağıdaki 7 coğrafi bölgeye ayırmak mümkündür:

1. Balkanlar
2. Türkiye
3. İran
4. Kafkasya
5. İdil-Ural
6. Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan (Batı Türkistan)
7. Şincang-Uygur Bölgesi (Doğu Türkistan)

Türkiye'nin dışında coğrafi bölgelerde yaşayan Türk toplulukları buldukları siyasî sistemler, bazılarının Türkiye ile asırlardan beri olan kopuklukları v«. gibi sebeplerden kendi yazılı edebiyatlarını geliştirerek gerek dü, gerek adet, örf ve gerekse düşünce yapısı bakımından kendilerine has özellikler gösterirler. Zaman içinde bu topluluklar değişik boy adlarını kendi mM adları olarak benimsemişler ve yöresel miBî benliğe kavuşmuşlardır. Türk soyundan olup da kendi milR adlarıyla bilinen topluluklar şunlardır:

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE (Nüfus kesafetine göre): Özbek, Kazak, Tatar, Azerî, Türkmen, Kırgız. Çuvaş, Başkurt, VakMt Karakalpak, Uygur, Kumuk, Gagauz, Tuva, Karaçay, Meshet, Hakas, Balkar, Attay, Kırım Tatarı, Nogay, Sor, Karaim, Kundur, Kafkasya Tüfcmeni, Dolgan ve Kırımçak.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDE : Uygur, Kazak, Kırgız, Salar(Salur), Şibe (Şi ve), Özbek ve Tatar;

AFGANİSTAN'DA: Özbek, Türkmen, Kırgız. Kazak, Karakalpak ve Uygur;

İRAN'DA : Azerî. Kaşkay, Afşar, Şahseven, Kaçar, Karapapah, Hamse, Kengüriü, Türkmen t*B:'

Bunların dışında ise, Irak, Suriye, Bulgaristan, Yunanistan gibi yabancı devletlerde bulunan ve ezjpi çoğunluğunu Türkiye Türkleri'nin teşkil ettiği Türk toplulukları bulunmaktadır. İkinci Bağımsız Türk Devleti Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti. Almanya, Fransa, Avusturya, Hollanda, Belçika gibi Avrupa Ökelerinde de aslen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkler bulunmaktadır. Dünyanın diğer taraflarında ABD, Kanada, Japonya, Avustralya* Finlandiya'da aslen Rusya Türkleri olan ufak Türk topluluklarına rastlanmaktadır. Avrupa'nın dışında ise Suudi Arabistan ve

Libya gibi ülkelerde de gerek Türkiyeli gerekse başka bölgelerden buralara yerleşen Türk soylular mevcuttur.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere dünyadaki Türk soyluların toplam nüfusu 140 milyonu geçmiş bulunmaktadır. (BakAş.Tablo) Bu nüfusun büyük bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında yaşamaktadırlar.

DÜNYADA TÜRK NÜFUSU (1990 TAHMİNİ)

Türkiye (1990)	56.570.000
Yurt dışı T.C. Vatandaşları	2.377.871
SSCB (1989)	49.523-215
ÇHC(1990)	9.456.184
Afganistan	2.500.000
İran	24.000.000
İrak	2.000.000
Suriye	500.000
Kıbrıs	200.000
Bulgaristan	2.000.000
Romanya	140.000
Yunanistan	120.000
Yugoslavya	150.000
ABD	200.000
Diğer Ülkeler	250.000 :'
Toplam	147.987.270

TÜRKİYE: 1990 Yılı Devlet Plânlama Teşkilatı'nın tahminine göre Türkiye'nin toplam nüfusu 56.570.000'e ulaşacaktır. Türk ve müslüman toplulukların yoğun olduğu coğrafi bölgelerde rastlanan hah nüfus artışı Türkiye için de geçerlidir. 1985 nüfus sayımında 50 milyon olan Türkiye nüfusunun 1990 yılında 56.5 milyona ulaşmasını beklemek bu fenomenin göstergesidir. DPTnin verilerine göre 1990 yılında 0-6 yaş gurubu arasındaki nüfus 9.862.000 veya genel nüfusun %17.43'üne; eğitim çağındaki 7-21 yaş gurubundaki nüfus ise 18.803.000 veya genel nüfusun %33.24'üne ulaşacaktır. Başka bir ifadeyle 0-21 yaş arasındaki gurup genel nüfusun %50, 67'sini teşkil edecektir. Diğer topluluklarda olduğu gibi bu hızlı nüfus artışı Türkiye'ye de bir hayli sorunları beraberinde getirecektir. Zaten Türkiye şu anda dahi enflasyon, gelir dağılımındaki bozukluk ve işsizlik gibi sorunlarla karşı karşıyadır. Bu sorunların halı nüfus artışıyla çözülmesi daha da güç hale gelecektir. Çünkü %50'in üzerindeki nüfus ekonorr%* hiçbir şekilde katkıda bulunmayan tüketici bir sınıftır. Emekliler, sıhhatçe özürlüler ve ancak ev işleriyle meşgul olanları bir yana bıraktığımız takdirde, *989 yılında sivil iş gücü 18.680.000 idi ki. bu toplam nü-

fusun %33.2'sini teşkil etmektedir. Çalışabilen insan gücünün %10.1'inin de işsiz olduğu düşünülürse bu oran daha da düşmektedir. Özetlersek nüfusumuzun %30'u üretici, %70'i ise tüketici durumundadır. Her ne kadar Türkiye genç bir nüfus potansiyeline sahip ise de eğitime ayrılan payın düşük olması sebebiyle bu genç potansiyelin kalkınmış ülkeler seviyesinde eğitimeBl mümkün olamamaktadır. Neticede ise bu durum gerek özel gerekse devlet sektörünün yabancı ülkelerde eğitim görmüş elemanları tercih etmesine yol açmaktadır. Ülkenin değişen bu şartları karşısında maddî güçleri elverenler yabancı okul ve yabancı ülkelerde eğitim alma gayreti içindedirler. Kısacası, büyük genç nüfus potansiyeline sahip olan Türkiye henüz kısa vadeli tedbirlerle bu problemin üstesinden gelmeye çalışmaktadır.

YURTDIŞINDAKİ T.C. VATANDAŞLARI: 1960'lı yıllardan itibaren başta Federal Almanya olmak üzere diğer Batı Avrupa ülkelerindeki hızlı ekonomik gelişmeler yabancı iş gücüne ihtiyaç doğurmuştu. Hızlı nüfus artışının meydana getirdiği işsizlik problemini çözmeye mühim bir imkân yakalayan Türkiye'de bu ülkelere çalışmak arzusunda olan T.C vatandaşlarını sevk etmeye başladı. Neticede başta Federal Almanya olmak üzere Fransa, Hollanda, Belçika, Avusturya gibi batı ülkelerinde büyük Türk kolonileri meydana geldi. Yurt dışındaki Türk işçilerinin ülkelere yollandıktan dövizler hükümetin döviz ihtiyaçlarının büyük bir kısmını karşılar duruma geldi. Türkiye bu sayede hem ülke içindeki işsizlik probleminin bir kısmını çözmeye ve dış borçlarını ödemeye yeni bir kaynak elde etme imkanına kavuştu. Ancak 1970'li yılların ortalarında adı geçen Batı Avrupa ülkelerinde işsizlik oranının artması dolayısıyla Türk işçilerine olan ihtiyaç azaldı ve bu işçilerin bir kısmı Türkiye'ye dönmek zorunda kaldı. Aynı yıllarda bu sefer Uzak Doğu'da Avustralya'da ve Arap ülkeleri Suudi Arabistan, Libya ve Kuveyt gibi ülkelerde de bir kısım Türk işçilerine istihdam imkânı hasıl oldu. Kısacası bugün yukarıda belirtilen değişik ülkelerde toplam olarak 2.5 milyona yakın T.C vatandaşı yaşamaktadır. (Bk. Aş. Tablo)

ÜLKE	TÜRK NÜFUSU
Almanya	1.481.400
Hollanda	156.396
Fransa	180.147
Belçika	78.039
Danimarka	22.313
İngiltere	16.000
Avusturya	49.259
İsveç	21.538
Norveç	3.574
Avustralya	87.000
Libya	24.000
S. Arabistan	160.000
Irak	4.345
Kuveyt	3.300
Diğer	10.660
Toplam	2.377.871

T.C vatandaşlarının en yoğun bulunduğu ülke ise Federal Almanya'dır. Diğer ülkelerdeki Türk vatandaşlarına ve onların problemlerine de iyi bir örnek teşkil etmesi bakımından burayı daha teferruattı incelemek yararlı olacaktır..

Federal Almanya Cumhuriyetindeki Türkler:

Resmî tabiriyle yabancı işçiler (Auslaendische Arbeitnehmer) veya halk arasındaki yaygın tabir Re "misafir işçiler" (Gastarbeiter) Alman ekonomisine bir hayli faydalar sağlamakta birlikte bir takım sosyal ve kültürel problemler de yaratmaktadır. Bu problemlerin başında çok değişik költür ve dinden gelen Türkler'in Alman toplumuna uyum sağlayamaması teşkil etmektedir.

Almanya Federal İstatistik Müdürlüğü'nün 1987 verilerine göre ülkede kayıtlı 4.630.200 yabancı uyrukta bulunmaktadır. Bu yabancılar arasında Türkler 1.481.400 nüfusla birinci sırayı atmaktadır. Bu Türkler'in Almanya'daki eyaletlere göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Federal Almanya'da yüksek sayıda bulunan yabancıların ekserisinin Avrupa költürüne ve Hıristiyan dinine mensup olmaları dolayısıyla en dışta kalan grup olarak Türkler göze çarpmaktadır. Bu da yabancı sorunu yerine Türk Sorunu* ndan bahsedilmesin© yo) açmıştır. Bu sorun bazı hallerde Türk Düşmanlığı* şekline de dönüşmektedir.

Federal Almanya'daki tabii nüfus artışı Alman ve diğer topluluklara nazaran çok yüksektir. Bu durum aşağıdaki tablodan daha iyi anlaşılacaktır:

TÜRK NÜFUSUNUN YAŞLARA GÖRE DAĞILIMI (1982-1987)

Yaş	Yabancıların Toplamı (Bin)		Yabancı Nüfus İçindeki Oranı		Türk Nüfusu	
	1982	1987	1982	1987	1982	1987
6'dan ufak	400.0	323.4	86	7.0	194.9	153.31
6-10	328.2	260.7	7.0	5.6	159.5	121.2
10-15	387.4	368.7	8.3	8.0	186.3	169.8
15-18	217.9	236.5	4.7	5.1	109.8	109.9
18-21	227.2	234.1	4.9	5.1	106.1	97.8
21-35	1362.2	1249.1	29.2	27.0	331.9	354.7
35-45	959.5	947.1	20.6	20.5	331.0	232.1
45-55	502.1	630.5	10.8	13.6	139.9	197.9
55-65	182.3	254.2	3.9	5.5	17.5	38.7
65'ten yukarı	99.9	125.8	2.1	2.7	3.8	5.0

Almanya'daki Türk nüfusunun 0-21 yaş arasındakilerinin toplamı 652.000'e ulaşmış olup, bu oran genel Türk nüfusunun %44.05'ini teşkil etmektedir. Kalan nüfusun, 5000 kişilik emeklilik çağına ulaşmış olanlar hesaba katılmadığı takdirde, %55.95'i çalışma yaşındadır. Gene de eğitime muhtaç zümrenin yüzdesi neredeyse Türkiye'deki orana yaklaşmaktadır.

Federal Almanya'daki Türki'e'nin ikâmet süreleri incelendiğinde %71.3'ünün bu ülkede 8 yıldan fazla süre kaldığı ve bunların Türkiye'ye dönerek yeni bir başlangıç yapmalarının hayli zor olduğu anlaşılır. Türki'e'nin büyük çoğunluğunu 25-45 yaş arasındaki gurup yani en verimli çalışma çağındaki olan gurup teşkil eder. Ancak ila Almanya'nın birleşmesi dolayısıyla ortaya çıkacak istihdam probleminin başta Türk işçilerine negatif yönde tesiri kuvvetle muhtemeldir. Toplu bir göç anında en büyük sorun bu Türklerin Türkiye'ye entegrasyonu olacaktır. Bilhassa Almanya'da doğup büyüyen oranın eğitim sistemine ve kültürüne intibak eden genç nüfusun Türkiye'ye uyum sağlaması hayli zor olacak ve¹ Türkiye'nin bu sorunları ortadan kaldırması için gerekli bir tedbir alınabilmesi de büyük bir fedârlık gerektirecektir.

SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ : Yukarıda da ifade ettiğim üzere Türkiye'den sonra Türk soyundan gelen toplulukların en büyük kısmı dünyanın yüzölçümü yönünden en büyük ülkesi olan (22.402.200 km²) SSCB'nin değişik bölgelerinde yaşamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu topluluklar kendi yöresel mim benliklerine kavuşmuş olup, değişik adlarda bilinirler. Sovyetler Birliği'ndeki Türkler¹⁴'ün coğrafî bölgede incelemek mümkündür. Bunlar sırasıyla;

1. İdil-Ural
2. Kafkasya
3. Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan (Batı Türkistan)
4. Sibiryadır.

İdil(Volga)- Ural Bölgesinde başlıca Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar; Kafkasya'da Azerîler, Orta Asya'da Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen ve Karakalpaklar, Sibiryada Yakut, Tuva ve Altaylılar yaşamaktadır. Sovyetler Birliği idarî yapı yönünden birlik (ittifak) cumhuriyetler, muhtar cumhuriyetler ve muhtar bölgelere ayrılırlar. Sovyetler Birliği'nde 15 birlik cumhuriyeti mevcut olup, bunların 5 tanesi herhangi bir Türk boyunun adını taşımaktadır (Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan). Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Ülkenin yüzölçümünün % 75'ine ve nüfusunun % 50'sine sahip olan en büyük birlik cumhuriyeti olup ülkedeki 20 muhtar cumhuriyetten 16'sı da buna dahildir. Bunların 6'sı bir Türk boyunun adını taşıyan Muhtar cumhuriyetlerdir (Başkurt, Çuvaş, **Kabarda-Balkar**, Tatar, Tuva, Yakut). Bunun dışında Özbekistan'a dahil Karakalpak, Azerbaycan'a dahil Nahçevan muhtar cumhuriyetleri bulunmaktadır.

Ocak 1989'da yapılan nüfus sayımının resmî verilerine göre genel nüfus 285.688 965'e ulaşmış, son 10 yılda 23.5 milyonluk bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği'nde resmî görüşe göre 101 millet ve etnik topluluk mevcut olup ancak S'sinin nüfusu 1 milyonun üzerindedir. Bu grupta ise 8 Türk boyu bulun-

maktadır.

SSCB'DE NÜFUSLARI BİR MİLYONUN ÜZERİNDE OLAN
MİLLÎ TOPLULUKLAR

Millet adı	Nüfus		Artış Oranı	
	1979	İMİ	1970-79	1979-89
/İtaptan	262.084.654	285.688.9»	8.4	9.0
Rus	137.397.089	145.071550	6.5	5.6
Ukrain	42.347 387	44 135MB	3.9	4.2
ÖZBEK	12.455.978	ÜBBÜteİŞ	35.5	34.0
Belofus	9.462.7*5	10.030.441	4.5	6.0
KAZAK	6.554.442	8.137.878	23.7	24.1
AZERİ	5.477.330	6.791.106	25.1	24.0
TATAR	6.185.196	6.645.588	4.3	7.4
Etmeni	4.151.241	4.627-227	16.6	11.5
Tacik	2.897.697	4.216.693	35.7	45.5
Gürcü	3.570.504	3.983.115	10.0	11.6
Moldovw«* "	2.968.224	3.355.240	10.0	13.0
Utvanyab	2.850.905	3.068.295	7.0	7.6
TÜRKMEN	2.027.913	2.718.297	33.0	34.0
KİRGİZ	1906.271	2.530.998	31.3	32.8
Alman	1.936.214	2.035.807	4.9	5.1
ÇUVAŞ	1.751.336	1.839.228	3.4	5.0
Lelonyaiı	1.439.037	1.459.156	0.6	1.4'
BAŞKURT	1.371.452	1.449.462	10.6	5.7
Yahudi	1.810.876	1.449.117	-15.8	-20.0
Mordva	1.191.765	1.153.516	-5.6	-3.2
Leh	1.150.991	1.126.137	-1.4	-2.2
Eston	1.019.851	1.027.255	1.2	0.7

Sovyet İstatistiklerine göre resmî olarak 24 Türk topluluğu mevcuttur. Bunların toplam sayısı ise 50 milyona yaklaşmış bulunmaktadır. 1879-1989 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde genel nüfustaki tabii artış % 9 iken Türk topluluklarının ortalaması % 25 dolaylarında gerçekleşti.

SSCBDEKİ TÜRK BOYLARI VE NÜFUSLARI

Türk Boyunun Adı	Nüfus		Artış Oranı	
	1979	1989 "	1979	1979-89
Özbek	12.455.978	16.686.240	35.5	34.0
Kazak	6.556.442	8.137.878	23.7	24.1
Azeri	5.477.330	6.791.106	25.1	24.0
Tatar	6.185.196	6.645.588	4.3	7.4
Türkmen	2.027.913	2.718.297	33.0	34.0
Kırgız	1.906.271	2.530.998	31.3	32.8
Çuvaş	1.751.366	1.839.228	3.4	5.0
Başkurt	1.371.452	1.449.462	10.6	5.7
Karakalpak	303.324	423.436	28.5	39.6
Yakut	328.018	362.255	10.7	16.5
Kumuk	228.418	282.178	21.0	23.5
Kırım Tatarı	132.272	268.739	-	103.2*
Uygur	210.612	262.199	21.5	24.5
Mesnet Türkü	92.689	207.369	17.3	123.7*
Tuvah	166.082	206.924	19.2	24.6
Gagauz	117.179	197.164	10.6	13.8
Karaçay	131.074	156.140	16.3	19.1
Balkar	66.334	88.771	11.5	33.8
Hakas	70.776	81.428	6.1	15.1
Nogay	59.546	75.564	15.0	26.9
Altay	60.015	71.317	7.5	18.8
Şor	16.033	16.572	-2.8	3.4
Karaim	3.341	2.803	-26.9	-mi
Kınmçak	3.000	1559	-	48.0
Toplam	39.657.661	49.523.215		24.9

1989 nüfus sayımının resmî verilerine göre SSCB'nirrtter 45 vatandaşından birinin Türk ve müslüman vatandaşı olduğu belirlendi. Diğer yandan Ruslar* İse ge-

(*) Bu oranlar gerçek nüfus artışını ifade etmektedir.

rtel nüfus içindeki oranının her nüfus sayımında azaldığı izlendi (1970 % 53.4,1979 % 52.4 ve 1989 % 50.8). Bu gelişme aynı hızla devam ettiği taktirde ki, bu da kuvvetle muhtemeldir, Ruslar gelecek nüfus sayımında SSCB'ndeki mutlak çoğunluklarını kaybetmiş olacaktırlar Genel olarak aldığımızda birkaç istisnanın dışında SSCB'nde tabif nüfus artış ruzmm yavaşlamaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu eği-Sm Türk ve müslüman nüfusta da sezilmekte ise de henüz kayda değer derecede değildir. 1979 yılında Slav nüfusu % 75*ter civarında iken 1989'da bu oran % 69.7'ye düşmüştür. Diğer müslüman topluluklarla Törk soyluların toplam nüfusu ise 57.625.477'ye ulaşmış ve bu nüfus genel Sovyet nüfusunun % 20.2'sini teşkH etmektedir. Diğer 10.1 "W ise Ermeni. Gürcü. Moldavyalı, ütvanyalı, Alman gibi unsurlar teşkil eder. Geçe»» 9 yıllık dönemde (1970-79) olduğu gibi bu seferki dönemde de (1979-89) büyük Türk boylan arasında en hız* nüfus artışı Özbekler'de olmuştur. En düşük artış ise dü ve dinî inanç bakımından diğer Türk topluluklarına hayü uzak olan Çuvaşlar'da görölmektedir. Türk boylarındaki nüfus artış oranlarındaki bu farklılıklar bölgesel, kültürel, tarihî ve ekonomik şartlara bağlı olmaktadır. Bunlara her topluluğu ayn ayrı incelediğimizde teferruatıyla değineceğiz.

İDİL-URAL BÖLGESİ: Bu ad bugün coğrafi bir tabir olarak kullanılmakla birlikte Ekim 19TTden Nisan 1918'e kadar bu yörede hakimiyet mücadelesi yapan iç Rusya ve Sibirya Müslüman Turk-Tatarları'nın Millet Meclisi" tarafından İdil-Ural Devleti kurmak üzere yürütölen çalışmalar dolayısıyla siyasî bir anlam da kazanmıştı. İdH-Ural bölgesi İdil boyu Türk Bulgar Devleti (VJS40V. yy) Altınordu Devletinin (XIII-XV.yy) ve bunların varisi Kazan Hanlığı (1437-1552)ynin sahasını kaplamakta olup, bugün Türk, Fin kavimleri ve Ruslar'ın yaşadığı bir bölgedir. Bu bölge bugün RSFSCye da"" olup 3 Türk muhtar cumhuriyeti, 3 Fm muhtar cumhuriyeti ve 10 idarî bölgeyi (oblast) içine almaktadır. Bu taksimatlar tamamen siyasî maksatları gözönünde tutmuştur.

Tatar MSSC: Şimal Türkleri. Kazan Türkleri, İdil-Ural Türkleri. Türk- Tatarlar gibi değişik adlarla bilinen Tatarların kendi adlarını taşıyan bu cumhuriyet İdil boyunda yerleşmiş olup 64.000 km^lik Wr yüzölçümüne sahiptir. Genel* nüfus 3568 000'dir. Bunun2.599.000'i(% 71.7)şehirlerde, 1.099.000'i(%28.3)köylerde yaşamaktadır. Bu nüfusun ancak % 48'ini Tatarlar kendileri teşkil ederler ff .T12.640), % 44"ünü ise Ruslar (1.569.920) meydana getirirler. Görüleceği üzere SBCB'ndeki 6.645.588 Tatarlar'm ancak % 25.7"***i tendi adıBhna teste edilen cumhuriyette yaşadıkları ve burada dahi mutlak çoğunluğa sahip olmadıktan anlaşılır. 1979 genel nüfus sayımına göre ise Tatarlar'm 5.011.000'inin (%78.65) RSFSC'de kalanların ise yani 1.360.000'i (% 21.35) SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinde yaşadıkları görölüyordu 1989 nüfus sayımınının mBteÖerin bölgelere göre dağıtımını belirten veriler henüz ilân edilmediği için bu dağılım» 1979 yılına göre neticelerini veriyoruz. Zantrnızca bu veriler de üç aşağı beş yukarı bugünkü demografik durum hakkında bir fikir *wrecemksM*

TATARLARIN BÖLGELERE GÖRE NÜFUS DAĞILIMI (1979)

Bölge	Nüfus	Oran (%)
SSCB Genel	6.645.588	100
RSFSC	5.010.922	78.6
Tatar MSSC	1.712.640	m.7
Başkurt MSSC	940.446	15.9
Udmurt MSSC	99.141	1.5
Mari MSSC	40.917	0.7
Mordva MSSC	45.765	0.8
Çuvaş MSSC	37.573	0.6
Komi MSSC	17.837	0.6
Yakut MSSC	10.980	0.2
Orenburg Oblast	151.384	2.5
Ulyanovsk Oblast	134.767	2.1
Kuybişev Oblast	103.605	1.6
Çelyabinsk Oblast	219.744	3.7
Sverdlovsk Oblast	179.347	3.0
Perm Oblast	157.726	2.9
Kirov Oblast	44.900	0.8
Penza Oblast	78.236	1.3
Saratov Oblast	47.948	0.7

Tataristan Muhtar Cumhuriyeti kurulurken Tatarlar'ın yoğun şekilde yaşadıkları havaliler bu yeni Cumhuriyetin sınırları için katılsaydı mutlaka değişik bir nüfus oranını ite karşılaşıcağıktık. Şöyte ki, bugünkü Tatar MSSCne sınırdaş olan Tatarları'n yoğun olduğu Başkurt, Udmurt.Mari, Çuvaş Muhtar Cumhuriyetleri,; Ulyanovsk, Orenburg, Kuybişev ve Kirov ülkeleri katılsa idi Tatarlar'ın toplam sayısı 3.051.367; ortak bir Tatar- Başkurt Cumhuriyeti kurulduğu halde ise bugünkü Başkurdistan'ın komşusu ve Tatarlar'ın yoğun bulunduğu Çelyabinsk, Sverdlovsk ve Perm ülkeleri de bu ortak Cumhuriyete katılacağından Tatar nüfusu 3.613.577'e yükselecekti. Bir adım daha ileri gidilerek, yani Tatarlar'ın yoğunluk derecesi göz önünde tutularak sınırları belirlenecek bir Cumhuriyette yukarıda adı geçen Ulyanovsk ülkesine komşu olan Penza ile Kuybişev ülkesine komşu Saratov'un Tatar nüfusu da dahil edildiği takdirde bu Cumhuriyetdeki Tatarlar'ın sayısı 3.731.853'e ulaşacaktı. Böylece RSFSC'deki Tatarlar'ın % 78.43; yani büyük bir çoğunluğu kendi Cumhuriyetlerinin sınırları teinde yaşama şansına ve bunun sağladığı imkânlardan faydalanma imkânına kavuşmuş olacaktı. Bunun gerçekleşmesi için başta herhangi bir tabii

engel olmayan, teorimizi geliştirir ve 1917 yıllarında gerek milliyetçiler daha sonra yerli Bolşevikler tarafından plânlanan İdil-Ural Devleti veya Tatar Başkurt Cumhuriyeti kurulabilse idi, o zaman bu yöre Türkleri'nin (Çuvaşlar hariç) toplam sayısı 4.871.504'e ulaşmış olacaktı. Bu durumda adı geçen İdil-Ural Devleti sınırlarına Başkurtlar'la Tatarlar'ın müştereken buldukları (Başkurt MSSC, Çelyabinsk, Perm Orenburg, Sverdlovsk, Kurgan ve Kuybişev ülkeleri) yöreler ve bu yörelerin yerli halkı olan Türkler ortak bir çatı altında toplanmış olacaktı. Fakat bir takım siyasî kaygılarla asırlar boyunca birlikte yaşayan, çok az bir şive farkı ile aynı dili konuşan aynı kültür ve edebiyatın varisi Tatar ve Başkurtları, 69 birbirlerinden kopardılar. Bolşevikler bununla da yetinmeyip bilhassa Tatarlar'ı değişik ufak Cumhuriyet ve idarî bölgelerde bölünmüş bir vaziyette bırakarak onları parçalamayı yeğlediler.

Fakat bugünkü gerçek şudur ki SSCB'nin 15 ittifak Cumhuriyetinin en büyüğü dan (RSFSC) Rusya Federasyonuna daha Tatar MSSCS toplam Tatar halkının ancak % 21.36'ine içine alan yüzölçümü yönünden de, SSCB'ndeki başka Türk Cumhuriyetleri ile mukayese edildiğinde hukuken de ikinci-üçüncü plâna atılmış bir kuruluş manzarasını arz etmektedir. İşte bu % 25'lik nüfusa sahip Tatar MSSC'i gerek kendine sınırdaş bölgelerde yaşayan, gerek başlıca Orta Asya Cumhuriyetlerinde bulunan % 75'lik Tatar nüfusu adına da milli kültürü yaşatma gibi zor bir görevi yüklenmiş bulunmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere 1979 verilerine göre Tatarların % 21.36'i RSFSC'tin dışındaki cumhuriyetlerde bulunmaktadır. 1.360.000'HK nüfusun dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

Cumhuriyetin Adı	Nüfus (1979)
Özbekistan	648.764
i Kazakistan	813.460
l Tacikistan	79.529
Kırgızistan	72.018
l Tükmenistan	40.432
Azerbaycan	31.350
Ukrayna	90.542
i Belorusya*	10.031
; Utvanya	3.460
! Letonya	2.688
Estonya	2.205
Moldovya	1.859
Diğer	135.680
Toplanı	1.360.000

(*) Bundan sonrakiler 1970'e göre.

Yukarıdaki tablolar incelendiğinde SSCB'nde Tatarlar'ın bulunmadığı bölgelerin yok denecek kadar az olduğu anlaşılır. Bunun sebepleri kısaca şöyle izah edilebilir. Kazan Hanlığı'nın varisi olan Tatarlar Ruslar'ın eline düşen ilk Türk ülkesi olmuştu (1552). O dönemde tur kısmı düşmandan kurtulmak için ülkesini terketmişse, diğer bir kısmı da çarların sürgün politikalarını maruz bırakıldı. XIX ve XX. yüzyıllarda ise İdil-Ural bölgesinde kalanların bir kısmı ülkedeki ekonomik şartların elverişli olmaması ve rejimin baskıları sebebiyle Rusya'nın başka bölgelerinde geleceklerini aramaya başladılar. 1917 ihtilâli ise başka bir göç dalgasını başlattı. İhtilâle müteakip patlak veren iç savaş ve bunun getirdiği açlık (1920'li yıllar) bir kıyamTatar'ı tekrar ülkesini terke mecburettf. Bundan sonra 1937'de başlayan Stalin terörü de çok kişiyi İdil-Ural'dan başlıca Orta Asya Cumhuriyetlerine kaçmaya mecbur etti. Bunun dışında Moskova'na! Tatarlar'a kendi cumhuriyetlerinde çalışma izni vermemesi bir hayli aydınının başka bölgelerde yerleşmesine yol açtı. Neticede başta Özbekistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri olmak üzere, Moskova'da (takriben 200 bin), Sibiryada (başlıca Tümen'de takriben 140.000) v.b yerlerde oldukça büyük Tatar azınlıklarına rastlamaktayız. Bugün dahi bilhassa Özbekistan'da azınlıklar aleyhine başlatılan kampanyalar sebebiyle, ülkelerine dönmek arzusunu belirtenlere Tataristan'da oturma ve çalışma müsaadesi verilmemektedir. Diğer yandan ise ekofiomik yönden kalkınmış olan bir hayli yeni fabrikalar tesis edilen bu bölgenin işçi ihtiyacı ise dönmek arzusunu belirten Tatarlar yerine cumhuriyet dışından getirilen Ruslarla karşılanmaktadır.

Başkurt MSSC: Başkurdistan İdil-Ural bölgesindeki ikinci mühim Türk muhtar cumhuriyettir. 143.600 km²'lik yüzölçümüne sahip olan cumhuriyetin genel nüfusu 3.895.000'dir (1987). Bu nüfusun 2.401.000'i (% 63.95) şehirli, 1.404.000 (% 36.0) köylüdür. 1989 nüfus sayımına göre SSCB'nde 1.449.462 Başkurt mevcuttur. 1979 verilerine göre ise bunların % 94.1 RSFSR'da ve % 68.2'si kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır.

Nüfus (Demografi) s Başkurdistan'ın sunî bir kuruluş olduğu Cumhuriyetteki nüfus dağıtışından da anlaşılmalıdır. 1979 nüfus sayımına göre, genel Başkurt nüfusunun % 68.2'si (936.888) kendi Cumhuriyetinde yaşamasına rağmen, Cumhuriyet nüfusunun (3.844.280) ancak % 24.3'ü teşkil etmektedirler. Rustan'n oram İse % 40.3 (1.547.893)'e ulaşmıştır. Başkurtlar kendi Cumhuriyetinde İdil-Ural'da diğer Türk boylarıyla yani Cumhuriyet nüfusunun % **24.5 (40.448)**ni teşkil eden Tatarlar ve % 3,2 (122.344)'ünü teşkil eden Çuvaşlarla birlikte, çoğunluğu, (% 52) sağlamaktadırlar. Başkurtlar başlıca kendi Cumhuriyetlerinde ve ona komşu olan ülkelerde yaşamaktadırlar. Dağılışı ise aşağıdaki gibidir:

BAŞKURLAR'DA BÖLGELERE GÖRE NÜFUS DAĞILIŞI (1971)

Bölge	Nüfus	Oran(%)
Genel (SSCB)	1.371.452	100
RSFSR	1.290.994	94.1
Başkurt MSSC	935.880	68.2
Çelyabinsk oblasti	133.682	9.7
Perm oblasti	48.752	3.5
Orenburg oblasti	43.269	3.1
Sverdlovsk oblasti	30.051	2.2
Kurgan oblasti	17.664	1.3
Kuybişev oblasti*	5.800	0.5
Kemerov oblasti	5.979	0.3
Kazak SSC	21.442	1.7
Özbek SSC	20.761	1.7
Tacik SSC	4.842	0.4
UkrainSSC	3.672	0.3
Kırgız SSC	3.250	0.3

RSFSR'da Tatar ve Başkurt cumhuriyetlerinin dışında Tatar ve Başkurt topluluklarının yoğun olduğu bölgelerde son zamanlarda iki topluluğun ortak kültürel dernekler kurmaya başlamaları, ileride bu iki Türk soylu topluluğu birlikte mütalâa etme ihtimalini doğurmaktadır -

Çuvaş MSSC: İdil-Ural bölgesindeki üçüncü Türk topluluğunu Çuvaşlar teşkil eder. Bunları diğer Türk topluluklarından ayıran en mühim özellik V Türkçesi denilen bir Tüt k dilini kullanmaları ve Türklerin ekseriyetinden ayrı bir inanca (hıristi-yanlıfc ve putperestlik) sahip olmalarıdır. Dolayısıyla ihtilâl öncesinde de diğer Müslüman-Türk topluluklarının genel toplantılarına katılmamışlar, Türk dünyasından bir şekilde izole edilmişlerdir. Gene de Çuvaşlar'ia Tatarlar'ın birlikte yaşadıkları bölgelerde bir nevi ortaklıklar tesis edilmiştir.

1989 nüfus sayımının neticelerine göre 1.839.228'e ulaşmış olan Çuvaşlar'm ancak % 50'si kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır. Kalanları ise aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere komşu muhtar cumhuriyet ve bölgelerde bulunmaktadır.

(*) Bundan sonraki rakamlar 1970 nüfus sayımına göre.

Yukarıdaki tablolar incelendiğinde SSCB'nde Tatarlar'ın bulunmadığı bölgelerin yok denecek kadar az olduğu anlaşılır. Bunun sebepleri kısaca şöyle izah edilebilir. Kazan Hanlığı'nın varisi olan Tatarlar Ruslar'ın eline düşen ilk Türk ülkesi olmuştu (1552). O dönemde bir kısmı düşmandan kurtulmak için öfkelerini terketmişse, diğer bir kısmı da çarların sürgün politikalarını maruz bırakıldı. XIX ve XX. yüzyıllarda ise İdil-Ural bölgesinde kalanların bir kısmı ülkedeki ekonomik şartların elverişli olmaması ve rejimin baskıları sebebiyle Rusya'nın başka bölgelerinde geleceklerini aramaya başladılar. 1917 ihtilâli ise başka bir göç dalgasını başlattı. İhtilâle müteakip patlak veren iç savaş ve bunun getirdiği açfck{1820'1i yıllar) bir Kısım Tatar'ı tekrar ülkesini terke mecbur etti. Bundan sonra 1937'de başlayan Stalin terörü de çok kişiyi İdit-Urardan başlıca Orta Asya Cumhuriyetlerine kaçmaya mecbur etti. Bunun dışında Moskova'nın Tatarlar'a kendi cumhuriyetlerinde çalışma izni vermemesi bir hayli aydınının başka bölgelerde yerleşmesine yol açtı. Neticede başta Özbekistan ve Kazakistan Cumhuriyetten olmak üzere, Moskova'da (takriben 200 bin), Sibirya'da (başlıca Tümen'de takriben 140.000) v.b yerlerde oldukça büyük Tatar azınlıklarına rastlamaktayız. Bugün dahi bilhassa Özbekistan'da azınlıklar aleyhine başlatılan kampanyalar sebebiyle, ülkelerine dönmek arzusunu belirtenlere Tataristan'da oturma ve çalışma müsaadesi verilmemektedir. Diğer yandan ise ekonomik yönden kalkınmış olan bir hayli yeni fabrikalar tesis edilen bu bölgenin işçi ihtiyacı ise dönmek arzusunu belirten Tatarlar yerine cumhuriyet dışından getirilen Ruslar'la karşılanmaktadır.

Başkurt MSSC: Başkurdistan (dil-Ural bölgesindeki ikinci mühim Türk muhtar cumhuriyettir. 143.600 km²'lik yüzölçümüne sahip olan cumhuriyetin genel nüfusu 3.895.000'dir (1987). Bu nüfusun 2.491.000'i (% 63.95) şehirli, 1.404.000 (% 36.0) köylüdür. 1989 nüfus sayımına göre SSCB'nde 1.449.462 Başkurt mevcuttur. 1979 verilerine göre ise bunların % 94.1 RSFSR'da ve % 68.2'si kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır.

rVürus (*Demografi*) s Başkurdistan'ın sunî bir kuruluş olduğu Cumhuriyetteki nüfus dağılışından da anlaşılmalıdır. 1979 nüfus sayımına göre, genel Başkurt nüfusunun % 68.2'si (935.888) kendi Cumhuriyetinde yaşamasına rağmen, Cumhuriyet nüfusunun (3.844.280) ancak % 24.3'ü teşkil etmektedirler. Rusları'noranı ise % 40.3 (1.547.893)'e ulaşmıştır. Başkurtlar kendi Cumhuriyetinde İdil-Ural'da diğer Türk boylarıyla yani Cumhuriyet nüfusunun % **24.5 (40.446J'ni** teşkil eden Tatarlar ve % 3,2 (122.344)'ünü teşkil eden Çuvaşlar*la birlikte, çoğunluğu, (% 52) sağlamaktadırlar. Başkurtlar başlıca kendi Cumhuriyetlerinde ve ona komşu olan ülkelerde yaşamaktadırlar. Dağılışı ise aşağıdaki gibidir:

BAŞKURLAR'DA BÖLGELERE GÖRE NÜFUS DAĞILIŞI (1979)

Bölge	Nüfus	Oranı»
Genel (SSCB)	1.371.452	100
RSFSC	1.290.994	94.1
Başkurt MSSC	935.880	68.2
Çetyabinsk oblasti	133.682	9.7
Perm oblasti	48.752	-_5'
Orenburg oblasti	43.269	3.1
Sverdlovsk oblasti	30.051	2.1
Kurgan oblasti	<i>i\$M0%</i>	1.3
Kuybişev oblasti*	5.800	0.5
Kemerov oblasti	3.979	TJ3
Kazak SSC	21.442	1.7
Özbek SSC	20.761	1.7
Tacik SSC	4.842	0.4
UkratnSSC	■as»'-'-	0.3
Kırgız SSC	3.250	0.3

RSFSR'da Tatar ve Başkurt cumhuriyetlerinin dışında Tatar ve Başkurt topluluklarının yoğun olduğu bölgelerde son zamanlarda iki topluluğun ortak kültürel dernekler kurmaya başlamaları, ileride bu iki Türk soylu topluluğu birlikte mütalâa etme ihtimalini doğurmaktadır.

Çuvaş MSSC: İdil-Ural bölgesindeki üçüncü Türk topluluğunu Çuvaşlar teşkil eder. Bunları diğer Türk topluluklarından ayıran en mühim özellik V Türkçesi denilen bir Türk dilini kullanmaları ve Türklerin ekseriyetinden ayrı bir inanca (hıristi-yanlık ve putperestlik) sahip olmalarıdır. Dolayısıyla ihtilâl öncesinde de diğer Müslüman-Türk topluluklarının genel toplantılarına katılmamışlar, Türk dünyasından bir şekilde izole edilmişlerdir. Gene de Çuvaşlar'la Tatarlar'm birlikte yaşadıkları bölgelerde bir nevi ortaklıklar tesis edilmiştir.

1989 nüfus sayımının neticelerine göre 1 839.228'e ulaşmış olan Çuvaşlar'ın ancak % 50'si kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır. Kalanları ise aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere komşu muhtar cumhuriyet ve bölgelerde bulunmaktadır.

(*) Bundan sonraki rakamlar 1970 nüfus sayımına göre.

1979 NÜFUS SAYIMINA GÖRE ÇUVAŞLAR

Bölge adı	Nüfus	Nüfus oranı (%)
Genel	11.145.366	100
RSFSC	1.689.847	96.5
Çuvaş MSSC	887.738	50.7
Tatar MSSC	147.088	8.4
Mari MSSC	8.087	0.4
Başkurt MSSC	122.344	7.0
Kuybişev oblast	115.756	6.6
Ulyanovsk oblast	92.394	5.3
Kemerovsk oblast*	31.397	1.8
Krasyonarak kray*	28.565	1.6
Orenburg oblast	22.816	1.3
Saratov oblast	17.497	1.0
Tümen	19.337	1.1

Rus, Fin kavimlerinin de meskûn olduğu İdil-Ural bölgesinde Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar'ın çoğunluğu yaşamaktadır. 1979 yılındaki yüzdelerin değişmediğini kabul ederek 1989 yılı için hesap yaptığımızda İdil-Ural bölgesindeki Tatarlar 5.319.761, Çuvaşlar 1.774.550 ve Başkurtlar 1.363.943 olarak tespit edilebilir. Buna göre İdil-Ural'daki Türk soyluların nüfusu 8.468.254'e ulaşması anlamına gelir. 1989 yılı nüfus sayımının neticeleri incelendiğinde İdil-Ural'daki Türk boylarındaki nüfus artış hızının her boy için değişik olduğu izlenir. Buna göre son on yılda (1979-1989) Tatarlar'da bu oran %7A Başkurtlar'da % 5,7;~Çuvaşlar'da ise %5,0 olmuştur. Her üç Türk topluluğunda (Tatarlar'ın biraz yüksek olmasına rağmen) nüfus artış hızının genel Sovyet ortalamasının (%9) altında ve tek Tatarlar'da Rus nüfus artış hızının (%5,6) biraz üstünde olduğu görülür. Diğer Türk boylarında ise bu oranın % 25-30'lara hatta daha yukarılar (msl. Karakalpaklar'da % 39,6) çıktığı düşünülmürse bu nüfus artış hızlarının çok düşük olduğu anlaşılır. Bu durum zihinlerde sorular doğurmaktadır. İdil-Ural'da Türkler arasında nüfus artış hızının düşük olması çok değişik faktörlere bağlıdır. Bu bölgedeki siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal şartların yarattığı psikolojik durum bu gelişmeyi etkilemektedir. Konuyu biraz açarsak şunları söylemek mümkündür. İdil-Ural bölgesinin çok asırlar öncesi Ruslar'ın eline geçmesi neticesinde, buraya çok sayıda Rus yerleşmiş ve yerli halkYehîrml sahipleri ile evini paylaşmak durumunda katmıştır (Bölgenin Rus kesafeti hakkında aşağıda bilgi vereceğiz).Bu Rus nüfus baskısı yerli halka oldukça büyük bir güvensizlik aşılmiştir. Bilhasa bolşevik ihtilâlinde sonra geleneklerin bozulmasına, bölgenin endüstriyelştirilmesi şehirleşme oranının çok yükselmesine sebep olmuş ve geleneksel çok üyeli büyük ailelerin sayısı oldukça azalmıştır. Şehirleşmeden sonra ortaya çıkan konut sorunu, şehirlerde çocuk yetiştirme maddî ve manevî zorlukları aileleri daha plânlı çocuk sahibi olmaya yöneltmiştir. Ayrıca bölge-

(*) Kemerovsk ob. ve Krasnoyarsk Krayına ait rakamlar 1970 yılına aittir.

bölgedeki Rus çoğunluğunun ve merkezin yürüttüğü Ruslaştırma politikasının neticesi de geleceğinden emin olmayan topluluklara büyük aile kurmayı engelleyici psikolojik faktörler olarak ortaya çıkmıştır. Dinin yasaklanması ve dindarlara yapılan baskılar neticesinde eski ahlakî anlayışlar değişmiş.bunun üstüne eklenen sosyal ve ekonomik yetersizlikler de evliliklerin çabuk bozulmasına, bu da ailenin yapısını bozmaya sebep olmuştur.

Kıscacası bu ve buna benzer sebepler, İdil-Ural'da Orta Asya'da ve Azerbaycan'da henüz şehirleşme oranının SSCB'nin batı bölgelerindeki gibi yüksek olmadığı, geleneklerin daha iyi muhafaza edildiği ve Ruslar'ın sayısının düşük olduğu Türk yörelerindeki gibi bir nüfus artışına sahip olmasını engellemiştir.

İdil-Ural bölgesindeki Ruslara geldiğimizde "İse onların bu bölgede büyük bir çoğunluğa sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum aşağıdaki tabloda daha açık görülecektir.

İDİL-URAL BÖLGESİNDEKİ MUHTAR CUMHURİYETLERDE RUSLAR (1979)

Muhtar Cumhuriyetin Adı	Nüfus
Başkurt MSSC	1.547.893
Tatar MSSC	1.516.023
Udmurt MSSC	870.270
Komi MSSC	629.523
Mordva MSSC	591.212
Çuvaş MSSC	338.150
Mari MSSC	334.561
Toplam Ağ 1	5.827.632

İDİL-URAL BÖLGESİNDEKİ OBLASTLARDA RUSLAR (1979)

Oblast'ın Adı	Nüfus
Kuybişev	2.587.252
Saratov	2.230.822
Orenburg	1.512.250
Penza	1.306.093
Ulyanovsk	948.482
Perm	2.508.323
Toplam	11.093.222

Yukarıdaki hesaba göre kabaca aldığımızda İdil-Ural bölgesindeki Ruslar'ın toplam sayısının 16.920.854'ü biraz aşmış olması gerekir. Bu rakamlardan da görüleceği üzere Ruslar bu yörede mutlak çoğunluğa sahiptirler (Ancak her bölgede olmayıp, bazı sınırlar onların lehine çizilmiştir).

Idif-Ural bölgesinde Ruslar'dan sonra en büyük topluluğu yukarıda da ifade ettiğimiz üzere değişik üç Türk boyu meydana getirir. Toplam sayılan 8.468.254 olan bu Türkler, Ruslar'a oranla takriben % 50'lik bir toplam nüfusa sahiptirler. Ancak dikkat edilmesi gereken bir husus ta bu bölgede Ruslar ve Türklerin dışında esas halkı teşkil eden Fin-Ugor kavimlerinin de bulunduğudır. Bunların sayısı aşağıdaki gibidir.

Adı	Nüfusu (1979)
Mordva	1.153.516(1989)
Udmurt	713.696
Marl	621.961
Komi	326.700
Toplam	2.815.873

Bunların dışında yarım milyon kadar Ukraynalı, Kazak (200.00 kadar), Alman (50.00 kadar) v.b. millet mensupları da bulunmaktadır. Böylece Türk boylan ile Fin-Ugor boyları 11.284.127'lik toplam nüfusa kavuşmaktadırlar. Bu rakama 750.800 bini* diğer mHİİ topkriuMart-da kattığımızda 17 milyonluk bir Rus nüfusu karşısında 12 milyonluk bir gayrı Rus nüfus söz konusudur. Kısacası Türkler'in yoğun olduğu bölgelerde Rus köylerinin boşalmaya başlamış olması, Rus nüfus artışındaki hızlı düşüş ve Türkler'de uyanmaya başlayan milfi şuur er veya geç bu bölgedeki Ruslar'ın Idil-Ural'ı terkine sebep olacaktır diyebiliriz© --

Resmî istatistik veriler incelendiğinde bilhassa Talar ve Başkurtter'in nüfus artışı ile ilgili bilgiler bazı açıklamalara muhtaçtır. 1989 nüfus sayımının geçici verilerine göreTatariaffm fff^yjü i'inüfusu 6.185.136olarak verilmiştir ki bundan önceki 1979 istatistiklerinde bu rakam 6.317.468 idi. iki sayı arasındaki fark ise 132.272'dir kr-buTta Kırım Tatarları'nın İ379 yıl için belirtilen nüfuslarının tıpa-tıp aynıdır. Bu durumda daha önceden nüfus kayıtlarında belirtilmeyen Kırım Tatarları'nın (Kazan) iftarlar hanesinde kaydedildiğini göstermektedir. 1989 nüfus sayımı istatistiklerinde .TaJaâar nanesinde dikkati çeken ikinci husus ise 1970 ile 1979 yılları arasında 9 yıllık dönemde tabii nüfus artışı % 4,3 olmuş iken 1979 He 1989 yılları arasındaki son on yfllık dönemde 7,4 gibi bir orana yükselmiş olarak ifade edilmesidir,. Aslında da bu pek gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü her iki oran karşılaştırdığı tekdirtieTatertar'da son on yılda çocuk doğum oranının nerdey-se % 70 arttığını gösterirdi ki, bu da gerçek değildir. Bu yüksek oraftın ortaya çıkmasında esas sebep, 1985'ten sonra Sovyetler Birliği'nde baskının nisbeten azalması ve değişik* topluluklarda miff şuurun güçlenmesi neticesinde önceden kendini başka bir millete mensup gibi gösterenlerin bu sefer esas müyetlerini seçmeleridir. Zaten Başkurtlar'la ilgili hane incelendiği zaman bunun cevabı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Dikkat edHdiği takdirde Başkurtlar'da 1970-1979 yılları arasındaki tabii nüfus artış oranı % 10,6 iken, son dönemde (1979-1989) bu oran izahı çok güç gibi btr düşüş göstermiştir (5,7). Aslında son 10 yılda Başkurtların ne tabiatları değişmiştir, ne de büyük bir nüfus kaybına uğrayacak bir felakete uğramışlardır. Bütün mesele şimdiye kadar kendini Başkurt diye gösterenler bu sefer milliyet hanesine Tatar olarak kayıtların yaptırmışlardır. Bilhassa Başkurdis-

tan'da yaşayan Tatarlar ya iş yerlerini muhafaza kaygusu veya istatistik memurlarının işgüzarlığı sebebiyle Başkurt diye kaydedile geliyortartaK Neticede «eTatarlar'm nüfus artış hızı % 7,4 Başkurtlar** ise % 1,7 şeklinde kayıtlara geçmiş oldu.Aslında her iki rakamda gerçekleri ifade etmekte olup, bir-birine benzer bu iki Türk topluluğunun tabii nüfus artışı yakın olmalıdır. Görüleceği üzere nüfusla ilgili Sovyet istatistikleri incelenirken çok değişik* faktörlerin de göz önünde tutulması gerekmekte ve tabii ki bu durum bu istatistiklere güveni sarsmaktadır.

SSCB'nin Avrupa Bölümündeki Türk Boylan: Türklerin Sovyetler Birliği'nde yaşadığı bölgelerin dışında herhangi idarf bölgeye adlan verilmemiş olan Türk toplulukları Sibiry'a'nın dışında Avrupa Rusyası'nda da mevcuttur. Bunların en büyüğü hiç şüphesiz Kırım Tatarları olup, kalanları Gagauz, Karaim ve Kırımçaklar'dır.

Kırım Tatarları; 2. dünya savaşında büyük talihsizlik ve haksızlığa uğrayan topluluklar arasında Kırım Tatarları'nın özel bir durumu vardır. Bilindiği üzere savaş yıllarında Almanlarla işbirliği yaptıkları veya başka gerekçelerle Türk boylarından Kırım Tatarları, Karaçay-Malkartar (Balkar) ve Meshet (Ahıska) Türkleri, gayrı-Türklerden ise Almanlar, Kalmuklar, Çeçenler ve Inguşfar. ve bunlarla birlikte bazı küçük azınlıklar sürgüne yollanmışlardı. Kırım Tatarları Mayıs 1944'te topyekün sürgüne yollanmış, bu sürgün neticesinde halkın takriben % 50'si hayatını kaybetti. Sürgün esnasında takriben 250.000 civarında bulunan Kırım Tatarları'nın 125.000'in esas sürgün yeri olan Özbekistan'a ulaştıkları tahmin edilmektedir. Sürgünden sonra haklarında 1989'a kadar hiç bir istatistiki bilgi verilmemiş olan Kırım Tatarları'nın sayısı bugün resmî verilere göre 268.739'dur. Aynı istatistiklerde Kırım Tatarları'nın 1979 nüfusu 132.272 olarak kaydedilmiş ve bu on yıllık sürede % 105,21* bir artış gösterilmiştir. Meshet Türkleri için aynı inanılmaz oranda bir artış gösterilmiştir (%o123,7). Bu aslında tabii nüfus artışını göstermemekte olup, bundan önceki nüfus sayımlarında şahısların kendilerini başka bir millete mensup oldukları» belirtmelerinden kaynaklandığı kolayca anlaşılmaktadır. Şimdi Sovyetler Birliğinde değişen siyasî şartlarda insanlar esas mensup oldukları milletleri korkmadan ifade etme cesaretini gösterebilmişlerdir. Gelecek nüfus sayımında hâla çekindikleri için gerçeği ifade etmeyenlerin de katılması beklenebilir.

Dolayısıyla hâlâ millî benliklerini saklayanların olduğunu da düşünerek Kırım Tatarları'nın sayısının 300.000' in hayli üstünde bir rakama ulaştıkları kabul edilebilir. Böyle bir tahmin oldukça da gerçekçidir. Çünkü uzun mücadalelerden sona 75.000 civarında Kırım Tatarlarının tekrar Kırım'a dönüp yerleşmesi de bu resmi olarak belirtilen 268.000 sayısının çok üstünde olduğunu gösterir mahiyettedir. Ayrıca çoğunluğu Özbekistan'da yaşayan Kırım Tatarları'nın resmî yollarla Kırım'a dönmeleri çok zor olduğundan bir hayli insan gayrı- resmî bir şekilde Kırım'a dönmüş bulunmaktadır ki, bu nevi zorlukları göze alabilenlerin bîr topluluktaki oranı yüksek olması gerektir.Dolayısıyla biz Kırım Türkleri liderlerinin iddia ettikleri yüksek rakamlar! gerçeğe daha yakın buluyoruz. Ancak bazı 1 milyon gibi rakamlara katılmıyoruz.

Gagauzlar: Deliorman Türkleri, Asparuh Bulgarları da denilen Gagauzlar Anadolu Türkçesine çok yakın bir dil konuşurlar. Onları diğer Türkler'den ayıran husus Çuvaşlar gibi hristiyan inancında olmalarıdır. Büyük bir kısmı Romanya'dan ilhak

edilen Moldova SSC'nde yaşarlar. Buranın Çadır, Lungsk, Bulkanesta gibi bölgelerinde yoğunurlar. Sovyetler Birliğinin dışında kuzey doğu Bulgaristan ve Dobruca'da bulunurlar. 1989 nüfus verilerine göre SSCB'de 197.164 Gagauz mevcuttur.

Karaimler: Karaylar olarak ta bilinen bu çok eski Türk topluluğu Yahudiliğin bir mezhebine inanmaktadırlar. 1989 Sovyet nüfus istatistik verilerine göre 2.803 nüfusa sahiptirler. 1970'lerde 6 bin civarında olan bu nüfus her geçen yıl düşüş göstermektedir. Karaimler'in bir kısmı Kırım'da diğerleri Litvanya, Ukrayna, Polonya ve israil'de de mevcuttur.

Kırımçaklar: Karaimler gibi Yahudi inancında bulunan bu topluluk bazılarında göre Türkleşmiş Yahudiler'dir. Nüfusları 1.559'dur.

KAFKASYA BÖLGESİ: Sovyetler Birliği'ndeki Türk soyluların yoğun olduğu ikinci bölgeyi Kafkasya adı verilen Kuzey Kafkasya ve Kafkasya ötesi yörelerinden meydana gelen bölge teşkil eder. Burada başta Azeriler olmak üzere çeşitli Türk boyları yaşar.

Azerbaycan SSC: SSCB'nin 15 birlik (ittifak) cumhuriyetinden biri olan Azerbaycan'ın yüzölçümü 86.600 km²'dir. Azeriler ancak Sovyet veya Kuzey Azerbaycan'da mevcut olmayıp çok sayıda Azeri tran hakimiyeti altındaki Güney Azerbaycan' ve Türkiye'nin doğu ürelerinde de mevcuttur. Güney Azerbaycan'dakileri İran bahsinde inceleyeceğimizden, bu kısımda ancak SSCB vatandaşları olan Azeriler'den bahsedeceğiz. 1989 nüfus sayımına göre SSCB'deki Azerilerin toplam nüfusu 6.791.106'ya ulaşmıştı. 1979 ile 1989 yılları arasında % 24,0'lük bir nüfus artışına ulaşan Azeriler SSCB'de nüfusları hızla artan Türk toplulukları arasında Karakalpak, Özbek, Türkmen, Kırgız ve Kazaklar'dan sonra altıncı sırayı alırlar. Bu hızlı nüfus artışı sayesinde Azeriler son 20 yılda Türk boyları arasında beşinci sıradan üçüncü sıraya yükselmişlerdir.

Her ne kadar bu istatistiklerde cumhuriyetlerdeki nüfuslara göre dağılım hakkında bilgi verilmemekle birlikte bundan önceki nüfus sayımlarının ilân edilmiş verilerine ve göç gibi diğer gelişmeleri (Dağlık Karabağ olaylarından sonra Ermenistan'daki Azerilerin Azerbaycan'a Azerbaycan'daki Ermeniler'in büyük kısmının Ermenistan'a sığınması) de göz önünde tutarak yaptığımız tahminler aşağıdaki gibidir.

Bölgenin adı	Adı Geçen Bölgedeki Nüfus	Oran (%)
Azerbaycan SSC	6.054.979	88,9
Gürcistan SSC	255.678	4,7
RSFSR Kazak SSC	152.421	2,8
Özbek SSC Türkmen	73.345	1,3
SSC Ukrain SSC	59.779	1,1
Kırgız SSC . Diğer cumhuriyetler	23.548	0,4
	17.235	0,3
	17.207	0,3
	136.914	
Toplam	6.791.106	

Azerbaycan SSG'nirtyözölçümü 86 600 km olup, güneyde İran Azerbaycan'ı, batıda Azerbaycan'a bağlı Nahçevan MSSC'ni kama gibi kesen Ermeni SSCy'üzeyde Dağıstpn "MSSC ve Güroü SSC ile komşudur. 1987 verilerine göre 6.811.000 nüfusu olan cumhuriyetin % 90'nını Azeriler kendileri teşkil eder. SSCBYrin hiç bir Türk adını taşıyan cumhuriyetinde bu kadar yüksek Türk oram yoktur. Azerbaycan hem coğrafi-stratejik hem de bu nüfus Özelliği Re diğer Türk topluluklarından oldukça ayrılır. Azeriler'i diğer Türk topluluklarından ayıran bir husus ta onların ekseriyetinin (%70) islamiyet'in şif mezhebinde olması teşkil eder ki, bu yanı ile onlar İran din? geleneklerine daha yakındırlar. Ancak Sovyet Azerbaycanı'nda dinî şuurdan ziyade millî şuurun güçlü olduğunu kaydetmemiz gerekir. Bu yönü ile diğer Türirtoplulukfem arasında Türkiye'ye kendini en yakın hissedenler Sovyetler Birliğindeki Azeriler'dir. Azerbaycan'ın bir parçası olan Nahçevan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne geldiğimizde onun genel nüfusu 278.000'dir (1987) ve bu nüfusun ezici çoğunluğunu (250.000) Azeriler teşkil eder. Çok büyük çatışmalar ve Sovyet ordusunun müdahalesine sebep olan Dağlık Karabağ bölgesi ise Azerbaycan SSC içinde, Ermenistan'la hiçbir sınır olmayan, fakat Ermenilerin çoğunlukta olduğu ufak bir bölgedir. Toplam nüfusu 180.000 olup % 75'ini Ermeniler'in teşkil ettiği zannedilmektedir. Hâla çibanbaşı olma hususiyetini muhafaza etmektedir.

SSCB'deki 7 milyonluk Azeriler, komşu iran'daki (Güney Azerbaycan), bazı verilere göre 15-16 milyonluk Azerilerle birleşebildikleri takdirde 22-25 milyonluk güçlü bir nüfus meydana getirebileceklerdir. Ancak her iki topluluk arasındaki oldukça belirgin kültür farklılığını da belirtmede yarar vardır. Zaten böyle bir birleşmeye henüz hiç bir siyasi imkân gözükmemektedir.

Kuzey Kafkasya: Kafkasya'nın Kafkasya- ötesi bölgesi başlıca Azeri, Ermeni ve Gürcüler tarafından paylaşılırken, Kuzey Kafkasya bir milletler mozayığı manzarası arz eder. Bu bölge tarih boyunca kavimlerin göçüne sahip olmuş, Türk kavimlerinden Hun, Avar, Hazar, Peçenek ve Uzlar'ın hakimiyeti altında kalmıştır. Hazar devleti ise burada güçlü bir siyasî birlik oluşturmuştu. Bundan sonra bu bölge Altın Ordu, İlhanlı ve Selçuklu devletlerinin hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Sasaniler ve Araplar da bu bölge için mücadele etmişlerdir.

Daha sonraları Rusya, İran ve Osmanlı Devleti bu mücadeleyi sürdürmüştü. Bu bölgede Sovyet hakimiyeti yerleştikten sonra ise Krasnodarsk ve Stavropolsk Kray'ları, Karaçay- Çerkez Muhtar Oblastı, kabarda-Balkar MSSC, Kuzey-Osetin MSSC, Çeçen-İnguş MSSC ve Dağıstan MSSC adlı idarî-siyasî bölgeler tesis edilerek hepsi RSFSR'e bağlanmıştır. Bu bölgede 30'un üstünde değişik millet ve halklar yaşar, birbirlerinden hayli ayrılık gösterenlerin bir kısmı hıristiyan inancına sahipken, büyük çoğunluğu müslümandır. Dil ve kültür yönünden ortaklık olmamakta birlikte İslâm dini, bu toplulukları bağlayıcı mühim faktördür. Bölgenin nüfusça da ve idarî-siyasi yapıca da en büyüğünü Dağıstan MSSC'İ teşkil eder. 1987'de genel nüfus 1.768.000 ve yüzölçümü 50.300 km.² idi. Burada Dağıstan halkları diye bilinen Avar, Lezgin, Dargin, Kumuk, Laks, Tabasaran, Nogay, Rutul, Tsahur ve Agul'lar yaşar. Kuzey Kafkasya'nın diğer muhtar cumhuriyet ve bölgelerinde ise Çeçen, Osetin, Kabarda, İnguş, Abhaz ve Çerkezler bulunmaktadır.

Bu bölgedeki Ruslar-'ın nüfus yoğunluğuna geldiğimizde durum aşağıdaki tablodaki gibidir.

Bölgenin «di	Bölge Genel Nüfusu (1987)	Rus Nüfusu (1979)	Oran(%)
Dağıstan MSSC	1,768.000	189.474	10,7
Kabarda-BalkarMSSC	732.00	234.137	32i)
Kuzey Osetin MSSC	619.000	200.692	32.4
Ceçen-İnguş MSSC	1.235.000	336..044	27,2
Krasnodar Kray	5.051.000	4.159.089	82,3
Stavropol Kray	2.778.000	2.032.664	7\$2
Karaçay-Çerkez MOB	367.000		
Toplam	12.550.000	7.152.100	60,0

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Ruslar ancak iki krayda çoğunluğa sahip olup, Kuzey Kafkasya'da yani azınlıkların esas bölgelerinde % 25'lerin biraz üstünde oldukları anlaşılır. Bu bölgede diğer halkların arasında Türkler'in de oldukça mühim bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey Kafkasya'deki belli başlı Türk toplulukları olarak Kumuk, Karaçay, Malkar (Balkar), Nogay, Azeri, Kafkasya Türkmeni ve Kundurlar'ı görürüz.

Kumuklar: Kuzey Kafkasya'daki en büyük Türk topluluğu Kumuklar'dır, ve 1989 nüfus sayımına göre 282.178'dir. % 90'ı Dağıstan MSSC'de (253.960) yaşar ve. Cumhuriyet nüfusunun % 14.4'ünü teşkil ederler. Kitleler halinde Hasanyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kaykent, Kaytak ve başkent Mohaçkale çevresinde yaşarlar.

Karaçaylar: Aynı özelliği gösteren ve aynı yazı dilini kullanan Karaçaylar her yerde Balkarlar'la (Malkar) birlikte belirtilirse de idarî yönden Karaçay-Çerkez Muhtar Oblastına dahil edilmişlerdir. 1989 nüfus sayımına göre 156.140 olup, % 60 bu adı geçen yerde (93.684) bölgede yaşar. Kuban nehri yakınlarında Uçkalan, Teberde ve Zelençuk mevkiilerinde yoğunlurlar.

Balkarlar: Karaçaylar'ın doğusundaki Çerek, Çegem, Baksan, Malki ve Terek civarında yoğunlurlar. 1989 nüfus sayımına göre 88.771 nüfusa sahiptirler. Kabarda-Balkar MSSC'de nüfus yoğunluğunda Kabarda ve Ruslar'dan sonra üçüncü sırayı alırlar (takriben 70.000).

Nogaylar: 1989 nüfus sayımına göre 75.564 nüfusa ulaşan Nogaylar Dağıstan MSSC ile Stavropolsk krayında yoğun haldedirler.

Her iki yörede de nüfusu 25.000'in üzerindedir.

Kafkasya Türkmeni, Kundur ve Azeriler: Yukarıda sayılan Türk boylarının dışında ufak topluluklar mevcuttur. Kafkasya Türkmenleri XVIII. y.y.'da esas Türkmenler'den kopan bir topluluk olup, 15 bin civarında diye tahmin edilmektedir. Kundurlar ise Nogaylar'a yakın bir Türk boyudur. Nüfusları bilinmemektedir. Bu bölgedeki, Dağıstan'daki Azerilerin sayısı ise 70 bin dolaylarındadır.

Özetlersek Kuzey Kafkasya'da çeşitli Türk boylarının genel nüfusu aşağıdaki gibidir

Boyun adı	Nüfusu
Kumuk	282.178
Karaçay	156.140
Balkar	88.771
Nogay	75.564
Türkmen	15.000
Azeri	70.00
Toplam	702.653

Bu Türkler komşu Azerilerle aynı din, dil ve kültürü paylaştıklarından çeşitli sürtüşmeler içinde olan diğer Kafkas halkları arasında bir potansiyele sahip oldukları söylenebilir. Ayrıca ancak XIX. y.y.'ın ikinci yarısında bu bölgeye hakim olan Ruslar'a karşı bütün Kafkas halklarının fazla muhabbetleri olmadığı gerçeği de bunların gelecekte bir nevi dayanışmaya başlayacakları ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Fakat şu anda Kuzey Kafkasya çok karmaşık etnik bir manzara arz etmekte ve önceleri Kumukça olan anlaşma dili yerini Rusça'ya bırakmıştır.

SOVYET ORTA ASYASI VE KAZAKİSTAN: Türkistan diye de adlandırılan bu bölgenin SSCB'deki resmi adı Orta Asya ve Kazakistan'dır. Bugün aslı bu yöreden olan ve dış ülkelerde yaşayanlar arasında bu bölge için Türkistan tabiri kullanıma eğilimi mevcutsa da, Kazaklar'n bu isme pek rağbet etmedikleri izlenmektedir. Ayrıca Türkistan kavramı genelde SSCB'deki beş cumhuriyet (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan)'i içine aldığından Çin hakimiyeti altındaki Uygur ve Kazaklar Doğu Türkistan tapirini tercih etmişlerdir. Kısacası oldukça bir kavram karışıklığı meydana gelmektedir. Türkistan adı bugün resmî olarak ancak Türkistan askerî bölgesinde kullanılmaktadır. Daha önceleri, ihtilâlin ilk yıllarında, Çarlık Rusyası'ndan devralınan gelenekte (Çarlık döneminde Kazakistan, Bozkır ve diğerleri ise Türkistan genel valiliğine bölünmüştü) Türkistan MSSC ite Kırgız (Kazak) MSSC kurulmuştu. #2D'de ortadan kaldırılan Buhara ve Hive hanlıkları da bu Türkistan MSSC dahil edHdf. Ancak bu durum 1924'te değiştirildi. Özbek ve Türkmen SSC'teri ite Tacik MSSC kuruldu. Bugün ise Kazakistan'ın dışındaki dört cumhuriyete Orta Asya cumhuriyetleri denilmektedir. Orta Asya tabiri de oldukça karmaşıktır. İşte bu Orta Asya veya Türkistan diye adlandırılan bölgede başta değişik Türk boylan olmak üzere (Kazak, Kırgız, Karakalpak, Türkmen ve Özbek gibi yerli; Tatar, Kırım Tatarı, Azeri ve Uygur gibi sonradan yerleşen Türk toplulukları), Rus, Ukrain ve Belorus gibi Slav toplulukları, AtaarvKoJeji, Yahudi ve Dungan gibi yabancı kavimler ve yerli Tacikler yaşamaktadır.

Kazak SSC: SSCB'deki 15 birlik cumhuriyetinin RSFSC'den sonra ylteMçümü bakımından ikinci en büyük ülkesi Kazakistan 2.853.300 km² olup Türkiye'nin neredeyse 3,5 mâlisinden fazla bt yüzölçümüne sahip olmasına rağmen nüfusu bu oranda düşüktür ve 1987'de 16.244.000'kişlinin yaşadığı bir ülke görünümündedir. Kazaklar'ın % 80'! kendi oumtariyetlerift» sınırlan içinde yerleşmiş olmaianha rağmen ülke nüfusunun mutlak çoğunluğuna sahip değillerdir

1979 YIUNA GÖRE KAZAKİSTAN SSC NÜFUS DAĞILIMI

	Nüfus (Bin olarak)	Yüzde(%)
Genel	14.684	100
Rus	5.991	40,8
Kazak	5.289	36,0
Ukrain	898	6,1
Alman	858	
Tatar	313	2,1
Özbek	263	1,8
Belorus	181	1,2
Uygur	148	1,0
Kore	92	0,6
Azeri	73	0,5
Polonyalı	61	0,4
Mordva	34	0,23
Yahudi	28	0,19
Moldovyalı	26	0,18
Çuvaş	23	0,16
Dungan	22	0,15
Başkurt	21	0,14
Başka	363	2,5

Yukarıdaki tablodan görüleceği üzere Kazaklar ancak diğer Türk toplulukları ile mutlak çoğunluğa ulaşma durumundadırlar. Kazakistan'ın diğer demografik bir özelliğini genel nüfusun % 39'unu göçmen Ruslar'ın teşkil etmesidir, 4879 yılında Ruslar ülkede hatta % 41'e ulaşan bir orana sahiptiler. Aynı yılda Kazaklar cumhuriyet nüfusunun ancak % 36'sını teşkil ederken son on yılda gerçekleşen yüksek nüfus artışı sayesinde (% 24,1) bu dengeyi kendi lehlerine bozabildiler. Kazakistan'da gayr-ı Türk iki göçmen unsur daha mevcut olup, bunlar 900.000 civarındaki Ukraynalılarla, 850.000 civarında buralara sürülmüş olan Almanlar'dır. Kazakistan'da bu kadar yabancı nüfusun bulunması çarların ve ondan sonra da Sovyet yönetiminin politikası neticesidir. Kazakistan'a son Rus göçü 1960'lı yılların başında durmuştur. Son on yılda ise demografik tablo Kazaklar'ın lehine değişmeye yoz tutmuştur. Ancak Sovyetler Birliğindeki bütün Kazaklar'ın kendi cumhuriyetlerine yerleşmesi hafinde dahi Kazakistan nüfusunun ancak %50'sini teşkil edebileceklerdir. Kazaklar'ın diğer büyük çoğunluğu 620.000 (% 9,5) komşu Özbekistan'da 520.000 (% 7,9) RSFSC'de ve diğer cumhuriyetlerde bulunurlar. Çin Halk Cumhuriyetinin Singiang-Uygur Muhtar Bölgesinde (Doğu Türkistan) yaşayan 1 milyon civarındaki Kazak'tan ise ileride bahsedeceğiz. Kısacası Kazaklar demografik yönden dinamik bir topluluk manzarası arz ederler ve sayılarının gelecek yıllarda da hızla artacağı söylenebilir.

Uygur Türkleri : Uygurlar'ın esas vatanı Çin'in Singiang-Uygur Muhtar Bölgesi (Doğu Türkistan) olmasına rağmen, 1989 sovyet nüfus sayımının neticelerine göre SSCB'de de 262,199 Uygur mevcuttu. Bunlar çeşitli dönemlerde Çin'den kaçarak buraya sığınmış olanlar ve onların çocuklarıdır, %70'i Kazakistan SSC'nde ve bu cumhuriyetin Atma Ata oblasti ile Taldı Kurgan Oblastlarında yaşamaktadırlar (183.539). Kalanları ise Özbek SSC'nin Endican oblastında bulunmaktadır. Çin-Sovyet çatışması yıllarında bunlara özel bir ehemmiyet verilerek, propoganda maksatları için kullanılmışlarsa da, bugün bu yöndeki faaliyetler çok azalmıştır.

Özbek SSC : Bu cumhuriyet Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve güneyde Afganistan ile komşudur, yüzölçümü 449.600 km²'dir. Amu-Derya ile Sır-Derya arasında çok verimli bir bölgede yerleşmiştir. Özbekler SSCB'deki en kalabalık Türk boyunu teşkil ederler ve büyük milletler arasında Tacikler'den sonra en süratle artan topluluklardır. Son on yıldaki nüfus artışı (1979-1989) %34 olarak gerçekleşmiş, bundan önceki dönemde (1970-1979) %35,5 olmuştur. Her 'iki dönem mukayese edildiğinde tabii nüfus artışının hızında son on yılda 'çok az bir düşüş kaydedilmişse de, bu mühim denilecek kadar değildir. Özbekler'in toplam nüfusu 1979 yılında 12,5 milyon civarında iken 1989'da bu rakam 16.700.000'e ulaşmıştır. Tabii ki bu hızlı nüfus artışında en mühim etken doğum oranının çok yüksek olmasıdır. Özbeklerde diğer milletlere nazaran büyük aile tipinin oranı dâ hayli yüksektir. 1979 yılında Özbekler'de 5,6 ve 7 fert-H ailelerin oranı %69,2 iken Rus-lar'da bu oran ancak %11 idi. Büyük ailelerin ekserisi de kırsal kesimde yaşamaktadır.

Özbekler'in %60'tan fazlası da bu nevi kırsal kesimlerde yaşarlar. Ancak bu nevi hak nüfus artışı bir-takım sosunları da beraberinde getirmektedir. Konut yetersizliği, eğitimdeki kıfayetsizliklerin üzerine işsizlik sorunları da yükselmektedir. Uygulanan pöihika neticesinde Özbekistan'da köy ekonomisi geliştirilmiş ve bu ekonominin de %75'ni toprağa bağlı ekincilik (başta pamukçuluk) teşkil eder. Özbekistan SSCB'nin 2/3 pamuğunu üretmektedir. Bu politika diğer alanların ihmal edilmesine de yol açmıştır. Kısacası ülkenin ekonomisi haikınım ihtiyacım temin edememek gibi bir problemle karşı karşıya kalmıştır. Neticede son yıllarda (1989-1990) meydana gelen sosyal patlamalarda demografik gelişmenin ve ekonomik istikrarsızlığın büyük rolü olmuştur. Bazı Özbek gençlerini, her ne kadar pravokos-yon neticesinde olsa dahi. Meshet Türkleri'ne ve Kırım Tatarları'na kanlı saldırılan, Kırgızistan'ın Oş bölgesinde Özbek-Kırgız çatışması, daha öncelerde Taciklerle olan sürüşmelerin hepsi Özbeklerin çaresiz* içine düşerek, bu gelişmelerin sorumlusu olarak yabancıları görme eğilimlerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Topluluklar, kendi içlerinde bir takım problemler çıktığı zaman, bir 'günah keçisi' aramaya başlarlar. Bu hatta medenî diye bilinen topluluklar için de geçerlidir (İrsi. Almanya'daki Türk düşmanlığı!)

Yukarıda da belirttiğimiz üzere 1989 nüfus sayımına göre SSCB'deki Özbekler'in toplam nüfusu 16.686.240'a ulaşmıştır. Özbeklerin ekseriyeti kendi cumhuriyetinde yaşar (%70) kalanlar ise komşu cumhuriyetlerde meskundurlar. Aşağıdaki tablo daha iyi bir fikir verecektir:

ÖZBEKLERİN DAĞILIMI (1989)

Bölgenin adı	Nüfus	Genel Nüfusa Oran (%)
Genel	16.686.240	100
Özbek SSC	14.183.304	85
Tacik SSC	1.168.036	7
Kırgız SSC	567.332	3,7
Kazak SSC	350.041	2.1
Türkmen SSC	917.038	1.9
Diğer bölgeler	100.489	0.6

Yukarıdaki tablo incelendiğinde bir milyonun üstündeki bir Özbek nüfusunun Tacikistan'da bulunduğu anlaşılmaktadır. 864.422 Tacik Özbekistan sınırları içine yerleşmiştir. Kısacası iki topluluk girift demografik bir manzara arz ederler, herki taraf bir-birlerini kendilerindeki azınlıkların (Özbek veya Tacik) nüfus verilerini tahrifle suçlamaktadır. Ancak asırlar boyu birlikte yaşayan bu topluluklar arasında bir hayli kültürel ortaklıklar olduğu, aynı din ve mezhebe mensubiyet sebebiyle hayli evlilikler gerçekleştiği, Özbeklerin bir haylisinin Farsçanın şivesi olan Tacikçe konuştukları gerçeği de göz önünde tutulmalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Özbekler kendi cumhuriyetlerindeki genel nüfusun takriben %70'ni teşkil ederler. Özbekistan'da yaşayan diğer topluluklar aşağıdaki gibidir:

Milliyet	Nüfus	Özbekistandaki Oranı (%)
Özbek	14.183.304	70
Rus	1.665.658	8.7
Tacik	864.422	4,5
Tatar	650.000	3,4
Kazak	620.000	3,2
Karakalpak	410.000	2.1
Koreli	163.000	0,8
Kırgız	143.000	0,7
Ukraynalı	113.000	0,5
Türkmen	92.000	0,4
Yahudi	95.000	0,4
Azeri	60.000	0,3
Toplam	19.059.384	100

Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde Ruslar, Ukraynalılar ve Korelilerin dışında yabana unsurun olmadığı anlaşılır.

Tacik, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Türkmen ve Yahudiler Türkistan yöresinin yerli halkıdır. Diğer Türk boyları ise Tatar ve Azeriler'dir. Tatarlar'ı aslında iki gurupta mütalâa etmek gerekir, ilkinin İdil boyu-Tatarları teşkil ediyorsa, 200.000 kadarını 1944'te bu bölgeye sürülen Kırım Tatarları teşkil eder. Burada Yahudiler hakkında da kısa bir açıklamada yarar görüyoruz. Bunlar Buhara Yahudisi olarak ta bilinen asırlardan beri burada yaşayan, bir hayli Özbekçeye tam hakkıyla vakıf Yahudi inancındaki halktır. Buna benzer bir Yahudi topluluğu Azerbaycan'da mevcuttur. Onları da müslüman Azeriler'den ayırmak hayli zordur. Özbekistan'daki Türk soyluları Ur arada mütalâa ettiğimiz takdirde Özbekistan cumhuriyetinde %80'lik bir orana sahiptirler. Bunlar arasında Karakalpaklar'm ayrı bir statüsü mevcut olup, Kazaklar'a daha yakın bu Türk gurubu Karakalpak MSSC adlı Özbek SSC'ne bağlı bir cumhuriyete de sahiptirler. Toplam sayıları 1989'a göre 423.436'dır ve ekserisi Karakalpak cumhuriyetinde yaşar. Son yıllarda her ne kadar Özbek aydınları Türkistan ve Türk birliği hakkında propoganda yürütmelerine rağmen Meshet (Ahıska) Türkleri'ne ve Kırım Tatarlarına karşı başlatılan kanlı saldırılar bu nevi bir birliği baltalamaktadır. Meshet Türkleri'nin ekserisi Özbekistan'dan göç etmiştir, aynı şekilde Kırım Tatarları arasında da vatan Kırım'a dönme hareketi başlamış ve 75 bin kadarı Özbekistan'ı terk etmiştir. Gelişmelerden huzursuz olan diğer Türk boylarında da SSCB'nin başka bölgelerinde veya yurt dışına yerleşme temayülü artmıştır. Tabii ki henüz Ruslar'a karşı açık düşmanlık emareleri ortaya çıkmamakla birlikte Ruslar da Özbekistan'ı terke başlamışlardır.

Meshet Türkleri : 1944'ten önce Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Acar MSSC'nda Meshet sıradağlarının bulunduğu bölgede yaşayan bu Türkler Stalin'in ufak halkları Sürgününden kurtulamayarak başlıca Özbekistan'a yerleştirilmişlerdi. 1926 nüfus sayımında 137.921'lik bir nüfusa, sahip olan Meshet veya Türkiye'deki ifadesi ile Ahıska Türkleri 1989da 207.369'luk bir nüfusa erişmiş gibi gösterilmektedirler. 1944 sürgünü esnasında onların dışında Gürcistan ile Ermenistan'da yaşayan Meshet Türkleri, Karapapahlar, Kürtler, Türmenier ve Hemşinler de bu guruba dahil edilerek sürülmüşlerdi. Haklarında uzun yıllar bir şey yazılmamıştı. 1989 yılında Özbekistan'da kanlı saldırılara maruz kaldıktan sonra büyük bir kısmı Sovyetler Birliği'nin çeşitli^erlerine dağıtıldı, bk Joanu ise Türkiye'ye oatdı. Esas yerleşim merkezlerine döndükleri hakkında ise herhangi bir bilgi mevcut de-ğildir.

Türkmen SSC : SSCB'de Orta Asya cumhuriyetleri diye adlandırılan cumhuriyetlerden biri de Türkmen SSC'skfir. 488.100 km²'lik bir sahayı kaplamasına rağmen ülkenin 4/5'ni Karakum çölü {350.00 km²} kaplandığından yerleşim merkezleri hayli azdır. Sovyetler Brlığı'ndeki Türkmenlerin genel sayısı 1989'a göre 2.718.297 idi. Türkmenler Türk boyları arasında nüfusları en hızlı artan Özbekler'te aynı tabii nüfus artış oranına (son on yılda %34) sahiptirler. Sovyetler BHğrrin dışında Türkmen SSC'ne komşu Kuzey İran'da Horasan vilâyetinde ve aynı şekHde sınırdaş Afganistan'da, Türkiye ve Suriye'de de Türkmen toplulukları mevcuttur. Sovyetler Birliği'ndeM Türkmenlerin %93.4 ise (2.538.889) yani büyük ekseriyeti kendi cumhuriyetinde yaşarlar ve aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere Türkmen SSC'inin genel nüfusunun %75,5

teşkil ederler:

TÜRKMEN SSC'NDE NÜFUS DAĞILIM (1989)

Milliyet	Nüfus	Türkmenistan'daki Oranı
Türkmen RU6	2.538.889	95
Özbek	350.000	10,4
Kazak	317.000	9,4
Tatar	100.000	3,0
Azeri	40.000	1,1
	25.000	0,6
Toplam	3.370.000	100,0

Türkmenistan'daki tek yabancı unsur olarak Ruslar görülür. Diğer Türk boyları ile birlikte Türkmenistan'daki Türk soyluların oranı %89,6'ya çıkar. Türkmenlerin %65'i kırsal kesimde yaşamakta olup başkent Aşgabad'da Türkmenler ancak %40'luk bir orana sahiptirler. Rus (%42), Ukraynalı ve Ermeniler ise mutlak çoğunluğu ellerinde tutarlar,

Kırgız SSC: Çin kayıtlarında M.Ö. II y.y'da adlarına rastlanan en eski Türk boylarından biri olan Kırgızlar'ın ekseriyeti (% 88,5) başta dünyanın ikinci büyük krater gölü Issık Göl (6.202 km²) olmak üzere çeşitli göllerle çevrili dağlık bir bölge olan Kırgızistan'da yaşarlar. Sovyetler Birliği'ndeki Kırgızlar'ın kalan kısmı komşu Özbekistan ile Tacikistan'da mevcuttur. Bunun dışında Çin'de (Doğu Türkistan'da) ve Afganistan'da da Kırgızlar bulunmaktadır. Kırgız SSC nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

KIRGIZ SSC'NDE NÜFUS DAĞILIMI (1989)

Milliyet	Nüfus	Kırgızistan'daki oranı (%)
Kırgız	2.293.933	54,0
Rus	911.703	22,0
Özbek	567.332	13,7
Ukraynah	109.324	2,6
Alman	101.057	2,4
Talar	72.018	1,7
Uygur	30.000	0,7
Kazak	28.000	0,6
Dungan	15.000	0,3
Tacik	15.000 "	0,3
Toplam	4.143.000	

Görüleceği üzere geçen dokuz yıllık dönemde (1970-1979) Kırgızlar cumhuriyetlerinde mutlak çoğunluğa sahip değillerken şimdi buna ulaşmışlardır. Kırgızistan'da yabancı unsurlar olarak işe %22'lik oranda başta Ruslar olmak üzere, Ukraynalılar ve ikinci dünya harbinde sürdürülen Almanlar sayılabilir. Kırgızlar diğer Türk soylularla birlikte %70'in üstünde bir orana kavuştukları gözükmemektedir. Fakat 1990 yılında Oş yöresinde Kırgızlarla Özbekler arasında meydana gelen kanlı çatışmalar Türk boylarının sosyal ve ekonomik nedenler, yani menfaat çatışmaları dolayısıyla asgari müştereklerde de anlaşamadıklarını göstermektedir. İki topluluk arasında kışkırtmaların olaylara yol açtığı bir gerçektir. Fakat topluluklarda bu nevi bir psikolojinin gelişmesinde Sovyet mitif politikasının büyük tesiri de unutulmamalıdır.

SİBİRYA BÖLGESİ: Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Obi Irmaklarını içine alarak Altay dağlarına kadar uzanan bu bölgede de çeşitli Türk topluluklarına rastlamaktayız. Sovyetler Birliği'nin bu az nüfusu bölgesinde bazılarının adları idarî-siyasî bölgelerde verilmiş bu Türk topluluklarına Altay Türkleri de denildiği binmektedir. Sibiryada başlıca Yakutlar, Tuvahlar, Batı Sibiry Tatarları, Hakaslar. Altaylılar git» değişik adtaki Türk soyluların toplam nüfusları 1 milyona dahi ulaşmaz ve yaşadıkları bölge yerleşime fazla elverişli olmamakla birlikte, çok büyük yeraltı zenginliklerine sahip olması bakımından mühim bir bölgedir.

Yakut MSSC : Burası SSCB'nin yüzölçümü bakımından en büyük muhtar cumhuriyeti olup, 3.103.000 km²'tir. 1987'de cumhuriyetin nüfusu 1.043.000 idi. Yakutların genel nüfusu işe 1989'da ancak 382.255 idi ve bunların %96,5 kendi cumhuriyetlerinde yaşamasına rağmen mutlak çoğunluğa ulaşmamışlardır. Bu durum aşağıdaki tabloda daha açık görülür:

YAKUT MSSC'NDE NÜFUS DAĞILIMI (1989)

Milliyet	Nüfus	Yakutistandaki Oranı (%)
Rus	429.588	41,1
Yakut	368.876	35,3
Ukrain	46.326	4,4
Tatar	11.000	1,0
Diğer	187.210	17,9
Toplam	1.043.000	100,0

Tuva MSSC : Tuva adına Çin'in Su sülâlesinin (581-618) kayıtlarında rastlanmıştır. Oturdıkları bölgeye Tannu-Tuva denir. Kullandıktan dile Soyonca veya Uranhayca'da denilirdi. Yakutlar gibi Tuvalılar'da eski bir Türk dilini kullanırlar, anlaşılması hayli zordur. Tuvalılar'ın Karagas (Tofa) denilen bir boyu da bulunmaktadır. Tuva MSSC 1.750.500 km²'dir. 1989 nüfus sayımına göre Sovyetler Birliği'ndeki Tuvalılar'ın toplam sayısı 206.924 idi. %98'i kendi cumhuriyetlerinde yaşar. Tuva MSSC nin nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

TUVA MSSC'NİN NÜFUS DAĞILIMI (1989)

Milliyet	Nüfus	Tuva'daki Oranı (%)
Tuvali	202.785	70,1
Rus	77.793	26.9
Hakas	2.193	7,5
Ukrain	1.729	5.9
Diğer	4.500	15,5
Toplam	289.000	100,0

Batı Sibirya Tatarları: Obi ve ve İrtiş vadilerinde, Tobolsk, Tümen, Tomsk ve Baraba'da fazlaca sayıda olan ve Kazan Tatarları ile yakın akrabalığı olan bu Tatarlar, bulduktan şehir adıyla da anılırlardı (msl. Baraba Tatarları gibi). Elimizde ancak 1979'a göre olan istatistiki bilgiler mevcuttur. Bunlarda aşağıdaki gibidir: :

SİBİRYA TATARLARININ NÜFUS DAĞILIMI

Oblast'ın adı	Nüfus
Tümen	136.757
Omsk	46.714
Novosibirsk	28.549
Torrtsk	17.630
Irkutsk	41.747
Arhangelsk	4.906
Çikitinsk	13.372
Kemerov	64.821
Magadan	6.793
Toplam	316.289

Kısacası Sibirya'nın muhtelif yerlerinde 350 bin civarında Sibirya Tatan'nın mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bunların genel Tatar nüfusu içinde kayde-dilip-edilmediği meçhuldür. Bu bölgede Sibirya Buharalıları denilen bir Türk topluluğu daha mevcut olup, 25-30 bin civarındadırlar, Tümen'de zengin petrol yataklarının bulunması buraya çok sayıda yabancıların (Rus) gelmesine de yol açtığını kaydetmekte yarar vardır.

Hakas Muhtar Oblastı: 1989 nüfus sayımına göre 81.428 nüfusa sahip olan diğer bir Türk boyu Hakas'lar Krasnoyarsk Kray'a bağlı Hakas Muhtar Oblastında yaşarlar. Onların Kırgız ve Sagay adlı iki mühim kolu vardır. Hakas Muhtar oblastı 64.400 km²'dir. Ruslar 400 bine yaklaşan nüfusları ile bölgenin nerdeyse %80'lik oranını teşkil ederler. Hakaslar ise ancak %12'lik bir oranla 60 binin biraz üzerindedir.

Dağlık Altay Muhtar Oblastı: 1989 nüfus sayımına göre 71.317% ufak bir nüfusa sahip olan Altaylılar'a eskiden **Oyrot** ta denirdi. Onların bölgesinde de Ruslar 110 binlik bir nüfusla %64'lük nüfus oranına sahiptirler. Altaylılar ise kendi bölgelerinde 50 binden fazla bir nüfusla genel nüfusun %30'nu teşkil ederler.

Kemerov oblastında yaşayan ufak bir Türk boyu Şorlar'ın genel nüfusu 1989'a göre 71.317'dir. Krasnoyarsk Krayına bağlı Taymır (Dolgan-Nenets) muhtar **okluğunda** bulunan **Dolganlar** ise takriben 5 binlik bir nüfusa sahiptirler. Ancak son nüfus sayımlarında artık adlarına rastlanmamaktadır. Buna **Dolganlar'ın** kendilerine Saha, yanî Yakut demeleri de sebep olabilir.

Özetlersek Sibirya bölgesinde aşağıdaki Türk boylan mevcuttur:

Topluluk adı	Nüfus (1989)
Yakut	382.255
Tuvali	206.924
Sibirya Tatarı	316.289
Sibirya Buharalı	25.000
Hakas	81.428
Altay	71.317
Dolgan	5.000
Toplam	1.088.213

Ancak 1 milyon civarındaki bu topluluklar yaşamaya elverişli olmayan, bölgelerde, dağınık ve Ruslar'm arasında yaşamaktadırlar. Fakat bir Haylisi mlB benliğini korumuştur. Msl. 1990 yılının Ağustos başlarında Tuvalıların ülkedeki Ruşter¹» kp* mak için faaliyetlere giriştikleri haberleri çıkmışta Çok ağır şartlarda olmalarına rağmen benliklerini muhafaza etmeye çalışırlar.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ: Dünyanın en büyük nüfusuna sahip dan Çin Halk Cumhuriyeti'nde de (3982 rşsmî istatistik bilgilerine göre **1.031.882.511**) Türk soylular bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Uygur, Kazak, Kırgız, **Salar**, Özbek ve Tatar gibi föfe boylarına mensupturlar. 1949'da Mao'raa* iktidara gelmesiyle Çin'de sosyalist bir sistem yürürlüğe girmiştir. 1982 nüfus sayımının resmî verilerine göre Çin halk Cumhuriyeti'nde Han diye. adlandırılan.esas Çtnffler %93.3*ü (936.703.824) azınlıklar ise %6.7'ye (67.233.254) teşkil ediyorlardı. Bunların içinde Türk soyluların nüfusu 7.064.826 olarak verilmiştir. Bu hesaba göre azınlıklar arasında dahi Türkler'in oranı ancak % 10.5'a ulaşmaktadır. 1964-1982 yılları arasında %68.4'lük bir artış olduğu kaydedilmektedir. Bu rakamları ve genelde kırsal kesimde yaşayan Türkler'deki yüksek nüfus artışım da göz önünde tutarsak son 9 yılda %34.2'lik tabii bir nüfus artışı olduğunu kolayca tahmin edebiliriz. Buna göre Türkler'in 2^16.170 nüfus artarak &470.996'ya ulaşmış olmaları gerekir. Bu Türkler'in ekseriyeti de1955'de kurulan Sincang-Uygur Muhtar Bölgesinde, yani Doğu Türkistan'da

yaşarlar.

Sincang-Uygur Muhtar Bölgesi : Resmî verilere göre Çin Halk Cumhuriyetinde 56 milfi azınlık bulunmaktadır. Bunları nüfuslarının yoğunluğuna göre Juang-Hui (Çin müslümanı), Uygur, Yi, Miao, Tibetli, Mançu, Moğol, Bouyei, Koreli, Yao, Dong ve 6ai olarak sıralamak mümkündür.

İşte bu millî azınlıkların bazıları için kendi adlarını taşıyan bölgeler tesis edilmiştir. Bu bölge Batı Avrupa kadar büyük bir yüzölçümüne sahip olup 1.710.000 km² dir. Çin'in toplam yüzölçümünün altıda birini teşkil eder. Ülkenin kuzey kısmı Çun-garya ve güney kısmı Kaşkarya olarak bilinir. Kuzeyinde ise büyük Taklamakan çölü bulunur. Bu muhtar bölgede değişik azınlıkların adını içeren 5 muhtar eyalette bulunur.

1. T İli Kazak Muhtar Eyaleti
2. Boro Tala Moğol Muhtar Eyaleti
3. Çang-Çi Hui Muhtar Eyaleti
4. Bayangol Moğol Muhtar Eyaleti
5. Kızılsu Kırgız Muhtar Eyaleti

Doğu Türkistan esas halkım Uygurlar teşkil eder ve Uygurlar'ın %90-95'i kendi muhtar bölgelerinde yaşarlar. 200.000'in üzerinde Uygur ise komşu SSCB'nde (Kazakistan ve Özbekistan) 100-150.000 kadarı da Afganistan, Pakistan, Suudi Arabistan, Türkiye ve ABO gibi ülkelerde bulunmaktadır. 1982 resmî istatistik verilerine göre Sincang Uygur Muhtar Bölgesi'nin nüfusu 13.081.681 idi. Bu bölgede yaşayan Türkleri nüfusları ise aşağıdaki gibidir.

SİNCANG UYGUR MUHTAR BÖLGESİNDEKİ NÜFUS(1990)

Adı	1982 Nüfusu	1990 Tahmini Nüfusu	(%) Oran(1982)	(%) Oran (1990)
Çinli Uygur	6000.000	9.000.000	45.9	48.7
Kazak	5.957.112	7.994.444	45.5	43.2
Kırgız	907.582	1.217.975	6.9	6.6
Özbek	113.999	152.986	0.9	0.8
Taraf	26.503	* 35.567	0.2	0.2
	12.503	16.779	0.09	0.09
	4.127	2.000	0.03	0.01
	56.855	63.000	4.3	3.4
Toplam	13.081.681	18.482.751		

İki bölgede yaşayan (Çinghai ve Gansu eyaletleri) Sincang Uygur Muhtar Bölgesi ile ilgili nüfus tablosu bte ülkedeki Çin nüfusunun %69.503 nüfusa karşın şimdi %75.000 dolayındadır. Yukarıdaki tablonun incelenmesinde Türklerin toplam nüfusunun 9,459.184'e ulaştığı söylenebilir. Ancak Uygur Muhtar Bölgesi ile ilgili nüfus tablosu bte ülkedeki Çin nüfusunun

artmakta olduğunu ve genel nüfusun %50'lerine yaklaştığını göstermektedir. Her

ne kadar Türkler'de tabii nüfus artışı yüksek ise de Türkler Uygur, Kazak vb diğerleriyle birlikte ancak %50'nin biraz üzerinde bir orana sahiptirler. Kısacası Çinli göçmenlerin çok sayıda yerleştirilmesi neticesinde kısa bir gelecekte Doğu Türkistan'daki Türk boyları ülkelerinde azınlık durumuna düşme tehlikesiyle karşı karşıya-Ckrler.

AFGANİSTAN : 10 yıl süreyle Sovyet işgaline maruz kalan 650.000 km² lik Afganistan'ın demografik yapısı hakkında kesin neticeler çıkarmak hayli zordur. Ancak araştırmacılar bu ülkenin nüfusunu 12 ifâ 15.5 milyon civarında tahmin etmektedirler. Bu tahminlere savaşlar esnasında ölen 1.240.000 Afganistan vatandaşının dahil edildiği düşünülebilir. Fakat gene de +/- %15 hata ihtimali de dikkate alınmalıdır. Sovyet işgali neticesinde Afgan halkının büyük bir çoğunluğu da canını komşu Pakistan ve İran'a sığınarak kurtarmıştır. Ülke dışında 3-4 milyon Afgan mültecinin olduğu tahmin edilmektedir. Bunun büyük bir kısmı Pakistan'a yerleşmiştir. 1979 öncesi Afganistan'da en büyük nüfusu **Puştunlar** teşkil etmekte olup, tahminen %40'lık bir orana sahiptir. Ancak göçmenler arasında %85'iere varan oranı teşkil ettiklerinden şu anda genel nüfus oranında %20 'lere düşmüşlerdir. Aşağıdaki tablo bu konuya açıklık getirecektir.

AFGANİSTAN'IN ETNİK YAPISI

Etnik Gurubun Adı	1978 Oranı (%)	1967 Göçmen Oranı(%)	Afganistan 1987 Oranı (%)
Puştun	39	84.6	22
"Tacik	26	6.0	34
Hazara	10	0.1	14
Özbek	10	0.5	14
Türkmen	3	1.0	4
Nuristani	1	1.5	-
Beluci	1	3.6	-
Diğer	11	2.7	12

Afgan resrri şahıslarının ifadelerine göre ülkede bugün 12 milyon insan bulunmaktadır. Yukarıdaki tabloyla bu rakkamın mukayesesinden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz :

Milletin Adı	Nüfus
Tacik	4.080.000
Puştun	2.640.000
Hazara	1.680.000
Özbek	1.680.000
Türkmen	480.000
Diğer	1.440.000

Yukarıdaki diğerler hanesinde gösterilen rakamın içinde Türk boyları Kırgız, Kazak ve Karakalpaklar da'dahildir. Sırasıyla incelersek Özbekler Afganistan'daki en kalabalık Türk topluluğunu teşkil ederler. Özbekler Herat'ın dışında Balamurgap, Maymana, Şıbırgan, Seripul, Akça, Belh, Mazarişerif ve Tükurgan şehirlerinde yaşarlar. Türkmenlerin Teke, Yomut, Tarık boylan Herat bölgesinde, Salur boyu Maymana ve Maruçak'ta, Sarık ve Çakra boyları Andhui ve başka yerlerde bulunurlar. Kırgızlar ise Afgan Pamiri veya Vahan denilen yörede yaşarlardı ancak Sovyetler onları Vahan koridorundan uzaklaştırdılar. Kazaklar işe Hanabad bölgesine yerleşmişlerdi. Karakalpaklar ise dağıntıktılar. Bu son üçünün toplam nüfusunun 100.000 dolaylarında olması gerekir. Buna göre Afganistan'daki toplam Türk nüfusu 2.5 ilâ 3 milyon arasındadır diye tahmin edebiliriz.

İRAN : 1.648.000 km² yüzölçümüne sahip olan İran İslâm Cumhuriyetinde nüfus 50 milyon civarında diye tahmin edilmekte olup, bunun en düşük tahminle 16 en yüksek tahminle 18 milyonunu Azeriler teşkil eder. Azeriler'in büyük çoğunluğunun yaşadığı Güney Azerbaycan 107.000 km²lik bir sahayı kapsayan Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Seimas, Maku, Meraga, Astara, Culfa, Merent, Halhal, Soğukbulak gibi şehir ve kasabaları içine alır. Güney Azerbaycanlıları, Kuzey Azerbaycancılardan ayıran belki de en mühim hususiyet ilklerinin çok güçlü Fars dili ve kültürünün tesiri altında kalmış olmaları teşkil eder. Tahran'ın Fars milliyetçiliğine dayanan küttür politikası Azeri neşriyatına imkân vermemiştir. Ancak 1978'den sonra bu yasağın kalkması neticesinde bazı neşriyat faaliyetleri başlamıştır. Fakat eğitim eskisi gibi Farsça yapılmaktadır.

İran'daki Türk boyları arasında ikinci mühim topluluğu Kaşgaylar teşkil eder. Güney İran'ın Fars eyaletinde yoğun halde bulunurlar. Konar-göçer bir hayat süren Kaşgaylar'ın nüfusu 500.000'ün üzerinde diye tahmin edilmektedir. İran'ın kuzey doğusunda Türkmen Sovyet SSC'ye komşu bölgede ise Yomut, Göklen, Salur ve Sarık boylarından müteşekkil Türkmenler yaşar. Onlar benliklerini, Hanefî mezhebinden olmaları dolayısıyla Azeriler'e nisbeten daha iyi korumuşlardır. Bunların da nüfusu 500.000 dolayında tahmin ediliyor. Bunların dışında ise Afşar, Kaçar, Şahseven, Karapapah, Hamse, Kengürlü, Karadağlı vs gibi değişik adlara sahip Türk topluluktan mevcut olup toplam nüfusları 1 milyon civarındadır. Özetlersek, İran'daki Türk soyluların nüfusu 20 milyona ulaşmıştır diye tahmin etmekteyiz.

İRAK: Dicle ve Fırat'ın hayat verdiği Irak'ın yüzölçümü 434.000 km² olup nüfusu 17 milyonun üzerindedir. Zengin bir petrol ülkesi olan Irak'taki Türkler Türkmen adıyla bilinmekle birlikte Azericenin bir şivesini konuşurlar. İşte bu Türkmenler Araplar'la Kürtler arasında sıkışmış olup tarihî Musul-Bağdat yolu üzerinde yaşarlar. Başlıca kuzeyden güneye doğru Telafer, Yunus Peygamber, Erbil, Kuştepe, Altinköprü, Kerkük, Taze Hurmata, Tuz Hurmata, Dakuk, Kifri, Karatepe, Karahan, Kızlarabad, Şahraban gibi şehir ve kasabalarda yaşarlar. Türkiye'de Kerkük Türkleri diye de bilinen bu Türkmenler rejimin çok şiddetli baskısı altındadırlar. Nüfusları 2 milyon olarak tahmin edilmektedir.

SURİYE: Türkiye'nin en uzun sınır komşusu Suriye'nin yüzölçümü 185.180 km² olup, nüfusu 10 milyon civarındadır. Fırat bu ülkenin can damarıdır. Nüfusları 300.000'in üzerinde olan Türkler Lazkiye ve çevresinde Halep, Hama ve Humus'ta bulunurlar. Bunlar kopuk bir topluluk manzarası arzederler.

KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ İ Yüzölçümü 3335 km² olan KKTC 15 Kasım 1983te ilân edilmişti. Bu şekilde Yunan soykırımından kurtulan Türklerin nüfusu 200.000'e ulaşmıştır.

BULGARİSTAN : 1878 Berlin Muahedesi neticesinde Osmanlı İmparatorluğundan koparak kurulmuş olan Bulgaristan'ın yüzölçümü 110.928 km² olup, 9 milyon civarında bir nüfusa sahiptir. Son istatistik? verilere göre 1989 yılında Bulgaristan'ın nüfusu ancak 6.000 kişi artmıştır. Bu ise 1000 kişide 0,75'lik bir orana tekabül eder. Dolayısıyla da "Bulgar milleti yaşlanmaktadır* gibi ilim adamlarının ikazlarına şahit olmaktayız. 1990 yılının Haziran ayında yapılan İlk serbest seçimlerinde 6.976.620 seçmen mevcut olup Türkler %6.6'lık bir oy potansiyeli ile 400 kişilik parlamentoya 23 milletvekili seçtirebilmişlerdir. Bulgaristan'ın nüfusundaki bu olağandışı gelişmede çok kişinin ülkeyi terketmesinin de rolü vardır. Avrupa şurasının raporlarına göre 300.000 Bulgar vatandaşı illegal olarak İspanya'da çalışmaktadır. Son yılda 18.000 kişi Doğu Almanya'ya, 7.000 kişi Kanada'ya, 5000 kişi İsveç'e, 1000 kişi de Avusturya'ya göçetmiştir. 25.000 kadar Bulgar Yunanistan'daki vize süreleri bitince ülkelerine dönmemişlerdir. 1989'da Türkiye'ye otan büyük göç dalgası neticesinde 150.000'in üzerindeki soydaşımız tekrar Bulgaristan'a dönmüştür. Ayrıca Türkiye'ye resmî kanallarla (vize ile) girenlerin sayısı da 30.000'e ulaşmıştır. Bazı verilere göre, Türkler'in Bulgaristan'daki oranı %8.4'tür. Bu durumda onların nüfusunun 756.000'e ulaşmış olması gerekir. Ayrıca genel nüfus içinde %6'lık bir orana sahip olan Roman (Çingene) halkının İslâm dinine bağlı olan 180.000'i Türkçe konuşmakta olup, kendilerini Türk kabul etmektedirler. Bu rakamla birlikte Türkler'in sayısının 936.000'e ulaşması gerekir. Ayrıca buna ilâveten 1974'te Bulgarlar'da %6, Türkler'de ise %17.7 olan yüksek nüfus artışında nazarı ita-bara alınırca Bulgaristan'daki Türk nüfusunun 2 milyona ulaştığını tahmin edebiliriz.

Bundan önceki Bulgar yönetiminin Türk ve diğer azınlıkları (ki bunlar arasında Türk asıllı Tatarlar da vardır) zorla Bulgarlaştırma siyasetinin etkileri henüz bilinmemekle beraber ufak yaştakilerin bu insanlık dışı kampanyanın etkisi ite esas benliklerini kaybetmiş olmaları da muhtemeldir.

ROMANYA : 237.500 km² yüzölçümünde takriben 20 milyon nüfusa sahip olan Romanya'da üç Türk gurubuna rastlanır. Bunlar Anadolu'dan gelip buralara yerleşenlerin torunları, Kırım'dan Romanya'ya göç eden Tatarlar ve yerli Gagauzlar'dır. 1956 resmî nüfus sayımına göre, 105.000 Gagauz, 20.469 tatar ve 14.329 Türk olmak üzere toplam olarak 140.000 dolaylarında Türk vardı. Bugün de bu sayıyı muhafaza ettikleri tahmin edilebilir.

YUNANİSTAN : 131.944 km² yüzölçümü ve. 1971 nüfus sayımına göre 8.769.000 nüfusa sahip olanlar Yunanistan'da Türkler çok ufak bir azınlığı teşkil eder. Bu Türkler genel olarak Batı Trakya bölgesinde Gümölcine, İskeçe, ve Deağaç vilâyetlerinde ve ayrıca Dimetoka ve Sofu'da ve bir miktar da Rodos'ta yaşarlar. Toplam nüfustan 120.000 dolaylarında.

YUGOSLAVYA SOSYALİST FEDERATİF CUMHURİYET: Yüzölçümü 225.804 km² ve 1981'e göre 22.352.000 nüfusa sahip olan bu ülke 6 birlik cumhuriyetinden müteşekkildir. Çoğunluğu Sırp'lar teşkil eder (%40). Türk ise 150.000 civarındadırlar. Onlar Kosova muhtar bölgesinin, Priştine. Dragaş ve Makedonya cumhuriyetinin

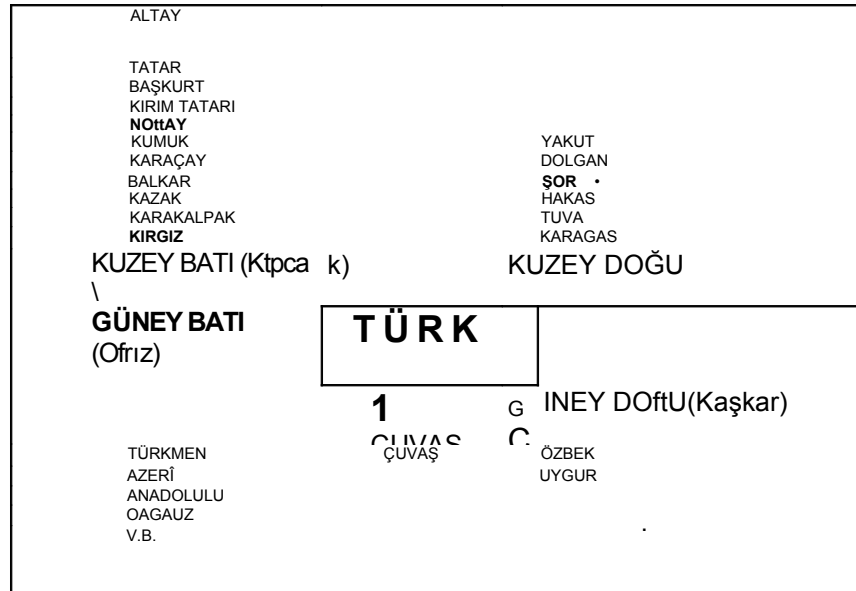
ÜskOp, Bitola, Gostiva, Devar gibi şehirlerinde yaşarlar. Balkan ülkeleri içinde kültürel yönden en rahat durumda bulunanları Yugoslavya Türkleri teşkil eder.

DİĞER ÜLKELER : ABD, Kanada, Finlandiya, Avustralya, Japonya, Suudi Arabistan gibi ülkelerde de ya Türkiye'den ya da başka Türk illerinden buralara göç etmiş ve yerleşmiş olanlar mevcuttur. Bunlar arasında en büyük topluluğu ABD'de yaşayanlar teşkil eder. Buradakilerin ekserisi New York ve California eyaletlerinde bulunurlar. Fakat oldukça dağınık bir manzara arzederler. Buna rağmen güçlü demek faaliyetleri ile Türkiye'nin meselelerini Amerika kamuoyuna yansıtmaya çalışırlar. Aralarında bir hayli öğretim üyesi, tıp doktoru, mühendis başarılı iş adamları bulunan Türkler bu ülkede Türkiye'nin güzel bir imajını yaratırlar. ABD'de ayrıca ekserisi SSCB'nden (Rusya) göçetmiş olan Kırım Tatarı, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karaçay, Azeri ve Tatar toplulukları da mevcuttur. Bütün bu Türkler'in toplam sayısı 250.000 civarındadır. Yukarıda belirttiğimiz diğer ülkelerdeki Türkler'in toplam sayısını ise 250.000 diye tahmin ediyoruz.

Dünya Türkleri'ne Genel Bir Bakış:

Dünyadaki çeşitli Türk topluluklarının kesin nüfuslarını belirlemek mümkün olmamakla birlikte eldeki mevcut kaynakların değerlendirilmesi sonucu yeryüzünde 145 milyonun üzerinde Türk'ün yaşadığını belirtebiliriz. Böylece Türk asıllılar dünyadaki belli başlı soylar arasında ilk sıraları alırlar. Türkler'i beş ana gurupta mütalâa etmek gerekir.

Bu gruplandırma daha ziyade hususiyetlerine bakılarak yapılmış olup, bu değişik Türk toplulukları arasında ayrıca bölgesel, kültürel ve siyasî farklılıklarını bulunduğu da unutulmamalıdır.

Araştırmamızın başında belirttiğimiz üzere bu Türkler Balkanlardan başlayarak Çin'in batısına kadar uzanan bir haylisi birbirinin devamı şeklinde olan coğrafi bölgelerde yaşarlar. Bu yüzden de mesela, Balkan Türkleri gibi tabirler de kullanılmaktadır. Türk topluluklarının esas yoğun bulunduğu bölgeler başta Türkiye olmak üzere SCB, Çettalk Cumhuriyeti ve İran'dır. Türkiye'nin dışındaki Türkler'in ekseriyeti işe tek parti sisteminin hüküm sürdüğü ülkelerde bulunmaktadır. Her ne kadar son siyasî gelişmeler bu ülkelerde de demokratikleşme törecini başlatmışsa da bu gelişmenin azınlık durumunda bulunan Türkler'e müsbet yönden etkisinin olacağını söylemek için vakit henüz erkendir. İşte totaliter rejimlerde yaşayan bu Türklerle demokrasi şartlarından yararlanan Türkler arasında siyasî davranış ve şuur yönünden de farkMtkfar olması gayet normaldir. Türkiye ile diğer ülkelerdeki Türk toplulukları arasında bir aşıra yakındır herhangi bir kültürel mübadelenin olmaması da bu toplulukların birbirlerini tanımalarına, bilmelerine, anlamalarına engel olmuştur. Her ne kadar aynı soydan gelseler de gerek dil, gerek düşünce ya-prsı ve gerekse ekonomik", sosyaive politik menfaatler yönünden aralarında farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası bu topluluklar arasında bir nevi kardeşlik bağı mevcut ise de bu şartlarda tek bir mütecanis Türk milletinden bahsetmek oldukça güçtür. Ancak çeşitli Türk toplulukları arasındaki soy birliğinin diğer ırklara nazaran çok güçlü olduğunu belirtmekte de yarar vardır.

BİBLİYOGAFYA

- Altıncı Baş Yıllık Kalkınma Planı**, 1990-1994, Ankara 1989.
- Alptekin, E. **Uygur Türkleri**, İstanbul 1978.
- 'Age Dist ribution of China's Population' **Baljing Rewlew**, sayı 1(16 Ocak 1984) .
- Aird, J.S, 'The Pretiminary Ruselts of China's 1982 Census.'" **Tha Chlna Quartaly** (Aralık 1983) 8.613-614.
- Bulgaristan'da TOrk Varlığı**, Ankara 1985
- Batı Trakya'nın Şasi**. sayı 1 (Kasım-Aralık 1987)
- Caferoğlu, A.- Yücel, 7. "Güney Azerbaycan ve İran Türkleri", **TDEK**,s. 1111-1120
- Canubi Azerbaycan Tarihi Meşaleleri**, Baku 1989.
- Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oçerkl (1828-1917)**, **BakO** 1985.
- ÇİSHMinost 1 Sostav Nasalanıya SSSR. Po Dannım, Vsesoyuznoy Pereplsi Nasele-niya 1979 Goda**. Moskova 1984
- Devlet, N, **Çağdaş TOrk Dünyası**, İstanbul 1989
- * ayn. arif. "Dış Türklere Büyük Nüfus Artist", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 6(1980),s. 45-51
- Ibrahimov, T.E. **Gaşgaylar**, Baku 1988.
- itogi Vsesoyuznoy Preplsi Naselenıya, 1970 goda** IV, Moskova 1973.
- Lubin, N. **Labour and Nationallty in Sovlet Central Asla**, Hong Kong 1984.
- Narodnoo Hozyaystvo SSSR 1922-1982**, Moskova, 1982
- Naselenıya SSSR, Po Dannın Vsesoyuznoy Pereplsi Naselenıya 1979 goda**, Moskova 1980
- Naselenıya SSSR 1987, Statıçesky Sbomık**, Moskova 1988.
- Natslonabıyl Naselenıya**, II. Moskova 1989
- Nifcoiaev, *Resultis of the National Elections", **Report on Eastern Europe**, 1. sayı 26 (Haziran 29,1990) s. İst
- Sheey. A. *Ethnic Müslim Account tor Half of Soviet Population Increase", **Report on USSR**, II. sayı 3(19 Ocak 1990) s. 16-18. . M£
- Simonov. \$' The Gypsies: A Re-Emerging Minority", **Report on Eastern Europe**, I. sayı 21 (25 Mayıs 1990). s. 12-16.
- Sârenski, M,* Mghanıstan 1978-1987, War, Demography and Society", **Central Aslan Survey, tacutental Papers Series**: sayı 6, Londra 1988.
- Stailstlacfe* Jahrbueh §988 tür die Bundesrepublik Deutschland**, Wviesbaden 1984
- YOM iktisadi Raeor-1968**, İstanbul 1988

2- Ekonomi

Türkiye dışındaki Törkler'in büyük çoğunluğu SSCB'de bulunmaktadır. Dolayısıyla onların belli bir ekonomik potansiyele sahip olduklarını düşünebiliriz.

SSCB yüzölçümü yönünden dünyanın en büyük ülkesidir (22.402.200 km²). Yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ve endüstriyel kapasitesiyle de dünyanın sayılı ülkeleri arasında yer alır. SSCB aşağıdaki 20 ekonomik bölgeye ayrılır:

KUZEY BÖLGESİ

- LKarel MSSC
2. Komi MSSC
3. Arhangelsk Oblast
4. Voıogodsk Oblast
5. Murmansk Oblast

KUZEY-BATI BÖLGESİ

1. Leningrad Oblast
2. Novgorod Oblast
3. Pskov Oblast

MERKEZİ BÖLGE

1. Bryansk Oblast
2. Vladimir oblast.
3. Ivanov Oblast
4. Katinin oblast
5. Kostroma Oblast
6. Moskova Oblast
7. Orlov Oblast
8. Ryazan Oblast
9. Smolensk Oblast
10. Tula Oblast
11. Yuroslav Oblast

MERKEZİ KARA TOPRAK BÖLGESİ

1. Begorod Oblast
2. Voronej Oblast
3. Kursk Oblast
4. Lipets Oblast
5. Tambov Oblast

İDİL- BRYATSK BÖLGESİ

- LMariMSSC 2.
- MordvaMSSC

- 3 Çuvaş MSSC
4. Gorkov Obiast
5. Kîiov Obiast

İDİL BOYU BÖLGESİ

- t.KalmukMSSC
- 2.TaîarMSSC
- 3 Astrahan MSSC
- 4 VoJgograd MSSC
5. Kuybişev Obiast
6. Penza Obiast
7. Saratov Obiast 8
- Utyanov Obiast

URAL BÖLGESİ

- V Başçurt MSSC 2
- UdmırtMSSC 3.
- Kurgan Obiast 4
- Öfenburg Obtast 5.
- Perm Obtast 6
- Sverdîovsk Obiast 7.
- Çei^abinsk Obiast

DÖNETS-PRİONEPROVSK BÖLGESİ

- 1 Varoş&ovgrad Obiast
- 2- Dnepropetrovsk Obiast
3. Donets Obiast
- 4 Zaporije Oolasi
- 5 Kirovograd Obiast 6.
- Po&ova Obiast
- 7 Symsk Obtast
- 8 HarkovObfcMt

KUZEY KAFKASYA BÖLGESİ

1. Dağistan MSSC
2. Kabarda-Balkar MSSC
3. Kuzey-Osetin MSSC
4. Çeçen-İnguş MSSC
5. Karasnodarsk Kray
6. Stavropol Kray
7. Rostov Obiast

UZAK DOĞU BÖLGESİ

1. Yakut MSSC
2. PrimorKray
3. Habarovsk Kray
4. Amur Obiast
5. Kamçatka Obtast
6. Magadan Obiast
7. Sahalın Obiast

GÜNEY-BATI BÖLGESİ

- LVinnHsk Obiast
2. Vohnsk Obiast
3. Hitomirsk Obiast
4. Zakarpat Obiast
5. İvano-Frankovsk Obtast
6. Kiev Obiast
7. Lvov Obiast
8. Rovensk Obtast
9. Ternopolsk Obtast
10. Hmelnctek Obiast
11. Çerkassa Obiast
12. Çernigovsk Obtast

GÜNEY BÖLGESİ

1. Kırım Obiast
2. Nikolaevk Obiast
3. Odessa Obiast
4. Herson Obiast

BATI SİBİRYA BÖLGESİ

1. Altay Kray
2. Kemerov Obtast
3. Novosibirsk Obiast
4. Omsk Obtast
5. Tomsk Obiast 6-
- Tümen Obiast

KAFKASYA-ÖTESİ BÖLGESİ

1. Gürcü SSC
2. Azerbaycan SSC
3. Ermeni SSC

KAZAKİSTAN BÖLGESİ

1. Kazakistan SSC

13. Çemovftsk Obiast

BALTİK BOYU BÖLGESİ

- LLetonyaSSC
2. Litvanya SSC
3. EstonyaSSC
4. Kaliningrad Obtast

DOĞU SİBİRYA

- LBuryatMSSC
2. Tuva MSSC
3. Krasnoyarsk Kray
4. Irkutsk Obtast
5. Citinsk Obiast

ORTA ASYA BÖLGESİ

1. Özbek SSC
2. Kırgız SSC
3. Tacik SSC
4. Türkmen SSC

BELORUS BÖLGESİ

1. Belorusya SSC

MOLDOVYA BÖLGESİ

LMoldovyaSSC

Sovyet genel nüfusunun takriben % 701 ülkenin Avrupa bölümünde yerleşmiş olup, esas endüstri de bu bölge de bulunmaktadır. Ancak yeraltı zenginliklerinin ise başlıca gayri Ruslar'ın bölgelerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela, petrol İdit-Ural bölgesinde, Kafkasya bölgesinde.batı Sibiry ve Orta Asya bölgelerinde; aynı şekilde tabii gaz da bu bölgelerde bulunur. SSCB'nin en zengin kömür yatakları Donets bölgesinde, Kazakistan'ın Karaganda yöresinde, kuzey Ural'da ve uzak doğu bölgelerinde bulunur.

Ülkenin bilhassa batısındaki ekonomik bölgeleri ekime elverişli olup, Orta Asya bölgesinde ise sulama ile ekincilik yaygındır. Sibiry bölgesi ise, orman ve tundralarla kaplıdır. Fazla yaşamaya elverişli olmadığı için buralarda ziraat ehemmiyetsiz derecede azdır. Endüstri başta Moskova olmak üzere sırasıyla Leningrad, Gorki, Kazan, Uta, Kuybişev, Kiev, Harkov, Rostov, Tiblisk, Novosibirsk, Omsk,

Krosnayarsk gibi merkezlerde toplanmış bulunmaktadır. Bu merkezlerde ağır ve hafif endüstri, kimya ve petro-kimya, otomotiv, demir-çelik endüstrileri bulunur. Kömür yataklarının bulunduğu merkezlerde demir-çelik, petrol yataklarının bulunduğu bölgelerde ise petro-kimya endüstrileri yaygındır. SSCB'nde elektrik enerjisi termo, Nd10 ve atom elektrik santrallerinde üretilir. Atom santrallerinin bir istisna dışında hepsi SSCB'nin Avrupa bölümünde bulunur. 1980 yılında enerjinin % 60.2*81 endüstri için kullanılmıştır. Petrol üretimi ise 1980'de 603 milyon ton, doğal gaz 435 milyar m³, kömür istihali ise 716 milyon tona ulaşmıştır. Sovyet genelinde »sı enerjisi olarak petrol ve doğal gaz kullanılmaktadır (% 45.3,% 27.1). Kullanılan **Kömür** ısı ise ancak % 25 oranındadır. 1980 yılında demir üretimi 245 milyon tona, çelik üretimi ise takriben 10 milyon tona ulaşmıştır. Otomotiv endüstrisi de, her yıl gelişmekte olup, 1980 yılında 2.199.000 araba imal edilmiştir. SSCB'nde basın-yayın bir hayli gelişmiş olup, çok yüksek tirajlarda (bazıları 5 milyona ulaşan) kitap, dergi ve gazeteler yayınlanmaktadır. Ülke bu kâğıt ihtiyacını kendi zengin ormanlarıyla karşılamaktadır. Son yıllarda selüloz imalâtı 7.5 milyon ton ve kâğıt imalâtı ise 5 5 milyon tona ulaşmıştır.

Yukarıdaki rakamlardan görüleceği üzere SSCB'nin çok zengin bir ekonomiye sahip olduğu kanaati hasıl olmaktadır. Fakat herşeye rağmen merkeziyetçi bir felsefeyle yönetilen ekonominin başarısız olduğu halkın ihtiyaçlarını karşılayamadığı ve acilen durumun düzeltilmesi gerektiği Sovyet liderlerinin son yıllardaki ifadeleriyle de ispatlanmıştır.

Türk Yörelereinin Ekonomik Durumu:

Demografi bölümünde belirttiğimiz bölgeler aşağı yukarı ekonomik bölgeler için de geçerli olup, değişik Türk boyları İdil-Ural, Kafkasya (Kuzey Kafkasya ve Kafkasya-Ötesi) Orta Asya ve Kazakistan ve Sibirya bölgelerinde yoğun halde yaşadıklarından bu bölgelerin ekonomik potansiyelini inceleyerek bu Türk boylarının iktisadî yapısı hakkında bir fikir edinmiş olacağız.

İrfil-Bryatsk, İdil Boyu ve Ural Bölgeleri:

Sovyetler Birliği'nin yukarıda belirtilen ekonomik bölgelerine Tatar, Başkurt ve Çuvaş cumhuriyetleriyle Türkler'in meşkim olduğu çevredeki oblastlar girer. Bu yöre yeraltı (petrol) doğal gaz vb) ve yerüstü (çeşitli tahıllar, meyva, sebze ve hayvancılık) zenginlikleriyle SSCB'nin mühim ekonomik kısmını teşkil eder. Ayrıca bu yörede hatın sayılı endüstrileşme de göze çarpar. Şimdi bu ekonomik bölgelerdeki Türk muhtar cumhuriyetlerini teker teker inceleyelim.

Tatar MSSC: Bu cumhuriyet tarım ve endüstri ülkesidir. Sn büyük tabii zenginliğini petrol ve yeraltı (doğai gaz) teşkil eder. Tataristan bugüne kadarrınkeze 1 milyar ton petrol devretmiş bulunmaktadır. Son yıllarda yıllık üretim 70-80 milyon tona düşmüştür,

Türkiye'nin yıBık ham petrol üretiminin 3 milyon ton dolayında ve Türkiye'rtf&iyrlık ihtiyacının 17-18 milyon ton olduğu düşünülürse Tataristan'ın tek bir petrolden ne kadar büyük gelir sağlayabileceği anlaşılır. Fakat bu petrol gelirinin hepsi Moskova tarafında» sömürülmektedir. Yani bu petrol gelirinden yerli halk Tatarlar'a herhangi

bir pay verilmemektedir. Tatar MSSC'nin petrol ve tabir gaz merkezlen Etmet, Leninogorsk, Alabuga, Mendelyevsk gibi şehirlerdir. Çıkarılan petrol Başkurdistan, Kuybişev, Gorki, Yaroslav, Ryazan.Moskova ve Perm rafinerilerine "Dostluk Hattı"yla Polonya, Doğu Almanya, Macaristan, Çekoslovakya'ya yollanmaktadır.

Doğal gaz'ın bir kısmı ise şimdi Türkiye'ye gelmektedir, Tataristan'ın doğal gaz üretimi yılda 4 milyar m³ dür. Petrol çıkarılırken toprağa basınçlı su verme metodunun kullanılması çevrenin kirlenmesini ve tarıma elverişli toprakların tahribine yol açmıştır. Tataristando en mühim endüstri dallarını kimya ve petrokimya teşkil eder. Bunlar başlıca Kazan ile Tüben Kama şehirlerinde bulunur. Kimya fabrikalarında polietilen, aseton, sentetik kauçuk, film gibi 4 binden fazla madde imaledilir. Kazan uçak fabrikasında İL-62 tipindeki uçaklar üretilir. Ayrıca Kazan'da SSCB'nin en büyük bilgisayar ve optik aletler fabrikası bulunur. Yar Çallı'da 1976'da imalâta geçen SSCB'nin enbüyük kamyon fabrikası KAMAZ bulunmaktadır. Burada yılda takriben 150 bin ağır evsafı kamyon ve 250 bin dizel motoru üretilir. Hafif endüstri dalında dericilik ve kürkçülük mühim yer tutar.

ı Tarım SSCB'in genelinde olduğu şekilde Sovhoz (devlet çiftliği) ve Kolhozlar (kollektif çiftlik) tarafından yürütülür. Başlıca çavdar, buğday, mısır, burçak, keten, şeker pancarı yetiştirilir. Bunun dışında sebzeçilik ve meyvecilik de gelişmiştir. Koca ve küçük baş hayvancılık ülkenin ihtiyacını karşılamaya kafi gelmektedir. Kısacası Tataristan'ın ekonomisi Sovyet standartlarında çok gelişmiştir. Ancak koloni statüsüne sahip olduğundan cumhuriyette üretilenlerin ekserisi merkeze devredii-mektedir. Başka bir ifadeyle cumhuriyetin yerli halkı kendi ürettiği zenginliklerden yararlanamamaktadır. Çünkü Tataristan'daki iktisadî kuruluşlar 3 grupta mütalâa edilirler. Birinci ve ikinci kategoridekiler SSCB'e merkez hükümeti ile RSFSC hükümetine bağlı olanlardır ki, bunlar ekseriyeti teşkil ederler. Ancak çok kısıtlı bir bölüm Tatar cumhuriyetinin kendine bağlıdır. Dolayısıyla de petrol, doğal gaz gibi yeraltı zenginlikleri, kimya ve makina gibi mühim sanayii kollar doğrudan doğruya Moskova'ya bağlanmıştır. Neticede bunlardan elde edilen gelirin % 11 dahi Tataristan hükümetine kalmamaktadır. Mesela, Tüben Kama petro-kimya endüstrisinin 1989 yılındaki net kazancı 137 milyon ruble olmuşsa da, bunun % 1'den az bir meblağı yerel hükümete kalmıştır.

Başkurt MSSC: Bu cumhuriyette de Tataristan'daki kadar olmamakla beraber zengin petrol ve tabii gaz yatakları mevcuttur. Yılda takriben 30-40 milyon ton petrol, 3,5 milyar m³ doğal gaz elde edilir. Tuymasi-Ufa, Omsk, İşimbay-Ufa ve Tuymasi-Şkapova-Salavat arasında petrol hattı mevcuttur. Rafineriler ve petrokimya fabrikaları Başkurdistan'ın esas ekonomik zenginliklerini teşkil ederler. Bunun dışında ülkede kömür, bakır, boroksit, altın* manganez ve krom ocakları mevcuttur. Köy ekonomisi hayli gelişmiştir. Başlıca buğday, çavdar, darı, baklagiller yulaf, patates ve sebze yetiştirilir.

Çuvaş MSSC: Ülkenin ancak yansı tarıma elverişli olup, buğday, çavdar, patates, şekerpancırı, baklagiller ve şerbetçi otu yetiştirilir. Burada ayrıca büyük baş hayvan, domuz, koyun ve keçi beslenir. Çeboksan, Atatır, Şumerliya, Kanasa, Ur-manaş gibi merkezlerde et kombinaları sütlü gıda imalathaneleri bulunmaktadır. Ayrıca makina, elektronik kimya endüstrileri de mevcuttur.

Çuvaşistan ekonomik yönden Tatar ve Başkurt cumhuriyetleri kadar mühim değktkfr. Yukanda da görüleceği üzere daha ziyade gıda endüstrisi gelişmiştir.

Görüleceği dzere takriben 9 milyon Türk asıllının yaşadığı Idil-Ural bölgesi SSCB'nin çokmühtm ve zengin ekonomik merkezlerinden birini teşkil eder. Şayet bu yörenin yerfc Türk halkının bu ekonomik zenginlikte tasarruf hakkı olsaydı gelirleri Arap ülketerının en zengin devletlerini fersah fersah geçmiş olurdu.

Ktueey Kafkasya va Kafkasya-Ötesi Bölgeleri:

Bu ekonomik bölgelerde **tab»** M, en mühim topluluğu Azeriler teşkil etmektedir. Kuzey Kafkasya ekonomik bölgesindeki Kumuk, Karaçay, Balkar, Nogay gibi Türk topluluklarının hem sayıca az olmaları hem de onların Rus ve dfğer Kafkasya halk-tanyta gtnft bir şekilde iç ççe yaşamaları sebebiyle ekonomik potansiyelleri hakkında btr tahlilde bufcjnmak hayft zordur. Dolayısıyla hem demografi, hem de ekonomi yönünden daha büyük ehemmiyete haiz olan Azerbaycan SSC'nin incelemek uygun olacak.

Azerbaycan SSC: Burada yeraltı zenginliklerinden petrol ve doğal gaz en mühim yeri almaktadır. Bugün dahi petrol denilince Baku akla gelmekle birlikte Azerbaycan'da üretilen petrolün m&tarı Sovyet genel istfosafi içinde ehemmiyetsiz denilecek **bir** dereceye düşmüştür. Gene de yılda 12 milyon ton petrol çıkarılmakta olup. bunun 10 milyonu *off shore* tabir edilen Hazar Deniz?nde açılan kuyulardan elde edilmektedir. Bu durumda Sovyet genelinde üretilen petrolün ancak % 2' sinin Azerbaycan'da ekle edüdüğü anlaşılmalıdır. Bunun dışında demir, bakır, kf> kürtkurşun. çinko, kobalt ve tuz yataktan mevcuttur. Mingeçevir ve Vardanis termo etektrfrc santrafler* Kafkasya üresinin en büyük santralleridir, ülkenin esas endüstrisin* Baku ve çevresine yerleşmiş olan pelro-krmya sanayii teşkil eder Bunun dîştnda çelik, alffninyüm, makina inşaa, gemi inşaa, lastik, tekstil, konserve endüstrileri mevcuttur. Ayrıca halıofck da mühim bir iş alanıdır.

Tanmtın % 651 strfama 3e yatmakta olup. Kura havzasında pamuk üretilir. Azerbaycan pamuk üretertmde Sovyetler Birliği'nde 4. sırayı **adr**¹. Tütüncülük ve ipekçilik gelişmiş okip, buğday, çavdar, mis»- ve pirinç yetiştirilir. Hayvancılık da gelişmiş olup, sut ve sütlü gıdater köy ekonomisinin mühim ürürferfdfr. "

Örtü Asya Bölgesi:

Orta Asya ekonomik bölgesindeki Özbekistan, Kırgızistan; Tacikistan ve Türkmenistan Sovyet cumhuriyetleri takriben **13 milyon** km² ilk bir atam kaplamakta olup, değişken coğrafi bir Mm yapısı gösterirler. Doğusunda Çin(Doğu Türkistan) güneyinde Afganistan ve İran, batısında Hazar Denizi ve kuzeyinde Rusya'nın Avrupa bölümü w Kazakistan bulunan Sovyet Orta Asyası çok sert bir yerel yapıya sahiptir. Çoğunluğu çıplak veya otlarla kaplı bozkırlar, yüksek yaylalar, dağ silsileleri ve çöllerle kaplıdır. Yükseklikler kuzey ve Hazar'ın doğusundaki yerlerde deniz seviyesi altına düşerken bazı bölgelerde dünyanın en yüksek dağları mevcuttur. İklimi genelde kurak diyebiliriz.

Özbek SSC: Özbekistan'da endüstriden ziyade köy ekonomisi, gelişmiştir. Köy ekonomisinin % 75'ini de tarım ve pamukçuluk teşkil eder. SSCB'nde yetiştirilen

pamuğun 2/3 si Özbekistan menşelidir. Son yıllardaki istihsal 8 milyon tona ulaşmıştır. Pamuğun yetiştirildiği ana bölge **ise** Fergana vadisidir. Lenin, çarların Orta Asya'da uyguladıkları ekonomi politikasını tenkit ederek 'Çarlar burayı pamukla Rusya'ya bağımlı hale getirdiler** diye suçladıysa da Moskova aynı politikayı sürdürdü. Pamuk üretimi tahıl üretimi aleyhine geliştirildi.

Beyaz altın diye de adlandırılan pamuğun 1 tonundan 3 bin metre pamuktu kumaş, 100 litre yağ, 250 kg hayvan yemi vb değişik mahsüller elde edildiğinden pamuk çok mühim sınaî bir hammaddedir. Dolayısıyla da pamuk ekim alanları her geçen yıl arttırılmıştır. Mesela, 1813 yılında Özbekistan'da 423.500 hektarlık alanda pamuk yetiştirilirken 1978'de bu 1.824.000 hektara yükselmiştir. Özbekistan'da pamuğun dışında en mühim tarım ürünü pirinçtir. Pirinç üretimi genel Sovyet üretiminin takriben % 50'sini karşılamaktadır. Bunun dışında sebze, mısır, tütün ve değişik meyvalar yetiştirilir. Ekim genelde sunî sulamayla yapılmakta olup 3 milyon 500 bin hektar sulanmaktadır. Fergana ve Zereşan vadilerinde yetiştirilen ipek genel sovyet istihsalinin % 50'sini teşkil eder. Tarımın dışında besiciliğe de büyük ehemmiyet verilirV 10 milyona ulaşan koyun sayısının 5 milyondan fazlasını meşhur Karakul koyunları teşkil eder. Bunun dışında sığır gibi büyük baş, keçi ve domuz gibi küçük baş hayvanlar yetiştirilir,

Özbekistan yeraltı zenginlikleri yönünden de mühim bir ülkedir. Gazlı, Çarkak, Mubarak'ta doğal gaz, Fergana vadisi ve Aşağı Surhandar'da petrol, Angaran'da kömür, Almalık ve Koytaş'ta bakır, çinko, kurşun, molibden ve Muruntav'da bol miktarda altın çıkarılmaktadır. Tahminlere göre yılda 80 ton kadar altın elde edilmekte olup, bu miktar dünyadaki büyük altın ocaklarının istihsalinden daha fazladır. Üçkuduk'ta ise stratejik madde uranytfl» çtkanlmaktadır. Bu ocaklarda ise mahkûmlar teJaralmactactor. Özbekistanın Sırderya, Çırçık, Zereşan gibi şehirlerinde hldro elektrik santralleri mevcuttur. Ülkenin en gelişmiş sanayisini traktör; tarım ve pamuk toplama makinaları, motor, doğal gaz ve petrol aletleri fabrikaları teşkil eder. Görüleceği üzere endüstri de tarıma yöneliktir. Bu fabrikalar Taşkent Çırçık, Endican, Semerkand, Kattakurgan gibi şehirlerde bulunmaktadır.

Kırgız SSC: Kırgızistan Cumhuriyetinin % 50'sinden fazlası 1000-3000 metre ve % 25'si ise 3000-4000 ^yükseklikte bir alana yerleşmiştir. Fergana vadisi Tanrı ve Altay sıradağları Kırgızistan'ın coğrafi konumunu belirler-yüksek dağlardan çıkan nehirler düzensiz ve hızlı akıntılı olduğu için elektrik enerjisi elde etmeye yararlar. Kırgızistan'dan elde edilen 165 kilovat saat enerjinin büyük bk kısmı Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan'a nakleder, funyadaki ikinci büyük krater gölü Issık Qöl (6202 km²) büyük bir su rezervuarıdır. Yerleşmeye en müsait bölge Fergana vadisi olup halkırt4 ^^Sihden fazlası burada bulunur. Kırgızistan'ın kayda değer ağır san^ii yoktur.Köy ekonomisi esas geçim kaynağını teşkil eder. Başlıca besicilikyapft. 10 milyon civarında koyun, keçi, domuz gflal küçük baş hayvanlar varftfr.Târim ise kayda degecek miktarda değıtrjr.

Kuzey ve güney-batıda Fergana vadisinde civa, antimon, kömür, ipetrol ve çinko, Issık Göl civarınd&ise kükürt çıkardır^¹.Konserveçyky hayü gelişmiş olup. üretimde Sovyet genelinde 4. sırayı alır.

Türkmen SSC: Burada da ekonomi başlıca köy ekonomisine dayar». Ülkenin

4/5'ünü Karakum Çölü (350.000 km²) kapladığından yerleşim alanları kısıtlıdır. Türkmenlerin su ihtiyacı başlıca 900 km uzunluğundaki Karakum (Türkmen) kanalından temin edilir. Tarım da başlıca sulama ile yapılır. Ekili yerlerin 9/10 'u sulamadan yararlanır. Köy ekonomisinde pamukçuluk mühim yer tutar. Murgap, Tecen ve Kopet dağının eteklerinde pamuk, Çarcuy'da kavun-karpuz yetiştirilir, Aşkabad, Göktepe ve Merv'de üzüm bağları bulunur. Besicilik de mühim yer alır. Burada 5 milyonun üzerinde Karakul koyunları yetiştirilir.

Yeraltı zenginlikleri yönünden de oldukça mühim bir bölgedir. **Çeleken** yarı-madasında Nebit dağı, Kumdağı ve Okarem de mühim miktarda petrol çıkarılır. Yıllık üretim 15 milyon tonu geçmiştir. Aynı bölgelerde ve Karakum'da doğal gaz da çıkmaktadır. Bu doğal gaz Buhara ve ural'a sevk edilir. Petrolün dışında kükürt, Kurşun, kalyum, biz, iyot gibi madenler elde edilir.

Türkmenistan'da başlıca tekstil endüstrisi gelişmiş olup, Aşkabad, Merv, Çar-cuy, **Taşauz** gibi yerlerde fabrikalar mevcuttur. Bu fabrikalarda başta pamuklu olmak üzere yünlü ve ipekli kumaşlar dokunur. Bunun dışındaki endüstri kayda değer değildir.

Kazakistan Bölgesi:

Kazak SSC: Kazakistan SSCB'nde RSFSC'den sonra en büyük yüzölçümüne sahip bir ülkedir (2.653.300 km²). Arazisi genellikle arızasız bozkırlardan ibaret olup, ancak güney ve güney doğusu dağlıktır. İklim kuraktır. Sovyetler Birliği'nin belli başlı nehirleri olan İrtiş, Obi buradan geçer. Ülkenin en büyük gölü Aral olup, son 10 yılda büyük bir ekolojik felakete uğramış» suyu oldukça azalmıştır. Bu durum ise komşu ülkeleri sulamak için açılan su kanalları neticesinde meydana gelmiş ve dünyada misli görülmemeyen bir tabii felaket insan eliyle meydana getirilmiştir. Büyük protestolara yol açmasına rağmen Aral'ın eski haline döndürmek için şimdiye kadar hiçbir ciddi tedbir alınmamıştır.

Kazakistan tarım ve hayvancılık ülkesidir. 1954 yılında 100 binlerin çalıştırılması neticesinde Kazakistan'a 25 milyon hektarlık ekim alanı kazandırılmıştır. SSCB'de tarım istihsalinde 3. sırayı alan Kazakistan'da başlıca buğday yetiştirilmektedir. Ancak bu üretimde de bir düşüş gözlenmektedir. 1982'de tahıl üretimi **11.300.000 tona** düşmüştür. Kazakistan'da 500 kadar kolhoz, 1500 'den fazla sovhoz bulunmakta olup, 3& milyon küçük hayvan 10 milyona yakın da büyük baş hayvan beslenir. Bunun 1 milyondan fazlasını at teşkil eder.

Kazakistan yeraltı zenginlikleri yönünden de mühim bir ülke olup, Karaganda bölgesinde zengin kömür yatakları (rezerv 50 milyar ton tahmin ediliyor), kuzeyde **Ural-Enbağ** havzasında petrole rastlanmaktadır. Bunun dışında Kazakistan'da çıkarılan bakır, kurşun ve çinko SSCB'nin ihtiyacının % 50'sinden fazlasını karşılamaktadır. Bunların dışında *dmûr*, manganez, kalay, volfram, molibden, antimon gibi madenler kayda değer. Endüstrisi fazla gelişmemiş olmakla birlikte en mühim merkez olarak maden ocaktan, makina inşaa, tekstil ve gıda sanayiinin bulunduğu Karaganda göze çarpmaktadır. Büyük çapta olmamakla birlikte

demir-çelik fabrikaları, kimya endüstrisi, bakır ve demir döküm ateyeleri sayılabilir.

Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Uzak Doğu Bölgesi:

Yerleşime pek müsait olmayan bu bölge yeraltı zenginlikleri bakımından SSCB'nin belki de en mühim kısmını teşkil eder. Ural dağlarının doğusunda To- bof, İrtiş, İşim, Obi, Yenisey, Lena gibi SSCB'ni baştan başa geçen mühim ırmaklar bulunur. Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde Ob, Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında muhtelif Türk boylan yaşar. Dolayısıyla da buradaki Türkler'e genel olarak Sibirya Türkleri veya Altay Türkleri de denilmektedir. Burada da Türklerin Yakut, Tuva adlı muhtar cumhuriyetleri, Hakas Muhtar ve Gomo Altay. Muhtar Oblastları adlı idarî bölgeleri mevcuttur.

Yakut MSSC: SSCB'nin en büyük muhtar cumhuriyeti olan Yakutistan'da (3.103.000 km²). Anabar, Olenek, Lena, Yana, Indigirka ve Kolumna nehirleri bulunur. Ülkenin % 20'sinden fazla bir bölümü kuzey kutbunda ve 2/3 si dağlarla kaplıdır. Kış 180 ila 220 gün arasında sürer. Ocak ayı ortalaması ise (- 34°)(-45°) arasındadır. Ülkenin 4/5'i kutup bölgesine has iğne yapraklı ağaçlarla kaplıdır. Genellikle balıkçılık yapılır. Kürk hayvanları avlanır. Bunun dışında soğuğa dayanıklı Ren geyikleri ve at yetiştirilir. Yeraltı zenginlikleri yönünden çok mühim bir bölgedir. Aldan, Indigirka ve Kolumna'da bol miktarda altın» Vilcuc ve Olenek'te elmas bulunur. Bunun dışında kurşun, çinko, volfram ve molibden de elde edilir. Çok zengin kömür rezervlerinin bulunduğu tahmin edilmektedir.

Tuva MSSC: Yenisey'in aşağı mecrasında Çin'e komşu Tuva'nın yüzölçümü 170.500 km² dir. İklimi çok sert olup, karasaldır. Ülkenin yansı ormanlarla kaplıdır. Geçim köy ekonomisine dayanır. Başlıca besicilik yapılır. Koyun, Sığır, domuz, at ve deve, yak ve ren geyiği beslenir. Vahşi kürk hayvanları avlanır. Ağaç, deri ve gıda sanayileri mevcuttur. Maden olarak ise kömür mühim bir yer alır.

Diğer bölgeler ise nüfusları gayet az olup, fazla bir ekonomik performans göstermezler. Bunun dışında Türklerin yoğun bulunduğu Batı Sibirya'da Tümen havzasında Sovyetler Birliği'nin en zengin petrol yatakları bulunmakta olup, son zamanlarda Sovyet istihsalinin 3WV bu bölgeden temin edilmektedir. Sibirya bölgesinde zengin kömür yatakları ve diğer madenlerin bulunduğu da bilinmektedir- Sibirya'dan (Tümen) doğal gaz getirmek için boru hatlarının döşenmesine başlanmış olup bu proje tamamlanmak üzeredir. Bunun dışında BAM adı verilen yeni tren hattı ile Sibirya'nın zenginlikleri merkeze sevk edilmeye çalışılmaktadır. Gelecekle çok daha büyük istikbal **vadeden** bu bölgeye yatırımlar sürmektedir. Kısacası Türkler'in yaşadığı hemen her bölgede zengin yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bulunmaktadır. Ancak her türlü zenginlik merkezin yönetimi ve kontrolünde olduğu için yerli halka bu zenginliklerden fazla pay düşmemektedir. Son yıllarda bu konuta* huzursuzluklara yol açmış ve ülkenin ekonomisini liberalleştirme sürecinde bir takım çözümJer aranmaya başlanmıştır. Ancak bunun neticesinin ne şekil alacağını şimdiden kestirmek mümkün değildir.

Şincang-Uygur Muhtar Bölgesi:

Çin Halk Cumhuriyeti'nin batısında Türk asıllı Uygur ve Kazakların yoğun olduğu bu bölgenin (Doğu Türkistan) yüzölçümü 1.710.000 km² olup, Çin'in toplam yüzölçümünün 1/BV'i teşkil eder. Doğudan batıya uzanan Tanrı dağları bu ülkeyi ku-

BİBLİYOGRAFYA

zeydeki ufak Çungarya ve güneydeki büyük Kaşgarya'ya böler. Ülkenin kuzeyinde büyük Takiamakan çölü bulunur. İklimi sert ve karasaldır. Halkının % 70'i köy ekonomisinden geçimini temin eder. Halkın % 90'ı Hami, Urumçi, Korla, Aksu, Kaşgar, Hotan, Turfan gibi sulak bölgelerde yerleşmiştir. Buralarda bağcılık, meyvecilik ve ekincilik yapılır. Ülkede 30 milyon civarında küçük ve büyük baş hayvan beslenmektedir.

Doğu Türkistan'da zengin petrol kömür, volfram, molibden, manganez, uranyum, nikel ve altın yatakları bulunmaktadır. Yılda 10 milyon ton üzerinde ham petrol elde edilir. Petrol yatakları Karamay adlı bölgede bulunmaktadır. Buna rağmen ekonomik hayat fazla gelişmemiş olup, hayat seviyesi oldukça düşüktür.

Yukarıda belirtilen Türk bölgelerinin dışında başta İran olmak üzere Afganistan, Irak ve Bulgaristan'da yoğun Türk toplulukları mevcuttur. Ancak bunların hiçbirinin kendi adlarını taşıyan idari bölgeleri yoktur. Dolayısıyla hukukî statü yönünden bulduktan yörelerin yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden bir pay alma imkânları bulunmamaktadır. Meselâ, dünyanın en zengin petrol ülkelerinden biri olan İran İslam Cumhuriyeti'nde başta Azeriler olarak diğer Türk boyları ile birlikte 20 milyon gibi büyük bir rakama ulaşmalarına rağmen millî kültürel faaliyetler için dahi merkezden pay alamamaktadırlar.

SSCB, ÇHC'ndeki Türk soylular kendi yörelerindeki zenginliklerden kendilerine ayrılan malî payın artırılmasını talep ederken İran ve başka ülkelerdeki Türkler dez-organizasyon tür halde bulduklarından ve hükümetlerince kendilerine muhtariyet hakkı tanınmadığından bu nevi taleplerde bulunamamaktadırlar.

Diğer yönden ise hür ülkelere çatışmak maksadı üe giden T. C vatandaşları ise o ülkelerin vatandaşları oîmadıkları ve tarihî herhangi bir hakları olmadığı halde Türkiye'ye yolladıkları dövizlerle büyük katkıda bulunmaktadırlar. Başka bir ifade ile bu ülkeler Türkler 'm yurt dışına döviz yollamasını engellemektedir,. Totaliter rejimlerde yaşayan Türk soylular ise, ki bunların hepsi kendi tarih? topraklarında yaşarlar. Kendi yörelerindeki ekonomik faaliyetler ve şahsi katkıları neticesinde elde edilen gelirden dahi adil bir pay alamamaktadırlar.

Özetlersek Türkiye'nin dışındaki Türk bölgelerinde zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına rastlamaktayız. Ekonomik bölgelere ve Türklerin yoğunluğuna göre incelediğimizde tek bir petrol üretimini göz önünde tuttuğumuzda msl. Idil,Ufal'da 100 milyon ton, Kafkasya'da 12 milyon ton, Orta Asya'da 15-milyon ton Doğu Türkistan'da 10 milyon ton üretim yapıldığı anlaşılır. Ancak bu petrolün üretiminden elde edilen kârın çok büyük oran Moskova ve Pekin'e akar, yerli halka ya hiç pay verilmez, verildiği takdirde de bu ehemmiyet arzedecek bir miktarı teşkil etmez. Zaten SSCB'nin yeraltı kaynakları incelendiğinde esas Rus topraklarının bu yönden çok fakir olduğu anlaşılır. Şayet bu zengin bölgelerde yaşayan çeşitli Türk boylan kendi topraklarında elde edilen madenlerden vb. adil bir pay alabilseler, bu onların hayat standartlarını , kültür ve eğitim seviyelerini yükseltmeye hizmet ederdi.

E. Alptekin, **Uygur Türkleri**, İstanbul 1978

Atlas SSSR Moskova 1983

N. Devlet **Çağdaş Türk Dünyası** İstanbul 1989

B. Hayit **Türkistan im Jahrhundert** Darmstadt 1956

F. Kazak **Ostturkistan zvlischen dan Grossmaechten**, Berlin 1937

N. Lubin, **Labour and NationalKy in Savlet Central Asla**, Hong Kong 1984

Narodnoe Hozyaysvo Baskirskoy ASSRf 1917-1967) Ufa 1967

Narodnoe Hozyaystvo SSSR 1922-1982 Moskova 1982

E. Taysın, **Tataratan ASSR Geografyasi**, 8. bsk., Kazan 1981.

S.A. Tokarev, **Etnografiya Narodov SSSR**, Moskova ,1958.

Tschirraschen, Brockhaus, XIX, VViesbaden 1974

İkinci Bölüm

Türk Tarihi

Giriş

ibrahim KAFESOĞLU

Türk | Adı, Türk Soyu, Türklerin Anayurdu ve Yayılmaları:

En eski ve köklü kavimlerden biri olan Türkler aşağı yukarı 4 bin yıllık mazileri boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış bir millettir. Orta Asya'daki Anayurttan etrafa yaptıkları sürekli göç hareketleri Türklerin aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunu da gösterir. Türkler bu nüfus çokluğu ve faal durumları dolayısıyla dünya tarihinde mühim rol oynamışlardır. Türk tarihini değerlendirirken onu hem zaman, hem coğrafi bakımdan diğer toplulukların tarihinden ayıran şu noktalar göz önünde tutulmak gerekir:

a) Bütün diğer milletlerin, fertleri toplu olarak bir arada bulunduğu için, herhangi bir zamandaki durumunu açıkça tesbit ve tetkik etmek mümkün olduğu halde, Türkler dağınık şekilde yaşamaları sebebi ile birbirinden farklı gelişme yolları takip ettiklerinden Türk tarihini belirli bir zaman kesiminde bütün hâlinde değerlendirmek kolay olmamaktadır.

b) Tarihleri sınırı belli bir coğrafi çevre içinde cereyan eden bütün diğer milletlerin yayılmaları da değişmeyen vatan toprakları civarında vukua gelirken, çeşitli Türk kütleri asırlarca yeni iklimler, yeni yurtlar arayarak, tarihlerini çeşitli bölgelerde yapmışlardır.

Bu itibarla mazinin herhangi bir devresinde aynı yerlerde başka başka Türk topluluk, idare ve devletlerini müşahede etmek mümkün olduğundan, Türk tarihi denince, tek bir topluluğun belirti bir mahalde tarihi değü, fakat Türk adını taşıyan ve

ya hususî adlarla anılan Türk zümrelerinin -çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılmalıdır.

tfS^Jaft

Bu bölünme keyfiyeti Türk kütlerini siyasî, içtimaî kültürel yönlerden

birbirle-

rinden ayrılması neticesini vermiştir. Bir kısım Türkler "Bozkır Kültürü"nde yaşarken, diğer bir kısmının yerleşik hayata bağlanması, bir bölgede siyâsî nüfuzunu kaybetmiş, fakat diğer bölgelerde iktidarın zirvesine ulaşmış Türk kütelerinin aynı zamanda mevcut olması ve Türk tarihinin eski, yeni birçok milletlerin tarihi ile bir arada hattâ iç-içe gelişmesi bundan ileri gelmektedir. Geniş Türk tarihinin ilmî yollardan araştırılıp incelenmesini fevkalâde güçleştiren bu hâdiseyi bir bakıma, Türk Milleti'nin dünya tarihinde derin iz bırakan kudret ve faaliyeti ile izah etmek mümkündür.

1- "Türk" Adı: Türkler'in kadim bir millet oluşu araştırmacıları Türk adını en eski tarih kaynaklarında aramağa sevk etmiştir. Geçen asırdan beri birçok bilgin tarafından ileri sürülen görüşlere göre, Heredotos'un doğu kavimleri arasında zikrettiği Targitalar, veya iskit" topraklarında oturdukları söylenen Tyrkae* (Yurkae) veya Tevrat'ta adları geçen Toghamalar, veya eski Hind kaynaklarında tesadüf edilen Turukha (veya Turuşka)'lar, veya Thraklar, veya eski ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen Turukkular, veya Çin kaynaklarında M.Ö..1. bin içinde rol oynadıkları belirtilen Tik (veya Di)'ler ve hattâ Troialılar vb. bizzat Türk" adını taşıyan Türk kavimleri olmalıdır. İslâm kaynaklarında teferruatlı şekilde nakledilen İran menşeli Zend-Avesta rivayetleri ile, israil menşefi Tevrat rivayetlerinde de Türk " adı aranmış Nuh'un torunu (Yâfes'in oğlu) Türk'de, veya İran rivayetindeki Feridun (Thraetao-na)'un oğlu Türac veya Tür (Turan, buradan geliyor)'da Türk adını taşıyan ilk kavim gösterilmek istenmiştir. Türk kavmi uzun'bir maziye sahip bulunmakla, hattâ M.Ö. 6 asırdaki İran-Tûran mücadelesine ait hâtıralarda zikredilen Afrasyab (Tunga Alp Er) aslında bir Türk başbuğu olmakla beraber, son arkeolojik araştırmalar ve kültür tarihi tetkikleriyle elde edilen neticelere aykırı düşen yukarıdaki faraziyelerin linguistique bakımından da doğruluğu tespit edilememiştir. Bu kelimelere göre, Türk adının M.Ö. asırlarda dahi bugünkü telâffuzu ile, yâni tek heceli olarak söylenmiş olması gerekirdi. Halbuki adın tek heceli duruma göre Gök-türk çağında (M.S. 6-8, asır) geçmekte bulunduğunu Orhun kitabeleri göstermektedir. Bu kitabelerde ad "Türk", fakat daha çok Türük" şeklinde kaydedilmiştir. Nitekim adın Çince transkripsiyonu da İki hecelidir (Tu-küe). Son araştırmalarda Türk* kelfftesi-nin 6-8. asırlarda hem tek, hem çftff heceli olarak telâffuz edBdiği, 4-5. asırlardan önce yalnız çift heceli Söylendiği, daha eskiden ise Törük" şeklinde olabileceği belirtilmiştir Jr

Türk adına -gerek kaynaklarda, gerek araştırmalarda türlü mânalar verilmiştir: Tu-küe (Türk)= miğfer (Çin kaynakları); (Türk) = terk edilmiş (islâm kaynaklah\$T"ürk =olgunluk çağı; Takye= deniz kıyısında oturan adam, cezb etmek vb. gibi mânalar ve tefsirler. Geçen asırdaki A. Vâmbery'nin ilmî izaha doğru ilk adım kabul edilen fikrine göre, Türk* kelimesi türemek" den çıkmıştır. Z. Gökaip adı türel? (kanun ve nizâm sahibi) diye açıklamıştır. W. Barthold'un düşüncesi de buna yakındır. Fakat Türk "sözünün cins ismi olarak "güç-kuvvet" (sıfat hâli ile: güçlü-kuvvetli) mânasında olduğu bir Türkçe vesikadan anlaşılmıştır. Buradaki Türk¹ kelimesinin millet adı olan Türk" sözü ile aynı olduğu A.V.Le Coq tarafından Heri sürütmüş ve bu, Gök-Türk kitabelerinin çözücüsü V.*Thomsen tarafından da kabul edilmiş (1922), daha sonra aynı husus Nemeth'in tetkikleri ile tamamen isbat edilmiştir,

Cins ismi olarak çok eskiden beri Türkçe'de mevcut olması gereken Türk" kelimesinin "Altaylı" (Ceyhun ötesi Turanlı) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde, daha sonra, yine cins ismi olarak 515 yılı hâdiseleri dolay isiyile "türk-Hun" (kudretli Hun) tâbirinde zikredildiği bildirilmektedir. Fakat Türk" kelimesini Türk Devleti'nin resmî adı olarak ilk kullanan siyâsî teşekkül Gök-Türk imparatorluğudur. Bütün bunlar, Türk' adının aslında belirli bir topluluğa mahsus "ethnique" bir isim olmayıp, siyâsî bîr ad olduğunu ortaya koymaktadır. Gök-Türk Hakanlığı'nın kuruluşundan itibaren önce bu devletin, daha sonra bu imparatorluğa bağlı, kendi hususî adları ile de anılan, diğer Türkler'in ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek Özere millî ad payesine yükselmiştir. Böylece Türk adı Bizans kaynakları arasında tik defa, Gök-Türkler münasebeti ile Agathias (ölm. 582)'in eserinde, Arapça yazılmış eserlerden, yine ilk defa Câhiliyye devri şâiri Al-Nâbîga al-Zubyâni (ölm. m. 600'e doğru) nin Di-van'ında ve 11-12. asır Rus yıllıklarında zikredilmiştir.

Coğrafi ad olarak Turkhia (=Türkiye) tâbirine ilk defa Bizans kaynaklarında tesadüf edilmektedir. VI. asırda bu tâbir Orta Asya için kullanılıyordu. (Menandros). 9.-10. asırlarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar olan sahaya bu ad verilmekte idi (Doğu Türkiye = Hazarların ülkesi, Batı Türkiye- Macar ülkesi). 13. asırda Kölemen devleti zamanında Mısır ve Suriye'ye Türkiye* deniliyordu. Anadolu ise 12. asırdan itibaren Türkiye" olarak tanınmıştır.

2- Türk Soy: Tarihte Türk ırkı hakkında yapılan tasvirler oldukça karışıktır. Gerek Çin yıllıklarında, gerek Lâtin ve Grek kaynaklarında Türkler daha çok Moğol tipinde tasvir edilmişlerdir. Eski çağlarda Türkler'in "mongoloid" gösterilmeleri, o zamanın Türk devletlerinde Moğol unsurunun çokluğu ile açıklanabilir Türkler'in tarih boyunca en sıkı temasları, yakın komşuları olan Moğollar'la olmuş, kalabalık Moğol küteleri Türk idaresine alınmış (Asya Hunlan'nda, Tabgaçlar'da olduğu gibi) ve onbinlerce Moğol, Türklerle birlikte uzun göçlere katılmıştır (Batı Httffan'nda olduğu gibi). Ayreâ'slftf temasların mümkün kıldığı bazı ırW ihtilâflarda düşünülür se, yabancıların dıştan ttişahadelerine hayret etmemek gerekecektir. Aslında sön yarım asır içinde yapftn flrrS araştırmalar TOriderin beyaz ırka mensup bulduklarını ortaya koymuş ve yeryüzünde mevcut üç büyük ırk grupundan *Europkf adı verilen grubun Turanid" tipine bağlı olan Türklerin kendilerini başta "Mongoloid" Moğollar olmak özöfe diğer topluluklardan ayıran antropolojik çizgilere sahip* oldukları antaşffaişflfc (hakim vaafi beyaz renk, döz burun, değirmi çehş, hafif dal galı saç, orta gürlükte sakal ve bıyık).

Ayrıca, bilindiği üzere Tevrat'ta nakledilen eski ananelerde ve Türk soyu (Hâm ve Şam'dan değil, Yafes'den türemiş olarak) beyaz ırktan gösterilmiştir, turan tipine örnek olan Orta Asya, Mâveraünnehir ve diğer Yakın-Doğu Türkleri beyaz tenli koyu prlak gözlü, değirmi yüzlü ("ay yüzlü, badem gözlü"), endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadbları ile (Gök-Türk Prensi Kül Tegin'in büstü) Ortaçağ kaynaklarında güzelliğe misâl olarak gösterilmiş, hattâ İran edebiyatında Türk* sözü "güzel insan" mânasında alınmıştır.

3- Türkler'in Anayurdu: Türkler'in göçlerden önce oturduğu topraklar mesele si geçen asırdan beri münakaşa edilen bîr mevzudur. Batılı bilginlerden çoğu me-

seleyi kendi meşgul oldukları Him dalları bakımından ele aldıklarından bu hususta çeşitli neticelere varmışlardır. Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak, Altay dağlarını Türkler'in anayurdu kabul ederken (Kiaproth, 1824; Hammer, 1832; Schott, 1836; Castrân, 1856; Vâmbâry, 1885; Obertiummer, 1912), etnologlar iç Asyanın kuzey bölgelerini, antropologlar Kırgız Bozkırı- Tanrı dağları arasında, san'at tarihçileri kuzey-batı Asya sahasını (Strzgovvsky, 1935) bazı kültür tarihçileri Altaylar- Kırgız bozkırları arasında (Menghin. Koppers 1937) veya Baykal Gölü'nün güney-batısını göstermişler; bazı dil araştırmacıları da Altaylar'ın veya Kingan silsilesinin doğu ve batısını (Radloff, 1891; Ramstedt, 1928) Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bütün bunlara bakarak eski Türk yurdunun coğrafi sınırını çizilebilir. Bunun sebebi Türkler'in daha ilk zamanlardan itibaren geniş bir sahaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir. Bununla beraber ciddi "dil" araştırmaları bu sahanın Altay-Ural dağları arasına alınmasına, hattâ Hazar denizinin kuzey ve kuzey-doğu bozkırlarının Türk anayurdu olarak tesbitine imkân vermektedir. Çünkü M.Ö. II. bin ortalarına ait bazı dil yadigarlarının ortaya koyduğu gibi, Türkler'in etrafa yayılmalarından önce hem eski Ural'lı kavimlerle, hem de Hind-Avrupa dillerini konuşan Âriller'le temas edebilmeleri- Urallıların bölgenin kuzey ve kuzey batısında, Âriller'in de Mâveraünnehir'in güney sahasında yaşamaları dolayısıyla- ancak bu coğrafi kesimde mümkün olabilirdi. Orta Asya'da Kiselev ve Çernikov v.b. tarafından yapılan arkeoloji araştırmaları. M.Ö. II. binden daha öncesi Türk yurdunu tesbitte mühim ip uçlun vermiştir. Kuzey Altaylar'ın hemen batısında (Minusinsk bölgesi) ortaya çıkarılan Afanasyevo (M.Ö. 2500-1700) ve Andronovo (M.Ö. 1700-1200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk, mongoloid olmayan, brakisefal, Savaşçı Türk ırkının proto tipi idî.

4- Türklerin Yayılmaları: Çok eski zamanlardan başlayan anayurttan ayrılma hareketleri fasıllarla binlerce yıl devam etmiştir. M.Ö. vukubulan büyük Türk göçlerinin tarihleri kesinlikle bilinmemekle beraber bazı tesbitler yapılabilmektedir. Meselâ yukarıda zikredilen Urafi-Türk-Ârî komşuluğunun M.Ö. 1500'lerde olması muhtemeldir. M.Ö. 1500-1000 arasında bir kısım Türkler uzak-Doğuda yaşıyorlardı. Kuzey Çin'de ve bugünkü Moğolistan'da Türkler'in mevcudiyeti daha gerilere nâolitik çağa kadar takip edilebilmektedir. Türkler'in kollan olan Yakutlar ile Çuvaşların ana kütleden ayrılması ve Yâkutlar'ın doğu Sibiryaya doğru yönelmeleri çok eski bir tarihte vukubulmuş olmalıdır; -ara dilleri "ana Türkçe" den en ayrı düşen Türk kavimleri bunlardır ve bilhassa Yakutça bugün en çok değişen bir lehçedir. Diğer taraftan Türkler'den bir kısmının da M.Ö. 1300-1000 sıralarında Türkistan'da bulduklarına dair işaretler vardır. VV.Eberhard'a göre, buraya dışarıdan gelen Hind Avrupalıların bölgeyi kendi hâkimiyetlerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Türkler'den bir küllenin de batıya yönelerek Volga nehri etrafındaki düzlüklerde (M.Ö. VI-III. asırlar) 'İskitler' ile birlikte yaşadıkları tahmin edilmektedir. Hindistan'ın In-dus-Pencâb havalisine doğru ilk Türk hareketi, bir tahmine göre M.Ö. t. bin başlarına tesadüf eder. Daha eski tarihlerde Türkler'in İhan yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş olmaları da muhtemeldir. Bunlar ilk "medeni" kavim sayılan Sümerler'dir ki, dilleri sâmi ve Hind-Avrupaî olmayıp, Türkçe'nin dahil bulunduğu

"bitişken" gruba mensuptur. Ancak Sümerler'in menşei meselesi halledilmemiş, daha doğrusu aslen Orta Asyalı ve muhtemelen Türk soyundan geldikleri ilim dünyasınınca henüz kesinlikle kabul edilmemiştir.

Miiâddan sonraki Türk göçlerine katılan boylar ve zamanları hakkında ise açık bilgilere sahip bulunuluyor: Hunlar Avrupa'ya (375 ve müteakip yıllarda) ve kuzey Hindistan'a (Ak-Hunlar); Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına (X. asır) ve sonra, Mâveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (XI.asır); Avrupa-Hunları Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya (IV. asır ortası); Bulgarlar İtil (Volga) nehri kıyılarına ve Karadeniz kuzeyinde Balkanlar'a (641'i takip eden yıllarda); Macarlar'la birlikte bazı Türk boyları, Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830 dan sonra); Sabarlar Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (5. asrın ikinci yarısı); Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlar'dan bir kol) Hazar Denizi kuzeyinden doğu Avrupa ve Balkanlar'a (9-11. asır); Uygurlar, Orhun, nehri bölgesinden iç Asya'ya (840'ı takip eden yıllarda) göç etmişlerdir. Bunlardan bilhassa Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapılmış, hem de çok mühim tarihî neticeler vermiştir. Bu göçler yeni vatan kurma maksadını güden büyük çapta fütuhât olarak nitelendirilir. Tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de 'sızma' diyebileceğimiz yoldur ki, bazı kalabalık boylardan ayrılan grupların veya ailelerin veya sağlam yapıllı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları suretinde belirir. Bu şekilde dahi Türkler'in katıldıkları topluluklar içinde üstün bir kaabifiyet göstererek askerî kuvvetlere veya siyâsî hayata hakim oldukları hattâ bazen devlet kurdukları bilinmektedir (Mesalâ Mısır'da, Hindistan'da).

Türklerin gerek fütuhât* gerek "sızma" vasfında olsun etrafa yayılmaları şüphesiz her zaman kolay cereyan etmiyor, bazan pek şiddetli çatışmalara sebep oluyor du ki, bu durum ağır darbelere maruz kalan yabancılar tarafından Türkler'in sevimsiz karşılanmalarına yol açıyordu. Aslında iyi, haksever ve âdû kısımlar olmalarına rağmen Türkler hakkında söylenen hayat mahsulü türlü ithamların sebebi de bu olmalıdır.

Eski dünyanın üç büyük kıtasında görülen geniş Türk yayılmalarının pek ciddi sebeplere dayanması gerekir. Tarihte göçler mevzuunun araştırmacıları, an iptidaîsi dahil hiçbir kavmin kendiliğinden ve keyf için yer değiştirmedikleri, oturulan topraktan ebediyen ayrılmanın bir insan için çok müşkül olduğunu ve göçlerin ancak bir takım zaruretler yüzünden vukua geldiğini göstermişlerdir. Tarihî kayıtlarda Türk göçlerinin de Bctisadî sıkıntı yâni Türk anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması sebebi ile olduğu belirtilmiştir. Büyük ölçüde kuraklık (Meselâ Hun göçü), nüfus kalabalığı ve mer'a darlığı (Oğuz göçü), Türkler'* göçme mecbur etmiştir. Toprağın artan nüfusu besleyemez hale gelmesi yüzünden dar ziraat alanları dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türklerin tabii bir hayat sürebilmek için çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası vb. gibi, başka iktisadî vasıtalara da ihtiyaçtan var İdi ki, bunlar, iklimi elverişli, tabiat servetleri zengin ve o çağlarda pei< az nüfuslu komşu ülkelerde mevcut idi. Türk tarihine dâir kayıtlarda göçlerin ve akınların başlıca sebebi olarak zikredilen bu hususî», yalnız Türkler'in başka memleketlere yönelmelerini değil, bazan iktisadî ve ticarî yönden nisbeten daha fazla imkânlarla sahip diğer Türk topraklarına saidırmalanyla da neticelenmiştir. Böylece tarihî de-

virlerde Türklerden bir kütie başka bir Törk zümresini yerinden çıkararak göçe mecbur etmiştir (Meselâ IX-Xi. asır göçleri). Gerek bu şekilde, gerek yabancı ağır dış baskıya maruz kaim (Meselâ XI. «sır Moğol K'i-tan hücumu) Türkler, tâbiyeti kabul edip istiklâlden mahrum kalmaktansa memleketi terk etmeyi tercih ediyorlar-Cb. Yerleşik kavimler için gerçekleştirilemeyen bu durum, bozku* için mümkündür.

Bununla beraber Türklerin birbiri arkasına çeşifli yönlerde yayılmaları sağla-yan başka âmiller de mevcuttur ki, bunlardan BM Türle mâneviyatınfrîeağtamlığıdır. Zaruret neticesi de oisa, bilinmeyen ufuklara doğru akmak, herân karşılaşılması aşikâr tehlikeleri göğüslemeğe hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm-İcifim savaşı vasatında yaşamak, her mHtet için tabii sayılacak bir eforum değildir. Türkler'de aç* şekilde müşahede edilen ve oniann fsfih boyunca hareketli bir topluluk hâlinde sürekliliğini mümkün kılan bu ruhî davranış başarılar arttıkça daha da kuvvetlenmiş, her askerî muvaffakiyet de yeni bir siyâsî hedefe yol açmış ve ülkeler zapt edildikçe yeni fetih arzuları kamçulamıştır. Bu durum Türkler'de, zamanla, dünyayı huzur ve sükuna kavuşturmayı gaye edinen bir fütihat felsefesi ve her yerde âdil, insanları eşit sayan Türk töresini yürürlüğe koymak üzere bir cihan hâkimiyeti mefkuresi doğurmuşa benzemektedir (bk. aş. Kültür bölümü).

I. Asya Türk Devletleri

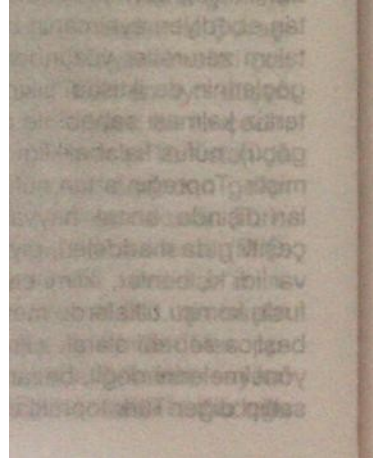
İbrahim KAFESOĞLU

I.Hun İmparatorlukları

Aslında çöl, ova, dağ değil yayla iklimine sahip bozkır halkı olan ve bozkırlarda teşekkül edip gelişen kültürün taşıyıcısı bulunan Türkler'in, yayılmaları esnasında, çoğunlukla bozkır coğrafi ve iktisadî şartlarının yer almadığı ve kültürlerinin yaşama imkânının zayıfladığı sınırlarda durakladıkları, ormanlık veya çok sıcak veya rutubetli bölgelere pek girmedikleri görülmektedir. Kendi hayat tarzlarına uymayan yabancı telâkkiler baskısının şiddeti olduğu bölgelere nüfuz etmiş Türk zümrelerinin ise, oralarda fazla barınamamaları ve çok kere varlıklarını kaybetmeleri dikkat çekicidir (Çin'de Tabgaçlar, Batı Avrupa'da Hunlar, Balkanlarda Bulgarlar, Kuzey Hindistan'da çeşitli Türk devletleri vb. gibi). Bu Kibarla Türkler'in irili ufaklı siyâsî kuruluşlar meydana getirerek mevcudiyetlerini uzun müddet hissettirdikleri saha, kuzey Çin'den başlayarak bütün Orta Asya'yı, İran'ı ve Anadolu'yu içine alacak şekilde Avrupa'da Tuna dirseğine kadar geniş bir kuşak halinde devam eder. Bugün bile Türk toplulukları umumiyetle aynı Kuzey Çm-Orta Avrupa kuşağı üzerinde yaşamaktadırlar.

a- Asya Hunları

Türk göçlerinin doğu yönünde devam ettiği asırlarda Çin'de kurulan Chou (Cav) devletinin (M.Ö. 1050-247) Türklerle alâkası üzerine dikkat çekilmiş, hükümdar sülâlesinde gök dini, güneş ve yıldızların kutlu sayılması gibi inançlarla, askerî kuvvette harp arabalarının bulunması ve devletin daha çok Türkieie meskûn bölgede (Şen-si, batı Şan^si, Kan-su) kurulmuş olması, çeşitli İlim dailanndan bazı bil-gtrrfeii (F.Hirth, BrKarigren, E. Chavannes. -AC. Anderaon, R^Wilhefe»i W, Eber-hard vb.) bu hanedanın aslenc Türk olabileceği veya daha ihtiyatlı Mr ifade ite devlette Türk unsurunun hâkim bulunduğu düşüncesine sevk etmiştir. Bununla be-

raber, Chou faraziyesi kesinlik kazanıncaya kadar Asya Türk tarihini Hunlar'la başlatmak yerinde olacaktır.

Çin kaynaklarında Tütkier'le birlikte Moğol, Tunguz soyundan bazı grupları da ifade etmek üzere "Kuzey barbarları hanedanı" mânasına olarak Hsiung-nu diye anılan bu kütlenin ırkî mensubiyeti hakkında şüpheyi davet edici görüşler ileri sürülmüştür. K. Shiratori onları önce Türk kabul etmiş, sonra da Moğol olduklarını söylemiştir. L. Ügeti'ye göre Hsiung-nu'nun kimliğini tespit etmek müşkildir. A.v. Gabain Türk-Moğol karışımı olduktan fikrindedir. Her ne kadar, Hsiung-nu'nun büyük imparatorluğunda Türkler yanında Moğol, Tunguz vb. yabana kavimlerin de yer almaları tabii ise de, devleti kuran ve yürüten asıl unsurun Türk olduğuna dair inandırıcı deliller vardır. Bu devlette, aslında orman kavmi olan Moğol veya Tunguz değil, Türk bozkır kültürü hâkim büküyor, Gök Tann'ya inanılıyor (aslında totemci olan Moğotlar'a sonra Türkler'den intikal etmiştir. (Aş. bk. Kültür bölümü), aile 'baba hukuku*' üzerine kurulu bulunuyordu (Moğollar'da maderşahîdir). Nihayet Hsiung-nu devletinde idareci zümre ve hanedanın dili Türkçe idi. Siyâsî kültürel münasebetler vesilesi ile Çin yıllıklarında Hsiung-nu dilinden zapt edilen şu kelimeler : Tann. kut börü, ordu, tuğ, kılıç vb. tamamen Türkçe olup (ayrıca Çince'den bozulmuş şekilleri ile ihtimal deve, büyü, doğru vb. gibi kelimeler) Türk dili'nin en eski yadigarlarından. Ve nihayet devletin sahipleri kendilerine, Türkçe'de 'adam, insan, halk mânâsında olan "Hun*" diyorlardı, Türkçe "Hun" adı, bir görüşe göre M.ö. 1. bin başlarında 6un şeklinde, V. Asırdan önce Kun olarak, 4-3 asırda ise Hun diye telâffuz edilmişti. Ancak Orhun-Selenga ırmaqları ile, Türkler'in kutlu ülke saydıktan ötüken havafisi merkez olmak üzere güneyde Huang-ho nehri dirseğine kadar genişleyen Hun siyâsî birliğinin kesin tarihini M.Ö. IV. asırdan itibaren takip etmek mümkün olmaktadır Hunlar'la ilgili ilk tarih? vesika olarak bir anlaşma zikr edilmiştir ki, bu da M.Ö. 318 tarihlidir. O zaman Çin'de birbirleri ile mücadele hâlinde olan 'Muharip Devletler" den Ts'in'in gittikçe kuvvetlenmesinden endişelenen diğer beş 'kral" zikredilen yılda Hun devleti ile ittifak andlaşması yapmıştı. Hunlar daha sonra Çin topraklarında baskıyı artırdılar. Mahallî hanedanlar, uzun müdafaa savaşları sırasında Hun süvarilerinden korunmak maksadı ile, meskûn sahaları ve askeri yığınak yerlerini surlarla çevirmeğe başladılar. Çin hanedanından Si-huang'ti (M.Ö. 259-210) Hun taarruzlarına karşı kuzey sınırlarını büsbütün kapamak için, surların iç kısımlarını yıktırarak elde ettikleri malzeme ile dış surları birbirine bağlamak ve boş yerleri tamamlamak sureti ile meşhur Çin şeddini meydana getirtti (M.Ö. 114). Böylece Çiniiler'in Türk akınlarına karşı en tesirli tedbiri aldıklarına kanaat getirdikleri bir sırada iki mühim hâdis vukua geldi; Çin'de uzun müddet dirayetli imparatorlar yetiştiren Han sülâlesi (M.Ö. 202-M.S. 220) 'nin kurulması, Hun devletinin başına da Mao-tun (veya Mav-dun)'un (eski okunuş: Mete) geçmesi (M.Ö. 209-174).

Mao-tun'un babası Tu-man Çin yıllıklarında Tan-hu (veya Şan-yü) diye anılmaktadır ki, Hun dilinde imparator unvanı olan bu tâbir basit bir kabile reisi değil, çok önceleri teşekkül etmiş bir devletin başkanı olduğunu gösterir. Üvey anasının teşviki ile babası tarafından veliahdlik hakkının kendisinden alınması teşebbüsü karşısında Mao-tun, emrindeki demir disiplin altında yetiştirdiği 10 bin atlı ile katıldığı bir süre avında Tu-man'ı öldürerek Hun Tan-hu'su ilân edildi (M.Ö. 203). Devleti-

ni tanzim etti ve kendisini iyi tanımadıktan anlaşılana, doğudaki Moğol-Tunguz kabileler birliği Tung-hu'nun ısrarla toprak taleplerine savaş ile mukabele ederek onları perişan ettikten ve böylece hâkimiyetini kuzey Peçili'ye kadar genişlettikten sonra güney-batıya döndü ve Orta Asya'daki, Hind-Avrupa menşeli oldukları sanılan Yüe-çi'leri yerlerinden oynattı. Bunlar kütteleler hâlinde batıya doğru çekilirken Mao-tun güneye yönelerek Huang-ho büyük dirseği içindeki Ordos bölgesini ele geçir* di ve oradan Çin topraklarına daldı. Mai-yi, Tai-yuan şehirlerini zapt etti. Han sülâlesinin kurucusu İmparator Kao-ti'nin 320 bin kişilik, hemen hemen tamamen piyade ordusunu, bozkır usulü sahte ric'at tâbyesi ile çenber içine aldı (M.Ö.201). İmparator, vaktiyle Türkler'in yaşadığı bütün toprakların Hun devletine terki, yiyecek ve ipek verilmesi ve yıllık vergi taahhüdü şartları ite kendini ve ordusunu kurtarmağa muvaffak oldu. Çin ile dostluk havası içinde ticarî münasebetleri geliştirirken Mao-tun, İrtiş yatağına kadar olan bozkırları (Kie-kun=K*rgtz'lar'ın memleketi) ve buranın batısındaki Ting-ling'lerin yerini, bazı eski Ogur (O-k'ut) kolları ite meskûn araziye, kuzey Türkistan'ı zaptetti ve Işık Gölü etrafındaki Vu-sun'ları hâkimiyeti altına aldı. Bu suretle büyük Hm hükümdarı o çağda Asya kıt'asında yaşayan Türk soyundan bütün toplulukları kendi idaresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. İmparatorluk sınırlarının Mançurya'dan Aral götüne, batı Sibiry'a'dan Gobi-çölü-Tibet hattına kadar genişlediği bu tarihlerde Hunlar'a tabi olanlar arasında Moğollar, Tunguzlar ve Çinliler de vardı. Mao-tun tarafından Çg% hükümetine gönderilen MÂ 177 t)* mektuptan anlaşıldığına göre Türk devletine bağlı kavimlerleto-sayısı 26 idi ve bunların hepsi* Tan-tuMm ifadesi ite "yay geren halk" yâni "Hun" olmuşlardı.

Mao-tun M.Ö. 174 yılında öldüğü zaman, mülkî ve askerî teşkilâtı ite, iç ve dış siyâseti ile, dîni Be, ordusu ve harp tekniği ite, san'atı ite yüksek vasıflı bir cemiyet hâlinde daha sonra asırlar boyunca bütün Türk devletlerine örnek vazifesi görecek olan, tarihen malûm ilk Türk siyâsî teşekkülü, 'Büyük Him İmparatorluğu' kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Mao-tun'un oğlu Tanhu Kiok (MA. 174-160) bu haşmeti itTUhafiaza etmeğe çalıştı. Yurtlarından atılan Yüe-çi'lerin Afganistan'da Bakîri-a bölgesinde, vaktiyle İskender tarafından kurulmuş olan Grek hâkimiyetine son verdikleri »rfhîe<M.& 166) kalabalık ordusu* ÇWe girerek başkenti CtVang~an yakınındaki imparator sarayın» yakan Ki-ok, bu seferdeki gayesine uygun olarak Çin ite iktisadî münasebetini dostane bir şekilde devanttattirmek için, yanlış bir adım attı : Bîr Çin prensesi He evlendi ve bu surette ileride, Çin 8itemasa gelen hemen bütün Türk devletleri bakanından kötü neticeler verecek bir çığır açmış oldu. Çünkü hânedan» arasındaki böyle yakınlaşmalar, her zaman Çin desise makinesinin harekete geçmesi için fırsat teşkil etmiştir. Hun merkezinde Çinli preneste» himayesinden faydalanan Çin' diplomat ve vazifelileri Hun imparatorluğu topraklarında şerbetçe gezip dolaşıyorlar, Türkler ve tâbi kavimler arasında propaganda yapıyorlar, devleti sinsice kuvvetten düşürmeğe çalışıyorlardı. Bundan başka, ticaret emtiası olarak memlekete sokulup Hun iteri gelenleri arasında revaç bütan Çin ipeği, lüks zevki yolu ite rehavetfcartırmakta «fi. KM* devrinde fazte hissedilmeyen bu menfi durumlar onun oğlu Tan-hu Kun-şin zamanında (M.O. 160-126) tam bir huzursuzluk kaynağı ofeatfritoendisini gösterdi. Kendisi de Han sülâlesine dâmad olan-bu Tan-hu, babası ölçüsünde asker ruhlu bk hükümdar olmadığı için Hun iktidanda sarsıntılar belirdi. Çiniiler'in bu devirde sınır boylarında-

ki ufak çaptaki akırte: durdurduğu görülüyordu. İlk defa büyük imparatorlardan Vu-ti (MÖ 141-07) katabafck ordular teşkil ederek, Hun hâkimiyetinin yıkılmasını hedef tutan pîaniartnt tatbtke girişti. Propagandayı artırdı. Gayelerinden biri de Çin için muazzam getir kayrvağı oian ipeğe batı bölgelerinde de yeni pazarlar bulmak ve iç Asya-iran üzeninden Akdeniz kıyılarına ulaşan meşhur"ipek yolu" nu emniyet altma atmaktı Dolaya He orta ve batı Asya'da yabancıların kudretini kırmayı lâzım** tit. Bfliodtg* gibi, aşağı yukarı M.S. 1. bin sonlarına kadar Türk-Çin mücadelelerinin: fcemet sebeplerinden biri bu kervan yoluna hâkimiyet meselesi olmuştur. Vu-ti'nin ipek yoiu üzerindeki memleket ve kavimleri öğrenmek ve onlarla Hunlar'a karşı iş* bfriîği sağlamak maksadı ile batıya gönderdiği yüksek rütbeli bir asker olan Çang-k'ten'in, gizli vazifesini yaparken Bunlar tarafından yakalanıp 10 yıl gözaltında tutulmasına rağmen, buralarda geçirdiği uzunca müddet içinde (M.Ö. 139-127) edîndtş bilgiyi, temasiannı ve tavsiyelerini ihtiva eden mühim raporu imparatoru memnun eimş ve sonraki Çin siyâseti için başlıca rehber vazifesini görmüştür. Bu arada Çinliler çok ehemroyetff bir basan daha elde etmişlerdir ki, o da ordularını Türk usulüne göre yetiştirmeleri ve Hun silahları Re teçhiz etmeleri idi. Daha Maotun /amam>da Cinde temandan Mung-t'ien tarafından başlatılmış oian askerî ıslahat hareketleri imparator Vu-ö'nin kumandanlarından olup, Hun tarzında 140 bin kişîbk bir suvar* kuvvet? çıkara Ho K'ü-ping (öl. M.Ö. 115) tarafından büyük başarıya uteşUntmişti. Kuzeyde Hun akınları tutuluyor, iç Asya yönünde, ipek yolu üze*-rindeks memieketier zaptofunuyor, bilhassa süvari kumandanı Pan Ç'ao'fifiin gayretleri ite (MS 75'e öoQtu) Doğu Türkistan'a kadar sokulan Çinliler oralarda asker? garnizonlar kuruyorlardı.

Huniar artık eskisi g*b* değil k&ler. Akınlar durmuş, imparatorluğun zengin kısmrsîarîmın yavaş yavaş düşman istilasına uğraması ile devlet geliri azalmaya başlamış .. o zamanlara kadar Cinden vergi ve hediye olarak sağlanan mâlî destek kesifmişti. İç huzursuzduk, idarecilerle başbuğların arasını açmağa yönelen düşman propagandası »te gittikçe dennteşiyordu. Nihayet Çin, hanedan azasından bazıları: re Rendim ce^p etmeğe muvaffak oldu, bu da prensler arasındaki anlaşmazlığı şiddetlendirdi. ÇîrVferi teşvik ve yardım* üe Tan-hu olan Ho-han-ye, kardeşi Çi-çi tarafından tanınmadı (M.Ö. 58). Bo-han-ye'nin Çin'e tâbi olma teklife Wuo danışma kurulunda (devtat-ineclisi) ağır münakaşalardan sonra reddedildi, Mat Tan-hu'nun iktisadî darlığı gidermek gibi kendince mâkul sebeplere dayalı fikrinde ısrarı Huniar» ikiye a&f&- Ho-han-ye Çin himayesini kabul edip halkının bir taamını Or-dos a gönderirken, tâbiyeti şerefsizim sayan Çi-çitendine bağlı kütlerle birlikte¹ rperoiaket! lefr ed&?f*k batıya doğru çekildi (M.ö. 64). Bir yandan Çfrı ile uğraşarak, bir yandan da yotu üzerinde, Tarbagatay. Yedi-su havalisindeki Ogur (O-k'ut) lannı, fetiş kaynskiannndaK* TNvHng'terin, Işık Göl yanındaki yu-sün'ların mukavemete temi iaraiafc geidiği Çü-Taias ırmakları düzlüğünde müstakim devlet kurdu» Fakat bu Orta Asya Hun devleti çok sürmedi, Batıya Hun yürüyüşteü adım adım takip eden Çm ordularından başka, adlan geçen Türk boylan da yeni devlete karşı ideler. HenüiTferieşememiş, savaş gücü zayıf Huniar aleyhine birleşmişler ve Çin'e destek olmuşlardı Ööft taraftan hücumu uğray^Hun devletinin, Çi-çi tarafından yeni inşa ettirip, tm ile çevrilen başkenti, 70 bin kişilik hasım ordulan tarafından kuşatıldı v© yıktıdı. Hayrete öeğer bir müdafaa yapılmış, kanlı sokak muharebeleri cereyan etmiş. Tan-hu'nun ikametgâhında oda oda savaşılmış ve Çi-çi dahil, sa-

rayda bulunan kadın-erkek 1518 kişinin hepsi, devletleri uğruna hayatlarını feda etmişlerdi.

Ho-han-ye (ölm. M.Ö. 31)'tn evlâtları Çin şeddinin kuzey bölgesinde 75 yıl kadar Hunfap özöründe Tan-hu"luk yaptılarsa da, arada bir mücadeleye mecbur oldukları Çinin siyâsî nüfuzunun ülkelerine tamamen hâkim olmasını (imparator Ming-ti zamanında, M.S. 58-75) önleyemediler.

M.S. M. asır başlarında Asya Hunlar'ı birbirinden ayrı üç bölüm hâlinde görünüyordu: 1- Balkaş göfû havalisinde, Çi-çi Hunlarfın kalıntıları, 2-Cungarya ve Barköl havalisinde Kuzey Hunları (Bunlar M.S. 90-91 yıllarında Baykal-Orhun bölgesinden buraya göçmüşlerdi), 3- Kuzey-batı Çin sahasında, Güney Hunları. Kuzey Hunlan'ndan eski Hun başkenti bölgesinde kalanlar da, 155 yılma doğru, Moğol soyundan Siyen-pi (H'yen-bi, Hsien-pi) ler tarafından batıya itilip 216'da hemen tamamen yurtlarından çıkarılırken Güney Hunları da kendi içlerindeki çatışmalar yüzünden tekrar ikiye bölündü ve baskısını artıran Çin,220'ye doğru bütün toprakları işgal etti. Bununla birlikte Asya Hunları, tabi? daha ziyâde Çinleşmiş olarak, 5. asır sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişler ve Çin'in çeşitli bölgelerinde, Tan-hu'lar soyundan gelen bazı kimseler kısa ömürlü küçük devletler kurmuşlardır. Bunlardan üçü: Ua Tfr'ung, Hia, Pei-^ang. Sonuncu 'devlet" de Tabgaç hükümdarı Tai-Wu tarafından nihayete erdirilmiştir.

Çin sahasında Hun siyâsî hayatı tarihe tarişmakta beraber, Çi-çi iktidarının yıkıl-masıyle etrafa dağılmış olarak- v» bilhassa Araf OtMütiân doğusundaki bakırlara çekilerek varlıklarını devam etürmüşlerdir. Oradaki diğer Tfirk zümreleri ve 1. asırdan 2. asır ortâlarma kadar Çin'den gelen Hun kültürleri ite çoğalan ve uzunca bir rtteddet sâta'rîfcir hayaft yaşamak suretiyle güçleri artan bu Hunlar'ın, bilhassa ikürü değşkliş sebebi ife batıya yöneldikleri tahmin edHmektöbfr. Avrupa Hun Impara-tortuğu'nu kuranlar bunlar olmak gerekir.

b i Batı f Avrupa) Hunları

Kimlikleri hakkında 200 yıldan beri türlü tahminler yürütülen ve çeşitli bilgiler tarafından, Türk, Fin, Fin-Ugor, Uygur, Moğol, Türk-Moğoi karışımı, Türk-Moğot-Mançu karışımı oldukları (J. De Guignes, 1757; J. Klaproth, 1828; K.F. Nemann, 1855; A. Thierry, 1856; W. Radloff, 1893; PPeffipt, 1915; K. Shîratori, 1923; O. Franke, 1930; R.Grousset, 1941 vb.) veya doğrudan doğruya slav menşeyinden geldikleri (Venelin, llovaysM, Zebelin) veya German soyuna mensup bulunduktan (Müllenhoff, A. Fick, R. Much,, J. Hoops) veya Kafkas kavimlerinden oldukları (L Jeliç, Gy. Mâzaros) ileri sürülen Batı (Avrupa) Hunları'nın TIÜrk asıllı olup, Asya Hunlan'nın torunları oldukları son zamanlardaki tetkiklerle daha da açıklık kazanmıştır. Bu hususta tarihî, coğrafi, dil ve kültürel deliller gösterilmiştir. Strâbon (ölm. 2S) Hunlar'ın Grek-Baktria krallığının doğusunda olduklarını söylerken, ferihçi PBNî-us (ölm. 125) adı geçen krallığın Huniar tarafından yıkıldığını kaydeder ki, bu Huniar!¹ Ön kaynakları Hsîung-nu olarak tanıtmış, Orasius (1. ferin sonlan) ve Ptotemai-06'tM..S. 160-170) haritalarında 'Hunlarım oturdukları bölgeler Çih kaynaklannda Hsrung-nu'ların topraklan olarak belirtilmiştir. Batı Hunlan'ndan geldikleri hakkında kuvvetli bir delil Fr. Hirth tarafından ortaya konmuştur. Buna göre 355-365 yıllarında Alan ülkesinin <Hazar^Aral arası) istilâ edilmesi münasebeti Ne Çin kaynakları bu

memleketin Hstung-nu'iar tarafından zapt oiunduğunHfeaydederken, o devir yazarı A. Marceîlinus bu fethin Hunlar tarafından yapıldığını tasrih etmiştir. Aynı hadise üzerinde birbirini doğrulayan bir uzak-doğu ve bir Lâtin kaynağının tespit ettiği Hsiung-nu - Hun aynılığı, Soğd dilinde yazılmış bir metin ile de ayrıca teyid edilmektedir.

Avrupa Hunfan'mn dili Türkçe idi. Hükümdar sülâlesi mensuplarının adları şöyledir : Karaten (kara don-elbise), Muncuk (boncuk, Attilâ'nın babası), Attila (doğduğu yer olduğu tahmin edilen Etil — hü = Volga adından), ilek (=llig=llig), Dengiztk (=Dengi2^Dentz"den)Jrnck (küçük er) (Son üçü Attilâ'nın oğullarıdır), Aybars, Oktar (Attilâ'nın amcaları), Arıkan f>Arıg-kan=güzei. asil kraliçe). Tanınmış kişiler : Basık, Kursık, Atakan\ Eşkâm; topluluk: Ağaçeri, Şar (sarı=ak) Ogur. Ayrıca, kırmızı (Prskosda). Hatta Batı Hun hükümdar ailesinin Asya Tan-hu'larına bağlanabilmesi büe mümkün görülmektedir.

Hunlar IV. Asrın ortalarında Afan ülkesini ete geçirdikten sonra, 374'de İtii (Voiga) kıyılarında göründü O tarihlerde Karadeniz kuzeyindeki düzlükler bir Germen kavmi o*an Got'ların işgali altında idi, Don-Dinyeper nehirleri arasında Doğu Got'ları (Ostrogot), onun batısında Batı (Softan (Vizigot) bulunuyordu. Daha batıda Transüvanya ve Ga'ıçya da Gepid'ler, bugünkü Macaristan'da Tisza nehri havasında Vandallar vardı, 8u dört Germen kavmi dışında aynı bölgede İranlı ve İslav küteller, daha başka küçük Germen toplulukları da yaşıyordu. Hun başbuğu Balamtr'm idaresindeki büyük taarruz önce Doğu Got'larına çarptı ve bu devleti yıktı (374), Kırat Ermanarik intihar etti Yerine geçen Hunimund Hunlar tarafından "tayin" ed&ntşti 'Hayret edilecek bir hareket kaabiliyeti ve gelişmiş bir süvari taktiği ile" devam eden Hurt taarruzunun Dinyeper kenarında vurduğu ağır darbe Batı Got'larını da çökertti ve Krraî Atanarik, kalabalık Vizigot kütelleri ile batıya doğru kaçtı (375). Böylece Hun askerî gücünün harekete geçirdiği ve batıya doğru çeşitli kavtfroer'n birbirlerini yerberinden atarak, topraklarından çıkararak, Roma İmparatorluğu nun kuzey eyaletlerini aft-üst ederek tâ İspanya'ya kadar uzanmak suretiyle Avrupa'nın etnik çehresini aegışüren tarihî 'Kavimler Göçü" başlamış oldu. Anî ve şiddetli Hun darbecinin, beklenmedik mahallerde görûjen Hun akıncı müfrezelerinin Doğu Avrupa kavimleri arasında uyandırdığı dehşet, Batı dünyasında korkunç akisler yaratmış, f-kınlı aleyhine, çoğu Latin ve Grek kaynaklarında kayıtlı, inanmaz rivayet ve hikâyelerin çıkmasına ve yayılmasına sebep olmuştur. Hunlar Gottar dan, Alaniar'd&n ve Germen Talat'lardan teşkil ettikleri yardımcı kuvvetlerle takviyeli olarak ilk defa 378 oananda Tuna'y* geçtiler ve Romalılar'dan mukavemet görneksizin Trakya'ya kadar Derlediler. Mamafih Roma topraklarında görüleri bu kuvvetler keşif vazifesi yapan öncü müfrezelerdi. Nitekim aynı tarihlerde bugünkü Macaristan ovalarına kadar akınlar tertiplenmişti. Hunlar'dan korkan, bugün Avusturya arazisindeki Markomanıar'la Kuadlar Roma topraklarına geçmeye hazırırken, iran astffc Sarmafiar sınırları liroes' aşırp Roma İmparatorluğuna giriyor, önce Trastlvanya'da duraklamış olan Batı Got'ları da Roma hududlarını geçiyorlardı (381). Diğer taraftan bir kısım Germen menşeli kütellerle İranlı Başarnalar Pannonia (Batı Macaristan'dan Aipter'e doğru sarkarak İtalya'yı tehdide başlamışlarda

Köilar Roma İmparatoru I. Iheodosius'un ölüm y>h olan 395 de yeniden hare-

kete geçtiler. Bu hareket itfcepheli idi. Hunlar'dan bir kısım Balkanlardan Trakya'ya doğru ilerlerken, daha büyük sayıda diğer bir kısım Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yöneltilmişti. Hun Devleti'nin Don nehri havasındaki "doğu kanadı" tarafından tertiplenen Anadolu akını Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde idi. Romalılar'ı olduğu kadar Sâsânî imparatorluğunu da telâşa düşüren bu akında Hun süvarileri Erzurum bölgesinden İtibaren Karasu, Fırat vadilerini takiben Melitene (Malatya)'ya ve Kilikia (Çukurova)'ya ilerlemişler, bölgenin en tahkimli tefeleri olan Edessa (Urfa) ve Antakya'yı bir müddet kuşattıktan sonra, Suriye'ye inerek Tyros (Sûr)'u baskı altına almışlar, oradan Kudüs'e yönelmişlerdi. Çok sür'atli cereyan eden bu akınlardan korkuya kapıldıkları için Hunlar hakkında acâib hikayeler uyduran kilise adamlarının (St. Hieronymus, St. Epfiçaim. Euferraa efsaneleri ve Edessa kronikindeki kayıtlar) dehşet dolu gözleri önünde, sonbahara doğru, kuzeye çark ederek Orta Anadolu'ya, Kappadokia - Galatia (Kayseri-Ankara ve havalisi)'ya ulaştılar ve oradan Azeybaycan-Bakü yolu ile kuzeye, merkezlerine döndüler. Bu, Türkler'in Anadolu'da, tarihî kayıtlarda sabit ilk görünüşleridir. 398 de daha küçük çapta tekrarlanan bu akınlar karşısında Doğu Roma'nın genç imparatoru Arkadius hiçbir ciddî tedbir alamamıştır.

Batıda Hun baskısı, 400 yılına doğru, başbuğ Uldız (Grek ve Lâtin kaynaklarında: Huldin, Uldin, daha çok Uldiz) kumandasında iyice his edildi. Balamir'in oğlu veya torunu olduğu sanılan Uldız, Attilâ'nın son yıllarına kadar takip edilecek olan Hun dış siyasetinin esaslarını tesbit etmişti ki, buna göre, Doğu Roma, yani Bizans daima baskı altında tutulacak. Batı Roma ile iyi münasebetler devam ettirilecekti. Çünkü, Bizans'ın Hun nüfuzuna alınması ilk hedefi teşki* ediyor, buna karşılık. Batı Roma topraklarına tecavüz ederek huzursuzluk çıkaran "barbar" kavimler aynı zamanda Hunlar'ın da düşmanları oldukları için. Batı Roma ile müşterek hareket gerekliyordu. Nitekim Uldız'ın Tuna'da görünmesi ile Kavimler göçü'nün 2. büyük dalgası başlamış, Asding Vandallar», 401'de Batı Roma eyaletlerine girmişler, Hunlar'dan kaçan Vizigot'lar da İtalya'da görünmüşlerdi. Lombardia üzerinden Galya'ya uzanan Alarik'in idaresindeki bu Got tehlikesi Romalı ünlü kumandan Stilikhon tarafından güçlükle önlendi (Nisan 402). Fakat daha korkunç bir barbar belirdi ki, bu da, Hun korkusu ile yerlerini terk etmiş olan Vandallar'ı, Sueb'leri, Kuad'ları, Burgond'ları, Sakson'ları, Alaman'ları vb. kendi demir yumruğu altında birleşmiş olarak Roma üzerine atılan Radagais idi. İtalya'da müthiş tahribat yapıyor, Roma'yı yeryüzünden kaldıracığını ilân ediyordu. Stilikhonun bile Pavia savaşında durdurmağa muvaffak olamadığı bu barbar şef, ancak Türkler karşısında mahkûm oldu. Büyük Faesulae (= Fiesole, Floransa'nın güneyinde) muharebesinde bizzat Uldız'ın kumanda ettiği Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu tarafından mağlûp edilen Radagais yakalandı ve idam edildi (Ağustos 406). Bu zaferi ile Uldız Roma gibi büyük bir medeniyet merkezini kurtarmış oldu. Aynı zamanda Hun kudretinden bir kere daha ürken Vandai, Alan. Sueb, Sarmat, Kelt vb. kütellerini Ren nehri ötesine, Galya'ya gitmeğe zorlamakla, Hunlar'ın batı istikametindeki yolları üzerindeki engelleri kaldırmış, buralarda Hun kuvvetlerinin serbest hareketlerine imkân hazırlamıştı.

Sınırları Asya'da Balkaş gölü yakınlarına kadar uzandığı tahmin edilen Hun İmparatorluğunun "batı kanadı" hükümdarı olduğu sanılan Uldız, 404 - 405 yıllarında

ve bilhassa 409 yırtmda Tuna'yı geçerek Bizans'a Hun tehdidinin ekşitmediğini göstermiş ve Grek kaynaklarına göre (Sozomenus, Codex Theodosianus vb.), kendim ite barış müzakereleri için gönderilen Trakya>umuml valisi (Magister militum)*ne taüneşin battığı yere kadar her yeri zapt edebilirim' diyerek meydan okumuştur. Adız'm ötüümü (410 s.JT aiarıj'nden sonra Hun İmparatorluğunun başında Karaten bulunuyordu. Bini un hakkında bilgimiz sadece, 412 yılında Bizans elçisi Olyrnp*odoros'un onan yanına gitmiş olduğudur. Karaton daha çok doğu işleri ile uğraşmış görünmektedir. 422 ye kadar Hunlar hakkında bilgi verilmediğinden bu meşguliyetin on sene kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.

422 yı} Avrupa Hunları tarihinde yeni bir devrin başlangıcı gibidir. Bu tarihte Hun hükümdar atfesine mensup dört kardeşten (Rua, Muncuk, Aybars, Oktar) Rua imparatorluk makamını işgal ediyor.Muncuk (Atilla'nın babası) erken öldüğü için rjğer iki kardeş "kanad kraHarı* durumunda bulunuyorlardı. Siyasette Uldız'ın izin de yürüyen Rua, Bizans'ın, Hun ordusunu isyana teşvik etmek ve tâbi kavimleri Huniar'dan ayırmak maksadı ite Hun topraklarında faaliyete geçirdiği casusluk şebekesi ve propagandacıları iteri sürerek tertipledeği Balkan seferinde (422), hiç mukavemet göstermeyen Bizans'ı yiihk vergiye bağladı: 350 libre altın. İmparator II. Theodos'os (4G8-450)*un, 423'te henüz 4 yaşında iken Batı Roma İmparatoru ilân @ötierl Uî. Valentcnianus karşısında Roma'ya sahip olmak iddiası ile İtalya'ya ordu ve donanma sevk ekmesi Batı Roma'yı Hunlar'a daha çok yaklaştırdı. Roma senatosunun da küçük imparatorun yerme i. Notarius (Devlet baş müsteşarı) Johannes'i seçmesi *üzerim* o sırada 35 yaşında bulunan ünlü asilzade Aetius, yardım sağlamak sçtn futu'ntn yanına geldi. Hun İmparatoru 60 bin süvari başında İtalya'ya yöneldi Savaşa girmeden kuvvetlerini çeken Bizans'tan ağırca bir harp tazminatı alındı. 423'da 'Magrsfer miütum'. 432de konsül olan, 433'de Roma İmparatorluğu'nun en yüksek makamı 'Patricius'tuğa yükselerek uzun müddet ordular başkumandankçi yapan Aeftus gençli çağının Roma tahtı işlerine karışmaktan doğan buhranlı anianr» *Hori yasdtmı* üe atlatmış, 432 yimda da Afrika'da Vandal kı-rafc Geiserik tte mücadele eden rakibi Bonifacius karşısında, canını Rua'ya sığınmak suretiyle kurtarmış, imparator Valentinianus'un annesi Placidia da Hun kuvvetlerinin italya'ya yönelmesi üzerine Aetius ile uzlaşmağa mecbur olmuştu.

Bütün bunlar Rua'ntn kuvvetli şahsiyeti ile Hun devletinin her iki Roma'nın iç ve d*ş siyasetlerine ist&amet verdiğini göstermekte idi. Artık Hunlar'a tabi "barbar" kavimlerin Roma'ya güvenerek herhangi bir harekete kalkışmaları bahis mevzuu de-ğHdi. Ancak. Bizans tarihçisi Priskos'un ifadesi ile Rua'dan barışı yılda 350 libre altınla safcn airraş oian H. Theodosios, yine de. Hun idaresinde yaşayan yabancıları gizlice kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bu sebeple Rua o zamana kadar mutad ofen, Bizarıslılar'ın Hun tmparatorluğundaki yabancılardan ücretli asker toplama faaliyetlerini ve Bizans'!* tacirlerin Hun topraklarında ticaret yapmalarını yasak etti. Ü&eâi dahiitnde hiçbir Grek serbest doiaşamıyacak ve ticaret belirli sınır kasabalarında yapılacaktı. Bu arada Rua, bir müddet önce Bizans'a sığınmış olan Hun ileri gelenlerinden Mana ite Atakam'ın oğullarının ve diğer Hun kaçaklarının iadesini İstedi. H. Theodosios süratte anlaşma yolu bulmak ümidi ile elçiBk hey'etini Hun başkentine göndermeğe karar verdi. Fakat o sırada Rua öldü (434 bahan). Bizans kudretti bk düşmandan kurtulduğu içki seviniyor. Piskopos Proculus, Tann'nın «ün-

dar imparator Theodosios'un dualarını kabul ederek Bizans üzerinden bir tehlikeyi kaldırdığım vaaz ediyordu; Fakat Hun sınırlarına gelen Bizans elçilik hey'eti Rua'yı gölgede bırakan bir Türk başbuğu ile karşılaştı; Attiia.Hunlar'ın başına geçtiği zaman 39-40 yaşlarında olan Attila, babası Muncuk erken öldüğü için, amcası Rua'nın yanında yetişmiş, onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak imkanını bulmuş, devlet idaresini ve Hun iç ve dış siyasetinin esaslarını öğrenmişti.

Attila yalnız değildi. Memleketi büyük kardeşi Buda (Bleda) ile birlikte idare ediyordu. Fakat, Kaynaklardan anlaşıldığına göre, eğlenceden hoşlanan, enerjisi kıt Buda ikinci plânda kalmış, devleti ciddi bir hükümdar vasfını taşıyan kardeşine bırakmıştı. Ordu ve dış münasebetlerin tanzimi Attila'nın elinde idi. Amcaları Aybars (doğu kanadının "kiralı") ve Oktar (batı kanadının "kiralı*") olarak, Rua zamanındaki yerlerini muhafaza ediyorlardı. Bu itibarla, iddia edildiği gibi bir iktidar rekabeti bahis mevzuu olmadıktan başka, Buda da "iktidar hırsı ite yanan" Attila tarafından ortadan kaldırılmış değildi. Attila'nın yardımcısı sıfatı ile 11 yıl Hun imparatorluğunun idaresine katılan Buda 445 de eceli He ölmüştür,

434 yılı baharında Hun sınırlarına gelen Bizans elçilerini Attila, Tuna ile Morava nehrinin birleştiği yerdeki Konstantia (İam karşısında Margus kalesi bulunuyordu) surları önünde, at üzerinde, karşıladı ve dinlenmelerine dahi izin vermediği elçilerin biri konsül-general, diğeri seçkin bir diplomat olan başkanlarma.taleplerini, barış şartları olarak yazdırdı. Konstantia barışı (veya bazılarına göre Margus barışı) diye anılan bu anlaşmanın ihtiva ettiği başlıca maddelere göre Bizans bundan böyle Hunlar'a bağlı kavimlerle müzakerelere, ittifaklara girişmeyecek, Huniar'dan kaçanlara -esir alınmış Bizans teb'ası dahil-iltica hakkı tanınmayacak, Bizans elinde bulunanlar iade edilecek (Grek asıllı olanlar için fidyeye verilebilecek), ticarî münasebetler yine belirli sınır kasabalarında devam edecek ve Bizans'ın ödemeye ta-ahhüd ettiği yıllık vergi iki misline (700 libre altın) çıkarılacaktı.

II. Theodosios'un aynen kabul ettiği bu anlaşmanın hükümleri icabı olarak Hunlar'a iade edilen kaçakları Attila daha Bizans ülkesi içinde, Trakya'da, Karsus (Bulgaristan'da Hirsovo) kalesinde astırdı. Bu durum Huniar arasında olduğu kadar Bizans'ta, Roma'da ve diğer kavimler arasında Attila adının dehşet saçan bir otoritenin timsali haHne gelmesine yardım etti. Bundan sonra Attila imparatorluğunun doğu bölgelerinde, hiç atından inmemek üzere aylarca süren bir teftiş gezisi yaparak, kil (Volga) kıyılarındaki Şara-ogur'larm (Ak-Ogur, Türk boyu) ayaklanma teşebbüsünü bastırdı (435). Batı kanadının sıklet merkezi Tuna etrafında, doğu kanadının sıklet merkezi Dinyeper havalisinde olduğu tahmin edilen bu tarihlerde Hun İmparatorluğu'nda, kaynaklardan (Priskos. Jordanes, P. Diaconus, J. Honorî-us vb.) takip edilebildiği kadar, şu kavimler yer almışlardır:

a - Germen (doğudan batıya): Doğu Gotları, Gepidler, Suebler, Markomanlar, Kuadlar, Heruller, Rugiler.

b - İslâv (orta ve batı Rusya'da): Venedalar, Antlar, Sklavenler.

c - İranlı (Kafkaslar'dan Tunaya kadar, dağınık hâlde): Atanlar, Sarmatlar, Baştemalar, Neurlar, Skirler, Roxolanlar.

4 • Fin-Ugor (Ufadan Battıkla kadar): Çaremizi Mordvinier, Maryalar, Veşiler, Çudlar, Estler. Vidivarüer.

• - TOrk: İmparatorluğun her tarafına yayılmış olarak, Hunlar, Karadeniz kuzeyi düzlüklerinde Öçogur ve Baş^ogurtar, Volgaya doğru Altı-ogur, On-ogur, Sarogurtar, daha kuzeyde Agaçeri (Akatzir, S*gazir)'ler, Volga'nın doğusunda Sabarlar ve başka Türk kütleleri.

Sayılan 45'e varan ve çeşitli dil ve soydan dan bu kavimler eski Türk devlet sistemine göre yalnız siyasî bir b«iik teşkil etmekte, yabancı kavim veya zümreler ancak reisleri, şefleri veya kıratları vasıtası ile imparatorluğa bağlı bulunmakta idi. İmparatorlukta sükûnet hâkimdi 40 yılında Hun orduları başkumandanı (Genel Kurmay Başkan») Onegesius (Onügez) ite Attila'nın büyük oğlu ilek tarafından bas-tınlan Agaçeri isyanı cfeşmda bu sükûnet bozulmamıştı. Halbuki Roma imparatorluğunda. Kavimler Göçü doıayısıyle Harekât halinde olan kavimlerin buldukları yerlerde ve geçiş yolları üzerinde geniş ölçüde tahribat yapması, yerli halkın.mahsulâtının zorla eHerirnden alınması vb. yüzünden patlak veren ve genişleyen köylü isyanları (Bagaudalar) nizam ve asayışı iyice sarsmış, buna karşı Roma Patricius Aetius vasıtası ile, bir kere daha Hunlar'a müracaat zorunda kalmıştı. İki yıl kadar süren mücadele sonunda Attila'nın gönderdiği Hun müfrezeleri yardımı ile isyancı elebaşılar Aetius tarafından ortadan kaldırıldı ise de (436), bu defa da, Kırıl Gun-dıkar idaresinde Belçika bölgesine saldıran Burgondlar'la savaşmağa mecbur olundu. Bilhassa Necker nehri boyunca cereyan eden bu muharebelerde Hun ordusuna batı kanadı "kiralı* Oktar kumanda ediyordu ki, rivayete göre, 20 bin Bur-gond savaşçısının öldüğü bu Hun-Burgond mücadelesi Almanlar'ın meşhur "Nîbe-lungen' destanlarına mevzu teşkil etmiştir. Bütün "Germania" nın zaptını tamamlayan bu savaşlar neticesinde 436'yı takip eden yıllarda şu kavimlerin de Türk idaresine alındığı anlaşılmaktadır: Bajavurlar, Juthanglar, Burgondlar, aşağı Ren sahasındaki Franklar. Türingter, Longobardlar. Hun hâkimiyetinin "Okyanus adaları'na, yâni Kuzey denizi ve Manş kıyalarına ulaştığı, hâdiseler çağdaş tarihçi Priskos tarafından kaydedilmiştir.

440dan itibaren Attita Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Çünkü II. Theodosios, Konstantia andiaşmasının hükümlerine aykırı olarak Hunlar'dan kaçanları iadede ağır davranıyor, hatta buniardan bazıları yüksek makamlara getiriyordu. Meselâ Got menşe fi Hun firarisi Amegisclus'u general rütbesi ile Trakya'da Hun sınırında vazifelendirmiş^ . Müşterek pazar yerlerinde Grek tacirleri Hunlar'ı aldatıyorlardı. Margus piskoposu."T-constantia civarında, kıymetli mâdenlerden yapılmış silahlan ve ziynet eşyası ile birlikte gömülen Hun büyüklerinin mezarlarını soymuş, bu davranış Hunlar'ı infiale sevk etmişti. Nihayet Bizans yukarıda adı geçen Agaçeriler isyanında tahrikçi rot oynamıştı. Diğer taraftan Kuzey Afrika Vandal kralı Geiserikh, Akdeniz'deki harekâtım engelleyen Bizans'a karşı Attila'dan yardım istemişti. Bu sebeplerle ve Margus'un zaptı ile başlayan Attila'nın idaresindeki 1. Balkan seferi (441-442). Singidunum (Beğrad) ve Naissus (Niş) üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken, Batı Roma'nın tavassutu neticesinde hızını kesti. Aetiue bundan böyle Theodosios'un andlaşma şartlarına riayet edeceğini garantilemek üzere kendi oğlu Karpilio'yu Hun sarayına rehine olarak göndermişti. Bu sefer sonunda tuna boyundaki kaleler Hun idaresine geçmiş, daha geri hatlardaki tahkimat yıktırılmış, Balkanlar'da Hunlar'a karşı durabilecek mukavemet yuvaları kaldırılmıştır.

445'de Buda'nın ölümü üzerine tek başına Hım imparatoru olan Attila iktidarının şahikasına yükselmekte idi. Batı Asya ile Orta Avrupa'ya hâkimdi. Her iki Roma'nın durumları meydanda İdi. Attila'ya karşı koyabilecek bir kuvvetin kalmayışı, bir psikolojik belirti olarak, o çağlarda dünya hâkimiyetinin timsali sayılan, savaş tanrısı Ares'in kılıcını Attila'nın ellerine verdi. Priskos'a göre, uzun zamandan beri kayıp olan bu kutlu kılıç bir Hun çobanı tarafından bulunarak Attila'ya getirilmişti. Artık dünyanın fethi yakındı» zira bu kılıç vasıtası ile yeryüzüne hükmetme yetkisinin Tanrı tarafından Attila'ya tevdi edildiğine inanılıyordu.

Bu duruma ilâveten Bizans'ın kaçaktan geri vermekte ağır davranması, yıllık vergiyi ödemede isteksizliği 2. Balkan seferinin açılmasına sebep oldu (447). Attila'nın idaresi altında birkaç noktadan Tuna'yı geçen ordular, iki koldan ilerliyerek kaleleri Sardica (Sofya), Philippopolis (Filibe), Marcianopolis (Preslav), Arcadiopolis (Lüleburgaz) müstahkem mevkiileri ve şehirlerini zapt ede ede ve Tesalya'da Termopil'e kadar geniş bir daire çizdikten sonra, Bizans başkentini kuşatmak üzere Athyra (Büyük Çekmece)'ye ulaştığı zaman orada, barış yapmak için Theodosios'un sür'atle gönderdiği, Magister ve Patricius Anatotius, Attila tarafından kabul edildi ve anlaşmaya varıldı (Anatolius barışı); buna göre, Tuna'nın güneyinde beş günlük mesafedeki yerler askerden arındırılacak, Bizans harp tazminatı olarak 6000 libre altın ödeyecekti. Ayrıca yıllık vergi üç katma (2100 libre altın) çıkarılmıştı.

Bizans bakımından en ağır şart yıllık vergi idi. Her sene Bu kadar altın tedarik edilmesi imparatorluğun takatim' aşırıyordu. Şaşırıldığı anlaşılan Theodosios, sarayındaki ileri gelenlerin de tavsiyeleri ile, garip bir kurtuluş yolu buldu: bir suikasd 9e Atötrfy ortadan kaldırmak. Başında Edekon (Türk. A. Vâmbery'ye göre Edîk-kün) ile Orestes (Pannonia'lı bir Romalı) 'nın bulunduğu Hun elçilik heyeti le birlikte Bizans başkentinden Attila'nın devlet merkezine yâni Orta Macaristan'a doğru yola çıkart, suikasd tertibinden habersiz tanınmış hukuk bilgini Maximinos başkanlığındaki ve bıraktığı notlarla, başta Attila ve çağı olmak üzere 5. asır Avrupa Türk tarihini teferrutlı bir şekilde öğrenmemize yardım eden kâtip Priskos'un dâhil bulunduğu Bizans elçilik heyetine, tertibi gerçekleştirmeğe memur, gizli vazifeli Bigilas da katılmıştı. Heyet 448 yılı yazında Hun başkentine geldiği zaman, durumdan Edekon vasıtası ile haberdar olan Attila, yaptığı alenî sorgu neticesinde Bigilas'a maksat ve faaliyetlerini itiraf ettirdi, Bizanslıların hiçbirine dokunmadı. Fakat Theodosios'a hitaben yazdırdığı şu mesajı hususî elçi ile imparatora yolladı: 'Theodosios, Attila gibi» asîl bir babanın oğludur. Attila babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attila'nın haraçgüzârı olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisinin canına kıymak istemiştir." Attila'yi teskin etmek üzere Bizans'tan, derhal, yukarıda adı geçen Anatolius ile magister ve kançılar Nomus başkanlığında ikinci bir heyet yola çıkarıldı. Bu elçiler Hun başkentinde Attila'yı tatminler hilâfına, sakin ve yumuşak buldular. Zira Hun dış siyaseti değişmekte idi. İmparator Theodosios'un şahsında Bizans'ı tamamen kendi iradesine bağlı kabul eden Attila, arlık Batı Roma'ya yönelme zamanının yaklaştığı kanaatine varmış bulunuyordu..

Batı Roma'ya esasen son askerî destek 439 yılında yapılmış, ondan sonra yardımlar kesilmiffi. Batı Roma Hun devletine yrihk vergisini muntazaman tediye etmekle beraber, durumun farkında olan başkumandan Aetius, muhtemeller Hun-

Roma çatışmasına hazırlanmakta idi: "Barbar* farla münasebetlerini düzeltmiş onlardan aldığı ücretli askerlerle, Türk usulünde, çoğu süvari birliklerinden kurulu ordular teşkiline girişmiş, Hunlar'a bağlı bazı kavimlerle gizli temaslar aramaya başlamıştı. Buna karşılık Attila da. 443 yularında tekrar alevlenen ve Galya'dan İspanya ya da sıçrayan köylü isyanları ile yakından ilgileniyor, Roma'ya karşı Vandallarla işbirliği imkânlarını araştırıyordu. O da, şüphesiz, Roma İmparatorluğu ve barbar* lardan meydana gelen bütün bir Batı dünyası ile hesaplaşacağı için işin ebemmiyet ve azametini takdir etmekte idi.

44S*lerden itibaren iki yıl kadar süren Hun siyâsi ve askerî hazırlığı tamamlanınca Attia irk diplomatik taarruzunu Roma'ya yöneltti: İmparator III. Valentinianus'un kızkardeşi olup, vaktiyle kendisi ile evlenmek arzu ederek nişan yüzüğü gönderen ve 425'den ben imparator hukukunu hâiz olduğunu göstermek üzere "Augusta" unvan* ile andan, delişmen tabiatlı Honoria'yı zevceliğe kabul ettiğini bildirdi ve cehiz olarak da. imparatorluğun onun hissesine düşen yarısını veya "Augusta"nın kocası sıfatı rfe Roma İmparatorluğunun idaresine iştirak hakkını istedi. Önce oyalamaya yolunu tutan Valentinianus üe Aetius'un teklifi nihayet açıkça red etmeleri büyült Hun seferini meşru duruma soktu. Ren kıyılarındaki Ripuar Frankları ve Vizi-gottar la tğih bir iki anlaşmazlık da savaş havasını olgunlaştırdı.

46t başlarında Orta Macaristan'dan batıya doğru harekete geçen Hun kuvvetlerinin mevcudu 90-100 bin* Türk, bir o kadar da Germen ve İslav olmak üzere 200 btn kişi kadardı. Hm orduları şubat-mart aylarında Ren nehrini üç noktadan aşarak GaVa'ya girdiği sırada, Aetius'un kumandasında İtalya'dan Galya'ya gelerek, Hür* düşman* "barbar* farın sağladığı takviyelerle sayısı 200 bine yükselen Roma ordusu da kuzey istikametinde hata ilerliyor, Mettis (Metz) i (7 Nisan) ve Durocor-torum (Rheim») i zapt eden Hun orduları, bugünkü Paris yakınındaki Aurelianum (Orteans) şehrine ulaştığı zaman, Aetius da oraya yetişmiş bulunuyordu; Fakat kartlaşma Atöfa'mın Türk tâbyesine daha uygun gördüğü Campus Mauriacus (Troyes şehrinin hemen batısında Champagne ovasında) da oldu (20 Haziran 451). Dünyanın jkî yansın birbirinin üzerine yüklendiği, nihayet 24 saat süren ve her iki tarabn çok ağır kayıplar verdiği (kaynaklarda yüzbinlerce ölü) muhakkak olan bu büyük savaşta kinrun galip geldiği hâlâ münakaşa mevzuudur. Batılı tarihçiler, tâ A.Thierry'den bert (1856), AttiJa'nın yenildiğini söylerler ve buna Roma kuvvetlerine imha edtfmeden HunJar'ın çekildiğini delil gösterirler. Ancak son araştırmalar meseleye biraz daha ışık tutmuş görünmektedir. Anlaşılmıştır W; savaş gününün akşamı Roma ordusu dağılmıştı, birlikleri arasında irtibatı kayıp eden başkumandan Aettus bile Hun kınaları araşma düşmüş, güçlkle kurtulmuş, ertesi gün erken saatlerde. Batı Got ordusu, savaşta ölen kırak Theodorik'in oğlu Thurismund idaresinde, muharebe meydanın* terk etmiş, ağır kayıplara uğrayan Frank kuvvetleri de onları takip etmişti. Ayrıca bu savaşta Attila'nın gayesine ulaştığı da aşikârdı. Batıyı hâkimiyetine alabilmek için Roma imparatorluğunun İnsan ve asker deposu durumunda olan Galya barbarlarını saf dışı etmek isteği ile önce Galya'ya yürümüş ve neticede Romanın bu tabii müttefiklerinin savaş gücünü kırarak, Roma'y» desteksiz bırakmağa muvaffak omuştu. Ünlü Aetius'un Roma'da gözden düşmesi bunun neticesi idi. Ordularını Galya ortasından oldukça sağlam ve disip-lin içinde 20 gün kadar bir zamanda başkent bölgesine getirebilen Attila kudret ve

"korkunçluğunu" muhafaza ettiğine göre, Campus Mauriacus'ta Batı İmparatorluğunun ne kazandığı Roma'da sıklık sorulan suallerdendi. Nitekim, daha bir yıl geçmeden Attila İtalya seferine başladığı zaman Roma'nın Hunlar'a karşı çıkacak kuvveti kalmamıştı. Hâdiselere çağdaş Prosper Tiro (Papa I. Leon'un kâtibi)'nun kaydettiğine göre Aetius, mukavemet imkânsızlığı dolayısıyla, imparator Valentinianus'u İtalya'yı terke teşvik etmekte idi.

Attila 452 baharında 100 bin kişilik ordusunu Julia Alpleri'nden geçirek bugünkü Venedik düzlüğüne indirdi. Oradaki meşhur Aquileia kalesini zapt ettikten sonra Po ovasına girdi. Aemilia bölgesini işgale başlayıp Roma imparatorluğunun o zaman başkenti Ravenna'yı tehdit etmesi meselenin nihayete erdirilmesine kâfi geldi. Saray endişeli, halk telâşlı, senato ne olursa olsun barış yapmak kararında idi. Kilise de bu arzuya katıldı. Sür'atle bir hey'et hazırlandı. Hitabeti ile meşhur Papa I. Leon ("Büyük Leon") başkanlığında konsül G. Avianus ve eski "praefecture" Trygetius'dan kurulu bu heyet, Mincio ırmağının Po nehrine döküldüğü düzlükte ordugâhını kurmuş olan Attila tarafından kabul edildi. Papa, imparator ve Dütün hristiyan dünyası adına, büyük Türk başbuğundan Roma'yı esirgemesini rica etti. Beş yıl kadar önce kahir bir kuvvetle Çekmeceye kadar geldiği hâlde nasıl İstanbul'u tahrip etmekten kaçınmış ise, Papa'nın ağzından Roma'nın teslim olduğunu öğrendikten sonra da eski medeniyet merkezini korumayı vazife sayan Attila, muzaffer ordusu ile başkentine dönerken, şüphesiz tıpkı Bizans gibi. Balı Roma İmparatorluğunun da kendi iradesine bağlandığı kanaatinde idi. Priskos'un, 448'de Hun başkentinde Batı Roma elçilerinden duyarak belirttiği gibi, şimdi sıra Sâsâniler'de idi. Oranın da himayeye alınması ile "dünya hâkimiyeti" gerçekleşecekti. Fakat bu Atilla'ya nasip olmadı. İtalya seferinden dönüşte, rivayete göre zifaf gecesinde ağzından kan boşanmak suretiyle öldü (453). Yaşı 60 civarında idi.

Attia, milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış tarihin nâdir simalarından biridir/ttaörası etrafında İtalya'da, Galya'da, Germen memleketlerinde, Britanya'da, İskandinavya'da ve bütün orta Avrupa'da asırlarca ağızdan ağıza dolaşan efsaneler türemiş, romancılara, ressamalara, heykeltıraşlara mevzu olmuş; hakkında ea.çofc-.Mtap yazılan şahsiyetlerden biri durumuna yükselmiş.tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiş!». Son yarım asırda yapdan tarafsız tarih araştırmaları onun, hristiyan ortaçağının taassup kokulu uydurmalan fle HgW ■ bulunmadığını, Nibelungen destanları başta olmak üzere, çağdaşı kayıtların onu iyilik sever, babacan, çok yüksek vasıfta bir hükümdar olarak tanıdığını ortaya koymuştur.

Attila'nın ölümünden sonra, hâtûnu Ankan'dan doğan üç oğlu: sırasıyla İlek, Deng&ik, İmek babalarının yerini tutamadılar. İmparator olan İlek ayaklanan Germen kavimleri ile yaptığı Netao (Avusturya'da } savaşında hayatını kaybetti (454). Çok cesur, fakat siyâsi zekâdan mahrum Deng&ik, imparatorluk birliğini yeniden kurmak için neticesiz mücadeleler içinde çırpına çırpına nftayet bîr Bizanslının kılıcı 11e can verdi (469). İmek ise bu savaşlara katılmamış, kardeşlerinin ölümünden sonra, artık orta Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anlayarak, savaşlarda yorgun düşeri Hunlar'ın büyük kısmı ile, Bizans'tan geçiş müsâadesi olarak Karadeniz'in batı kıyılarına dönmüştür.

knek idaresindeki Hunlar'm, **önce** güney Rusya düzlüklerinde görülen, sonra Balkanlarda ve Orta Avrupa'da birer devlet kuran Bulgarlar ile Macarların teşekkülünde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Geleneklere göre, Bulgar-Türk devleti'nin kurucusu Duio sulâsi ite Macar kabilelerini Tuna boyuna getirerek orada yerleştiren Arpad hanedanı frnek'i 8ta tanımaktadırlar. (V. asırda Hunlar'a Volga'dan batıya doğru rehberlik eden geyik motifli "sihirli geyik" efsanesinde Hunlarla Macarlar (Hunor-Mogor) kardeş gösterilmiştir. Nihayet doğu Macaristan'da yaşamış dan Sekeiter'tn Huniann çocukları olduğu zannını uyandıran bir Başbuğ Çaba efsanesi varda.

c-Ortatfoöti MunlamAk Hımlar

Hunlarsn büyük kısmı Volga'dan *batıya* geçerken, onlardan, güneye, İran'a **inen** bir bölük olduğu iteri sürüten Ak Huniar.diğer bir tahmine göre, hiç olmazsa Ak-Bun- BîaJîî devletinin hanedan ailesi ile hâkim zümresinin teşkil ederler ve Uygufar'm atatan sayılan Tôtesler den Hao-ch'â (Kao-kü)'lerin Cungarya bozkırlarında oturan Hua adlı koluna mensup olup, oradan Horasan bölgesine geçmiş, 5. asrın ortalarına Doğru kuvvetlenerek büyük devlet hâline gelmişlerdir. Mamafih Hun tarihinin bu noktası iy>cc açıklığa kavuşmuş değildir. Hâkimiyetini Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a. Afganistan'a, İç Asya'ya kadar genişleten bu kavim veya kavimlerin admn çeşitli ves&aiarda başka başka şekilde zikredilişi (Priskos'da Kidarsta Huniart; Bizans, Süryâni, Ermeni kaynaklar&ıda Ephtalita, Thedal, Hepthal, Abdal; ban dilinde Hayta!; Lâtin kaynaklarında Hionita; Çin yıllıklarında Hefta, I-ta, Ya-ta veya Ye~ta-î vb. eski Hİnd kayıtlarında Huna Hion) durumu daha da karıştırmadadır. Vaktiyle J. Marquart tarafından {1912} türlü adlarla zikredilen bu kavmin Wskos'un Kidaraîa'ian ile aynı olduğu ileri sürülmüş, Ed. Chavannes Ye-ta'ların mensup olduğu Hoa (Hua) kavmi admtn ^iun* kelimesinin Çince'ye aktarılmış şeklinden ibaret bulunduğunu söylemişft. Bu Türk asıltı kavim Bizans tarihçisi Theophana#<Vfi asm 2 yansı) 'e **göre** *Eftaîit" adını Sâsânî imparatoru Perw-(Rniöî'u mağlûp eden *Hım* hükümdar? Epbtbaianoslan almıştır. İlk defa Kosmas Indikopleustes (545-549 yılları arasında) ve Prokopios (546-550 arası eserlerinde **Ak-Hjrii&c** (leûkoi Hunnot) olarak anılan kavmin Hunlar'la akrabalıklarının açıklığı, 520 sıralarında Çinli seyyah Song-YurVun kayıtlarından anlaşılıyor. 5. Asrın ilk yarısında SâsânBer'le çarpışan Ak-hun hükümdarına "hakan" fKağan) deniyordu, U, Yazdg*rd zamanında {438-457}, İran üzerine baskılarını ayırdıkları yıllarda Ak-Hunların babında en büyük hükümdarı sayılan Kunhas (başka okuyuşlar: Kuhnaz, Huşnavaz. Aşşunvar, Aksungur, Kün-han vb.) İran iç işlerine karışarak hini>, yesinealdığı Fıruzu Sâsânî tahtına çıkarmış (459), hâkimiyetini Afganistan'a doğru genişleterek Kuzey Hff'distan'a dönmüş ve orada, başında Skandagupta'nın bulunduğu Gupta devletini dağıtmıştı (470'e doğru). 463 yılında Ceyhun kıyılarında Ak~Hunlar tarafından mağlûp edilerek yıllık vergiye bağlanan Sâsânîler'in bu sırada geçirdiği dir^MçtVnaî bir sarsıntı öfkelerini fitiîâte sürüfkedi. Bu Mazdek isyanı idi Zerdüşükten mülhem olarak Mazdek. Mani inancındaki ikili telâkki (ışık-karanlık, iyUik-kötükük mücadele) üzerine, o tarihlerde yorulan ve iktisadî darlık içme ö^şen topiuuğu islah etmek iddiası ile, *i\$me&* huzursuzluk âmillerini de ekleyerek, düşüncelerini yaymağa başladı. Buna göre insanların saadetini bozan iki unsur servet ve kadım, herkesin ortak malı tanındığı, takdirde yeryüzünde kütüfök

kalkacaktı. Bu tipik komünist propaganda neticesinde servet sahipleri ve aile müessesesine karşı kışkırtılan halk, Mazdek ve müridleri tarafından ayaklandırıldı. Asiller, din adamları öldürüldü. Kadınlar tecavüze uğradı, evler, konaklar yağmalandı ip tahrip edildi. Devletin sıhhat kazanacağı hususunda Mazdek'» inanmak gafletini gösteren Şah Kavad (488-531) de haps edilmişti, fakat o kaçmak imkânım bularak komşu Ak-Hunlar'a sığındı, İran'da olup bitenleri yakından takip eden Ak-Hun hükümdarı, insanlık yararına hiçbir şey göremediği Mazdek hareketim, **kırıp** yok etmek için, Kavad'ı 30 bin kişilik Hun süvari birliği başında İran'a gönderdi (499). Bu suretle Şah ihtilâli bastırdı ve hâdiselerin gelişmesinden felâketi idrak eden halkın da yardımı ile Mazdek ve taraftarları yakalanarak idam edildi. Tabiatıyla temizlik ve ülkenin sükûnete kavuşturulması uzun bir zamana ihtiyaç gösterdiğinden, Sâsânî imparatorluğunda hak, adalet ve mülkiyet esasında normal nizam, daha ziyâde Kavad'ın oğlu, Anuşirvan (531-579) devrinde kurulmuştur ki, bu şehinşah tarihte "Âdil" lâkabı ile anılır.

Çin kaynaklarına göre, iç Asya'da Karaşar, Kuça, Aksu, Kaşgar ve etrafım hâkimiyetlerine alan Ak-Hunlar bu arada Kandahar'! ve 484 yıllarında Kuzey Hindistan'ı zapt ettiler.* Su harekât "Tegin" unvanını taşıyan ve Kabil'de oturan Toramana adındaki başbuğu tarafından idare edilmişti. V. yüzyıl başlarında Ak*Hun-Eftalit devletinin Mâveraünnehir, Türkistan'a kadar genişlediği zamanda, Toramana'rtm oğlu MhtraguJa imparatorluğun güney kanadının en azametli hükümdarı görünmektedir. Ordusunda daima 700 savaş finto bulunduğu-rivayet ecHtirvFakat bu-dist rahipler (Song-Yun ve ondan bir asır sonra buraya getoft Wtuer>ıTsang>/&fci "Huna kıratından başlanmamışlardır. Çünkü Mihiragula budizmt^fcesi halkı için tehlikeli sayıyor ve budistleri takip ediyordu. Buna karşılık, İskenderiye'den Hindistan'a giden tüccar tsonra keşiş) Kosmas onu Hindistan'ın en büyük hükümdarı olarak gösteriyor ve 530 tarihli Owafe- kitabesinde ve sanskritçe yazılı "Keşmir va-kayinâmeai*<s*de Mihiragula aynı şekilde tasvir ediliyordu.

İran'da Anuşirvan büyük bir devlet adamı olarak belirdikçe Ak44ur> Eftalitler sönükieşti. 552 yılında Orta Asya'da Gök-Türk hakanlığı Kurulup istemi Yabgu Mâveraünnehir bölgesinde faaliyete geçtiği zaman **ise**, Ak-ftjn-Eftaft devleti iki büyük imparatorluk arasında sıkıştı. Gök-Tüfklertn amansız hasım bildikleri Juan Ju-an'larla olan siyâsî ve sıhrî rabitaları da fayda vermedi. Anuşirvan ile İstemi'nin ortaklaşa hareketleri neticesinde Ak-Hun iktidarı yıkıldı ve ütk Gök-Türklerle İranlılar arasında paylaşıldı (564). Bu suretle üç kol hâlinde gelişmiş olan Hun siyâsî hâkimiyeti tarihe karıştı.

2. Tabgaç Devleti

IV. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin'de kudret» .bir siyâsî teşekkül meydana getiren, Çinliier'in To-ba dediktari topluluğu Türkler Tabgaç" onanmışlardır. Orhun kitabelerinde* a* «ık geçes^Gök-Ifffccler yolu He Bizans kaynaklarına da intikal eden (Jaugast) =* Tabgaç kelimesi "Çin" mânasına da alınmıştır. Çünkü Gök^ Türklerin ilk zamanlarında Türkler'ce "büyük" tanınan bu sülâle ÇirVde büküm sürmekte idi. Aslında Türkçe olup, "ulu* muhterem saygıdeğer," mânasını İfade eden Tabgaç tâbiri bilindiği gibi bazı Karahanlı hükümdarları tarafından unvan olarak (Tafgaç, Tamgaç^kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un. Türkter'den bir bölük oldu-

ğunu kaydettiği Tabgaç'lar Çin yıllıklarına göre Asya Hunlan'ndan bir kısımdır. Sû-

iâtenm resmî tarihinde (Wei-shu) de Mao-tun eski To-ba (Tabgaç) hükümdarı olarak gösterilmiştir. Ayrıca Tabgaçlar'ın örf-âdet ve geleneklerinden ÇOŞu: Kurt efsanesi, mağara, dağ, onman kültleri, göç efsanesi vb. Türklerle ilgili bulunduğu gibi, dillerinin de *Türkçe* olduğunu ortaya koyan deliller vardır: Bitegçin (Bitikçi.kâtip, hâriciye nâzın), kapugçin (kapıcı, hâcib), atlaçtn (atlı, süvari birliği), tabagçin (ya-ya.ptyade birliği), tarakçin (koruyucu.mufahız kıtaları), yamçin (posta sürücüsü), aşçin (aşçı, muîbahçı baş»), törü (kanun töre) vb. Tabgaç hükümdarının ağzından

şöyle bir Türkçe *ibare* nakledilmiştir; Atıq bâlgütâg "bir başbuğa verilen isim (onun yaptığı) işi belirtmeli (beigeîemeü) \ Wei-shu, Nan ch'i-shu, Sung- shu gibi Çin kaynaklarında geçen bu kelime ve tâbirler aynı zamanda Tabgaçlar'ın devlet idaresi ve ordu kuruluşları hakkında da bilgi verir durumundadır. Bununla beraber, bu Türk devteUnde oldukça büyük ölçüde Moğolların da yer aldığı anlaşılıyor. Araştır

malarda Tabgaçlara bağlı kabilelerden kimlikleri tesbât edilebilenlerin yarısından i&^lasmm Moğo* menşei? olduğu neticesine varılmıştır. Ancak Moğollar, diğer Çinli halk ile birlikte şüphesiz îeb'a durumundadır.

Çin'lerin "Wei" adını verdikleri bu sülâlenin kurucusu olarak bilinen Şa-mo handan itibaren 70yıl kadar uğraşarak Ta-t'ong bölgesindeki mahallî hükümetçikleri idareleri alıma alan Tabgaçlar'ın büyük devlet halinde gelişmesi Kuei-zamanart-da (385-409) verimli topraklara sahip Doğu Çin'in Hsien-pi'terden zapt edilmesinde (409) oîmuşîur Başkenti Ping-Ç'eng şehri (kuzey Şan-si'de Tat bölgeninde) olan devlet bir yandan Pekin yakınlarına, bir yandan Huang-ho nehri dirseğinin gÇfrıeyi* ne kadar «sanmıştı. Kuzey istikametinde, kudretti bir siyâsî teşekkül telinde beliren H'yen-foi (Hsien-pi)ierin vârisi Moğol menşeli, Juan-Juan'lar yüzünden, ciddî bir geneleme olamıyordu. İki devlet arasında, bazan çok şiddetli, mücadele 150 yû kada*- sürmüştür. Hükümdar Sseu (4G9-423)*den sora* Çin'in başkentleri Lo-yang ve Ch'angan (bugün (Si-ngan-fu)'ı ele geçirerek hâkimiyetini Sarı-Metifr bölgesine yayan ve bulun Kuzey Çini tek fclarede birleştiren büyük hükümdar T'a-o (Ta*-wu) devnnde (424-452) Tabgaç DevieÜ en parlak çağını yaşadı. 427'de Hun Hıa krafeğmî alan ve Juan-joan'lan mağlup ederek bugünkü İç Moğolistan'ı istilâ eden (436) Tanwu, 439'da Kansu'daki son Hun krallığını (Pei-Liang) ortadan kaldırdıktan sonra, Jç Asya'ya yönelerek Karaşar, Kuça şehirlerini himayesine bağladı (448). Böyfece üntö tpek yolu güzergâhı tekrar TOfk hâkimiyetine girmiş oldu. T'ai-wu, Ç*n askerininlaydan ve düveden farksız" olduğunu söylüyor ve kendisi "Börü" (a Kurt Çince şekli, Fc-ü) lâkabını taşıyordu. İmparatorluk merkezini Türk hayat şarîfanna oklukça uygun gelen bozkır bölgesinde (kuzey Şan-sH tufcm *Tai-wu, o saralarda Çin'de yayılmakta olan budizmin Türkler arasında nüfus kazanmasını önlemeğe çalışıyor, idaresi altındaki Çin topraklarında bite budistlerin cfinî faaliyetlerini kontrol ediyordu. Tapınaklarda âyinler dışında din propagandacını yasaklayan bir emirname çıkarmış (438) ve 446'da emre riayet etmeyenlerin şiddette tâkibN emretmişti. *Tahmfnutî* TBrk bünyesini ve seciyesini budizrhin bozucu tesirinden korumak maksadını güden bu tutumun mâna ve değeri daha sonra anlaşıldı. Tedbirlerin ehemmiyetini fark edemiyen halefleri zamanında, hattâ budizmfn himâyesi cihetine gtdikli. İmparator Skin (452-465) ile gelişmeğe başlayan bu durum, sonra büsbütün tozlanarak Tabgaç topluluğunun Çinüleşmesine zemin hazırladı. 493'de başkenti bozkır bölgesinden eski Çin merkezi Lo-yang'a nakleden İmparator

Hong (471-499), Türk töresine karşı ağırlık verdiği soysuzlaşmayı 495 yılında TM örf, âdet, geleneklerini.Tabgaç dilini ve hattâ yazışmalarda Türkçe tâbirlerin kullanılmasını yasaklamakta tamamladı. Buna karşı çeyrek asır kadar devam edan tepkiler bastırıldı. Kiao (499-515)'dan sonra idareyi devir alan imparatoriçe Hu (ölm. 528) budizme o kadar düşkün idi ki, yabancı memleketlerdeki "dindaştan" ile de alâkalanıyordu. 520'ye doğru Hindistan'da Ak-Hun hükümdarı Mihiragula'yı ziyaret ettiğini gördüğümüz Çinli budist rahip bu kraliçenin arzusu ile seyahat ediyordu. Tabiatıyla Tabgaç iktidarı da gittikçe gücünden kaybetmekte idi. Devlet 535'e doğru Kuzey (Tai'de) ve Batı (Ch'ang-an'da) VVeileri adı ile ikiye ayrıldı ve aralarında mücadele başladı. Kısa zaman sonra bütün arazileri Çinli hanedanlara intikal etti (550-556).

3. Gök-Türk Hakanlıkları

Asya "Büyük" Hun imparatorluğundan sonra, her cihetten temsil ettiği Türk kültürü itibariyle ikinci "süper" Türk imparatorluğu vasfında olan Gök-Türk Hakanlığı Türk" sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak kabul etmekle bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, doğu Sibiryadaki Yakut Türkleri ve batıda Ogur (Bulgar) Türkleri dışındaki.Türk asıllı bütün kütleri kendi idaresinde birleştirmiştir. Hakanlığın yıkılmasından sonra, bir yelpaze gibi açılarak dört tarafa yayılan çeşitli Türk zümreleri gittikleri yerlerde Türk" adını ve onun idarî, siyâsî ve iktisadî geleneklerini yaşatmışlardır. Yine Ogurlar ve Yakutlar hâriç, bütün Türklerin tarihinde Gök-Türk teşkilâtının, edebiyatının ^bre ve hayat telâkkisinin izleri devaffn etmiştir. Gök-Türkler'den sonra V Türkçesi (Ogur lehçesi) müstesna, bilumum Türk lehçe ve ağızları Göteffîark Türkçesi'nin damgasını taşır. Doğudan batıya: Orta Asya, Türkistan, Mâveraünnehir, Kuzey Hindistan, İran, Anadolu, Irak, Suriye, ve Balkan Türkleri, Gök-Türkler yolu ile Türk'tür.

Bizim diğer Türk devlet ve zümrelerinden ayırt etmek üzere Gö&Türkler dediğimiz bu topluluk kendine umumiyetle "Türk" veya Türük" diyordu* Ancak kitabelerde kendileri için bir defa Gök-Türk (Kök-Türk) kullanmışlardır ki, "Gök" e mensup, semavî ilâhî Türk" mânasına gelen bu tâbir V. Thomsen'e göre hakanlığın parlak bir devresine işaret etmekte olmalıdır.

a - Birinci Gök-Türk Hakanlığı

Bu çağda, daha doğrusu 6-9. asırlarda Orta Asya'nın "ethnique" görünüşü aşağı yukarı şöyle idi:

O Tiles (Tölös, Tölis, Tölif, Çince'de Tie-te)'ler, bütün Orta Asya'ya yayılmış * görünen en kalabalık Türk grubu. Sui-shu (Çin Sui hanedanının 581-618 yılıhğı)'da 50 kadar kabilesi sayılmakta ve şöyle sıralanmaktadır: 1 kabile Baykal Gölü'nün kuzeyinde, 5 kabile Tola ırmağı kuzeyinde, **5 kabile Tanrıdağları kuzey eteğinde, 9 kabile Altaylar'ın güney babamda, 4 kabile K'ang (Semer-kant) "krallığı" nın kuzeyinde, 10 kabile Şeyhtin boyunda, 4 kabile Hazar'ın doğusu ve batısında, S** kabile Fu-lin (Bizans)'ın doğusunda. Mamafih Baykal Gölü'nden Karadeniz'e kadar yayılan bu toplulukların hepsini de Tferk menşeli saymak doğru olmasa gerektir. Meselâ en batıda gösterilen bazitan-nm (meselâ Alanlar) İranlı oldukları biliniyor. Wu-hun (= Ugor)'da Ural'lı bir kavim

grubudur Töles kabilelerinin adlan tamamen henüz çözülememiş olmakla beraber. Hunlar'dan geldikleri ve umumiyetle dil ve örflerinin Gök Türkleri'nkinin aynı bulunduğu belirtilmiştir. Bazı Çin kayıtlarına göre, Tabgaçfar devrinde (363-534), yüksek tekerlekli araba kullandıklarından dolayı, Kao-kü diye adlandırılan bir kısım Tötes kabileleri, diğer Türkler gibi kendilerini kurt atadan türemiş kabul ederlerdi. Ayrıca T'ang-shu (Çin Tang sülâlesi 618-906 yıllığından naklen 15 Töles kabilesinin adlan verilmektedir. Gök-Türk Hakanlığı zamanında orta ve doğu Asya'da gruplaşan Tötester rol oynamışlardır.

- Tar duş (Çince'de Ste-yen-fo^ Hsietvyen-fo)!ar 7. asrın ilk çeyreğinde töles kabilesinden bir grup Orhun Nehri-Altaylar arasında sakin olup Tölester'in en zengin ve cesurlar* olarak gösterirler.

- Uygurlar Töle ırmağının kuzey sahasında yer almışlardır (aş.bk).

- On-ok'lar, Attaytarn halısından Seyhan (Str-derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede görünüyorlar. 51 To-fti (doğuda, sağ kanad) 5TNo-şf*pi (batıda sol kanad) adı ite lö kabileden kurmu olup, 'Batı Gök-Türkterf diye de aramışlardır. Törgrştef (aş.bk) ve Kariuklar (aş.bk) To'ufar'dan idiler. Ayrıca aynı sahada Çuyü ve Ç'u-m* adlan ile anılan Türk kabilelerinden bir kısmı 630'u takip eden yıllarda. Gök-Türk Hakanlığının fetret devresinde Beşbadk civarındaki kurak bozkırlara çek&nişferve Şa-foTürkteri (Çöl Türkleri) adını sınımlardır.

- Basmalar (Çince'de Pa-si-mt). idukut (hükümdar) onun Türk olduğu belirtilen bu kavmin asten yabancı olup. TÖrkier'le karıştığı ileri sürülmüştür. Daha ziyâde iç Asya da Beş-bakk havaisinde görünmektedirler

- Kirazlar (Çince'de K'i-ku). *Baykat'm* batısında, Yenisey nehrininJ<aynakları bölgesinde <ötter (aş.bk).

- Oğuz'lar Setenga ırmağı-Ötüken bölgesinde (buruyorlardı (aş.bk.).

- Kl-tan, Tatabi Ookuz-Tatar. Cttuz-Tatar gibi Moğol soyundan kabileler doğu bölgesinde Ke*ufen vs Onon nehirleri havalisinde bulunuyorlardı.

Ancak hatırlatmak *gerek* ki, bütün bu topluluklar zaman zaman yer değiştir-roekte,arada btf çözülen boylardan yeni yer» lartikter meydana getirmekte, hülâsa oynak küleler teşkil etmekte idiler.

Gök-Türkter, Çm kayraklarının açıkça belirttikleri üzere Asya Hunlan'ndan4nf-yalardı. Başbuğ ailesi Aşana (eski okuyuşlar Asena, Zena s*b.) adını taşıyoKfu. Aşına soyunun bir dişi kurttan türediğine dair o çağda pek yaygın olduğu anlaşılan rivayetler GöfcTGrkter'in erken tarihlerini efsanelerle karıştırmaktadır. Ancak kurttan türeme geleneğinin Asya Hunları arasında da mevcut olmadığı ve &irt atanm Türkleri, dar, geçt>nez fardan selâmete ulaştırdığı 'rivayetinin 3. asırda Tabgaçiar da da görünmesi Çök-Türkterln eskffğinf ve Türk toplulukları ite yatati ftg-teini ortaya koymakta bulunduğu gibi, Aşına ailesinin, yalnız bir erkek çocuk hayatta kalmak üzere, katfiâma uğramış olduğu r&ayetf'de Gök-Türk erken tarihfir-de mahiyetini İyi bilmediğimiz bfr falanın hâtrasını saklamaktadır. Kurt atajrtancı dolayısıyla Gök-Türk hakanlık aîâretti. altından kurtbaşfif'sancak olmuştur.

Gök-Türkter'in tarih sahnesine çıkaktan anlarda Juan-Juanlar'a tâbi olarak, Aitay dağlarında an anevi san'atları demircilikte uğraştıkları ve Juan-Juan devletine

silâh imal ettikleri biliniyor. Fakat o zaman dahi dağınık değildiler. Çou-shu (Çin yılığı, 550-557'den) ya göre, Gök-Türk devletinin kurucusu Bumın (Çince'de, Tü-mencin atası olarak gösterilen A-hien, "şad" unvanını (Bilge şad) taşıyor ve Bumın'dan hemen önce gelen Tu-wa adlı başbuğ da Ta-ye-hu ("büyük yabgu") olarak tanınıyordu. Demek ki Türk kütlesinin Juan-juanlar'a bağlılığı "fedaratif" mâhiyette idi. Bumın daha 534 yılında kuzey Tabgaç (Wei) idarecileri ile siyâsî münasebet kurmuş, 542'de akıncılarının başında Huang-ho nehri yakınlarında görünmüş ve 545'de batı Tabgaç hükümdarının gönderdiği et^rl imparatorluktan nezdimize 'hey'et geldi, devletimiz bundan gurur duyar" sözleri jfe karşılanıştı, Gök-Türk hanlarından İşbara, 585 deki bir konuşmasında Gök-Türk devletinin "50 yıl önce" kurulduğunu söylemiştir ki, bu da 535 tarihine düşer.

Ancak Bumın'ın 546'da Juan-Juan devletine karşı bir Tötes ayaklanmasını bastırıldığı için, o devlet hükümdarı ile eş-değerde olduğunu göstermek maksadı ile, onun kızı ile evlenmek isteğinin kabaca reddedilmesi üzerine üst-üste vurduğu darbelerle Juan-Juan devletini çökertip arazisini tamamen işgal ettikten sonra resmen "il-kagan" unvanını alması ve böylece, merkezi, eski büyük Hun imparatorluğunun başkent bölgesi, Ötüken (Orhun ırmağını hemen batısında, 47. enlem-101. boylam'da) olmak üzere hakanlığı kurması 552 yılında vâki olmuştur.

Devletinin batı kanadını kuruluşta kendisi ite birlikte çalışan küçük kardeşi İstemime. SYabgu^ühvanm* taşımafc^«iolayısıya doğu kanadınıyüksek hâkimiyetini tanımak üzere veren Burmn devleti kurduğu yıl içinde öldü. İstemi batıda fetihlerine devam ederken, Ötüken'de iktidara gelen, Bumın'ın oğluK'o^o (Kara?) ve bunun erken ölümü üzerine hâkim olan, Bumın'ın diğer oğlu tou-kan (553-572) zamanında devlet, haşmetli çağına ulaştı. Heybetli görünüşü, parlak mavi gözleri, kudreti ve huşuneti Çin kaynaklarında belirtilen Mu-kan Kağan, son bir darbe ile Am Juanlart tarihi mâl ettikten sora» (555k*n-tanlar'ın «e Kırgızların ülkelerini Gök-Türk hâkimiyetine bağladı. Çin'de Batı Tabgaçlar'nın yerine geçen Chou hanedanı ile yeni kurulan fei hanedanını baskı altına aldı. İstemi'röri harekâtına karşı, Çin'den yardım* isteyen Ak-Hun-Eftalit devletine ve Mâveraünnehir talkına Çin askerî desteğini önedi. 564'de Şan-tfdeki-.TM başkenti Tsirvyang't muhasara etti ve kızı prenses Aşına'yı Chou imparatoru ile evlendirdi (568). Kaynakların bildirdiğine göre, geniş ülkelere ve 100 bin kişilik bir orduya sahip olan Gök-Türk hakanını, Çin İmparatoru akrabalık kurma yolu ile teskin etmiş oluyordu.

Mu-kan'ın emrindeki kuvvet hakanlığın doğu kanadını* ordusu idi. İstemi (552-576 tlnce'de Şe-ti-mi) kumandasındaki öteki ordu ise kenefi bölgesinde hareket hâlinde f& Kısa zamanda, Altaylar'ın batısını» tetk Göl ve Tann DağlarıTM kadar hâkimiyetine alan İstemi, geniş çapta askerî ve siyâsî faaliyetleri neticesinde temas kurduğu Sâsânî imparatorluğu ve Bizans gibi Ortaçağın en büyük İki devletim Göktürk politikası İzinde yürütmek suretiyle, Türk hakanlığın bir dünya devleti payesine yükseltti. 561 yılında. Ak-hun-Eftaliter üzerinde yaptığı ilk baskı tecrübesinden sonra, bek transit ticaretini elinde tutan bu devlete karşı Sâsânî imparatorluğunu tabii müttfikleri olarak gören İstemi. Şehinşah Anuşirvan Âdil ite andlaşma akdetti Bu vesile ile kızı. Anuşirvan ile evlenerek İran sarayına imparatoru oldu. Müttfikler tarafından sıkıştırılan Ak-Hun- EftaHt devleti yıkıldı ve toprakları Ceyhan (Amu Derya)smır olmak üzere M imparatorluk arasında paylaşıldı (564). Mavera-

ünnehir. Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten vb, Gök-Türkfer'e intikal etti. Bu suretle iç Asya ipek kervan yolu üçüncü kere Türklerin eline geçmiş oluyordu.

Ancak Anuşüvan bu bölüşmede, zaferdeki katkısına nisbetle "arslan payı" nı almış olmasına rağmen, pek memnun değildi, kervan yolunun Mâveraünnehir güzergâhım da ele geçirmek istiyordu. Bu maksatla, kendi ülkesinden Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılmakla otan ipek nakliyatını durdurdu. Böylece hem ipek ticaretinin ünlü kervancıları olup son taksimde Gök-Türkler'e bağlanan Sogd (Semerkant bölgesi) ahalisinin faaliyetini baitalıyarak, huzursuzluk çıkartmak, hem de Türkfer'i ipek transit rüsumu gibi yüksek bir gelirden mahrum etmek düşüncesini tatbik mevkmeye koydu, istamfntn gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Uzlaşma ümidini kesen İstemi Bizans'a döndü ve İstanbul'a, Sogdlu ipek taciri ve diplomat Maniah başkanlığında bir heyet gönderdi (568). Tarihte bu, Orta Asya'dan Doğu Berna'ya giden ?ik resmî heyet kü. İpek meselesi Gök-Türkler kadar Bizans'ı da ilgilendirdiği için, hattâ Sâsâhî aracılığından kurtulmak üzere, nakliyatı Hind denizi yoluna teksif etmek maksadı ite güney Arabistan'daki +fımyerî devleti ite temaslar aramış otan Bizans' ta, imparator ff Justinos, Türk elçilerini alâka ile karşılamış, isteminin gönderdiği Iskstçö" (Türkçe) mektubu okutmuş ve Maniah'm ağzından teşebbüsün ciddiliğini anlamıştı. Bir ittifak andlaşması yapmak üzere umumî vâli Zemarknos başkanlığında bir heybeti yola çıkardı {566 Ağustos başı). Türk elçileri ile birlikte Karadeniz-Ka&asiar-Hazar Denizi-aral Gölü arasından Talaş yolu ite Tanrı Dağlan'nda Ak-Oağda istemi (Bizans kaynaklarında, Dizabulos, Dilzibulos, Silzio-uioş, Sîembis; Aî-Tabari'de Smcibu) mn huzuruna gelen Bizans elçilerinin hatıraları (Bizans tartf*_vwww *5enanoş- 6. asır sonlan- ve Th. Simocattes -7. asrın ilk yansı) da Gök-Tüfk i «ayauri». kudret ve ihtişamını gözler önüne sermesi bakımından pek kıymetli bir vesikadır. İstemi Bizans ite işbirliği yaparak Anuşirvan't ipek yolunu açmağa zorlamak gayesini güden siyasetinde başarıya ulaşmış, 571 yılında Sâsânî-Bizans çatışması başlamışa. Fakat bu savaşa Gök-Türkler'in katıldığına dair bir aîâmtl yoktur Ancak Anuşirvan'ın oğlu okıp. Gök-Törk prensesinden doğduğu için "Türk-zâde* önye anılan IV. Ormuzd (57&-590)'un son yıllarında (588'ierde) mâdahâte editnçtövBu geç katışm sebebi» Gök-Türklerl M savaşa İş&trak için tazyik eden Bizans'tı QönöBt<^0 müteaddid elçilerden biri olan Valentinus'u 576'da Aral Gölü havalisindeki Türk bölgesinde karşılayan Törk-şad'ın sözlerinden anlaşılıyor. Bu Tûrfç prensi faizans'ı. Gök Türklerin af edilmez hasımları olan Avarları (Varhonfr îa= Uar-huni) himaye etmekle ve "kılıçla değil, atların ayakları altında karınca gibi ezilerek öldürülmeği hak eden* bu kavme bannacak yer vermekle suçluyordu ki, bu doğru idi. Is*©mi*n*n siyasetinin diğer ve daha mühim bir neticesi de şu olmuştu: 19 yıl sürmüş olan (571-590) Sâsânî-Bizans mücadelesinden sonra da iki imparatorluğun arası düzelmemiş birbirini takip eö&n karşılıklı istilâlarda nihayet imparator Herakiaious'ijn Sâsânî başkenti; Madâin (Ktesiphon)'e kadar uzanan seferleri (622-628) Sâsânî imparator tuğunun son mecalini de kırmışbr ki, Kur'an'da bile işaret olunan bu durum İsiâmiyetin kısa zamanda iran'da hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştı.

Gok-TÖfk imparatorluğunda^ İstemi'nin fealryeti dahil bütün askerî- siyâsî teşebbüslerin, adma yapıldığı hakan Mu-kan 57?de öldü. DevM muazzam tfr genişliğe ulaştıran bu büyük hükümdarın (Çin kayıtlanna göre Hakanlığın genişliği

doğudan batıya 10 bin •li" ve kuzeyden güneye 5-6 bin T 10,5 milyon km² civarındadır) hatırası Orhun kitabelerinde akisler bulmuştur: "Dört tarafa ordu sevk edip kavimleri hep itaat altına almış, başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş; ileride (doğuda) Kadırgan dağlarına geride (batıda) Temir Kapı (=Demirkapı, Belh-Semerkand yolu üzerinde, 12-20 metre genişlik ve 3 kilometre uzunluğunda) a kadar- Türk Milletini-hâkim yapmış; -bu ülkeler arasında Kök-Türk (Kavmi) idi-oksız (Hür ve müstakil) oturur olmuş, bilge kağan imiş, alp kağan imiş, buyruk ve beyleri, kavmi (bodun) hep bilge ve cesur imişler..." Ötüken'de tertiplenen büyük cenaze törenine hususî heyetlerle katılan komşu devlet ve kavimler (Çin Tibet, Apar= Apurım, Kırgız, Üç-kurikan, Otuz-Tatar, Kitan, Tatabi) arasında Bizans imparatorluğunun da bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Mu-kan'ın yerine kardeşi T'a-po (Tapar?) geçti (572-581). Kudretli hakanlığın yeni hükümdarı, kendini tebrik etmek Özere hediyelerden başka 100 bin top ipek gönderen Choü imparatoru fle, tebrik için çeşitli hediyelerle birlikte başkumandanını göndermek suretiyle hususî bir itina gösteren, Chou'ların rakibi, Tsi imparatorluğuna "Oğullarım!" efiye hitap ediyordu. Bu, bütün kuzey Çfnln Türk himayesine alındığını göstermekte idi. Ülkesinin genişliğinden dolayı hakanlığın doğrudan doğruya kenefi idaresindeki kanadını Bdye ayırarak, doğusuna, kardeşi K'o-teflnun oğlunu, batısına da küçük kardeşi Jo-ten'ı *Han* unvanları ile tâyto eden, İstemi de e'sasen kendisinin yüksek hâkimiyetini tanımakta olduğundan, ulu hakan durumuna yükselen T'a-po, bir Tsi prensesi ile evlenmek düşüncesine kapıldı ve ayrıca Türk topluüğüçüfî-Ziararlı cihetleri önceki devirlerde Heri görüşlü Türk idarecileri tarafından ortaya konulmuş olan Buda dinini, - bir budist misyoneri (Jnagoupta)'nın telkinlerine kanarak, memlekette himayeye kalktı; bir budist tapınağı ve bir Budftteyköi yaptırdı. Gök-Türk haşmeti zevale yüz tutmuş gibi idi. Tapo dış siyasette de yanlış adımlar tattı. Ts^ler 575 de TcHn hanedanı tarafından y*-kıldığı zaman, oradan kaçarak kendisine sığınan bir Tsi prensini *Çin kağanı' Hân etti. ChouJa^la itfate^^çtılmasına sebep olan bu durum karşısında kalabalık bir ordu lte, Pekin bölgesine üerJeyen Ta-po kendisine yeni bfr Ç&ü prenses vaad edilerek durduruldu (579). Ancak prensesin verilebilmesi içi» Chou hükümdarı, "Çin KağöiW'IW prensinin kendisine teslimini, istiyordu Bir av esnasında bu prensin'Chou'lar tarafından teâşınlmaına göz yumulması millet nazannda hâkakan itibarını büsbütün sarst. Gök-Türk birliği ve kültüründe mühim çatlakların belirdiği bu yıllarda diğer mühim bir hâdisde de İstemenin ölümü oldu (576)

Resmî unvanı "Yabgu" olması gerekirken (kendisine bağı batı Gök-Türk halkı bazen Yabgu Türkleri %öde anılıyordu), kitabelerde bHe "Kağan" diye zikredilen bu büyük şahsiyi öiürriühü.yukanda adı geçefiTürk-şad'ın sökerinden öğreniyoruz. Türk-şad'ı aMriandHn hususlardan biri de, ölen "atasının yas günlerinde Türkler'in rahatsız edilmeleri idi. Yol hatıralan Gök-Töfls hakanlığının batı bölgele-rindi kavimler bakımından çok möhim olan elçi Valentinus'a Wtaben yapılan bu konuşma ayrıca Türk fütuhatının hem şeklini, hem felsefesini açıklamak itibarıyla büyük değer taşımaktadır: "Ben esirlerimiz olan Uar-Huni (Avarelerin hanglyoldan Bizans'a git*1) **6Wyörüm. Khyeperin, Meriçln nerede olduğunu, Tuna'rtm nereye aktığını da biliyorum. Gün doğusundan gün battıma kadar ülkeler bize diz çökmüştür. Atanhrl, Ori-Ogurlah görüyorsunuz. Bize karşı gelmek cesaretini gös-

terdiler, fakat üroidleri boşa çıktı. Roma'ya da geleceğiz*. Gök-Türk sınırlarının Kafkasya'nın kuzeyine kadar uzandığını ortaya koyan bu sözler Bizans'ı açık bir tehdit mânasını ifade ediyordu. Ancak Türk-şad lâtife yapmadığını gösterdi. Kırım'da Bizans'a âit ünlü Kerç kalesi Türk kuvvetleri tarafından zapt edildiği zaman Doğu Roma elçileri henüz Gök-Türk topraklarında idiler (576). Bu, Gök-Türk hakanlığının Mançurya sınırlarından Karadeniz'e kadar uzanarak genişliğinin gaye haddine ulaştığı* tarihte

Istemi'den sonra yerine geçen oğlu Tardu (576-603) (Çincesi Ta-teu, aslında bir unvan), cesareti ve savaş severliği ile babasına benzemekte idi ise de, ihtirası yüzünden. T'a-po Hakan'ın açmış olduğu ayrılık çizgisini büsbütün derinleştirdi. Çinliler, onun bu zaafından faydalandılar: önce, hakanlığın kendine verilmemiş olmasından dolayı küskün olan Ta-lo-pien'i (Mu-kan'ın oğlu) T'a-po'ya karşı kullanarak Tardu'nun yanına gitmesini telkin ettiler. Halbuki Mu-kan bile bu oğlunu tahta namzed göstermemiş idi, *çünkü* annesi asıl (Türk soyundan) değildi. Ulu hakan T'a-po 58? de ölürken, kendi oğlu yerine, onun hakan olmasını arzu ettiği hâlde, danışma kurutu (Devlet meclisi) bunu kabul etmiyerek, K'o-lo'nun oğlu işbara (Çince'de, Şa-po-tue) 'yi hakanlığa getirmişti.

Çin, Gök-Türkler arasındaki anlaşmazlığı körüklemeye devam ediyordu, Ta^o-pien Bat* Yabgusu Tardu'nun yanında, yeni ulu hakan ile mücadeleye hazırlanırken, İşbara da o sırada, Choular yerine iktidara gelerek, Çin'de 350 yıldan beri ilk defa s.yâsi birfik tesis eden Sut hanedanı (581-618) ndan kendi ailesinin intikamını atmak isteyen kansı. Chou prensesinin telkinlerine kapılarak, Çin'e kuvvet sevk ediyor, Su? imparatoru Wen-fc de eskiden beri Çin şehirlerinde ticaretle uğraşan ve dosîkik münasebetleri çerçevesinde, imtiyazlara sahip 10 bin kadar Türk'ü Çin'den uzaklaştırıyordu. Buna karşı işbara'nın ordusu ile Çin'e girmesi, Çin desîse faaliyetinin kestifleşmesine yol açtı. Wer># derhâl Tardu'ya altur* kurt başlı bir sancak göndererek onu Gök-Türk ulu hakanı olarak selâmladığını bildirdi, ihtirası alevlenen Tardu, Çin'e karşı ortak hareket teklif eden İşbara'nın bu isteğini önce reddetti ve tşbar», Gök-Türki'yi gayet iyi tanıdığı anlaşıldı diplomat-general Ç'ang Sun-şeng ile mücadele etmek ve bu ÇinfiYıfa Türk kumandanları arasına soktuğu nifak ite uğraşmak mecburiyetinde kalırken, Tardu, hakanlığın doğu kandanının yüksek hâkimiyetini tanımadığını ilân etti (582). Böylece imparatorluk resmen ikiye ayrılmış oldu.

b-Doğu Gök-Türk Hakanlığı

Zor şartlar altında İşbara dengeyi büsbütün kaybederek, ordu mensupları arasında, Ta-lo-pien'e bağılı olduklarını zan ettiği yüksek rütbeli kumandanları vazifeden uzaklaştırmağa, hattâ cezalandırmağa başladı. Neticede bu askerlerle, prenslerden bazıları Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Etrafında korku ve nefret uyandıran işbara *üa*, kendi kudretinden çok şey kaybettiğini, esefle gördüğü için bizzat, Sui hükümdarına müracaat ile barış dileğinde bulundu. Teklifi sevinçle kabul eden Wen-ti'nin derhâl yolladığı elçilerin başında yine Ç'ang Sun-şeng bulunuyordu. Başkentte Hâtun'un ve diğer Türk iteri gelenlerinin önünde bu Çinli, İşbara'ya hakaret edecek kadar ileri gitti ve "Çin İmparatorunun oğlu" olduğunu kabul eden hakanı "Ç'en' (bende) ilân ettikten sonra memleketine döndü. Doğu hakanlığı

ğı resmen Çin tâbiyetine girmişti. İşbara imparatora yazdığı 585 tarihli* mektubunda şöyle diyordu, "Sui imparatoru dünyanın gerçek hükümdarıdır. Gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır vb."

Gök-Türk hakanlığının parçalandığı, tâbi kütelerin ayaklandığı, Türklerin Çin'e ilticaya başladıkları, Türk hükümdar ailesi mensuplarının birbirine düştüğü bu karışıklıkta İşbara öldü (587). Yerine geçen kardeşi Ye-hu ve arkasından Devlet Meclisi'nce hakan ilân edilen Tülan (588-600) zamanlarında durum düzelmedi. Meşhur Ç'ang Sun-şeng, Gök-Türk hakanlığını büsbütün çökertme yollarını gösteren raporlar hazırlayarak imparatora takdim ediyor, elçi olarak geldiği Ötüken'de türlü desiselerle Türk hanedan üyelerini karşı karşıya getiriyordu. En büyük yardımcısı da, önce Ta-po'nun sonra İşbara'nın, nihayet Tütan'ın öldürülmesinden (600) sonra, Çin'in muvafakati lie tahta çıkarılan K'i-min (600-609)'in karısı dan Çinli prenses Ts'ien-kien idi. K'i-min, bu defa, Doğu hakanlığını kendi idaresine almağa çalışan Tardu'ya karşı kuffaralr&kta idi. Bu K'i-min de imparator Yang-öve gönderdiği Wr mektupla 'Haşmetpenâh'ın âciz bir bendesi" olduğunu, hattâ, vaktiyle İşbara'nın bu© reddettiği Türk kavmirtf-ÇinBter gibi yapmağa hazır olduğunu" yazabiliyordu. Ancak, ölümünden sonra yerine geçen oğlu Şi-pf (Shih-pi, 609-619) Gök-Türk hay-siyetini biraz kurlârabldi: Bir Çnfı ptenses ile evlenmekle beraber bunu, Çfrfln Göl^TOr1frl<sH#^nemü^alesini önleyen bir paravana olarak kullandı. 5-6 yeisinde Doğu Hakanlığı topraklarındaki dağınıklığı giderdi, batıda Tibet'e kadar, doğuda Amur nehri'ne kadar tekrar itaat altına aldı (615) Durumdan telâşa düşen imparator, Türk hanedan azası arasında ihtilâf çıkarmağa dayanan değişmez Çin plânını yeniden tatbike başladı: Bu defa akıl hocası, hususî desîse raporları hazırlayan ve batı için yazdığı eserler başlıca kaynaklardan sayılan elçi Fei-chü idi Hakanın küçüKkardeşiÇ'i-ki-şad'a "hakanlık" teklif edildiL Fakat müMn'n perişanlığını ve Çin tahakkümünün rezaletlerini gören bu genç, teklifi kendisine vaad edilen Çinli prensesle birlikte işddetti, Çinliler başka bir yol denediler; Gök-Türk kumandanlarından baini pusuya düşürerek öldürdükten sonra. Hakan'a, onun muhalefet maksadı ile kendilerine müratcaatetöğini, fakat "aradaki dostluktan dolayı" ortadan kaldırılmasını WÖun bulduklarını bildirdiler. Gaye Hakan ŞHpi ile Gök-Türk şeflerinin araşır» açmalı, Hakan bu oyuna da gelmedi. Son hâdisenin .ÇîrvTürk anlaşmaşp bozduğumu H©rı.şürerek yıllık haracı kesti, savaşa hazırlan*. Plâni, kuzey eyaletinde geziye sıkışmış olan imparatoru baskın ile yakalamadı. Fakat baskın haberi Ötüken'de bulunan ve yukarıda sıra jto öç, hakana zevcelik ettiğini söylediğim» Çinli prenses taratmcten, gizlice Çin'e ytaşönUbö* tpı* sūr*atie geri dönmeğe çalışan imparator, takipçi Gök-TOjk süvarüe&terafından Şan-si'de Yenmen (bugün Tsü-hien) şehrinde kuşatıldı. Ye'şindep ağladığı «vayet edilen in3şwatakYang-ti'nin imdadına yine mahut prenses yetişti: G^^f^ÇK ülkesinde büyük ttr isyan çıktığı söylentisini yayaraH Tj&k ordusunun geri çekilmesini sağladı (615).

Yan-fnln son durumu Çin'de karışıklıklara sebebiyet verdi ve ona karşı muhalefet gittikçe arttı Bu defa da ÇirtfUeri gelenlerinin Gök-TC^te^e sığınmalarına şahit olunuyor ve Şi-pi Hâlöfe Çirtölefa siyasetini kendilerine karşı tekrarlıyordu/Çin sarayım yağmalayarak aldığı kıymetli eşyayı Gök-Türk Hâkanfna sunan mülteci Liang ShMı/ıy, Şi-pi 'ÇTın Kağanı? «an ederek (6f7> kendisine bir kurt başlı sancak verdi. Uu Wu-chou adlı diğer bir kumandanı da "Batı Çin Kağanı" yaparak, Sui'lere karşı

sefere çıkardı. Bunlar arasında, tarihî bakımdan en ehemmiyetlisi Çin umumi valilerinden ü-yüan'ı himayesine alıp desteklemesidir ki, andlaşma gereğince Türk ordularının yardımı ite Sui'leri iktidardan uzaklaştırdıktan sonra Ch'ang-an'daki imparatorluk servetini hakana takdim eden, ayrıca 30 bin top ipek ve yıllık vergi vermeği taahhüt etmiş elan ü-yüan, Çin'de 300 yit kadar hüküm süren meşhur T'ang sülâlesini (618-906) kurmuş ve kendisi İmparator olarak Kao-tsu unvanını almıştır:

Şi-pı*den sonra hakan olan Ç'u-lo (619-621) kardeşinin sert siyasetini takip ediyor ve Hakanlığa karşı tutumu tosa zamanda değişen T'ang imparatoruna karşı Sui sülâlesini canlandırmağa kararlı bulunuyordu. Fakat karısı Çinli Prenses I-ç'ing tarafından zehirlenerek öldürüldü. Hakan olan kardeşi Kie-li (621-630) kifayetli bir adam değildi Hain prenses I-ç'ing ile evlenmiş, ağır dille yazdığı mektuplarla imparatoru tahrik etmişti. Karısının tesiri altında idi. Plânsız, tâbyesiz, sadece cesarete dayanan askeri teşebbüslerinde bir iki defa mağlup oldu. Tutumu millette emniyetsizlik uyandırdı. Sir-Tarduşiar, Bayırkuar, Uygurlar isyan ettiler (627). Vaktiyle Türk himayesine sığınmış olan bir çok Çinli T'ang imparatorundan af dileyerek memleketine dönüyor, K'i-tanlar ve başka kavimler Çin ile temaslar arıyor ve sınır bölgelerinde Çin'e bağlanıyorlardı, imparator Tai-tsung (627-649) Türkler'e vura» cağı darbe içtın vaziyetin olgunlaşmasını bekliyordu. Hakan kuşattığı bir şehir önvryöe mağlup olarak çekilirken yakalandı, muhafaza altında Çin başkentine gönderildi (630).

Tat-tsungun kenditürk Türkler'in Gök Kağanı* ilan ettiği 630 senesi Doğu Gök-Türk fsttkJatintn sonu kabul edilmiştir. Hakanlığa bağlı kabileler ve yabancı topluluklar dağıthyor, Gök-Türk prensleri etraflarına kuvvet toplayabilecek kimseler olmadıklarından, herkes başının çaresine bakıyor, Türkler Çin'e sığınıyorlardı. Gerçi Aşına ailesinden *kağan"lar birbirini takip etmekte idi, fakat bunlar artık Çin sarayının emrinde, sadakat ziyaretleri yapan, hediyeler sunan, imparatorlardan türlü ünvanJar aten birer kukla idiler Gok-Türkie'in acıklı durumunu, Çin sarayında Türkler'e karşı ne yapılabileceği hususunda, İmparator huzurunda cerayan eden münakaşalardan anlamak mümkündür. Neticede kuzey Çin'in Sed boyunda "6 eyalet" bölgesinde Türkfer'in yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Bu suretle belki Türfcfer'in ÇMleşeceği umuluyordu. Fakat 680e kadar geçen 50 yıl devamınc*. Türk milleti kendini unutmadı, ilini, ört ve âdetlerini korudu, tarihin şanlı hatıralarını ruhunda yaşadı 8u arada ufak çapta başkaldırmalar oluyordu. Meselâ Aşına ailesinden bir prensin Aıtaylar'da Töik hakanlığım ihyaya çalışması (646-649), yine Q6k-Türk flS* kumdarlan soyundan tb-çfnin Ort-oklarm başında "kağan" ifân edilerök, (676-673), Çin'e karşı Tibetlilerle ittifak etmesi. Çinliler tarafından şidetle bastırılan bu hareketler arasından en çok hayret verici olan, 639 yılında Kür-şad'ın ihtilâl teşebbüsüdür. T'ang imparatorunun saray muhafız kıt'ast subaylarından olan, Gök Türk prensi Kür-şad (Çince'de Kie şâ-şuai) Türk devletini ihya etmek için 39 arkadaşı ile gizlice bir cemiyet kurmuş ve önce bas geceler tek başına şehirde dolaşan imparatoru yakalamağa karar vermişti. Fakat plânın tatbik edileceği gece ansızın patlayan fırtına yüzünden imparator saraydan çıkmadı. Kararını geciktirilmesini mahzurlu gören Kür-şad ve arkadaştan bu defa doğruca saraya yürüdüler. 40 Türk sarayı ele geçirip başkente hâkim olmayı düşünüyorlardı. Yüzlerce muhafız telef edildi ise de dışarıdan sevk edilen ordu îte başa çıkılmadı. Şehir yakınındaki

Wei ırmağına doğru çekilen Kür-şad ve arkadaşları yakalanarak öldürüldüler.

e - Batı Gök-Türk Hakanlığı

582 yılında Doğu hakanlığı ile resmen ilgisini kesen Tardu, her iki kanadı kendi idaresinde birleştirmek için gayret sarf ediyordu. Doğu hakanlığına baskı yapan Çin'in Tülan hakana karşı kardeşi, Tu'IPyi tutarak iki kardeşi çarpıştırması üzerine Tardu Çin'e yürüdü. Kuzey Çin'de başarılarla ilerlerlerken yukarıda adı geçen gene-rai-diplomat Ç'ang Sun-şeng'in oyununa kurban oldu. Bu ÇtoS Türk ordu efradı ve atlarının geçeceği yollardaki suları, pınarları zehirlenmişti. Tardu böyle bir şeyin yapılacağını hatırına getirmedeği için ağır zaiyat ve telefata verdi. Çekilmek zorunda kaldı (600). Bu tarihe kadar Tardu Kağan batıda pek çok başarılar kazanmış, Höteh bölgesini İmparatorluğa bağlamış, Şehinşah IV. Ormuzd Türk-zâde" (579-590) zamanında, Bizans-Sâsânî savaşlarında, İran iç-işlerine müdahale etmiş, bir Türk başbuğu Derbendi-kuşatırken diğer bir Gök-Türk ordusu Herât, Badgis havalisine girmişti. Bu orduyu durduran ünlü Sâsân? kumandanı Bahram Çupîn'in isyan edip Ormuzd'ı tahttan indirip oğlu Husrav Parviz'i tahta çıkarması, fakat bunun da kaçması üzerine, Bahram'ın kendisini "Şehinşah" Hân etmesi Sâsânî imparatorluğunu karıştırmış, Bizans'ın müdahalesi ile mağlup edilen Bahram sonunda hakana sığınmıştı. Böylece Tardu'nun bir yandan, kısa müddet için de olsa, her iki hakanlığı kendi idaresinde birleştirmesi (598'e doğru), aynı zamanda iran üzerinde hâkim bir durum kazanması, onun 598 yılında Bizans imparatoru Mauriacus'a gönderdiği mektupta ifadesini bulmuş görünmektedir: "Dünyanın yedi ırkının büyük şefi ve yedi ikliminin hükümdarı Hakan'dan Roma imparatoruna..". Çin kaynaklarına göre de, bu tarihte Tardu, Ötüken, kuzey-batı Moğolistan, Aral gölü havalisi, Kâşgar, Mâve-raünnehir ve Merv'e kadar Horasan sahaları üzerinde hâkim bulunmakta ve ulu hakan olarak "Bilge Kağan" unvanını taşımakta idi.

Fakat Tardu Gök-Türk birliğini gerçekleştirmek için çok şiddetli davranmıştı. 601 'de Çin başkenti yakınlarında bir savaşta netice alamaması üzerine birçok Türk boyları ve yabancılar ayaklandılar. Tardu bunlarla başa çıkamadı ve Köke-na'ur havalisinde kayıplara karıştı (603).

Tardu'nun sahneden çekilmesinden sonra, memlekette isyancıların sayısı arttı, nizâm bozuldu. Doğu hakanlığında yeni bir kudret olarak beliren Şi-pi Kağan'a karşı, Tardu'nun torunu Sui'lerle işbirliğine kalktığı ve hattâ ülkesini bırakarak Çin sarayında yaşamayı tercih ettiği için Şi-pi tarafından Çinliler'den teslim alınarak öldürüldü (619). Devlet meclisi'nin hakan ilân ettiği, Tardu soyundan Şi-koei zamanında durum düzelmeğe başladı. Fakat asıl huzur.Tardu'nun küçük torunu olan Tong-Yabgu devrinde (619-630) görüldü. Çin kaynağı rang-shu'ya göre "akıllı ve cesur" olan bu hakan "mahir bir savaşçı ve seçkin bir tâbyeci" İdi. Orhun, Tola ırmakları ile Aral gölü arasında yayılmış bulunan Töiesler'i kendine bağlamış. İrani'lar! mağlup etmiş, güneyde Kandahar'a kadar ilerlemişti, ordusu birkaç yüz tm iyi yay kullanan süvarilerden kurulu idi. Merkezi Talaş şehrinin 75 km. kadar güney doğusundaki ünlü Bin-yul (Bin-bulak= bin pınar mevkiinde idi. Tang-shu'ya göre "o zamana kadar batıda onun derecesinde kuvvetli olanı görülmemişti". Çin ile dostane münasebetler kurmuş olan Tong-Yabgu çağında Hindistan'a gitmek üzere Gök-Türk imparatorluğunu bir baştan bir başa geçerek yolları; şehirleri, dinî ve

kültürel hayatı hakkında çok alâka çekici bir bilgi veren, Çinli budist rahip Hiuen-Tsang. Tong Yabgu'yu da ziyaret etmiştir.

Gök-Türk imparatorluğunun parlak bir devri yaşadığı yıllarda On-oklar ve Kar-tuklar isyan ettiler. Bunları kendi mevkiini tehlikede zanneden Doğu hakanı Kie-ii teşvik etmiş olmalıdır. Bir münazaa esnasında Tong-Yabgu'nun, hakanlığın batı kanadı başbuğu olan amcası Se-pi tarafından öldürülmesi (630) öfkeyi karıştırdı. On-ok'lardan Nu-şi-pi'ler Se-pi'yi istemediklerinden kendileri bir hükümdar seçmeyi tercih ettilerse de. Tong-Yabgu'nun oğlu Se-Yabgu üzerinde birleşildi- Bu defa Tölesler'in ayaklanması devletin Çin'e bağlanmasında birinci derecede âmil oldu.

630 senesi büyük Gök-Türk tarihinin en karanlık yılıdır. Doğu hakanlığı bu sene Çin'e boyun eğmişti. Batı hakanlığı da aynı tarihte aynı akıbete uğradı. Bundan sonra da Aşına soyundan bir sürü "kağan", bazan aynı zamanda birkaç "kağan" Batı Gök-Türk gruplarının başında görülüyorsa da, bunlar Çin'in birer memuru durumunda idiler. Batı Gök-Türk ülkelerinin Çin'e ilhaki 658 de tamamlandı.

• İkinci Gök-Türk Hakanlığı

630680 arasındaki 50 yıllık zaman Gök-Türkler'in istiklallerini kaybettiler bir matem devresi olmuştur. Her ne kadar Orta Asya'da millet olarak Türkler varlıklarını, dil, inanç ve geleneklerini muhafaza etmişlerse de müstakil bir devletten mahrumiyet, "Bey olmağa lâyük evlâdın kul, hâtûn olmağa lâyük kız evlâdın cariyeye olma" s" Gök-Türkler için haysiyet kırıcı bir ıstırap kaynağı teşkil ediyordu. Millet şöyle diyordu: "Ülkeli bir kavim idim, şimdi ülkem nerede? Hâkanlı bir kavim küm, şimdi nerede hakanım?". Kitabelerden anlaşıldığına göre, Gök-Türkler'i bu felâkete sürükleyen sebepler şu üç noktada toplanmaktadır:

○ Sonraki devlet ve idare adamlarının kifayetsizliği: "... Kağan bilge imiş, cesur imiş, buyrukları biJge imiş, cesur imiş, Beyleri de, kavmi de iyi imiş, böylece ülkeyi tutup töreye göre tanzim etmişler... Sonra kardeşler, oğullar kağan olmuş, küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar, buyrukları da bilgisiz, fena imişler... Türk beyler, Türk adını atmışlar, Çin beylerinin adlarını almışlar, Çin hakanına boyun eğmişler, elli yıl işlerini, güçlerini (ona) vermişler..."

© Türk kavminin uygunsuz tutumu: Türk bodunu... Sen aç olduğun zaman tokluğu düşünemezsin, tok olduğun zaman açlık nedir bilmezsin. Bu sebeple hakanın iyi sözlerine kulak vermedin, yurdundan ayrıldın, harap, bitkin düştün. Müstakil hakanlığına karşı kendin yanıldın... Doğuya gittin, batıya gittin. Kutlu yurt Ötüken'i terk ederek gittiğin yerlerde ne yaptın? Su gibi kan akıttın, kemiklerin dağlar gibi yığıldı...", Türk bodunu kendi hakanını bıraktı, hüküm altına girdi. Hüküm altına girdiği için) Tanrı ona ölüm verdi, Türk bodunu öldü, mahvoldu..."

• Kurnaz Çin siyaseti ve yıkıcı propaganda: 'Çin kavminin sözü tatlı, hediyesi mülayim imiş, tatlı sözü, mülayim hediyesi uzak kavimleri yaklaştırdı imiş. Sonra da fesat bilgisini orada yayarmış, iyi, bilge kişiyi yürütmez imiş. Onun tatlı sözünü, mülayim hediyesine kapılan çok Türk kavmi öldü...*"... Çin kavmi hilekâr kurnaz Olduğu için, küçük kardeşlerin büyük kardeşlere karşı ayaklanması, beylerle kavim arasını nifak girmesi yüzünden Türk bodunu ülkesi yıkılmağa yüz tutmuş, müstakil

hakanlık sukuta uğramış,./; "...-Çkt kağanı, Türk kavmi, (cana) bunca işini gücünü verdiği hâlde, Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahv edeyim der imiş, mahv etmeğe yürürmüş..."

Gök-Türk tarihinin bu 50 yıllık fetret devrinin sonunda, kltabefer yolu ile çok iyi tanınan, Aşına soyundan, Kutlug (Çince'de Ku-to-to) feffidâl savaşıma girişti (680). Türk Milleti'nin eski hür ve müstakil hakanlık çağının hasreti içinde olduğunu sezen Küflug, kendinden önceki mücadeleleri fite takip «diyordu: '^deki bazı Türk zümrelerinin aynı maksadla başa geçirdikleri Ni-şu-fu davayı kaybederek kesilen başı Çin başkenti Lo-yang'a götürülmüş (679)*, mücadeleye devam eden, yine Aşına soyundan Fu-nien kalabalık Çin kuvvetleri karşısında yenilerek 53 arkadaşı ile birlikte Lo-yang çarşısında idam edilmişti (Ağustos 681),

Bu sırada Kuzey Çin'de bulunan ve Türk kütellerinin derîn istiklâl iştiağını gerçekleştirmek azmi ile ortaya atılan Kutlug. gizlice teşkilât kurarak etraftaki Gök-Türk ileri gelenlerini ve halkını vazifeye çağırırdı. Sür'atle yayılan harekete katılanların sayısı kısa zamanda 5 bine yükseldi. Davete koşanlar arasında, fi. hakanlık devrinde Gök-Türkler'in ünlü devlet adamı ve kumandam Tonyukuk da vardı.

Kutiug ile Tonyukuk önce, 681'de kuzey Çin'deki Yün-çu eyaletine baskın yaparak 30 bin civarında at, koyun, deve, elde ettiler ve yine gelenlerle kuvvetlenerek Gobi çölü ile Orhun ırmağı arasına çekildiler. Çugay Kuzı (Çince Chung-tsai, ötüken'in güneyinde)'yı yazlık ve daha güneydeki Kara-kurum'u kışlık merkezi yaparak hazırlıklarını tamamladılar. İlk hedefleri ötüken idi. Baykai götünün güney batısında yüksekçe dağlarla çevrili, mahfuz, müdafaası kolay, fakat etrafa akınlar yapmağa elverişli stratejik mevkiide, iklimi mutedil ve otağı bol bir yer olan ötüken yaylası Asya Hunlar ve 1. Gök-Türk Hakanlığı zamanında devlet merkezi olmuş, Törkler'in kutlu toprağı sayılıyordu. Dağınık Türk kütellerini ancak, Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu" ötüken etrafında toplamak ve idare etmek mümkün İdi Kutlug hareketinin gelişmesinden endişelenen Setenga ırmağı boytanntekî Oğuzlahn, tedbir olmak üzere K'Haniar'ia ve Çin ite ittifak teşebbüsleri, bir GÖte-TOrk seferini tacil etti. Tonyukuk'un tavsiyesi ile baskın şeklînde İnekfer Gölü (Orhun'un kollan üzerinde) kıyısında kazanılan savaş (682) Oğuz tehlikesini ortadan-kaldıUi. Tarihî ehemmiyeti haiz bu muharebe Gök-Töfftcein ötüken'e hâlâm olmalarını sağladı. Kutlug "kağan" ilân edilerek İHerigT (İl* devleri derleyip toplan) unvanını aldı ve II. hakanlığı teşkilâtlandırdı: Kardeş» Kapagan (veya Kapgan)'ı "şad" diğer kardeşi To-sMu'yu 'VabgtT tayin eti İstiklâlin kazanılıp, devletin Jkt|Oi(MŞunda birinci plânda rol oynayan TonyukukU devlet müşaviri ("Ayguçı^B) ^pf, ve orduyu hazırlama, idare ve diplomasi işlerinin tanzimini ona tevdi etti.

Y#nt hakanlığın önce Çin'i taamız hedefi olarak alacağı tabii idi. Bir zafer akm-lan resmi geçidi manzarasınıveren Çin seferleri bir yandan.bu eski ve "hilakâr ha-sffrt daim! baskı altmda tutmak, diğer yandan, körpe Gök-Türk devletinin şiddette ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyeoii» bilhassa at gibi zarurî madde ve vasıtalan elde etmek maksadını güdüyor*. Akınlar hep Pekin'den Kan'^A kadar olan sahaya: Çfn şeddinin hemen güneyinden Huang-hofiun güney mecrasına yakm yerlere kadar yayılan ve Çinlilerftn "Çu" dedikleri garnizon ve eyâlet merkezlerine yönetilmiş-

ti; 682'de Ping-çu'ya ⁸ defa. 683'de Lan-çu'ya, Ting-çu'ya, Yü-çu'ya ve Feng-çu'ya 10 defa, 684 de So-çu'ya 6 defa, 685'de yine So-çu'ya ve Hin-çu'ya 2 defa, 686da yine So-çu'ya, Tau-çu'ya 11 defa, 687 de yine So-çu'ya Çang-p'ing'e 9 defa akın yapıldı (Pekin'in kuzey-batısı olan Çang-p'ing, Çin topraklarında ulaşılan en uzak bölge, Tonyukuk kitabesinde geçen "Şantung"). Bu seferler esnasında Çin valileri, kumandanları mağlûp edildi.orduları dağıtıldı, hemen her yerde mukavemet kırıldı. Büyük çapta zaferler Hin-çu'da (Nisan 685) ve So-çu'da (Ekim 687) kazanıldı.

İlteriş Kağan kuzeyde Kögmen (Tannu-ula) dağlarına, doğuda Kerulen, Onon nehirlerinin yüksek vadilerine, batıda Altaylar'a kadar uzanan sahadaki Türk ve yabancı kavimleri Gök-Türk idaresine almıştı (WF defa sefer etmiş, 20 kere savaşmış, Tanrı buyurduğu için düşmanları itaate almış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş, Babam Kağan bu kadar ülke kazanmış...".Kitabeler I). Böylece Gök-Türk devletini yeniden kurup teşkilâtlandırarak, töre'yi tekrar yürürlüğe koyan millî kahraman İlteriş, kutlu Ötüken yaylasında dalgalandığı altın kurt başlı sancığın gölgesinde öldü (692). Vaktiyle İlteriş adına dikildiği iddia edilen, Orhun'un güneyindeki Ongın kitabesinin 720'lerde dikildiği ileri sürülerek İlteriş'e ait olmadığı belirtilmiştir.

İlteriş öldüğü zaman bM 8 yaşında (Bilge), diğeri 7 yaşında (Kül Tegin) olmak üzere iki oğul bırakmıştı. Kardeşi 27 yaşındaki Kapagan (veya Kapgan), hakan oldu (692-716). Çin kaynaklarında adı Mo-ç'o (Türkçe aslı, Bek-çor) diye geçen Kağan, Türk tarihinin büyük fâtihten biridir. Tonyukuk devlet müşavirliği vazifesini yapıyor, kardeşi, yeğenleri ve oğulları yavaş-yavaş Gök-Türk hakanlığının seçkin simaları olarak beliriyorlardı., Kapagan Kağan'ın büyük ve uzak görüşlü bir devlet adamına yakışır plânları olduğu görülmektedir ki, esasları şöyle hülâsa edilebilir:

a- Çin' baskı altında tutmak. Bunda iki maksadı vardı: Türk devletinin huzurunu korumak ve halka yetecek ölçüde ziraî istihşâl imkânları sağlamak; b- Çin'de dağınık hâlde yaşamakta olan Türkleri anavatana (ötügen) çekmek. Bunda da iki maksadı vardı. Türkleri yabana hâkimiyetinden-tartarmak ve Türk ökesinde askerî ve iktisadî gelişmeyi hızlandırmak; c- Asya kıtasındanft kadar Türk yaşamakta ise, hepsini Gök-Türk birliğine bağlamak. Kapagan'ın bu siyasî ve iktisadî görüşleri onu sayılı Türk büyükleri arasında çok yükseltmektedir. Bilhassa & nokta çok dikkat çekici bir siyâsî kavrayış ifade eder.

Genç, haşin ve ihtiraslı Kapagan, seferler ve zaferler dizisini 693 Çin baskını ile açtı. Üng-çu eyaletini şiddetle dlrbeledf ve aynı sene içinde aynı bölgeye yedi sefer deha tertipledi. Sonra Ordos'a akın yaptı. Askeri harekâtını yeniden U%-çü'ya teksif ettiği yıtela (696'da), Şeng-çu'ya.*, Lteng-çu'ya-3/ yngrçtt'ya «efer yapmışta- Katanlarla Çin** bozuşmasını kendi lehtne değerlendirerek, Fang^üh paratoriçesi Wu'yu destekledi. Korkunç K'i-tanlar'ı Hopei bölgesinde ağır bir hezimetle uğrattıktan (Ekim 696) sonra, imparatoriçeden isteklerini sıraladı: 100 bin "hu^s (hu= 12.5 kilo çeken ölçek) tohumluk darHZ-3 bin adet ziraat âleti, 10-fcin (T'ang-shu'ya göre 40 bin) fond demir, Çin topraklarında oturan (Çoğu Ordus'da "6 eyalet" arazisinde idi) Türkler'in anavatana iadesi. Sonra Kapgan Yenisey böl-

gesini işgal etmekte olan Kırgızlar'a yöneldi Mevsim kış (697-696), yol uzun ve meşakkatli idi, fakat bu sefere zaruret vardı. "(Kuvvetli Kırgız Kağanı) Çin ve On-ok kağanları ite anlaşıp, Altun ormanında (Altaylar'da) toplanalım, ordularımızı birleştirdim Türk kağanına saldıralım, yoksa kağan cesur ve ayguç'ı bilge olduğundan o bizi mahv eder demişler" (Tonyukuk Kitabesi).Kapagan ile Tonyuyuk idaresindeki Gök-Türk ordusu 'kar sökerek ağaç dallarına tutunarak, bazan atları yedeğe alarak* yolsuz vadilerden Kögmen dağlarını aştı., Yenisey kaynaklarında Anı İrmağı Kıyısındaki Kırgızlar'ı bastırdı, "han* ı telef olan Kırgız ülkesi teslim alındı (697). Sıra üçlü ittifakta yer aldığını gördüğümüz Türgişfer'e (On-ok'lar) geldi. Fakat Çin, Kapagan'ın isteklerini sürüncemede bırakıyordu. 697 yazında hakan , mevcut duruma uygun olarak, orduyu ve idareyi yeniden teşkilâtlandırdı: Kardeşi To-si-fu'yu hakanlığın sol kanadı 'şad'ı, İlteriş'in oğlu 14 yaşındaki Bilge'yi sağ kanad'a Tar-duş üzerine "şad" tâyin etti ve kendi oğlu BögO (Kitabelerde İnâl Kağan, Çin kaynaklarında Fu-kü)'yü "küçük kağan' yaptı. Bu suretle Türk imparatorluğunda iki cephe teşekkül etmiş, askerî kuvvetler de iki ordular grubu hâlinde tertiplenmişti. Kapagan Çin ile savaşa hazırlanırken, İnâl Kağan ite Bilge Şad emrindeki fakat gerçek sevk ve idaresi Tonyukuk'un elinde bulunan batı ordular grubu da On-oklar'ı devlete bağlamak vazifesini almışlardı. Çin elçilerine karşı Kapgan'ın şiddetli ve kararlı tutumu şimdilik doğuda bir silâhlı çatışmayı önledi. "Ma ş*o'nun kudretinden telâşlananÇin" den derhal Üçbin ziraat âleti, 40 Wn V O #■ 10 **») tohumluk dar» gönderildi ve Yürkter anavatan topraklarına iade edildi (698), Büyük "kagan'ın plânlarından ikisi gerçekleşmişti.

Ancak* Kapagan'»)» kamı bir T'ang prensi ile evlendirmek arzusuna karşı, imparatoriçe Wfc£nun, T'ang'lardan değil de, kendi ailesinden bir prensi damad olarak ortaya söwneşipden öfkelenen Kapagan, yanında bulunan Çin elçilik hey'etinden general Çen-çwvei (Tang sülâlesine mensup olmalı) yi ^Çin kağan* ilân ederek, onunla biSikte aneoav fciima gibi, Çin topraklarında göründü: Kue*-çu, T'an-çu. Png^u, 3tt*çu, Ting-çu, Çao-çu eyâletlerine, aynı sene içinde (698) 30 defa çıkış yaptı. 100 bin kişilik ordusu tarafından, karşı koyan bütün Çin kuvvetleri ezildi, at sürüler», başta olmak üzere bol ganimet ve esir alındı. Qradan kuzeye yönelen Kapagan'a, Çin orduları kumandanı Şa-Ça-cung-i, emrindeki birkaç yüd>Wk kuvvetine rağmen.hücuma cesaret edemiyerek» Gök-Türk s^van tümenlerinin geçişini uzaktan seyrederken, ümidini kaybeden Çin sarayı da orduya gönderdiği gizli bir günlük emirle, 'kagan'ı bulup öldürenfc)* prens ilân edileceğini badtriyordu.

Bu sırada tnâl İle Bilge tarafından sevk edilen batı ordular grubu da, Tonyukuk'un yüksek kumandasında. Atayla*! aşip Yanş-ovası (Cungarya)na doğru ilerlemiş ve Bolçfc^Uwgu gölünün güney-batı kıyısında; bugüei Tokoi kasabasına "ateş ve fırtına" gibi saldıran Türgiş kagantain kumandasındaki 10 tümeni (İpO bin kişilik) Ön-oklar ordusu üzerinde kesin zafer kazanmıştı (698). Türgiş hakanı U-çe-le'riin esareti, yabgusu ve şadının yakalanması ile neticelenen Bolçu savaşı. On-oktar'ın bütün To-lu ve Nu-şj-pi kabileler»», BalkaşX Işık göl. Çu ve Talaş bölgesindeki TürMer'i Gök-Türk birliğine bağlamış. Hâkanbğm sınırları Taşkent.tf» fer-gana'ya dayanmıştı. Çin kayıtlarına gür*» "Mo-ç'o zaferlerinden gurur duymakta, imparatorluğumuzu hakir görmekte. Yüksek gayeleri var. Her tarafa ordular sevk ediyor. Arazisinin genişliği 10"J*ı 'V («aşağı yukarı 4500 taneden fazla. Bütün

barbarlar. («Çin dışındakiler) onun emri altında...". Böylece vaktiyle Tardu'nun, Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam 100 sene sonra Kapagan Kagan'ın Doğu-Bat» hakanlıklarının topraklarını tek idarede toplaması yolu ile "dehşet verici Türk birliği ihya edilmişti". Ancak Kapagan'ın plânında 3. noktanın tamamlanması için Mâveraünnehir'in de zaptı gerekiyordu.

Coğrafi mevkij]. Udimi, verimli toprakları 8e zenginliği bütün kaynaklarda övülen Mâveraünnehir'de o sırada Gök-Türk ordularına karşı koyacak bir kuvvet yok idi. Türk soylu bazı ailelerin idare ettiği "şehir krallıkları" 6751'den beri, nisbeten küçük Kuvvetlerle ufak çapta teşebbüslere girişen Müslüman-Arap kumandanlara ('Abdullah b Ziyad, Sa'id b. Osman, Musa, Mühelleb v.b.) başarı ife mukabele etmekte idüer

Yine Tonyukuk'un yüksek kumandasında olmak üzere, "inal kağan" ve Bilge taraflarından sevk ve idare edilen, o sene henüz 16 yaşındaki Kül Tegin'in de dahil bulunduğu Gök-Türk batı orduları grubu Altaylar-Bolçu-Yarış Ovası "Kavimler kapısı" -Çu ve Talaş havzaları- Karadağ kuzeyi üzerinden inci (Seyhun= Sirderya) kıyılarına ulaştı ve nehri geçerek Mâveraünnehir'in Kızıl-kum çölüne daldı ve tam güney istikametini aldı. Ordunun bir kısmının, muhtemel bir yan hücumu karşı, İnal idaresinde burada bırakan Tonyukuk ilerledi ve ilk olarak Semerkand'ın güney doğusunda savaşa hazır bekleyen **Sok** kumandasındaki orduyu ezdi (701), esirler ve zengin ganimet elde etti: "san attın, beyaz gümüş, kız-kızan..." (Tonyukuk Kitabesi), aynı zamanda Çinlilere karşı da bir zafer kazanıldı: Bilge ile Kül Tegin, Keş şehrinin doğusunda. Ato-çub (Chao-wu) kavminden de aldığı yardımlarla 50 bin kişilik Wr kuvvet başında, Gök-Türkler'in ipek yolu geçiş hattına inmesine engel olmağa hazırlanan Çinli general Ong-Tutuk (Wef Yüan-çung) u Idukbaş mevkiinde mağlûp ve ordusunu imha ettiler. Cesaret ve savaşçılığını ilk defa bu muharebede ortaya koyan Kül Tegin Çinli kumandanı, eli ile yakalayıp esir etmişti. Bu suretle engeller kalkınca Gök-Türk ordusu Tamir Kapı (Demir Kapı)'a ulaştı. Burası, bilindiği gibi, M.O. asarlardan beri İran-Turan (Türk) ülkelerinin arasında tabii? sınır kabul edilmekte idi.

Mâveraünnehir seferi münasebeti ile Orhun kitabelerinde ilk defa müslüman Arabiar (Tâzik) zikredilmiştir, iranlıların Araplar'a verdikleri Tazi adından (Tay adlı Arab kabilesinden) gelen Tazik, (Türkler tarafından, sonraları İranlılar için kullanılmıştı; Tacik), ozaman. Keş, şehrinde karargâh kurmuş olan, Horasan valisi, Mühelleb'in kuvvetleri ile ilgili olmalıdır. Anlaşıldığına göre İnal kumandasındaki kuvvet bir Arap hücumuna karşı orada bırakılmış, fakat Mühelleb ordusu her hangi bir harekette bulunmamıştır.

Diğer taraftan Kapagan Kağan Çin'e akınlarına devam ediyordu. 700'de Lungçu'ya "i sefer. TO^de Yen-çu, Hia-u. Şî-lfng, Hin-çu, Rng-çu bölgelerine 20 sefer yaptı. 704'de Kül Tegin ile Bilge'nin de katıldıkları büyük Ming-şa muharebesinde Çaçı Sengün (Şa-ça Çung-i) kumandasındaki 80 bin kişilik Çin ordusu hezimete uğratıldı ve hemen arkasından Lung-çu, Yuan-çu, Hin-çu'ya karşı 11 akın tertiplendi. T'ang imparatoru Çung-tsung yine bir günlük emir neşrederek, Kapagan'ı esir eden ve öldüreni "prens" unvanı ve 2 bin lop ipek vererek taltif edeceğini ilân ediyordu. Ayrıca bütün vazifelilere Gök-Türkler'i mağlûp etmek için plânlar hazırlamalarını emretti. Bunun üzerine sarayın yüksek memurlarından Lu Fu'nun imparatora

sunduğu raporda çare olarak: 1- Barbarları birbirine karşı tahrik etmek, 2- Barbarları iki cephede birden savaşa zorlamak, yolları tavsiye ediliyor ve M.ö. 36 yılında Çr-çfinfn böyle yenildiği hatırlatılıyor; -

Bu arada, 649'dan beri Çin ile siyasî münasebetler kurmuş bulunan Basmıllar tekrar itaate alındı (704). 709'da Çik'ler ve Az'lar. (her ikisi de Kırgıfolar'ın doğu komşuları) Bilge tarafından hakanlığa bağlandı. Gök-Türk ordularının uzaklarda meşgul olmasını fırsat biterek başkaldırmağa teşebbüs eden Kırgızlar'da Bilge-Kül Tegin idaresinde "mızrak boyu kar sökerek Kögrrien dağlarını aşan" Gök-Türk orduları tarafından Songa ormanında ikinci defa mağlûp edildi (710). Aynı yıl içinde Tola ırmağı civarındaki Bayırkular, Türgi-yargın gölü savaşında bozguna uğratıldı. 711 yılında yine Bolçu civarında Türgiş kuvvetleri darbelendi, han'ı, yabgu'su, şad'ı öldürüldü. Türgiş ülkesi ve "Kara Türgiş" halkı İtaate alındı ve bir Mâveraünnehir seteri daha yapıldı. Bunun sebebi, kitabelere göre, "Sogdak (Semerkand bölgesi) kavmini tanzim etmeli idi. Bu seferin icra edildiği yıllar (711-714) Mâveraünnehir'de meşhur Kutayba b. Müslim idaresindeki Arab ordularının kesin basanlar sağladığı devre tesadüf eder. Kutayba. Buhara'y* aldıktan sonra Sogd başkenti Semerkand üzerine yürümüş, 300 muhasara makinesi ile kuşattığı şehri, Türk asıllı "kral" Gurak'ı serbest bırakmak şartı 8e, teslim almıştı (93/711-712). İslâm kaynaklarında bu münasebetle Mâveraünnehir halkının Türk hakanından yardım istediği böylece, Arablar'la mücadele eden müttetik Mâveraünnehir kuvvetlerinin başında bulunan Hakanın oğlu'nun bir gece baskınında bozguna uğradığı bildirilmektedir. Bu kayıt Gök-Türkler'le ilgili sayılmış ve mağlûp olanın Kül Tegin olduğu iddia edilmiş, mağlûp olan "Gök-Türk prensi"nin mutlaka Kül Tegin olması gerekmediği beyan edilmiş, son olarak da Kapagan Kagan'ın mağlûp olduğu düşüncesi üzerinde durulmuştur. Gerçekte ne Kapagan'ın ne Bilge'nin, ne de Kül Tegin'in o sırada Mâveraünnehir'e gelmeleri mümkün idi. Zira onlar, hakanın şiddetli tutumundan dolayı isyan eden Türgiş ve Kartuklarla meşgul idiler (711-714). TonyuRuk'da ^05'den beri faal vazifeden çekilmiş bulunuyordu* Esasen yukarıdaki iddialar, bahis mevzuu rivayetin, kumandan Kutayba'nın mensup olduğu Bâhila kabilesinden çıkmış olması, fakat, bu devir Mâveraünnehir İslâm harekâtı bakımından ana kaynak durumundaki İbn'ül-A'sam 'ül-Küff'de böyle bir rivayetin geçmemesi, Orhun kitabelerinde bir savaştan değil, sadece bir "tanzim" keyfiyetinden bahs edilmesi ve bu husustaki Çin kaynakları ile karşılaştırılmasından Gök-Türk ordularının başka yerlerde bulunduğu tesbiti sebepleri ile, doğrulanmamıştır. Bu duruma göre. 712 yılında Sogd kuvvetleri başında Araplar'a yenilen kumandanın İir Türgiş "hari'ı (daha doğrusu bir Türgiş başbuğu) olabileceği neticesine varılmıştır.

Kapagan Kagan'ın gittikçe şiddetini arttıran, müsamaha tanımaz sertliği, huzursuzluğu arttırıyor, gördüğümüz gibi, bilhassa *Tütâ* boylarının ayaklanmalarına yol açıyordu. 711 yılında Kara-Türgiş isyanı KükTegin tarafından bastırılmış ise de, aynı yılda başlayıp âenedea-fazla süren ve Çinin tahriki neticesinde bütün On ok-lar'ın katılmaları ite-tybe alevlenen Karluk isyanı hayli güçlük çıkarak İmparator Çung-feung'un Kan'su'eyaletierirdeW orduların» Göfc-Türkler'e karşı seferber hâle getirdiği bu sıkıntılı günlerde, "Türkistan" daki yurtlarından kalkarak ötüken'e kadar sokulmağa muvaffak olduklarılaşılan Kartuklar ve müttetikleri ancak Kapagan,

Bilge ve KOI Tegm'in ortak harekâtı le Tamıg Iduk-başı (Tamir ırmağının kaynağı. Her yıl mayıs ayında Gök-Türkter'in büyük törenler tertipledikleri yer)'daki şiddetli savaşta mağlûp edilerek dağıtabildiler. Bir kısım Karluk kütlesi ve başkaları Çin'e sığındılar ve San-yuan bölgesine yerleştirildiler. Tamıg Iduk-başı muharebesi tam zamanında kazanılmış, Gök Türkleri iki cephede savaşmağa mecbur etmeği hedef alan Çm kuvvetlerinin Kartuklar lehine müdahalesi önlenmişti. Şimdi de Çin hazırlığın! sat dışı etmek gerekiyordu: Çin yığmak merkezi Beş-balık üzerine sefer yapıldı (714). Çin kaynaklarına? belirttiğine göre, hâl Kağan ite Tung-iç Tegin ve hakanın eniştesinin kumandasındaki sevk edilen ordu, Beş-balık'ı kuşattı. Kitabelerden, Bilge'nin de katıldığı aniaşian bu harekâtta şehir ele geçirilemedi ise de karışıklıktan faydalanarak Tokmak'daki Türk kabileleri üzerinde bir zafer kazanmakla iktifa eden Çinlilerin Gök-Türkler'e karşı büyük ölçüde taarruzu ortadan kaldırılmış oldu.

Ancak hakanlık bir kazan gibi kaynamakta idi. Kitabelerdeki j "Amcam Kagan'et idare» kanşıkuk içine düştüğü, halkta ikilik ortaya çıktığı zaman..." gibi İfadeler de durumu açıklamağa yeter. Az'lar ve arkasından izgiller şiddetle ezildi (715). Fakat hakanlığın esas kütlesini meydana getirdiği için devleti temellerinden sarsarak, nihayet ihtilâle sebep olan Oğuzlar'ın isyanları Gök-Türk içtimaî bünyesinde dada yaralar açtı ve en büyük neticesi batı (On-ok'lar ülkesi, yâni Kartuklar, Türgrşler ve Mâveraünnehir) 'm hakanlıktan kopması oldu. 714 yılı sonbaharında baş&dtğ* anlaşılan Oğuz ayaklanmalarının- Oğuzlar'ın devlete olan nisbetleri dolayısıyla- j hayretle karşılandığı kitabelerden sezilmektedir: "Dokuz Oğuz kavmi kendi kavmim idi, gök ve yar karıştığı için, düşman oldu". 715 baharında Kagan'ın açmak zorunda kaldığı* Dokuz-oğuz seferinde mağlûp edilen Oğuzlar'ın hayvanları öldürüldü. 716 senesinde Oğuz kabilelerinden Bayırkular şiddetle tenkil edildi. Fakat, bu ömrü boyunca durup dintenmiyen haşin tabiatlı kapagan Kagan'ın seri hâlindeki zaferlerinin sonuncusu oldu. Kendinden emin, Ötüken'e dönerken yolda Bayıfkular'm pususuna düştü, üzerine atılan bir Bayırku'lı tarafından öldürüldü (22 Temmuz 716). Bayıfkular'm Çin ile temas halinde oldukları, bu sırada onlar nezdinde bir Çin elçisiron bulunmasından anlaşılıyor. Hattâ rivayete göre Kapagan'ın kesilen başı bu elçi tarafından Çin'e götürülmüştür.

Kapagan'ın yerine geçen oğlu tnâl (Böğü) hakanlığın bu en buhranlı devrinde devlet dizginlerini elinde tutacak kudrette değildi, Karışıklığı önleyememiş, yurda *huzur* getirememişti. Halbuki Tüm halkı bu hususları hakandan beklerdi. Oğuzlar büsbütün avelendikleri için devleti kurtarmak işi, literiş'in oğulları, Bilge ile Kül Tegin'in omuzlarına yüklenmişti. 710 yıında Küf Tegin 5 Oğuz seferi yapmış (Togubank, Kuşagak, Çuş-başı. Ezgenti-kadaz savaşları. Bunlardan 2.de Oğuzlar'dan Edteierte, 4. de yine Oğuzlar dan Tongralarla savaştı. 3. muharebenin yeri bilinmiyor) ve seterlerden dördüne Bilge de katılmıştı. Kitabelerde Gök-Türk ordusunun takatten düştüğünü ve cesaretini kaybettiğini belirten ibareler vardır. Bütün bu olup bitenler yeni hakanın beceriksizliğine atf olunuyor ve halkta, Tanrı tarafından hakanlık vasfının ondan geri alındığı kanaati uyaniyordu. Ülkenin felaketten kurtulması için hakanın değişmesi lâzımdı. Çin kaynaklarındaki izahata göre, her hâlde Böğü'nün direnmesi neticesi, değiştirme zor kullanılarak yapıldı, inal Kağan, kardeşi, akrabaian, beyleri ve taraftarları öldürdü. İhtilâl plânı iki kardeş, Bilge ve Kül Tegin tarafından hazırlanmış, fakat Kül Tegin tarafından icra edilmişti.

Bilge, kardeşinin ısrarı ile, Kağan oldu (716-734). Kül Tegin de Gök-Türk orduları başkumandanlığını üzerine aldı. 705 yılından beri yüksek mahkeme üyeliği yapmakta ikanı» Bilge' nin kayınbabası olduğu için ihtilâl sırasında dokunulmayan Tonyukuk da tekrar eski vazifesi olan "Ayguci" (devlet müşaviri)'lığa getirildi. Fakat umumî bir yorgunluk, bezginlik vardı: Tanrı Türk kavmi yaşasın diye beni tahta oturttu. İçte aşsız, dışta giyeceksiz, bir kavme Kağan oldum. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, sanı unutulmasın diye kardeşimle sözleştik. Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kül Tegin ile şadlarla ölesiye çalıştık." (Kitabeler). Oğuzlarla mücadele eski şiddeti ile devam ediyordu. O sene büyük ölçüde hayvan telefataına sebep olan kıtlıkta bile Bilge sefer halinde idi. Ötüken üzerine yürüyen Üç-Oğuzlar püskürtüldü. Dokuz Tatarlar'la ittifak ederek hücumu geçen Oğuzlar Ağ'u'da cereyan eden İki savaşta bozguna uğratıldı ve Oğuz kütelleri yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına doğru çekildiler (717-718). 717'de başkaldıran Uygur İl-Teberleri ile 718'de tekrar isyana teşebbüs eden Kartuklar ite savaşıldı ve başarıya ulaşıldı.

Bilge Kağan Çin ile iyi geçinmek arzusunda idi. Bunun lüzumuna, Tonyukuk'un da Çin'in kuvvetli, Gök-Türkler'in ise yorgun ve ihtimama muhtaç oldukları hususundaki kanaati neticesinde inanmıştı. Fakat sığıntı Gök-Türk prensi 9e etrafındakiler i Bilge'ye karşı silahla mücadeleye teşvik eden Çin, Türkler'in durumunu İstismar hevesi ile, Gök-Türk barış teklifine (721) 300 bin kişilik bir ordu hazırlamakla cevap verdi. Aynı zamanda K'i-tanlar ve Tatabtlar'ın askerî desteğini elde eden Çin, Beş-balık'taki Basmillar ile de anlaşmıştı. Nazik durum büyük devlet adamı ve stratej Tonyukuk tarafından kurtarıldı. Onun plânları, sevk ve idaresi altında önce Basmillar mağlûp edilip Beş-balık kuşatıldı, K'i-tanlar ve Tatabılar safdışı edildi (722-723), sonra da yalnız başına kalan Çin şiddetli kar darbe ile baskı altına alındı: Santan (Kan-su'da) savaşında Çin ordusu bozguna uğratıldıktan ve Beş-balık zapt edildikten sonra Liang-çu, Kan-çu, Yuan-çu bölgeleri 10 sefer yapılarak ele geçirildi- Hakanlık eski zindelik ve itibarını kazanmıştı. Bütün doğu ve Tarbagatay'a kadar batı hakanlık idaresinde idi. Hattâ Bilge, 717 karışıklığında ötüken ile: alâkasını kesip kendi başına bir devlet durumuna girmiş olan Türğiş hakanlığını bite kendine tâbi saymakta idi. Bu başarılar üç Gök-Türk büyüğünün: Tonyukuk, Bilge, Kül Tegin'in azim ve gayreti ile elde edilmişfi. Çin de şüphesiz durumun farkında idi. İmparator Hüang-sung'un başkanlığında yapılan bir toplantıda şöyle konuşuluyordu: "...Gök Türkter'in ne zaman, ne yapacakları bilinmez. Kağan Bilge iyidir, milletini sever, Türkler'de ondan memnundurlar... Kül Tegin harp san'atının ustasıdır, ona karşı koyacak bir kuvvet güc bulunur... Tonyukuk ise otoriter ve bilgedir, niyeti^ Kurnazlığı çoktur. İşte bu üç *barbar" aynı anlayışta olarak bir aradadırlar.' . 724'de Çih ile anlaşma olmuştu. İmparator, Bilge Kagan'ın taleplerinden olan bir Çin'li prenses ile evlenme işini görüşmek üzere Ötüken'e elçi gönderdi. Hakan bu etçiyi, hâatun'un, KŞ Tegin'in ve Tonyukuk'un hazır bulunduğu mecliste kabul etti (71f}, daha sonra kendi elçisi, nazırlardan Mei-lu-ç'o (Buyrukçur)'u Çin başkentine gönderdi. Çin sarayında itina ile ağırlanan bu elçinin temas-tan naflcesinde So-fank (Ling-çu'da) şehrinin, Gök-Türkler'in serbestçe ticaret yapabilecekleri ortak pazar-yeri olmasına karar verildi.

Büyük Gök-Türk devlet adamı Tonyukuk ile ilgili son haber 725'e aittir. O, her-

hâlde bu tarihten az sonra ölmüş olmalıdır. Gök-Türk istiklâl savaşı hazırlıklarından itibaren, İHeris. Kapagan, Bilge zamanlarında devlete 46 yıl hizmet eden, savaşlarında hiç başansızlığa uğramayan, "Boyla Bağa Apa Tarkan" unvanlarını taşıyan 'btige*' ve strateji Tonyukuk hakanlığın ordusunu, mâliyesini, adliyesini tanzimde **başta** geliyordu. Çin kaynaklarında bile bu meziyetleri belirtilmekte ve "Aygucı" olarak hakanlar üzerindeki tesirini, aynı zamanda o çağın dinî kültürel cereyanlarını nasıl yakından takip edip Türk milleti açısından değerlendirdiğini gösteren deliller verilmektedir; Bilge Kağan, Çin'de olduğu gibi, Türk (tikesinde de şehirleri surlarla çevirtmek, hisarlar yaptırmak istiyordu. Tonyukuk itiraz etti: "Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren bir milletiz. Hayat tarzımız bizi daima bir *harp* egzersizi içinde tutmaktadır. Gök-Türkler'in sayısı Çinlilerin yüzde *W* bile değildir. Başarılarımız yaşayışımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder. akınlar yaparız. Zayıf isek, bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak, Tang orduları bizi kuşatır, ülkemizi **istilâ** eder. Bilge nin diğer bir düşüncesi de memleketinde budist ve taoist tapınaklar inşa ettirerek bu din ve felsefeyi Türkler arasında yaymaktır. Tonyukuk şöyle dedi: 'Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratır. Kuvvet ve savaşça yolu bu değildir. Bize uygun düşmez. Türk milletini yaşatmak istiyorsak, ne bu çeşit tâlimlere, ne de bu türlü tapınaklara ülkemizde yer vermemeliyiz". Kaynağın (T'ang-shu) ilâve ettiğine göre, bu tavsiyelerdeki "derin mâna" Gök-Türk başkentinde ryî anlaşılmalıdır. Bugün batılı araştırmacılar tarafından Tonyukuk'a "Gök Türk Bismarck" denilmektedir.

Tonyukuk OidOkten sonra, hâtırasına Orhun'da Bayın-çokto mevkiinde bir kitabe dikilmiştir fherhâide 726-727*lerde). Yalnız Türkier'den kalma bir millî tarih kaynağı olarak değil, aynı zamanda Türk dili ve edebiyatının uzun ve kolayca okunabilen ilk âbidesi olarak da küttür tarihinde mühim yer tutan bu kitabe metnirtn bizzat Tonyukuk tarafından kaleme alınmış olması ihtimali, Aygucı, Bilge Tonyukuk'a Türk edebiyatının adı ve şahsiyeti bilinen ilk siması olmak şerefini de kazandırmaktadır

731 yılında da Küf Tegin öidü (eski Türfc takvimlerine göre, "koyun" yılının 17. günü» 27 Şubat 731). 47 yaşında idi ve inanç, Apa, Tarkan unvanlarını taşıyordu. 7 yaşından beri ömrünü Türk milleti'nin yücelmesine hasır eden cesareti, savaşçılığ» hem Türk, hem Çin vesikalarda övülen Küf Tegin'in büyük kahramanlığından biri, Gök-Türk karargâhının 716'da Dokuz-oğuz'lar tarafından basıldığı zaman görüşmüştü. Bilge Kağan anlatıyor: "Anam hâtûn, büyük kadınlar^fcardeşlerim, gelinim, prenseslerim cariye olacaktı. Ötenler yolda kalacaktı. Küf Tegin karar-gâhı vermedi. O, olmasa idi hepimiz ölecektiniz * (Kitabeler), ölümü hakanlıkta büyük teessür yaratan kahraman hakkında işte kitabelere geçen samimi ifadeler (Büge'tin ağzından): "...Küçük kardeşim Küf Tegin öldü, görür gözüm görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu. Zamanın takdiri Tanrınındır. Kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır. Yastandım, gözden yaş. gönülden feryat gelerek yanıp yıkıldım... Milletimin gözü, kaşı (ağlamaktan) fena otecek diye sakındım". Çin'de de aynı üzüntü duyulmuş, imparator hususî elçi ile ötüken'e baş sağlığı mektubu göndermiş, Küf Tegin'in hâtırasına dikilecek âbideye Çince bir metnin de hakkedilmesini arzu etmiş-'ti. Bilge Kağanın isteği ile hazırlanan Küf Tegin kitabesininTürkçe metnini Küf

Tegin'in "atist^atabey't) ^{prens} Ybhıg Tegin yazmış ve 20 günde taşta hakettirmişti. Gök-Türk tarihî kütüfrvrTürk dil ve edebiyafe yönlerinden emsalsiz hfr değer taşıyan bu kitabe ile birlikte Küf Tegin'in anıt-kabri ve içindeki nakış ve tasvirler tamamlanmış ve büyük cenaze töreni 1 Kasım 731 günü fKoyurf atfının 9. ayam 27ö) yapılmıştır. Törrrt Gök-Türk halkı ve ileri gelenlerinden başka'ÇkvKMM Tatabı, Tibet, 4tart, Sogd, Buhara, Türgiş, Kırgız vb. devlet ve kavimler hususî hey'etlerle katılmışlardır. |

iki büyük yardımcısını kaybeden Bilge'nin 734 yazında K'i-tan ve Tatabılar'a karşı **Töngkes** dağı'nda kazandığı zafer dışında bir faaliyeti görülmemektedir. Bilge, kendisi ile evlenmesi kararlaştırılan Çin'li prenses için teşekkürlerini bildirmek üzere imparatora elçi göndermiş, fakat bu evlenme gerçekleşmemiştir. Çünkü, yukarıda adı geçen Buyruk-çur tarafından zehirlendi. Ölünceye kadar, başta bu nazır olmak üzere işbirlikçilerini bertaraf eden Bilge nihayet 25 Kasım 734'de öldü ("it" yılının 10. ayının 26'sı). 19 sene "şad" ve 19 yıl kağan dmuş, Çin kaynaklarında da belirtildiği üzere, çok güvendiği "Türk milletini çok sevmek" ile temayüz etmiş idi. "Ey Türk milleti, üstte gök yıkılmaz, altta yer delinmezse, devletini, töreni kim bozabilir" (Kitabeler) diyen Bilge, oğlu tarafından diktirilen kitabede şunları söylemektedir; "...Üstte Tanrı, aşağıda yer buyurduğu için milletimi, gözünün görmediği, kulağının duymadığı ileri gün doğusuna, geri gün batısına, beri gün ortasına, yukarı gece ortasına kadar götürdüm. Altın'ın sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin hâlisini, atın aygırını, kakım'ın siyahını, sincab'ın gökünü milletime, Türklerime kazandırdım". Bilge Kagan'ın ölümü, Küf Tegin'in acısını henüz unutmayan Türk halkını yasa boğdu. Çin imparatoru da ülkesinde matem ilân ederek, taziyelerini bildirdi. Bilge için bir anıt-kâbir inşasına ve bir kitabe dikilmesi hazırlığına başlandı. Metni yine Yollig Tegin kaleme almış ve bir ay 4 günde taşta kazdırmıştı (735). Çin imparatorunun arzusu üzerine buraya da Çince bir kitabe ilâve edildi.

Bilgenin ölümü üzerine Gök-Türk hakanlığında çöküş beürtüerf kendini gösterdi. Babasının yerine tahta çıkan Türk Bilge Kağan (Çin kaynaklarında, I-ian)'dan sonra küçük kardeşi Tengri Han (Çince'si, Teng-li) geçfi. 740 yAnda Gök-Türk tah-tında yîhe'Tengri Han" diye anılan bir kağan vardı ve bu, Bitge'nih oğlu id* (Bilge'den sonraki kağanlar meselesi biraz karışıktır). Hakan çocuk denecek yaşta olduğu için idare annesi (Tonyukuk'un kızı) P'o-fu'nun etinde idi. Hâtûn devlete hâkim olamadı, hanedan üyeleri birbirine düştü ve huzursuzluk bütün yurda yayıldı. Durumdan faydalanan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar .birleştiler ve vaziyete hâkim olur olmaz, Aşına ailesinden gelen, Basmıl başbuğunu "kağan" ilân ettiler (742) ve Gök-Türk hakanı Ozmış (Vu-su-mi-şi) sonra da onun küçük kardeşi, son Gök-Türk hakanı Po-me'i'yi öldürdüler. Bu arada mütteliklerin araları açıldı. Basmıl başbuğu (Kağan) ortadan kaldırıldı ve Uygur başbuğu Kağan ilân edildi: Kutluğ Küt Bilge Han (745>. ÜtOkan'de Uygur Türk devleti başlıyordu Bununla beraber, Gök-Türk çağının bazı aileleri, hatta Tonyukuk soyundan gelenler, Uygur devletinde ve sonraki Moğollar devrinde bile ehemmiyetlerini muhafaza etmiş görünmekte'di*te&

4. Uygurlar

Orhun kitabelerinde, Uk defa, 717 yılındaki ayaklanmalar n&nasebeti ile zikredilen Uygurlar, Çin kaynaklarında çok eski zamanlardan beri adlarının türü şekiller!

He anılmışlardı: Hoi-ho, Vei-ho, Yüen-ho, Hui-hu, Hu-ho, Heui-hu. Uygur adının mânası, 974'de tamamlanan Çince Kiu Wu Tai adlı eserde 'şahin sür'ati ile dolaşan ve hücum eden" diye açıklanmakta, fakat, diğer taraftan kelimenin 6timoogique olarak uy (takip etmek) + gur tarzında (Sal-gur gibi) meydana geldiği belirtilmektedir. Çin kaynaklarında Asya Hunlan'ndan indikleri belirtilen Uygurlar'ın bir menşe efsanesine göre, ataları Hun hükümdarlarının kızı ile bir kurttan tüt remiştir. Tabgaçlar *de^r^tnöe* (366-534) Kao-kü (Kao-châ) adı ile görülen ve &. asrın 2. yansında bir beylik kuran Uygurlar daha sonra bütün yukarı-Orta Asya'yı kapladığı anlaşılan Töiesler'ın bir kısmını teşkil etmiştir ki, I. Gök-Türk hakanlığı çağında o durumunu muhafaza ediyor ve o zaman Selenga ırmağı etrafında oturuyorlardı. 7. asrın ilk çeyreğinde Sir-Tarduşlar'ın 6 kabileden kurulu birliğine katılmışlar, sonra P'u-ku, Tongra, Bayırku ve Fu-lo-pu kabileleri Uygur kabilesi etrafında toplanarak, 'Uygur adını almışlardır. Beyleri Erkin unvanını taşıyordu. Bu sırada 50 bin savaşçı çıkardıkları bildirilmektedir. 1. Gök-Türk hakanlığının inkıraza doğru gittiği yıllarda böylece ortaya çıkan Uygur beyliği Erkin T'â-kiep tarafından idare edildi. Ölümü üzerine de yerine oğlu P'u-se geçirildi. Tarduşlar'la işbirliği yaparak Kağan Kie-ii'nin oğlu kumandasındaki Gök-Türk ordusunu mağlûp eden (6301arda) P'u-se zamanında Uygurlar kuvvetlenmiş, bilhassa, P'u-se'nin annesi Vu-to-hun'un ciddiliği ve töre hükümleri hususundaki titizliği sayesinde beylik tamamen nizama girmişti. O zaman "Erkin yerine İMeber (Çince'de Hie-li-fa) unvanı kullanılmağa başlandı. b-Teber'liğin merkezi Tola nehri havalisinde idi. II-Teber Tu-mi-tu, Tarduş başbuğunu mağlûp ederek arazisini genişletti, sonra güneye Huang-ho'ya kadar varan bir akın yaptı ve neticede Çin imparatoru tarafından tanındı (646). Kendini "Kağan" ilân etti, ülkesini Gök-Türk tarzında teşkilâtlandırdı. 647de Çin tarafından baskı altına alınmak istenen ve neticede Çin'in tahriki ile öldürülen T*tHnMu (648)Yıun oğtu Po-ju, Çin'in On-ok'lar başına *kagan" yaptığı Holü *yu mağlûp ederek Taşkent yakınlarına kadar ilerledi (656). Ondan sonra yerine geçen kızkardeşi zamanında gittikçe zayıflayan Uygur beyliği nihayet Kapagan Kağan tarafından Gök-Türkie'e bağlandı,

• -Uygur Hakanlığı

745'de Gök-Türk idaresini yıkarak, Ötüken'de bir hakanlık kuran Uygurlar 9 urug'dan meydana gelen bir birök olup (Yaglakar= Çince'de: TftMMco, hâkanlaftn mensup olduğu urug, Hu-tu-ko, Tu-kMrit Mo-ko-si-kf, A-vo-çö. Ko-sa.Hu-vu-su, Yo-vu-ko, Hi-ye-vu. 6u dokuz urugdan kurulu Uygur kabilesi idaresinde teşekkül eden Dokuz-Oguz birliğinin diğer kabileleri, Fu-ko, Hun, Pa-ye-ku.T'ung-lo, Sse--kie, Ki-pi.A-pu-sse, Ku-lun-vu-ku) Kariuk ve Basmıllar'ı da kendilerine bağladıklarından birlikteki kabile sayısı 11'e yükselmişti. Orhun kıyısındaki başkenti Ordu-balık (sonraki Kara-balgasun yakınmda)'ı kuran ilk Uygur hakanı Kutlug Kül Bilge 747*de öldü. Yerine oğlu Mo-yen-çur "kağan" oldu fTanrıda bolmuş il etmiş Bfc ge kağan 747-759). Bugünkü kuzey Moğolistan'da Şine-usu gölü yakınındaki Uygur hakanlığının ilk devri için çok mühim olan, kitabeden anlaşıldığına göre, ihtimâl o sırada Basmıllar'ın birlikten ayrılmış olması dolay isiyile 10 kabileden kurulu Uygurların hakanı Mo-yen-çur, kuzeyde Kırgızlarla, batıda Kartuklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmıllar'la, ayrıca Sekiz-oğuz, Dokuz-Tatar ve Çikler'le savaşmış, hâkimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havaimi, iç-Asya ve Kerulen'e

kadar yaymış, oğullarını yabgu, şad tâyin etmişti. Fakat asıl Çin üzerinde tesirli oldu. Kartuklar tarafından desteklenen islâm kuvvetleri ile Çinliler arasında cereyan eden büyük Talaş muharebesi (751)'nde Çinliler ağır mağlûbiyete uğramış, Tarım havzasının Uygurlar'a geçmesini sağlayan ve Çin'in Orta Asya'dan çekilmesini inaç eden bu savaş üzerine, Çin'de büyük hâdiseler olmuştur ki, bunların en mühimi, Türk anadan doğan An-lu-şan adlı bâr kumandanın 200 bin kişilik bir kuvvetle Lo-yang (755) ve Ç'ang-an (757)'ı zapt ederek kendisini imparator ilân etmesi idi. Mo-yen-çur T'ang İmparatoru Su-stung'u destekledi. Lo-yang'ı geri aldı (757). Çin yılda 200 bin top ipek vermeği taahhüt etti.

759da yerine geçen Böğü Kağan (759-779), Tanrıda bolmuş il tutmuş Alp Külüg Bilge Kagan'da dikkatini karışıklıkların devam ettiği Çine çevirmişti. Asıl niyeti T'ang sülâlesinin artık sözünün geçmediği Çin'e hâkim olmaktı. Uygur ordusunun Çin'de görünmesi ile (762), hakanla akrabalık kurmuş olan Töies menşeli, Çin kumandanı P'u-ku (Buku, Türk unvanı) Hua-ien tarafından isyancılar zararsız hâle getirildi ve Uygur ileri harekâtı önlendi ise de, Türk nüfuzu Çin'de çok artmıştı. Başkent ve şehirlerde pek çok Uygur serbestçe ticaret yapıyor, istedikleri kadar ipekli kumaş alıp, istedikleri fiyattan satıyorlardı. Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'i korumak üzere JSU-JferHuai-enln daveti ile Böğü'nön yaptığı Lo-yang sefeli*763) TübK kültür tarihtbalorranıftrihfeüyük neticeler doğurdu. Hakan ütükene dönerken, Uygurlar'ın hayat ve telâkkilerinin değişmesi bakımından çok tesiri görülen Mani dinini Türkler arasında yaymak üzere, 4 rahibi de beraberinde getim»şti- Böylece hayvan? gıdalar yemeği yasaWayany«fıwaşçılık duygusunu zayıflatan. Hın^iyanlfc-Mazdei2m-Budizyn kanşımıJöir din olan Manihaizm, hakan tarafından kabul edile-rek TOrk üresinde resmî bir mahiyet kazandı?

Kırgızlar üzerinde de bir zafer kazanan Böğü Kağan, akrabası nazır Bağa Tarkan taraftan öldötödĞ ve bu nazır hakan oldu {779-789. Alp KuÖug Bilge Kağan). Cesareti ve idaresi övülen, "dünyâ nizamı için kanunlar hazırladığı bildirilen bu hakan Kırgızlar'ı tekrar mağlûp etti ve bir Çirff prenses ile evlenmesi sonunda. Uygur tüefeafelr#Çirf «e tahakkümterihöen doğan bazı anlaşmazlıklar ortadan kalktı. Yerine "Ay Tângride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kaganf (789-790) ve sonra bunun oğlu Kutlug Bilge (790-795) hakan ddular. Eskidenberi Çin'e karşı ilgi duyan Tibetliler o sırada Beş-balık havalisinde bulunan Şa-t'o (Çöl) İOteri ile anlaşarak, baskınlara başlamışlar*. Çin'i tanımayı iktisadî ve kültürel sebeplerle, gelenek hâline getirmiş olaa Uygurlar, kuvvet göndererek tecavüzleri önlemek ieteditirse de başarıya ulaşamadılar. İtibarı sarsılan hakan öldürüldü. Ütükende karışıklık çıktı Fakat 795'de hakan olan, sevmiş kumandan ve idare adana KuMuk{795-805>, "Ay Tângride Ülüg Bulmuş Alp Kutlug Bilge Kağan" ile, sonraki "Air Tângride Kut Bulmuş Külüg Bilge \ (805-808) zamanlarında bir huzur devri açıldı, fettsadî faaliyet gelişti. İç Asya*'ın#Şrw ticaret şehirlerine nOfatttfML Dış siyâset yönünden.» manı ölçiyHça sakin geçen hakan "Ay Tângride Kut Bulmuş Alp Büge" (821-824) başkentte Kara-balgasun kitabesini diktiyen hakandır 1\$ hükümdarlığı başardı geçmiş, Türkistan ürerine sarkmak isteyen Tibetlileri durdurmuş, hakanlığa bağlı Kar-luktetfm başına yeni bir yabgu tâyin etmiş ve tâ Soğd bölgesine kadar ticarî münasebetlerini geliştirmiştir. Fakat, sonra memlekette karışıklık baş gösterdi. Hakan Alp Bilge 832da 6WQRü»ü, Alp Külüg Bilge Kağan «32-83\$ da,*>tannın tahrik ettiği bir isyanda telef oldu. Gittikçe koyulaşan Manihaizm tesirleri dolayısıyla Uy-

gurtar'da görülen gevşemeye karşılık, Yenisey bölgesinde yeni bir kudret hâlinde kendini gösteren ve 20 yıldan beri Orhun bölgesini baskı altında tutan Kırgızlar 840 yılında kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına girdiler. Kara-balgasun'u zapt ederek hakanı öldürdüler Ahaliyi kılıçtan geçirdiler, ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar kütleler hâlinde yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına ve daha kesif olmak üzere, zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç-Asya'ya, Beş-balık, Turfan, Kuça vb. sahasına göçtüler.

Hakan ailesinden iki kardeş tarafından idare edilen bu göçten sonra Uygur tarihinin ikinci safhası başladı. Göç sırasında, başlarında, kendileri tarafından "kağan" seçilen prens Vu-hi Tegin (841-846)'in bulunduğu Uygurlar bir müddet bazan Kırgızlar, bazan Çinliler tarafından hırpalandıktan sonra, bir kısmı Çin tâbiyetine girerken, diğerleri, 5. asırdaki eski yurtlarına, batıya doğru yollandılar ve her iki tarafta da devletler kurdular. Fakat bunlar artık "Bozlar Türk devleti"nden farklı idiler: hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük siyâsî çalışmalara girmemiş, başta Çin hükümetleri olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticaret münasebetlerini devam ettirmeği tercih etmişlerdir.

b • Kan-Çcu Uygur Devleti

Bir kısım soydaşların aşağı yukarı 150 yıldan beri sakin bulunduğu Kan-su bölgesine gelerek, buranın merkezi Kan-çou 'da yerleşen Uygurlar, Çin ile, daha ziyâde ticarî faaliyetler Özerine kurulu iyi münasebetlerini, imparatorların kızları ile Uygur prenslerinin evlendirilmeleri gibi akrabalık bağları ile de sağlamışlardır. Ancak T'ang sülâlesine karşı isyanların arttığı 10. asır başlarında Kan-su Uygurları, bağlı olduktan ve merkezi Tun-huang (ünlü Bin-Buda mağaralarının bulunduğu yer) olan Çin askerî bölgesi ile ilgilerini kestiler. Burada 905 yılında, muhtar bir "devlet kuran bir âst general "Batı Hanlan'nın Altın-dağ kiralığı" adını verdiği bu devlete Uygurlar'ı tâbi tutmak istemiş, fakat Kan-çou Uygurları tarafından gönderilen Tegin adlı kumandanın idaresindeki ordu Tun-huang'ı kuşatarak halkı "kırarı teslim etmeğe zorlamıştı (911) ki, bu hâdise üzerine Uygurlar'ın batı kolu da istiklâl kazanmıştır.

906'da ytkıllar Vmtg hanedanının yerine geçen çoğu Türk asıllı "5 Sülâle" zama» nında (906-960) Muahhar Leang (907-923) ile Uygurlar pek ilgilenmemişlerdir. 911 'de Tibet eiçrsi ile birlikte Çin'e giden Uygur elçisi münasebeti fit Büyük Uygur devletinin şefinden söz edilmesi Tim-huang zaferinden sonra Uygurlar'ın siyâsî kudretinin arttığını göstermektedir. "5 Sülâle"nin 2.Sİ olan Muahhar T'ang ailesi (923-936)'nin kurucusu olan Türk Şa-t'o hükümdarı, o zaman başfanda Jen-meî Ccesur ve doğru*) Kağanın bulunduğu Uygurlar tarafından sarftniyetle kaklandı. JervmeFden sonra, 924'de küçük kardeşi Tegin (924-926), sonra A-tu-yu (»"Aduruk; seçkin") ve Jen-yu hakan oldular. Çeşitli tarihlerde Apa, Kflnffts adlı elçiler Çin'e gönderildiler. Çin'de 3. aölâie (Muahhar Tsin veya Chîn)VI'kt»İW:TÖtk Şa-fo hükümdarı (937-946) zamanında, Jen-flfW(f .riffk kardeşi) Çin'e Altun adındaki elçisini gönderdi ki, "5 sülâle" devrinde zikr edilen bu hâkan'ın ölüm yılı belli değİkSr. Muahhar Han (947-951) ve Muahftafr Chou (951-960)s£Hâl©fefe£#nanın-da tee, gerek Kan-çou Uygtrt DevietPnden. gerek batı Uygurün'ndan Çin'e hey'etter gelmiştir. Bu ziyaretlerin ticarî münasebetleri gelişinnek igfFyapridığı tahmin olunuyor.

Kan-çou ve Tun-huang Uygurları, görüldüğü gibi büyük bir askerî kudret göstermemişler, bu sebeple de haklarında fazla bilgi mevcut olmamıştır. 10. asırdan itibaren Mançurya ve Kore kabilelerini toplayarak kuzeyde bir baskı unsuru hâlinde beliren ve bilhassa "5 Sülâle" devrinde Çin'in bazı kısımlarını ele geçiren K'itan'lar nihayet bir hanedan (UfİO sülâlesi. 907-1211) kurarak Kuzey Çin'de hükümler oldukları zaman, Uygur Devleti de onları (940'dan sonra) ve daha sonra 1028'lerde Tangutlar'ın nüfuzu altına girdi. 1226'da da Cengiz Han Mogollan'nın tahakkümü altına düştü. Kan-çou Uygurları daha o sıralardan beri "Sarı Uygurlar" diye bilinen Türk kavmidir ki, hâlâ batı Çin sahasında yaşamaktadırlar.

c- Doğu Türkistan Uygur Devleti

İç Asya'ya doğru göçen Uygurlar'ın başında, Vu-hi Tegin'in kardeşi, Ngo-nie Tegin bulunuyordu. Kendisi 13 uygur kabile birliğinin son "kagan"ı (846-948) kabul edilmektedir. Batıya gelen Uygur kolu Tann Dağlan. Beş-bakk» Turtan taraftarına yerleşerek, 840'da Kara-balgasun'da istilâcılar eli ile öldürülen Uygur hakanının yeğeni.Mengii'yi "kağan" (Ulug T'ingride Kut Buimış Alp külüg Bilge) seçtiler (856). Tibetlilerin hücumuna karşı.nüfuzu altında tufrnak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur Devleti'ni derhâl tanıdı. 873'e doğru "kagan'n Btiku Cin olması muhtemeldir. T'anglar, isfnen de olsa, kendilerine bağlı ve siyasetlerine uygun bir tutum içinde bulunan bu Uygur devletinin, meşru Çin idaresine isyan eden Turfan, Beş-bakk asksrf valHerini ortadan kaldırarak Hamfy'e kadar hâkimiyet kurmalarına şüphesiz müdahale etmiyorlardı. Bu surette siyâsî nüfuzu gHBkçe artan ve İç-Asya'nın ticaret yolları üzerinde olması He de iktisaden gelişen'Uygur Devleti aynı zamanda Manihaizm'in bölgede yayılmasına vâsıta oluyordu. Nitekim T'anglar'ın yıkılışı i&raRındı Tun-huang askerî bölgesini işgal eden ÇfcVli kumandan, yukarıda bahs ettiğimiz muhtar "devlet ini kurarken "Beyaz elbise giyen Gök-oğlu" lâkabını almıştr (Manİtefistler beyaz giyiniyorlardı). Fakat bilindiği gibi, Kan-çou Uygurları bu muhtar "devlet"e son vermişler (911), bu tarhten'Mbaren Doğu Türkistan Uygur DevMMNf müşteki! olmuştu.

Bundan sonra, güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Kartuk bölgesi fle sınıflı ve başlıca şehirleri Turfan, Kâşgac Be j-balık, Kuça, Hami (Urumçı) olan ülkelerini müdafaa ile iktifa ederek san'at edebiyat ve ticaret sahasında yükselen bu Uygur devleti ile ilgili siyâsî hâdiseler hakkında fazla bilgi görülüyor. Ancak 947'lerde başkent Hoço (Doğu Türkistan'da Kara-hoca= Kao-Ch'eng) şehri ve yazlık mer-kezininde Beş-balık (Pei-ting) olduğu ve "Gün Ay Tângride KutBulmuş Ulug kutpr-nanmış alpn, erdemini il tutmuş Alp Arslan Kutlug Kül Bilge T^ıgrı Han* in devleti idare ettiği biliniyor. 948'de "Gün Ay Tângriteg kūsânçig kort» yaruk Tâng Bögü Tângrikân" in bulunduğu. Hoço'daki bir kitabeden anlaşılmaktadır. Uygur hüköm-darlanna "ıduk-kur lâkabı verilmiş ve başkent İdufc-kut (idi-kut) şehri diye anılmıştır.

Uygurlar hakkında en alâka çekici bügiya, Çin'deki Kuzey Sung İmparatoru tarafından 981'de Kara-hoçaVa elçi olarak gönderilen VVang-ye-tö'nün seyahat notlarında tesadüf edilmektedir ki, kültür tarihi bakımından büyük değer taşır.

Doğu Türkistan Uygur Devleti'nde, doğu Uygur kolunda olduğu gibi, Budizm çok yayılmış hatta Manihaizm'den üstün bir rtahiyet almış, bunun yanında Nasturî Hıristiyanlık ve başlangıçta pek az olmak üzere İslâmiyet tesirlerini göstermiştir.

Müslüman-Türk Karahanlılar, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde (1074) "kâfir" diye bahs «diten Uygurlarla mücadele ediyor ve Uygur memleketinde islâmiyet! yaymağa çalışıyorlardı. Sonra islâmiyet Çin'e Uygurlar vasıtası ile girdiği için orada ilk müskiman Çmiiler'e Huei-ho (Uygur) denilmiştir.

Doğu Türkistan Uygur Devleti (1209)'da Cengiz Han'a bağlandığı zaman, o tarihe kadar Kara-Hitaylar'a tâbi durumunda olan Iduk-kut Barçuk Art-Tegin bulunuyordu. **Istâm** kaynaklarında daima "Dokuz-oğuz" diye bahs edilen Uygurart'n hâkimiyeti fiilen sona ermekle beraber, Moğollar tâbiyetinde olarak Uygur sülalesi, iduk-kut unvan* ile. Çin'de Ming devrinin başlarına, son Uygur Idi-kut'u Ho-şang, Ming sölâiesi kurucusyna teslim oluncaya kadar (1368) devam ettiği gibi, bir çok **Uygur**, Cengiz Moğollar» devletinde yüksek idarî vazife almış ve Uygur medenî te'sirleri Asya'nın doğusu ve batısında asırlarca hissedilmiştir.

S. Kırgutlar

Adlarının menşei ve mânası hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş olan Kırgızlar Çin kaynaklarında K'i-ku, Kien-kun adları Re zikredilmekte ve Han'lardan (M.ö. 206- M.S. 220) beri mevudiyetleri bildirilmektedir. Asya Hunları zamanında kuzey-batı'da. Saykalın batısında İrtiş nehri havalisinde bir Türk kavmi olan Ting-feagierle karışık olarak oturmuşlardır. Fakat Kırgızlar kaynaklarda Türk asıllı gösterilmekte ve tahminen 5.-6. asırlarda, Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadır. 6. asır sanlarında Çin kaynaklarında Hia-kia-sseu diye zikredilen Kırgızlar'ın Gök-Türk hakan* Mü-kan zamanında, 560'a doğru, hakanlığa bağlandıktan sonra 630-680 arasındaki fetret devrinde müstakil bir hüviyet kazandıkları, T'anglar'la siyasî münasebet kurmalarından ve bir "kagan'a sahip olmalarından anlaşılıyor. II. Gök-Türk hâkaniğ* devrinde tekrar Gök-Türk idaresine alınan Kırgızlar, Mo-yen-çur Kağan tarafından Uygur hakanlığına bağlanmış (756), fakat 840 yılında şiddetli bir hücumla Uygur devletini yıkarak Ötüken'de kendi devletlerini kurmuşlardır. Ancak orada fazla kalamadılar. 920'de bütün Moğolistan'ı ele geçiren K'i-tanlar (Çin'de üao sülâlesi) Kırgızlara Ötüken bölgesinden çıkarıp, eski yurtlarına sürdüler. K%-tahlar ve devamını alan Kara-Hitaylar'ın Yenisey havalisine kadar sokulmadıkları anlaşılıyor. Cengiz Han Moğolistan'ı idaresi afönda birleştHntek istediği İçirf'fytirid ve Naymanlar'Ja olan savaşları sırasında Kırgızlar'! da itaate almıştır (1207) ki, bu suretle Kırgızlar Cengiz Han MoğoHan*na itaat eden "ilk Türk kavmi" oluyor. 1217'de MoğoHar*a karşı direnmek istedikleri için, ertesi yıl, Yenisey'! 6tiz üzerinden geçen, Cengiz'in oğlu, Coçi tarafından tenkil edilen Kırgızlar'ın artık "hakanlar* olmamıştır. TcM uusu'na dahil edilen ülkelerinde Kırgızlar sadece *UttoPth*-is tarafından idare edilen iki tasım hâlinde yaşamağa devam ettffer. Kırgız kavminin, Uygur Hakanım, yıkarak işgal ettiği Ötüten'de tutunamayıp, buranın Moğol K'i-tanWa geçmesine ve tam idrak ve intibak edemediği "Ornuh kültürünün ortadan kalkmasına" sebep olmak, doayısıyle eski Türk hakanlar yurdunu, bir daha geri gelmemek üzere Moğoliar'a intibak ettirmek suretiyle Türk ffffihirttte oynadığı menfi rol dikkatten kaçmamıştır.

«. Türgişler

Adlarını Türk+ş" şeklinde geliştirmiş olduğu bildirilen Türgişler, Talas-Çu-İli-Isık

Göl sahasında oturuyor ve Batı Gök-Türkler'in (On-oklar) To-lu kolunun bir kısmını teşkil ediyorlardı. Çin kaynaklarında ilk defa 651 hâdiseleri ile ilgili olarak zikredilen Türgiş (To-ki-şi) ler, şüphesiz Gök-Türk hakanlığının kuruluşundan önceki devirlerden beri burada bulunuyorlardı, zira İstemi 552'de Türgişler'in de dahil olduğu On-oklar'ın başına "yabgu" tâyin edilmişti. 630'u takip eden yıllarda Türgişler'in diğer Türk toplulukları gibi, teşkilâtli bir mukavemet unsuru hâlinde ortaya çıktıkları anlaşılıyor. İlk Türgiş şefi olarak görünen, Bağa Tarkan unvanlı, U-çe-le başlangıçta bağlı bulunduğu tayinli Batı Gök-Türk Kağanı'nın idaresizliğinden faydalanarak etrafına kuvvetler topladı, tasa zamanda her birinin 7 bin askeri olan 20 başbuğlu bir ordu kurmağa muvaffak oldu. Çu vadisinin kuzey-batı ucunda bulunan merkezini kuzey-doğuya nakl etti. Böylece biri Çu üzerinde, öteki İli'nin kuzeyinde iki merkeze sahip oldu. Çu bölgesinden başka Turfan ve Kıtça "eyalet" terine kadar hâkimiyetlerini genişletti, durumunun zayıfladığını görerek ülkesini bırakıp Çin başkentine giden tayinli'kagar'ın ayrılmasından sonra, hemen bütün On-ok sahasını kendi idaresine akil. Fakat iktidarının bu sağlam devrinde (7. asrın sonlarına doğru) Kağan Kapagan idaresinde haşmetli çağını yaşayan Gök-Türkleri durdurmak maksadı ite Ktfgız&r ve Çin ite işbirliği yapması iyi netice vermedi.Öök-Türk aleyhdarı üçlü MNaM* üyesi olduğu için üzerine yürüyen Tonyukuk tarafından mağlûp ve esir edildi (698 Bolçu Savaşı). On-ok sahası Gök-Türk hakanlığına bağlandı. U-çe*1e?rt&ı oğlu So-ko da merkeze itaatsizlik gösterdiği, Çin ile münasebet kurduğu jifft*&e defa KŞ Teğın Sie Bilge'nin iştirato ile Kağan Kapagan tarafından 711^İKflçu vakıamda hezimetle uğratıldı ve telef edildi Savaşın sebebi olarak Çfri kaynaklarında bûdMan, Türgiş arazisinin paylaşılması sırasında çıkan anlaşmazlık ve izabelerde "Kara-Türgiş* halkının itaate alındığının kaydedilmesi TtJrgiŞ ha&flığında bir bölünmenin vukua gelmediğini göstermekte*: So-ko'ya bağlı KariP-TÜrgtşlerln mağlûp edildiği, fakat, So-kolraın küçük kardeşi, Çe-mu^a bağlı gfûp ^herhalde Sarı;T^giş)'un mücadeleye katılmadığı anlaşılıyor. Kapagan'ırt-şiddetli yliSümfefit tansıktık ve isyan hareketlerinin arttığı yıllarda, ÇiV'ın biç eksilfntyen kıştaitmatart neticesinde yine Türgişter'le uğraşmak zorunda kabndı.71VWya ?1#Ö6 KütTegln tarafından idare edilen ve Gök-Törkler için elverişsiz şartlara rağmen başar» üe sona aran bir Kara-Türgiş seferinden sonra, Türgişler Su-lu çur adltfMr başbuğu "kağan* seçtiler (717) W. Çtataberlerine göre^ Gök-Türk uruglartndafl möhfm-tt" tasım, Bilge'den ayrılarak, yani Türgiş hakanının h&mefin^gSwft<^r: Başkenti, TöİM'in kuzey-batısında, Balasagun şehri olarak, uzunca süren hükümdarlığızamanında Su-tu, Maverünnehir'de doğuya Arap ilerlemeci durdurarak Orta Asyfc T» haltarm "Arap teb'ası' olmasını engelleyen ve üzerind^Türftterin UHW hak sahibi tmlunduğu MâveraünneNrt^ne Türk eline almağa çalışBrttfr hâkâtf fclarak görünür. Daha 714'de, Kuteybe'nin umuntf karagâhını Merv'denŞâş (Taşkent bölgesi)'a naklederek ordan kuzeye, diğer taraftan Kâşgara doğJtoJç-Asya^fl^cftu istikametinde akınlara girişmesi Emevî httâfêBnin hedeferinİşösterir gibi fcfc Kuteybe'nin ölümü <715 son bahar) taerine bu ileri harekâta dü*ati çeken duraklamanın telâm halrfelerince hoş karşılanmadığı, hedefe kararlılrirtfeyönelecektajmandan bulmak maksadı ite, Horasan valilerini sık «i* değıştirmelerinden anlatılmaktadır. Ancak, yeni **vftMvtn** başansızlığa uğramalarının başlıca seba&i, İsfikfâl istemeleri tabii olan yerli prenslerin Araplarda işbirliği isteksizliğinden ziyade, başında Kağan Su-lu'nun bulunduğu Türgiş topluluğunun şid-

göstermesi ve hatta, islâmın dinî akidelerini değil, fakat Arap sultasını Mâveraünnehirden söküp atmak azmi idi. Nitekim bu mücadele devrinde Arap ordularına karşı çıkanların hepsi, islam kaynaklarında Türk" olarak belirtilmektedir. Büyük mücadelede, şüphesiz, bu bölgenin ve Seyhun ötesi Türk ülkelerinin, meşhur İç-Asya kervan yolu üzerinde yer almaları dolayısıyla, iktisadî ehemmiyeti de rol oynuyordu. Halîfe Ömer b. 'Abd'ül-Aziz (717-720) tarafından tâyin edilen ilk vali El-Cerrâh b. 'Abdullah'ın Seyhun ötesinde giriştiği ilerleme teşebbüsünün, kumandanı durdurup muhasara ederek, Arap kuvvetlerini geri atacak şekilde gelişen Türk mukavemetinin karşısında sarsılması, Emevîler'i, aradaki Türk engelini kaldırmak için, Çin ile temaslar kurmağa sevk etmiş, bu maksatla şüphesiz Araplar'ın müsaadesi ve teşviki ile gerek Mâveraünnehir "hükümdarlarından, gerek doğrudan doğruya Araplar'dan heyetler gönderilmiş ise de, hiçbir netice elde edilememişti. Keza, Türgiş Devleti'nin ana siyaseti anlaşıldıktan sonra, bundan aldıkları cesaretle, Buhara "hâkimi" "Tuğşad, Kûmez "hâkimi" Marayana ve Çaganyan hükümdarının Araplara karşı yardım için Çin'e müracaattan (719'da) sadece bir nçzakete muamelesi ile savuşturulmuştu. Çünkü, Arap ordularının Seyhun ötesine geçmeleri ile aynı zamanda (719) başlayan Çin'in batıya doğru - Gök-Türk hakanlığının akamete uğratıldığı- genişleme siyaseti bu defa Türgiş duvarına çarpma tehlikesi ile karşılaşmakta idi Çin'in şimdilik "durumu idare" yoluna girmesi dolayısıyla ete kendilerini serbest hisseden Türgişler batıda faaliyete geçtiler. Bunun üzerine Mâveraünnehir'de başlayan Arap aleyhdan hareketler Türgiş baskısına iyiden iyiye yardım edilmeye başladı. Seyhun'u aşarak Mâveraünnehir'e giren Türk ordusu kumandanı Kükçyr Semerkand yakına kadar sokularak Hk büyük başarıyı kazandı: başında yeni kumandan Sa'id to. AbdffKAZte'in bulunduğu Arap kuvvetlerini mağlup ve kumandanın* bir müddet çenber içinde tuttu (72% Bu vali değiştirildi. Yerine gelen &~ Haraşî (721 son bahar) şiddet yoluna başvurup yerlerini terk eden halkı Hocand bölgesinde teslim olmaya zorlayarak hepsini öldürttüğü için canlarını kurtarabilenler kütteleler hafinde Türgişler'e sığınmıyorlardı. Mâveraünnehir'de tam bir itflâl havası esmekte idi Halife Hişam (724-743) bu valiyi de azl ederek, yerine Müslim b. SakJ'i getirdi (724 başları). Arap askerî kuvvetleri arasında da ihtilâf baş göstermiş ve Yemen'i kuvvetler te'dip edilmişlerdi. Fergane'ye yürümek üzere, Müslim b. Sa'id idaresinde. Seyhun'u geçen Arap ordusuna karşı bizzat Hakan Su-lu çıktı. Ordusuna ric'at emri veren Müslim susuz yollardan aralıksız ve cebri yürüyüş He 11 gön çekildi ve taşlamadıkları için bütün ağırlıklarını yakmaya mecbur kaldıktan sonra, Seyhun kıyısında, TörgişJer'te işbirliği hâlinde buluna yerli ta&ötler tarafından durduruldu Suya erişememişti. Arkadan hakan hızla gelmekte olduğu .İffet, bin müşkülât ile önlerindeki engeli aşan Arap kuvvetleri ağır telefât ve zayıflığa uğradılar. Semerkand'a doğru çekilmeye muvaffak oldular. 724'de Seyhun ötesindeki bütün Arap kuvvetlerinin geri atılması ile neticelenen ve her tarafta Arap nüfusunun kırılması sebepten dan bu seferdeki Mzmet Arapiar'ı uzunca bir mödşt fâ@dafaada kalmaya zorlanış ve yalnız MâveraünnaMr'de değil, Tübaristan'da v@jdfc ger güney bölgelerinde idareciler ve hsifc Türgişler'e* kurtaneı gözü ile bakmağa başlamışlardı. Törk kuvvetlerinin bütün ülkeye yayıldıkları ve MâveraünnehirCiArap muhafız M'alannm merkezi Semerkand önünde bile göründükler* bu sırada Horasan vâfisi tekrar değiştirildi. Fakat yeni vali Esed b. Abdullah, 726'da Huttal'da Sulu Kağan karşısında başarısızlığa uğradığı için, bütün Mâveraünnehir Arap ikfidan-

nın tehlikeye düştüğü bir zamanda azl edildi. Ülkede Emevîler'e karşı şiî ve Abbâsî propagandası da hızlanmakta idi. Hakan Su-lu durumdan faydalandı, yerli muhaliflerle ahenkli bir şekilde çalışarak, Buhara'yı zaptetti (725). Arap idaresi Semerkand, Debûsiya şehirleri ile iki küçük kaleye münhasır kalmıştı. Yerli halka bir çok müsaadeler bahş etmesine rağmen ümit ettiği ilgiyi göremiyen yeni vali Eşres b. Abdullah'is Sulemî, Beykent yakınlarında hakan tarafından sıkıştırılarak, ikinci bir "susuzluk vakaşı'na duçar edildi, nihayet Semerkand'a doğru çekilmekte iken yetişen hakan ve Kül-çur idaresindeki Türgiş kuvvetleri tarafından Kemerce kalesinde 58 gün müddetle kuşatıldı. Artık Hârezm'de bile Araplar'a karşı kımıldamalar görülmüyordu. Su-lu'nun maksadı, Semerkand'daki Arap merkez ordugâhını düşürüp Araplar'ı Mâveraünnehir'den tamamen atmaktı. Bu sebeple Semerkand'ı kuşatmağa hazırladığı sırada, çarpışmaya cesaret edemiyen karargâh kumandanı Svre b. Hur, yeni tâyin edilen Horasan valisi Cuneyd b. "Abdunahman" B-Mürtfyi Merv'den imdada çağırdı. Fakat Türgişler tarafından yolu kesilmişti. Zaruri olarak geçilmesi müşkül dağ yollarına düşen Cuneyd Savdar dağlarının dar geçitlerinde hakan tarafından sıkıştırıldı, yorgunluğa ilâveten susuz da kalan ordusu, yer-yer baskına uğruyordu. Nihayet 12 bin kişilik kuvvetinden 10 binini telef olması karşılığında, Semerkand'a ulaşabildi (Geçit savaşı* Vak'at'üş-Şi'b). Durumdan haberdar edilen Hafife Hişam'ın emri ile Küfe ve Basra'dan 20 bin kistik bir takviye ordusu Semerkand'a gelirken, faş da yaklaşmakta olduğundan, daha fazla kalmak istemiyen hakan. Buhara'yı da tahliye ederek, çekildi (732). Cuneyd'in 734 başlarında ölümü ile, zaten Arap nüfuz ve kudreti iyice kınmış olan Horasan vilâyetinde, "sff-yah bayrak açan", AbbaöF taraftarı, Haris b. Sureye'm isyan ederek BeHl, arkacından Vâtifkmerkezi Merv şehrini zapt etmesi- Mâveraünnehir'de durumu büsbütün feariftirdi. Yeni valilerin 3 sene (734-737) kendisi He uğraşmak zorunda kaldıkları» Haris sonunda Türgişler'eiffica etti. Hakan SıMu Mâveraünnehir'e karşı son seferinde hayR-mütteRk bulmuştu: Haris taraftarlarından başka, Sogd hükümdarı (yani Gürak veya oğlu) Uruşana hâkimi, Şâş (Taşkent bölge») hükümdarı, Huttal hükümdarı. Bu liste "Mâveraünnehir'deki Arap nüfuzunun nasıl Tüfkier'e geçmiş olduğunu" açıkça göstermektedir. Hakan, Belh'e doğru ilerledi. Cuzcan'a girdi, önce Tuharistan'ı Araplar'a karşı ayaklandırarak mahallî bir destek sağlamağı faydalı görüyordu. Fakat vâii Esed b. 'Abdullah hakan ordusunu arkadan vurmağa muvaffak oldu {737. Haristan savaşı Esasen Su-lu, Araplarla birleşen Ouzcan hükümdanm tûyanstine uğramıştı. Memleketine dönen Su-fo Kağan, herhalde ömrünü harcadığı bu mücadeleye devam edecekti, fakat kendisi o zamanlara kadar büyük hizmetlerini gördüğü Kül-çur (^ Bağa Tarkan) tarafından öldürüldü (738). Çin'in Türk başbuğlarını birbirine düşürme esasına dayanan tahrikçi siyaseti bir daha hedefine ulaşmış ve Kara TürgişlerMe San Türgişler'i birbirine iyice düşman etmişti. Sarı Türgişler mücadeleyi kazandılar. Başbuğları Bağa Tarkan (Küt-çur) rakibi Kara Türgiş başbuğu Tu-mo-çe'yi mağlup ederek ve onun "kağan" yapılmasını istediği Su-lu'nun oğlunu ortadan kaldırarak kendini "kağan" ilân etti. Bu arada Çin'in On-oklar "kağanı" tâyin ettiği. Aşma ailesinden son hakan olan HM mağlup edip öldürmesi (739), Çin'i, lau defe Kara-Türgişler'i desteklemeğe sevk etti. 742'deki Türgiş kağanı Ü-eimiş Kutlug Bilge bir KaraTürgiş başbuğu idi. 753'de hakan Hân edilen Tângri Bulmuş da bir Kara Türgiş idi. Urun süren M taraf arasındaki mücadeleye Karluklar da karışmışlar, Türgiş iktidarı büsbütün zayıflamıştı. Nihayet 20

sene içinde gittikçe kuvvet kazanan Kartuklar To-lular ve Nu-şi-piler arasında üstünlük kazanarak, sıklet merkezi Çu vadisi olmak üzere kendi hâkimiyetlerini kurdular (766).

tik olarak Çin yidiği Tang-shu (7. as*r)'da zikredilen (Ko-lo-lu) ve adları Karlık (**kar** yığını) manâsına gelen Karluklar'ın Türk soyundan geldikleri ve Gök-Türkler'in bir boyunu teşkil ettikleri aynı Çin kaynağında belirtilmiş ve oturdukları saha olarak da Attaylar'm batısındaki Kara-Irtiş ve Tarbagatay havalisi gösterilmiştir. Onoklar'm bir kısmın! meydana getirdikleri anlaşılan Karluklar burada üç kabileden kurulu birlik hâlinde bulunuyorlardı (Üç-Karlık). Daha İstemi zamanında Türk hâkimiyetinin Hazar kuzeyi ve Mâveraünnehir'e doğru genişlemesinde şüphesiz büyük rolleri olmuştur. Her iki Gök-Türk hakanlığı devrinde Karluklar'ın durumu yukarıda açıklanmıştı. 630 680 yıllar¹, arasında, diğer Türk boyları gibi, bunların da zaman zaman Çin'e başkaldırdıkları görülmektedir. 640 sıralarında Turfan'ın kuzeyine kayan Kartuklar Çinliler tarafından mağlûp edilerek (650), P'ei-ting eyaleti (Tanrı Dağlarının kuzey sahası)'ne bağlandılar. Fakat boya bağlı her kabile kendi reisleri tarafından idare ediliyordu. Bu haberi veren Çin kaynaklarının, 665'e doğru, Kartukların Çm nüfuzundaki ne Batı ne Doğu Gök-Türk kanadına bağlı olmaksızın yaşadıklarını kayd etmesi dikkate değer. Evvelce Kül-Erkin unvanını taşıyan Üç-Karlık beyi bu tarihlerde 'Yabgu' unvanını almıştı ve kuvvetli bir orduya sahip idi. Daha sonra Kapagan Kağan tarafından İL Gök-Türk hakanlığına bağlandığını gördüğümüz Kartuklar, Çin'in de teşvik ve tahriki ile, Gök-Türkler'e karşı ayaklanarak şiddetli mücadelelerde bulunmuşlardı. Büge Kağan'ın ölümünden sonra, tekrar faaliyetlere geçerek, Uygur ve Basmlarla birlikte, Gök-Türk hakanlığının yıkılmasında müessir oldular. Basmlar hâkim duruma geldikleri sırada (742), "Sağ yabgu" mevkiini alan Kartuk başbuğu. Uygur hakanlığının kurucusu Kutlug Kül Bilge zamanında, daha üstün sayılan "Sol Yabgu"luğa yükseltildi. Fakat bu, Karluklar'ın tamamını temsil etmiyordu: Beş-Baîk havalisinde oturan Karluklar'ın kendi seçtikterkayrı bir yabgulan vardı: TorvBi+ge Ancak Ötüken'de yeni kurulan Uygur hakanlığı bütün Kartuklar tarafından üst tanınıyor ve yabgular hakana bağlı bulunuyorlardı. Batıda EmevS-Arap ilerlemesini durdurmuş olan Türgiş hakanlığının çöküntüye doğru gittiği bu tarihlerde Orta Asya Türk ülkelerinin korunması gibi bir tarihî vazife, bu defa, Kartuklar a düşmüştü. Gerçi Mâveraünnehir yine Arapiar'tn nüfuzu altına girmiş ve Seyhun ötesinde baz* Arap ilerleme teşebbüsleri görülmüştü, fakat bunda, artık eski devir Emevf istilâcılığım müşahede etmek müşküldü. Zira gittikçe tıstıllı artıran Abbâsî propagandası. Emevfler'in imtiyazk "Arap milleti adına fetih" düstûru yerine, bütün islâmlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik düşüncesini yayıyordu. Böylece Arap baskısının iyice hafiflemesi Çinliler'i Orta Asya'da bir iktidar boşluğu husule geldiği zehabına götürmüştü, bundan dolayı Çinliler eski Orta Asya siyasetlerini canlandırarak. Kartukların dahil bulunduğu bölgeye yeniden el koymak istemişlerdi. Bu suretie neticede meşhur Talaş muharebesi meydana geldi (7f,1 Temmuz). İsiâmîaria Çinliler arasında cereyan eden bu savaşa kadar Karluklar rangtar*m tarafını tutmakta idiler. Fakat onların gittikçe açığa çıkan siyaseti karşısında, son anda, Arapiar'la işbirliği yaparak, Çinliler'in ağır mağlûbiyete uğrama

stını sağladılar. Tarım havzasından itibaren batı Karluklar'a, doğu bölgesi Uygurlar'a âit olmak üzere Orta Asya'nın yine Türk hâkimiyetinde kalmasını temin eden bu savaşta uğradığı hezimet yüzünden Çin ağır iç buhranlara sahne olmuş ve artık bir daha batı ile ilgilenememiştir.

Kartuklar, tosa bir müddet, Uygurlar'la Orta Asya'da iktidar yarışına giriştiler ise de, Uygur Kağanı Mo-Yen Çur karşısında tutunamıyarak (756) Tarım bölgesinden ayrıldılar, daha batıya çekildiler ve 7-8 yıl içinde Tarbagatay ve Cungarya'ya 766'da da, çöken Türgiş hâkimiyetinin yerine, Talaş sahasına yerleşmek suretiyle eski Batı Gök-Türk hakanlığı sahasında hâkimiyet tesis ettiler. Başkentleri Balasagun idi. Ötüken'in üstünlüğünü tanımakta devam ediyorlar, aynı zamanda, siyâsî birisim olarak Türkmen" adını da taşıyorlardı. Kendi soylarını Gök-Türk hakan ailesi Aşına sülâlesine bağlayan Karlık yabgulan, hâkimiyetin "kutlu Ötüken" ülkesi ile sıkı alâkası inancını muhafaza ediyorlardı. Fakat Uygur Hakanlığı orada yıkılınca (840V, Kırgızlar'ı dikkate almıyan Karlık yabgusu, Türk hakanlarının "meşru halefi" sıfatı ile, kendini "Bozkırların kanunî hükümdarı" ilân ederek Kara Han unvanını aldı ve merkez olarak da eski Türgiş başkenti Balasagun yanındaki Kara-ordu (veya Kuz-ordu) yu seçti. Böylece gelecekteki büyük Kara-Hanlı devletinin temelini atmak gibi ikinci bir tarihî rol oynayan Karluklar o sırada İslâm dünyasının en yakın komşuları olduklarından, Arapça-Farsça eserlerde kendilerinden çok bahsedilmiş (Karluh, Halluh) ve Hudud'p-Âlem (10. asrın son çeyreğiyle verilen öftgiye göte, Karlık ülkesi; doğuda Tanrı Dağları, Yağmalar ve Oğuzlar, kuzeyde Tohsılar, Çiğliler ve Dokuz-Oğuzlar, güneyde Yağmalar'm bir kısmı ve Mâverâünnehir îte sınırlanmış çok bakımlı bir memleket olup Türk ülkelerinin en güzeli" idi. eserde burada mevcut olan 15 şehir ve kasabanın adları sayılmakta ve Türk kabileleri zikredilmektedir.

Kara-Hanlı Devleti'nin esas kütlesini meydana getiren Karluklar, bu hanedan üyeleri arasında mücadeleler baş gösterdiği tarihlerde devlete karşı cephe alarak huzur^uaÖSK çıkarmağa başladılar ki, bu tutumlar Kara-Hifay hâkimîyeHn'in Orta-Asya'da çabucak gelişmesinde tesirli olmuş görünmektedir. Kara^Hitay hükümdarı Yeh-lu Ta-şih (Kür-Han) 1137'de Semerkand Kara-Hanlı hanı Mahnmkf u mağlûp ettiği-zonan, bu han tarafından dayısı olan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e jhapılan şikâyet, uğranılan mağlûbiyette Karluklar'ın dahil olduğunu göstermektedir. Sultan Sencer de Karluklar'ı tedip etmek için çıktığı seferde karşısında Kür Han'ı bulmuştu. Sencer'in bu savaşta mağlûbiyeti (1141 Katavan savaşı) çok mühim bir hâdise olarak, "put-perest" Kara-hitaylar'in tâ Horasan sınırlarına kadar sokulmalarını intaç etmişti. Harezmsahta&UtArslan zamant) ite Kara-hüayiar arasında da birçok anlaşmazlıklara sebep olan Karluklar'ın, bu arada Başbuğları Yabgu Han öldürüldü (1157& İdiğerdbfo Kartuk başbuğu Ayyâr Bey, Kara-hitaylar tarafından w edildi (1172). Mâveraünnehir sahasındaki bu karışıklıklara sebep oldukları görülen Karluklar'a karşı, Harezmsah Alâ-üd-din Tekiş (1172-1200) bozkırlar bölgesine el atarak Kanglı ve Kıpçak gibi diğer Türk boyları ile kendini takviye ihtiyacını duydu. Bununla beraber, az sayıda da olsa, Harezmsahlar ordusunda hizmet gören Karluklar'ın, Türkistan'da ve Kara-Hanlı tâbiyetinde olmak üzere bir beyliğe sahip buldukları anlaşılıyor. Moğol istilâsı başladığı sıralarda (1215) merkezi Kayalığ (İli nahiftin- doğusunda) olarak., devam edan bu baylığın başında II. Arslan Han var-

di. Arsian Han, Uygur Idi-kut'u Barçuk Re birlikte bütün Asya Türk ülkelerini baştan başa çiğneyen Moğolların hükmü altına girmiştir. Cengiz Han'a itaat eden ilk Müslüman hükümdar olup 1221'de ölen bu Karluk "hanfının oğluna da, üzkent şehri verilmişti. Cengiz Han zamanı Moğol devleti idaresinde vazife almış Karluklar görülmektedir.

8. Oğuzlar

Oğuz adı "ok" kelimesinden getirilmektedir. Ok, Türkçe'de aynı zamanda "kabile" manâsındadır. Nitekim kelime, daha o çağlarda, Çince'ye "kabile" diye tercüme edilmiştir (meselâ On-ok= On kabile). Buna göre "ok" sözüne eski Türkçe'de çoğul eki olan ar ilâvesi ile türetilen "Oğuz" adı aslında "ethnique" bir isim olmayıp, doğrudan doğruya Türk kabileleri" mânâsını ifade eden bir kelimedendir ibarettir.

"Oğuz" adı itte defa Barlık çayı (Ulu-kem= Yenisey'e dökülür) kıyısındaki 1. kitabe görülmektedir ("Altı Oğuz bodunu"). Burada 6 kabilenin birleşerek bir "budun" teşkil etmiş olmaları bahis mevzuudur. Kitabe, Beylerine âit olduğuna göre de, bu Oğuzlar'ın daha eskiden bu havalide birlik hâlinde mevcut olduklarını kabul etmek lâzım gelir. Fakat Oğuz tarzında adlandırmanın çok daha gerilere götürülmesi mümkün görülmektedir. Çin kaynaklarında, M.Ü. 2. asra âit, O-kut adında bir kavim (O zaman Türk adı yoktu) zikr edilmiştir. Bu ad Türkçe "Ogur" isminin Çince'deki şeklidir ki, Türkçe'de Z sesini II telâffuz eden Türk topluluklarının söyleyiş farkından ileri gelmiştir. Yani Oğuz adının R Türçesi'ndeki ifade tarzıdır. Çin kaynaklarında O-kutlar'ın yeri olarak gösterilen Tarbagatay-Kobdo bölgesi, bilindiği gibi, Türk sahasıdır.

6. asırdan itibaren Gök-Türk hakanlığında toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı, 630'da başlayan fetret devresinde, diğer bir çok Türk boylan gibi, kendi aralarında birlik kurarak, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz-Oğuz "kağanlığı" meydana getirmişlerdi. 682 yılında İltiş tarafından mağlûp edilen Oğuzlar (İnek gölü savaşı) bu durumda idi ve muharebede ölen Oğuz devleti başkanı Baz Kagan'ın balbalı, sonra İltiş Kagan'ın mezarına dikilmişti.

Gök-Türk hakanlığı devrinde Oğuzlar'ın davranışlarını ve isyanlarını yukarıda görmüştük. Bu münasebetle kitabelerdeki ifadeler Oğuzlar'la Gök-Türkler arasında bir ayırım yapılmadığını, hattâ hakanlığın temelini Oğuzlar'ın teşkil ettiklerini belirtmeğe yeter. Bu sebeple Oğuzlar'la Gök-Türkler'in aynı olduğu zaten kabul edilmişti. Ancak, V. Thomsen, Tonyukuk kitabesine tahsis ettiği son makalesinde Oğuzları Türkler'in yüksek hakteriyetinde Wr kabile birliği" olarak göstermekte ve bu tarihî gerçek sonra "ethnique" ayrılık gibi ahnarak, mesele yeni araştırmalarla derinleştirilmiş bulunmaktadır. Böylece, Oğuzlar'ı Türk kabul etmek veya "başka bir ethnique teşekkül saymak gibi çok mühim bir ihtilâf noktası ortaya çıkmıştır. Burada, önce üzerinde durulması gereken husus, Oğuzlar'a mukabil, Türk adım taşıyan bu ethnique topluluğun var olup olmadığıdır. Buna hemen ve kesinlikle menfî cevap vermek mümkündür. Çünkü Türk" adının, güç-kuvvet mânâsı ile, "ethnique" ayrılık gösteren bir isim değil, fakat Türk soylu kütelerin kurduğu Göktürk devletini ifade etmek üzere kullanılmış bir siyâsî ad olduğu zikredilmişti (bk. bk. Türk adı). O hâlde onlar da "Türk" soyundan gelen Oğuzlarla aynı ethnique zümreye dahil, ya-

ni hem Oğuzlar, hem "Gök-Türkler" aynı ırkın mensuplarıdır. Şimdi ikinci mesele geliyor: Gök-Türk devletini kuranlar hangi Türk" zümresi idi? Bilindiği üzere bu devlet, adı "Aşına" olan eski bir Türk hükümdar ailesi tarafından, etrafındaki Türk soylu" kütelerin yardımı ile kurulmuştu. Bu küteler ise, ancak, kabileler birliği hâline gelmiş Türkler (yani Oğuz) olabilir. W. Bartholdun "Gök-Türk hakanlarının Dokuz-Oğuzlar'dan neş'et ettiği" görüşü, kadîm Aşına ailesinin bu Oğuz bölüğü mensupları ile ilgisini isbat etmeği gerektirir ise de, 6-7. asır Türk (Gök-Türk) kütlesinin doğrudan doğruya Oğuzlar'ın bu grubundan meydana geldiği Çin kaynakları açıklandıkça T'ang devri vesikalarında (Tang-su ve Kiu T'ang-shu yıllıkları ve ayrıca 4 hal tercümesi). Dokuz kabile (Kitabelerdeki "Dokuz-oğuzlar), bazan Türkler'in (Gök-Türkler'in) dokuz kabilesi" veya "Dokuz kabilenin Türkleri (Gök-Türkleri)", bazan da Töleslerin dokuz kabilesi" diye kaydedilmiştir. Hâl tercümelelerinde bunlardan 4 tanesi de zikredilmiştir. Pa-ye-ku (Bayırku), P'u-ku (Buku, buğu), T'ung-lo (tongra), Sse-kie-. Demek ki, Töleslerin Dokuz-oğuzları ile, Gök-Türklerin Dokuz-oğuzları aynıdır. Yani, Oğuz kabileleri, Gök-Türklerin meydana getiren topluluktan başkası değildir. Çân kaynaklarında. Gök-Türk hakanlığı devrinde Oğuzlar'ın kendi başlarına (meselâ doğrudan doğruya "Oğuz" olarak) zikredilmeyip, sadece Dokuz kabile (Kuî-sin) diye, Oğuz kelimesinin tercümesinin verilmesi, bizzat Tu-fcüe («TMO den İbaret topluluğun aynı isim altında belirtilmesine «h&yaç bulunmadığını gösterdiği gibi, kitabelerde I. Gök Türk hakanlığı çağında "Oğuz" adının geçmemesi de aynı sebepten iteri gelir. Ancak fetret devrinde Aşına~oğulları'nın Çin sarayı emrinde birer kukla durumuna düşmeleri üzerine, bazı kabileler kerâft aralarında teşkilâtlanarak bir "devlet" kurmuşlardı W, II. Gflk-THK hakanlığı zamanında hükümdar ailesine karşı ayaklanan ve hükümetin diğer İm-kânlar ile bastırılmasına çalışan, bu "teşkilâtlanmış" Oğuz birliğidir. Bundan sonra kitabelerdeki Türk badım* tâbiri şüphesiz doğrudan doğruya hakan idaresindeki küteleri ifade ediyordu. Kitabelerde hakanın X)ğuz bodunu Türk bodurundan idT demesi ile, bu Oğuzlar'ın isyan hâlinde olmaları arasında bir çelişme görmek güçtür, zira, mesele, "halter*1 vaktiyle destekleyip yücelttiği hanedan ite mücadelesinden ibarettir (Türk tarihinde bunun başka misâlleri de vardır, KariuMar'ın Kara-Hanh'İfra, Türkmenler'in Selçuklu sultanlarına karşı direnmeleri ve bizzat bir Oğuz olan Sultan Sencer'in âsi Oğuzlar'la çarpışması...).

Bilhassa İslâm kaynaklarında Uygur'lann Dokuz-oğuz olarak bahsedilmesinden doğan karışıklık, Uygur uruglan Be Dokuz-oğuz kabilelerinin tesbitinden sonra (bk. bk. Uygurlar) giderilmiş olmalıdır.

Uygur hakanlığının başlangıcında henüz tegta' olan Mo-yen-çor Oğuzlar'ın başında bulunuyordu. Fakat Oğuzlar az sonra Uygur hakanına da «yan ettiler. Bu defa "Sekiz-oğuz" halinde, idiler. Mo-yen-çor Kağan. Otuz-Tatarlarla ittifak etmiş olan Oğuzlar'ı Burgu'da ve Selenga kıyısında arka arkaya mağlûp etti. Oğuzlar Selenga'yı geçerek çekildiler.

Bundan sonra, anayurt bölgesindeki Oğuz topluluğu hakkında fazla bilgi yoktur. Herhalde batı yönünde geniş ölçüde bir göç hareketi bahis konusudur. tbnnt: Esir, hafife B-Mehd? zamanında (775-785) Oğuzlar'ın Mâveraürmehir havalisine geldiklerini bildirmekte ve Al-TaberTde zikredilen. 820-821 yılında Uşrusana (Seyhun-Semer kand arası) ya yapılmış Wr "Dokuz-oğuz" akınının bunlarla ilgili olduğu

tahmin edilmektedir. Buna dayanılarak "Oğuz birliği" mensuplarının, hem de çok kalabalık kütteleler hâlinde .Orhun bölgesinden önce Talaş havalisine göç etmiş olmaları gerektiği ve Seyhun Oğuzları'nın 11. asırda konuştuğundan Türkçe'nin ketime ve söyleyiş itibarıyla doğu Türkleri'ninkinden farklı olduğu dikkate alınarak, bu göçün 9 asırdan önce vukubufmuş olması lâzım geldiği iteri sürülmektedir. ?

10. asrın Dk yansında Oğuzlar Seyhun bozkırları ite, o civarındaki Karacuk (FârEb) ve Sayram (isficab) şehirleri havalisinde görünmekte idiler. İslâm coğrafyacılarına (Al-Bathî, İstahri, İbn Havkal) ve *Hudud'ül-Âlem'e* göre, Oğuzlar'ın sahası batıda Hazar denizine (bu denizin doğusundaki yarım ada bu sebeple Türkçe Mankışiak adını almıştır), güneyde Gürgeç şehri ile, bunun kuzey-batısındaki Cîr kasabasına ve Baratekin'in kasabasına (Aral gölünün güneyinde), Mâveraünnehir'de Buhâra'nın kuzeyine, Karacuk dağlarının eteğindeki Sabran şehrine kadar yayılmıştı ve Karacuk dağlarından Hazar'a uzanan yarı çöle "Oğuz bozkırı" (Mafâzat W3uz?ya) denilmekte idi.

ii??Ov nt.ı0ı«Hji

Oğuzlar 10. asrın ilk yarısında, kışlık merkezi Yenî-kent olan bir devlet kurmuşlardı. Başta Yabgu bulunuyor. Kül Erkin unvanlı bir başbuğ ona naiplik yapıyor, orduyu Su-baş idare ediyordu. Yabgu Devletinin, komşuları Peçenekler ve Hazarlarla münasebetinin pek dostane olmadığını gösteren deliller vardır. İbn Fadian (10. asrın iç çeyreği) ve EJ-Mes'udîye göre, aralarında savaş eksik değildi. Harezmi'nin yerli hanedanı Afrigîler Oğuz baskısı altında idiler. Oğuzlar'ın doğudaki komşuları Kartuklar ile de mücadele hâlinde oldukları, aralarındaki savaşlardan birinde, Oğuz Yağusu'nun ötmesinden anlaşılıyor. Diğer taraftan Kâşgarî Mahmud, Oğuzlarla Çiğililer arasında köklü bir düşmanlıktan bahseder. Kuzeyde Kiroekfer ile ise bazan dostça, bazan hasmane münasebetler devam edip gidiyordu Bu Oğuzlar, umumî Türk" adı yanında, yine siyâsî bir isimlendirme olarak Türkmen* adını da taşıyorlardı ki, Müslüman ülkelerine geldikten sonra- İslâm kaynaklarında bu isimle de anılmışlardır.

Oğuz Yabgu Devleti'nin tarihi hakkında başkaca açık bilgiye rastlanmıyor. Son Oğuz Yağusu olarak AH Han adında birini zikreden ve Selçuklular'ın ilk zamanlar *TifKtek* bunların 'can düşmanı* olarak Tuğrul ve Çağrı Beyleri hayli uğraştırdığını bildiğimiz meşhur Cend 'hakimi* Şah-mefiki de Ati Hanta oğlu gösteren Reşid'üd-dîvân (14. asrın iç çeyreği) bu malûmatı 'destânî mâhiyette görülmektedir.

Yabgu devleti zamanında Oğuzlar Üç-ok ve Boz-ok diye iki kısım hâlinde teşkilâtlanmışlardı Bu kısımdan meydana getiren Oğuz kabileleri hakkında tıfıfî Kâşgarî'nin Mahmutfun Dîvânında<11. asrın 3. çeyreği), diğeri Reşid'üd-dîvânî Câmî-üt4evârih (K. asrın ilk çeyreğinde olmak (*Here* iki liste mevcuttur. DLT'de ayrı, ayrı damgalan ile birlikte 22 kabile gösterilmiş, Reşid'üd-dîvânî ise, hem kabile sayışımı 24'e çıkarmış, hem Boz-cfc, Üç-ok tasnifi yapmış, ayrıca damgalara ilâveten, her kabile* nin, 'ongon' unu belirtmiştir Oğuz kabileleri: Boz-ok'lar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Böyük), Kara-evü (Kara-bölük). Yazır, Döğer, Dodurga.Yaparlı (DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT'de yok), Beğdili, Karkın (DLT'de yok. Bunun yerine Çaruklu). Üç-oklar: Bayındır, *Peçen*». Çavuldur, Çepni, Sakır, Eymür, Alayuntiu, Yüreğir, İğdir, Bügdüz, Yıva (İva), Kırnk.

1000 yıllarına doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Bunun, Kimekler'den bir kol

olup, 9. asırda bir kuvvet olarak beliren Kıpçaklar (Kumanlar) "in baskısına ilâveten, Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı küttelelerle birlikte ayrılmaları neticesi vuku bulduğu kabul edilmektedir. Kâşgarî'nin haritasına (DLT.İİ.** ilâve) göre, 11. asır ortalarında Kıpçaklar 'Oğuz bozkırını ve Seyhun nehrinin aşağı mecrası saha-sını işgal etmiş bulunuyorlardı.

Yabgu Devleti'nin inkırazı üzerine, Oğuzlar'dan kalabalık bir kısım Karadeniz'in kuzeyinden batıya göçmüş (Uzlar), diğer bir kısım Gend bölgesine, oradan da Horasan'a yönelmiştir (Selçuklular). Yerlerinde kalan Oğuzlar'ın 11. asır ortalarında Karacuk dağları bölgesinde Mankışlak'ta ve Seyhun kıyısındaki kasabalarda oturdukları; Moğol istilâsı sırasında da Cend'de ve Karakum'da Türk" (erin bulunduğu görülmektedir.

Umumî Türk tarihi içinde Gök-Türk çağının, Türk milletine yön verici, merkezî bir hüviyet taşıdığını yukarıda söylemiştik. Kurulduğu 6. asırdan zamanımıza kadar, hemen bütün Türk dünyası onun derin izlerini muhafaza etmiştir. Asya Hunları'ndan daha geniş ölçüde ve tâbir caizse daha şuurlu bir şekilde Asya Türklüğünü nefsinde birleştirmiş olan Gök-Türk hakanlığı, Orta Asya'nın batı sınırlarında Türk halkının kesafetini kaybettiği yerlerde, siyaseten zayıf düştüğü zamanlarda bile, Türk nüfuzunun yayılmasında büyük rol oynamıştır. Kaynaklardan anlaşılıyor ki, 8. asır ortalarında Mâverâunnehir, Taşkent, Fergane, Huttal, Ş&nan ve Tuhsistan'da görülen "kıratlıklar" ya Türkler tarafından kurutmuş veya Törk siyâsî ve kültürel te'siri altında gelişmiş teşekküllerdi: Huttal kiralı Ergin unvanını taşıyor ve Çin'e Tarhan'un Vanlı elçiler gönderiyordu (733; 740, 750 yıllarında). Buhara "kıratı" Tuğ-şad, 720de kardeşi Arslan-banH Ç'm'e elçi göndermişti. Şûman "kıratf'nın elçileri de (743) Tarhan ve Şad ırwanlarını taşıyorlardı. Taşkent "kırat"ının adı Tegin" idi. Tuharistan "kırarının unvanı ise "Yabgu" idi ve bunun Çin'e gönderdiği (738) elçisi İnancu Tlütıan idii^TSO yılında Kırtug, Tuharistan Yabgusu bulunuyor ve bu Yabgu ailesi Aşına sülâlesine bağlanıyordu. Bir görüşe göre, Abbasî halifesi Al-Mu'tasım zamanında (833-841) ünlü Türk kumandanı Aşnas Tuharistan yabgularına mensup idi.

Uygur, Türgiş, Karluk, Hazar hâkanfeıkları Gök-Türk hâkanlığı'nın devamı idiler. Uz, Peçenek, Kuman-Kıpçak boyları ondan ayrılmış zümrelerdi. Yukarı İtiş bölgesinde Kimekler, Aral Gölü'nün kuzeyinde bir Kıpçak grubu olan WmgWap't; Kâşgarlı'nın kuzey-cfoğuşy, Özkent, Talaş ve Çu bölgesinde bir Karluk kabilesi olan Yağmalar, yine bir Karluk kabilesi olup, İşık gölün güney-batısında, sonraları Talaş ctearında, Barsgan ötesinde Kâşgar havalisinde ve MâfVeraünnehir'de oturan Çiğililer, keza bir Karluk kabilesi olarak, İşık göl-Çu ırmağı arasında görülen Tohsılar. Tuharistan, Gazne, Belh. Sicistan-kuzey Hindistan'da Kalaçlar, Kâşgar-Balasagun-Talas- Fergane arasında Argu, Yabaku, Çomui, İgrak, Çaruk, Ezgiş, Kençek vb. topluluktur Gök Türkler'e bağlı Türk kabileleri İdHer. Ayrıca Kartuk, Yağma, ÇSğil, Tohsı yolu Ne Karahartfıar Devleti; vaktiyle aynı camiada yer alan çeşitli Türk grupları yolu ile Gineli, Harezmsahlar, Hindistan Türk devletleri; Oğuzlar yolu ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Selçuklu devletleri, AtabeyHMter, Tflrkmen beylikleri, Anadolu beylikleri, Kara-koyunlu ve Ak-koyunlu devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti hep Gök-İÖrk hakanlığının, ethnltjue bünye, içtimaî, idarî, askeri ve kültüre) vârisi olmuşlardır.

9. Kimekler

M. Kemal ÖZERGİN

Ortaçağ'da Türk Anayurdu'nun batı kesiminde yaşayan Kimekler (Kimegler), eski ve büyük bir Türk ulusudur. VIII. yüzyıl ortalarından XI. yüzyıl ortalarına değin süren bir devlet de kurmuşlardı. Onların gerek tarih ve gerekse yaşayış tarzları, Türk tarihi araştırmaları için oldukça mühim ise de, şimdye kadar etraflıca efe alın-;namıştır.

Kaynaklar

Kimekler'in yaşamış olduğu bölgenin yerli tarih kaynakları son derece kıttır. Orada yürütülen arkeoloji araştırmaları pek yetersiz bulunduğu gibi, yazılı tarih kaynakları da henüz ete geçmediğinden, Kimek Ülkesi'nin İç haberleri yoktur. Kök-Türk çağı yazıtlarında (VIII. yy.) Kimekler veya bu boybirliğinde bulunan öteki boy-lar üzerinde bilgi verilmemektedir.

Komşu bölgelere ait yabancı kaynaklar da titizlikle taranarak, incelenmemiştir. Çiniîfer'in kuzeybatı yönünde ve oldukça uzakta bulunmalarına rağmen onların Kimekler'i bildiklerini Saray Yıllıkları'ndaki kayıtlardan anlıyoruz. Bize ulaşabilen bazı eski kayıtlarda, IX. ve X. yüzyıla ait telâm coğrafya eserlerinde bulunuyor. Bunlar düzenli ve etraflı değil, tüccar ve gezginlerden derlenmiş küçük bilgilerden ibarettir.

X. ve XI yüzyılda Balı Türkistan'da hazırlanmış coğrafya eserleri arasında yazarı bilinmeyen 'Hudûdüi'-Âlem" (982) ile Abdülhayy Gerdi^Fran "Zeynü'l Ahbâr" (IOSO)ında oldukça geniş bilgi toplanmıştır. Bu ikisinde, aynı zamanda önceki yüzyıldan bazı haberler de bulunuyor. Sonraki yüzyıllardan, Selçuklu saray tabibi Şerefüzzemân Tâbir Mervezi'nin "TebâyitO - Hayavân" (1120) yazarı belirsiz "Müc^ meüVFevârih" (1126) ve Fahreddin Mübârek-şâh'm 'Şecere4£nsâb" (1206) adlı eserlerinde de bazı bilgiler verilmiştir.

Ancak bütün bu eserlerdeki kayıtlar, Kimek ülkesinde geçmiş tarih olayları ve yaşayış tarzı hakkında yeteri kadar bilgi sağlamadığından, bize onların açık bir tarihini ortaya koyma imkânı vermemektedir.

Kimek Adı:

Bu boy adının (ethnonym) yapısı ve kökü üzerinde pek durulmamıştır. Kimek adı Kâşgarî Mahmud Beğ'in "Dîvânü Lûgafit-Türk" (1074)'ünde geçmiyor. Elimiz-de Arap yazısıyla dan* Kîmâk" '(908i de kef) yazılışının Türkçe söylenişi elbette "Kimek (Kimâk)" olmalıdır. Merhum Prof. Dr. Z.V. Togan'ın bunu Kimak veya Kemak okuyuşu uygun değildir.

Kimek adını açıklamak isteyen Alman bilgini Joseph Marquart, bunun aslında 'lki+imâk'den kısalma yoluyla çıktığını, onun da belki boy birliğinde bulunan ilk iki boydan (imi+imâk) oluşarak doğduğunu ileri sürmüştü. Başarısız ve tutarsız bir açıklama olduğu ortadadır. Bir tere ilk adın okunuşu kesin değildir, sonra Imek'in Yimek şekli daha yaygındır. O halde bunlara nasıl Imek diyebileceğiz? Ayrıca bu yorum, baştaki K-'nin nasıl türediğini de yeterince açıklamaz.

Bize göre Kimek (Kimâk) boyadı, Kime (kâma) "gemi" sözcüğünün ilk şekli olan

'Kimeg'dîm alınmış olabilir. Bilindiği gibi onlar Ertiş (İrtiş) ırmağı'nın İki yanında yaşamışlardı. İşte bu büyük akarsuyu geçmek için, onların kullandıkları bir tür gemiden alarak temşufannca verilmiş olabilir. Türk boybiliminde böyle kullanılan hayvan veya eşyanın boya ad olarak verildiğini biliyoruz. Nitekim biçimce buna benzeyen "Kanglı" ve "Kayıg" adlı boylar da eski kaynaklarda geçmektedir.

Kayıg veya gemi anlamına gelen bu sözcüğün kökü "Kime" olup, en eski seldi -g ekiyle yapılmış addır (Kimeg). Sonraları, ek düşmüş ve ilk ünlü de kapalı i (6)'ye dönüşmüştür. KM ve Kime şetöl, Karahanlı ve Batı Türkistan <XV.-XVI. yy.) Türkçelerinde, günümüzde ise Afganistan'da Özbek ve Doğu Türkistan'da Sarı Uygur lehçelerinde tesbit edilmiştir, öteki Kemi ve Keme şekli de yine Karahanlı (Kutad-gu Bilig ve Divân) ile eski Uygur Türkçelerinde, günümüzde ise Azerbaycan'daki Türçede bulunmaktadır.

Öte yandan bu boyadının yapısını ve aslını açıklayabilecek başka bir kök de, şimdilik bilinmiyor.

Tarih:

Kimekler'in varsa İlk yurtlarını ve etnik birliğin teşekkülünü açıkça bilmiyoruz. Biz onları tarih sahnesinde Ertiş'in orta boyunun iki yanında ve daha çok doğu yöresinde iken buluyoruz. Burası Türk Anayurdu'nun batı kesimidir. Kimekler'in ilk yurtlan, belki yine burası idi. Belki de Ertiş'in doğusundaki Altaytar'dan yayılarak, buraya indiler Türk İlkçağt başlarında Ertiş boyunda başka Türk boylan bulunduğu göre, bu ikinci ihtimal daha mümkün görünüyor.

Başlıca kaynaklarımızdan Gerdîzî (1050), bu ulus ile ilgili, ama nedense henüz üzerinde durulmamış ve incelenmemiş olan bir "Kimekler'in yurt kurması dastânı'nı eserinde tesbit etmiştir. Onun kısaltarak aktardığına göre:

"Tatarlar'ın ulusu öldü ve iki oğlu kaldı. Büyüğü, hükümdarlığı aldı. Şad unvanlı küçüğü onu kıskandı ve kardeşiyle mücadeleye girdi. Yenilince korktu, sevdiği bir cariyeyi alarak, kardeşi yanından kaçıp, koca bir akarsuyu, çok ağaçları ve bol avı bulunan bir yere geldi, tkisi otağ dikip, konakladılar. Her gün avlarup, etini yiyor ve samur, sincap, kakım derisinden. elbise yapıyorlardı.

Tatar soyundan İmi, Imek, Tatar, Balarıdır (Bayandurfç Hıfçak (Kıpçak), Lankaz ve Aclad adlı yedi kişi onların yöresine gelinceye dek böyle sürdü. Bunlar efendilerinin bineklerini otlatmak için yer arayarak, Şad'ın bulunduğu yere gelmişlerdi. Cariye onları görünce: "Er! tüş!" (inin) dedi. O akarsuya böylece Ertüş adı verildi. Bunlar da cariyeyi tanıyınca indiler ve otağlar kurdular. Çevresi kalabalıklaşınca, Şad da çok avlandı ve onian honukladı. Onlar kışa değin kaldılar. Kar düşünce dönemediler. Ot bot olduğundan bütün kışı orada geçirdiler. Kar kalkıp.hava düzelince, birini haber getirmesi için Tatarların ordugâhına yolladılar. Adam oraya varınca her yeri yıkık ve halkı uzaklaşmış buldu. Çünkü düşman gelmiş, bütün halkı yağmalamış ve öldürmüştü. Kalanlar dağdan indiler, görüştüler ve hepsi Ertüş'e yollandılar. Orada Şad'ı başkan tanıdılar. Ötekiler de bunu duyunca, toplandı ve uzun süre Şad'ın hizmetinde kaldılar. Çoğalınca o dağlara yayıldılar*» adlan yurkarıda sayılmış yedi boy oldular.

Şad bir *gün* adamlarıyla Ertüş kıyısında dururken bir ses duydu: "Ey Şad, bana el ver". Su yüzünde saçtan başka bir şey göremedi. Suya girdi ve o saçı yakaladı. Bu, karısı. Hatun idi. Ona sordu: "Nasıl düştün?" Kadın anlattı: "Beni kıyıda canavar yakaladı". Kimekter, o akarsuyu ulu sayarlar ve ona taparlar. Onlar bu suyun Kimek Tanrısı olduğunu söylerler. Şada ses duyup korkmadan suya girdiğinden dolayı da Tutug* adımı (lâkap?) verdiler.'

Kimek destanının bu kısaca tesbiti bile, onun öteki Türk destanları ile yakın unsurlar* taşıdığını, bu destan unsurları arasında da eski tarih bilgilerinin bulunduğu ortaya koymaktadır. Bu arada yeradlarının halk ağızı yorumu da çok dikkate değer bir husustur.

Kimekier, kendi destanlarından başka yakın komşuları Fars destanı tarihinde de yer almıştır. Gerçekten Kimeklerin Turan ötesi komşusu olan Farsların eski destanlarında da bu ulusun adı geçmektedir. Fars söylentilerini derleyerek "Şehname" adlı büyük eserini ortaya koyan Onlu şâir Tüslu Firdevsî (935?-1020?) Turan'ın büyük hükümdar* Afrasyâb (Alp Er Tunga)'ın İran Hükümdarı Keyhusrev'e yenilip, geri çekildiğinde, Kimek ülkesine ve 'Deryâ-yi Kimek'e gittiğini anlatır. Bu Kimek deryasının neresi olduğu üzerinde iki araştırmacı bilgin değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. J. Marquart'a göre, adı geçen bu derya, kil ile Çim (Emba) arasında bir yerdedir. Prof. Togan ise, Kimek ülkesini "Altaylar" saymış, deryayı da deniz anlamında tutarak 'Altaylar'ın arkasındaki ve doğusundaki büyük göllerden biri (Koso gölü veya Saykal gölü)* kabul etmiştir.

Bu görüşlerin ikisi de uygun değildir. Bir kere Farsça derya sözcüğü, sadece deniz veya göl anlamında değildir. Büyük akarsulara da verilmiştir (Amûderyâ, Sır derya) Sonra şâir Tüslu Firdevsî halk arasındaki söylentileri derlediği ve eserini nazma çektiği sıralarda (990-1019 ?), Kimek ülkesi Turan'ın doğu sınırı olan Ertiş boyunda diti ve Kimek deryası adı da bu büyük akarsuya veriliyordu. Artık bu durum göz önüne alınınca, Kimek ülkesi veya deryası adı da bu büyük akarsuya veriliyordu. Artık bu durum göz önüne alınınca, Kimek ülkesi veya deryasını başka yerlerde aramanın lüzumsuzluğu kendiliğinden ortaya çıkıyor. Bu açıklamaya göre, adlarının Fars destan? tarihinde geçmesi, onların eskiliklerinden değil, tesbit sırasındaki vardıklarından Heri gelmektedir.

Burada ele alınması gereken başka bir nokta da, Kimeklerin M.S. 1. yüzyıla ait bir Lâtin kaynağında tarvıtı&ntş okip-olmadığıdır. Rtrf. Togan'ın 1964'te yayımladığı "Naturalis Historia" adlı eserinde "Camac" ve "Camacae" adlı kavimleri, burada efe alınan Kimek ulusu ile birleştirmektedir. Roma İmparatorluğunda bir devlet adamı olan Büyük Plinius, 500'e yakın yazardan derlediği bilgileri, adı geçen eserinin bir dizi kitabında vermiştir. Bu Lâtin yazar, Milât sıralarında Turan (Mâveraünnehir)'da Baktria ile Horezmia arasında (Amû-daryâ havzasında?) "Camacae"lerin, "Comanaeler ile birlikte yaşadıklarını, eserinin 12. kitabında anlatır. Yine bu yazar eserinin 6. kitabında da, Kafkas sıradağlarında yakın kesimlerde birlikte yaşayan iki kavimden birinin adını "Camac" olarak vermiştir. İşte Prof. Togan ise, bu iki adın görünüşüne bakıp ilkinde Kimeklerin daima Seyhun (Sfrdaryâ)'un kuzeyindeki "Arka" ile Altay yöresini işgal etmiş bulduklarını, Kafkas sıradağlarındaki ikinci kavmin de, yine o çağlarda Turan'da yaşayan (?) bu Kimeklerin bir batı kolu olduğunu kesinlikle ileri sürmüştür.

Burada üç ayrı kavim adının hangi dil, tarih ve boybitim bilgisine göre birleştirildiği belli değildir. Adı geçen lâtin kaynağında iki kavim hakkında verilmiş bilgiler, nereden alındığı da belli edilmek suretiyle, açıklıkla ortaya konulmamıştır. Öte yandan Kimek adının bu kadar eski tarihte varlığını başka kaynaklar ile destekleyemiyoruz. Nitekim Kimekler, en eski yerli kaynak olan Kök-türk yazıtlarında (VIII. yy) bile bulunmuyor. İşte üç adın sırf dış görünüşüne bakılarak ileri sürülen bu iddiayı kabul etmek için elimizde, adların benzerliğinden başka belgelerin de olması gereklidir.

Kimeklerin M.Ö. III. -M.S. III. yüzyıl boyunca yaşamış Hun boybirliği içinde bulunduğu hususunu da Prof. Togan iteri sürmüştür. Ancak bunu destekleyen belgeler gösterilmemiş bulunuyor. Prof. Togan, belki bu görüşünü de yukarıda üzerinde kısaca durulmuş Fars destanı ite Lâtin kaynağındaki söylentilerin tabii sonucuna dayandırmıştır. Halbuki bunların birincisinde yeradının X. yüzyıl sonlarındaki tesbite dair bulunduğunu, ikincisinde ad benzerliğinden öte bir belge olmadığını ortaya koymuştuk. O halde, Kimeklerin Hun boybirliğinde bulunduğunu kabul etmek için de, daha sağlam belgelere ihtiyaç vardır.

Kimekler ile ilgili eski bir destanı tanıdıktan, Fars ve Lâtin söylentilerinin niceliğini kısaca gözden geçirdikten sonra, şimdi elde edilebilen tarih bilgileri yardımıyla bu büyük Türk ulusunun tarihî durumuna dönebiliriz.

VII. Yüzyılda:

Bu yüzyılda Kimeklerin Altay dağlarının kuzey batısında ve Ertiş (Irtiş) ırmağının orta kıyılarında yaşadıkları anlaşılıyor. Bu durumda, Batı Kök-türk Kaganlığı'nın sınırları içinde ve onların hâkimiyeti altında olmalıydılar. Yüzyıl boyunca Batı Kök-türk Kağanlığı zayıfladığı ölçüde, onun idaresi altında bulunan boylar, bağımsızlığa doğru gidecekler ve kendi idarelerini kazanacaklardır. Yine bu arada yüzyılın sonlarına doğru Çu havzası merkez olmak üzere Türgiş devleti de kurulacaktır.

VIII- Yüzyılda:

Yüzyılın ortalarına değin İli havzası, Batı Türklere'nden bir bölük olan Türgişler eline geçmiş bulurtbyordu. Geçen yüzyılın sonlarına doğru, kurulan bu Türgiş Kaganlığı'nın, hâkimiyet alanı Ertiş'in orta havzalarına uzanmış olsa gerektir. Bununla birlikte Türgiş-Kırtık münasebetleri Üçüncü yüzyılda hiç bir Mgmiz yoktur. Öte yandan Kök-türk çağında yerli kaynaklarından olan ve yüzyılın ilk yarısına ait yazıtlarda "Ertiş" adı birkaç kere anılır ise de, onun kayıtlarında hangi boyların yaşadığı belirtilmemiştir.

Yüzyılın ortasında, doğu ve batıdan uzanmış iki istilâ ordusu, Arap ve Çin orduları karşı karşıya geldi. Her ikisi de bölge için hâkimiyet mücadelesinde idi. Kimeklerin güneyinde yaşayan Karlukların, 751 yılı yazında Talaş yakalında yapılan büyük savaşta Araplar yanında yer almasıyla, Çinliler büyük bir yenilgiye uğrayıp çekildiler. Bununla birlikte Arap kumandanı da, bölgedeki hâkimiyetini kuramadı. Böylece İslâm batısında uzanan Talaş yöresi adı geçen Karlukların idaresi altına girdi. Oradaki bazı boylar, otlaklarını bu yeni hâkime bırakarak kuzeybatıya doğru çekilmek zorunda kaldı. Karlukların gittikçe güçlenmesi sonucu, 765 sıralarında Türgiş devleti de artık kesin olarak dağıldı. Bununla Çu havzası onların sınırlarına giriyordu. Öte yandan daha 745'lerde Uygur, Karluk ve Basmillar'ın akınları-

la doğudaki Kök-Türk Kağanlığı da çökmüş bulunuyordu.

Doğu ve **Batı** Türkistan'da arka-arkaya gelen bu olaylar sonucu Orta Asya'daki siyasî durumun değişmesi sırasında, Kimekler de VIII. yüzyıl ortalarında bağımsızlıklarını almış ve devletlerini kurmuş olmalıydılar. Onların bir çok boydan kurulmuş bir utus olduğunu biliyoruz, işte gerek bununla ilgili sonraki haberler, gerek çağın benzer Türk devletleri gözönünde tutulduğunda, bu devletin göçerevii büyük boylardan kurulu birlik niteliğinde olduğu anlaşılıyor. Devlet idaresinde "Hakanlı" derecesinde bir teşkilât kurmuş olan boybirliğinin en kalabalık boyu belki daha başta Kıpçaklar idi.

Kimek devleti ile ilgili en eski haber Arap elçisindedir. Emeviler'in yıkılışı ve Abbasîler'in çıkışı sıralarında Halife tarafından Tokuz-Oğuz Hakanı'na elçi olarak gönderilmiş Bahroğlu Temim (Temim b. Bahr el-Muttavvi'i), raporunda Kimekler'i de gördüğünü, hükümdarlarını ve göçerevii hayatlarını anlatarak belirtilmiştir (760-800?).

Bu yüzyılın son çeyreğinde Oğuzlar'ın Doğu Türkistan'ın Selenge bölgesindeki yerlerinden batıya doğru hareketle, bir aralık Kara ve Ak Ertiş'de Kimekler'in güneyinde komşu kaldıklarını, Arap kaynaklarının Abbasî halifesi Mehdî çağına (775-785) ait haberlerinden öğreniyoruz. Arap tarihçisi Ali el-Mes'ûdî Oğuz, Karluk ve Kimekler'in birleşerek Peçenekler'e karşı mücadeleye giriştiklerini anlatır.

Ona göre adı geçen boylar, Aral gölü kuzeyi ile Hazar arasında yaşayan Peçenekler ite *Peçrû*, Bacgsrd (Başkurd) ve Nugerde adlı boylar üzerine saldırmışlardır. Bu Peçenektin doğusunda Kıpçaklar ile Oğuzlar bulunuyordu. Amansız bozkır mücadelesi sonunda Peçenekler, yenilmeleri sonucu otlaklarını (ve yurtlarını) onlara bırakıp batıya doğru çekilmeye başlayacaklardır. Böylece Peçenekler'i biz daha sonra doğu Avrupa'da. Kuzey Kafkaslar'da ve Hazarlar arasında yer almış göreceğiz. Bu haberlerden anlaşılıyor ki, batıya gelen Oğuzlar, eski yakınları olan boylar üe birleşerek, kendilerine yurt bulmak üzere adları geçen boylara karşı mücadeleye girmişlerdir. Bu bozkır mücadelesi, VIII. yüzyıl sonları veya IX. yüzyılın başlarında Oğuzlar'ın yeni yerlerine yerleşmesiyle bitmiştir. Büyük bir kısmı Avrupa'ya doğru göçe başlayan Peçenekler'den, eski yerlerinde kalan az sayıdaki uruglar ise, yeni gelen Oğuz ulusu içine gireceklerdir. Bunları Oğuzlar'ın sonraki 241ü boy düzeninde buluyoruz. ¹

ULYOSYIM*

Bu yüzyıl sırasında, yine Ertiş ırmağı boyunda ve bugünkü Kazakistan'ın kuzeydoğu tilerinde, fakat çok daha yayılmış olarak, büyük Kimek devleti varlığını sürdürdü.

İslâm coğrafyacılarının Ortaasya'dan ilk bilgileri derlediği sırada Batı Türkistan'ın kuzeydoğusunda henüz İslâm'ı kabul etmemiş bir çok Türkboyu göçerevii yaşıyordu. Coğrafyacılar, Oğuzlar (Guz)'ın kuzey doğusundaki çok geniş bozkırda ve Ertiş ırmağı boyunda Kimek adlı büyük bir Türk ulusunun bulunduğunu, onların batıda İtil veya Kama ırmağına değin uzanan yerleri idareleri altında tuttıklarını belirtiyorlar. Bu durumda Türkistan'ın kuzeyinde batıdan doğuya sırasıyla Oğuz devleti, Kimek devleti ve Kırgız Begliği'nin bulunduğu anlaşılıyor.

*pj

Kuman-Kıpçak meselesi üzerine eğilenlerden Çek bilgini DARasovsky, bu IX. ve X* yüzyılda Ertiş ile Ural arasında yaşayan Kimek boyunun aslında Kuman olduğunu, bunların bir oymağını Kıpçaklar'ın teşkil ettiğini, X. yüzyıldan başlayarak bu Kıpçak adının yavaş yavaş bütün Kimekler'e ad olduğunu ileri sürmüştü. Aşağıda üzerinde durulacak olan bu meselede, adı anılan bilginine ait görüşün tutarlı bulunmadığını belirtmekle yetinirim.

X. Yüzyılda:

Onuncu yüzyılda Batı Sibirya'nın Güney yarısında Kimek Hakanlığı. büyük bir ulus halinde hayatına devam ediyordu. Ülkenin batı kesiminde Yayık (Ural) ırmağı'na değin uzanan yörede, birlikten bir boy olan Kıpçaklar yayılmışlardı. Komşuları, olarak doğuda Kırgızlar, güneydoğu'da Kartuklar, güneybatı'da Oğuzlar bulunuyordu. Kimek devletinin sınırları, yüzyılın ikinci yarısında güneyde Seyhun boyundaki Savrân kasabasına. batıda ise Ak İtil ırmağı kaynaklarına dayanmıştı.

Yüzyılın başında kuzeydoğu Çin'den çıkmış olan bir Moğul boyu olan Kılanlar (K'itan, Kıtay, Khıtay) bir devlet kurdular (916). Bunun sonucu olarak oradaki bazı Türk boyları batıya çekilmeye başlamıştı. Kitan sürüleri, 924 yılında Selenge havzasını işgal ettiler ve Kara-balık (Kara-Balgasun) kentine de girdiler. Onların akınları sırasında, 840 yılından beri oralarda bulunan Kırgızlar da sürülüp atıldı. Yukarı Kem (Yenisey) ve Kobdo.yöresi bozkırına geçen Kırgızlar ise, oradaki Türk boylarını batıya sürdüler.

Yüzyılın ortalarında Kimekler'in batıya doğru yayılması sürüp gitti. Batı kesimindeki boylar, Ural sıradağlarının güneybatı yöresine. Çim (Emba) ve Yayık (Ural) ırmakları vadilerine hâkim oldular. Bu arada Hazar denizi kıyısına da ulaştılar. Coğrafyacı İstahrî (933-51)'ye göre. Kimek ile Guz (Oğuz) arasındaki sınırı Isil (Atıl. İtil?) ırmağı çizer. V. Minorsky, bu ırmağın şimdiki Kama olduğunu Heri sürmüştür. Bu güç anlaşılır görüşe uyarsak, Oğuzlar'ı Doğu Avrupa'da nereye yerleştirmeli acaba? Aslında Türkler, göçlerinde yen? karşılaştıkları yerleri hep eski yurtlarmdakiler ile benzetme yaparak adlandırmışlardır. İşte Atıl/İtil de bunlardan biridir ve Batı Si-biry'a'daki ırmaklardan biri olmalıdır.

Son araştırmalara bakılırsa X. yüzyılda Ortaasyadaki Türk boyları şöyle dağılıyordu: En doğuda Nanşan yöresinde Sarı-<Uygur) lar, onların batısında Kâşgar'a değin uzanan alanda Karahanlılar Hakanlığı, ts& köl havzasında Türkmenler ve Kartuklar, kuzeyde Altaylar'a varan yörede Kimekler, bunların doğusunda Kırgızlar, Kimekler'in batı kesiminde Tobol-İşim havzasında Kıpçaklar, arterm güneyinde Ertiş-Seyhun-Yayık arasında Oğuzlar.

Kimekler için bir bölüm ayrılmış bulunan Hudûdü'l-Âlem (982)'de, onların hükümdarlarına "Hakan" ctenfidiği belirtilir. Bu kayıt, KimeklerTn bağımsız devletini ve bu devletin niteliğini açıkça göstermektedir. OmeK ülkesi ve oradaktıyat terzi üzerinde bilgi verilen bu eserden, JOmek, Karluk ve Yağmalar'ın, güneydoğudaki Tokuz-Oğuzlar'm bir Yabgu idaresinde bulunan "CmHkelh" kasabasına hep akınlar yaptıklarını da öğreniyoruz.

10. Yüzyılda:

Güneybatıya sarkmaya devan&seden Kimekler ve Kıpçaklar, yüzyılın başla-

nrt dft Seybun'un orta ve aşağı kıyılarına da hâkim oldular. Aşağı Ertiş-Işim Tobol havzasında bulunan Kıpçaklar, çoğalarak daha geniş bir afana yayılmışlardır. Bu sıralarda batı komşuları Hazarlar içine girdikleri de düşünülebilir.

YüzytJm başlarında Kitanlar'ın batıya doğru akınları gelişmeye başlamıştır. Bu sıralarda Kumanlar'ın itte yurtlarından batıya doğru göçleri de, Kuzey Çin'deki Kitan devleti'nin bu baskısına bağlanmaktadır. Şerefüzzemân Tâhir Mervezî (1120?)'nin aktardığına göre, Kunlar Kıtay (Kitan)'dan korkarak göçtüler. Arkadan gelen Kayiar, onları daha ileriye sürdü. Onlar Sarı'yı, onlar Türkmenleri onlar Oğuzfar'ı, onlar Peçenekler'i iterek yurtlarını aldılar. İşte bu sıralarda, Aral Hazar bölgesindeki Peçenekier'in kuzeyinde Hazarlar, doğusunda Kıpçaklar, güneyinde Oğuzlar bulunuyordu. Ibn ef-Esfi'de anlatılan 1012-13'de Türkler'in Çin'den çıkışı haberi de yine bu Kun ve San (Uygur)lar'ın Türkmen yurduna gelişi olmalıdır.

Gerçekten. 1004 yılında Çin ile barış yapan Hitanlar, önce Kora ve sonra Gobi üzerine döndüler. Bu sonuncu bölgeden de, 1009 yılında Uygurlar üzerine yürüdüler ve onlardan Balı Kansu ile Kan-çov ve Suçov kentlerini aldılar. 1017 sırasında Kitan surları. Karahanlı devleti sınırları içindeki Kâşgar bölgesi ile Işık Köl yöresine de girmişlerdir. Çağın kaynaklarına bakılırsa, Kitanlar 300 bin çadır halkı halinde (toplamı belki iki milyona yakın nüfus) Karahanlı ülkesini istilâya başlamış oluyorduBaz* öncülerine ise» laik Körün batısında bulunan başkent Balasagun'a se-kiz günlük yere yaklaşmışlardır. İşte bu ağır akın ve istilâ, Ortaasyadaki Türk boylan arasında yeniden büyük bir boylar göçü doğurdu. Göçebe Kitanlar'ın bütün varfçJdanyia Türk boylan yurtlarına saldırısı, gerçekten ağır bunalıma yol açmış ve Türfc boylan da bir birbirini yerlerinden sürerek,büyük bir göçe başlamışlardır.

Macar bilgini Karoly Czegtedy'ye göre güneybatı Sibirya'ya gelen Kun ve Sarı-lar. Uzlar* daha batıya sürerken, kendileri bir kısım Kıpçaklar ile birleşmiş ve ilk defa Kuman adını almışlardır. Halbuki bu "Kuman" boyadının, anılan bölgenin çok doğusunda küçük bölüntüler halinde başka etnik toplumlar içinde bugün bile bu-kmmas*. onların buralara gelmeden önce. de varlıklarını göstermez mi? Kliman meselesinde kesin dan husus.onların (Kun ve Sarılar?) batıya geçerken, yolları üzerinde olan ve ottaklan için pek çoğalmış bulunan Kıpçaklar'dan bir kısmını birlikte alarak, Kınro1*? kuzeyinde uzanan geniş bozkıra gelmiş olmalarıdır. 1050'den sonra Doğu ve Orta Avrupa'da bulunan Kuman ve Kıpçaklar'ın b]r boybirliği ku^kffe birlikte» îek bir boy halinde kaynaşmadıkları, bu ikisine ait çeşitli unsurların ayrı ayrı görülmesiyle anlaşılmaktadır.

XI. yüzyılın ilk yarısındaki büyük boylar göçü, Kimek ulusu üzerinde de kötü tesir bıraktı. Boybirliğinde ağır bir J^nalım doğdu ve birlik ^ukJu^Oyle anlaşılıyor ki, yüzyılın ortalarına doğru ülke içindeki karışıklar çoğaldı ve zayıflamış bulunan merkezî idareye karşı baş kaldırmalar arttı.

öte yandan büyük nüfusa sahip Kıpçaklar'ın çevredeki boylar üzerinde hâkimi-yet kurmaya girişmesi, ayrıca bunlardan bir kısmının batıya doğru göçe başlartff-sı, Kimek devtetini çözmüş olmalıdır. Boybirliğinin dağılışı ve merkezî idarenin çöküşü o derecede an? ve kesin olmuşturki, yüzyılın ikinci yarısında Kimek devleti ve ulusunun adı bile unutulmaya başlamıştır. Onun yerini en kalabalık boy olarak Kıpçaklar aldı. Bu son husus, yurttan kalan Kıpçaklar'ın üstün sayılarıyla belki boybirliği

idaresini ellerine geçirmeleri demek olabilir. Kimek ülkesindeki bütün boylar da bu Kıpçaklar'a bağlanmıştır.

Değerli eseri "Ölvânü Lüg^İfMPürk'ü yüzyılın ikinci yarısı ortalarında bitiren Ka-rahartff-Ülfcesinden Kâşgarh Mahmûd Beg, Kimekler'den hiç söz etmez. Bu eserde, sadece, Kimek boybirliğinden olan ve yine Ertiş boyunda yaşayan Yimeikter (Y6mekler) tanıtılmış ve onların da Kıpçaklar'ın bir "cîTi (oymağı) olduğu belirtilmiştir. Ancak Kâşgarh, bu bilgiye hemen şunu da katmıştır: 'Bizce onlar Kıpçak'tır, ama Kıpçak Türkleri kendilerini ayrı sayarlar.' Bu küçük açıklama bazı mühim hususları aklı getirmektedir: Kimek boybirliği artık iyice dağılmış ve o toplayıcı ad unutulmuştur. Birlikten belki sadece Kıpçaklar ile Yimekler yerlerinde kalmışlardır. Pek kalabalık olan Kıpçaklar ise, kendilerini ayrı belki de üstün saymaktadırlar.

Kimek ulusu, benzerlerinde olduğu gibi, bir çok Türk boyunun birleşmesinden ortaya çıkmış idi. XI. yüzyılın ortalarında olan dağılıma sonunda, bu birliğin boylarından baharını ya tek&aştna kalmış veya başka boybiriikleri içine girmiş bulmaktayız.

Bföiğinfrcrttkalababk boyu öten Kıpçaklar,* ba& Sibirya bozteri üe Hazar Denizi kuzeyinde v^iirnişlardteeunlardan bir kıemı Kumantar ile tMMe orta Avrupa'ya doğru uzandı. Ve orada yeni bir boybirüğü devleti kurdu. Kendi alanlarında kalanlar ise, XV. yüzyılda yeni et\$H,topJumlar kurulana değin varlıklarını süfdöjçüter.

YSmeklerlr durumunu da Kıpçaklar'ınki gibi oldu. Bir kısmı yerlerinde kalırken; bir kısmı Kıpçaklar yanında Doğu Avmptfya geçti.Muhammed Nesev*(t24t)^n verdiği bir haberden, Yimekler'in XII. yüzyılda SeyhuşJbpyuna indiklerini ve oralarda Hârizmşâhlar devleti hizmete girdiklerini öğreniyoruz. Bu devletig tJazıaskerî sefer ve başarılarında büyük rol oynamışlardır. Hârizmşâh İöuihammştfin 1218 seferini anlatan Mînhâc Cüzecânî de, t\$un Kanglı başbuğu Kadir Han'ı ardından kovalayarak kuzeyde tâ Yugur kasabasına değin gittiğini anfaürçüşür. Bu Kadır Han, Yimekler'den olup, Safaktan-oğlu Tatar Yûsuf'un oğlu idi. Avrupa'ya giden Yimekler'den bir bölüğünü daha sonra, XIV. yüzyıl başlarına ait bir haber ile, Altınordu Devleti'ndeki Kıpçaklar arasında buluyoruz.

Birlikten başka bir boy olan Bayandurlar, galiba çok kalabalık ve yeygim, değil idiler Bunlar sadece Oğuz ulusu içine girdiler. Daha sonra Türkiye'ye doğru akan Oğuzlar arasındaki Bayandurlar'dan Al&byunfu soyu XV. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı içine alan bir devlet kuracaktır.

Kimek boybirliğinin öteki boylarının dağılıştan sonraki durumu üzerinde şadfflik bilgimiz yoktıprat'yüzyıl ile XX. yüzyıl başında Ortaasya'da yaşayan Türk boylan ve uruğlan arasında Kimek boyadı bulunmamaktaydı.

Ülke:

Kaynaklarımızdan ulaşıldığına göre Kimek'fcikesi, Ben Sibirya ovasında ve yaklaşık 48/49-57 K ile 70-85 dereceleri içinde kalan geniş bir bozkır alam >>*■

Bu geniş aların güneybatı ve güneydoğu köşelerine bakılraazsa çoğu yüksekliği 125-t50 m'yi geçmeyen bir bozkırdır. Güneybatıda yüksekliği 1000 ra yüksekli-

ğe varan bir yayla (Bugün:Kazak bozkırı) bulunur. Güneydoğu ise, Altay'dağlarının 1500 m. yüksekliği geçen etek ve uzantılarıdır. Kimek ülkesinde Ertiş (İrtiş), Ob, İşim gibi büyük ırmaklar ile daha bir çok küçük akarsular ve göller vardır. Baraba bozkırı ile Çan 06lü de bu bölge içinde kalır. Ülkenin daha kuzey kesimi taygailik ve ormanlık olup, kışın soğuğu fazladır.

Ülkenin asıl merkezini Ertiş'in orta boyu teşkil etmekteydi. Birlikteki boyların nüfusu arttıkça ve bunlar da yayıldıkça sınırlar genişlemiştir. Bu Türk ülkesinin sınırlarını belirleyen bazı bilgileri İslâm coğrafyacılarının küçük kayıtlarında buluyoruz. Coğrafyacı Muhammed el-Mukaddesî, X. yüzyılda Güneybatı sınırını Seyhun havzasındaki Sabrân ile Şağlcân kasabaları yakınlarından geçtiğini söyler. Bunlardan Savrân (Sabrân), Oğuz (Guz) ve Kimek yurtlan sınırına bakan bir kasabadır. Şağlcân ise Kimek ülkesi sınırında, etrafı sur ile çevrili büyük ve zengin bir kasabadır, fbn Havkai'nin kayıtlarından da bu sınırın Batıda Ak-İtil ırmağı başlarına uzandığı sanılıyor

Kaynaklarımızın çeşitli haberlerinden Kimek ülkesinin komşularını da öğrenebiliyoruz. Bunlara göre, ülkenin doğusunda Kırgızlar (Kırgız Begliği) vardı. Onların bugünkü Altaylar 8e daha doğusunda buldukları biliniyor. Batıda Peçenekler yaşıyordu Hudûdü'1-Âlem (982)'de bu Peçenek yurdunun her haliyle Kimeklerin kine benzediği belirtilmiştir. Peçenekler'in yerini sonradan Oğuzlar (Oğuz Devleti) aldılar.

Güneydoğudaki Tokuz-Oğuzlar la aralarında bir bozkır (sahra) uzanırdı. Yine güneyde Kara Ertiş yöresinde, galiba Oğraklar bulunmaktaydı. Güneybatı yönündeki atanda ise, Karluklar, Türkmenler ve Oğuzlar yayılmışlardı.

Hudûd'da anlatıldığına göre, Kimek sınırı ile doğudaki Kırgız ülkesi arasında, Kimekfer'in "K.n.d-Ortağı" (Altaylar?) dedikleri bir dağ bulunuyordu. Bu dağdan çıkan büyük Res (?) ırmağı, Guz ülkesinden akarak, Hazar denizine dökülür (hangisi?). Yine aynı dağdan çıkan Ertüş Irmağı, Guz ile Kimek arasında akar ve bir Kimek köyü olan Cübîn (ÇûbtnJ'den sonra Atıl (bugünkü Ob mu?) ırmağı'na dökülür. Kocaman ve geniş bir akarsudur.Suyu kara ise de, tatlı olup içilir. Adı geçen Atıl ırmağı da Ertüş'ün kuzeyinde olup, yine o dağdan çıkar, Kimek ülkesinden akar ve Cübîn'e ulaşır (Sonrası karışiktır). Kimek yurdu ile Cend kenti arasında, uzun bir kumluk vardır.

Büyük bilginimiz Ebû Reyhan Beyrûnî (1000) de, Kimek ülkesindeki Ming-Or Tağı'nda buiunan ve suyu hiç azalmayan bir tatlı su kuyusundan söz ediyor. Bu dağ, anlaşıldığına göre, güneybatı kesiminde Oğuz ülkesi yakınında idi.

Gerdîzî, ülkenin ikliminin kışın çok soğuk olduğunu ve çok (mızrak boyu) kar düştüğünü anlatır. Bu hususun, çoğu düz bir bozkır olan ülkede sert kara ikliminin hâkim bulunmasından ileri geldiği bellidir.

Hudûd'da ülkede tek kentin bulunduğu söylenmiş ise de, yine oradan bunun daha fazla olduğu ortaya çıkıyor. Onun verdiği bilgiye göre, bölgeler ve kentler şunlardır:

İç -Kıpçak: Kuzey batıda bir bölgedir. Oradakiler bazı geleneklerinde Oğuzlara benzerler.

Kırkız-han: (Doğuda ?) başka bir bölgedir. Buradakilerde ise, Kırgız gelenekleri vardır.

Y. gsun-yasav: (?) Ertüş ile Atıl (Ob?) ırmakları arasında başka bir bölgedir. Halkının geçimi bol ve işi iyidir.

Yimek (iye): (Kuzeyde ?) bir kasabadır. Hakan yazın orada kalır. Burası ile Taraz (Talaş) arası, hızlı giden bir atlı için 80 günlük yoldur.

Çubın köyü: Kuzeyde, Ertüş ile Atıl (Ob ?)'ın birleştiği yere yakın ve Ertüş kıyısında bir köydür. Yaylak olarak çok kişi toplanır.

Kıpçaklar'a ait başka bir bölgeyi (Taş-Kıpçak ?) de ayrıca pek kısa bir bölümde ele alan Hudûd yazarı, bunların Kimekier'den ayrılmış bir boy (kavm) olduklarını, Melik (=Yabgu ?) diye andığı idarecilerinin Kimekler'ce atandığını ve yurtlarının güneyinde Peçenekler'in bulunduğunu anlatır.

Hudûd'dan alınan bu bilgilerde, üçüncü bölgenin adının okunuşu kesin değildir. Dördüncüsü "N.M.Kiye" yi V. Minorsky'nin bir yazı yanlışı olarak kabul edip, "Yimekiye" şeklinde, düzeltmesi bence de doğrudur. Biz de buraya öyle aldık.

Kimek ulusunun yayıldığı bu geniş ülkede pek çok boy ve onların bölüntüleri yaşıyordu. Onların yerleri üzerinde aşağıda ayrıca durduğumuz için burada tekrarlamıyoruz.

Kimek yurdunu komşu ülkelere bağlayan yollardan Wr kaçını bazı kaynaklar tesbit etmiş ise de, bu kayıtlar pek açık değildir. Aç* bir imlâ ite yaz*myan yer adlarının, sonraki istinsahlar arasında daha da bozulmasıyla, elimizdeki kayıtlar oldukça kanşık ve çözümlenmesi, gerekli bir duruma girmiştir. Kimek ülkesi ile Batı Türkistan arasında uzanan üç taarat yolunu İslâm coğrafyacıları ile Gerdtel'den öğreniyoruz.

Ticaret yollarından biri Taraz (Talas>- Kimek yoludur, Kuzey-Güney yönünde uzanan bu yol boyunu, yer adlarındaki anlaşılmaz imlâdan dolayı», açıklıkla bilemiyoruz.

Kuzeydoğu-Güneybatı yönünde olan Fârâb- Kimek yolu'nu Genftrf tarif etmiştir. Buna göre yolboyu, sırasıyla Pârâb {Fûr6bh ÜM Nev (Yengi-kentyden geçtikten sonra Kimekler'e yöneBr. Yolda sırasıyla, bir ırmaktan, Uluğ Mun çölünden, 3uvuk ırmağımdan, bir çölden, K.n.d-Or Tağı'ndan, A.s.8 (?) ırmağından geçilir ve Ertüş'le Kimek ülkesine girilirdi. Bu yolboyunda adı geçen Yengi-kent, Aral gölü'nün doğu yöresinde olup, Oğuz Yabgusu'nun kışlağı İdi.

Yine GerdizTden üçüncü bir yolu da tanıyoruz. Bu yol batıdan hareketle doğuya Kırgız Yurdu'na uzanırken, Karluk ve Kimek topraklarından geçiyordu.

Boy Düzeni:

Kimek ulusu, kaynakların açıkpa anlattığı gibi, bir boybirHğl teşkil ediyordu. Bu kuruluşta onların bir çok boy ve uruktan meydana geldiği muhakkaktır. Ancak Kimek ulusundaki boy düzenini, bütün bölüntülerin adlartru ve sayışım hiç bir kaynakta bulamıyoruz. Mudûd (8B2)'a göre, Kimek ülkesi on I* (t* de Hakan bölgesi varsa on iki) bölge (II)'den kurulmuş İdi. Bunların her bîr! ulusu meydana getiren

boylara ait ise, düzende o sayıda büyük boy bulunuyor demek olmalıdır. Halbuki Gerdizî (1050), muhakkak daha eski bir kaynaktan aktardığı Kimek destanında yedi boyun adını vermiştir. Bu iki kaydı birleştirirsek, Kimek boybirliğinin başlangıçta yedi boy ite kurulduğunu, sonraki katılmalar ile bunun on ikiye çıktığını düşünebiliriz

Gerdizfnin aktardığı destân'a bakılırsa, hepsi kişi adt (eponym) kökünden olan boyadiarı şöyledir:

O irro-Eymt-lmey (okunuşu açıklıla belli değil)

• ImeMEmek (Yimek)

©Tatar ■'■'

• Bafandur (Bayandur)

• KJvfçak (Kıpçak)

• LankaZ'Lanıkaz (Minorsky'ye göre: Nilkaz)

• Aciadfl)

Bu destanda Kinoekler, Tatarlar'dan ayrılmış bir bölüntü olarak gösteriliyor, öte yandan dabu ikinci boy Kimek boy düzeni içinde (3.) sayılıyor. Belki Tatarlar'dan bir soy, öne geçerek bir çok boydan oluşan bu boybiriğini kurmuştur.

Uzun süre biride içinde kalan Kıpçaklar, sonraları Batı Sibiryadan Orta Avrupa'ya uzanan pek geniş bozkırların hâkimi olmuşlardır. Onların Kumanlar ile ayrı bir boybiriği devleti de kurduklarını biliyoruz. Altınordu öncesi ve sonrası etnik kurutuşların içinde bu boyun büyük yeri vardır.

Haklarında az bilgimiz olan Yhnekfer'i Kâşgari Mahmûd Beg tanıyordu. Birlik dağıldıktan sonra bir kısmı Seyhun boyuna inmişler, bir kısmı da Altmordu'daki Kıpçaklar içtnete görülmüşlerdir.

Bayandur far (Bañandur) da. bu ilk devirleri süresince az tanıdığımız bir boydur. Bu boyadı biçiminde yapılmış Kumandur, Moñgoldur... gibi başka boyadiarı da biliyoruz. O bakımdan kökü " Bayan* olabilir. Oğuzlar'a komşu bulduklarından, dağılma sırasında onlara katılmışlardır. Bayandurlar'ın Oğuz içindeki ikinci devre tarihi üzerinde oldukça bilgimiz vardır. Onları, Doğu Anadolu'da kaleme alınmış •Dedem Korkut Kriabfndaki hikâyelerde de buluyoruz. Batı Anadolu'da görülen Bayındır yerad» (İzmir'in güneydoğu yakasında) da bu boydan gelmiş olmalıdır.

Tatarlar hakkında da (azla bilgimiz yoktur. Kimek destanına göre, ulusun içinden çıktığı asıl boy bu idi. Bunun adı, Tokuz Tatar ve Otuz-Tatar olarak Kök-Türk yazıtlarında geçer, Kâşgari da bu boydan kısaca söz eder.

Ulustaki adını bildiğimiz boylardan üçü olan İmi, Lankaz ve Aclad hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Bunların adlarının okunuşu bile kesin değildir.

Birlik boylarının ülke içindeki dağılışı ve yerleşme yerleri kesinlikle bilinmemekle birlikte, elimizdeki bazı kayıtlar bunu tahmine imkân veriyor. Kimek ülkesinin kuzeybatı kesiminde Kıpçaklar yayılmışlardı. Onların, birçok Türk boyunda olduğu gibi, İç-Kıpçak ve Taş Kıpçak şeklinde ayrıldığı Hudûd'daki bilgilerden tahmin

ediyoruz. Kıpçaklar'ın güneyinde ve Ertiş'in sof (batı) kıyısı boyunca Yimekler yerleşmişlerdi. Bunların da güneyinde ve Oğuzlar'a komşu kesimde Bayandurlar vardı, öteki boylardan imi'nin Kıpçaklar'ın doğusunda ve Tatarlar'ın Yimekler'in doğusunda bulduklarını sanıyorum. Adlan bile doğru okunamayan son iki boyun, Lankaz ve Aclad'ın ise en doğuda kaldıkları, bunların eski kaynaklarca hemen hiç tanınmamalarından anlaşılıyor.

Kimek boybirliğine sonradan hangi boyların katılmış olabileceğini açıkça bilemiyoruz. Bununla birlikte Kimek ülkesindeki üç bölgeden birinin adı olan'Kırkızhan" gözönüne alınırsa, birliğe bir Kırgız boyunun da katılmış bulunduğu anlaşılıyor. Oğuzlar'a komşu bölgede yaşayan ve sonraları Kıpçaklar ite birlikte bulunduğu görülen Kanglı boyu da bu birliğe katılmış olabilir. Nitekim yurtları Kıpçaklar'inkine pek yakın idi. Yine bir bölge adı olarak bilinen **Y. Gsunyasav'm** aslında bir boy olması çok mümkündür. Burası ülkenin orta kuzey yöresinde ve Ertiş ile Atıl (Ob?) ırmakları arasında bulunuyordu.

Prof. Togan, Başkurflar'! da Kimek birliğinden bir boy saymaktadır. Ancak onun belge olarak gösterdiği, Hudûd'da geçen Yagsun Yasu (Y. gsun-Yasav)'nun İtil ile Ertiş arasında yaşayan Başkurtlar'dan başkası olmadığı hususu, sadece kendisinin bir yorumudur. O eserde bunu belli edecek açık veya kapalı Nç bir ifade yoktur ve itham ettiği Minorsky de metni karışfermamıştır. Tme onun "DUT (Oivanü Lûgaii't-Törkyde de Başkurd ve Kimekterln dffi beraber zikredilmiştir* sözü de belge olamaz. Çünkü yutanda belirtildiği üzere, Divân'da Kimek adı zaten geçmez. Bununla birlikte, İbn Fadlan (929) kuzeye fitil Bulgartarı'na giderken, Câm (Çim) ırmağı'nı geçince Başkurt karakollarını görmüştü. Burasının Kıpçaklar'a çok yakın bulunması gözönüne alınarak Başkurtların birliğe katılmış olması *Mmgfö* üzerinde durulmalıdır.

Kimek boybirliğinde zamanla Türkleşip giden Mogut kabileleri bulunduğu da Rus tarihçUerince yeri eütlmüştür. Ancak bu husus, elimizdeki boyadiarını karıştırılmasından ve hattâ ters yorumlanmasından ileri geldiği için, özerinde bile dur% maya değmez. Yine bu konuda Prot Togan'm, Oğuzların doğudaki kalıntısı kabul edilmesi gereken Bayaut (Bayat)lar'ın Moğullar arasında Mogul ve Kimekler arasında Türk sayılmaları durumu da varit değıkSr. Çünkü, tartışılabilir Bayat-Bayaut aynılığı bir kenara, Kimek ulusunda bu adı taşıyan bir boy bulunmamaktadır. O belki Bayandurlar'!, bunlar ile karıştırmış olacaktır.

Devlet Yapısı:

Kimekler'in VIII. yüzyılın ortalarında, Doğu Kök-Türk ve Türgiş devletlerinin tarih sahnesinden çekilmeleri üzerine bağımsızlıklarını ilân eden öteki Türk boyları gibi, bir devlet kurduklarını felyomz. Ancak bu devlet ne nitelikte idi? Çünkü Türk ilk çağı boyunca Törkler'de *M* türde devlet görülmüştür.

Bunlardan ilk derecesi bMW boydan kurulan 'Boy begliğf, ötekisi büyük boylar birliğiyle oluşan "Hakanlı devlet" yüksekliğinde idi. Bu ikincisi, pek çok büyük boyun katılmasıyla geniş bir alana hükmeden ve idaresi aristokrat nitelikte tek bir soya dayak devlettir. Devlet özelliği bakımından daha köklü, daha geniş teşkilâtlı ve daha büyüktür.

Kaynaklarımızdan Ali ei-Mes'ûdî, "Murûc" (943) İte "Tenbîh" (956) adlı eserlerinde, onlardan "Kimek Yabguluğu" olarak söz etmiştir. Aynı yüzyılda ve bu devlete daha yakın yerde yazılmış "Hudûd" (982)'da Kimek hükümdarının unvanı "Hakan" olarak verilmiştir. Gerdzî (1060) ise, herhalçie eski bir kaynaktan alarak başbuğlarına "Baygt* (Yabgu)* unvanını veriyor. Bu kayıtlara bakılırsa, ister Yabgu, ister Hakan olsun, ikisi de Kimekler in Hakanî devlet düzenine sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Nitekim Bayandur boyunun da bu tür teşkilâtı benimsemiş olduğu, onların Oğuz duşu içindi bulunduktan sırada tesbit edilmiş "Dedem Korkut Kitabındaki beirtHerdfift anlaşılıyor.

O halde kısaca toparlarsak, Kimek devlet yapısı Hakanî derecesindedir. Bir çok büyük boyun birliğinden kurulmuştur. Devlet idaresi aristokrat nitelikte ve Hakan soyu elindedir. Bu büyük devlet göçerevli hayvan besleyici boyların iktisadını *vm* hukukunu ön plânda tutar. Bölgelerde Hakan soyundan kişiler veya birliği oluşturan boyların beğteri hâkrrndir.

K?mek Devletinin devlet teşkilatını bize kısaca Hudûd tanıtıyor. Verdiği bilgiye göre, ülkenin başında "Hakan' unvanlı bir hükümdar bulunuyordu. Onun idaresi altındaki ülke on bir (belki kendisinininki ile on iki) ll'e ayrılmıştır. Her ili kendi hâkimi şdare etmesiyle, üter de on bir "âmîr vardır. Bu orun, idarecinin kendi soyuna mahsustur. Yeri, çocuklarına veraset yoluyla verilir. Her il'inde kendi içinde boy ve uruğlara ayrtmış bulunacağı da düşünülebilir.

Kaynaklarda geçen bazı unvanlardan Kimek Devleti'nin üst orunları hakkında bügj ed^ebilıyonjz 8u unvanları zaten ilk ortaçağdaki Türk devletlerinde de bulmaktayız. Unvanların başında "Hakan" geliyor. Eski ve asıl şekli "Kağan" olan bu ünvan, bağımsız devlet başkanına verilirdi. Hakan'ın saraydaki eşi olan kadın ^MHsturf ilkçağdan beri bütün Türk devletlerinde kullanılmıştır. "Yabgu* (Kimek destanı vb.) ve *Şad* (Kimek destanı) unvanları, oldukça eski bir geçmişin eseri olarak, Hakan'ın yakınlarına, kendi idaresindeki ülkenin bir bölümünü idare etmek üzere verdiği bir vazife unvanı idi. Ancak bunlar yer ve zamana göre, bîri önde öteki arkada tutulmuş». Yüksek seviyedeki başka bir ünvan da "Tutug" (bir okuyuşa gör« Totok)'dur (Kimek destanı ve MCTometül-Tevârih). Bu, bir bölgenin askerî-mülKI idarecisine verilirdi.

KüttOr:

Kimekler, gerek kaynaklarındaki bilgilerden ve gerek günümüze kalan dil kalıntılarından açıkça anlaşıldığı üzere, Türk diliyle konuşuyorlardı. Elimizdeki dil kalıntıları dikkatle incelenince, Kimek ülkesinde iki ağız bulunduğu da ortaya çıkıyor. Ülke nüfusunun büyük kısmı, komşu Oğuzlar ile birlikte Ana-Türkçe (Y-Türkçesi) konuşmakta idi En kuzey batıda bulunan bir kısım Kıpçaklar ile bir kısım Yimekler ise, Bulgar Türkçesi (S-Türkçesi) tesirinde bir ağıza sahip idiler.

İlk çağ boyunca bütün Türk devlet ve boylarında olduğu gibi, Kimekler'de de Kamlık (Şamanizm) dini hâkim bulunuyordu. Onların Gök'e (Tanrfya) taptıkları, Atalar ruhu'na ve Ateşe de büyük saygı gösterdikleri biliniyor. Kimekler'de "Su kültü" bulunduğu Gerdizf nin aktardığı Kimek destanından ortaya çıkıyor. Orada be-

lirttiği üzere, onlar Ertiş trmağı'nı ulu Tanrısı sayıarmış. İshak ibn el-Hüseyin (XI. yy)' in yazdığına göre de Kimekler öten kişilerin cesetlerini yakarlar ve büyük akarsulara (Ertiş ırmağına) dökerlermiş. Ünlü Arap gezgini, Ebû Dulaf (Mis'ar b. MuhalhH, 941) Kimekler'de bir Yada- taşı bulunduğunu haber veriyor.

Kimek ocakları (âile)'nda ataerkil hâkimiyet vardı Bu, ilk çağdan gelen bütün Türk boylarında böyledir.

Onlarda hayat tarzlarından başlıca ikisinin hâkim bulunduğu anlaşılıyor. Nüfusun büyük çoğunluğu, göçerevli bir hayat tarzı sürdürürdü. Kuzey kesimindeki ormanlık yerlerde yaşayan Kimekler, oldukça oturak bir yaşayışa sahip idiler. Sayıca çok az olan bu oturaklar, daha çok avcılık ite geçinirlerdi. Eki oturaklar dışındakiler, hayvan besleyiciliği (çobanlık) ite meşgul olurlar, geçimlerini bunların ürünleriyle sağlardı. O halde Kimek Devletinin asri iktisadı bu hayvan besleyiciliğine ve onlardan alınmış maddelere dayanmaktaydı.

Geçimin bir yolunun avcılık olduğunu belirtmiştim. Kimekler samur (semmûr) kakım ve sincap gibi kürklü hayvanları avlardı. Onların kışın karlı günlerinde kürk hayvanı avına çıktıklarını Mervezî anlatır. Avcılık, oturak Kimekler'de asıl geçim, göçerevlielerde ise yardımcı meşguliyet olarak kabul edilmişti. Asıl geçimleri hayvan besleyiciliği olan bu kalabalık toplum büyük sayıda hayvan beslerler ve onların her türlü ürünlerine dayalı bir iktisat hayatı yaşarlardı. Ocakların bütün servetlerini büyük hayvan sürüleri teşkil ederdi. Besledikleri ve ürettikleri hayvanların başında at, sığır ve koyun gelirdi. GerdizTnin anlattığına göre, Ertiş ırmağının yukarı boyunda binlerce vahşi at bulunuyordu. Kimekler, kementler ile bu atlardan yakalar ve ehlileştirirlerdi. Yine bu kaynağımız onlarda deve bulunmadığını, getirilse bile çok yaşamadığını belirtir.

Göçerevli Kimekler'in besledikleri büyük sayıda ki hayvanları kışın kendi sert iklimlerinde korumaları çok güç oturdu. Oğuzlar ile iyi anlaşıttan yıllarda kış şiddetli olunca hayvan sürülerini alır, onların tarafına geçerlerdi. Sert-soğuklarda bineklerini götürdükleri bir bölge Oğuz yurduna yakın Ak tag (ük tag) İdi.

Göçerevli Kimekler, hayvan besleyicisi olmaları dolayısıyla yılı yaylak ve kışlak denilen belli iki yöre arasında yarı göçebe geçirirlerdi. Yazın yaylakta otlaklarda, sulak yerlerde ve çayırda dolaşırlardı. Bu hayat tarzının bir gereği olarak büyük çadırlar altında bannırlardı. Keçeden yapılmış büyük otağlardan küçük çadırlara kadar değişik barınakları vardı. Kışın karlı günlerini soğuktan korunabilen vadi ve su kenarlarındaki kışlaklarında geçirirlerdi. Orada toprak altında ağaçtan su hazneleri yapmışlardı. Soğuğun şiddetlendiği günlerde sular donunca, kendileri ve hayvanlar bunlardan yararlanırdı.

Hudûd yazarı, Kimekler ite Kırğızlar'da giyimin tamamen aynı olduğunu belirtir. Bu tarz giyimin, zaten göçerevli yaşayışın gerektirdiği hususlara uygun birimlerden oluştuğuna göre, eş olması çok tabiidir Karda Kimeklein kayak kullandıkları da belirtilir.

Kâşgarlı Mahmûd Beg "Kemek (tek fethayte)" adı verilen bir dokumayı tanıtıyor. Pamuktan yapılmış nakışlı ve çubuklu olan bu dokumayla kışlık elbise dikilirmiş. Kıpçaklar da bundan yağmurluk yapıarmış. Bu ad Kimekler'e özgü bir tür dokuma olarak aslında "Kimekler" de olabilir. Dokumanın kendi belki önceleri yünden

iken XI, yüzyılda artık pamuktan yapılır olabilir. Kimek ulusundan Kıpçaklar'ın bunu kutlandıklarının belirtilmesi de ayrı bir belge sayılabilir.

Kimekier'in yiyeceklerinin başında hayvanlardan elde ettikleri besinler getirdi. Boi miktarda koyun, sığır ve at eti yerler, sütlerini de içerlerdi. Yaylakta semirtilmiş hayvanlara! eti ve sütü en İyi gıdadır. Etler kurutulup saklanarak kışın da yenirdi. Bu et kurutma usulü, bugün bizde de yapılan "pastırma" biçiminde olmalıdır. İçecekleri arasında süt ve bundan yapılmış olan besinler vardı. Kimekler, at sütü de »çerler ve bundan hazırladıkları mayalı içkiye de "kıımız" derlerdi. Kıımız, besin deleri yüksek bâr içkidir.

Kimekier'in başta komşuları olmak üzere, birçok millet ile alış-veriş yaptıkları anlaşılıyor Çevre ülkeler ife canlı hayvan ve ürünleri (et, deri, yapağı, halı, dokuma vb) üzerine ticaret yapıldı. Ayrıca, avladıkları kürklü hayvanların postlarını da ihraç ederlerdi Bunlara karşılık dışarıdan başka ihtiyaç maddeleri alırlardı. Ticarete para'dan çok, değiş-tokuş'un esas alındığı düşünülebilir. İslâm tüccarlarının Oğuz, Kimek ve Kırgız İtten gibi ana yollar dışında kalmış olan Türk yurtlarında toplu halde çetin yollarda aylarca dolaşarak ticaret yaptıklarını, pazar açtıklarını bitiyoruz. İslâm coğrafyacılara haber kaynağı olan bu tacirlerin güvenlik içinde dolaşmaları da ayrıca dikkate değer bir husustur. Gerdizî ile Mervezî, Kimek ülkesinde tuz bulunmadan*, bunu dışarıdan temin ettiklerini belirtirler. Bu madde onlar için o derecede değerli idi ki, samur kürk ile değiştirmeye razı oluyorlardı.

II. Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri

Akdes Nimet KURAT

Giriş

Kavimler muhaceretinden önce (M.S.IV. yüzyıl ortalarına kadar) Türk tarihinin en eski çağları, tıpkı Grek, Lâtin, Kelt, German ve Slav kavimlerinin gibi, henüz esaslı bir şekilde aydınlanamamıştır. Şu cihet muhakkaktır ki, Türk kavimleri devlet kuran mükemmel teşkilâtı olan, yapıcı ve yaratıcı bir unsur olarak dünya tarihinde çok erkenden kendilerini göstermişlerdir. Arkeologya, filologya ve ethnologya araştırmaları, yazısız ve yazılı tarihî ananelerle içtima? teşkilât üzerindeki tedkikler ve nihayet az da olsa tarih kaynakları, gün geçtikçe bu ciheti müsbet bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Objektif bir gözle Türk kavimlerinin tarihleri araştırılarak ve her devrin kendi hususiyetleri, coğrafî ve ekonomik şartları, komşularının vaziyetleri bir araya getirilerek mütalâa edilirse, Türk ilinde geçmişlerde cereyan eden vak'alar, netice itibariyle Türk milletinin her itibarla büyük bir millet olduğunu göstermek için esaslı bir delil teşkil etmektedir. Her insan birliğinin en yüksek içtimaî müessesesi devlettir; her fert ve cemiyet şuurlu varlığını devlete borçludur. Devletin yaşaması için kanunlara ve ailede disipline, bu varlığı müdafaa ve idame için mükemmel bir askerî teşkilâta ihtiyaç vardır. Türk kavimleri tarih sahnesine çıkmalı hem devlet teşkilâtı hem disiplinli hayat ve askerî teşkilât bakımından en yüksek mertebeye ulaştıklarını daima göstere gelmişlerdir. Tarihî şartların icabı olarak Türk kavimlerinin bir kısmı göçebe olmakla beraber, ziraatla meşgul olarak köyde ve ticaret ve sanatla uğraşarak şehirlerde yaşayan Türk zümrelerine de çok erkenden tesadüf edilmektedir. Bu bakımdan Türklerin eski çağları yalnız "göçebe bir zümre" telâkki etmek doğru değildir. Eski Türkeli'nin büyük bir sahası bozkır olması itibariyle bura ahâlisinin mühim bir kısmı tabii şartlara uyarak göçebe hayatı geçirmek mecburiyetinde tefanıştı. Türkler'in kurdukları gerek "göçebe" ve gerek

'oturak* devletlerin, kuvvetli şahsiyetler ve mükemmel teşkilat sayesinde büyük faaliyetler gösterdiği, yerine ve sırasına göre hayatın her sahasında gayet verimli işler icra ettiğini görüyoruz. Büyük askerî devletler vücuda getirildiği git», ticaret, iktisat ve kültür merkezleri yaratan gayet mühim Türk devletlerini veya zümrelerini tarih kaydetmektedir. Bu cihetle de Türkeli'nin tarihi çok taraflı ve çok müsmir bir inkişaf göstermektedir. Tarihimizin son yüzyıllarındaki duraklama ve gerileme ise, dünya tarihinin gıdışatıyla sıkı bir şekilde bağlı olduğu gibi Türk millî karakterine" nüfu: etmeye çalışan bazı muzır cereyan ve unsurların, da bunda büyük payı olmuştur Fakat, yaşamak ve hareket göstermek kabiliyetini, binlerce yıllık tarihi ile ispat etmiş olan Türk illeri ve boylarının tekrar eski şan ve şöhretine ve şerefine lâ-yık bir şekilde kendini göstereceğinde şüphe yoktur. Burada, ancak ana hatlarını tesbitte iktifa edeceğimiz "Türkî tarihi* bile, bize Türk kavimlerinin Türkistan, Sibir, iran, Kafkas ve Anadolu, Balkanlar ve bilhassa Şarkî Avrupa'daki (İdil, Kama, Don ooyian ve Karadeniz'in şimali) tarihî faaliyetlerinin ehemmiyetini göstermekte kal* mayıp. Türklerin bu ülkelerin hayatında işgal ettikleri ve edecekleri mevki hakkında bir fikir vermektedir.

Doğu Avrupa'daki En Eski Türk Kavimleri:

1» İskitler» Sarmatlar, Roksolan ve Yazıgılar s

Çin kaynaklarına istinaden tarihin eski Türk devleti olarak M.Ö. XIII. yüzyılda mevcut olan "Hiyung-nu"lar, yani Türk-Hun"lar kabul edilmekle beraber bazı Türk zümrelerinin, Türk'ün ana yurdu sayılan Altay-Hazar-Yayık sahasından, muhtelif amitlerin tesiriyle miiâddan çok yüzyıllar önce doğu, güney ve batı istikametlerinde yayıldıktan kuvvetle muhtemeldir. Bu kabilden Doğu Avrupa'nın cenup sahasının da çok erkenden bazı Türk zümreleri tarafından işgal edildiğini gösteren emareler mevcuttur. Ezcümle "ana vatanları" Pripet-Vistül arası olduğu kabul edilen Slavların en eski dillerinde rastlanılan bazı Türkçe sözler bu faraziye kuvvetlendiriyor. Meselâ: 'koza' (keçi), "bykü" (boğa), "volü" (ulak, öküz), "tvarogu" (peynir) ve "koni* (at,kulun) eski Slâvcaya Türkler'den alınmıştır, bunun içindir ki bazı âlimler Slavların ehlî hayvan beslemeyi ilk olarak Türkler'den öğrendiklerini iddia ederler. Diğer taraftan "mieko", "skotu" ve "nuta" sözlerinin eski Slâvcaya Germanlar'dan alındığı ileri sürülüyor. Bazı tarih, dil ve arkeologya âlimleri Siâviar'ın eski çağlarda ya Türk veya German hâkimiyetinde bulduklarını kabul ediyorlar. M.Ö. ki devir için, bunun bir hakikat olarak kabulde şüphe götürmez deliller olmakla beraber, doğruluğunu cerhedecek esaslı deliller de yoktur; bil'akis tarihinin sonraki ceryanı bunu takviye edici mahiyettedir. Ezcümle mühim bir kısmı Türk kabilelerinden teşekkül ettiği anlaşılan İskitler (Sakalar)'ın M.Ö. VI-IV. yüzyıllarında, orta Dnepr ve Onestr sahasındaki bazı Sfâv zümrelerini hâkimiyetleri altında bulduklarını uzak bir ihtimal sayılmaz. Diğer taraftan miladın birinci asırlarına doğru Vistül havzasındaki Siâviar'ın Germanlar'ın tesir ve nüfuzunda bulduktan iddia edilmektedir. Bunun gibi, İskitler'den sonra (M.Ö. IV-k-yüzyıl) Karaderiöffi şîmaiindeki Bozkırların efendileri olan Sarmatlar'ın, *fnç* olmazsa bir kısmı Türklüter; bunların orta Dnepr ve Karpatlar'a kadar uzanan sahayı ellerinde bulduklarına göre, Slav kabilelerinden bazılarının Türk tesirine maruz kalmış olduğuna hükmedilmektedir. Sarmatlar'ın bir parçasını teşkil eden Roksolan (Roks-alan) ve hele Yazıgılar'm. Türklüğü kuvvetle hatıra gelmektedir. M.S. MI. yüzyıllarda bu zümrelerin Don

ile aşağı Tuna boyunda kaldıkları malûmdur. Onların da kuzeybatıda türlü Slav zümrelerine şu veya bu şekilde tesir yaptıktan imkân dahilindedir. M.S. 180 tarihlerine doğru Got'lar aşağı Vistül sahasından hareketle Karadeniz'in şimaline gelecek, burada yerleşiyorlar ve IV. yüzyılın üçüncü rub'una kadar kalıyorlar. Bu defa Siâviar'ın büyük bir kısmı German nüfuz ve tesiri altında kalmıştır. Görülüyorki Doğu Avrupa'nın tarihi M.Ö. III. yüzyıldan beri mütemadiyen Orta Asya'dan gelen kavimler için hareket, faaliyet ve bilhassa Slav kavimlerine karşı hâkimiyet ve tesir sahası olduğu gibi, aynı zamanda, buraya muhtelif fasıllarla German zümreleri de müdahale etmişlerdir. Türk-Germen münasebetlerinin M.Ö. birkaç yüz yıl önce başladığı anlaşılmaktadır.

2- Hunlar ve Attilâ

375 de başlayan büyük kavimler muhaceretinin dünya ve bilhassa Avrupa tarihinde büyük Ur önemi vardır. Roma İmparatorluğunun yıkılışında, bugünkü Avrupa'nın etnik ve siyasî teşekkülünde Kavimler Muhacereti doğrudan doğruya âmil olmakla, Avrupa tarihinin dönüm noktası ve yeni bir devrin (Orta Zamanlar) başlangıcı sayılmaktadır. M.S. 100-374 tarihlerinde Yayık, Kama, Hazar denizi sahasında kalmış öten Batı Hunlan'nın *iöM* geçerek garp istikametinde Herlemeleriye-bihassa German olmak üzere, muhtelif kavimlerin umumî bir harekete geçmeleri gibi muazzam bir "muhaceret" başlamıştır. 375 tarihinde Hunlar önce Kuban boyunda yaşayan Alanlar'a saldırdılar ve onları batıya doğru takibe başladılar; sonra sıra Don ite Dnestr (Turta) arasında yaşayan Ostrogotlar'a geldi; Hunlar bunları da yendikten bir kısmını tabiiyetlerine aldılar, bir kısmını batıya ittiler. Bundan sonra VI-zigotlar dö şiddetlrHun baskısına dayanamayarak Dnestr-Tuna sahasını bırakıp Bizans imparatorluğu hudutlarını» girdiler. Alanlar Orta Avrupa'ya doğru ilerlerken, Ostrogotlar'ın bir kısmı Panonya'da yerleştiler. IV. yözyto sonunda İdü-Kafkas-Don-Ttea sahası kamilen Huffter'm alîne geçi. Bu kavmin başına 434 de Bleda ve AttHâ kardeşler geçtikten sonra, Hunlar¹»! on yüksek devri başlamaktadır; daha doğrusu dâhTbir kumandan ve büyük bir devlet adamı öten Atillâ'nın 446 de tek başına Hurtefm idaresini ele aldıktan sonra Büyük Hun Hakanlığı kurulmuştur. Hakanlık İdrdefrtorfe, Kafkaslardan Alpler'e kadar uzanmakta idi. TürteMunter hâkim zBffire Öfriak üzem, muhtelif German kavimlerinden başka (Gotlar, Heruller, Gepidler), bir çok Slav ve doğudaki bazı Fin kavimleri bu imparatorluğun ahalisini teşkil ediyordu: Siâv zümrelerinin teşkilâtlanmağa" başlamaları; kuvvetli Wr ihtimale göre, Hun tesiri ve hâkimiyetiyle mümkün olmuştur. Attila 461 de Katateun (Şaton) kırfarmda Batı Roma İmparatorluğu ve müttefikleri (Alanlar, Vizigotlar) kuvvetleri ile neticesiz kal» büyük meydan muharebesinden iki yıl sonra yani 453te ölmüş ve Hun Hakanlığı da parçalanmıştır. Atillâ, Bzel adı atmda iyi bir kırar sıfatı Alman halk edebiyatının şaheserlerinden biri ve en eskisi olan, TMibelungenlied'e girmişti o burada KriemMld'in ikinci kocası olarak gösteriliyor ve kendisine Diêtrich von Bern ve Hildebrand gibi kahramanlar refakat ediyorlar. Atilla'nın kurduğu hakanlık sayesinde, Doğu veOrta Avrupa'nın muhtelif ırk ve cinsten olan kavimleri hâkim İttteNun unsurunun kuvvetli ve askerî teşkilâtı atmda bir arada yaşamak ve faaliyette bulunmak imkânım bulmuşlardır, Huriar^{1*} aynı zamanlarda faaliyette bulunan Vizigoöar ve Anglo-Saksonlar'dan fazla "barbar olmad.klanı ayrıca izah etmek fuzulîdir.

3-A varlar

Huniar'tn esas kısmı Atillâ'nın ölümünden sonra (453) Don boyuna çekilmişlerdi. Bunların bir kısmı Bulgar adıyla malûmdur. Bulgarlar'ın iki zümreden teşekkül ettikleri, bir kısmının Don-ttiH sahasında, diğerinin Don-Dnepr mıntıkasında kaldıktan anlaşılıyor Faka! Ura! ve Yayık taraflarından gelen yeni bir Türk hareketi Bulgarlar'ın bir kısmını batı istikametinde sürüklemeye başlamıştır, Bu defa Ural'ın güneyinden SabMs» Yayık cihetinden de Avarlar gelmişlerdi. Bilhassa Avar hareketi çok kuvvetli idi. Bu Türk kavmi Orta Asya'da Juan-juan adıyla tanınıyor ve Batı Türk devleti (Gök-T&k) hey'etine giriyordu. Bu devlet içinde baş gösteren mücadeleler neticesinde Avarlar (Juan-juanfar) VI. yüzyılın ortalarına doğru (552 de) Karadeniz'in şimaline germişlerdir. Bukjarfar'ın baö kısmı onların hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldılar. Avarlar Orta Dnepr, Dnestr ve Karpat sahasını işgal ettikten sonra, buradaki Siâv kabilelerinden bazılarını da tâbiyetlerine almışlardı. Bâr müddet sonra Pannonya'da yerleşen Langobardlar'la Avarlar arasında, Dak-yada (bugünkü Romanya) bulunan Gepidler'e karşı bir anlaşma olmuş; bunu Avarlar'm Gepidter'i yenerek Dakya'ya girmeleri takip etmişti; bir müddet sonra Avar tazyiki altında Langobartlar, Pannonya'y» bırakarak şimalî İtalya'yı işgal etmek mecburiyetinde kaldılar. Avarlar Orta Avrupa'nın en kuvvetli bir kavmi'olmak sıfatıyla 668 tarihinden beri Orta Avrupa ve Balkan tarihinde gayet mühim bir yer tutmuşlardır. Balkanlarda ilk Slav unsurlarının esaslı bir şekilde yerleşmelerinin *Avat'sr* tarafından alman tedbirlerin bir neticesi olduğu malûmdur» Bu Türk kavminin güney ve doğu Slavlar'mı uzun bir zaman hâkimiyetleri altında bulundurdukları* m ve birçok Slav kabilelerinin Avarlar tarafından müthiş hezimete uğradıklarını gösteren emarete? mevcuttur. Ant adıyla tanınan ve asker? teşkilâtının intizamı bakımından ilk Slav kavmi olan bu zümrenin, Avarlar sayesinde bu mertebeye yük-seîmiş oîmalaR da uzak bir ihtimal sayılamaz. Avarlar'ın en kuvvetli devirleri VII. Yüzy*hn baş'na arttır. 626 da onlar Bizans İmparatorluğunun merkezi İstanbul'u b**e muhasara etmişlerdi- Aynı yüzyılın ortalarına doğru Dnestr boyundaki Bulgar Türkiere'nin kuvvetlenmeleri neticesinde Avarlar zayıf düştüler v© nihayet Büyük Kari tarafından. 796 da bunların varlıklarına nihayet verilmiş; Avarlar yerli ahali ile kanşmış gitmiştir. Avarlar'ın Avrupa'daki iki yüzyıldan fazla süren hâkimiyeti Avrupa talihî bakımından bir kaç cihetle mühimdir: evvelâ, ilk defa olmak üzere Slav Kavimleri Türk hâkimiyetinde uzun bir zaman yaşamışlar, Türk devlet ve askerî teşkilâtının tesiriyle bunlar "kabile¹. hayatı basamağından devlet teşkilâtı basamağına çıkmak imkânını bulmuşlardır. Saniyen Türkfer'de muhtelif German (Frank) zümreleri arasında karışma artmıştır, bu münasebet, ekseriyetle karşılıklı mücadelelerden ibaret olmakla beraber, her iki kavim komşu olmak sıfatıyla herhangi bir şekilde modus vivendî bulmak mecburiyetinde idiler.

4* Hazar Kağanlığı

Şarkî Avrupa'da ilk muntazam devlet kuran kavim Hazarlar'dff. Hazarlar, Orta Asya'da halis bir Türk kavmi idiler. Hun Hakanhği'na tâbi olan Hazarlar'ın, Attilâ'nın ölümü sırasında Aşağı İdil boyunda yaşadıkları anlaşılıyor; onların buraya ne zaman geldikleri katıyetle tesbit edilemiyor; Hazarlar'la Suvarlar'ın birbirine çok yakın bir zümre olduğu zannedilmektedir; Suvarlar'ın M.S. I. yüzyılda Kama-lchI mansap-iarında bulduklarını gösteren bazı deliller olduğuna göre, Hazarlar'ın da İdil bo-

yunun en eski ahalisinden biri olduğu muhakkak gibi görülmektedir. Hazarlar'ın müatakh bir siyâsî varlık olarak meydana çıkmaları, Sabir Türkleri¹!** inkırazından sonra, yani İfl. yüzyılın ortalarından biraz sonraki bir Zamana aittir.

Hazarlar'ın işgal ettikleri saha geopolitik bakımdan çok mühimdir. Burası: İcfil, Yayık, Kuban ve Don (Ten) gfoi, dört büyük nehrin mansabında, ÇirvTürkistaJV Karadeniz-Bizans-ûnasya-Iran-Harzen>Suriye^ Avru- pa- Hazar-Skandinavya yollannın birleştiği bir saha idi. Hazar memleketine Kama ve Orta İdil havzasından her nevi hububat, kıymetli kürkler, bal ve balmumu, ke- reste, Yayık boyunca cenubi Ural'dan muhtelif madenler, Çin ve Türkistan'dan ipek ve pamuklu dokuma, kan ve Bizans'tan endüstri (sanayi) mamulâtı, Slav Ve Skandinavya memleketlerinden muhtelif eşya ve esir gelmekte idi. Büyük kara ve nehir-deniz ticaret yollarının geçtiği bir yerde oturan Hazarlar erkenden yerleşik bir kavim oldukları gibi, devletin esas iktisadî bünyesi ticarete istinat etmeye başlamıştır Az bir zaman içinde türlü büyük ticaret merkezleri -şehirler- kurulmuştur; meselâ: İdil nehrinin mansabındaki İtil, Şimal? Kafkasya'daki Semender ve Derbent, Yayık nehri mansabındaki (?) Saksın, Kuban mansabındaki Tamatarhan, Don boyundaki Sarkel (Ak-şehir) kalesi, adlan malûm belli başlı Hazar şehirleridir; bunlardan başka diğer büyük ve küçük şehirler olduğu da zannedilmektedir. Şehir hayatı süren, yani yüksek bir maddî ve manevî medeniyete sahip, ticaretle meşgul ve aynı zamanda ziraatı da ihmal etmeyen, yani toprağa bağlı bir Türk kavmi, en geç M.S. VI. yüzyılda İdil'in orta ve aşağı mecrası ite şimalî Kafkasya ve Don boyunu etinde tutmakta idi.

Hazar Devleti'nin VII. yüzyıl başlarında milletlerarası siyaset ve Bizans-Iran mücadelesinde mühim bir rol oynadığı malûmdur. Bizans imparatoru Heraklius, Sasanîler'e yenilmekten ancak Hazar yardımı (622-627) sayesinde kurtulmuştur. Hazar Devletiyle Bizans arasında iktisadî ve siyâsî iş birliğinin kuvvetli olduğunu görüyoruz; hattâ iki Hazar prensesinin Bizans imparatorlarıyla evlenerek, İstanbul tahtını paylaştıkları malûmdur. VII-IX. yüzyıllarda Hazar hâkimiyeti gittikçe genişleyerek Şarkî Avrupa'nın en büyük devleti (imparatorluğu) derecesine yükselmiştir. IX. yüzyılın başlarında Kama-İdil boyundaki muhtelif Rn kavimleri. Bulgarlar, kfi- Orta Don boyundaki Burtaslar, Oka-Desna ve Orta Dnepr boyundaki muhtelif Fin ve Slav kabileleri (Radimiç, Vjatiç; Severyan, Polyanlar) kuzay Kafkasya'nın türlü dağlı kavimleri, Kuban Don boyunda Macarlar Hazar Kağanına tâbi idiler. Mammafi bu tâbiyetin fazla ağır olmadığı, her kavmin meşguliyeti ve tabu zenginliğine göre az miktarda vergi alınmaktan ibaret olduğu anlaşılıyor, meselâ: Desna boyundaki Slav kabilelerinden ev başına yılda bir kıymetli hayvan derisi isteniyordu. Kama boyundaki Bulgar ve Fin ahali den de bilhassa kıymetli kürkler alındığı anlaşılmaktadır.

Vlitt. yüzyılın sonlarında Doğu Avrupa'da M mühim ticaret yolu vardı. Bire İtil şehrinde, İdil'i takiben bir kaç büyük ve küçük ırmak vasıtasıyla Rn körfezi ve Skandinavya'ya; diğeri: Bizans'tan Karadeniz-Özü (Dnepr) nehrini takiben İmen gölü, Ladoga gölü, Rn körfezi üzerinden Skandinavya'ya uzanıyordu, Hat M yolun son kısmı Hazarlar'ın elinde kiL Hattâ bugünkü Kiyef şehrinin, başka to Hazar ticaret istasyonu olduğu tahmin edilmektedir; buranın eski adı -Hazarca olma» muhtemel olan- Sambat idi. Orta Dnepr'de, yani sonraki Kiyef Rusyası'nda, ak

devlet ve İktisadî hayat teşkilâtının kurutması ve yayılmasında Hazar Türkleri'nin büyük rolü olduğu asla şüphe edilemez. Buradaki Hazar izleri ve medenî tesisleri Kiyef Rusyası'nda XI. yüzyıla **tadar** açık bir şekilde devam etmiştir. Hıristiyanlığı kabul eden âk Rus knezi Vladimirin (988) kendini, Hazar hükümdarını takliden 'kağan* **tesmiye etmesi** de bu tesiri göstermeğe kâfidir. Denebilir ki, VIII.-IX. yüzyıllardakı Hazar hâkimiyeti, XI.-XV. yüzyıllardaki Altın Ordu'nun Rus yurdu üzerindeki hâkimiyetinin bir öncüsü mahiyetindedir. Tûrlü Slav zümrelerinin ayrı kabile heyatı ve ormarvtaria meşguliyetinin icap ettirdiği basamaktan, ticaret ve devlet teşkûatı basamağına yükselmeğe başlamalarında iki asırdan fazla süren Hazar hâkimiyetinin büyük tesir yaptığı asla inkâr ve reddedilemez.

Hazar öviet! ve Hazar hayatı, kendi devri için en "modern¹ bir manzara arz etmektedir. Devletin taşında bulunan "Kağan¹ (hakan) m mutlaka hükümdar neslinden, yani "Kağan oğlu" olması lâzım gelmekle ve kendisine âdeta ilâhi bir ubudiyet gösterilmekle beraber, deviet işlerindeki icraatı ve mevkii bugünkü İngiltere kiralı-rankinden pek farkı değildi, tcrâf kuvvetin başında "Hakanbey" unvanıyla biti bulunurdu; asker! Kuvvetlerin başında da "İl-Şaf unvanıyla ikinci bîr şahsın durduğu anlaşıyor. Kağan, adeta devletin en yüksek sembolü olarak, representativ bir şahıstan başka bîr şey ifade etmiyordu; sırasına göre "Kağan¹ azledilir, yerine, han neslinden olmak *üzme* başka bin çıkarılabilir. İkinci hususiyet de: Hazar devletinde, dünyada o devirde ve hatta sonraları bile görülmeyen nizam ve dinî tolerans vardı, Hazarlar; her cins insanlara kolaylıklar gösteriyorlar, imtiyazlar veriyorlardı; netoede kıl ve diğer Hazar şehirleri birçok kavim ve ırkların bulunduğu ve iş yaptığı bcr yer oluyordu. Diğer taraftan Hazar devletinde tam bir din toleransı vardı. Zaten en eski Türk örf ve âdedine **göre** "herkes kendine göre tanrıya ulaşabilirdi", yani tam bir vicdan hürriyeti mevcuttu. Bu sebeplendir ki, Hazarlar arasında dört-beş (belki de fazla) din yan yana şerbetçe yaşayabilmişlerdir. Hazar-Türk ahalisinin büyük kısmı ötedenberi Türklerin "millî dinleri" olan samanlığa mensup oldukları halde üst tabaka, bilhassa Kağan ve saray erkânı Yahudi dinini kabul etmişlerdi. Tüccar tabakası Harezmi ve diğer İslâm memleketleriyle fazla temas neticesinde müslümandı; to'de, Bizanslı ve başka memleketlerden gelen hıristiyanlar da çoktu; Skandînavyalı Rus (yani Vargler) lar da Skandînavya-German dinine mensuplardı. Bu suretle herhangi bir dine mensup olmak, Hazar memleketinde suç teşkil etmiyor ve iş gücü üzerinde bunun hiç bir tesiri olmuyordu. ■

Hazarlar. İktisaden yükseldikçe, devletin müdafaasında "ücretli" kıtalar kullanmağa başladılar. Bu defa askerî kuvvet, türlü memleketlerden getirilen ve çoğu müsJûman olan kıtalardan teşekkül etmekteydi. İlk zamanlar, bunun faydası görülmüş ise de» çok geçmeden, bilhassa İktisadî vaziyet bozulunca, Hazarlar dıştan gelen tehlikeye karşı duramadılar. Bilhassa IX. yüzyılın ortalarında İtû-Harezmi ticaret yolu Peçenek Türitferi tarafından istila edilince, Hazar ticaretine mühim bir darbe inçfrMği gibi, Peçenekler bu defa Hazarlar için tehlikeli bir komşu oldular. Hazarlar, bu tehlikeyi, daha şarktaki Uz (Oğuz) tarla bîr ittifak akti suretiyle bertaraf etmek tetemişirse de, bunda muvaffak olamadılar. Peçenekler 869 tarihlerinde İdil'i geçip Don toyuna geldikten sonra. Hazarlar onlara karşı, VIII. yüzyılda üral mıntikasından gelerek Kuban nehri yakınlarında ve Aşağı Don havzasında yerleşen Macarlar'ı teşkilâtlandırarak mukavemete hazırlanmışlarsa da bundan hiç bir netice çıkmamıştı. Peçenekler kısa bir zaman zarfında Don'dan Dnestr'e kadar bu-

günkü Karadeniz bozkırlarını işgal ite buradaki Hazar hâkimiyet ve nüfuzuna niha-yet verdiler.

O Sıralarda Slav kabilelerini bir devlet hâlinde birleştirmeğe çalışan Skandînavyalı Varg-Ros (Rus)lar, 862 tarihlerinde İlmen gölü civarında İh Rus-Slav knezliğini (beyliğini) kurmuşlardı. Bazı Varg-Ros başbuğları Peçenek-Hazar mücade-sinden istifade ile Kiyef i ele geçirmeğe muvaffak oldular. Peçeneklerin Hazarlar'ı Karadeniz kıyılarından mahrum etmeleri esnasında ise İlmen gölü civarındaki Varg-Ros knezi Kiyefi zapt ite, burayı Rus-Slav devletinin merkezi yaptı; çünkü: uzun zaman süren Hazar tesiri neticesinde bura yeni Slav ahali devlet idaresine daha çok alışık olduğu gibi, Kiyef şehri hem Bizans, hem de İtil ticaretine daha yakındı. Bu suretle Doğu Avrupa'daki Slavlar arasında Hazar-Türk hâkimiyeti kalkar kalkmaz, bu defa efendi ve devlet kumcu, ticareti teşkilâtlandıran Skandînavyalı bir German unsuru Slavfar'ın başına geçmişti. Peçenekler'ie harpler neticesinde çok zayıf düşmüş olan Hazar devletine karşı, Kiyef te gittikçe kuvvet bulan Varg-Ros ve Slav beyliği de hücumla başlamıştır. Aynı zamanda İtilin ticareti de yollarda emniyetin bitmesiyle esas itibariyle sarsılmıştır. Şarktan o sıralarda yeni **yeni** kavimlerin de harekete geçtiği anlaşılıyor. Bütün bu âmiller bir araya gelerek X. yüzyılın sonlarına doğru Hazar devletinin sür'atle inkıza doğru gitmesine sebep oldu. Bu devletin son devrine dair kaynaklarda kayıtlar olmadığından kafi bir tarih gösterilemiyor. Malûm olan cihet XI. yüzyılın 15 nci yıllarında Hazar devletinin artık olmadığı anlaşılıyor. Aynı şekilde, meşhur tel şehrinin (muhtelif hafriyata rağmen) yeri kat7 olarak tesbit edilememiştir. Söylendiğine göre, bu şehir bugünkü Ejderhan (Hacı Tarhan) şehrine yakın bir yerde olup, İtilin suları altında kalmıştır.

5- Peçenekler, Us (Oğuz)lar ve Konumlar

870 tarihlerinden itibaren Don ile Dnestr nehirleri arası, Kirimin da bir kısmı dahil olmak üzere Peçeneklerin eline geçmiştir. Peçeneklerin işgal ettikleri saha şimalde Kiyef yakınlarına kadar uzanmakta idi; onlar Karadeniz'in şimalindeki bozkırlarda 15Q yi gibi uzun bir zaman kalmışlardır. Bu Türk kavmi kabileler birliğinden daha yukarı bir basamağa çıkamamış, yani bir devlet kuramamış olmakla beraber, dünya tarihinde gayet önemli bfr rai oynamıştır. Macarların, Azak denizi sahasından bugünkü Macaristan'a gelmeleri ve dolayısıyla Orta Avrupa'da, Türk unsuru ite çok karışık bir Fin-Ugor kavminin bulunmasına sebep olmuştur. Bundan daha mühim cihet: Peçenekler Aşağı Dnestr ve Tuna boylarını, Dakya'nın bir kısmını işgal etmekte* o sıralarda hemhudut dan Şark ve Cenup (Balkan) Slavlan'nı birbirinden ayırmışlardır; aynı zamanda Macarlar Transilvanya ve Tisa-Tuna boylarını ellerine geçirmekle Batı Slavları'yla Güney Stevian'ın aralarına girmişlerdir. Bu eurette Peçeneklerin garba doğru hareketlerinin en mühim neticesi Slav âlemi arasında kubatin kesilmesi ddu. Bunun, sonraki Türk, Macar ve Alman tarihi için ehemmiyetini ayrıca izaha lüzum yoktur,

Peçeneklerin üçüncü rcriları-de Kiyeften Karadeniz sahillerine inmeiç istidadını gösteren Slav yayılışını durdurmuş olmalıdır. Bu Türk kavmi 1» yıl müddetle Rusların (artık Skandînavya unsuru kalmayan ve Slaviaşan kütleinin) Kiyeften daha cenuba inmelerine karşı en büyük ve kuvvetli bir set rolünü oynamıştır. Malûm olduğu üzere Ruslar, ancak XVIII. yüzyılın sonunda Karadeniz kıyılarında yerleşebildiler.

Peçenekler'i, daha Yayık ve IdH boylarından takip eden Uzlar (Oğuzlar) XI. yüzyılın ortalarına doğru özü (Onepr) nehrini aşarak Turta (Dnestr) ve Tuna'ya doğru ilerlediler. Peçenekler'in Balkanlar istikametinde ilerlemeleri işte bu tazyik neticesinde oımuşlur. Uziar'ın büyük bir kısmı 1064 yılında Tuna'yı geçerek Balkan yarım adasına geçtikleri haide, bir kısmı Kiyef knezliğinin cenup hudutlarında yerleşmiştir, ontann bu kısmı KaraKaıpak adıyla maruftur (Rus vekayinamelerinde: Çernye KlobuJd). Bir müddet sonra bu kısım Kiyef Rusyası yerli ahali arasında erimiş gitmişlerdir; aynı veçhile bir mikdar Peçeneğin de cenup Rus yurdunda kalmış olması muhtemeldir. Su suretle Ukraynalılar, yani Kiyef Rusyası ahali erkenden Türk unsurlarıyla karışmağa başlamıştır. Uziar'ın Balkan yarımadasında bir kısmı Vardar ovasında yerleştirilmiş ve XI. yüzyıl ortalarında bu ovada yerleştirilen kuvvetli bir ih-timale göre yine Türk olan Vardariotlar'la da birlikte buranın Türk zümresini de artırmışlar da*. Az bir zaman sonra bu sahada Peçenekler de yerleşmek suretiyle Vardar ova& tam bir Türk yurdu mahiyetini almıştır. Uziar'ın kalan kısmı Dobruca'da iskân edilerek, bugünkü Gagauzlar'ın menşeiini teşkil etmişlerdir.

1060 tarihlerinden sonra Karadeniz şimalindeki bozkırlara Kumanlar, yahut Kıpçaklar geSıyodaf. Yani hâfis bir Türk kavmi olan Kumanlar'a (Rus vekayinamelerihfh *f*olovtsy* lan) izafeten işgal ettikten bozkırlar Deşti Kıpçak, yani Kıpçak Bozkırları adıyla maruftur. Kıpçak bozkırları ta)Qfl. yüzyılın 40 ncı senelerine kadar bu kavmin elinde kalmıştır. Kumanlar da, tıpkı Peçenekler gibi, Kiyef Rusyası'nın Karadeniz'e «rnesfrve mani olmuşlardı. Bozkırlara bitişik Rus yurdunun mötemadî Kuman akınına rrmnjz kalması Slav ahalişinin mühim bir kısmının Suzdal havalisine (Moskova nırmağs havzasına) göç etmesine sebep olmuştur. Bu hareketin neticesinde Moskova ve Oka havalisindeki Rn ahali, Slavlar'la karışmış, daha doğrusu Slavlar tarafından temsil edSmış ve bu karışmadan Velikorus, yani Büyük Rus kütlesi vücuda gelmişti. Kumanlar, Kıpçak sahralarında kaldıkları zaman, bilhassa Cenubî Rusya knezleri ve ahali üzerine büyük ve çok taraflı tesir icra edegelmışlerdir. Kumanlar vücutlarının güzelliğiyle nam kazanmışlardı; hele Kuman kızları arasında güzellere çok tesadüf edilirdi. Bu Türk kavmi de, tıpkı Peçenekler ve Uzlar gibi devlet kurmak basamağına çıkamamıştır. Birçok kabilelerden mürekkep olan bu Kuman (Kıpçak) hey'eti kabile reislerinin idaresinde kuvvetli bir askerî teşkilât hafinde yaşıyorlardı. Onlar, hemen hemen her yıl Rus yurduna afan yaparak kendilerine gerekli şeyler bilhassa esirler alıyorlardı. Bu Slav esirlerinin Yakın Şark ve Mısır piyasalarına sevkediJdikterf malûmdur. Aynı veçhile Kumanlar'dan birçokları Mtstf hükümdariannın hizmetine girmişlerdi. Sonraları Mısır Memlûkları adıyla maruf zümrenin büyük bir kısmını işte bu Kıpçak Türkleri teşkil etmişlerdir.

Ruslar'ın yegâne destanları olan "Igor bölüğü türküsü" nün esas mevzuu, 1185 de, î^ovgorod-Seversk Knezi Igor Svjatoslav için, diğer Rus Knezleriyle birlikte Kumanlar üzerine yaptığı bir sefer ve müthiş hezimetin tesiriyle vücuda getirilmiştir. Bu Rus halk destanında Kuman motifimi göze çarpıyor ve umumiyetle steplerle hemhudut Rus hayatı üzerindeki kuvvetli bir Türk-göçebe tesiri kendini gösteriyor. Rus kaynaklarından da malûm olduğu veçhile, birçok Rus Knezleri, büyükleri Kumanlar'la sıhriyet peyda etmekte idiler. Kumanlar'dan birçokları yerli Slav halkıyla karşılarak Ukraynalıların damarına bir parça daha Türk kanı katmışlardır.

Kumanlar'tn faaliyet sahası yalnız Kıpçak sahralarına münhasır kalmadı. Onlar,

Balkanlar'a ve Macaristan'a da akınlar yapmaktan, Bizans, Bulgar ve Macar devletle 182rinin siyâsî mücadelelerine şu veya bu şekilde karışmaktan geri durmadılar. Kırım yarımadası ve Don mansabındaki Cenevizlilerle de yakın iktisadî münasebetler tesis ettiler. Bu münasebetin neticesi olarak İtalyan misyonerlerinin galiba XIII. yüzyılda tertip ettikleri Codex Comanicus (Kuman Lügati, Kumanca-Latince-Farsça) kalmıştır.

Kumanlar, 1224 de Kafkasya yolu ile gelen bir Moğol ordusu tarafından Kalkaçayı (Taganrog'a yakın) boyunda büyük bir hezimete uğradılar. 1237 de Batu Han'ın orduları Rus yurdunun istilâsına başlamıştı. 1236-39 yıllarında bu Moğol-Türk hareketi münhasıran Kumanlar¹) Kıpçak sahralarından koğmağa matuftu. Kumanlar'ın bir kısmı 1240 da Macaristan'a çekildikleri gibi, bir kısmı da Kamman-sabına, Bulgar eline gelmiş ve buradaki ahali ile karışarak Kazan Türkleri'nin teşekkülünde mühim bir âmil olmuşlardır.

6- Kama (Çulman) Bulgarları Devleti

Çulman (Kama) nehri havzasının en eski ahali muhtelif Rn kavimlerinden (Çirmiş, Mokşı, Ar-Mar) ibaret olmakla beraber Kama mansabı ve Ak-İdil havzası çok erkenden Türk kavimleri tarafından işgal edilmeğe başlandı. M.S. i. yüzyıllarında Kama mansabının cenup mıntıkasında Suvar adını taşıyan bir Türk zümresinin yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu kavmin mahiyeti ve tarihi hakkında sarih bir bBgi edinmek şimdiye kadar mümkün olmamıştır. Bu sahadaki 'Suvar*' şehrinin onlar tarafından tesis edildiği ileri sürülmektedir; diğer bazı yer ve nehir yerlerinin isimlerinin de bu Türk kavmi ile alâkası olduğu pek mümkündür.

M.S. t00-374 yıllarında Yayık-İdil ve Kama nehirleri arasının Hunlar tarafından işgal edildiğini yukarıda görmüştük Bu suretle İdil -Urai mıntıkası iki buçuk yüzyıldan fazla kuvvetli birTüfk-Hun tesiri altında kalmıştır. 375 de HunlarVı esas kütlesi batıya doğru ilerlerken bir kısmının Orta IdH ve Kama boyunda (mansabında) kalmış olması kuvvetle muhtemektir. Bir müddet sonra UraMdîl havzasında Sabirler görünüyorlar ve -ağlebi ihtimal burada çok kalmayarak Kafkasya'ya doğru gidiyorlar. Sibir (Siberya) adı bu kavme itlak olunduğu gibi, 'Orta İdil'detö Sımbir (Sibirsik şimdi Ulyanowsk) şehrinin adı da Sabir Türkleri¹» bağlı olsa gerektir. Bu sahanın tamamıye bârTürk yurdu olduğu Kama Bulgarları'nın buralarda yerleşmesiyle tarihî bir hakikat halini alıyor.

Attitâ-Hun İmparatorluğunun yıkılmasını müteakip (453 d«ı sonra) HunlarVı bir kısmını teşkil eden Bulgarlar Don-Kuban sahasında bulunuyorlardı. Bu Türk z&n-resi V. yüzyılın sonlarına doğru Doğudan gelen veya bulunan yine Türk olan kavimlerin (Avâr, Sabir, Hazar) tazyiki altında üç kısma bölünmüşlerdi. Bir kısmı batıya giderek Tuna Bulgarları adını almış, V». yüzyılın sontannda Dobruca'la gelerek, buradaki Slavlar'ın hâkimiyetleri altına alıp Bulgar devletini kurmuşlar, fakat az olduklarından fX. yüzyıla kadar yerli ahali tarafından femsil edilmişlerdir. Bulgarlar'ın bir kısmı da Kafkaslar'a doğru giderek burada başka kavimlerle karışmışlardır; Kafkasya'deki Batkariar'ın bunlarla alâka» olsa gerektir. Bizi yakından alâkadar eden üçüncü kısım dır: Onlar İdil boyunca çıkarak Kama'nın mansabındaki sahayı işgal ettiler. Bulgarim buraya gelişleri tesadüfi olmasa gerektir. Büyük Hun har»-ketinden önce bu Bulgarların yine Kama ctamda oturmuş oldukları uzak bir ıhılma! sayılamaz; aynı zamanda büyük göçten sonra da burada kalmış olmalıdırlar.

Bulgarların Kama mansabı sahasına bu defa gelişlerinin tarihi katiyetle tesbit edilemiyor, bu hareketin V yüzyılın sonu veya VI. yüzyılın başlarında vuku bulması mümkündür Bu saha coğrafi ve tabii şartlar bakımından gayet müsaittir. Derin kara toprak ziraat için gayet elverişli olduğu gibi, nehirleri, ırmak ve çayları bol olduğundan gayet zengin mer'alan vardır; ormanları geniş bir sahaya kaplamakta ve pek çok cins ağaç ihtiva etmekteydi." İki büyük nehrin (idil ve Çulman) birleştiği ve kat'etbğt bu memleket uzak memleketlerle çok kolay münasebet imkânını veriyordu. Çulman (Kama) ve kollarıyla, tuşu çok olan Perm ve kıymetli kürklü hayvanlar nyie ormanları dolup taşan Vjatka-Orta Ural, ve madenleri çeşitli ve çok olan Orta ve Cenubî Ural sahasından nehirler vasıtasıyla kolayca Bulgar memleketine ulaşmak mümkün olduğu gibi, İdil'in yukarisından da Skandinavyalı tüccarlar (Vareg-Rustar) ve Oka boyundan Siavlar-Ruslar buraya gelebiliyorlar^ , büyük ticaret merkezi dan idil şehrinin şimal memleketlerle münabebeti İdil nehri boyunca Bulgar roemfekefcnden geçiyordu, işte bütün bu tabii ve iktisadî şartlar bir araya gelerek Kama Bulgarlarının esas meşgalelerinin ve yaşayış tarzlarının tayin ve tesbitine âmü okju: Bulgarlar az bir zamanda yerleşerek ekin ekmeğe başladılar ve bilhassa şehir'er kurarak büyük miyasta ticaret yapmağa başladılar. Çok geçmeden bazı merkezler yükseldi. Bunlar arasında Kama ile Volga'nın birleştiği yerden 100 Km kadar cenupta İdil'in sol sahilinden 6 Km. kadar içerde bulunan Bulgar (büyük Bulgar şehri) başta gelmektedir, Bulgar şehri IX.-XM. yüzyıllarında Şarkî Avrupa'nın en mühim ticaret merkezi idi. Diğer şehirler arasında Büler (Biler), Suvar, Buitroer. Cüke-Tav, Oşal, Titiş, Layış, Züye, belki de Kazan (Eski Kazan) şehirleri, ve birçok diğer şehir, kasaba ve köyler vardı.

Sigarların Kirnencik, Mamadış, İdil-Kama sahasında işgal ettiği yerlerin sınırlan kafi olarak tayin edilmemekle beraber, arkeoloji ve yer adları araştırmalarına dayanılarak takriben şu hudutlar tesbit edilebilir: Doğuda-Çirmişen, Şuşma ve Zey 3u5ar«w başlan, İk nehrinin mansabı, şimale doğru Vjatka nehri, Kazan ırmağı; batKİa-Zuye suyu* Sura (Sim) suyuna kadar; Cenupta-Çirmişen ile Şamar suyuna kadar. Bu sahanın Rn asıllı eski ahali olan Çirmişler, Mokşi (Mordva) ve Artar kültür bakımından Bulgarlara nisbeten aşağı bir basamakta olduklarından, gittikçe TBıMer tarafından temsil edilmeğe başlandılar; zaten bu Türkleşme" cereyanının, buralara daha evvel gelen diğer Türk kavimleri (Suvar, Hun, Sabir) ile başlamış olması pek mümkündür. Çok geçmeden (VIII. yüzyıl içinde) Orta idil boyu artık bir Buigar-Türk memleketi idi. Aynı sıralarda Ak-İdil ve Cenubî Ural mintikasında yaşayan Başkfrt (Başkurt) lann Bulgarların doğu komşularını teşkil ettikleri anlaşılıyor, (di! ite 0?ta Don arasında yaşayan, ya Rn veya Türk olan, Burtaslar da Bulgarlar'ın cenup batısındaki komşuları idi. Cenupta da Hazarlar ve batıya doğru da Şark Sıavlan (Ruslar) bulunuyorlardı.

Kama Buıgarlan'nın bir kaç zümreden (kabileden) teşekkül ettikleri anlaşılıyor; galiba belli basit dört-beş zümre mevcut olup herbirinin başında bir hancık bulunuyordu; hepsinin de önce Büler. sonraları Bulgar şehri merkez yapan Bulgar hanına tabi oldukları zannedilmektedir. Bir müddet Bulgarlar'ın, Hazar Kağanı'na vergi verdikleri malûmdur; fakat Hazar devletinin zayıf düştüğü nisbette Bulgar haniannmda istiklâllerini ele aldıkları görülmektedir. IX. yüzyılın ortalarından itibaren Kama Bulgarlarının tamamıyla müstakil oldukları kuvvetle mümkündür. Orta İdil ve Kama mansabında muntazam bir devlet ve ziraatte ticaret esaslarına istinat

ettirilen gayet kuvvetli bir iktisadî teşkilâta malik olan Bulgar Türklerinin eski Türk askerî içtimaî müesseselerini ve an'anesini muhafaza ettiğinde şüphe yoktur; bu zümrenin büyük çoğunluğu tam manasıyla toprağa bağlı, sapanla çift süren köylü ahaliden ibaretti. Bulgarlar'ın mükemmel çiftçi oldukları, çok miktarda zahire istihsal ettiklerinden açıkça görünüyor; arpa, dan, çavdar ve buğday ettikleri, kendi ihtiyaçlarından maada etraflarındaki komşularına da gönderdikleri malûmdur. Her nevi ehli hayvan beslemeğe çok elverişli olan Bulgar memleketinde at, sığır, keçi, koyun bulunduğu muhakkaktır; bunun içindir ki Bulgarlar'da dericilik san'atı bilhassa ilerlemişti; Bulgar gönü (işlenmiş deri) o devir piyasasında istenilen ticaret eşyasından sayılırdı. Bulgar ahalsinin komşularının hilâfına olarak "çarık" değil "çitık" yani "çizme" taşıdığı da bunu teyit etmektedir. Bulgar, hele Ural ile Vjatka tarafındaki ormanlarda muhtelif cins kıymetli kürklü hayvanların çokluğu bu cins kürk ticaretinin ziyadesiyle artmasına sebep olmuştur; samur, tilki, sincap ve başka hayvanların derisi Bulgarlar vasıtasıyla Türkistan, İran, Arap ve Bizans ülkelerine giderdi. Hatta sikkenin az olduğu devirde bir sincap derisi "sikke" olarak kullanılmıştır. Sincabın karşılığı öten "tiyin" sözü Hazar Türklerinde "para" demektir ki, Bulgarlardan kalan bir söz olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca avcılığın da mühim bir yer tuttuğu biliniyor. Nehirlerin çokluğu balıkçılığın da inkişafını mümkün kılmıştır. Bu suretle, Bulgar memleketi iktisadî hayatı çok taraflı olan ve birbirini tamamlayarak "millî servet" in artmasına yardım eden-esaslarda kurulmuştur. Buradaf ziraat, ticaret, avcılık, hayvan beslemek, balıkçılık, arıcılık ve endüstrinin bir araya geldiğini müşahede ediyoruz ki, Bulgarlar bu bakımdan kendi devirlerinin bütün Türk ve birçok gayri Türk kavimlerinden yüksek bir basamakta bululuyorlardı.

Bulgarlar'ın köy ve şehirlerine gelince; evler, iklimin icabı olarak kalın ağaç kütüklerinden, ÜS! üste koymak üzere yapılırdı; damlar da ya kereste veya samanla, kar ve yağmurdan muhafaza için dik olurdu; evlerin sahibinin servetine göre birkaç odadan teşekkühsttiği anlaşılıyor. Şehirler ise, ahalsinin Çokluğu ve servetiyle, meşguliyet tora ile köyden terkb «.Şehirler ve köyfcrc. ekseriy*ormaolar ve nehirler kenarında idi.

Bulgarlara önce şaman dfaine mensup oldukları "Yer ve Suya* taptıktan, birçok tanrı tanıdıkları, bunların namma kurbanlar kestikleri, bilhassa atın en makbul kurbarradeditldğf muhakkırcifir. Fakat». yüzyH sonlarına doğru. Türkistan'da ve diğer islam dünyasından İdiTe ve Bulgar'a gelen tüccarların tesrrfle buralarda İslam <M Ve kültürü yayılmağa başlamıştır; o derece W, 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında möelömarr olanlar artmış ve Bulgar Haiıı Almış, 920 tarihlerinde Bağdat halifesine müracaatta, d& alimleri ve mimarlar gönderilmesini rica etmişti. Halife Muktedir-Billâh tarafından gönderilen kalabalık bir elçi heyeti 922 mayısında Bulgar memleketine vasil olmuştu. Şeikeyoğlu Almış ton ve maiyeti elçilere fevkalâde bir kabul göstermişler ve o tarihten beri Bulgar memleketi Abbasi halifelerine bağlı bir müslüman yurdu olmuştur; Abbasî Halifesi ve Bulgar Hanı namına sikkeler basılmakta taş caroueri saraylar, kaleler ve diğer binalar inşa edilmekte idi. Bulgarlar müslümanlığı kabul ettikten sonra onların »urdu Türit-Islam medeniyetinin şimal batısında en iteri p ^mWu olmakla büyük bir ehemmiyet kazanmış*. Temiz, doğru ve çalışkan insanlardan mürekkep olan Bulgar ahali şarkın bir çok yumuşatıcı tesirlerinden uzak tordıkları için Bulgarlar'ın bir çok miHT meziyetten muhafaza ettikleri anlaşılıyor. Bulgar yurdunun iktisaden yükselişinde ahaffün karakterindeki bu vasfın da tesiri olduğunu kabul etmeliyiz.

Bulgarlar, çiftçi ve tüccar bir kavim olmakla beraber, astarNu» atını ihmal etmemişlerdi. Fakat, onların askerî kuvvetleri tecavüz için depl. daha ziyâde müdafaa kullanılmakta idi. Bulgarlara harp tarihleri az malûm olmakla beraber X. yüzyıl sonlarına doğru Ruslar'ın hücumuna maruz kalmışlardı; bu hıfctımar ekseriyetle geri püskürtüldüğü gibi, Bulgarlara bazan Oka boylarına kadar ilerledikten malûmdur. Bulgar hanlarının adları ve sayılan tesbit edilemiyor. Dilleri ve küöürleri hakkında da bilgimiz azdır. Bazı aflmter Bulgar dfflrtn bugünkü Çuvaşça m eski şekli olduğu kanatmdadırte: Çuvaşlar müslûman olmayan Bulgar köy ahafteirfn hale«orl «ayır yorsa da, bu husuötakat1 bir kanaata varmak için birçok delillere ihtiyaç vardır. 922 tarihinde Bulgar devle» ve ahalisi hakkında Bağdat halifesinin «b çfüiri arasında kâtip aifatıyla büüfian terf-i Fadlan enteresan malûrhat bırakmıştır. XII. yüzyılın Mndt yarısında Bulgar kadısı Yakup^bni-Numan'ttv bir "Bulgar tarihî* yazdtğf rivayet ediiifyoraa dâ mezkûr eser meydana çıkarılamamıştır. Kalan maddî izler Bulgar şehrindeki harabeler, bazı mezar taşları ve kiföbeler, Şehir ve köy yer-tort.aöynet eşyaaı, öBah (ok, kılıç, miğfer, zırh, bıçak), ziraat aletleri, ev eşyası, hay-van takımları ve sikkelerden ibarettir.

Hazar devleti zayıfladıkça Bulgarlar kuvvetlendiler. Bulgar şehri İtiPden daha mühim bir ticaret merkezi oldu. Arap, İran, Türkistan, Hazar, İskandinavya, Rus, Baltık memleketlerinden buraya tacirler gelmekte idi; burası Şarkî Avrupa ve Asya ticaret emtiasının mübadele edildiği ve umumiyetle tarihte malûm olan en büyük ve eski panayır yeri mahiyetini aldı. Bu an'ane nesilden nesile geçti; bilâhare Kazan şehri Bulgar şehri yerine panayır mahalli oldu; sonra da Makar'es ve nihayet Nijniy-Novgorod (Gorki) panayırları bu an'enenin devamından başka bir şey değildir.

Bulgar devletinin siyasî akibetine gelince, Bulgarlar 1224 de Kafkas-Don seferinden Aral civarına dönmekte olan Moğol-Tatar ordusuna hücumla onu mağlup etmişlerdi. Batu Hak'ın garp seferinin-iJk hedefi: Bulgarlar'dan intikam almaktı. 1?36 da Moğol-Tatar ordusu, idaresinde biffşok Türk kıtaları da olduğu halde, Bulgarlar üzerine saldırdılar. Büyük Bulgar şehri de tahrip edildi. Batu 1237 yılı başında Rusyayı. istilâya başladı. 1238-39 yıllarında bunlar Deşti-Kıpçak'tan Kumanlar'ı koğmakia meşguldüler. Kumanlar'ın büyük bir kısmı Macaristan'a giderken, bir kısmı da Kama Bulgarları yanına gelerek bunlarla karıştılar. Eskiden beri burada yaşayan ve sonradan Bulgarlar yanına gelen Kuman-Kil ^çaklar'ın miktarı mühim bir yekûa tu&wş olmalıdır ki, BuigarJir'ia Kıpçaklar'ın, daha evvelki Türk ve yerli ahali ile karışmasından vücuda gelen Kazan Türkleri'nin dilinde, Kıpçak tüfkçesi-nin hâkimiyeti göze çarpmaktadır.

Moğol-Tatar istilasından sonra, Aşağı İdil'in sol sahilindeki Saray şehri merkez olan Altın Ordu'nun idaresi zamanında. Bulgarlar'ın bir dereceye kadar siyaSF istifc lâlenni muhafaza ettiği anlaşılıyor. Hatta bir aralkf Bulgar yurdu yeniden tahribata maruz kalmıştı. Saray hükümetinin kuvveti azalınca, Bulgar yurdundaki yerli hanların JStfklâHan artmışa benziyor; Bulat-Tımur tarafından (*3S1) de Bulaar vurdu ve şehri büyük tahribata maruz kaldı, bu vaziyet -karşısında ahalinin bir kısmının şimale, Kazan suyu boyuna gittiği, hatta Kazan adıyla bir şehir-kurduğu ve burada bir hanın yerleştiği anılıyor. 1437 de Saray han. Uluğ-Muhammet Han, Kırım tarafın-dan Kazana geldiği zaman burada, ötedenbari devlet teşkilâtına"ve medenî bir hayataalışık kalabalık, Bulgarların karışmasından S^AAAA bulmuştu. Kazan Hanlığı'nın esas halkmi işte bu unsur teşkil etti.

- - '\$& ^fİMİBiMiİfhlIII

III. Kültür ve || Teşkilât

M

İbrahim KAFESOĞLU

Bozkır Kültürü

Şimdiye kadar görüldüğü üzere, Türk tarihinin bu safhası daha ziyâde "Eurasia"nın bozkırlar bölgesinde cereyan etmiştir. Bilhassa insanın tabiat kuvvetlerine hâkim olmadığı eski çağlarda coğrafyanın insan hayatı üzerindeki tesirler? düşünülürse, bozkır ikliminin de, çeşitli bakımlardan eski Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inancı ve dünya görüşü, örfü ve geleneklerine, kısaca "kültür" üne yön verici tesirler yapacağı tabiidir. Ancak bir kültürün teşekkülünde, coğrafi şartların yanında bizzat insan unsuru da rol oynamaktadır. Son araştırmalar fertlerin bazı küftür unsurlarını yaratmak ve geliştirmekte başlıca âmil olduğunu göstermiştir. Bununla beraber, belirli ruhfkarakter taşıyan toplulukların ortaya konan kültür değerlerini kontrol kabiliyeti de unutulmamak gerekir. Yâni cemiyet, kendi î^nde görünen her kültür belirtisini kabul etmemekte, ancak umumi telâkkisi, düşünce tarzı ve yaşayışına uygun düşenleri benimsemektedir. Şu hâlde her kûftörün üç temel dayanağı mevcut bulunmaktadır: coğrafi çevre, insan unsuru, cemiyet. Ayrı coğrafi çevrelerde befirfi karaktere sahip insan gruplarının meydana getirdiği cemiyetlere has olmak Üzere bfrbltferinden farklı küftürler doğacağına göre, 3500 yıllık hayatı bozkır coğrafi şartları içinde geçen TÖrk topluluğunun da kendine trtahasus bfr kültür tipine sahip olacağı tabii karşılanmalıdır. Biz buna, doğuş ve gelişme sahasından dolayı "Bozkır kültürü" diyoruz. Bozkır kültürüne tarihin seyri içinde, bozkırlar bölgesi kıyılarında yaşamış olan bazı yabancı toplulukların da dahil olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Hind-Avrupalılar'dan bazı kollar (İranîler, yin* feu toktan çışfflhrnıpların meydana getirdiği İskitteıTVbAve Moğollar gibikFakat költürüt üç şna dayanağın-danrtoirHalan insan faktörü Bapkir-kültürünün eski Türkler tarafından ortaya konan

temel unsurlarını, bu yabancıların Türk'deri farklı insan unsuru ve cemiyet hususiyetlerinin belirlediği kültür katkılarında ayırmaktadır. Bu itibarla Bozkır kültürünü en saf şekli ile bir Türk kültürü olarak kabul etmekte hatâ yoktur.

Bozkırlar coğrafyasında binlerce yıl hayatîyetin! devam effren ve Çin, Hind, Akdeniz ve Avrupa gibi yerleşik köBür mensuplanmn, yine binlerce yıl içinde, tesir ve baskısını hissettikleri bu kültür eskiden beri İlim adamlarıncı az-çok tanınmakta ML Mütihazıslardan bazıları bu kültüre eksik olarak "Atlı göçebe kültürü" demekte bir mahzur görmemişlerdir.

Halbuki, Bozkır kültürü "at" üzerine kurulmuş olmakla beraber, prensipleri yalnız "aftan ibaret değildir. Bunun yanında demir de vardır ve ayrı bir hukuk anlayışı ile de donatılmış bulunmaktadır. Başlıbaşına bir kültür tipi olduğuna göre de, din, düşünce, **ahlâk** yönlerinden de tamamlanarak bir bütün teşkil etmiş olması icap eder. Çünkü herhangi bir kültürde ekonomi kültürün bütününe değil, sadece bir cephesini meydana getirir. Bu itibarla, çöllerde değil fakat rutubet derecesi oldukça yüksek, yaylalarda gelişen Bozkır kültürüne, sırf çoban hayat tarzına dıştan bakarak göçebelik atf etmek yanlıştır. Mâhiyeti ilmi yoldan iyi açıklanmamış olan ve Batılı ifân adamlarının, kendi kültür anlayışlarının haricinde kaldığı için, üzerine lâyı-kı ile eğilemedikleri göçebelik'in düşünce, vatan telâkkisi, dinî tutum, ahlâkî davranış bakımlarından özelliklerini henüz bilmiyoruz. Şimdilik, şunu söyleyelim ki, Bozkır kültüründe temel olan at, göçebelerin hayatında birinci plânda görülmez. At göçebe kavimlerin kültürüne sonradan girmiş bir ekonomi vasıtasıdır (Moğollar aslında **afi** bilmiyorlardı, Arabistan'da ve Kuzey Afrika'da at ancak M.Ü. 1200'lerde görülmektedir, Kuzey Kafkaslar'da ve İran'da at ile ilgili ilk buluntular M.Ö. 900-500 yıllarına aittir).

1 - Bozkır Kültürünün Menşei Meselesi

m - İskit nazariyesi: >

I. Zichy tarafından ortaya atılan bu görüşe göre, bizim "Bozkır kültürü" diye ifa

de ettiğimiz kültür tîpju "atlı göçebelik¹ ten ibaret olup, merkezinde at yetiştirmek ve çobanlık yer almakta ye bu gibi faaliyetler için, Karadeniz'in kuzey düzlüklerindeki İskit sahası en elverişli bölge bulunmaktadır. Bir göçebe san'at türü olan 'hayvari üslûbu' da burada doğup gelişmiş, "Eurasia" ya yayılmıştır. Yine bu nazariyeye g&

re atlı göçebe kültürü. M.Ö. 4. asırda teşekküle başlamıştır. Bu nazariye taraftarla

rına karşı itirazlar oldu ve 'Eurasia' bozkırlarında daha M.Ö. 2. bin ortalarında atlı

göçebe kavimlerin yaşadığı hatırlatıldı ve İskitler'deki bu kültür belirtilerinin Türk «!T!!¹

ile Olabileceği üzerine dikkat çekildi, ayrıca İskit kültürü

ayn^durumdaki A tay buluntular, arasındaki benzerlikte -"Kıral? İskitler" doğudan geldiklerine göre- temevrdoğuda aranması gerektiği belirtildi.

b- İndo-Germen nazariyesi: ^{teNjji}
/ ^Sf Ak yavg.n oim ve esk* "Aryanizm- tesirinin bir devam, sayılması mün* kungörünen bu nazariyeHted*ırupal.lar'itâBaykalgölüne I^AD^S?X_M yerleştirmekte ve onların da aslında göçebe" (bozk.rİM I İHHKT -i • -2? afin ilk HAfa nniar t.nf.n/4_M .wr. -T^A«: t^{001M}) olduklarını ilen sürerek, af m ilk defa onlar tarafından «MeftrMp. *a dünyanm ata binme san'at.nı onlar-

dan öğrendiğini iddia etmektedir. Batılıların at üzerinde bu kadar durması, şüphesiz bu hayvanı ehli hâle getirip binmenin insanlık kültür tarihime muazzam bir hamle teşkil etmesinden ileri gelir ki, bozkırlarda gelişen kültürü de Indo-Germenler'e bağlamak böylece mümkün olacaktır. Burada ehli atın menşei olarak kalıntıları Cungarya'da ortaya çıkarılan "Equus Przewalsky" gösterilmiştir. İndo-Germen nazariyesine karşı, eski çağlarda bir değil birçok at cinslerinin bulunduğu (Meselâ Çin'de Ordos bölgesinde; "neolitique" devirden "hipparion" ve "equus caballus" cinsleri) ve atın tek bir yerde değil, çeşitli yerlerde başka, başka kavimler tarafından ehlileştirilmesi esümkün olduğunu hatırlattıktan sonra, Bozkır kültüründeki savaşçı çobanlar tarafından binek atı olarak kullanılan atın Przewalsky cinsi değil, "küçük bedenli, kısa başlı, geniş alınlı" batı bozkırları cinsi olduğunu belirtelim. Hun süvarilerinin seferlerde bindikleri bu bozkır muharebe atının ilk kalıntılarında rastlandığı Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700) eski Türk Altay kültürüne bağlı bulunmaktadır. Diğer taraftan S.V. Kiselev'in tesbit ettiği üzere "savaşçı bir kavme ait olan Andronovo kültürü (M.Ü. 1700-1200)'nün yavaş-yavaş Or-ta-Asya'ya hâkim olmağa başladığı devir¹ ile bu buluntular zaman bakımından dikkate değer bir uygunluk gösterir. Çok daha eski tarihlerde Poltavka ve Tripolje kültüründe "at" iskeleti kalıntılarının mevcut olduğu iddiası doğru olsa tüle» buna büyük bir değer vermekte isabet yoktur. Çünkü bu, av hayvanı yabancı bir at da olabileceği gibi, şurada, burada at iskeletine rastlamak da ehemmiyetli değildir. Mühim olan, atın belirli bir kültür bütünü içinde değer kazanmış olmasıdır. Atın ehlileştirilmesi için önce buna ihtiyaç duyulması icap eder ki, bu ihtiyaç şüphesiz itte olarak bozkırlı hayvan besleyici kavimlerde hissedilmişti. Bu itibarla atın insanlar tarafından kullanılması bile -bu husus başlangıç noktası olmakla beraber- tâli bir keyfiyet sayılabilir. Esas dan, atın binek hayvanı hâline getirilmesidir. Bozkır kültüründe rol oynayan baş aksiyon da biniciliktir. At gibi bir vasıtaya İhtiyacın, "yerleşik" topluluklardan ziyâde, çok geniş sahalarda, hayatın zaruri kıldığı sür^atle dolaşmak mecburiyetinden doğduğu aşikârdır. Bozkır savaş atı doğruya doğru uzanmış ve Çin'de muharebe atı yetiştiriciliğinin ilk sahası plan Şan-si bölgesinde görünmüştür. Çinliler ata binmeği ancak M.Ö. 300'lerde Asya Hunteri'ndan öğrenmişlerdir.

c- Altaylı Nazariyesi

Bozkır kültürünün Altay yaylalarında Proto-Türkler (Türktaön atalan) tarafından ortaya konduğu hususu, bir kültür çevresi ("Kulturkreis") olarak bozkırlar üzerine dikkati çeken W. Schmidt, O. Menghfcç W. Koppers, F. flrjr gibLiantnmtş kültür tarihçHAEiaih temsil ettiği Sfıyana ekolü* tarafından Heri aürülmüşüOr. o, Menghin'e göm^ atın ehlileştirilmesi ve umumiyetle hayvan yetiştiricilik gHM medeniyet tarihinin çok mühinn bir safhası TMda^fn ataları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bozkırlar bölgesinde üç kültür devresi (kemik kültürü, hayvan besleme kültürü, at yetiştirme t\$ültürü)Jts^sbii eden Mengtön's göre, bunun son merhalesinden yeni bir netice olarak, merkezinde atın bulunduğu, "Savaşçı çobanlar" ("Hirtenjrieger") kültürü doğmuştur ki, bu, bozkır kültürünün, bilhassa Proto-Türkler için karakteristik Qlan en yüksek derecesini gösterir.

W. Koppers'de şöyle demektedir: "Atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün yaratılması *k Türkler'e bağlanabüf. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı kavimle-

rin ve başka kültürlerin gelişmesinde fevkalâde neticeler doğurmuştur. Tarihî bağlantılara* gösterdiği gibi, büyük devlet esaslı için gerekli şartlar ancak bu sayede belirebilir. *Mm* binek hayvanı olarak kuhanılmaeini, iiraat kültürünün ve ona bağlı hayvancılığın çok üstünde ve dünya tarihinin pak mühim bir kültür merhalesi olduğunu belirten F. Ptor'a göre, hayvan terbiyesinde önce geyik, sonra ren geyiği (Samoyedler tarafından), nihayet Türklerin ataları tarafından at ehlileştirilerek in-sanhk hizmetine sokulmuştur. W. *8ehmttd de araştırmalarında aynı neticeye varmıştı: 'Orta Asya'da oturan ve çok eski btr amanda aveikk hayatından hayvanları ehlileştirmeğe geçen tek kavim Türktşr olmuştur. At, TürMer tarafından ehlileştiril-miştir ve Türkler ala bin»flk*ısanlar olarak görünmektedirler". Orta Asya bozkırlar bölgesinin kültür tarihi yönünden taşıdığı ehemmiyet W. Ruben, L. P. Zambotti ve jeopolitikçi Mc Kinder taraflarından iyice belirtilmiştir.

Esasen yeryüzünde ekonomi bakımından başlıca üç temel kaynak vardır: orman, terim, hayvan yetiştirme. İnsanlar yaşadıkları çevrenin bu imkânlarını değerlendirecek hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Tarihte ilk kültürler de şüphesiz doğdukları bölgenin tabii şartları içinde öz kazanacaklarından, orman kavimleri "asalak¹ kültüre (avcılık, devşiricilik), ziraate elverişli yerlerde oturanlar "köylü" kültüre (çiftçilik) bağlanmışlar, bozkırdakiler "çoban" kültürünü (besicilik) meydana getirmişlerdir. 8u itibarla, aslında orman kavmi veya köylü değil, fakat bozkırlı olan Türkler'in kültürü de doğuş, gelişme ve muhteva bakımından bütün diğer toplulukların kültürlerinden ayrılık gösterir.

"Altay-Türk atlı çoban kültürü" Türkler'in atalarını diğer topluluklardan farklı bir dünya görüşüne ve hayat tarzına götürmüştür ki, bu insanlığın mazisinde ilk defa müşahade edilen insan zekâ ve iradesini tabiata hâkim kılma azmidir. At terbiyesi, otlaklar etrafında cereyan eden mücadeleler bozkırlıyı metanet ve cengâverlikle bezemiş, onu teşkilâtçılık melekesine sahip kılmış ve eski Türkler herşeylerini borçlu oldukları ata kutluluk derecesinde değer vermişlerdir.

At vasıtası ile insanlığa bahş edilen diğer mühim bir değer de sür'at mehfumudur ki, bu eski iptidaî kavimleri zihni durgunluğun tenbelliğinden kurtararak canlı bir faaliyete yöneltmiş ve frisan iradesinin ufkunda sonsun imkânlar açılmasına vesile olmuştur. Yine at sayesinde bozkır kültürünün ortaya koyduğu başka universal bir değer hukuk fikridir. Bu da, atlı muharip çobanların, ihsanların cemiyet hâlinde yaşayabilmeler sağlıyan karşılıklı saygı esasından hareketle, toplulukları bir üst idare nizamına bağlama yolunda ulaşılan devlet kurma düşüncesinin mahsuiüdüdür. At üzerinde, kalabalık hayvan sürülerini sevk ve idare etmek mecburiyeti eski Türkler'in, atın sür'atı ve demir madeni (aş. bk.) sayesinde hâkimiyet altınla aldıkları insanları idare plânında başarılarını mürnjaün kıtaştır. Bu sebeple yeryüzünde ilk siyâsi kadrolar, yine ilk kanun koyucu durumunda olan Türklerin ataları tarafından tesis ve teşkil edilmiş görünmektedir.

Menghirf* göre, bozkırlarda gelişen eski Türk kültürünün dünya tarihinde fB bakımdan kesin tesiri olmuştur. Bunlardan biri, hayvan besieyicllföi geliştirmek ve yaymak suretiyle iktisadî; öteki, yüksek teşkilâtçılık yolu ile içtimaidir Birinci nokta mühimdir, ara bu, avcılık ve devşiricilik gibi. yalnız alarak karşılığında birsey vermeyen parazit asalak ekonomi yerine, insanları üretici (müstahsil) durumuna sokmak suretiyle, çok faydalı bir iktisadî hamlenin işaretidir. Fakat ikinci nokta da-

ha da mühimdi^ çüntöü insanlığı basit yığınlar olmaktan çıkarıp sosyal nizamlara bağlamak gibi* iktisadî faaliyetin de devamını mümkün kılan, bir beşerî değer ancak bu yol ile. husule gelmiştir. Bu bakımdan Üral-Altaylı kavimlerin dünya tarihindeki bu çok mdhfrn rolünü beHrten, Menghin şöyle demiştir: ^ 6Şkî yüksek medeniyetter dahi, daha çalışkan ve ziraatçı örtmaWa beraber, devtet kumakta kifayetsiz kavimlerin yerleşik hâlde bulunduğu büyük nehir vadilerine savaşçı atlı çobanların müdâhalesinden sonra doğmuştur". W. Koppere Hind-Avrupalılar açısından meseleyi daha kesin bir şekilde açıklamaktadır. Ona göre, Hind-Avrupalı kavimlerin (bugünkü Avrupalılar'ın ataları) teşkilâtçılık ve siyasetteki başarıları ancak bu bozkırlı unsurların onlarla karışması ile izah edilebilir. Onlar M.Ö. 2. bin yıllarında Aral gölü havalisinde bozkır kültürü ile temasa gelerek bu kabiliyeti elde etmişlerdir. Bu, diğer bölgelerde de böyle idi. Nitekim Doğu Asya'da ilk devlet teşkilâtı eski Türkler tarafından kurulmuş, Ön-Asya kavimleri bakımından da benzer sonuca varılmıştır.

ç- Bozkır Kültürünün Teşekkül Çağı

Bu küftüFÜh menşei hakkındaki nazariyeler ona aşağı yukarı bir mazi tâyin etmek imkânını sağlamaktadır. Viyana ekolü'ne göre bu tarih M.Ö. 2. bin başlan olmalıdır. Şüphesiz ata binicilik temel unsur olmak üzere, siyâsî, iktisadî, dini vb. cepheleri ile kültür gelişinceye kadar belirli bir zamanın geçmesi gerekecektir. Bugün için, ehlileştirilmiş ata binme çağı, Afanasyevo kültürü verintilerine göre M.Ö. 2500 yılları olduğuna ve Andronovo kültürüne (M.Ö; 1700) bağlı "savaşçı atlı bir kavim" in etrafa tesirini göstermeğe başladığı ifade edildiğine göre, Bozkır kültürünün M.Ö. 2500 ile 1700 arasında oldukça belirgin bir vasıf kazanmış olduğu kabul edilebilir. Bu tahmin bir yandan Viyana ekolünün vardığı sonuçlara, diğer yandan da arkeolojik vesikalara uygun düşmektedir.

2 - Sosyal Yapı

a - Eski Türk cemiyetinin sosyal yapısı hakkında şimdiye kadar yapılan tasnifler hem bünye, hem de isimlendirmeler bakımından tabirini tutmamaktadır. Bunun sebebinin, her araştırıcının kendi meşgul olduğu zaman içinde kaimast ve yine meşgul olduğu belirli Türk zümresini esas alması olduğu anlaşılıyor. Türkler'in çeşitli devirlerde, çeşitli bölgelerde bazı bünye değişikliklerine uğradıkları ve bununla ilgili olarak başka başka tâbirler kullandıkları şüphesizdir. Fakat Bozkır kültürü dediğimiz, aslına en yakın TSrk kültürü içinde cemiyet yapısını tesferct etmek bakımından bazı imkânlarla da söfeftbiz. Bu hususta Göte*Türk topluluğu sosyal bünyesi herhalde hareket noktası vazifesini görebilecektir. Ana kaynağımız Orhun, kitabelerinde geçen, konu ile ilgili tâbirler meseleye ışık tutacak durumdadır.

Orhun kitabelerine göre Türk bozkır cemiyetinin yapısını şöyle tesbjtetmek mümkündür:

Oguf - aile (?)

Urug - soy, (aile?)

Bod - boy, kabile

Ok * kabile (bir siyâsi teşkilâta bağlı)

Bodun - boylar birliği (siyâsi yönden müstakil veya değil)

İl - Müstakil topluluk, devlet, imparatorluk.

Eski Türk cemiyetinde ilk sosyal yapı olan aile, bütün içtimaî bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasım dayanıyordu.

Eett Türk ailesi tip olarak "geniş aile" şeklinde görünmekte (geçen asm 2. yan-sında, bütün dış tesirlere rağmen başka bölgelerdeki Türk'2ümfelerine ntebetle en az tesir almış olmaları gerek» Altaylıtar'da "soy* ve Yakut'larda "usa¹ Kırgız-larla 'aul") ise de, aslında Türk ailesinin 'Küçük aile" tipiftrde kun&ı bulunması da ha akla yatın gelmektedir. Çünkü Türk ailesi eski Yunan'daki (genose), Roma'daki (gens) ve Slavlar'daki (zadruga)'dan farklı olup, ortaklık yalnız otlak ve hayvan sür rülerine inhisar eder. Türkçe'de izdivaç için kullanılan "evlenme" veya "evlendirmek, (Gök-Türk kitabelerinde: âble +) tâbirleri, evlenen erkek veya kızın baba ocağın-dan ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğine delâlet eder. Umumiyetle, bilin-diği gibi dıştan evlenme (exogamie)'nin esas ve baba hukuku'nun hâkim olduğu Türk ailesinde evlenen oğullar, hisselerini alıp, yeni bir aile kurmak üzere, çıkarlar, baba evi ise en küçük oğula kalırdı. Türkler'de "leviratus" (ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile ve çocuksuz genç dul üvey anne ile evlenme sekti) mevcuttur ve umumiyetle tek zevcelik (monogamie) görülür.

Orhon yazıtlarında ancak bir yerde geçen "uruğ" tâbiri, Uygurca metinlerde, Kaşgarlı'da. birçok modern şivelerde çok kullanılan ve tohum, akraba, nesil" mâ-nalarına gelen bir söz olup, Moğolcada da "yat, caf (yabancı) tâbirinin zıddı ola-rak "akraba" anlamında kullanılır.

Aileler veya soy'lar bir araya geldiği zaman "boy" teşekkül ediyordu ve başında vazifesi, boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silâhlı kuvvetlerce boyun menfaatlerini- korumak olan bey (bâg, beg, bi) bulunuyordu. Buna göre boy, siyâsî mahiyette bir birlik idi. Belirli arazisi ye mu-harip kuvveti vardı. Mülkü ve hayvan sürüleri başka zümrelerinkinden ayırt edil-mekte idi (24 Oğuz boyundan her boy hususff bir damgaya sahipti). Roma'da, es-ki Yunan'da ve CâMiye devri Araplar'tıda, benzer kuruluşlar başındaki mctful şahıslar aynı zamanda dirtfreis oldukları halde, bey'in böyle bir fonksiyonu yoktu.

Eeki Türk boylarının adları boyun bu siyâsî ve içtimaî hususiyetlerini meydana koymaktadır. Bu adlar şöyle sınıflandırılmıştır:

a- Askerî teşkilât ve idarî kuruluşla ilgili olanlar (meselâ: Çur, Yula, Kapan, Kül-bey, Yabagu, Yenedey, Çepni» Taryan, İğdir, Köböç, vfc).

b- Aikerî-eyâsî hâdiselerin tesirinde meydana gelenler (meselâ Hazar = Ka-zar, Sabar, Kabar-, Keşi, Bulgar vb.).

c- Büyük,'«öhretli, zengin mânalarında olanlar (meselâ: Bayındır Bayat Çavul-
dur, Tabgaç vb.y. j

^Adam^veya insan mânasını verenler (meselâ: Hun, Agaçeri, Kumeri, Mogyeri = Magyar vb.).

f, H, n, j, *v*ya Xüt h a Se8InI bildirenler <mese.â: Argu, Argm. feivaş. - v

Kartuk, Yağlakar, Boran, Kürt vb.).

> ;#oKuwet, eağlamlık, cesaret, fazilet ifade edenler (meselâ: Türtc, Kayı. Kangar, Karan Gyormati, ErHm = erdene Kınık vb.).

f- Boylar birliğine katılanların sayısına göre adlandırmalar (meselâ: On-ok, Do-kuz-oğuz, On-Uygur, Üç-Karluk, Utur-gur = 30 Ogur, yb.)-

Oğuz adı da (0hf zaOfttar) belirli bir siyâsi teşkilât kurmuş Türk boyları mâna-sındadır.

Görüldüğü üzere Türk boyları ve umumiyetle Türk siyâsi kuruluşları şahıs adları ile anılmıyorlar (Selçuklu, Osmanlı gibi devlet veya, meselâ,-Hteilu, KıatAhmedfe, Câferlu vb. gibi küçük topluluk adları ve sonu + oğlu ile biten Aydın-oğlu, İsfendi-yar-oğlu vb. adlar, aslında Türk kültürü mahsulü olmayıp, Arap ve Fars tesiri ile sonradan ortaya çıkmış isimlendirmelerdir.).

Boy beyleri cesareti, malî kudreti ve doğruluğu ile tanınmış urug ve oğuşların reisleri arasında seçim yolu ile iş başına gelirlerdi. Seçici hey'et herhalde boy'u meydana getiren aile ve soyların temsilcilerinden kurulu olmalıdır. Bu hey'et eski Türk devletlerinde mevcut "meclis" (Danışma kurulu)" lerin küçük çapta bir ilk tipi olarak görünmektedir.

Boylar birliğine "bodun" deniyordu. Bodun'un başında "bey", han ("kaan") bulu-nur ve topluluk siyaseten müstakil veya bir il'e tâbi durumda olabilirdi. Bodun'lar ço-ğunlukla soy ve dil birliğine sahip boylardan meydana geldiği için, bodun kelimesi "kavim" mânasını verebilir. Kitabelerde yalnız bir defa geçen "Ulus" sözünün eski devirdeki mânası açık değil ise de, bu söz, Türk-Moğol devrinde: 1- Millet, 2. Mem-leket, 3. Devlet karşılığı olarak daha geniş anlamlarla karşımıza çıkmaktadır» \

b-ii:

Eski Türk cemiyetinde siyâsî teşkilâtlanmanın en üst kademesini teşkil eden T V. Thomsen'e göre "siyâsî bakımdan müstakil, muntazam teşkilâtlı millet" demektir." A.v. Gabain'e göre "ülke, imparatorluk = Reich, iktidar veya hükümet" ,R. Gira-ud'ya göre Teşkilâtlı devlet, imparatorluk, siyâsî hâkimiyet" mânasına gelmektedir. Bunlara göre eski Türk "in, toprağı ile, halkı ile, idarî ve hukukî nizamla» ile, vazifesi yurdu ve ahaliyi korumak ve sağlam bir sosyal bünyeye sahip olmasına çalışmak olan bir siyâsî kuruluştur. Türk "i" W. tanıyabilmek için onun, devlet'in şartları yönünden, feususiyetlerin» şöyle tesbit etmek mümkündür:

1- İstiklâl Kavramı

Bilindiği üzere, devlette gerçek istiklâl, bunun yalnız idareci zümrece istenmesi ile değil, aynı zamanda halkın da aynı şuur içinde bulunması, yâni istiklâl düşün-cesinin bütün toplulukta müşterek birarzu hâlinde var olması şeklinde belirir. Böy-le bir ortak şuur Bozkır Türk cemiyet ve devletinde çok eskiden beri mevcut,©** muştur. Türk gruplarının her gittikleri yerde, beylik* İmnlık gibi hür ve müstakil siyâsî teşekküller kurmağa çalışmaları bunu gösterdiği gibi, çeşitli ülkelerde buna muvaffak olmaları da istiklâl düşüncesi üzerinde ısrarlarına delâlet eder. Eski Türkler'de istiklâle verilen değer bazı tarihî kayıtlarla da tesbit edilmiş durumdadır: Asya Hunlan'ndan M.Ö. 58'de cereyan eden hâdise (yk. bk.) dolayısıyla Çin yillığı

Shi-ki Hun devlet meclisi'nde yapılan şu konuşmayı nakleden Boim <ıç*n tâbHyet yüz kızartıcıdır. Atalarımızdan toprakla birlikte devr aldığımız istiklâlimizi Çin ile uz-laşmak bahasına feda edemeyiz. Mücadele edecek savaşçılarımız hâlâ mevcut iken devletimizi korumalıyız'. Orhun kitabelerinde, "Kağanlık" tâblrt ile ifade edilen "devlette istiklâl" düşüncesine karşı duyulan ilgi daha sarıh bir şekilde dile getirilmiştir. İH olan bir bodun idim; tfmdi SFim nerede? Kağanlık bodun idim; hani ka-gan'imT. İstiklâlden mahrum kalmca "Beuolmağa lâyük oğlu kul, hâtûn olmağa lâyük kızın câriye" olduğundan yakının Bilge Kağan Türk devlet ve istiklâlinin devamUlğınş İnancım şu sözlerleitede etmiştir: "Yukarıda gök çökmedikçe, aşağıda yer deünmedikçe Türk bodurumun il'ini. töresini lam bozabilir?". Bu tarihî veeh kalar, devlette gerçek istiklâl kavramına uygun olarak, bu düşüncenin, idarecisi ve halkı ile Türk topluluğunda ortak bir değer taşıdığını ortaya koymaktadır.

2- Ülke Kavramı:

Ülke, her müstakil devletin hak ve salâhiyetlerini mutlak şekilde kullanabildiği belirli coğrafi saha olduğuna ve ülkesiz bir millet bahis konusu olmayacağına göre, TÖrk Tinde de belrÜ sınırlar içinde bulunan bir ülke kavramının mevcut olacağı aşıkârdır. Eski Türkler'de ülkeye Vurt" deniyordu (Eski Türk vesikalarında geçmiyen ülke sözü, "ölkâ" şekli ile Moğolcadır). Ülke sınırlarına da "yaka" denilmekte idi. Demek ki Türk hakanlıklarında ülke, belirli sınırlara sahip devlet arazisi idi ve bu arazi hükümdar ailesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağı idi. Asya Hun Tan-hu'su Mo-tun, komşu Moğol Tung-hu'ların arazi talebi karşısında kaldığı zaman (M.Ö. 209) devlet meclisinde, toprağın devletin temelini teşkil ettiğini buna göre, her ne sebeple olursa olsun kimseye arazi terk etmeğe selâhiyeti bulunmadığını söylemişti. Anlaşıyor kf Bozkır Türk il'inde "yurt" hükümdarın şahsî malı gibi keyfine göre tasarruf edilebilen bir toprak parçası değil, fakat bizzat devlet reisinin korumakla vazifeli bulunduğu bir ata yadigârı idi. Bu durum eski Türk devletinde, ülke bakımından 'donfaturt'detJilreski çağlarda benzeri yalnız Roma imparatorluğunda görülen "imperium" hâkimiyet telâkkis'mîf tnevcut olduğunu gösterir. Devlet topraklarının İdarecilerle halkftt ortak mesuliyeti altında bulunması keyfiyeti, Türk topluluk adlarından anlaşıldığı üzere, eski Türklerin şahıslarından ziyâde ffe bağlı olduğu hususu ile bir arada dikkate alınır, ülkenin sür'atle "vatantaşma" sınırın mümkün olacağı kolayca anlaşılır. Gerçekten eski Türk topluluğunda halk, ctevtefr siyâsî isffldâli gibi, 'yurt'una da derîn bir muhabbetle bağlanmıştı. Yukarıda söylediğimiz üzere, ilk tarihî btfMiaine Asya Hunlan'nda rastladığımız bu durum, Gök-Türkler'de en canlı şekilde mevcut olmuş (Ötüken'in kutsal toprak sayıldığı ve "kağanlık" a ve töre'ye sahip olarak yaşamak için Ötüken'de oturmak gerektiği) ve Uygur Türkler'inde "Kutlu değ" efsanesinde sembolize edilmiştir. Türkler'detei bu vatan sevglaHM* Arap yazarı Al-Câhiz-Xölm.869) tarafından da, müşahadeye dayanılarak belirtilmiştir. Ancak Türkler'de "ülke" ve vatan telâkkisi göçebe veya köylü (ywteşik) bütün öteki kavimlerden farklı olarak, siyâsî istiklâli ile beraber yürümektedir. Eski Türk, yalnız hür ve müstakil yaşayabildiği toprağı ülke ve vatan saymakta (Türk tarihinde çeşitli Türk zümrelerin ayrı vatanları bundan Heri gelir), fakat bu şamarın mevcut olmadığı araziye kolayca terk edebilmektedir (Türk göçlerinin diğer tur sebebi). Kısaca Türk kültüründe vatan Türk tuğlarının veya al bayrağın dalgalandığı yerdir.

„3-İnsanUnŞufu:

Devletin yalnız hükümdar ve ailesinden ibaret sayıldığı topluluklarda siyâsî hürriyet ve çalışma serbestliğini düşünmek güçtür. Devlet idaresi ve ülke anlayışında idarecl4ıa!k İşbirliği olan alyâsff teşekküllerde ise, durum başkadır. Eski Türk topluluğunda da insanın fertfr hukuk ile donatılmış ve iktisaden esir olmayan bir hayat dtöaeninde bulunduğu anlaşılmakta*^ Bunun tarihî vesikalarla ortaya konması mümkündür. Önce, ailede hususî mülkiyet mevcut idi. Bozkır Türk devletinde arazi üzerinde de hususî mülkiyet câri idi {Asya Hımları'nda, Gök-TürŞer'difc Uygur-lar'da vb.). Hususî mülkiyet kişi haklarının ve hürriyetin teminatıdır. 10. asır Bulgar-ları'nda fertler kendi arazilerinden elde ettikleri mahsulden hükümdara bile birşey vermiyebiliyorlardı. Hazar hakanı ve idarecileri teb'anın mülküne el uzatamazlardı, Oğuzlar'da "bey"ler, han'ın bazı aşırı davranışları karşısında seslerini yükseltirlerdi. Avrupa Hunlan'nda Atillâ'nın başkentinde bir Bizanslı, Bizans'ta insanın baskı altında tutulmasına ve kanunların yürümemesine karşılık, kendisinin Hun memleketinde hür olduğunu ve korkusuz yaşadığını söylemişti. Çin'deki köleler, hürriyet ülkesi olan Asya Hun topraklarına kaçıyorlardı. Bozkır Türk cemiyetinde öyle bir hürriyet havası vardı ki, en küçük bir aile bile başlı-başına bir "il" sayılabilirdi. Bu durum bazan sosyal yapının daha yüksek kademelerinde müşahade ediliyordu. Meselâ 8 boy hâlinde Don-Aşağı Tuna nehirleri arasında yayılan Peçenekler'de "kabilelerin durumu o kadar müstakil idi ki, kavim beraber yaşadığı, beraber savaştığı, yâni tam bir birlik teşkil ettikleri hâlde bir merkezî iktidar mevcut değildi". 12. asır Kıpçaklan'nda da durum böyle idi.

Türk boylarındaki^ bu karakteristik durum eski Türk il'inde siyâsî birliği meydana getiren boyların -türü sebepler yüzünden- birbirlerinden kolayca ayrılmalarına ve aynı bölgede veya başka bir yerde yeni bir İl teşkil etmek üzere tekrar toplanabilmelerine imkân vermekte idi (eski Türk siyâsî kuruluşlarında boy sayısını ifade eden ve zaman zaman değişen rakamlar bunu gösterir). Boyda ^yalnız otlak ve yaylaklar ortak mülkiyette idi. Bu tip arazi devlet mab olduğu için, buralardan faydalanan özel mülk at, koyun ve sığır sürülerinin sahiplerinden tahsil edilen belirli ölçüdeki vergiler yolu ila'l'in mâlî ve askerî ihtiyaçları karşılanıyordu. Göçlerde ailelerin ve fertlerin kendilerine ait sürülerini ve taşınabilir malların] beraberlerinde götürebilmeleri ve istedikleri gibi tasarruf etmeleri onlardaki hürriyet duygusunu ve serbest hareket etme eğilimini daima canktutmakta idi. Bu hal iae, eski Türk devletlerinde, tabiatıyla, köleliği ve bazı zümreler için "imtiyazlılık" durumunu önlüyor, ayrıca Bozkır kültürünün ekonomik özelliği de, adalet, eşitlik ve insana saygı prensiplerinin gelişmesine yardım ediyordu.

Eski çağlarda» yaşamak için ihtiyaç olan 'çalışma, çekme ve taşıma gücü"nü iti* sanlar .ancak kendi aralarındaki daha zayrfdaha az becerikli fertle*» kol kuvvetinden faydalanma yolu ile sağlayabiliyorlardı- "Asalak" feültürde ve "Köylü'vtyefte-şikK)JŞültürde başkaca çare yoklu, iktisaden -besicilikle dayanan Bozkır kültüründe ise bu ihtiyacı, başta en yüksek kas (adele) kuvvetine sahip at olmaR üzere, trçy* van güeü karşılıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hâkim%eti ele geçiren gruplar, cemiyette kendilerine herhangi hteraülc ve hiçbir siyâsî hak tanımamak suretiyle, sınıf, kast cenderesine aldıkları mahkûm zümrelerin (Mogollar'da çeşitli neviden köleler, Slavlar arasında yaygın köle ticareti, Çin'de enselerine bo-

yunduruk vurularak tarlalarda çalıştırılanlar, Eski Yunanda Aristoteles'in »Nı ftapvan³ ve 'canlı âlet' dediği ve doğrudan doğruya "o^ülk" sayılan insanlar, Mısır'da, Hind'de ve Roma'da köle kütleleri) mevcudiyetini öyte devam ettirmiş maksadı ile, asırlar boyunca, türlü tedbirlere başvurularken, insanın kol (adete) gücüne müra-caat zarureti duyulmayan Bozkır kültüründe huaiî mülkiyet ve hür çalışma esasında gelişen sosyal gelenekler, «amanla, töre hükümleri hâlinde kesinlik kazanmıştır.

Eski Türkçe'de "kuP tâbiri umumiyetle 'köle' müteradifi olarak alınıyorsa da doğru olmasa gerektir. ÇÖrtkü köle, hiçbir YfıÜlk*ü bulunmayan ve cemiyette Wç "hak" sahibi olmayan hean dmfektir. Bu mânada, Yunan-Roma medeniyeti dahil hm yerde kölelik müessesesi teşekkül etmiştir. Türkler'de ise, hususî mülkiyet ile hüriyet anlayışı buna engel olmuş görünüyor. Gök-Türk yazılı vesikalarda 14 yerde "kul" tâbiri geçmektedir. Fakat buralarda gerçek mânâsı ile "mülk¹ ten ve "hak" tan mahrum insanlar zümresi ve müesseseseleşmiş "kölelik" ten ziyâde, siyâsî hakların kaybedilmesi ve bazı "medenî* haklar yönündfen yasaklara uğramak bahis konusudur ve daha çok "esirlik" ifade edilmek istenmiştir, istiklâlini kaybeden her topluluğun böyle tahditlere mâruz kalması samanimızda bile tabii karşılanmaktadır. Esirlik ile kölelik içtimaî ve hukukî bakımlardan birbirinden farklı şeylerdir. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollar'da, kölelerin yanında, fakat onlardan ayrı olarak esir (bilhas-sa savaş esirleri) de vardı. Esasen eski Türkçe metinlerde "köle" kelimesi geçmez. Kûn (câriye) sözü de çincedir (kü'an). Bununla beraber Tabgaçlar'da ve İç-Asya Uygurları'nda kölelerle karşılaşmakta ve hattâ DLT'de "ol kuf boş kıldı" (O, kölesini azftı etti) gibi bazı ibareler dikkati çekmektedir. Bunların hepsi dış tesirlerle açıklanabilir. İlk iki Türk devletinde kölelik, asli Türk bölgelerinde değil, Çin ve İç-Asya sahasında görülmekte olup, herhalde» idarede daima pratik yolu tercih eden Türk siyâsî teşekküllerinin, halkça ünsiyet peyda edilmiş içtimâî ve hukukî kaidelere dokunmamalarının neticesidir. Kâşgarlı Mahmud da, yine aslen Türk olmayan bir kültürün uzunca bir müddetten beri tesirindeki Türk zümrelerinin dilinden örnekler vermektedir Kıpçak bozkırlarında bazı Türk çocuklarının "satın" alınarak Orta-doğu memleketlerine gönderilmesi telavlar'dan ve Normanlar'dan gelen meşhur esir (köle) ticaretinin tr neticesi olarak mütalaa edilebilir. Çünkü daha eski asırlarda Doğu Avrupa Türkleri arasında da böyle bir durum görülmüyor. Bilindiği gibi köle* Kk, menşeyini "yerleşik" medeniyetten alan ve bazı orman cemiyetlerinde (meselâ Moğollar) mevcul olan bir müessese olup, bozkırlara yabancısıdır. Bunun sebebi söylediğimiz gibi»-bozkırlar bölgesi insantennın, yaşadıkları coğrafi şartlar icabı, çok erken çağlarda belirti-seviyede hukuk fikrine ulaşmış olmalarıdır (yk. bk.)

Bu hukuk anlayışının eski Türk cemiyetinde imtiyazlı "sınıf lara dayanan bir düzenin ortaya çıkmasına da engel olacağı aşikârdır. Herhangi bir toplulukta imtiyazlı zümrelerin teşekkülünde başlıca üçâmH röl oynamaktadır: geniş araziye sahip olmak (iktisadî), askerliği meslek edinmek (idarî-*iyâöi) ve rûhânî zümreye mensup bulunmak (dinî). Buniann her üçü de bozkır küitürü^de gelişme şansını bulamamıştır. Önce, ziraatin, umumi ekonomik-hayatta ancak tâli olarak yer aldığı' bozkırlar sahasında büyük fnâlîkâne* terin meydana gelmesi (feodalite* imkân dışındadır. Buna göre, eski Türk sosyal hayatında, "toprak köleliği-fservage") bahte konusu değildir (Orta Macaristan'da bazı köyler, 445 de ölen Bleda'nın dul hanımına âit olduğuna dâir Prtskofc'un kaydını doğrudan doğruya "yerleşik" kültür mafW

sülünden ibaret olan toprak aristokratlığının Avrupa'da bir devamının tesbiti olarak değerlendirmek lâzımdır). İkincisi, askerliğin eski Türkler arasında ayrı bir meslek sayılması düşünülemez, zira her Türk iyi savaş terbiyesi almış, her an savaşa hazır, daimî asker durumunda idi. Çocuklar 3*4 yaşlarından itibaren, kuzuya, koyuna bindirilerek ve ok ile sincap vb. avlatılarak, biniciliğe ve vuruculuğa alıştırılırdı. Henüz yürümeğe başfıyan her çocuğun yanında eğrlenmiş bir at hazır bulunurdu. Eski Türkler'de fertler savaşçılık ve mücadele sahasında şahsiyetlerini bulurlar ve gösterecekleri kahramanlık ölçüsünde cemiyette yerlerini alırlardı. Kadınlar da aynı şekilde yetişmiş olup» çok kere erkeklerle birlikte savaşa katılırlardı (hattâ islâmî devirde bile, Atsız'ın 1077'deki Kahire savaşı). Binice, kilometrelik göç hareketlerinde, bütün âife efradı ile birlikte yeni yurt kurmak zorunda olan bozkırî Türk'e, kadının her sahada olduğu gibi, savaşta da destek olması tabii idi. Üçüncüsü, eski Türkler'de din adamları imtiyazlı bir "sınıf değillerdi, çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere, bozkır Türk toplulukları daha çok siyâsî vasıfta olup dinî karakter taşıyorlardı. Orhun kitabeleri dahil eski bozkır Türk vesikalarında din adamlarından hemen hiç bahsedilmemesi bu bakımdan dikkate değer bir nokta teşkil eder.

Bozkır Türk "irini açıklarken, "Kara-bodun", "Tarhanlık" ve "Orun-ülüş" meselelerine de kısaca dokunmak icap etmektedir.

Kitabelerde bodun tabiri bazan "kara" sıfatı ile birlikte kullanılmıştır. Buna karşılık bir de ak-beğ? ifadesinin bulunuşu Türk cemiyetinde bir "asiller" sınıfının varlığı hususunda tefsire sebep olmuş gibidir (Meselâ, H. Namık Orkun, son ibareyi "asil beyler" olarak çevirmiştir). Devlet idaresinde hakana en büyük yardımcıları durumunda olan beylerin idare edien halka nisbetle üstün tutulması tabii ise de, bundan imtiyazlı bir sınıf hükümünün çıkarılması müşküldür. Nitekim kitâbelerdeki hitaplarda çok kere devlette büyük memuriyet makamlarını işgal eden "buyruk'lar, beylerden önce yer almaktadır. Türkçe'de "kara" sıfatının, aslında, aşağı bir dereceyi değil, aksine, büyük, yüksek seviyeyi belirttiği görüşü de ileri sürülmüştür (ve Kara Han, Kara Ordu, Karaton gibi misâller verilmiştir). Buna göre, kitabedeki ifadeleri, "asil, kalabalık bodun* diye mânâlandırmak gerçeğe daha yakın görünmektedir ve buna nazaran sayısı şüphesiz az olan beyler 'ak' oluyor demektir. Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin ırsî olduğu iddia edilmiş ise de, "Beğ'iğin babadan oğula geçtiğine dair açık bir delil bulunmuyor (hükümdar sülâlesine mensup olanlar hariç). Yukarıda beylerin seçiminden bahsefmiş-tik.Peçenekler'de K. Porfirrogennetos'un açıkça belirttiği bu husus Hazarlar'da hattâ iktidar ve icrada hâkan'dan da üstün durumda olan "Bey* bakımından da geçerli idi. Dede Korkut'da açıklandığına göre, bey .olabilmek için, kan dökmek (mutlaka savaşa katılmak değil, meselâ, vahşi bir hayvan öldürmüş olmak) aç doyurmak, çıplak giydirmek lâzımdır. Şartlar bunlardan toalettir. Hazarlara dair islâm kaynaklarında geçen "El-Hazar'ül-khJ.s* tâbirine dayanarak Hfr *asil Hazar" (Khazar "pure-bred") kütesinin varlığı görüşündeki isabetsizlik, bu kütenin; Hazar ülkesinde yaşayan "Halis" adlı müslüman Harezmliler olduğu anlaşılmağa ortaya çıkmıştır. Herhalde kitâbelerdeki şu ifade: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyleri, Dokuz-Oğuz beyleri, bir "sınıf" hiyerarşisi değil, doğrudan doğruya devlet içinde idare edenlerden, idare edilenlere doğru bir sıralama olmalıdır. Bozkır külpünde hâkim zihniyet de bunu gerektiril

Beylerin ve buyrukların vergilerden veya başka herhangi bir fükell^etten muaf tutulduklarına dair bir işaret yoktur. Tabgaçlardan beri mevcut olup da Gök-Türk imparatorluğunda mühim bir yeri olan tarhan' (aitfl ve asker nazır, bakan, Tonyukuk'un önvanı: Boyla başa Tarkan)'lar da, bizim tarih literatürümüzde yaygın kanaatin aksine yazılı değil idiler. Tarhahlar, daha sonraları, Moğollar devrimde kendilerine hükümdar tarafından ■SuyurgaT adı ile verilen ve irsen intikal eden topraklarla teçhiz edilmek, vergiliden muaf tutulmak, herhangi bir suçtan ceza gör-memeki* bün buntent nesil boyunca geçerli saymak suretiyle, imtiyazlı duruma getirilmişler, Tarhanlık müessesesi böylece ortaya çıkmıştır, t

Bunun gibi, Türk kabile teşkilâtında mühim rol oynadığı ileri sürülen "Orun" (mevki), yâni belirli kabilelere mensup şahısların meclislerde, büyük toplantılarda, toy (resmi ziyâfet)'larda belirli yerlere oturması ve böyle toplantı ve ziyafetlerde yiyecekleri yemeklerin belirli olması, her birinin koyunun belirli yerlerini yemeğe mecbur bulunması (ülüş) meselesi de daha sonraki devirlerde örf hâline gelmiş olsa gerektir. "Harp ganimetleri bölüşülürken her kabilenin Örün ve ülüşü dikkate alınarak, ona göre pay verildiği, müttotçftnralardan birinde orun ve ülüşünü bir defa kaybeden kabile yahut oymağın yaylak, ottefc, av, vesair şeyler üzdrinde&i taufouku-nu da kaybettiği'ne dair tesbitler ancak Moğollar zamanı ile ilgili görünmektedir. Çünkü bu hususlar yalnız Moğol devri tarihçisi Reşid'üd-din (öl. 1318)'in eserinde yer almış olup, daha önceye ait Türk vesikalarında, Orhun kitabelerinde, Kutadgu-Bflig'de ve DLT'te bu yolda tefsire elverişli hiçbir kayıt bulunmamaktadır (Son zamanların araştırmacıları A. Krader de kitabelerde gördüğü sönük "kemik" kelimesini geçen asrın 2. yarısındaki yüzyıllarca Moğol tesirinde kalmış Orta Asya Türkleri'nde aristokrasiyi ifade eden Ak-süyek "ak kemik" tâbiri ile karıştırarak Gök-Türkler'de de bir asiller zümresi var sanmıştır. Halbuki kitabelerde geçen kelime bir sosyal terim değil, doğrudan doğruya insan kemiğini ifade etmektedir). Bozkır bodun teşkilâtında birliğe daha sonra katılan her boyun umumiyetle sınırlarda yer aldığı ve bunların, tehlikenin daha kesif bulunduğu ön saflarda savaşa sürüldüğü doğrudur. Fakat bu gibi boylar bu "mevki" lerini ebediyen muhafazaya mahkûm olmayıp, yeni iltihaklar neticesinde, öndekiler geri çekilerek, bodun'un diğer üyeleri ile eşit duruma gelmektedirler. Asya Hun imparatorluğunda 5 Hun kabilesinin -Tanhu ailesi ile akrabalıkları gözönüne alınarak- "imtiyazlı" durumda görünmüş olmaları da, ancak bu mekanizma ile izah olunabilir. Devletin kuruluşunda hizmeti geçmiş olan zümrelerin emir ve kumanda mevkilerini alarak idareci durumuna geçmeleri ve dolayısıyla devlette idare edilenlere nazaran nisbî bir farklılık göstermeleri tabiidir. Bu sosyolojik kaide hiçbir zaman ve hiçbir yerde değişmemiştir.

Hunlar'da şartların yukarıda belirttiğimiz bir köle sınıfının varlığına ihtimal vermek için de bu neviden "imtiyazlı"lık yeter derecede ciddi bir gerekçe sayılmama* lıdır. Asya Hun devletinde şahî köleliği olmadığına göre boylara bağlı "köle-kabile" lerin olacağı da şüphelidir, zira bu şekilde miras yolu ile intikal eden kütle köleliği Asya'da yalnız Moğollar'da görülmektedir ("Unagan-bogol" sistemi).

Bozkır Türk devletinde insan unsuru'nun kısaca açıklamağa çalıştığımız hak ve hürriyetlerle donanmış olması Türk devletinin kuruluş tarzı ile ilgilidir. Bozkır Türk devleti herhangi bir âftfln talıç zoru He meydana getirdiği bir yığınlar topluluğu değil, fakat idarecilerle işbirliği yapan geniş halk kütlelerinin gayretleri, işbirliği ile

gerçekleşen bir siyâsi teşekküldü. Türk devletinin naat durulduğu meselesine, II. SöteTürk devletinin meydana gelişini anlatan kitâbelerdeki satırlar ışık tutacak mahiyettedir: "Babam Kağan (İlteriş) T7 er ile harekete geçti. Haberi işiten dağdaki-l&i ovadakiter toparlanıp geldiler^fö, sonra 700 kişi oldular... (Hakanlığı) atalan-mıh törelerine göre kurdular..." (KGİrTegin, Büge)->©elenlerden bir taamı affı, bir kısmı yaya idi", "Davete katılanlardan biri de bendim* (Tonyukukjr ı

Böyle kurulan bir devlette tabiatıyla halk hak ve hürriyetini İteycek ve başında bulunanlardan bekliyecekti. Türk devletinde halkın bu istekleri töre'nin tatbiki ile gerçekleşiyordu. Umumiyetle "kanun" mânasırSt*alınan töre (aslı, törü) eski Türk hukukî hükümlerinin bütünü olup sosyal hayatı düzenleyen "mecburî kaideleri ihtiva ediyordu. Orhun kitabelerinde "töre" kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun 6'sında "il" ile birlikte kullanılmaktadır. Diğer 5 Wrde de yine "il" ile alâkası açıkça beOhr. Demek ki, Türk devleti kanunlara (töre hükümlerine) bağlı bir kuruluştur. Devletin varlığı töre ile kaimdf: "...Devleti ederine alıp töre'yi tesis ettiler... Ey Tİ3rk Bodunu! Devletli, töreni kim bozabilir?... Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi... Devletini, töresini terk etmiş... O (İlteriş) ataların^ töresine göre bodunu teşkilâtlandırdı... Töre gereğince amucam tahta oturdu...". Töre hükümleri değişmez kalıplar değildi. Türk hükümdarları, yerine ve zamanın icaplarına göre ve tabii "meclislerin tasvibi alınmak üzere, yeni hükümler getirebilirlerdi. Asya İHunları'nda Mo-tun, Gök-Türkler'de Bumın ve İlteriş ve Tuna Bulgar devletinde Krum böyle yapmışlardı (Krum Hanın kanunları). Bütün Türk lehçelerinde ortak olan ve sonra Moğolca'ya da geçen töre tabiri şimdiki bilgimize göre Tabgaçlar'dan beri mevcuttu ve asli söyleniş olan törü şeklinin daha eski bir devre götürülmesi mümkündür (Yasa kelimesine temel teşkil eden yasa (**mak**) "yapmak" fiili, Türk kitabe ve kayıtlarında yalnız bir defa geçer: "Tengri yasar - Tanrı düzenler, yapar". Bundan türetilen **yasak**, **casah** sözü, "kanun" anlamında Moğolcada da mevcut olup, bugün kullanılan **yasa** kelimesi bunun kısaltılmış şekline ibarettir.).

Hükümleri maalesef o çağlarda tedvin (codification) edilmemiş olan töre'nin ana-yasa mahiyetindeki prensipleri, Kutadgu-Bilig'in yardımı ile tesbit edilebilmektedir. Bu prensipler şunlardır: könilik (adalet), uz'luk (iyi'lik, faydalılık), tüz'lük (eşitlik) ve kişilik (insanlık, üniversal'lik).

4- Hökûmrânhr<-i

Devlet, umumî tarifi ile, emretmek hak ve salâhiyetinin ve o emri icra etme kudretinin bir arada yürürlükte olduğu bir yüksek sosyal nizamdır. Ancak emretme hakkının itaat edenler tarafından "meşru" kabul edilmesi lâzımdır, aksi hâlde devlet yok, zorbalık vardır Meşruluğu tanınan devletlerde, topluluklara göre, çok çeşitli olan hükümlerlik şekilleri arasında ortak olmak üzere üç tip tesbit etmek mümkün olmuştur: Gelenekçi, karizmatik, kanunî.

Eski Türk hükümlerlik telâkkisi, karizmatik (Tanrı bağışına dayanan) tip olarak kabul edilebilir. Bütün vesikalar Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini (bağışlandığını) göstermektedir: Asya Hun imparatorunun unvanı: "Gök-Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı/ku'u Tan-hu" idi. Gök-Türk hakanları da öyle idi: Tanrı'ya benzer, Tann'da olmuş Türk Bilge Kağan", "Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu", Tanrı irade ettiği için, kutfum olduğu

için kağan oldum" vb. Uygur Hakanların unvanları da (yfcAk.) bunu ortaya ko-
yar Tuna Bulgarları'nda da hükümdar Tanrı tarafından tahta çıkarılmıştır (Omurtag
ve Melemir kitabeleri). Hazar hakanı, eğer İbn Fadlan'ın haberleri doğru kabul edi-
lirse, halkta & tecrit edilmiş, âdeti Tanrı gibi bir hayat yaşıyordu. Bozkır Türk hü-
kümete! Tann tarafından kut ve üiüg (kwmet) ile donatıldığı içfc işbaşına gelebil-
mekte*. Bu tariM kayıtlardan da anlaşılıyor ki, eski Türkte devletinde siyâsi iktidar
kavramı "kuç tâbiri ile ifade ediliyordu. Bu itibarla Türk dilinin en kadim kültür fü-
melerinden biri (SOO yıKctan beri mevcut) olan kut'un nazaiicephaşi&Ao! Türkl-
ler'de siyâsi iktidarın mâhiyeti) ünlü siyaset kitabı Kutadgu-Bilig'de açıklanmıştır.
Buna göre, 'Kut'un tabiatı hizmet/şiarı adalettir... fazilet ve kısmet kut'tan doğar...
Beyliğe (hükümdşrlığa) yol ondan geçer... Herşey kut'un eli altındadır, bütün istek-
^ ler onun vasıtası ile gerçekleşir. Tanrısal (ıduq) dır... Bey, bu makama sen
kendi gücün ve isteğin ite gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı
Tanrıdan ahllar...' (Kutadgu-Bİg, 674-676, 1430, 1933, 1934, 1960, 5469, 5947.
beyitler). Bunlara bakılarak eski Türkler'de karizmatik iktidar görüşü umumî
kanaat hâline gelmiş olmakla beraber, arada mühim farklar göze çıkmaktadır:
Karizmatik meşruiyete bağlı topluluklar, umumiyetle dinî cemiyetler olduğu hâlde
Türk siyâsi birlikleri dinî vasıf taşımaz. Peygamberler veya veliler tarafından idare
edilen Türk devleti yoktur. Türk hükümdarları jnsan-üstü varlıkta
sayılmamaktadır. Hem kendiöi, hem halk onun normal bir insan olduğunun
farkındadır (Kitabeler): Esasen Türkler'de Kut telâkkisi sınırsız bir hâkimiyete
imkân tanımamaktadır. İdare salâhiyeti bazı şartlarla tahdit edilmiştir. Bunların
başında halkı doyurmak, giydirmek, toplamak, çoğaltmak ve huzura kavuşturmak
gelir (Kitabeler). Türkler'de hükümdarlık alâmeti sayılan büyük resmi ziyafetler
(Doğu Türkler Toy, Bulgar Türkleri İç-me-d(y)eme diyorlar. Şölen, şulen kelimesi
Moğolcadır) ve umumiyetle hakan sofrasının halka açık tutulması bunun
sembolik ifadesidir. "Halka, aç mısın, tok musun, diye sor... Elini açık tut.. Bir
hükümdar kuldan fakir adını kaldıramazsa nasıl hükümdar olur?" (Kutadgu-Bilig,
bâb 38, 54-55). Kutadgu-Bilig halkın hükümdardan istediklerini: a*- İktisadî
istikrar, b - Âdil kanun, c - Asayiş, olarak sıraladıktan sonra şöyle der: "Ey
hükümdar sen halkın bu haklarını öde, sonra kendi hakkını isteyebilirsin!" (Beyit
2983, 5578). "Bey, iyi kanun yapın, Kanuna kendin riayet et ki halk da saha itaat
etsin!" (Beyit 1458, 2111). Türk hükümdarı bu vazifelerini yapamazsa kut'unun
Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşerdi. Gök-Türk tarihinde
genç hükümdar İnal Kagan'a karşı yapılan 716 yılı ihtilâli bu gerekçeye
dayanıyordu. Diğer taraftan hakanlık tahtına çıkışta da daima töre hükümleri göz
önünde tutulmakta idi. 581 de ölen Gök-Türk hakanı Ta-po yerine onun vasiyet
ettiği Ta-io-pien'in hakanlığını, töreye uymadığı için devlet meclisi red etmişti.
Demek ki başlangıçtaki bütün karizmatik görüntüsüne rağmen, Türk hükümdarlık
telâkkisi kanuna dayanan meşruiyetçi tipi temsil etmekte idi. Ancak sîya-sT İkfıdrcrı
kaynağını Tann'ya bağlamakla, yâni hakanı Taprı huzurunda sorumlu tutmakla
Türkler, bugün "mîiR îrade" diye ifade edilen, hükümdar üstü "yüksek otorite"
(Souverainete, Süvereignty) meselesini, üstün siyâsi kültürleri sayesinde daha o
çağlarda halletmiş ve İnsanlar hükümdarın şahsi İhsaf duygusuna sığınmaktan
kurtarmıştı. Bu tarzda bir hükümdarlık düşüncesi, yukarıda da söyledığımız gffl,
benzeri eski Roma'da görülen ve htkümdann icraatının millet tarafından kontrolü-
ne imkân veren,i•imperiuw* şeklinde tecelli etmekte idi. Bu kontrol meclisler aracı-
hğı# ile yapılıyordu. Asya Hun devletinde bir daimî meclis (Danışma kurulu veya

Devlet meclisi) bir de her yılın- 9. ayında güney sınırı civarındaki Ma-yi
sahasında yapılan umumî halk toplantısı vardı ki, bunda memleket meseleleri
hakkında umumî müzakereler açılırdı. Bu toplantı De Groot, L Wieger, P. W.
Schmidt ve B. Szasz taraflarından "Reichstag", "Raf ve "AssembMe natioraP
(Millet Meclisi) olarak tavsif edilmiştir. Avrupa Hun imparatorluğunda» benzer bir
kuruluşa Prtotoos "seçkinler* veya "seçilmişler¹ meclisi adını vermektedir. Gök-
Ttrkler'de devlet meclisi ihtimal daimî idi. Çünkü yalnız askerî ve siyâsi
meselelerin değil, iktisat ve kültür işlerinin de burada konuşulup karara bağlandığı
anlaşılıyor. Bilge Kagan'ın kurula getirdiği iki mesele: Türk ülkesinde şehirlerin,
Çin'deki gibi, surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in yurtta yayılmasının
teşviki teklifleri, ünlü "aygucu" (devlet müşaviri) Tonyukuk'un muhalefeti
neticesinde red edilmişU. Bu meclis, Uygur-lar'da görüldüğü Üzere,
gerektiğinde, hanedan dışından dahi han seçebiliyordu. Hazarlar'da bir "ihtiyarlar
meclisi" (A council of elders) vardı (Hakan Yasefin mek-tubu ve Belazuri). Tuna
Bulgarları'nda bir "millet meclisi" bulunmakta idi. Oğuz Hakan da, maiyeti ve davet
ettiği halk ile bir toplantı yaparak "kengeştiler". DLT'de "kengeş" tâbirinin
"hakanın tekliflerini milletin tasvibine sunması" olarak açıklanması, aynı geleneğin
Oğuzlar arasında da devam ettiğini gösterir.

3 - Bozkır Türk İlinde Teşkilât

a - Hükümdar:

Bozkır Türk devletlerinde başkanlar çeşitli unvanlar taşımışlardır: Tan-hu (veya
Şan-yü), kağan, kan (han), yabgu, İl-teber vb. Bunlar arasında Türk tarihinde en
yaygın olanları han (kıral) ve kağan (imparator) idi. Bunların Moğol Juan-juan dev-
letinden Gök-Türkler'e geçtiği hakkındaki iddia eskimiş görünüyor, çünkü "han"
unvanının 3. asırdan beri Türkler'ce bilindiği gösterilmiş olduğu gibi, Avrupa Hun
hükümdarı Attila'nın hanımının adında da "han" unvanı mevcut idi; Arıg-kan.
Yabgu unvanı Hunlar'dan beri mevcuttu. Hükümdarın törenle unvanını alırken,
zevcesinin de resmen aldığı katun (hâtûn) unvanı da Hunlar'dan beri Türklerce
tanınmakta idi. Devlette hâtûnlar da söz sahibi idiler. Devlet meclislerine katılırlar,
bir dereceye kadar formalite olsa da, elçileri ayrıca kabul ederlerdi. 585 ve 726
yıllarında Çin elçilerinin kabulünde Gök-Türk hâtûnları hazır bulunmuşlardı.
Hâtûnların gelecek hakanların anneleri olmaları sebebi ile, ilk zevce ve asil (yani
Türk) olmalarına dikkat edilirdi. Umumiyetle en büyük evlât veliahd tayin edilirdi.
Veliahd durumunda-kiler küçük yaşta iseler, amcaların tahta geçmeleri töreye
uygundu. Devlet başkanlarının oturduğu başkente "Ordu" deniliyordu.

b - ikili Teşkilât:

Eski Türk devletinde arazi iki idarî bölgeye ayrılırdı: Sağ-sol, kuzey-güney, do*
ğu-batı, ak (sarı) * kara (Ak-Hun, Sarı Türgiş -Kara Türgiş, Sarı Uygur, San (ak)
Oğur, Kara Hazar-Ak Hazar, Kara Macaristan -Ak Macaristan, Kara Kıpçak, İç-dış
(Karluklar'da?, Bulgariar¹*0, Üç-ok - Boz-ok (Oğuzlar'da)* Bu bölünmede daima
bir tarafın hâkimiyet üstünlüğü tanınırdı. Bu cihet Asya Hunları'nda sol, Batı
Hunlar-ı'nda, Gök-Türkler'de, Uygurlar'da sağ idi. Bölümlerin başındaki
idareciler, asıl hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında töre hükümlerim yürütürler,
kendi ülkelerini ilgilendiren hususlarda dış münasebetlere girerler, ancak bütün
il'le alâkalı meşe-

(elerinde toplanırlardı. Odular birleştiği zaman herkes mensup olduğu cihete göre sağ veya sol kanatta yerini alırdı.

Asya Hun imparatorluğunda, Tan-hu'ya bağıttı Oci (sol ve sağ) To-ki "kırdı* ile, iki (sol ve sağ) Kok-le 'kiralı' vardı ve bütün imparatorluğa yayılmış olarak büyük başbuğların sayısı 24 idi. Kanat kralları imparator ailesi mensupları arasından tâyin edilirdi; UfdK. Aybars, Oktar, Attila'nın baba tarafından yakın akrabaları idi. Jer. Daha sonraki kanat kırattan Irnek, Dengizik İmparator İlek'in kardeşleri idiler. Gök-Türkler'de İstemi Yabgu, Kağan Bumın'ın kardeşi, Kapagan Kağan zamanında iki şad: Bilge ve Kül-Tegin onun yiğenleri idiler, vb. On-oklar'da doğudaki 5 To-lu boyunun başında 5 Çur ve batıdaki 5 Nu-şi-pi boyunun başında 5 Erkin bulunuyordu. Gök-Türk imparatorluğunda bu rütbe ve makamların sayısı 28 idi. Ayrıca Sagun, Kök-Sagun, Alpagut gibi çeşitli unvanlar taşıyan vazifeliler vardı.

Sivil idarede Devlet meclisi üyeleri, buyruklar (nazır, bakan), İç-buyruklar (saray idaresine bakan) yanında inanç, tarkan, apa, boyla, yula, başa, ataman, tudun, yugruş, külüg, "atı" (Gök-Türklerde) ve "babalık" (Hazarlar'da), sonraları "etaba/ vb. unvanlarını taşıyan ve hiçbirini verasete dayanmayan devlet büyükleri bulunurdu.

c - "Çifte Kırallık" Meselesi:

Türk siyâsî kuruluşlarında görülen ikili teşkilât, "çifte kırallık" diye anılan bir nazariyenin ortaya atılmasına sebep olmuştur. İddiaya göre, bölüm başkanlarının hareket serbestliklerine sahip buldukları, "birbirine paralel hükümet icra eden iki hükümdar" olarak ayrı ayrı iktidarı temsil ettikleri bu sistem, aslında, irsî, dinî ve içtimaî teklere dayanmakta ve yalnız Türk "göçebelerine" mahsus olmayıp, Kırgızlar, Moğollar, Urallılar, Tibetliler, Orta Afrika ve Okyanusya kabileleri arasında da görülmektedir, ancak Türkler'de bu, devlet nizamı seviyesine yükselmek gibi bir seç-törtük kazanmış bulunmaktadır. İlk bakışta çok cazip gelen bu nazariye, hiç olmazsa Türk devlet anlayışı ve âmme (kamu) hukuku bakımlarından şüphesiz tam gerçeği ifade etmemektedir. Çünkü Türkler'de hâkimiyette bir "paralellik" değil, mutlaka bfr tarafın üstünlüğü bahis konusudur. Nazarî bile olsa bu husus hakanlık alâmeti ile belirlenmektedir. Meselâ Gök-Türklerde altın kurt başlı sancak daima doğu kdlunun hükümdarında bulunur, onun sarayının veya otağının önünde dalgalanır. Çir imparatoru, 581 yılında, Gök-Türk hakanlığının batı kolunu doğudan ayırmak istediği zaman oradaki Tardu'ya bir altın kurt başlı sancak göndererek, onu Gök-Türkler'in "hâkan"ı olarak selâmladığını bildirmişti. Bu durum diğer Türk devletten içm de böyle idi. Meselâ, Asya Hun Tan-hu'su Mo-tun'un yanında onunla denk iktidarda başka bir şahıs düşünmek ve Batıda Attila gibi bir devlet adamının iktidarına ortak birisini tasavvur etmek güçtür. Diğer taraftan, Türkler'de hükümdarın Wc hakkının kanzmatik vasfı da buna mânidir. Bu yönden Hazarlar'da, hemen '«| bir sorumluluğu ve .orayekisi olmayan hâkan'ın yanında, fiilî hükümdar durumun- SL £ "TM Sî , Son deröCede *** ■«****. Aranan nokta sadece hüküm sürmek^dŞl fakat daha ÜK*W* olarak, bir "meşruiyet" meselesi okfti-°T ?î 1 «pahsın, ayn. devkfcidaresinde ve aym kudrette Tana bağı-5JML"* dora?7Ş S***** müşküldör. Hakan yanında yabgu (Gök-Türklerde) her cihette bir yardımca yine hakan yanında "bey" (Hazarlar'da), "Kün-

dü" yanında "yula" (Macarlar'da), yabgu yanında "Kül-Erkin" (Oğuzlar'da), hükümdarın namına bir icracı durumundadır. Ve esasen Türk siyâsî teşekküllerinde bunların veya tâbi" bölüm idarecilerinin veya kanat kıratlarının, devlete karşı isyan» göze alamadığı müddetçe, herhangi bir iddiada bulunduğu görülmez. Karizma'nın babadan oğullara intikal ettiği inancı dolayısıyla, hükümdarın ölümünden sonra, evlâtları arasında vukua gelen taht mücâdelelerinde ise, içlerinden biri tam başarıya ulaşamadığı takdirde, devlet parçalanmakta, iki veya daha fazla müstakil sahaya ayrılmakta, yeni devletler doğmaktadır (Hunlar'da, Bulgarlar'da, Gök-Türkler'de, Tabgaçlar'da, Türgişler'de, hattâ Kara-Hanfer'da olduğu gibi).

O hâlde Türk âmme (kamu) hukuku hükümdarlık hakkının paylaşılmasını tanınamaktadır. Buna göre de devletin oldukça merkezî bir karakter taşıması lâ-zımgelir. Türk devletinin idaresindeki umumî tutum da bunu teyid eder mâhiyettedir. Asya Hunlar'ında To-ki ve Kok-le kıralları başta olmak üzere yüksek makamları işgal edenler, daima ordu (başkent)'dan talimat alan Hun asıllı kimselerdi. Gök-Türkler'de şadlar hükümdar ailesine mensup oldukları gibi, On-oklar'ın başındaki Cur'lar ve Erkin'ler de kendilerine, merkeze bağlı olduklarına işaret olarak, birer ok verilerek gönderilen başbuğlardı. Hattâ Beşbalık gibi uzak bölgelerin başına, hanedan mensubu idareciler gönderiliyordu. Attila geniş Ülkesinin doğusunda Ural-lar'a kadar dan kısmını oğlu İlek'in idaresinde vermişti. 630'dan önce Gök-Türk imparatorluğunun batı kanadı olan Hazar ülkesi Aşıra ailesinden bir prensin idaresinde, Macarlar'ın 7 kabilesi de Hazar hâkanlığınca vazifelendirilen 7 "buy* ruk'un kontrolünde idi. Karluk yabguları Aşına ailesine bağlanmaktadır. Uygur, Türgiş, Oğuz Yabgu Devleti gibi nisbeten küçük siyâsî teşekküller de şüphesiz aynı tarzda idare edilmekte idi Meselâ Uygur hakanı Moyen-çur, henüz "Tegin" iken Oğuzlar'ın başında bulunuyordu.

Ancak İl-hâkanlık (imparatorluklarda durum bir az farklı idi. Çünkü devlete "tâ-bi" olan bir çok ülkeler kendi iç işlerinde serbest idiler. Meselâ Asya Hun İmparatorluğunda M.Ö. 176 yılında bu durumda olanların sayısı 26 idi. Attila zamanında Batı Hun idaresine "tâbi" Germen, franii, Rft-Ugor ve İslav toplulukların yekûnu ise 25'in üstünde idi. Yabancılar herhalde bütün imparatorlukta Vassal" devletler hâlinde idiler. Merkeze bağlılıklar ise, hariçte temsilci buldurmamak, dış münasebetlerini Türk devletleri aracılığı ile yapmak, belirli vergi ödemek ve gerektiğinde askerî destek sağlamakla ibaretti. Campus Mauriacus savaşında Atilla'nın 200 bin kişiyi aşan ordusunda bu Vassal" ların, Türk usulü seri harekete elverişli olmayan yaya destek kuvvetleri asıl Hun ordusundan çok fazla idi. Türk devletine ancak hükümdarları, kıralları, şefleri vasıtasıyla bağlı olan bu gibi ülkeler, Türk devleti yıkıldığı zamanlarda, kendi kavmî bünyelerinden birşey kaybetmeksizin tekrar ortaya çıkıyorlardı.

d - Siyasî Faaliyet:

Büyük Türk İmparatorluklarında diplomatik lemaslan yürüten dış işleri idaresi en mühim makamlardan h&M. Asya Hunlar'ının merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir hey'et çalışırdı. Batı Hun imparatorluğunun başkentinde kâtipler, tercümanlar, kuryeler faaliyet hâlinde idiler. Tabgaçlar'da Bitâçinler, Gök-Türkler'de, Türgiş ve Uygurlar'da Bitâkçiler ve tamgaçlar, Oğuzlar'da tuğracılar, Devlet meclislerince dış politika ile ilgili olarak alınan kararları yürütmekle vazifen

idiler. Yazılan yazılara tan-hu'nun veya hâkan'ın resmî mühürü baslırdır. Casusluk yapmadıktan müddetçe elçilere dokunulmazdı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya ülkenin uzak bir yerinde, belirli bir zaman için, ikamete memur edilir. Çtoffi'nin, Hun ve Gök-Tüffe ünparatorlukian içinde (Meselâ Kapagan Kagan'ın öldürülmesinde, bk. bk.) ve Bizans'ın Batı Hun imparatorlusunda kesif casusluk faaliyeti görülmüştür. Bunlarla çok uğraşmış, meselâ imparator Rua, Hun topraklarında tacir, seyyah, oyuncu kisvesi altında, halkı isyana kışkırtan Bizanslıların memlekete girmesini yasaklamış ve bunu, Bizans'la yaptığı anlaşma-mada hususî bir madde olarak belirtmişti. Çinliler Türk devletini çökertmek için bilhassa Türk hükümdar ailesi üyelerinin ve idarecilerin aralarını açarak birbirlerine düşürmeğe büyük ehemmiyet vermişlerdir. I. Gök-Türk devletinin Çin tahakkümü altına düşmesinde bu gayretin acı sonuçları kitabelere kadar aksetmiştir. Yazılı antlaşmalara riayet etmeyen Bizans'ın (441, 447 Balkan seferleri bu yüzden yapılmıştı) iki yüzlülüğü Türk-şad tarafından elçilerinin yüzlerine vurulmuştu (bk. bk.). Sâsânîler de hile ile Türk elçilerini öldürtüyorlardı. Türkler antlaşmalarında, umumiyetle söz vermekle iktifa ederlerdi. Fakat bazan bunu, Türk halkı arasında yaygın Olup, karşılıklı dayanışmayı, kan kardeşliği hâline getiren, "and içme" töreni ile takviye ettikleri de olurdu.

Türk siyâsetinin dış cephesi şüphesiz devletin bekasını sağlamağa ve bu bakımdan öncelikle ticari münasebetleri tanzime yöneltmişti (bk. aş. İktisat). Fakat siyasetin dikkate değer bir de iç cephesi vardı. Bu, Türk devlet başkanının vazife* lerinde arasında gördüğümüz 'dağınık Türkleri* toplamak esasına dayanıyordu. Türk tarihinde ilk defa Tan-hu Mo-tun zamanında (M.Ö. 209-174) bu gayeye ulaşıldığı anlaşılıyor. Çünkü o, henüz yakın-doğu ve Avrupa istikametinde göç etmemiş olan Türkleri, Hun imparatorluğunun Asya'da sağladığı idare birliği içinde toplamış görünmektedir. Daha sonraları dünyanın birçok yerlerinde tarihî roller oynayan çeşitli Türk kütelerinin başlangıçta bu Hun devletinde yer aldıkları, görüldüğü gibi, Çin, Bizans, Utin, Hind ve İslâm kaynakları ile de tesbit edilebilmektedir. "Dağınık Türkleri" toplamak işi, 2. defa olarak Gök-Türk devletinde müşahade ediliyor. Büyük Kağan Kapagan (692-716)'ın ana siyaset çizgisinden biri bu idi. Türk birliğini gerçekleştirmek gayretleri ile o, "âdete çağdaş denebilecek bir siyâö kavrayışa sahip bulunuyordu". Bilindiği üzere Gök-Türk hâkimiyetinin çökmesi üzerine Türkler bir kere daha etrafa yayılmışlardır.

e - Adliye:

Tftre'rt'n hususi ve cezaî hükümleri, eski TÜrkler'de yargı usul ve şekilleri hakkında bilgimiz pek azdır. Yabancı kaynaklarda rastlanan dağınık haberlere göre, suçlar oldukça şiddeti, cezalandırılmakta idi: adam öldürmenin cezası jdamdı, ^{***} ^{üü} ^{vö} ^{ay'ün} kaçma ** suretle ^{vaşaktı}. Ele geçirilen soyguncu, ^{üsism?} ^{t*} ^{sız} ^{ö.dürü} ^{örni} ^{malan} ^{musadete} ^{edilir} - ailesi efradınır hM-yetleri kısıkanır*. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdü. Ir- ^{SL^n} ^{eL} ^a ^{şir} ^{SUÇar'n} ^{şayırdı}. Bu da bazeñ «örn, gerektiriyordu. Hafif SEl Eff? T?k Üzer* ^{*■»»■»*} Eski Türk devletlerinde ceza işleri-?^/2?FV ^S^Anması. yâni suçun devletçe takibata uğraması toplulukta kân gütme' geleneğinin yerleşmesine ye^IrakmVdu ^{ugraması} ^{ropu}

Adlî teşkilâtın, biri hükümdarın başkanlığında yüksek devlet mahkemesi, öteki de "yargucu" lar ve maiyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Attila kendisine suikast hazırlayan suçlulardan Bigilas'ı bir hey'et önünde alenen sorguya çekmişti. Gök-Türk "aygucu" sı meşhur Tonyukuk, Kapagan tarafından bu mevkiinden uzaklaştırıldığı yıllarda (705-716) yüksek devlet mahkemesi üyeliği yapmıştı. İslâm kaynaklarının belirttiğine göre, Hazar hakanlığı başkentinde 7 baş yargucu vardı. Bunlar ikişer ikişer müslümanların, hıristiyanların ve musevilerin, biri de İslavlar'ın ve diğerlerinin dâvalarına bakardı. Yukarıda kuvvetli hukukî cephesini belirttiğimiz eski Türk siyâsî teşekküllerinde herhalde bilemediğimiz teferruatlı bir adliye cihazı mevcut bulunuyordu.

f-Ordu:

Bozkır Türk devletlerinde hemen her Türk muharip durumunda olduğundan ve askerliğe hususî meslek gözü ile bakılmadığından, Türk ordusunun, diğer bütün yerleşik ve orman kavimlere ekinden en büyük farkı "ücretli" olmayışı ve daimi l iğ i idi.

Yukarıda, idare teşkilâtında saydığımız unvan ve rütbelerin sahipleri aynı zamanda, emirlerindeki askeri güçlerin başında, her zaman savaşa hazır kumandanlardı. Merkez orduları, barış devrelerinde, salahiyyetli bir başbuğun sorumluluğu altında (meselâ, Batı Hunlarında Onegesius = On-ügez; Gök-Türkler'de, Tonyukuk, sonra Kül-Tegin) idi.

En büyük askeri birlik 10 bin kişilik kuvvet idi. Bu birliğe Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar'da "tümen" adı veriliyordu. Tümenler 1000'lere 100'lere, 10'lara ayrılmış ve başlarına ayrı-ayrı kumandanlar tâyin edilmişti. Türk tesirindeki yabancı ordularda da görülen bu 10'lu teşkilât ilk olarak Asya Hun İmparatoru Mo-tun devrinde tesbit edilmektedir. Asya Hunları, Avrupa Hunları, Gök-Türkler devirlerinde, sağ ve sol (veya doğu ve batı) başbuğlarının yüksek idaresi altında eğitilen ve onların emirlerinde savaşa katılan ordunun bu 10'lu sistem içinde, on-başlılardan tümen basılarına doğru belirli bir kumanda zincirinde birbirine bağlanması, esas karakteri şüphesiz "askerî" olan eski Türk devletini kablevî (tribal) kalıptan kurtuyor ve hiç olmazsa devletin sahibi bulunan unsuru, disiplin içinde, ortak gayeler etrafında birleştiriyordu. Bu sayede kurulan büyük Türk imparatorlukları aynı zamanda disiplinli ve o çağların en kudretli askeri gücünü meydana getiren ordulara sahip idiler. Sayılan hakkında, yabancı kaynaklarda mübalağalı rakamlar verilmekle beraber, yine de kalabalık olduğu muhakkaktı. Mafatih Türkler zamarap müşkil şartları içinde dahi yiyecek ve malzeme ikmâllerini kolayca yapmak çareleri&buimus-lardt. Başka orduların gerisinden binlerce baş sığır sürüleri sevk etmek zorunda kalınırken, Türkler yiyecek ihtiyaçlarını et konservesi ile karşılıyorlardı. Konserve et, Çin'de ve Avrupa'da ortaya çıkmasından en aşağı 500-3000 sene önce Türklerce biliniyor ve bazı Lâtin yazarlarının Hunlar'ın çiğ et yediklerinden bahs etmeleri, eğerlere bağlı çantalarda taşınan bu kurutulmuş et konservesini tanımamalarından ileri geliyordu.

Her çağın, tekniğine göre, en tesirli silâhlan He donatılan Türk ordularında (Meselâ, Sabarfartte "görülmemiş savaş âletleri¹, Kumanlar'da, neft atan yangın mer-mili mancınıklar) başlıca silâh ok ve yay idi. Türkler at sayesinde sür'affi ve seri manevrş kabiliyetine sahip oldukları içto uzaktan savaşı tercih ederlerdi. Çeşitli

yayları var*. Bunlardan gerilmesi en göç, fakat vuruculuğu en fazla olanı #ft kavisi ve reflexif yaylardı. Oklar da çeşitli idi. Bunlar arasında da, Huniahn yaptığı ve ilk defa MWun amanında kullanıldığı »ren »sıklı (veya vızıldayan) oklar en korkunç olanı idi. Türkler dörtnale giden at üzerinde dört istikamette ok atmakta mahir idiler.

Düz, yivli veya çengelli temrenler (ok-uçları) kullanan Türkler iyi kement atmasını da Mirlerdı. Yakın muharebede kargı, mızrak, süngü, kalkın ve kılıç kullanan Türkler, birliklerine göre değişen renklerde bayraklar taşırlardı. En yaygın Türk bayrağı tuğ (başında bir demet yaban sığın kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş parçasının asılı bulunduğu sırik bayrak) idi. Ayrıca türlü bayraklar vardı.

Savaş meydanlarında süvariler, atların renklerine göre, belirli kanatlarda mevki alıyorlardı. (M.Ö. 201'de Çin İmparatoru Kao-ti'yi kuşatan Mo-tun'un savaş nizamı böyle idi). Bunun dört kozmik cihetle ilgili olduğu ileri sürülmüştür.

g - "Turan Taktiği"

Okçu süvarilerden kurulu Türk savaş birlikleri at dolayısıyla sağladıkları sürat sayesinde, (Türk ordularının 'fırtına sür'ati" M.ö. Çin yıllığı Shi-ki'de, Lâtin yazarı -IV. asır 2. yansı- A. Marcellinus, Bizans tarihçisi Priskos ve Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'da belirtilmiştir), sıkı saflar teşkil eden, ağır hareketli ve kütle savaşı yapan yabancı ordular karşısında daima üstünlük sağlamakta idiler. Türk birlikleri savaşın ve muharebe sahasının icaplarına göre, aldıkları emri icrada kendi insiyatiflerini kullanmakta tam serbestlik içinde mütemadiyen dağılırlar, birleşirlerdi. Bozkır savaş şeklini bilmeyenlere 'nizamsız ve telaşlı' gibi görünen (Mesl. A. Marcellinus) bu akıcılık Türk ordularının en büyük avantajı idi. İşte bu esas üzerine kurulu Bozkır muharebe usulünün iki mühim hususiyeti vardı: Sahte ric'at ve pusu. Yâni kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çenbere almak üzere, pusu kurulan mahalle kadar çekmek. Bu savaş usulüne, Türk yurdunun kadim adından dolayı Turan taktiği" denilmektedir. Türkler kazandıkları büyük savaşların çoğunda bu taktik'i tatbik etmişlerdi (Hattâ daha sonraki çağlarda bile: 1040 Dandanakan, 1071 Malazgirt, 1396 Niğbolu, 1526 Mohaç vb.).

Fertlertafe*skerlik havası içinde yetiştiren bozkır, Türk halkına bu sürekli basanları sağlayan başlıca hususlardan biri, aynı zamanda savaş hazırlığı vasfında olan, daimi spor hareketleri.icR. Ata binmek, ok atmak herkesin tabii meşgaleler den idi. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (yntöol kuşlarla avlanma) vb, mücadele azmtoi kesinleştirirdi. Kadınların da iştirak ettikleri çeşitli top oyunları (futbol, golf ve polo'ya benzer neveleri) Hunlar'dan beri Türkler arasında oynaft> makta olup Gök-Türkler çağında Çin'e de yayılmıştı. Fakat Türklerin en mühim sporu avcılıktı. Bilhassa binlerce vahşi ve zararlı hayvanım Mâfı ile sonuçlanan W rek avları gerçek bir savaş manevrası mâhiyetini taşıyordu. Çin kaynaklarına göre M.0.62 yılında Hun hükümdarının idaresinde tertiplenen böyle bir süre avma 100 bin süvari katılmıştı. Piğer bir süre avında 700 ii (aş. yk. 350 kilometre) İlk bir çevre kuşatılmıştı. Altaylar'da çok eskiden beri bilinen kayakçılık, bazı araştırmacılara göre, oralardan her tarafa yayılmıştır.

Bu suretle sağlamlığını ve kudretini koruyan Türk orduları yabancılar tarafından

ilk taklit edilen Bozkır müessesesi olmuştur. Türk akınlarına karşı imparator Şi* huang-ti'nin inşa ve ikmâl ettirdiği (M.Ö. 214) meşhur Çin şeddi maksada kâfi gelmeyince, orduda ıslahat hızlandırıldı, önce Chou kiralının enerjik kumandanı Li-mu, 20 sene uğraşarak, Hun usulünde 163 bin kişilik bir ordu hazırlamayı başardığı gibi, Şi-huang-ti zamanında İte general Mung-t'ien de 300 bin kişiyi Hun usulünde yetiştirerek Türkler'e karşı mukavemete girişti. Çin'de Turan taktiğini İli tat-bik eden de general Ho k'ü-ping (ölm. 115) idi. Atlı birlikler teşkili yolu ile Türk silâhtan, bozkır Türk süvari elbisesi olan ceket, pantolon ve Hun başlığı ile çizme Çin'e girdi. Sürek avları da orada görülmeğe başladı ve bu ıslâhat ve taklitler Göktürkler çağında da devam etti.

Romalılar da 5. yüzyıl boyunca ordularını Türkler'inkine uydurmağa çalıştılar. O zamanlardan itibaren yay Roma askerlerinin baş silâhı oldu (İngiltere'nin Wales bölgesinde bulunan Romalılar'ın Hun tarzında yay imalâthanesi). Bu surette ceket, pantolon da ilk defa Batıda görüldü ve sonra yayıldı. Romalılar gömlek giymesini de o sırada Türkler'den öğrenmişlerdi. Türk süvariliği ve tedûzâtı en çok tesirini Bizans'da gösterdi. Orada yalnız taklit ile kalınmamış, bizzat imparatorlar tarafından bu hususta eserler de yazılmıştı. Ordusunda Türk usulüne göre geniş İslâhat yapan İmparator Herakleios (ölm. 641)'un Tactica" adlı eserinde, 700 yılına doğru Mauriacus tarafından yazılan "Strategikon" adlı eserde, diğer imparator Leon Phylosophos (ölm. 912)'un yine "Tactica" adını taşıyan kitabında Gök-Türk, Avar, Bulgar, Peçenek, Türk (Macar)'lerin silâhları, teçhizatı, savaş usulleri tanıtılmakta ve Bizans ordusunda İslâhat lüzumu belirtilmektedir. Üzenği de Avrupada ilk defa Avarlar'da görülmüştür.

Ruslar daha Kiyef knezliği devrinden itibaren Hazar, Peçenek ve Kuman tesirinde, Balkan Slavları, Tuna Bulgarları aracılığı ile hem eğitim, hem teçhizat yönlere Türk tarzında askeri güçlerini meydana getirmişlerdi. Cengiz Han da, 1206'da "han" ilânını müteakip devletini teşkilâtlandırırken, önce ordusunu Türk usulünde düzenlemiş, yâni rütbe hiyerarşisi yerine kabile ünitesi ve hizmetin çeşidine göre kuvvet mevcudu değişen eski Moğol âdetini terk ederek, onbaşısından tömen beğine kadar kendi kabilesi ^Manghol = Moğol) noyan'larmdan ve nö-kör'lerinden tâyin ettiği 10'lu sistem üzere büyük ve disiplinli ordusunu kurmuştur.

Buraya kadar ana çizgileri ile görüldü ki: özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızla; hükümrânlık karizmaya dayanmakla birlikte töre hükümlerinde Ifacfes'ini bulan zımnî anlaşma (kanunî meşruiyet), askerî karakter, besicilik ve imperium Bozkır devletinin özellikleridir. Bu devlette en mühim mesele, İrin bütünlüğünü korumak için zarurî kanun mevzuatının, gelişmiş hürriyet eğilimi ile bir ahenk içinde tutulmasını sağlamaktı. Bu son derecede güç bir işti. Töre sınırlamaları ile şahıs hak ve topluluk menfaatlerinin çatışmasını önleyerek sosyal düzeni yürütebilmek yüksek idare kabiliyeti isteyen bir-t*usustu. Devlet başkanının, cesareti ve askerî bakımdan kifâyetli yanında tedbiri*, ihtiyatlı ve iteri görüşü, yani eski deyimle **»-törrf olması da gerekiyordu. Tatbikatta bu, gördüğümüz gibi, Türk ülkelerinde umumiyetle daima yeni şartlara göre düzenlenen törenin fam olarak yürürlükte tutulması, *rt|«atortuk durumunda ise cemiyette halkı tedirgin etmeyen sosyal ve kültürel alışkanlıkların muhafaza editorek, anoak huzur bozucu uygulamaların ortadan kaldırılması şekBnde tecelli ediyordu. Törecin hâkim bulunmadığı yerde Türk

İli dağılıyor, diğer taraftan İI-hâkanlıkların çöküş anlarında, kendi geleneklerine dokunulmayan, yabam» kütleler birer cemiyet bütünü hâlinde tekrar ortaya çıkıyorlardı. "Hakim" tâbiri eski Türkçe'nin köklü kelimelerinden olan "bilge" sözü ile karşılanmıştır. Türk İrinde başarıya ulaşan Türk hükümdarlarına devlet adamı ve hattâ hârun'lara "bilge" sıfatının verilmesi, bilgelik'in Türk idarecilerinden istenen başlıca şart olduğunu gösterir. Türkler uzun bir tarihî hayatın tecrübeleri ile kazandıkları bu siyasî terbiye sayesinde, yabancı ülkelerde de karşılaştıkları sosyal ve iktisadî güçlükleri yenerek, kütleleri memnun edici siyasî teşkilâtlar kurmağa muvaffak olmuşlardır. Başarının sınırı, Türk bozkır siyâset anlayışındaki, halk ile işbirliği hâlinde topluluk menfaatlerini koruma prensibinden ibaret bu "bilgelik" kavramında aranmalıdır. İşaret edilen prensip, aynı zamanda, "Türkler'de devlet toprakları hükümdar ailesinin ortak malıdır" şeklindeki kanaatin yanlışlığını da ortaya koyar. Bu tarz, tipik Moğol devlet anlayışıdır ki, Türk ile Moğol'u birbirinden ayırmayan bazı araştırmacılar tarafından Türkler'e yakıştırılmış ve yaygınlaşmıştır. Türk devletindeki, açıklamağa çalıştığımız ülke kavramı ve meşruiyet telâkkisi (kut) karşısında, hanedan mensuplarının çeşitli bölgelere tâyinleri, yurt'u şahsî mülk sayarak bölüşme değil, idarî sorumluluğu ortaklaşa yüklenme olarak kabul edilmek icap eder.

4-Din

Bozkır Türk halkının, sosyal muhteva bakımından daha ziyâde siyâsi karakterde bir topluluk teşkil ettiğini ve din adamlarının, yerleşik kültürdekilere, çöl ve orman kavimlerinde görünenin eksine olarak, Türkler arasında mühim rol oynamadığını belirtmiştik. Ancak bu durum eski Türk içtimaî hayatında dinin mevcut olmadığı gibi bir garip mânaya alınmamalıdır.

a - Totemcilik Meselesi:

Eski TüMer'de totemciliğin var olduğu ileri sürülmüş delil olarak da kurt'un ata tanınması, bu hayvana karşı saygı duyulması başta olmak üzere 19 yüzyılın 2

ya rısında Orta Asya Türkleri arasında tesbit edilen "ata" larla ilgili ve totemcilikteki şur.nga yi andıran put-fetişler (Altayülar'da töz'ler, Yakutlar'da tangara'lar) vb. gösterilmiştir (Asya Hunları'nda totemcilik izleri, "altun put", Gök-Türkler'de keçe den kesî^Jann tasvirleri), Reşid'üd-din, Cami üt-Tavarih adlı eserinde (14. asır ntS^A^A^A^A^** S,ra,arken* her dört kabile fe bir ku«u Tongon- /A^fa^A^A^A^A^ S^A^f^ünden; İtem mânasına) o,arak itmektedir. ^Hj?i?«i ?L |ATÖrk, rde İtemcilik inancının mev cut olduğuna dair ger- a?at^ CürkÜ totemcilik sadece, bir h ay?an SSS^EJS* inanç SİSemi o,arak onun W.TM, ve hukukî cepheleri de vardır W, sistemin yaşaması için bu şartların tamam olması icap eder. Totemcilikte "ana hukuku" câri iken, Türk ailesi p«oQt, K«U« TÜH *

»»d». To£md klanda 'asak* SSSM^ÜH. *^?to akrabalığı

min kutlu saydığı bir hayvan mevcuttur. Totemcilikte, ayrıca yalnız hayvanlar değil, meselâ bir taş parçası, yağmur suyu vb. totem olabilir. Türkler'de kurt'un saygı görmesi ise, 100 binlerce baş sürülerin otladığı bozkırların korkulu hayvanı olmasından ileri geldiği düşünülebilir ki, bunun temelinde din! bir tasavvur keşf etmek müşküldür. Kurt efsanesinin toplayıcı bir vasfa sahip bulunması, klanları birbirinden ayıran ve onları karşı karşıya koyan totemcilik anlayışına aykırı düşmektedir. Klanda her fert totemin adını taşır. Türkler'de her ferdin, her ailenin ayrı adı vardır. Eski Türkler'de "kurt-ata" nın yaşadığı yer kabul edilen mağarada belirli törenler tertiplemek geleneği, kurt'un vücudu ile değil, mazisi karanlıklara karışmış eski bir hâtıranın canlandırılması ile ilgilidir. Nihayet klan, totemcilikte ruh'un ölmezliğine inanılmadığı halde, kâinatı bile ruhlar dünyası olarak biten eski Türkler'de dinî inancın temellerinden birini ruh'un ebediliği teşkil eder ve bu sebepte ataların ruhlarına adaklar adanır, kurbanlar kesilir. Yukarıda bahs ettiğimiz töz (tös) ler de, ataların timsalleridir.

"Ongon" tâbirine gelince, bunda Moğol tesirini sezmemek mümkündür. Çünkü bir orman kavmi olan Moğollar, aslında "asalak" ekonomiye bağlı, ailede "ana hukuku" nun hâkim olduğu, aynı zamanda, "totem" telâkkisi içinde yaşayan bir topluluk İdi. "Ongon" «özünün kökü ong Türkçe olsa btle, tâbir olarak "ongon" Türkçe değildir ve gerçekten de Moğollar'dan önceki Türk diFFvesikalarının.ntffç bîrinde (Kitabeler, Uygurca muinler, DLT) geçmemektedir. CâmîGt- TaûMPрте Oğuz boylarının "ongon" lan olarak gösterilen kuşlar da, Moğol tesirinden önceki devirlerde aynı Oğuz boylan listesini veren Kâşgarî Mahmud'un eserinde (burada Reşid'üd-din'deki damgalar aynen mevcut olduğu hâlde) yoktur. (Ongonicuşfarın yer aldığı Ebû'l-Gazî {17.asır}'nın Şecere-i Terâkime'sinde, Yazıcıoğlu (1&asff)'nun Târlh-İ âl-i Selçukun da, Reşid*öl-dîriden faydalandığı malumdur.

Bununla beraber, eski Türkler'de "kartal" inancının mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Orta Asya'da M.Ö. 2.bin başları olarak tarihlenen Kurat kurganı içinde bir kartal pençesine bastırılmış, Kül-Tegin'in bütünde serpuşun ân tarafında kanatlan açık bir kartal kabartması yapılmıştır. Bugünkü çeşitli Asya Türk topluluklarında da kartalın mühim yeri dikkat çekicidir. Yuvasını yalnız kayalar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartal'ın aynı zamanda avcı kuşlar türünde bulunması, ona bir kutsallık izafesine sebep teşkil etmiş olabilir ve belki de bu sebepten, ak ve ortaçağlardan iübaren çok yaygın görünen (eski doğu kavimlerinde, İslav devletlerinde, Bizans'da, Batı devletlerinde) ve doğu menşeli olduğu kabul edilen, hâkimiyetin timsali karların Türk asıldan geldiği ileri sürülmüştür.

b- Samanlılık Meselesi:

Bozkırlar sahasındaki dinî inançların Samanlığa bağlanması âdet hâline gelmiştir. Eski Türk mancırensamanhk olduğu kanaati geçen asrın 2. yansında Orta Asya Türkleri arasında yapılan araştırmalar neticesinde iyice yerleşmiştir. Gerçekten bilhassa Yakutlarla Altayhfeir daha ufcun zamandan beri bu inanca bağlı görünmektedir. Ancak buralarda dünyanın ve insanın yaratılışı ile ilgili rivayetlerden hiçbiri Türkler'in kendi düşünce mahsuHeri olmayıp, çeşitli dinlerden geien,tesirlerin bfr-birlerine karışmasından meydana çıkmış bir tasavvurlar örgüsüdür. Meselâ rivayetlerde zikr edilen has isimler, birkaçı dışında, hepsi yabancıda Kuday, Kurbue

tan, Körmüs, Maytere, Mangdaşire, Burhan, Matmas vb. Âdem- Havva ve yasak meyve hikâyesini andıran motifler, bazı tâbirler (meal. tamu=cehennem), kıyamet, tufan rivayetleri de hep böyledir. Mütihazsılarınca belirtildiği üzere, bu Orta Asya dinî gelenekleri başta Buddhizm olmak üzere Hind, İran, Yunan, Yahûdî efsaneleri ile, belki eski Türk telâkkilerinden bazı kırıntıların da katıldığı, Moğol devrinde peyda olan bir takım hikâyelerin birbiri içine girmesinden teşekkül etmiş olduğu için bunlardan Altay, Yakut şamanlığındaki ası tasavvuru, yâni şaman Türk'ün dinî düşüncesini bulup çıkarmak hemen hemen imkânsız görünmektedir.

Samanlık fırançı üzerinde en derin araştırmayı yapmış olan M. Eliade, bütün orta ve kuzey Asya topluluklarında dinî faaliyetlerin hepsinde icracı" durumunda olmadığı, birçok törenlere, meselâ Tanrı'ya kurbanlar sunulduğunda samanların katılmadığı, hattâ her aile reisinin bu işi yapabildiğini, ayrıca, sıhrî dinî hayat samanlıktan ibaret olmadığından, her sihirbazın da "şaman" sayılmadığını ve samanlıkta hastalara şifa vericilik esas unsurlardan olmakla beraber, her "medecimman" in "samanlıkla vasıflandırılmıyacağını belirttikten sonra, samanlığı kısaca "extase" (vecd vs istiğrak) tekniği diye tarif eder. Bununla beraber, yine ona göre, dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli "extase" hallerinin hepsi de şamanist "extase"a dahil değildir. Şaman, herşeyden önce, kendi hususî usulleri vasıtası ile kazandığı "extase" hali içinde, ruhunun, göklere yükselmek veya yer altına inmek ve oralarda gezip dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını his eden bir "trans" (aşkın) ustasıdır. Bu esnada bir âlet durumuna düşmekten uzak, aksine; kendisi ruhları hükmü altına alarak ölümlerle, şeytanlarla, cin ve perilerle irtibat kurmağa muvaffak olur. Hastalanan (ruhları çalınan) kimselere şifa vermesi, ölümlerin isteklerini yerine getirerek zararlarını önlemesi, insanların dert ve dileklerini arzetmek üzere gökteki ve yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi böyle mümkün olmaktadır. Bu hususiyetleri ile iptidaî topluluk üzerinde korku ve saygı uyandıran şaman, "insan ruhunun mütehasısı" olarak halk kültesinin maneviyatına nezaret eder. Fakat fonksiyonu, diğer umumî dirî-sıhrî itikadların temsilleri ölçüsünde şûmuBÜ değildir. Ruhun vasıtasız olarak müdahale etmediği hastalık (ruhun kaybolması), ölüm veya bir talihsizlik bahis konusu olmadığı veya bir kurban töreninde her hangi bir "extase" tekniğinin (göğe veya yeraltına seyahat) yer almadığı hallerde şaman'a iş döşmez{Şamanlık dörTy&râh her yerinde, eski çağlarffr bütün kavimleri ile îpfftiöî topluluklarda mevcut bulunmuş ve orta ve kuzey Asya Türk ülkelerine sonradan Asya'nın güney bölgelerinden gelmiştir).

Görülüyor ki, dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir bozkır inanç sistemi olmayan samanlığın tarihi Türk topluluklarında görülen ve aşağıda bahis konusu edeceğim^ Tanrı ve "yer-su" inançları Ue bir İlgisi mevcut değildir. Bu ilgıMıvar olabileceği intıbarını uyandıran, Türkçe din adamı manasındaki "kam" ile "şaman^fırlımasının aynı olduğu yolundaki eski bir iddia da,bîzzat "şaman" tâ-blırfT fc*%ifnd-İran dilinde keşf edilmesi ile geçerliliğini kaybetmiştir. Ancak Türk inancı ile samanlık arasında hayret edilecek bir İntıbak hâsıl olmuş ve bu bil-hassa Türkler^deki atalar kültünün, kartal inancının, demirciliğin ve at kurbanını "şa-manüe^asıf kazanmasında dikkati çekmiştir. Esasen samanlığın en büyük hususi-ygitiûfuz ettiği bölge halkının ruh âlemine bürünme kabiliyetidir?"Bctase^1, ruhun gezip dolaşması,tanrılar1a İrtibat kurması mevzuunda, eski Türk topluluğunun tabi-ate atf ettiği gizli kuvvetleri istismar etmiş, yavaş yavaş gelişerek, ona yeni unsur-

lar ekliyerek, bütün bir maneviyat âlemini belirir bir kadro içine almayı başararak, âdeta bir din sağlamlığı kazanmıştır. Mamafih bu dıştan tesir yalnız eski Türk dini-ne mahsus değildir, Din tarihçilerine göre, her dinde bu nev'iden tesirler, birleşmeler, yenilenmeler görülmektedir.

Bozkır Türkleri'nin dinini şu üç noktada toplamak mümkündür:

c-Tabiat Kuvvetlerine İnanma:

Eski Türkler tabiatte bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı: Dağ, tepe.kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, deniz, demir, kılıç, vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi tanrılar tasavvur edilmiştir. Ruhlar iyi-kötü.yâni iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Erkek tanrılar yanında birde "Umay" denilen bir tanrıça vardı. Fizikî çevrede görülen tabiat arıza ve hâdiselerinin böyle telâkki edilmesi ("Halk dinleri") eski Yunan ve Roma dahil bütün eski kavimlerde umumdur, hatta hayat tara üzerindeki tesirlerine göre bu ruhlar ve tanrılar, çeşitli topluluklarda değişik şekilde ehemmiyet taşırlar (bu inançların Animizm = ruhçuluk ve Natu-rizm = tabiatçılık olarak izah tecrübeleri vardır). Asya Hunları ilkbaharda (Mayıs ayında) Lung-çu bölgesinde ve sonbaharda atalara, tabiat tanrılarına kurbanlar keserlerdi. Hükümdar tan-hu, gündüz güneşe, gece tolun aya tazim ederdi. Hun-lar, Göktürkler, Uygurlar teşebbüslerinin isabetini ayın ve yıldızların hareketleri ile • kontrol ederlerdi. Tabgaçlar'da da ilk ve sonbaharlarda atalara kurban sunulur, tapınak makamındaki "taş-ev" içinde kesilen kurbandan sonra, civara kayın ağaçları dikilirdi ki, bunlardan kutlu ormanlar meydana gelirdi. Gök-Türkler kurt-ata mağarasının önünde tanrılara kurban takdim ederlerdi. Avrupa Hunlarf nda, çoktan kaybolmuş "savaş tanrısı" nın kılıcı bulunarak Atilla'ya teslim edilmiş ve bu, Hun hükümdarının dünya hâkimiyetine alâmet sayılmıştı, ölüm hâlinde yas törenleri yapılır, kırdan ise, ölü çadırın etrafında sür^atli atlarla dolaşılır, saç-baş dağıtılır, yüz, kulak bıçakla çizilerek kan akıtılır, ayrıca yemek verirdi. Bu törenlere "yoğ" deniyordu.

Bizans kaynaklarının kayıtlarına göre, Türkler ateşe de tazim etmekte idfer. Fakat bunun yalnız Gök-Türkler zamanında ve hattâ sadece Batı Gök - Türk bölümünde görülmesinden anlaşılıyor ki, bu, İran Mazdeizmi'nin (Zerdüşflüğün) tesiri olup henüz Türkler arasında yayılmış değildir.

Tabiat ruhlarına Gök- Türk çağında, kitabelerde görüldüğü gibi, YoHRJ "Jtr* sub")lar deniyordu. Bu tâbir "yer-euv" şekliUe Uygurlar'da da vardı. Yer-su'lar kutsal ("ıduk") sayılıyorlardı. Kitabelerde yalnız iki yer-su'nun adı zikredilmiştir: "ıdux Ötükân" ve Tamıg ıduq baş". Bunlardan ilki, bilindiği gibi "kağanlık" merkezi (bu nun Moğol toprak tanrıçası Âtügân ile bir ilgisi olmamak gerekir, zira Türkler'de toprak tarmgaai yoktur, ancak bölge sonraları, Moğollar zamanında böyle itibar edilmiş olabilirK ciğeri d& kutsal Tamıg (Tamir suyunun^ kaynağıdtf/^sB Türk kül türünde bütün yer-su'lar maddî değil (Kimekler'in nehirlere "secde" ettiklerine dair GardteTnin kaydı, eğer doğru «e, bunun menşei yakın komşuları olan Rit-Ugorlar'da aranmalıdır), manevî kuvvet olarak tasavur edildiklerinden, kendileri ile ilgili mitolojiler teşekkül etmemiştir. \$ÇF

9- Atalar Kültü:

Ölmüş büyüklere tazim, atalara saygı, baba hâkimiyetinin inanç sahasındaki belirtisi olarak görülmektedir. İnanç sosyal ve iktisadî şartlardölayisiyle, eskf orta ve kuzey Asya kavimlerinde bulunabileceği hakkındaki düşürteeter Türkler yönümden tarihî kayıtlarla kesinleşiyor. Yukarıda söylendiği gibi, Asya Hurdan ilk baharda (18 Mayıs) atalarının ruhtenna kurban sunarlardı. Atalara ait hatıraların kutlu sayılması, Türk mezarlar™ yapılan tecavüzlerin ağır şekilde oezalandınlmasından anlaşılıyor- Atilla'nın 2. Balkan seferinin bir sebebi de Hun hükümdar ailesi kabirlerinin Bizans'ın Margus piskoposu tarafından açılarak soyulması idi. M.ö. 79 yılında benzer bfr tecavüz hâdisesi tan-hu*yu Moğol O-huan'iaara karşı savaşa zorlamıştı. Moğollar¹ ve Bizanslılar¹ bu hırsızlık teşebbüslerine sevk eden sebep eski Türkler'de ölümlerin silâhları, kıymetli eşyası, bazan tam techizatlı atları, kadınların mücevherleri ile birlikte gömülmesi idi. Böylece öteki dünyada rahat yaşamalarının sağlandığı düşünülüyordu. Türkler gibi, atalar kültürüne sahip diğer kavimlerde bu inanç, ölen bazı kudretli kimselerin yarıtanrı sayılmasına kadar Heri gitmiş iken (Meselâ, Eski Yunan'da , Heros'lar) ve bunlar ve diğer tanrılar için insan kurban edilirken (Hind-Avrupa kavimlerinde ve Sami kavimlerinde, Slâvlar'da ve Uzakdoğu kavimlerinde) Türkler'de böyle âdetlerin görülmemesi dikkat çekicidir. İbn Fadlan'ın, ölen Hazar hakanının hizmetçilerinin de kesildiği yolundaki haberi, hakan ve umumiyette Hazarlar hakkında gerçeklerle bağdaşması müşkül diğer haberlerin çoğu gibi, doğruluktan uzaktır. Eski Türkler arasında insan kurban edildiği intibasını uyandıracak bazı kayıtların, iyi bir araştırma sonucunda, bu mânaya alınabilmesinde ancak zorlama yoluna gidilmek gerektiği anlaşılıyor. Asya Hunları için, Çin yıllıklarındaki ölünün "yakınları tarafından takip edilmesi" İbaresi tefsir yolu ile bu neticeye ulaştırılmak istenmiştir. Halbuki, kaynak, hiçbir engel bahis konusu değilken, "insan kurbanı" m açıkça kaydetmediği gibi, eğer gerçekten mevcut ise, bu âdetin Hun imparatorluğunda yaşayan zümrelerden hangisine ait olduğu da tasrih edilmiş değildir. Diğer taraftan Atilla'nın ölümü ite ilgili olarak Jordanes'in - hâdiseden aş. yk. 100 sene sonra - kütle hâlinde iösanların öldürüldüğü hakkındaki haberi de, bu yazan mensup olduğu sanılan Vizigotlar'da asırlardan beri mevcut insan kurbanı motifinin tekrarı gibi görünmektedir. Atfla'yı gömenlerin, mezarın yeri bilinmemesi için öldürülüp gömüldükleri hususu ise, Türk kültürü telâkkilerinin dışında kalan bir keyfiyettir, çünkü, hem bazı milletlerde görülen bu âdetin hilâfına Türkler mezarlarının üstüne tümsek yaparlar ve hattâ taşlar (balballar) dikerlerdi. Gök-Türk menşei efsanesinin 2. rivayetindeki mesele ile alâkalı hususlar da tamamiyle başka topluluklardan aktarılarak Türk'e mâl edilmiş durumdadır, zira eski Türkler'de geyik mm Ural menşeli olduktan başka, efeniz tanrıçası da yoktur. Asya Hın İmparatoru Mo-tun'un, *İtun kaplattığı Yüe^çl hükümdarının kafa tasması içki kabı olarak kullandığı rivayeti, keza Bulgar hakanı Kurum için benzer bir kayıt. Hind-Iranlılar'da ve Çin'de mevcut (İtin devleti zamanında) bir âdetin tekrarlandığını göstermektedir. Esasen ilgili kafa taşı kültürü bir güney kültürü mahsulü olup ("tantrisme") Asya kavimleri arasında Moğollar için ^Btipik"tir. Türk tarihinde bu hususta inanılır değerlerde gibi görünen tek haber, bir Çinli generalin "kurban" edilmesidir. Hunlar'a sığınmış olan w yurdundan kaçması Çin hükümeti bakımından teh* İlkeli sayılan bu kumandan gizli vazifeli bir Çinli wu (rahip) tan-hu'nun teşviki ile öldürülmüştü. Fakat hemen suç işlediğini anlıyan tan-hu ellerini göğe kaldırarak

Tanıftdan of dilemiş ve TanrıVı teskin etmek için bir 'kutsal mahal" yaptırmıştı. Demek kî, mesele tamamen siyâstf okjp dinî mahiyette frisan kurban" etme düşüncesine dayanmıyordu. Türkler insan kurban etmedikleri gtol, hükümlerini yürüttükleri yerlerde insan kurban âdetini kaldırmağa çalışmışlardır (Meselâ, Soğd'da). Bütün bu mülâhazalardan sonra W. Barthold'un "Gök-Türkler'de düşman orduları kumandanlarının kurban edildikleri* yolundaki acele tefsirinin yersizliği anlaşılır.

Eski Türkler'de kurban olarak hayvan kesilirdi. Hayvan cinsinden de erkek'ler seçilirdi ("koyundan koç, deveden buğra, attan aygır"). En makbul kurban olan at iskeletine bozkır-Türk kavimlerine âit mezarlarda çok sık rastlanır. Bundan dolayı Asya Hun İmparatorlarına ait kurganlarda at cesetlerine tesadüf edilmiştir (Mesl. Altaylar'da Pazınk mevkiinde).

d - Gök-Tanrı Dini:

Bozkır Türk topluluğunun asıl dini bu idi. Eskiçağlarda başka hiçbir kavim ile iştiraki olmayan bu inanç sisteminde Tângri (Tanrı) en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde yer atmıştı. Yaratıcı, tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda "semavî" mâhiyeti haiz olup, çok kere "Gök-Tanrı" adı ile anılıyordu. Gök-Tanrı telâkkisinin, toprakla ilgisi olmadığı için, avcı, çoban ve hayvan besleyici topluluklara mahsus bulunduğu, bu itibarla menşeinin Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği umumiyette araştırmacılar tarafından kabul olunmuştur. M. Eliade'ye göre "orta ve kuzey Asya toplulukları için karakteristik bir sistem olan" Gök-Tanrı, R. Giraud'a göre, doğrudan doğruya "bütün Türkier'in ana kültürü" durumundadır.

Gök-Tanrı İtikadının esaslarını başta Orhun kitabeleri olmak üzere, eski Türk ve sikalarından az çok tesbit etmek mümkün oluyor. Tonyukuk kitabesinde çok zikre dilen Tângri bazan Türk tângrisi" şekliyle o çağlarda "millî bir Tanrı olarak görünmektedir: Gök-Türkler'in bir "hakanlık" kurması onun isteği île olmuştur. Hakan, Türkler'e onun tarafından verilmiştir. Yâni Tanrı Türk halkının istiklâli ile alâkalanan bir ulu varlıktır. Savaşlarda onun iradesi üzerine zafere ulaşılır. Türk'ün ve umumi yetle insanların hayatına Tanrı vasıtasız müdahale eder. Emreden, iradesine uymıyanı cezalandıran Tanrı başışladığı kut ve ülüg (kıymet)ü lâyük olmayanlardan geri alır. Ulu Tanrı şafak söktürür (tan üntürü), bitkiyi canlandırır. Ölüm de onun iradesi ne bağlıdır: can veren Tanrı, onu isteğine göre gelir alır ("Küi-Tegin vâdesi gelince öldü. Kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır" Kitabeler). "Kara-yol (kanun, hak) Tanrı'dır. Kırılanları birleştirir* yırtılanları birbirine ular... İnsan diz çökerek Tanrı'ya yalvarır, kut isterse verir, atlar çoğalır, insanın ömrü uzun olur....kuzgunun niyazı bile Tanrı ya ulaşır..." (İrk-bitig). "Doğru insanı ve yalancıyı Tanrı bilir. Bulgarlar hristiyanların (Bizanslılar'ın) iyiliği için çok çalıştılar. Onlar bunu unuttu. Fakat Tam biliyor". İn sanlar fâni, Tanrı ebedîdir (Bulgar kitabeti).

Ne kadar dikkate değer kî, daha geç devirlerde Türkler arasında yayılan iptidaî samanlık eski Türk Gök-Tanrı telâkkisine dokunamamıştır. Ulu Tanrı bahis konusu olduğu zaman samanlığın âdeta 'sırıttığını' söyleyen M. EHade'ye göre %Qök-Tann'nın izi olan Yakut Tangar% Kayra Han'ı ile şaman fazla meşgul olmamaktadır.

Türkler'de Tann düşüncesinde maddi gökyüzünde mânada ulu varlık¹» doğru bir gelişme dikkati çeker. Orhun kNftbelerMlfrJark kozmogonisini tek cümle için-

de açıklayan ibare şöyledir: "Üze kök Tângri asra yağız yir kılındıkta ikin ara kişi oğlı kılınmış..." (Yukarıda mavi gök, aşağıda yer yaratıldı, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış...). Burada "kök-Tângri" nin, gökyüzü olduğu aşikârdır. O hâlde Gök-Türk çağında, dünyayı kaplayan, yeryüzünde herşeyi hükmü altında tutan se-ma'nın bozkırlı gözünde Tanrı kabul edilmesi mümkündür. 10. asır Oğuzlar'ında da benzer bir telâkki göze çarpar. İbn Fadlan'ın naklettiğine göre, Oğuzlar'dan biri haksızlığa uğradığı, yahut hoşlanmadığı bir iş başına geldiği zaman, başını göğe kaldırarak "Bir Tanrı* der. 13. asır Uygurlar! da Tanrı'nın insan veya herhangi bir tasvir şeklinde tecessüm ettiremeyeceğine inanıyorlardı. Demek ki, aslî Türk İtikadında antropomorfizm (putçuluk) yoktu.

Kitabelerin bir yerinde Tann ile "yer" eşit fonksiyon icra eder gibi görünmekle beraber ("yukarıda Tanrı, aşağıda yer buyurduğu için" Kitabeler), Gök-Tanrı'nın çok eski zamanlardan -belki Hunlar'dan- beri tek ulu varlık'ı temsil ettiğine dair deliller vardır. Hunlar devrinde, üstelik 6-8. asırlarda artık fonksiyonunu kaybetmiş olan güneş, ay, yıldız tanrılar da mevcuttu. Ancak bu durum Gök-Tanrı'nın, tıpkı aemavt dinler (Musevilik, Hristiyanlık, İslâmlık) deki gibi, tek kudret olduğu keyfiyetini gölgelendirmez. Çünkü dinler tarihinde tesbit edilmiştir ki, hiçbir din, hiçbir devirde tekîokad ve amelden ibaret olmamış, "hiçbir Tanrıya tek başına İtaat edilmiş" ve Tanrı dâima kutsal sayılan ikinci derecede, yan varlık inançları ile çevrilmiştir (Semavi dinlerde Tanrı = Allah ile beraber azizlere, meleklerle, resullere, kitaplara da iman edilir). Türkler'de de Gök-Tanrı yanındaki: Hun devrinde güneş, ay, yıldızlar ve Gök-Türkler çağında, yer ve yer-su'lar böylece kutsallar faziz"ler) durumundadır (bu sebeple V. Thomsen "yer-sub" tâbirini 'saints' = azizler diye tercüme etmişti). 7. asır Bizans tarihçisi Tr*. Simocattes, Gök-Türkler'in kutsal saydıktan ateşe, suya, toprağa tazim ettiklerini, fakat yairuz, yerin, göğün yaratıcısı bildikleri Tanrı'ya taptikları belirtmiştir. Yeryüzünde mevcut dinlerde Ahîyer konusunda araştırmaları ile tanınmış W. Schmidfe göre de, daha Hunlar da tek tanrılığa doğru oldukça ileri bir gelişme müşahede edilen Gök-Tann dininde. Tann, Gök-Türkler devrinde mânevî, büyük bir kudret hâline yükselmiş bulunmakta idi. TifBs'h, St. Apo (790'larında) Hazarlar'ın "bir yaratıcı tanrı" tanıdığını, Hristiyanların Tann'ın "üçlü kişiliği" (Trinity) ne inandıkları, hâlde kendilerinin (Türklerin) tek tanrı'ya iman ettiklerini belirtmişti. Bulgar Türkleri de ya-2?H^f rT inamyOrlaA BUMS ***** b, r tefsiri önlemek için belirtelim W, esk. dinlerde görülen, sema ile ilgili inançlarda tanrılar (BabiPde Şamas Pamir'de Arso, Azbo, Baolsamin, M.s.r'da Amon-re, İran'da Ahura Hindide VarunT R^

£»**.^er'in W d^7^^Ş

Tanrı tâbiri, aşağı yukarı, bölün Türk lehçelerinde mevcuttur ve Türkçe'nin temel kelimelerinden bfrldf. Yazılı kaynak olarak M önceki fv. triwticMLHŞ / ralur Mo*m (M.Ö. 209-174Vun unvanlar, ^SKE^Sî^ .m.?^a-Tien" olarak geçmiş (Konfucius'un eseri: Lun-yü^Sln 5^

bir maziye sahip olduğu görülen bu Türkçe tâbir sonra Moğolca'ya ve diğer bazı Asya dillerine intikal etmiştir. Eski Sümer dilinde görülen ve Tanrı'ya yakın bir mâ-naya gelen "Dingir" sözü ile münasebeti henüz açıklığa kavuşmamıştır.

Eski Türk din adamlarına umumiyetle "kam" deniyordu. Türk lehçelerinde bu kelime de yaygındır ve ilk olarak Avrupa Hunları'nda görüldüğü bildirilmiştir (Atakam, Eş-kam). Gök-Tann dininin ne âmel (İbadet) şekilleri ve "tângrilik" denilen tapınakları, ne de "tângrilik" (Irk-bitig) adı verilen din adamları zümresi hakkında başkaca bir şey bilinmiyor.

e - Diğer Dinler:

Tarihte çeşitli Türk kütleri, buldukları çevreye göre çeşitli dinlere de girmişlerdir ve bu durum, İslâmiyet hariç Türk kavimleri üzerinde menfi tesirler doğurmuştur. Asya Hunları'nın Budizm ile, Avrupa Hunları'nın Hristiyanlıkla pek alâkalan olmamış ise de, Çin'de devlet kuran Tabgaçlar Budizm tesiri ile, 495 yılından itibaren "milir unsurları yasak etme neticesinde Çinleşmişlerdir. Bununla beraber, Tabgaçlar Budist san'atta yeni bir devir olan "Wei" san'atının geliştiricisi olmuşlardır (Yung-kang ve Long-men Buddha heykelleri). Gök-Türkter devrinde Budist rahip-seyyah Hiuen-Tsang bütün Batı Gök-Türk sahasını bir Budistler memleketi olarak tasvir etmekte ise de, Türk halkının bu dine karşı direndiği ve II. Gök-Türk devletince Budizmin reddedildiği malûmdur. Ancak Uygurlar zamanında Maniheizm Türkler arasına girmiş ve bilhassa Uygurlar'ın Türkistan'daki hâkimiyetleri devrinde iyice yerleşmiştir. Gök-Türk yazısı değiştirilmiş, yerine Soğd menşeli ve tamamen başka karakterde Uygur yazısı kullanılmıştır. Sonra Budizm'in de intişar ettiği bu safhada Uygur tarihî artık yerleşik kültüre bağlanmış sayılmak icap eder. Uygurlar bu kültürün de en iyi temsilcilerinden biri olmağı başarmışlardır: Maniheizm ve budist eserlerin Uygurca'ya tercümesinden doğan zengin bir dinî edebiyat vardı. Bunlardan bir kısmı resimli ve ciltli olarak, Bin-Buddha mağara tapmaklarında bulunmuş olup, aralarında, 10. asır başlarında Gök-Türk alfabesi ile yazılmış kehanet kitabı: Irk-bitig dikkati çekenlerden biridir, Uygur alfabesi ile Huastuanift adlı eser ve HiuejvTsang'ın hal tercümesinin Uygurca'ya mütercimi olan Beşbalık'ın Türk Singku Seli Tutung tarafından Uygurca'ya çevrilen (10. asır ilk" çeyreği) Altun Yaruk «{» Altın Işık aynı derecede mühimdir. Hece vezninde yazılmış ilâhîler Beş-bahk, Turfan, Karaşar. Aksu, Yarkent gibi merkezlerde ve "çöl Pompelsi" diye anılan başkent Idl-kut şehrinde, ayrıca Toyuk, Mortuk, BezeWSk^fMh*y«riode 1894r 1914 yılları arasında birçok Avrupalı bilginlerin yaptıkları kazılarda ele geçen duvar resimleri, heykeller vb...

Bir kısım Türkler de museviliğe (tozarlar) ve toistiyanlığa girmişlerdi. Türk nüfusunun çoğunluk meydana getirdiği sahalarda bir menfi «eem görülmeyen bu yabancı dinler, bu imkânın mevcut olmadığı bölgelerde Türklerin sifirup kaybolmalarına sebep teşkil ettiği gibi (Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da: Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kümanlar), 1000 tarihinde resmen hristiyan olan Macarlar'ın Türk kültüründen uzaklaşmaları, 864'den itibaren Ortodoksluğa- kabul eden Bulgarların Kısa zamanda Türklüklerini kaybetmeleri r»tic^sini4iwrâş&wjyalnız İslâm dinidir kî, Türkler'in kadîm inançları ile bazı bakımlardan uygunluk göstermesi do-layisiyle Türklüğü takviye eden Wf \$fl durumundadır,(aş. bk. Müslüman Törkler).

5-İktisadî Hayat

a - At ve Koyun:

Bozkır Türk ekonomisinin esasını, orman ve çöl değil yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı, çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanlardan -yukarıdan beri Türk sosyal ve kültürel hayatında büyük ehemmiyetini belirttiğimiz attan başka- koyun geliyordu. Tarihi M.Ö. 2500lerde başlatılan, Aftayların batısında, Afanasyevo feültüründe koyun kemikleri, at kalıntıları ile birlikte görülmüştür. Aral gölü bozkır havalisi kültürünü vassıflandıran, Harezmdaki Kelteminar kültürü (M.Ö. 3000)'nde ise yaban domuzu, geyik ve kaplumbağa kemikleri meydana çıkmış, fakat, koyun ve sığır izine rastlanmamıştır. Demek ki, koyun ile afin İnsan hizmetine girmesi zamanları arasında bir paralellik vardır. M.Ö. 3000 başlanndan itibaren Orta-doğu, Mısır ve Doğu-Akdeniz bölgesinde ziraat, hayvancılık ve mâden kullanılışından meydana gelen kültür birliklerinin geliştiği, halkı henüz balıkçı ve avcı durumunda olan bozkırlarda ise hayvan besleyiciliğe dayalı ekonomi sisteminin, daha sonraları (2500ler) güneyden gelen tesirle başladığı ileri sürülmekte ise de, işaret edilen bölgeden kuzeye doğru bir kütle muhacereti görülmediğinden, bundan doğan derin bir kültür tesirinin mevcut olabileceği benimsenmemektedir. Bunun yanında, ehli hayvanlar sırasında koyun ile öküz ve domuzun bir arada dikkate alınması herhalde doğru değildir. Bu hayvan kalıntılarının bir kültür tabakasında yan yana bulunması ile, o hayvanların ehlileştirilme yerleri ve zamanları ayırt edilmek gerekir. Meselâ öküz bozkır hayvanı değildir. Sulak verimli, çiftçilik yapmağa elverişli sahalarda oturanlar için ehemmiyetli bir hayvandır, fakat bozkırının işine pek yaramaz. Bu sebeple öküz bozkır iktisadiyatında faktör olarak görünmez (öküz kelimesi de aslında Indo-Germence'dir). Bütün ağır hareketli, kocabaş hayvanları böyle saymak mümkündür. Domuzun ise, başlangıçta, boyarlarla alâkası olmamıştır. Türkler tarihleri boyunca hiç domuz beslemedikleri gibi, etini yemekten de hoşlanmamışlardır. Hiç olmazsa, ehli hayvan besleyicinin ilk safhasında domuz Tunguz ve Moğollar'a, öküz, inek, manda vb. indo-Germenler'e, deve çöl kavimlerine, at ve koyun ise Türkler'e ait gibi görünmektedir. Bu bakımdan Afanasyevo kültüründe at ve koyun kemiklerinin bir arada bulunması daha manalı bir duruma gıfer. Böylece teşekkül eden bozkır kültürünün ekonomik bünyesi ortaya çıkmış olur. Tabiatıyla daha geç devirlerde -M.Ö. 1500lerden sonra- Türk bozkırlarında at ve koyun sürüleri yanında sığır, katır, deve vb. sürüleri de vardı.

b * Beslenme:

Boseterli Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. Ençok at ve koyun eti yenirdi. Priskos'un hazır bulunduğu meşhur ziyafette Attila yalnız et yemişti. Bol miktarda et istihsal eden Türkler, bunu uzun müddet muhafaza edebilmek için konserve yapmayı öğrenmişlerdi. Konserve et Çin'e ihraç edilen başlıca maddelerden idi. En ünlü Türk kişisi de, kısrak sütünden imâl edilen kffifz'di. Bundan hem Cin hem Çal-?AA içki,erden + + ye+*ndan yapılan Gök-Töikler begn. diyoriardı. Sebzeyle karşı fazla istek duymazdı. Sütü dan peynir hazırlanır. 10 adlı bir içki Hunlar arasında yaygındı. Yağ yemostai Çinliler

Türkler'den öğrenmişlerdi Uygurlar (Türkistan'da) üzüm yetiştiriyor, pekmez ve şarap (bor) istihsal ediyorlardı.

û-dylms

Bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi, koyun, kuzu, sığır» tilki Vâ az miktarda ayı derisi ile koyun, keçi. deve yünü idi. Eski Türkler bez dokurlar, giyecek için kendir yetiştirirlerdi. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırları giyerlerdi. Hunlar Çin'e yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi. M.Ö. 1. yıldan kalma, bir Hun hükümdar ailesine âit, Orta Asya'da Noin-ula kurganında 20 çeçit ipekli kumaş (Çin'den ithal) kalıntısından başka, üzerine bir Hun portresi işlenmiş yün kumaş ita, aplike süslü keçeler bulunmuştur. Romalılar keten gömlek giyildiğini ilk defa Hunlar'da görmüşlerdi. Bozkırın "tipik¹ elbisesi ceket-pantolon idi. Süvari en rahat şekilde ancak böyle giyinebilirdi. Yukarıda söylediğimiz gibi (bk. Ordu), bu tarz giyinme, yabancı ülkelerde Türk usulüne göre yapılan askerî islâhat neticesinde dünyaya yayılmıştı (Milâd sıralarına ait Hun mezarlarından çıkarılan ceket, pan-talon, gömlek, çizme ve çoraplar). Hazar prensesi Çiçek'in Bizans sarayına gelin gittiği zaman giydiği Türk tipi imparatoriçelik elbisesi ("Çiçekion") orada moda olmuştu. Başka kavimler kopça kullandıkları hâlde, Türkler düğme kullanırlar ve ceketlerini, Çinliler ve Moğollar'ın aksine, sola açarlardı. Türkler ayaklarına çizme, başlarına börk giyiyorlardı. İleri gelenler, makam sahipleri, daha çok başlıklarının daha uzun ve gösterişli olmasından tanınırdı. Hunlar, Gök-Türkler, Hazarlar, Oğuzlar ve Bulgartar'a âit tarihî vesikalara göre, Türk erkekleri umumiyetle uzun saçlı idiler; saygı alâmeti olarak börk ve başlıkları çıkarmak âdet halinde idi.

Bozkır Türk topluluğunda el san'atları ileri idi. Dünyanın en geniş imparatorluklarını kurmuş olan bozkırlı Türkler büyük ölçüde ve çağına göre daima yüksek bir harp sanayiine sahip bulunmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan vasıtalarından biri demir idi.

ç - Demin

• Demir işleyicilik, madencilikte son safha olarak görünmektedir, ondan önce bakır, bronz ve altın işleyiciliği vardı. Bunlardan ilk ikisine taş devrini aşan hemen her kültürde tesadüf ediliyor. Afanasyevo kültür çevresine dahil Minusinsk ve Altay bölgelerindeki buluntu yerlerinde M.Ö. 3000'lerden kalma bakırdan yapılmış bıçak, biz ve teller, küpe ve diğer süs eşyası ele geçmiştir. İlk Türk kültür merkezlerinden gösterilen Andronovo kültür çağında ise -bütün,Orta ve kuzey Asya'da ilk defa-altun ortaya çıkmakta idi. Bu devirde "çok kudretli ve zengin bir içtimâi hayatın müşahede edildiği" Altaylar'da gerçek bir 'altın endüstrisi" merkezliği durumu vardı. Buradaki madenciliğin tesirleri, güneyde Tanrı dağlarına kadar hissediliyordu (M.Ö* 2. bin): Çu ve Arpa, Burma-çap buluntulân hep Andronovo kültürünün izlerini taşıyordu. Bazı "Indo-Germenciler tarafından bile Hind-Avrupa'b halk üzerine, madencilik bakımından, Altaylı tesiri kabul edilmiştir.

Fakat ekonomide ve askerlikte mühim olan asıl mâden demirdir. Demirin ilk keşf edildiği yer olarak bazan Afrika, bazan güney Hindistan, bazan doğu Anado* lu gösterilmiştir, M.Ö. 4. binlerde Mısır'da^ daha sonraları ÇhVde, Troya'da ve Mezopotamya'da demirin tanındığı ileri sürülmüş ise de, bunlar, doğru olsa bile, tarih!

bakımdan fazla bir değer taşımaz. Çünkü meteor ve telfûrik (filiz) hâlde* bulunan bu •demir¹ materyal son derecede azdır ve faydası hemttıycfc gibidir. Gerçek demir çağı bu mâdenden bol miktarda âlet ve silâh yapılması ile başlar. Şu imkân da Aftaylar'da, Yenisey nehrinin kaynak bölgelerinde –eski Türk kültür merkezleri etra-fmctâ* mevcut olmuştur. Altaylılar. bftodiği üzere çok eskiden beri mahir demirciler olarak bilinirler. TarB# devirlerde de aynı bölgede (bilhassa Sahnçak ve Onugug havalisi) yüksek kalitede sert ve yumuşak çeliklere tesadüf edilmiş, Kuzey Altay-lar'da demir eritme ocakları, Göktürkler çağından, Uian-ede (Baykal'ın doğusu) yakınında, demir ocak ve döküm yerleri ortaya çıkarılmıştır. Çin kaynaklarına göre, Yenisey'in yukarı mecrası dolaylarında eskiden beri demir cevheri toplanırdı. Abattan havalisinde yüksek vasıfta mıknaıs ve Tuba ımağı boyunca demir cevheri bulunuyordu. Yâni insanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda bol demir mâdeninin varlığı eski Türk ülkesinde fark edilmiş ve işlenmeğe geçilmişti. Kurganlar'da elde edilen malzemeden demir işleyiciliğinin Orta Asya'deki tarihî kesin tesbit edilmemiş ise de, bunun herhalde M.Ö. 2. bin başlarına rastlaması gerekir, zira daha o tarihlerde Türkler'in geniş sahalara hükmedebilmeleri, sürat bakımından at'ın sağladığı üstünlük yanında, vurucu silâh olarak demir âlet ve vasıtaların çok sayıda kullanılması ile açıklanabilir. İlk tarihî büyük Türk imparatorluğunu kuran Asya Hunlan'nın, ancak atın sür'ati ve demirin vurucu gücünün bir arada değerlendirilmesi ife anlaşılması mümkün bu başarılarının, daha önceki asırlarda, aynı sahadaki imkânları fle desteklenmiş olması icap eder. Nitekim M.Ö.1. bin olarak tarihlenen Kargalı kurganının (Tanrı dağlarında) 1. katında demirden yapılmış eşya bulunmuştur ve bu tesir buraya Yenisey bölgesinden gelmiştir. Diğer taraftan en aşağı M.Ö. 1400'lerde Altaylar'tn batısında bol miktarda demir istihsal edildiğini söyleyen W. Ruben'e göre, tarih? vesikalara dayanarak bu eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer kabul etmekte mecburiyet vardır*. Hun diline âit M.Ö. Çin kaynaklarında muhafaza edilen en eski Türkçe kelimelerden birinin de demir (tieh-fan)olduğunu (ve kıbç «king - lu) belirtelim. Bundan sonra dünyaya yayılmağa başlayan demir çağTnm istikameti ve tarihleri şöyledir: Hindistan'da M.Ö.2. bin sonlan, Mısır 'da 1200, Doğu Akdenfe 'de 1100, Orta Avrupa 'da 600, Çin 'de 300 yıllan.

d- El Sanatları:

Demircilik ve madencilik başlıca meslekleri arasında bilinen bozkır Türk topluluğunda mükemmel kılıç, kalkan , kargı, mızrak, temren imâl edilirdi. Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altun levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Kemer tokalan kayif uçları, kav mahvazası , ok kutu (sadak) lan, zırhlar, tolğalar çok kere işlemeli altun ve gümüş ile bezenir, mâdeni tabaklar, maşrapalar, heykeller bazıları birer san'at eseri değerinde olarak Türkler tarafından yapıldı. Çin'den Tuna boyuna kadar bozkırlara serpilmiş binlerce mezardan bu eserler bol miktarda çıkmıştır. Ayrıca kazanlar, ibrikler, kovalar, içinde yüzlerce insanın barındığı otağlar, arabalar; at teçhizatı; eyer ve koşum takımları bozkır Türk topluluğunda ne kadar kalabalık bir zenaatkâr zümresinin bulunduğunu gösterir Halıcı-ları, kilimcileri, çizmecileri, çorapçıları. borkçülerf, dokumacıları ve terzileri de bunlara ilâve etmek lâzımdır.

Bozkır Türk halkı arasında mahir marangozlar, tahta oymacılar da vardı. Asya Hurdan masa, koltuk, dolap, karyola yapıyorlar ve perde kullanıyorlardı. Bu Hım ev eşyasından çoğu Çin'e de geçerek moda hâline gelmiş. Eski Türkler, elbiseleri için ütü bile kullanmakta idiler.

e- Şehir:

Eski Türkler yaz ayları için zarurî olan yaylak hayatı dışında.kışın barınmak üzere evler inşa ediyorlardı. Asya Hunlan'nın kurban için binalar yaptıklarını kayd eden Çin kaynaklarına göre, Gök-Türk hakanlarının sağlam merkezleri vardı (kitabeler: ev, bark). Esasen Türk hükümdarlarının biri yaylaklarda, öteki vadilerde» su kıyılarında olmak üzere iki merkezleri bulunurdu ve ikincisi evlerden kurulu iskân yerleri idi: literiş'in, Çugaykuzu (yazlık), Karakum (kışlık), Istemi'nin Akdağ'da (yazlık), Işık gölü yanında (kışlık), Tong-Yabgu'nun Tokmak (kışlık), vb... İl. Gök-Türk hakanlığı kışlık başkentinin Orhun kitabelerinin bulunduğu yerde şehir hâlinde olması mümkündür. Zira mâhiyetini iyi bildiğimiz bu hatıraların dağ başlarına, ıssız yerlere dikilmesi bir mâna ifade etmezdi. Bundan başka, kitabelerde zikredilen iskân mahallerinden Amga - Kurgan bir kale olmakla beraber, Toğubalık herhalde bir şehir idi. Uygurlar tarafından kurulan (Mo-yen-çur zamanında, 747 - 759) Ordu - balık (Kara - balgasun yanında) şehrinin bazı kalıntıları mevcuttur. Hazarların Be-tencer ve Semender adlı şehirlerinden bahsetmiştik. Başkent İtil-Hanbalık hakkında islâm kaynakları geniş bilgi vermişlerdir. İtil Bulgarlarının başkenti ünlü Bulgar şehrinin harabeleri bulunmuştur. Tuna Bulgar şehirleri arasında, sarayları ve su tesisleri ile bilhassa iki tanesi meşhurdur: Pliska ve Preslav. Fakat ne diğer bir Uygur kasabası olan Bay-balık'tan, ne de doğu Gök-Türkler'i şehirlerinden bir iz kalmamıştır. Bunun sebebi, belki eski Türkçe'de şehir mânasındaki "balık" sözü ile açıklanabilir. Bu kelime aslında balçık (çamur) ifade eder. Demek ki, Türklerin kurdukları kasabalarda binalar daha çok çamur (kerpiç) ile yapılıyor, taştan inşa edilmiyordu. Veya senenin ancak yarısında kullanılan bu meskenlerin sağlam olmasına pek ehemmiyet verilmiyordu. Asya Hunlan'nın, evlerini "dövülmüş toprak" tan yaptıklarını Çin kaynaklarında işaret edilmiştir. Ayrıca, eski Türklerin ahşap meskenler yapmağı tercih ettiklerine dair deliller vardır. Hazarlar'ın ve Volga Bulgarlarının evleri ahşaptı (yalnız İtil'de hakan sarayı ite Şarkel kalesi taş ve tuğladan inşa edilmişti). Türkler şehir surlarını bile çok kere katın ağaç kütüklerinden (çit şeklinde) yapıyorlardı. Atilla'nın Orta Macaristan'daki başkent şehri, küçük ve büyük sarayları, halkın evleri, askerî gamizonları, silâh ve erzak depoları ile baştan başa ahşap yapılardan ibaretti. Atilla'nın ve hanımının gümüş ve altın levhalar kaplı bölmelerle salonlara ayrılmış, tahta oyma süsleri ile bezeli, masalar, iskemleler, dolapların bulunduğu saraylarını anlatan Priskos, bir de Romalı ustalara yaptırdığını söylediği hamamdan bahs eder. Bu münasebetle zikredelim ki Türkler'de eskiden beri yıkanma yaygın bir âdet hâlinde idi. Zira kutsal sayılan suyun insanı günâhlardan fiÜTüzlediğine inanılıyordu. Çin kaynaklarında Türk kavimlerinden bazılarında giyilen bir elbisenin yıpranıncaya kadar çıkarılmadığına dair olan kayıtlar mübalağa sayılmalıdır. Bu esasen imkânsız olduğu gibi, yine aynı kaynaklar meselâ bir Hun boyunun fertlerinin günde üç kere yıkandıklarını söyler, kil Bulgarlarının ve Hazarlar'ıı hamamları vardı. Tuna Bulgarlar hrisüyanlığın kabulünden iki yıl sonra (866'da) Papa

Nikolaus l'e başvurarak, rahiplerin onlara haftada iki

gün (çarşamba, cuma) yıkanmayı yasaklamalarından şikâyet etmişlerdi; fWskos'un bahseniöl hamam da aynı geleneğin bir şahididir, Eski Türkler'de yalnız siviller için değil, ordularda da seyyar hamamlar (Çerge) vardı ve bu usul Selçuklulardan Bizans'a geçmişti.

Eski Türkler, nâdir de olsa surlu şehir de yaptırmışlardır. Meselâ, Hun tarıvhu'su Çj-çfnto M.Ü. 36'da Çinliler tarafından yıkrtaa başkenti böyle idi. Ayrıca Hunlar (İhtimal 4. asırda) Kan-eu'da Gü-tteng adlı bir şehir kurmuşlardı. İtil şehrinin 4 kapılı bir suru vw*. Fakat Türkler umumiyetle surla çevrilmiş, kapalı şehirlerden hoşlanmamalardır (Tonyukuk'un sözleri), çünkü bu, kendilerine en tabii gelen yaşayış tarzlarının icabı idi. Klge Kağan'ın memlekette Çinliler gibi şehirler kurma teklifini, Türkler'in «tık "göçebelikten şehirleşmeğe doğru" ileri bfr adım ifade eden arzusu şeklinde tefsir yerinde değildir. Kendi kültürleri ile mağrur oldukları bütün vesikaları ile bilinen Gök-Türkler'in bugün Batı medeniyetinin tesiri sonucu olarak üstün saydığımız yabancı bir kültüre geçmek gibi bir niyetleri yoktu. Aksi hâlde Türkler bunu asırlarca önce gerçekleştirebilirlerdi. Yukarıdan beri zikredilen Türk şehirleri de "yerleşik" hayat özentsininin mahsulü değildi. Esasen sadece istek ile de şehir kurulamazdı. Bunun için kesif ziraî kültüre ve dolayısıyla önce köylerin teşekkülüne ihtiyaç vardı. Halbuki, herhangi bir yerde şehir meydana gelmesi için varlığı zarurî köy grupları biçiminde iskân, hayat tarzları icabı, Türkler'de görülmemektedir. Bu nokta Peçenekler, Oğuzlar, Hazarlar ve İtil Bulgarları için bilhassa belirtilmiştir. Bununla beraber, yukarıdakiler gibi, askerî mahiyette kaleler ve şehir-kaleler Türklerde mevcut olmuştur. Meselâ, Gök-Türkler çağında, harabeleri hâlâ da görülen Çargelan, Çumpal, Caldıvar, Atbaş, Sırdakbeg (veya Koyungar-başı), Mana-keldi vb. kaleleri Tanrı dağları ve daha ziyâde Isık-göl dolaylarında sıralanmış olup, stratejik olduğu kadar, ipek yolu üzerinde bulunmaları sebebi ile, ticarî yönden mühim müstahkem mahallerdi. Fergane'de Peçikent'te Gök-Türk devri harabelerinin rastlandığı bölgelerde bunların, askerî değerinde, daha bir çok benzerleri bulunuyordu. Aspara, Kayında, Şiş-tübe, Ak-su, Ak-tepe, Tölek, Sukuluk, Cul (veya Ctoü&Çumış* Sarig, Yakalığ kale-şehirleri ve daha birçok kervansaray ve küçük kasaba, ya.Karluklar tarafından kurulmuş veya Gök-Türk çağında gelişip Kartuklar zamanında ehemmiyeti devam etmiş yerlerdi. Hazarlar'da Şarkel kalesi müdafaa için kurulmuştu. Tuna Bulgarlarının Pliska ve Preslav şehirleri de aslında birer kala idÜtif ve Bulgar şehirlerinin ticarî yönden ehemmiyetini söylemiştik. Tıpkı tH»ları gibi birçok Oğuz şehirleri de: Karacuk, Süt kent, Altun-tepe, Yengikant Çyy-tepe, Savran, Siayram, Kamak, Turikul-tep& Cend, Suğnak, Iskan, Çardan, Bayır-kum» v& 10. asırda kurulmuş yine yol güzergâhında ve ticarî yönden faal merkezlerdi. Çünkü ticaret meselesi Bozkır Türk devletinin üzerine ehemmiyetle eğildiği bir siyaset çizgisi idi.

f - Ticaret:

Türk devletleri komşu milletlere umumiyetle canlı hayvan, deri kösele köiki hayvan! gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı, Asya Hur* tarı.Gök-TÖrker.Uygurlar Çin ile, Batı Hunları Bizans ile bu esaslarda ficaret anlaşmaları yapmışlardı. Türkler'e Çih'den pirinç, İpak, ipekli kumaş, arpa, Roma ve Bizans'tan da diğer ihtiyaç maddeleri gelir, Türkler de onlann muhtaç olduklan v*

Türklerde mevcut, eksikliklerini tamamlarlardı. Margus andlaşmasının {434} bir maddesi Bizans-Hun ticarî münasebetlerinin tanzimi ile ilgili idi Çin-Hun sınır kasabalarında cereyan eden ticarî faaliyetlere Çin büyük ehemmiyet verirdi. 734 tarihli anlaşma ile Ling-çu'daki So-fang şehrinin ortak pazar yeri olmasına karar veril* misti. Orhun kitabelerinde de devletin sağlamlığı ve halkın refahı için ticaretin ehemmiyeti belirtilmiştir.

Fakat Türkler'le komşuları ansısında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtaları da vardı ki, bunların başında, Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında nihayete eren meşhur İpek-jyoiu kervancılığı geliyordu. Daha l. Gök-Türk devleti kurulduğu zaman İstemi-Anüşirvân ittifakı sonucunda Ak-hun - Eftalit devletinin yıkılmasına ve sonra da İran'a karşı Türk-Bizans andlaşması gibi milletler arası çapta siyâsi? münasebetlere sebep olan (yk. bk.) bu yolun geçit yeri olan İç-Asya bölgesi, tâ Hunlar'dan Uygur hakanlığının sonuna kadar aşağı yukarı 1000 sene müddetle Türk ve Çin siyâsetinin hâkim olmak istediği bir ana hedef vasfını taşımıştı. Türkler hiçbir zaman bütün Çin'i istilâ gayesini gütmemişler, Çinliler de devlet sınırlarını Türk hakanlıkları başkent bölgesi olan Orhun ve Ötüken'e kadar genişletmeği düşünmemişlerdir. Türkler karşısında Çin, ipek yolu transitini elinde tuttuğu müddetçe müdafaada kalmağı tercih etmiş, Türkler de Çin'e sık sık yaptıkları baskı ile onu zayıf durumda tutup İç-Asya'da Türk hükmünü yürütmek istemişlerdir, Hunlar ve l. Gök-Türkler zamanında gerçekleşen bu maksat, 9. asrın 2. yarısında Doğu Türkistan'da Uygurlar'ın, Batı Türkistan'da Türgişler'in ve bilhassa Karluklar'ın kurdukları siyâsi teşekküllerle tekrarlanmış, nihayet 751 Talaş savaşını Karluklar'ın desteği ile İslâmlar'ın kazanması Çin'in Batı Asya ile ilgisini kesmiştir ki, bu da yukarıda açıkladığımız, İç ve batı Asya'da, Uygur, Karluk, Oğuz Türk şehirleri ve ülkelerinin mamurluğunu meydana getirmiştir. Bilindiği gibi, Hazar Türk Devleti de, Çin, Orta Asya, yakındoğu ile Doğu ve Orta Avrupa ve iskandinavya arasındaki kıt'alar arası yolların kavşak noktasındaki mevki ile, temelleri ticarî-siyasete dayanan bir devlett ve başkent Han-balık ile daha sonra İtil Bulgarları başkenti Bulgar şehri bu hususta baş rolü oynamıştır

Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibiryâ-Altaylar-Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşan yol da canlı bir ticarî faaliyete sahipti. İpek-yoluna kuzeyden paralel uzanan bu yola "kürk-yolu" denilmektedir. Bunun asıl ticaret metaı: sincap, sansar, tilki, samur, kunduz, vaşak vb. kürkleri idi. Başlıca tüccarlar da Ogurlar (Batı Türkleri) ile onlardan bir kol halinde gelişen Bulgar Türkleri idi. Karadeniz kuzeyi düzlüklerinden Balkanlar'a giden Tuna Bulgarları bu defa Avrupa-Bizans yolunun hâkimleri olarak iktisaden yükselmişler, Balkanlar ve Doğu Avrupa'da o devrin en zengin şehirlerini kurmuşlardı (Preslav, Pliska şehirleri).

g - Ziraatı Ogur Türkleri aynı zamanda iyi çiftçi idiler. Kendilerini Doğu Türkleri'nden (Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Oğuzlar) ayıran başlıca vasıf ta, tacirlikleri yanında, bu yaygın ziraat kültürüne bağlı oluşlarıdır (bk. yk. tarih). Bununla beraber Doğu Türkleri'nin elverişli bölgelerde ziraatle de meşgul oldukları görülüyor. Çölden ayrı mütalâa edilmesi gereken bozkırlar sahasının çoğunluğunu otlaklar teşkil et-

mekte ise de, ziraate müsatt yerleri de vardı. Meselâ Çin kaynaklama göre Hunlar buğday, darı ekip biçiyorlardı, «r Çin yıllığı, şiddetli soğuk yüzünden bir sene Hun topraklarının ekin vermediğini yazar. Yine aynı kaynaklar bir Hun buğday dıv el ile, bir Hun fasulyesinden bahs ederler. Altay ve Sayan dağlarında hububat zfoa-atinin en az 3 bin yıldan bert yapıldığı, arkeolojik kazılara dayanılarak ileri sürülmüştür. Gök-Türkler'de her ailenin ekip biçtiği, suladığı arazisi vardı. Kapagan Kagan'ın Çin ile yaptığı 698 tarihli andlaşmanın bir maddesi Çin'in Gök-türkler'e 3 bir ziraat âleti ile 100 bin hu (12500 ton) tohumluk darı teslim etmesi hükmünü taşıyordu. Bu tarihî bilgiyi arkeolojik kazılar desteklemektedir. Hunlar zamanında Altay bölgesinde açılmış sulama kanallarına tesadüf edilmiştir (Başkaus'da Çulışman ırmağı yakınlarında). Tötö ırmağından açılan kaimi ve bu bölgeye yakın Ak-tura kanalı Altaylar'daki tarımın işaretleridir. Selenga-Baykal gölü arasındaki, İvolgi ve İl-mova adlı yerlerde çeşitli saban demirleri (Çin'den ithal), oraklar, değirmen taşları bulunmuş, ayrıca hububat muhafaza etmeğe yarar çukurlar görülmüştür. Selenga bölgesinde Gök-Türkler'e ait kurganlarda, kürek ve pulluklara rastlanmıştır. Bu çağda da birçok muntazam sulama kanalları açılmıştır. Gök-Türkler zamanında da kullanıldığı anlaşılan Tötö kanalının boyu 10 kilometreye yakındı. O kadar yüksek teknik bilgiye dayanmakta idi ki, Ruslar 1935 de bu kanalı aynen kullanmağa karar vermişlerdi. Bazı Karluk ve Oğuz iskân yerleri de aynı şekilde sulanmakta idi.

Bozlar devletinin ekonomisi, mağlûp ve tâbi memleketlerden alınan yıllık vergiler ve hediyelerden başka, halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Asya Htm İmparatorluğunda hususî memurlar vergi toplarlardı. Bu memurları koğmak cüretini gösteren Moğol O-huan'lara karşı sol T'o-ki "kiralı" savaş açmıştı. Gök-Türkler ve Oğuzlar maliye ve tahsil memurlarına amga (veya ımgı) diyorlar, devlet hazinesine "ağlık" adını veriyorlardı. Tahsilat her hâlde aynı olarak yapılıyordu. Hazarlarda İslav kavimleri ev veya saban başına bir kılıç veya bir samur derisi (para nâdir veriliyor), Bulgarlar da ev başına bir samur kürk vergi veriyorlardı, kumart-Mftt büyük gelir kaynaklarından biri de Volga havzası - Kırım (Suğdak limanı) -Karadeniz- Trabzon arasındaki işlek ticaret yolundan sağladıktan vergi ve gümrük resimlen îdi. Ayrıca tabiatıyla geniş Altaylar bölgesinde demir Hunlar'ın ve Gök-Türkler'to, Maroş havzasında tuzlalar Bulgarlar'ın, Kafkaslar'da altun ve gümC^ madenleri Hazarlar'ın kontrolü altında idi. Asya Hunları'na ait para çıkmamıştır. Bazı Türk kurganlarında Çin paraları ele geçmiştir. Tü* parası Gök-Türkler (Türgiş-ler) çağında başlıyor görünmektedir. Bazısında Türk geleneği uyarınca damgalar da taşıyan bu paralardan bir kısmı Sogd harfleri ile Türkçe, bir kısmı Soğdca yazılıda.

6 - Edebî Kültür ve Sanat

a - Destanlar ve efsaneler:

Türk bozlar hayatının - sonsuz "mücadelelerle dolu- hatıralarını taşıyan bu çok zengin edebiyat nevinde kurttan türeme, gökten inen ışıktan olma, "Bozkurt" "Kutlu Dağ" vb. efsaneleri, Türk halkının ızdırıp ve iştiyaklarını dile getiren motifler olarak görüür. TORkter'-ın batı kolunda geyik de fevkalâde kudretle donatılmış olarak rehberlik vazifesi yapar ("sahirli geyik').

Kurt, Türk efsanelerinde merkezî bir rol oynamaktadır. Gök-Türk hükümdar sülâlesi olan Aşma ailesinin atası bir dişi kurt idi (Çin kaynaklarındaki rivayetler). 6. -7. yüzyıllarda Türk halk çevresinde kurt-ata inancı çok yaygındı. Taşlar üzerine bunu tasvir eden kabartmalar yapıyor (Bugünkü moğolistan'da Bugut mevkiinde, 578 - 580 ferden kalma, kitâbeli mezar taşı) ve Gök-Türk hakanları atalarının hatırasına hürmeten otağlarının önüne altun kurt başlı tuğ dikiyorlardı. Böylece Kurt-başlı sancak hakanlık alâmeti olmuştu. Ancak bu telâkki çok eski bir Türk geleneğinin devamı idi. Kurttan türeme inancı Asya Hunları'nda, hattâ o tarihlerde Batı Türkistan'da oturan Vu-sun'larda da yaşıyordu. Aynı efsane Tabgaçlar'da da vardı. Tab-gaç ülkesinde "kurt dağları", "kurt nehirleri" ve kurt dağının bir tanrısına ait tapınak bulunuyordu. Uygurların diğer bir menşe efsanesi, bunları da kurt'a bağlıyordu. Türklerle kurt'un efsanevî ilgisi islâm ve Süryânî kaynaklarında da akisler bulmuştu (Gardizî, Mucmal al-Tavarîh va'l-kıyas, Süryânî Mihael).

Kurt'un Türkçe'de asıl adı Böri'dir ve bu mânası ile kelime Orhun kitabelerinde, Uygurca vesikalarda, DLTde ve Oğuz Kağan destanında geçer. Çin kaynaklarında, "fu-li" şekli ile yer adı, şahıs adı, kavim, soy adı vb. olarak çok zikredilir. Ünlü Tabgaç hükümdarı Tai-wu (424 - 452)'nun lâkabı Fo-li (= Böri) idi. Gök-Türk hakanlığının merkez ordusu mensuplarına da "Böri" deniyordu. Türkler arasında kurt'a verilen büyük ehemmiyet asrımızın başlarına kadar devam etmiştir. Etnoloji ilmine göre kurt motifi Türkler için "tipik" İr, yâni başka kavimlerde görülmeyen bir etnoğrafik belirtidir. Eski Çin kaynaklarında bile Türk asıldan olmayan bazı kavimler "kurttan türeyenlerden değildir" şeklinde ayırt edilmiştir.

Türk destanlarında kurt, ayrıca, yol gösterici, buhranlı anlarda imdada yetişen bir varlık olarak görünür ve meşhur "Bozkurt" destanı bu motifi hikâyeye eder. Türklerden Moğollar'a geçen ananeler arasında bu destan da vardır. Uygurlar'ın "Kutlu-Dağ" efsanesinde kurt, ülkeye bereket ve saadet getirdiğine inanılan kutlu bir taşın Çinliler'e verilmesinden sonra, uğursuzluk çöken memleketin açlığa mahkûm olması üzerine kendilerine yeni yurt arayan Uygurlar'a rehberlik etmiştir. Batıda (18. yüzyıl) Kumanlar'da yardımına başvurulduğuna dair kayıtlar bulunan kurt'un rehberlik rolü de M. 2. asır ortalarına kadar gitmektedir. Wei-shu'daki bilgilere göre, 160 - 170 yılları arasında, yerlerinden ayrılmağa mecbur katan Tabgaçlar'ın ataları (Hunlar) 'garip yaratılışlı bir hayvanın rehberliğinde yolsuz dağlardan aşabilmişlerdi. Göçü T'ui-yin adlı bir başbuğ idare etmişti ki, Çince olmayan bu ad Türkçe'de "bir yandan diğer yana geçen" mânasındadır. Gök-Türkler'deki kurt=aşma adı da (şimdiye kadarki okunuşları: Asena, Zena, Aşina, Çino vb.) "tipik" olduğunu belirttiğimiz kurt ile ilgili, Moğollar ve diğer Asya kavimleri arasındaki efsane, masal ve hikâyelerden başka, eski Roma Romus-Romulus efsanesi ve Ortaçağ İtalya'sında, Papa Leon, St. Lupus efsanelerinde vb. Türk tesirine işaret edilmiştir. Daha sonraki geniş araştırmalar da bu görüşü takviye eder mâhiyette bulunmuştur, zira, Yunanistan'dan Finlandiya'ya kadar bütün Avrupa ve Amerika, Hindistan masal ve hikâyelerinde kurt'un, tıpkı Türkler'de olduğu gibi, M fonksiyon (ata ve rehber) icra ettiği anlaşılmış, neticede, "köpek mitolojisinden daha eski olan kurt mitolojisinin, prehistorik çağlarda Orta Asya'dan dünyaya yayıldığı" kanaatine varılmıştır.

En büyük ve kadim Türk destanı olan Oğuz hakan destanında, Bozkurt, semavî ışık ve geyik bir arada görülmektedir. Oğuz, mücadele ettiği canavara karşı geyiği

yem olarak kullanmış, gökten bir ışık demefi fçfncte inen kız ile evlenmiş ve yine gön ışığında peydalanan Bozkurt öncülüğünde dünya fütuhata çıkmıştır. Bulgaristan'da Madara'daki ünlü kaya kabartmasında bir süvarî biçiminde gösterilen muzaffer Krom Harfin yanında normal büyüklükteki kurt tBtöviH Türk bozkurt geleneğinin **taşa** işlenişinden başka birşey değildir. Hâlâ çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında söylenen masal ve halk hikâyelerinde uğur telâkkî edilen bozkurt, hem ata, hem de kurtarıcı - rehber vasıfları ile bütün Türkler'ce kutlu sayılmış ve Türklüğün millî sembolü payesine yükselmiştir.

Eski Türk destanlarından biri de efsanelere karışan ünlü kahraman Tunga Alp-er ile ilgilidir. Şâir Firdevsî (11. asır)'nin Şehnâmesi'nde Afrasyab diye anılan, İran Turan mücadeleleri ve bu Türk başbuğunun hâtırası asırlarca Türkler arasında yaşamış, Gök-Türkler'de, Uygurlar'da adına "yoğ" lar tertip edilmiş, bazı büyük Türk hükümdar aileleri (Kara-Hanlılar, Uygurlar, Selçuklular) kendilerini ona nisbet etmişlerdir. Türklerin bozkır hayatını anlatan diğer meşhur bir destanı da "Alp'ler devrinin tipik kahramanı" Manas'ın destanıdır. Eski Oğuz Destanlarından bir parça kabul edilen "Dede Korkut" kitabı da Bozkır Türk topluluğunun, teşkilât, sosyal bünye, örf ve geleneklerini aksettirmesi itibarıyla destan edebiyatımızda mühim yer tutar.

Başlıcalarını zikrettiğimiz destanlar ve efsaneler eski Türkler'de canlı bir halk edebiyatının varlığını ortaya koyar, ancak, bir -iki kayıt dışında bunlara âit yazılı metinler bize kadar gelmemiştir. Priskos, Atilla tarafından Bizans elçilerine verilen ziyafette Hun müzisyenlerinin refakatinde Hun halk türkülerinin söylendiğini yazar. Yas törenlerinde söylenen lirik matem şiiirleri olan "sagu" lar da Türk halk edebiyatının mühim bir kolu idi. Atilla'nın ölümü üzerine Hun kopuzcularının söylediği ağıtlardan birinin, Jordanes (6. asır) tarafından Lâtince tercümesi verilmiştir. Çin yıllıklarında da, Asya Hunları'na âit, 4. yüzyıldan kalma 4 mısralık Türkçe bir manzume zapt edilmiştir.

Bozkır çağı Türk edebî mahsullerinin yazarlarını tesbit etmek, vesika eksikliğinden dolayı, çok güç olmaktadır. Ancak bir - iki isim biliniyor ki, bunların başında Orhun kitabelerinin (731 - 735) metnini haarluyan Yolug Tegin gelmektedir. Bir görüşe göre de kendi kitabesinin metnini bizzat kaleme aldığı ileri sürülen Tonyukuk, Yolug Tegin'den önce yer almakta ve Türk edebiyatının şahsiyeti malûm ilk siması kabul edilmektöcfir. Adı bizce bilinen ilk Uygur şâiri Aprınçur - Tegin'dir (Fakat şiiirleri, manfheizm ile ilgilidir). Bunlara ilâveten, Kâşgari Mahmud'un bahsettiği boz-kırlı Türk şâiri Çuçu zikredilebilir.

b - Van v» Matbaa:

Kendilerine mahsus yazıları olduğunu kesin olarak bildiğimiz Türk kavmi 8. asırdan kalma kitabeleri ile, Gök-Türkler'dir. Fakat TÜrkler'in daha önceki çağlarda da şüphesiz yazılan vardı. ZSrâ çok geniş sahalarla yayılmış büyük Türk imparatorluktan* yazı olmaksızın idare etmek müşküldü. Ne kadar yazıktır ki, eski Türk kültür yadigârtaün çoğu gibi, yazılı vesikalar da bozkırların fırtınalı girdabında kaybolup gtoniştir. Nitekim kaynaklarda bunu doğrulayan bazı işaretlere tesadüf edilmekte*. Gök-TûMer'den önce Ak-Hunlar'm yazıları var* ve bu, Gök-Türklerinki gibi IdL Bizanslı tarihçi Prokopios'a göre (6. asır? Ogur boyları kendi yazılarını da

kullanırlardı. Ogurlar'ın yazıyı bildikleri, dillerinde "yazı" («* ir, Türkçe yazı sözünün R Türkçesi'ndeki şekli) kelimesinin bulunmasından da bellidir. İstemi Yabgu'nun 568 yılında Bizans İmparatoru'na yolladığı mektup "İskit" (Türk) yazısı ile idi. 576'larda T'a-po Kağan için Çince bir budizm kitabının Türkçe tercümesi yapılmıştı. Priskos hatıralarında, Hun kâtiplerinin kendi dillerinde yazdıkları metinleri Atti-la'ya okuduklarını söyler ki, bu, F. Altheim'e göre, Avrupa Hunları'nın kendi yazılarının mevcut olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Orhun alfabesine nisbetle daha az bir gelişme kaydetmiş olan Tuna Bulgarları yazısı, bu Hun yazısının bir devamından ibarettir ve, demek ki, 4 asırda doğudan Avrupa'ya gelen Hunlar yazılarını da birlikte getirmişlerdi. Asya Hun yazısı oldukça yaygın görünüyor. Çin yıllıklarında şöyle haberler vardır: "Uygurlar'ın ataları Kao-kü'ler Çince yazarlar, fakat Hun-ca da yazarlardı... Klasikleri Hun dili ile okurlardı...". "Hua-guo'lar dış ticaret işlerinde koyun derisi üzerinde Hun yazısından istifade ederler". Buna rağmen daha sonraki devirlere âit bazı Çin yıllıklarında Hunlar'ın yazısı olmadığı veya Gök-Türkler'in yazı bilmediklerine dair haberler Türkler'in Çince okuyup yazma bilmedikleri şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim son haberden aşağı yukarı 40 sene kadar önceki bir kayıta Gök-Türk yazısından bahs edilmiştir. Son yıllarda Asya'da yapılan mühim keşiflerle orhun-Türk yazısının milâddan önceki çağlardan kalma bazı örnekleri ortaya konmuştur. Isık-göl civarında 1970 de açılan Eşik kurganı (Altun elbiseli adam'ın mezarı) nda ele geçen bir gümüş çanak içindeki Orhun alfabeti ile yazılı iki satırlık kitabe M.Ö. 5-4. yüzyıllar olarak tarihlenmektedir. Ayrıca Tanrı -Dağlarında Kurday mevkiinde M.Ö.2. yüzyıla ait Türk yazılı (5 harfli) diğer bir kitabe bulunmuştur. İlerideki araştırmalar bu örnekleri çoğaltacağına benzemektedir.

Gök-Türk yazısının menşei hakkında birçok görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında en fazla itibar göreni Orhun kitabelerini ilk çözümeğe muvaffak olan (26 Kasım 1893) Danimarkalı Bilgin V. Thomsen tarafından ileri sürülen, eski Aramî alfabetine bağlanma idi. Fakat son zamanlarda, Orhun yazısı ile "Armazique" Kuzey- İran-Kafkas'da M.Ü. 2. asrın ilk yarısı) denilen yazı nevi arasında daha kuvvetli irtibat kurulmak işlenmiştir. Bununla beraber aradaki münasebet pek zayıf görünmektedir (Türk alfabetinin 38 harfine karşılık, "armazique" de 22 harf vardır ve aralarındaki şekil yönünden benzerlik ancak 10 harfe inhisar etmektedir). İslavlar, İranlılar, Çinliler, Hindliler ve Moğollar 'runique' karakter kullanmamışlardır. Gök-Türk harflerine karakteri bakımından ("runique") yakın düşen alfabe eski German "run"landır ki bu ikisi arasında da, Altheim'in ifadesi ile, "ne tarihî, ne de tinguistique bir ilgi kurmak mümkün değildir". O hâlde en mâkul yok Türk yazısının menşei yine Türk çevresinde aramaktır.

Orhun alfabeti Orta Asya'dan etrafa yayılarak, çeşitli bölgelerdeki izlerine ve vesikalarına göre Uzak-doğudan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada, ortak bir yazı vasfını kazanmış görünmektedir.

Uygurlar kitap basma tekniğini de biliyorlardı. Bu 8. asım £ ^yansından beri Çin'de mevcut sayılan "blok" usulü, yâni bir nevî teksir değil, fakat çağdaş matbaanın esasını teşkil eden müteharrik harf sistemi idi. V. Le Coq ve Grünwedei 1902-1907 yıllarındaki araştırma gezilerinde Turfan'da Uygur dilinde sert ağaçtan yapılmış, yüzlerce harf bulmuşlardı. Sonr» (1906 ^909) P. Pelliofntm Tunhuang'da tesadüf ettiği Türkçe harfler dünyada matbaa tipi hurufatın en eskileridir; Nihayet Uygur yazısı Moğollar tarafından kullanılmış, Timurfter devrinde resmî yazılar, Altun

- ordu devrinde "yarlıg'lar, 15. asır ortalarına kadar Orta Asya'da ortak yazı olan Uygur yazısı ile yazılmış ve bugünkü Mançu ve Kalmuk yazılarının esasını teşkil etmiştir. 981 yılında Uygur hakanı Aralan Han'ı başkentinde ziyaret eden Çin elçisi Van-yen-tö'nün kaleminden Doğu Türkistan Uygurları'nın, saray, kültür, sosyal ve iktisadî hayat ve durumları hakkında dikkat çekici tasvirler verilmektedir,-

o Sanatı

Her kültürün olduğu gibi Bozkır kültürünün de kendine mahsus bir sanat anlayışı vardır ve bu anlayış birçok eserler vermiştir. Bunlar hayat şartlarına uygun olarak ve hayvanlarla yakın ilginin tesiri ile, taşınabilir malzeme üzerine işlenmiş "Hayvan üslubu" (Animal style) mahsulleridir. Eski Türkler'in, altın ve gümüş gibi kıymetli madenlere tatbik ettikleri sanat eserleri ve hükümdarların otağlarına, tahtlarına ve Türk topluluğunun zevk inceliğine dair, 518 yılında kuzey Hindistan'da Ak-Hun hükümdarı Mihiragula'yı ziyaret eden Çinli Sung-yun, 568 de İstemi Kağan'ı Tanrı dağlarındaki Altun-dağ mevkiinde ziyaret eden Bizanslı elçi Zemarkhos ve 629 senesinde Batı Gök-Türk hakanı Tong - Yabgu'nun misafiri olan budist rahip Hiuen -Tsang vb. nin müşahedelerine dayanan hatıra -notları ziyadesiyle ilgi çekicidir.

Fakat Türkler'in Kül-Tegin ve Bitge Hakan'ın anıt-kabirleri nev'inden bazı eserlere de sahip olduktan malumdur. Her iki âbidenin inşasında duvarlarına kahramanın savaşlarını canlandırarak tasvirlerin yapılmasında Çin'den gönderilen saray sanatçıları ve ressamlarının emeklerinin geçtiği kesindir. Bunu hem Çin kaynakları, hem de kitabeler teyit etmektedirler. Çin imparatoru her iki âbideye Çince birer kitabe de ilâve edilmesini arzu etmişti. Ancak ölümlerin hatıralarına kitabe dikilmesi ve sanatçıların yapılar inşa edilmesini o çağda Türkler için bir yenilik değildi. Nitekim aynı Çin kaynakları Gök - Türk Devleti'nin daha başlangıç yıllarında (553) umutlu bir bilgi verirken şu açıklamayı yapıyorlardı: V. kabir üzerine bina inşa ederler, bunun duvarlarına ölünün şahsını ve hayatta iken katıldığı savaşlardan sahneleri renkli olarak tersim ederler... Mezarlara ölünün kimliğini bildiren kitabe dikerler...". Türklü büyüklerinin hatıralarının gelecek nesillerde muhafaza edilmesi için kitâbetler yazıldığı hususuna Ömürtag Han'ın (814 - 831) Tımovta kitabelerinde de temas edilmiştir. Rgilli tâbirlerin, Türkçe oluşları da bunu gösterir: bengütaş (âbide, anıt) bitigtaş (kitabe), bark (anıt-kabir), bedizcî (ressam ve nakışçı) vb. Fakat Kül-Tegin ve Bitge barkları mahvoldükleri (veya ilmî kazılar henüz yapılmadığı) için mimarî ve süslemede Çin ve Türk unsurlarını tesbit etmek imkânsızlaşmakta, bozkır güzel sanatlarının bu sahalardaki hususiyetleri ortaya konamamaktadır. Şimdilik bildiğimiz Türk askerinin mezarında ele geçen ve Türk ırklarının bütün hatlarını tartaya koyduğu iddia olunan bifreykel ile, II. kitâbenin bulunduğu yerde, 1958'de yapılan kazıda ortaya çıkarılan Kül-Tegin'in çok güzel yontulmuş mermer büstü ve kaba bir kadın heykelidir. Kül-Tegin'in büstü, gerçekten Türk çehresini saf biçimi ile gösteren bir sanat eseri. Bulgaristan'daki Kurym Han'ın bozkırlu kaya kabartması da bu eski geleneğin devamından ibarettir. İnsan şeklinde çok kaba yontulmuş, hantal taşlar olan "balbal" ise sanat eseri sayılmayacağı doğrudur. Bunlar kabirde yatanın hayatta iken savaşta öldürdüğü ve öteki dünyada kendisine hizmet edeceğine inanılan kimseleri temdi eden dinî mahiyette işaretlerdir. Bu inanç Bulgar Türkleri'nde ve Macarlar'da da görülür. Orta - Asya - Tuna arası bozkırlarda bol sayıda tesadüf edilen ön taraftaki sağ ellerinde birer bardak tutar şekilde

yontulmuş "taş-nine" terde de bir sanat endişesi bahis konusu değildir. Bozkır Türkleri'nde renkli taş ve gümüş kakmacılık, kuyumculuk, halı ve kilim dokumacılığı, gergef işçiliği ve otağcılık sanatlarının çok ileri olduğunu da belirtmemiz gerekir.

d-Müzik:

Eski Türk topluluk hayatında müziğin mühim bir yeri vardı. Yukarıda Priskos'a dayanarak büyük müzikli ziyafetinden bahsettiğimiz Attila, sefer dönüşünde başkente girerken, saflar hâlinde dizilmiş güzel giyimli Hun kızlarının söyledikleri Hun şarkıları ile karşılanmıştı. Attila Burgond kralına bir Hun orkestrası göndermişti.

Çin kaynaktan 28 çeşit Hun halk türküsünden bahsetmişlerdir. Çinliler Asya Hun sazlarından bazılarını Kung-hu, Bi-li, P'i-pa, P'e-li, Ku-sie adları ile zikretiyorlar. Fakat bunların telli mi, nefesli mi oldukları bilinmiyor. Ayrıca Türkler'de askerî müzik (bando, mehter'in ilk şekilleri) yaygındı. Gök-Türk, Uygur bandolarında şüphesiz davul başta olmak üzere, çeşitli borulu çalgılar da bulunuyordu. Eski Türkler söyledikleri besteye ir (veya yır), sazlarla çalınan melodiye kög (veya küg) diyorlardı. Daha sonraki zamanlarda ordugâhlarda, hakanlar huzurunda bu kög ve ırlardan hergün 9 tanesinin icrası gerekirdi. Bu hâkimiyet alâmetlerinden idi.

Türk müzik âletleri arasında Çinliler'in Hyu-pu adı ile zikrettikleri topuz, şüphesiz, bozkır Türk folklorunda çok mühim yeri olan bir çalgı idi. Destanlar, kahramanlık menkıbeleri, milletin neş'eli ve acı gün hatıraları, aşk türküleri, saz şâirleri tarafından kopuz çalınarak söylenirdi, Asya Hunları'ndan bert bütün Türkler arasında en çok tanınmış olduğu anlaşılan bu basit, fakat tatlı sesli saz, "kobuz" adı ile Uygur metinlerinde ve DLT'de geçer. Tüdder'in bulunduğu her yerde mevcut olan kopuz, atalarını Şaşıp'te Mısır, Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya'ya da girmiş ve oralarda kobuz* kubos, kobzo, kopuş vb. gibi adlar altında çok sevilen sazlardan biri olmuştur. Bozkır-Türk tarfı boyunca bize intikal eden yegâne müzik âleti, bildiği üzere, Macaristan'ına ele geçen Avar çift kavalıdır.

e- Zaman Hesabı:

Eski Türkler'in zaman hesabı da tabiatıyla Bozkır kültürünün izlerini taşımakta idi. Eski Türk takvimi her biri bir hayvan adı ile anılan "12yfhk" devre esasına dayanıyordu. Yılların adları şöyle idi: 1. yıl sıçkan (fare), 2. ud (sığır, öküz). 3. pars, 4. tabışkan (tavşan), 5. lu (ejder), 6. yılan; fc yun* m* 8. koy (koyun), 9. biçki (maymun), 10. takagu (tavuk), 11. it 12. tonguz (domuz), bir yılda 12 ay vardı. Aylar, birer» öâripçi) ay, ikinç. üçüne vb. diye adlandırılmıştı. Bir gün 12 kısım sayılıyor ve her kısma "çağ" deniyordu. Yıl 365 gün, 5 küsur saat itibar edilmekte idi. Günün başlangıcı gece yarısı idi. Yılbaşı Ocak - Şubat aylarına rastlardı. Aslında ay yılına dayanan bu "12 hayvanlı Türk takvimi'nin Gök-Türkler zamanında, görüldüğü üzere, güneş yılına çevrildiği söylenmektedir.

Menşei çok eski olması gereken, ayrıca 12 yıllık devrenin 5 katı 60 yıllık devreler olarak da faydalanılan bu takvim, Gök-Türkler'de, Uygurlar'da, Batı Türkleri'nde (Bulgarlar) ve muhakkak ki Hunlar'da kullanılmış olup, hem zaman, hem coğrafî yönden çok yaygın bir sistem gibi görünmektedir. Gök - Türkçe kitabeler, Uygur kitap ve hukukî vesikaları. Bulgar kitabeleri ve 'Bulgar hakanları listesi", hattâ Ma-

nas destanındaki bazı hâdiseler bu takvimle tarihlenmiştir. İslâm kaynaklarında, 14. -15. asırlarda Târîh-i TürkT veya "SâM Türkân" adı altında zikredilen bu eski Türk takvimi, son zamanlara kadar Orta Asya'da kullanılmıştır.

7 - Düşünce ve Ahlâk

Eski Türkler'in bozkırlar coğrafyasında, at ve demir üzerine kurulu kemfilerine has bir kültür ortaya koydukları herhalde anlaşılmalı bulunuyor. Fakat bu, derin ve atın mevcut olduğu her yerde böyle bir kültürün doğup gelişeceği mânasına gelmez. Nitekim sonraki asırlarda, hem de aynı coğrafi bölgede, her iki unsura sahip olan başka kavimler, farklı kültür tiplerinde yaşamağa devam etmişlerdir. Çünkü bir kültürün meydana gelmesi için yalnız maddî imkân ve iktisadî faktörler kâfi değildir. İnsan unsuru da bunda tesirli olur. Aynı şartlar içinde yaşayan çeşitli toplulukların kültürlerinde görülen farklar, insan gruplarının sosyal telâkki ve psikoloji-lerindeki ayrılıklardan ileri gelir. Buna göre de, bozkır kültürünü yaratan Türkler'in kendilerine mahsus bir düşünce sistemi ve ahlâk anlayışına sahip olmaları lâzımdır ki, bu, müsbet ilim yönünden şöyle açıklanabilir:

Eski Türkler'e at, insan .ruhunu.okşayan iki beşerî imkân sağlamıştır: Ât üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi ve, atın sür'ati sebebi ile, kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiağının tatmini. Bozkırlı Türkler tarihte bu hususları gerçekleştiren ilk topluluk olarak görünürler. Birincisi, yâni üstünlük duygusu» eski Türk'te, O. Menghin'in ifadesi ile 'Beylik gururu ("Herrenstolz")' nu yaratıyor, ikincisi de geniş ufuklara hükmetme arzusunu kamçılıyordu. Bunu fiiliyat sahasına çıkarmak için gerekli araç ise elde idi: demir.

Hükmetme isteği aslında bir içgüdü olup, her insanda vardır ve şuurlu bir kuvvet olarak yaşar. Bu içgüdü'nün aynı zamanda ilk fırsatta başkalarını sömürmek için de bir vasıta vasfı taşıdığını dünya tarihi gösteriyor. Bazı milletleri bu yola sürükleyen husus, onlarda 'Beylik gururu'nun eksikliğidir. Beylik gururu, sadece öğrenme vesilesi olan basit bir psikoloji değildir. Asıl özelliği karşılık beklemeden koruyucu olmasıdır. Bu ise hüküm altına alınmış insanları sevmeği gerektirir. İnsan sevgisinden doğan koruyuculuk adalet, hürriyet ve eşitliği getirmiştir. Türk devletlerinde görülen töre prensipleri? böylece daha açık bir mânâ kazanmaktadır. Türk-teP'ift tarihte çeşitli kavimleri idare etmekte gösterdiği başarıların kaynağını burada aramak icap eder ve muhakkak ki, Türkler insan psikolojisini en iyi bilen, anlayan ve bu sahada Antik - çağ medeniyetinin temsilcilerini bile çok geride bırakan bir millettir.

Buna Türk'ün "gerçekçilik"! denebilir. Hükmetme duygusu + insan sevgisi + gerçekçilik şeklinde özetlenebilecek eski Türk düşüncesinin temellerini ahlâk prensibi yapmış, yâni hayatında düstur edinmiş insana eski Türkçe'de 'alp' denirdi. Türkçe'de her erkek, cesur kişidir, fakat alp, yiğit İnsan demektir, Kanun, hik anlayışı devletin saygı görmesi gibi mânevî değerlerle, cesaret verici ve mücadele ruhunu teşvik edici 'ad verme' ve "and içme" gibi gelenekleri ile •alp' Hâin devamı sağlanıyordu; eski Tür* cemiyetinde yalancılıktan da nefret edilirdi Eski Türkler, doğruya hükmetkâr ve kanuna riayetkar idiler, fauna göre de 'nizama' bir cemiyet teşkil ediyorlardı. Nizama ve gerçekçi Türk kafası

vehimlerden, hayâlata dalmaktan hoşlanmadığı için, nazarı ve metafizik konularla meşgul olmamıştır. 11 asırda

yazılan Türk siyaset kitabı Kutadgu - Bilig bite, yalnız zihinde mevcut nazariyatın bir ifadesi değil, Türk topluluğunda tatbik sahası bulan hak, adalet, devlet kavramlarının açıklanmasıdır. Eski Türk'ün fiilen yaşanan faal hayata karşı duyduğu tutkunluk, Türk düşüncesini 'mantık ve bilgi teorilerinden" ziyâde ahlâk ve devlet felsefesine sevketmiştir. Bu düşünce tarzı, aralıksız hareketler arenası hâlinde görünen Türk tarihindeki iş (action) vetiresi ile birleşince, hak ve adalet anlayışı ışığında, üniversal mâhiyette cihan hâkimiyeti fikri doğmuştur. "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar* insanları töre" himayesine almak şeklinde özetlenebilen Türk dünya hâkimiyeti ülküsünün destanlarda, efsanelerde ve yazılı kaynaklarda yer almış silinmez izleri vardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Akkaya, Ş., *Eski Alman destanlarında Atilla'nın adı*, DTCF Dergisi, II, 4, 1944, s. 555-568.
- Alföldi, A., *Leletek a Hun korszakbol es ethnikai szátvalasztasuk*, Archaeologia Hungarica, IX., 1932
- Alföldi, A., *Türklerde "Çifte Kırallık"*, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943. s. 507-519.
- Attödi, A., *Magyarország nâpĜi és a Romai birodalom (Kincsestar)*, Budapest 1934.
- Altheim, F., *Hunnische Runen*, Halle 1948.
- Altheim, F., *Attila et les Huns*, Paris 1948.
- _____, *A magyarok előderülös a honfoglalásról, Kortársak es kronikasok hirasai* (Bir heyet tara fından yapılan kaynak tercümeleleri), Budapest 1958.
- Arat, R.R., *Eski Türk hukuk vesikaları*, TKA 1, 1964, s. 5-53.
- Arat, R.R., *Türklerde tarih zaftı*, II. Türk Tarih Kongresi zaftıları, İstanbul 1943, s. 329-337.
- Arat, R.R., *Kartuklar maddesi*, İA.
- Arat, R. R., *Der Herrschertitel lduq-qt*, Ural-Altäische Jahrbücher, XXX1964.
- Arat, R. R., *Eski Türk şiiri*, Ankara 1965.
- Ardel, A., *Sahra maddesi*, (A.
- Arsal, S. M., *Türk tarihi ve hukuk*, İstanbul 1947.
- Bang, W., Rachmati (Arat), R., *Die LeĜende von Oghuz Oaghan*, APAW, 1932, Türk. tere. *OĜuz KaĜan destanı*, İstanbul 1936.
- BanguoĜlu, T., *Uygurlar ve uygurca özerine*, TDAY 1958.
- BanguoĜlu, T., *OĜuzlar ve OĜuzeli özerine*, TDAY 1959.
- Barthold, W., *Die alltürkischen Inschriften und die arabisehen Ouellen*, ATİM, II.Folge, Petersburg 1899.
- Barthold, W., *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927.
- Barthold, W., *Tonguzghuz*, El.
- Barthold, W., *Die historisehe Bedeutung der alltürkischen Inschriften*, ATİM, Neue Folge, 1897.
- Bazin, L., *Appartenances linguistiques des envahisseurs altaïques de la Chine du nord aux IV. et V. siecles A. D.*, Chaiers d'Histoire Mondiale, 1,2, Paris 1953.
- Bazin, L., *Recherches sur les parlers Topa*, Toung Pao XXXIX, 4-6, 1949.
- Bazin, U *Notes sur les mots "OĜuz" et "Türk"*, Oriens VI, 1953, s. 315-322.
- Bazin, I., *La lfatrature âpigraphique turque ancienne*, Fundamenta II, 1964.
- Benzin©, 4» *Das Hunnische, Donau-bulgarische und Wolga-bulgarische*, Fundamenta 1, 1959.
- Berthetot, A., *L'Aste ancienne centrale et sud-orientale d'apres PtolĜmee*, Paris 1930.
- Boodberg, P.A., *The Language of m To-pa mi*, Harvard Journal of Asiatic Studies 1, 1936.
- Bossert, Th., *Tabi san'abın keşfi*, II. Türk Tarih Kongresi Zabıttan, İstanbul 1943, s. 421-438.
- Buluç, S., *Şaman, Samanlık maddeleri*, İA, 1969.
- CaferoĜlu, A., *Tukyu ve Uygurilar'da han'QnvanlanimM*, İstanbul 1931, a. 106-119.
- CaferoĜlu, A., *Türk Dili tarihi* 1, 1958.
- CaferoĜlu, A., *Eski Uygur türkçesi sözlüĜü*, İstanbul 1968.

- CaferoĜlu, A., *Cihan edebiyatında Türk kopuzu*, Ülkü, sayı 45, 1936, sayı 48, 1937.
- Al-Cahte, *ManâMb Cund at-Hilâfa ve Fazâ'il al-Atrâk*, türk. tere. R. Şeşen, Hilâfet ordusunun menkıbeleri vs Türkler'in faziletleri, Ankara 1967.
- Carter, Th. F., *The invention of printing in Ghina and its spread westward*, N. York 1925.
- Chabot, J. - B., *Chronique de Michelle Syrien*, III, Paris 1903.
- Chavannes, Ed., *Documents sur tes Tou-kiue (Turcs) occidentaux -Notes additionneUes*, Paris 1903.
- Chavannes, Ed., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersburg, 1903.
- Christensen, A., *Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1936.
- Clausen, G., *The Ongin Inscription*, JRAS, 1957.
- Collinos - Tenthorey, N., *Orta Asya'da demir*, Ülkü. sayı 63, 1937.
- Cuvaynî, Ata Malik, *Tartı Cihanguşa I*, nşr. M. M. Kazvinî, GMS, 1912, II, 1916.
- Czegledy, K., *IV-IX. szazadi nĜpmozgalmak*. A magyar Nyelvtudományi Közlemenyek, Budapest 1954.
- Darkö, J., *Turani hatások a Görög-Romai hadügy fejdásáben*, Hadtörteneftmi Közl. XXXV, 1-2, Budapest 1934.
- Darkö, J., *influences Touraniennes sur l'evolution de l'art militaire des Grecs, des Roumains et des Byzantins*, Byzantion, X, 1935, XII, 1937.
- Deer, J., *Pogány magyarság, keresztĜny magyarság*, A Magyar muvelödes törteriete. Budapest, 1940, bir kısmının türk. tere. Ülkü, sayı 101-102, 1941. <***&
- De Guignes, *Hunların... Türklerin... Tarih-i umumisi I, II*, Türkç. tere. H.. Cahit (Yalçın), İstanbul 1923.
- De Groot, M. J., *Die Hunneh der vorchristlichen Zeit Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens I*, Berlin-Leipzig 1921»
- Deniker, J., *Les races et les peuples de la tene*, Paris 1906.
- Dietrich K., *Byzantinische Ouellen zur Länder und Völkerkunde*, II, Leipzig 1912.
- Diyarbakırlı, N., *Kazakistan'da bulunan Eşik kurganı*, Edebiyat Fakültesi 50. Yıl ArmaĜanı, 1973, s. 291-304.
- Doerfer, G., *Türkische und mongolisehe Elemente an Neupersischen*, VViesbaden 1. 1964; II, 1965.
- Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazaras*, N, York 1967'.
- Eberhard, W., *Çin kaynaklarına göre Orta Asya'da at cinsleri*. Ülkü, sayı 92, 1940.
- Eberhard, W., *Çin kaynaklarına göre Türklerde ve komşularında spor*. Ülkü, sayı 87, 1940.
- Eberhard, W., *Çin'in şimal komşulan*, Ankara 1942.
- Eberhard, W., Çin kaynaklarına göre. Orta ve Garbi Asya halklanın medeniyeti**, TM, VII-VIII, İstanbul 1942. s. 125-191.
- Eberhard, W., *Eski Çifti küttörü ve Türkler*, DTCFD 1.4, 19(43, s. 19-38
- Eberhard, W., *Eski Çin felsefesinin esastan*, DTCF, II, 2, 1944, s. 265-276.
- Eberhard, W., *Birkaç eski Türk unvanı hakkında*. Belleten, sayı, 35, 1945, s. 319-337.
- Eberhard, W., *Toba'ların hayvancılığı*. Belleten, sayı 36, 1946, s. 485-496.
- Eberhard, W., *Muahhar Han devrinde <M. 25-220) Hun tarihine kronolojik bir bakış*. Belleten, sayı 18, Ankara 1940, a. 337-385.

Eberhard, A., *Şato Türklerinin kültür tarihine dair*, Belleten, sayı 41, 1947, s. 15-16.

Eberhard, W., *Toba'larda köle usulü*, Belleten, sayı 38, 1946, s. 255-270. Eberhard,

W., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i TOrk. bugünkü Türkçeye tere. R. Nur. Türk Şeceresi*, İstanbul

1925. Eckhard. E., *Attila a mondâban* (Attila es Hunjai), Budapest 1940.

Eliade, M., *Le Chamanisme et les technique\$ archaiques de iextase*, Paris 1951.

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı* \ Giriş-Metin-Faksimile, Ankara 1958. Fener, G.,

Les monuments de la culture Protobulgares, A.H. VII, 1931. Feher, G., *A Bolgâr-Törökök szerepe es müveltsĖge*, Budapest 1940.

Feher, G., *Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü, TÜRK kültürünün Avru-pa'ya tesiri*, II. Talk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, s. 290-320.

Findıkoğlu, Z.F., *Türk aile sosyolojisi* Hukuk Fakültesi Dergisi, İstanbul 1946.

Flor, F., *Haustiere und Hirtenkultur*, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und ünguistik, II, 1930.

Freyer, H., *Sosyolojiye giriş*, Ankara 1962.

Freyer H., *Din sosyolojisi* Ankara 1964.

Freyer, H., *İçtimaî nazariyeler tarihi*, Ankara 1968.

GabairA. von, *Stepne und Staat im Leben der ältesten Türken, Der İslam*. XXIX. 1.1939; türkçs tercümesi S. Çağatay, Göktürklerin tarfiine bir bakış, DTCFDII, 1,1944.

Gabaln, A. von, *Eski Türkçe'nin yazı dili*, TDAY1958,

Gabain, A. von, *Huimfach-TORKische Beziehungen*, Zeki Velidi Togan Armağanı, İstanbul 1955.

Gabain, A. von, *Amrkische Grammatik*. Leipzig 1950. Gabain, A. von, *Afttürkfsche Shreibkultur und Druckerei*, Fundamenta I, 1964. Gallus, S.rHorvâth, T.. *Un peuple cavaJierpreScyth1que en Hongrie*. Budapest 1939. Gardizi, *Zayn al-ahbâr*, nesr. Sâid Nefisi, Tfiran 1333.

Gibb, HAR. *JheAmp Conqusstto Central Asla*, London 1923. türkçe tıfc. M. Hakkı. *Ota Asya'da Arap mtûhâtı*, İstanbul 1930.

^^V(M), ^^ 1ACS CÖ16SteS 16S Fâ9neS d4Bierich91 *Oapaghan et Bilgâ*, (680-Giraud, R., *L'Inacrption de*

Bain-Tsokk. Paris 1961,

GfenA1^A^A^A

**1934i Ü •«■ İ Varoğlu. *Asyarvn üstün-*

lüğü v» düşkünlüğü, İstanbul 1941.

Grousset, R., *L'Empire des Steppes*, Paris 1941.

Györfry, öy. (0e*o/^^

Haddon.A.C..7nelVanderfngso/fteop/e_s, Cambridge1911

Hamdullah Mustawfî Kazviol, *TMMOUzlda*, I, ÖMS. Leyden 1910.

Harnta. ^., *Les Oulgours a rtpogue des CIng dynasties. d'aprts les documents chinois*, Paris

Hamilton, J.R., *Toguz-cguz et On-Uygur*, JA, (c)2SO, 1, 1962

H**S_iaH.V., ^^^

Henning. W. B., *The date ofthe Sogdian ancient letters*, BSOAS XII, 1948.

Hermann, A., *Die älteste Türkische Weltkarte (1076 n. Ch.J*, Imago Mundi I, Berlin 1935.

Hermann, P.M., *Uygurlar ve yeni bulunan soydaştan*, tec. S. Buluç, TDE, II, 1-2, 1947, s. 97-UM.

Hirth, Fr., *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, ATIM, II. Folge, 1899.

Hirth, Fr., *Über Wolga-Hunnen undHiung-nu*, SBAW, 1960.

Hudûd 'ül-âlem, trc. ve izah V. Minorsky, GMNS, XI, 1937.

Ibn Fadlan seyahatnamesi, türkçe ter. L. Doğan, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1954.

İnan, A., *Tarihde ve bugün Şamanizm*, Ankara 1954.

İnan, A., *Tüm rivayetlerinde Bozkurt*, TM, II, 1928, s. 131-137.

İnan, A., *Orun ve ülûş meselesi*, THİTM1, İstanbul 1931, s. 121-133.

İnan, A., *Eski Türkler'de ve folklorde 'ant'*, DTCFD VI, 4, 1948, s. 279-290.

İnan, A., *Türk destanlarına genel bit bakış*, TDAY, 1954.

İnan, A., *Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim- kelime üzerine*, Ankara, 1956.

İnan, A., *Manas Destanı üzerine notlar*. TDAY, Ankara 1959.

İnan, A., *Yasa. töre-ture ve şeriât*, TKA I, Ankara 1959, s. 104-110

Jettmar, K., *ZurHerkunft der türkisehen Völkerschaften*, Archiv für Völkerkunde III, Wien 1948

Jettmar, K., *Les plus anciennes civilisations d'Ėleveurs des steppes dAsie centrale*, Chaiers d'Histoire Mondiale, 1,4, Paris 1954.

Jirmunskiy, V. M., *Sir-derya boyunda Oğuzlara dair izler*, tere. İsmail Kaynak. Belleten, sayı 99, 1961, s. 471-483.

Jisl, L., *Kül-Tegin anıtında 1958 de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları*. Belleten, sayı 107, 1963, s. 387-402.

Kafesoğlu, I., *Selçuklular maddesi*, İA.

Kafesoğlu, L. *Tarihde Türk'adı*, R.R. Arat için, Ankara 1966, s. 306-319.

Kafesoğlu, I., *Türk tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi*, TU. sayı 8, İstanbul 1953.

Kafesoğlu, İ ('Türkmen' adı, mânası ve mâhiyeti. J* Deny Armağanı, Ankara 1958; Fransızcası: A • propos du nom 'Türkmen** Oriens, XI, 1958.

Kafesoğlu, I., *Yazılışının 900yılı münasebetiyle. Kutadgu-Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*. Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 1, İstanbul 1970, s. 1-38.

Kafesoğlu, I., *Türk fütuhat felsefesi ve Malazgirt muharebesi*. Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 2, 1971, a: 1-16

Kafesoğlu, I., *Eski TORK Ofırtf*, Tarih Enstitüsü Dergisi sayı 3, 1972, s. 1-34.

Kaşgarî Mahmud, DLT, nesr. ve tere. B. Atalay, Mil. 1939-1941. W (İndeks), 1944.

Klyashtömüy, S.G., *Orhun yazıtlarına göre Orta Asya milletlerinin Araplara karşı*

mücadelelerine dair, tere., Belleten, sayı 104, 1962.

Koppers, wI, *Die Indogermanenfrage im Lichte der historischen Völkerkunde*. Anthropos, XXX, WJ-n 1935.

Koppers. W., *Cihan tarihinin ışığında ilk Türklük ve Hk Indo-GermenSk*, Belleten. sayı 20, 1941. (ter-cüme).

Köprülü. M.F., *EaW7BnV ünvantanna dair nofltar*. THİTM. II. 1939, Almanca teredir *Kenntnis der alt-türkisehen Titulatur*, KCsA. Suppl.. t, 1935-1939.

- Köprülü, Nf., *İslüm âmme hukukundan ayn bir Türk hukuku yok mudur?*, II.Türk Tartı Kongresi, İstanbul 1943. Krader, L., *Princfrtes and structures in the organization of the Asiatic Steppes-Pastoralists*, South-western Journal of Anthropology, II, 2.1955.
- Kretschmar, F., *Hundestammvater und Kerberos* MI, Stuttgart 1938.
- Kutadgu Bıfıg, Neşr. R., R. Arat, I (Metin), 1947 (TDK yayını), II (tercüme) 1959, (TTK).
- Lazlô, R., *A kagân 6s csalâdja*, KCsA, III, 1,1940.
- Lazlô, F., *Dokuz Oğuzlar ve K6k-Türkler*, Belleten sayı 53,1950.
- Ligett,IL., *Az ismeretlen Bels6-Azsia*, Budapest 1940. Türk. tere. S. Karatay. *Bilinmeyen Iç-Asya*, Ankara 1946.
- Liu Mau-Tsai, *Die chinesisehen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türksn (Tu-kûe)*. I (tercüme), : II (notlar ve ekler), Wiesbaden 1958.
- al-Marvazi, Şaraf al-zaman, *Tabay'ül-hayvân*, neşr. W. Minorsky, J.G. Forlong Fund, XXII, landon 1942.
- Marquart, JL *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898.
- Al-Mas'udî, *Murûc al-zahab*. Kahire 1948, I-IV.
- Menghin, O., *Weftgeschichtliche Rolle der Ural-altaischen V6lker*, Archaeotogiâi Erteşit6, XLII, Budapest 1928.
- Miche! Le Syrien, Fransızca tere. J.-B. Chabot, *Chronique* III, Paris, 1905.
- Maslow, A.HUK*TheoryotHumanMotivation*, Psychological Review, L. 7 Illinois 1943, s.370-390.
- Montandon, G., *Trait6 d'Ethnologie culturelle*, Paris 1934.
- Moravcsik, Gy., *Byzantino-turcica* I-II, Budapest 1942-1943.
- Minorsky, V., *Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*, BSAS, 1948.
- Müller, F.VV.K., *Uigurica*. II, APAW, 1911.
- Müller, F.VV.K., *ZweiPfehmschriften aus den Turfanfunden*, APAW, 1915.
- Nemeth, Gy., *Der Volksname TOrk*, KCs A, II, 4.1927.
- Nemeth, Gy., *A honfoglal6magyarsâg kiâiakulâsa*, Budapest 1930.
- Nemeth, Gy., *A T6r6ks6g 6skora, Berceviezy eml6kk6nyv*, 1934, Türk. tere. Ş. Baştav, *Türkü6ün eski 6ağı*, Ülkü, sayı 88, 90,1940.
- Nemeth J., *Probleme derütüysehene Urzeit*, Bibi. Or. Hung. V. Budapest 1942-1947.
- Orkun, H.N., *Eski Türk Yazıtları*, 1936-1941, I-IV.
- Ortekin, H., *Türkler ve kayak*, Ülkü, sayı 60-61,1938.
- Ügel, B., *İlk Tüles boylan*, Belleten, sayı 48,1948.
- ögel, B., *Uygurialr'ın menşene efsanesi*, OTCFD, VI, 1-2, Ankara 1948.
- Ögel, B., *İslâmiyetten önce Türk k6ltür tarihi*, Ankara 1962.
- Ögel, B., *Sino-Turcica, Cengiz Han ve Çin'deki hanedanının Türk müşavirleri*, Talpei, 1964.
- Ögel, B., *G6k-Türk yazıtlarının Apunm'lan*, Belleten, sayı 33,1945, \$. 63-87
- Ögel, B., *Ştie-usuyazıtının tarihftingmi*, Belleten, sayı 59,1951, \$. 361-379
- Ögel, B., *Doğu G6k-Türkleri hakkında vesikalar ve notlar*, Belleten sayı 81,1957, s. 81-137.
- Özerdim, M. N., *The Poems of the Turkiah People who Ruied in Northern China in 4* th Centuries* A., D., Belleten, sayı 86,1958. s. 261-295.

TARİHİ

- Özerdim, M. N., *Chou'larda Türk'lerden gelen G6k Dini*, Belleten, sayı 105.1963.S. 1-23.
- Pritsak, <X. *Stammesnamen und Titulaturen der altaischen V6lker*, UAJb, XXIV, 1-2.1952.
- Pritsak, O., 'Qara', *Stotit&ztirtürkischen Rechtssymbolik*, Z. V. Togan Armağanı, İstanbul 19S5.
- Pritsak, O., *Der Untergang des Reiches des oguzisehen Yabgu*, M. Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.
- Pritsak, O., *Die bulgahsehe Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, VViesbaden 1953.
- Pritsak, O., *Xun, der Volksname der Hsiung-nu*, Central Asiatic Journal 1,1959.
- Ramstedt, G J., *Zwei uigurisehe Runeninschriften*, JSFOu XXX, 1913.
- Radlof, W., *ATIM, II. Folge*, Petersburg 1899.
- Radloff, W.. *Aus Sibirien, Türk. tere. A. Temir. Sibiryadan*, İstanbul 1954-1957, I-IV.
- Râsonyî, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.
- Ruben, W.. *Milâddan bin sene evvel Asya içlerinden muhaceret eden Hindistan'ın eski demircileri arasında*, II. Türk Tarih Kongresi zabıtları, İstanbul 1943,s. 237-243.
- Ruben, W., *Buddhizm tarihi*, Ankara 1947.
- Schimmel, A., *Dinler tarihine giriş*, Ankara 1955.
- Schmidt, W. P., *Der Ursprung der Gottesidee*, X, 3: *Die asiatischehen Hirtenv6lker*, Freiburg, 1949; Türkç. tere. S. Buiuç, *Eski Türklerin dini*, TDED, XII, 1964, XIV; 1966.
- Sebestyen, K., *A magyarok iija es nyila*, Szeged 1938.
- Stein, A., *VVhite Huns and Kindres Tribes in the History of the Indian N.-W.Frontier*, Indian Antiquary, XXXIV, Bombay 1905. Sümer, F., *Oğuzlara ait destanı mahiyetteki eserler*, DTCFD, XVII, 3-4 1960. s. 359-456. Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-boy teşkilâtı - destanları*, Ankara 1967. Szâsz, B., *A Hunok törtene, Attila nagykirály*, Budapest 1943.
- Şçerbak, A.N., *Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumara (au caucase du Nord) et le probleme de l'alphabet runique des Turca occidentaux*. Açta Orientalia, XV, 1962.
- Şeşen, Ramazan, *Baki Araplara göre Türkler*, TM, XV, 1967.
- Taplamacioğlu, M., *Din Sosyolojisi* Ankara 1961.
- Togan, Z. V., *Hüen-Çang'a göre Peygamberin 6ağında Orta Asya*, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, İstanbul 1964. Thomsen, V., *İnscriptions de l'Orkhon dechiffreşes*, 1694. MSFOu, V, Helsingfors. Thomsen, V., *Moğolistan'daki Türkçe kitabeler*, TM IH, İstanbul 1935, s. Ş1-118.
- Thomsen. A.J., *A Study of History*, London 1962.
- Turan, O., *Türkler'de hukukî sembol olarak ok*, Belleten, sayı 35,1945, s. 305-318.
- Turan, O., *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941. Tümertekin, E., *Anadolu'da demir 6ağı hakkında*, TD, 6,1953» s. 147-152. Vasiliev. AA, *Bizans imparatorluğu tarihi*, tere. LA.M. Mansel, İstanbul 1943. Viadlmrltaov, B.Y., *Moğollar'ın içtimaî teşkilâtı*, tere. A toan, Ankara 1944. VVeber, W., *VVirtschaft und Gesellschaft*, Berlin, 1922. Yetts» MP., 77ie Horse, a *Factorş inChinese History*, ESA, IX, 1934. Zajaczkowski, A., *Khazarian Culture and Its Inheritors*. Açta Orientalia XII, 1961

Zichy, I., *A Magyarság Östörténéje 6\$ müveitsöge a honfoglalásig*, NyK, Budapest 1923. Türk. tere, Belleten, sayı 107, 1963.

Zichy, I., *Az euraázsiai lovásnomád möveltsöge keröGsöhez*, Budapesti Szemle CCXII, 1936.

TÜRK TARİHİ-----i__w

fiötfel; r#i :-_ . , .&*- , ,A *&

IV. İlk Türk-İslâm Siyasî Teşekkülleri

İbrahim KAFESOĞLU

«»«

Buraya kadar görüldüğü üzere Uzak-doğudan Avrupa ortalarına kadar bütün bozkırlar bölgesinde 1200 yıl hüküm sürmüş ve birçok Siyâsî, sosyal ve ethnique izler bırakmış olan Türk toplulukları İslâmî devirde de ve bu defa, hâkim zümreler sıfatıyla tarihî ağırlıklarını koydukları çeşitli müslüman ülkelerde büyük İmparatorluklar (Kara-Hanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Hind-Türk İmparatorluğu) veya devletler (Irak, Suriye, Kirman, Anadolu Selçukluları, Tolunlular, İhşidli-

ler, Mısır
Türk
Devleti,
Delhi
Türk
Sultanlığı
,
Timurlula
r, Kara-
koyunlu,
Akkoyun-
lular),
Atabeylik
ler
(Salgurlul
ar, İl-
Denizliler
, Böriler,
Zengîliler
, Beğ-
Teginliler
) ve
beylikler
(Artuklu,
Dânişme
ndli,
Mengücü
klü,
Saltuklu,
Inallı,
Ahlat
Şahları,
İzmir,
Efes)
kurarak
islâm
dünyasının
mukadde
ratına
hâkim
olmuşlar
ve
Osmanlıl
arla
birlikte
mütalâa
edildiği
takdirde,
Orta
Asya,
Yakın
Doğu ve
Doğu
Avrupa'nı
n son
1000

yıllık tarihine yön vermişlerdir.

1. Türklerin İslâmiyet'e Girişi

■ Hicaz kıtasında yeni dinin verdiği hızla taşarak Yarmuk savaşı (634) ile Bizans'ı Suriye'den attıktan sonra, İran'ın kudretini de Kadisiya (635) ve Nihavend (641) savaşlarında kıran islâm orduları, son Sâsâni imparatorunun izinden Ceyhun kenarına ulaştıkları zaman Türkler'le temasa geldiler. Garcistan ve Sistân havalisindeki Oğuz kabile kırıntıları ile Kuhistan-Fars arasında oturan dağınık Kalaçlar bir yana bırakılırsa, o tarihlerde devlet teşkilâtı içindeki Gök-Türk imparatorluğunun hem doğu, hem batı kolu fetret devresinde-(Çin'e tâbiyet) bulunuyor, Mâveraünnehr bölgesindeki şehir "kırallık"larına tesirli yardım yapılamıyordu. Esasen İslâmın merkezinde Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın öldürülmeleri ve nihayet Ali-Muaviye mücadelesi ve Harici isyanları doğuda İslâm ordularının hızını kestiği için 8. yüzyıl

başlatma kadar Türkler'le İslamların karşılaşmaları sınır harekâtı ölçüsünü aşmamıştı. Fakat Ertövîter tarafında* İslâm imparatorluğunun bütün doğu bölgelerini içine alan Irak umumî valiliğine Haccâc'ın getirilmesi ve bunun da Horasan'a devrin sayılı kumandanlarından Kuteybe b. Müslim'i tâyin etmesi (705), savaşları birden bire alevlendirdi ve İslâmlar kısa zamanda Mâveraünnehir'e hâkim oldukları gibi, Talas'a kadar akınlar yaptılar (Orta-Asya'da Türk-Arap mücadeleleri için taf silen bk. yukarıda Türkişler). Neticede Araplar'ın müdafaayı tercih eder duruma girmelerinden anlaşılıyor ki, Araplar silâhla mücadeleye girişen Türkler karşısında kesin başarıya ulaşamamışlardı. Buna göre ve umumiyetle kabul edildiği gibi, Türkler'in dünyâ tarihinin en mühim hâdiselerinden biri olmak üzere, İslâmiyete girişleri kendi arzuları ile vuku bulmuştur. Bu durum Arapça eserlerde de bazı yankılar bırakmıştır. Meselâ Hatife Al-Me'mûn'un hususî kütüphanesinde memur olan bir Türk şöyle demiştir: "İranlılar ve Rumlar ülkelerini başkalarına kaptırıp kendi yurtlarında esir olurlar, Türkler memleketlerini hiç kimseye vermiş değillerdir..."

Gerçekte İslâm dininin eski Türk inanç ve telâkilerine uygun cihetleri çoktu. Türkler uzun zamandan beri tok Tanrı inancına âşinâ bulunuyorlardı. Ahiret'e ve ruh'un ölmezliğine inanıyorlar ve Tanrıya kurban sunuyorlardı. Ayrıca İslâmiyet'in telkin ettiği ahlâk? kaideler eski Türk "alplık" anlayışına uygun düşüyor ve özellikle "cihâd" Türk'ün fûtuhat görüşünü takviye ediyordu. Türkler'in kısa zamanda İslâmiyet'in bayraktarı olarak dünyâ karşısına çıkış sebepleri bunlar olmak gerekir.

2. Abbasîler Zamanında Türkler (Etrâk)

Türkler İslâm kaynaklarında umumiyetle üç tâbir altında zikredilmiş görünüyorlar. Daha çok sızma yolu ile İslâm ülkelerine gelerek hilâfet merkezinde vazife alanlara: Etrâk; müstakil devlet halinde olanlara: Türk; Oğuzlar'a ise sonraları: Türkmen denmiştir.

Abbasilerin iktidara gelişi ile İmparatorlukta Arap olmayan müsiümanlara da çeşitli vazifeler verilmeğe başlanmıştır. Bu münasebetle halifelerin hassa askerleri ve İnzibat birlikleri arasında Türkler de yer aldıkları, bunlar Fergane, Taşkent ve Mâveraünnehirden 8. asrın 2. yarısında az sayıda, fakat 9. yüzyılda kalabalık aileler hâlinde ihtida ederek gelenlerdi. Daha 675-680 yıllarında Horasan valisi emrinde 2 bin Türk okçusu vardı. Abû Muşum hareketine katılan Sul (çur) oğlu Süleyman ite Tarhan Sul-Cammâl, halife Al-Mansur zamanında Hammâd üt-Türk'Al-Mahdî zamanında Mübarek üt-Türkî sayılı Türk kumandanlarından idiler. Türkler'e tahsildarlık vb. gibi sivil vazifeler yanında vâlilifcMciblik:GM.yüksek idarî makamlarda veriliyordu. Türkler'den hususî muhafız bifikleflî teşkiline El-l^flün zamanında başlanmıştır^Fakat Türkler'^ tiassa askeri olarak birden çoğalması Halife Al-JMutamm zamanında. (883-842) oldu. Daha doğrusu tamamen Türk gençlerinden kurulu ilk hassa birliği hu halife.tarafından teşkil edildi Al-Mu'taam Bağdad'ın -kuzeyinde Dteie kıyısında inşa ettirdiği yeni başkenti Sâmarra şehrine (836) bu hassa ordusunu da götürmüştü, Türk usulüne göre kurulan bu şehirde binalar saraylar ve diğer yapılarda Türk yapı, süs, resim san'atın in tesirleri açıktır. Burada Afşin, Aşnas, inak, Vasîf, Büyütebuğa. Küçükrubuğa vb. gibi Türk kumandanlarının idaresinde 4 bin Türk askeri vardı-Afşin meşhur Bâbek isyanını bastırması (838) elebaşısı Bâbek'i yakalamış, bu cKiiî-siyâtf büyük gaileyi sona erdirmiş Al-Mu'tasım'ın Ankara civarında Bizans'a karşı kazandığı savaşta yararlık göstermişti Büyük-

Buğa da başkumandanlığı sırasında Bedeviler'e (845), Ermenilere (652) ve Bizans'a (858) karşı başarılar kazanmıştı. Daha sonraki halifeler; Al-Vâsik (ölm. 849), Al-Mutavakkil (ölm. 861) zamanlarında iktidar adeta bu kumandanların elinde idi. Sonuncu halife devrinde Abbasî imparatorluğunun en ileri gelen üç şahsiyeti Türk idi: Küçük-Buğa, Vasîf, Hâkan-oğlu Feth.

10. asrın ilk yarısında da iki Türk kumandanı: Beçkem ile Tüzün 'Emir'üMJerâ' olmuşlardı ki, bu vazife aslında hilâfetin gerçek iktidar makamı idi. **Beçkemin adı paralara basılıyordu.** Gere* yukarıda adı geçen, gerek bu Türkler halifeliğe tahakküm ediyorlar, hilafeleri iş başına getiriyor veya uzaklaştırıyorlardı. Bu yüzden aralarında mücadele eksik olmadı, işte bu karışıklıklar içinde durumdan faydalanan BuvayhîâfiesirtdenMuizz*ûd-devle Bağdad'ı alarak şü Buvayhî devletini kurdu(945). . "Etrak" arasında Mısır valilerinden ikisi istiklâllerini ilân etmişlerdir:

a * Tolunlular (875-905):

İslâm halifeliği toprakları içkide ilk Türk müstakil siyâsi teşekkülü Oğuz Türkleri'nden Ahmed tarafından kurulmuştur. Sâmarra'da bulunan babası Tolun, halife Al-Mu'tasım zamanında (838-842) cesareti, bilgisi ile ün yapmış bir zat idi. Aynı derecede cesur ve kültürlü bir şahsiyet olan Ahmed de ötedenberi Türk kumandanlarının emrine verilen zengin Mısır ülkesinde vazife atmış, imâr hareketlerinde bulunmuş, tahkimat yapmış ve kuvvetli bir ordu teşkil etmişti. Bağdat'la arası açılınca istiklâl itan etti (875-884). Mısır mâliyesinde islâhat yaparak halkı darlıktan kurtarması sebebi ite Mısır ahalisi tarafından sevildiği için tutunmağa muvaffak oldu. Kısa zamanda Şam, Haleb, **Antakya** şehirleri ile birlikte Suriye'yi idaresine aldı. Adana ve Tarsus bölgesini de ülkesine bağladı. Musikisever, edip bir adam olan ve Türkçe şiirler yazdığı söylenen Ahmed'in ölümü ile yerine geçen oğlu Humâreveyh (884-895) zamanında devletin sınırları Toroslar'a, doğuda Elcezire ve Irak'a kadar genişledi. Humâreveyh'in güzel kızı Katr'ün-nedâ'nın halife ile evlenmesi tarihlerde destanlaşmıştır. Fakat kendisinden sonra gelen oğut ve kardeşleri istiklâllerini koruyamadılar ve Mısır ile diğer bölgeler halife El-Muktefi tarafından ele geçirilerek (905) valiler idaresine verildi.

b * Akşid (veya İhşidjiler (935-969):

Hilâfet toprakları içinde yer alan ikinci Türk siyâsi teşekkülü de, Mısır'da, Mâve-raünnehir Türk beyleri sülâlesinden gelmesi muhtemel Muhammed Ebû Bekir tarafından kurulmuştur. Babası Toğaç, evvelce Tolunlular hizmetinde idi. Mısır valisi iken istiklâl ilân eden (935) Muhammed önce Dicle'ye kadar uzanan saha ile orta Suriye'yi* **942'de de islâmın mübarek şehirleri olan Mekke ile Medine'yi devletine bağladı.** Kuzey Suriye'deki Hamdanîlerle uğraşması yüzünden, Bağdad'ı Buveyhîler'in ele geçirmesine mâni olamadı. 946'da ölümünden sonra fiilî idare, Muhammed'in yerine geçen oğlu ve bunun kardeşinde değil, saray adamlarından Kâfûr'un elinde idi. Bunun ÖJömü üzerine baş gösteren iç müca-deleleri fırsat bilen Fâtımîler tarafından Mısır işgal edildi (969).

Irak kıt'asının şii Buveyhîler tarafından tutulması sebebi ile Mısır'a kalabalık Türkler'in akmasına engel olunması bu iki küçük Türk devletinin siyâsi yönden fazla gelişmesini önlemiş görünmektedir*

"İTMTofln telâm tarihi ve medeniyeti üzerinde teshû duruma geçmeleri ve islâm dünyasında üstünlük kazanmaları, kütleler hâlinde telâmiyeti kabul ederek, büyük Tür&islâm devletleri turmatah ile başlamıştır, «unlardan ilki Kara-Hanlı devletidir.

3. Karahanlılar

Erdoğan MERÇİL

Karahanlılar tabiri doğu ve batı Türkistan'da, hüküm sürmüş o^HKJMânra Türk sülâlesine (840-1212) Avrupalı şarkiyatçılar tarafından kendi üşvanlanndaki -Jpra* "kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülâle için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir unvandan dolayı, İlek (İlig) «Hanlar tâbîridk Ayrıca bu sülâle muasır islâm kaynaklarında ei-Hâkâniy*. el-Haniye ve Âl Afrasiyab gibi isimlerle de zikrolgnmuştur. Onların menşei hakkında 7 muhtelif nazariye vardır ve Karahanlılar tarihi üzerindeki başlıca otorite O. Pritsak bu sülâleyi, T'ü-chüe A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır.

840'da Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karluk yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin kanunî halefi ilân ederek Karahanlılar devletini kurdu. Bu devlet kavimleri yarı-yarıya bölen Altay sistemine uygun olarak iki kağan idaresinde iki kısma ayrıldı. Arslan Kafa Hakan unvanını taşıyan doğu kısmının hâkin)) büyük kağan, nazarî olarak, bütün Karahanlılar'ın hükümdarı idi ve Kara-Ordu'da yerleşmişti. Buğra Kara Hakan unvanını taşıyan batı kısmının hâkimi ortak kağan olarak önce Taraz'da oturmuştu. Bu iki kağandan başka devlet idaresinde dört alt-kağan ile altı hükümdar vekili yer almakta idi. Bu hükümdarlar zümresi aynı hanedana mensup idiler ve birbirine bağlı olarak kademe kademe yükselmekteydiler.

Karahanlılar'da tespit edilebilen ilk kağan Bilge Kül Kadir Han, Sâ mânîler ile mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan Arslan Han Bazır büyük kağan sıfatı ile Bala-sagun'da, Ködir Han Oğulcak ise ortafc&agan olarak Taraz'da devleti idare ettiler. Sâ mânîler'den İsmail b. Ahmed (874-892) uzun bir muhasaradan sonra Taraz'ı zaptetmişti (Mart-Nisan 883). Bu durum karşısında Oğucşk merkezini Kaşgar'a naklederek Sâ mânî hakimiyeti altındaki bölgelere akınlara başlamıştır. Onun yeğeni Satuk'un, Karahanlılar'ı gıymif Ebû Nasr adlı Sâ mânî prensi veya isftm sūfi vaizleri ile karşılaşması iâlâmı kabulüne sebep olmuştu. Satuk amcasına karşı taht mücadelesifli kazandıktan sonra kendi devletiçinde islâmiyet! resmen kabul etmiştir (X. yüzyıftn başı). Bu hâdise Batı Karahanlıartto durumunu değiştirdi. Satuk Buğra, müslüman femî oterak Abdükdto'ılmıştı. O büyük Karahanlılar'a karşı mücadeledede mfâslüman gönüllülerden de İstifade etmişti; Satuk 956 yılında öldü ve Kaşgar'ın Kuzeyindeki Artuç'da gömüldü.

Satuk'un oğlu Mûsâ (Baytaş), doğu kağanı Arslan Han'ı mağlup ederek sülâlenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve bütün Karahanlı devletin» de islâmlaştırmayıp muvaffak olmuştur. Bundan sonra islâm dininin Türkler arlasında neşri Artık bir ci-had mahiyeti Emişti. Mûsâ zamanında komşu sahalara da cihad açıldı Musa'nın yerine geçen oğlu Ebu'l-Hasan Amin bu savaşların birinde şehld düşmüş olması muhtemeldir (Ocak 098). Onun ortak kağanı ve yeğeni Ebû Mûsâ et-tasan

(Harfti) b. Süleyman 990 da İsficâb'ı zaptetmiş ve daha sonra da Sâ mânîlerfh başkenti Buhara'ya ^irrtişlfr (Mayıs-Hazâran 992). Ancafc Hârûn hastafiaıröş ve Buhertfyı terk etmişür. Onun tiü şehirden e^n^mda muhtemelen İMbtânfler'in yar* dimına gölen Arştan b. Sölçtik'un idaresindeki Oğuzlar'ın da rolü olmuştur. Hârûn Kaşgar'a dönerken yolda ölmüştür.

998'de ölen Büyük kağan Ali'ye ortak kağan bulunan oğlu Ahmed halef oldu. Ahmed, Karahanlı hükümdarları içinde Abbasi halifesini ilk tanıyandır. Onun zamanında Sâ mânîler ve diğer vasalleri ile münasebette olan kardeşi Ebu'l-Hasan Nasr b. Ali idi. Alt-kağan mevkiinde bulunan Nasr Özkend'de oturmaktaydı. O, 996'da Sâ mânî kumandanlarından Fâik'in teşviki ile bu devlet topraklarına Mamı etmişti. Fakat Gazne hâkimi Sebüktegin (977-997)'in aracılığı ile bu iki devlet anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre Sâ mânîler Sir Derya (Seyhun) sahasını Katvan çölüne kadar Karahanlılar'a bırakmaktaydılar. Faik ise Semerkand valisi oluyordu. Nihayet Nasr 999 yılında Buhara'yı zapt etti ve Sâ mânî hanedanı mensuplarını Özkend'e götürdü. Sâ mânîler'den el-Muntasır Ebû İbrahim İsmail b. Nuh'un kendi devletini diriltmek için giriştiği teşebbüsler muvaffakiyetsiz kaldı ve ölümüne sebep oldu (1000-1004). Nasr b. Ali'nin Gazneli Mahmûd (998-1030)'la yaptığı anlaşmada ise iki devlet arasında hudud Amû Derya (Ceyhun) olarak tespit edilmişti (1001). Fakat Nasr, Sâ mânîler'in bütün mirasına konmak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyordu. Sultan Mahmûd'un Hindistan'da meşgul olmasından faydalanarak Horasan'ı ele geçirmek istedi. Horasan'a iki koldan gönderdiği kuvvetler Mahmûd ile-kardeşi Nasr tarafından mağlup edildi. Nasr, ortak kağan Yûsuf b. Harun (Kadir Han)'dan yardım istedi. Gazneli Sultan Mahmûd Belh ovasındaki savaşta bu birleşik Karahanlı kuvvetlerini tekrar hezimete uğrattı (5 Ocak 1008). Bu muvaffakiyetsizlik aile kavgalarına yol açtı. Nasr b. Ali bağımsızlığını ilân etmek istedi. Büyük Kağan Ahmed b. Ali ise ona karşı Sultan Mahmûd'la dost oldu. Neticede iki hasım, Mahmûd'un aracılığına başvurdular. Nasr b. Ali 1012-1013 tarihinde öldü, yerine üçüncü kardeşi Mansur geçti.

Ahmed b. Ali'nin ağır hastalığı sırasında muhtemelen kardeşi Mansur kendisini büyük kağan ilân etti. Diğer kardeşleri Muhammed ise Arslan İlig mevkiine geçmişti. Ahmed bu iki kardeşine karşı harekete geçti. Onun tarafında ortak kağan Yûsuf (Kadir Han) ile Ali Tegin vardı. Ali Tegin bu sırada Mansur b. Ali'nin eline esir düşmüş olmalıdır. Karahanlılar Harezmi ile Gazne arasında aracılık yaptılarsa da daha sonra Mahmûd Tun Harezmi işgalini kabul etmek zorunda kaldılar (1017). Büyük kağan Ahmed b. Ali hasta yatağından kalkarak Balasagun'a 8 günlük mesafeye yaklaşan 100.000 sadırdan fazla kâfir göçebeyi yendikten sonra 3 ay müddetle Turfan'a kadar takip etmişti. O, bu sefer dönüşünden kısa bir müddet sonra ölmüştür (1017-1018).

Ahmed b. Ali'nin ölümünden sonra yerine geçmek isteyen iki namzed vardır. Bunlardan Yûsuf Kadir Han Gazneli Mahmûd'dan yardım istedi ise de umduğunu bulamadı. Neticede rakibi Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Ali ile anlaştı. Bu iki Karahanlı hükümdarı Horasan'a sefer yaptılarsa da Belh civarında Sultan Mahmûd'a mağlup oldular (1019*1020). Yûsuf, Sultan Mahmûd ile tekrar barıştı.

Arslan İlig Ebû Muhammed b. AH devlet içinde en kuvvetli duruma gelmişti W, Ahmed b. el-Hasan onun mevkiine itiraz ile Özkend ve Ahsikas'ı zapt etti (1019-

1020). Bu sırada Manauc b. Ali'nin elinden kurtulmaya muvaffak olan Ali Tegin, Arslan b. Selçuk'un yardımına Ne Buhara'yı ele geçici (1020-1021) ve Yiğân Tegin unvanı ile bu şehirde hükümsürmeye başladı. Sofu bir zât olduğu anlaşılan Man-sur b. Ali kağanlığı terk ederek derviş oldu (1024-1025). Onun yerine Yûeuf Kacür Han geçti. Muhammed b. Ali de aşağı-yukarı bu sıratert%ÖlnTÜŞ olmalıdır. YQaufa karşı iki kardeş birleşti, bunlardan Ahmed kendisini büyük kağan ilân etti, Ali ise Arslanltj oldu. Yûsuf tekrar Gazneli Mahmûd ile anlaşmak zorunda kaldı. Semer-kand civarında buluşan bu iki hükümdar Karahanlılar'ı ilgilendiren meselelerin ya-nısına Arslan b. Selçuk ve emrindeki Oğuzlar'ın da Horasan'a nakledilmesi hususunda karara vardılar. Ayncâ iki hanedan arasında akrabalık tesis edilmesi kôrarlaştındı (1025). Sultan Mahmûd bir hile ile Arslan b. Selçuk'u yakalattı ve hñf> dteötfda Kâfincar kalesinde hapsedirdi. Ali Tegin ise bozkırlara kaçtı. Ancak Mahmûd'un dönmesi üzerine tekrar Buhara ve Semerkand'a hâkim oldu. Mahmûd eski Sâ mânî topraklarını hâkimiyeti altına aldı ve Karâhanlılar'ın halife ile münasebetlerinin kendisi vasıtası ile olacağı hususunda onlarla bir anlaşma yaptı. Yûsuf Kadir Han ve oğulları önce Özkend'i (1025-1026), sonra da başkent Balasagun'u ele geçirmeyi bahardılar (1026-1027). Ahmed b. el-Hasan da Yûsufun hâkimiyetini tanıdı.

1031 baharında Gazneli Sultan Mes'ûd'un tahta çıkışını haber vermek ve iki hanedan arasında dostane münasebetler kurmak için gönderdiği elçilik heyetini Yûsuf Kadir Han iyi karşılamadı. Ancak onun ölümü (Aralık -1032 - Ocak 1033) ve yerine oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed'in geçmesi üzerine Sultan Mes'ûd'un gönderdiği elçi heyeti anlaşmayı yapmaya muvaffak oldu. Daha sonra Gazneli prensesi Zeyneb'in Kacahanlılar'dan Buğra Han Muhammed'e eş olarak verilmemesinden çıkan İhtilâfı da Mes'ûd yeniden gönderdiği bir elçi heyeti ile bertaraf ederek iki kardeş ile tekrar anlaştı.

a - Ali Tegin ve Karahanlı Devletinin Bölünmesi

Gazneli Sultan Mes'ûd tahta geçmeden önce Ali Tegin'den yardım istemiş, buna mukabil de ona Huttal'i vaad etmişti. Ancak Mes'ûd Gazneli tahtına çıktıktan sonra sözünde durmadığı gibi Mâverâünnehr'i Ali Tegin'den alarak oraya Buğra Han Mahmûd b. Yûsufu yerleştirmeğe karar verdi. Ali Tegin'e karşı Harşzmşâh Al-tuntaş idaresinde kuvvet gönderdi. Altuntaş, Ali Tegin'le Debusiye'de savaştı ve ölüm yarası almış olmasına rağmen müsait bir anlaşma yapmayı başardı (1032). Altuntaş^ halefi Harun ise Sultan Mes'ûd'a karşı Ali fşgin ile anlaştı (1034). Ali Tegin'in ölümünden sonra yerine oğlu Yûsuf geçti. Yûsuf, Harun'la beraber Sağâni-yân'ı zaptederek Tîrmiz'i muhasara etti. Ancak Hârûn'ürr ölümü (1034) Yûsufu geri çerHmeöine sebep oldu. Bunda onun beraberindeki4elçukufar'ı darıltmasının da rolü vardı. Yûsuf bundan sonra anlaşmak için Sultan Mes'ûd'a müracaat etti. Ö Huttal'dan vazgeçiyor ve kendisini&ArBlan Han Süleyman b. YûeUMle barıştırması için Mee'ûd'un ^raoi^maenui^tiyordu. Ayrıca iki hanedan arasında tekrar evlenme yolu ile akrabalık tesis edildi. Yûsuf'un durumunu tehlikeye sokan, Nasr b. AH'nifHW oğlu Muhammed ve 8ür1 Tegin İbrahim'in meydana,çıkışı olmûftu. Mu-hammed b. Nasr 1036-1307'de Özkend'de sağlam bir şekilde yerleşmeğe muv#-fak oldu.

İbrahim Vahş ve Huttal gibi şehirlere akınlar yapması üzerine Sultan Mes'ûd

ona karşı kuvvet sevk etti ise de bir netice elde edemedi (1038/1039). İbrahim Türknenler'den de yardım aldı ve Ali Tegfn'in oğulları elinde olan K*şî Soğd ve Buhara'yı zapt etti. Ali Tegin'in oğulları Yûsuf Kadir Han'ın oğullarının yanına sığındılar. Muhammed büyük kağan ve İbrahim ise ortak kağan unvanı alarak kendilerini Yûsuf Kadir Han kolundan ayırmışlar ve bu suretle aşağı-yukarı 1041/1042 'den itibaren doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı devleti meydana gelmiştir.

Batı H&ffigt; Mâverâünnehr ve Hocehd'e kadar batı FerganaV* içine almaktaydı. Büyük kagan'ın merkezi önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuştu. Ortak Kağan ise Buhara'da oturmaktaydı. Doğu Hanlığı'nın hudutları içinde Talaş, Isficap, Şaş, doğu Fergana, Semireci ve Kaşgar bulunmaktaydı. Büyük kagan'ın başkenti Balasagun idi. Ortak kağan umumiyetle Kaşgar'da ve nadir olarak da Taraz'da oturmuştur. Doğu Hanlığı'nın dînî ve kültür merkezi Kaşgar idi. Bilhassa bu şehir Ebû el-Hasan b. Süleyman zamanında en parlak devrini yaşamıştır..

b- Doğu Karahanlılar Devleti

Bu devletin ilk büyük kağanı Şeref ed-Devle Ebû Şucâ Süleyman b. Yûsuf'tur (1031-1066/1057). Bu devlete mensup hanedan âzası 1043/1044 yılında bir toplantı yaparak faaliyet sahalarını tespit ettiler. Bunlar Fergana'nın bir kısmı ile Özkend'i de ele geçirdiler. Bulgar ile Balasagun arasında yaşayan 10.000 çadırdan meydana gelen bir Türk kavmi Eylül/Ekim 1043'de islâmiyet'i kabul etti. Süleyman âdil bir hükümdardı ve devleti içinde islâm olmayan Türkler'in de yaşamasına müsaade vermişti. O kardeşi Muhammed ile anlaşmazlığı düştü. Muhammed. Süleyman'ı hapsedirdikten sonra büyük kağanlığını ilân etti. Fakat o da 15 ay sonra yerini büyük oğlu Husayn'a bıraktı (1057/1058). Muhammed'in ikinci karısı, oğlu İbrahim'i tahta çıkarabilmek için, kocası dahil ailenin birçok fertlerini ortadan kaldırdı. İbrahim tahta çıktı. Bu sırada Batı Karahanlılar'dan büyük kağan 1. İbrahim b. Nasr Fergana'yı zapt etti. Doğu Karahanlılar devleti hükümdarı İbrahim ise ailenin diğer bir ferdi tarafından öldürüldü ve Mahmûd b. Yûsuf büyük kağan oldu (1059-1075). Mahmûd, ortak kagart bl-Hasan b. Süleyman ile Bah Karahanrttar'a kaybedilen toprakları geri almak için harekete geçtiler. Neticede iki taraf arasında Sfr Derya (Seyhun) hudud olmak ve Fergana Doğu Kamhaniılar'a bıraktönak suretiyle bfr anlaşma yapıldı. Mahmûd'un yerine oğlu Ömer geçti tee de M ay saltanat sürebildi. Buğra Han el-Hasan b. Süleyman onu yakalayarak büyük kağan oldu (1ÖWPöh02/Tt0S)?f1W<bin müslüman savaşçıdan freydana gelen Karahanlı ordusunun 70.00 kâfire karşı kazandığı büyük zafer muhtemelen bu son iki hükümdar zamanında vuku feöfrnuştff^Silçimî Sultanı Melikşah (1072*1092) Özkend'elo* daf gefihee eWasan onun hakimiyetini'teıdı. Kısa bir müddet sonra Hasan'tn kardeşi Yakup Semerkind tahtına geçti. Hasan bu İsyanı bastırdı ise de kardeşini Sultan Melikşah teslim etmedi. Melikşah tekrar Özkend'i zaptedince, Hasan itaatini bildirdi ve oğlu ile Yakub'u ona yolladı (1090). Bu sırada Tuğrul b. Yınal, el-Hasan'ı esir etti. Melikşah, Tuğrul'a karşı Melikşah'la anlaştı. Muhtemelen bundan sonra el-Hasan'ı esir etti. Melikşah, Tuğrul'un elinden kurtulmuştur. Onun halefi oğlu Ahmed 1128 yılında Kara-Hıtaylar'ı Kaşgar şehrinden birkaç günlük mesafede tam bir hezimete uğrattı ve onların batıya doğru ilerlemelerini bir müddet durdurdu. Ahmed'in öm tarihi muhtemelen 1128-1140 yılları arasındadfcronun oğlu ve halefi tt. ferahta rakiplerine karşı koymak üzere Karahıtaylar'dan yardım istemiş

idi. Kara-Hıtaiyar Balasagun'u zaptettirer ve İbrahim'e %4 Türkmen Unvanını bıraktılar. Doğu Karahanlılar'ın başkentHse Kaşgâr oldu. İbrahim fıretbuu Kârahıtaiyar tarafından isyan edet^KaıLıktır'a karşı gönderildi (1118) Ve muhtemelen bu savaşınB'tifrinde şehfr düştü. Onun Arslan Han unvanını taşıyan iki halefi oğlu II. Muhammed ve torunu EbıffMüzaffer Yûsuf (öl. Şubat/Mart 1205} idfr K&ra-Hrtaytafin yanınöa rehine btifanan Doğu Karahahıfft^ın son ftümessHı Ebu'f-Feth Muhammed, b. Yûsuf Jse Kaşgar'a dönerken bu şehirde çıkan bir isyan sonucu öl-dürülmüştür.

c - Batı Karahanlılar Devleti

Karahanlı Devleti ikiye bölündüğü sırada Batı Karahanlılar'ın ilk büyük kağanı olâft I. Muhammed b. Naafir Özkerid'de oturmuş ve muhtemelen 1052/1053 yılı civarında ölmüştür. Ona kardeşi Ebû İshak I. İbrahim halef oldu. İbrahim Özkend'e gitmedi ve Semerkand'da oturdu. Bu suretle Batı Karahanlılar'ın başkenti Semerkand oldu. İbrahim devletini ideal bir hükümdar olarak idare etmiştir. Doğu Karahanlı-lar'dan Şaş, İlâk gibi hudud şehirleri ite Fergana'nın bir kısmını ele geçirdi. Buna mukabil Selçuklu sultanı Alp Arslan (1063-1072) Karahanlılar sahasına akınlara başlamıştı. İbrahim'in bu durumu Abbâsî Halifesi'ne şikâyeti bir netice vermedi. Yerine oğlu Şems ül-Mülk I. Nasr (1068-1080) geçti. Ona karşı-hanedanın diğer bir âzası isyan etti. Bu fırsattan yararlanan Doğu Karahanlılar I. İbrahim'in zapt ettiği yerleri geri almağa çalıştılar. Neticede bir barış yapıldı. Sultan Alp Arslan'ın Mâve-raünnehr seferi kendisinin ölümü ile tamamlanamadı (1072). Nasr ise onun ölümünden yararlanarak Tirmiz'i zaptetti (Aralık 1072) ve Belh'e kadar ilerleyerek bu şehri yağmaladı. Selçuklu Sultanı Melikşah Karahanlılara karşılık vermek için harekete geçti, Tirmiz'i aldıktan sonra Semerkand'a ilerledi. Nasr karşı koyamayacağını anlayınca Selçuklu veziri Nizâm ül-mülk aracılığı ile sglh istedi. Sultan Melikşah onu affetti, hattâ iki hanedan arasında akrabalık tesis edildi. Nasr'a kardeşi Ebû Şu-câ el-Hızr halef oldu (aş. yk. 1080-1081). El-Hızr'ın yerine oğlu Ahmed (1081-1089)geçti. Onunla ihtilâfa düşen ulema Sultan Melikşah'tan yardım istediler. Melikşah, Semerkand'ı zapt ederek Ahmed Han'ı esir aldı ve beraberinde İsfahan'a götürdü (1088/1089). Ancak Selçuklu hâkimiyetine karşı çıkan isyan sonucu Melikşah bir kere daha Mâverâünnehr seferine- çıkmak zorunda teldi (1090). Bu sefer dönüşü Melikşah, Ahmatfi yurduna iade etti. Böylece Batı Karahanlılar, Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanmış oldu. Tekrar devletinin başına geçen Ahmed ulemâ tarafından zındıklıkla fthâm edilerek açık bir muhakemeden sonra idam edildi (26 Haziran 1095). Onun yerine tahta I. ftes'üd b. Muharç^ed geçirildi (öl. 1097). Onun saltanat devresi hakkında hiçbir bilgi ^fc^f.Bundşn sonra Selçuklu sultanı Berk-yaruk (1094-1105) Batı Karahanüiar tahtına arka arkaya üç hükümdar tâyin etti.

< «Hitan Berk-yaruk tarafından tahta geçirilen ilk kağan Süleyman b. Davut kısa fofofrıüddet sonra öldü (1097). İkincisi ise Ebul-töiaım i. Mahmûd (1097-1098)dur. Berk-yaruk'un Batı Karahanlı tahtına çıkardığı üçüncü şahıs Ctbrail b. Ömer (Harun), Mahmûd'u öldürerek onun yerine geçmişti*.- O Selçuklular" m fetret devrinde istifade ederekHorasan'ı ele geçirmek istedi, fakat bu sırada Horasan valisi bulunan Sencer Tirmirityto yapılan savaşı kazanmış ve esir düşen Kadir Han Cİb* rail Jdâm edilmiştir (22 Mayıs 1102). Kazandığı bu zaferden sonra Sencer Mavera-ünnehrVi-yeniden teşkilâtlandırdı. Yeğeni Arslan Han II. Muhammed b Süleyman

(1102- 1130)'ı büyük kağan unvanı ile Semerkand'da tahta çıkardı. Arslan Harı Muhammed'in bastırıldığı paralarda Sencer'in ismi geçmektedir. Sencer Buhara hanef ilerinin başına da el -Sadr unvanı ile diğer bir eniştesi Mervli Abdülaziz b. Mâza'yı getirdi. Sencer bu suretle Karahanlı hanedanı ile ulemâ arasındaki mücadeleyi önlemek istemiştir. İL Muhammed, saltanatı sırasında Ömer Han ve el-Hasan b. Ati adlarındaki hanedan azalarının isyanlarını Sencer'in yardımı ile bastırabilirdi. Hasan b. Ali 1109'da Nahşeb'de hezimete uğratıldı. Muhammed 'kâfir* Türkler'e karşı da akınlar yapmıştır. O hayatının son yıllarında felç olmuştu. Bu isyan neticesi Selçuklu sultam Sencer (1118-1157)'i yardıma çağırmış, fakat isyanın bastırılması üzerine Sencer'e gelmemesi lçm haber göndermişti. 8u Sencer'in kızmasına ve Ur ihtilâfa sebep oldu. O Semerkand'ı zapt etti ve Muhammedi esir aldı. Muhammed 1132de Merv'de öldü. Oğlu Ahmed bir müddet Sencer'e karşı direndi. Sultan Sencer Batı Karahanlı tahtına sırasıyla Ebu'l-Meâli el-Hasan b. Ali (1130-1132), Ebu'l-Muzaffer İbrahim b. Süleyman (öl. 1132) ve II.Mahmûd b. Muhammed (1132-1141)'i geçirdi. Mahmûd Kara-Hıtaiyar'la Mayıs/Haziran 1137'de Hocend yakınında yaptığı savaşı kaybederek Semerkand'a kaçtı. Daha sonra Kartuklarla arasında anlaşmazlık çıktı. O Sencer'in yardımını isterken, Kartuklar da Kara-Hıtaiyar'a başvurdular. Sencer ve Mahmud 9 Eylül 1141'de Katvan sahasında Kara-Hıtaiyar'a yenildiler ve Horasan'dan kaçtılar. Mahmûd'un ikinci oğlu Cend Emîri idi. Kâfir Kıpçaklar'a karşı sefere çıkarken müttefiki olduğu Harezmsâh Atsız (1127-1156) tarafından esir edilmiş (1152) ve esaretle ölmüştür. Kara-Hıtaiyar ise bütün Mâverâünnehr'i istilâ ettiler ve onların himayeleri altında Mahmûd'un kardeşi 18. İbrahim kağan oldu. İbrahim Karluklar'la yaptığı Kallâbâz savaşında öldürüldü (1156).

II. Mahmûd b. Muhammed bir müddet Horasan'da hüküm sürdü. Hattâ Oğuzlar Sultan Sencer'in ölümünden (1157) sonra ona hükümdarlık teklif ettiler. O önce oğlu Muhammed'i gönderdi. Fakat bir müddet sonra Oğuzlar'ın hükümdarı oldu. Ayrıca Sencer'in hükümdarlarında/) Nişabur valisi Müeyyed ed-Devle Ay-Aba Ho-rasan'ı ele geçirmek arzusunda idi. O bu maksadla giriştiği mücadelede Mahmûd ve oğlu Muhâmmmed'i esir etti ve gözlerine mil çekti (Ağustos 1162). Ertesi yıl baba-oğul hapisde öldüler. Onların ölümü ile Karahanlılar'ın batı kolu da sona ermiş oldu.

Bundan sonra hâkimiyet Ali Tegin ailesine geçö ve Ali b. el-Hasan, III. İbrahim'e halef oldu. Ali Karluklar'la başarı ile mücadele etti. Kartuk reisi Yabgu Han'ı öldürdü. 1158'de KarM^ın tarafında Harezmsâh II-Arslan (1156-1172)'in bulunduğu müttefiklerle Buhara civarında karşılaştı ise de, savaş olmadan iki taraf anlaştı. Ali'nin yerine kardeşi Ebu'l-Muzaffer II. Mes'üd geçti. II. Mes'üd memleketteki karışıklığı düzeltti. Karluk ve Oğuzlar ile mücadele etti. Onun ortak kağanı oğlu II. Muhammed 1173/1174'de ölmüştür. Mes'üd'un ölümü ise muhtemelen 1178'dedir. Batı Karahanlılar'ın başında bundan sonra IV. İbrahim k ekHusayn (öl. muhtemelen 1203-1204)'ı görüyorur.^ineoğH I. Osman geçti (1303/12Q4~t\$12). Osman iyi ve tedbirli bir hükümdar olarak görünüyor. O önce Kara-Hıtaiyar'a tâbi idi, buna rağmen müslüman Ouriular^KHJnter tarafından yok edilmesini engellemiş ve sulh için aracı olmuştur (1204-1205). Gür Han'ın kızım kendisine vermemesi üzerine de Harezmsâh Muhammed {12QÖ*:MK0) namına hutbe okuttu ve para bastırdı. 1207'de Kara-Hıtaiyar Harezmsâh'ı mağlup ettiler. Fakat Osman affa uğradı, daha

sonra da Gür Han'ın kızı ile-evlendi (1210). Onun Kara-Hıtaylar'ın*© tâbîliği çok kısa sörtfö-ve tei'aKHarezmsâh Muhammed ile anlaştı. Hattâ onun km îte evlenerek âdet gereğince bir yıl Harezmd'e kaldı. Osman Semerkand'a dönünce Harezriv şâh'a tabiiyeti red etti ve Kara-Hıtaylar'a yaklaştı. Bunun sebebi Harezmlilerln &£■ merkand halkına kötü davranması idi. Onun Harezmliler'i öldürmesi üzerine Mühammed harekete ge\$ft Semerkand'ı aldıktan sonra Osman kati edildi (1212). Onun öldürülmesi üzerine Batı Karahanlılar devleti sona ermiş oldu.

m Fergana Kağanlığı: Kara-Hıtaylar'frt isöfâsrından sonra (1141) Fergana'da başkent Özkend olmak üzere müstakil bir Karahanlı devleti meydana gelmiştir. Bu devletin höfeümdarları Tuğrul Kara Hakan unvanı taşımışlardır, Ofilann buflnvanterrından Türk keiimesinipi de kullanıldığını görüyoruz. Karahanlılar'ın bu kolunun hükümdarları hakkında kayhıklarda fazla bir bilgi yoktur. Muhtemelen 1211'den sonra bu kolun varlığı da sona ermiştir. '

4. Gazneli Devleti (969-1187)

İbrahim KAFESOĞLU

Adını Afganistan'da; başkent Gazne şehrinden alan bu Türk siyâsi kuruluşu tarihte, Sebük-teginler veya Yeminler devleti diye de anılır. Sebüt-tegin, Sâmânîler'in valisi iken, bu İranlı devlet ite ilgisini keserek Gazneli devletini kurmuştu (969). Tuharistan ve Gur bölgelerini hâkimiyetine alan Gazneli devleti özellikle Hindistan'a karşı, hem feth yapmak, hem de İslâm dinini yaymak maksadıyla yapılan seferleri ile tanınmıştır. Kuzey Hindistan prensleri (râca'lar) üzerine ilk Türk yürüyüşünü tertipleyen Sebük-tegin'in ölümü (997)'nden sonra, oğlu, tarihte ilk defa Sultan unvanını kullanmış olan meşhur Gazneli Mahmut (Yemîn'üd-devle), Sistan'ı kendine bağladı ve Ceyhun'u Karahanlılar'la sınır olarak tesbit etti. Arkasından, bir zaferler dizisi hâlinde Hind seferlerine başladı: 1001-1027 yılları arasında yaptığı 17 sefer sonucunda, Pençâp, İndus boyları, Und, Moltân, Tânisar, Lokhot, Gvyali-or, Somnat bölgeleri dahil olmak üzere bütün kuzey Hindistan'ı Türk idaresine aldı. Seraları İslâmlaştırarak, bugünkü Pakistan devletinin temelini atmış oldu.

Ayn» zamanda Harezmd (1017), doğu Afganistan (1020) ve güney-batr İran (İrsin Acem)'i devletine bağlamış olan (1024) Sultan Mahmûd'un ölümü (1030)'nden sonra Sultan Mes'ud, babasının yerini tutamadı. Selçuklar karşısında ağır yenilgiye uğradığı Dandâkanan savaşı (Mayıs 1040) sonucunda Gazneli devleti önce mühim Horasan kıtasını, arkasından Harezmd'i ve kuzeydeki bütün bölgeleri kaybederek Hindistan'a çekilmeğe mecbur oldu. 1059'da Sultan olan İbrahim Selçuklu İmparatoru Meükşgh'm tâbiiyetine girmiş, Gazneli Devleti'nin bu tâbiiyeti 1141 Katavan savaşında Sultan Sencer'in Kara-Hıtaylar'a mağlubiyetine kadar devam etmişti. 1151 'de başkent Gazne'yi aslen Afgan olan Gur hükümdarı Cihânsûz tamamen yıktı ve kendin* Gazne sutöa*« ilân etti. Gazneli Sutta™ Husrev-şah devlet merkezini Lahor'a nakletti. Buranın da yine Gurlu Muizz'âd-din Muhammed tarafından zapt edilmesi ile Gazneli devleti sona erdi (1187).

m^tmeim^

V. Selçuklular

İbrahim KAFESOĞLU

1. Büyük Selçuklu İmparatorluğu

a- Selçuklular ve Tarih Sahnesine Çıkışları: (

Selçuklu hükümdar ailesinin atası olan Selçuk'un admın söylenişi münakaşalara mevzu olmuştur. Önce Türkçedeki ses-uyumu uhdesi üzerine¹ dikkati çeken J.Marquart adın Salçuk şeklinde söylenmesi gerektiğini Heri sürmüş ve ismin böyle kaydedildiği bir XIII: yözyrf tarihçisinin eserin! misâf göstermiştir. Sonra W. Barthold, W; yözyıhı ÖrtİS Türk bilgini Kâşgârı Mahmûd tarafından tesbit edHen **Selçuk** şeklinin en doğru telâffuz olduğunu belirterek, sonraki Türk kaynaklarından da bunu teyid edecek örnekler velmişör. f)aha sonra bu mesele Özerinde duran L. Râsonyr çeşftf defilleredayanardk, adın Selçuk (Sefouk) olması gerekliliği üzerinde ısrıcfelmtştir ki, bu söyleniş şekR^fif. yüzyıl Arap müellifi el-Atfrff Ve Rarsça Erteü^kulÜb yazan Kadı Burhân'üd-dlnTA-AneN/T tarafından da kaydedilmiştir Bu- na rağmen, İranlı ve Arap yazarların büyüo çoğunluğu tarafından, Arap imlâsı ile, **Selçuk** olarak zaptedilen ve bize de böyle intikal eden adın Selçuk telâffuzu Türkçede umumî bir hâl almıştır h

Selçuk şeklinin 'küçük ser mânasına geldiğini feri süren Râsonyi'ye göre. Oğuz başbuğu Selçuk'un Orta Asya'da Kırgızlar tarafından bâzan Mu2-(Buz) tağ denilen Sel-tağ civarında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Diğer taraftan P.Pelliot, kelimenin 'Salçug" şekli ile flürkçede "mücadeleci" mânasında olduğunu ileri sürmüştür.

Selçuk'un ailesi, gerek tarihî kayıtlardan, gerek paralardan ve damgalardan anlaşıldığı üzere Oğuzlar'ın Kın* boyuna mensup idi. Babası Dokak (veya Tokak) Oğuzlar arasında Temir-Yalıg (demir yaylı) lakabı ile anılmakta İdi Bu lakap, onun işgal ettiği yüksek mevkii göstermesi itibarıyla ehemmiyetlidir. Eski Türk geleneğinde yay hâkimiyet alâmeti idi. Kaynaklarımıza göre de, o, Hazar bozkırlarında yaşa-

yan bütün Türk boylan arasında "her hususta kendisine başvuru" bir şahıstı. Aral gölü civarındaki Oğuz devletinde vazifeli olduğunu gösteren kısa bilgi dışında, hakkında malûmat sahibi olmadığımız Dokak, eskiden beri reislik mevkiini «ünde tutan bir aileden gelmekte idi. Nitekim daha Tuğrul Bey zamanında! itibaren tarihî kaynaklar Dokak ailesinin asaletini belirtmekte birliktirler. Tuğrul Bey'in inşâ Divânı reisi İbn Hassûl Selçuklu ailesini efsanevî Türk hükümdarı Afrasyab (Alp Er Tunga)'a bağlamış, meşhur Nizam'ülmülk ise Siyâsetnâmesinde bu hanedan mensuplarının babadan oğula hükümdar oldukları belirtmiş ve Tuğrul Bey'in 435, (1043) yılında halifeye fctr mektup gönderdiğinden bahseden Süryânî yazar Bar-hebraeus sultanın bu mektupta kendisinin atalardan beri hükümdar âlisine mesup olduğunu yazdığını, kaydetmiştir. Ailenin bu asaleti daha başka kaynaklarda da zikredilmiştir.

Dokak ile kendisine tâbi kütelerin, Aral gölü kuzeyindeki yurtlanndjı iken, Hazar-Türk devletine bağlı olduğu ileri sürülmüş ise de, o sıralarda Hazar devletinin hayli sarsıntılara uğradığı ve Peçenekler'in tazyiki sebebiyle de komşuları Oğuzlar ile ittifak etmek zorunda kaldığı düşünülürse, bu tâbiyetin şüphe ile karşılanması gerekir. Kıpçak bozkırındaki Oğuzlar'ın başbuğu bulunan Dokak'ın Oğuz devleti içinde nüfuzlu bir idareci olduğu veya aynı devlette federatif bir kuvveti temsil ettiği ihtimali umumiyetle kabul edilmiştir. Nitekim Oğuz devletinde Yabgu'dan sonda gelen en büyük şahsiyet olduğu devlet idaresindeki mes'ul mevkiinden anlaşılın Dokak, Yabgu'nun bir Türk zümresi üzerine yapmak istediği sefere itiraz etmiş, bu yüzden çıkan kavgada kendisi yüzünden yaralanmış, fakat gürz ile vurduğu Yabgu'yu atından düşürmüştür. Bu mücadeleyi bahis konusu eden bazı kaynaklar, Dokak'ın İslâm ülkelerine karşı tertiplenen sefere engel olduğunu kaydetmekle bu Oğuz başbuğunu İslâm müdafii olarak göstermek istemişlerdir. Fakat o tarihlerde diğer Oğuzlarla birlikte Kınık boyunun dinî durumu iyice aydınlanmış değildir. Vaktiyle Selçuklu ailesindeki israil ye Mikâil gibi adlardan dolayı bu ailenin hıristiyanlığı veya musevîliği kabul ettiği iddiaları kuvvetli temellere dayanmayan tahminler olmaktadır. Oğuzlar'ın ancak X. yüzyıdık ikinci yarısından itibaren müslüman olmaya başlamaları ve Dokak soyundan ilk müslüman kişi olarak Selçük'un gösterilmesi sebebiyle, Dokak'ın da islamiyet ile ilgisinin bulunduğunu kabule imkân yok gibidir. O sıralarda Selçuklu ailesinin henüz eski Türk inancında olduğuna hükmetmek herhalde daha doğrudur.

X. yüzyıdık-feaştamda doğan Selçük'un, babası Dokak öldüğü zaman, 17-18 yaşlarında bulunduğu sanılıyor. Yabgu'nun yanında yetişmiş ve daha sonra babasının devletteki #Qtoek yerini işgal ederek, Yabgu Oğuzları'na subaşı (ordu kumandanı) olmuştu. Devletin askerî kuvvetini elinde tutan Sölçük'un Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücadele rol oynamış görünmekte ise de, hâtûnun (Yabgunun zevcesi) kocasını Selçük'a karşı tahrik ettiğine dair olan rivayet ve buna dayanılarak Selçük'un memleketinden yüz atlı ile kaçtığı hükmü sağlam esaslardan mahrum görünmektedir. Selçük'un güneye doğru hareketi ile başlayan büyük Oğuz göçünün daha ciddi, sebeplerden boşması gerekir W,- bu hususta kaynaklarımızda kâfi derecede aydınlatıcı bilgi mevcuttu?.'Tarihteki büyük Türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç sebebinin yer darlığı ve otlak- yetersizliği olduğu anlaşılıyor. Selçuklu göçünden bahseden kaynaklardan bir kısmı Selçük'un emri altındaki .kütelerin, kalabalık oluşları ve yerlerinin kâ-

fi gelmeyişi yenden, Mâveraünnehir'e doğru indiklerini tasrih etmişlerdir. Oğuz devletinin kışlık merkep Hazar ile Aral arasındaki, YarMent şehriden {bugünkü Cankent harabeleri) ayrılırken Selçük'un beraberince, başta Kın* boyu mensupları olmak üzere, diğer Oğuz kütelerinin külliyyetli miktarda at, deve, koyun ve sığır getirmiş olmaları bunu teyid eder.

Selçuk Sır-derya (Steyhun)%fi sol kenahtt)da yine bir Oğuz şehri olan CenÖ'e geldi (ihtimal 960'ı takip eden yıllarda). Yeni-kent'den uzak olmayan ve Mâverâünnehir'den göç etmiş müslümanların oturduğu, Türkler ile İslâm ülkeleri arasında bir sınır» şehri olan Cend'e Selçük'un gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Birçok kalabalık Türk kütelerinin İslâmiyete girdikleri bu devirde, dini inançlarına yabana olmadığı ve esasen Kâşgarlı Mahmûd'a göre, ahalsinin bir kısmı Türk olan bir müslüman bölgesinde yaşamak için zarurî ve ayrıca, siyasi imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü İslâmiyeti kabulü düşünen, böylece yeni çevrenin siyasî ve sosyal şartlarını kavramak suretiyle devlet adamlığı vasfını isbat eden Selçuk, Buhara ve Harezmi gibi civar İslâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte müslüman oldu. Bundan sonra kaynaklarımızda "Selçuklular" (Salçukiyân, Salâcika) diye anılan ve aynı zamanda, önce Kartuklar, sonra Oğuzlar arasında, İslâmiyete girmezden evvel dahi, siyasî bir tâbir olarak kullanıldığı anlaşılan Türkmen adı ile zikredilen bu Türk kütlesi, böylece siyasî ve sosyal yönden yeni bir hüviyet kazanmış bulunuyordu. Oğuz yabgununun, yıllık vergiyi tahsil etmek üzere Cend'e gelen memurlarını, "kâfirlere haraç vermeyeceğini" söyleyerek uzaklaştıran Selçuk; İslâmiyet için cihâda hazır "gazi" sıfatıyla, Oğuz devletine karşı mücadeleye girişiyordu. Kendisine sonraları "el-Melik'ül-Gâzî Selçuk" denilmesine sebep olan bu savaşlardan iki mühim fayda temin etti. Önce bir kısım müslümanların yardımlarını ve muharebelere katılmak isteyen Türklerin kendisine iltihaklarını sağladı, Sonra da Cend'de ve havâlisinde, yabgunun hâkimiyetini kırarak, müstakil bir idare kurmağı başardı. Kuvveti gittikçe artan Selçuk, komşu devletler tarafından tanınmak suretiyle devletler arası siyâset sahasında aldığı mevkiin ehemmiyetini; Mâverâünnehir'deki Sâmânî devletinin kendisinden yardım istemesi üzerine, oğlu Arştan (İsrail) kumandasında gönderdiği kuvvetlerle, bu devlete Karahanlılar karşısında galibiyet sağlayarak, isbat etti ki, bu sebeple Selçuklular'a Buhâra-Semer kand arasında Nûr kasabası civarında, yeni topraklar (yurt) verildi. XIV. yüzyıl tarihçilerinden Hamdullah Müstevfi "Selçukluların Mâveraünnehir'e gelişleri" şeklinde vasıflandırdığı bu hâdiseyi 375 (985/986) yılında göstermektedir. Nûr bölgesine gelen Selçuklular Arslan'ın emrindeki Türkmenler'di. Selçuklular bu yeni muhitlerinde, Mâverâünnehir için mücadele hâlinde bulunan Karahanlılar ve Sâmânîler gibi biri Türk, diğeri iranlı büyük ve teşkilâtli iki devlet arasında, siyasî maharet ve cesaretleriyle muvaffakiyetler sağlamayı başardılar. 992 de Sâmânî başkneti Buhara' yi zapt etmiş olan Karahanlı Buğra Harun'un hastalığına ilâveten Oğuz yardımı sayesinde Mâveraünnehir'e tekrar hâkim olan Sâmânî hükümdarı Nuh II. b. Mansur'un ölümünden (997) sonra Sâmânî devletindeki devamlı iç karışıklıklar (Faik, Ebû Ali Sîmcür, Beg-tüzün mücadeleleri) ve daha güneyde yeni ve kuvvetli bir devlet hâlinde gelişen Gazneliller'in Sâmânîler aleyhin» Horasan işlerine karışmaları, Selçuklular'ın Mâverâünnehir bölgesine karşı olan ilgilerini arttırmıştı. Karahanlı Nasr İlig-Han'ın Buhara'yı tekrar zapt ederek (Ekim 999) Sâmânî devletini yıktıktan sonra Karahanlılar'la mücadeleye giri-

şen Selçuklu ailesi mensuplarının taşıdıkları Yabgu, Yına^Inanç, Bey vb. gibi unvanlar Selçuklu idaresinde bulunan yeni hükümette eski Oğuz devlet teşkilâtının tatbik edildiğini göstermektedir. İbnü'l-Ömürü olduğu kaynaklarda belirtilen -Selçuk; böylece -dünya tesirinde' sürekli teftirler uyandıracak olan Selçuklu devletlerinin temelini atıp, onu teşkilâtlandırdıktan sonra, bir sınır şehri olarak siyasi ve tarihi ehemmiyeti daima takdir edilen Cend'de 1009'a doğru öldü. .

(ttfflKkrien "hükümdarlarından" birinin kızı ite-eylenmiş olduğu rivayet edilen Setçuk'un 4 oğlu vardı: Mikâri, Arslan (Jstötit^Üsuf, Musa. En büyük oğlu olan Mikf), babası hayatta iken biçsavaşta ölmüş (995'ten sonra) olduğu iç»K onun Htoğlu Çağrı ve Tuğrul dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir. Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak, yabgu -Unvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idare başına geçmiş, erken öldüğü tahatimgolilan (985'ten sonra) Yusuf yınat unvanı İte ve inanç ün* vanı aldığı tahmin edilen ve bilâhare yabgu olarak uzun müddet yaşayan (öl. 1064'ten sonra) Musa, Arslan'm yardımcısı durumunda bulunmuş, o sırada en çok 17-20 yaşlarında olmaları gereken JyğBIHve ÇağrıJtardeşler ise, bey olarak Mâverâünnehir'e indikleri, zaman Buhara - Semerkand bölgesi, üstelik Gazneliler ile de anlaşma hâlinde olan Karahanlılar'ın eline geçmiş bulunduğundan, Karahanlılar ile doğrudan doğruya karşılaşma mevkiinde kalmış oluyorlardı. Fakat Karahanlı Nasr Han Selçuklulardan çekiniyor mümkün olursa kuvvetlerinden faydalanmak maksadıyla, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla beraber, karşılıklı güvensizlik havası vardı. Bu esnada Tuğrul ve Çağrı Beyler diğer Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a müracaata karar vererek, onun arzusu üzerine Talaş havalisine gitmişlerse de, orada Tuğrul Bey'in Han tarafından tevkif edilmesi aralarının açılmasına sebep olmuş, Çağrı Bey'in şiddetli bir baskısında Buğra Han'ın kuvvetlerini mağlûp ve kumandanlarından bazıları esir alması neticesinde, Tuğrul Bey kurtarılmıştı. Bu hâdise Mikâil-oğullarına bağlı kütelerin içinde buldukları müşkül durumu gösterir. Tekrar Mâverâünnehir'e döpdükteKîlfiman da, Nasr Han'ın 403 (1012/1013)'te ölümü üzerine, Buhâra'da hâkimiyet kuran Karahanlı ailesinden Ali Tigin'in mukavemeti ile karşılaşılsy., Bu sırada Keş (Yeşil-şehjr) ile Nahşep sahralarında oturan Selçuklular'ı uzaklaştırmak için Ali Tigin-i Türkistan melik ve sultanlarına" mektuplar yazacak, yardım istemimi, siyasi tazyik ve yer sıkıntısı altında bulunan Selçuklular'ın Çağrı Bey idaresindeki doğu Anadolu'ya meşhur akını (1018-1021) bu sebeple olmuştur.

Çağrı ve Tuğrul Beyler, kendileri için daha elverişli bahalar bulabilmek Özere-, Hr keşif seferi yapmak hususunda anlaşılabilir. İfa Tuğrul Bey laarru2dari uzak saharalaref çekken ağabeyi Çağrı Bey, 3.000 kipte süvari-kuvveti başında batı tetikametinde, Anadolu'ya doğru hareket ettirildi. Bizans sınırları eskiden ben onlarca malûmdu. Daha 964 ve 966'da Horasan'dan Ermeniyeye bölgesine gaza iş kalabalık gönüllüler gelmişlerdi. Bunların arasında Türklerin de bulunduğu, Çağrı Bey'in Azerbaycan havâlisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır! Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek 1018'de "rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı miferakçî Türkcmenleriiie, Van gölü etrafında Ermeni Vas-puragan»»lğrtopraktetf»RdîfJ)örürüdü ve karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratarak, ülkenin batı kısmını hâkimiyet altına aldıktan sonra, kuzeye, Şeddadîler arazfeinesd&ğru yöneldi; Nahçivan havâlisinde, GÖröü-teivvetleri savaşa cesaret edemeyerek çekildikleri İçift, askerî cevelânlarda bulundu ve daha kuzeyde kert*

dişini durdurmak isteyen Ani kiralığının Bıcnı kalesi kumandanı Vaşak Pahlavunu'nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği bozkır usulü savaş sayesinde mağlûp etti. Türk tazyikinden dolayı Vaspuragan kralı Senekherim idaresinde Ermeniler'in yurtlarını terk ederek, orta Anadolu'ya gittikleri bu akın münasebetiyle Çağrı Bey bütün Ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra, Mâverâünnehir'e, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Horasan'dan geliş ve geçişine Gazneli kuvvetleri engel olamamışlardı. Çağrı Bey bu büyük keşif seferinin neticelerini, Barhebraeus (13. y.y)'un kaydettiği üzere, Selçuklular'ın, "Ermeniyeye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kenrttdlerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı " şeklinde kardeşine bildiriyordu.

b - Selçuklular'ın Horasan'a Geçişleri

Ali Tigin, Arslan Yabgu ile ittifak hâlinde idi. Ali Tigin'i destekleyen Arslan Yabgu'nun da kudret ve nüfuzu artmış ve o bir taraftan Karahanlılar'ın, diğer taraftan Gazneliler'in dikkatini özerine çekmiş bulunuyordu. Mâverâünnehir bu iki büyük devletim hâkimiyet turamı tahrik eden bir ülke olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han (ölm. 1032) kardeşi M Tigin'in oradan atılmasını isterken, daha 40? (W1fffl017) senesinde kuzeydeki Harezmi bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmûd, hâkimiyetini Mâverâünnehir'e doğru yaymak arzu ediyordu. AB Tigin, 1024'te mevkiinden feragat eden Karahanlı "büyük kağan"ı Mahsur yerine geçen Yusuf Kadir Han'ı "büyük kağan" tanımamak için cephe aldığı bir sırada, Sultan Mahmûd'a da Mâverâünnehir ahâlisinden Ait Tigin'den şikâyet eden mektuplar gelmekte. W. fier iki hükümdar Buhara bölgesini bu huzur kaçırıcı komşudan kurtarmakta fikir birliği hâlinde idiler. Fakat onları Arölan Yabgu ve Türkmenleri düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmûd arasındaki tarihî Mâverâünnehir görüşmesi vuku buldu (1025). XI. yüzyıl tarihçisi Gardîzî'yi göre, bütün "iran ve Turan meselesinin" görüşüldüğü bu tantanalı mülakatta, Kadir Selçuklular'ın kalabalık ve savaşçı kimseler olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını belirttikten sonra, onların hattâ Gazneli devleti için de tehlikeli bir duruma girmelerinden önce Türkistan'dan ve Mâverâünnehir'den alınıp-götürülmelerini sultandan rica etti. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, Türkistan ve Balhan dağları bölgesinde on binlerce süvariye sahip olduğu meşhur ok gönderme hikâyesinden anlaşılabilir ve mertliği, savaşçılığı, şimşek ve yıldırım gibi avının üzerine düşmesi dolayısıyla kendisinden bütün Türkistan hükümdar ve Afrasyablılar'ın korktuğu Selçuklu" Arslan'ı kurnazlık ve hile ile yanına Semerkand'a getirerek, tevkif etti ve Hindistan'da Kâlinçar kalesine sürdü. 7 sene mahbus kaldığı kalede nihayet ölen (1032) Arslan Yabgu'nun tevkifi hâdisesi mühim neticeler vermiştir. Önce, adları geçen yerlerde Selçuklu idaresi sona ermiş ve başsız kalan Türkmenler şuraya buraya dağılmış, beyleri tarafından Sultan Mahmûd'a yapılan müracaat sonunda 4.000 hane kadarı, uzak tehlikeyi sezen Gazneliler'in Tûs valisi Arslan Câzib'in şiddetli itirazına rağmen, Horasan'a nakledilerek, Nesâ, Bâverd, Farâve havalisine yerleştirilmiştir (Irak Türkmenleri). İkincisi, tevkifinin cereyan şeklini tasvip etmeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler; ile Arslan'm oğulları, yani Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, bu haksız muameleyi unutmamışlardır ki, bunun Selçuklular'ın Gazneliler'den intikam almalarına sebep olduğu görülmektedir. Üçüncüsü, Arslan'm tevkifi üzerine, Selçuklu tarihinde birinci plâna geçen Çağrı ve Tuğrul Beyler yolu ile imparatorluk hanedanı Mikâil nesline intikal etmiştir.

Çağrı Bey'in doğu Anadolu seferinden sonra Mâverâünnehir de «W kardeşine fuK ve itibarları artmış, kendilerine yeni «HhafcJan^ilhasa amca arı Arstarfm tevki-finden sonra çoğalmış, böylece onlar kudretli fctataruma yükselmişlerdi. Kfendfleri Türkmenler'in JSIT başbuğları olmakla beraber, teşkilât gereğince, diğfer amcalar* Musa (İnanç)'yi yabgu seçmişlerdi. Gazneli Sultan Mahmûd Mâverâünnehir merkatına geldiği sırada Buhâra'dan kaçan, fakat sultanın aynimaemr müteakip tekrar yerine dönerek hâkimiyetini devam ettiren Ali Tîgirt, Arslan zamanındaki durumu muhafaza etmek düşüncesi SfrTuğrul ve Çağrı Beylere elçiler göndererek» onlafm da vaktiyle Arslan gibi, Karahanlı devletine "iştirak" etmelerini" teklif etmi^ . Fakat teklifin bir hileden ibaret olduğunu sezen Selçuklu reisleri taralıncite^ipta Gazneli Mahmûd'un evvelce yaptığı Horasan'a gelmeleri teklifinde olduğu gibi, reddeli-lince bozmak ve onları birbirlerir@ilöşürmek içfti, fırsat aramış ve münasebet mırmağa muvaffak olduğu (Musa yabgunun oğlu) Yusuf'u, geniş topraklar karşılığında, Türkler'in yabgusu (İnanç Yabgu) tâyin edip, Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı harekete geçirmek istemişti. Yusuf buna taraftar olmayınca da, Ali Tigin emri ile, Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklular'a yapılan bir bas-kında öldürüldü. Fakat bu ağır hareketin intikamını Musa Yabgu ite birlikte Tuğrul ve Çağrı kardeşler, çok geçmeden Karahanlı ordusunu mağlup ederek Alp Ka-ra'yı öldürmek suretiyle aldılar (Ocak 1029). Ancak, Ali Tigin bütün kuvvetleri ile dört taraftan taarruza geçerek verdirdiği pek ağır kayıplar neticesinde Selçuklular Harezme doğru çekilmek zorunda kaldılar ve orada Gazneliler'in valisi bulunan Harezmsah Altuntaş'ın gösterdiği bölgede oturdular. Bu sırada Sultan Mahmûd'un ölümü (1030) ve yerine oğlu Mes'ud'un tahta geçmesi ile, Gazneli siyasetinde vu-kua gelen değişiklik, yani Mes'ud'un Ali Tigin'e cephe alması, Seiçuklular'ın duril* munun tekrar düzelmesine yardım etti. Çünkü başkenti tehlike geçiren Ali Tigfrv Selçuklular'a yanaşmak mecburiyetinde kaldığı gibi, GazhşHter'e karşı onunla an-laşmış bulunan Türkmenler'in dostu yeni Hârezm valisi Harun da büyük faydalar beklediği Selçuklular'a fazlası ile itibar etmek lüzumunu duymuşta Böylece Gaz-neliler aleyhine üçlü bir ittifak meydana gelmiş oldu ki, bu devletlerarası münase-betlerde Tuğrul ve Çağrı beyler, Yabgu'nun Türkmenleri ve Ymallılar'ın (¥%\$% bağılı Türkrhenier) hep birlik halinde yer aldıkları, Buhâra-Harezme arasında seyren-den, Selçuklu kütlesinin yeniden bir role sahip olmaları demektir. Fakat bu sırada birbirini takip eden iki hâdise Selçuklular'ı bir tere daha çok müşkül duruma dü-şürdü. Bunlardan biri, eskiden beri Selçukluların baş hasmı olan ve aralarında "ka-dîm bir kın ve kan düşmanlığının hüküm sürdüğü, -Oğuzlann Baranlı (Koyunlu) boyundan Yeni-kent yabgusunun oğlu ve Cend hâkimi- Şah-melik tarafından kor-kunç bir baskına uğranmalarıdır. Selçuklulara adım adım takip eden Şah-meBk ?j£^{ce} i^o y^{und}an geçerek, ga^{fii} avladığı Türmenfer'den 7-8 000 kişi öldürmüş (425 yıl. Kurban Bayram.= Kasım 1034), bir hayli at ele geçirmiş ve esir almıfı Perişan hâle gelen Selçuklular, Harezm'deki yurtlarını terk ederefc Ceyhun'u geç-mek zorunda kurtar. Fakat Selçuklu desteğini kaybetmekten korkan Harun'un ri-Mütfeksiz kalan Harun işini halletmenin Gazneliler baidndan

Tigin oğularının da teayikine uğradıkları fşm, sıkışık durumda ancak Horasan'a geçebilecek olan Selçuklular olduğu, Gazneli JS Ahmed b Abdls-Samed'in sözlerinden anlıktadır. Çünkü@!^ durumu meydana idi:

Arştan Yabgu'mffi tevkifinden sonra, Nesâ, Bâverd ve Farâve taraflarına geçiril-diklerini gördüğümüz bu Türkmenler Kızıl, Boğa (Buka), Yağmur ve Göktaş adlı re-islerinin idaresinde idiler ve kısa bir müddet huzur içinde yaşadıkları ve bu esnada Türkistan'dan gelen yeni kütelerin veya İran'da dağılık hâlde bulunan Türkmen-ler'in kendilerine iltihakları ile çoğaldıktan sonra, asayışı bozucu inzibatsızlıklar göstermeğe başlamışlardı. Bölge halkının şikâyetleri üzerine, Sultan Mahmûd'un emri ile Tûs valisi Arslan Câzib onlara karşı hareket geçmiş ise de boyun eğme-yen Türmenler, zaman zaman Dihistan ve Balhan dağlarına çekilmek ve tekrar karşı darbeler indirmek suretiyle Gazneli kuvvetlerinin tam başarı kazanmasını imkânsız kılmışlardı. Bu sebeple Sultan Mahmûd bizzat sefere çıkmak zorunda kalmış (1028) ve onları Ribât-f-Ferâve'de ağır bfr mağlûbiyete uğratmıştı. Dağılan* Tfcrk-menler'den Kızıllılar ve Yağmurlular (yâni Kızıl ve Yağmur emrindekilere) Balhan ve Dihistan bölgesine çekilmişler, bir kısmı da Kirman'a inmişlerdi. Sultan Mahmûd'un, Horasan'dan çıkarmakla beraber, kesin itaate alamadığı Türkmenler'i daima tehlikeli gördüğü, kendi devlet sınırları dışında dahi onları takip etmeğe çalışmasından bellidir. Kirman'a gidenler oradan İsfahan'a geçerek, Alâ'üd-devle Kâkûye'ye iltica etmişler ise de, Sultan Mahmûd'un siyâsî baskısı neticesinde, ken-dilerini öldürmek için hazırlanan tertiplerden güçlükle kurtularak, batı istikametinde harekete geçmişlerdi. Bunlar Boğa ve Göktaş ile diğer iki reis idi. Bununlar bera-ber, Sultan Mahmûd öldükten sonra, yerine geçmek isteyen oğlu ve o zaman Rey valisi Mes'ud, kuvvete olan ihtiyacından dolayı, yine Oğuzlar'a müracaat ettiğinden, Balhan'a çekildiğini söylediğimiz Yağmur ile birlikte, Azerbaycan'a doğru gitmekte olan Boğa ve Göktaş'ı tekrar Horasan'a davet etmişti. Bu türkmenler'den bir kısmı, Kasım 1030'da Gazneli ordusunda Mekrân'ın zaptında yararlık göstermişler, Irak'ta, Hindistan'da, Lâhor'da faydalı hizmetler görmüşlerdir. Fakat Oğuz-lar'a hâlâ da güvenemeyen Sultan Mes'ud'un, Türkmenler'i Gazneli kumandanla-rından Hâcib Humartaş'ın emrine bağlama teşebbüsü ve bu hususta Irak başkumandanı Taş-ferrâş'a verdiği emir ile onları tazyike başlaması, nihayet Türk-menlerinden ayrı bulunan Yağmur başta olmak üzere Irak'a gönderilmiş olan Oğuzlar'dan 50 kadar başbuğ'un Taş tarafından öldürülmesi (1033 baharı) Mâve-râünnehir'den mütemediyen yeni iltihaklar ile artan Türkmen kütelerinin intikam hissi ile ayaklanmalarına sebep olmuş, böylece Merv, Tirmiz, Tûs, Serahs, Nesâ, Bâdgîs, Bâverd ve Dihistan bölgesinde, bilhassa Yağmurun oğlu idaresinde Ho-rasan'ın batısında Gazneliler ile mücadele alevlenmiştir. Kendine karşı Ceyhun ötesindeki üçlü ittifakın tesirlerine Horasan'ı kapamak maksadı ile türlü tedbirlere da başvurmak zorunda kalan Sultan MeS'ud ve#ri ve en büyük kumandanlarını. Çeşitli yollardan bu bölgeye sevkedip kendisi de yola çıktığı hâlde tutamadığı Türkmenler Rey, Damgan havalisini alt-üst ettiler ve fitler ile desteklenen Gazneli ordusunu bozguna uğrattılar, Taş'ı ve diğer mühim kumandanlarını öldürdüler. Bir Gazneli mukavemeti daha kırdıktan sonra (1034), Azerbaycan'a yönelerek, daha evvel oraya gelmiş olan soydaşlarına katıldılar.

Çağrı ve Tuğrul Beylere gelince, yukarıda söylendiği gibi, onların yardımı ile Horasan'ı zapta hazırlanan Hfcun'un ortadan kaldırılması zor olmadı; e bir suikast neticesinde öldürüldü (Nisan 1035) ve gerçekten de Gazneli devletinin hem iç, hem dış mesele olarak düşünmek mecburiyetinde kaldığı en mühim hususun Selçuklu-Türkmen meselesi olduğu, bir kere deha anlaşıldı. Harun'un ölümü dolayı-

siyle bir destekten mahrum kalan, aynı zamanda, bir yandan Şah-melîttin, Wı yandan d&Aî ilgin oğullarım tazyikler» «tında bulunan, son baskın yüzünden hayli zayıflamış olan Sucuklular için, Gazneli devletinden tefti almaksızın, Horasan'a geçmekten başka çare kalmamıştı. Tuğrul ve Çağrı Beyler, yanlarında Musa Yabgu 10 kuvvetleri, Yalılar (Yusuf YınaPm oğlu, Tuğrul Bey'in ana bir üvey kardeşi İbrahim Yrtal ve kuvvetler) olduğu hâlde, 1035 Mayıs ayında Ceyhun ırmağını aşmak suretiyle Ğaineö topraklarına girdiler. Sayıları azdi fakat Merv ve Nesâ'ya doğru «erleslikçe çoğalıyorlardı. Horasan'da kalmış olan kısmen reissiz Türkmenler ve ayrıca Harezmliler eski Selçuklu âilesinin btr M üflü mensubu etrafında toplanmakta tereddüt etmiyorlardı. Selçukluların böylece Horasan'a geçişleri tarihin tnüftim-hâd'isilerinden birini teşkil etmiştir. Zira Mri cesaret ve şecaati, diğeri yüfe-sek devlet adamlığı vasıfı ^-siyaset zekası ile tarihte şöhret yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler en büyük iki Törfc-islâm siyasî? teşekkülünden ilkinin, Selçuklu İmparatorluğum^ temellerini Horasan'dâ-'âtmışlardır.

Selçuklu başbuğları Nesâ'ya geldiklerinde, Gazneliler'in Horasan vezirine mektup yazarak, yersizlikten müşkül durumda olduklarını, burada kendilerine yurt verilmesi için sultanın nezinde aracılık yapmasını rica ettiler. Bundan büyük telâşa kapıldıkları görülen Gazneli devlet erkânının derhal yaptıkları toplantıda, Sultan Mes'ud'un süratle onların üzerine yürünmesi fikrine karşı, o zaman 10.000 kişilik bir süvari ordusuna sahip oldukları bilinen ve esasen gelişmeleri, hazırlıklı olarak ve dikkatle takip edilen Selçuklular meselesini daha doğru değerlendiren Gazneli vezirinin ihtiyat tavsiyesi yerinde görüldü. Bunun üzerine Selçuklular'a karşı Nesâ'ya değil de, şimdilik Nişâpûr'a giden sultan, orada yine kendi fikrini tatbik e girdi ve "bütün Türkistan'ı zapta yetecek" bir ordu hazırlattı. Fakat Hâcib Beğ-toğçJı kumandasında harekete geçen ve fillerle takviyeli bu ordu Nesâ sahrasında Selçuklular tarafından ağır bir mağlûbiyete uğratıldı (1035 hazirarıpır\ eon haftası). Seiçuklular'ın Gazne devletine karşı kazandıkları bu ilk zafer kendilerine büyük bir güven sağladığı gibi, burada bir devlet kurmak imkânının mevcudiyetini gösteren ilk alâmet olmuştur. Nitekim zaferden sonra iki taraf arasında "elçiler" teatî edilmiş ve Gazneli devleti tarafından Selçuklular'a bir nevi muhtariyet tanınmıştır: Nesâ, Farâve ve Dihistan vilâyetleri üç Selçuklu başbuğuna veriliyor, ayrıca onlara hiTat, menşur ve sancak gönderiliyordu (ağustos 1035). Fakat Seiçuklular'ın bununla ftifo etmedikleri, akınlarını Belh ve Sistan'a kadar genişletmelerinden, Harezmsşeh İsmail Handan ile siyasî münasebetler kurmalarından ve Horasan'dan üç vilâyet daha istemelerinden anlaşılıyordu. Bunun üzerine Mes'ud. TQJKmenler'i Horasan'dan bu defa tamamiyle çıkarmak için, büyük bir ordu topladı. Fakat şimdiye kadar da belirtildiği üzere, siyasî görüşten uzak ve üstelik de eğlenceye düşkün bir adam olan Sultan Mes'ud, Gazne devletinin başında dolaşan bu büyük tehlike karşısında dahi muharebenin idaresini kumandanlarına bırakıp, kendisi Hindistan fütuhatına gidiyordu! Nişâpûr'da bulunan Gazneli ordusu başkumandanı büyük Hâcib Subaşı, Hindistan'daki sultandan aldığı kefcin emir üzerine Selçuklular'a karşı hareket etti ve Serahs yatanlarında vukua gelen savaşta (1038 mâyıftnın 3.mmm% bilhassa Çağrı Bey'in büyük gayretleri ile, ağır bir hteimete uğradı. Bu mm Selçuklu zaferi Horasan krt'aeını doğrudan doğruya Selçuklu idaresine sokan keefrmeticöli bîr savaştı. Çağrı Bey Merv, Musa Yabgu Serahe'ı Tuğrul Bey ise Horasan'ın başşehri Nişâpûr'u almıştı; İbrahim Ytotlto, öncü ve temelle! sıfa-

ti ile, Gazneli kuvvetleri taraf ıdan terkedilmiş olan Nişâpûr'a gelerek, halk ile yaptığı konuşmadan Selçuklu başbuğlarının öteden beri ısrarla gerçekleştirmek istedikleri devlet kurma hedefine ulaşıldığı ve bu devletin başına da Tuğrul Bey'in geçirildiği anlaşılmaktadır. Merv'de "Melik'ül-Mülük" unvan» ile Çağrı Bey .adına .hutbe okunurken, İbrahim Yınal'irt'es-Sultân-ul-Muazzam" Tuğrul Bey adına hutbe okumağa başladığı (mayıs 1038) Nişâpûr'a haziran ayında parlak bir törenle Tuğrul Bey girdi. Maiyetinde 3.000 atlı vardı. Kolunda, Türk hâkimiyet alâmeti olarak yay taşıyordu. Sultan Mes'ud'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı olan Kadı Sâid kendisine "Efendimiz" diye hitap etmişti. Derhal yeni Selçuklu idaresini teşkilâtlandırmaya geçildi ve etrafa memurlar tâyin otundu ve eski Türk geleneği gereğince ileride zaptedilecek mahaller, Tuğrul Bey tarafından diğer Selçuklu reislerine tevcih edildi. Abbasi halifesi el-Kaaım bi-emrillâh tarafından Nişâpûr'a elçi gönderilmesi Selçuklular'ı haklı olarak memnun etti; zira bu halifenin Horasan hâkimi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey'i tanınması mânasına gelebilirdi.

e - Selçuklu Devletinin Kuruluşu

Horasan hâdiselerini haber alan Sultan Mes'ud'un süratle harekete geçtiği sıralarda Çağrı Bey Tâlekan ve Faryâb taraflarını zapta uğraşılıyor, süvarilerinden bir kısmı da Belh kapılarında görünüyordu. Sultan 300 savaş filii ile desteklenen 50.000 süvari ve piyadeden kurulu bir ordu başında Belh'e geldi ve hemen Serahs'a doğru yöneldi. Sultanın kumandasında ve devrin tarihçisi Bayhakî'ye göre "Bütün Türkistan'ın da mukavemet edemeyeceği kadar büyük ve teçhizatlı" olan bu ordu etraftan katılan yeni kuvvetler ile durmadan artıyordu. Çağrı Bey Serahs'ta idi. Tuğrul Bey de Nişâpûr'dan hareketle oraya gelmiş ve Musa Yabgu ile birlikte Selçuklu başbuğları bîr araya toplanmışlardı. Emirlerinde 20 bin süvariden kurulu bir ordu vardı. İçlerinde muharebe etmek kararında olan bilhassa Çağrı Bey idi. Ramazan 430 (mayıs 1039) 'da başlayan ve uzun süren muharebelerde Selçuklular yıpratma savaşları yapmak üzere, dağınık şekilde, çöllere çekildiler. Gazneli ordusu tarafından sahralarda takip edilmeleri imkânsızdı. Bu esnada Suttan Mes'ud Selçuklular tarafından boşaltılmış olan Nişâpûr'a girdi (kasım 1039). 'Seiçuklular'ın yer yer ve devamlı taciz akınları arasında Gazneli ordusunun sahra savaşları için yetiştirilmesine çalışıldı. Bahar gelince, Selçuklular yine Çağrı Be/ki İsrarları neticesinde ortaya çıkıp, Sultan Mes'ud'u karşılamaya karar verdiler. Sultanın kumandasındaki Gazneli ordusu önünden yavaş yavaş Serahs'tan kuzeye, çöle doğru çekildiler. Bu yoku* sahada bütün kuyuları bozuyor, arkalarından gelen ve fasılasız ara hücum ve baskınlar ile sarstıkları, aşağı-yukarı 100.000'lik orduyu susuz bırakıyorlardı. Nihayet Selçuklular Merv yakınındaki Dandânan hisan önünde muharebeyi tabut ederek, 3 gün boyunca bütün şiddeti ile devam eden savaşta Gazneli ordusunu korkunç bir hezimeye uğrattılar ve büyük kısmını imha ettiler (7-9 ramazan 431» 22-24 mayıs 1040), hazineleri ve pek çok silah, malzeme ele geçirdiler. Sultan Mes'ud, maiyetinden 100 kadar atlı ile kaçabildi ise de Hindistan'a giderken yolda kendi adamları tarafından öldürüldü. Bu, Selçuklu İstiklâl savaşı idi. Artık Cend'e geldikleri yıllardan beri süregelen çetin mücadelelerden sonra, emellerine kavuşmuşlar, Horasanda müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı.

ç-Sultan Tuğrul Bey:

Muharebenin son günü cuma namazından sonra yaptıkları toplantıda, Tuğrul Bey Selçuklu devletinin sultanı ilân edildi. O devrin âdeti gereğince, civar J^pm-darlara fetih-nâmeler gönderildi. Daha sonra aynı ay içinde Mevr'de akdettikleri ve Tuğrul Bey'in konuşması ile açılan büyük kurultayda mühim kararlar alındı. Bu kararlar gereğince, Tuğrul Bey'e imzasını taşıyan bir mektup, Selçuklu elçisi Ebû Ishâk'uf-Fukkâî ile, Bağdad'a gönderildi. Halifeye hitap eden bu mektupta Son durum arz olunuyor ve Horasan'da adaletin tesis edildiği, hak yolunda yüfünâceği, Emîr^-müminîn'e olan sadâkat beffihliyordu. Yine alınan karar tatbikatından olmak üzere, ülke ve ileride zaptedilecek memleketler Selçuklu hanedanına mensup üç başbuğ arasında taksim edildi: Seföfi^ve Belh şehirlerinin dâhil bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzere, Melik'ul-Mülük Çağrı Bey'e ve terat merkez olmak üzere, Büst ile Stöfân havalisi MUİMiyabgu'ya ve nWve sultan sıfâft ile başkenfftişâpûrtla kalan Tuğrul Bey, Irak bölgesini aldı. Hanedanın ikinci derecedeki âzasından İbrahim Yinal Kuhistan'a, Kutalmış (Arslan Yabgu'nun oğlu) Curcan ve Dâmgan'a ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd, Kirman havalisine tâyin edilmişlerdi; bunlar Sultan Tuğrul Bey'in emrinde idiler.

Selçuklu fütuhâtı bu esas üzerinde devam etti: Yabgu Kelân (büyük yabgu) di-°ye anılan Musa 5.000 süvari ile Herat'ı zaptettikten sonra, 1040 senesi sonunda Sistan'a giden ve orada kasım 1041'de hâkimiyetini kurarak Yabgu adına hutbe okutan (Yusuf Yinal'ın oğlu ve İbrahim Yinal'ın kardeşi) Ertâş, Selçuklular'a tâbiyetini arz eden Sistan hâkimi Ebu'l-Fazl ile birlikte, bölgede ve Büst havalisine tama-miyle hâkim oldu ve orayı Selçuklular'a bağladı. 1054 ekiminde Sistan'a gelerek Hind Denizi sahilindeki Mekrân bölgesini de Selçuklular'a bağlayan »Çağrı Bey'in oğlu, YâkûtTnin bu bölgeye hutbeyi babası adına okutma teşebbüsü, Tuğrul Bey'in müdahalesi ile durduruldu. Muizz'üd-devle ve Fahr'ül-mülk İâkapları ife anılan Musa Yabgu, 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a karşı saltanat dâvasına kalktığı için sığındığı Herat kalesinde yakalanarak, sultanın huzuruna gşfirildi. Alp Arştan bu büyük amcasını affetmiş, bir müddet kendi yanına alıkoymuş ve daha sonra ona Mâzenderân'ı iktâ etmiştir. Sultan Tuğrul Bey'in Harezmi seferi esnasında, Kirman'a kaçan Cend hâkimi, meşhur Selçuklu düşmanı Şahmelik, Ertâş tarafından yakalanarak, Tuğrul Bey'e gönderilmiştir. Sistan'da Selçuklu hâkimiyetinin yefc leşmesinde büyük gayrötler sar'eden Ertâş Tabes'de bir suikast neticesinde öldürüldü (440= 1048/1049).

Kirman'a gönderildiğim söylediğini Çağrı Bey'in oğlu, Kara Arslan Kavurd 1041'den itibaren boralarda Buveyhîler'e karşı faaliyete geçmiş ve emrindeki Türkmen kuvvetleri şiddetli mukavemetle karşılaşmış ise de, bizzat kendisinin kumanda ettiği 5-6.000 kişilik süvari kuvveti ile Kirman'm kuzey bölgesi öten Serdsîr'e girmiş {«J81:başlar4v«:°ihayet baş şehre kapanan Buveyhî? Abû Kâlicâr'ın naibinden şehri tesüm aJmifi Kirman'ın güney bölgesindeki dağlık Germefri' de, eşkiya Kuf8 ve Kûfec reislerim bi* baskında kılıçtan geçirmek suretiyle, kurtarmış böylece bütün Kirman'ı Selçuklu hâkimiyeti altına sokmuştu. Kendiliğinden tâbiyet arzeden j#femüz emirliği üzerinden ,^öiği Arabistan yarımadasındakfc&Imman'ı Selçuklu idaresine bağlamakla geniş bir ülkeyi ele geçirmiş bulunan Kavurd, küçük kardeşi Alp Arslan'm Selçuklu tahtına çıkması üzerine saltanatta hak iddiası ile isyan etti

ve Alp Arslan'ın Kafkas seferini yanda bırakıp, süratle Kirman'da görünmesi neticesinde, sultandan af ricasında bulundu ve affedildi. 469 (1067) senesinde tekrar isyan ettiL Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'm veliht olarak adını hutbede okutmak istemiyordu. İmparatorluk kuvvetlerinin Kirman'a gelmesi üzsrine anan diledi ve tekrar affedildi. Alp Arslan ölürken yaptığı vasiyetler arasında. 460 (1068)'tan sonra Fars'a hâkim olan Kavurd'un elindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulması da vardı. Kavurd, Melikşah suttan olunca, Rey şehrini ele geçirerek kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete g€tti. Melikşah ve NteârcVüi-mülk^ idaresindeki kuvvetlerle yaptığı Hemedân civarındaki savaşta (15 Mayıs 1073) mağlûp oldu, yakalandı ve daha fazla karışıklıklara meydan vermemek için, gizlice kendi yayının kirışı ile boğduruldu.

Melik Çağrı Bey de Selçuklu devletinin doğusunda kendisine ayrılan ülkeleri zapta girişmişti. 1040 sonbaharında kuşattığı mühim Belh şehrini, Gazneli ordusunu mağlûp etmek suretiyle aldı. Müteakiben Cûzcân, Bâdgîs, Huttalân «s diğer Tuharistan şehirlerine hâkim oldu. 1043 senesinde, Tuğrul Bey ile birlikte, Harezmi seferini yaptı. Bölge Selçuklu devletine bağlandı. Çağrı Bey 435 (1043/1044)'te hastalandığı zaman, ülkesi oğlu Alp Arslan tarafından korunmuştu. Yeni Gazneli kuvvetlerinin mağlûp edilerek uzaklaştırılması Alp Arslan'ın kazandığı ilk başarı olmuştu. Sonra Tirmiz ve civarını zapteden Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idaresini Alp Arslan'a tevdi etti. Alp Arslan, idaresindeki ülkeleri almak için gelen Karahanlı Arslan Han'ı geri püskürttü ve Karahanlı hükümdarı Çağrı Bey ile yaptığı anlaşmada adı geçen bölgelerde Selçuklu hükümdarlığı tanıdı. Çağrı Bey'in Gazne'yi zaptetmek için yaptığı neticesiz teşebbüsten doğan uzun süreli mücadelelerde bilhassa Alp Arslan büyük yararlıklar göstermiş, 1050 sonbaharında Fars bölgesini alarak, buradan Buveyhîler'i uzaklaştırmıştır. Nihayet 1059'da tahta çıkan yeni Gazneli sultanı İbrahim ile Çağrı Bey arasında sulh yapılmıştır ki, iki devlet arasında Hindukûş dağlarını sınır çizen bu andlaşma 50 yıl kadar devam etmiştir.

Selçukluların başlangıcından beri, hayrt* verici cesareti, büyük kumandanlık kabiliyeti ile devletin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan, zekâsını ve siyasî thatasrılı üstünlüğünü takdir ettiği küçük kardeşi töğftil Bey'in devletin reisi olmasına fiza gösterecek kadar mahviyet sahibi olan Çağrı Bey Sori hâdiselerden sonra hastalandı ve 70 yaşında olduğu halde Serahe cehrinde vefat etti (safer 453 »fftert 1060). Naaşt,dahasonra Alp Arslan tarafındanMerVdfeyapmtteintürbeye nakledildi. Anadolu Selçuklu âliesinin dışındaki bütün Selçuklu hânedalarının atası oto Çağrı Bey'in Hatice Arslan adlı kızı halife el-Kaaim bi-emrillâh 9e evli idi.

Selçuklu devletinin hâkimiyeti böylece doğu, kuzey ve güney yönlerinde yayılırken, batıda da Tuğrul Bey'in idaresinde geniş ölçüde fütuhât gelişmekte idir

Tuğrul Bey bizzat gittiği Taberistan, Curcân havalisini devlete bağlar ve oradaki Bâvendî ve ziyârî {Vaşm#h1} hanedanlarını tâbiyetine alırken [433 = 1041/1042] İbrahim Ynafir İranlı an mühim merkezlerinden olan Ray'ı aaptechp, burayı hareket üssü yaparak, BerüdrdH ve arkasından .Cibâl bölgesinin başlıca şehri Hemedân'ı rKftkuyelerden Almıştı, Burası 4»£1045/1046) 'de kesin olarak Blçukk*-lar'a Intteal etmiştir. .1042'de Rey'e geldiği zaman İbrahim Yinal tarafından törenle karşılanan Tuğrul Bey, Nişâbü'ru bırakarak, iütûhat sahasına daha yakın olan Rey'i başkent yaptı ve şehrin imâr edilmesini emretti; arkasından Taberek, Kazvîn, İsta-

han, Dihistan ve havalisini, buraların mahallî hâkimlerinden bazılarını tâbiyetine kabul etmek, bazılarını yerlerinden çıkarmak suretiyle, Selçuklu devletine bağladı ve İbrahim Yaratl ve Kutalmış idaresinde sevkettiği ordular Dfoever, Karmîsîn ve Hulvân'ı zaptetdiler (1042/1048). Buveyhîefin elinden çılaan bu bölgelerde Sultan Tuğal Bey ve İbrahim Yınal adlarına hutbe okundu. İbrahim Yınaf Kinkîveir, Sermac. kalesi ve Şehrizûr'u aldıktan sonra, Tuğal Bey'in emri üzere, Azerbaycan'a gâtti. Tuğrul Bey'den önce ve o sıralarda Türkistan'dan yeni gelen Tüfflmenterth buralardaki harekâtının önlenmesi için halife el-Kaaım bHemrHlâh tanınmış İslâm hukuk bilginlerinden, e£A!ıkâm'us-suitâniye* yazarı, Kaa2i'l4çuzât el-MâverdFyi Tuğrul' Bey n^dine göndermişti. Elçiyi 4 fersah mesafeden hürmetle karşılayan Tuğrul Bey ona "askerlerinin" pek kalabalık olduğunu ve mevcut topraklanfttt kâfi gelmediğini söylemişti.

Yukarıda "Irak Türtemenleif^ olarak andığımız ve Boğa, Gökteş v.b. gtoi başbuğların idaresinde bulunan Oğuzlar'ın bir kısmı Van bölgesine (Vasपुरagan) girdiler ve Erzurum'a kadar olan sahada "kartal gibi süratli" atlar üzerinde dolaştılar. Diğer Oğuz kütleri ise, Diyâr-ı Bekr istikametinde Mervânîler arazisine, Meyâfârîkîn (Silvan), Mardin bölgesine ve Cizre'ye kadar ilerlediler; bir kısmı da Sincar, Nusaybin ve Hulvan havalisine girdiler. Fakat bunlar Mervânîler ve Musul hâkimi Ukayîler tarafından durduruldular; ağır zâiyat verdiklerinden, oradan Azerbaycan'a yöneldiler, Araş nehri ile Murad suyu arasında çarpıştılar. Diğer bir kısım Türkmenler de, Taberistan üzerinden, Kafkaslarda doğru ilerleyerek Erran bölgesine girip Şeddâdîler ile birlikte, Ermeni topraklarına akınlar yaptılar. Gürcüler ile savaştılar. Bizans tarihinin meşhur şahsiyetlerinden "Bulgarokton" diye tanınan imparator Basileios II. (ölm. 1025) zamanından beri Bizans imparatorluğunun takip ettiği doğuyu ilhak politikası sonraları da devam etmiş ve imparator Konstantinos Monomakhos (1042-1052) Ermeniler'i ve Gürcüleri baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için, Türkler'e karşı harekete geçerek, bîr yandan Anpye, Wr yandan da Şeddâdîler'in merkezi Dvin'eş kadar ordu sevköyüştü. Bizanslın bu suretle karşı koyması üzerine, Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile birlikte Irak-Acem fütuhâtında bulunan Kutalmış'ı büyük bir ordu başında Azerbaycan'a gönderdi. Bu harekâta Musa Yabgu'nun oğlu Hasan da katılmıştı. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Bizans ocçlysunu bozguna uğrattı (1046) ve arkasından Pasinler'in fethine girişe Hasan, oradan günşye indiği zaman Güfcü.kralı Liparit Humandasındaki Bizans-Ermeni-Gürcü ordusu tarafından pusuya düşürülerek şehit edildi (1047). Yalnız kalan Kutalmış'ın Gence muhasarası da netice vermeyince Sultan Tuğrul Bey yukarıda Şehrizûr bölgesinde gördüğümüz İbrahim Yınal'ı Azerbaycan valiliği ile, Bizans'a karşı gönderdi. Kutalmış da ona katıldı. Selçuklu şehzadeleri Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum şehri yanındaki büyü* ve zengin Eften {Karfe-&zen, bugünkü Kara2> şehrini zaptetdiler. Bu sırada, imparatorun emriyle, Uparitl-ıdaresiideW bütün/ Gürcistan ve Abhaz kuvvetleri ile takviyeli Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pamm ovasına gelmiş bulunuyordu. İki ordu Hasankale önlerine karşılaştı. Savaş Bizans ordusunun hezimetini neticelendi. Esir edilen on binlerce kişi ve çok sayıda kumandan arasında Gürcü kiralı Liparit de vardı(8 eyKtt 1048). Erzurum işgal edildi. İbrahim Yınal, başta Liparit olmak üzere, esirler ve ganimetlerftfey'e Tuğrul Bey'e götürürken, Türkler Van Gölü yakınlarından Trabzon'a kadar olan sahada yayılmışlardı*. S*İçuk1ular^fr Bteandı*

lar'a karşı kazandıkları bu ilk ve büyük Pasinler zaferi sebebi ite Bizans imparatoru Monomakhos Tuğrul Bey ile anlaşmaya mecbur oldu. Tuğrul Bey'e zengin hediyeler getiren Bizans elçisi, fidyeye karşılığında, Gürcü kralını kurtarmağa çalışıyordu. Tuğrul Bey, fidyeye almadan şerbet bıraktığı Liparit ile birlikte barış müzakerelerini yapmak üzere, Bizans başkentine kendi elçisi Şerif Nasr'üd-din b. İsmail'i gönderdi (441-1049/1050). Yapılan anlaşmaya göre, imparator Monomakhos İstanbul'daki harap olan camii tamir ettirerek içme kandiller astırmış, halifenin göndereceği imam tarafından beş vakit namaz kılınmasına ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okunmasına müsaade etmiştir. Ancak, yıllık vergiyi kabul etmeyen imparator endişe içinde doğu şehirlerinin surlarını ve kalelerini tahkime başlamıştı.

Şimdiye kadar Selçuklu devletinin kuruluş ve gelişmesinde büyük hizmetlerini gördüğümüz İbrahim Yınal, bilhassa Bizans'a karşı kazanılan zaferden sonra, Irak-ı Acem, Elceatöre ve Azerbaycan'ın kudretli siması hâline gelmişti/ Tuğrul Bey'den Cibâl bölgesinin kendisine terkini telep etti, fakat sultanın karşısında tutunamaya-rak, sığındığı Sermac kalesinde teslim olmak zorunda kaldı; affedildi ve yine Cibâl ve Azerbaycan bölgelerinin başına getirildi. Bundan sonra Tuğrul Bey İsfahan'a giderek, feurayı Bağdad Buveyhîleri*n6 meyleden Kâkûye ailesinden, bir yıl süren muhasaradan sonra, almış ve kuvvetlerinden bir kısmı da Hûzistan bölgesini işgale başlamıştı. Şi'î Buveyhî hâkimiyeti, el Melik'ür-Rahîm Husrev Rrûz'un idaresindeki Bağdad dışında, her tarafta yıkılmakta, böylece Irâkı Acem'den sonra Fars, Ahvaz, Hûzistan ve Elcezîre Selçuklu hâkimiyetine girmektedir. 1054 sonlarına doğru, Musul hâkimi Ukayîler'in elinde bulunan Karmîsîn'de Tuğrul Bey adına hutbe okunmuştu. Bu sırada Tuğrul Bey Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya bir sefer daha tertip etti. Bilindiği gibi, Selçuklu devletine yıllık vergi ödemeyi reddetmiş olan imparator, Gürcü kiralı Bağrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve orayı kuşatmakta olan Kutalmış Tebriz'e doğru çekilmek zorunda kalmıştı. Kutalmış'ın sonra Kars'a hücum ettiği sıralarda, 1054 'de, Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Gence ve Tebriz'de kendi adına hutbe okutmak suretiyle, Revvâdîler'i ve Şeddâdîler'i itaate aldıktan sonra Bargiri (Muradiye)'yi zaptedip, Urfalı Mateos'a (11. yy sonu) göre "ateş fışkıran kara bulut" gibi gelerek Erciş'i aldı ve müstahkem Malazgirt kalesini kuşattı. Burada kendisine iltihak eden tâbiyeti altındaki Diyâr-ı Bekr Mervânî kuvvetleriyle Erzurum'a kadar ilerledi. Türk kuvvetlerinin Çoruh ve Kelkit vadilerini ele geçirdikleri bu sırada, bıraktığı kuvvetler tarafından kuşatılmasına devam edilen Malazgirt'e döndü. Şiddetli hücumlar fayda vermedi. Selçukluların mancınıklarının Rumlar tarafından yakılması neticesinde, kış da yaklaşmış olduğundan, Tuğrul Bey başkenti Rey'e gitti. Tuğrul Bey, Anadolu'ya karşı yanında kalabalık kuvvetler bulunan, Çağrı Beyin oQlu YâkûtTyi memur ederek, onu Azerbaycan'a gönderdi. Yâkulî ve malyyetindeM Türkmen beyleri, bölgedeki Bizans'ın şöhretli generali Nikephoros Bryennios'a rağmen, akınlarına devam ettiler.

Sultan Tuğrul Bey, şi'î Buveyhîler'in tazyiklerini artırmaları, Husrev Rrûz'un Şiraz'da alevî hutbesini ikâme etmesi, hilâfet merkezinde daima Mısır Fâtımîleri tarafından desteklenen başkumandan Arslan'ul-Besâsîrî'nin Selçuklu taraftarlarını takibe başlaması dolayısıye ve halife el-Kaaım bi-emrillâh'in daveti üzerine Bağdad'a yöneldi. Sultan yanında veaM AmîdHtt-mülk'ül-Kündürî olduğu hâlde, fit-lerin de bulunduğu ordusu ile Bağdad'a yaklaştıkça huzursuzluğu artan Besâsîrî

nihayet Mısır'ı durumdan haberdar ederek, Bağdad'dan kuzeye doğru çekildi. Buveyhî hükümdar* ei-Melik'ü^Rehîm, Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi. Bağdad'da ve sünnî İslâm dünyasında taltoenin Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını emreden eMteaim b*-emriilâh parlak bir tören ile karşılamaya hazırlandığı Tuğrul Bey'den hilâfet merkezine geçmesi için izan ricasında bulunan bir nezaket mektubu aldı ve Tuğrul Bey 25 ramazan 447 (cak 1055)'de Bağdad'a girdi. Fakat ertesi gün şehirde çıkan fırtına kargaşalığa Kerh mahallesinde oturan Şiilerin karışması ile durumun ağır bir şekil alması üzerine, âsiler te'dip edildi ve Tuğrul Bey tarafından eMteaim'ür-Rahîm. HUBN*-Aruz ve adamların yakalanması ve hapsedilmek Bö, 120 yıldan fazla bin zamandan beri hüküm süren ş?"i Buveyhî devletin sona erdi. Tuğrul Bey İmamdan Ay-tigin'i Bağdad'a şifana (vali) tayin etti. para bastırıldı. Halîfeye, eskisine 50.000 dinar ve 500 "kor" buğday ilâvesi ile, yıllık tahsisat ayrıldı. Sonra, Bağdad'da kendisinin yaptırdığı sarayda halifenin hediye ettiği, kıymetli taşlarla süslü, bir altın taht üzerinde oturan Sultan Tuğrul Bey böylece Bağdad ve Selçuklu Oğuzları'nın yayıldığı Irak-ı Arap memleketlerini kendi devletine bağlamış, aynı zamanda Abbasi halifesini himaye etmek yoluyla sünnî İslâm dünyasının müdâfaasını da üzerine almış bulunuyordu. Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hâ-tun'un el-Kaaim bi-emriilâh ile evlenmesi sayesinde de hilâfet ailesi ile Selçuklu hanedanı arasında bağlantıyı kuvvetlendiren bir akrabalık kurulmuş oluyordu.

Arslan'ül-Besâsîrî'nin Fâtîmîler'den aldığı yardımlarla Rahbe'de kuvvet toplaması üzerine ona karşı gönderilen Kutalmış'ın yenilmesi (1057 ocak) Tuğrul Beyi sefere zorladı. Aynı ay içinde harekete geçen İbrahim Yinal ve Yakut? ile birlikte sultan Musul'a yönelince Besâsîf Suriye'ye kaçtı. Sincar ve Cizre hücumu ile aftncr: Mervânî hükümdarı ile Hille hâkimi bir kere daha itaatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey, Musul ve Sincar havalisini İbrahim Yinal'a tevdi ederek, Bağdad'a gelişinde hilâfet veziri tarafından büyük bir törenle karşılandı. Hatife tarafından hilâfet sarayına davet edildi ve burada 6. İltan Tuğrul Beyin İslâm âleminin müdâfaasını deruhte edişini meşrulaştıran bir tören yapıldı. Bütün Selçuklu devlet ricalinin ve hilâfet erkânının hazır bulunduğu bu törende Tuğrul Bey keftdîfaini hilâfet tahtının yanında, hususî? surette hazırlanmış tahta oturan ve teşekkürlerini ifade eden halîfeye hürmetle mukatebe etti. Bundan sonra el-Kaaffm K-emriilâh sancaklar, hfFatır verdiği Tuğmil Bey'e tac giydirmiş ve altın kriş kuşatarak onu "Doğunun ve Batının" fcümdarf Sân etmiş (26 zHRftde 449 = 25 ocak 1058) ve ona Ebû Talip köh^eslU* ItOKrı'üd dünyâ ve'd-dîn îâkebfhr ve Yemîn-ü emMwrrî'n^1ÖrtwBîni veriTtâjfir. BÖyleöe Is^âtı dünyası Özerindeki hâkimiyeti tasdik edîmfif olan Tuğrul Bey aynı zamanda yeryüzünün dünyeyş hükümdarı ilân edilmiş bulunuyordu. Bu durum, bir yandan şRHği kaldırmak, bir yandan da batıya doğru fütuhata devam etmek hususunda Tuğrul Bey'in düşünce ve siyâsetini tamamiye takviye etmekte idt. Su ari-da, Kutalmış'ın kardeşi ReftiWgin'in Hûzistan'dak?. fanının bastırılmasından sonra İbrahim Yinal'm da emir almaksızın Musul'dan ayrılarak eski bölgesi Heme-dân'a gitmesi üzerine. Musul bölgesi Besâsîrî'nin istilâsına uğrayınca, oraya ikimi bir sefer yapan Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerlediği zaman, vazifesinden izinsiz ayrılması halifenin aracılığı ile cezalandırılmayan İbrahim Yinal'ın Fâtîmîler ve Besâsîrî'nin de tesiriyle açıktan açığa isyan ettiği haberi üzerine geri döndü ve âsi şehzadeyi takibe başladı. Fakat, sevdiği bir bölgede olduktan başka, kardeşi Er-taş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının askerleri ile de hayli kuvvet-

lemnfcg olan İbrahim Yinal karşısında müsbet netice alamayan Tuğrul Bey Bağdad'dan yardım isterken, Çağrı Bey'in oğutentü: Horasan'dan Alfc'Jftalan'ı «Mte* man'dan Kavurd'u, Anadolu hududundan da Yâkutî'yi süratle yanına çağırdı ve Rey civarındaki savaşta (1059) âsi orduyu mağlûp etti. Esir alınan Ahmed ile Muhammed öldürüldü ve İbrahim Yinal da kendi yayının kirişi ile boğduruldu^ Tuğrul Beyin meşguliyeti sırasında yeniden harekete geçen Arslan ül-Besâsîrî , Bağdad'a kadar ilerlemiş, halîfeyi Bağdad'dan çıkararak hutbeyi Fâtîmîler adına çevirmiş, ezanı şiî tarzında okutmuş, Basra ve havalisini zapta girişmiş, fakat Tuğrul Bey'in muzafferen Bağdad'a gelmekte olduğunu öğrenince kaçmıştı. Bağdad'a ulaşan Tuğrul Bey, Besâsîrî'den kurtularak dönen halîfeyi karşılayıp katırının dizgininden bizzat çekerek, onu sarayına götürdü, makamına oturttu ve Sav-tigin, Hu-m&Miglrî, Gümüş-tigin ve Erdem gibi büyük kumandanların dahil bulunduğu «kalabalık bir ordunun başında derhâl Besâsîrî'yi takibe çıktı. Hille'de yakalanan Besâsîrî kuvvetleri mağlûp edildi ve kendisi öldürüldü (ocak 1060). Hâdis, Bağdad'da ve sürml İslâm âleminde büyük bir sevinç yarattı.

Bu sırada Tuğrul Bey'in pek sevdiği ve devlet işlerinde nüfuzu olan zevcesi öldü ve Tuğrul Bey hatife el Kaaim bi-emriilâh'ın kızıyla evlenmek istedi. Nikâh ağustos 1062'de kıyıldı, fakat evlenme işi ile pek fazla meşgul olunamadı. Esasen yaşlanmış olan Tuğrul Bey bu sırada isyan eden Kutalmış ile uğraşmak mecburiyetinde kalmıştı, İbrahim Yinal ile. İş birliği yapmış olan Kutalmış onun meşguliyetinden sonra, kardeşi Resûl-tigin ile birlikte saltanat dâvasına devam ederek, Gird-i kûh kalesine çekilmiş ve vezir Amîd'ül-mülk tarafından kuşatılmıştı. Bu sırada Bağdad'da bulunan ve büyük şenliklerle düğünü yapılan Tuğrul Bey Rey'e dönerken hastalandı ve bir daha kalkamadı. Nihayet 8 ramazan 455 (4 Eylül 1063)'te 70 yaşında olduğu hâlde vefat etti. Rey'deki türbesine gömüldü. Adaleti ve dindarlığı bütün kaynaklarda belirtilen Tuğrul Bey zekâsı ve siyâsî görüşlerinde-ki isabet ile Selçuklu ailesi içinde temayüz etmiş, bu sebeple Selçuklu devletinin ilk sultanı olmuş ve 25 yıl sunan saltanatı esnasında temelini attığı Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yakın-doğuda din? anlaşmazlıkları giderici, asayiş yerleştirici vasfı ile de sarsılmaz bir siyâsî teşekkül olarak gelişmesini tamın etmiştir. Bu itibarla Tuğrul Bey Türk ve İslâm tarihinde seçkin bir yer tutmaktadır.

d - Saltan Alp Arslan:

Sultan Tuğrul Bey'in çocuğu yoktu. Bundan dolayı o, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veviahd göstermişti. Vefatı üzerine Kutalmış'ı muhasarayı bırakarak acele başkente dönen vezir Amîd-ül-mülk, Süleyman'ın sultanlığını ilân etti. Fakat, hükümdarlığı kardeşine bırakmak istemeyen Alp Arslan vali bulunduğu Merv'den yetişemeyince, kendi adına Kazvîn'de hutbe okutan (Yusuf Yinal'ın oğlu ve İbrahim Yinal'ın kardeşi) Er-Sığun (Er-basgan?) ve Erdem'in yardımları ile duruma hâkim olmağa çalıştı, Süleyman güçsüzdü. Bu arada ordu başında Rey'e gelerek kendisini sultan ilân etmiş olan Kutalmış, Alp Arslan ile Damgan civarında karşılaştı, mağlûp oldu; kaçarken atından düşüp öldü, kardeşi Resul -tigin de esir edildi. Alp Arslan Rey'de 7 cemâziyelevvel 456 (27 nisan 1064) 'da tahta çıktı, 36 yaşındaydı. Amîd-ül-mülk'ü azlederek yerine Merv'de iken kendi veziri bulunan Ni-zâm'ül-mülk'ü hükümet başına getiren ve yüksek devlet makamlarında değişiklik-

ler yapan Sultan Alp Arslan,ttituhata devam etti. Esasen Azerbaycan'daki Türk kete leteri Bizan&'a karşı, hareket hflindeydi. Türtaeffiler kollar hâlinde Ermjrum, Ahfat, Muş ve civarına kadar sokulmuşlar, Malatya ile Şarkî-Karahisar (Kolania)'ı ele geçirmişler, UriaVı ku^mışbr, diğer taraftan Kızılırmak bölgesine kadar ilerleyerek, Sivas'ı zaptemişler (1060^ ve imparator Konstantinos Dukas'ın gönderdiği Bizans kuvvetlerini (1061) de mağlûp etmişbırdi. Dînar, Kapar, Cemcem, Tuğ-tigin, Sâlar-i Horasan ve diğer başbuğların idaresinde hareket eden bütün bu kuvvetler Yâku-tî'nin emrinde olup, kışları Azerbaycan'a dönüyorlardı.

Sultan Alp Arslan 1064 baharında Azerbaycan'a hareket etti, kendisi Erran'da Lori küçük Ermeni kırallığını itaate aldıktan sonra, Gürcistan'a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ite vezir Nizâm'ül-mülk de Araş nehri boyunca Sürmari (Sümelî Çukuru)'yi ve kiliseleriyle meşhur müstahkem Meryem-nişin kalesini ve civarları zaptetdiler. Oğlunun başarısından çok memnun olan Alp Arslan, onları da yanma alarak, Sepîd-şehr'i hücum ile ele geçirip, arkasından Bagrat hanedanının başkenti olup Bizans'a bağlı buluna/ı ve Rumlar tarafından müdafaa edilen, surlarıyla meşhur, Ani'ye yürüdü ve şiddetli hücumlarla bu şehri zaptetti (16 mart 1064). Sonra huzura gelip tâbiyet arzeden prens Gagik ile birlikte Kars'a girdi. Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük memnurluk yaratmış, her tarafa fetihnâmeler yazılmış, bizzat halîfe Alp Arslan'ın başarısını belirten, ona ve mücahitlerine teşekkür eden bir beyanname neşr etmiş, sultana "Ebû'l-feht" unvanını vermiş ve bu büyük sefer Bizans İmparatorluğunu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbur etmiştir.

Rey'e dönen Alp Arslan, Kavurd meselesini hallettikten sonra, Men/e gitti ve orada oğlu Melikşah'ı sonraları Terken Hâtûn (Celâliye] diye meşhur ve Mefikşah üzerinde çok nüfuzu olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirdi. Sonra oğulları *m* akrabalarını ülkenin çeşitli yerlerine "melik" tâyin etti. Buna göre, İffiyar amcası Musa Mâzenderân'a, kardeşi Süleyman Belh'e , diğer kardeşi İtyas Tuharîstan ve Saganian'a, oğullarından Arslan-şah Merv'e, Arslan Argun Harezme'e, Togan-şaf? Herafa'melik" olmuş, Ertaş'ın iki oğlundan, Mes'ud Bağşur'a ve Mevdud İsfizârîk gönderilmişti. Daha sonra diğer oğlu Ayaz, Süleyman'ın yerine Befrte, Tutuş Sâş ye'de, Böribars Herat'ta, Arslan Argun Hemedân ve Sâve'de bulunmuşlardı.

1065'te doğu seferine çıkan Sultan*Âlp Arslan Ceyhun'u geçerek Türkistan'a girdi. Hazar Denizi kenarındaki Mankışlak'ta Kıpçak reisi ile savaşarak*OTu itaate mecbur etti ve sonra büyük babası Selçuk'un mezarını ziyaret etmek Oz^m, Cend'e yöneldi. Tâbiyet arzeden Cend hâkimi, sultûhı Sabrâtda hediyelerle karşıladı. Ziyaretten sonra Harezmlri rftöfkezi Gürgeç üzeHhden MerVe dörtftri (Mayıs 1066) Suttan Afp Arsteh'in bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ökesinin Mâverâünnöhl'e komşu tarafları Sölçuklu devüaüne bağlan*. Sultan Ni^âpOr yakınlarında 'cennet-1 âlâdan bir örnek olan Radgân'a gelerek, oğlu Melikşah'ın vefiaüidllk törenini yaptırdJ ve aynı yıl ortasında (Temmuı 1066) Nişâpur'a gıttf. An kasından Kirman meliki Kavurd'urrson isyanımda batıran (1067) ve KirmarYdü* Şîraz'a doğru hareketle İstahr kalesini tâbiyete alan Alp Arslan, artık bundan sonraki bütün gayretleriniİbtî cephesine, yani Türkmen kuvvetlerinin fasilası olarak akınları* devam ettikleri 'iteOrta-Asya'dan kalabalık kitteter hâlinde buralara âdetâ akan Türkler sebebiyle, zaptedilmesi zaruret hâlini almış olan Anadolu üzerine teksif etti.

e - Malarzgirt **Meydan** Muharebesi:

Uzak bozkırlardaki yurtlarından bir daha dönmek üzere gelerek , Selçuklu hizmetine giren ve bu devletin şuurlu sövk ve idaresi altmda Bizans sınırlarına yığılan Türkmen kütlelerinin, üstelik yayla İklirttf ve bol otiaklariyfe kendi yaşayışlarına son derece elverişli hayat şartlarındaki Anadolu'ya el koymak istemeleri kadar tabii bir şey olamazdı. Tuğrul Bey zamanından beri Azerbaycan ve Erran'da Bizans'a bağlı Ermeni, Gürcü ve Abhaz tfokü^arterimn mağlûp ecfamesi ve Gence, Ani, Kare gibi muhitti strateji merkezlerinin ele getirilmesi îte orta ve kuzey Anadolu'ya doğru akınlar forasr hayli kolaylaşmış oluyordu. Yine bu yıllarda Gümüş-tigin, Afşin, Ahmedşah, Sâiar-i Horasan ğfbi bey ve kumandanların idaresinden Türkmen boyları, Selçuklular'a tâbiyeti kabul etmiş küçük Arap hükümetlerinin sıralandığı güney sınırlarından Anadolu içlerine akmaktaydı. İlk bakışta intizamsız Çeteler tarafından yapılmış gibi görünen bu akınlar hakikatte başboş olmadığı gibi, esas gayede sadece ganimet elde etmek değildi. Sultandan emir alan Türkmenler'in hücum noktaları gayet iyi tertiplenmiş, gidecekleri şehir ve kasabalar, uğrak mahalleri tesbit edilmişti.Tuğrul Bey'in, Alp Arslan'ın dikkat ve ısrarla tatbik edegeldikleri akınların daha ziyade askeri yönden ehemmiyetli yollarla, kalabalık Bizans kuvvetlerinin barınağı kaleler civarında teksif edildiği, tahrip müfrezelerinin mümkün mertebe az kayıpla düşman askerî yığınaklarını dağılmaya çalıştıkları, erzak depolarına, harb malzemelerine karşı faaliyet gösterdikleri, sultanın umumî talimatına aykırı davranışların ağır takibata uğratıldığı bu harekâta bütün faaliyetin belli plân dahilinde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Nihayet kendilerine yeni bir yurt edinmek mecburiyeti ite savaşan Türkmenler'in ruhî durumları da unutulmamak gerekir. Sultanlar hassa ordularıyla imparatorluğun başka cephelerinde meşgul bulunurken, Türkmenler ve akıncılar, eski Türk harp usûlüne uygun tarzda, düşmanı yormak, direnme noktalarını hırpalamak, ahâliyi yıldırma ibaret, gelecek istilâyı kolaylaştırıcı vazifelerini yapıyorlardı. Küçük çapta, fakat fasilasız olarak, yıllarca süren hazırlık devresinin tek hedefi Anadolu'yu atmak ve onu Türk yurdu haline getirmektir. Böylece 1071'den önceki yıllarda, biri dikkati çekmeyecek derecede ufak gruplar halinde görülen TGvkm kütieteri, diğeri de eski parlaklığının artığıyla geçinmeğe mecbur bir heyûlâ, yani Bizans İmparatorluğu olmak üzere iki kuvvet karşı karşıya gelmişti. Hâdiselerin gelişmesi *M* kuvvetten birinin diğerini mutlaka yok etmesini zarurî kılıyordu. Ya Bizans bütün doğu sınırları boyunca yükselen ve serpintilerini kendi içinde hissettiği bir istilâ çığını mahvedecek, yahut Anadolu üzerine gelen kuvvet oradaki devleti tamamen ezecekti. Malazgirt sahrası ferinin bu kesin mücadelesinin vukua geldiği yer olmuştur.

Bizans, yaklaşan tehlikenin pek farkında değil gibi idi. İmparator Konstantinos Dukas'ın ölümüyle (1067), onun üç oğlu adına, yerine geçen imparatoriçe Eudoxia zamanında Doğu-Roma dahil? karışıklıklar içinde bulunuyordu: Sarayda menfaat esasına göre kurulan grupların yersiz müdahaleleri yüzünden sarsılan imparatorlukta ordu iyice ihmale uğramış, bilhassa eyaletlerdeki ve bu arada Anadolu'daki askerî birlikler yiyeceksiz ve parasız bırakılmıştı. Bunlar kendi ülkelerini yağmıyorlar, halkı soyuyorlardı. 1067'de Malatya'ya kadar gelen Afşin idaresindeki Türkmenler'e karşı duramamışlar ve onun Kayseri'ye akınına engel olamamışlar; Kilikya taraflarında dolaşan Türkmenleri püskürtmek üzere gönderilen general Nikephoro Botaniateafcuvetteri, muharebe etmeden, dağılmışlardı. Türk baskısının

artmaei imp&ratorıçeyi idarenin başına Wr erkeği getirmeğe mecbur etff/İb o asıl bir aileden olup, Sardika (Sofya) dukalığî^amanmda Peçenekleyr'e karşı başarılar kazanan Romanos Diogenes'i, hükümet darbesi teşebbüsünden suçlu bulmasına rağppen, kendisine koca seçti; böylece Diogenes 1 ocak 1068'de irr^arator ilân edildi. Diogenes cesareti, atılğanlığı, askerî kabiliyeti; ölen imparatorun kardeşi Caesar loannes Dukas ile birlikte, Dakas'ın taçtan mahrum bırakılan oğullarının taraftarı feyselof Mikhael Psellos dışında bütün Bizans tarihçileri tarafından belirtilmektedir. Fakat yine aynı kaynaklara göre, Romanos mağrur.kendine güveni fazla, dalkavukluktan hoşlanan bir adamdı. Memleketini barışa kuvuşturmayı birinci vazife sayan yeni imparator, tahta çıkışından iki ay kadar sonra, mart 1068'de Franklardan, Uzlar'dan, Makedonyalılardan acele topladığı ordu ile sefere çıktı. Maliyenin bozukluğu dolayısıyla askerleri erzaksız ve silâhsızdı. Fakat uzun zamandan beri ilk defa ordunun başında bir imparatorun bulunuşu kayda değer bir hâdise teşkil ediyordu. Diogenes bu. seferinde Kayseri-Sivas-Divriği-Toroslar-Haleb yolunu takiben güneye inmiş, Menbic'i zaptetmiş ve kış aylarında İstanbul'a dönüşünde büyük törenle karşılanmıştı. Ancak imparator bu dolaşma esnasında ne Nik sar'ın Türkler tarafından tahrip edilmesini, ne de onların Ahlat üssünden hareketle tâ Eskişehir yakınlarında Amorion'a kadar sokularak, bu meşhur şehir yağmalamalarını önleyememişti. Diogenes ertesı yıl, 1069'daki, ikinci seferinde Kayseri, Palu ve Sivas bölgelerinde harekâta bulunmuş, fakat aldığı esirleri öldürten imparatorun önünden muntazaman gerileyen Türkmenler'e karşı herhangi bir başarı edö edemeden başkentine dönmüştü. Nitekim bu sene, Bizans orduları Anadolu'da iken, bir akıncı grup Kayseri'yi yağmaladığa gibi, diğer müfrezeler de, general rütbesi ile Malatya kumandanlığına tâyin edilen Ermeni Philaretos'u kaçarak imparatora sığınmaya mecbur etmiş, başka Türkmen akıncıları da memleketin ortasındaki 'Anatolft^p eyâletinin merkezi zengin ve nüfusça kalabalık Konya'yı tahrip etmişler ve Kilikia geçitleri Kataturias tarafından tutulmasına rağmen; güney yolu ile Haleb'e ulaşırrâğa muvaffak olmuşlardı. 1070'te tekrar muharebeye hazırlanan Diogenes, saraydaki muhaliflerin tesiri Pe, seferden alıkondu. Yerine yola çıkan doğu orduları başkumandanı Manuel Komnenos Sivas civarında Er-Sığın tarafından mağlûp ve beraberindeki Nikephoros ile birlikte e\$R edildi. Oğuz Yıva boyunun başında bulunan bu Türk kumandanı, Selçuklu ailesinden olup, Alp Arslan'ın enW tesı idi ve saltanat dâvasına kalkıştığı için, sultanın emri ite Afşin tarafından tP^Hpi ediliyordu. Esir Manuel, nâzik durumunu farketdiği âsiyi Bizans'a gitmeye ikna ederek, onu İstanbul'a götürdü. Afşin bu nünasebetle Phrykia bölgesine girmiş, Denizli yakınındaki Honas (Khonae) şehrini yağmalayıp, tahrip ettikten sonra, akınlarını Marmara sahillerine kadar uzaHuştı. İmparator Diogenes'»' faal durumuna ve uzun cevalânlarına rağmen Anadolu'ya TOrk hücumları gittikçe artıyor ve daha uzak bölgelere yayılıyor. MOhimrakte, bütün bu hâdiseler boyunca teşebbüsün dataWWMer elinde bulunması idfc Türkler'i yok etmek, veya gerilere püskürtmek maksadı ile sefere çıkan Diogenes programım tatbik edemiyor beklenmedik yerlerde ansızın ortaya çıkan akınca dolayısıyla sık sık yötr^teöiştirmeye mecbur kalıyordu. Anadolu'nun yıpratılması siyasetini, sabırla takip eden Sultan Alp Arslan her gün biraz daha hedefine yaklaşmakta İdi.Şüphesiz bu hâdiselerin zoru İle Romanos Diogenes meseleyfcfcöteöijden halletmeğe karar verdi ve kalabalık biror-du başında, Türkleri Anadolu'dan sürmek ve arkasından İnan'a yürüyerek Selouklu başkentini zaptetmek azmi ile, yola koyuldu (13 mart 1071) ■

O sıralarda Alp Arştan Suriye seferine çıkmış bulunuyordu. Görüldüğü üzere temel siyasetinden biri olan Fâtımîler ile mücadele tesirini göstermekte ve Selçuklu devleti kuvvetini arttırdıkça, çeşitli İslâm ülkelerinde eskiden olduğu gibi Abbasî hutbesi ikâme edilmekte ve Selçuklu sultanının hâkimiyeti tanınmakta idi. 1070 senesinde Mekke emîri İslâmiyetin iki büyük merkezinde, Mekke ve Medine'de hutbeyi el-Kaaım adına okutmağa başlamıştı. Aynı yıl içinde Mısır'da iktidar mücadelesine girişen Hamdâniler'den Nas'üd-devle, rakipleri Emîr'ül-cüyüş Bedr'ül-cemâif ile diğer kumandanlara karşı Alp Arslan'dan yardım istediği ve onu Suriye'yi zapta teşvik ettiği zaman sultan, ana siyaseti icabı, hemen harekete geçti. Azerbaycan'dan güneye inerken, doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından korunan Bizans'ın müstahkem kafesi Malazgirt'i bir hücumda zaptetti; M eyöfariğin (Silvan), Âmid (Diyarbakır) ve havalisini tâbiyetine aldı. Bizans elindeki Urfa'yı uzunca bir kuşatmadan sonra, vakit geçirmemek maksadiyle, yoluna devam ederek , Haleb'e indi. İlk Bizans elçisi orada yanına geldi. Süryâni tarihçisi Barhebraeus'un rivayetine göre, Anadolu'da yürüyüş hâlinde olan imparator, Malazgirt ile Ahlat'a karşılık, Menbic'i Selçuklular'a bırakmayı vâdediyordu. Halbuki Türk istilâ yollarının üzerinde bulunan Malazgirt ve Ahlat, Anadolu fütuhâtı bakımından fevkalâde mühim mevkiilerdi. Sultan müsbet cevap vermedi. O zaman batı Anadolu'dan dönen Afşin'den aldığı, Bizans topraklarının hiç bir yerinde ciddî mukavemet unsurunun mevcut bulunmadığı yolundaki rapor kendisini takviye etmişü. Haleb hâkimi Mirdâ-siler'den Mahmöd'u huzuruna getirip; *>radan Şam'a yürüdüğü srrada, imparator idaresindeki Bizans ordusunun doğu Anadolu'ya İlerlediğini haber ahr almaz, derhal geif döndü (? nisan 10T»^ çünkü o âna kadar Anadolu'nun fütuhât bakımından olgunlaşmasını bekleyen sultan, artık Bizans'ın çıkarabileceği son ve en kalabalık kuvvet ile hesaplaşmak zamanının geldiğine inanmıştı.

İmparator Diogenes uzun hazırlıklardan sonra, yüzbini aşan bir ordu Be, Anadolu kıralarının yığınak yeri olan Sakarya kıyılarına gelmiş, burada yeniden tertip ve tanzim ettiği ordusunda bazı tensikat yapmış, bu arada kendilerine güvenemediği Nikephoros Botaniates ve benzerleri gibi değerli kumandanlarla ter kısım askerini İstanbul'a iade etmişti. İmparatorluk ordusunun ağırlığını 3.000 araba taşıyor, bunları takip eden türlü muhasara âletleri arasında, islâm kaynaklarında etraflıca tasvir edildiği üzere. 1-200 kişi tarafından kullanılan muazzam bir mancınık bulunuyordu. Bütün belirtiler imparatorun kesin netica almak maksada» güttüğünü ve mümkün olduğu takdirde, İnan'a kadar ilerlemeği tasarladığını göstermekte idi. Sivas'a gelen Diogenes, Alp Arslan'ın Suriye'den, ayrctfeğpn» öğrenincş bir harp meclisi toplayarak yapılacak işleri görüdü. Onun gururunu okşamakta menfaat umanlar Selçuklu devletten merkezine yüfOm^ö* teklif acByorlar; fakat Mikaphoros Bryennios ve İoseph Trakhantotes 8** tecrübeli ve ihtiyattı kumandanlar memleketten uzaklaşmanın tehlikeB olaca^nu nihayet Erzurum'a kadar gidilebileceğini, lüzumlu tedbirler alındıktan sonra sultanı orayaçrtmenIn» hattâ etrafı tahrip ederek, Türk ordusunun iaşesini güçleştirmenin uygun olacağını Heri sürüyorlardı, imparator bu tavsiyeleri dinlemedi ve İnan içine dalmak niyetiyle Erzurum'a geldi. Kendisine olan güveni dolayısıyla ordusunu parçalamağa başladı, franklar ve Uzlar'dan 10.000 kadarını irakhaniotes ile Norman şeflerinden Urseilus kumandasında, geçilecek yolların emniyetini sağlamak vazifesi 8e, Ahlat'a şevketi; 1* kısmını da, Abhazlar'a yardım bahanesi ile fakat hakikatte ordusuna erzak temin

için kuzeye gönderdi. Geri kalan kuvvetleri île Malazgirt¹© yürüdü. Yolda Ermenistan ve Bcezîre birlikten kumandanı Basilakes Magistros maiyetindekilerle imparatora iltihak etmiştiO civardaki «teans kumandanlarından Leon Debatanes, yazdığı bir mektup ile imparatora, sultanın korkarak Bağdad'a doğru çekildiğini bildiriyor ve Basilakes de bu haberin doğruluğunu tasdik ediyordu; Vakıa Alp Arslan Musul İstikametinde Herlemiş İdi; fakat bu, onun Bizans'tan çekindiğinden değil, muharebeye iyice hazırlık yapabilmek ve BitHs üzerinden Malazgirt* ulaşmak bakımından o yolu daha elverişli saymasından ileri geliyordu.

Diogenes nisbeten zayıf bir kuvvetin koruduğu Malazgirtli teslim olmaya zorlayıp, aman vermesine rağmen, müdâffileri öldürttüktan sonra, zaferden emin bir hâlde, ordusundan ayırdığı diğer bir parçayı, Basilakes emrinde, Ahlat civarında hücumu uğrayan kıt'alarına yardıma gönderdi. Basilakes kuvvetleri ile sultanın öncüleri arasında ilk çarpışma vukua geldi (24 ağustos).

Şam'ı zaptetmek üzere yeter sayıda asker bırakan Alp Arslan, Haleb'den ayrıldıktan sonra, görüldüğü gibi, önce doğuya yönelmiş gerekli savaş hazırlığını yaparak ve kuvvet tedarik ederek kuzeye dönmüş ve Diogenes'in Malazgirt! tehdit ettiğini haber alınca yürüyüşünü hızlandırmıştı. Cebrî yürüyüş esnasında at ve de

velerin çoğu ölmüş, bilhassa Fırat'ı geçerken ağırlıklardan bir kısmı harap olmuştu. Bu sür'at ile fazla kuvvet taşımanın zorluğuna ilâveten, iaşe güçlüğü de he saba katan sultan, Tuğrul Bey zamanından beri hizmet gören yaşlı ve yorgun Irak-ı Acem kıt'alarını terhis ederek, az sayıda, fakat genç ve dinç bir ordu ile Ahlat'a ulaştıktan ve veziri Nizâm'ül-mülk'ü, memleketin diğer bölgelerinde çıkması muhtemel herhangi bir karışıldığı önlemek veya harp sahasına taze kuvvetler göndermek üzere, karısı hâtûn ve şehzadelerle birlikte Hemedân'a yolladıktan sonra, Bizans ordusunun durumunu öğrenmek için, bir süvari birliğini ileriye sevk etmişti. Böylece Türk ordusunun öncüleri ile Bizans kuvvetleri arasında vukua gelmiş olan, yukarıda söylediğimiz çarpışma Türk zaferi îte neticelendi. Selçuklu süvarileri kendilerini hâlâ Ahlat garnizonuna bağlı, mahdut miktarda asker zanneden ve imparatora da öylç bildirmiş olan Basiakesff mağlûp ve esir ettiler. İmparator tarafından hemen ona yardıma gönderilen N. Bryennios da yaralı hâlde çekilmeğe mecbur oldu. Bu ilk başarıda ele geçirilen ganimet arasında kıymetli bir haç, büyük yük zaferle alâmet sayılarak, Bağdad'a halifeye ulaştırılmak üzere Hemedân'da bulunan Nizâm'ül-mülk'e gönderildi. Kaçan Bryennios'dan izahat alan Diogenes, Malazgirt'ten hareket ederek Ahlat'a doğru ve Malazgirtin 10-12 km. yakınındaki Zihva sahrasına geldiği zaman, bu vadiye hâkim tepelerin Türk niüfrezeleri tarafından tutulduğunu gördü ve olduğu yerde karargâhını kurdu. O gün akşam karanlığından itibaren Türk okçuları Btoans ordusunu tacize başlamışlar ve gece düjman karargâhına kadar sokulan küçük süvari grupları, aralıksız hücumteiriyte, onları takatsiz düşürmüşlerdi. 26 ağustos 1071 cuma sabahı Türk ve Bizans orduları karşı karşıya mevzi almış bulunuyorlardı.

İki ordu arasında sayıca fark büyüktü. Kappadokia, Phrykia ve Elcezîre kuvvetleriyle Balkan eyâletleri askerlerinden başka, Ermeniler'den, Gürcüler'den ve ücretli Frank, Norman, İslav, Uz ve Peçenekler'den kurulu Diogenes orduu, çoğu piyade olmak üzere, 100.000'den aşağı değildi. Fakat, sadece kütte savaş yapabilmek için bu ağır hareketli ordunun çeşidi zümreleri arasında tam bir anlaşma ol-

madiği gibi, kumandanlar içinde de zaferle alâkası olanların sayısı azdı. Daha 26 ağustos gününün erken saatlerinde Peçenek ve Uz kıt'alarından mühim bir kısmı, kendi saflarını terk ederek, soydaştan olan Selçuklular tarafına geçmişlerdi. Diogenes yabana askerlerin durumlarından şüphelenerek, ordugâhında kalan üz ve Peçenekler'e "tendi usûllerine göre" sadâkat yemini ettirdi ve önceden Ahlat'a sevk etmiş olduğunu gördüğümüz Trakhaniotes ile Frank Urselius'un geri dönmelerini emretti, Fakat bu iki kumandan, sultanın Ahlat'a bizzat geldiğini anladıkları zaman, kuvvetleri ile birlikte Fırat'a doğru çekilmiş bulunuyorlardı. Buna karşılık, 4.000 hassa askeri ile birlikte yekûnu 15-20 bin tahmin edilen sultan ordusu (İbn'ül-Cevzî, 20.000; Sibî, İbn'ül-Adîm, Ahbâr, İbn'ül-Esîr, 16.000; İmâd'üd-dîn 14.000; İbnü Munkiz, 13.000) Süleyman-şah, Mansur, Gevherâyin, Porsuk, Bozan ve Sav-tigin gibi seçkin kumandanlarının idaresinde» meşakkatlere tahammüllü ve çoğu bozkır muharebe usulünce yetişmiş, ok atmakta mahir ve her birinin ayrıca birer yedek atı bulunan, seri manevra kabiliyetine sahip süvarilerden kurulu idi. Herhalde buna Artuk Bey, Tutak ve diğer Türkmen beylerinin emrinde aynı derecede çetin ve akınlarda iyice pişmiş Türkmen birliklerini de ilâve etmek lâzımdır. Disiplin altında hareket etmesini bile*STürk birlikleri arasında anlaşmazlık da yoktu. Müşterek gaza fikri ve Anadolu'yu ele geçirme gayesi onları birleştiren unsurlardı. Anadolu'ya yöneltilmiş tahrip seferleri devamınca dâima taşebbüsü ellerinde tutmuş olan Türkler, son hesaplaşma saatlerinde de duruma tamamen hâkim bulunuyorlardı. Alp Arslan büyük muharebeyi müslümanların mübarek günü cumaya tasadüf ettirmiş ve ordusunun maneviyatını takviye için, Abbasi halifesi aracılığı ile, İslâm dünyasını âdeta seferber hâle getirmişti. Bütün camilerde cuma hutbesinde okunmak üzere, el-Kaaim'in hazırlattığı, metni *Ahbâr-öd-Devlet'is-Selçukfye?de* kayıtlı dua her tarafa gönderilmişti. İki gün önceki çarpışmada sultanın imamı fakîh Ebû Muhammed b. Abd'il-Melik'il-Buhârî'nin zaferin kesin olduğuna dair müjdesi bütün orduya duyurulmuştu. Alp Arslan, darbeden önce, son bir barış teklifinde bulundu. Fakat kadı İbn'ül-Mahleban ile kumandan Sav-tigin başkanlığında gönderdiği hey'eti iyi karşılamayan imparator, sultanın anlaşma isteğini onun muharebeden kaçındığı şeklinde anlayarak, müzakerelere ancak Selçuklu başkenti Rey'de başlanabileceğini söylemiş, hattâ İsfahan'da kışlamak ve hayvanlarını Hemedân'a göndermek niyetinde olduğunu da açıklamıştı. Bir İslâm mücâhidi olarak, sultanın barış teklifinde bulunması tabii idi. Ancak alınan red cevabı ordudaki savaş azminin artmasına yardım etti. Çatışma saatini cuma vaktine kadar tehir eden sultan, hep birlikte kılınan namazdan sonra» beyazlar giyinmiş ve kokular sürünmüş olarak, askerlere yaptığı hitabede: şehit düşerse, vurulduğu yerde gömülmesini, idare adamları ve kumandanların oğlu velîahd Melikşah'a tâbi olmalarını vasiyet ettikten sonra, bir hükümdar olarak değil, bir er gibi, devlet ve din uğrunda döğüşüceğini, savaşmak istemeyenlerin çekilip gitmekte serbest olduklarını Hân etti; kendisinin, ordudaki herhangi bir erden farklı bulunmadığını göstermek üzere, atının kuyruğunu eliyle bağladı ve ön saflarda çarpışacağını belirtmek maksadıyla de ok ve yayım bırakarak, kılıç ve topuzunu aldı. Bu esnada Bizans ordugâhında da dini törenler yapılıyor, ilâhiler söyleniyor, ellerinde renkli bayraklar ve büyük haçlarla saflar arasında dolaşan asil-zâdeler ve ordu papasları askeri teşciye gayret ediyorlardı, öğleden az sonra her İki taraf muharebe nizâmını almıştı. W parator merkezde idi, sol kanadına Anadolu birliklerinin başında Kaopadokialı Aleates'i, sağ kanadına Nikephoros Bryennios emrindeki Rumeli kıt'alarını

yerleştirmiş, Geaser Ioannesto oğlu Andronikos'u geride yedek kuvvetlerin başında bırakmıştı. Alp Arsian ise, ordusunu dört kısma ayırdı. Bunlardan daha kalabalık Skisini muharebe sahasının yanlarından tepelerde pusuya yatırdı, düşmanın gerilerini tutmakta vazifelendirdiği üçüncü kısmı da müsait mahallerde mevzilendirdi ve kendisi Diogenes'in karşısında mevki aldı. İlk olarak Türk merkez kuvvetleri, okçuların himayesinde hücumla geçti. Bu cüzi kuvveti bir anda ezme hevesine düşen Diogenes bütün ordusuyla karşı taarruza kalktı ve çekilmeğe başlayan Türk-4er¹» takip etti. Alp Arsian tarafından maharete tatbik edilen sahte ffc'at başarılı olmuş ve ordugâhından hayli uzaklaşan imparator, akşama doğru, pusuların bulunduğu yere kadar gelip dayanmıştı Türk ordusuna umumî fütöcum emri verildiği zaman hatasını anlayan imparator çekilmeğe çalıştı ise de, Bizans ordusu cepheden, yanlardan ve düşman ordugâhı istikametinde sarkan süvarilerle geriden sarılmış ve bir çember içine alınmıştı. Yedek kuvvetleri kumandanı Andronikos, imparatorun faydası* çekilme gayretini maiyetindekilere bozgun şeklinde göstererek kaçmağa teşebbüs etmiş ve bu, Ermeni kıtalarının da uzaklaşmasına sebep olmuştu. Karanlık bastığı sıralarda Bizans ordusu gittikçe daralan çember içinde imha edilmiş bulunuyordu. Yaralı olarak esir edilen Diogenes, yakalanan kurmay heyeti ile birlikte, sultanın huzuruna getirildi.

Sırf taktik bakımından Bizans yenilgisinin sebepleri şüphesiz yalnız Uz ve Peçe-nekler'in sultana katılmaları (Attaleiates, Mateos), yahut Ermenilerin kaçması (Süryânî Mikhael), veya imparatoru sevmeyen Andronikos'un muharebe meydanını terki (Bryennios, Zonaras), değildi. Diogene'nin muharebeyi idarede gösterdiği beceriksizlik (Psellos) âmillerden biri olarak zikredilebilir ise de, asıl sebebi Alp Arsian'ın dikkatli '3ir sevk ve idare ile tatbik ettiği sahte ric'at, pusu ve uzak muharebe esasına dayanan bozkır savaş usulünde ve Türk ordusundaki maneviyat yüksekliğinde aramak daha doğrudur.

Alp Arsian Diogenes ile uzun uzun konuştu. Kaynaklarımızda belirtildiğine göre, sultan imparatorun barış müzakerelerini reddini tenkid etmiş, Bizans ordusunun askerî hatâlarını övmüş ve nihayet ona, nasıl bir muamele beklediğini sormuştur: Diogenes'in, ya öldürüleceği, yahut zincire vurularak telâm ülkelerinde dolaştırılacağı veya pek zayıf ihtimalle, affedilip bir naip sıfatı ile, memleketine gönderileceği cevabı üzerine, sultan onunla dostluk kuracağını bildirmiş, onu teselli etmiş ve tahtta kendi yanına oturtmuştur. Böylece Türk sultanı merhamet, itidal ve insanlık duygularının bir örneğini daha vermiş oluyordu. Alp Arştan, kendisi ile bir ittifak anlaşması yaptığı Diogenes'i bir hafta kadar hususî çadırda bir hükümdar gibi misafir ettikten sonra, maiyetindekiler ve diğer esir asilzadeler ile birlikte, bir Türk süvari kıtasının muhafazasında, memleketine iade etti (3 Eylül 1071).

Metni elde bulunmayan anlaşmanın kaynaklarda tesadüf edilen bazı raddelelerine göre, imparator, fide olarak bir buçuk milyon altın verecek* ayrıca 100 sene 360.000 altın ödeyecek ve Bizans imparatorluğu içinde mevcut bütün müslüman esirleri serbest bırakacak, lüzumu anında sultana askerî kuvvet gönderecekti. Arazi meselesine gelince, sultan; Malazgirt, Urfa, Menbiç ve Antakya'nın dolayları ile birlikte, Selçuklularda terkinin istemiş, teklifleri kabul eden Diogenes, arazi devrinin kendinin ancak tacı, *nuhafaza ettiği takdirde mümkün olacağına işaret etmiştir. Alp

Arsian Karaharriifar'a karşı Doğuya hareket etmezden önce, Bizans toprakları»»» giren Diogenes, İstanbul'da Konstantinos Dukas'ın oğlu Mikhael'in imparator ilân edildiğini öğrendi ve bilindiği gibi, imparatorluk salâhiyetleri alınan Diogenes, Mikhael'in orduları tarafından Sivas'ta ve Adana'da mağlûp edildi, yakalandı, gözleri oyuldu ve kapatıldığı manastırda ızdırıp içinde öldü; böylece anlaşmayı tatbik güçleşti. Müttefikinin öldürülmesi Alp Arslan'ı anlaşma hükümlerini silahla gerçekleştirmeye zorladı ve haklı olarak o, Kutalmış-oğulları ile Türkmen beylerine Anadolu'nun zaptına emretti. Zamanın Bizans tarihçisi Bryennios'un Türkler'i barışı bozmakla suçlandırması doğru değildir. Aristages, Mateos, Zonaras gibi o devir tarihçilerinin belirttikleri üzere, savaşın tekrar başlamasından tek sorumlu, Diogenes'i ve onun ile alâkalı her şeyi unutmak isteyen, gerçeği görmezlikten gelen Bizans olabildi. Çünkü, baştan beri anlattığımız şartlar altında, Anadolu için yapılan meydan muharebesinde Alp Arslan gibi bir hükümdarın toprak telebinden feragat etmesi beklenemezdi. Kılıç hakkı olan anlaşmayı yürürlükte tutmak için kuvvete müracaat mecburiyetinde kalmış ise, bu galip tarafın başvuracağı en tabu hareket sayılmak lâzım gelir. Bu nünasebetle kaydetmek yerinde olur ki, Alp Arslan'ın akıncıları başı boş bıraktığı, Bizans'la ilgilenmediği rivayeti ile, esasen o zaman halifelik yanında, siyâsî teşekkül olarak, bir de Bizans İmparatorluğunun bulunması düşüncesinin Doğu âleminin zihniyetinde yaşadığı, hattâ Anadolu'nun fethinden sonra dahi Suttan Melikşah'ın, imparator Aleksios ile dostluk kurabilmek için, bütün Anadolu'yu Bizans'a terke hazır olduğu v.b. yolunda bazı Batılı araştırmacılar tarafından ileri sürülen iddialara Büyük Selçuklu İmparatorluğunun gerçek dinî ve askerî çehresi ve o devlet nazarında Anadolu'nun taşıdığı ehemmiyet karşısında fazla bir kıymet vermek doğru değildir.

Bizans'ın Türklere karşı çıkardığı son ve kuvvetli ordunun Malazgirt ovasında imha edilmesi ile Bizans müdafaa şeddi yıkılmış ve Sultan Alp Arslan islâm ve Batı dünyasında büyük akisler uyandıran bu zaferi ile Türk yurdu hâline gelecek olan Anadolu'nun mukadderatını tayin etmiştir.

f • Büyük Selçuklu İmparatorluğu :

Malazgirt zaferinden sonra. Sultan Alp Arslan, Karahanlı hükümdarı Şems'ül-mülk Nasr Han ile o sırada Harezm'de bulunan melik İlyas arasındaki savaş sebebi ile tertiplendiği Mâverâünnehir seferi esnasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlendi. Böylece şecaati ile meşhur ve Türk ve telâm tarihinin en seçkin sıralarından biri olan bu büyük hükümdar 25 Kasım 1072'de vefat etti. Merv'de gömüldü. 45 yaşında idi. Ebû Şucâ künyesini, Adud'ud-devle lakabını ve Burhân-u emîr-il-müminîn unvanını taşıyordu.

t. *Büyük Suttan Melikşah:*

Alp Arslan'ın, Türkler'deki malûm hâkimiyet telâkkisi dolayısıyla çıkması kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, velâhdliğini birçok kereler teyit ettirdiği ve evvelce Kafkas cephesinden başka Harezm, Hüzistan, Şiraz ve İsfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli erlerden kurulu 15.000 süvarilik bir kuvvetin başında bulunan oğlu Melikşah sultan ilân edildi (25 Kasım 1072). Tahta çıkışı sırasında başlıca tesiri yapmış olan Nizâm'ül-mülk vezirlikte bırakıldı. Sultan Melikşah hû» kumdarlığının ilk iki yılında sınırlan müdafaa ve babasının tahmin ettiği iç

kavgalarla uğraştı. Karahanlılar ve Gazneliler'in hudutlar* tecavüz ettiklerini 1072* 1073 kışında amcası Kirman meöâ Kavurd, Melikşah'ın saltanatötmtenımamış, ie-yarı etmişü. Sultan, Nizâm'ül-mülk'ün tavsiyeleri ite, lünce Kavurd'u <mlölüp ve esir etti (15 Mayıs 1073). Bu başarı Melikşah'ın memleketteki durumunu kuvvetlendir* ve hilâfet makamınca da saltanatı bundan sonra tastik edildi. Sonra doğuya sefer yaparak Karahanlılar'ı memleketten çıkaran Melikşah'ın Sav-tıgln kumandasındaki kuvvetleri Semerkand'a kadar ilerlediği zaman, Şems'ül-mülk Nasr af diledi. Diğer taraftan Harezmsahlar'ın atası Anuş-tigin ile Gümüş-tigin Bilge kumandasında gönderilen ordu Gazneli hükümdarı Zahîr'üd-devle İbrahim'i sulha mecbur etti. İki hanedan arasında akrabalık kuruldu.

2. Anadolu'nun Fethi:

Bu gaileler ortadan kaldırıldıktan sonra, imparatorluk merkezin? tsfahan'a nakleden Melikşah'ın geniş ölçüde fütuhâtı başladı. Malazgirt savaşından sonra ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in ölümü üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir tatbik ediliyordu. Kutalmış'ın oğulları Süleyman-şah, Mansur, Alp-Uğ, Dolat maiyyetlerindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak v.b. gibi Türkmen reisleri de kendilerine bağlı Türkmenlerle Anadolu içlerine doğru hareket hafinde idiler.

Bu faaliyet artık geçici bir istilâ olmayıp, tamamiyle ele geçirme, bir vatan kurma mahiyetini taşıyordu. Türk kuvvetlen her gittikleri yerde koruma tedbirleri alıyor, işgallerini genişletiyor ve çeşitli bölgelerden batıya doğru ilerliyordu.

Bizans İmparatoru Mikhael VII. tecrübeli nâzın, aynı zamanda amcası Ioannes Dukas sayesinde tacım muhafaza edebilmiş, meşhur ailelerden Komnenoslar'la arayı düzeltmiş, hattâ teyzesinin kızını İzak (Isaakios) Komnenos'la evlendirmek suretiyle sağlam bir birlik kurmaya muvaffak olmuştu. Memleket müdafaasını kuvvetlendirmek için, Türkler'e karşı kullanılmak üzere ölmezler (Immortal) adı ile yeni birlikler teşkil edildi. İmparator doğu orduları kumandanı tâyin ettiği İzak Komnenos'u Türkleri geri atmakla vazifelendirdi. İzak'ın yanında, sonra İmparator olan, kardeşi Aleksios da bulunuyordu. Sergüzeştçi ve disiplinsiz dört yüz kadar ücretli Frank'tan kurulu maiyetiyle Frank savaşçılarından Urselius'un iltihak etmesiyle takviye gönen Bizans ordusu Orta Anadolu'ya hareket etti. Kappadokia (Kayseri)'ya geldikleri zaman, bir Frank askerini cezalandırmak isteyen başkumandan İzak'a karşı Urselius cephe aldı ve bütün kuvvetlerini toplayarak, Sivas'a doğru yollandı. Rastladığı küçük bir Türkmen müfrezesini bozdu, yoluna devam etti. Geceleyin onun ordugâhtan ayrılmasına engel olamayan İzak, ertesi gün âsiyi yakalamak üzere kardeşi Aleksios Komnenos'u takibe göndereceği sırada, bir Türk ordusunun yaklaşmakta olduğu duyuldu. Türkler öteden beri savaşlarda keşif işine fazla ehemmiyet verdiklerine göre, Urselius ile biraz önce çarpışan kuvvetlerin ar? kadan gelmekte olan asıl ordunun gözcüleri olması muhtemeldi. Nitekim Kayseri'de ana kütte ile vuku bulan çetin savaşta 'cesaretle olduğu kadar sayıca da üstün" Türk ordusu karşısında Bizanslılar dağıldılar. Başkumandan İzak esir edildi, karargâhı kuşatıldı: Fundalıklar içine kendisini dar atan Aleksios Komnenos canını kurtarmağa, tek başına ve yaya olarak Ankara'ya varmağa muvaffak oldu. Ancak orada kardeşinin Türkler elinde, hayatta olduğunu ve fidyeye miktarını öğrenebildi.

Derhal İstanbul'a gitti, para tedarik etti, dönüşünde Ankara'ya uğradı. Kalede kardeşleriyle karşılaştı: İzak Kappadokia'da fidyesi için biraz para tedarik ederek ve geri kalan kısım için rehinelere bırakarak serbest kalmış ve buraya gelmişti. İki kardeş yanlarında yetmiş kadar atlı olduğu halde İstanbul'a doğru yola koyuldular. İzmit civarında iki yüz kişilik bir Türk birliğine rasladılar. Maiyet efradını feda etmek bahasına Komnenos'lar burada da yakalarını sıyırmak imkânını buldular ve İstanbul'a ulaştılar. Doğu orduları baş kumandanı İzak ile kardeşi Aleksios böylece alkışlar arasında, Bizans başkentine girmişlerdi!

Daha 1072-1073'te, yâni Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah'ın henüz amcası Kavurd ile meşgul olduğu sıralarda, Türkmen boylarının, Ankara, hattâ İzmit havâlisinde dolaşabilmeleri dikkat çekici bir durumdu. Yukarıda bildirildiği üzere, Bizans'taki iç anlaşmazlıklar yüzünden Anadolu halkı ihmal edimişti. Buna doğuda Ermeniler'in, râfîzî hıristiyan olan Pavlikyan'ların hıyaneti ite imparatorlukta büyük feodal ailelerin tahakkümünü ve uzun zamandan beri harplerden yorgun düşen köylüden zorla toplanan ağır vergileri de ilâve etmek lâzımdır. Onun için, esir durumunda olan ahalinin kendilerine dokunmayan, işgal edilen yerlerde halkı soymayan ve daha ziyade stratejik mevkiilerle zengin çiftlikler ve malikâneler arayan Türkler'e bir nevi kurtarıcı gözüyle baktıklarını tahmin etmek güç değildir. Bütün Anadolu ahalsinin ardı arkası gelmez Türk akınlarından dehşete düşerek, tarlalarını, otlaklarını terk edip şehirlere, kalelere sığındıklarını Heri süren araştırmacılar mübalâğaya sapmış görünüyorlar. Türk süvarileri müfrezeler hâlinde gezerlerken halk, bizzat efendileri tarafından rahatsız edilmediği takdirde, pekâlâ kendi işiyle meşgul olabiliyordu. Meselâ İzmit civarında Komnenos kardeşlerin bulduktan şatoyu Türkmenler'e, tarlasında çalışan bir köylü haber vermişti.

Sivas'ta Urselius'un kuvveti gittikçe büyüdü. Galatla (Ankara) ve Kappadokia bölgelerini yağmalıyor, köyleri, kasabaları zorla işgal ve tahrip ediyordu. Bu hâl imparatoru, yahut bu gibi şeylerle fazla meşgul olmayan imparatorun ziyade, hadım Nikephoris'i endişeye düşürdü. Bilgin, hatip, saray işlerinde mükemmel yetişmiş, fakat fevkalâde kurnaz ve hilekâr bir kimse olan Nikephoris eski nâzır.dürüst Ioannes Dukas'ı Anadolu'da inzivaya çekilmeğe mecbur etmiş ve kendisi nazırlık sandalyesine oturmuştu. Grek kaynakları bu adamın aynı zamanda paraya son derece düşkün olduğunu, mâlîye işlerini bizzat eline alarak müthiş vurgunculuk yaptığını kaydediyorlar. Nikephoris, Urselius'a karşı gönderilecek kuvvetlerin başına, mevkiinden uzaklaştırılmış olan Ioannes Dukas'm tâyini hususunda imparatoru ikna etti. Bu suretle hem Bizans topraklarını müdafaa ettiği için öğünmek, hem de, harekât sırasında nasıl olsa hırpalanacağını bildiği Ioannes'in itibarını sarsmak istiyordu. Gerçekten Sakarya nehri üzerinde (Sivrihisar civarı) Zompi köprüsü yanındaki savaşta, Bizans ordusu mağlûp ve Ioannes, Urselius tarafından esir edildi. Bütün o havaliyi Urselius hâkimiyetine aldı (1073). Bu başarılarla ihtirası kabaran Frank reisi imparatorluğa filen hâkim olmak ümidine kapıldı. Elinde mevkuf bulunan Ioannes Dukas'ı imparatora karşı kullanmağa karar verdi ve onu, muhalefetine rağmen, imparator ilân ederek İstanbul üzerini yürüdü. Chrysopolis (Üsküdar)! ateşe verdi. Yangını karşı sahilden seyreden Mikhael VII. korkusundan Urselius ile anlaşma çareleri ararken, hakikatte ondan daha çok endişelenmesi icabeden Nikephoris doğrudan doğruya Türkler'e müracaatı uygun buldu. Zira âsiler, maneviyatı bozuk imparatorluk orduları ile değil, ancak Anadolu'yu büyük bir azimle adım

adım zaptetmekte olan Selçuklu Türk kuvvetleriyle ortadan kaldırtıldı.

Anadolu'nun fethine memur edilmiş ve Sultan Melikgehan, zaptedecekleri memleketlerin menşurunu almış olan Kutalmışoğulları bir taraftan, diğer taraftan da sultanın emri ile aynı bölgeyi açmakla vazifeli Artuk, Tutak, Afşin, DRmaçoğlu v.b. beyler yukarıdaki hâdiseler cereyan ettiği sırada çeşitli istikametlerde faaliyetlerini geliştirmekte idiler. Nikephoris bunlardan Kappadokia'da kalabalık bir kuvvetin başında bulunan Artuk Bey ile temas kurarak, onu Urselius üzerine yürümeğe razı etti. İmparator olmak hülyalarını besleyen Frank kumandanı İstanbul'u zaptetmek hazırlıkterm^amamlamak üzere Bithynia'da (İzmit havalisi) Sophon (Sapanca) dağına dönmüş ve ordugâh kurmuştu. Artuk Bey sür'afli bir yürüyüşle Bitfyr* a'ya yollandı ve ansızın Sophon'daki Frank ordugâhını bastı. Urselius bütün kuvvetlerini savaşa soktu. Türkler ok yağmuru ile mukabele etmekle beraber düşmanın takibini linürtkün kılacak şekilde gerilemeğe başladılar. Frank, çekilen ku^A vetleri yakından takibe koyuldu. Halbuki baskın yapanlar az sayıda olup Türk ordusunun öncüleriydi. Büyük kısım Artuk Bey tarafından geçit yerlerinde, boğazlara yerleştirilmiş, stratejik noktalar tutulmuş, ayrıca bir müfreze de Urseli-us'un ric'at hattını kesmeğe memur edilmişti. Gerileyen öncüler düşmanı ana çember içine çekmeğe muvaffak oldular, öyle ki, takip esnasında hayli zayıf vermiş ofan Urselius ile, yanından ayırmadığı, loannes Dukas dört taraftan sarılmış olduklarını anladılar; kaçmağa imkân bulamadıklarından yakalandılar; askerleri dağıldı. O devrin Bizans tarihçisi Attaleiates'e bakılırsa 100 binden fazla Türk bu savaş münasebetiyle İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan sahaya yayılmıştı.

Esirler Phrykia'ya (Eskişehir bölgesine) götürüldü. Artuk Bey onları fidyeleri karşılığında az sonra serbest bıraktı. Fidyesi imparator tarafından ödenen bannes Dukas İstanbul'a döndü. Karısı tarafından kurtarılan Urselius ise, Armeniak teminde (Amasya bölgesinde) topladığı kuvvetlerle Amasya, Niksar bölgesini *tekrar* tahribe başladı, üzerine gönderilen Nikephoros Palaiologos kumandasındaki Bizans ordusunu parça parça etti. Durum yeniden ciddileşiyordu. Bizans orduların kfih Selçuklular, kâh âsi Franklar tarafından boyuna bozguna uğratılmakta idiler. Onun için ne sarayın, ne de ahalinin asker ve kumandanlara güvenleri kalmıştı. Yalnız İmparator Mikhael bunlar arasında birini seçmek, doğudaki topraklarının korunması vazifesi ile doğu orduları kumandanlığını ona vermek kiyasetini gösterdi. Bu zat o zaman henüz yirmi yaşında bulunan ve yukarıda adı geçen zeki ve siyasette pek mahir Aleksios Komnenos idi.

Aleksios'un Anadolu'ya görünmesi ve aynı zamanda âsilerin yaptıkları tahrih zulüm ve tazyik dolayısıyla gelir kaynaklarının tükenmesi üzerine Urselius, Türkler'e yanaşmak zamanının geldiğini düşündü, "Asya'daki bütün Grek topraklarına hâkim olmak için" Türklerle işbirliği yapmak, Türider'den yardım koparmak gayesiyle o civarda, yâni Amasya yatanlarında bulunan Tutak'ın yanına gitti. Urselius'a bağlı bir* İlklerin Türk kuvvetlerine katılmasına karar verildi. Fakat bu anlaşmadan doğacak büyük tehlikeyi sezen Aleksios, karşı siyâsî taarruza geçmekte gecikmedi. O da, Urselius gibi, Tutaka başvurdu. Aleksios, Tutak'ı zengin hediyelerle peşinen memnun ettikten sonra, temsilci olarak gönderilen Türk subayına şöyle diyorduk Urselius imparatorun olduğu kadar Sultanın (Melikşah) da düşmanıdır. Her Jkl tarafa çok kötülükler yapmıştır. Şu anda kollarınız arasına atılması korkudan Heri geliyor. Sizin-

le yaptığı ittifakla hıyanet fırsatını beklemek üzere zaman kazanmak istiyor. Kumandanınız Tutak onu bize teslim ettiği takdirde üç büyük fayda sağlamış olacaktın Arzu ettiği kadar para, Bfeans imparatorunun teveccühü, her M memleketi tahrip için bu ölçüde kuvvet toplayabilen bir düşmandan kurtuluş!'. Tutak bu fforî mülayim buldu, yanında olan Urselius'u tutuklu olarak Amasya'ya Aleksios'un yanına gönderdi. Aleksios onu İstanbul'a götürürken Paphlagonia (Kastamonu bölgesi) 'da, başka bir Türk pususundan kurtulduktan sonra, Karadeniz Ereğlisi'nde yine Türk müfrezeleriyle mücadele zorunda kalmıştı. Anlaşıldığı üzere, bu tarihlerde Kastamonu bölgesi sahillere kadar Türkler tarafından istilâ edilmekte idi.

Bu sıralarda Kutalmış-oğlu Süleyman-şah Kilikia (Adana havalisi) bölgesini feth ile meşguldü. Bizans imparatorluğunun her tarafında olduğu gibi, burada da karışıklık hüküm sürmekte idi: *

Doğu Roma imparatorluğunun Iberia Ve Mesopotamia temlerindeki Ermeniler yavaş yavaş Fırat'ın batısına geçmeğe başlamışlar ve buralarda koloniler vücuda getirmişlerdi. Malatya'dan Sivas'a kadar olan sahada da dağlarda çobanlıkla geçinen Pavlikyanlar mühim yer tutuyorlardı. Bir aralık hâkimiyet dâvasına girişen bir Pavlikyan şef! bile zuhur etmiş ise de, işgal ettiği yerler eski Vaspuragan kralı Senkerim'in, sonra da eski Kars kralı Gagig'in idaresine geçmişti. Ermeniler'in müdafaasını üzerine alan, fakat onları, Gregoryen mezhebinde oldukları için, sıkı dinî takibata uğratan Bizans'ın Selçuklu hamleleri karşısında boyuna gerilemesi Ermeni sahalarının kolayca Türkler'e intikalini mümkün kılmış, hele Grek müdafaasının Malazgirt savaşından sonra tamamiyle çözümlüşü, Kilikia ovasına, Maraş, Tarsus, Delük (Ayıntab) ve Urfa'ya kaçan Ermeniler'in büsbütün kendi başlarına bırakılmasına sebep olmuştu. Türk akınları neticesinde bu bölge Bizans'tan ayrıldığı zaman Ermeniler¹ in yer yer kümelenerek küçük prenslikler kurdukları görülüyor ki, Ruben sülâlesinin kurucusu Ruben; Hetum hanedanının atası Oşin gibi şefler arasında en mühimi olan Philaretos Brakhamios bizi yakından ilgilendirmektedir. | Philaretos Bizans hizmetinde bulunmuş ve Malazgirt savaşında Palu (Romanapolis) deki Bizans kuvvetlerine kumanda etmiş. Diogenes'in düşmesi üzerine yeni imparatoru tanıyarak Maraş bölgesinde bir prenslik kurmağa girişti. Başiboş, haydut, maceracı Ermenileri etrafına topladıktan başka sekiz bin kadar ücretli Frank'ı da hizmetine aldı ve 20 bin kişilik bir kuvvetle Maraş havalisine yerleşti. Ahalisinin çoğu Ermeni olan Antakya şehrine el uzatmaya başladı. Antakya dükü Ioseph ölünce Philaretos bu şehri işgal için, oradaki taraftarları ile, halkı tahrike girişti (1073). Vaziyetin ciddileşmesi üzerine İmparator Mikhael, Izak Komne-nos'u valilikle Antakya'ya gönderdi, kak, karışıklıklarda eli olduğundan şüphelendiği patrik Aemilianus'u İstanbul'a yollamakla duruma kısmen hâkim oldu ise de, galeyanı tamamiyle söndürememişti. Şehrin muhafızları, yeniden ayaklanan ahali tarafından öldürüldüler. İşte 6 zaman Süleyman-şah'ın, karargâhı Birecik'ten hareketle Antakya istikametinde yürüdüğü görülüyor. Izak Süleyman-şah'ı durdurmak için, eniştesi Konstantinos 1le birlikte karşı çıktı. Muharebede Konstantinos telef oldu, Izak yaralı olarak esir edildi ve sonra Antakyalıların verdiği yirmi bin altın fideye karşılığında serbest bırakıldı. Süleyman-şah bu münasebetle daha güneşe inmiş. Mirdâsî Nasr b. Mahmüd'un hakimiyetindeki Haleb'i kuşatmış, takat Nasr esasen Sultan Melikşah'ın tâbilerinden olduğunu bildirerek muhasarayı kaldırtmağa muvaffak olmuştu (1074).

Bu yıllardan itibaren *Bizans* bütün dikkatini Balkanlar*#eyirmeğe mecbur kal* di. İmparatorluğun Avrupa parçasına arka a/kaya patlak veren isyan ve ihtâller: 1074 de Bulgar ayaklanması, 1075 de Nestor isyanı, 1076 da salgın hastalık ve büyük açlık, 1077 de Nikephoros Bryennios'un tiyanederek birçok yerleri ele geçirmesi ve imparator ilân edilerek İstanbul kapılarına dayanması, devletin bekasını tehdit edecek kadar ağırlık göstermişti. .

Durumdan faydalanan Tü&ler Anadolu'ya işgale devam ettiler: 1074 den itibaren Yeşilirmak ve Kelkit havzasını Artuk Bey'in feth ettiği tahmin edildiği gibi, Şark! Karahisar \$& Erzincan ve Divriği havafisfiin Mengüçük tarafından, şehri hariçB" zorum ile Çoruh bölgesinin Ebu'l-Kaasım tarafından zapt edildiği anlaşılmaktadır. Artuk Bey Sivas, Tokat ve Çorum havalisini de aldıktan sonra. Sultan Melikşah'ın emriyle, gördüğümüz gibi, el-Ahsâ bölgesine gitmek üzere 1077 de Anadolu'dan ayrılmıştı. Bu sene Artuk Bey'in yerine gelerek fütuhata başlamış olması kuvvetle muhtemel olan Danişmend, Niksar havalisi ile aşağı Yeşilirmak bölgesini, yani Amasya ve civarını sahile kadar açmıştır. Diğer taraftan Gümüş-tegin adında bir başbuğ Nizib, Âmid ve Urfa civarında Grek ordularını mağlûp ediyordu ki, bunun Melikşah'ın kumandanlarından Gümüş-tegin Candar olması muhtemeldir. Yine bu sıralarda Phrykja şehirleriyle beraber Alaşehir de feth edilmiş olup Ege sahillerinde de Türkler görünmeğe başlamışlardı. Milet yakınında Latros tepesindeki manastır Türkler yüzünden terk edilmişti.

Bizans imparatorunun Balkanlardaki başarısızlıkları da Anadolu'da tesirini göstermekte gecikmedi. Mesopotamia (güney Fırat bölgesi) müstasna diğer yerlerdeki Grek kumandanları dağılmış olduğu için Anadolu'da muntazam Bizans ordusu hemen hemen yok gibi idi. O devir Grek tarihçisi Attaleitas'e göre, gerçekten bu kıt'ada "hareket hâlinde bir asken* kuvvet Artık mevcut değildi". Anatolik (Konya bölgesi) teminin kumandanı General N. Botaniates fırsattan faydalanarak âciz imparator Mikhael VII. ite onun haris nâzın Nikephoris'e karşı yürümeyi tasarladı, propagandaya başladı. İstanbul'da halktan, hattâ senato üyelerinden ve din adamlarından hayli taraftar kazandı.

General Botaniates işlerini ilerlettiği sıralarda kurnaz Nikephorife, gizli faaliyetten haberi olmamakla beraber, şüpheli gözle baktığı BotaniasteSİ ortadan kaldırmak tedbirleri aramıyor değildi. Bu maksatla yine Türkler'e başvurdu ve onun yakalanıp bertaraf edilmesi hususunda Süleyman-şah ile bir anlaşma yaptı. O zaman Martavkosta adlı Bizans valisinin elinden Konya'yı almış, arkasından o civardaki Gevele kalesini Romanos'Makri'den zaptetmiş (1077) ve Batı Anadolu'nun müfrşin şehirleri fethetmiş olan Süleyman-şah Botaniates'in İstanbul'a giderken geçmesi muhtemel yol ve geçişleri tuöü. Âsi general, bunun üzerine, Kütahya (Kotyai-on) dan itibaren, ana yolları terk ederek, dolaşık dağ patikalarından sür'atle Sakarya kenarına, oradan da İznik (Nikaia)'e ilerledi. Türk öncülerini İznik yakınında ona yetiştirdiler ve büyük ordu gelinceye kadar oyalama savaşına giriştiler. İki kuvvet arasında ezilmek tehlikesine mâruz kalan Botaniates için fr'T'at Süleyman-şah'a başvurmaktan başka çare kalmamıştı. Anadolu'yu fethetmemur Türk kuvvetlerinin başbuğu Süleyman-şah için hasım tarafın yuvarlanmakta olduğu badireden faydalanmak kadar tabii bir şey olamazdı. Bizans idarecilerinin birbirleriyle mücadelelerini körüklemek, düşman ordusunun içinde bocaladığı perişanlılığı arttırmak lâzım-

di. Süleyman-şah'da kâh ihtilâlcilere, kâh iktidara yardım elini uzatarak, bu vazifesine devam ediyordu. Bu İtibarla Botaniates'in aracı olarak gönderdiği Khrisokul'a iyi yüz göstermekte gecikmedi. Âsi generalin şerbetçe İstanbul'a yürütmesine müsaade ettikten başka, ayrıca, bu yürüyüşü emniyete almak için, ona kuvvetli bir Türk müfrezesi de verdi. Botaniates İznik üzerinden Bizans başkentine doğru ilerledi. Bu haber üzerine patrik Aemilianus'un tahriki ite Ayasofya'da başlayan ihtilâl hareketi bütün İstanbul'u sardı. Nikephoris kaçtı. İmparator Mikhael ise kardeşi Konstantinos lehine tahttan çekilmekle canını kurtarmak kaygusunda idi. Fakat Konstantinos bunu kabul etmemiş, Aleksios Komnenos ile birlikte, Kadıköy (Khal-kedon)'de bekleyen Botaniates'e katılmıştı. Bizans imparatorluğunun, İstanbul'da giyecek adam bulunmadığı için, ortada kalan tacı, Boğaziçi kıyılarına kadar Türk himayesinde gelen Nikephoros Botaniates'in başına kondu (3 nisan 1078).

Böylece Türkler İznik başta olmak üzere Bithynia kıtasını işgalleri altına aldılar. Bizans tarihçisi -I. Komnenos'un kızı- Arma Komnena'ya göre bu sırada Karadeniz ile Çanakkale Boğazı, Ege denizi, Akdeniz, Antalya Körfezi ve Adana arasındaki bütün Anadolu, Selçuklu hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Türk kuvvetlerinin bir kısmı garnizonlar kurarak yerleşmişlerdi.

İstanbul'da yeril imparatorun tâç giymesiyle Bizans'ın dertleri sona ermedi. 1077'de kendini imparator ilân edip Balkanlar'ın altını üstüne getirmekle meşgul general N. Bryennios ile uğraşmak lâzım geldi. Gariptir ki, Anadolu'da Botaniates'e yardım eden Selçuklu Türkleri'ne karşılık, Rumeli'de Bryennios'un dayandığı başlıca kuvvetler de Peçenek Türkleri olmuştu. 1050 de Edirne'yi kuşatıp Trakya'da baskılarını arttırmış olan Peçenekler, Anadolu'daki soydaşları git», Bizans'ın durumundan faydalanıyorlar ve bu devletin iç işlerine karışıyorlardı. N. Bryennios'un ordusunda mühim miktarda Peçenek savaşıncısından başka, "Türkler" (Türkmenler) de vardı. Âsiye karşı İstanbul'dan Aleksios gönderildi. Fakat Bizans askerlerine güvenmeyen imparator Botaniates, koruyucusu Kutalmış-oğullar'tndan icabında yeni yardımlar sağlamaya muvaffak olmuştu. Aleksios ile Bryennios arasındaki Calabria savaşında Bizanslılar bozuldu İse de tam zamanında yetişen Süleyman-şah kuvvetleri harp tâliini değiştirdi. Selçuklu süvarileri üç koldan ileri atılarak Bryennios'u esir ettiler.

Görüldüğü üzere, Anadolu'dan ve Balkanlardan ayrı ayrı ağır Türk baskısına maruz kalmış olan Bizans âdeta ihtilâç içinde sarsılıyordu. Halbuki Avrupa, Bizans'ın bu hâle uğrayacağını çoktan sezmişti. Daha Malazgirt savaşını müteakip Türkler'in engelsiz bir şekilde Anadolu'ya girmelerinin hıristiyanlık bakımından neticelerini hassasiyetle kavrayan Papa Gregorius VII. 9 temmuz 1073 de Bizans imparatoruna yazdığı bir mektupta Ortodoks ve Katolik kiliselerinin anlaşması zamanının geldiğini bildiriyor ve Mikhael'in müsaait davranması üzerine bütün hıristiyanlara hitaben 2 şubat ve 1 mart 1074 tarihli meşhur mektuplarını neşrediyordu. Gregorius, Haçlı seferlerinin ilk alarmı sayılan bu davetinde Türkler'in "tehlikeli" ilerliyişini açıkladıktan ve İslamların hıristiyanları "koyun sürüleri gibi boğazladıklarını" şiddetli bir dille iddia ettikten sonra» din kardeşlerini kurtarmak üzere, Türkler'e karşı Grek imparatorluğunun yardımına koşmak lüzumunu ilân ediyordu. Bu alarm Papa ile Roma-Germen imparatoru Henri IV. arasındaki anlaşmazlık yüzünden o sırada bir tesir yaratamamıştı.

Bryertnios meselesi cereyan ettiği sıralarda Süleyman-şah ve dâimâ beraber çalıştıktan kardeşi Mansur artık kendilerini Boğaziçi'ne kadar Anadolu'nun sahibi sayıyorlar ve fütuhâtı tamamlamak üzere maiyetlerindeki Türkmen bey ve reislerini, karargâh yaptıktan Kffiahya civarından, balı ve kuzey Anadolu'ya gönderiyorlardı. Bu esnada Sultan Melikşah'ın müdahalesini gerektiren bir hâdiseler oldu: Başkanlık dâvası yü2ündeh KutaJmiş-oğullarının birbirleriyle arası açıldı. Mağlûp Mansur İstanbul'a kaçtı. Süleyman-Şah'dan durumu öğrenen Melikşah Bizans'a bir elçi göndererek kaçağın teslimini istedi. Fakat o günlerde Manöur Anadolu'ya dönmüş, kardeşi ile yeniden fttücadeleye başlamış! Sultan, kardeş nizalarına son vermek üzere, meşhur kumandanlarından PorsıA'u Anadolu'ya yolladı ve savaşta Mansur öldü. Münazaa bittiği zaman, Suriye meliki Tutuş'un maiyetine katılan Türkmen beyleri iftüstasna, Anadolu'daki Türkmen boylan Süleyman Şah'ın emrine girmiş ve o, bilhassa Melikşah tarafından kendisine Anadolu "emirliği" menşuru verildikten sonra, Anadolu'nun tak hâkimi olmuştur. Abbasî halifesi de Süleyman-Şah'a sancak ve hil'at göndermiş, ona Nâsir'üd-devle Ebu'l-fevâris lâkabını vermişti. Süleyman-şah müslüman olmayan yerlerde fütuhât yaptığından dolayı *Gazi* unvanını almıştı.

Bu suretle bütün kıt'anın hâkimiyetini elinde toplayan *Nâstr'öd-devle Ebu'l-fevâris Gazi Süleyman-şah*, fütuhâtını bir taraftan Karadeniz kıyılarına, öte taraftan Akdeniz ve Ege denizine doğru tek elden, sistemli ve daha hızla, genişletmeğe başladı. Bizans ise hâlâ birbirini takip eden isyanlar içinde idi. General Basilakis ayaklanmış, bunun Vardar muharebesinde Aleksios tarafından yakalanarak gözlerinin oyulmasından sonra, Anadolu cihetinde General Kostantinos Dukas kendini imparator ilân ederek isyan bayrağını açmıştı. İmparator Botaniates'in para ve va-idlerle bu isyanı da zararsız hâle getirmesini müteakip patlak veren N. Melissenos ihtilâli Türklerin Marmara sahillerine kadar Anadolu'da kolayca yerleşmelerini mümkün kıldı.

General Melissenos o zaman Ege denizi kıyılarına kadar ilerleyen Türklerin yardımını ile imparator olmağa karar vermişti. Küçük Asya'nın henüz Selçuklular tarafından işgal edilmemiş kale ve setirlerini dolaştı. Fakat Melissenos bu propaganda seyahatini Türk müfrezeleri himayesinde yaptığı için, hiçbir mukavemete cesaret gösteremeyen bu memleketlerde otomatik olarak Türkler yerleşiyorlardı. Böylece tŞÖfcön Galatia, Phrykia, Lydia bölgeleri (Orta ve Batı Anadolu) Türk hâkirtyeöne geçmiş oldu. Türk kuvvetleriyle birlikte İznik'e de giren (1078) Melissenos İstanbul üzerine yürümeye hazırlanırken, Süleyman-şah neticeyi beklemek ve İcabında yardıma koşmak üzere Dorylaion (Eskişehir'de karargâh kurmuş bulunuyordu. Bota-ntates İznik'in geri alınması için Aleksios'u göndermek fetedi ise de, görünüşte Melissenos'a fakat, gerçekte Türkler'e karşı açılacak seferin akıbetini kestiren Aleksios, bu vazifeyi kabul etmedi. Başkumandanlık, maiyetinde Georgios Palalo-logos ile yeğeni Kurtlus olmak üzere, nazır hadım loannes'e verildi, loannes İfi* gölü (Ascanlus) kenarına kadar geldi ve "Aziz Georgtos' kalesini işgal etti. S. Pata* iologos ile Kurtiue hasım kuvvetlerin Eskişehir civarında bulunduğunu, Melisse-nos'la uğraşırken Türk ordusunun yetişmek İhfirmâB olduğunu, buna göre İM kifi£ vet arasında katarak ezilmektense önce Süleyman-Şah ile savaş yapılmasını teklif ettiİerse de, bu tavsiyelere kulak asmayan hadım, İznik%ı kuşatılması emrtrfl vıfdli Melissenos, bir hafta süren muhasara esnasında vakit kazanmak için, düşmanı

oyalıyordu. Süleyman-Şah'ın öncülerinin yaklaştığını öğrenen ve esasen muharebe işlerinden hiç anlamadığı nisbette korkak olan hadım, ordunun sevk ve idaresini Palaiologos'a devretmek zorunda kaldı. Palaiologos derhal muhasarayı kaldırdı ve çekilmeğe başladı, İznik'teki Türk süvarileri kendilerini hızla takibe koyuldular. Süleyman-şah'ın yetişmesiyle Bizans ordusunun ric'atı umumî bozgun hâlini aldı. Palaiologos, yaralı hâlde, hem müdafaa ediyor, hem de perişanlığı önlemeğe, dağılan kıt'aları toplamağa çalışıyordu; nihayet kurtardığı bir kısım kuvvetler ile hâlâ dehşet içinde titreyen başkumandanı, İstanbul'a götürmeğe muvaffak oldu. ■

Bu savaşın mühim neticesi, Marmara kıyılarının en büyük kalesi olup içinde Bo-taniates'le beraber Türk kiralılarının 1078 denberi garnizon kurdukları tarihî İznik şehrinin kesinlikle Türkler'e geçmesi olmuştur. Süleyman-şah buradan artık çıkmamış, Bizans'ın kalbgâhına doğrudan doğruya yapılacak taarruzlar için pek mükemmel bir üs teşkil eden bu kale-şehri hâkimiyeti altındaki Anadolu'nun başkenti ve ileri harekâtın mihrak noktası yapmıştır (1080).

Bu tarihten itibaren Türkler Toroslar ve Adana bölgesinden Üsküdar'a kadar bütün eyâletlerde yerleşmişlerdir ve Süleyman-şah Boğaziçi'nin Anadolu sahilinde kurduğu gümrük daireleriyle Boğaz'dan gelip geçen gemilerden vergi almaktadır.

Bu hâdiselerin tâ Uzak-Doğuya kadar yankılar uyandırdığı görülüyor. Hakikaten kritik anlardan birini yaşayan Bizans, Türk baskısını hafifletmek emeliyle Çin'de diplomasi faaliyeti göstermiş, Anadolu fütuhâtının Büyük Sultan Melikşah'ın emriyle yapıldığını ve onun tarafından desteklenmekte olduğunu bildiği için, doğu sınırları Orta-Asya'ya dayanmış olan Selçuklu İmparatorluğuna karşı Türkistan cihetinden harekâta teşvik etmek üzere, 1081 de kuzey Çin hükümdarı nezdine bir elçilik heyeti göndermiştir; fakat teşebbüsten hiç bir netice çıkmamıştır.

Nikephoroş Melissenos'a gelince, bu zat Türk himayesinde olarak İznik'te oturuyor ve Batı Anadolu'nun bir kısmı ismen ona tâbi bulunuyordu. Fakat az sonra Süleyman-şah bu araziye de işgal ederek onun itibari hâkimiyetine son verdi (1081).

Üç senelik hâdiseler imparator Botaniates'in, uçuruma doğru giden Bizans'ı kurtarmak iktidarında olmadığını ispat etmişti. Onun zamanında Anadolu elden çıkmış öldükten başka, Balkanlar devamlı isyan ve ihtilâllere sahne olmakta, bunlara karşı hiçbir ciddî tedbir alınmamakta idi. Karadeniz boğazından Çanakkale boğazına kadar Marmara sahillerini ele geçiren "Cesur Süleyman' şah'ın Kapıdağ yarımadası berzahındaki son Bizans kalesi» Kyzikos'u da zaptedip karşı şahitlere atlamak üzere vaziyet aldığı 1081 yılında Bizans çeyrek yüzyıl süren uyuşukluğundan silkinir gibi oldu. Trakya ordusu tarafından imparator ilân edilerek İstanbul'da tâç giyen Aleksios Komnenos'un idareyi ele alması ile esaslı değişiklikler belirdi.

Komnenûs ailesinden İzak'ın bir aralık imparator olduğunu (1057-1059 yıllarında) biliyoruz. Fakat yüz sene devam eden Komnenoslar sülâlesinin kurucusu ve ilk hakikî imparatoru sayılan Aleksios I. Komnertos Bizans'ın kurtarıcıtanndandır.

Aleksios'un Batıda, İtalyan Normanlan'nın başı korkunç Robert Giskard tehlikesini önlemek için aldığı çok ciddi tedbirlere karşılık, Boğaziçi'nin Anadolu sahillerine kadar sokulmuş bulunanSelçuklular'a karşı, Nikephoroş Phokas ile istişareden sonra, tatbik ettiği müdafâa tarzı hayret edilecek derecede basit görünür. Robert Giskard'ı Amavutluk kıyılarında durdurmak maksadiyle bütün Batı dünyasını yardı-

ma çağırın Aleksios, beri tarafta Türkler'i Boğaziçi'nden uzaklaştırmak hususunda sadece barakalar şeklindeki karakol kayıktan ite iktifa etmişti. Fakat neticede bu pek küçük «İçüdeki müdafaa sistendin büyük masraf ve emeklere bağlı ordular hazırlama ve şevkinden daha tesirli olduğu anlaşıldı. İmparator Aleksios kalabalık ve muntazani Bizans ordularını, az sayıda süvanleitteft kurulu fevkalâde sür'atli ve oynak TÜfk kuvvetleriyim başa çıkamadığını tecrübelerine dayanarak İyi biliyordu İmparatorun kızı, tarihçi Anna Komnena bunu, Bizans orduları kendilerini "ayak altında kum gibP ezen Türkler'e kanşı savaşmak eesareM atök gösteremi-yorlardı, şeklinde ifade etmektedir. Böylece, Bizans imparatoru, büyük harekât yaparak Türk orduların kendi üzerine çekmemek, mevcut kuvvetini bir anda kırdırmamak gayesiyle, tesiri gayet dar sahada kalan bir nevi gerilla savaşı vermeyi tercih etmişti.

Barakalı karakol kayıkları gece karanlığında gizlice Anadolu yakası kıyılarına yanaşıyor, içlerinden çıkan Bizans'ın en cesur askerleri Khomatene'lerden (Phryki-a ye Laodikia birlikleri) 8-10 kişilik gruplar Türk mevzilerine âni baskınlar veriyor ve çabucak barakalarına dönerek denize açılıyorlardı. Gecenin belirli olmayan saatlerinde, fakat günlerce devam eden bu hâl neticesinde bir iki adım gerileyen Türk kuvvetlerinin bıraktıkları mevzilerde Bizanslılar yuvalar vücuda getirdiler ve pusular kurarak, tek başına veya müdafaasız yakaladıkları Türkler'i ortadan kaldırmağa başladılar; faaliyetlerini yavaş yavaş genişlettiler ve küçük Türk müfrezeleriyle çarpışmalara giriştiler. Durum bu kadar bir gelişme kaydedince, Aleksios barakalara elişer süvari bindirilmesini icabında derhal denize açılmak şartıyla, gündüzleri dahi mücadelelerde bulunmasını emretti. Başlangıçta hiç mühimsenmemiş, hatta Türk kuvvetlerinin takviesine bile lüzum göstermemiş olan bu tazyik sonunda Türkler Boğaziçi'nden uzaklaşarak İzmit'e doğru çekilmişlerdi. Sonra Aleksios o zaman Kilikia cephesinde bulunan Süleyman-şah'a müracaatla vergi karşılığında barış istedi. Anlaşma oldu: Kocaeli yarımadasındaki Drakon çayı İki memleket arasında sınır itibar edildi. Süleyman-şah aynı zamanda imparatora yardım edecekti (1082).

Bu andlaşma Aleksios hesabına bir basan idi. Çünkü Balkanlardaki Norman tehlikece karşı koyabilmek için Selçuklular tarafını emniyete almış bulunuyordu. Bundan sonra Süleyman-şah andlaşma gereğince, Kamyı (Yağmur) kumandasında yedi bin kişilik Türk kuvveti göndererek Aleksios'un Normanlar'ı İtalya'ya kadar püstürtmesine yardım etti (1083). Süleyman-şah, bu seneler içinde Anadolu'da ayrı noktalar hâlinde kalan Bizans kalelerinin fethi ile meşgul olmuş, bu arada Tarsus'u (1082 de), Adana, Misis, Anazarva (Ayn-ı Zarba) ile Kilikya'nın diğer bazı şehirlerini zaptetmiş (1083), Malatya'yı da haraç vermeğe mecbur tutmuştu.

Kilikia'da Philaretos tarafından bir Ermeni prensliğinin kurulduğunu yukarıda söylemiştik. Kendine Bizans'ın temsilcisi süsü vererek Grek ahaliyi memnun ederken, oralara ara sıra uğrayan-Türk müfrezelerine, hediyeler takdimi ve binblr dala vere ile, bir müttefik gibi görünen mâcerai ve haşin Philaretos, Bizans ordularının dağılması ve Türklerin başka yerlerde fazlaca meşgul olmasından faydalanarak, hâkimiyet sınırlarını genişletiyordu. 1074'ta Malatya'yı ele geçirmiş, eonra Palu, Harput (Khartpert), Ayn-ı Zarba, Tarsus, Misis, Elbistan, Raban, Kaysun'a hâkim olmuş, nihayet Bizans valisinin elinctoft Urfa'yı, çoğu Ermeni olan ahalisini ayaklan-

dırarak, atmıştı. Philaretos Urfa'yt daha sonra oğlu Barsam'ın idaresine verdi ve gözlerini Antakya'ya çevirdi, 1078'e kadar burada dük bulunan İzak Komnenos yeni imparator tarafından İstanbul'a çağırılmış, yerine Ermeni senyörlerinden biri tâyin edilmişti. Bu zâtın Antakya çarşısında Grekler tarafından öldürülmesi, Philare-tos'un eski hülyalarını gerçekleştirmesine vesile oldu: maktul dükün askerleri ve ileri gelenler tarafından davet edildi ve şehri teslim aldı. Ancak, Türkmen kuvvetlerinin de kaynaştığı bu bölgede prenslik ve şâir gibi teşekküllere rağmen durum hiç te normal değildi. Tarihçi Urfalı Mateos'un 1079 yılına tesadüf eden müşahedesine göre, Tarsus, Maraş, Delük (Ayıntab)'a kadar her tarafta karışıklık hüküm sürüyordu. Aç kalmış asiller, reisler şurada burada dolaşarak ekmek dileniyorlardı. Yollar insan ölüleri ile dolmuş, cesetler üzerine kuşlar üşüşmüştü". Kilikia'nın fecî duruma düşmesinde bizzat Ermeniler'in büyük payı vardı. Bu bakımdan Philaretos iyi bir örnek teşkil etmektedir. Hâkimiyet uğrunda her şeyi mubah sayan, yalnız hasımlarına değil, tab'asından olan Grekler'e, hattâ soydaşı Ermeniler'e en bayağı ve zalimane muameleleri reva gören ve siyaset icabettirdikçe mezhep ve din değiştiren bu adam, hiç kimse tarafından sevilmemiş, kendi yurttaşlarının ağır suçlamalarına hedef olmuş ve gaddarlığı yüzünden oğlunun bile hiyanetine uğramıştı. O, elindeki toprakları muhafaze edebilmek için, bir taraftan Bizans İmparatoru Botaniates'e tâbiyet arz ederek Antakya düklüğü vazifesi ve Sebastos gibi unvanlar alırken, diğer taraftan Musul ve Haleb hükümdarı Şeref ül-devle Müslim'e, Anadolu hâkimi Süleyman-şah'a, Suriye meliki Tâc'üd-devle Tutuş'a vergiler ve hediyeler veriyor, Büyük Sultan Meikşah'a da ayrıca hediyeler ve bağlılık mektupları gönderiyordu. 1084 senesinde Urfa valisi plan oğlu ile arası açılmış ve Barsam yakalanarak hapsedilmişti. Bu muameleden üzgün ve umumiyetle babasının hareketlerinden şikâyetçi olan Barsam, babasının Antakya'daki şihne (vâli)si müslüman İsmail ile galice anlaşarak, Anadolu melikini bu şehri zapta davet etmeye karar verdi. Hapishaneden kaçtı, İznik'e gitti ve Süleyman-şah't Antakya üzerine teşvik etti. Süleyman-şah yeter miktarda kuvvete, kimseye sezdirmemek için, yalnız geceleri ilerleyerek on iki gün içinde Antakya'ya geldi. Kararlaştırılmış noktalardan sesesizce 280 kişiyi surlara çıkardı. Ermeniler'den nefret eden ahali karşı koymayarak, Habib Neccar dağına ve İç kaleye çekildi. Philaretos'un askerleri de kaçıyorlardı. Ertesi gün beliren küçük direniş Moncukoğlu kumandasındaki kuvvetler tarafından kırıldı. Bizans'ın Suriye'deki son hıristiyan kalesi olan bu mühim şehir zaptolundu (1084 aralık ayının ilk haftası). Süleyman-şah halka iyi davrandı, esirleri serbest bıraktı, ahâlinin matına et sürdürmedi. Meşhur Kısıyan kilisesi camie çevrilerek yüz yirmi müezzinin aynı zamanda okuduğu ezan ile ilk cuma namazı kılındı. 12 ocak 1085 de iç kalenin de teslim alınışından sonra, Süleyman-şah Antakya'ya tâbi bulunan Ayıntab, Ar-tah, Bagras, İskenderun, Süveydiye ve diğer kasaba ve kaleleri birer birer işgal etti. Müteakiben başarılarını Büyük Sultana müjdeledi. Melikşah'ı çok memnun eden bu zafer bütün İslâm ülkelerinde heyecanla kutlanmıştır.

Antakya'nın akıbetini duyan Philaretos Ceyhan'da Honi'ye gitmekten başka çare bulamadı. Buradan da Poltaci (Baltacı?) tarafından kovalandığından Maraş'a iltica etti. Bir müddet sonra, 1085 de Honi, Göksün, Elbistan, Keysun ve nihayet Maraş'ı Poltaci işgal ettiği zaman Philaretos Urfa'ya oğlunun yanına gitmek zorunda kalmış, fakat kendisinden nefret eden Urfahlar'dan yüz bulamayınca» Ur kaleye olsun yerleşebilmek ümidiyle Melikşah'ın yanına gitmeye karar vermişti. Başlangıç-

ta iyi kabûl görmeyen Philaretos'a, Urfa'nın Selçuklular tarafından zaptını (şubat 1087) müteakip ve BüyüfeSultanın huzurunda törenle müsiüman olduktan sonra Maraş şehri verilmiştir.

Philaretos'a tâbi Harput şehri Çubuk tarafından zaptolunmuş ve bu bey ayrıca Eğin, Arapkir, Çemişkezek ve Hanzid (Palu-Genç bölgesi)'i ele geçmiştir.

Diğer taraftan Çankırı'yı fethetmiş olan Karategin fütuhatını sahile doğru genişleterek Sinop'u muhasara ve zaptetmişti. Efes şehri ile Ege sahilleri bölgesi Tanrıvermiş Bey'in, izmir ve civarıyla adalardan bir kısmı Çakan Bey'in hâkimiyeti altında idi.

Böylece Süleyman-şah'ın vefatından önceki günler Antakya'dan Karadeniz'e, Ege denizine ve Çanakkale'ye kadar bütün memleket -tabiatıyla bazı kalelerle sahillerdeki tahkimatlı şehirler hariç- Türk hâkimiyetine girmiş ve Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlanmıştır.

1085'e kadar Anadolu'nun fethi sırasında, Âmid (Diyarbakır), Meyâfarikîn (Silvan) başta olmak üzere, Mardin, Hasankeyf, Cizre ve daha 30 kadar kaleden ibaret Mervânî ülkesi, buranın veziri Fahr'üd-devle Muhammed b. Cehîr'in yardımı ve Bağdad şihneliğinden Irak-ı Acem valiliğine getiren Gevharâyîn, Artuk Bey, Çubuk Bey, Moncuk Böri, Çökürmüş ve Hâcib Altuntak kumandalarında sevk edilen ordular ve Türkmen kuvvetlerinin gayretiyle, Selçuklu İmparatorluğuna katıldı (1085) ve aynı yıl içinde, Kasım'ül-devle Aksungur ile diğer Türkmen reislerinin Musul'a girmesi ile, bu havalideki Ukaylî toprakları da Selçuklu İmparatorluğuna bağlandı. "Dâima muzaffer" büyük Türkmen beyi Artuk şR inançlı Karmafler'in bulunduğu ef-Ahsâ (el-Hasa) bölgesini ve Bahreyn adatını daha önce itaate almıştı (1078-1079).

Şiilikle mücadele Selçuklu İmparatorluğunun ana siyaset çizgilerinden biri olduğu için, İslâm dünyasında ikilik ve kin yaratan bu akidenin yayılmasında ocak vazifesini gören Mısır Fatimî devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gayelerinden idi. Sultan Alp Arslan'ın son yıllarında Şam'ın zaptına memur edilen (mayıs 1071) Bağdad şihnesi Ay-tigin'den başka, Suriye'ye aynı vazife ile gönderilen Türkmen beylerinden Atsız, daha önce başbuğları idaresinde bu hayaliye gşlen Türkmenlerin işgal ettiği Filistin'i almış, Kudüs'ü zaptetmiş, Akkâ'da Mısırlı Bedr'ül-cemâlî ile mücadeleye girişmiş (1072), Şam'ı üçüncü muhasarasında ele geçirmiş (10 Haziran 1076) ve'îi ezanını kaldırarak, Abbasi halifesi ve Sultan Melikşah adlarına hutbe okutmuştu. Fakat Atsız 1077'deki Mısır seterinde Kahire önünde muvaffak olamaması üzerine, Sultan Melikşah tarafından kardeşi Tâc'üd-devle Tutuş, Suriye meliki tâyin edildi. Şam'ı kuşatmış olan Mısır orudusunu ric'ate mecbur ettikten sonra Atsız'ı da ortadan kaldıran Tutuş, bölgenin rakipsiz sahibi oldu.

Sultan Melikşah, Şeddadî ülkesindeki anlaşmazlık ve Gürcistan kiralı Giorgi M.'nin itatsızlık belirtileri üzerine, oraya bir sefer yaparç^ bütün Kafkasya'yı Sav-tigin'e teydf antikten (1076) sonra dönmüş, fakat Gürcü kiralının tekrar başkaldırması ve eski *ni kiralı Gagik'in yeniden kiral olmak teşebbüsü sultanı ikinci Kafkasya harekâtına zorlamıştı. Araş yolu ile Gürcistan'a giden Melikşah, Sav-tiginlh durumunu kuvvetlendirdi ve 1080'de sevketmek zorunda kaldığı Ahmed, Ebû Yakub ve tsa Böri kumandasındaki Türkmen kuvvetleri Kars, Otu ve Erzurum'u Bi-

zans'tan geri aldıktan gibi, Çoruh vadisini, Kuteyis'e kadar Acaralar bölgesini ve Karadeniz sahiline kadar olan yerleri tamamen işgal ettiler ki, bu münasebetle Bizanslı tarihçi Anna Komnena'ya göre Trabzon da Türkler'e «itikat etmişti. 1084'te Kakhet kıratlığı tabiiyete alınmış, 1087'den itibaren bütün havalı imparatorluğa bağlanmıştı. Sultan Melikşah, Kafkasya ve Erran'daki tâbi bölgeleri amcası Yakub'tî'nin oğlu Azerbaycan umumî valisi Kutb'üd-din İsmail'e verdi.

İmparator Aleksios Komnenos ile Drakon çayını Bizans-Selçuklu hududu tanıyan anlaşmayı imzalayan Anadolu fâtihi Süleyman-şah'ın Antakya'ya gelerek, B* cezire ve Suriye'nin kilit noktası durumundaki bu müstahkem şehri zaptetmesi Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep oldu ve Süleyman-şah'ın nisan 1086'da Haleb'i kuşatması iki Selçuklu şehzadesini savaşa götürdü. Aynı Selim mevkiinde vukua gelen muharebede ordusu dağılan Süleyman-şah intihar etti (5 Haziran 1086). Bundan büyük bir teessür duyan Suttan Melikşah hassa kumandanlarından Porsuk, Mücâhid'üd-devle Bozan, Kasım'üd-devle Aksungur ve diğerleri yanında olduğu halde, kalabalık bir ordu başında, İsfahan'dan hareketle Musul ve Harran üzerinden ilerledi Câber ve Menbiç kalelerini aldıktan sonra, Haleb'e geldi (aralık 1086), Antakya valiliğine Yağısıyan'ı, Haleb bölgesi valiliğine Aksungur'u tâyin etti ve kendisi Süveydiye'ye kadar giderek, Akdeniz'in dalgaları karşısında, Allah'ın kendisine nasip ettiği muazzam fütuhattan dolayı şükretti. Bu sırada Lâzkiye, Şeyzer ve diğer kaleler teslim olmuş, 28 şubat 1087'de Urfa'yı zapteden Bozan oraya vali tâyin edilmişti. Bu havalideki karışıklığın düzelmesi üzerine Sina çölüne kadar bütün Suriye kıtası Tutuş'a bağlı olarak **Şam** melikli* ği şeklini almıştır. Süleymanşah ite olan savaşta Tutuş tarafında yer alan ve büyük yardımı dokunan Artuk Bey de Kudüs ve civarına sahip bulunuyordu.

Haleb'den ayrılan Melikşah, Bağdad'a gitti ve halkın coşkunu tezahüratı arasında hilâfet erkânı tarafından karşılandı; Dâr'ül-hilâfe'de tertiplenen büyük törenle halife el-Muktedî bil'illah yine "Doğunun ve Batının hükümdarı" Sultan Melikşah'a iki kılıç kuşattı (25 nisan 1088). Bu esnada İsfahan'dan büyük kumandanlar refakatinde. Terken Hâtûn ite birlikte Bağdad'a gelen, Melikşah'ın kon Mehmelek halife el Muktedî ile evlendirildi. Bu münasebetle kaynaklarımızda tafsilâtı ite bildirilen gelinin hayret verici kıymeti! cehizi ile, yapılan muhteşem düğün ve Bağdad'da günlerce süreni şenlikler, Selçuklu İmparatorluğunun azamet ve satvetini göstermek bakımından dikkate değer.

Süleyman-şah'ın Antakya'ya giderken İznik'te yerine bıraktığı Ebu'l-Kaasım, Gemlik körfezinde bir Türk donanması inşasına girişmiş iken imparator Aleksios Komnenos tarafından kandırılıp İstanbul'a götürülerek sultana cephe alması üzerine, Melikşah'ın sevkettiği Porsuk ve arkasından Bozan kumandasındaki kuvvetler tarafından ortadan kaldırıldı. Ebu'l-Kaasım'dan sonra yerine geçen kardeşi Ebu'l-Gazi, 1092'de Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arştan gelinceye kadar iznik» muhafaza etti.

Vücuda getirdiği kuvvetli bir donanma ile Bizanal ciddî olarak tehdit eden diğer bir Türk kuvvetini de tarrçir Beyi Çakan temsil ediyordu. Anadolu'ya yakın adaları alan ve birkaç defa Bizans donanmasını mağlûp eden Çakan Bey, İstanbul'u zaptederek Bizans İmparatoru olmayı düşünüyor ve bu maksatla, Balkanlar üzerinden Doğu Trakya'ya kadar inmiş olan Peçenek Türkleri ile ittifak ediyor-Marmara

kıyılarında Selçukluların hâkim bulunması sebebiyle, Üaküdar-Edime-Çanakale arasında üçlü Türk kıskacı içine tmmiş olan Bizans İmparatorluğunu çökertmek istiyordu. Bizans bu buhranlı dudumdan, ancak, seçkin imparatorlardan biri olan Aleksios Komnenos'ın tahrik ettiği, Peçenekler ile Kuman Türidarü arasında Meriç kenarında vuku bulan ve Çakan'ın müttefiki Peçenekler'in ezildiği Lebonium muharebesi (29 nisan 1091) neticesinde kurtulabildi.

SultanJdelikşah, Semerkand hJŞcümdarı Almed Han'dan hatoshikâyeti ürarine tertiplelediği MâverâünneWr seferinde (mayıs 1087) yolu üzerine düşen kaleleri ve müstahkem mevkhəri birer birer aldıktan sonra, Buhâratı zaptetti ve Semerkand'ı kuşatarak Ahmed Han'ı esir almak suretiyle, Karahanlılar'm batı kolunu Selçuklu İmparatorluğuna bağladı. Arkasından Taraz (Tfclas) hâkimini tâbiyetine aldı. Bala-sagun ve İsficâb hâkimleri vergi taahhüt ettiler. Sultan, Özkend'e vardığı zaman, Kâşgar hükümdarı Harun Buğra Han huzura gelerek tâbiyetini arzetti. Böylece Karahanlılar'm doğu kolu da Selçuklular'a bağlanmış oldu. Orta Asya'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları Çin Şeddine yaklaştı (1090).

1091 yılında Türkistan'daki karışıklıkları düzeltmek üzere, oraya bir sefer daha yapan Sultan Melikşah aynı yılın sonbaharında Bağdad'ı ikinci ziyaretinde (kaşım 1091) topladığı harp meclisinde Tâc-üd-devle Tutuş refakatinde olarak, Sâd-üd-devle Gevherâyîn, Kasım'üd-devle Aksungur ve Bozan'ı Suriye'nin sahil bölgesini zapta ve Fâtımîler ile öteden beri siyasî anlaşmazlık ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe ve Medine'de hâkimiyet işinin ve Yemen ile Aden havalisinin fethine memur etti. Bu münasebetle Törşek, Çubuk, Yartnkuş gibi kumandanların idaresindeki Selçuklu ordusu, Hicaz kt'asını tamamen imparatorluğa bağlandıktan sonra, Yemen ve Aden havalisi de Türk hâkimiyetine alındı.

Şünniik-ŞiJjik dâvasında Sultan Melikşah'ın meşgul olması lâzım gelen meselelerden biri de imparatorluk içinde Hasan Sabbâh'ın bayrakdarlığını yaptığı bâtinî faaliyeti idi. Onun bilhassa kuzey İran'da yalçın kayalar üzerindeki Alamut kalesini ele geçirmesinden (eylül 1090) sonra ciddiyet kazanan bu râfizî yuvasını yıkmak üzere Melikşah, Yoruntaş, Kızılsarıg, Koltaş gibi kumandanları şevketti ise de, bu harekât devam edemedi. Çünkü o sırada Bağdad'a gitmiş olan Sultan Melikşah, şehzade Berkyaruk yerine kendi oğlu Mahmud'u velîahd yapm\$ık isteyen muhteris Terken Hâtûn ile, Melikşah'a kırgın bulunan halife el-Muktadî bi'llâh'ın işbirliği neticesinde zehirlenerek öldürüldü (16 şevval 485=20 kasım 1092). 38 yaşında iken vefat eden Melikşah Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Akdeniz'e, Kafkaslar'dan ve Aral gölünden Hind denizi ve Yemen'e kadar genişletmekle dünyanın en büyük imparatorluklarından biri hâfııfc getirmeğe muvaffak olduğu Selçuklu devletinin sınıflarını daha uzaklara götürriek, Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı zaptetmek ve bir dünya hâkimiyeti kurmak emelinde idi. Selçuklular'ın en büyük hükümdarı ve tarihte en büyük Türk imparatorlarından biri olan Melikşah birçok Sultan ve mellklefn metbûu bulunduğu için "ea-SuR&n'Ol-a'zam" (Büyük Sultan), "Sultân'ül-âlem" diyö anılır ve aynı-zamanda 'ea-Sultân'ül-âdiT ve "Ebu'l'eth-lâkablant taşırdı. Halife tarafından kendisine Müizz'üd-din, Celâl-üd-dünya ve'd-din lâkabı ile birlikte Ka-sîm-u Emîr'il-mü'mînin (Halifenin ortağı) unvanı verilmişti. Adaleti ve şefkati ile imparatorluk dahilinde uyandırdığı derin hürmet ve sevgiden dolayı vefatı Türkler ve İslâm dünyası için olduğu kadar, Ermenilik Süryânîler, diğer hırietlyanlar ve şâir

din mensupları, arasında da üzüntüye sebep olmuş ve her tarafta matem havası yaratmıştı.

2. Irak ve Horasan Selçukluları (1092-1194)

Büyük Sultan Melikşah'ın ölümü (1092) ile başlayan taht kavgaları yüzünden imparatorluk 4'e bölündü. Melikşah'tan sonra iç mücadeleler arasında sultan olan Berkyaruk (1092-1104), dağılan imparatorluğu toparlayamadı. Onun, saltanatta hak iddiası amcası, Suriye Selçuklu meliki Tutuş ile çarpıştığı (1095), babası zamanından beri ülkede yeraltı faaliyetini artırmış dinî-siyasî Bâtinî hareketi ile müca-daleye girdiği bu tarihlerde Haçlı orduları da memleketin batı bölgesini istilâya başlamışlardı.

Berkyaruk'un kardeşi Sultan Muhammed Tapar (1104-1118) kuzeyde Güroö saldırılarını durdururken, Wr yandan da Haçlılarla savaşa girişti (İtTMTOBJffS seferleri), fakat Türk siyâsî liderleri arasında tam bir görüş birliği olmayışı başarıyı önledi. Yerine geçen oğlu Mahmud (1118-1131?) karşı büyük amcası (Sultan Melikşah'ın oğlu) Horasan meliki, Sencer kendini Selçuklu Sultam îlâh ederek (1115-1157), Mahmud'u himayesine aldı* Mahmud "Irak Selçuklu Devleti" sultanı olarak katırken, Sencer "Büyük Sultan" oluyordu. Başkent Merv^şehri idi.

Daha "melik" iken Gazneliler'i ve 1121'de de, Afganistan'da gelişmekte olan Gurlu devletini kendine bağlayan Sultan Sencer, 1133 tarihli mektubundan anlaşılacağı üzere bu yıllarda Horasan, Mâveraünnehir, hterezm'de hükmediyor, Anadolu, kuzey Hindistan ve Hicaz onun üstünlüğünü tanıyordu. Fakat Katavan Savaşı (1141)'nda put-perest Kara-Hitaylar'a yenilmesi itibarım terdi, Mâveraünnehir'! elden çıkarcb, daha sonra soydaşı, Oğuzlar'a esir düşmesi (1153), Harezmln ayrılmasını sonuçlandırdığı gibi» merkez Horasan'ı da Oğuz işgali altına soktu. Sencer'in ölümü (Eylül, 1167) ile büyük Selçuklu imparatorluğu fiilen nihayet buldu.

Irak Selçuklu devletinde Sultan Mahmud'dan sonra gefen Mutiammed (ölm. ftöl), TuğruJfr.tölm. 1134) ve Mes'ud (ölm. t152) zamantarıÇ"kanşIWıklar-ve dünya devleti kurmağa kalkışan, arazi zaptına girişen Bağdat halifeleri ile müca-deleler içinde geçti. Jyioe zayıflayan Selçuklu idaresinde son hükümdar Sultan Tuğrul III zamanında füff iktidar Musul, Azerbaycan ve Fars atabeylerinde idi. Sultan Tuğrul'un Harezmsşafı Tekiş'e mağlûp olarak ölmesi (1194) üe toprakları Harezmsşah'lara intikal etti.

3. Kirman Selçukluları (1092-1187)

Selçuklulardan Kirman kolunun başı olan Kara Aralan Kavurt (Çağrı Bey'in oğlu)'tonundan W#ft8öyüRan arasında Kirman'dan başka, Fars arazisi güney sahilindeki Hürmüz errfırRöive Arabföan yarım adası ucundaki Umman bölgesi zapt edffTİlşti. Bfr tfaç kere Büyük Selçuklu sultanı Olmağa teşebbüs eden Kavurt nffte» yet Sufteri MelikşaHHtf sultanlığını tanımayı redded^p başkent ü2erihe yürüyünce, savaşta mağlûp olarak yakalandı ve kendi yayının kirişi ile boğduruldu (Mayıs 1073). Ondan soma.evlâtlan Kirman bölgesini idareye devam ettiler, Sultan Sen-certn öfâmüne kadar (1167) ona bağlı kaldılar. Irak Selçukhf Devlet* jç karışıklığa düşdüğü zaman Kirman'da da hanedan mensuptan arasında münazaalar çıktı. Devlet 1157'den sonra&r ara Gurluiar'a tâbi oldu. Son Selçukto meliki Muham-

med-şah H samanında memleket Oğuz başbuğlarından Dîhar tarafından işgal edildi. Bu Selçuklu kolunda fazla bir hareket görülmemiştir.

4. Suriye Selçukluları (1092-1117):

1077'den beri Suriye Selçuklu melik'i olan Tâc'üd-devle Tutuş, kardeş! Büyük Sultan Melikşah'ın ölümü ddîayisiyle kendini sultan ilân ederek üzerine yürüdüğü Berttyaruk kfe\$»ff1da Savaşı kaybetrhf (Şubat 1095) ve ölmüfctö. iki oğlundan raf van Haleb'de, Dok* Şam'da müstakil harekete devam ettiler. Rıdvan kardeşini savaşıla zorlayarak SuriyeHükümdarı oldu İse de, az sonra yine anlaşamıyarak biri Şam'da, öteki Hâlemde otmtoîfere devleti paylaştılar. Bir ara Meyafarîkîn (SH-van)'e kadar güney Anadolu'yu nüfuzu altına alan Rıdvan, Mısır Fâtımîleri ile anlaşan Haçlılar tarafından mağlûp edildi. Bu sırada Şam'da idare, Dokak (ölm. 1104)'dan ziyâde atabeği Tuğ-tegin'de idi ve atabey ile Rıdvan aralarında kesin bir uzlaşmaya yaramıyorlardı. Bu sebeple Kudüs'e ilerleyen Haçlılarla iyi mücâdele edilemedi. Rıdvan Haleb'de öldü (1113) ve sonra son Selçuklu Sultan-şah zamanında (1114-1117) idare Selçuklu ailesinden olmayan Lû'lû'nun elinde iken bunun öldürülmesi üzerine Haleb, halkın, daveti ile gelen Artuk-oğlu II-Gazi'ye geçti (1117). Şam'da ise, 1128'de öldürülen Tuğ-Tegin'in oğlu Tâc'üd-din Böri 8e Böri-oğulları (Şam Atabeyliği) idareyi ele aldı. .

5. Anadolu Selçuklu Devleti"

Hakkı Dursun YILDIZ

Malazgirt zaferini takip eden yıllar zarfında Anadolu'ya kalabalık Türk nüfusu gelip yerleşmeğe başladı. Sultan Melikşah, amcası Kavurd'un isyanını bastırdıktan sonra bu kıtanın fethine daha fazla ehemmiyet vererek büyük Türkmen beylerini bu fetih hareketiyle vazifelendirdi. Bu sıralarda, taht Kavgaları sebebiyle zayıflamış olan Bizans İmparatorluğu Türk akınlarına fazla mukavemet edecek durumda değildi.

Anadolu'da fetih hareketi bütün hızıyla devam ettiği sırada, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman-şah'ın da fetihlere katıldığı görülmektedir. Süleyman-şah'ın Anadolu'ya ne suretle geldiği hakkında birbirinden tamamen farklı iki görüş ileri sürülmektedir: a) Süleyman-şah'ın babası Kutalmış, Alp Arslan'a karşı giriştiği saltanat mücadelesinde mağlup ve maktul düşünce oğulları Bizans hududuna sürüldüler. Bir müddet Urla havalisinde sönük bir hayat geçiren Kutalmış'ın oğulları 1074 yılında etraflarına topladıkları kalabalık bir Türkmen grubuyla harekete geçerek önce Güney Anadolu'da daha sonraları ise Orta Anadolu'da fetihlerde bulundular, b) İlk zamanlar Sultan Melikşah'a karşı muhalif bir tavır takınmış, fakat halifenin tavassutu ile nihayet Anadolu'nun fethine memur edilmiş olan Kutalmışoğulları, Melikşah'dan zaptedecekleri memleketlerin hükümdarlık menşurunu almışlardı.

Görüldüğü gibiWWİrtne tamamen zfcfikirleri ihtiva eden bu iki görüşün hangisinin gerçeği ifade ettiği belirtmek şimdtkk mümkün olmamaktadır. Bununla beraber

(*) Anadolu'nun fethi Özerine Büyük Selçuklu İmparatorluğu bahsinde geniş bilgi vefflmflr.

Süleyman-şah'ın 1074 yılından itibaren Anadolu'daki faaliyetlerini tesbrt edebiliyoruz. Aynı yıl Antakya ve Haleb'i muhasara eden Süleyman-şah, Suriye meliki Atsız ile ihtilâfa düşmüştür. Bizans İmparatorluğu, dahilî mücadeleler, Balkanlardaki isyan ve ihtilâller sebebiyle Anadolu'daki Türk akınlarına karşı duramıyordu. Bu vaziyetten faydalanan Süleyman-şah Orta Anadolu'ya girerek 1077 yılında Konya'yı zaptetti. Bundan sonra Bizans'taki taht kavgalarına müdahale imkânını bulan ve bu sayede fazla zorlukla karşılaşmadan bir çok şehir ve kaleyi ele geçiren Süleyman-şah 1078'de tettikl fethederek merkezî oraya nakletti Böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oluyordu. Süleyman-şah fetihlerine devam ederek kısa zamanda Bizans aleyhine hudutlarını oldukça genişletti. 1080 yılında İznik'i Türkler'den geri almak gayesiyle İznik önlerine gelmiş olan Bizans ordusunu ağır bir mağlûbiyete uğrattıktan sonra Üsküdar'a kadar ilerleyen Süleyman-şah, burada kurduğu gümrük daireleri ile Boğaz'dan geçen gemilerden vergi almağa başladı. Fakat Aleksios Komnenos'un Bizans imparatoru olmasından sonra durum Bizans lehine gelişmeğe başladı. Türk birlikleri yavaş yavaş geri çekiliyordu. 1082 yılında yapılan bir antlaşma ite İzmit körfezine dökülen Drakon çayı iki memleket arasında sınır itibar edildi.

Süleyman-şah, Bizans ile sulh yaptıktan sonra Anadolu'ya dönerek 1083 yılında Tarsus, Adana, Misis şehirlerini zapt ve Malatya'yı haraç vermeğe mecbur etmişti. Bu sırada Antakya, Ermeni Philetetos'un tahakkümü altında İdi. Antakya hıristiyanları çok gaddar olan Philetetos'un elinden kurtulmak için Süleyman-şah'a haber göndererek şehrin zaptında ona yardımcı olacaklarını bildirdiler. Küçük bir kuvvetle Antakya önlerine gelen Süleyman-şah, Aralık 1084 tarihinde içerdeki hıristiyanların yardımı ile Antakya'yı zaptetti. Fakat onun bu havalide fetihlere devam etmesi Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep oldu. 5 Haziran 1086 tarihinde Süleyman-şah ile Tutuş arasında cereyan eden savaşta Süleyman-şah mağlup oldu ve hayatını kaybetti. Süleyman-şah'ın ölümü üzerine, İznik'te vekil bırakmış olduğu Ebu'l-Kasım, yeni kurulmakta olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasını önlediği gibi Bizans'a karşı da başarılı akınlar yapmıştır. İmparator Aleksios kuvvetle başa çıkamıyacağı-nı anladığı Ebu'l-Kasım'ı İstanbul'a davet ederek onunla sulh yaptı. Bu arada Ebu'l-kasım'ın gafletinden istifade ederek İzmit'i ele geçirdi. Sultan Melikşah, onun Bizans ile uğraştığı bir sırada Emir Porsuk idaresindeki büyük bir orduyu İznik üzerine göndermişti. Emir Porsuk üç ay devam eden muhasara esnasında şehri ele geçirtmeyince Sultan MeliRşah onu gerî Çağırarak Urfa emîri Bozan'ı onun yerine tâyin etti. Muhasaranın uzaması üzerine çok kötü bir duruma düşen Ebu'l-Kasım, Bizanle^tmparatoru Âfeksios'tan yardım istedi. Çevirdiği entrikalarla.Türkleri birbirine düşürmeye gayret sarfeden Aleksios bunu bir fırsat bilerek Ebul-Kasım'ın y«r-dım isteklerini Cevapsız bıraktı. Afide kurtuluş ümidi kalmıyan Ebu'l-Kasım, Sultan Melikşah'tan af dilemek için İsfahan'a gitti. Burada da yüz bulamayınca tekrar Anadolu'ya dönmek zorunda kaldı ve yakalanarak Emir Bozan tarafından idam edildi. Bbı/1-Kasım'm ölümünden sonra kardeşi Ebi/1-Gâzi onun yerine geçmişti. Ancak Sultan Melikşah'ın ölümüyle oğulları arasında saltanat kavgalar» başlayınca Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan Horasan'dan gelerek İznik'te Anadolu Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı sıfatıyla 1092 sonlarında tahta oturdu. Sultan I. Kılıç Arslan İznik tahtına geçtiği sırada Anadolu'nun muhtelif bölgele-

rinde Türkmen emirleri müstakil devlet olma hareketi* giriştikleriraten bu ülkede *bâr* Türk birliği metfcut değildi. Diğer taraftan imparator Ateksios İznik'e kast akınlarına devam ediyordu. Kılıç Arslan Bizans'tan ziyade İzmir ve havalisinde müstakil bir devlet kurmuş*olan ve meydana getirdiği donanması ile Ege ve Marmara denizlerinde faaliyette bulunan kayınpederi Emir Çaka'dan çekiniyordu. Bu sebeple Alekaios Komnenos'un bu Türk emirine karşı ittifak teklifini kabul ederek müştereken EmirÇaka'yı ortadan kaldırdılar (1094). Böylece batıda kendisini tehdit edecek bir tehlikenin kalmaması üzerine doğuya yönelen Sultan I.Kriiç Arslan 1096 yılında Ermeni Gabriel*'in:elinde bulunan Malatya'yı muhasara etti. Muhasara devam ederkerKfiiHaçlı ordusunun Anadolu'ya gelmekte olduğuna- haber aldı ve derh# muhasarayı kaldırarak merkezine dönmek zorunda kaldı. Pierre L'Ermit idaresindeki çapulcu Haçlı grubu &diç Arslan'm kardeşi Davud tarafından bçmit yakınlarında imha edilmişti. Fakat kısa bir zaman sonra kontların, düklerin ve şövalyelerin idaresindeki muntazam Haçlı ordusu İznik'i muhasara ettiiSfvSultan Kılıç Arslan bu kuşatma esnasında geldi ise de şehre girmeğe muvaffak olamadı. Kuşatmanın uzaması sebebiyle İznik bir anlaşma ile Bizans imparatoruna teslim edildi (Haziran 1097). Bundan sonra Danişmend Gazi ve Kayseri hâkimi Hasan Bey'in kuvvetleriyle takviye edilmiş olarak Eskişehir önlerinde Haçlılar'ın karşısına çıkan Kılıç Arslan onlara ağır kayıp verdirmesine rağmen galip gelemedi. Haçlı ordusunun zırhlı ve kalabalık olması hasebiyle Sultan Kılıç Arslan bundan böyle onlarla meydana muharebesi yerine, onların geçeceği bölgelerde su kuyularını kapatarak, ekinleri tahrip ederek ve meskûn yerleri boşaltarak yıpratma taktiğine başvurdu. Haçlılar'ın gelişi ve İznikln düşmesi sebebiyle Konya'yı kendisine merkez yapan Kılıç Arslan, bu sırada fırsattan istifade eden Bizans'ın da ilerlemesine mâni olamıyordu. Bununla beraber Antakya kontu Bohâmond'un Danişmendîler tarafından esir edilmesini müteakip 1101 yılında harekete geçen Haçlı birlikleri birbiri arkasından Amasya yakınlarında ve Konya Ereğlisi'nde Kılıç Arslan tarafından imha edildiler (1102).

Haçlılar ile yaptığı savaşlarda oldukça yıpranmış olan Sultan Kılıç Arslan Bizans imparatoru ile sulh yapıp batı hudutlarını emniyete aldıktan sonra, kendisinin Haçlılar ile meşgul olmasından istifade ederek Malatya'yı almış olan Dânişmendii-ler üzerine yürüdü ve bu şehri tekrar zaptetti. Bundan sonra Harran'ı ve Suriye me~ liki Dokak'ın elinde bulunan Meyyâfarîkin'i ülkesine kattığı gibi Diyarbakır ve Musul bölgelerine de hâkim oldu. Fakat Emir Çavlı, Artukoğlu Hgâzi ve Suriye maliki Rıdvan'ın birlikleri ile Habur ırmağı kenarında yaptığı savaşta kaybederek bu ırmakta boğularak öldü (Temmuz 1107).

SultaivLKı&gAr&taft'ın ölümü ve oğlu Şehinşah'ın Emir Çavlı tarafından yakalanarak İsfahan'a götürülmesi üzerine Anadolu Selçuklu tahtı boş kaldı. Bu vaziyet devleü oldukça saramışlı. Ancak Şehinşah'ın 1110 yılında serbest bırakılarak Malatya'da tahta geçmesi durumu biraz düzeltir gibi oldu,. Fakat bu sefer de Şehin-şah, kardeşi Mesud'un isyanıyla karşılaştı. İki kardeş arasındaki taht kavgalar* 1116 jrtna kadar devam etti ve Mesud DanişmerKöter'den aldığı yardım sayesinde Konya'da Selçuklu tahtına oturdu.

Sultan Mesud uzun müddet kayınpederi Emir Gazi ile işbirliği yapmak zorunda kaldı. Bizans ve Haçlıca kar\$? yaptığı savaşlarla ülkesini bir hayli genişletmiş olan ve Abbasî halifesi tarafından "Melik⁸ unvanı verilen EFnr:Qâzi Anadolu'nun en

kudretli hükümdarı haline gelmişti. Bu bakımdan Sultan Mesud, 1134 yılında kayınpederinin vefatına kadar âdeta onun himayesinde idi. Babasının yerine Daniş-mendii tahtına geçen Mehmed Gazinin ölümüyle Sultan Mesud üzerindeki Daniş-mendli nüfuzu kırılmış oldu. Böylece müstakil hareket etme imkânına kavuşan Sultan Mesud, 1143 yılında Ankara, Çankırı ve Kastamonu'yu Danişmendîler'den geri alarak ülkesinin hudutlarını genişletmeğe başladı. Bir sene sonra da Elbistan'ı ülkesine kattı. Haçlılar elinde bulunan Maraş ve Göksum'a karşı harekete geçtiği sırada Bizans imparatoru Manuel Komnenos'un Konya üzerine yürüdüğünü haber aldı ve süratle geri döndü. Konya önlerine yapılan savaşta Bizans ordusu ağırr bir mağlubiyete uğradı.

Sultan Mesud Anadolu'da kuvvet ve kudretini sağlamlaştırdığı sıralarda, Urfa Haçlı kontluğunun ortadan kaldırılması sebebiyle harekete geçen II. Haçtı seferinde Alman kiralı III. Konrad ile Fransa kiralı St. Louis'nin orduları Anadolu'ya girdiler. Sultan Mesud Ekim 1147 tarihinde Eskişehir yakınlarında Alman ordusunu perişan etti. Bunu haber alan Fransa kiralı St. Louis Orta Anadolu'ya girmekten çekinerek Efes-Denizli-Antalya yolunu takibe mecbur olmuştu. Bununla beraber yolda Türkmenler'in hücumlarıyla hayli zayıf verdikten sonra Antalya'ya ulaşan St. Louia, buradan deniz yoluyla Akkâ'ya gidebilmişti. Haçlılar'a karşı kazandığı zaferleri müteakip Maraş ve civarını fetheden Sultan Mesud, Kilikya Ermenileri'ne de ağır darbeler indirerek onlardan birçok şehir ve kaleyi zaptetti. Bu arada Danişmendli emiri Yağı-basan'ı da kendisine bağladı. Uzun süren saltanatı esnasında Anadolu Selçuklu DeVieft'n* bu ülkenin en kudretli devleti haline getiren Sultan Mesud 1155 târffUhde vefat etti. ^J

Sultan Mesud, ölümünden kısa bir zaman önce ülkesini üç oğlu arasında taksim etmişti. Başkent Konya ile havalisini ajan ve kardeşlerinin metbûu durumunda olan Sultan II. Kılıç Arslan'm, taht kavgalarını önleme maksadiyfe Ak fırsatta ortanca kardeşini ortadan kaldırması üzerine küçük kardeşi Şehinşah Ankara-Çankırı taraflarına kaçarak Danişmendli emiri Yağı-basan ile işbirliği yaptı. Taht kavgalarının başlaması, II. Kılıç Arslan'a karşı Bizans, Ermeni ve Nureddin Mahmud'un harekete geçmelerine sebep oldu. Sultan ilk saldırıları bertaraf ettikten sonra 1162 yılında, çevirdiği entrikalarla Anadolu'daki Türk devletlerini birbirine düşüren Bizans imparatoru Manuel Komnenos ile görüşmek için İstanbul'a gitti, ki hükümdar arasında vanlan anlaşmaya göre karşılıklı yardımlaşma ve Türkmen kuvvetlerinin Bizans'a akın yapmamaları kabul edildi. Böylece batı hudutlarından emin olan Sultan Kılıç Arslan Anadolu'da hareket serbestesi kazanmış oldu. 1163 yılında Yağı-basan'ı mağlup ederek Elbistan, Darende, Kayseri ve Malatya'yı sınırlarına dahil etti. Bunun arkasından kardeşi Şehinşah'tan Ankara ve Çankırı'yı aldı. Nureddin Mahmud'un işgal etmiş olduğu yerleri de kurtardı.

Sultan H. Kılıç Arslan'ın bu başarıları Bizar» imparatorunun gözünden kaçmıyordu. Aym zamanda Türkmen kuvvetleri de tekrar Bizans ülkesine akınlarına yeniden başlamışlardı. Bu gelişme Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğunu tekrar karşı karşıya getirdi. İmparator Manuel, gittikçe aleyhinde gelişmekte olan Anadolu Selçuklu Devleti'ni yıkmak kararıyla büyük bir ordunun başında olduğu halde yürüyüşe geçti. Sultan II. Kılıç Arslan Türkmen kuvvetlerinin maharetle tatbik ettiği sahte ricat sayesinde Bizans kuvvetlerini Denizli civarındaki dar ve sarp Myriocephalon vadisine sokmağa muvaffak oldu. Eylül 1176 tarihinde yapı-

lan savaşta Bizans ordusu büyük bir hezimete uğradı. İmparator Batı Anadolu'daki istihkâmları kaldırmak ve ağır bir tazminat ödemek şartıyla İstanbul'a dönebildi. Bu zafer; Bizans'ın, Malazgirt savaşından beri Anadolu'ya gari almak ümidini tamamiyle kırmış, o zamana kadar hıristiyan dünyasında bir *nem* Türklerin işgali atandaki memteker gibi telâktoadüen Anadolu'nun gerçek Türk yurdu olduğunu isbat etmiş ve Bizans imparatorluğu bundan sonra Türkler¹© karşı taarruza cesaret edememiştir.

Sultan 8b Kılıç Arslan Bizana meselesini hallettikten sonra 1178 yılında Danışmendli beyliğine son vererek doğudaki tehlikeli rakibinden kurtulmuş oldu. Diğer taraftan Türkmen kuvvetleri Kilikya Ermeni tarattığını istila ederek Silifke'yi zaptedip oradan Suriye ve Elcezire'ye doğru yayılıyorlardı. Selçuklular'ın batı hududu ise Denizli'ye kadar uzanıyordu.

Uzun ve başarılı bir mücadele hayatından sonra yaşanan ve yorulan Sultan II. Kılıç Arslan'ın, ülkesini 11 oğlu arasında taksim etmesi ve kendisinin de devlet, Ş• terine fazla müdahalede bulunmaması şehzadeler arasında iktidar mücadelelerinin başlamasına sebep oldu.

Anadolu'da bu karışıklıklar devam ederken Selâhaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü alması üzerine yeni bir Haçlı seferinin hazırlığı başladı. Sultan Kılıç Arslan, Anadolu'ya giren Alman imparatoru I. Friedrich Barbarossa ile dostluk kurarak onların Suriye'ye inmelerine müsait davranmak suretiyle Haçlılar'ı mümkün mertebe zararsız hale getirmek istiyordu. Fakat Akşehir'de Sultan'ın oğlu Kutbeddin Melikşah'ın Haçlılar ile mücadeleye girişmesi ve mağlûp olması Alman ordusunun Konya'da pek çok tahribat yapmasına sebep olmuştur. Bu felaket sırasında oğlu Melikşah'ın tahakkümü altında bulunan yaşlı Sultan, küçük oğlu veliaht Gıyaseddin Keyhüsrev'e sığınarak onun yanında öldü (1192).

Sultan II. Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine oğulları arasındaki sahtanat kavgaları daha da şiddetlendi. Uluborlu meliki Gıyaseddin Keyhüsrev Konya'yı kardeşi Melikşah'tan alarak 1192 yılında Selçuklu tahtına oturdu. Fakat onun sultanlığı diğer kardeşleri tarafından kabul edilmedi. Gıyaseddin Keyhüsrev bir yandan kardeşleri ile mücadeleye ederken diğer yandan da Bizans imparatoru III. Aleksios Komnenos ile savaşıyordu, iktidar mücadelesinde onun en tehlikeli rakibi askerî kuvvet bakımından kendisinden üstün olan Tokat meliki Rüdüddin Süleyman-şah idi. Nitekim Süleyman-şah'ın Konya üzerine yürüdüğünü öğrenince 1196 yılında Konya'yı ter-kederek İstanbul'a kaçtı.

Anadolu'da sarsılmış olan Türk birliğini yeniden tesis etmeğe gayret sarfeden Süleyman-şah, Bizans imparatorunu vergiye bağladığı gibi Ermeni kiralı Leon'u da hezimete uğrattı. Mengücekoğulları ile Artukoğulları'ndan bazı yerleri aldı. 1201 yılında Erzurumu zaptederek Saltuklular hanedanına son verdi. Böylece Gürcüler Ne komşu olan Rüdüddin Süleyman-şah, Sarıkamış yakınlarında onlarla yaptığı savaşı kaybetti. Gürcü tehlikesini tamamen ortadan kaldırmak gayesiyle giriştiği ikinci sefer esnasında 1204 yılında vefat etti. Yerine geçen oğlu III. Kılıç Arslan'ın çocuk yaşta olması sebebiyle uçta bulunan Türkmen beyleri hâlâ İstanbul'da oturmakta olan Gıyaseddin Keyhüsrev'i Konya tahtına davet ettiler. Bu sırada İstanbul Latinler tarafından işgal edilmiş ve Bizans imparatorluğu parçalanmıştı. Gıyaseddin Keyhüsrev Selçuklu tahtına geçtikten sonra İznik kiralı Theodoros Laskaris ile an-

laştı. Arkasından Trabzon Rum imparatoru tH. Aleksios Komnenos'u mağlup ederek Karadeniz ticaret yolunu elniyet altına aldı. 1207 yılında Antalya'nın fethiyle Türkler'e deniz yolu açılmış oluyordu. Ermeni kiralı II. Leon'a karşı giriştiği sefer zaferle neticelendi (1209). Bunu Eyyubiler'in Kuzey Suriye ve Anadolu'yu istilâlarını önlemek takip etti. Gıyaseddin Keyhüsrev'in bu başarıları Theodoros Laskaris ite aralarının açılmasına sebep oldu. 1211 yılında Alaşehir yakınlarında Laskaris ile yaptığı savaşta şehit düştü.

Gıyaseddin Keyhüsrev'den boşalan Selçuklu tahtına devlet erkânının onun büyük oğlu İzzeddin Keykâvus'u geçirmesi üzerine kardeşi Alâeddin Keykubâd isyan etti. İzzeddin Keykâvus bu meseleyi kolaylıkla halledip Theodoros Laskaris ile de müsait bir anlaşma imzaladıktan sonra babasının siyasetini takibe başladı. Kıbrıs kiralı ile ticaret anlaşmasını yeniledikten sonra kuzey ticaretini emniyet altına almak düşüncesiyle Sivas üzerinden Sinop'a hareket etti. Trabzon Rum imparatoru . Aleksios'u mağlup ve esir ederek Sinop'u zaptetti (1214). Diğer taraftan Kıbrıs'taki Latinler¹ in tahriki ile isyan etmiş olan Antalya halkını itaat altına alan (1216) Sultan, kendisinin taht kavgalarıyla meşgul bulunduğu sıralarda bazı şehirleri zaptetmiş olan Ermeniler üzerine yürüyerek bazı şehir ve kaleleri ele geçirdi ve Ermeni kralını vergiye bağladı, izzettin Keykâvus saltanatının son yıllarını Eyyubiler ve Artuklular'la savaşla geçirdi ve bir sefer esnasında Malatya'da vefat etti (1220).

İzzeddin Keykâvus'tan sonra Anadolu Selçuklu tahtına, daha önce giriştiği iktidar mücadelesinde başarısızlığa uğrayan ve hatta bir müddet hapsede kalmış olan Alâeddin Keykubâd geçti. Kendisine Abbasî halifesi tarafından "saltanat" menşuru gönderilen Keykubâd, Mısır Eyyübîleri'ne karşı el-Melik'ül-Eşref la bir anlaşma yaptı. Bunu müteakip Kalonoros (bugünkü Alanya) kalesini karadan ve denizden muhasara ederek zaptetti (1233). Şehir ve kale yeniden inşa edilerek Sultan'ın adına izafeten Alâiye adı varıldı, tük Selçuklu tersanesi Alâeddin Keykubâd tarafından Alâiye'de kuruldu. Burası Selçuklu sultanlarının kişilik merkezi oldu. Sultan Alâeddin Keykubâd kendisine muhalif bir tavır takınmış olan ümeradan bazılarını bertaraf ettikten sonra 1226 yılında Sinop'ta inşa edilen bir donanmayı Kastamonu Beyi Emir Çoban kumandasında Kırım'daki mühim ticaret limanı Suğdak üzerine gönderdi. Suğdak'ın zaptından sonra bir çok Rus Knez ve Kıpçak beyleri itaat altına alındı. Diğer taraftan devletin kara kuvvetleri Silifke'ye kadar bütün sahil bölgesini ele geçirdiler. Aynı zamanda Ermeni kiralı Hetum'u, Sultan'a asker vermek, ödediği vergiyi iki misline çıkarmak ve parasını Anadolu Selçuklu sultanı adına bastırmak şartlarıyla sulh yapmağa mecbur ettiler. Ermenilerden alınan yerlere Türkmenler iskân edildi.

Sultan Alâeddin Keykubâd Anadolu işleriyle meşgul bulunduğu sıralarda Asya içlerinde ortaya çıkan Moğol tehlikesi süratle Batı'ya doğru yayılmaya başlamıştı. Nitekim çok geçmeden Moğollar'ın elinden kaçan Celâeddin Harezmsah Doğu Anadolu'ya gelerek Keykubâd aleyhine faaliyete geçti. Diyarbekir Artuklularının da onunla işbirliği yapması, Sultan'ı doğu seferine çıkmaya mecbur etti Kahta, Hısn-ı Mansur (Adıyaman) ve Çemişgezek'i ete geçirdi (1226). 1228 yılında da Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar'ı alarak Mengücekoğulları hanedanına son verdi. Bu sırada Sultanin meşguliyetinden istifade etmek isteyen Trabzon İmparatoru Andronikos, Samsun ve Sinop'a saldırdı. Bunu haber alan Keykubâd Bayburt-

Maçka yoluyla Trabzon'a giderek şehri muhasara etti. Fakat havaların çok fena gitmesi Trabzon'un fethine mâni oldu.

Sultan Alâeddin Keykubâd ile Celâleddin Harezmsâh'ın araları düzelmeğe vüz tutmuştu ki, Harezmsâh Ahlat şehrini uzun bir muhasaradan sonra zapt ve feci bir şekilde tahrip etti. Bu sebeple iki Türk hükümdarın arası bozuldu. Ağustos 1230 tarihinde Erzincan yakınındaki Yassıçemen mevkiinde yapılan ka*>i savaşta Keykubâd galip geldi. Kısa bir süre sonra da Erzurum'u ele geçirdi. 1231 yılında Celâleddin Harezmsâh'ın -MOrtayl* Moğollar'ın yağma akınları Malatya'ya kadar uzanmağa başladı. Moğol tehlikesinin daha önce farkına varmış olan Anadolu sultanı, ülkesini bu tehlikeden uzak tutmak için Ögedey'in oldukça ağır şartlarını kabul etmiş görüldü. Bununla beraber gerekli tedbirleri almaktan da geri durmuyordu. Sınır boylarındaki kaleleri tahkim ederek, Celâleddin Harezmsâh'ın ölümünden-sonra Selçuklu hizmetine girmiş olan Harezmlî askerî birlikleri bu sınır kalelerine yerleştirdi. 1234 yılında Mısır Eyyubî hükümdarı el-Kâmil'in gönderdiği ordu mağlûp edildikten sonra Harput, Urfa, Harran ve Rakka Selçuklu hâkimiyetine girdi. Mukabil harekete geçen el-Kâmil'in Mardin'i zapt ve tahrip etmesi Alâeddin Keykubâd'ı Eyyubîler üzerine sefere çıkmağa mecbur etti. Selçuklu ordusu Kayse-ri'de toplanacaktı. Ordu daha harekete geçmeden bir ziyafette Alâeddin Keykubâd zehirlenerek öldü (1237). Onun sultanlığı zamanında Anadolu Devleti siyasî, askerî ve iktisadî bakımından en parlak devrini yaşamıştır.

Alâeddin Keykubâd'dan sonra, kumandanların ve beylerin rekabetleri arasında II. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıktı. Bu kifayetsiz hükümdar kumandan Sadeddin Köpek'in tahakkümü altına girdi ve onun tahrik ve telkinleriyle birçok mühim şahsiyetleri öldürttü. Sadeddin Köpek devlet erkânından kendisine karşı gelebilecekleri ortadan kaldırdıktan sonra Selçuklu tahtına geçmek emelinde idi. Fakat bütün bu hileleri meydana çıktığı zaman kendisi öldürüldü (1239). Sadeddin Köpek'in bertaraf edilmesinde rol oynayan, Celâleddin Karatay gibi devlet adamlarının iş başına geçmesi durumu biraz düzelir gibi olduysa da siyasî ve dinî zaafı ortadan tamamen kaldırmak mümkün olmadı. Fakat bu sırada patlak veren Baba İshak isyanı Selçuklu devletinin artık çökmekte, olduğunu göstermekte idi. Bir Türbantın şeyhi olan Baba İshak etrafına topladığı Türkmenler ile devleti bir hayli uğraştırdı ve isyan 1240 yılında güçlkle bastırıldı. Baba İshak isyanını Moğollar'ın istilâsı takip etti. 1242yirinde Erzurum'u işgal ve tahrip eden Moğollar 1243 yifında Baycu Noyan kumandasında Anadolu'yu istilâyâ başladılar. II. Gıyaseddin Keyhüsrev topladığı büyük orduyla Baycu Noyan kumandasındaki Moğol ordusunu Sivas'ın doğusunda Köseadağ mevkiinde karşıladı. Temmuz 1243 tarihinde yapılan savaşta Selçuklu ordusu korkunç bir hezimetle uğradı.

Moğollar Anadolu'da yarım asırdan fazla bir müddet Hüküm sürdüler. II. Gıyaseddin Keybösrev'den sonra tahta geçen Selçuklu auttahları Moğollar elinde bñatt kukla idiler. Köseadağ savaşından itibaren, Anadolu Selçuklu Devleti'nin tarihe karıştığı 1308 yılına kadar, Anadolu sözde sultanların, şehzadelerin birbirleriyle mücadeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirastan ve tahrikleri, suikastlar, isyanlar, iktisadî çöküntü ve-halkın parışanlığı manzarasını arzeder. Ancak BeyHkterin teşekkülü ite Anadolu Türklüğü yeniden hayatiyet kazanacaktır.

VI. Ortadoğu'da Kurulmuş Türk Devletleri (Anadolu, İran, Suriye ve Mısır) P

1. Doğu Anadolu ve İzmir Türkmen Beylikleri

İbrahim KAFESOĞLU

a- Artuklu Beyliği (1101-1409)

Anadolu'nun fethinde .büyük.hizmetleri geçen Oğuzlar** Döğler boyundan ünlü Türkmen Beyi Artuk Beya^j&ınye meliki Tutuş^frBftndan ikta edilen Kudümde ölümünden (1091) sonra oğuşHart Sökmen ve H-Gazî, Kudüe'ün tekrar Falîmîter'e geçmesi (1098) dolayısıyla, Büyük Selçuklu Sultanı tarafından kendilerine verilen bölgelerde beylikler kurmuşlardır.

Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve Amid (Diya&afor) kolu: 1101-1231 Sökmen I, Hasankeyf*.e Surûc'dan başka 1104 de MaidM almış, Haçlılarla savaşmış, Türkmen başbuğlarından Çökürmüş ite birlikte Harran civarında Urfa kontu Baudotân Jlyi esir almak sureüyteq\$Wro*>ir zafer kazanmıştı. Ondand sonra gelen oğuş İbrahim, Mardin'larnucesı Il-GazîVe bırakmak »»unda kaldı(1108). Hasankeyf sülâlesinden Ârnid civannı da alan FatVüd-din Kara Arslan (Olm. 1166)'dan sonra» oğuş Nûr'üd-din Mehmed 1182'd» Salâh'üd-din Eyyûbrye bağlandı v* yaptığı askeri yardım karşılığı olarak bölgenin en büyük merkez şehri Âmid'i aldı (1183). Oğuş Nftsır'üd<Hn Mahmud (öim. 1*22) bir-kitabede "Diyâr-ı Bekr, Rum ve Ermen sultana gibi görünmekle beraber* etrafını çeviren kuvvetli devletlerden bazan Eyyûbîlerl. bazan Anadolu Selçuklularım metbû tanımıştı. Daha sonra, oğuş Mevdûd zamanında Eyyûbî el-Meük-ül-Kftmil Amid ve Hasankeyf'ı zapt etti (123^

Mardin kolu: 1108-1409

Artukoğlu II-Gazi 1108'de Mardin'e sahip olduktan sonra, Haleb'de Lû'lû'nun ölümü üzerine, şehir halkının dâvetine uyarak gelip aldığı Haleb'i korumaya oğlu Timur-taş'ı memur etti (1118) ve 1121'de Meyâfârikin'i Ahlat Şahlan'ndan aldı. Haçlılarla iyi mücadele ediyordu. Antakya Haçlılar'ı üzerine yürüyen ve Prens Roger'i yenilgiye uğratan (1119) II-Gazi, bu zaferi dolayısıyla büyük şöhrete ulaştı, ölümünden sonra oğlu Timur-taş Mardin'de, diğer oğlu Süleyman Meyâfârikin'de, yeğeni Süleyman Haleb'de oturdular. Öteki yeğeni Belek, 1112'de ölen Türkmen başbuğu Çubukoğlu Mehmed Bey'e ait Harput kalesi ve civarını almış (1115), Franklarla mücadelede büyük ün kazanmıştır: 1122'de Urfa kontu Jocelin ile Birecik senyörünü mağlup etti, yakaladı, her ikisini Harput'a haps etti. 1123'de kral Badouin'i de mağlup ve esir ederek, yeni ele geçirdiği Harran'a götürdü ve esirlerini kurtarmaya gelen kalabalık Frank ordusunu da bozguna uğrattı (1124). Fakat aynı yıl Menbiç'i kuşatırken ol-ısabeti'ie-öldü. Toprakları Timur-taş'a geçti. Süleyman öldüğü için Meyâfârikin de ona bağlandı. Mardin Ulu camiini yaptıran Kutb'ud-din II-Gazi II (1184) zamanında Salâh'ud-din Eyyûbî memleketi'şiciflSne müdahaleye başladı ve nihayet Meyâfârikin Eyyûbîler'e geçti.

Artuklular 1200'den itibaren Eyyûbîler'e, bir aralık Anadolu Selçuklularına bağlanmıştır. Moğol istilâsı sırasında Mardin kalesinde ölen Necm'ud-din Gazi'den sonra Moğol tâbiyetine giren Artuklular, daha sonra Kara-koyunlular'la uzun mücadelelere giriştiler. Son Artuklu- beyi Şihâb'ud-din Ahmed (Melik'üs-Sâlih) Mardin'i Kara Yusuf'a telfirYi etmeğe mecbur oldu (1409). Mardin kolu (veya II-Gazi kolu) tarihe karıştı.

Harput Kolu: 1185-1234

Hasankeyf kolundan Nûr'ud-din Mehmed'in ölümünden sonra, kardeşi Ebû Bekir, Hasankeyf i, Salâh'ud-din %yûbt himayesindeki, yeğeni Sökmen II'den alamadığı için, ayrı bir aile teşekkül etmiştir. 1203 yıllarına doğru oğlu Nizam'ud-din İbrahim yerine geçmiş ve Harpım 1234'de Selçuklu Sultanı I Aiffûd-din Keykubâd tarafından Anadolu Selçuklularına ilhak edilmiştir.

b- Dânişmendli Beyliği: (1002-1178)

Anadolu'nun fecinde Artuk Bey'in Anadolu 'dan ayrılmasından sonra, onun yerine gelerek Yaşılırmak ve Kıafırmak dolayanro alan, rivayete göre Türkmenler'e öğretmenlik yaptığı için •Dânişmend' diye anılan Gazi Ahmed Bey, Selçuklu 80* İeyman-şahGn ölümünden sonra* kuvvet kazanarak Beyliğini genişletmiş, Kılıç Aralan İto Haçlılarda yaptığıE Eskişehir <1097) ve Kayseri (1101)'dolayianndâki savaflara katılmış ve bu sırada Antakya prensi Bohmond% esir ederek Malatya'yı ele geçirmişti. Haçlı prensin serbest bırakılması hususunda Kılıç Arslan ile arası açılan Gazi Ahmed Bey Selçuklular'a yenildi. 1104'de ölen bu BânişmendliPnln oğulların* dm duruma hftMm ötem Gazi: Bey, Selçuklu şehzadelerinden Mes'ud I ile işbirliği yaparak İ11#da Konya'yigeri alıp, onun sultanı olmasına yardım etti ve kızım ominht «vlencSrdi. Fakatbu arada Kayseri, Ankara, Çankırtve Kastamonu kale ve bölgelerini kendi beyliğine kattığı için^as'tan Bolu ve terrrtt yakınlarına kadar uzanan sahada kuvvetli bir hükümet kurmuş oluyordu. Ayrıca Bizans işlerine karı-

şıyor, İmparator İoannes Komnenos'a karşı tahd iddiacısı kardeşi İsaakios'u mülteci olarak kabul ediyordu. Bizans'ın buna karşılık Kastamonu ve diğer yerlerdeki bazı Dânişmendli şehirlerini tahrip etmesini (1133) onları geri püskürtmek suretiyle cevaplandırın Gazi Bey'in şöhret ve nüfuzu arttı ve itibarı de olsa üstün hâkimiyeti tanıyan büyük Selçuklu sultan» Sencer tarafından kendisine "Melik" unvanı verildi. Ölümü (1134) üzerine yerine geçen oğlu Melik Mehmed Bey Doğu Karadeniz bölgesine seferler tertip etti. Batı Anadolu'da da Bizans ile bir kaç kere karşılaştı, saldırıları durdurdu (ölm. 1142). Sonra kardeşi Yağı-basan ile rakipleri olan diğer hanelardan üyeleri arasında çıkan mücadelelerden faydalanan Selçuklu sultan Mesud I, önce Ankara, Çankırı ve Kastamonu'yu sonra da Elbistan'ı zapt ederek, Malatya'da bulunan Dânişmendli Ayn'ud-devle'yi Selçuklu tabiiyetine aldı. Sivas, Amasya ve Kayseri'ye hâkim olan Yağı-basan da 1150'de Selçuklu tâbiyetine girdi. Sultan Kılıç Arslan II'ye karşı çıkan Yağı-basan, birkaç kere mağlup oldu, sonra Bizans imparatoru Manuel ile anlaşma yaptı. Suriye atabeyi Nûr'ud-din Mahmud ile de işbirliği hâlinde İdi. Anadolu'da tekrar kuvvetli bir devlet doğmuş gibi idi. Fakat Yağı-basan (ölm. 1164)'dan sonra durumu zayıfladı. Sultan Kılıç Arslan II, kararlı ve plânlı hareketlerle 1174-1178 yılları arasında Dânişmendli ailesinin ellerindeki kale ve şehirleri teker teker alarak bu beyliğe nihayet verdi.

e - Mengüçüklü Beyliği: (1118-1250)

AnadoluMtfn fethinde doğu Anadolu'da faaliyet hâlinde iken şehit düştüğü anlaşılan Türkmen beyi Mengüçük tarafından alınan Erzincan, Kemah, Divriği, Karahisar bölgesinde kurulan beyitte hakkında bilgi 1118'den itibaren başlıyor. Bu tarihte Mengüçük Gazi'nin oğlu İshak, Kemah'da bulunuyordu. Bir yandan Selçuklularla, diğer yoldan Artuklu ve Dânişmendli beylikleri ile rekabet hâlinde idi. Hattâ Bizans'ın Trabzon valisi Gabras'dan yardım istedi, fakat Artuklu Belek tarafından mağlup ve esir edildi. İshak'ın ölümünden sonra (1142), oğullarından Dâvud, Kemah ve Erzincan'da, Süleyman ise, Divriği'de olmak üzere beylik ikiye ayrıldı.

Kemah-Erzincan Kolu: (1102-1228)

Selçuklu Kılıç Arslan II tarafından olduğu için Dânişmendli Yağı-basan tarafından öldürülen (1162) Dâvud'dan sonra, oğlu olup 60 seneye yaton "hüküm süren Fahr'ud-dta Behram-çahaagrıanmda Enrincan cank bir ticaret ve kültür merkezî haline gelmiş». Kılıç Arslan^tâbü ve damadı idL Kemah'! 4dare eden oğlu Se^ çuk-şah da Selçuklularda bağlı idi ve bu aile Selçuklulara Gürcistan seferi (1202)'ne katılmışta. Sultan Keykâvus I, Behram-şahta k» Selçuk Hâtûn ile evli idi. Behram-şah öldükten (1225) sonra, oğlu Dfcvud-şah II, Erzincan'da, diğer oğlu Mehmed Karahisar'da hâkim efdular. Bunlar zamanında ülkeleri, ftAan Alâ'ud-din I. Keykubâd tarafından Selçuklu devletine ilhak edildi (1228).

Divriği Kolu: (1142-1250) ?

Süleyman'dan sonra, yerine geçen oğlu Şshinşah Selçuklu Kihç Arslan H''ye ve Sultan Süleyman-şah'atâbi olmuş v**Wstiyenlarla mücadelede bulunmuştur. *&*runu Ahmed-şah da Sultan Keykubâd II metbû tanımakta idi. Bu ailenin bilinen son siması Melik Sâlih'dir, o da ancak ismen malûmdur. Ohfflği kolunun Sultan Keykubâd I zamanında veya daha sonraki bir tarihte Selçuklu DevletTne katıldığı tahmin edilmektedir.

ç - Saltuklu Beyliği: (1092-1202)

Anadolu'nun fethinde Erzurum ve civarını att\$4ahmin edien Ebû'l-Kasım'ın oğlu Ali'nin orada bir beylik kurduğu görülmekte* ki, beylik adını Ali'nin oğlu İzz'üd-din Saltuk'tan almıştır. 1102 yılında Bey olarak Ali bulunuyordu. Saltuklu baliği Kars, Bayburt, Oltu, Tortum, İspir ve Tercan topraklarına sahip olmuş, Trabzon prenslefl ile mücadele etmiş, bir yandan da Haçlılar'la çarpışan Danişmendiler'e tesirli yardımlarda bulunmuş, fakat daha ziyade Toriura-Ollu dolaylarındaki Gürcülerle savaşmışta Kışra'a hücum eden Gürcüler'e karşı yaptığı savaşlarda (1153, 1161) başarılar kazanan İzz'üd-din Saltuk (ölm. 1174) Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan II ile ittifak ederek kızını onunla nikahlamıştı. Fakat bu kız Konya'ya giderken yolda Danişmendli Yağı-basan tarafından esir edilmişti. İzz'üd-din Oğlu Mehmed Kızıl Arslan da, Erzurum önüne kadar gelen, kiralıca Tamar'ın kocası, David kumandasındaki Gürcü kuvvetlerini mağlûp etti (1195). Oğlu Melikşah zamanında, Anadolu'da, siyasî birliği kurmağa çalışan Selçuklu Sultanı Süleyman-şah tarafından Erzurum'un alınması ile (1202) Saltuklu Beyliği sona erdi. Bununla beraber Mıncıgirt kalesindeki (Hasankale-Sarıkamış yolu üzerinde) bir kitabeden 1205 yılında bile Saltuklu ailesinden Ebû Mansur adlı bir beyin-Artuklular'a tâbi olarak- devam ettiği anlaşılmaktadır.

d - Ahlat Şahları Beyliği: (1100-1207)

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın amcası Yâkûti'nin oğlu olup, Sultan tarafın* dan, 1080 yıllarında Azerbaycan umumî valiliğine tâyin edilen Kutb'üd-din İsmail'in kumandanlarından, Sökmen'ül-Kutbi 1100 de Ahlat'ı Mervânî hakimiyetinden alarak bir hükümet kurmuştur. Bunlara Ahlat Şahları veya Ermenşahlar da denir. Sökmen 1108'de de Meyâfârîkin'i zaptetmiş, ancak burası 1121'de Artuklu Necmed-din II-Gazi İ'e geçmiştir. Artuklu, Saltuklu, Mengüçlü beylikleri ile münasebet ve mücadelelerde bulunan ve 12. yüzyılın 2. yansında bir ara hâkimiyetini Kars'a kadar genişleten Ahlat-şahları bir asır kadar devam ettikten sonra son hükümdar İzz'üd-din Balaban zamanında idare Eyyübîler'e geçmiştir (1207).

e - İnallı Beyliği: (1103-1183)

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümü üzerine çıkan taht kavgaları arasında, kendini sultan ilân ederek başkente doğru harekete geçen Suriye Meliki Tutuş Diyarbakır'ı zaptetmiş (1093), idaresini bıraktığı Tuğ-tegin (Dokak'm atabey) Haçlılarla-mücadele için şyntdiği zaman şehri Türkmen beylerinden hal'a vermişti. İnâf burada 1103'den itibaren kendi hükümetini tesis etti: Mardin Artuklu ailesi ile akrabalık kuran bu beylik beylerinden bazılarının adları (İbrahim, ölm. 1109; II-aldı, ölm. 1142 v© bunun oğlu Mahmud) bakır paraları üzerinde görülmektedir. 80 yıl kadar devam ettiği anlaşılan beylik, Diyarbakır Ulucâmîi kitabelerinde görüldüğü üzere, Irak Selçuklu Sultanlığı'na tâbi idi. 12. yüzyıftt £ yarıtdıla TMHdaranın vezir ailesine geçtiği anlaşıyor. 1183'de Salâh'üd-din Eyyübfaterafinceft^apt dılan Diyarbakır, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) Artuklu Beyi Nûr'öd-cRh Mehmed'e verildi. f

f - İzmir ve Efes Beylikleri: (1081-1097)

Anadolu'nun fetW' sırasında, Malatya dolaylarında faaliyet gösteren Oğuz Çavuldur boyundan olduğu sanılan Çakan (Bizans kayımda, Tzakhaa), İstanbul'da

uzunca bir müddet kaldıktan sonra 1081'e doğru İzmir'e gelerek bir beylik kurmuştur. Bizans imparatorluğunun zayıf noktalarını iyi bilen Çakan, Foça'yı ve civarını da aldıktan sonra 40 parça gemiden kurulu kuvvetti bir donanma yaptırarak Ege Denizi'nde Sakız, Midilli, Sisam, Rodos adalarını zapt etti ve Çanakkale'ye doğru ilerledi. Özerine gönderilen Bizans donanmalarını birkaç kere mağlûp etti. İstanbul'u ele geçirip İmparator olmak istiyordu. Kara kuvveti kâfi gelmediği için, Balkanlar üzerinden Trakya'ya doğru ilerleyen soydaşı Peçenek Türkleri ile işbirliği yaptı. Onlar karadan İstanbul'u baskı altına alırken Çakan Bey de denizden hücum geçecek ve Bizans başkenti düşürülecekti. Fakat plân başarıya ulaşamadı. Çünkü, imparator Aleksios Komnenos, Tuna boyundaki Kuman Türkleri'ni Peçenekler üzerine saldırtmış ve aralarında cerayan eden, Meriç kıyısındaki Lebonium Savaşı (Nisan 1091)'nda Peçenekler ağır mağlûbiyete uğramışlardı. İzmir Beyi Çakan Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan I. tarafından ortadan kaldırıldı (1097).

Yine bu sıralarda Efes bölgesinde de çok küçük bir Türkmen beyliği daha görülmektedir ki, başında Tann-bermiş Bey bulunuyordu.

2- Atabeylikler

İbrahim KAFESOĞLU

a- Fars Atabeyliği (Salgurlular): (1147-1284)

Selçuklular'ın başlangıcından beri İran'ın Fars bölgesinde hizmet gören Oğuz Salgur (Satur) boyundan Atabey Sungur'un Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud zamanında istiklâl ilân etmesi ile kurulmuştur (1147). Başkent Şîrâz şehri idi. Sungur'un ölümü (1116)'nden sonra oğlu Zengî Irak Selçuklu devletini tanımak zorunda kaldı ve bu durum Selçuklu Devleti yıkılıncaya kadar (1194) devam etti. Kardeşler arası mücadelede üstünlük sağlayan Sa'ad I. (Zengî'nin oğlu) 1203'de Salgurlu hükümdarı oldu. Ülkesini imâr etti. Bir ara Harezmsahlar'a esir düşen Sa'ad (ölm. 1231)'den sonra oğlu Ebû Bekir (ölm. 1260) geçti. İranlı şâir Sa'adî-i Şîrazî ünlü eserlerini bu atabeyin himayesinde yazmıştı. Atabeylik İlhanlı Moğollar'a tâbi oldu. Daha sonra Sa'ad H'nin kızı, Moğol hükümdarı Hulegu'nun oğlu ile evlendi ve bu hâtinun 1284'te ölümü ile sülâle nihayet buldu.

b-Azerbaycan Atabeyliği: İl-Denizliler (1146-1225)

Aslen Kıpçak Türkleri'nden olup, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud zamanında bu devlette vazife alarak, kudreti sayesinde idare kademelerinde derece-derece **yükselen** Şems'üd-din II-Deniz, Azerbaycan umumî valisi iken, Gürcü ve Abhaza saldırılarına karşı koruduğu, hattâ Erran ve Şirvan havalisini de Selçuklular'a bağladığı bu bölgeyi, 1146'dan itibaren müstakilen idareye başlamış ve bir sülâle kurmuştur. Sultan Tuğrul H'nin dul kalan zevcesi ile evlenerek Selçuklu ailesine **girmiş** olan II-Deniz'in merkezi Tebriz şehri idi. Nahçıvan ve Gence de buraya bağlı idi. Sultan Arslan-şahi zamanında "Atabek-i^Eam" diye anılan II-Deniz'in iki oğlundan Cihan Pehlevan devletin "baş-hâcip'i, Kızıl Arslan Osman da ordu bakanı olmuşlardı. II-Deniz'in ölümü (1175)'nden sonra, Cihan Pehlevan yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Irak Selçuklu Sultanlığı'nın en kudretli adamı hâline geldi. "Hakan-* Acem" unvanını taşıyordu. 80*70 kadar "bende" si bütün memleketi kontrolleri

altında tutuyorlardı. Daha sonra kardeşi Cteman da bir aralık kendini İrak Suljan ilân etmişti (1191). Bunun oğlu Ebû Bekir 1200'e doğru Hemedatfa, hattâ İsteharfâeadâr nüfuzunu genişletmişti/Fakat 1211'de Azerbaycan atabeyi Özbek Harfonşahlar'a bağlanmak zorunda kaldı ve Celâl'üd-din Hareatîşah'ın Tebriki zapt etmesi ite(i22S) atabeylik sona erdi, arkasından memleket Moğollar tarafından istilâ edildi.

c - Erbil Atabeylikleri: Beğ-Teginliler: (1146-1292)

Musul Atabeyi Zengin'in Musul valilerinden olan Zeyn'üd-din Ali Küçük, Zengî'nin ölüm tarihinde (1146), Ectoft merkez olmak üzere, Şehr42pr, Hakkârî, Sincar ve Harran'a sahip bulunurken, ömrünün sonuna doğru, aliliği dolayısıyla ülkesini Musul atabeyi Mevdûd'a bırakarak, Erbil'e çekilmişti (1167); Oğlu Atabey Muzaffer'üd-din Kök-böri, önce Musul atabeyi Seyf'üd-din Gazi II'nin hizmetine girdi, sonra Salâh'üd-din Eyyûbî ile işbirliği yaparak, yardımına karşılık Urfa'yı aldı (1183) ve onun kızkardeşi ile evlendi (1185). Salâh'üd-din'in ölümü (1193) üzerine tamamen müstakil olarak, komşuları ile ve Eyyûbîler'le dostça geçinmek, birkaç Moğol akınını püskürtmek suretiyle ülkesini korudu. Kök-böri 44 sene süren atabeyliği zamanında memleketini imâr etti. Bir ara Anadolu Selçuklularına tâbi olan Kök-böri'nin ölümü (1232)'nden sonra, kendisinin vârisi olmadığı için, Erbil atabeyliği toprakları, vasiyeti gereğince, Abbasî halifeliğine intikal etti.

? - Şam Atabeyliği: Börililer: (1228-1154)

Suriye'ce Selçuklu atabeyi. Haçlılarla mücadelesinden dolayı "Seyfüt-İslâm" diye anılan, Tuğ-tegin'in öldürülmesi (1128) üzerine yerine geçen oğlu Tâc-üd-din Böri önce bâtinîliğinin bir kolu olarak Suriye'de gelişen İsmâîlîler'le uğraştı. Çünkü bunlar Kudüs'ün Haçlı kıratı ile anlaşmış, Şam'ın Franklar'a geçmesine yardımcı bir duruma girmişlerdi. Böri, 20 "bin kadar İsmâîlî'yi kılıçtan geçirmek suretiyle Şam'ı kurtardı, fakat kendisi de bir İsmâîlî tarafından öldürüldü (1132). Yerine arka arkaya atabey olan ve memleketlerini Zengî oğullarından korumağa çalışan İsmâîlî, Mahmud ve Mehmed adlarındaki üç oğlundan sonra (1139), bunlardan Meh-med'in oğlu Atabey Mucîr'üd-din Abak da aynı siyâseti güderek varlığını muhafazaya gayret etti. Sonunda zayıf Şam atabeyliğine Nûr'üd-din Mahmud (Musul Atabeyi) tarafından Şam'ın işgal edilmesi ile, son verildi (1154).

d - Musul-Sincar-Haleb Atabeyliği: Zengîliler: (1127-1259)

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Haleb valisi Ak-Sungur (ölm. 1094) 'un oğlu İmâd'üd-din Zengî, Irak Selçuklu hükümdarı Mugîs'üd-din Mahmud tarafından Musul vâliei tâyin edilmişti (1127). Zengî Cizre kalesini, Nusaybin*, Sincar ve Harran'ı aldıktan sonra, Haçlılara karşı müdafaa ettiği Haleb'i de kendisine bağlayarak kuzey Irak'tan Akdeniz'e kadar uzanan bir devlet kurdu (1126-1146). Başlıca gayesi Suriye Frank-iktidarına karşı bir Müslüman birliği meydana getirmektir. Hama'yı (1130), Antakya Haçlı Prensi elinden Kefertâb ve Maarrafun-No'mâniye gibi kaleleri aldı. Trablus Haçlı kontluğundaki Ba'arin kalesini kuşattığı zaman, üzerine gelen Kudüs kinalı Fbulque d'Anjou'yu mağlûp ve esir elfflIST). Sonra mücadeleye devamla, Urfa'yı ele geçirerek Frank kontluğunu ortadan kaldırdı (1144) ki, bu mühim hâdise Avrupa'da kral ve imparatorlar idaresindeki II. Haçlı seferinin hazırlanmasına yol açmıştır.

Zengin'in oğlu Nûr'ükiin Mahmud Haleb'de, öteki oğlu Seyf'üd-din Gazi I, Musul'da idi. Babalarının ölümü (1146)'nden sonra bunlar atabeyliği iki kısım hâlinde idareye başladılar. Haleb atabeyi Mahmud, Haçlılar'ın karşısına çıkan büyük kumandanlardan biri olarak tanınmıştır. Antakya Haçlı prensi Raymond de Poitiers'yi mağlûp (1149) ve topraklarının mühim bir kısmını işgal eden Mahmud, 1154 da Şam atabeyliğini de kendine bağlamış, sonra dikkatini vatan müdafaacısı sünni Türkler'e sırt çeviren Fatimîler elindeki Mısır'a çevirerek orada vezir Sâver'in işbirliği yaptığı Kudüs kiralı BohĠmond III'ü mağlûp ederek Türk hâkimiyetini tesise çalışmıştır (1164). 1167'de Nûr'üd-din Mahmud 'un gönderdiği Şirkûh, Mısır'da faaliyette bulundu, ifoinün beraberindeki Salâhaddin (Eyyûbî) Mahmud'un temsilcisi olarak idareyi ele aldı (1171). Fatimî devleti tarihe karıştı. Mahmud'un ölümünden (1174) sonra Şam ve Haleb atabeylikleri Eyyûbî ailesine intikal etti.

Musul'a gelince, Seyf'üd-din Gazi'den kardeşi Mevdûd'a geçen bu bölgede, Sincar Zengî II'ye verildi. Bunun kardeşi Mes'ud zamanında, Musul ve Sincar Eyyûbî tâbiyetine girdi (1186). Nihayet bütün bölge Moğol İlhanî devleti tarafından işgal olundu (1259).

3 - Anadolu Beylikleri

Erdoğan MERÇİL

1243 yılında Köseadağ'da Moğollar karşısında uğradığı mağlubiyetten sonra Türkiye Selçukluları Devleti hızlı bir çöküş devresine girmiş ve bu devlet İlhanlılar'a tâbi olmuştur. Köseadağ savaşından yıkılış tarihi olun 1308 yılına kadar idarî mekanizmasında tam bir karışıklık hüküm süren Selçuklu devletinde sultanlar, şehzadeler birbirleri ile taht mücadelesine girmişler ve tahta geçebilmek için de Moğol-lar'ın yardım ve himayesine başvurmuşlardır. Bu sebepten Selçuklu sultanları Moğollar'ın kontrolü altında ismen hüküm sürdüler. Aslında hâkimiyet Moğollar da idi. Bunun yanısıra mâli kaynakların azlığı, suistimaller ve iktisadî çöküntü yüzünden perişan bir manzara arzeden Anadolu'da Selçuklu devletin») tekrar eski kuvvetli ve kudretli haline gelemediği görülüyor. XIII. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da Moğol baskısı da zayıflamıştı. Bu durumdan istifade eden uçlarda ve sınırlarda yerleştirilmiş Türkmen Beyleri ve halk yavaş yavaş Selçuklular ile ilişkilerim kesmiş, bu devletin mirasını ve siyâsî hâkimiyeti, Anadolu Beylikleri (eski söyle-yişile Tâvâif-i Mülûk) adıyla anılan yeni kurulmuş büyük, küçük bir çok devletler aralarında bölüşmüşlerdir. İşte, Karaman, Germiyan, Eşref, Hâmid, Menteşe, Can-dar, Pervane, Sahib-Ata, Karası, Saruhan, Aydın, İnanç (Lâdik Beyliği) ve Osma-noğulları bu suretle Anadolu'da kurulmuş olan Türkmen beyliklerinden idiler.

a - Alftiye Beyleri:

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd (1220-1237) tarafından zapt edilen Alâiye şehrinde daha sonra küçük bir beylik kurulmuştu. Alâiye beylerinin Selçukluların neslinden geldiği rivayet olunmuştur. 1291 yılında Kıbrıs taralı Henri II. Alâiye'ye asker şevketti ise de bu şehri almağa muvaffak olamadı. Alâiye 1293'de Karamanoğulları'ndan Mecdeddin Mahmud Bey'in eline geçti. O hutbeyi Memlûk* ler adına okuttu. Karamanoğulları'nın bu şehir üzerindeki hakimiyetleri XIV. yüzyılın ikinci yansında da devam etti. Kıbrıs kiralı Pierre 1366 Mayısında Alaiye'yi zapta

teşebbüs *tti ise de Karamanoğulları'nın yardımı gelmesi şehrin tekrar Türkler'in elinde kalmasını sağladı. Atâiye 142? de Karamanoğullar*ğafından Memlûk devletine satıldı ve bundan sonra şehirde Memlûk hakimiyeti altında Karamanoğlu Mahmud Bey'in torunları höhöüm «Müler. Bu beyliğin birinci «miri elde nvevud sikkelere göre Savcı b. Şamseddîn Mehmed'cBr. Verine oğlu BrillM âzam Kmar man, Alâiye Beyi oldu. Karamamdan aonra^terdeşi Sa¶Ci^*dÖffen Lûtfi Bey beyliğinin başına geçti. Lftfi Bey Karamanhlafa karşı Qtim kiralından yardım gördü. Sonra Osmanlılara yanaşmaya çalıştı. İjütfi Bey takriben 1461 yılında öldü. Virthtf Kılıç Arsian geçti. Fatîh Sultan Mehmed zamanında Gedik Ahmed Paşa, Aliye'yi alarak Osmanlı devleti topraklarına kattı (1462 veya 1463). İşlek bir pazar yeri «tan Alâiye'den kereste ihracatı mühim bir yer işgal etmekteydi. Şehirde gemi yapan tezgâhlar vardı ve ticaret dolayısıyla Alâiye beyleri zengin ve halkın da mâli durumu iyi idi.

b - Aydınöğulları Beyliğı:

XIV. yüzyılın başlannda Büyük Menderes'den itibaren Tire, Ayaslug (Selçuk) ve Birgi taraflarında kurulmuş bir beyliktir. Bu beyliğin kurucusu Mübarizeddîn Gazi Bey Mehmed, Germiyanöğulları ordusunda subaşı idi. Aydınöğulları, Menteşe Beyi'nin damadı Sasa'nın yardımına gelmişler ve Bizanslılar'dan alınan Aydın eli topraklarının fethinde büyük rol oynamışlardır. Fakat daha sonra Aydınöğulları Mehmed Bey, Sasa Bey'i yenerek Aydın düne hâkim oldu. Sasa Bey onarda yaptığı savaşta öldü (1308). Mehmed Bey sahip olduğu Ayasluğ, Sultanhisar, Bodemya, Tire ve İzmir'i beş oğlu arasında paylaştırdı. Kendisi en küçük oğlu ile Birgi'de oturdu. Bu beyliğin an önemli iskelesi Ayasluğ (Selçuk) idi. Burada hazırlanan donanma ile 1319da Sakız'a baskın yapıldı. Mehmed Bey'in oğullarından Umur Bey ikibuçuk yıllık bir kuşatmadan sonra sahil İzmir'ini ele geçirdi (1328). Umur Bey, donanma ile, Sakız, Bozcaada, Semandrek adası, Gümülcine havalisi, Adalar denizi ve Mora sahillerine başarılı akınlar yaptı. Mehmed Bey zaman zaman Bizanslılar ile dost geçinmeyi tercih etmiştir. O bir av sırasında suya düşerek hastalandı ve bu hastalık neticesi öldü (1334). Mehmed Bey'in yerine kardeşlerinin ısrarıyla Gazi Umur Bey geçti. Onun ilk günlerinde, Latinler Türkler'den İzmir'i almak için taarruz ettilerse de geri çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra Umur Bey, Saruhanoğlu Süleyman Bey 9a birlikte Yunanistan ve Mora'ya sefer yapmış, sayısız esir ve ganimetlerle İzmir'e dönmüşdür (1334-1335). Umur Bey 1335'de Alaşehir hâkimiyeti altına aldı. Bizans -İmparatoru Andronikos III., isyan ederek Midilli'yi ele geçiren Foça valisi Dominique'i cezalandırmak için Saruhan ve Aydınöğulları'ndan yardım istemiş ve bu beylerin sayesinde Midilli ve Foça'yı geri almağa muvaffak olmuştur (1336). Umur Bey. Bizans ile olan dostluğunu sürdürmüş, onların seferlerine dahi katılarak Karadeniz'e çıkmış Kili ve Eflak ülkelerini yağlamamıştır (1339-1340) Bizans İmparatoru Andronikos III.'ün ölümünden (1341) sonra Umur Bey'in dostu Kantakuzen, imparatorun on yaşındaki oğlu Yuannis (Jean)'e vasi olmuştu. Fakat Kantakuzen daha sonra muhalefete karşılaşmış, bu sebepten Dimetoka'da imparatorluğunu ilân etmişti. O daha sonra düşmanlarına karşı Umur Bey'den yardım istedi Umur Bey ile Kantakuzen bu ilk mücadelede başarı sağlayamadılar. Umur Bey tekrar geleceğine söz verdikten sonra İzmir'e döndü (1343-1344). Bir Haçlı donanması ise sahil İzmir'i Türkler'in elinden aldı (28 Ekim 1344). Fakat Haçlılar,

Umur Bey'in mukavemeti sebebiyle fazla ilerleyemediler. Bundan sonra Umur Bey'in Saruhanoğlu Süleyman Bey ile birleşerek Kantakuzen'e yardım etmek için Rumeli'ye geçtiğini görüyoruz. Ancak Süleyman Bey'in ölmesi bu seferi neticelendirmedi. Umur Bey'i İzmir'e dönmeye mecbur etti (1345). Viennios Dükü Torfil kumandasındaki Latin kuvvetlerinin İzmir'e taarruzu ise neticesiz kalmıştı. Aydınöğulları donanmaları ile tekrar Ege denizinde faaliyete başladılar. Rodos şövalyeleri ticaretin aksamaması için İzmir'i vermek şartıyla Umur Bey'le anlaşmaya razı oldular, fakat bu anlaşma Papa tarafından tasdik edilmedi. Bunun üzerine Gazi Umur Bey İzmir'i zapt etmek için harekete geçti, takat bu şehre yapılan hücum sırasında şehid düştü (1348). Umur Beyin zamanı Aydınöğulları için her yönden önemli gelişmelerin görüldüğü parlak bir devre olmuştur.

Umur Bey'in yarine büyük kardeşi Hızır Bey geçti. O, Umur Bey gibi enerjiye sahip olmadığından Latinler'le çok ağır bir anlaşma imzalamaya mecbur kaldı (18 Ağustos 1348). Bu anlaşma yirmi madde olup; Beyliğin elindeki bütün isketelerinden alınmakta olan gümrük vergisinin yarısının Latinler'e verilmesi, hıristiyan gemilerinin serbestçe Aydınöğulları limanlarına girebilmesi ve bütün deniz kuvvetlerinin silâhlarını bırakması gibi maddeleri iltivâ etmekteydi. Bundan sonra Aydınöğulları'nın faaliyeti durmuş ve beylik çökmeğe yüz tutmuştur. Hızır Bey muhtemelen 1360 yılında öldü. Ondan sonra beyliğin başına Mehmed Bey'in oğlu İsa Bey geçti. İsa Bey Osmanlılar'la dost geçindi. Bunun yanısıra 1371 "de Venedikliiler İte eski antlaşmayı yeniledi. Kosova Savaşı (1389)'nda Osmanlı ordusunda bulunan yardımcı kuvvetler arasında Aydınöğulları'nın ki de vardı. Bu savaşta Sultan I. Murad'ın şehit düşmesi neticesi Yıldırım Bayezid sultan olmuş, fakat ona karşı Karamanoğullarının teşviki ile Anadolu Beylikleri'nde bir hareket başlamıştı. Bu harekete Aydınöğulları da katıldı. Yıldırım Bayezid onları itaat altına almak için çıktığı Anadolu seferinde Alaşehir'i zapt etti. Bu sırada İsa Bey, Sultan'ın huzuruna gelerek itaatini bildirdi. Aydınöğulları Beyliğı bu suretli Osmanlılar'a tâbi oldu. İsa Bey'e Tire'de oturmak şartıyla bir kısım yerlerin idaresi bırakıldı (1390). İsa Bey'in ölüm tarihi belli değildir.

Ankara savaşından (1402) sonra Timur tarafından memleketle» kendilerine geri verilen beylikler arasında Aydınöğulları da bulunmaktadır. Aydınöğulları'ndan önce Musa Bey başa geçti ise de çok kısa süre sonra öldü (1403). Musa Bey'in yerine II. Umur amir oldu. Bu sırada Aydınöğulları'ndan İbrahim Bahadır Bey'in oğlu Cüneyd Bey İzmir'e, kardeşi Hasan ise Ayaslug'a hâlâm olmuşlardı. II. Umur akra-bası olan Menteşeoğlu İlyas Bey'den yardım istemiş ve onun sayesinde de Ayaslug'u ete geçirmişti, İlyas Bey, Hasan'ı Marmaris'de hapsedti Cüneyd Bey önce kardeşi Hasan Bey'i kurtardı, sonra da Ayaslug'a ele geçirdi. Fakat sonunda II. Umur Bey'le anlaştilar. Cüneyd Bey, Alaşehir, Salihli ve Nif (Kemalpaşa) 'i Aydınöğulları toprakları içine kattı. II. Umur Bey 1405 yılında öldü. Bu suretle Cüneyd, beyliğı tek başına idareye başladı. Cüneyd Bey, fetret devrindeki Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelelerine de katıldı. Her defasında bu şehzadelerden birisinin tarafını tuttu, fakat o bu siyâsetinde muvaffak olamadı. Ancak her zaman kendisini affettirmenin yollarını buldu. Süleyman Çelebi onu Ohri sancak beyliğine tâyin attı. Cüneyd Bey oradan kaçarak tekrar beyliğinin idaresine hâkim oldu. Çelebi Mehmed ise Cüneyd Bey'e Rumeli'de Niğbolu sancağını vermişti (1414-1415). Cüneyd Bey, Çelebi Mehmed'e karşı çıkan Yıldırım Bayezid'in oğlu

Mustafa Çelebi iffe bfrleştve bu şehzadeye vezirlikdahi yaptı. Sultari I'. Murad ona *fiyfâtfi*-MM'vaad ederek bu lttffaköâfl ayırmış, Cüneyd Bey de tekrar "beyliğinin başına geçmi^Br (144î)?tekat o burada tekrar rahat durmadı. Neticede Sultan I. Murad onufrÖ2örine Anadolu Be\$IS*b©yİ Harftza Bey'i göndÖfflk.4Ö6neyd Bey Osman-lı öröuâfc ^karşısında çateez kalarak önce Ipsllf kalesine çekildi ise de sonuna** teslim utmak fcötenda kaldrVt'ailesiyle birlikte idam edildi (142M426). Böylece Aydınoğulları toprakları tamamiyle Osmanlı idaresi altına girdi.

Aydınoğullarının Birgi, Tire ve Ayaslug'da birçok mimarî eserleri bulunmaklar dır. Bunlardan Isa Bey'irç Ayaslug'daki cami en güzellerinden birisidir. Aydınoğulları Beyleri edebiyatı da teşvik etmişlerdir.

c - Candaroğulları Beyliği:

Kastamonu.Sinop ve havalisinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Kurucusu Şemseddin Yaman Candar'dır. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddîn Mes'ûd'un ilk saltanat devresinde (1284-1296), kardeşi Rükneddîn Kılıç Arslan, Kastamonu valisi Muzaffereddîn Yavlak Arslan'ı kendisine atabey yaparak sultanlığını ilân etmişti. II. Gıyaseddîn Mes'ûd onların üzerine yürüdü ise de yenilerek esir düştü. Arkadan gelen Giray kumandasındaki kuvvet Sultan Mes'ûd'u kurtarmış ve yapılan savaşta Kılıç Arslan ve Yavlak Arslan ölmüşlerdir (1292). Sultan Mes'ûd kurtarılması çirasında yararlılığı görülen Şemseddin Yaman Candar'a Kastamonu ve havalisini verdi. Fakat Yavlak Arslan'ın oğlu Hüsameddîn Mahmûd Bey Kastamonu'da duruma hakimdi. Şemseddîn Candar'ın ölüm tarihi belli değildir. Onun oğlu Süleyman Paşa, Kastamonu'ya Mahmûd Bey hâkim olduğundan Eflani tarafına çekilmişti. Süleyman Paşa âni bir baskınla Kastamonu'yu ele geçirdiği gibi, Mahmûd Bey'i de öldürdü. Süleyman Paşa 1335 yılına kadar İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı, ondan sonraki beş yıl ise müstakil olarak hükümet sürdü. Pervâneoğullarından Gazi Çelebi onun hâkimiyetini tanımıştı. Gazi Çelebi'nin 1322'de ölümünden sonra Sinop Candaroğulları topraklarına ilhak edildi. Ayrıca Taraklı Borlu (Safranbolu) da ele geçirildi. Süleyman Paşa'nın Sinop valisi olan büyük oğlu İbrahîmft,* babasının, kardeşi Candar'ı velîahd göstermesi sebebiyle isyan etmiş ve Kastemonuyâ hâkim ofmıuştu (aş. yk. 1339). Süleyman Paşa'rmi ölüm tarıftı belli değİfdRr: Gıyasedîn fe-¹. rahim Bey*ih^te hükümeti uzun sürmemiş, o takriben 1345de ölmİjff^ Yerine amcası Emir Yakub'un oğlu Âdil Bey geçti! Bunurflamanı hakkırtftfa da eHrrttede fazla bftJHGî yoktur. Âdil Bey 1361 yılında öldü. Yerine dölü CeîâleddİHBâyefciti (Kötü-rüm) Bey, emir oldur. Başlangıçta Celâleddîn Bayejrftflrl OömanftfSultanı I. Murad ile münasebetleri dostane idi, hattâ ona itaat etmişti. Celâleddîn Bayezid, Kadı Burhaneddîn'e fferşsı damadı Amasya emiri Ahmetff desteklemiş ve oğlu İsfendi-yar Bey kumandasında yardımcı bir ordu göndemtfştE'lîadı BuhaneddTn her B& orduyu da mağlûp etti (1383). Babasının tahtım kardeşi İskender'e btrakmak niye* tindö olduğunu sezen Bayezid'in büyük oğlu Süleyman (-şah) Bey bu duruma kamış ve kardeşi'-Öldürerek Osmanlılara sığınmışta Sultan I. Murad, Süleyman Bey'i Osmanlı kuvvetleri ile Kötürüm Bayezid üzerine gönderdi. Kastamonu'da yapılan savaş sonunda Bayezid Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. II. Süleyman Bey Kastamonu'ya hâkim oldu (1383). ffâkat onun bu «İMhtğl ufcun sürmedi. Sultani. Murad'ın tazyiki neticesi beyliğini Osmanlılar'a terk etti (1384). Süleyman Bey halkın kendi lehine ayaklanması sonucu Kastamonu'ya hâkim oldu. Ancak Osmanlı-

farta-onu yalnız bırakmasından faydalanan Kötürüm Bayezid Kastamonu'yu H(S Candaroğulları beyliğini tekrar ele geçirmeyi başardı. Süleyman Bey ikinci kez Suttan I. Murad'a başvurdu ve ondan temîn ettiği kuvvetlerle Kastamonu'yu aldı (1384). Celâleddîn Bayezid 1385'de Sinop'da öldü. II. Süleyman Bey, Osmanlılarla dost geçindi. 6nun bu dostluğu Yıldırım Bayezid'in ilk yıllarına kadar devam etti. Ancak Yıldırım Bayezid'in Anadolu'da birliği tahakkuk ettirme yolundaki başarısı üzerine, Süleyman Bey, sıranın kendisine geldiğini anlayarak Kadı Burhaneddîn Ahmed ile anlaşmaya vardt. Yıldırım Bayezid 1391 ve 1392 yılı başlarında olmak üzere iki defa Candaroğlu Beyliği üzerine yürüdü ise de Kadı Burhaneddîn'in yardıma gelmesi onun geri dönmesine sebep olmuştu. Nihayet yine 1392 yılı içinde Yıldırım Bayezid çabuk davranmış, Kadı Burhaneddîn yetişmeden Süleyman Bey'i Kastamonu'daki savaşta mağlûp ederek öldürmüştür. Osmanlı Sultanı, Candaroğulları'nın topraklarını işgal etmiş, fakat Sinop'da oturan İsfendiyar Bey'i yerinde bırakmıştı. İki taraf arasında Kıvrım Bel hudut olmuştu. 8u suretle Çelebi İsfendiyar, Sinop'ta Candaroğlu Beyliği'ni devam ettirdi. İsfendiyar Bey bir müddet sonra Kadı Burhaneddîn'e bağlanmak istedi. Yıldırım Bayezid 1394'de Sinop'u kuşattı ise de atamadı, fakat İsfendiyar Bey onu metbu tanımak zorunda kaldı. İsfendiyar Bey Ankara Muharebesinden (1402) sonra Timur'un hakimiyetini tanıdı. Bunun karşılığında da, eski Candaroğlu toprakları Kastamonu, Çankırı, Kalecik ve Tosya kendisine verildi. İsfendiyar Bey Kastamonu'da idareyi ele aldı. O Fetret Devrinde Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelesi sırasında tedbirli bir siyaset takip ederek her defasında bu şehzadelerden birisini destekledi. Bu mücadele sonunda duruma hâkim olan Çelebi Mehmed ile dost geçindi. Çelebi Mehmed'e Karaman ve Eflak seferlerinde oğlu Kasım Bey idaresinde yardımcı kuvvet -, göndermişti (1417). Fakat Kasım Bey geri dönmeyerek Çelebi Sultan Mehmed'den Kastamonu, Bakır küresi, Kalecik ve Çankırı'nın kendisine verilmesini istemişti. Çelebi Mehmed'de İsfendiyar Bey'den buraların Kasım'a bırakılmasını talep etmiş, bu teklifin reddedilmesi üzerine de Candaroğlu Beyliği üzerine yürümüştü. İsfendiyar Bey Sinop'a çekildi, neticede Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Bey'de kalmak, Tosya, Çankırı ve Kalecik de Osmanlı Sultant'na verilmek şartı İte anlaşmaya vahidi. Sultan Çelebi Mehmed, kendisine bırakılan yerleri Osmanlılar'a tâbi olan Kasım'a terketti ve arada hudut, İlgaz Dağı tayin edildi. İsfendiyar Bey de Osmanlılar'a tâbi olmuştur. Anadolu beylerinin birbirleriyle uğraşmasından yararlanan İsfendiyar Bey, Samsun ve Bafra'yı işgal etti (1419). Candaroğullarının burada hâkimiyeti uzun sürmedi. Bu bölgenin valisi İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey 1420'de Samsun'u Osmanlılar'a teslim etmek zorunda kaldı: II. Murad tahta \$fetİ\$ı zaman (1421) meydana çıkan tanıklıklardan istifade eden İsfendiyar Bey harekete geçmiş, önce Çankırı'da bulunan oğlu Kasım Bey'in elindeki toprakları işgal etmiş, daha sonra Taraklı-Borlu'ya kadar ilerlemişti. II. Murad şehzade isyanlarını bastırıp duruma hâkim olduktan sonra İsfendiyar Bey üzerine yürüdü. Osmanlı ordusunda Kasım Bey de vardı. Taraklı-Borlu'da yapılan savaşta yaralanan İsfendiyar Bey Sinop kalesine sığındı. Osmanlı kuvvetlerinin Kastamonu ile Bakır Küresi'ni alması sebebi ile İsfendiyar Bey sulh teklifinde bulundu. Neticede barış yapıldı (1423 sonu veya 1424 başı). Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Be/e iade edildi, buna karşılık o da Osmanlılar'a tâbi oldu ve bundan sonra da dostça geçindi. tefencHyar Bey 26 Şubat 1440'da öldü. yerine oğlu Taceddîn

İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey Osmanlı hanedanı ile M taraflı akrabalık tesis etti, ancak onun saltanatı üçbuçuk yıl kadar sürmüş ve kendisi 1443 Mayıs¹» sonunda ölmüştür; Yerine oğlu Kemâleddîn İsmail Bey hükümdar oldu. İsmail Bey'e, kardeşi Kıl Ahmed Bey muhalefet etti, fakat bâr netice elde edemiyerek Osmanlılara sığındı. Kızıl Almed, Candaroğulları Beyliğine saşılıp olmak için bilhassa Osmanlı vezirlerini tshffk elti, neticede TYabzon seferi sırasında Fatih Sultan Mehmed önce Kastamonu üzerine yürüdü, taft Bey Sinop'a çekildi, fakat mukavemetin faydasız olduğunu görerek, Sinop'u muhasara eden veziN âzam Mahmûd Paşa'ya kaleyi teslim etti (1461). İsmail Bey'e WwHşehir, İnegöl ve Yarhisar havalisi, oğlu Hasan Bey'e de Bolu Sancağı iktâ olarak verildi. Kızıl Almed'in Candaroğlu Beyliği uzun sürme*: Trabzon sefer? dönüşünde kendisine Mora Sancak Beyliği verilerek Kastamonu ve Sinop Osmanlı topraklarına dahil edildi. Şikesi elinden alınan Kızıl Ah» med Bey önce Karamanoğlu, sonra da Akkoyunlular'ın yanına kaçtı. İsmail Bey ise kardeşinin kaçışından dolayı şüphe altında kalmamak için kendisine Rumelî'de dirlik verilmesini istemişti. Bu isteği kabul edilerek o Filibe sancağına nakledildi ve 1479'da orada öldü. Candaroğulları'ndan Kasım Bey, Osmanlı himayesinde Çankırı ve dolaylarında hükümet sürmüş ve 1464'den sonra ölmüştür.

Candaroğulları beyleri gerek ilmî ve gerekse sosyal çeşitli eserlerle memleketlerini imâr etmişlerdir. Bunlar içinde bilhassa İsmail Bey, Kastamonu ve Sinop dolaylarında medrese, cami, kervansaray gibi birçok tesisler yaptırmıştır. Bu beyler sanat adamlarını da himaye etmişler ve kendi adlarına çeşitli Türkçe eserler yazdırmışlardır. Yine İsmail Bey Hulviyât-ı Şâhî isminde büyük bir eser telif etmiştir. Candaroğulları Beyliği iktisadî bakımdan da gelişmişti. Bilhassa Sinop dışarıya ihracatta bulunan işlek bir ticaret limanıydı, ayrıca buradaki tersanelerde gemiler yapılmaktaydı.

ç - Dulkadir Oğulları Beyliği

Dulkadir Oğulları XIV. yüzyılın ilk yarısında Maraş ve Elbistan civarında teşekkül ederek bu havalide iki yüzyıla yakın hükümet sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Bunlar Oğuzlar'ın Bozok kolundandır. Dulkadirîlilerin ilk reisi Zeyneddîn Karaca Bey'dir. O Eretna Bey'in elinden Elbistan'ı zaptetmiş ve Memlûk Sultanı Melik en-Nâsir Muhammed'den (1309-1340) nâiblik menşuru alarak Dulkadirî Emirliğini kurmuştur (1337). Karaca Bey bundan sonra Eretna'nın ülkesini yağmaladı. Memlûk sultanlarına zaman zaman itaat, bazen de onlardan ayrılarak Halep şehrini tehdit etti. Ayrıca o, Sis Ermeniler'i ile başarılı mücadelelerde bulundu ve 1346'da Gabon (bugünkü Geben) Kalesi'ni ele geçirdi. Halep taraflarında da birçok yer zapteden Karaca Bey bu başarılarına güvenerek Melik üz-Zâhir unvanı ile hükümdarlığını da ilân etti (1348). Ancak, Memlûk Devleti'ne isyan eden Halep valisi Beyboğa'yı Sultşt'n'a teslim etmemesi onun ortadan kaldırılmasına yol açtı. Memlûk kuvvetleri Etoi&jMva girdiler. Karaca Bey yenilerek kaçtı. Fakat yakalanarak Eretna Beyin oğlu Mahmed Bey'e gönderildi. Mehmed Bey Karaca'yı Memûklar'a teslim etti. O, 11 Aralık 1353'de Kahire'de öldürüldü.

Karaca Bey'den sonra oğla Halil Bey Memlûklar tarafından Elbistan valiliğine atandı. Halil Bey derhal hudutların genişletmeye çalıştı, bunda da başarılı oldu. Maraş, Malatya, Harput, Behisni ve Amik taraflarını ele geçirdi. Metbû olan

Memlûklar tarafından üzerine gönderilen kuvvetleri yendi. Sultan Berkuk (1382-1389) devamlı akınlarından bıktığı Halil Bey'i ortadan kaldırmak için Dulkadirîliler arasındaki anlaşmazlıktan istifadeye karar verdi. Kendi yanına sığınan Halil Bey'in kardeşi İbrahim'i onu öldürmeye gönderdi. Halil Bey bîr suikast sonucu öldürüldü (1386). Onun yerine küçük kardeşi SÜR Bey geçti. SÜR Bey hemen üzerine gönderilen bir Mısır ordusuna 1386 Mayıs'ında Göksün yaylasında yendi. Kendisine muhalefet eden kardeşi İbrahim Bey idaresindeki bir orduyu daha mağlubiyete uğrattığı zaman (1387), Sultan Berkuk onun emirliğini tasdik etmek zorunda kaldı. Sülfî Bey bundan sonra daima Memlûklar ile uğraştı. Halep civarını zapt ve yağma etti. Ayıntâp muhasarasından sonra Sultan Berkuk'tan korkarak aman isteğinde bulundu. Sultan ona Türkmen emirliği ve Elbistan nâibliğini tevcih etti (1391). Fakat SülTnin 1394 de güney doğu Anadolu'ya gelen Timur'u Suriye'nin fethine teşviki sebebiyle Sultan Berkuk onu yok etmeye karar verdi ve Sülfî'nin üzerine büyük bir ordu gönderdi. Memlûk kuvvetleri 1395 Mart'ında Süffiy ağır bir yenilgiye uğrattılar..Bununla da yetinmeyen Berkuk bir suikast ile Sülfî'yi öldürttü (1398).

Yerine oğlu Sadaka geçtiyse de amcası Nâsireddîn Mehmed b. Halil onunla mücadeleye girişti. 2 Ağustos 1399'da Elbistan'ı zapteden Yıldırım Bayezid, Dulkadirî Beyliğini Mehmed Bey'e vermiştir. Sadaka Bey ise kaçmak zorunda kaldı. Mehmet Bey Memlûk devleti ile dost geçindi, hattâ Sivas muhasarası sırasında (1400), Elbistan Türkmenleri Timur'un ordusunu baskınlarla rahatsız ettiler. Timur'un Elbistan, Malatya ve Behisni'yi alıp tahribi üzerine Mehmed Bey ona itaate mecbur oldu. Mehmed Bey, Çelebi Sultan Mehmed ite de dost geçindi Buna mukabil Ramazanoğulları ve Karamanoğulları'na karşı daimi surette harp etti. Memlûklar bu hizmetine karşılık ona Kayseri şehrini verdiler (1419). Daha sonra bu şehir Karamanoğulları'na iade edildiye de Sudan II. Murad Kayseri'yı alarak şehri tekrar Mehmed Bey'e bıraktı (1436). Mehmed Bey Memlûklar'e sadakatini göstermek için gittiği Kahire dönüşü çok yaşlı olduğu halde öldü (1442). Onun yerine oğlu Süleyman Bey geçti. Süleyman Bey Osmanlılar ve Memlûklar'e kez vererek akrabalık tesis etti ve bu devletlerle olan dostluğunu sürdürdü. Süleyman Bey 1454 de öldüğü zaman oğlu Melik Arslan Dulkadirî Beyi oldu. Melik Arslan zamanında Akkoyunlu Uzun Hasan Bey Dulkadirîler'dan Harput'u aldı. Melik Arslan kendisine aleyhtar olan kardeşi Şâh Budak'ın gönderdiği bir fedai tarafından öldürüldü (1465). Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-1496), Şah Budakı Dulkadir beyi tayin etti. Fakat, Fatih Şuttan Mehmed'in müdahalesi ile Süleyman Bey'in Şehsuvar adlı oğlu bu mevkiye getirildi. Şah Budak Mısır'a kaçtı (1466). Şehsuvar Bey, Osmanlılar'ın himayesinde Memlûklar'e ve Ramazanoğulları'na karşı başarı ile savaştı. Fakat Emir Yeşbey kumandasındaki Memlûktu ordusu karşısında yenilerek Zamant Kalesine çekildi (1471). Şehsuvar Bey Memlûk kuvvetleri tarafından uzun bir muhasaradan sonra esir alınarak Kahire'ye götürüldü ve 1472 Ağustos'unda öldürüldü. Memlûk Sultanı Dulkadir Beyliği'ne tekrar Şah Budak'ı gönderdi. Ancak Şah Budak Osmanlılar'ın desteğini sağlıyan Alâ'üd-devle Bozkurt tarafından beylikten uzaklaştırıldı. Bozkurt Memlûklar'le dostça davranarak Şah Budakı ortadan kaldırmayı başardı. O, Osmanlılar'la dost geçindi, Akkoyunlular'ın «finden İse Diyarbekir'i aldı. fakat Şah İsmail karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1507), Alâ'üd-devle Bozkurt, Osmanlılarca karşı da cephe aldı. Madım Sinan Paşa kumandasındaki Os-

manii ordusu kendtetefti Turna Dağı muharebesinde yenerek ele geçirdi ve dört oğluyula beraber öldürCildfi^tiisi» Dulkadrt toprakları Osmanlılarla geçtiBozkurt'un yerine Şehsuvar Bey'inpöglu Afi Bey tops e0<ti«M Bey, Sultan L Salitn'in Mısır s* ferinde ve daha sonra Canberdi Gazal isyanında Osmarthlar'a mühim hizmetlerde bulundu. Faka* kıskanç Ferhat Faşa'nın onu Sultan'a fitnelemesi ölümüne sebep ojdı. Ferhat Paşa onu Mr-Nb^oftJugâhma getirterek katletti <1521). Bundan sonra Dulkadır toprakları Osmanlılar'ın bir beylerbeyliği olmuştı.

Dulkadıroğulfârünlerinde birçok cami, medrese, imaret, törbe,zaviye ve köprü gibi imâr l&aliyefertnde bulunmuşlardır. Bugfln hal&n onlardan kalmış eserler vardır.

d - Erefna Devleti: ~

Orta Anadolu'da XIV. yüzyıl ortalarına doğru kurulmuş olan bir beyliktir. Bu beyliğin kurucusu Eretna, Uygur Türkleri'nden olup Moğollar'ın Anadolu valisi tımurtaş'ın maiyyetinde idi. Eretna, Timurtaş'ın kızkardeşi ile evlenerek onunla akraba olmuştu. Timurtaş, Anadolu'yu istila ile yayılma hareketine girişmiş, fakat babası Emir Çoban'ın İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır (1317-1335) ile arasının açılması neticesi Mısır'a kaçmış ve yerine Eretna'yı vekil bırakmıştı (1328). Timurtaş'ın yerine Büyük Şeyh Hasan Celâyirî Anadolu valisi tayin edildi. Eretna memleket işlerini iyi bilindiğinden dolayı yine iş başında kaldı. Ebû Said Bahadır'ın evlât bırakmadan ölümü üzerine meydâna çıkan karışıklıklardan fayadalanarak Moğol ülkesinde kendisine bir yer kapmak isteyen Büyük Şeyh Hasan İran'a gitmiş ve Eretna Anadolu'da onun vekili olarak kalmıştır. Daha sonra Irak'ta yerleşen Büyük Şeyh Hasan'dan ümidini kesen Eretna, Memlûk Sultanı Melik Nâsır'a (1309-1340) müracaatla onun himayesine girmiştir (1338). Azerbaycan'da durumu kuvvetlenen Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'ın itaat teklifini Eretna kabul etmedi. Küçük Şeyh Hasan Anadolu'nun doğusunu atarak beraberinde hükümdar ilân ettiği Süleyman ile Eretna'nın üzerine yürüdü. İki ordu Sivas ile Erzincan arasındaki Karan-bük'de karşılaştılar. Bu savaşta Eretna galip gelmiş ve çok ganimet almıştır (1343). Eretna'nın bu savaştan sonra nüfuz ve şöhreti artmış; Atâedcfln ühVanı ile sultanlığını ilân etmiştir (1344). O, aşağı yukarı bütün Orta Anadolu'ya hâkftn olmuştur. Devletin başkenti önce Sivas sonra Kayseri idi. Ülkesini gayet iyi'Ve âdilâne surette idare etmiştir. Eretna 1352 yılında ölmüştür. Yerine onun emirlerinin aldığı kararla küçük Gıyaseddîn Mehmed hükümdar Hân edildi. Büyük oğlu Cafer muhalefete kalkıştıysa da yenilerek Mısır'a kaçtı.

Mehmed Bey genç olduğundan devlet idaresi vezir AH Şah'ın elindeydi. Çok geçmeden Ali Şah isyan etti. Mehmed Memlûkler'in yardımı ile onu yendi, AH Şah. savaşta ökJQ. {1£M). Ancak Amasya Emiri Hacı Şadgeldi P»şa'run tahriki ile harekete geçen beyler Mehmed Bey'i Kayseri'de öldürdüler. Yerine küçük yaştaki oğlu Alteddh-ÂH hükümdar oldtj, {1.365). Bu karışık durumdan fayadalanarak Karamanoğulları Niğde ve Aksaray'ı ele geçirdiler. Memleketteki valiler ise kendi başlarına harekete başlamışlardı. Karamanoğulları Kayseri'yi aldığı zaman Ali Bey Sivas'a kaçtı. Kadı Burhaneddin, şehri Karamanoğulları'ndan geri almayı başardı. AH Bey Kadı Burhaneddin'i vezir ilân etmesine rağmen devlet idaresinde başarılı olamadı (onun bu devredeki hayatı için bk. Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti). Ali Bey

1380 yılına kadar ismen hüküm sürdü ve bu tarihte Kazâbâd'da vebadan öldü. Yerine henüz 7 yaşındaki oğlu Mehmed hükümdar oldu. Şarkî Karahisar valisi Kılı-çarşlan'ı ona naib yaptılar. Fakat bir müddet sonra Kadı Burhaneddin, Kılıçarşlan'ı öldürerek niyabeti ele aldı ve çok geçmeden de 1381'de Mehmed Bey'i tahttan uzaklaştırarak sultanlığını ilân etti ve bu suretle Eratna devleti sona erdi (ayrıca bk. Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti), t

Eretna Devleti'ne ait Kayseri, Sivas, Tokat ve civarında bazı mimarî eserler vardır.

e - Eşref oğulları Beyliği 8

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Beyşehir ve Seydişehir taraflarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Beyliğin kurucusu Seyfeddîn Halil (Süleyman) Bey Türkiye Selçuklularının uç beyi idi. Selçuklu sultanı III. Gıyaseddîn Keyhüsrev (1266-1284), İlhanlı Sultanı Argun han (1284-1291) tarafından öldürtülmüş ve yerine II. Gıyâseddîn Mes'ûd geçirilmişti. İH. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in annesi, devletin fîd torunu ite Mes'ûd arasında paylaşılmasını istedi. Bu maksadla da Karamanoğulları ile Eşref oğulları'nı yardım isteyerek Konya'ya çağırdı. Eşrefoğlu'na saltanat nâibliği verildi. Bu şehzadeler 15 Mayıs 1285'de tahta çıkarıldı. Fakat takriben birey sonra Vezir Fahreddîn Ali'ye mensup Has Balaban'ın ordusu ile gelmesi üzerine Eşrefoğulları kendi merkezleri Gorgorum (Beyşehir bölgesi)'a çekildiler. 1286'da Germiyan Türkleri» Gorgorum vilâyetini yağmaladılar. 1288 yılı başlarında Eşrefoğulları Iğın'a akın yaptı. Daha sonra Eşrefoğulları, Sultan II. Mes'ûd ile barışmış ve Konya'ya gelerek itaat arzemişlerdir. Beyliğin merkezi ise Beyşehir oldu. Sultan Mes'ûd'un 1289 yılında ayaklanan Eşrefoğulları üzerine yürüdüğünü görüyoruz. Eşrefoğulları ise, Selçuklu-Moğol ordusunun kuzeyde bulunan Türkmenler üzerine gitmesinden istifade ederek, 1291 yılında Gâvele (Gavele) kalesine kadar ilerleyip, etrafı yağmaladılar. Halil (Süleyman) Bey 1302 yılında öldü. Onun yerine büyük oğlu Mübarüziddîn Mehmed Bey geçti. Mehmed Bey ülkesini kuzeye doğru genişleterek Akşehir ve Bolvadin taraflarına hâkim oldu. Türkmen Beylikleri'nin Moğollar'a karşı harekete geçmeleri dolayısıyla Anadolu'ya gönderilen İlhanlı Beylerbeyi emir Çoban'a itaat edenler arasında Mehmed Bey de vardı (1314). Mehmed Bey'in 1320'den sonra öldüğü anlaşılıyor. Yerine oğlu II. Süleyman-şâh, bey oldu. Ancak onun zamanında uçlarda istiklâllerini muhafaza etmeye çalışan beyliklere karşı Moğol valisi Timurtaş harekete geçti. Timurtaş, Beyşehir'i zapt ve yağma etmiş, Süleyman-şâh'ı Beyşehir gölüne attırmak suretiyle öldürmüştür (9 Ekim 1326). Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra Eşrefoğulları beyliği sona ermiştir.

Eşrefoğulları mimarî eserlerinden Seyfeddîn Bey'in Beyşehir'de yaptırdığı cami ve mihrabı çok güzel olup. Selçuk mimarisinin bir devamıdır.

ff - Germiyanogulları Beyliği:

Kütahya havalisinde hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir. Germiyan aşireti XIII. yüzyılda ilk defa Malatya taraflarında görülüyor. Bu sırada onların reisi Alişiroğlu Muzaffereddîn idi. Muzaffereddîn, Baba İshak isyanını bastırmakla görevlendirildi ise de iki defa yenildi. Yine bu aileden olup, Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht mücadelesine karışan Kerimeddîn Ali Şir Moğollar tarafından öldürülmüştür

(1264) GerfrtiyanogullarıYn 1276'dan önce, bu kez Kütahya ve Denteff bölgesinde görmekteyiz. Alişiroğlu Hüsameddîn'e mensup Germiyanlılar, Konya'da sultanlığını ilân edince Giyâseddîn Siyavuş (Cimri)'u yakalamaya ve sultân III. Giyâseddîn Keyhüsrev'e İteslitflr muvaffak olmuşlardı (1279). Garmiyaniılar, Giyâseddîn Mes'ud ve Moğollar ile mücâdele ettiler, bu mücadele 1289 yılına kadar sürmüştür. Bu beyliğin asıl kurucusu Kerimeddîn Ati Şifin oğlu I. Yakub'dur. O, Ankara ve civarında Selçuklu devletinin emiri idi. Yakub Bey ikinci defa sultan olan Giyâseddîn Mes'üd (1302-1310)'a tâbi olmayarak İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı. Kurduğu beyliğin merkezi Kütahya idi. Yakub Bey'in idaresindeki Germiyanogulları, Anadolu beylerinin en kuvvetlilerinden birisi olup, Bizanslılar her yıl muayyen bir vergi ve hediyeler göndermekte idi. O, Aydınoglu Mehmed kumandasında sevkettiği kuvvetler ile Ayaslug (Selçuk) ve Birgi'ye hâkim oldu. Bizzat Yakub Bey, Menderes nehri civarındaki Tripolis, Angir'i, zapt etti (1305). Ancak Alaşehir muhasarasında (1306), Bizanslıların ispanya'dan getirtmiş olduğu Katalanlar karşısında çekilmek zorunda kaldı. Yakub Bey 1314'de Alaşehri vergiye bağlamayı başardı. Aynı yıl içinde Anadolu'ya gelen İlhanlılar'ın beylerbeyi Emir Çoban'a İtaat etti. Yakub Bey'in 1327'den sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Ondan sonra oğlu Mehmed Bey başa geçti. Mehmed Bey Bizanslılardan Kula kasabasını geri aldı. Ayrıca Simav gölü ve çevresini de zaptetmiştir. Mehmed Bey muhtemelen 1363'den önce ölmüştür. Onun yerine oğlu Süleyman-şâh Germiyanogulları İbeyi oldu. Süleyman-şâh'ın saltanatının ilk yılları sakin geçti. Fakat Karamanoğulları'na karşı Hamidoğlu İlyas Bey'e yardım etti. Bu sebepten Karamanlılar ile arası açıldı. Süleyman-şâh Karamanlıların baskısı karşısında Osmanlılar ile anlaşmak istedi. Bu maksadla da kızını Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermeyi ve cehiz olarak Kütahya, Simav, Eğrigöz (Emed) ve Tavşanlı kasaba ve çevrelerini Osmanlılara bırakmayı teklif etti. Onun bu teklifi kabul olunarak düğün yapıldı. Süleyman Bey, Kula kasabasına çekildi (1378) ve 1388 yılında öldü. Yerine üç oğlundan bM Ofâfi II. Yakub Bey geçti. Yakub Bey, Osmanlı sultanı I. Murad'ın Kosova savaşında (1389) şehit düş-mesi üzerine Osmanlılar'a bırakılan toprakları geri almak istedi. Fakat yeni sultan Yıldırım Bayezid, Rumeli'den Anadolu'ya geçerek Kütahya'ya gefmiş, burada kendisini karşılayan Yakub Bey'i yakalayıp hapsedmiş ve daha sonra da Germfyo-ğulları topraklarını Osmanlı ülkesine katmıştır (1390).

Yakub Bey 1399'da İpsala'dan kaçarak Timur'un yanına kadar gelmeyi başarmıştır. Ankara Muharebesinden (1402) sonra Timur ona ülkesini iade ettiL Yakub Bey Timur'un hâkimiyetini tanımış, Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinde ise yeğeni Çelebi Mehmed'in tarafını tutmuştur. Karamanoğlu Mehmed Bey iki yıl üst üste yaptığı seferlerle onu ikinci defa ülkesini terke zorlamıştır (1410-1411). Yakub Bey, Karamanoğulları'na karşı hareketi sırasında Çelebi Mehmed'i desteklemiş, Osmanlılar* Karamanlılar'ı! yenmesi üzerine tekrar beyliğinin başına geçmiştir (1414). Bundan sonra Osmanlıların hâkiirtiyetini tanıyan Yakub Bey, bir ara Karamanoğulları'nın baskısı sonucu Sultan II. Murad'a karşı Çelebi Mehmed'in diğer oğlu Mustafa Çelebi'nin tarafını tutmuştur. Mustafa Çelebi'nin İznik'te öldürülmesinden <1423) sonra Osmanlılar ile dost geçinmeyi tercih etti. Yakub Bey yaşı sekseni'aşmış olduğu halde bizzat Edirne'ye giderek Sultan II. Murad ile görüşmüş ve erkek evladı bulunmadığı için memleketini ölümünden sonra Sultan'a bıraktığını söyleyerek Kütahya'ya dönmüştür (1428). O, bu yıteonunda ölmüş ve Ger-

miyanogulları beyliği tamamiyle Osmanlı devletinin idaresi altına girmiştir (t429).

Germiyanogulları sarayı bilim adamlarının ve şâirlerin yüksek himayeye nail oldukları bir yerd. Bilhassa Süleyman-şâh ve Yakub Bey zamanlarında Kütahya, Anadolu beylikleri içineoe kültür bakımından en üstün seviyeye ulaşmıştı. XIV. yüzyılda Germiyanogulları ülkesinde iktisadî hayat ta çok gelişmişti.

g - Hamidoğulları Beyliği 0

Merkezi önce Ulu-Borlu, sonra Eğridir olmak üzere göller bölgesinde kurulmuş bir Türkmen beyliğidir.

Türkiye Selçukluları Devleti yıkılmaya yüz tuttuğu sırada İsparta, Eğridir ve havalisinde bulunan Türkmenler'in reisi Felekeddîn Dünder Bey, XIV. yüzyıl başlarında, Hamidoğulları beyliğini kurmuştur. Onun babası İlyas Bey ve büyük babası Hamid Bey, Türkiye Selçuklularının uç beylerinden idiler. Dünder Bey, kuruluşun sonra Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı ele geçirek ülkesinin hudutlarını güneye doğru genişletti. O Antalya'yı kardeşi Yunus Bey'in idaresine bıraktı. 1314'de Anadolu'ya gelen beylerbeyi Emir Çoban'itaat ederek, İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı. Fakat il-hanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş, Dünder Beyin üzerine yürüdü. Dünder Bey, Antalya'ya kaçtı ise de yeğeni Mahmûd tarafından Moğollar'a teslim edildi. Timurtaş onu öldürerek Hamidoğulları Beyliği'nin İsparta ve Eğridir şubesi topraklarına sahip oldu. Ancak onun Mısır'a kaçması üzerine Dünder Beyin oğullarından önce Hızır Bey (öl. tak. 1330), daha sonra da Necmeddîn İshak Bey (öl. tak. 1340dan önce) beyliğin idaresine hâkim ölçtüler. İshak Bey, Eşrefoğulları arazisinden bir kısım topraklar alarak hududiarını genişletti. Onun yerine kardeşi Muzaffereddîn Mustafa Bey geçti. Ona ise oğlu Hüsameddîn İlyas Bey (öl. 1375'den önce) halef oldu. İlyas Bey, Karamanoğlu Alâeddto Bey ile yaptığı savaşta yenildi. Daha sonra Germiya-noğulları'ndan Sütayman-şâh'm yardımı «e Karamanoğulları'ndan kaybettiği toprakları geri alabildi, İlyas Beyden sonra yerine Kemâleddîn Hüseyin Bey geçti. O, Sultan I. Murad'ın isteği üzerine Yalvaç» Karaağaç, Beyşehir, Seydişehir ve Alaşehir gibi bazı yerleri 80.000 altın karşılığında OsmanMattı sattı. Kosova savaşına (1389) giden Sultan Murad'a oğlu Mustafa idaresinde yardımca kuvvet gönderdi. Kemâleddîn Hüseyin Bey 1391 yılında öldü* Hamidoğulan'ran bu şubesinin toprakları Osmanlılar ve Karamanoğulları tarafından paylaşıldı.

Hamidoğulan'run bu kolu Eğridir ve Burdur'da bir çok imâr faaliyetlerinde bulundular. Dünder Bey, imâr ettiği Eğridir'e kencB künyesine nisbetle Felekâbâd adını vermişti.

Antalya Şubesi: Dünder Bey, Antalya'yı 1301'de zaptederek kardeşi Yunus Bey'e bırakmıştı. Yunusa yerini oğlu Mahmûtffey aldı. tfiger bir oğlu Sinâneddih Calis ise Korkudeli'de erttir idt. İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş'ın Memlûktasın yanına sığınması üzerine, Mahmud Bey de Kahire'ye kaçtı vr orada hapsedildi. Yerine kardeşi Sinâneddln Hızır Bey emir oldu (1327). Namidoğulları%r«n bu şubesinde Hızır Be/fn oğlu Mûbarizedclh Mehmed Bey (öl. 1876'den sonra) takip ettiler. Bu sonuncunun »maninde Kıbrıs kırah Petra, Antalya'yı geri almağa muvaffak oldu. onun yerine ^Oeman Bey adh bir emir geçti. Suttan Yıldırım Beyazid 1393'de Antalya'yı zaptederik Teke-eli ile beraber oğlu İsa Çelebi'ye sancak ota-

rak verdi. Osman Bey, Ankara savaşından (1402) sonra Timur'un hâkimiyetini tanıdı. O, Antalya'yı gerilemek için Karamanoğlu Mehmed Bey'den yardım istedi. Bu haber alan Osmâffîlar'ın Antalya Beyi Hamza Bey, Hamiddoğulları'nın o sırada merkezi olan Korkudeli'ne âni bir baskın yaparak hasta olan Osman Beyi öldürdü (1423). Bu suretle Hamidoğulları Beyliği ortatı (Sh kalmış ve arazileri de Osmanlılar'ın eline geçmiştir.

Bu beyliğin arazisi küçük ise de Antalya limanı gibi önemli bir ticaret merkezine sahibdi. Bilhassa XJV., yüzyıta Jtj^aristnçfa, göller bölgesinin halı, kilim, astarlık dokuma ve pamuklu gibi eşyaları buradan ihraç edimekteydi.

h - Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti fi

Kadı Burhaneddin Ahmed (doğumu 1345'de Kayseri'de)'in babası Şemseddin Mehmed, Kayseri kadısı idi. Bu aile aslen Harezmi olup, Oğuzlar'ın Salur boyundan gelmektedir. Burhaneddin 4-5 yaşından itibaren tahsil görmeğe başlamış, daha sonra 14 yaşında iken babası ile Mısır'a giderek çeşitli konularda eğitimine devam etmiştir. Burhaneddin bir müddet de Şam'da ve Halep'de kalarak tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Kayseri'ye döndü (1364). Burada hükümet süren Eretna oğullarından Giyâseddin Mehmed tarafından 21 yaşında iken kadı tayin edildi (1365 yılı başı) ve bu hükümdara damad oldu. Giyâseddin Mehmed devlete hâkim olamadığı gibi, emirlere karşı da kötü davranmış ve bu yüzden öldürülmüştür (1365). Yerine oğlu Ali Bey geçti. Eretna devletinin zayıf durumunu gören komşuları bu beyliği parçalamaya başladılar. Daha kadılığı sırasında siyasî hayatta kendisini gösteren Burhaneddin, Kayseri'ye hâkim olan Karamanlılardan şehri geri aldı (1375-76). Sivas emiri Maçı İbrahim namına Kayseri'yi ele geçirdi ise de sonra şehri Ali Bey'e bırakarak Sivas'a döndü. Moğollar'ın bir kolu olan Samagar kabilesinin Kayseri üzerine yapmaya hazırladıkları saldırıyı da önlemeye muvaffak oldu. Bu başarıları üzerine Ali Bey 4367 Mayamda Kadı Burhaneddin'i vezirlik makamına getirdi. Bu devrede Niğde ve Niksar emiri Taceddin ve Erzincan emiri Mu-tahharten üzerine yapılan seferler Ali Bey'in beceriksizliği yüzünden başarısızlıkla neticelendi. Ali Bey 1380 Ağustosunda öldü. Yerine yedi yaşındaki oğlu Mehmed geçirildi, niyabet mevkii emir Kılıç Arslan'a verildi. Kılıç Arslan, Eretna beyliğinde iktidarı ele almak için Kadı Burhaneddin'i öldürmeyi kararlaştırdı. Fakat Burhaneddin daha evvel davranarak Kılıç Arslan ve amcası Keyhüsrev'i öldürdü (1381). Nâib Kadı Burhaneddin oldu, rakibi Amasya emiri Hacı Şad-geldi onunla yaptığı savaşta öldürüldü ve kuvvetleri dağıldı. Aynı yıl sonbaharında Kadı Burhaneddin Sivas' da sultanlığını ilan etti ve onsekiz yıl hükümet sürdü. O, bu müddet içinde Amasya emirliği, Erzincan emirliği, Candaroğulları, Karamanoğulları ve Tâceddinnoğulları ile mücadele ederek bu beylikler üzerinde nüfuz tesisine muvaffak oldu. Memlûk sultanına isyan eden Malatya naibi Mintaş'ın teklifi üzerine adı geçen şehri almak istemesi. Kadı Burhaneddin ile Memlûk sultanı Berkuk¹ un arasını açtı. Memlûklerin Halep velisi Yelboğa, Sivas önüne gelerek şehri muhasara etti. Fakat Kadı Burhaneddin'in başarılı müdafaası karşısında terk gün muhasaradan sonra çekilmek zorunda kaldı (Nisan-Mayıs 1388). Sultan Berkuk ile Kadı Burhaneddin arasında dostluk ancak Timur tehlikesi sebebiyle -kurulabildik, Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlular ile önceleri kötü olan münasebetleri 1388'den sonra düzelmiştir. Daha sonra Akkoyunlu devletini kuracak ölen Karayülük Osman Bey

de onun yanına rehin olarak bırakılmıştır. 1389'da Karakoyunlu Türkmenleri ife Erzincan emiri Matahharten karşısında yenilen Akkoyunlu Ahmed Bey, Kadı Burhaneddin'e iltica etmek zorunda kaldı. Kadı Burhaneddin 1389 Kosova savaşına kadar Osmanlılar ile dostane davranışlar içindeydi. Bu tarihten sonra onun batıya yayılma siyaseti, Osmanlı nüfuz sahasını tehlide başlaması, Taceddinnoğulları ve Candaroğulları gibi beyliklerin tahrikleri iki devlet arasındaki dostluğun boşalmasına sebep olmuştu. Neticede Kadı Burhaneddin'in öncü kuvvetleri, Osmanlı öncülerini Çorumlu sahasında ağır bir yenilgiye uğrattı (1392), İki taraf arasındaki mücadele Timur tehlikesi karşısında tekrar dostâne bir safhaya girecektir. Kadı Burhaneddin Timur'un Anadolu'ya geleceğini haber aldığı zaman Sivas'ı tahkim ederek savaşa hazırlanmış fakat Timur Anadolu'ya girmeden geri dönmüş, Tokta-mış Han'la savaşa gitmiştir (1394). Akkoyunlular 1395 Erzincan seferi sırasında Kadı Burhaneddin'in yanında yer almışlardı. 1396'da Karamanoğulları'na tâbi olan Kayseri valisi Şeyh Müeyyed'i cezalandırmak için yapılan sefere Karayülük Osman Bey de katılmıştı. Şeyh Müeyyed'e onun aracılığı ile aman verildi ise de Kadı Burhaneddin sözünde durmayarak Şeyh Müeyyed'i öldürdü. Bir müddet sonra Kadı Burhaneddin ile Karayülük Osman Bey'in arası açıldı. Sivas dışındaki savaş sırasında Osman Bey, Kadı Burhaneddin'i ele geçirmiş ve öldürmüştür (1398).

Sivas halkı Kadı Burhaneddin yerine Kayseri valisi olan oğlu Alâeddin Ali (Zeyneiâbidin)'yi hükümdar ilân etti. Alâeddin, o sırada takriben ondört yaşında bulunuyordu. Karayülük Osman Bey Sivas'ın kendisine teslimini istedi, fakat şehir halkı tarafından yardıma çağrılan Moğol kuvvetleri karşısında Karayülük çekilmeğe mecbur oldu. Bu sırada Timur'un Anadolu'ya gelmesi tehlikesi başgösterdi. Bil tehlike karşısında devleti idare edecek kuvvetli bir şahsiyet bulunmadığından Sivas halkı kendi aralarında konuşular ve neticede şehri Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e testin ettiler. Bayezid, oğlu Mehmed Çelebi'yi Sivas'a vali yaptı. Alâeddin Ali Bey, eniştesi Dulkadiroğlu Nâsireddin Bey'in yanına gönderildi. Alâeddin Afi Bey, daha sonra Osmanlılar'ın hizmetine girdi ve 1442'de öldü.

Kadı Burhaneddin, iş bilir, âlim, şâir ve cesur bir hükümdardı. Arapça ve Farsçayı gayet iyi bildiği gibi üç dilde şiirler yazmıştır. Azeri lehçesinde Türkçe kur di-vanı vardır. Burhaneddin Ahmed Arapça 'Iksirüs-Sa'âdat fi esrar il-ibadaf gibi il-mî eserler de kaleme almıştı.

I - Karamanoğulları Beyliği:

Orta Anadolu'nun güneyinde kurulmuş ve Anadolu beyliklerinin en mühimlerinden birisidir. Karaman aşireti ve Karamanoğulları Oğuzlar'ın Afşar ulusunun bir boyudur. Diğer Türkmenler gibi Karamanlılar da XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubâd (1220-1287) tarafından Ermenek vilâyetine yerleştirilmişlerdir (0228) Uçlarda bulunan TÖrkmenlerHrt çojjunluğunu Karamanlılar teşkil ediyordu. Bu sırada Karaman boyunun reisi Nûre Sûfi b. Sadeddın idi. Nûre Sûff, Anadolu'da yayılmış olan Babaîler tarikatına girmiş ve Babaîler ile Selçuklular'a karşı savaşmıştı. Bir Babaî şeyhî olarak o Türkmenler üzerine nüfuzunu göstermiş ve gazaya çıkarak, hıristiyanlara ait Ereğli gibi yerleri zaptetmiş ve arazisini genişletmiştir. Nûre Sûftnin ölüm tarihi belli değildir. Yerini oğlu Kerimeddin Karaman almıştır. Kara-

man Bey, Ermenek, Mut, Gülnar, Mer'a ve Silifke kalelerine taarruz etti. Bunlardan Ermenek'i idaresi altına aldı. Karamanlıların nüfuz sahasının genişlemesi, Selçuklu sultanı IV. Rükneddîn Kılıç Arslan (1262-1266)'ın onlardan çekinmesine sebep oldu. Selçuklu sultanı, Karamanlılara Lârende kalesini verdi ve onlarla akrabalık tesis etti. Fakat uc beylerinin bazılarının cezalandırılmasından endişeye düşen ve bir gün sıranın Kendilerine de geleceğini düşünen Karaman Bey, beraberinde kardeşleri Zeyn el-Hac ve Bonsuz olduğu halde 20.000 kişilik bir kuvvetle Konya üzerine yürüdü (1261). Muineddîn Pervane idaresindeki Selçuklu kuvvetleri Karamanlıları Gevele kalesi önünde yendi. Karaman kaçtı ise de kardeşleri yakalanarak Konya'da idam edildiler. Karaman takriben 1261'de öldüğü zaman Ermenek ve Karaman iline Bedreddîn Hutentî tayin edilmişti. Karamanoğullarının başına Karaman'ın büyük oğlu Mehmed geçti. Mehmet Bey, isyan eden Hatiroğlu ile birleşerek Selçuklular'a karşı faaliyete geçti ve Bedreddîn Hutentî idaresinde üzerine gönderilen bir Selçuklu-Moğol ordusunu Göksu derbendinde ani bir taarruzla bozdu. Sahiller emîri Hoca Yunus da Mehmed Bey karşısında yenilmekten kurtulamadı. Moğollar aleyhine yardıma çağrılan Memlûk sultanı el-Melik üz Zahir Baybars (1260-1277)'ın Kayseri'ye kadar ilerleyip geri dönmesine rağmen Mehmed Bey Konya üzerine yürüdü ve Cimri lakabı verilen şehzade Alâeddîn Siyavuş'u Selçuklu sultanı ilân etti. Mehmed bey ve Sfyavuş 15 Mayıs 1277'de Konya'ya girdiler. Mehmed Bey, Siyavuş'un veziri olduğu gibi, toplanan dîvânda Türçeden başka dil kullanılmamasına karar verdi. Ancak Akşehir ve civarına yapılan ve Sahip-Ataoğulları idaresindeki bir orduyu yendikleri sefer dönüşü Karamanoğulları Konya'ya sokulmadılar, Mehmet Bey Ermertek'e çekilmeğe mecbur oldu. Sahib €S* veynî idaresindeki Selçuklu-Moğol ordusu Konya'ya yardıma geldi. Mehmed Bey bu ordu karşısında yenildi ve yakalanarak kardeşleri ile beraber öldürüldü (1277). Bu hadise bir müddet için Karamanlını*! sinclföji. *-

Mehmed Bey'in kardeşi Güneri Bey aile reisi olmuştu. Karamanlılar mukabil tedbir olarak Selçuk ailesi arasındaki saltanat kavgalarına karıştılar. Bir müddet sonra Güneri Bey Ermeniler'e ait Tarsus üzerine bir sefer yaparak burayı tahrib eli (1286). Fakat Ermeniler'in şikâyeti sebebiyle Moğollar 1268 yılında Lârende ve civarını tahrib ettiler, Güneri Bey dağlara çekildi. Karamanoğulları bundan sonra Moğollarla bazan barıştılar, bazan da savaştılar. Güneri Bey 20 Nisan 1300'de öldü. Yerine kardeşi Mecdeddîn Mahmûd Bey geçti, 1308'de Ermenilerle çarpışırken ölen Mahmûd'dan sonra Yahşi Bey, Karamanoğlu beyi oldu. Karamanlılar tekrar Konya'ya işgal ettiler. Anadolu beyliklerinin kendi başlarına buyruk olarak hareket etmeğe başlamaları üzerine İlhanlı Beylerbeyi emîr Çoban Bey idaresinde bir Moğol ordusu Anadolu'ya geldi (1314). Emîr Çoban Konya'yı aldı. Yahşi Bey'in ölümünden sonra Karamanlıların başına Mahmûd Bey'in oğlu Bedreddîn I. İbrahim geçmiştir. Onun zamanında Karamanlılar tekrar Konya'ya hâkim oldular. İbrahim Bey 1318-1319 yıllarında Tarsus civarındaki Ermeniler üzerine bir sefer yaptı. İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'ın Memlûklerle sığınması ve 1328'de idam edilmesi üzerine, uc Türkmenleri ve Karamanlılar rahat bir nefes aldılar. İlhanlıların çöküşü ile de Karamanlılar hududlarını genişletmeğe başladılar. 1328'de Erme-nek'de emîr olan Burhaneddîn Musa Bey, Gevele kalesine kadar ilerledi, Karamanlılar Beyşehir'e de hâkim oldular. I. İbrahim Bey 1333'de beylikten çekilerek verini Lârende'de hüküm süren kardeşi Alâeddîn Halil Bey'e bıraktı. Halil Bey hak-

kında bilgimiz çok azdır. Ondan sonra ikinci defa I. İbrahim Bey Karamanlıların başına geçti. I. İbrahim'in ölüm tarihî bilinmiyor. Yerini oğullarından Fahreddin Ahmed Bey aldı. O, Moğollar ile savaşırken öldü (17 Ocak 1350). Ondan sonra kardeşleri Süleyman ve Şemseddîn (ölm. 1352) Beyler kısa süreler ile başa geçtiler. Karamanoğulları beyliğinde bu iki kardeşi, Burhaneddîn Musa Bey izledi, fakat o hasta olduğundan Seyfeddin Süleyman ile Karaman Beyleri Lârende'ye gönderek kendisi Mut'a çekilmiştir. Musa Bey'in yerine Süleyman Bey geçti ise de bir hile ile öldürülmüştür (Ocak 1361). Bundan sonra Ebul-Feth lakabını taşıyan Alâeddîn Ali Bey, Karaman hükümdarı olmuştur. Osmanlı-Karaman münasebetleri ilk defa onun zamanında başladı. Alâeddîn Ali Bey'in, Osmanlılar'a karşı Eretna oğulları ve Türkmen beyleri ile bir ittifak hazırlama gayretleri Sultan I. Murad'ın aldığı yerinde tedbirler ile neticesiz kaldı (1361). Alâeddîn Ali Bey daha sonra Kıbrıslıların elinde bulunan Gorigos (Kız kalesi) üzerine yürüdü (1366-1367) ve muhasara etti, fakat bu hareketi tahrik eden Moğol kumandanı Yelboğa Nâsirî'nin ölümü Karamanlıların geri çekilmesine ve Alâeddîn Bey'in Kıbrıs kiralı I. Pierre (1358-1368) ile anlaşmasına sebep oldu. Alâeddîn Ali Bey, komşu beyliklerin arazisinden bazı yerler zaptettikten sonra Kayseri'ye baskında bulunmuş, Eretnaoğlu AG Bey'i Sivas'a kaçırmıştı (1375). Fakat Kadı Burhaneddîn onu geri çekilmeğe mecbur etti (1376). Alâeddîn Ali Bey kayınpederi Sultan I. Murad'ın Rumeli'de fetihlerde bulunmasından istifadeyle Osmanlı topraklarından Beyşehir ele geçirdi Bu hareket Sultan I. Murad'ın Karamanlılar üzerine yürütmesine sebep oldu. Konya önündeki savaşta Alâeddîn Bey, Osmanlı kuvvetleri karşısında dayanamayarak şehre kaçtı. Neticede Karamanlıların aldıkları yerleri geri vermeleri şartıyla sulh yapıldı (1386). Bu sulh I. Murad'ın Kosova savaşında şehid düşmesi ile Karamanlılar tarafından bozuldu (1389). Alâeddîn Ali Bey Osmanlı topraklarına tekrar taarruza geçti. Yıldırım Bayezid süratle yürüyerek Konya'yı muhasara etti. Alâeddîn Bey, Suttan I. Bayezid ile, Çarşamba suyu arada hudud olmak üzere anlaşdı (1390). Timur'un Doğu Anadolu'da görünmesiyle Alâeddin Bey onun hâkimiyetini tanımıştı (1394). İki düşman arasında kalan Kadı Burhaneddîn bu sebepten Karamanlılara karşı harekete geçti. 1396'da Konya önüne kadar gelerek Karaman ülkesinin yağmalattı. Alâeddin Bey, Sultan Yıldırım Bayezid'in Rumeli'de bulunmasından istifade ile Osmanlı topraklarına saldırdı, Ankara'ya baskında bulundu. Yıldırım Bayezid bu olay üzerine büyük bir ordu Be Karaman seferini çıkıttı. Alâeddîn Bey Osmanlılar'a Akçay'da yenilerek Konya'ya sığındı. On günlük bir muharasadan sonra Konya halkı şehri Sultan Bayezid'e teslim ettiler. Alâeddin Bey yakalanarak öldürüldü, oğulları Ali ve Mehmed Beyler Burşaya gönderildi (1397-1398).

Yıldırım Bayezid'in Ankara savaşında Timur'a yenilmesi ve esir olması üzerine (1402), Karamanoğulları'ndan Mehmed ve Ali Beyler Bursada hapseden çıkarıldılar. Timur onlara Karaman ülkesini ve ilâve olarak Alaşehir verdi, Karamanoğulları beyliğinin başına Mehmed Bay geçti, Ali Bey ona tâbi olarak Niğde emiri oldu. Mehmed Bey fetret devrindeki Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinden, istifade etmesini f)M* Çelebi Mehmed'in müttefiki Germiyanlı Yakub Bey'in arazisine saldırdı, sonra Bursa üzerine yürüdü ve şehri tahrib etti (1413). Buna mukabele olarak Çelebi Mehmed, Karamanoğulları arazisine girdi ve Konya önünde onları mağlup etti (1414). Ancak Mehmed Bey, Çelebi Sultan Mehmed'in, Canik taraflarında bulunduğu sırada tekrar Osmanlı arazisine hücumla geçti. Os-

mahtı ordusu kumandanı Bayezit Paşa onu esir almayı başardı. Neticede Konya Karamanlılara fide edilerek Söhl yapıldı (1415). Mehmed Bey bundan soma Memlükler'e tâbi oldu (-^rtfj^akat onun R&mazanoğlu İbrahim Bey İte birleşip Tarsus'u muhasara ve işgal etmesi Memlükler ffe arasffraçtı. Memlûk Sultanı el-Melik ei-MÖeyted fföt2-1421], oğlu'torahim kumandasında bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Memlûk fâwetter1 Niğde,TRonya Ereğİfsi ve Lârendeyi zapt etti (1419). Karaman Betffİğf^ Bey'e verra. Daha sonra Mehmed Bey. Ramazanoğlu Nâsireddin Mehmet Bey tarafından esir alınarak KahireV© göndertMi. Mehmed Beyin oğlu İbrahim Bey, Osmanhiar'ın yardımı ile Konya ve Lârende'yi ele geçirdi. Ali Bey, Niğde'ye çekffdi. Bu durum Memfûkter'in Mehmed Be/i serbest bırakmasına sebep oldu. Mehmed Bey ikinci kez Karamanoğulları beyliğinin başına geçti ve HanUdoğulları He birleşerek Osmanhiar'ın elindeki Antalya'yı muhasara ettiği sırada öldü (1423). Onun yerine büyük oğlu II. İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey Osmanhiar'ın yardımı ile amcası Ali Beyi'Niğde'ye çekilmeğe mecbur etti, fakat daha sonra Osmanlılarla olan dostluğu bozdu. Kendisini kuvvetli hissedince de beyliği üzerindeki Memlûklü nüfuzuna son verdî. İbrahim Bey, Sırp despotu aracılığı ile Macarlar'la Osmanlılar aleyhine ittifak yaptı. 1463'de Macarlar taarruza geçtiği zaman İbrahim Bey de Beyşehir'i aldı. Osmanlılar Rumeli'de Macarlar'ı yendikten sonra Karamanlılar üzerine yürüdüler. Konya'ya kadar bir çok şehirleri zapt ettiler. İbrahim Bey'in sulh isteği, almış olduğu yerleri geri vermek ve bir daha anlaşmaya aykırı harekette bulunmamak şartıyla kabul edildi ve barış yapıldı (1435). O daha sonra Kayseri'yi aldı (Nisan 1435) ve tekrar Osmanlı arazisine tecâvüz etti. Osmanlı -Dulkadirh kuvvetleri Kayseri'yi geri aldılar. Osmanhiar'ın desteğini sağlayan İbrahim Bey'in kardeşi İsa Bey, Karaman arazisine yaptığı akınlardan birinde öldü. Memlükler'in bu duruma karışmalarını önlemek için İbrahim Bey Osmanlılar ile anlaşmayı tercih etti (1437), fakat çok geçmeden Macarlar'la onlar aleyhine anlaştı. Karaman kuvvetleri Ankara ve Kütahya'ya kadar olan yerleri tahrip ettiler. Sultan fi. Murad, Haçlılarla savaştığı sıradaki davranışı yüzünden büyük İslâm âlimlerine başvurarak Karamanoğlu aleyhine fetva aldı, Macarlar ile Segedin anlaşmasını imzaladıktan (15 Temmuz 1444) sonra İbrahim Bey üzerine yürüdü. Çaresiz kalan II. İbrahim Bey yemin vermek suretiyle ağır şartlar altında Osmanlılar ile sulh yaptı. O Varna savaşında bu yeminine sadık kaldı. İkinci Kosova savaşında (1448) Osmanlı ordusuna yardımcı kuvvetler göndermişti, İbrahim Bey yine 1448 yılında Kıbrışlar'ın etinde bulunan Gorigos'u zaptetti. Osmanlı tahtına II. Mehmed'in geçmesi (1451) Karaman Beyi'ni ümidlendirmişti, Antalya'yı almak arzusunda idi, fakat Sultan II. Mehmed'in Karaman üzerine yürümesi onu tekrar barış istemeğe mecbur etti. İstanbul'un fethi (1453) hazırlıkları sırasında Karamanoğulları Venedikliler ile bir ticaret antlaşması yaptılar (12 Şubat 1453). Hakikatte anlaşmada zikredilen düşman Osmanlı devleti İdi. İbrahim Bey 1453 yılında Tarsus Adana ve Külek taraflarını ele geçirmek istedi. Memlükler ise bir ordu göndererek Karaman ülkesini tahrib ettirdiler. İbrahim Bey, Fatih Sultan Mehmed'in Kastamonu ve Trabzon seferlerinde anlaşma uyarınca oğlu kumandasında asker yolladı (1461). Onun oğulları daha sağlığında Karaman tahtına geçebilmek için mücadeleye giriştiler. İbrahim Bey, büyük oğlu İshak Bey'le Gevele kalesine kaçtı. Diğer bir oğlu Rr Ahmed ise Konya'da hükümdarlığını ilân etmişti. İbrahim Bey Gevele'de öldü (Temmuz/Ağustos 1464). Onun veliahd seçtiği İshak Bey'e rakib

olarak Rr Ahmed'in çıkması Karaman Beyliği'nin işlerine Osmanlı, MemK& ve Akkoyunlu devletlerinin karışmasına sebep oldu. Neticede Rr Ahmed Osmanhiar'ın yardımını sağladı ve Antalya valisi Hamza Bey'in kuvvetleri ile Karaman'a girdi. İshak Bey bu kuvvetler karşısında yenilerek Silifke'ye çekildi ve yardım için Akkoyunlu padişahı Uzun Hasştın yanına gitti. Pir Ahmed Karaman hükümdarı ofcftj ve Osmanlılar'a yardımları karşılığı Akşehir, Beyşehir ve Iğın'ı terk etti (1465). Fakat onun Akkoyunlu ve Venedikliler ite anlaşması yüzünden Fatih Sultan Mehmed Karaman ükesine yürüdü, Osmanlı kuvvetleri Konya'yı aldı. Rr Ahmed, Lârende önünde Mahmud Paşa'ya yenilerek Tarsus'a kaçtı. Fatih Sultan Mehmed, oğlu Mustafa'yı Karaman vilâyetine tayin etti, fakat Karaman'ın yerli halkı henüz beylerine sadıktı. Rr Ahmed kardeşi Kasım Bey'le barışarak Karaman beyliği için beraberce mücâdele ettiler. Akkoyunlu Uzun Hasan (1453-1478) ve Venedik Cumhuriyeti'nin teşebbüsleri, Karaman İtinin Osmanlılar tarafından işgalini önleyemedi. Osmanlılar 11 Ağustos 1473'deOtlukbeli'nde Uzun Hasanjvendikten sonra Karaman ülkesine tamamiyle sahip oldular. Gedik Ahmed Paşa önce Ermenek ve sonra da Mennan kalesini ele geçirdi, Silifke'yi de zapt etti (1474). Şehzade Mustafa, Develi» Karahisar'ı teslim aldı. Rr Ahmed, Bayburd'da öldü. Karaman Beyliği'nin son vârisi Kasım Bey, Karaman valisi tayin edilen şehzade Cem ve Sultan II. Bayezid ile anlaşarak Osmanhiar'ın himayesinde ölüm tarihî olan 1493 Şubat'na kadar İçei taraflarında hükümet sürmüştür. Onun ölümü İle Karamanoğulları Beyliği sona ermiştir.

Karamanoğulları Beyliği'nde Türk sanatı Selçuklu sanatının bir devamıdır ve onlardan hâkim oldukları sahalarda çok zengin mimarî eserler kalmıştır.

j - Karasioğulları Beyliği

XIII. yüzyıl sonları veyahut XIV. yüzyıl başlarında Balıkesir ve Çanakkale taraflarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu ailenin atası XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Orta Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Melik Danişmend Gazi idi. Türkiye Selçukluları, Danişmendliler'in 1175 yılında Sivas, 1178'de de Malatya koluna son vererek bu devleti ortadan kaldırmışlardır. Danişmendli ailesine mensup olanlar Selçukluların hizmetine girerek Bizans hududlarında uc beyi olarak görev aldılar. XIII. yüzyıl sonlarında bu aileden uc beyi Kalem Bey (Kalem-şâh) ve oğlu Karası Bey. Batı Anadolu'daki Bizans şehirlerini zapta giriştiler. Onların bu fetih hareketi takriben 1293 yılında başlamıştı. Kalem Bey ve oğlu Karası Bey ele geçirdikleri Balıkesir'i merkez yaptılar. 1304 yılında Bizans'a yardıma gelen Katalanlar ile Artak (Erdek) sahilinde çarpışan Türklerin Karası Bey idaresindeki kuvvetler olması muhtemeldir. Karası Bey Moğollar önünden kaçan Sarı Saltuk Türkleri'ni kendi beyliği arazisinde yerleştirmek suretiyle bölgedeki Türk nüfusunun artmasına sebep olmuşta Kalem ve Karası Beylerin ölüm tarihleri belli değildir. Ancak sonuncusunun 1328'den önce öldüğü tahmin ediliyor. Karası Bey'den sonra beyliğin büyük kısmı ve merkez Balıkesir'e Demir Han hâkim oldu. Güneydeki Bergama ve havalisi ise kardeşi Şucaeddîn Yahşi Bey idaresinde idi. Yahşi Bey 1341 ve 1342 yıllarında Gelibolu'ya asker çıkarmışsada bir netice elde edememiştir. Onun ölüm tarihi bilinmiyor. Daha sonra Truva taraflarında Süleyman Bey'in hâkim olduğunu görüyoruz. Ancak kendisinin Demir Han veya Yahşi Bey'den hangisinin oğlu olduğu kesinlikle anlaşılamiyor. Bizans tahtı için mücadele eden Kantakuzenos (bk.

Aydınoğulları Beyliği) düşmanlarına karşı düştüğü zor durumdan, Süleyman Bey'in Gelibolu'ya göndermiş olduğu kuvvetler sayesinde kurtulabilmişti (1343). Süleyman Bey, Bizans kumandanlarından olan kayınpederi Vatatzes'e de yardım etmiş- & Aydinoğlu Umur Bey 1345'de Kanfakuzenos'a yardıma gittiği zaman onun yanında Süleyman Bey de vardı ve Rumeli sahiline Karasioğulları gemileri ile geçilmişti. Süleyman Bey 1357 yılında Truva taraflarına hâkimdi. Onun da ölüm tarihi bilinmiyor. Osmanlı Hükümdarı Orhan Bey 1348'den sonra Balıkesir, Aydıncık, Bergama ve Edremit bölgesine hâkim olarak burayı büyük oğlu Süleyman Pa-şa'ya vermiştir. Sultan I. Murad takriben 1359 yılında Truva ve Çanakkale taraflarındaki Karasi arazisini alarak bu beyliği tamamiyle Osmanlı toprakları içine katmıştır. Bu beyliğin Osmanlılara geçmesi üzerine Hacı JI-beyi, Evrenos, Ece Halil ve Gazi Fazıl gibi beyler bu devletin hizmetine girerek Rumeli'de büyük başarılar kazanmışlardır.

k - Lâdik (Denizli) Beyliği

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Lâdik ve Denizli'de hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir. Bu beylik İnançoğulları adıyla da meşhurdur. Moğol istilâsı önünden Anadolu'ya kaçan ve yerleşen Türkmenler arasında en kuvvetlilerini Denizli (Lâdik), Honas ve Dalaman bölgesinde bulunanlar teşkil etmekteydi. Başlarında uc gazisi sıfatlarını taşıyan Mehmed Bey, kardeşi İlyas, damadı Ali Bey gibi beyler vardı. Mehmed 1261'da Sultan II. İzzeddin Keykâvus'a karşı ayaklanmış ve ertesi yıl İlhanlı Sultanı Hülâgû'ya (1256-1265) bağlı olarak Denizli beyliğini kurmuştur (1262). Hülâgû'nun huzuruna gelip itaatini bildirmesini istemişine rağmen, o bunu yerine getirmemiştir. Hülâgû, Mehmed Bey'in damadı Ali'yi Türkmen beyliğini vermek vaadi ile kendi tarafına çekmesini bildi. Onun ihaneti ile de Mehmed Bey mağlûp edilerek yakalandı ve Borlu (Ulu Borlu)'da öldürüldü. Ali Bey Türkmenler'in başına geçti ve 1262'den 1277 yılına kadar Selçuklular'a tâbi olarak kaldı. Bu tarihte Karamanlıların Selçuklular ve Moğollar'a karşı ayaklanması sebebi ile meydana çıkan karışıklıklardan faydalanan Ali Bey bağımsızlığını ilân etti. Fakat, Selçukj-Moğol ordusuna mukavemet edemeyerek yakalandı ve hapsedildiği Karahisar (Afyon)'da öldürüldü (1278). Bundan sonra beyliğin başında Ali Bey'in oğlu Şüca-eddin İnanç Bey'i görmekteyiz. 1314 yılında İlhanî Beylerbeyi Emir Çoban Anadolu'ya geldiği zaman ona itaat eden beyler arasında İnanç Bey'in de bulunduğu anlaşılıyor. İnanç Bey 1335 yılında ölmüş ve yerine oğlu Murad Arslan geçmiştir. Murad Arslan'ın beylik müddeti ve ölüm tarihi belli değildir. Onun 1360 yılından önce öldüğü tahmin ediliyor. Yerine oğlu İshak Bey Lâdik emiri oldu. Lâdik beyliği Germiyonoğulları'nın ilhak tarihi olan 1368 yılına kadar hüküm sürmüştür.

l- Menteşeoğulları Beyliği

Xül. yüzyılın ikinci yarısında günay-batı Anadolu'da kurulmuş olan bir Türk beyliğidir. Menteşe Beyliğini, deniz yolu ile bu havaliye gelen ve içeri doğru girerek sahil Ha Denizli arasında yerleşen Türkmenler kurmuşlardır. Muğla vilâyeti (Karla) %aWden sonra sahilden itibaren Türklerin istilâsına uğradı. 1284'de Menteşe idaresindeki Türkler Aydın (Trallie) ile Sultanhisar (Nyssa)'ı zaptetmişledi. Menteşe Bey'in 1284'den sonra öldüğü tahmin ediliyor. Ondan sonra iki oğlundan Mes'ûd Bey memleketin, başına geçti, diğer oğlu Kirman, Rnika (Foka)'ye hâkim*

1291'de İlhanlı hükümdarı Keyhatu (1291*1296) şahsen Karaman, Eşref ve Menteşeoğulları'na karşı bir tedip seferi düzenlemişti. Bizans kumandanlarından Philantropos Alexios Karia'yı geri aldıysa da sonradan İmparator'a isyan ederek Türklerle birleşti (1296). Bu kumandanın ölümünden sonra Türkler Karia'ya tamamen hâkim olmuşlardır. Bu devrede Menteşeoğulları'nın idaresi altında bulunan yerlere Muğla, Milas, Peçin (Barçın), Boz-öyük, Marin, Çine, Davas, Meğri ve Köyceğiz kasabaları dahildi. Mes'ûd Bey, 1300'de Rodos adasının önemli bir kısmını elde etmişse de Hospitellers şövalyeleri adaya tamamen hâkim olmayı başarmışlardır (15 Ağustos 1308). Mes'ûd Bey'in adayı geri almak için giriştiği çabalar sonuçsuz kaldı. Onun Selçuklular'a tâbi olduğu anlaşılıyor, ölümü muhtemelen 1319 yılından öncedir. İki oğlundan Şucâeddin Orhan Bey, kardeşi İbrahim Bey'i yenerek beyliğin başına geçmiştir. Orhan Bey 1320 yılından itibaren şövalyelerden Rodos'u geri almak için giriştiği mücadelede muvaffak olamadı.

Doğu'da Fenike etrafında hâkim bulunan Kirman'ın ölümünden sonra burası Hâmidoğulları'na tâbi, tâli bir beylik oldu. Kirman'ın oğlu Zervan burada emir idi.

Orhan Bey'in ölüm tarihi belli değildir (1344 den önce), yerine oğlu İbrahim Bey hükümdar oldu. İbrahim Bey, Latinler'in etine geçmiş İzmir'i geri almak için Aydinoğlu Umur'a yardıma hazırlanmış, fakat Umur Bey'in 1348'de şehid düşmesi üzerine bu yardım yerine getirilememiştir. Venedikliler kendilerine karşı harekâta girişmeğe hazırlanan İbrahim Bey'i Balat limanına soktukları donanmaları ile tehdit etmişler ve 1352-1355 yılları arasında Girit Dukası vasıtasıyla yapılan ağır bir andlaşma sonucu silâhsızlanmaya zorlanmışlardır. İbrahim Bey 1360 yılından önce ölmüş olmalıdır. Onun ölümünden sonra üç oğlu da beyliğin bir tarafında hüküm sürmeye başladılar. Bunlardan Musa Bey'in, Peçin, Balat ve Milas, Mehmed Bey'in Muğla ve Çine, Gazi Ahmed Bey'in de güneyde Meğri ve Marmaris bölgesinde hâkim oldukları anlaşılıyor. Musa Bey'in ölümünden sonra muhtemelen Milas ve Peçin hükümeti de Ahmed Gâzi'nin idaresine geçmiştir. Ahmed Gâzi'hirf "Rodos'la Kıbrıs arasındaki gemilere karşı harekâti üzerine 1365'de Kıbrıs donanması Aydın ve Menteşe sahillerini tehdit etmiştir. Fakat Venediklilerin araya girmesiyle barış yapıldı. Ahmed Gazi 1391'de öldü ve hâkimiyeti altındaki yerler Osmanlılar tarafından işgal olundu. Balat ve havalisinde ise Mehmed Bey'in oğlu Giyâseddin Mahmûd Bey hâkimse de kardeşi İlyas Bey'e yenilerek Osmanlılar'a iltica ettiği anlaşılıyor, İlyas Bey takriben 1389'da Menteşe'nin Balat şubesinin başına geçmiştir. Kosova savaşı sonunda Yıldırım Bayezid, Osmanlı sultanı olmuştu. Fakat Anadolu'da Karamanoğulları'nın teşviki ile Osmanlılar aleyhine tertiplenen ittifaka İlyas Bey ve babası Mehmed Bey de girdiler. Sultan Yıldırım Bayezid'in Anadolu seferi sırasında Balat ve Muğladaki Menteşe şubesi toprakları işgal edildi. Mehmed ve İlyas Beyler, Candaroğlu İsfendiyar Bey'in yanına kaçtılar (1390). İlyas Bey oradan Timur'un yanına gitmiştir. Ankara muharebesinden (1402) sonra Timur bir çok Anadolu Beylikleri'nde olduğu gibi İlyas Beye de memleketini iade etmişti; İlyas Bey memleketine döndükten sonra Balat'ta Menteşe beyliğinin başına geçmiş ve bir müddet Timur'a tâbi olmuştur. Aydinoğlu II. Umur Bey, Amcazadesi Cüneyd Bey ile yaptığı mücadele sonucu dayısı İlyas Bey'in yanına kaçmış ve onun yardımı ile ülkesini tekrar ele geçirmiştir (1404). İlyas Bey Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat kavgalarında Çelebi Mehmed'in aleyhine, İsa Çelebi'nin la-

hine Aydınoğulları ve Saruhanoğulları ile ittifak etmişti. Sakat bu ittifakın Çelebi Mehmed'e yenilmeleri üzerine İlyas Bey onun hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı (1405). İlyas Bey denil seferleri ite adalardaki Latinler'© zarar vermekte idi. Bu sebebden Venedikliler ■MOS'cte onunla bir antlaşma yaptılar, fakat çarpışmalar durmamıştı. VenediklilerSn harekete geçmesi, İlyas Bey'i eski antlaşmayı yenilemek mecburiyetinde bıraktı (17 Ekim 1414). Aynı yıl içinde o, tamamiye Osmanlı hâkimiyetine girerek istiklâlini kaybetmiştir. Bu sebepten Sultan Çelebi Mehmed'in müsaadesiyle Rodos şövalyelerinin Bodrum'da kale yaptırmasına ses çıkaramadı, İlyas. Bey, Leys (Üveys) ve Ahmed adlarındaki iki oğlunu Osmanlı sarayına rehine olarak göndermişti. O 1421'de öfeü. Daha sonra oğulları Edime'den kaçarak Menteşe iline gelmeye ve beyliğin başına geçmeye muvaffak oldular. Sultan II. Murad 1424'de Menteşe Beyliği topraklarını işgal ettiği zaman, bu iki kardeşi yakalayarak Tokat kalesinde hapsedmişti. İki yıl sonra Ahmed tekrar kaçmayı başardı, kaçama-yan kardeşi Leys ise öldürüldü (1426). Ahmed'in İlyas adındaki bir oğlu, Sultan II. Mehmed tahta geçtiği sırada (1451) memleketine gelmiş, fakat üzerine gönderilen Anadolu Beylerbeyi İshak Paşa'ya karşı koyamayarak Rodos'a kaçmıştır. Bu surette Menteşe BeyHği tamamiye Osmanlı topraklarına katılmış ve bir sancak olarak Anadolu Beylerbeyi'ne bağlanmıştır.

Menteşeoğulları memleketlerini cami, medrese ve imaret gibi mimarî eserler ile süslenmişler ve edebî şahsiyetleri himaye ederek kendi adlarına bazı eserleri Türkçe'ye çevirtmişlerdir.

m - Osmanoğulları Beyliği

Daha sonra büyük bir imparatorluk olan bu devletin tarihi için bk. Osmanlı İmparatorluğu.

n ■ Pervaneoğulları Beyliği

Türkiye Selçukluları veziri Pervane Muineddîn Süleyman 1260 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun elinden Sinop'u zapt ve kuvvetli nüfuzu sayesinde kenti üzerine temlik ettirmeye muvaffak olmuştu. Pervane, oğlu Muineddîn Mehmedinlfr bi olarak Sinop'u idareye göndermişti. Abaka Han (1265-1282)'ın 2 Ağustos 1277'de Süleyman Pervane'yi öldürmesi üseffne oğlu Mehmed istiMâtınRIân etmiş ve Pervaneoğulları beyliğini kurmuştur. Mehmed Bey, Moğollarla iyi geçinmekte ve onların verdiği devlet işlerinde de vazife görmekteydi. Moğol kumandantermdan Baltu'nun isyanının bastırılmasından (1296) sonra Türkiye dört malî bölgeye ayrıldı ve Muineddih Mehmed Bey bu bölgelerden birisinin başına ve pervaneliğe getirildi. O, Konya'dan Kastamonu'ya dönerken uğradığı Sterlhisar'da büyükleri W zenginleri ağır vergiler ile ezdi, hattâ geçmiş ve gelecek yılların vergilerini toplayacak kadar halka zâllmanebir şekilde davrandı. Mehmed Bey, Moğollar'a karşı bir hareketin hazırlıktan içindeyken hastalanarak öldü (1296). Bundan sonra Pervane'nin diğer bir oğlu Ali'nin oğlu Muhizzbüddîn Mes'ûd'u Sinop hâkimi olarak görüyoruz. Mes'ûd Bey, devletin hududtanı genişleterek Bafra ve Samsun'u ele geçirdi. Mühim bir ticaret şehri olan Sinop'da bir Ceneviz kolonisi yerleşmişti. Şu sebebden alışveriş bahanesiyle şehre giren bir Frenk donanmasının askerleri ani bir hücumla Mehmed Bey'i esir aldılar ve Kefe'ye götürdüler. Mes'ûd Bey, çok ağır

bir kurtuluş parası ödemek suretiyle dönmeye muvaffak oldu {1298). Onun 1299'dan sonra İlhanlılar ite münasebetlerinin düzeldiği anlaşılıyor. 1310'da Sinop emiri bulunmasına rağmen ölüm tarihi belli değildir. Yerine oğlu Gazi Çelebi Sinop beyi oldu. Gazi Çelebi donanmasıyla başarılı savaşlar yaptı. Önce Trabzon Rum İmparatoru ile anlaşarak 1313 yılında Kırım sahillerine ve Kefe'ye bir sefer yaptı. Kefe yakınında bir Ceneviz donanmasını ağır bir yenilgiye uğrattı. 1319 yılında ise bu kez Trabzon'a karşı hücumla geçti. Sinop'a girmek isteyen Cenevizliler onun kuvvetleri karşısında perişan oldular (1322). Gazi Çelebi, erkek evlâdı olmadığı için son yıllarında Candaroğlu Süleyman Paşa'nın hâkimiyetini tanımıştı. 1322'de attan düşürek öldü ve Pervaneoğulları Beyliği, Candaroğulları Beyliği topraklarına katıldı.

o - Ramazanoğulları Beyliği

Adana bölgesinde hüküm sürmüş olan bir Türk Beyliği'dir. Ramazanoğulları Oğuzlar'ın uçokiu kolundandır. Üçoklu Türkmenleri XIII. yüzyılda Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya geldiler. Memlûkler'in, Haleb.valisi Bay-Boğa Rus ve arkadaşları Memlûk Sultanı el-Melik el-Salih (1351-1354)'e karşı isyan etmişlerdi. Dulkadiroğlu Karaca Bey bu isyancılarla birleşmiş, daha sonra yanma sığınan Bay-Boğa'yı Sultan'a teslim etmemiş idi. Bu sebebden Dulkadir Beyliği, Ramazan Bey'e verilmişti (1352-3). Bundan kısa bir müddet sonra 9 Haziran 1354'de Ramazan'ın oğluna Türkmen beyliği tevcih edildi. Ramazan bu tarihten önce ölmüş olmalıdır. Oğullarından Sarimeddîn İbrahim Bey 1381 yılında Türkmenler'in başbuğu ve 1383'de Adana valisi olarak görülmektedir, İbrahim Bey, Memlûkler'le mücadelede Dulkadiroğlu Halil Bey'e yardım etti. Daha sonra Sis valisi Torun-tay vasıtasıyla Memlûk Sultanından kusurunun bağışlanmasını istemiştir. Fakat İbrahim Bey'in bu sadakati çok kısa sürdü. Karamanoğlu Alâeddîn Bey ile ittifak ettiği ileri sürülerek üzerine kuvvet gönderildi. Haleb valisi Yelboğa el-Nâsirî bu sefer sonucu S'is'de İbrahim Bey ve kardeşi Kara Mehmed'i öldürdü (1383). İbrahim Bey'den sonra kardeşi Şehabeddîn Ahmed Türkmen beyi ve Adana hâkimi oldu. Ahmed, bazen Memlûkler'e itaat ederek onlara yardımda bulunmuş, bazen de muhalefete geçmiştir, Memlûk sultanı Nâsireddîn Ferec (1399-1405 ve 1405-1412), Ahmed Bey'in kızı ile evlendi. 1410 yılında Ahmed, Kahire'ye giderek damadını ziyaret etti. 1415'de ise yedi aylık, bir kuşatmadan sonra Tarsus'u Karamanoğulları'nın elinden aldı ve burayı oğlu İbrahim Bey'e verdi. Hutbeyi Memlûk Sultanı Melik Müeyyed (1412-1421) adına okuttu. Ahmed Bey 1416'de öldü. Adana'dan başka Sis ve Ayaş şehirlerine de hâkim olmuştu. Ondandonda oğulları arasında taht mücadelesi başladı. Bunlardan İbrahim, beyliğin idaresine hâkim olmayı başardı ve 1417'de Haleb'e gelmiş bulunan Sultan Melik Müeyyed'in huzuruna giderek itaatini bildirdi. Fakat, ertesi yıl Karamanoğlu ile birleşerek Memlûkler'in elindeki Tarsus'u kuşattılar. Bu hareket üzerine O, beylikten azl ve yerine kardeşi İzzeddîn Hamza tayin edildi (Eylül 1418). Hamza Bey kardeşine karşı etkili olamadığından İbrahim Bey yine Adana'ya hâkimdi. Memlûkler'in Şam valisi Emir Ten-Beg idaresindeki kuvvetleri, İbrahim Bey ite müttefiki Karamanoğlu'nu yeni İbrahim Bey, Karaman ülkesine gitti (1419). Aynı yıl içinde Karamoğlu Mehmed Bey ile İbrahim Bey, Dülka-

dırMar'ın elindeki Kayserf yi kuşattılar. Fakat onlar, birleşik Dulkadır-Moğol kuv-
leri karşısında mağlup oldular. İbrahim Bey kaçtı ise de daha sonra
Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından Sultan Bars-bay <1422-1437>1rt
adamlarına teslim echM İbrahim Bey, 15 Aralık 1427'de öldürüldü.

Hamza Bey'in yerine 1419'da oğullarından önce Mehmed, sonra da Ali geçti.
Hamza Bey bu muhalifleri ile yaptığı mücadele sırasında öldü (1426). İbrahim
Bey'in yerine ise Mehmed Bey emir tayin edildi. Ancak Ramazanoğulları Beyliği eski
önemini kaybetmişti. 1435 yılında Ramazanoğulları başında Gündoğdu oğlu
Mehmed adında bir bey görünüyor. Ancak bu beyin, İbrahim Bey'in öldürülmesin-
den sonra yerine geçen Mehmed Bey ile aynı şahıs olup olmadığı tespit edilemi-
yor. 1439-1440 yıllarında Ramazanoğulları beyi, Eylük adlı bir emir olup, Adana ve
Misis'e hâkimdi. Eylük, Varsak beylerinden Musa'ya karşı giriştiği bir savaşta öldü.
1457 yılında Ramazanoğulları beyliğinin başında Dündar Bey bulunmaktaydı. O,
Karaman-oğullar'ından, Tarsus'un geri alınmasında Memlükler'e yardım etti. Dün-
dar Bey'i emirlikte Hasan ve Gazi Beyler takip ettiler. 1469 Ekiminde Dulkadırlı
Bey'i Şehsüvar'dan Sis'i zapteden Ramazanoğlu, Ömer Bey olmalıdır. Bu zât
1485'de Ramazanoğlu emîri idi. Aynı yıl içinde Ömer Bey Adana'yı işgal etmiş,
Osmanlı kuvvetlerine karşı müttefikleri Özeroğlu Mekki Bey ve Gündüzoğlu Meh-
med ile çarpışırken esir edilerek Sultan II. Bayezid'e gönderilmiştir. Onun âkibeti
meçhuldür. Ömer Bey'in bir ara azledildiği ve yerine kardeşi Davud'un aldığı anla-
şılıyor. Davud 1480 yılında ve Memlükler arasındaki savaşırlardan birinde ölmüştür.
Ömer Bey'den sonra Halil Bey başa geçti ve uzun bir hükümet devresinden sonra
1510-11'de öldü. Onun yerine kardeşi Mahmûd, Ramazanoğulları beyi oldu ise de
çok geçmeden azledildi (1514) ve amcasının oğlu Selim Bey başa geçirdi.
Mahmûd Bey İstanbul'a gitmiş ve Osmanlı sultanı I. Selim'in Mısır seferine iştirak
etmiş ve Ridaniye savaşında öldürülmüştür (1517). Bundan sonra Ramazanoğulları
Beyliği'ne Halil Bey'in oğlu Kubad'ın tayin edilmiş olması mümkündür. Fakat Çu-
kurova bölgesinin idaresinin yine Halil Bey'in diğer bir oğlu PW Bey'e verilmesi
üzerine Kubad sadece Adana'ya hakimdi. Biraz sonra bütün Ramazanoğulları beyliği
kendisine tevcih edilen Pîrî Bey, idaresi altındaki topraklardaki isyanları süratle
bastırdı. Bir ara Karaman, Haleb ve Şam'da beylerbeylik yaptı ise de Kanunî Sul-
tan Süleyman tarafından ricasının kabul edilmesi üzerine tekrar beyliğinin başına
dönmüş ve doksan yaşını aşmış olduğu halde 1568-69 yılında ölmüştür. Oğlu Der-
viş Bey yerine tayin edildi ise de altı ay sonra ölmüş ve yerine ağabeyi İbrahim, Ra-
mazanoğulları beyi olmuştur. İbrahim Bey'i oğlu Mehmed Bey, onu da Rr Mansur
Bey izlemiştir. Rr Mansur'un 1606-9 yıllarında beylikten çekilmesi ile, Adana doğru-
dan doğruya bir Osmanlı vilâyeti olmuş ve Kıbrıs Beylerbeyliğime bağlanmıştır.

Ramazanoğulları Beyliği'nden bilhassa Halil ve oğlu Rrî Beyler Adana'da cami.
medrese, han ve hamam olmak üzere bir çok mimarî eserler meydana getirmişten
dir. Çukurova'nın hac yolu ve aynı zamanda mühim bir ticaret yolu üzerinde bu-
lunması Ramazanoğulları Beyliği idaresindeki bu bölgenin iktisadî bakımdan geliş-
mesini sağlamıştır.

TÜRK TARİHİ

ö - Sahip - Ataoğulları Beyliği

Karahisar (Afyon) ile çevresinde Selçuklu veziri Sahib Ata Fahreddîn Ali'nin to-
runları tarafından kurulmuş olan küçük bir beyliktir. Fahreddîn Ali, İlhanîler'in
Anadolu'ya tahakküm ettikleri sırada bir çok Selçuklu sultanlarının vezirliğini
yapmıştı. O, Konya, Sivas ve diğer bazı yerlerde kurduğu büyük hayır
müesseseleri ile meşhurdur. Selçuklu devlet adamları ve bilhassa Muineddîn
Pervane'nin mâhirane politikasına karşı koyamamış ve Selçuklu devletinin asıl
yıkılışı onun 1288'deki ölümünden sonra olmuştur.

Fahreddîn Ali'nin büyüğü Tâceddîn Hüseyin ve küçüğü Nusreteddîn Hasan
adlı iki oğlu vardı. Fahreddîn Ali, İlhanlı sultanı Abaka Han'ın huzuruna gittiği za-
man bu iki oğlu babalarına ait Karahisar'ı muhafaza etmişlerdi. Karamanoğlu Meh-
med Bey ve Selçuklu şehzadesi Siyavuş (Cimri)'un Konya'ya hâkim olmaları üzere-
ne Sahip Ataoğulları Karahisar'dan asker toplayarak onlara karşı harekete
geçtiler, Siyavuş ve Mehmed Bey de Akşehir istikametinde yürüdüler. Tâceddîn
Hüseyin, Değirmen çayı geçerken öldürüldü. Bu suretle başlayan savaşta
ölenler arasında Nusreteddîn Hasan da vardı. Neticede Sahip Ataoğulları savaşı
kaybettiler, Siyavuş ve Karamanoğlu Mehmed Bey, Karahisar'a yürüdülerse de
müstahkem bu kaleyi ele geçiremediler (Haziran 1277). Bundan sonra Karahisar
emîri Nusreteddîn Hasan'ın oğlu Şemseddîn Mehmed oldu. Fakat o da dedesinin
sağlığında Germiyanlılar'ın bir taarruzunu önlemek için giriştiği bir savaşta öldü
(1287). İlhanlı Beylerbeyi Emir Çoban, Anadolu'ya geldiği zaman itaatlerini bildiren
Anadolu beyleri arasında Sahib Ata'nın torunları da bulunmaktaydı (1314). Sahip
Ataoğulları'nın başında daha sonra Şemseddîn Mehmed oğlu Nusreteddîn
Ahmed'i görüyoruz. Ahmed'in beyliği sırasında Karahisar, Germiyanlıların
nüfuz sahası içine girmiş, o da bu beyliği metbu tanımıştı. Moğol valisi Timurtaş
batı uçlarında gaza yapan Türkmenler'i itaat altına almak için ilerlediği zaman
Nusreteddîn Ah-med Germiyanlıların yanına kaçtı. Timurtaş, Eretna beyi
Karahisar'ı muhasara etmekle vazifelendirdi. Ancak Timurtaş, babası Emir Çoban
ile İlhanlı sultanı Ebû Said Han'la arasının açılması neticesi ele geçirdiği
topraklardan çekilmiş ve Mısır'a sığınmıştır (1327). Sahip Ataoğulları'nın
toprakları daha sonra Germiyanlılar* Beyliği tarafından ilhak edilmiştir.
Nusreteddîn Ahmed'in ölüm tarihi belli değildir.

p • Saruhanoğulları Beyliği

Batı Anadolu'da merkezi Manisa olmak üzere kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu
beyliğin kurucusu Saruhan'ın Harezmliler'in kumandanı iken Türkiye Selçukluları-
nın hizmetine giren Saruhan ismindeki emîrîrt torunu ve Alpağ'ının oğlu olması
kuvvetle muhtemeldir. Saruhan önceleri Germiyanlıların'na bağlı bir uc beyi idi.
1313 yıteıda Manisa'yı fetheti, daha sonra denize doğru hududunu genişleterek,
kendi adıyla anılan beyliği kurdu. Kardeşlerinden Çuğa Bey, Demirci yöresini, AR
Paşa ise Nif (Mustafa Kemal Paşa) ı idare etmekteydi. Çuğa Bey öldüğü zaman
Demirci'nin idaresi Saruhan'ın oğlu Devlethan'a onun ölümünden sonra da oğlu
Yakub Çelebi'ye bırakılmıştı. Saruhan, kuvvetlerinin baskısı sebebiyle Foça'da ya-
şayan, Rumlar ve Latinler her yıl 15.000 gümüş para vergi vermekteydiler. Bu sıra-

da beyliğin sınırları batıda İzmir Körfezine, doğuda: Ala-Şehir'm batısına.kuzeyde Bergama'ya, güneyde ise Nif, Turgutlu ve Kemalîye'ye kadar uzanmaktaydı. Saruhan Bey sahip olduğu donanma ile Ege Denizi'ndeki adalara ve Balkanlar'a seferler yaptı. Osmanlılar'a karşı Bizans ve Aydınöğulları ile birleşerek Gelibolu'ya hücum ettiler. Bizans'a karşı isyan ve Midilli'yi zapteden Foça valisi Dominik bir hile ile Saruhan'ın oğlu Süleyman Bey ve arkadaşlarından bir kısmını ele geçirmiş, İmparator III. Andronikos âsi valiyi cezalandırmak için Aydınöğulları ve Saruhan beyliğinden yardım istedi. Saruhan Bey, oğlu Süleyman Bey ve arkadaşlarının kendisine iadesi şartıyla yardımı kabul etti. Neticede Kantakuzenos'un aracılığı ile Foçahlar Süleyman Bey ve arkadaşlarını serbest bıraktılar (1336). İti. Andronikos'un ölümünden (1341) sonra Kantakuzen'in imparatorluk mücadelesine girişmesini İzzirir'Latinler'İh işgali takip etti (bk. Aydınöğulları Beyliği). Umur Bey, dostu Kantakuzenos'un yardımına gitmek için Saruhan Bey'in topraklarından geçmek istedi. Saruhan Bey, onunla ihtilafı olduğu toprakları almak şartıyla bu müsaadeyi verdi. Ayrıca Süleyman Bey idaresindeki bir Saruhan kuvveti de Umur Bey'in ordusuna katılmıştı. Umur Bey, Rumeli'ye geçip Kantakuzenos ile birleşti ise de Süleyman Bey, Küçükçekmece civarında öldü (1345). Çok geçmeden Saruhan Bey de vefat etmiş (1346) ve yerine oğlu Fahreddin İlyas Bey geçmiştir. Bizans İmparatoriçesi Anna, Orhan Bey'le anlaşan Kantakuzen'e karşı İlyas Bey'le İttifak yaptı. Osmanlılar'ın kuvvetlenmesi ve Rumeli'de fetihler yapması Saruhan Beylerinin gaza ve korsanlık yaptıkları yolları kapamıştı. Bizans imparatoru V. Yuannis Paleolog (1341-1391), Orhan Bey'in Ceneviz korsanları tarafından kaçırılan oğlu Halil Bey'i kurtarmak için Foça'ya gelmiş ve Saruhan-oğulları'ndan yardım istemişti (1359). İlyas Bey bu isteği kabul ederek Foça'yı denizden kuşattı. Ancak İmparator, İlyas Bey'in kendisini yakalamak istediğini anladığı zaman onu gemisine çağırdı, İlyas Bey bu davete uyarak gemiye gelmiş, İmparator da denize açılmıştı, İlyas Bey'i zevcesi, kurtuluş akçası ödemek suretiyle kurtardı. Bundan sonra Saruhanoğulları Beyliğimin başında İlyas Bey'in oğlu Muzaffereddin İshak Bey'i görüyoruz. İshak Bey, Osmanlılar ile dostane münasebetlerde bulundu, Kosova savaşına yardımcı kuvvet gönderdi ve 1390'da öldü. Yerine oğlu Hızır-şâh geçti. Diğer oğlu Orhan Bey bunu kabul etmeyerek beylik için mücadeleye girişti. Yıldırım Bayezid tahta geçtiğvzaman Karamanoğulları'nın Osmanlılar aleyhine meydana getirmiş olduğu Beylikler arasındaki ittifaka Orhan Bey de katılmıştı. Yıldırım Bayezid, Anadolu Beylikleri üzerine yürümüş, Saruhan'da kendisini karşılayan" Hffir-şâh'a beyliğin doğusunu bırakmıştır. OsmanlıHar Manisa'yı 1300 yılında aldılar v*Karesi ile Manisa birleştirilerek bey sancağı oldu. Yıldırım buraya önce oğlu Ertuğrul (öl. 1388)^ sonra da Emir Süleyman'ı tayin etti. ffewr Şah, Adala, Demirci ve Gördük taraflarım idare etmekteydi. Ankara savaşına (1402) Emîr Süleyman idaresinde katılan *Oan*»* han askerleri, sonradan Timur'un yanında olan eski beyleri Orhan'ın tarafına geçfr ler. Savaş kazanan Timur, Saruhan beyliğini Orhan Bey'e verdi. Fakat çok kısa *W*-müddet sonra beyliğe Hızır-şâh hâkim oldu. Fetret devrinde Hızır-şâh, Ewflr«üley- 'man'ın tarafını tuttu, onun kardeşi İsa Çelebi vB Aydınöğlü Cüneyd İla birleşti. Fakat Mehmed Çelebi onları yendi ve süratle Manisa üzerine yürüyerek hamftmda yıkanmakta olan Hızır-şâh'ı yakalayarak öldürttü (lan, 1410).

Saruhanoğulları hüküm sürdükleri topraklar üzerinde birçok imâr faaliyetlerinde bulundular, camiler, medreseler, köprüler v.v. yaptırıldılar ve vakıflar meydana getirdiler. Bu aile içinde en çok İshak Bey imâr faaliyetinde bulunmuştu⁸. Saruhanlılar'ın sahip oldukları donanmaları sebebiyle iktisadî durumları gelişmişti ve batılı devletlerle, bilhassa Cenevizlilerle ticarî münasebetleri vardı.

r - Tâceddinoğulları Beyliği

Sahilde bugünkü Bafra ile Ordu arasında güneyde ise Niksar'a kadar olan saha üzerinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu beylik Emir Tâceddîn Bey tarafından kurulmuş olup, merkezi Niksar idi. Tâceddîn Bey'in babası Doğancık (Doğanşâh) Bey, Anadolu'da ilhanlı hâkimiyeti yıkılırken oldukça nüfuz sahibi idi ve takriben 1346 (veya 1348/1349)'da öldü. Tâceddîn Bey başlangıçta Amasya emiri Hacı Şadgeldi'ye tâbi olmuştu. Kadı Burhaneddîn'e karşı ise memleketini başarı ile korudu (1379). Trabzon Rum İmparatoru III. Aleksios hududları boyunca kuvvetlenen Türk beylikleri karşısında devletin devamını sağlamak için iki yüzlü bir siyaset takip etmekteydi. O, bir taraftan bu beyliklerle dost geçinmeye, diğer taraftan da onları birbirine düşürmeğe çalışıyordu. Tâceddîn, İmparator'un kızı Eudokia ile 1381 yılında evlendi. Bu da kendisinin o devrede nüfuz sahibi bir emîr olduğunu gösteriyor. Tokat valisi Seyyid Hasan, Tâceddîn Bey ve Amasya emiri Ahmed ile Kadı Burhaneddin'e karşı birleştiler. Kadı Burhaneddin bu müttefikleri yendi (1386). Tâceddîn ve Ahmed zor kaçabildiler. Tâceddîn Bey Ordu vilâyetindeki Türkmen emiri Hacı Emîrzade Süleyman Bey'in ülkesine yapmış olduğu bir akın sırasında mağlup olmuş ve öldürülmüştü (1387). ölümünden sonra Kadı Burdaneddîn, Niksar ve İskefer'i ele geçirdi, fakat Niksar ve ona tâbi yerleri tekrar Tâceddîn oğlu Mahmûd Çelebi'ye verdi. Mahmûd Çelebi Osmanlılar'a itaat etmişti. Bu sebebden Kadı Burhaneddin, onun idaresinde bulunan Fenariyye havalisini zapt ve Amasya'yı muhasara etti. Biraz sonra Mahmûd Çelebi ile kardeşi Alp Arslan'ın arası açıldı. Alp Arslan Niksar bölgesinin bir kısmını zapt etti ve Kadı Burhaneddîn'e tabî oldu. Ancak Kadı Burhaneddin, Alp Arslan'ın, düşmanı Eretna akrabasından Feridun ile işbirliğinden şüphelendi ve onu yakalayarak öldürdü (1393/94). Alp Arslan'ın oğulları Hüsâmeddîn Hasan ve Hüsameddîn Mehmed Yavuz hisselerine düşen Samsun ve Çarşamba taraflarını idareye devam ettiler.

Ankara Muharabesinden (1402) sonra Hasan Bey, Timur'un himayesinde hükümet sürdü. Sonra Candaroğlu İsfendiyar Bey'le birleşerek Samsun Beyi Cüneyd'in üzerine hücum ettiler. Hasan Bey, Cüneyd Bey'i öldürerek onun bir kısım arazisini ele geçirdi (1418), O ve kardeşi Mehmed Yavuz, Sultan Çelebi Mehmed ile dost geçindiler ve yerlerini muhafaza ettiler. Fakat Hasan Bey daha sonra Osmanlılar'ın Amasya Beyi Lala Yörgüç Paşa'nın ülkesini zapt etmek isteğini anlamış ve hâkim olduğu yerleri teslimden başka çare görmemişti (1427/1428). O önce Bursa'da hapsedildi ise de buradan kaçmayı başardı, fakat ülkesini geri almaya muvaffak olamayacağını anlayarak Sultan II. Murad'a teslim oldu. Hasan Bey'e muhtemelen Rumeli'de bir sancak tevcih edildi, ölüm tarihi belli değildir.

Osmanlılar'ın hizmetine girmiş olan Mahmûd Çelebi, Sultan Çelebi Mehmed'in oğlu şehzade Mustafa'nın II. Murad'a karşı isyanında onun beylerbeyi olmuştu. Bu isyan sırasında İznik'de öldürülmüştür (1423).

BİBLİYOGRAFYA:

- Akın, H., *Aydın Oğulları tarihi hakkında bir araştırma*, İstanbul 1946.
- Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1827.
- Kefesoğlu, I., *Selçuklular* mad. İA.
- Kaymaz, N., *Pervane Mutnû'd-din Süleyman*, Ankara 1970.
- Mirza Bala, *Kadı Burhaneddin* mad. İA.
- Mordtmann, J. H., *Dulkadirîliler* mad. İA. (M.H. Yinanç tarafından ikmal edilmiştir.)
- Oğuz, M., *Jeceddin Oğulları*, DTCFO VI. cild, sayı 5, Ankara 1948, s. 469-487.
- Sümer, F., *Ramazan Oğulları* mad. İA.
- Sümer, F., *Çukur-Ova tarihine dair araştırmalar*. Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı:1, Ankara 1963, s. 33-62.
- Tekindağ, M.C.Ş., *Karamanlılar* mad. İA.
- Tekindağ, M.C.Ş., *Karamanlıların Gorigos seferi*, TO, sayı 9, İstanbul 1954, s. 161-174.
- Tekindağ, M.C.Ş., *Son Osmanlı-Karaman münasebetleri hakkında araştırmalar*, TD, sayı:17-18, İstanbul 1962-1963, s. 43-76 K&<
- Tekindağ, M.C.Ş., *XV. Yüzyıl Anadolu tarihine âid araştırmalar: Şemseddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar*, TD, sayı 19, İstanbul 1964, s. 81-98.
- Turan, O., *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Uluçay, Ç., *Saruhan Oğulları* mad. İA.
- Uzunçarşılı, I.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*, Ankara 1969.
- Uzunçarşılı, I.H., *Erefriamad*. İA.
- Uzunçarşılı, I.H., *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1961.
- Uzunçarşılı, I.H., *Eretna Devleti*; Belleten sayı: 126 Ankara 1968, s. 160 v.dd.
- Uzunçarşılı, I.H., *Germiyan Oğulları* mad. İA.
- Uzunçarşılı, I.H., *Himtd Oğulları* mad. I A.
- Uzunçarşılı, I.H., *Karası Oğulları* mad. İA.
- Uzunçarşılı, I.H., *Menteşe Oğulları* mad. İA.
- VVitteck, P., *Menteşe Beyliği*, trc. O.Ş. Gökyay, Ankara 1964.
- Yinanç, M.H., *Alaiye* mad. İA.
- Yinanç, M.H., *Medhal*, İstanbul, 1932.
- Yücel, Y., *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara 1970.
- Yücel, Y., *Kastamonu'nun ilk fethine kadar Osmanlı-Candar münasebetleri (1361-1392)*, Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı 1, Ankara 1963, s. 133-144.
- Yücel, Y., *Candaroğlu Çelebi İsfendiya Bey (1382 -f339)*, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2-3. Ankara 1964, s. 157-174.

4. Delhi Türk Sultanlığı (1206 -1413)

İbrahim KAFESOĞLU

Bu siyâsi teşekkül, Gur hükümdarı Muizz'üd-din Muhammed'in 1192'de kuzey Hindistan'a vâlî tayin ettiği Kutb'üd-din Aybeg tarafından kurulmuştur (1206). Daha vali iken Aligarh'ı, Benares'i ve ünlü Bihâr kalesini ele geçirmiş olan Aybeg. Lahor ite Pencâb bölgesini de Tac'üd-din Yıldız'dan aldı. 1210'da atından düşerek öldüğü zaman Bedâun'da damadı İl-tutmuş, uc'da öteki damadı Kabaca, Bengal'de onun tayin ettiği Kaymaz bulunuyordu. Aybeg'in erkek çocuğu yoktu. Şems'üd-din İl-tutmuş, bütün kuzey Hindistan'ı «ünde topluyarak "Şemsiyye" hanedanını kurdu (1211-1266). Devleti, Delhi başkent olmak üzere, büyük kısmı ile Pencâb'ı, Multan'ı, Lahor'u ve kuzeyde Gazne'ye kadar uzanan bölgeleri ihtiva ediyordu. Celâl'üddin Harezşah'a karşı ülkesini koruyan ve Moğollar'dan kaçan kalabalık Türk kitlelerim memleketine kabul etmek suretiyle, kuzey Hindistan'da Türk küftü? hayatının devamını sağlıyan İl-tutmuş, 1235 yılına kadar Bengal, Gwali-or'dan başka Uccayn'ı da kendine bağladı ve Hafife kendisini "Hindistan Sultanı" olarak tanıdı (1229). ölümünden (1236) sonra, kaabiliyetsiz oğlunun yerine kızı Raziyye Sultan oldu (1236-1239). Fakat babasının yetiştirmiş olduğu "Çihlgân" diye anılan 40 kumandan karışıklık çıkardılar. Bunlar otorite tanımaz kimseler olmakla beraber yutlarına Moğolları sokmayacak kadar vatansever idiler. Nihayet Şemsiyye ailesinden Nâsır'ül-din Mahmûd inzibati sağlamak için 40'lardan Uluğ-han diye anılan Baiaban'ı iş başına getirdi. Nâib sıfatıyla faydalı işler gören Balaban, Mahmûd'un 1266'da ölümü ile kendisi Delhi sultani oldu (Balaban ailesi: 1266-1290). Moğol hücumlarını durdurdu, Lahor'dan Moğol baskısını uzaklaştırdı, memleketi imâr etmeğe çalıştı. Yerine torunu geçti (1287-1290). Fakat kısa zamanda iktidar devletin askeri gücünü meydana getiren Kalaç Türkleri başbuğlarından Ce-lâl'üd-din Fîrûz'a intikal etti (Kalaç ailesi: 1290-1320).

Rrûz, Moğol akınlarını püskürttü (1291). Yeğeni Muhammed Kalaç'a Dakkan üzerine bir sefer yaptırdı. Bu ordu Deogir devleti merkezine (bugün Devfet-âbâd) girmeye muvaffak oldu (1295). Fîrûz'un yerine geçen Muhammed Kalaç (1296-1316) bütün Malva bölgesini, Raçputana'yı, Gücerat'ı zapt etti. "Sultan-ı a'zam" diye anılıyordu. Ölümü üzerine çıkan karışıklıklar içinde Giyâs'üd-din Tuğluk iktidara geldi (Tuğluk ailesi: 1321-1413).

Asayiş sağlayan, teşkilâtı nizama sokan, su kanalları açtıran Tuğluk, Bengal'e de tamamiyle hâkim oldu. Telingana'yi Delhi'ye bağladı. Başkentini adını Sultan-pûr'a çevirdi. Oğlu Muhammed Tuğluk (1325 - 1351) bir aralık devlet merkezini çok güneyde ki Deogir'e nakletti. Çok mağrur bir adamdı. Çin'i zapt etmeği düşünüyordu. Huzursuzluk baş gösterdi. Bengal devletten ayrıldı (0339). Rrûz Tuğluk zamanı (1351-1388) bir nevi toparlanmakla geçti. Kuzeyde Timur hâkimiyeti dola-yısıyle Hindistan'a Türk akını kesilmişti. Yerli kuvvetlere dayanmak gerekiyordu. Bu sebeple koyu bir din politikası takip eden Rrûz'dan sonraki 10 yıl içinde (1397'ye kadar) Delhi tahtına 7 kişinin çıktığı görüldü. Vilâyetler istiklâllerini ilân ettiler. Nihayet Delhi'de idare Afganlı Seyyid ailesinin

eline geçti (1414).

S. Mısır Ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri

M.C. Şahabeddin TEKİNDAĞ

Daha Abbasîler zamanında Suriye ve Mısır'daki askerî kuvvetler arasında Türkler mühim bir yekûn teşkil ediyorlardı. Abbasî Halifesi el-Me'mun (813-833) ve sonra el-Mu'tasım (833-842) hilâfeti takviye etmek maksadiyle ekserisi Türk ırkından gelen bir hassa askerî grubu teşkil etti. Abbasî ordusundaki Türkler, muhtelif boylara mensuptular. Bunları isimlerinden ve nisbetlerinden hangi Türk boyuna bağlı olduklarını tesbit etmek mümkündür. Meselâ kaynaklarda kayıtlı İbn Kayıgılı'nın Ka-yıgılı; Hıfcah'nın Kıpçaklı; Halluhî'nin ise Karluklu boylarına mensup oldukları hususu meydana çıkar. Böylece halife ordusuna mensup Emîr ve askerlerinin isimlerini, kaynaklardan tespit etmek, halifeler devrinde Orta-Doğu'da bulunan Türklerin tarihini aydınlatmak bakımından çok önemlidir. Sayıları Berberîler'le beraber 70.000'i bulup, herkesten uzak tutulmak suretiyle Sâmerrâ'daki hususî kışlalarında ikamet eden bu hassa askerlerinin şecaati sayesinde, Abbasîler, dış tehlikeleri muvaffakiyetle önleyebildiler. Bununla beraber, bu hassa askerinin Bağdad havalisi gibi, diğer vilâyetlere nüfuz ederek buralara yayılması, Abbâsîler'in aleyhine oldu. Nitekim, bu hassa grubunun kumandanlarından bir kısmının, yararlılıklarına mükâfaat olarak, hilâfetin muhtelif vilâyetlerine, bu arada Mısır'a da gönderildiklerine şahit oluyoruz. Vali olarak Mısır'a gelen ve umumiyyetle Türk ırkına mensup bu askerî ku-mandanların ilki 858 de Yezid b. Abdullah et-Türkî olup, bunu 864 de Gulbek ve 868 de Uzcür (Özgür) et-Türkî takip ettiler.

Dikkate şayandır ki, bu Türk valileri, çok geçmeden, bu yabancı sahada, aynı hassa grubu kurma sistemini büyük bir maharetle tatbik ettiler. Mısır'a gelen bu Türk valilerinin teşkiline muvaffak oldukları hassa gruplarına istinaden, hilâfet merkezine karşı istiklâl mücadelesine girişmeleri yanında, memleketin halifelikle olan iktisadî bağlarını azaltmak hususundaki gayretleri, Mısır tarihi için yeni bir başlangıç oldu.

a - Tolun-Oğulları<*>:

868 de Mısır'a gelen Ahmed b. Tolun et-Türktürk hassa grubunun desteği sayesinde, burada ilk Müslüman-Türk sülâlesini kütmağa muvaffak oldu (868-905). Tokuzoğullan'ından olan Tolun-oğlu Ahmed, Mısır'a gelir-gelmez, foliklâitni Hâfi-e[^] miş ve 878 de Suriye'yi de etine geçirmiştir. Ahmed b. Tolun, memtekeön istin^{**} kudretini arttırdı. Mısır, sâdece mülhak eyâlet vaziyetinden çıkıp, büyük bir devlet merkezi olmuş, idare salâh bulmuş ve umûmî refah artmıştır. Tolun-oğullan'ının merkezi olan Fustat («Eski Kahire»), onların zamanında çok zengin ve büyük bir şehir hafine geldi; el-Katâl adıyla teşekkül eden bir mahallesinde Sâmerrâ'daki şekls uygun meşhur Tolun-oğlu Ahmed (=Toluniyye) Camii, geniş bir cirit meydanı (Kabatasmeydanu'l-kabak) ve diğer büyük binalar tesis edildi. Ayrıca el-Asker'de sanat eserleri ve Mısır'da emsalinin birincisi olan Tolun-oğlu hastahânesi (sMârîstân) kuruldu. Hastahanenin bütün masrafları için Tolun-oğlu 60,000 dinar tahsis etmişti.

(*) Tolunlular ve Akşid (İhBid)iner üzerinde yukarıda V. ilk Türk-İslam siyasi teşekkülleri bahsinde de bilgi verilmiştir.

Hastahaneye esir, asker zengin veya fakir herkes alınır, her çeşit hastalar hattâ deliller bile tedavi edilirdi. Memlûktu müellifi MakrîzTye göre, bu hastahane bugünkü modern hastahanelerdeki vasıfları haiz olup, Tıp ve psikiyatri tarihinde pek büyük bir ehemmiyete sahiptir. Ahmed'in oğlu ve halefi Humareveyh, tasvirleri efsânevî masallara benzeyen bahçeler, cıva havuzları, hayvanat bahçeleri yaptırdı. Tolun-oğulları, Mısır'da hüküm süren iktisadî buhranı bertaraf etmek suretiyle, burayı İslâm medeniyetinin muhtelif safhalarını arzeden bir memleket haline getirdiler. O devirde memleketin kazandığı servet ve ihtişam büyük binaların yapımındaki gayret, devrin kaynaklarında uzun-uzadıya tasvir edilmektedir. Çok kısa süren bu Türk devletinde işbaşına geçenler şunlardır:

Ahmed b.Tolun et-Türkî Ebu'l-	86
Ceyş Humareveyh b. Ahmed Ebu'l-	8
Abbâs Ceyş b. Humareveyh Ebu'l-	88
Musa Hâr'ün b. Humareveyh	4
Şeyban b. Ahmed	89

b- İhşidiler:

İhşidîler, Fergana Ahşidleri, yani Melikleri neslindedir. Türkler'de Karaşid tâbiri bulunduğuna göre, Ahşid de Akşid demek olacaktır. Şid ise Türkçe şâd lâkabinin diğer bir telâffuz şekli olabilir; farsçadaki şîd (güneş) şekliyle alâkası şüphelidir. Bu aileden ilki olan Togaç'ın babası Çuk b. Yuttekin Ahşîti, halife Mu'tasım'ın hizmetinde idi. Togaç da Şam Valiliğinde bulunmuş fakat halifenin gazabına uğramıştı. Oğlu Ebubekr Muhammed b. Togaç, önce Şam, 935'den sonra da Mısır'da Türk grubuna istinat etmek suretiyle faaliyet gösterdi; aynı senede istiklâlini ilân ederek, 941'de Suriye'yi, 942 de Mekke ve Medine'yi Sitesine kattı. Fakat 946 da vefat edince oğulları devleti idare edemediler, devlet bir hadım (= tavâşi) olan Kâfûr'un eline geçti. Bunun ölümü üzerine Muhammed'in torunu Ebu'l-Fevâris Ahmed iş başına geçti ise de, Afrika'dan gelen Fâtîmîtar» Mısır ve Suriye'yi zapt ederek İhşid-oğulları devletine son verdiler (969).

İhşid-oğulları devletinde hükümet sürenler şunlardır:

Muhammed b. Togaç	935
Ebu'l-Kasım Enu Cûr b. Muhammed	946
Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed	960
Ebu'l-Misk Kâfur	966
Ebu'l-Fevâris Ahmed b. Ali	969

Münhasıran bu Türk valilerinin şahsî değerlerine inhisar eden her iki Türk grubunda, Türk hassa askerleri, esas rolü oynamış görünüyor. Tolun-oğulları zamanında ordunun mevcudu 24.000'i zenci ve 40.000'i Türk olmak Qgam 64.000'i buluyordu. İhşidîler zamanında da Türkler'in ekseriyeti teşkil ettikleri muhakkaktır. Her iki Türk ailesi de kendilerinin teşkil ettikleri Memlûk gruplarına istinaden iş başına geçen Memlûkluk Sultanlarının dikkate değer misâlleridir. Bu dev'in gitarında rastlanan Türkçe istilâhlar J.V. Karabacak tarafından toplanarak neşredilmiştir.

e • Fatimî Ordularında Türkler

969 da Mısır'ı İstilâ ederek burada dinî temele müstenid bir devlet kuran

Fâtimî-

ler de, Sünnî rakipleri ite propaganda ve ticâret *fe&U He* de rekabete giriştiklerin»-den, çok geçmeden, cebren kabul ettirilen şiliğe ancak zahiri bir şekilde boyun eğen halkın arasında nüfuz ve kudretlerim devam ettirmek endişesi ile, aynı sistemi takip etmek zorunda kaldılar. El-AzîZ bi'lteh (Ebû Mansûr, 955-996), Berberî ve Zenciler'den ayrı olarak, Türkler'den müteşekkil yeni bir hassa sınıfı ihdas etti. Bu suretle Mısır ve Suriye'deki Türkler, Fatimî ordularında ve devlet teşkilâtında, bir nevî askeri aristokrasi teşkil etmek üzere oldukça ehemmiyet kazandılar. Bu sınıfa dahil Türk askeri, Fâtîmîler'in Mısır ve Suriye'de hâkimiyetlerini sağladılarsa da, diğer gruplarla olduğu gibi, kendi aralarında bir bitmez-tükenmez kavgaları, aynı zamanda devletin tedricî inhitatının da başlıca sebeplerinden biri oldu. Bu fark askeri grubunun tabiî şeflerinden Aytekin, Yultekin, Begçur ve Mengü-Tekin, kendi gruplarının başlarında olarak mühim roller oynadılar. Ezcümle, Yultekin et-Türkî, 984'de, Türk askerlerinin yardımı ile, isyan eden, magribli kıt'aların tenkilinde esas rolü oynadığı gibi, Fâtîmîler, Suriye'deki muvaffakiyetlerini büyük Türk kumandanı Dizbörü'nün faaliyetine borçludurlar. Bununla beraber, yerli halkın inanışlarına muvazi olarak, Sünnî akidelere bağlı kalan Türk askerleri, el-Hâkim bi-emrillah (996-1021) zamanında, İran menşeli Muhammed b. ismail ed-Dürzî'nin, bu Fatimî halifesinin ulûhiyetini kabul ederek yeni bir doktrin yayması ve bu hususta kaleme aldığı bir kitabı Kahire Câmii'nde okuması üzerine, bu doktrin sebep olduğu karışıklıklar sırasında, ed-Dürzî'yi öldürmüşler ve taraftarlarını da dağıtmak suretiyle Fâtîmîler'e cephe almışlardır. Suriye'ye kaçan ed-Dürzî taraftarları, bu bölgede özellikle Cebel Lübnan'da yeni bir hak topluluğu (Dürzîler) kurarak faaliyete geçmişlerdir ki, çok geçmeden, bu bölgeye hâkim olan Türk grupları, Sünnî halkın da desteği ile bunlara mücâdele edeceklerdir.

Fatimî halifesi el-Mustansır (1036-1094)'ın son zamanlarında hâkimiyeti büsbütün ellerine alan Türk askeri grupları, Zenciler ve Berberîler'e karşı giriştikleri mücadeleler yüzünden, kuvvetlerini kaybetmişlerse de, halkın Sünnî temayüllerini ortaya koymalarına ve dolay isiyile bu mezhebe sâlik gruplar yaranda kendi ırkdaşlarının da Mısır'a gelmelerine zemin hazırlamışlardır. Zira, Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşundan sonra batıya gelen kuvvetli Oğuz kütleleri sayesinde Suriye'de Türkler büsbütün çoğalmışlardır; Mısır'da Şîi Fatimî Devleti yıkılarak Mısır ve Suriye'de hakim büyük bir devlet kurulmuştur (bk. Eyyûbî Devleti).

ç. Atabeyleri**:

Börüler (Şam Atabeyleri) -Zengîler (Elcezire ve Suriye Atabeyleri)- Musul Atabeyleri - Halep veya Suriye Atabeyleri - Sincar Atabeyleri - Cezire Atabeyleri - Erbil Atabeyleri.

Atabeyler (Osmanlılar'da: Lâlâ), vâris-i hükümet olan genç şehzadelerin yetişmesinde rol oynayarak onların nâibliklerini yaptılar; Selçuklular zaafa duçar olunca bu görevlerini hakikî bir hükümdarlık şekline çevirdiler; Anadolu istisna edilecek olursa, Selçuklu memleketlerinin büyük kısmı bunların eline geçti ve bunlar da Şam, Halep, Musul, Sincar, Cezîre ve Erbil'de önemli roller oynayarak bu bölgelerde Türk hâkimiyetini devam ettirdiler.

(*) Atabeylikler üzerine yukarıda V. Orta Doğu'da kurulmuş Türk Devletleri bahsinde de bilgi verilmiştir. Bkz. 2. Atabeylikler.

Borular (Şam Atabeyleri); Şam Selçuklularından Tutuş'un oğlu Dokak'a Atabey olan (1095) Tuğtekin, 1104 de Dokak ölünce iş başına geçerek devlete hâkim olmuştur. Tuğtekin'den sonra yerine geçen Tâcû'l-Mülûk Börü'ye nisbetle aileye Börüler de denmiştir.

Bu ailenin sonuncusu olan Mücîrüddîn Abak, Şam'ı muhafaza için Haçlılar'dan yardım istediğinden, Nureddin Zengi 1154 de Şam'ı zapt ederek Mücîrüddîn'i tevkiif etmiştir. Bu aileden işbaşında bulunanlar şunlardır:

Tâcû'l-Mülûk Börü	1128
Şemsü'l-Mülûk İsmail	1132
Şihâbüddîn Mahmûd	1136
Cemâlüddîn Mehmed	1139
Mücîrüddîn Abak	1154

Zengîler (Elcezire ve Suriye Atabeyleri): Bu aileye adını veren Atabey, Imâdüddîn Zengî, büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın adamlarından Hâcip Aksungur'un oğlu idi. Aksungur, 1085-1094 senelerinde Halep valisi iken Tutuş tarafından öldürülmüştür. Oğlu Zengî, 1127 de Bağdad dahil olduğu halde Irak valisi tâyin edilmiş ve aynı senede Musul, Sincar, Cizre ve Harran'ı, 1128 senesinde de Haleb'i ve Suriye'deki bâzi kaleleri eline geçirdikten sonra Musul'da istiklâlini ilân etmiştir. Zengî, Musul Atabeyi olarak, Haçlılarla çarpışmış, bütün Orta-Doğu'da büyük bir şöhrete ulaşarak şan ve şeref içinde vefat etmiştir. Vefatı sırasında memleket, Suriye'de hükümet süren oğlu büyük mücâhid Nureddin Mahmûd ile Musul ve Elcezire'de bulunan diğer oğlu Seyfeddin Gâzî arasında bölündü. Sonradan Atabeylerin Suriye şubesi (Aksungur oğulları) söndü; fakat Sincar'da 1170 de yeni bir şube ortaya çıktı; bir diğer şube de Cizre (Cezire'tül İbn Ömer) de kuruldu. Sincar Atabeyleri şubesinin yerine 1221 de Meyyâfarikin (Silvan) Eyyûbîleri kaim oldu.

Musul Atabeyleri 1128'de Musul'u eline geçiren Imâdüddîn Zengî, burayı muhteşem binalarla süsledi, surlarını tahkim etti ve etrafını güzel bahçelerle kuşattı. Halefelerinden I. İzzeddin Mes'ûd zamanında şehir Selâhaddîn Eyyûbî tarafından iki defa kuşatıldı ise de, düşürülemedi; fakat İzzeddin, Selâhaddin'le anlaşmak zorunda kaldı. 1211'den itibaren Musul'da meşhur vezir Mücâhidüddin Kaymaz oğlu Bedreddin Lu'lu, önce Zengîler'in veziri, 1233'den sonra ise, müstakil olarak hüküm sürdü; Moğollar'ta işbirliği yaptı, fakat oğlu Melikü's-Sâlih ismail, Memlûkler'le birleşti ise de, 1262 de Moğollar'la yapılan savaşta öldü. Bu aileden hükümet sürenler şunlardır:

Imâdüddîn Zengî	1127
Seyfeddin Gâzî I.	1146
Kutbeddin Mevdud	1149
Seyfeddin Gâzî II.	1170
İzzeddin Mes'ûd I.	1180
Nureddin Arslan Şah I.	1193
İzzeddin Mes'ûd II.	1211
Nureddin Arslan Şah II.	1218
Nâsirüddîn Mahmûd	1233

Halep Atabeyimi: İmadüddîn Zengî, 1129 da Halep'i eline geçirdi. Bundan sora oğlu Nureddîn Mahmûd, şehri içinde bulunduğu düşkünlükten kurtararak, kaiktındırdı; âdiHdârssi Be halka hükümet nüfuzunu saydırdı; şehri yeniden tosa ve su yollarını tamir ettirdi. Büyük mücâhid olarak, Haçlılarla savaşıyan Nureddîn, Ha-leb'de yeni medreseler kurdu; Sünnîliği ihya etmek için bir takım tedbirler aralar, medreseler yanında sūfîler için zaviyeler açtırdı. Ölümünden sonra (1174) yerine geçen Melikü's-Sâlih İsmail, 1181 senesinde vuku bulan vefatı tarihin» kadar Salâhaddîn Eyyûbî ile uğraştı; Zengî ailesine (Aksunguroğulları) bağlı halkın yardımı ile karşı koydu; fakat ölümünden iki sene sonra şehir Salâhaddîn'in eline geçti.

Sincar Atabeyini:

İmadüddîn Zengî b. Mevdûd	1170
Kutbeddîn Mehemmed	1197
İmmâdüdcfîn Şâhîñşâh	1219
Celâleddîn Mahmûd	1220

Cezire Atabeyleri;

Muizzüddîn Sincar-şah b. Gâzî II.	1180
Muizüddîn Mahmûd b. Sincar-şah	1208
Kutbeddîn Mevdûd b. Sincar-şah	1221-8£-> İ

Erbil Atabeyleri (Beytekinî): Atabeytiğin kurucusu olan Zeyneddîn Ali Küçük b. Beytekin, 1144'de İmadüddîn Zengî tarafından Musul'a umumî vali tâyin olunmuştu; Zengî'nin ölümünden sonra, 1149da, Şehrizor, Hakkârî, Tekrit, Sincar, Harim gibi şehir ve kasabalara sahip olarak, merkezi Erbil olan bir devlet kurdu. Zeyneddîn An, yaşlanınca, 1168'de Erbil hariç memleketini Kutbeddîn Mevdûd'a terkettti; fakat ölünce Erbil, oğlu Zeyneddîn Yusuf'a intikal etti; daha yaşlı olan diğer oğlu Muzafferüddîn GökbÖrû, Harran şehrine sahip idi; kardeşi ölünce (1190), Erbil'i eline geçirdi. Salâhaddîn Eyyûbî ile birlikte hareket ederek Haçlılarla savaşıyan Gok-börû, ilk **mevlidi** ihdas eden TTÖrk hükümdan dup. vârisi olmadığından memleketi™ Abbasî Halifesine vasiyet etmiş ve 1233 de vefat etmiştir.

d - Eyyûbîler Hanedanı (1171-1252)

AbdulhalûkÇAY

Tarihte Türklerin kurdukları hanedanlardan birisi de Eyyûbîler'dir. Hanedan'ın kurucusu Selâhaddîn'in babasının adından dolayı tarihte Eyyûbîler olarak bilinen bu Türk devleti, günümüzde bölgede sun'î olarak yaratılmak »etenen bir millete, olmayan tarihinin yerine ikâme edilmeye çalışılmaktadır. Bunun başlıca sebebi Eyyûb'un babası Sadî'den önceki ailenin soyunun, tespit edilememiş olmasıdır. Bu sebeple bazı tarihçiler, Selâhaddîn'in hemen ölümünden sonra (1193), bu hanedan'ın Araplaşmaya uğraşan devrin Arap asıU tarihçilerinin etkisinde kalarak, Se-fâhaddîn Eyyubî'nin menşeiini Araplaştırmaya çalışmışlardır. Diğer yandan özellikle bölücü unsurlar ve bunların ideologları da, kendilerine yeni millî tarih yaratmak gayesiyle, bu hanedanın Türk'ten ayrı başka bir millete atı olduğunu iddia etmekte-

Tarihî gerçeklere baktığımızda, bu iddiaların hiçbir geüerf tarafının olmadığını görürüz. Devletin kurulduğu coğrafi bölge Mısır ve çevresidir. Ha» büyük ço-

ğunluğu Arap olmakla beraber, ordu ve idareci zümre Türk çoğunluğun kontrolündedij-Aynı bölgede daha önce ToJunoğlu Ahmed kendi hanedanını kurmuş (875) ve bu hanedan 905 yılına kadar devam etmişti. Daha sonra yine başka bir Türk komutanı Toğaçoğlu Muhammed Ebu Bekir,, tarihte İbşkJî adıyla anılan hanedanı kufc muş ve bu hanedan (935-969) yılları atasında bölgeye hşkim olmuştur. HeyW Türk hanedanı, Abbasî halifeliğinin .bir politikası gereği olarak Türk komutanları ile Tgrk askerlerine, orduda büyük yer vermelerinin sonucunda doğmuştur. İhşidîler'i 969 yılında yıkan Şiî Fatimî devletine de Selahaddin Eyyûbî, Musul Atabek'i Nureddîn Mahmûd Zengî'nin bir Türk komutanı olarak Mısır'a gelmiş ve son vermiştir (1171). Bağlı bulunduğu Nureddin Mahmud'un ölümüne kadar (1174). Nureddîn Mahmud'un bir valisi olarak hareket eden Selahaddin bilâhare istiklâliini ilân etmiş-thrEyyûbî Türk devletine son veren ve yerine Türk Memlûk devletini kuran İzzed-din Aybeg de, Mısır'daki Türk ordusu komutanlarından bisirjsidir. Bu tarihî gerçekler, halkın çoğunluğunun Arap olmasına karşılık, ordunun ve hanedanın Türkler'de kaldığını, açıkça göstermektedir.

Eyyûbî hanedanı üyelerinin büyük çoğunluğunun adları, en eski Türk adlarıdır. Selâhaddîn'in ağabeyinin adı TuranşahV,-Kardeşlerinin adları ise, Tuğtekin ve Bôri'dir. Selâhaddîn'in dayısının adı, Şihabeddin Mahmut b. Tüküş idi. Selâhaddîn'in annesi ise Özbeöz Türk'tür. Gene Selâhaddîn'in hanımlarından birisi olan Unar Bey bazı İsmatüddin Amine Türk'tür. İki eniştesi de Türk'tür. Bunlardan birisi. Unaroğlu Sadeddin Mesut; diğeri işe Muzafferüddin Gökbörû idi.

Eyyûbî hanedanının bir Türk hanedanı olduğunu en açık delillerinden birisi de, devrin sairlerinden İbn Senâül-mülk'ün, Haleb'in Selahaddin tarafından alınmasından sonra yazdığı medhiyesidir. Bu medhiyenin bir beyitinde, şair şöyle demektedir

"Arap milleti, Türkler'in devletiyle yüceldi. Ehl-i Salip (Haçlı) davası Eyyûb'ün oğlu tarafından perişan edildi".

Eyyûbî hanedanının devlet teşkilatı, Karahanlı ve Gazneli Türk devletlerinde başlayan ve Selçuklularla gelişen teşkilatın aynıdır. Sultan, Divan, Meşveret yani Kurultay, Üstâzüddâr (saray idaresi, şarapdarlık, çeşnigîrlilik gibi görevleri yürüten kişi), Hâcîblik, Silâhdârılık, Emîrahurluk, Davâdârılık, el-mükebbis, taşdarlık, çavuşluk gibi saray teşkilâtı, Türk-islâm devletlerinin bir devamıdır. Adliye işlerine bakan kazaskerlik müessesesi bilindiği üzere Osmanlılar'da devam edecektir. .

Eyyûbî ordusunun temelini ve büyük çoğunluğunu Tavâşî adı verilen Türk memlûkları teşkil etmekte idi. Bu Türk ordusu, bağlı buldukları komutanların adlarına göre el-Nuriyye, el-Esediyye, el-Necmiyye, el-Salâhiye gibi adlarla adlandırıldı. Selahaddin devrindeki bu TürkMemlûkluk ordusu komutanları arasında Bahâeddin Karakuş, Şerefeddin Karakuş el-Takavî, İzzettin Çavlı, Şârimüddin Kutlûaba, Hüsameddin Sungur el-Halâtî gibi Türkler bulunmakta idiler:

Hakimiyet alâmetlerinden birisi de, bilindiği üzere bayraktır. Eyyûbîler'in bayrağı sarı renkte idi. Amblemi de kartaldı. Eyyûbî hanedanı Türk geleneklerine uyarak, açık sarı rengi kendi hakimiyet rengi olarak kabul etmişti: Ayrıca bayrağına, bir Türk amblemi olarak kartalı koymuştu. Kartal, Eyyûbîler'den başka Selçuklular'ın, Artuklular'ın da devlet sembolü olmuştur.

Türk hakimiyet sembollerinden birisi de mehter'dir. Eyyübî sarayında da Türk geleneklerine göre yer alan mehter, nevbet vurur ve büyük saygı görürdü. Hatta selâhaddin, gözde cariyelerinden birisini, sarayın yüksek memurlarından birisi olan mehterbaşı ile evlendirerek, bu kuruluşa verdiği değeri göstermişti.

Selâhaddin'in hayatta bulunduğu sürede, büyük bir Türk-İslâm devleti özelliğini gösteren Eyyübî hanedanı, Selâhaddin'in ölümünden sonra, oğulları ve kardeşleri arasında paylaşılmıştır. Mısır'daki son Eyyübî hükümdarı Turanşah, Türk Memlûk komutanlarından Aybeg tarafından ortadan kaldırılmıştır (1250).

e - Memlûkler (Türkiye Devleti):

M.C. Şahabeddin TEKİNDAG

Bahriye Memlûkleri - Burciye Memlûkleri:

Bahriye Memlûkleri: Her neferin en yüksek mevkîe çıkması mümkün olan bu Türk Memlûk Devleti, Arapça kaynaklarda daima Türkiye Devleti (= ed-Devletü't-Türkiyye) olarak zikredilmektedir. Bu Memlûk Devleti teşkilâtında en kabiliyetli gençlerin sivrilmesi, idare tarzının esasını teşkil ettiği cihetle, ancak fevkalâde hasletlere sahip kimseler işbaşına geçebilir. Bu yüzden akraneleri arasında en mumtâ2 olanlardan seçildikleri gibi, gayet itinalı bir askerî terbiyeye tâbi tutulmak suretiyle yetişen emîrlerin, Bahriye Memlûklarından ayrı olarak teşkil ettikleri gruplar sayesinde, devle» merkezileştirilerek, teşkil ettikleri ordular, yakın-Doğu tarihinde mühim bir rol oynamaya muvaffak olmuş, Mısır ise, her türü tecavüzdün masun kalarak iktisaden ve fikren mütemadî W surette inkişâf etmiştir. Bununla beraber, başlangıçta ufak iktâlara sahip olan. İOTar, "İOO'ler emirlerinin, hârici tehlikeler karşısında birleşmelerine rağmen, birbirleri ile olan rekabetleri sebebiyle, ayrı-ayrı hususî Memlûk grupları teşkil etmeleri, kuvvetleri gittikçe azalan Bahriye Memlûkleri'nin zararına oldu.

Bahriye Memlûkleri'nin ilk sultanı olup el-Melikİs-Sâlih'in Türk asıllı dul zevcesi Şeceretü'd-Dürr ile evlenerek iş başına geçen Aybey et-Türkmânî (1250-1257), başlangıçta Bahriye Memlûkleri'nin muhalefeti ile karşılaştı. Zira. el-Meftkü's-Sâlih ailesine sâdik kalan bu grup, Aybey'in Atabey olarak kalacağını, devletin başına da Eyyübîler'den bir melikin getirileceğini ümid ediyor idi. Oğuz-Türkmen grubu ile Bahriye Memlûkları arasında çıkan anlaşmazlık dikkate şayandır. Aybey'in yeni bir Memlûk Grubu (= el-Muizzî) teşkil etmesinin, bu muhalefeti arttırdığı söylenebilir. Nitekim karşı koyup şiddetle cezalandırılan Bahriyeliler'den bir taamı, Suriye'deki eodal Eyyübî meliklerinin yanına gittiği gibi, diğer bir kısmı da Kerak, Dımaşk (Şam) ve Fıstme yayknış, 130 Bahriyeli de Anadolu Selçuklu Sultanına iltica et-
Kİ İL İOYİ" Dımaşk 'a sığınanlar Eyyübîler'den el-Mefkü'e-Sâlih İsmail (1202-1251), Aybey e karşı teşvik etmişlerdi. Fakat Oğuz-Türkmenlerin yardımın, sağlayan Aybey, kendisine karşı, harekete geçen Eyyübî meliklerini Abbâ-se de mağlup etmeğe muvaffak oldu. Fakat, çok geçmeden, Aybey'in Kıpçak veya Harezmi, kölesn .Saltanat Naibi Kutuz, Muizziler'le birlikte hareket ederek, Aybey i bertaraf etti ve Bahriyeliler'in Mısır'a gelmelerini sağladı.

Bu suretle Bağdad'ı alıp Abbâsî Hilâfetine son veren Moğolların sebep oldukları siyasî buhran sırasında Muizzî ve Sâlihîlerin gayretleriyleT iş başına geçen Ku-

tuz (öl. 1260), Bahriyeliler! kendi tarafına çektiği gibi, mühim bir manevî nüfuz kazanarak, Gürcü ve Ermeni süvarileri tarafından desteklenen müşrik Moğollar! Ayn Câlûfta müthiş bir hezimete uğrattı (1260). Memlûkler gibi İslâm âlemfiçin Ayn Câlût savaşının maddî ve manevî sonuçları büyük oldu; Moğolların, Suriye'den sonra Mısır'ı da elde ederek, Franklar ile işbirliği yapmaları önlenmediği gibi, yerli halkın Memlûkler'e karşı itimatı arttı; Mısır, Türkler sayesinde, İslâmiyetin ve Moğollar önünden kaçan halkın yegâne melcei hâline geldi. Fakat, Kutuz'un da yeni bir Memlûk grubu kurması aleyhine oldu. Kendi cinsi Borluların desteklerini sağlayan Baybars, Kutuz'u öldürüp (22 Ekim 1260) Bahriyeliler'in yeniden iş başına geçmelerini sağladı.

Kıpçak boylarından Borç-oğlu veya Borlu boyuna mensup olup Ayn Câlût'ta esas rolü oynayan Baybars et-Türkî (1233-1277), ilk iş olarak, Kutuz'un koymuş olduğu ağır vergileri kaldırdı; Bahriyeliler'e iktâlar verdi. Ayrıca ırsî reislerinin emir ve idaresi altında yaşayan Türkmen boy ve uluslarını, küçük parçalara ayırarak, ayrı-ayrı sahalarda iskân etti (1264). Bütün geçitler, dar boğazlar Türkmenler (sonradan: Halep ve Şam Türkmenleri) tarafından tutulduğu gibi, sahiller de diğer Türkmen gruplarının (Lübnan'da: Kesrivan Türkmenleri) kontrolüne geçti, Baybars, el-Melikü's-Sâlih gibi Memlûk Devletini merkezleştirmeye çalışarak, idarî, askerî ve ticarî bakımdan büyük faydalar temin eden bir takım tedbirler aldı; yeni bir teşkilât kurdu; kendi ismine nispetle ez-Zâhirî adını alan ırkdaşlarından mürekkep yeni bir Memlûk grubu meydana getirdi. Öte yandan Moğollar'ın istilasında bulunan yerlerden gelmiş Türkler, Memlûk Sultanlığı'na iltica ederek, para ve zekat karşılığı askerî grupları teşkil ettiler. Bu suretle belli-başlı iktâlara sahip olmak suretiyle gitgide çoğalan Memlûk grupları, çok geçmeden, kendi beylerinin emrinde, devletin mukadderatına hâkim olmakta gecikmediler.

Baybars, bilhassa, Hıristiyanlar ite Ayn Câlût'un intikamını almak hevesinde olan Moğollar'ın müşterek bir hareketlerini göz önünde tutmuş, kuzeyde Küçük Ermenistan krallığı, sahillerdeki Franklar, Kıbrıs Krallığı, nihayet takip ettiği sünî siyaset yüzünden Suriye ve Mısır'daki ismâfililer, Nuseyrîler gibi kuvvetli şîî unsurlarla savaşmak zorunda kalmıştır.

Baybars'ın ölümü üzerine (1277), yerine oğlu Berke, sonra da Sülemiş geçmiş ise de, bunları bertaraf eden Kıpçaklı Kalavun (öl. 1290), Moğollar ve Franklar'la savaşmış, Kastilya Kralı Alfons ve Sicilyalı Jacob ile bir nevi tedâfûî ittifak yapmıştır. Ayrıca Şamamûm emrindeki Nubyalılar ile de savaşan Kalavun, 1290'da Ak-kâ'yı fethettiler ve hazırlanırken vefat etmiştir.

Kalavun ve halefleri 1382'ye kadar beş nesil boyunca hüküm süren bir nevi saltanat-hânedânı kurmağa çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur. Ancak hanedanını devam ettirmek gayesiyle, el-Melikü's-Sâlih'i taklid ederek, Türk Memlûk gruplarının varlığına rağmen, ayrı cinsten olan Çerkesler'den yeni bir Memlûk grubu teşkil etmesi neticesinde, hanedanı bu memlûklere istinad ettiği cihetle, Karadeniz limanlarında kurulmuş olan büyük pazarlardan, Venedik ve Ceneviz gemileri Re Mısır esir pazarlarına sevk edilen Çerkeş memlûkleri gittikçe çoğalarak zamanla Mısır'ın mukadderatını ellerine geçirdiler.

Kalavun'un 12.000 Memlûk arasında seçerek el-Mukaddem dağından derin bir hendek il© ayrılmış olan Kal'atu'-l-Cebel (= dağ kalesi).© yerleştirdiği &700 Âs ve Çerkeş, kale burçlarına nispetle Burciye MerrtûMeri (= el-Memâlikü'l-Burciyye) adını aldı.+lemen il*v© edelim ki, Çerkesler'io gittikçe çoğalıp diğer Memlûklar© üstünlük, sağlamaları hususu, çok geçmeden, Kalavun-oğulları'nın da dikkat nazarlarını çekti. Filvaki, hükümdarlar yeni Memlûk grupları teşkil ederek muvazene telsine muvaffak olmuşlarsa da, gerek bu grupların, gerekse yeni unsurlarla beslenmek suretiyle teşekkül eden Türkmen gruplarının Çerkesler'le mücadeleleri Berkuk'un zamanına kadar devam etti, Bûgûk Türk hükümdarı ©>Melîku'n-Nâsır Mehemmed (1293-1341) üçüncü saltanatında Çerkeş Memlûkleri'nin çoğalmaları meselesini ele aldı. 1315 senesinde tanzim ettirdiği Kadastro (Revkûn-Nâsırî) da mevcut 15 vilâyetin Çerkesleri'ni tespit ettirerek, kimliklerini araştırdı; sayılarını azalttı. Bunun üzerine Mısır ve Suriye'nin belli başlı önemli noktalarını ellerine geçirmeğe muvaffak olan Şam ve Halep Türkmenleri, Memlûk ümerâsı arasında yeniden mühim bir mevki elde etmeğe başladılar. Nitekim, Mısır-Anadolu münasebetlerinin çok sıklaştığı bir devirde, Koşun, Şeyhûn, Altunbuğa, Aydoğmuş ve Mancak gibi Anadolulu emirler (= er-Rûmî), bu devir olaylarında önemli roller oynadıkları gibi, Türkçe de dinî ve hukukî sahalarda büyük bir önem kazandı. Mısır'a gelen bu Türk ümerânın teşkiline muvaffak oldukları Memlûk grupları, umumiyetle, muhtelif itirk boy ve oymaklarına mensup Türkmenler'den teşekkül ediyordu; bunların Mısır'a gelmelerine de, el-Melîku'n-Nâsır Mehemmed'in Güney Anadolu beylikleri, bilhassa Karaman-oğulları ile yakın teması sebep olmuş idi.'

Öte yandan el-Melîku'ip-Nâsırın Deşt-i Kıpçak ile olan diplomatik münasebetler ri, Altun-Ordu hükümdarları üzerinde müslümanlık bakımından mühim tesirler icra ettiğinden Kırımî, Sarâyî, Gülüstânî nisbelerini kullanan bu mıntika halkından bir kısmı, Mısır'a gelerek, Memlûk Sultanlığı'nın hizmetine girmişlerdir. Mefîku'n-Nâsır'ın batı hakkındaki bilgisi de gayet geniş idi. ötekim, 1336 da Kahire'ye gelen Johannıs de Mandeville, ei-Melîku'n-Nâsır'ı görüp onunla mülakat etmiş've bu sultanın batı hakkındaki fikirlerim'ö'ğrenerek hayrete düşmüş idi.

Umumiyetle Hanefî mezhebinde olup el-Melîkun-Nâsır'a bağlı bulunan Suriye'nin seçkin Nâib (= Vali) leri, bu hükümdarın vefatını müteakip (1341), oğulları'nın Memlûk Sultanlığı tahtına çıkmalarında mühim roller oynadılar; fakat Halep ve Şam Türkmenleri'ne istinad etmek suretiyle 1360da Nâsırın oğlu Hasan'rbertaraf eden Nâiblerden Yulbuga el-Umerî, saltanat naibi olarak, Memlûk SutotlığrttırıY" mokadaeratna hâkim oldu; Aybey, Kutuz ve Kalavun'u takHtt ederek, satın aldığı kölelerden Çerkesler'in ekseriyette bulunduğu yeni bir Memlûk grubu (= Yulbugâviye) teşkütemekle mevkiini sağlamaştırmak istedi. Bununla beraber, TürkmUnler'e mensup emirler, Kalavunoğulları'nı da elde etmek suretiyle, bu yeni Memlûk gurubu ile mücadeleye giriştiler., bunlardan biri olan Taybuğa et-Tavil (uzun), bû-■ tün nüfuzu elinde toplayarak Yulbuga'yı röldürttü (1367); Yulbugâviyeler Suriye'ye sürüldü. Kahire'deki malları müsadere: edildi. Fakat, Memlûk Sultanı Şâban'ın bir süre sonra, Yulbugâvilart Mısır'a çağırması, bunların -yeniden çoğalarak nüfuzlarıyla artmasına ve çok geçmeden kendi şefleri Berkuk'un etrafında toplanmalarına sebep oldu.

İşte Yulbugâviyeler'in taM şeflerinden biri olan Berkuk, efendisi Yulbuga'yitafclid etmek suretiyle, satm aldığı kendi cinsi Çerkesfer'den yeni bir Memlûk gttıbu teşkil etmeğe muvaffak oldu. Zahirî Memlûkları (= Memâllkü'2-2İWn\$ye) ismini âian bu Memlûk grubu, gittikçe çoğalarak, Mısır'daki Çerkeş ekseriyelfrfrh artmasına ve hâkimiyetin bunlara geçmesine sebep oldu.

Bu suretle Çerkesleri iş başına getirmeye muvaffak olan Berkuk, kara yollarının emniyetini ve ticâret kervanlarının salimen Mısır'a gelmelerini temin ettiğinden el-KâirinfÜccârlarının da desteği ile 1382 de saltanata geçti; fakat Mısır'ın mukadderatını ellerinde bulunduran Türk emirleriyle çarpışmak zorunda kaldı; Yulbuga en-Nâsırî ve Mfrtfaş gtbTurk emirleri ite yaptığı savaşları kaybederek tahttan indi ise de, bu iki Türk emirinin aralarında zuhur eden rekabet yüzünden, 1390'da yeniden saltanata geçti. Bununla beraber, Türk potası içinde eriyen BerkukcViyl bir diplonfiÜ olarak,flmur'a karşı Bayezid, Kadı Bufhaneddin Anmed ve Altun Ordu hükümdarı Toktamış Han ile aniaştı; Cefâyirli hükümdarı Sultan Ahmed'i müdafaa etti. 20 Haziran 1399'da vuku bulan ölümü ile bütün bu ittifaklar dağıldı. XIV. yüzyıl Yakın-Doğu tarihinin mühim simalarından biri olup siyasî ve iktisadî buhranların iş başına getirdiği- Berkuk, rakiplerinden Timur'un- kuzeyde Toktamış, Bayezid'in batıda Macarlar ve Haçlılarla meşgul olduğu bir sırada, dahilî mücâdeleler ile yıpranan Memlûk Sultanhği'nr merkezietçi bir devlet hafine sokmuş, Osmanlılar tarafından da bazı hususları benimsenen Memlûk teşkilâtım bir kat daha kuvvetlendirmişti. Fakat, Türk millî şuuruna yabancı olmadığı anlaşılan Berkuk'un bütün meziyetlerine rağmen', kendi cinsi olan Çerkesler'i^başına getirmek maksadıyla, Türk emirlerine karşı giriştiği mücâdele, Memlûk Sultanlığı'nın âtisi için faydalı olmamış, Türk ve Çerkeş rekabetinin doğurduğu ayrılık ise devleti temelinden sarsmıştır. Esasen, Türklerle üstünlük temin etmiş görünen Çerkesler, Memlûk Sultanlığı'nı layıkı veçhile, temsil edememişler, kendilerine yenTbfr ufuk açmak gayretiyle Klrkler'tn teşkilâta müstenld hayatıyetine son veren BerkukWIRölümü ile meydana çıkan yen'r«â-yası ve -iktisadî buhranlar karşısında da âci*¹ kalmışlardır. Nitekim, yerine geçen oğflu Ferec(öf"14t2> zamanında Osmanlılar/tBüney Anadolu şehirlerms sapta başladıkları gibi, Şam Timur'un eline düşmüştür. Şam'da öldürülen Ferec'den sonra memleket tamamen bir keşmekeş içinde katmıştır (1412). Ferec'den sonra tahta geçen el-Malikü'l-müeyyed (141271421) ve Tatar.. {1421} istisna, edilecek olursa Memlûk Sultanlarının en büyüklerinden biri Barsbajf £1422-1438)'dir. Bersbay, bilhassa, kendi hakkında propaganda yapan Çânî Bey es-Süfi ile uğraştı, 1424-26 seferleriyle Kıbrıs'ı zapt ettirerek, Kral Janus'u esir etti; yeni bir ticaret politikası takip ederek, bazı maddeleri inhisarı altına aldı; fakat bu tedbirler, ticaretin sukutuna sebep olmuştu. Nitekim, bu yüzden Mısır ve Suriye şehirleri âdetta boşaldı. 1438'de hastalıktan ölen Barsbay'dan sonra Memlûk tehtma çıkan Çakmak (öl. 1453), Aynal (1453-1461), Hoşkadem (1461-1467), Kayıtbay (1468-1495) nihayet Kansuh el-Gürt (1501-1516), Osmanlılarla rekabete girişmek, DuJkadır. ve Ramazan-oğulları'nı himaye etmek, Kıbrıs ve Akkoyunlular'la münasebetlerde bulunmak ■suretiyle devirlerini tamamladılar. KansutVun Osmanlılarla ilişkisi dostane olmuştur. Fakat İran'la savaşta bulunan Yavuz Sultan Seüm'e karşı Şii Şah ismail'i desteklemesi aleyhine ddu. Merc Dâbık'da yapılan savaşta (24 Ağustos-1516) atından yere yuvarlanarak öldü. Merc Dâbık savaşından sonra Mısır'a kaçabilen bir

kısım Memlûk ümerâsının gayretile Tumanbay Memlûk Sultanı ilân edilmiş ise de (Kasım 1516), Reydaniye'de yapılan savaşı kaybetmiş, Memlûk ordugâhı Osmanlı-lar'ın eline geçmiştir (23 Ocak 1517). Tumanbay'ın ele geçirilip Kahire'nin Züveyle kapısında asılmasıyla, 267 senedir devam eden Memlûk Sultanlığı sona ermiştir (13 Nisan 1517)1

Selim İstanbul'a avdetinden evvel Kahire'deki bazı hükümdar oğulları ile Halife III. el-Mütevekkil ale'llâh Muhammed<*> ve akrabalarını, nüfuzlu âlim, şeyh ve beylerden bir kısmını, Mısır'ın sayılı mimar, mühendis, tüccar ve sanat erbabından bir haylisini, deniz yolu ile İstanbul'a göndermiştir. Bu arada, Memlûk Sultanlığı'nın tarihe ve teşkilâtına ait kitaplar da İstanbul'a sevk edilmiş, Kansuh el-Gûrînin oğlu Muhammed de payitahta gönderilmiştir.

Türkçenin XIV. yüzyılda birdenbire büyük bir inkişâfa mazhar olarak Suriye ve Mısır dahil bütün Orta-Doğu'ya yayıldığını, birçok müelliflerin, Arapça ve Farsçanın yerine geçen bu dilde yazdıklarını ve eserlerini Türk beylerine veya vali ve hükümdarlara ithaf ettiklerini görüyoruz. Bilhassa, Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Memlûk Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Berkuk devrinde (1382-1399) Türkçenin gittikçe önem kazanması, hattâ hukukî (= kazâ'î) meselelerin bile bu dille konuşulması, çok dikkate şayandır. Nitekim, hukukî meselelerde Hanefî kadılarla Türkçe konuşan Berkuk, birçok eserin bu dile tercüme edilmesini emrettiği gibi, Memlûklu nâib (*m* vali) leri de, kendi adlarına Türkçe eser yazdırmışlar veya tercüme ettirmişlerdir. Kemal-oğlu İsmail, 1387'de ilk **Ferah-Nâme** yi Trablus-Şam Naibi Mîr Gâzî namına; Berke Fakih, **Kitâb İrşâdu'l-mülûk** ve's-selâtin adlı eserini, Memlûk Nâ-ibleri'nden Seyfeddin Becmân, Manzumesini de Altunbuga el-Çobânî namına yazmıştır, öte yandan; Türkçe **Yüz Hadîsi** yazan ed-Darîr, Vâkidî'nin **Futûhu's-Şam**'ını 1393'de Halep Naibi Çolpan namına tercüme etmiş, Tolu Bey'in isteği üzerine de **Ok atmak İtai** hakkında Türkçe bir eser kaleme almıştır. Nihayet, Seyf Sarâyî de, Şa'dî'nin meşhur Gülistanını Memlûk emirinden biri namına Türkçeye tercüme ettiği gibi, baş-hassekî Demûr Bey namına **Münyetü'l-guzât** adında Türkçe bir eser kaleme almış ve **Kitâb** baytaratu'l-vâzih Türkçeye tercüme edilmiştir. 1421'de Türkçe konuşulan Mısır'da fıkıh hakkında Türkçe bir kitap (**Kitâb** fi'l-fıkıh bilisânî't-turki) yazılmıştır.

XV ve XVI. yüzyıllarda Türkçe, devletin resmî dili olarak mevcudiyetini muhafaza etmiş, Kansuh Gûri'ye kadar Memlûk Sultanları namlarına Türkçe eserler tercüme ettirdikleri gibi, bâzıları da, bizzat, Türkçe eserler kaleme almış veya Osmanlı tarzında şiir yazmışlardır. Barsbay, Aynî (öl.-1451)'nin *İkdu'l-Cumân* adlı eserini Türkçeye çevirtmişti. Hattâ Aynî, Arapça eserini Türkçe olarak Barsbay'a okurdu. Kansuh da, Malatya valisi İken Osmanlı tarzında şiirler yazmış, II. Bayezid'e Türkçe mektuplar göndermiştir. Onun zamanında İbrahim Gülşenî Mısır'a giderek, Türkçe risaleler kaleme almıştır. Mısır ve Suriye'de konuşulan Türkçe son zamanlara kadar devam etmiştir.

(* Yanında amcası Halil'in oğulları olduğu halde deniz yoluyla sevk edilen Halifenin, İstanbul'da bulunduğu sırada Hilâfeti merasimle terkettiği hakkında bir rivayet varsa da, bunu doğrulamaya İmkan yoktur. Zira, Selim, daha Halep'de Mm Halife'den emanetleri teslim almış idi. İste, bu tarihten itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1924 (= 26 Recep 1342) tarihinde hilafetin ilgasına kadar Osmanlı padişahları dört asır müddetle büyük bir İslam kitlesi tarafından Halife olarak tanınmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA <*>

- Tekindağ, M.C., *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961.
- Tekindağ, M.C., *Fâtih ile çağdaş bir Memlûklu Sultanı*: Aynal el-Ecrud (1453-1460). TD, 23,196% s. 36 v.d. Tekindağ, M.C., *Dürzî Tarihine dair notlar*. TD, 10,1954, s. 149v.d. Tekindağ, M.C., *El-Melik-Bs-Sâlih Necmeddin Eyyûb*, İA, Cüz, 77, S. 674 v.d. Tekindağ, M.C., *Melik-üs Salih İsmail*, İA, cüz, 77. s.681.
- Tekindağ, M.C., *Şemseddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar*, TD, 19,1964. s. 87. v.d. Tekindağ, M.C., *Karamanlıların Gorigos seferi*, TD, 9,1954, s. 161 v.d. Tekindağ, M.C., *II. Bayezid devrinde Çukurova'da nüfuz mücadelesi, Osmanlı-Memlûklu savaşları (1485-1491)*, Belleten, 123,1967, s. 351 v.d. Tekindağ, M.C., *Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri*, TD, 17-18(1963), s. 46 v.d. Tekindağ, M.C., *Korkud Çelebi ile ilgili idi belge*. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 17,1969, s. 36 v.d. Tekindağ, M.C., *Süveyş'de Türkler ve Selman Reisin arzısı*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 9, 1968, s. 77 v.d.
- Tekindağ, M.C., *Bika'emiri Nâsiruddîn ibn el-Haneş'e gönderilen mersûm*.JD, 16,1962. s. 107-116.
- Tekindağ, M.C., *Selim-nâmeler*, Tarih Enstitüsü Dergisi, 1,1970, s. 202 v.d.
- Tekindağ, M.C., *Kutuz*, İA, VI, 1057 v.d. (Kaynaklar gösterilmiştir)
- Tekindağ, M.C., *Memlûk Sultanlığı tarihine toplu bir bakış*. TD. 25,1971, s. 1-38.
- Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927, bk. İndeks.
- Toğan, Z.V., *UmumîTürk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1WNft bk. İndeks.

İsimleri yanlı kitap ve makalelerde bu mevzuu ile ilgili bütün kaynak ve etüdlr gösterilmiştir

6. Harezmsahlar Devleti

İbrahim KAFESOĞLU

Aral gölünün Ceyhun ırmağının döküldüğü güney sahası olan Harezmi, Sibirya, Volga ve İskandinavya ile güney ve batı Asya arasındaki büyük ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduğu için, iktisaden büyük ehemmiyet taşıyordu. Öteden beri, burada hüküm sürenlere "Harezmsah" deniliyordu. Türk asıldan gelen son Harezmsahlar sülalesinin atası, Sultan Melikşah'ın sarayında Taştard" olan Garçalı Anuştegin olup, bu da ihtimal bir Kalaç Türkü idi. Anuş-tek'in oğlu, T<ütti*üd-dTn Muhammed 30 yrtttfc'Harezmsahlığı zamanında (1097-1128) Selçuklular'a bağlı kalmış, fakat oğlu Harezmsah Atsız (1128-1156) 1135'den itibaren Harezmi bölgesini istiklâl kavuşturmak için, Sultan Sencer'le mücadeleye girişmiştir. Sultan Sencer bu sebeple 1138'de 1. Harezmi seferini, 1143'de 2. Harezmi seferini ve nihayet 1147'de 3. Harezmi seferini yaptı ve her üçünde de Atsız'ı mağlûp ve itaate mecbur etti, ancak önubezalandırmak cihetine gitmedi. Çünkü Sencer, Selçuklu imparatorluğunun bozkişlardan gelecek Oğuz ve diğer Tttfc kütlelerinin tazyiklerine karşı kuzey kapusu değerinde olan Harezmi'de, Cend ve Mangışlak Türk şeflerinin baskılarını durdurmuş olan Atsız gibi kudretli bir "muhafız"ın bulunmasını lüzumlu saymakta idi. Hakikatte Atsız'ın da bu Oğuz kütlelerinden çekindiği görülmekte idi ki, bunun delili Sultan Sencer'in Oğuzlara mağlûbiyeti ve esaretinden (niaü 1153) sonra Horasan'a yayılan Oğuz şeflerine karşı Sultan Sencer'in bir nep*âmi-si olarak imparatorluğun bütünlüğünü korumağa çalışır .görünmeşinden ve bir yandan Horasan'ı işgale gayret ederken diğer taraftan Semerkand hükümdarı, Sistân meliki, Gur padişahı ve Mazenderan meliki ile işbirliği<#8ssmda diplomatik münasebetler kurarak Oğuzlar', dört taraftan çevirmeğe gayret etmesinden anlaşılmaktadır. Keza Sultan Sencer'in nisan 1156'da Oğuz esaretinden kurtularak Tirmiz'e dönmesi de, Atsız'ı Oğuz şefi Tüti'ye yazdığı tehdit dolu mektubundan anlaşılacağı üzere, kendisini takviye etmişe benzemektedir. Bütün faaliyeti kendi devletine istiklâl kazandırmak gayesini güden Ebu'l-muzaffer Hüsâm Emir-ül mü'minin Atsız tam başarıya ulaşmadan öldü (31 temmuz 1156). Fakat onun kudretli oğlu İl Aralan ve torunu Alâ'üd-din Tekiş Harezmsahlar ülkesini büyük bir imparatorluk hâline getirmeğe muvaffak oldular.

Babasının Oğuzlar'la ilgili siyasetine pek iltifat etmeyen İl Arslan (1156-1172) devletini sağlam temellere oturtabilmek için, iten görüşlü bir tutumla, Horasan ve Irak a karşı başka, Mâveraünnehr'e karşı başka olmak üzere iki siyaset takip etti.« Arslan m bat. siyaseti daha ziyade uysal bir vas.f taşıır: O. rakip kardeşi Süleymanşahı bertaraf ettikten sonra, Selçuklu Sultan. Sencer'e tâbiyetini arzetmiş Sencer m olumunu (1157) müteakip ise, yerine geçen Mahmûd Han'a sadakatın, tek-MhıV u e 3 Sonra da Selçuklu "ânedanma nisbeti kız tarafından olan Mahmûd Hana karşı, Selçuklu "BuyukSultanı.gr iddiasında bulunan Irak Selçuklu h^A,Um pİM *u,ıammediyle buna karşı< "ak'da dünyevî iktidar kurtmak yolunda olan haMe El-Muktef. aras.nda aracı, yani Horasan ve Irak işlerinde hakem duruma yükselmesine rağmen, bu bağlılık, hattâ Irak'ta fiilî hâkimiyetin 1160'dan sonra Atabey İl-Deniz n el negecmee n den sonra da (Sultan Arslan-şah zamanı) devam TSi/RSURH-J Arslan Horasan'da bir k*ımmi Gürcan, Dihiistan ve Mazenderan bölgesinde hâtoruyet kurmuş, kendi adına hutbe okutmuş bulunuyordu.

Nihayet Oğuz hâkimiyetinin kırıldığı ve İl-Deniz flüfuzunun sarsıldığı Horasan'ın başşehri Nişâpûr'da hutbe "Metilî üt-Türk ve'l-Acem" il Arslan adına okundu (1167). Bu tarihte artık Harezmsah, İl Arslan'aj* Selçuklu hanedanı ile alâkasını kestiği kabul olunabilir ki, bunun sebebini de, kak Sultanı Arslan-şah'ın askeri ve idarî salâhiyeti İl-Deniz'e bırakması neticesinde Atabey'e karşı birleşen beylerin durumu kurtarmak üzere kuvvetli Harezmsah İl Arslan'a müracaatlarında aramak lâzımdır. Nitekim büyük emir inanç Bey ondan aldığı kuvvetlerle Arslan-şah'. Rey'den uzak-laştırmıştı. Mamafih batıdaki faaliyetleri daha çok güney sınırlarını emniyete almak düşüncesine dayanan İl Arslan'm doğu siyasetinde fütuhât çizgisi daha belirlidir. Burada Karluklar'ın başkaldırma hareketlerinden faydalanarak yabancı Kara-Hıtaç hâkimiyetini kırmak için Mâverâürenehr'e/yğrüdü (1158). Kara-Hıtaç ordusuna ve onlara bağlı Karahanlı kuvvetlerine karşı muvaffakiyetli savaşlar vererek Buhara ve Semerkand'. ele geçirdi Daha Atsız zamanında (1141) Harezmi'e hücum etmiş olan Kara-Hıtaçlar'a yıllık vergi ödenmesi, İl Arslan'ın bu başarılarından sonra da devam etmekte beraber, 558 (1163) tarihli bir fermanla İl Arslan'ın "Türkistan beldeleri ile Mâveraünnehr'i" tâbiyetine aklığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Kara-Hıtaçlar'ın mukabil taarruzları ve Harezmi'de askerî başarılar kazanmaları üzerine hastalanan İl Arslan mart 1172 de öldü.

İl Arslan'ın oğlu ve Harezmsahlar'ın en seçkin devlet adamı Sultan Alâ'üd-din Tekiş (W2-1200) devri'taht kavgaları arasında başladı. Tekiş'in küçük kardeşi Sulfan-şah Mahmûd, annesi Terken Hâtun'un teşviki ile, Harezmi'nin başkenti Gürgenö*î (Curcâniya) ele geçirince Kara-Hıtaçlar'ın yardımına müracaat eden Tekiş, ocak 1173 de tahta çıktıktan sonra, Horasan'da Oğuz şefi Ay-sba ile işbirliği yapan Terken Hâtun'u mağlûp ve bertaraf etti (1174). Bununla» beraber Harezmsahlar'ın kuvvetli rakibi Gur devleti reteri Sultan Gıyas'üd-rün Gurîye Hıce ederek sağladığı kuvvetlerle, hattâ Kara-Hıtaçlar'dan da yardım alarak Horasan'ı işgale teşebbüs eden Sultarvşah ile 1193 yılına kadar ı«wi-mücadelelerde bulunmak zorunda kaldı, fakat bu arada askerî ve siyasî sahalarda büyük başarılar da elde etti. Önce Kara-Hıtaçlar'a karşı muvaffakiyetli Harezmi müdafaası (1476'larda) onun Atsız zamanından beri devam edegelen *Ş»ra-Hıtaç boyunduruğunu kırmasını sağlamış ve sonraki yıllarda Kara-Hıtaç topraklarına tesirli taarruzlarda bulunmasını mümkün kılmıştı İkincisi, Sır-derya'nın kuzey-doğu bölgesini tâ uzaklara kadar ellerinde tutan kalabalık gayri müslim Kıpçak Türkletiliikendi devleti emrine atarış, bu ülkenin iktisadi faaliyetinden ve insan gücünden büyük faydalar temin etmişti. Harezmsahlar arasında Sultan Tekiş bu noktayı en iyi kavrayan adam olarak görünmektedir. Selçuklular'ın başlangıcından beri ehemmiyeti bilinerve vaktiyta//jie-kiş'in, sonra oğlu Nâsir'üd-dîn Melikşah'ın vali olarak bulunduğu Harezmsahlar zamanında da sınır şehri olarak büyük ehemmiyeti bir menşurda belirtilen Cend şehri, artık Müslüman-Türk devletlerini gayri müşum Türkle'dan ayıran müstahkem mevki olmaktan çıkarak iki Türk âlemini birleştiren bir merkez hâline gelmişti. Sultan Tekiş, Türk sahasında Barçınligrkant, Sığnak vb. şehirleri Harezmi'e bağlamış ve Kıpçaklar'dan Uran uruşunu, topluca toapnete alarak (1181) Kara-Hıtaç "mel'unlar'ının topraklarını ele geçirmişti. Diğer bozkır Türk boylanları Harezmsahlar hizmetine gitmeleri devam etmekte dj*.-

Harezmi'de yerleşmiş olan bu zinde ve cevval kuvvetlerle Mâveraünnehr'i üye-

rinde ve hattâ Kara-Hitaylar'a karşı, başkent Balasagun yakınlarına kadar ağır ve süreklî baskılar yapmakta olan Tekiş, nihayet bizzat ordusunun başında Buhârâ'yı zaptetmekle (ekim 1582) muvaffakiyetinin taçlandırdı. Mâverâünnehrîn Harezmsâhlar'a geçtiğini gösteren bu neticeyi alıncaya kadar Oğuz şefleri ve Sultanşâh bakımından, bunun hâkimiyeti altında bulunan Horasan işlerinde Gur hükümdarı Giyâs'üd-dîn ile samimî dostluk gösterilerinde bulunmayı İhmal etmeyen Sultan Tekiş, artık oyalama siyasetini bir yana bırakarak, 1183 yazında, kalabalık bir ordu ile Horasan'da görüldü. Gur devletine bağlı Herat ve civarı H* Sultan-şâh'ın elinde bulunan Merv dışındaki Horasan kıt'ası, Oğuz şefi Sencer-şâh (Ay-aba'nın torunu) Re buna tahakküm eden Atabey Mengli itaate zorlanarak, Nişâpûr ile birlikte, Ha-rezmşâhlar devletine bağlandı (mayıs 1187). Bundan sonra Tekiş Curcân'a giderek kendine damat edindiği İsfahbad Ardaşir'den, bunun, memleketini tecavüz eden Kirman sahibi Melik Dinar'a karşı yardım istemesi dolayısıyla, Mazenderan İsfahbad'liğini tâbiyetine aldı (1188). O sıralarda, uzun mücadele ve tecrübelerden sonra Harezmsâh'lığı ele geçiremeyeceğini anlayan Sultan-şâh'ın, kendisine bir miktar arazi verilme üzere kardeşi Tekiş ile anlaşmaya yanaşması ve vaktiyle tevkif ettiği, aralarında Et-tevessül ila't-teressül'ü hazırlayan Münşî Baha'üd-din Muhammed Bağdadî de bulunan bir hey'eti serbest bırakması Tekiş'i memnun etti. Böylece Alâ'üd-din Tekiş tam istiklâl kavuşturduğu, doğu ve kuzey sınırlarını genişlettiği, Horasan'da ve Taberistan'da hâkimiyetini kurduğu devlette kendini artık eksiksiz bir hükümdar sayarak bu durumu merasimle kutladı. Tûs'un meşhur Râdgan koruluğunda büyük otağında saltanat tahtına oturduğunda (5 Temmuz 1189) Ebu'l-muzaffer, Burhan Emir'ül-mü'minin lâkap ve unvanlarını taşıyordu.

İki kardeşin uzlaşma yoluna girmesi, öteden beri Horasan ile alâkası bilinen Gur hükümdarı Giyâs'üd-din'i endişeye düşürmüştü. Onun Hindistan fütûhatındaki kardeşi Şihâb'üd-dîttî çağırarak Harezmsâh Tekiş'e karşı, Sultan-şâh ile işbirliği yapmak üzere, Horasan'a sevk etmesi Gur hükümdarının niyetini açıklamış ve bu hâl İslâm doğunun iki kudretli devleti arasında mevcut gizli rekabeti açığa çıkarmıştı. Tekiş'de Horasan'a yürüyerek Sultan-şâh'ın müstahkem kalesi Serahs'ı cebren zapt (1190) ve Giyâs'üd-din'e sığınan Sultan-şâh'ı himayesine alan Gur hükümdarını, Gur üzerine yürüyeceğine dair bir mektupla tehdit etti. Fakat böyle bir sefer yapmadı, zira Irak Selçuklu devleti iyice karışmış ve 1192'de Sultan Tuğrul'a muhalif parti ileri gelenlerinden Kutlug hanç'dan gelen elçiler memleketi Sultan Tuğrul'un elinden almak iefn Harezmsâhları yardım isteğinde bulunmuşlardı. Ha-rezm'den yofa çıkan Tekiş Rey'e kadar ilerleyerek, Taberek kalesini zaptettikten sonra, orada bir miktar asker bırakarak sür'atle Harezme dönmek zorunda kaldı, çünkü başkent Gürgene şehri Gurlu Giyâs'üd-din'den kuvvetler alan Sultan-şâh tarafından kuşatılmıştı. Tekisin Harezme doğru hızla geri dönüşü Sultan-şâh'ın çekilmesi için kâfi geldi ve dayanak yeri Serahs kalesi de teslim alındı. Başarısız geçen hayatının son ümidi de böylece sönen Sultan-şâh'ın teessüründen bir iki gün içinde ölmesi (eylül 1193) Merv-i rud-Herat hattına kadar bütün Horasan'ın Alâ-üd-din Tekiş'e geçmesini sağladı. Eski Nişâpûr valisi Nâsir'üd-dîn Melikşâh Merv'e nakledilerek, Tekisin diğer oğlu Kutb'üd-dîn Muhammed Horasan valisi sıfatıyla Nişâpur'a gönderildi. Sultan-şâh gailisinin ortadan kalkması Harezmsâhlar idaresini sıhhatli bir devlet hâline getirmişti. Nitekim 1193 senesi, Harezmsâhlar'ın tedrici ve hazımlı yükseliş yolundan, birdenbire parlak bir çağa geçtikleri ve sukut uçu-

rumunun derinliklerine aynı sür'atle yuvarlanmak üzere, kudret ve haşmetin şahikasına fırladıkları devrin başlangıcıdır.

Uzun müddetten beri başta fırsat düşkünü devlet rioali olmak üzere, Atabey Muhammed Cihan Pehlevânin (İl-deniz'in oğlu) 'bendeleri yüzünden karışıklık içinde çalkalanan Irak'da, henüz yirmi yaşında bulunan Sultan Tuğrul devlet dizginlerine hâkim olamayacak derecede kifayetsiz bir hükümdardı. Sultan Tekiş'in Harezme dönmelerini fırsat bilerek Taberek kalesini ve Rey şehrini geri alan Sultan Tuğrul'a karşı, Irak Sultanı aleyhine Harezmsâh'ı teşvik eden halife En-Nâsir li-dinillahin teşebbüsleri ve Kutlug İnanç'ın daveti üzerine, harekete geçen Tekiş Rey'e yaklaştı ve öncü kuvvetleri, bizzat kendi adamları tarafından terk edildiği için tek başına savaşıyor Sultan Tuğrul'u yakalayıp öldürdüler (mart 1184). Irak Selçuklu devletinin son hükümdarı trajik bir şekilde o devletle birlikte ortadan kalktı. Yoluna devamla Hemedan'a gelen Sultan Tekiş Iraklı kumandanların alkışları arasında Irak tahtına oturdu (26 haziran 1194) ve kendine karşı kuvvet gösterisine kalkışan halifenin), veziri idaresindeki kuvvetleri kovularak Dinever'e kadar ilerledi. Bu, halife ile Harezmsâhlar arasında ilk ciddî anlaşmazlık idi. Tekiş Irak işlerini tanzim ve bu kıt'anın idaresini, yanında Atabey Mayacık olmak üzere, oğlu Yunus-han'a vererek Harezme döndü.

Harezmsâhlar Devletinin doğu taraflarında Kıpçak reislerinden Katır Buku ile Alâ'üd-din Tekiş'i müşkil duruma sokan bir çatışma (mayıs 1195) ve diğer Kıpçak şefi Alp Direk vasıtasıyla durdurulan ve bu defa Alp Direke karşı Katır Buku'nun kullanılması ile tamamen zararsız hale gelen bir kaynaşma (1199) istisna edilirse, bozkır sahası ile derinleşen iyi münasebet bilhassa Tekiş'in bir Kıpçak veya Kanklı prensesi olan Terken ile evlenmesi üzerine büsbütün artarak, kalabalık Kanklı, Kıpçak kütlelerinin Harezmsâhlar ülkesine akın etmesini sonuçlandırmıştır ki, yüksek askerî mevkileri işgal ve ordunun çekirdeğini meydana getiren bu unsur Harezmsâhlar devletinin en belirli damgalarından biri olmuş ve, Tekiş zamanında, devlet için büyük bir kuvvet iken, sonra idarenin en mühim zaaflarından birini teşkil etmiştir.

Diğer taraftan Irak'ta kendini gösteren halife-sultan ihtilâfı huzursuzluk sebebi olmakta ve Harezmi kuvvetlerin gölgesinde mahallî zorbalıların yersiz hareketleri halkın Harezmliler'e karşı münaferetini artırmakta idi. Bunun ilk işareti, halife kuvvetleriyle birleşen Kutlug İnanç'ın Hemedan üzerine yürümesi oldu (Eylül 1196). Harezmliler Rey'i terketmek zorunda kaldılar. Burası, Hemedan ve İsfahan hilâfet kuvvetleri tarafından istilâ edildi. El-Nâsir li-dinillah Bağdad'a ilâveten Irak-ı Acem'de devlet kuruyordu (1196). Bunun üzerine Irak'a gelen Sultan Tekiş halife ordusunu mağlûb ederek Hemedan'ı tekrar işgal ettikten (Temmuz 1196) sonra İsfahan'a gitti. Buraya torununun vali olarak bıraktı ve Hemedan'da İl-Deniz oğullarından Özbek'i (Cihan Pehlevânin oğlu) tâyin ederek döndü. Fakat kumandanlarından Nur'üd-dîn Gökçe'nin ayaklanarak Cibâl bölgesinin bir kısmını işgal etmesi ve Irak-ı Acem'i halife ile paylaşmak hususunda anlaşması, müşkil durumda kalan Özbek'in Azerbaycan'a kardeşi Atabey Ebûbekr'in yanına dönmesi, Harezmi Mayacık'ın Gökçe'ye karşı başarıları üzerine de (1198) halifenin, bu defa, tantanalı hitaplarla başlayan bir mektup yazarak, onu kendi tarafına çekmeğe çalışması ve Mayacıkın Tekiş'in vali olan torununu kovarak, istiklâl teşebbüsü Sultan Tekiş'i tekrar Irak'a şevketti. Böylece Irak işlerini yeniden tanzim eden Tekiş bu seferinde

(1199) mühirli bir siyasî zafer daha elde etti: -t-Hlffe nihayet Harezşah'ın kudretliVi görmüş ve onun imparatorluğunu tasdik etmişti. İSîr/G^Htlife efçffeTî'5ultan Tekiş'e hil&tlerde birlikte Türkistan, Horasan, ve Irak.- ülkelerinin saltanat menşurunu getirmişlerdi. Diğer taraftan, Melik Dinar'ın ölümünden (1195) eonra onun oğulları zamanında Bard-sîr halkının Tekiş'e müracaatı neticesinde Kirman bölgesi de Ha-rezşahlar imparatorluğuna bağlanmıştı.

Hayatının son yıllarını Melâhide (Bâtınîler) ile savaşarak geçiren Alâ'üd-dîn Tekiş, Ortaçağ İslâm tarihinde umunÂ tutum ve davranışlara aykırı bir düşüncede olan ve daha ziyade cemiyetin huzursuz unsurlarının meydana getirdiği bu zümreye karşı hareketle, Alamut'dan sonra en kuvvetli dayanakları olan Arslan-guşa (Kahire) kalesini zapt ve Alamut-İsraflarında baskılı harekâta bulunduktan ve oğlu Tâc'üd-dîn Âli-şah'ı Irak valisi olarak İsfahan'a tâyin ettikten (mart 1200) sonra, diğer oğlu, Horasan valisi, Kutb'öd-rjn Muhammed'i BâtınHef i takibe memur etti, kendisi de o sıralarda hastalanarak Şahrîstan yolunda öldü (temmuz 1200). Sultan Alâ'üd-dîn Muhammed Tekiş Bağdad yakınlarından Talaş civarlarına kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmağa muvaffak olmuş, kuvvetli şahsiyet sahibi, âdil bir devlet adarıtııfdi. Oğlu Kutb'üd-dtn Muhammed'e çoğu Kanglı, Kıpçak, Uran vb. Türkler'den kurulu seçkin bir ordu ile bir imparatorluk bırakmıştı.

Ağustos 1200 de Harezim tahtına çıkan Muhammed, Kutb'üd-dîn lâkabını Alâ'üd-dîn'e çevirdi ve ilk yıllarını hanedan azası ile mücadele ve Gur'lu istilâlarına mukabele gibi bunaltıcı hâdiselerle geçirdi. Bu arada Sultan Tekiş'in ölümü ile âdeta bir ferahlık hissederek gibi görünen Irak'ta da durum aleyhte gelişmekte idi: Alishah ve Harezim kuvvetlörî çekilmek zorunda bırakılmış, Atabey Ebûbekr Hemedan'ı Özbek'e vermiş, kendisi İsfahan'ı işgal etmiş, Gökçe, Rey ve havalisini hâkimiyeti altına almış ve Mazenderan'da İsfahbad Ardaşir bütün Harezmliler'i kovmuştu. Sultan Muhammed'in yeğeni Hindû-han Merv'de isyan bayrağını açmış ve sonra Harezşahlar'ın büyük rakibi Gur sultanlarına iltica etmişti. Giyas'üd-dîn Gurî ile kardeşi Şihâb'üd-dîn de Horasan'a el koymak zamanının geldiğini düşünerek harekete geçmişledi. Gur'lu kardeşler Nişâpûr dahil bütün Horasan kale ve şehirlerini alıp orada kendi adlarına idare kurdular (1201). Bu hâdiselerle ancak şimdî ilgilenebilen ve, göreceğimiz gibi, cesur fakat aşırı derecede mağrur, devlet meselelerinde çok kere ölçüyü kaçıran Sultan Muhammed'in, Horasan'ın istilâsı dolayısıyla, Sultan Giyâs'üd-dta Gurî'ye yazdığı ağır edalı mektup onun bu psikolojisini ortaya koyar. Muhammed Harezşah 1201 yılında Nişâpûr, Merv ve Serahs'ı geri almağa muvaffak oldu; ertesi sene Herat üzerine yürüdü ise de, kendine doğru öç koldan Herfeyen Gur orduları karşısında çekilmeye mecbur kaldı. Giyâs'üd-dtnrı 1203 yılı başlarında ölümünden sonra bütün Sur ülkelerinfve Kuzey Hindistan'ı; tek başına hâkimiyeti atona alan Şihâb'üd-dîn Qurî bu defa Harezşahlar imparatorluğunu yıkmak üzere harekete geçti ve Amu-derya kanallarından Karasu karşı-laşmasında Harezmliler'i ezerek başkent Gürgene"! muhasara etti. Fakat halkın cansiparâne mukavemetf<ve Harezşah'ın annesi Terken Hâtun'un teşkil ettigfBf^ lâhlı kuvvetlerin şiddetli müdafaası karşısında durakladı ve bu esnada Sultan Muhammed'in isteği üzerine, Semerkand Kara-Hanlı hükümdarı Sultân Osman'ın kuvvetleriyle birlikte kalabalık Kara-Hitay ordusunun Tayangu (hâcib) kumandasında Gurgenc'e yetişmesi dolayısıyla, bozgun hâlinde çekilmek zorunda kaldı. Bu hezi-

met neticesinde Harezşah'la anlaşmağa ve gerekince ona askeri yardımda bu*-; lunmağa mecbyHtfan Şjhab'üd-dîn GtoTPntn 1206 martında HincfotandaBâtınîler tarafından öldürülmesi-Lahor, Multan ve t^ne'defö kumandanlar istfkiâHlân efr-1 meleri büyük-Gur devletinin parçalanması!» sonuçlandırdı. Sultan Hümammed Ha-rezşah Herat, Belh ve etrafını devletine bağladıktan ve zaptettiği mOtmnfvtriz kaleskif,-Kara-Hitayların Horasan'a inmelerini önlemek maksadıyla, Semerkand ha-nı'na devrettikten sonra, Gur devletinin ilk başkenti-Fftüzhüh'Ja eteıran Giyâs'ööVdte Mahmûd (Suttan ©yâs'ud-dîn Gurî'nin oğlu)'u itaata mecbur etti. Böylece Gur bölgesi Harezşahlar tâbiyetine girmiş bulunuyordu (1206). Bu sırada Sistan Muhammed Harezşah'ı metbû tanımış,. Mazenderan ve Taberistan kıtası da Harezşah'a bağlanmıştı. Artık Sultan Muhammed tein>; Mâveraünnehr işlerine karışmak ve Kara-Hitaylar'la hesaplaşmak zamanı gelmişti. Önce Buhâra'ya yürüyerek, orada iktidarı "Sadr-i cihan" Burhan-oğullan'ndan gasbeden "Melik" Sencer'i yakaladı ve Harezm'e gönderdi (1207). Bu durum Mâveraünnehr'te Harezşah'ın itibarım artırdığı içirtj-Kara-Hitaylar'a bağlı olan Semerkand Ham ile bütün bölge seyyidleri .ye din adamları Harezşah'a temayül ediyorlardı. Bunlar Karar Hitay'kâfir'lerinden esasen memnun değillerdı, Semerkand hükümdarı OsmanfBr' Sultan Muhammed Harezşah'a itaat arzemesiyle Mâveraünnehr de Harezm'e bağlanmış oluyordu. Bunun üzerine, büyük kuvvetler hazırlıyarak Harezşah'a karşı sevkederek Kara-Hitay hükümdarı Gür-han'ın ordusu tarafından Suttan Muhammed ağır bir mağlûbiyete uğratıldı.

Bu mağlûbiyet, Moğol istilâsı istisna edilirse, Muhammed Harezşah'ın en büyük başarısızlığı olmuştı: Kendisi Mâveraünnehr'den çıkarıldığı gibi, Gur mıntıkası tâbiyet bağlarını kırmış, Taberistan ve Horasan ile Herat bölgesi Harezim ile alâkasını kesmişti. Bu şartlar altında Harezşah'ın lehine olarak kaydetmek lâzımdır ki, Sultan Muhammed, hattâ daha da genişleyebilecek karışıklıkları, enerjisi sayesinde pek kısa zamanda önlemiş, büyük isyan hareketlerini ehemmiyetsiz ayaklanmalar hâline getirerek kolayca bastırmıştır. Ancak bu, Harezşah'ın idarecilik kabiliyeti dolayısıyla olmamış, fakat elindeki hazır ve teşkilâtli orduları vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu ordunun kurucusu ise babası Sultan Tekiş idi. Tekiş'in bozkırlı Türk kavimlerinden teşkil ettiği ve aynı soydan kumandanlarla, sevk ve İdare olunan bu ordu 170 bin mevcuttu idi. Bu muazzam kuvvetin bilâhare savaş kudretini kaybetmeksizin muhafazası, yahut daha doğru bir ifade ile, fasilasızca yenilenerek devam ettirilmesi de Harezşah'ın annesi Terken Hâtun'un ihtimamı neticesi idi. Kumanda hey'etinin çoğunluğunu kendi akrabalarından (yani Kanklı-Kıpçaklar'dan) seçen ve onları himaye eden Terken Hâtun'un böylece, devlette sultan kadar nüfuzlu bir sima oluşuna hayret edilmemelidir.

Bu şartlar altında Harezşah Muhammed üst üste ve birbirinden büyük basanlar elde ettf: 1211 de Mazenderan'ı tamamen ilhak etti, Şihâb'üd-dîn Guffrilni Gürgene muhasarasında yardıma gelen Kaja-Hitaylar'dan dolayı Gür-han'a ödemekte olduğu yıllık yergiyi red ve, gizlice Semerkand hanı ile anlaşarak, Seyhun ötesinde Hamiş sahrasında Kara-Hitay ordusunu bozguna uğrattı (Eylül, 1210) ve onları Öjy kend'e kadar sürerek bütün Mâveraünnehir'i ilhak etti. İslam dünyasında yankıları duyulan bu son hâdise Kara-Hitay başkenti Balasagun'da bile tesirlerini gösterdi. Harezşah Muhammed "iskender-i sâni" lâkabını aldı. Ayrıca "Alp Ulug" ve "Suttan

Sencer" diye anılmağa başlanan Harezmsah'ın tuğrasına "ZiR'ANah f'il-arz' (Allah'ın yeryüzünde gölgesi) ibaresi yazıldı. 1212'de, Harezmsah'ın damadı Semerkand hanı Osman'ın Kara-Hitaylar'a temayül etmesi yüzünden öldürülmesi ile Karahanlı-lar sülâlesi tarihe karıştı. Semerkand'ı imparatorluğun 2. başkenti yapan Sultan Muhammed, Cengiz Moğolları'nın önünden kaçarak Gür-han'a iltica eden, fakat bilâhare, Özkent'ten sonra Balasagun'a hâkim olmak isteyen Nayman şefi Güçlük ile temas kurarak esasen zayıflamış olan Kara-Hitay devletini yıktı (1214) ve nihayet Gur devletini de, Rrûzkûh, Bamyân bölgesini, Gazne'yi ve etrafını alarak (1210-1215) «tadan kaldırdıktan sonra Kirman'ı, Sistan'ı ve Umman denizine kadar bütün sahayı imparatorluğuna kattı ve hayrete değer bir dinamizm içinde elde ettiği bütün bu başarılarını, Irak kıt'asını Harezme bağlamakla tamamladı: Harezmsah'ın diğer bölgelerde meşgul olduğu siralarda Rey, İsfahan ve Hemedan havalisinde mütegalibeden olan Mengli'ye karşı - Bâtınî akidelerini reddederek Sünnîlik yoluna giren Alamut İsmâîlîleri hükümdarı Celâl-üd-dîn Hasan "Nev musluman" ile halife en-Nâsir arasında Irak-ı Acem'in bölüşülmesini hedef tutan ittifak sebebi ile -zafer kazanan Atabey Özbek'in tâyin ettiği Oglımış'ın, halifenin iltiması ile, Bâtınîler tarafından öldürülmesi Harezmsah'ı Irak seferine zorladı, önce, fırsattan faydalanarak Rey, Kazvin havalisini istilâ etmiş olan Fars Atabeyi Saad'i esir eden, sonra, İsfahan'dan Azerbaycan'a kaçarken kuvvetleri imha edilen Atabey Özbek'i tâbiyete girmeğe mecbur bırakan Harezmsah, İsmâîlî hükümdarını da uzaklaştırdıktan sonra, bütün kak fcfı asmin sahibi sıfatıyla Gürcü kralına tehdit mektupları yazıyordu.

Böylece Harezmsahlar imparatorluğu Çu havzasından Hind sahillerine, Kafkas dağlarına ve Bağdad yakınlarına kadar bütün ülkeleri ihtiva etmek üzere genişliğinin azamî derecesine ulaşmıştı. Sultan Muhammed Harezmsah'ın diğer İslâm ülkelerini de imparatorluğuna bağlayarak "En Büyük Sultan" olmak ve hattâ Çin'i zaptetmek emelini güttüğüne ve Anadolu, Şam ve Mısır'ı ele geçirmek istediğine dair belirtiler de mevcuttur.

Ancak Harezmsahlar'ın bu fevkalâde duruma yükseldiği 1217 yılı onların tarihinde kesin bir dönüm noktasını teşkil etmiş ve bu yıldan itibaren Ortaçağ'ın bu büyük telâm - Türk İmparatorluğu sür'atle çökmüştür: Bunun dış sebeplerinden biri, Harezmsah'ın sünnKislâm dünyasının dinî lideri olan halife ile askerî sahada karşı karşıya gelmesi, diğeri Cengfe Han idaresindeki müthiş Moğol istilasıdır. Daha mühim olan dahilî sebep de son derece mağrur ve aynı zamanda fevrî bir adam olan Sultan Muhammed Harezmsah'ın, imparatorluğun iç ve askerî idaresinde annesi Tenken Hatun'un aşırı derecedeki tahakkümü yüzünden tam yetkiye sahip bulunmaması idi. Bu zaafın farkında olması gereken Sultan Muhammed'in "Emlföl mü'min'in" En-NâsiE-li-dînillah'a karşı yaptığı Bağdat seferinde Esed-âbâd'da mâruz kaldığı perişanlığı (1217) korkunç Moğol istilâsı takip etti.

Cengiz Han bugünkü Moğolistan ve civarındaki kabileleri itaat alöna aiip Merkiöer'i ve Naymantar*» batıya doğru kovaladıktan ve 1211 'den itibaren Uzak-Şarkta Çin'i tâbi durumuna düşürdüktan sonra, dikkatini tekrar batıya çevirmiş ve 1217'ye doğru bütün Kara-Hitay ülkesine hâkim olmuş bulunan Nayman şefi Güçlük'ü Kifgar'da mağlûp ve telef etmek suretiyle hâkimiyetini Sır-derya kıyılarına kadar genişleterek Harezmsahla/la komşu olmuştu (1218 başları). Cengiz Han ile Sultan

Muhammed arasında, daha önce, iki ülke arasında ticarî münasebetleri arttırmak için elçiler gönderilmesi yoluyla münasebetler başlamış bulunuyordu. Ancak Kara-Hitay meselesindeki anlaşmazlıktan dolayı Güçlük ile mücadeleye girişen Sultanın, bu Nayman şefini mağlûp eden Moğol kumandanı Coçi'yi lüzumsuz yere savaşa zorlayarak onun iki tümenlik kuvveti karşısında feci bir mağlûbiyete uğraması, vaktiyle Güçlük'ü dahi Harezmsah'a karşı teşvik eden halife En-Nâsir'in, aynı maksatla, Cengiz Han nezdindeki çok muhtemel teşebbüsleri nihayet, iki imparatorluk arasında varılan anlaşmaya uygun olarak Cengiz Han tarafından batıya gönderilen 450 kişilik Moğol ticaret kervanının Otrar'da Harezmsah'ın valisi tarafından katledilmesi (1218 sonları) Moğol taarruzunu kaçınılmaz hâle getirdi'.

Cengiz Han 1220 yılı başlarında 150 bin kişilik bir kuvvet ile Otrar'a geldiği zaman, Coçi'ye mağlûbiyetinden beri Moğollar'dan korkan Sultan Muhammed imparatorluğunu korumak için hiç bir ciddî tedbir almamıştı; maneviyatı bozuk, ordusu dağınıktı. Moğollar'a karşı yer yer gösterilen harikulade direnişler netice vermedi. Böylece Buhara (Şubat 1220), Semerkand (Mart 1220), Cend (Nisan 1220). Hokand ve Otrar (1220 yazı) Moğollar'ın eline geçti. Nihayet kanlı sokak muharebeleri sonunda Harezmsahlar imparatorluğu başkenti Gürgene bir enkaz yığını hafinde Moğollar tarafından alındı (Mayıs 1221). Moğol taarruzu başladığı anlardan itibaren boyuna kaçan Suttan Muhammed Harezmsah, sonunda, sığındığı Hazar denizinde Âbaskûn adasında öldü (ocak 1220).

Oğlu ve son Harezmsah Celâl'üd-dîn (1220-1231) vatan müdâfaasında büyük gayret gösterdi ise de, Moğol seti karşısında tutunamadı ve talihini diğeri memleketlerde denemek suretiyle âdeta maceralara atıldı. Cengiz ordularının önünden çekildiği kuzey Hindistan'da bir kaç yıl içinde Kirman, Fars, Luristan kendisini tanıdı. Ancak Delhi hükümdarı İltutmuş tarafından gösterilen şiddetli mukavemet karşısında, oradan ayrılarak Azerbaycan'a geldi ve İ-Denizli Özbek'ten aldığı Tebriz! (1225) karargâh yaparak Gence'yi ve THBSİ zapt ettikten sonra, Doğu Anadolu'ya el atmağa başladı. Diğeri taraftan İsmâîbler'le ve Irak-ı Acem'e kadar sokulmuş olan Moğollarla çarpışıyordu (1228 İsfahan savaşı). Doğu Anadolu'da muhkem Ahlat kalesini kuşatması {T229} Eyyübîleri tedirgin etmişti. Fakat, Diyarbekr, Hasankeyf ve Mardin Artuklu Beylerinin onun tabiiyetine girmesi, bilhassa Erzurum Selçuklu meliki Cihânşah'ın ona sığınması Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâ'üd-dîn Keykubâd ile bozuşmasına sebep oldu. Ahlat'ın Harezmsah tarafından kanlı bir şekilde zaptı Türk ve müslümanların Moğollarla mücadelede ona bağladıkları ümit ve güveni söndürdü. Cesur fakat siyasi kavrayıştan mahrum Celâl'üd-dîn, himayesindeki Cihânşah'ın tahriklerine kapılarak Alâ'üd-dîn Keykubâd'a cephe aldı ve Erzincan'da Yassı-çemen savaşında (1230) ağır yenilgiye uğradı. Daha sonra Moğollar'a karşı ittifak teklifleri hiç bir Türk ve İslâm hükümeti kabul etmedi. 1231 yazında Dicle köprüsü yanında Moğollar'ın baskınına uğrayarak bütün kuvvetlerini kaybeden Celâl'üd-dîn, kaçtığı Silvan dağlarında Kürtler tarafından öldürüldü (12S1). Onunla birlikte Doğu Anadolu'ya gelerek ve Moğollar önünden çekilen yeni kuvvetlerle sayıları artarak Selçuklu hizmetine giren Harezmliler Anadolu'da bir huzursuzluk mevzuu olmuşlardır.

Harezmsahlar devletinin çökmesiyle İran ve Yakın-Doğu sahasında Moğol devri başlamıştır. (*) Bu devir için Türk-Moğol İmparatorluğu bahsine bakın.

7. Karakoyunlular

Abdulhalûk ÇAY

XIV. yüzyılın son çeyreğine kadar Doğu ve Güneye doğu Anadolu, Kafkasya, İran, Irak ve bir ara Herat bölgeğine hakim olan Karakoyunlular, bünyesinde çeşitli Oğuz topluluklarını birleştirmiş büyük bir Türkmen konfederasyonudur. Başlangıçta bir Türkmen topluluğuna ad olan Karakoyunlu adı, bilâhare büyük bir imparatorluğun ve bu imparatorluk bünyesindeki bütün Türkmenlerin siyasî adı olmuştur.

Karakoyunlu Kabilesinin Menşei ve Teşekkülü:

Koyunun TSKier'de totem mahiyetinde bir ongun olduğu şeklinde iddialar varsa da bu kesinlik kazanmış değildir. Ayrıca Oğuz boylarına ait ongunların eti yenmeyen yırtıcı kuşlar olduğu da gözönüne alındığında koyunun bir ongun olması düşünülemez. Çünkü ongun kabul edilen hayvanların eti yenmez. Bu bakımdan Karakoyunlu adının bir ongun adı olmayıp, konar-göçer bir Türkmen topluluğu olan ve İktisadî yapıları hayvancılığa dayanan Karakoyunlular'a bu adın besledikleri hayvanların renginden dolayı verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Oğuzlar ve Karakoyunlu tarihiyle ilgili eserler vermiş olan Faruk Sümer'de aynı kanaatte olup, bu adın besledikleri sürülerin renginden dolayı verilmiş olabileceğini ileri sürmektedir; Geniş bozkırda ve yaylalarda kabilelerin ayrı renkte hayvanlar beslemeleri hem sürülerin karışmasını engelleyebileceği gibi daha sonra sahip oldukları sürülerden dolayı bu kabilelere de ad olmuştur. Karakeçililer, Karakoyunlular, Kızılkeçililer, Akkoyunlular vb.

Karakoyunlular'ın hangi Oğuz boylarından olduklarına dair kesin bilgi olmamakla beraber Şükrullah'ın kaydı konuya biraz açıklık getirmektedir. Buna göre Karakoyunlu hanedanı Deniz-han evlâdından gelmektedir. F. Sümer de bu ihtimali mümkün görmektedir. Oğuz Kağan evladından Deniz Han'ın oğulları ve bunların Oğuz boylar* içindeki içtimai yerinin (orun ve üleş/pay) destan da belirlendiği görmektediriz!. Buna göre Deniz Han'ın: oğullarınrJartiikiia iğdir ve Yıva/lva, idareci Oğuz boyunun ataları görülüyorlar Diğer Ai oğuldan Büğdüz, İğdir'e; KırıBı-ee YV vaYa bağ») Oğuz boyunun atalarıdır. Bunlara bağlı olup da Oğuz astından olmayan Türk boylarından Karlıklar İğdir'e; Kıpçaklar Yıva'ya bağlıdır. Tarihî olaylar kadar Kafkasya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kerkük-Musul bölgesi ve Kuzey* batı İran'da yaşayan Türk topluluklarının etnik yapıları da Karakoyunlular'ın büyük bir ihtimalle Oğuzların Deniz-han oğulları evlâdından olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir.

• Tezkire-i Devletşah'ta şair Kâtibrden bahsedilirken Karakoyunlu soyu ile de ilginli 'iğ' verilmekte, Kara Yusuf'un ikinci oğlu ve Karakoyunlu hükümdarı İskender (13.11.1420-1.4.1437)'den bahsederken Karakoyunlular'ın Türkistan'dan' Gâzkirtf bölgesinden Azerbaycan ve Bitlis'e geldikleri kaydedilmektedir: Tezkire-i Devlet-Şah'da bahsedilen Gazkurd/Gazkırd, Oğuzlar'ın en eski yurdu olup Karaçuk dağ*⁵ larının bir bölümüne denilmektedir.

Bu iki kaynak Karakoyunlular'ın Oğuzlar'dan olduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır. Diğer yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan, Kuzeybatı İran (İran Azerbaycanı) ve kuzey Irak Türk topluluklarının yapısı incelendiğinde Yıva, Avşar, İğdir, Ağaçeri, Kıpçak, Döğer unsurlarına rastlıyoruz ki bu gerçek Karakoyunlular'ın Deniz-han oğullarından indiğini göstermektedir.

Burada dikkat edilmesi gerekli bir husus da Yıva boyunun damgasıdır. Reşid'üd-din'in Oğuz boylarıyla ilgili listesinde Yıva boyu damgası, koç başı resminin piktogramı şeklindedir. Bu özelliği, Faruk Sümer'in birer nakış olduğunu söylemesine rağmen, Karakoyunlu paralarında da görmek mümkündür.

Karakoyunlu hanedanı ailesinin kabile adı Baranî (Barunlu)'dir. Faruk Sümer, bu adın büyük bir ihtimalle kişi adı olabileceğini ve bu ailenin mensup olduğu kabilenin bilâhare bu adla anılageldiğini ileri sürmektedir ki bu çok mühim görülmektedir. Çünkü birçok Türkmen topluluğu beylerinin' adıyla arala gelmişlerdir. Hatta yurt tutkuları yerler dahi bu şekilde adlandırılmıştır.

Karakoyunlular'da ilk tarihî sima Bayram Hoca (Ölm. 1380?)'dir. Bayram Hoca'dan önceki Karakoyunlu tarihi karanlıktır. Buna rağmen bazı bilgiler kırıntı kabilinden de olsa tespit edilebilmiştir. Karakoyunlular'ın Anadolu'ya gelişleriyle ilgili olarak Tarih-i Türkmaniyye'deki bilgileri esas alan F. Sümer, bu Türkmen topluluğunu, Türkistan'dan Türe Beğ adlı reislerinin Moğollarla uzun mücadelelerden sonra 30.000 çadırılık nüfuslarıyla getirdiğini bildirmektedir. Türe Bey, Kara Yusuf'un yedinci göbekten atası olup, İran üzerinden Anadolu'ya gelişlerini Uzunçarşılı, İlhanlı Argun Han devrinde (1284-1292) göstermektedir. Ancak Karakoyunlu Türkmenleri'nin Yıva Oğuz Topluluğundan olduğu gözönünde tutulursa, Yıvalar'ın XIII. yüzyıl başlarında Irak'tan boybeyleri Süleymanşah idaresinde Azerbaycan'a göçtüklerini biliyoruz. Bu durumda Karakoyunlular'ın daha önceki bir tarihte Anadolu'ya gelmiş olmaları lâzım gelmektedir. Yıvalar Azerbaycan'da Hoy ile Ahtert taraflarına, Urmîye Gölü ile Van Gölü arasında yerleşmişlerdi. 1225 yılında Azerbaycan'daki İldeniz-oğulları hanedanına son veren Celâlü'd-din Hârezmşâh, bölgedeki Türkmen beyleriyle bozuştı. Yıva boy beyi Süleyman-şah bir kısım Türkmen topluluklarıyla tekrar Bağdad civarına dönmek zorunda kaldı. Süleymanşah'ı en son olarak 1258 Bağdad savunmasında görüyoruz. Abbasî Halifesinin Arap asıllı vâziri İbn'ül-Alkamî, el altından Bağdad'ı kuşatan Hülegü Han'a haber ulaştırırken, şehri son damla kanlarına kadar koruyan Yıva boybeyi Süleyman-şah ile emrindeki Türkmenler ve Türk hassa ordusu komutanı Kıpçak Kara-sungur oldular.

Karakoyunlular'ın bir devlet olarak ortaya çıkmasından önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Azerbaycan bölgesinin etnik yapısına baktığımızda Karakoyunlu konfederasyonuna temel olarak üç büyük Türkmen topluluğunun bulunduğunu görmektediriz. Bunlardan Hemedân bölgesi Yıvaları, başlarında Berçem adlı bir beğ'in idaresinde Moğollar'dan çok önce bölgeye gelmişler ve Hemedân bölgesinde yurt tutmuşlardı. Karakoyunlular'ın dayandığı iki büyük boydan birisi olan Baharlu Türkmenleri de Hemedân bölgesinde tarih sahnesine çıkmışlardır. Baharlu-Yıva münasebeti Karakoyunlular'ın dayandığı boyu.ı Oğuzlar'ın Yıva boyu olduğunu göstermektedir.

Karakoyunte Hanedanının amca-oğulları olan ve Nahçıvıj •8üthleiiçukuru bölgelerinde oturan Sa'dlular'ın vartığı çok eski tariflere'inmektedir. s

Üçüncü büyük Yıva Türkmen Topluluğu Musul-Erbil bölgesinde görülmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi 1225-1258 yılları arasında Yıva Türkmenlerinin be-ği Süleymân-şâh olup, diğer Türkmen toplulukları üzerinde de otorite sahibi idi. Eski bir Türkrfe>ı yurdu olan Musul-Erbil bölgesini Karakoyühlala^kişlak olarak kul-lanacaklarâir?*

Karakoyunlu Siyasî Teşkilâtını Meydana Getiren Türkmen Boylan

Bir boylar Konfederasyonu olan Karakoyunlu devletine, Karakoyunlu kabilesi etrafında toplanan bazı Türkmen toplulukları siyasî bir hüviyet kazandırmışlardır, önemlerine göre bu Türkmen toplulukları şunlardır:

1. Karakoyunlu Kabilesi: Karakoyunlu hanedanının çıktığı kabiledir.
2. Sa'dlu Kabilesi: Karakoyunlular'ın en önemli kabilelerinden birisiydi. Karakoyunlu hanedanı ile akraba idi. Güney Kafkasya'da Sürmeli Çukuru, Erivan ve Nahçıvan bölgesinde yaşamakta idiler.
3. Duharlı Kabilesi: Erzurum ve Bayburt bölgesinde oturan bu kabile Osmanlı kaynaklarında Tokarlı olarak bilinmektedir.
4. Karamanlu Kabilesi: Bu kabile adını Karakoyunlu hükümdarı Kara-Yusuf'un emirlerinden olan Emir Karamân'dan ayrılmıştır. Gence ve Berdaa bölgesinde yurt tutmuşlardı. Karakoyunlular'ın yıkılmasından sonra Akkoyunlular'a cephe almışlar ve Safevî hanedanının ortaya çıkmasında büyük rol oynamışlardır. Safevî Hükümdarı Şâh Abbas zamanında yedi kızılbaş teşekkülünden biri olan Ustacalu boyuna Çakırlı bağlanmışlardır. Bugün Kuzey Azerbaycan'daki Gence ve Berdaa bölgelerindeki Karaman ve Karamanlu şeklindeki yer adları bu kabilenin hatıralarıdır.
5. Çakırlı (Çekirlü): Erdebil bölgesinde yurt tutmuş olan bu kabileyi Faruk Sümer Kürt menşeyli göstermiş olmasına rağmen, Z. Velidî Togan'ın belirttiği üzere Kıpçak Türkleri'ndendir. Kıpçaklar, Gürcüler'in müttefiki sıfatıyla Kafkasya'ya girmişler ve Tebriz çevresine yerleşmişlerdi. Daha sonra İslâmîyeti kabul eden Kıpçak Türkeri-Şems'üd-din II-din II-hükümdarlığında Azerbaycan'da bir atabeyük vücuda getirmişlerdi. Kengerlü, Karabörk, Karapapah, Becenefc, Koman, Koman-lu, Çoruk, Çakır ve Çatarlu kabileleri iste bu Kıpçak Türkleri'nin bakiyeleri'diler. ,
6. Baharlu Kabilesi iKarakoyunlular'mılkinci derecede önemli kabilesiydi. Karakoyunlu kabilesi ile doğrudan akrabaydılar. Hemedân bölgesinde yurt tutmuş olan Baharlu kabilesi, Akkoyunlu hakimîyetinden sonra doğuya çekilmiştir. Baharlu reislerinden Ali Şeker Bey'in ah/adından Bayram Han, Ekber Şah (1556-1605)'ın yakın adamlarından idi. Ayrıca Sakken' (Dahkân)'da Kutbşâhîler devletinin kurucusu olan Sultan Kulu (veya (Kut)'de Karakoyujular'dandı. Baharlu oymağından^ grup bugün Kazvin'in batısındaki Hamse vilâyetinde yaşamaktadırlar.
7. Alpağut Kabilesi: Karakoyunlu oymaklarındandır birisi olup, Kara-Yusuf zamanında Hemedân bölgesi AlpağutTürkmenleri'nin elindeydi. Safavîler devrinde Azerbaycan'da Berdaa bölgesine, Sa'd Çukuru ve Şirvan taraflarına yerleşmişlerdir.

8. Äyinlu Kabilesi: Doğu Anadolu'da varlığı bilinen bu aşiretin nerede yurt tuttuğu kesin tilaYak tespit edilememiştir. F/Bümer'e göre Kürt asıllıdır.

9. Ağaçeri Kabilesi: Kafkasya üzJnrîden Anadolu'yu vuku bulan Türk göçlerinden ikincisi Avrupa Hunları'na bağlı olan Ağaçeriler'in eseridir. Sasaoî kaynakları bunlara Ak-kaflan, Bizanslılar ise Akatzir adını vermektedirler. Azerbaycan'a yerleşen Ağaçeriler*Hi -bir kısmı 1180-1412 yılları arasında Halep ve Şam taraflarına göç etmişlerdir. Karakoyunlular'a bağlı Ağaçeriler'den bir grup ise XIII. yüzyıldan itibaren Maraş bölgesinde yaşamaktaydılar. Karakoyunlu devletinin kurucusu Kara Mehmed'in kızkardeşi Tatar Hatun bu Maraş Ağaçeri Türkleri'nin reisi ile evlendiril-miştir. Bugün İran'da Kuh-gilüye'de varlıklarını devam ettiren Ağaçeriler'in Karakoyunlular'a bağlı bu Ağaçeriler'in ahfadı olmaları kuvvetle muhtemeldir.

10.Hacılu Kabilesi : Döğcr Türkmen topluluklarındandır. Kerkük-Erbil bölgesinde yurt tutmuşlardı.

11.Döğcr Kabilesi: Karakoyunlu siyasî faaliyetlerinde rol oynamış olmakla beraber Suriye'de ayrı bir teşekkül olarak kalmışlardı.

12.Avşar KabilesiV Karakoyunlu Türkmen boylan arasında Avşar,TürklerFne de rastlanmaktadır

13.Bayramlı Kabiesi: Hoy Beyi BAYRAM Bey'in reisliğinde bulunduğu Türkmen topluluğudur.

14.Diğerleri : Süleymartfc Zirkî, Mahmudî vb. gibi Dağlı TOrk / (Kort Türkleri) topluluklarıdır.

Karakoyunlu Devleti (1365-1469)

ilhanlı.hakimfretinin '5 kavgalar sonunda yıkılmaya yüz tuttuğu sırada Karakoyunlular'ın Akkoyunlular ile birlikte tarih sahnesine çıktıklarını görüyoruz. İlhanlılar zamanında Doğu Anadolu, birisi merkezi Ahlat olmak üzere Van bölgesi eyâleti, diğeri merkezi Musul olmak üzere Diyarbakır, Mardin Muşut bölgelerini kapsayan iki askerî bölgeye ayrılmıştı. Diyarbakır vaftai Sutay (Ölrfi 1332}1roğlu t#fcı>"fcgay ilediğcr oğkt Barımbay'tian olan torunu torahim-şâh, Sutay zamanında Musul'dan Erzurum'a kadar genişlemiş olan eyâleti ele geçirmek için birbirleriyle mücadelede başladıklarında Karakoyunlular Hacı-Tugay'ı, Akkoyunlular İbrahfr-şâh'ı desteklemişlerdir. Bu taht kavgasını Hacı-Tugay kaybetmiş ve 1343 yılında yeğeni tarafından öldürülmüştür. Bu mücadele sonunda Karakoyunlular, Musul, Ven/GölÜ çevresi ve Erzurum'a, Akkoyunlular, ise Diyarbakır çevresine hâkim olmuşlardır.

İbrahim-şâh'ın 1350 yılındaki ölümü ve yerine geçen yeğeni, Hacı-Tugay'ın oğlu PFr Muhammed'in bi'1 nlrkmen emirftSaif Hüseyin bey tarafından öfdrülmisr ile bölgedeki Moğol hakimiyeti sona erdbBu tarihten itibaren başlayan Türkmen hakimiyeti, Hüseyin Bey'in 1351 tarihinde Karakoyuftlu Bayram Hoca tarafından öldürülmesiyle karakoyunlu oymağı çevresinde şekillenmeye başladı.

Türkmenler üzerinde Karakoyunlu oymağının hakimiyetini kuran Bayram Hocasın 1365 tarihine kadar kaynaklarda buğü bulunmamaktadır. Ancak bu tarihlerde Türkmenlerin Doğu ve Güneydoğu AnadoluŞfetusul ve çevresine tamamen

ha-

kim oldukları daha sonraki olaylardan anlaşılmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan'ın Türkmenleşmesi'nde büyük rol oynayan Karakoyunlular, aynı zamanda yaptıkları başarılı mücadeleleri ile de tarihe geçmişlerdir. Denilebilir ki büyük bir cihangir olan Timur'a karşı böyle bir mukavemet gösteren başka bir topluluk çıkmamıştır.

1365-1469 yılları arasında bir imparatorluk haline gelen Karakoyunlular'ın belli başlı hükümdarları şunlardır.

1. Bayram Hoca (1365-1380?)
2. Kara Mehmed Bey Durmuş (1380-1389 Nisanı)

Bayram Hoca'nın oğlu veya kardeşi-oğlu olduğu konusunda bilgiler vardır. Kesinlik kazanmamıştır.

3. Kara Yusuf Bey Bahadır (Nisan 1389-13/11/1420). Kara Mehmed oğlu.
4. İskender Bey (13/11/1420-1/4/1437). Kara Yusuf oğlu.
5. Sultan Muzaferiddün Cihan Şah (1/4/1437. -11/11/1467). Kara Yusuf oğlu.
6. Sultan Hasan Ali (11/11/1467 -1469 Nisanı). Cihan-şâh oğlu.

Karakoyunlular'dan günümüze çok az bir eser kalmıştır. Bunun başlıca sebebi, Karakoyunlular çağının Türkmenlerin bir yerleşme dönemi mahiyetinde oluşudur. Bir yandan Timur-oğulları ile yapılan mücadelede, diğer yandan Memlûklü Sultanlığı ile devam eden anlaşmazlıklara ilâveten Akkoyunlu Türkmenleri'nin düşmanlığı Karakoyunlu hükümdarlarının mimarî faaliyetlerini önlemiş görünmektedir. Ancak Karakoyunlular'ın büyük hükümdarı Cihân-şâh (1437-1467) devrinden bazı eserler günümüze kadar gelmiştir. Taht merkezi olan Tebriz'de Cihân-şâh adına yaptırılan Gökmedrese ve Muzafferiyeye medresesi ilk akla gelen önemli Karakoyunlu eseridir.

'»"©»e

■ •Hi<ı ijfc fetuft-gnJ3 Afrfito .

8. Akkoyunlular

AbdulhalûkÇAY

XIII. yüzyıl sonlarından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde varlıkları tespit edilen Akkoyunlular, 1469 yılından itibaren Karakoyunlu mirasına sahip olarak büyük bir imparatorluk haline geldiler. Akkoyunlu adı Karakoyunlular'da da olduğu gibi küçük bir oymağın adı iken bilâhare büyük bir siyasi kuruluşun adı olmuş ve kurdukları bu kuruluşta çeşitli Türkmen toplulukları yer almıştır.

napi i

■ñjA

Akkoyunlu Kabilesinin Menşei ve Teşekkülü :

Konar-göçer bir Türkmen topluluğu olan Akkoyunlular'ın adlarının'besledikleri sürülerden verilmiş olması kuvvette muhtemeldir. Çeşitli Farsça ve Arapça kaynaklar, Akkoyunlular'ın menşe'lerinden bilgi vermeksizin, Selçuklu ve Artuklu beğlerinden olduklarını ifade etmelerine karşılık bir Akkoyunlu tarihi olan Kitab-ı Diyarbekriye'de Akkoyunlular Oğuz Han neslinden indirilmektedir. Buna göre Oğuzlar'ın Bayındır boyunun bir oymağı olan Akkoyunlular'ın Peygamber devrinde (VII. yüz-

yıl) Kıpçak ülkesine, oradan da Ârran Ovası'na geldiklerini, Selçuklular döneminde

bu devletin hizmetine girdiklerini ve Diyarbakır bölgesinin kendilerine ikta olarak verildiğini kaydetmektedir.

Mükrimin Halil Yınanç, bayraklarında koyun resminin bulunduğunu ve koyunun totemleri olduğu için bu adla anıldıklarını belirtmektedir. Yınanç'ın bu fikrine katılmak mümkün değildir. Çünkü Türkler'de koyunun totem olarak kabul edildiğini belgeleyecek bir husus tespit edilememiştir. Ayrıca Akkoyunlu bayrağındaki koyun meselesini Osman Turan da tekrarlamış olmakla beraber Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e ait ve halen Topkapı Sarayı'nda bulunan Akkoyunlu bayrağında Bayındır boyunun dışında koyun vb. benzer bir şekle rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bu iddialar havada kalmaktadır.

Oğuzlar'ın Bayındır boyundan inen Akkoyunlular'ın tarih) 1300 yıllarından itibaren bilinmektedir. Akkoyunlular'dan bilinen ilk tarihi sima Tur-Ali Bey'dir. Karakoyunlu devletini yıkarak (1469) onun yerine büyük bir Türkmen devleti haline gelen Akkoyunlular'ın bu tarihe kadar başlarında bulunan reisleri şunlardır:

1. Tur-Ali Bey (7-1360): Babası Akkoyunlu Beylerinden Pehlivan Bey'dir. Kendisine bağlı Türkmenlerle Diyarbakır'da yurt tuttuğu bilinmektedir. İlhanlı Gazan Han (1248-1291)'a genç yaşta intisap ettiği ve onun maiyetinde Suriye seferine katıldığı bilinmektedir.

2. Fahreddin Kutlu Bey (1360-1389): Babası Tur-Ali Bey'den sonra Akkoyunlular'ın reisliğine gelmiştir. Devri oldukça hareketli geçmiş, Sivas hakimi Kadı Burhaneddin, Trabzon Rum imparatorluğu, Mısır Memlûk Sultanlığı ve amansız rakipleri Karakoyunlular'la mücadele etmiştir. 1389 yılında ölen Fahreddin Kutlu Bey'in mezarı Bayburt'un Sinor köyündedir.

3. Ahmed Bey (1389-1397): Fahreddin Kutlu Bey'in oğludur. Babasının ölümü üzerine Akkoyunlular'ın reisliğine getirilmiştir. Uzun süre Kadı Burhaneddin'in yüksek hakimiyetini kabul etmek zorunda kalan Ahmed Bey, 1397 yılında onun tarafından öldürülmüştür.

4. Fahrüddin / Bahaüddin Kara-Yülük Osman Bey (1397-1435): Akkoyunlular'ın Doğu Anadolu'da hakimiyetini perçinleyen reisleridir. Fahreddin Kutlu Beyin oğullarındandır. Rakipleri ve ağabeyi Ahmed Bey'i öldürten Kadı Burhaneddin'i mağlûp ve katletmiş, daha sonra Karakoyunlu Kara-Yusuffa Türkmenler üzerindeki hakimiyet ve Doğu-Güneydoğu Anadolu'yu elde etmek için amansız bir mücadeleye girmiştir.

5. Celâlüddin Ali Bey (1435-1438): Kara Yülük OSMAN Bey'in veliht tayin ettiği oğlu olup, babasının yerine Akkoyunlu reisliğine getirilmiştir

6. Nurüddin Hamza Bey (1438-1444): Kara-Yülük Osman Bey'in diğer oğludur.

7. Cihangir Bey (15/10/1444-1453): Celâlüddin Ali Bey'in oğludur. Hakim olduğu Orta'dan harekette Akkoyunlu beyliğini tekrar toplamayı başarmıştı.

8. Nusretüddin Ebû-Nasr Uzun Hasan Bey (1435-6/1/1478) : Akkoyunlular'ı ttr devlet haline yükselten, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey olmuştur. Karakoyunlu-lahnîfb^ho^mdIntîffiSn-şâh'ı (MBT^Türkistan hÜkümdâtı'Bbü Sald'i (1469) ortadan kaldırarak bütün İran'a, IrakV Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya sahip oldu. Batı Anadolu'ya doğru olan hedefi Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) karşısında aldığı Otlukbeli'^ 1 Ağustos Wr?3) yehflgisi ile «ftfceSiz kaldı. Bu yenilgiye rağmen ayakta kalmayı başaran Üzün Hasan, Orta ve Batı Anadolu'dan tamamen elini çekmekle beraber Tebriz taht menfezi olmak üzere diğer Akkoyunlu topraklarını elinden bırakmadı. 1478 yılında vefat eden Öziih Hasan, büyük devlet adamlığı vasfı yanında memlekette uzun süreden beri ihmal edilmiş olan imâr faaliyetlerine hız verdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu harap eden aşi ret kavgalarına, mera, otlak anlaşmazlıklarına son verebilmek için birçok kanunlar düzenledi. Bu kanunlar uzun süre bölgede "Hasan Padişah Kanunları" olarak anılagelmiştir. Osmanlılar dahi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirdikle ri zaman bu kanunlarda çok az değişiklikler yaparak yürürlükte bırakmışlardır.

9. Sultan Halil (6/1/1478-15/7/1478): Uzun Hasan Bey oğlu.

10. Sultan Yâkub (15/7/1478-24/12/1490) : Uzun Hasan Bey'in diğer oğlu olup, son dirayetli Akkoyunlu hükümdarıdır. Ölümünden sonra devlet inkirâza yoz tutmuştur--v

Sultan Yakub'dan sonra sırasıyla Sultan Baysungur (24/12/1490-1492 Mayıs), Sultan Rüstem (Mayıs 1492-1496 yılı başı), Sultan Dâmâd / Ahmed Göda^(1496 başı -1496); Sultan Mehmed (1498-1500), Sultan Elvend (1500-1504fr6uftan *Wii\$* rad (1504-1508) hükümdarlık yapmışlardır. Akkoyunlu devletine diğer bir Türk teşekkül plan Safevî hanedanı spn vermiştir...

Akkoyunlu Siyasi Teşkilâtını Meydana Getiren Türkmen Boyları:

1. Bayındır Boyu : Akkoyunlu hanedanının çıktığı Oğuz topluluğudur.

2. Pürnek (veya Pornak) Kabilesi: Akkoyunlular'ın güçlü bir oymağı idi. Halen günümüzde SefimSn kuzeyinde varitMafli^örtlrtektedir. Bu ^^İtfbfe^de köy vardır.

r.f. Musullu Kabilesi: Akkoyunlular'ın güçlü oymaklarının ikincisidir.

* Hamza-Hacılı, Kara-hacılı, İzzeddin Hacılı kabileleri jkinci derecedeki oymaklardandı.

6. Halep Türkmenleri : fiühların büyük bölümünü Afşar Tûrkrnehleri teşkil etmekteydi. Bunlar arasında da bilhassa Mansûr Beye bağlı AfşarJar, Kutbegilüler adı verilen Afşar Topluluğu ile Bayatlar'ı zikretmek gerekir.

Akkoyunlular güçlendikçe konfederasyona çeşifli Türkmen toplulukları da katılmışlardır. Bunlar arasında Dulkadırlu ulusu, Çepniler, Ağaçeri, Kaçar, Döğer topluluklarını sayabiliriz.

VII. İslâmî Türk Devletlerimle Kültür ve Teşkilât**»

İbrahim KAFESOĞLU

Türk tarihinin bu safhasında kurulan siyasî teşekküller artık 'Bozkır ili" değildir. Sosyal durum, iktisadî hayal, idarî ve askerî yönlerden olduğu gibi, dil, edebiyat, san'at itibarıyla Türkler yeni bölge ve kültür şartlarının gerektirdiği telâkkilere de uymuşlar, dolayısıyla eskisinden oldukça farklı bir hüviyete bürünmüşlerdir. Bu şartlardan biri, İslâmiyetin, dünyevî faaliyetleri de kadrolayan kitabî bir din olması, diğeri de yerli halkın, islâmî akîde ve müesseselerle birlikte, eski İran (Sâsânî) geleneklerinden bir kısmını yaşamakta devam etmesidir. Türkler, yukarıda defalarca işaret edildiği gibi, doktrinci değil, fakat, tutumlarını çevrenin siyasi, içtimaî ve kültürel muhtevasına göre ayarlamakta mahir idareciler olduklarından, hâkimiyetleri esnasında, müslüman kütellerce alışılmış ve onları tedirgin etmiyen gelenek ve kuruluşlara müdahale etmemişlerdir. Bu itibarla: Sosyal tabakalaşmanın devamı, halk dili Farsça ile Kur'ân dili Arapçanın konuşma ve yazışmada kullanılması, edebiyatta, dinî ve ilmî eserlerde bu dillerin geçerli olması, Türk idareciler tarafından islâmî isimler, unvanlar, lâkaplar alınması, mevcut hükümet teşkilâtının adları ile birlikte muhafaza edilmesi, devleti koruma hizmetine yerli unsurların iştirak ettirilmesi ve islâmın inanç ve ideallerinin devlette hâkim bir manevî güç durumuna yükselmesi bu Türk siyasî teşekküllerinin özellikleri olmuşlardır.

Fakat bu Türk devletleri tam bir islâm devleti" de değildir. Aradaki farklar temelde ve özde olduğu tefe! m'üTfimdRr.^Rfrk-Islâm devletinin islâm devletinden ayrıldıÖfHbktâlar-özMkte: Hükümranlık anlayışı, devlette askerî karakter, cemiyette di-

(*) Bu bahiste Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletleri teşkilat ve kültürü dahil değildir.

nî davranış, toprak rejimi ve sosyal haklarda belirir. O hâlde bu Türk devletleri islâm dininin hâkim bulunduğu ülkelerde mevcut "kültür çevresi" değerleri ile, Bozkır Türk siyasî, sosyal, hukukî örf ve geleneklerinin birbiri ile ahenkli şekilde kaynaştığı kendine has karaktere sahip teşekküllerdir.

Bu kaynaşma tabiatıyla pek kolay olmamış, uzunca bir geçiş merhalesini gerektirmiştir. Türkler'in münferiden veya küçük aileler hâlinde hilâfet hizmetine girmeleri bir yana bırakılırsa, ilk Islâm-Türk siyasî kuruluşu olan Kara-Hanlılar zamanı bu. "geçiş'in devlet seviyesindeki devresini teşkil eder. Gerçekten Orta Asya'da halkı yüzde yüze yakın Türk asıllı bir sahada kurulduğu için siyasi, içtimâî ve hukukî yönden Türk olan bu devlet, dinî açıdan islâmiyeti temsil etmekle, Türk-Islâm cemiyet tipine doğru köprü vazifesini görmüş bulunuyordu. Gelişme Selçuklularla tamamlandı. Gazneli devletinde bu sonuç alınamazdı, çünkü yabancı etnik kütle üzerinde ancak ince bir tabaka meydana getiren ve Islâm dünyasının kenarında faaliyete geçen Gazneli idarecilerinin bir yandan yerli unsura dayanmak mecburiyeti, diğer taraftan siyasetlerinin daha çok dışa (Hindistan'a) dönük bulunması onları böyle bir imkândan yoksun bırakmıştı. Halbuki Selçuklu Devleti «üslûman ülkelerin ortasında kurulmuş ve bütün siyasî, iktisadî, dinî icraatı doğrudan doğruya bu memleketlerin meselelerine, Türk ve yerli müslüman halkın arzu ve ihtiyaçlarının tatminine yönelmişti. Böylece, bilhassa bahis konusu "kaynaşma'yı gerçekleştirmek suretiyle Türk-Islâm devlet ve cemiyetini yaratmağı başaran Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanı, sonraki bin yıllık tarihe damgasını vuran bir 'büyük çağ' vasfını taşımaktadır.

1 • Hükümlerlik a -

Umumî Durumu

Kara-Hanlı devletinde "Arslan Han" unvanlı 'büyük hakan' ülkenin doğusunu, onun yüksek hâkimiyeti altında "Buğra Han" unvanlı diğer bir han da batıyı idare ediyordu. Buğra Han'lar Tamgaç (Tafgaç, Tabgaç) Han unvanını da kullanıyorlardı. Sonra "İlig'ler ve "Tegin" diye anılan şehzadeler geliyordu. Sonuncular arasında Yınal-tegin, Yıgan-tegin gibi kademeler vardı. Tegin'likten İlig'liğe, sonra Buğra Hanlığa ve nihayet Arslan Hanlığa yükselmek suretiyle memleketi idare eden hanedan üyelerinden kendilerine vazife verilenler, bölgelerinin merkezlerinde (Balasagun, Özkend, Kâşgar, Sayram, İlâk, Buhara vb.) bir miktar askerî kuvvet bulun* duruyor ve merkezî hükümetin teni ile kendi adlarına para bastırıyorlardı. Başkentte hakanlara vekâlet edenler Erkin, Sağun vb. gibi unvanlar alırlardı. Başında, Kaşgarlı'ya göre, halk arasından yetişmiş 'vezirlere verilen "Yuğruş" unvanlı bir zâtın bulunduğu bir danışma kurulu veya devlet meclisi vardı. Bu hey'et ile hakan arasındaki irtibatı Tayangu (hâcib, ulu hâcib) sağlar, memleket içi ve dışı yazılı münasebetler Bitigci tarafından, mâliye işleri Ağıcı tarafından düzenlenirdi. Görülüyor ki, Kara-Hanlı devletinde idare Bozkır İli'nin devamı mâhiyetinde idi. Yalnız teşkilâtın üst kademelerinde, eski 'hakan' yerine Arslan Han, Yabgu yerine Buğra Han, Şad yerine İlig Han gibi baz»istilah değişikliği olmuştu. Islâmî açıdan görülen yeniliklerde, islâm devletinde meşruiyetin şartı olarak, hükümdarlığın halife tarafından tasdiki, ülkede halife adına hutbe okutulması, parada halifenin adının zikredil-

mesi, bir de, hakanın başı üzerinde çetr (sırmalı kadifeden şemsiye. Hâkimiyet alameti idi) taşınması, idi. islâmiyeti ilk kabul eden Satuk Buğra'dan itibaren han'lar müslüman iğim ve lâkapları almağa başlamışlar, fakat Sultan unvanını ancak 13. yüzyıla doğru kullanmışlardır.

Kara-Hanlı devletinde hükümlerlik, esasta, Bozkır İli meşruiyet prensibine dayanıyordu. 1070 yılına doğru Kâşgar'da azıldığı bilinen ünlü siyâset kitabı Kutadgu-Bilig'de bu husus belirtilmektedir. Şeriat, hilâfet gibi islâm devletinin temel unsurlarından, Kur'an'dan, hadîsten ve dinî-hukukî islâm müesseselerinden bahsedilmeyen ve ahalinin bir islâm cemiyetinden ziyade Türk topluluğu vasfında tanıtıldığı bu eserde meşruiyet eski Türk 'ku' ve töre' telâkkilerine dayandırılmıştır. Bilindiği uzara, hükümlerlik Tanrı bağıışı kabul etmekle birlikte töre hükümleri ye sınırlayan bu anlayışın eski Hind-Iran telâkkisi Ve-bir ilgisi mevcut değildir.

Daha ziyade mahallî bir islâm devleti durumundaki Gazneliler'de, hükümdarlığı hilâfet makamınca tasdik edilen ve halifeden çeşitli lâkaplar alan Mahmûd "Suttan" unvanı ile tevcih edlfen hükümdar olmuş, sonra bu tâbir bütün islâm devleti başkanları tarafından resmî unvan olarak kullanılmıştır. Ancak siyasî gelişme yönünden Selçuklu İmparatorluğunun devamı olup, şeklen de olsa onun-yüksek hâkimiyetinde birer idarî otorite vasımı muhafaza eden Atabeylikler ve Arap, İranî değil Türk unvanlarının taşındığı Anadolu Türkmen Beyliklerinde "Sultan" unvanı mevcut olmamıştır ki, bu da, bütün Orta-Doğu bölgesine yayılmış çeşitli siyasî kuruluşların, bu arada Anadolu Selçuklu kolunun, meşru hükümlerliğini kendi üzerinde taşıyan Büyük Selçuklu İmparatorluğunun oynadığı merkezî rolü ortaya koyar.

Selçuklular başlangıçta eski Gök-Türk devlet telâkkisi ve teşkilâtının tatbikçisi olan Oğuz-Yabgu devletinin izinde idiler. Başta Yabgu vardı. İnal, Yınanç ve Bey unvanlı hanedan üyeleri onun etrafında idarî sorumluluğa iştirak etmekte idiler. Fakat Horasan'a geçtikten sonra değişiklikler belirdi. Gerçekten 1040 Dandanakan savaşının en mühim neticesi olarak Horasan'a Selçuklu yerleşmesi Türk-Islâm devlet ve cemiyetinin teşekkülünde en tesirli hâdise vasfında görünmektedir. Nişâpûr, Merv, Serahs, Tûs ve Belh gibi büyük iskân mahallerini (şehirleri ve civar köyleri) içine alan Horasan kıtası, aynı zamanda kır sahalarının genişliği ve otlakları ile Bozkırlı nüfusu en iyi şekilde barındıracak bir ülke olduktan başka, Türkler'in kalabalık koyun, siğir, at sürülerinden elde ettikleri mahsûller de şehirli ve köylü ihtiyaçlarını karşılaması ve yerli el sanatlarına ham madde teşkil etmesi itibarıyla bölge iktisadiyatını tamamlayacak mahiyette idi. Böylece Selçuklu kütlelerinin asıl göç sebepleri olan yer darlığı ortadan kaldırıp geçim sıkıntısını gideren Horasan, ayrıca, Ortaçağ dünya ticaretinin belli başlı noktalarından biri olarak da büyük değer taşıyordu. Bilhassa ana yolların birbiri ile kavuştuğu Nişâpûr şehri, dolayısıyla strateji yönünden de çok ehemmiyetli idi. Islâm doğunun seçkin siyaset, idare, edebiyat ve ilim adamlarını yetiştiren zengin kültür merkezi Horasan, saydığımız bu özellikleri yüzünden, civar devletler arasında (Kara-Hanlılar, Sâmanîler, Gazneliler) şiddetli rekabet mevzuu olmakta ve Selçuklular için de şüphesiz erişilmesi gerekli ana hedef sayılmakta idi. Bunu teşvik eden diğer bir husus da Horasan ahalisinin kısmen Türk oluşu idi. Selçuklular'dan önce de burada Türkler yaşamakta idi. Esasen tanınmış Arap yazarı El-câhiz (ölm. 869) ile El-Bîrûnî (ölm. 1051) nin kayıtlarına

göre, Horasanlılarla nehir (Ceyhun) ötesindeki Türkler arasında umumî telâkkiler ve yaşayış bakımlarından büyük fark yoktu. İşte bu İktisadî, askerî, kültürel ve kav-mî hususiyetleriyle Horasan kıtası, Selçuklu devletinin sağlamlaşmasını temin etmiş ve sonra asırlarca sürecek Orta-Doğu Türk hâkimiyetinin karakterini çizmiştir.

Sosyal ve fikrî hayat itibarıyla "yerleşik" kültür değerlerinin yaşadığı şehir ve kasabalarında Abbasî hilaf etince temsil edilen Doğu - İslâm inanç ve davranışlarının hüküm sürdüğü, aynı zamanda, açıklamağa çalıştığımız geniş imkânlar dolayısıyla bu kültürün boyuna geliştiği Horasan çevresinde Bozkırlardan gelen Selçukluların devlet kurabilmeleri ancak islâmiyetin ve mahallî hususiyetlerin değerlendirilmesi ile mümkündür ve binlerce yıllık bir idarecilik geleneğine sahip Selçuklu başbuğları da bunun farkında idiler. Nitekim İslâm'da ve TürR'de ortak telâkki olan adalet ve nizama gösterilen saygı daha 1038 yılında, Tuğrul Bey'in öncüsü sıfatı ile Ni-şâpûr'a gelen İbrahim Yınal'ın konuşmasından anlaşılabilir* Yınal'a göre-, o zamana kadar etrafta görülen asayişsizlik 'küçük adamların' işi idi. Fakat artık "âdil padişah" Tuğrul Bey'in idaresi sayesinde kimse nizama bozmağa cesaret edemiyecetti. Tuğrul Bey Nişâpûr'a gelince, meşhur kadı Sâid'in tavsiyelerini dinledi ve işlerin düzenlenmesini Ebu'l-Kaasim'ul-Kevbanî adlı yerli bir idare adamına havale etti. Bu zatın ilk Selçuklu veziri olarak gösterilmesi ve arkasından diğer yerli vezirlerin iş başına getirilmeleriyle de beliriyor ki Horasan'da, şeriat ve teşkilât gelenekleri ile bir doğu-islâm devletinin temelleri atılmakta idi. Tuğrul Bey 'sultan' unvanını almış, .islâm ad ve lâkapları kullanmağa başlamış, Oğuz "Yabgu" unvanı yerine "melik" tabiri geçmişle hükümet islâm örneğine göre teşkilâtlandırılmağa başlamıştır.

■ İslâm Âme (Kamu) Hukukunda Değişiklik i

Fakat bu devletin, hilâfet merkezine uzaklığı yüzünden aynı bölgelerde meydana çıkan Tahirîler, Saffârîler ve Sâmânîler gibi müslüman-İranlı devletlerden çok farklı yanları vardı. Aşağıda açıklayacağımız Türk özellikleri dışında, bu fark başta hükümlerle anlaşıyor: Bilindiği üzere islâmiyette devlet başkanı (halife), Allah'ın elçisi (resul) olan Peygamberimize vekillik ettiği için "bütün müsülmanların başı" (Emîr'ül-mü'minin) diye anılır ve o, insanların dünya ve ahiret bütÜh işleri dahil, kâinat nizamının, Allah kelâmı (Kur'ân) nın emir ve nehiyleri (şeriat) dairesinde, idaresinden sorumlu bulunurdu. Halbuki Türk hükümdarı Tanrı bâölşî "kut" yolu ile yalnız yeryüzündeki insanları idare etmekle vazifeli idi. İşte hâkimiyet anlayışındaki bu ayrılık islâm tarihinde ilk defa Büyük SelçûMu İmparatorluğa çağında ortaya çıkmış ve Türk hükümdarları dünyayı idare etme&salâhly&tni halife devletleriyle kendi uhdesinde muhafaza etmişlerdir. Daha önceMslâm devletlerinde, hattâ Gazneliler'de bile devlet başkanları 'islâm halifesine bağlı birer müslüman emir' dururfiunda iken ve halifenin yüksek otoritesini tanıyarak her türlü icraatında dinî hükümler çerçevesinde kalmağa, dünya meselelerini de şeriat ahkâmına göre yürütmeğe gayret ederlerken, Selçuklu sultarÛn- hürmette kusur etmedikleri halifeyle sadece muhterem bir vatandaş addediyorlar ve hilâfet başkenti Bağdad'a Türk imparatorluğunun bir şehri gözü ile bakıyorlardı. Bozkır Türk devletlerinde (Gök-Türkler, Hazarlar vb.) dlrff tolerans seMfode, hattâ Kara-Hanlılar'da Türk meşruiyet prensibi olarak görülen, dünya işlerinin din işlerinden ayrı tutulma-

sından ibaret bu eski Türk geleneği 1055'de Bağdad'a giren Sultan Tuğrul Bey'in, halife El-Kaaim bi'emrillah'ın para ve erzak tahsisatını artırarak, saltanat meselelerini kendi üzerine alması ile fiilen yürüdüğe konmuş, böylece islâm âme hukukunda çok mühim bir değişiklik meydana gelmiştir ki, halife ile sultanı, biri dinî, öteki dünyevi olmak üzere birbirine denk iki baş kabul eden bu yeni anlayışa göre, Türk hükümdarı artık 'halifeyle bağlı bir müslüman emiri' değil, fakat saltanatın gerçek sahibi ve dünya işlerinden tek sorumlu şahıs idi. Yalnız şeriat ite meşgul olan halifeler ise merkezî hükümet tarafından kendilerine verilen araziden geçim ve gelirlerini sağlıyorlardı ve hattâ zaman, zaman halifenin sultan tarafından tanınması gerekiyordu. Abbasî halifesinin dünya işlerinden uzak tutulması hususunun, Selçuklulardan önce Buveyhîler idaresinde tatbik edildiği, dolayısı ile halifenin buna esasen yabancı olmadığı görüşü meseleyi açıklamağa kâfi değildir. Sünnî Abbasî hilâfeti şiarma itibar etmeyeceği tabii olan şü Buveyhî devletinin; gerçekte, islâm âme hukukuna göre, toif "emir" i durumunda bulunduğu Mısır'daki şffâtımî hali-fejjTjin direktiflerinden harice çıkamayacağı unutulmamalıdır. Şüphesiz ne Buveyhîler, ne de yukarıda adlarını sıraladığımız islâm devletleri bugün "lâiklik" diyebileceğimiz kavram ile ilgili bir fikrî esasa sahip değildirlere. Selçuklular'da ise, dinî tolerans sınırlarını çek aşan bu tatbikat Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da hilâfet sarayında ihtişamlı bir tören ile halife tarafından "Dünya hükümdarı" ilân edilmesi (20 ocak 1058) ile meşruiyet yönünden tescil edilmiş oldu. Bundan dolayı Sultan Me-likşah medenî hukuka ait yeni kanunlar çıkarabiliyordu. Ülkeye geniş ölçüde vicdan hüfrfryeti getiren bu prensip bir yandan ilim, fikir ve edebiyat sahalarında serbest gelişmeye daha çok imkân vermiş, bir yandan da islâm memleketlerindeki çeşitli mezhep; tarikat mensuplarıfute gayri müslim unsurların (Zımmîlerin) tslâmî hukuk kaidelerine tâbi olmak mecburiyetlerini hafiflettiği için, devlet sınırları içinde hristiyan, GÜjicü, Ermeni, Süryanî, Pavlikyân, Musevî bölgelerindeki, kalabalık teb'anın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardım etmiştir. Bu durum özellikte 12. yüzyıla doğru Orta-Doğu siyasî haritasında dikkati çekecek kadar belirlidir. Selçuklular'dan önceki doğu-islâm dünyasında: Mâveraünnehir ve Horasan'ın bir kısmında Sâmânîler, Sistan'da Saffârîler, Fars'da Şebânkâre, Curcân havalisinde Sîmcûrîler ve Ziyârlar, fîjâzenderan'da Bâvendîler, Rüstemdâr'da Pâdûspântter, Nihavend'de Hasenveyhîler, İsfahanda ve Hemedân'da Kâkûyîter, Şirvan'da Şhrvansahlr, Erranda Şeddadiler, Derbend'de Hâşimîler, Kuzey Suriye'de Hamdânîler Musul'da Ukayîfler, Diyarbakır ve Meyyâfârikînde Mervânîler, H&teb'döMirdâsiler Hille'de Mezyedîler ve Bağdad ile Irak-ı Arab'da Buveyhîler gibi birbirine karşı cephe almış mahalli hâkimiyetlerin yarattığı siyasî düşmanlık ve aynı zamanda türlü inanç ve mezheplerin halk arasında meydana getirdiği münserfet ite, Selçuklu İmparatorluğunun geliştiği zamanlardaki siyasî ve manevî bjdtk **Kutadgu-Bilig** deki Türk Bey'i (hükümdarı) hakkındaki tavsifin en iyi ifadesidir. Tarttı! kaynaklarda çoğu "Es-sultan'ül'dil" diye anılan Türk devlet başkanları, h>* ve adalet "kanunlarını" yürütmekte oldukları için türig din, mezhep ve telâkkiye bağlı kütleler huzur içinde günlük hayatlarını devam ettiriyorlardı. İmparatorlukta ve diğer TORk-İslâm siyasî teşekküllerinde-halkın dinî duygusunun tahriki ite meydana gelen Ba-'Saî İsyanı (1239) ile istilacı Moğollar'a karşı direnme gayretleri dışında-görülen bazı iç mücadele hareketleri, bilindiği üzere, bilhassa şehzadeler arasında beliren

hâkimiyet ihtisasının sonucu idi ve Türk hükümrânlığındaki 'kut* prensibi dolayısıyla halk bu gibi meselelerle fazla ilgilenmiyordu.

Buna karşılık, Selçuklu İmparatorluğu parçalandığı zaman, idarenin zaafından faydalanarak eski dünyevî iktidarı tekrar kurmak isteyen halifelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında ve bilhassa halife En-Nâsir li-dinillah (1179-1229) in Harezmşah imparatorluğunun çöküşü, İslâm-Türk ülkelerinin Moğol istilâsı altına düşüşünde oynadıkları menfî rol hatırlanmağa değer. Diğer taraftan .Mısır Türk Sultanı Bay-bars Abbasî ailesinden birini (El-Mustansir bi'llah) hilâfet tahtına oturtmuş (1261), Delhi sultanlığında da aynı "lâik" görüş yürürlükte kalmıştır. Ala'üd-din Kalaç'a göre, devlet ile şeriat ayrı şeyler olup, biri hükümdara, 07 diğeri kadı ve müftülere âit işlerdir. Netice olarak, Türklerin islâm dünyasına getirdiği bu prensip, yâni âmme menfaatlerini korumakla vazifeli devlet otoritesinin herşeyden üstün olduğu düşüncesi, bütün Türk-islâm devletlerinde hâkim olmuş, tamamıyla şeklî mahiyette saltanatları tasdik, hil'atler, unvan vermekle yetinen hâlifeler dünya işlerine karıştırılmamıştır.

Hükümrânlık bahsinde sultan zevcelerinin durumu da dikkat çekicidir. İslâm âmme hukukunda yeri olmayan hâtûnların Türk-islâm devletlerinde eski Türk geleneği icabı otoritelerini yürütmeye çalıştıkları görülür. Meselâ Tuğrul Bey'in hanımının bu ünlü sultan üzerindeki nüfuzu kaynaklarda belirtilmiştir. Suttan Melikşah'ın zevcesi, Kara-Hanlı prensesi, Celâliye (Terken) Hâtûn da devlet idaresinde çok tesirli idi. Siyâsî temasların bazan önce bu hâtûnla yapılarak olgunlaştırıldığı bilinmektedir. Kaynaklar bu hâtûn'un ayrı bir dîvân'ı (hükümet) olduğunu da kaydederler. Fakat bu yönden Harezmşah Ala'üd-din Tekiş'in hanımı ve Ala'üd'in Muhammed Harezmşah'ın annesi, Kanglı prensesi, Terken Hâtûn bilhassa mühimdir: Ayrı Dîvân'ı, ayrı sarayı vardı ve sultanın emirleri bu hâtûnün İmzası olmadan geçerli sayılmıyordu. Harezmşah Muhammed, iktidarının sonlarına doğru Semer-kand'a çekilerek başkendi Gürgenc'i ona bırakmak zorunda kalmıştı.

c • Cihan Hâkimiyeti

Bozkır Türk devleti başkanının vazifelerinden sayılan "cihana hâkim olma" düşüncesi Türk-islâm devletlerinde de yaşamakta idi. Oğuz Kağan destanından ve Uygur hükümdar ailesinin menşei efsanesinden başka Batı Hun İmparatoru Atillâ, Hun Başbuğu Uldız, Gök-Türk sınır kumandanı Türk- şad haklarındaki tarihî vesikalarda ve Orhun kitabelerinde görülen "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" dünyanın, töre'ye göre, Türk hükümdarı tarafından idare edilmesi ülküsü olan eski Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi Selçuklu çevresinde bütün canlılığını muhafaza ediyordu. Eserini 11. asrın 2. yarısında yazmış olan Kâşgarlı Mahmûd şöyle demektedir: Tanrı devlet güneşini Türkler'in burcunda doğdurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devletleri onun saltanatı etrafında döndürmüş, Türkler'i yeryüzünün hâkimi yapmıştır. Peygamberimizin: "Benim Türk adında bir ordum vardır" dediğini nakleden Kâşgarlı'ya göre, "Türk" adı Tanrı tarafından verilmiştir. O zamanın umumî efkârında yaygın olduğu anlaşılan bu düşüncenin siyasî sahalarda da yankıları görülmekte idi. Tuğrul Bey'den sonra, yine halife tarafından doğunun ve batının hâkimi ilân edilen Büyük Sultan Melikşah (25 nisan 1088) ölümünden az önce Bağdad'da topladığı harp meclisinde Mısır'ın ve bütün Mağrip kıtasının zap-

TÜRK TARİHİ

tını planlıyor, oğlu Sultan Sencer de halifeye gönderdiği 1133 tarihli mektubunda "Ulu tanrının lütfü ile cihan padişahlığına yüksettiğinf yazıyordu. HOİger taraftan Muhammed Harezmşah Suriye, Mısır ve civarının zaptını tasarlıyordu.

Feth edilecek ülkelerin önceden haneden üyeleri arasında bölüştürülmesi de cihan hâkimiyeti ülküsünün tatbikatından idi. Oğuz destanındaki ok motifi, Uygur efsanesinde kardeşlerin belli bölgelere sevk edilmesi,.. Gök-Türk kitabelerinde, zaptı düşünülen istikamete prensler âyini ile, Selçuklular'ın Dandanakan savaşının hemen arkasından toplanan mecliste fütihat yönlerinin ve buralara gönderilecek başbuğların seçilmesi arasında bir aynılık mevcuttur. Ayrıca, Selçuklu idaresi tarafından şuurlu bir şekilde batıya, Bizans sınırlarına yığılan ve son derece ehemmiyetti tarihî sonuçlar veren Türkmen göçlerinin mümkün kıldığı Malazgirt muharebesini takiben Anadolu'nun fethi de aynı ülkünün zafer halkalarından biridir.

Bilindiği üzere, bütün insanlığa şâmil olan semavî dinlerden her birinin gayesi, itikatlarını her tarafa yaymak suretiyle dünyayı kendi iman sistemleri kadrosuna almak olduğundan, İslâm halifelerinin vazifesi de insanları İslâm dininin kardeşlik bayrağı altında toplamaktı. Ancak cihan hâkimiyeti ile bu dinlerdeki telâkki arasında yine esastan bir fark vardır. Dinlerde insanların kardeşliği ve hak eşitliği her dinin kendi iman şartları ve âmel-kaidelerine bağlanmakta ve meselâ İslâmiyet ve Hıristiyanlık dışında kalanlar ikinci dereceden insanlar sayılmakta iken, Gök-Türk kitabelerinde açıkça ifade olunduğu üzere, Türk anlayışında, yeryüzünde mevcut insan cinsi bir bütün olarak göz önüne alınıp, topluluklar arasında sosyal, kültürel, dinî herhangi bir kademe kabul edilmemekte ve herkese eşit muamele, hak ve adalet tanınmaktadır. İslâm devletlerinde feth edilen ülkeler islâm dinine döndürülmeğe ve Kur'ân dili Arapçanın yayılmasına çalışıldığı ve bu, bir vazife olduğu hâlde, Türk-islâm devletlerinde çeşitli din ve mezhepten kütelerin, kültürlerine mü-dahaile edilmeksizin yaşamalarının sağlanması, Selçuklulardan itibaren bütün Türk İslâm siyasî teşekküllerinde görülen Türk hükümrânlığında cihan hâkimiyeti prensibinin özelliği mahiyetindedir.

d • Ülkenin Taksimi Meselesi«

İslâm-Türk devletlerinde ülkeden bir bölgenin idaresi verilen haneden üyeleri 'melik* diye anılırlardı. Bunlar imparatorluk başkentindekine benzer bir hükümet kuruluşuna, dolayısıyla ayrı Vezir" lere, atabeylere, ayrı askerî kuvvetlere sahip olmakla, halife, sultan ve kendi adlarına hutbe okutmakla, 'nöbet' çaldırmakla ve izne bağlı olarak para bastırmakla beraber, merkezdeki sultan tarafından temsil edilen yüksek iktidarı tanırırlar, re'sen idare ettikleri savaşlarını ve siyasî temaslarını, imparatorlukça düzenlenen ana siyaset çereçevesinde yürütürlerdi. Aksi hareket edenler takibata uğrardı. Melikler değişikçe veya bölgelerinde daralma veya genişleme oldukça vazife, yetki ve sahalanna ait fermanların suttan tarafından yenilenmesi lazımdı. Veliahlık müessesesi "Bozkır" devresinden beri (babadan oğula, oğul sabî ise, kardeşçe) devam etmekte birlikte, haneden mensuptan aileden intikal eden "kut'un kendilerinde de mevcut olduğu düşüncesi ile yüksek ikadan almak gayretine girişirlerdi ki, huzursuzluklara yol açan bu mücadeleler sonunda tah-ta fiilen hakim olanın gerçek "kut" ile donatılmış bulunduğu inancı ite onun

etrafında toparlanırlardı. Böylece gerçekleşmiş bir düzene karşı direnenler "asî" sayılarak te'dibine çalışılırdı. Bu itibarla.Kara Hanlılarda, Selçuklularda ve Harezmsahlar'da sık görülen, taht kavgalarının mekanizması yanlış tefsir edilmemizi ve müstakâr devlet nizamının kurulduğu zamanlarda çeşitli bölgelerin başında bulunan hanedan üyeleri, yüksek otoriteye bağlı melikler olarak, imparatorluğun idaresinde ve fütuhatta ortaklaşa mes'ûfiyet taşıyan idareciler sayılmalıdır. Nitekim Sultan Melikşah'ın vefatı (1092) ile merkezde iktidar boşluğu hasıl oluncaya kadar imparatorlukta hükümrânlık zedelenmemiş, devlet bütünlüğü bozulmamış, hattâ bir nesil sonra bile Büyük Sultan Sencer Anadolu Selçuklu hükümetini hukuken kendine bağlı düşünmüş, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan 1185 sıralarında ülkesini 11 oğlu arasında "bölüşürdüğü" hâlde, Anadolu" 11 devlete ayrılmamıştır. Ancak, tıpkı Bozkır ilinde olduğu gibi, merkezî iktidar ortadan kalktığı veya devlet istiklâlini kaybettiği zamanlarda parçalanma görülmektedir. İslâm dünyasında 4 Selçuklu devleti, Doğu Anadolu Türkmen Beylikleri merkezî iktidar zaafa uğrayıp çöktüğü için meydana gelmişler, sonraki Anadolu Beylikleri de Anadolu Selçuklu devletinin Moğol tahakkümü altına düşmesi üzerine bu istilâcılar uzun müddet tanımağa razı olmayan uc lürkmenleri tarafından geliştirilmişlerdir; tıpkı 630 yılında Çin hâkimiyetine giren Gök-Türk devleti içinde, kendi başlarına devletler kurmağa girişen Hazarlar, Oğuzlar, Kartuklar, Türgişler gibi.

Yalnız Hindistanda ve Mısır'da durum biraz farklı görünmektedir. Delhi suftarlığında idare başına birbiri arkasından birkaç aile gelmiş, Mısır devletinde de kabiliyetli şahsiyetler ordunun tasvibi ile sultanlığa yükselmiş ve ancak Kalavun'dan sonra devamlı hanedan kurulabilmiştir. Bunlar herhalde, biftırf Türkistan'dan diğerinin Kıpçak bozkırlarından devamlı olarak gelen kuvvetlerle beslenmenin sonucu devfette yeni yeni güçlerfitreydana çıkması ile açıklanabilifvfitelim "Orunlular ve Akşidliler (ihşidiler) böyle bir ikmâl'desteğinden mahrfm olduklan İlfm ömürleri kısa sömüştü, buna karşılık Selçuklularına'devirlerinde çok katabahk Türkmen kütlelerinin batıya akışları (yalnız AnadofaYa 550-600 bin kişi Civarında) burada (Türk devletinin istikrarın» sağladığı gibi Anadolu'nun çabucak Türkmeniesmesini mümkün kılmış, fakat Orta Asya'da Jırjuriiktidarının kurduğu baraj yüzünden ikmâlsiz kalan Delhi sultanlığında hâkimiyet yabancılara geçmiştir. Mısır'da ise gittikçe azınlıkta kalan Türk unsuruna karşılık bilhassa Çerkesler'in çoğalması iktidarın Çerkeş Kölemenleri'ne geçmesi sonucunu vermiştir.

2 - Teşkilât

İslâm-Türk devletlerinde makam ve memuriyet adlarından ve vezir Nizam *Ö-muJK'ün *Siyasetname*'sinden anlaşıldığına göre, hükümet teşkilâtı ve ordu kuruluşunda, esas itibarıyla İslâm-iran geleneğini devam ettiren Gazneli Türk devleti, Selçuklular ve dolayısıyla sonraki bütün Türk-İslâm siyasî teşekküllerine örnek olmuş durumdadır. Bununla beraber, Selçuklu devrinde Atabey, subaşı, çavuş, tuğra, ulag, cufga vb. gibi teşkilâtla ilgili Türkçe terimler yaşamıştır. Ayrıcabeyleri da-ima Türjl unvanları taşınan Türkmen Beylikleri dışında, Türkistan'ın devamlı tesiri Ut, Delhi Sultanlığı'nda, hiç olmazsa terim olarak Türk unvanları uzun müddet görülmüştür. Meselâ eski "yabgu" tâbirinin yerine geçen "melik" sözü

umumiyetle Hjn-

distan'da "han" unvanı ile karşılanmış ve "yugruş" unvanı da muhafaza edilmiştir. Fîrûzşah'ın babası "Melik Yuğruş" diye anılıyordu.

a- Hükümdar ve Saray

Devlet teşkilâtının en mükemmel şeklini almış olduğu Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında sultan (Melikşah, Sencer Büyük Sultan -Es-sultan'ül-a'zam) adına ülkenin her tarafında hutbe okunur, para onun adına bastırılır, fermanlara, "Büyük Divan" (merkezî hükümet) kararlarına onun isminden ibaret tuğra çekilirdi. Sultan Türkçe adı yanında bir Müslüman adı da alır, saltanatın hilâfetçe tasdiki münasebeti ile halife tarafından verilen lâkapları kullanırdı. Savaşlarda ve gezilerde başı üzerinde "çetr" tutulur ve daima beraberinde bulunan muzika takımı ("nöbet") günde 5 namaz vaktinde nöbet çatardı, Melikler ancak 3 nöbet çağırabilirlerdi. Yalnız, imparatorluğunun çok genişlediği devirde kendisinin "İskender-i sâ-nî" (2. İskender) diye anılmasını münasip gören Harezmsah Suttan Alâ'üd-dîn Muhammed, 5 nöbeti meliklere ve tâbi hükümdarlara tahsis ederek şahsı için günde 2 defa (güneş doğarken ve batarken) çalınmak üzere "Zü'l-Kameyn nöbeti" ihdas etmişti. Sultanlar, haftanın belirli günlerinde devlet erkânına ve kumandanları kabul eder, halkın şikâyetlerini dinler, kadıları tâyin, iktâ'ları tevzi, tâbi devlet başkanlarının hükümdarlıklarını, meliklerin idareciliklerini tasdik ve devlete karşı işlenen suçlarla meşgul yüksek mahkemeye başkanlık ederdi.

Doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olan saray (dergâh, bârgâh) şöyle teşkilâtlanmıştı: Hacibler (hâcib'ül-huccâb, hacib-i buzug), Cûbdârlar (değnek-dâr), siöhdarlar, bayrakdar (emîr-i âlem), câmedar (elbise muhafızı), şarabdar, taştdar (âbdar), emte-içaçnigîr, emîr-i ahûr, vekil hâs (sultan dairesi halkı nâzjrû, serhenk nedimler, musahipler. Bu vazifelerin hepsi hükümdarın en güvenilir adamları arasından seçilirdi.

b- Hükümet:

"Divan-ı saltanat" (Büyük Dîvân) denilen hükümet, başında "sahip Dîvâh-ı Saltanat" (veya **Hâce-i buzug**) unvanlı vezirin bulunduğu "Dîvân-ı vezaret" e bağlı olan 4 Dîvân (bakanlık) dan kurulu idi: 1- Dîvân -ı Tuğra (devletlerin bazılarında, Dîvân-ı inşa, Dîvân-ı risâlet: iç ve dış yazışmalar), 2 - Dîvân-ı feffa (mâlîye). Halktan tahsil edilen vergilerin toplandığı. "Harç" -masraf hazinesi ite; *fm* araziden ve tâbi hükümetlerden alınan vergi, hediye vb. âit "Asıl" (ihtiyat) hazineyi idare eder ve devletin umumî gelirlerini düzenler, 3 - Dîvân-ı Arz-ül-ceyş (Harbiye),[^] - rjvftn-ı işrâf (Umumî teftiş), Burada, askerî ve adlî işler dışındaki bütün devlet memurları ve muamelâtının tamamen müstakil bir "işrâf" kuruluşu ile kontrol altında tutulması dikkate değer.

Taşra ise Büyük Dîvân'a bağlı ve merkez şehirlerinde birer şihne (askerî vâti) bulunan eyaletlerle, melikler idaresindeki bölgelere ayrılmıştı. Her şehir ve kasabada mülkî idareden sorumlu bir "amîd". mâlî işlere bakan l&"4^". halk tarafından seçilen bir "reis" ve belediye isterini murakebe eclairU^J^Meşifâ-wrdı. Çeşitli vazifelerle bütün ülkeye yayılmış naip ve Mlei. İtâtiplarttabaidarter vb. hayli kabarık yekûn tutardı. -Ayrıca inparatorlukta "peykler ve "perende'iefjden kupu çabuk haber alma teşkilâtı, muntazam ulag (posta) şebekesi, askerî ve ticarî

ehemmiylfâ fiazf yollarda karakollar ve asayişih daimî korunması gereMPyeterde VîbâT (tahkimli han) lar, 'münhr diye anılan gizil istihbarat memurları hükümet teşkilâtını tamamlayan unsurlardı.

e- Adliye:

Adliye serî yargı, örfî yargı olarak ikiye ayrılmıştır. Kadılar şerT dâvalara bakar, başlarındaki "Kaadî'ly-kudâf merkezde (Selçuklu devrinde Bağdad'da) mahkeme reisliği yaptığı gibi, bütün kadıları da murakabe ederdi. Tereke, hayrat işleri ve vakıfların idaresi, vakfiyelerin tanzimi de kadılara aitti. Hanefî ve Şafîî fıkhı (hukuku) esaslarına göre muamele yürüten kadıların hükümleri kesindi Ordu mensuplarının dâvaları "Kadıasker" ler tarafından görülürdü. Mısır'da kadı tarafından imzalı açıklamalarla sultana arz edilirdi. Örfî ve kanunî meseleleri hal de vazifeli ayn mahkemeler vardı. Başında "Emîr-i Dâd" (Adalet Bakanı) in ve taşrada bunun naipleri ve inzibat memurlarının bulunduğu bu teşkilâtın üstünde ağır siyasî suçlar, sultanın başkanlığındaki hususî mahkemede hükme bağlanırdı. Ordu mensuplarının dâvaları "Kadıasker"ler tarafından görülürdü. Mısır'da Sultan Baybars bir yenilik yapmış, 4 sünnî mezhep için ayrı ayrı kadıların başına bir tane değil 4 ayrı "Kaadî-l-kudât" tâyin etmişti ki, bu da sert yönden adalete işaret sayılmıştı. Bu arada belirtilmesi gereken nokta, adalet işlerinden sorumlu şahısların Büyük Divân veya eyâlet Dîvânları ile yâni hükümet ile ilgileri bulunmamasıdır. Böylece herhangi bir siyasî veya idarî baskıya mâruz kalmaksızın adaleti yürütmek mümkün olmakta 4& ip

Kısaca açıklamağa çalıştığımız bu hükümet teşkilât! bazı ufak farklarla ve, yer yer isimler değişmekle birlikte, fonksiyonları birbirine yakın şekilde devam etmek üzere, Öamartlılar'a kadar Türfe-İslâm devletlerinde, hattâ Öria-Doğu Moğol teşkilâtında mevcut olmuştur. Değişiklik bilhassa Mısır'da görülmektedir. Sultan Baybars zamanında Kâtib-us-sır, Nakîb'öl-cüyüş, Devâdar gibi yeni vazifeliler tâyin edilmiş v«En-Nâstr Muhammed (ölm. 1309) tarafından mühim bölgeler 'Nâib-üa-şaltana' dşnilen umum} valilerin idaresine verilmişti. Maksat bütünicra salâhiyetini sultanın dinde toplamaktı. Hattâ aynı sebepten, bir aralık vezirlik de kaldırılarak bu vazife üç daireye ayrılmıştı. Sonra yine asıl idare nûfuzu vezirden de ileri bir ehemmiyet kazanan Üstâd'üd-dâr'a geçmişti.

d - Ordu : 9

Kara-Hanlı, Türkmen Beylikleri ve başlangıçta Anadolu Selçuklu orduları Tüfkler'den kurulu idi. Gazneli ordusunda yerli unsur büyük çoğunluk teşkil ediyordu. Çünkü, esasen yabancılara dayanmak zorunda olan Sultan Mahmûd'un zengin ve putperest Hind racalarına karşı tertiplemediği meşhur seferleri için kalabalık ve koyu müslüman askerlere ihtiyacı vardı. O sırada Horasan'da yaygın olan Kertârtffik mezhebi taraftarlarından çok faydalanan Mahrrtûd, ayrıca, islâm ütkeleriffe adamlar göndererek ■gazHer" toplatıyor ve sefer zamanlarında kendükterirtden katılanlar fMrjfavıya'« Gönüllüler) ile kuvvet sayış, büyük rakamlara yükseliyordu. Bunlar yalnız ganimetten pay almakta idiler. Fakat SultarvMahmucf un, Setçumûlar'da da örnek olan hassa ordusu çeşitli etnik unuturlar arsamdan devrişin&-'Wı-susî terbiye ile yetiştiriliyordu. Büyük Sultan Melfkşah zamanında Ortaçağa*

büyük askerî gücü hâline gelen Selçuklu orduları: Çeşitli kavimlerden seçilerek tören ve protokolda özel saray terbiyesine tâbi tutulmuş ve doğrudan doğruya sultana bağlı "Gulâmân-ı saray" güzide kumandanların eğitimi altında, her ân savaşa hazır hassa ordusu, meliklerin, şihneilerin ve devlet erkânının askerleri, tâbi hükümetlerin kuvvetleri idi. Künyeleri Divan defterlerinde kayıtlı Gulâmân-ı saray yılda dört kere maaş ("Bisgânf) alırlardı. Bozan, Porsuk, Aytegin, Savtegin, Aksungur gibi Türk asıldan geldikleri görülen kumandanları sultanlarla birlikte seferlere katılan veya ağır te'dip darbelerine memur edilen, şihnelikler, umumî valilikler yapan hassa ordusu efradı ikta sahibi idi. Siyasetnâme'sinde Gaznelî usulü hassa ordusu kuruluşunun faydalarını sayıp döken vezir Nizâm'ül-mülk'ün, sultanlarla soydaşlıklarından dolayı Türkmenler'den de bir grubun alınması tavsiye etmesinden büyük çoğulukla yabancılardan teşkil edildiği anlaşılan hassa ordusu efradından herbirine imparatorluğun çeşitli köşelerinde ikta araziler verilmişti. Böylece, hareket hâlinde iken bu efradın gittiği yerdeki iktaidan maaşını alması sağlanıyordu. Türkmen beylerinin bazan serkeşlik yapabilmelerine (meselâ Sultan Melikşah'a karşı Artuk Bey»ye Ebu'l-Kasım) mukabil, Gulâmân-ı saray ve -hassa ordusu kumandanlarının sultana kayıtsız , şartsız bağlılıkları dikkate değer. Ayrıca imparatorluğun her tarafına dağılmış ve yine kendilerine ayrılan ikta topraklarından geçimlerini ve teçhizatını sağlayan süvari kuvvetleri ("Sipâhiyân") çok kalabalık idi.

Selçuklu devrinde askerî teşkilâtta yapılan çok mühim yenilik de bu askerî ikta idi. Bir taraftan mevcudu çok yüksek orduların devlete külfet yüklemeyen beslenme ve donatımını mümkün kılan, diğer yandan, verim ölçüsünde vergi artacağı için ikta sahiplerinin de gayreti ile memleketin zengin ve mâmur hâle gelmesine yardım eden, fakat bir nevi toprak başışından ibaret olup, kolayca "malikâne" ye dönüştüğü malûm islâm ikta'ından farklı bulunan Selçuklu usulünün eski Türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulması olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan başka, gerekince halktan ücretli asker (Hâşer) de toplanırdı. Selçuklu ordularına, devletin başından sonuna kadar, büyük fetihler yapan, bilhassa uc (sınır) larda kendi beylerinin idaresinde vurucu kuvvet olarak emsalsi* hlzmetier gören Türkmenler"! de ilâve edersek eski Türk 10'lu sistem üzerine kurulu Büyük Selçuklu askerî gücünün azameti iyice ortaya çıkmış olur.

Delhi sultanlığında ordu, Kalaçlar çoğunlukta olmak üzere, Türk^ ve Hindistan'da askerî başarıların epeyce kolay elde edildiği anlaşılıyordu. Sultan Balaban'ın ifadesi ile "7-8 bin Türk atlısı, 200 bin Hindu askerinden üstün" idi. Şâir Husrev-i Dihlevî de "Türk'ün karşısında Hindu, arslanın karşısında ceylân gibidir" diyordu. Sultanlığın son zamanlarında Orta Asya'dan Türkler'in geliş'i çok seyrekleştiği için ordu ikmâlini yerilerden yapmak gerektiğinden iktidar zayıflamış, niha-yet yabancılara intikal etmişti.

Harezmsşah'larda yerli kıtalar yanında ordunun asıl vurucu çekirdeğini Kanglı, Kimek ve Kıpçak-Uran gibi bozkırlı Türkler meydana getirmekte idi Bu kuruluş Sultan Tekiş zamanında (1172-1200) başlamış, hanımı Terken Hâtun'un akrabaları sıfatıyla Harezmsşahlar topraklarına akın eden bozkırlı unsurların çoğalması ile gittikçe artarak oğlu Alâü'd-dîn Muhammed'in asıl dayanağı olmuştu. Ancak Harezmsşah'a bü-

yük bir imparatorluk temin eden bu ordunun daha ziyade Terken Hâtun tarafım tutması ve bundan da mühim olmak üzere, yerli halk Ne bir türlü imtizaç edememesi Sultan Muhammed'in Moğollar karşısında perişan düşüp, devletini kaybederek bütün Orta-Doğu'nı» Moğol tahakkümü altına girmesifk kolaylaştırmıştı*. I

Mısır'da ise ordunun Kıpçak Türkleri'nden teşkiline büyük ehemmiyet verilmiş, bundan dolayı Sutan Kotuz, Baybars ve Kalavun'un anayurdu olan Kıpçak-bozkırı (Deşt-i Kıpçak) ile irtibatın muhafazasına dikkat edilmişti. Oradan Türk gençlerinin deniz yol ile Mısır'a gelmelerini sağlamak için Bizans ile anlaşmalar yapıyordu. Elbette Kıpçak-bozkırı havalisinden getirilen gençlerin hepsi de Türk asıllı değildi. Aralarında Slavlar, Rumlar ve özellikle Çerkesler vardı. Ancak bunların garnizonları ayrı idi. Türkler Nil üzerinde bir adada oturuyorlar (Memâlik-i Bahriye), diğerleri Kahire kalesinde ("Memâlik-i Burçîye") ikamet ediyorlardı. Eski "Gülâmân-ı saray'a benzeyen "Memâlik-i sultanîye" nin dışında ikta'lı orduya "Cünd'ül halka" denirdi. Sultan Kalavun zamanında ülkede yeni bir arazi yazımı yapılarak elverişli topraklar 24 parça (Kırat) a bölünmüş, bunun 4'ü has sayılmış, 10'u Cünd'ül halka efradına ayrılmış, gerisi de kumandanlara verilmişti. Kumandanların besleyip savaşa hazır tuttukları ve onların adlarını kendi nisbe'leri olarak kullanan (meselâ Zahirî, Barsbayî, Demirtaşî gibi) efrat "Memâlik-i ümerâ" diye anılıyordu. Eyaletlerde sipahiler ve ayrıca savaş zamanında orduya katılan "Mutavvia" (Gönüllüler) de vardı.

Donanmaya gelince, burada Gazneli Sultan Mahmûd'un indus'da Catlar'a karşı hazırlattığı nehir filosu ile Selçuklular'da, Ajlleyman-şah'ın İznik'deki vekili Ebu'l Kaasım'ın Kius limanında (Gemlik körfezi) inşasına başlattığı (1087'lerde). fakat derhal Bizans tarafından imha edilen küçük çaptaki deniz kuvvetleri anılmağa değer. Fakat bu İslâm-Türk devletleri çağında en kuvvetli ve Bizans ile boy ölçüşecek donanmayı İzmir Bey'i Çaka inşa ettirmiş ve Mısır Türk Devleti de kuvelli donanmaya sahip olmuştur. Özellikle, ordunun devrin en üstün silâhları ile teşâiş edildiği Sultan Baybars zamanında Akdeniz ve Kızıldeniz'de geliştirilmiş tersanelerde çeşitli gemiler yapılıyordu.

3- Halk ve Toprak

Türk idarecileri ahalinin işlerine ve yaşayış tarzlarına doğrudan doğruya müdahale etmedikleri için Türk-islam devletleri zamanında sosyal durum umumiyetle eski devir görünüşü muhafaza etmişti. Devlet memurlukları çoğunlukta irsîlğe dayanmakta olup, iktidar değişmelerinde dahi çok kere aynı ailede kalıyor, mal bakımından çeşitli eyalet ve merkezlerde, daha ziyade mahallî şartlar ve gelenekler gönünde tutuluyordu. Şehirlerde, devlette makam sahibi olmanın veya mâlî gücün sağladığı imkânlar dolayısıyla nüfuz kazanan büyük aileler devam ediyordu. Köylerde Dihkan'lar da kuneviden idi. Nüfuzlu diğer bir zümre de din adamları idi. Bunlar her tarafta yaygın hanefî, şâfiî mezhepleri mensupları üzerinde, seyid'ler ve şerifler ise bilhassa Bağdad, Basra ve Bahreyn bölgelerinde kesif şiiiler üzerinde çok tesirli bulunuyorlardı. Şehir ve kasabalarda orta ve küçük tüccarlar, esnaf, dükkâncı, küçük sanat erbabı, ayrı, ayrı, loncalar teşkil etmişleri». AM* umumiyetle hanefî, şâfiî "reta" lerin ve şiiiler "nakib'MMft etrafında toptanmif olup,

büyük merkezlerde işsiz-güçsüz takımı da kendi aralarında teşkilâtli halde idiler. Savaş zamanlarında Mutavvia veya Haşer olarak orduya katılan bu sonuncular rind'ler, ayyâr'lar, settâr'lar vb. gibi türlü isimler altında sûfiyâne bir hayat yaşıyorlardı. Ova, kır, tarlalarda çalışan köylü ise, topraklarının has veya ikta durumuna göre, devletin himayesinde geçimini sağlamakta idi. Köylüler hukukî yönden şehir ahali kadar hür olup, ellerindeki toprakları işliyebildikleri müddetçe veraset yolu ile sahip olduklarından, karın tokluğuna çalıştırılan işçi durumunda degildiler.

Kalabalık Türk kütlesinin de Orta-Doğu ve Akdeniz bölgesinin sosyal ve iktisadî şartları içinde tedricen köylüleşerek yerleşik tarza yatkınlaştığı Türk-İslâm devletlerinde ev, bahçe, ağıl gibi emlak özet mülkiyete dahil idi ise de, tarım arazisi ve ormanlar-Bozkır Türk İrindeki otlak ve yaylaklar gibi-devlet malı idi. ülke arazisi' has, iktâ, harâcî olmak üzere 3'e ayrılmış, saraya ait haslar dışındaki topraklar, ikta arazisi olarak ordu mensupları arasında bölüştürülmüştü. Buralarda kasabalardan en küçük iskân yerlerine kadar vergiye tâbi nüfus ile, herkesin vergiye matrah teşkil eden varlığı kayıt ve tesbit edilerek, şer'î ve örfî vergiler hâlinde tahsilat yapılırdı. Hâs ve harâcî topraklardan elde edilen para devlet hazinesine yatırılır, iktâ arazisinin vergileri de iktâ sahiplerine ödenirdi.

Ikta'larda çalışan "reaya" (köylü çiftçi) dan alınacak vergi nisbeti, bölgesine, istihsal maddesi cinsine ve verim derecesine göre, her yıl Dîvân defterlerinde belirtmek üzere, "Büyük Divân" tarafından tesbit edilirdi, ikta sahipleri bu belirli miktarda vergi ("mâl-i hak") dan fazlasını alamazlardı. Aşırı talepler hâlinde veya reayanın mülküne el uzatıldığı veya aile dokunulmazlığına tecavüz edildiği zamanlar, köylü ve çiftçi "Büyük divân' a ve hattâ doğrudan doğruya sultana şikâyet edebilir, ikta sahibinden büsbütün hoşnut değilse başka" yere göçebilirdi. Mısır'da En-Nâsır Muhammed diğer arazi "arasında ikta'ın da yıllık gelirlerini "misâl" denilen senetlerle tesbit ettirmiş, böylece köylüye baskı yollarını kapatmış ve bu, Mısır Türk Devleti'nin sonuna kadar devam etmişti.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu çağında başlamış olduğunu belirttiğimiz bu askerî ikta usulü Türk-İslâm topluluklarının askerî olduğu kadar idarî ve hukukî en sağlam temellerinden birini teşkil ediyordu. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Moğol istilâsı yüzünden düzen bozulunca ikta arazilerinin "yurtluk" (mülk) hâline getirilmesi, yâni "mirî toprak rejiminin soysuzlaşması, ordunun dağılmasını sonuçlandırmış, ikta'sız kalan sipahilerin çıkardığı huzursuzluk devletin çökmesinde başlıca sebep olmuştur.

Türk-İslâm devletlerinde, bozkırlı Türk'ün köylü kültürüne geçişinde başlıca âmillerden olan iktisadî duruma gelince, Türklerin meydana getirdiği siyasî istikrar ve mânevî birliktir, kudretli orduların gözcülüğünde işliyeri muntazam teşkilât, 8-. caret yollarının korunması ve kontrol altında tutulması, Yakın Doğu-Orta Asya-Doğu Avrupa arasında ve yine Uzak Doğu-Hindistan-Akdeniz limanları - Avrupa arasında mevcut ticarî faaliyeti iyise hızlandırmış, büyük mâû destek sağlamıştı. Türk devlet v» imparatorluklarında giyim; malzeme, donatım, savaş âletleri bakımından tam ve kalabalıkordutann çıkartması» bayramlarda, şenliklerde, düğünlerde, resmî ziyafetlerde kaynaklarımızın işaret ettiği ihtişam ve büyük masraflar refah! ve zenginliği; aynı zamanda halk arasında geçim darlığından doğan bir ha-

reketin bahis konusu edilmemesi iktisadî dengenin varlığını gösterir. Bu hususlar basurdan paraların cinsinden de anlaşılmalıdır; Selçuklu imparatorluğunda Tuğrul Bey, Alp Arslan, fteelikşah, Sencer altın para bastırmişlar, Kirman- Selçuklu Meliki Kavurarunj»ara8><"Nakd-i Kavurdf) 1,5 asır sonra dahi değerini k>ruıfjuştur.. ErbtTde Gök-börü bile altın para bastırmişti. Bu yönden Selçuklu devrinin ihtişamlı çağı olan Sultan Melikşah zamanında devlet gelirleri yekünü bugünkü hesapla 500 milyar TL'r» aşk»bulunuyordu. Bilhassa Haçlı seterlerinİnsaremıtya uğrattığı Anadolu ve Suriye iktisadiyatının, istilâcı Haçlı ihtirası hızını kestiği tarihlerde canlanması ve Anadolu'nun kıtalar arası transit merkezi olmak bakımından büyük değerini takdir ederek askerî, ticarî siyasetlerini bu esasa göre ayarlayan Selçuklu sultanları sayesinde memleket çok daha güçlü olarak kalkınmış ve Türkiye, mazisinde belki en refahlı devrini yaşamıştır. Altın para bastıran Sutan Kılıç Arslan II ile yüksek seviyeye ulaştığı görülen iktisadî gelişmeyi geniş imar faaliyetinden ve yazılı vesikalardan başka yurdu baştan başa kaplayan kervansaraylardan da anlamak mümkündür. O tarihte Anadolu nüfusunun büyük çoğunluğunu meydana getiren Türkler ananevî besicilik dışında esnaf, zanaat sahibi, nakliyecı, işçi vb. olarak bütün ekonomi hayatına katılmışlar, bunun neticesinde vaktiyle dar surlar, içinde birer kaleden ibaret olan kasabalar büyümüş, genişlemiş ve Konya, Amasya, Tokat, Kayseri, Erzurum, Harput, Ankara sahillerde Samsun, Sinop, Antalya, kapalı çarşıları, camileri, medreseleri, imarethane, daruşşifa (hastane) gibi kültürel ve sosyal tesisleri ile birer merkezî Türk-islâm şehri hâlinde yükselmişler, bunlardan Aksaray, Kırşehir, Alâiye (Alanya) ve Türkçe adlar taşılan. diğerleri Türkler tarafından kurulmuşlardır.

Bu Türk-islâm devletlerinde iktisadî faaliyetin doğrudan doğruya Müslüman Türkler'e intikalinin başka mühim bir sebebi de Abbasî halifesi En-Nâsir li-dinillah'ın rehberliğinde bütün islâm ülkelerinde kurulmasına çalışılan ve son derece düzenli ve disiplinli olarak yürütülen loncalar tarzındaki Ahîlik teşkilâtıdır. Gayri müslimlere kapalı olan bu teşkilât, müslüman meslek erbabına bir nevi imtiyaz sağladığından, bir yandan Türkler'in şehir iktisadiyatına girmelerini kolaylaştırmış,, diğer taraftan çeşitli sanat ve iş kollarında çalışsan, fakat loncalar dışında kaldıkları için türlü zorluklarla karşılaşarı gayri müslim unsurun kendiliğinden büyük ölçüde islâmlaşmasını sağlamıştır. Çünkü, bilindiği üzere, Anadolu'nun Türkleşmesinde nasıl baskı, göçürme ve öldürme yoksa, islâmlaşmasında da siyasî ve idarî herhangi bir zor kullanma bahis konusu değildir.

4- Dinî Hayat a •

Dinf Siyaset:

G-TAklar devlet kurdukları zaman Orte-Doğır'daki kültür çevresinin en mühim unsuru şüphesiz din idMslâmtın yerine getirilmesi gerekli vecibeleri arasında başlıcası da bu dinî yaymaktı. Esasen* 'cihâd' anlayışı TüeVWır»fütühat felsefesine uygun düeüjrcıt, fâthi ruhtarınj okşuyordu. Bu sebeple, Kara Hanlılar yalnız Maverâün-neh'r'inaski küttür merkezleri Buhara ve Semerkand'da değil, daha doğuda Bata-sagun ve Kâşgar'da da !«lamiyeti yaygınlaştıran kuruluşlar meydana getirdikleri gibi; bu uğurda mücadelelere de giriyorlardı, »11, yüzüyl ortasında Balasağun ttf>

lavlarında 10 bin hanelik Türk kütlesi İslâmiyet! kabul etn%W5yiBBma doğru İfi ve Yamar ırmaktan arasında yaşayan Basmıl, Yabaku boyları ile çarpışılmıştı. İfc Asya'nın dağlık bölgelerinden Kara-Hanlı ülkesine gelen kalabalık Türkler'e de, islâmlaşmaları için Hanlık arazisinde yer verilmişti. Kara-Hanlı idarecileri bu bakımdan daha ziyade yyjurjşfypedef almakta idiler, zira Mani ve Buda dtnterindeki bu Türk kavmini, ihtida ettirilmesi gerekli "zındık" lar olarak görüyorlardı. Gazneliler'de devlet-halk birliğini sağlayan hemen biricik unsur islâmiyet olduğu çjm. müsiümanlık tarafı ağır basan bu Türk devletince Efganlar ve Gurlular'la yapılan çetin savaşların gayesi onları islâmiyete kazanmaktı, ayrıca râfızî Karmatîler'le de mücadele edilmişti. Fakat bu sahada en büyük başarıya şüphesiz Kuzey Hindistan'da ulaşılmıştı. Sutan Muhtmûd'un 17 Hind seferi ile Indus-Pencâb havalisine götürdüğü islâmiyet, sonra oğulları ve Delhi Türk sultanları vasıtasıyla daha yaygınlaşmış ve bu, bugünkü müslüman Pakistan devletinin esasını teşkil etmiştir. Kalaç ailesinden Alâü'd-dîn Muhammed'in gayretleri ile islâmiyet Dekkan'a kadar uzanmış bulunuyordu. Anadolu'nun fethinde de, Bizans elindeki bu toprakların "küffar" dan kurtarılması lüzumu gibi bir "cihâd" havasına giriş, Türk başbuğlarının vazifelerini hayli kolaylaştırmıştı. İslâmiyet-Türklük manevî birliğinin sağladığı hem Türk'ün kudret ve şanını yükseltmek, hem islâm dinini yüceltmek gibi bir gaye ortaklığında gelişen bu yeni ruh, Haçlı ordularının bütün gayretlerini sifıra düşürdükten başka, Moğol istilacılığını da kendi muhtevasında eritmiş ve bilindiği üzere, 1000 yıl müddetle Türk-islâm devlet ve topluluklarının ana siyaset çizgilerinden birini tesbit etmiştir. .

b - Sünnilik - Şîlik :

İslâm kültür çevresinde Türkler daha ziyade şiT mensubu İranlılarla temas kurmalarına rağmen,büyük çoğunlukla sünnî idiler. Çünkü İranî geleneklerle ilgili az olan Sünnilik, aynı zamanda Türk düşüncesine uygun düşen bir aklBSği ihtiva ediyordu. Türkler Sünniliğin dört kolundan biri olan 'ha'efi'ık' i benimsemişlerdi. Sebebi de, bu mezhebin insanda irâdeyi tanıyarak ilâhi emri akıl ve delillerle isbata cevaz vermesi ve bazı hukukî esaslarının, Türk asıldan geldiği sanılan Semerkand'lı Ebû Mansûr'ul-Mâturîdî (ötm. 944) tarafından Mâveraünnehir Türk çevresinde işlenmiş bulunması idi ve döTayisiyle haneffiliğin islâmî hukuk nizamını zaman ve şartların icaplarına uydurmağı mümkün kılmak vb. yönleri ile gerçekçi ve tatbikî yanı yüksekti. Türk devlet zihniyeti açısından pek tatminkâr olan bu dun> ma ilâveten, Abbasî halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri İslâm Türk devletleri ile hilâfet arasındaki münasebetleri iyice kuvvetlendiriyordu. Bundan dolayı Selçuklu başbuğlarının Horasan'da siyaset sahnesine çıkışlarını Abbasi halifesi alâka ile karşılamış ve onlarla süratle temas kurma imkânlarını aramıştı. Tuğrul Bey'in Nfşâpûr'a birinci girişinde (1038) halife H-Kaaim tarafından Selçuklulara gönderilen elçi, kaynaklara göre, Türkmenlerin tahribat yapmamaları tembih vazifesi almış İse ü%, tahribatın bütün memleketle esasen süregelmekte olduğu bir sırada'haltfenin davranışındUM gerçek maksat aşıkârdı. Nitekim Selçuklu fütuhâtı ilerleyip yeni devletin kudreti bütün İran'da hissedildiği ve korkuya kapılan şii Bu-veyMlerlrı Bağdarda ve civannda baskıyı artırdıkları zaman bizzat halifenin Selçuklu sultânını Bağdarfa davet etmesi de bunu gösterir. Böylece Selçuklu siyase-

tinin temel prensiplerinden biri olarak şiflik ve kolları ile mücadele belirmiş oluyordu.

Burada şifliğe cephe alma ile devletteki "dinî tolerans" arasında bir çelişki bahis konusu değildir. Çünkü daha ortaya çıktığı antardarvffbaren aiyasf vasıf kazanmış olduğu Ölünen 0^ffjÜ^Odia Fâtinrffler tarafından, bu şif devletirVtnaddî ve manevî desteğe; sârini islâm memleketlerini tanışıklığa düşürmek için, en kuvvetli silah olarak kullanıldı. Irak ve güney İran'ı «Berinde tutan şif Buveytffler (932-1055) Abbasî halifelerini tahakkümleri altına almışlardı ki, bu durum büyük çoğunluğu sürriî olan doğu-islâm ahalisini ziyadesi ile tedirgin bırakmıştı. Üstelik iktidar* dan faydalanarak aynı ülkelerde şiffigln yayılması için kesif faaliyette bulunulması akîde itibarıyla şiflerle uzlaşması güç sünî çevrelerde mevcut endişeyi büsbütün' artırıyordu. Devrin Ühid Buveyhî kumandanı Arslan'uMîesâsîf her zaman Fâtîmîler'le işbirliği yapabilen aşırı bir şif idi ve İran'ın hemen her tarafında çeşitli adlar altında birçok rafizî zümreler faaliyet hâlinde bulunuyorlardı. Tanınmış yazar Abd'ul-Kaahir Bağdadî (ölm. 1038)'ye göre bu tür* mezheplerin sayısı 70'den fazla idi. Halk yönünden en büyük ıstırap kaynaklarından biri olan bu ayrılığa son vermek üzere Buveyhî devletini ortadan kaldıran Sultan Tuğrul Bey'in, Bağdad'da törenle "Doğu ve Batı hükümdarı" ilân edilmesi, aynı zamanda, bu Selçuklu dinî siyasetinin hilâfetçe de resmen tasvibinden başka bir şey değildi. Fâtîmîler'i doğu'dan el çektiren Selçukluar'ın başarısı, tabiatıyla Sünnîliğin de zaferi olmuş ve artık Selçuklu idarecileri islâm dünyasını Sünnîlik bayrağı altında birleştirmeyi başlıca gayelerinden saymışlardır. Tuğrul Bey'dan sonra Sultan Alp Arslan, bir yandan Mekte ve Medine'de kendi ve El-Kaa'im adına hutbe okutur, Bağdad'da ve diğer mühim merkezlerde kurduğu Nizamiye medreseleri yolu ile bilgi ve düşünce yönünden Sünnîliği kuvvetlendirirken, bir yandan da Fâtîmîler'i yıkmaya hazırlanıyordu. Suriye'deki Türkmen birliklerinin ileri harekâta devamlarını emretmiş olan Sultan Melikşah ise, yine Fatimî propagandası ile desteklenerek, "Dâvet-i cedîde" sloganı altında yürütülen Batınîlik'in başı olup Kazvîn civarındaki kayalıklarda meşhur Mamut (Kartal Yuvası) kalesini ele geçirerek, o bölgede korkunç bir yeraltı faaliyeti ile Selçuklu İmparatorluğunu içinden çökertmeye çalışan Hasan Sabbâh ile şiddetli mücadeleye atılmış ve son günlerinde Mısır'ın zaptını planlamıştı. Türklşjam hâkimiyeti için bu derecede hayatî ehemmiyet taşıyan Şifliğin ve taraftarları bir katiller şebekesinden ibaret bulunun Batınîliğin yok edilmesine yönelik bu Selçuklu siyaseti, düşünce, teşkilât ve siyasî gaye bakımlarından bu Türk imparatorluğunun devamı durumundaki Eyyûbîler tarafından takip edilerek başarıya ulaştırılmış ve Sa-lâh-üd-dîn Eyyûbî Fâtîmîler'i yıkarak (1171) kendi sünî devletini kurmuştur. Mısır Türk Devleti sultanları da aynı izde yürümüşlerdir. Batınîliğin kollarından İşnJl^ İ'likle rjüçadele eden Aybeg ve Kotuz'dan sonra, Bağdad Abbasî haüfesinjn 1258de HüJâgü tarafından öldürülmesi üzerine, aynı aileden El-Musta'aım bjdib'l. Kahire'de halife ilân eden (1261) Sultan Baybars ile âdeta resmiyet kazanan bu siyaset, Osmanlıların sonuna kadar devam etmiştir. Aynı siyasetin diğer Selçuklu devletleri, Harezmsahlr, Delhi Sultanlığı, Türkmen Beylikleri ve Atabeylikler tarafından da yürütüldüğu malûmdur. Atabeyler arasında Beğteginji'lerden Gük-börft bu yönden dikkat çekici bir gayret sarf etmiştir. Erbil'de bir çok dinî ve sosyal mü,

esseseler kuran, kendisi de sayılı mücahidlerden olan bu atabey, peygamberimi zin doğumu (MevlM) nu müslümanlar arasında tam kaynaşma sağlayacak şekilde halk kütlelerinin katıldığı umumî şenlik olarak kutlama usulün 1 ilk defa ülkesinde tatbik etmiştir ki, bu tarz mevlîd törenleri sonra bütün İslâm imleketlerinde âdet hâline gelmiştir. ■■■■

tfNMI,"

c- Dinî Bilgiler :

†^^

İslâm-Türk devletlerinde İslârtf bilgilerin gelişmesi için çok emek harcanmıştıff. Kara-Hanlılar zamanında özellikle Buhara ve Semerkant şehirleri ile Gaznelüef zamanında Gazne ve Hind Türk Sultanlığında Delhf müderris, vaiz, hatip ve medrese talebelerinin başlıca merkezleri idi. Daha önceki devirde bilhassa Mâveraüstfehir İslâm-Türk "kültür çevresi tanınmış TTÖrk bilginleri yetiştirmeye başlamışli. Meselâ, Mâlikî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'in "ustad" dediği Abd'ullah bH-Mübârek'it-Türkî (ölm. 798) hadîs bilgini olup aynı zamanda tefsirci ve gramerci idi. 9. asrın ortalarına kadar ilk hadîs ve megazî bilginlerinden Tarhan oğlu Ebû'l-Mu'tamir Süleyman ile oğlu Ebû MuhammeÖ'üt-Mu'tamir Türk asıllı idiler.

İslâm dünyasında büyük fıkıh, hadîs, kelâm, tefsîr bilginlerinden çođu Türk hâkimiyeti devrinde, bilhassa Selçuklu çağında yetişmişti. Risale-i **Kuşeyriye** müellifi büyük sūfi Ebu'l Kaasım'ül-Kuşeyrî (ölm. 1072) ve ođlu, El-Taysîr adlı tefsirin müellifi Ebû Nasr 'Abd'ur-Rahîm, Şafîî fakihlerinden ve Bağdad Nizamiyesi hocalarından Ebû İshak Şîrazî (ölm. 1083), bir çok eser yazan Ebu'l-Me'alî Cuveynî (ölm 1085), islam âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bağdad Nizamiyesinin rektörlüğünü yapmış olan Gazzatî (ölm. 1111), 'İkinci Şafîî" diye anılan Fahr'ül-İslâm' Abd'ül-Vâhid (ölm. 1108), büyük haneî fakîhi ve kaadi'l-kuzat El-Hatîbî (ölm. 1079), fakîh, hadîsci ve ünlü sūftAbd'ullah'ül-Ensarî(ölm. 1108), eserleri medreselerde el kitabı olarak okunan tefsirci ve gramerci Ali'l-Vâhidî (ölm. 1076), fakîh, filozof, şâir olup eserlerinden bir kısmı Türkçe'ye çevrilmiş bulunan Ayn'ül-kuzat el-Hemedanî (ölm. 1130), Sultan Sencer devrinin mezhebler tarihi Kitab'ül-milal ve'l-nihal yazarı Muhammed'ül-Şehrîstânî (ölm. 1153), **Masabih'ül** Sünne müellifi Begavî (ölm. 1116) vb. ile Harezmsahlr zamanından meşhur "Keşşaf müellifi Zemahşerî (ölm. 1143), devrinin ünlü kelâmcı ve filozofu Fahr'üddîn Râzî (ölm. 1209), Eyyûbîler devrinde Seyf'üd-dîn Âmidî (ölm. 1233) vb. hep asırlarca İslâm ilim ve fikir hayatında tesirleri görülen şahsiyetlerdir. Haçlı seferleri ile Mođol istilâsı dinî tâlim bakımından bir durgunluk devri getirdi ise de, XIII. asır sonlarından itibaren bilhassa Anadolu'da büyük din adamları ve sūfiler yetişmiştir. Bunlardan **Envâr'üt-tenzil** yazarı Kadı-El-Beyzâvî (ölm. 1291), bir kısmı mantık, bir kısmı kelâma dair olan **Metâi'ül-Envâr** adlı eserin yazarı Sirâc'üd-dîn Ürmevî (ölm. 1283) ve felsefî kelâm hareketini canlandıran, aynı zamanda astronom Kutb'üd-dîn Şîrâzî (ölm. 1320) aynı geleneği gelecek nesillere aktaranlar olarak kayda değer simalardır.

Fakat Sünnîliği bu kadar himaye eden ve kendileri birer samîmî müslüman olan Türk hükümdarları ve devlet adamlarının mutaassıp kimseler olduktan sanılmamalıdır. Onlar milli gelenekleri icabı din açısından çok müsamahalı idiler. Kara-Hanlılar, bildiği gibi, Türk örfünü devam ettirmişler, Harezmsahlr, Delhi ve Mis'

sultanları, devlette millîliklerini korumada titizlik göstermişler, Türkmen Beylikleri de bu yönden ortaya koydukları hassasiyetle Selçuklular) örnek almışlardı. Tuğrul Bey'in Bağdad'da taç giyme töreninin hatırası olarak kabartma tasvirli bir altın madalyon hazırlanması, Selçuklu devri kabartma heykel sanatının mahsûlleri Sultan Alp Arştan ve Melikşah'ın gayr-i müslimlere karşı babaca duyguları, Sultan Sencer'in huzurunda cereyan eden dinî-felsefî sohbetler, I. Kılıç Arslan'ın Süryanîlere ve Ermeniler'e müsamahakâr davranışı, hıristiyanları hoş tutan ve Malatya'da Süryanî patriği ile Kitab-ı Mukaddes üzerinde münakaşalara girişen, Konya'da bahçelere mermer heykeller diktiren II. Kılıç Arslan'ın ve saray kapı ve duvarlarını insan resimleri ile, Konya surlarını kabartmalarla süsleten I. Alâ'üd-dîn Keykubâd'ın; II. Sultan Keyhusrev gibi, insan tasvirli paralar bastıran Türkmen Beylerinin vb. durumları Türk idarecilerinin ne kadar serbest düşünceli olduklarını isbata yeter.

d-Sûf ilik:

i*Tv?

Bu itibarla Türk-İslâm devletlerinde Sûfilere de müsamahalı davranılmış, hele bunların büyüklere saygı gösterilmiştir. Sûflilik, o devirde kuvvetli bir cereyan hâlinde idi. "Çoklukta birlik" veya "Varlık birliği" (vahdet-i vücud) diye ifadelendirilen ve hususî mânâsı ile canlı-cansız herşeyin tek varlık olan Allah'da birleştiği, kâinatın Allah'ın belirtilerinden ibaret olduğu, hikmet, âkil, bilgi ve adaletin O'nun manevî kudretinden doğduğu, en mükemmel yaratık olan insanın Allah'ın cüz'd bulunduğ-u, gerçek'in akıl yolu ile edinilen bilgi ile değil, ancak sınır tanımaz his ile kavranabileceği görüşü olan Sûflilik, Hindistan, Akdeniz ve Orta Asya fikir cereyanlarının birleşme noktası Türkistan ve bilhassa Horasan'da en canlı çevresini bulmuş ve bu durum 11. asırdan itibaren Türk-İslâm ülkelerinin türfü tarikatlar içiçirifle çalkalanmasına yol açmıştı. Mü'minlere kesin şart ve kaideler hâlinde bir çok vecibeler yükleyen Kitap (Kur'ân) dan ziyade duyguya itibar ettikleri için medreseye cephe alarak raksı ve musikiyi ön plâna çıkaran ve zaviyelerde, hankahlarda rûhaff & hava içinde, tekeflüfsüz yaşayan sûfler (şeyh ve dervişler), İslâm dogmatizmine intibakta güçlük çeken bozkırlı Türkmen kütelleri üzerinde tesirli oluyorlardı. Aslında da kitâbî din öğretimi ile vazifeli medreseler daha lâyıki ile kuvvetlenemediği için dinî bilgiler Sûflilik telâkkileri ile oldukça karışık bir şekilde yürümekte lefr-Yukarıda adlarını saydığımız tanınmış din bilginlerinden çoğu aynı zamanda SÜftldlr. Bunlar İslârtf akidelerle sûflilik arasındaki çelişkiyi yumuşatmağa çalışıyorlardı. Başarıya ünlü kelâmcı Gazzâlî (ölm. 1111) ulaştı, telâm duriyastfaia Fârabî (ölm. 950) ile canlandırdığı bilinen Eski Yunan felsefî düşüncesini red ederek, dirfi felsefenin çeşitli konularında yazdığı kitap ve risalelerinde sağlam mantıka dayalı İkna edici delillerle uzlaştırmaya muvaffak olduğu Kelâm-tasavvuf yolu ile Gazzâlî asırlarca İslâm dünyasının aydın çevrelerinde çok tesiri olan telim sûflitğlnh esaslarını kurmuştu. Bir yandan Haçlı ordularının sarsıntıya uğrattığı bir yandan da Bâtınî hareketlerinin yıpratmağa koyulduğu İslâm manevî bMçini tehlikeden korumak için İslâm dünyasında bu yarıl sÜJTHk anlayışı ile faer.türlü yıkıcılığa göğüs germeğe muktedir bir rûm huşur sağlamak maksadını güttüğü bati olan bu büyük mütefekkirin düşüncelan o tarihte bir haya» gerçeğe uygun düşüyor, bir içtimaî ihtiyaca cevap «eriyordu. Büyük çoğunluğu-aünflık çizgisinde olarak sûflyane görüşladn teşkilâatlanmasından ibaret tarikatlar aynı manevî sükûnu temine çalışıyorlardı.

TÜRK TARİHİ

Türk-İslâm devrinde yaygın dört büyük tarikat bilhassa toplayıcı vasıfları ile mühim idiler: AbdülkaadirEBfânî (ölm. 1166) tarafından kurulup Hindistan'a ve İspanya'ya kadar yayılan Kaadirîlik, Harezmsahlar zamanında Şeyh Necm'üd-din Kübrâ (fıkn. 1221)'nın kurduğu Kübrevîlik, Anadolu'da Muhyiddin İbn'ül Arabî (= Şeyh-i Ekber, ölm. 1240) tarafından kurulan Ekberîlik arasında bilhassa ikincisi, eski Türk "alp"lik telâkkilerini yansıtan "melâmetî" fikirleri ile, Türk psikolojisini oldukça tatmin edici esaslar ihtiva ediyor ve Anadolu'da İran sûfliliği yanı başkın "Mevlevîlikle temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarikat, olan Yesevîlik, Türkistan'da Yesi şehrinde Hâce Ahmed Yesevî (ölm. 1166) tarafından kurulmuş olup, tarikat dili de Türkçe idi (Yesevînin "Hikmetleri). Bozkırlı Türkler arasında çok sevilen Hakim Süleyman Ata (ölm. 1186) sûfliliğe dair eserleri ile tanınmış bir Yesevî idi. YesevîrtkTürkistan'dan ve kuzey bozkırlarından başka, Altın-ordu sahasında, Afganistan'da, Horasan bölgesinde yayılırken, bir yandan da Mâvâünnehir'de Nakşebendîlik (kurucusu Bahâ'üd-din Nakşebend, ölm. 1389) ve Anadolu'da Bektaşîlik ve benzeri tarikatlerin ortaya çıkışlarını hazırlamıştı. Türk sûfliliğinin Türk-İslâm. hâkimiyeti devrinde İran sûfliliğinden daha yaygın ve başarılı oluşu onun özelliğinden Heri gelmekte idi. Tasavvufî davranışı "sanatkârane bir dünya görüşü'ne geçiş sayarak, dolayısıyla mücadeleye sırt çevirerek, onu kavimler, devirler üstü bir düşünce tarzı şeklinde kabul eden İran sûfliliğine karşılık, Türk sûfliliği insani doğru ahlâk ve ruh temizliğini gaye edinmiş ve bunu, eski Türk düşüncesi ile bağlantısından dolayı, vatan ve ülkü fikirleriyle kaynaştırmıştır. Bu sebeplerdir ki; Türk sûfliliği temsilcileri ve taraftarları yurt müdafaasında, sınır boylarında ve fütuhatta büyük hizmetler görmüşlerdir. Böylece bozkır Türk "alp"leri Horasan'ın rûhânî atmosferinde, "baba", "abdâl" gibi tâbirlerle anılan Türk şeyhlerinin rehberliğinde, "alp-erenler" olarak, savaş ülkesi Anadolu'da "gazi"ler sıfatı ile vatani vazifelerini yapmışlardır. Ancak bir kere de Anadolu'da dinî duygularını siyâsî istismara vasıta kılınarak tahrik edilen Türkmenler devlete baş kaldırmışlardır (Baba İshak'ın idare ettiği Babaî isyanı, 1239).

Babalar ve abdallar halk velîleri idi. Zihniyetleri basit bir islâmî cila altında gelişen râm telâkkilerden meydana gelmişti. Horasan'a kırt Türk kütelleri üzerinde, yeni kültür çevresindeki İsfariil akideler yanında, eski İran'ın Maniheizm, Mazdekizm ve Zerdüştlük gibi dinî kalıntıları ile birleşerek yeni fir mezhep hüviyeti kazanmış olan Şiîliğin tesirleri olacağı tabî? rol. Sünniliğe aykırı inanca eğilim bilhassa halk veİBerl T^fürkmen babalan)nda 'hissediliyordu. Eski Türk davranışı kadrosu içinde ortaya çıkan bu râfızî şeyhler, dervişler, Türkmenler arasında seviliyor, sayılıyorlar, hattâ, birer sünnî müslûman olarak İslâm birliğinin koruyuculuğunu yaptıklarını, şiîlik ve kolları cereyanlarla mücadele ettiklerini bildiğimiz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları ve diğerleri), tarafından yadırganmıyorlardı. Meselâ Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah zamanlarında Baba Tahir Uryân, Ebû Saîd Ebû'l-Hayr vb. bu türden ve itibarlı kimselerdi. Harezmsahlar devletinde bir Âhû-puş hükümdarlar nezdinde halkın sözcülüğünü yapacak kadar tesirli idi. Benzer bir sûfi de Mısır'da vardı. Hızır adlı bu şeyhe sultanlar tarafından saygı gösterilirdi. .

Böylece Türk-İslâm devletlerinde bir yandan aydınlara hitap etmek ve diğer taraftan halkı temsil etmek üzere gelişen ve yayılan sûflilik her İki cephesi ile Anadolu'da da mevcut olmuş ve bilindiği gibi orada da Türkmen babaları yanında, islâmî

tümlere vâkıf derin kültürlü sûfiler (Muhyeddin Arabî, Celâl'üd-dîn Rûmî vb) büyük rol oynamışlardır. Türkmen beyliklerinde de tasavvuf? eserler yazılmıştır.

Sofflik Delhi Türk Sultanlığı'nda da kuvvetli idi. Ferîd'üd-dîn Mes'ud (ölm. 1265) ile bunun halefi "Mahbûb-u İlâhî" diye anılan Nizâm'üd-dîn Evliya (ölm. 1325) ve şair Hasan Dihlevî (ölm. 1327) devrin şöhretli sûfileri idiler. Hindistan'da bu cereyan Hind düşüncesinde inkılâp yapmış görünmektedir. Eski canlılığını kaybederek şekilliğe boğulmuş Brahmanizme karşı içten ve gerçek ibadeti terviç eden sûfîlik Bakhti hareketinin 14. asırdaki kuvvetli müdafaacısı Ramanand'ın şu fikirleri islâmî sûfîlik inancını yansıtmakta idi: "Herşeye hâkim olan Tanrı, herşeyde mevcut olan bir kudrettir". 15. asırda, insanların eşit olduğunu ileri sürerek, "kast" sistemini redde doğru hamle yapan Benares'li Kebîr de şöyle diyordu. "Kalb temizliği, Ganj'da yıkanmaktan daha mühimdir. Hindlilerle Türkler aynı topraktan yapılmış çanaklar gibidir". Nizâm'üd-ün Evliya'nın düşüncelerine çok yakın olan bu görüşler sonraki Sikh inancına esas teşkil etmiştir. Karmafililer elindeki Multan bölgesinin devlete kazanılmasında çok hizmetleri geçen sûfilerin oradaki türbelerin arasında en güzellerinden biri, Şeyh Rûkn'üd-din için, Giyâs'üd-dîn Tuğluk tarafından yaptırılmıştır.

5- Felsefe ve İlim

İslâm felsefesinin, biri eski Yunan felsefesine, diğeri sūfliğe dayalı olarak iki yanlı bir gelişme takip ettiği ve her iki cephesi ile de Türk düşüncesi ile ilgi bulunduğu görülmektedir. Türkler'den önce İslâm dünyasında Kelâm münakaşaları içinde yetişmiş ünlü sūfiler vardı, fakat bunlar mahallî ve münferid kişilerdi. Sūfliğin asıl, siyaset dışı belirti görüşler etrafında merkezleşerek, serbest tarikatler hâlinde teşkilatlanması, daha ziyade din? ve fikrî tolerans çağı olan Türk-İslâm hâkimiyeti devrinde vukubulmuştur. Diğer taraftan Halife El-Me'mun zamanının (813-833) büyük tercüme faaliyeti ile İslâm zihniyetine nüfuz başlayan Yunan felsefesi tam başarısını Türkler'e borçlu idi. Çünkü karakteri madde, ölçü, mantık ve faydacılık olan Yunan düşüncesi^, temelinde peygamberlik ve mucizelerin yattığı^Sâmî* düaünce-den kaynak alan İslâm düşüncesinden ziyade gerçekçi Türk düşüncesine yakındı. Bundan dolayı Yunan felsefesi, İslâm fikir hayatında ilk hakikî temsilci olarak Fârâ-bîyi (ölm. 950) bulmuştur. Seyhun nehri kıyılarında Oğuzlar'ın Karacuk (Fârâb) şehrinde doğan Uzlug oğlu Muhammed Fârâbî metafizik, fizik, astronomi, mantık, psikoloji, siyaset vb.'ye dair yazdığı 160 kadar kitap ve risalesi ile Aristoteles'in hemen bütün fikirlerini en iyi açıkladığı için "Muallim- sâni" (2. öğretmen) lâkabı ile tanınmış, batıda "Al-Pharabius" diye şöhret yapmış ve eserlerinden çoğu daha o asırlarda lâtinceye çevrilerek yüksek dereceli okullarda dere kitabı olmuştur.

Fârâbînin felsefe ile dinî (akıt ile inanç) uzlaştırma konusunda açtığı çığır tbn Sfnâ Be doğuda ve*Wristiyan İlâhiyatçısı Aquino'lu Thomas folm. 1274) ile Batıda takip edilmiş, onun ulûhiyet, akıl, sūbût ve feyz nazariyeleri İslâm kelâmcıları çevresinde ve İspanya'da Meymûnî ve İbh Rüşd aracılığı ile Batı hristiyan felsefesinde tesirini uzun müddet duyurmuştur. Siyaset mevzuunu inceleyen Fârâbî'nin "hürriyet'i izah tarzı da çok ilgi çekicidir; 'Doğru düşünün ve düşündüğünü yapmak iradesine sahip olan bir insan hürdür. Hem doğru düşünmeden hem iradeden mahrum ise behîmî (hayvan) dır. Doğru düşünüp te iradesi yok ise o, köledir. İlim

ve felsefe ile meşgul kimselerden bazıları kölelikte öteki insanlardan geri kalmazlar. Bunların bilgilerinden fayda gelmeyeceği gibi, kendileri de diğer ilim erbabı için utanç sebebi olurlar."

Diğer büyük filozof vfe tabib İbrîsînâ'nın (Ölm. 1037), Mâveraünhehir kültür çevresinde yetişmesi ve felsefî bilgisinin esaslarını Fârâbî'den alması İslâm-Türk küftü-rûnöh yüceliğini gösterir r'Tıp, mantık, fizik, tabiiyet, alâk, din felsefesi vb. sahalarında 220 civarındaki eseri ile ilim ve fikir dünyasına yenilikler getiren İbn Sînâ (Batı'da Avicenna), İslâmın en büyük filozoflarından 2.si olarak Doğuda ve Batıda çok tesir yaratmış, kitaplarından çoğu lâtinceye çevrilerek öğretim kuruluşlarında okutulmuştur.

Fârâbînin açığı İbn Sînâ'nın geliştirdiği yeni İslâm düşüncesi yolunda ilerleyenler, hattâ onu daha da kuvvetlendirmeye çalışanlar (Yahya b. Adıyy, Ebû Süleyman Sicistanî, Ebâ Hayyan Tevhîdî, Ebûl-Ferec b. Tayyib, fizikçi, İbn Heysem ve İbn'ün Necîb'ül-Vâsıtî, Ömer Hayyam vb. astronomlar) olduğu gibi, Fahr'üd-dîn Râzî, Muhy'id-dîn Arabî, fon Rüşd ve Gazâlî vb. büyük şahsiyetler de aynı "ekol" den feyz almışlardır. Ancak bunlar yeni felsefeyi olgunlaştırmaya ve yaymaya muvaffak olamamışlar, üstelik Gazzâlî ile Muhy-id-în Arabî müsbet felsefenin başka mecraya sürüklenmesinde başlıca rol oynamışlardır. Böylece gerçek felsefe hızını kesmiş ve yerini tedricen sūfliğe bırakmaya mecbur olmuştur. Bilhassa Gazzâlî müsbet felsefeye karşı mücadeleyi en iyi veren mütefekkir idi. Onun meşhur Tehâfüt'ül-felâsife (Filozofların yıkılışı) adlı eseri Râzî'nin tenkidlerine uğramış ve özellikle İbn Rüşd'ün (ölm. 1198) kaleminde şiddetli bw dilene ile karşılaşmış (Tehâfüt'ül-Tehâfüt) ise de, siyasî ve sosyal çalkantılar içinde bocalayan doğuda Gazzâlî sūfliğin tesiri azaltılamamış, düşünce dm çerçevesini kıramamış, halk kütleleri tarafından benimsendiği bilinen çeşitli râfizî telâkkiler de yüksek din felsefesi seviyesinin büsbütün düşmesine yol açmıştır. Neticede sūflik bir dinî-fikrî hamle olmaktan çıkarak, istikbalin keşfi, "esrar perdesi" nin kaldırılması ve kehanet gft>i. akıldışı bir takım tatbikata sahne hâline gelmiş ve artık-her şeyh ve dervişten kerametler beklenir olmuştur. Bu durum da müsbet düşünme melekesinden mahrum bıraktığı, aynı zamanda makbul dinî terbiyesini yozlaştırdığı kütleleri ilim zihniyetinden ve hakikatlerden uzaklaştırmış, ayrıca dinî bilgileri de gittikçe kalıplaştıran medrese ile dergâh (tarikat ocağı) arasında sürüp giden kavgalar da, önceki asırların gümrahaktî düşünce ve Hım hayatını âdetata tüketmiştir;

Bu itibarla İslâm-Türk devletleri tarihinde müsbet ilim konusunu iki devrede ele almak icab etmektedir. 1.anasır ortalarına kadar olan ilk devrede, felsefede görüldüğü gibi, dünyaya rehberlik edecek bir kudret gösteren itim, daha sonra süBnip gitmiş gibidff.iv

İftrk-İslâm topluluklarında müsbet ilim yine Fârâbî ile başlar. İhsâ'ül-ulûm adlı kitabı ile Tlmtırî ilk tasnif eden Fârâbî'nin bu eserin lâtince tercümesi, aynı mevzuda Gundisallinus (ölm. 1157) un kitabına esas olmuştu. Fârâbî* aynı tuklidasın geometrisini de şerh etmişti. Diğer iftn adamlarından, trigonometrinin kurucularından sayılan Türk asıllı Abdullah al-Bârânî (ölm. 929) ite-^netematik ilminin doğudaki başlıca temsilcilerinden olan, Kttab'OI-Cebr ve'l-Mukabele yazan, İbn TünVöt-Cmryi burada zikretmek lâzımdır. Matematik bilginlerinden biri Harezmi'li Abu Rey-

han'ül-Bîrûnî (ölm. 1051)'dir. Gazne Türk sarayında yaşayan ve Suttan Mahmûd'un yanında Hind seferlerine katılan, ihtimâl Türk asıllı, el-Bîrûnî'nin, eserlerinde "Âyetlerle Yunan filozoflarının sözlerini bir arada zikretmesi dikkate değer. Ona göre, ilmin ilerlemesi için/, serbest düşünebilmek şarttır ve 'insanların düşünüş ve inanışları başka başkadır. Mâmuriyet (medeniyet) de bu çeşitlilikten doğar". Açık zihniyeti ile çağdaş bir ilim adamı hüviyetinde beliren el-Bîrûnî çeşitli bilgi dallarında 110'dan fazla eser yazmıştır. İstihraç'ül-Avtar ff'd-Dâire adlı eserinde çember yayları ve kirişler hakkında yeni teoremler-koymuş, Tasdik'us-Suver'inde geometrik iz-düşüm usullerini incelemiştir. Geometrinin sadece pergel ve cedvel kullanmak suretiyle halli mümkün olmayan bir. klâsik meselesi üzerindeki buluşları hâlen de "Bîrûnî Problemleri" diye anılmaktadır. Tahdid Nihayet'il-Emâkin adlı kitabı ise, matematik coğrafyanın incelenmesine dairdir ve bazı trigonometrik meseleler de burada açıklanmıştır. El-Bîrûnî, "Dünya tarihinin Arkhimedes, Leonardo ve Leib-niz tipindeki ilmî ve entellektüel dahîlerinden" kabul edilmektedir.

Astronomide yıldızlardan geleceğe ait hükümler çıkarmak gayretlerinin (İlm-i Nücüm) yersizliğini açıklayan Farâbî'ye göre, gök yüzü varlık ve hâdiselerinden insanların akıbetlerini keşfetmek mümkün değildir: arz ile güneş arasına ay'ın girmesi ile vâki olan güneş tutulması gibi bir gök hâdisesi'nin yeryüzünde meselâ bir hükümdarın ölmesi ile münasebetine İnanmak "acab al-acab" (saçmaların saçması) bir şeydir. Farâbî'ye göre, her hâdisenin bir sebebi vardır: Tesadüfler bzlrrt^febe¹-bini bilmediğimiz hâdiselerdir". İbn Sînâ Hemedan rasathanesinde çalışmış el-Bîrûnî ise, Tarih'ül-Hind'inde aran bir yılda güneş etrafından döndüğünden bahsetmiş, El-Kanun'ul-Mes'ûdî (Gazneli Sultanı I. Mes'ûd adına yazmıştır)'sinde enlem ve boylamlar üzerinde durmuş, arzın buudlarını, Gazne-İskenderiye arasındaki erteni ve boylam dairelerini tesbit etmiştir. Dokunduğu her madenî altına çevirdiği iddia olunan "Filozof taşTna ve hayatı uzatan veya ebedileştiren "iksir'e inanmadığını, bunların birer hayal olduğunu belirten İbn Sînâ'dan sonra, yine el-Bîrûnî El-Cemahir fi Ma'rifet'il-Cevahir adlı eserinde ilk defa özgül ağırlık hususunda mühim neticelere varmış, icad ettiği bir piknometre ile 16 maddenin Özgül ağırlığını hakikata çok yakın şekilde ölçmüştür.

İslâm-Türk dünyasında hekimlik konusunda şüphesiz İbn Sina birinci plânda yer alır. Kendisi Batı ilim âleminde "Tababetin hükümdarı" diye anılır. Bîrûnî'nin *Ki-tab'üs-Saydele'si* de ilaçlara ve şifalı otlara tahsis edilmiştir.

Eskiden İslâm dünyasında coğrafya, daha ziyâde, bir müşahede bilgisi durumunda iken, bunun ilim haline sokulması Türk-İslâm çağında olmuştur. El Bîrûnî Sultan Mahmûd ile birlikte gittiği Hindistan'ın tarihini, coğrafyasını, örf ve âdetlerini tesbit ettiği Tahkik ma li'l-Hind adlı eserinde bu kıtanın coğrafyasına dair geniş bilgi vermiş, hattâ İndus vadisinin aluviyonla dolan eski bir deniz kalıntısı olduğunu söylemiştir. Tahdid'ül-Emâkin'inde ise Hindistan, Afganistan ve Harezmi hakkındaki jeolojik tesbitlerini kaydetmiştir.

Filoloji bahsinde Arap dilinin en iyi sözlüklerinden biri kabul edilen Es-Sihah fil-luga veya Sihah-i Cevheri adlı eserin yazarı İsmail Cevheri (ölm. 1002), kaynakların bildirdiği üzere, Fârâbî'li bir Türk'tü.

Bu devirde bir çok tarih kitabı yazılmıştı. Fakat bunlardan çoğu maalesef bize kadar gelmemiştir. 9. yüzyılda yaşamış ve simleri el-Câhiz'de kayıtlı Beşşârül-Türkî, Tarhaa'ur-Râvî, Sabbah b. Hakan gibi Türk asit. tarihçilerden başka, yalnız adlarını bildiğimiz eserlerden bazıları şunlardır: Kılıç Tamgaç Han İbrahim adına Mecc'üd-din Muhammed tarafından yazılan Mülûk'ül-Hâniya (Kara-Hanlılar Tarihi), Tarih'ül-Kıyas (Ebu Nasr Ahmed'ül Buharî tarafından, Kara-Hanlılar Tarihi), el-Bîrûnî'nin Kitab'ul-Musamere fi Ahbar Hvvvarezm, Tarih eyyam Sultan Mahmûd, Tarih'ül-Mubeyyize ve'l-Karamita, Al-Tahzir min kibel'it-Türk, Tenkih'üt-Tevarih, adlı eserleri, Ebu'l-Futuh Abd'ül-Gafir'in yazdığı Tarih-i Kâşgar, Ebu Hafs Ömer'in yandığı Tarih-i Semerkand, Ebu Muhammed Harun'un Tarih-i Horasan'ı, Gazneliler'e dair Ebu Ya'la Bayhakî'nin Sirat Mas'udiya'sı, Ebu'l-Hasan Heysem'in Tarih'i. Eserler) bize kadar gelen tarihçiler arasında Gazneliler devrinden Zeyn'ül AHBâr müellifi Gerdizi, Gazneli Sultan Mahmûd'un büyük tarihçisi El-Utbî, Gazneliler'in Selçuklular'a karşı Horasan harekâtım günü gününe zaptetmiş olan, Tarih-i Beyhakî müellifi Ebu'l-Fazl'ul-Beyhakî, Delhi Sultanlığı'nda eserini Kutb'üd-dîn Aybeg zamanında tamamıyan Fahr'üd-dîn Mubârekşah, Taba-kat-ı Nasıp adlı tarihini Nasır'ud-dîn Mahmûd adına kaleme alan kadı Minhac Si-rac'üd-dîn Cuzcanî, Tuğluk ailesinden Muhammed'in ve sonra Rrûzşah'ın tarihçisi, Tarih-i Firûzşah in yazarı Ziya'üd-dîn Baranî, Tac'ül-Me'asir'in müellifi Muhammed b. Hasan Nizamî, anılması gereken şahsiyetlerdir.

Kara-Hanlı ülkesinde Türkçe manzum olarak yazılan Kutadgu-Bilig, Türk devlet, düşüncesi, kanun anlayışı, hakimiyet telâkkisi ve siyaset görüşü bakımlarından şüphesiz bir şaheserdir. Bu kitap Balasagunlu Has Hâcib Yusuf tarafından Kâşgar'da 1070e doğru, Uygur harfleri ile yazılmış ve Buğra Man (Ebu Ali Hasan)'a takdim olunmuştur. Uygur harfleri iler Türkçe manzum diğer bir kitap da Yüknek'li Ahmed adına bir Türk'ün, Emîr-i Dâd (Adliye Bakanı) Muhammed Bey namına hazırladığı, Atabe'ül-Hakayik'dir. Zaman itibarı ile Kutadgu-Bilig den biraz sonra yazılan ve daha ziyâde bir nasihat-nâme olan bu eserde islâmî tesirin hayli koyulaştığı görülmektedir. Batı Kara-Hanlı hükümdarlarından II. Mes'ûd (ölm. 1178) adına da Agrâz'üs-Siyase fi İlm-il-Riyase adlı bir siyaset-ahlâk kitabı yazılmıştır.

İslâm dünyasında öğretim ve eğitim bakımından Selçuklu İmparatorluğu çağının bir dönüm noktası olduğu bjspir. Daha önceleri dağınık ve hususî şekilde yapılan öğretim ilk defa Sultan Alp Arştan zamanında programa bağtanmış ve devlet himayesi altına alınmıştır. Selçuklu devletini bu ciddî kültür faaliyetlerine sevkeden sebeplerin başında da, ana siyaset icabı, şiiilik ve diğer rafizî düşüncelerle mücadele geliyordu. Başlangıçta fakihler ve bilginler için tahsisat ayırmak, zâhîdter için imaretler açmak yolu ile devlete bağlı manevî kuvvet cephesi meydana getirmeğe çalışılırken, büyük ilim ocakları medreselerin kurulması ile imparatorluk ölçüsünde, kadrolanan öğretim düzenine girildi. Böylece tanınmış ilim ve fikir adamlarını sinesinde toptayah, maaş'hmödersleri (profesörleri), aylık ve erzak tahsisatı alan Gğ^a ridterti ite meccarî öğrettin yapan, ders programları tesbit edilmiş ve zengin kütüphaneler ile donatılmış en yüksek öğretim müessesesi olarak medrese tetm dünyasında Sultan Alp Arslan tarafından kurulou (,1066). Bağdat'ta 60 bin dinar (altun) a inşa edidiği rivayet olunan •Nizamiye" adlı bu medreseye çarşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmişti. Dinî bakımdan hanefî ve şâfiî fıkihlarını öğreten

Bağdat Nizamiyesi ilim ve fikir hayatında mühim rol oynamış, yüksek vasıfta bilginle* yetiştirmiş, buradan çıkan gençler memleketin selâhiyetir şahsiyetler* olarak yüksek makamlar işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda İsfahan, Nişâpur, Merv, Belh, Herat, Tûs, Basra, Âmul gibi merkezlerde birer benzeri kurulan Bağdad Nizâmiye«K si'nin ders konuları ve programları, esas itibarıyla, bütün İslâm ülkelerinde ve Osmanlılar dâhil, İslâm-Türk devletlerinde asırlarca takip ve tatbik edilmiştir.

Nizamiye medreselerinde dinî bilgiler yanında, felsefe (kelâm), filoloji (Arap dili ve grameri) ve matematik (riyaziyyat, hey'et) vs. gibi ilimler de okutulduğu için ve Avrupa'da benzer müesseseler daha geç tarihlerde kurulmuş olduğundan, Bağdad Nizamiyesi yeryüzünde ilk üniversite sayılmaktadır. Daha sonra Selçuklu devletlerinde, Harezmsâhlar'da, Atabeylikler'de, Türkmen beyliklerinde, Hind'de ve Mısır'da sultanlar, devlet adamları ve hâtûnlar tarafından, aynı esaslarda yürüme üzere, kurulan medreseler sayılmıyacak kadar çoktur. Medreselerin devletin sivil idare kadrosuna memur yetiştirmesi itibarıyla de büyük ehemiyeti vardı.

Selçuklu devrinde tabipler, belagatçiler yetişmiş, matematik ilmi de yüksek bir seviyeye ulaşmış ve daha çok edebî hüviyetiyle tanınan meşhur Ömer Hayyâm (öf. 1131), Muhammed Beyhaqî gibi kuvvetli temsilciler bulmuştu. Bunlar mahrûtat, geometri ve z'fö bahislerinde mühim eserler yazmışlardı ayrıca 476 (1074-1075) senesinde bir rasathane kurularak tetkikler yapılmış, Ömer Hayyâm, Ebu'l-Muzaffer İsfizarî, İbn Necûb'ül-Vâsifî gibi yüksek hey'etçiler "Târih-i Meliki" veya Târih-i Celâli" veya Takvim-i Melikşahi" denilen bir takvim tertiplemişlerdi ki, bu takvim bugün kullanılan Gregorien takviminden daha doğru hesaplara dayanıyordu. Sultan Sencer adine bir z'ic yazan El-Hazinî 1115 yılında, sabit yıldızların yerini Merv şehrinin boylam dairesine göre tesbit etmiştir.

Bütün Türk hükümdarları gibi Selçuklu Sultanları da tarih bilgisinin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Böylece Selçuklular'ın menşeyinden bahseden Melik-nâme (1058 yıllarında). İbn Hassul'un tarihi, Risâle-i Melikşahiye adlı eser, Ebû Tâhir-i Hâtunî'nin Tarih-i Âl-i Selçuk'u, şâir Mu'izzi'nin Siyer-ü fütûhat-i Sultan Sencer'i, Hemedânî'nin Ünvan'ül-Siyer'i, İbn Fındık'ın Meşarib-üt-Tecarib'i, aynı müellifin Zinet'ül-Küttâb'ı, Sultan Sencer adına yazılan Kitab Mefahir el-Etrâk, Sultan II. Tuğrul adına yazılan Acaib'ül-mahlûkât adlı coğrafya kitabı, bunlardan başka İmad'üd-dîn İsfahanî, İbn'ül-Cevzî, Sibt İbn'ül-Cevzî, Ravendi vb. tarihçilerin eserleri hep bu çağın mahsûlleridir.

Diğer taraftan "Fahr-i Harezmi" diye anılan ve Mukaddime'ül-edeb yazarı Zimaşerî (ölm. 1144) ile, Zahîre-i Harezmsâhiye adlı büyük tıp kitabının müellifi hekim İsmail Curcânî (ölm. 1137) Harezmsâhlar devrinin başlıca ilim ve fikir adamlarıdır. Harezmsâhlar devrinde de şüphesiz pek çok eser yazılmış bulunuyordu. Muhammed'un-Nesevî'nin Harezmsâh Celâl'üd-dîn'e tahsis ettiği çok mühim eseri Siret'üs-Sultan Celâl'd-dîn'den başka, Harezmsâhlar devrinin nadir eserlerinden ikisi, Moğollar'dan kaçmağa muvaffak olan, edebiyat tarihçisi, Kays-ı Râzî'nin El-Mu'cem fi meâ-yir-i Eş'âr'il-Acem ile, aynı müellifin Türk dili bakımından mühim olan Tibyân'ül-lûgat'il-Türkî alâ lisân'il-Kangli'dir.

Türkmen beyliklerinde, Anadolu'da Âmid (Diyarbakır), Meyâfarîkîn (Silvan),

Mardin gibi şehirler Artuklular zamanında birer kültür merkezi olmuşlardı. Neem'üd-dîn Alpı (ölm. 1176) adına, Kemâl-üd-dîn Ebû Salim tarafından İkd'ül-fertd; Fahr'üd-dlh Kara Arslan (ölm. 1174) adına, Ebû Aîrs-sûfr tarafından Urcûze fi suver'il-kevâkib-is-sâbite (yıldızlara dâir), Melik El-Mes'ûd (ölm. 1231) adına, Zeyn'üddîn Cevher? tarafından el-Muhtâr fi keş'il-esrar (süffilik); Mahmûd (Kara Arslan'ın torunu) adına, El-Cezerî tarafından Kitab fi ma'rifet'il-hiyel ve'l-hendese (matematik); İmâd'üd-dîn Kara Arslan (Harput Beyi) adına İslâm tasavvuf tarihinin meşhur simalarından Suhreverdî Maktul tarafından Eivâh'ül-İmâdiye; Necm'üd-dîn Mansûr adına, Abd'ül-Kaadir Râzî tarafından Ravzat'ül-fusehâ vb. gibi eserler yazılmış, büyük şâir Nizami "Hamse"sinin 2.8i olan Mahzen'ül-esrar'ı Mengüçüklü Fahr'üd-dîn Behrâmşah (ölm. 1225)'a ithaf etmiş, yine tanınmış bilgin, tarihçi ve ta-bib Abd'ül-Lâtif Bağdadî (ölm. 1231) birkaç yılını, Mengüçüklü şâir Alâ'üd-dîn (I. Davud'un sarayında geçirmiştir. *Tarih-i Meyyâfarîkîn* adlı ünlü tarih kitabının bir kısmını Artuklular'a tahsis eden Meyâfarîkîn'li İbn'ül-Ezrak (ölm. 1176'dan sonra) da Artuklu Beyi Tumir-taş (ölm. 1152)'ın yanında bulunmuştu. İslâm Ortaçağının en büyük tarihçisi kabul edilen İbn'al-Asîr (ölm. 1231) Atabeyler çağında üstün bir kültür hayatına ulaştığı anlaşılan Cizre (bugün Mardin'in ilçesi)'de doğmuş ve Musul'da yetişmişti. Onun büyük eseri El-Kâmil fi't-tarih'den başka Musul Atabeyleri Tarihi çağın en inanılır kaynaklarından biridir.

Türkmen beyliklerinde Dânişmend Gazi Ahmed Be/in hayat ve savaşlarını ârf laten, destânî mahiyeti ünlü Dânişmendnâme'den sonra, atabeyler ve Mısır Türk hükümdarları için yazılan tarih kitaplarının başlıcaları şöyle sıralanabilir Kitâb'ür-ravzateyn fi ahbâr-ı Devleteyn (Ebu Şâme tarafından, Atabey Nûr'üd-dîn Mahmûd ve Salâh'üd-dîn Eyyübî için), Er-Ravzat'ul-Tahir fi siret'il-melik'iz-Zâhir (İbn Şeddâd tarafından, Sultan Baybars için), *Ed-dürrefüs-serrfnfsiret'in-Nûrkt-dln* (İbn Kadîşohbe tarafından, Nûr'üd-dhî Mahmûd için), Dürret'ül-eslâkfî Devlet'il-Etrâk ^Mısır Türk Devleti Tarihi), İbn Abd'üz-Zâhir tarafından. Sultan Kalavun'un ve Baybars'ın hal tercümeleeri. Tarihçiler arasında aslen Türk olanlar da vardı: Dürer'üt-ticân adlı eserin yazarı Aybeg oğlu Ebû Bekir (ölm. 1331), Mecma'un-nevâdir yazarı Karatay, ayrıca Aydoğdu Kara-Sungurî vb.

Mısır'da bu devirde birçok Türkçe tercüme eser kaleme alınmıştır. Mısır Sultanlığında konuşulan Türkçe'ye -Anadolu Selçukluları, Atabeylikler ve Harezmsâhlar ülkesinde kullanılan, Fars ve Arapça kelime ve terimlerin karıştığı Türkçe şaf sayılı-madığı için- "hâlis Türkçe" ("Et-Türkîl-hâlis") diyorlardı. İşte bu Türkçe ile yazılan eserler Kıpçak-bozkırları ile Mısır ve Suriye arasında Türk kültür birliğinin korunmasında da pek faydalı oluyordu Berke Fakîh: İrşâd'ül-mülûk ve's-selâtin (1378'den, fıkıh kitabı, tercüme), ayrıca Kitab'ul-fikh bilisân'ü-Türkî, Kitab Mukaddime (Ebû'l-Leys'in fıkıh kitabı, tercüme), Kitab fi ilm'in-neşşib (okçuluk'a aJL tercüme), Kitab'OMıyel (atlar'a ait, tercüme).

Bununla beraber Mısır Türk ülkesinde Oğuz lehçesi ile de kitaplar yazılıyordu: Meselâ fraurumlu Dartr'in eserleri: Yusuf ve Züleyhâ (1366'dan). Srefün-Nebî (tercüme) FOtûh'us-Şâm (1392'den tercüme). Ayrıca: Seril Hesan: Şehname tercümesi (14. asır), Batoğju İbrahim: Hikmetnâme (manzum ansiklopedi, 14. asır).

Mısır Türk kültür çevresinde dikkati çeken bir husus da bu devirde orada bir çok Türkçe-Arapça lûgat kitabının hazırlanmasıdır. Bu, şüphesiz hâkim zümre dffî' nin yeril aydınlar tarafından öğrenilmesi gayesini güdüyordu: ton Mühenna (13. asır sonu): **Hilyet-ül-insan ve helbet'ül-lisân**; Ebû Hayyân: **Kitab'ul-idrâk li-lisân'il Etrâk** (1313); **El-Ef'âl fi lisân'il-Etrâk Buhr'u-l-mülk fi nahv'it-Türk, Ed-dürret'ül-muzîye fi lûgat'it-Türkiye**; Fahr'üddîn Muhammed (ölm. 1313, Salur boyundan): **Kavâid'u lisân'il-Türk**; Alâ'üd-dîn Bilj (Kıpçak): **Envâr'ül-muzîye**; Mu-hammed'ul-Ba'î (ölm. 1302): **El-umdet'ül-kaviye fi lûgat'it Türkiye**; Cemâl'üd-dîn Türkî (14. asır): **Kitab'ul-Bulgat'ül-müstâk fi lûgat'it-Türk ve'l-Kıpçak**; **Tercü-man-ı Türkî ve Arabî**(1345'den, yazarı meçhul) vb. Bu eserlerden çoğu maalesef kayıptır.

6 - Edebiyat

Bu İslâm-Türk devletlerinde edebiyat ve şiir büyük gelişme göstermiştir. İran edebiyatının sayılı şâirleri: Unsurî, Faruhî, Ascadî, Minuçihri, Gaza'iri vb. Gazneli Mahmûd'un himayesinde yetişmişlerdir. Bugünkü edebî Farsça'nın temelini atan, meşhur Şehname şâiri, Firdevsî de bunlar arasında idi.

KAÇ Tamgaç Han'ın İnşa Dîvanı reisi, **Sindbadnâme** yazarı, Zahir-i Samarkandî, o devirde farşça yazan şâirlerin en büyüklerinden biri idi. Şiirlerinde birçok Türkçe kelime kullanan Sûzeni-i Samarkandî, Kara-Hanlılar sarayının saygı değer siması olup, eski Uygur dilinin İslâm tesiri altında Kartuk, Yağma, Çiğil gibi Türk boylan lehçeleri ile karışmasından meydana gelen Kara-Hanlı Türkçesi (Kaşgarlı Mahmûd'a göre, "Hâkaniye") ile de, Minuçihri'nin dediği gibi, şiirler yazıyordu. Türk dilinin Hindistan'da gittikçe yayıldığını söyleyen Fahr'üd-dîmMübarekşah, tarihinde Türkçe mısralar kaydettiği.

Delhi sarayında da, şâirler, bilhassa Alâ'üd-dîn Kalaç devrinde -Gazneliler ve Selçuklular'da olduğu gibi- "Mavacib-i şâ'iri" (şairlik ödeneği) alırlardı. Sultan Balabanın oğlu Muhammed'in işrâf Dîvanı reisi şair Fahr'üd-dîn Lûbekî, Hindistan'ın "Sadî'si denilen Hasan Sencerî ve Taşkent'î şâir Bedr'üd-dîn, sultanlar ve beylerden himaye görüyorlardı. İslâm doğunun en büyük şâirlerinden biri olan Emir Hws-rev Dihlevî Türk'tü, anası da Balaban'ın Âriz'ül-Memâlik (Harbiye Bakanı) olan Timur Han'ın kızı idi. Dihlevî, Sultan Balaban, Alâ'üd-dîn Kalaç ve Gıyas'üd-dîn Tuğluk devirlerini dite getirmiş ve sonuncu adına bir "Hamse" yazmıştı. Güzel eserlerinden biri de, Alâ'üd-dîn Kalaç'ın oğlu Hızır Han ile, racalardan birinin kızının hakikî aşklarını konu edinmişti.

Hind-Türk hükümdarları eski Hind eserlerinin tercümelerine de yardım etmişlerdi. Bunlar arasında en mühimmi, **Kelîle ve Dimne** diye tanınan ahlâk kitabı **Pançatritra**'nın, Gazneli sultanı Bahrâm-şah (ölm. 1157) adına Nizâm'üd-dîn Ebu> Ma'alî tarafından Farsça'ya tercümesidir. Sonra, Gıyas'üd-dîri Tuğluk'un münşt (kâtib)lerinden Muhammed Sadr Abdûsî Hind masallarını **Besâtin'ül-Üns adı** ile Farsça'ya ve Kalaç ailesinin son yıllarında Mübârek-şah'ın sarayında şâir Ziyâ'üd-dîn Nahşebî **Tutînâme'yi** sanskritçe'den Farsça'ya çevirmişlerdir

Şiir ve edebiyat senatomda büyük ilerlemeler kaydedHerV Selçuklu devrinde bilhassa Fars edebiyatı çok gelişmiştir. Türk sultanlarının maddî, mânevi, himayeleri

sayesinde İran edebiyatının en seçkin simaları bu çağda yetişmişlerdi Ömer Havyam, Enverî, Mu'izzî, LâmiT Cürcânî.Ebû'l-Meâlî Nahnâs, Ebû Tâhir-i Hâtunî, EÖÎ-verdî, İbn-ül-Habbâriya, Azrakî. Diğer taraftan Arap edebiyatında mühim bir mevkî tutan Baherzî (ölm. 1072) ve ünlü **El-Ahkâm'us-Sultanîye** müellifi Kaadî'l-kudat el-Mâverdî (ölm. 1051) vb. bu devrin şahsiyetleridir. Fikir hayatı ve edebiyat yönlerinden gerek Atabeylikler, gerek Türkmen beylikleri büyük gelişme içinde idiler. Fars edebiyatının tesiri altında bulunan İI-Denizfiler ülkesinde Gence'li Nizamî (ölm. 1244?), Hâkanî (ölm. 1199 ?) ve Salgurlu beyliğinde Sâ'dî (ölm. 1292) gibi İran edebî dilinin en büyük üstâdları yetişmişti.

Bu devirde Türk edebiyatı, bilindiği gibi, Anadolu'da gelişmiştir. Malazgirt zafe-rinden beri eski Oğuz menkıbelerini, bozkırların destanî konular ite süslenmiş kah-ramanlık hikâyelerini kopuz çalarak söyleyen Türkmen halk şâirlerinin, 12-13. yüz-yıllar Anadolu'sunun gaza ve fetih ruhuna uygun islâmî geleneklerini (Ebû Müslim, Hz. Hamza, Hz. Ali etrafında örülen efsaneler vb) Türkçe terennümleri ile başlayan bu edebiyatta **Dânişmendname**, **Battal Gazi destanı**, **Sarı Saltuk menkıbesi** vb. gibi mahsuller yanında, Yesevî şâirlerinin tesiri ile sûffiyane Türk edebiyatı çığırı açılmıştır. Aynı zamanda Sultan Veled aracılığı ile Gülşehrî' ve Âşık Paşa gibi klâsik Türk şiirinin temsilcilerini hazırlayan bu çığırda, ünlü Türkmen şâiri Yunus Emre (ölm. 1320) asırlarca erişilmesi mümkün olmayan bir şahikaya yükselmişti»

7 • Sanat

Ortaçağ Türk hâkimiyeti devrinde sanat ve imar faaliyetini gösteren ve aralarında çoğu şahaser vasfını taşıyan mimarî, kitabe, hat, tezhib, süsleme, minyatür,ç^A-ni, halı ve kilim gibi san'at eserlerini burada saymağa elbette imkân yoktur. Kaynaklarımızın ve Nâsir-i Husrev (ölm. 1061) den itibaren son zamanlara kadar bir çok seyyahın görüp yazdıkları üzere, Çin sınırlarından Akdeniz'e, Oğuz bozkırlarından Hindistan ortalarına ve Mısır'a kadar uzanan geniş coğrafya üzerinde güzel ve çok kere renkli yazılı, dahilen ince tezyinaili, bazıları çini kaplı saray, cami, mes-cid, imaret, han, hamam, darüşşifâ , medrese, hankah, türbe, kümbet, şadırvan, çeşme, sebil, kala, sur, ribat ve mezar sandukcasından binlercesi mevcuttur. Burada yalnız, Türkler'in bu çağda san'at dünyasına getirdiği şu mühim yenilikleri hatırlatacağız": Medrese mimarîsi (Bağdad Nizamîyesi), medrese camii mimarîsi (Sultan Melikşah'ın İsfahan'daki Mescid-i camii), tuğla kümbet mimarîsi ve çift kubbe inşaatı (Men/de Sultan Sencer türbesi, Nahçıvan'da İI-Deniz'in zevcesinin türbesi)- üstüvanî, bazen yivli yüksek ve ince minare tipi, 'demet sütün", 'baklavalı sütün başlığı" *sivri kemer", pencerelerin katlar hâlinde sıralanması, Türk üçgenleri" (kubbe'mîmârîsinde) dik dörtgen veya beş köşeli mihrab. Yazı da: "Selçuklu sülüsü, neshi ve küftü". Kitap resmi ve minyatürde "Selçuklu mektebi" vb.

Anadolu Türkmen paralarındaki tasvirlerin de gösterdiği gibi, Sultan Tuğrul Be'ın Bağdad'da taç giyip kılıç kuşanması münasebetiyle, bu merasimin hatırası olarak hazırlanan tasvirli attun ve madalya ve Rey'de saray hayatını canlandıran stuk panodaki kabartma Selçuklu devri sanatının nadir örnekleridir. Uygur Türk müziği ile «ki alâkası bilinen Oğuz musikisi, daha sonra Mâverâünnehır, Azerbay-

can ve Anadolu'da üç kol hâlinde gelişmiş ve Türklerin nüfuz ettikleri yerlere ka dar yayılmıştır. 'wülj

Bütün bu Türk devletlerinde taş işçiliği (meselâ hemen bütün Anadolu'da bile ekol hâlinde gelişen Ahlat taş işçiliği), kuyumculuk, kakmacılık, bakır işçiliği, zırh, kemer, kalkan, mineli cam imalâtı, keramik, yünlü, pamuklu, kadife dokumacılığı, halıcılık ve döküm sanatı en zarif mahsullerini vermişlerdi ki, bunlar hâlâ Türk ve dünya müzelerinin gözde eserlerini teşkil eder.

8 - İmar Faaliyetleri

Mısır'da Fustât yakınında yeni bir şehir (el-Katâî) kurmuş olan Tolun-oğlu Ahmed ayrıca çeşme, hamam, su bendi ve İslâm dünyasında ilk defa, yoksul ve fakirlerin parasız tedavî edildiği bir devlet hastahanesi yaptırmıştı (873). Buna bağlı bir de eczahane vardı. Yine onun inşa ettirdiği, hâlâ Kahire'de mevcut, ünlü Tolu-nîye Camii İslâm sanatına Türk zevk ve üslubunu katan bir eserdir. Oğlu Humâr-veyh'in, salonları hükümdar ailesi mensuplarının heykelleri ite süslü, duvarları altın yaldızlı sarayı ile, Kur'ân sûreleri biçiminde tarhlanmış bahçesi meşhurdu. İslâm dünyasında bahçe kültürü ve çiçekçilik önce burada görülüyordu. Yine tarihte ilk olarak Sâmerâ'da Türkler tarafından kurulan hayvanat bahçesinin daha mükemmeli bu devirde Mısır'da tesis edilmişti.

Kara-Hanlı hükümdarları Mâveraünnehir, Kâşgar, Balasagun bölgelerinde cami, medrese, türbe, yol, köprü ve zengin vakıflarla desteklenen ribâtlar yaptırmışlardı. Arap tarihçisi el-Mukaddesî yalnız isfîcâb (Sayram) bölgesinde 2700 ribât bulunduğunu söyler ki rakamdaki mübalağa yine ribâtların o zamanki ehemmiyetini göstermeğe yarar. Şems'ül-mülk Nasr Han'ın Buhâra'da inşa ettirdiği köşkler; bahçeler, havuzlar, korularla süslü idi. Ayrıca bir de hayvanat bahçesinin bulunduğu "Şemsâbâd" sitesi ile, 1068 yılında yaptırılan muhteşem mihrablı Buhara Ulu Camii çok meşhurdu. Sarayının mermerleri, yaldızları, altundan çiçek ve çubuk tezyinatı el-Utbî tarafından medhedilen Sultan Mahmûd devrinde Gazne pek mâmur, süslü ve yine Sultan Mahmûd'un Leşkeri Bazar sarayı muhteşem idi Gazneli devletin, diğer şehirleri de yüksek mâli güç sayesinde imar edilmiş, güzelleştirilmişti.

Hind sultanlığında Aybeg zamanındaki Delhi yanına Alâ'üd-dîn Kalaç Sîrî kasabasını, Gıyâs'üd-dîn Tuğluk Tuğlukâbâd kasabasını, Muhammed Tuğluk Cihânpe-nâh kasabasını, Firuz Tuğluk Rûzâbâd kasabasını ilâve etmişler, böylece Delhi 5 şehrin bir araya geldiği muazzam bir belde olmuştu. Eski Delhi'de Kutb'üd-dîn Ay-beg'in başlatıp İltutmuş'un tamamlattığı Kutb Minar müslüman Türklerin Hindistan'da bir zafer âbidesi idi. Ayrıca burada Kuvvet'ul-İslâm camii ile Sultan Raziye'nin yaptırdığı türbeler bulunmaktadır.

Bütün bu eserler, kalıntılarında anlaşıldığı üzere, birer san'at âbidesi heybetinde idi. Türkler başka yerlerde olduğu gibi, burada da san'at ve mimariye kendi damgalarını vurmuşlardı.

Bu Türk devletlerinden kalma kaleler, surlar veya eski hisar ve beden tamiratın-

dan başka saraylar, camiler, medreseler, türbeler, mezar sandukları, hastaneler, kervansaraylar, ribâtlar, köprüler, su yolları vb.den 1\$ kısmının harabeleri hâlâ mevcuttur. Bütün bu imar faaliyetinin en iyi delilleri, pek çoğu elde bulunan, kitabelerdir. Bütün bu memleketler Türkler zamanında meydana getirilen eserlerle dolu idi: Şîrâz, Nahcivan, Tebriz, SalgurlûJar'ın ve İl-Denizliler'in; Musul, Hajeji, Şam başta Nur'üd-din Mahmûd Zengiler'in; Erbil Beyteginliler'in; Tercan Saltuklular'ın; Erzincan, Kemah, Divriği, Mengüçlüklüler'in; Kayseri, Sivas, Tokat vb. Danişmend-Hler'in, Mardin Diyarbakır, Silvan, Harput, Hasankeyf vb. Artuklular'tın; Kahire, iskenderiye, Dimyat vb. Mısır Türk Devletinin eserleri ile süslenmişti. Saydığımız bu ülkelerde zamanımızda bile eski tarihi yapıların çoğu o çağın hâtıralarıdır ve umumiyette Selçuklular tarafından ortaya konanlardan daha kalabalık ve daha san'atkâranedir. Adları geçen şehirler Türk san'at özelliklerini taşıyan ulu camiler, kümbedler ve medreseler vb. ile tam bir Ortaçağ Türk beldesi manzarasını asırlarca muhafaza etmişlerdir.

9 - Türk Hususiyetleri

İslâm çevresinde kurulan ve Türk-İslâm kültürünün gelişmesine büyük ölçüde hizmet ettiğini gördüğümüz bu devletlerde, buraya kadar temas edilenlerin dışında diğertürk kültür unsurlarının da yaşadığı şüphesizdir. Bu yönden anadil Türkçe başta gelir. Kara-Hanlılar'da devlet, halk dili ve edebi dil Türkçe idi. Gazneli saraylarında Türkçe de konuşuluyordu. Harezmsâhlar'da hükümdar ailesinden başka ordu da hâkim dil yine Türkçe idi. Harezmsâh Alâ'üd-din Muhammed, halifenin elçisi ile konuşurken kendisinin Türk olduğunu ve Arapça bilmediğini söylemişti. Delhi Sultanlığı'nda idareci tabaka ve ordu mensupları tarafından Türkçe konuşulduğunu Fahr'üd-din Mübârekşah'm eseri ve Türkçe tâbirler göstermektedir. Selçuklular'da da durum böyle idi. Sarayda ve her tarafa dağılmış, ifeöyüfc yekûnlara yükselen Türk askerî kuvvetlerinin her yerde konuştukları dil Türkçe idi. Bu itibarla, bu devir İslâm-Türk devletlerinde "devlet dilinin" bazılarında Arapça, bazılarında Farsça olduğu hakkındaki iddialara fazla değer vermemek lâzımdır Zira ancak son asırlardaki millî devletlerin ortaya çıkardığı "resmî dil" anlayışım Ortaçağlarda aramak doğru değildir. O devirlerde gerek yazışma, gerek konuşma dilinin tayininde en esaslı faktör idare edilen halk idi. İran sahasında ve Arap memleketlerinde idaröyl Tüfke ile yürütmek imkânı yoktu. Buna göre, Türkler'in daha önceleri de gelişmiş edebî dilleri ve kendi yazıları olduğu hâlde, o çağda İslâm dininin tesiri ile Kur'ân dili olduğu için yaygın Arapça ve halk çoğunluğunun anadili olan Farsça yanında Türk dilinin devletler ölçüsünde umumleşmemiş olması tabii karşılanmak gerekir. Diğer taraftan Büyü* Selçuklu İmparatorluğu zamanında Türkçe'nin ehemmiyetini gösteren vesikalar vardır. Bunlardan biri 107\$ yılında Bağdatfa Kâşgarlı Mahmûd tarafından yazılan Dîvan-ı Lûgat-it-Türktür ki, müellif bu kitabını Türk olmayanların Türkçe öğrenmek ihtiyacıtanrı karşılamak üzere yazdığını kaydeder. Bu eserde işaret edilen Türk dHini öğreniniz, çünkü TürWerWsW» tanatı uzun sürecektir" mealindeki bir "hadîs" de devrin dikkate değer bir telâkisini ifşa eder Türk sözünün "Olgunluk çağı" mânâsına geldiğini söyleyen Kâşgarlı Mahmûd'un ortaya koyduğu üstünlük, hissi, İbn Hassûl gibi devlet adamları.

Saa'lebî ve Gazzî gibi şâirler tarafından da ifade edildiğine göre, o zamanki Türk topluluğunda hâkim bulunan hamleci ruh iyice anlaşılır. Nitekim Türk nüfusun keşafet kazandığı Anadolu'da bu ruh büsbütün canlanmış, Yunus Emre başta olmak üzere birçok büyük şairler ve edîbler yetiştirmiş ve Konya'da Türkçe için فرمان çıkaran (1277) Karamanoğlu Mehmed Bey gibi siyasî temsilciler de bulan anadil, yazma ve konuşma dili hâline gelmiştir.

Bunun dışında eski Türk, örf ve âdetlerinden çoğu bu Türk devletlerinde devam etmekte idi. Meselâ Türkler'e "köpeğe benzer" bir hayvanın rehberlik yaptığı şeklindeki rivayet eski Bozkurt efsanesinin Türkmenler arasında yaşadığını gösterdiği gibi, Selçuklu resmî yazılarında, sultanın tuğrasında, paralarda, çetir üzerinde görülen ve Sultan Tuğrul Bey'in talebi ile imparator «.Monomakhos tarafından İstanbul'daki mabede hakkettirilen ok ve yay, eski bir geleneğin devamından başka bir şey değildi. Eski Gök-Türk ve Hazar hakanlıklarında mevcut olup Selçuklu teşkilâtında da pek mühim bir yer tutan Atabeylik müessesesi ve kadına devlet işlerinde rol verilecek kadar itibar edilmesi, İslâm-Doğu dünyasına Türkler'in getirdiği idarî ve sosyal yeniliklerden idi.

Orduda kalabalık süvari birliklerinin teşkili, sağ-sol taksimatı, büyük savaşlarda tabîk edilen Turan taktiği hep Bozkır kültürünün İran sahasındaki Türkler tarafından yaşatılan değerlerdir ve bunlar ufak farklarla tâ Osmanlı devrinde de görülür. Yine eski Türk geleneklerinin devamı olan yoğ, leviratus, sultanların devlet ileri gelenlerine ve halka umumî ziyafetler yermesi (toy), bu ziyafetler sonunda tabak, kaşık ve sairenin yağmalanması, eski Türk hâkimiyet anlayışı ile ilgili idi. Çeşitli renklerde ve biçimlerde bayraklarla birlikte Tuğ kullanılması, sürekle avları, Harezmsahlarda, Delhi sultanlığında, Mısır'da da yaygın olan top ve çöğen oyunu, Sultan Tuğrul Bey'in son evliliği münasebetiyle Bağdat'taki düşünde, Türk şarkıları söylenirken, bizzat oynadığı ve Ruslar'a geçmiş olması muhtemel Türk raksı, askerî kıyafet ve Türk unsuru arasında Türk töresi hükümlerine göre yürütülen örfî hukuk hep Orta Asya'dan intikal ederek Türk-İslâm dünyasında yüzyıllarca yaşayan hususiyetlerdir. '.,

Doğu Anadolu beyliklerinde hükümdarlar Artuklu, Mengüçükiü, Saltuklu vb. kütabelerinde görüldüğü üzere, Alp, Kutlug, İnanç, Uluğ, Tuğrul, İnanç Yabgu, Alp Tuğrul, Tegin, vb. gibi Türkçe unvanlarla anılıyor ve paralarına kendi boy damgalarını vurduyorlardı. Bu beylikler, herhalde batıda Anadolu Selçukluları ve doğuda Harezmsahlara nisbetle millîliklerini daha iyi korumakta idiler. Ancak, Türklük şuurunun kuvvetli tutulmasını sağlayan ilmî, edebî sahadaki faaliyetlere imkân hazırladıklarını bildiğimiz Mısır idarecileri, kendilerini Türkmenlerden de üstün sayıyorlardı. Orada yalnız orduda değil, halk arasında da atlı sporlar, avcılık, çöğen oyunu gibi bozkır gelenekleri devam ettiriliyor, çok kere 'töre' hükümleri yürütülüyor ve devlet doğrudan doğruya Türk' adını taşıyordu ("Ed-Devlet'ül-Türkiyye").

Bütün bu Türk-İslâm devletlerinde Türkler'e yabancılar tarafından yüksek vasıfta, üstün insanlar gözü ile bakılmış, kabiliyet, güzellik ve şecaatleri öğülmüştür. (Meselâ el-Cahiz, İbn Hassûl, Zemahşerî, Mübarekşâh. ayrıca şâirler.)

BİBLİYOGRAFYA

- Abu Muhammed al-BalaVi, *S/r'af Ahmed b. Tulün*, nşr. M.K. Ali, Dimaşk, 138 h.
Adivar, AA, *Farabi maddesi*, İA.
Ateş A, *Fârabî'nin eserlerinin bibliyografyası*. Belleten, sayı 57,1961 s. 175-192.
Banguoğlu, T., *Uygurlar ve uygurca üzerine*, TDAY1958, s. 87-113.
Bayur, Y.H., *Hindistan tarihi*, Ankara, 1946, c. 1.
Bayur, Y.H., *Sultan İletmişin adı hakkında*, Belleten, sayı 56,1950, s. 567-588.
Barthold, W., *Burhan ailesi*, maddesi, İA.
Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London, 1968.
Barthold, W., *Ali Tegin maddesi*, İA.
Barthold, W., *Arslan-Han maddesi*, İA.
Barthold, W., *Buğra-Han maddesi*, İA.
Barthold, W., *Böri-Tigin maddesi*, İA.
Barthold, W., *Kara-Hitaylılar maddesi*, İA.
Becker, C.H., *İhşidiier maddesi*, İA.
Bosworth, C.E., *Ghaznevid military Organisation*, Der islam, XXXV, XXXV11960.
Bosvrath, C.E., *The Imperial Policv of the Early Ghaznevids*, Islamic Studies, 3," , Karashi 1962.
Bosworth, &E., *The Ghaznevids, their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*, 994-1040, Edinburgh 1963. Brockelmann, C., *Katile ve Dimne maddesi*, İA.
Caferoğlu, A, *La littérature Turque de Lepoch des Karakhanides*. Fundamenta.«. 1964. At-Cahiz, *ManakibCundal-Hilafa ve FazaflaMiraMurk. tere. *fc Şeşen. Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri*, Ankara 1967. Çetin, N.M., Am«' *Xumw4 Dlh'am'n/n eserlerinin yazma nüshaları*. Şarkiyat Mecmuası. V, İstanbul 1964.
Edtb Ahmed b. Yökneki, *Atebetül-Hakayık*, nsr. R.R. Arat (metin, tercüme ve teah) Ankara 1951.
Fahr'ıcBn Mübareksah, *Tarih.asr. E. Denison Ross, TariMı-i Fakhru'd-dtn Mubarakshah, (J. a R>r-long Fund)*, '1927.
Frye, R. M.-Sayıh. A. *Selçuklulardan evvel Orta Şarkta Türkler*, Belleten say. 37,1946, s. 97-131.
Gibb. H. A. R.. *The Arat» Ceirçusste in Central Asia*. 1923 London, Türk, tere. M. Hakkı, Orta Asya'da Arab fütuhâtı, İstanbul 1930.
Günaltay, M.Ş., *mabrnin şahsiyeti ve eserleri*, DTCfD. VIII, 4,1950.
Graefe, E., *FStlmTter maddesi*, İA.
Grenrd. F., *La leğende de Satok Boghra Khan et Itmüre*, JA XIV, 1920. Türk. tere. O. Turan. Olkü. sayı 74,1939.
Haig, T. W., *Mahmûd Naşir al-din maddesi*, İA.
HaroonKhmsbtrvant, *ALFarabi-sPolttieal Theories*. DTCTFD. '«M' 1950.
İbnTO-Eslr. *B-Kimil*, KahHe 1348-1357, MX.

- İbn Sîna, Büyük Türk filozof ve tıp üstadı İbn Sîna, şahsiyeti ve eserleri hakkında tetkikler.** (Bir hey'et tarafından hazırlanmıştır), İstanbul 1937. **Kafesoğlu, İ., Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953. Kafesoğlu, İ., Harezşahlar Devleti tarihi. Ankara 195B.**
- Kafesoğlu, İ., Selçuklular maddesi, İ.A.** Kafesoğlu, t., *Mahmûd Gaznevî* maddesi, İ.A. **Kâşgarlı Mahmûd, Divan-ı Lûgafit-Tork.**
- Köprülü, M.F., *Eski Tork unvanlarına dair notlar*, THFTto, 11, 1939, Almanca tre. Zur Kenntnis der attürkischen Titulatur, KCSA, Suppl. 1, 1935-1939.
- Köprülü, M.F., *Halaçlar* maddesi, İ.A.
- Köprülü M.F., *Ututmuş* maddesi, İA
- Köymen, M.A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ankara 1954.**
- Köymen MA, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1965.**
- Köymen M.A., *Sencer* maddesi, İ.A.
- Kutadgu Bilig*, nşr. R.R Arat, I (metin), 1947 (TDK yayını), II (bugünkü Türk tere), 1959.
- Muhammed Nâzım, The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna, Cambridge 1931.**
- Narşahi, Tarih-i Buhara, nşr. Ch. Schefer, Description topographique et historique de Boukhara, Paris 1892.**
- Nemeth, Gy.A honfoglalö magyarság kialakulása, Budapest 1930.**
- Pritsak, O., Von den Karlukzu den Karachaniden, ZDMG, CI, 1951.**
- Pritsak, O., *Die Karachaniden, Der Islam, XXXI, 1954.*
- Pritsak, O., *Karahanlı* maddesi, İ.A. -
- Pritsak, O., "ûara", Studie zur türkisehen Rechtssymbolik.Z.V. Togan Armağanı, İstanbul 1955.**
- Sayıli, A., *Birûni*, Belleten, sayı 49, 1949, s. 58-89.
- Sayıli, A., *Ffrâbî ve tefekkür tarihindeki yeri*, Belleten, sayı 56, 1951, s. 1-S9.
- Sayıli, A., Abdülhamid ibn Türk'ün "Katışık denklemlerde zaruretlar" adlı yazısı ve zamanım cebri, Sıkara 1962.**
- Sourdell, B., Inventaire des monaies musulmanes anciennes du Musêe de Caboul, Damas 1955.**
- Tanci, M.T., *Abu Mansur al-Maturidi*. IFD, I—İt. 1958.
- Togan, A.Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş, Envai* devirlerden 16. asra kadar, İstanbul 1970.
- Turan, O., Selçuklular tarihi ve Tork İslâm medeniyeti, Ankara 1965.**
- Turan, O., Türk cihan hakimiyetinin mefkuresi tarihi, İstanbul 1969,1.**
- Turan, O., *İlig unvanı* hakkında, TM, VII-VIII, 1947, s. 192-199.
- Yaltkaya M-Ş., *Abu'l-Rayhan'ın bir kitabı*, TM, V, 1936, s. 1-26.
- Yaltkaya M.Ş., *Türkler'e dair Arabca şiirler*, TM, V, 1936, 6.307-326.
- Zettersteen, K. V., *Büveyhiler* maddesi, İA
- Ziya al-dîn Baranî, *Tarih-i Firuzşahi*, Calcutta 1862.

VIII. Orta Asya ve Kıpçak Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri

Ahmet TEMİR

Giriş

Bu bölüm, XII. yy.'in başlarında kurularak bir cihan imparatorluğu şeklinde gelişen ve az bir istisna ite butun Türk boy ve ülkelerini içine alan 'Türk-Moğol imparatorluğu' ile onun parçalanmasından sonra kurulan devletlerin tarihlerine tahsis edilmiştir. Bunlardan Çağatay (Türkistan), ilhanlı (İran) ve Yüan (Çin) sülâleleri, Büyük Hanlar ile kısaca aynı bahis içinde incelenmişken, konunun icabı, bütün Kıpçak bozkırlarını, Kafkasya'yı ve Kuzey Türkistan'ı içine alan 'Altın Ordu' devleti için ayrı bir bahis tahsis edilmiş ve bu devletin bölünmesinden sonra meydana gelen "Kazan Hanlığı", "Astırhan Hanlığı", "Kırım Hanlığı" "Nogay Hanlığı" ve "Sihir Hanlığı" gibi devletlerin tarihleri de ayrı ayrı ete alınmıştır.

Eski devirlerden beri Türkler'in anayurdunun bir parçası olarak bilinen ve bugünkü Moğolistan ve Mançurya'yı içine alan Asya'nın kuzeydoğu bölgeleri, Hunlar'dan beri türlü Türk boyları ile Moğol ve Mançu gibi diğer Altay kavimlerinin faaliyetinde bulunduğu sahalar olmuştur. Türkler'in cedleri olarak kabul edilen ve Çin'le daimî bir mücadele halinde yaşayan Hunlar buralardan batıya ve güneye yayıldıkları gibi, 6-8. yy.'lardan itibaren Asya tarihinde siyaset ve kültür bakımından büyük rol oynamaya başlayan Kök-Türk imparatorluğu'nun merkezi de burası idi. Ancak, denizden uzak ve sert kara iklimine malik olan ve bilhassa Çin ile daimî bir savaş halinde yaşamayı icabettiren bu bölgeyi, istikbal için karanlık gören Türkler, IX. yy.'dan itibaren yavaş yavaş terketmişler ve merkezlerini batıya ve güneybatıya nakletmişlerdir. Türkler'in en eski dil ve kültür âbidesi olarak bilinen Orhon ve Yeni-

sey yazıtları bu bölgelerde meydana gelmiş ve bunların asılları da hâlâ burada muhafaza edilmekle beraber, burası bugün artık bir "Moğolistan" olarak tanınmakta ve Türklükle ilgisi, ancak tarihî bir değer taşımaktadır.

Siyasî ve idarî merkez batı ve güneybatıya kaymakla beraber, Türk boylarının bir kısmı Moğollarla bir arada veya onlarla komşu bir halde yaşamakta devam etmişler, Moğollar'ın bir kısmı Türkleşirken bazı Türk boylarının da "Moğollaştığı" görülmüştür. Altay'daki Türk boyları ile Moğollar arasındaki buna benzer karşılıklı temas ve kaynaşmalar, XX. yy.'a kadar devam etmiş ve etmektedir. Bu yüzden, Moğollar arasında Türk ve Türkler içerisinde Moğol boy adlarına rastlandığı gibi, bazan da aynı boy adının hem Türk, hem Moğol cemiyetlerinde aynı zamanda kullanıldığı görülmüş, fakat duruma göre bunların bazıları Türk" bazıları "Moğol" menşeli olarak mütalâa edilmiştir.

XII. yy.'da tarih sahnesine çıkışlarından önce, Moğollar'ın ve bu zümreye mensup aşağıda saydığımız boyların, devlet kurma gibi siyasî ve iktisadî faaliyetleri mevzî kalmıştır. XII. ve XIII. yy.'larda, birçihan imparatorluğu kurulması şeklinde karşımıza çıkan hâdiseler ise, dünya tarihin en önemli sayfalarından biri olup, bundan önceki Hun, Avar, Göktürk devtffrinkhatırlatmakta ve bunların birer tekrarı gibi karşımıza çıkmaktadır.

Asya bozkırlarında vücuda getirilen bu son büyük imparatorluğun rehberliğini üzerine alan Cengiz (Çingiz), kendisinin mensup olduğu Moğol kabilelerini birleştirdikten sonra, Türk boylarını da kendi hâkimiyeti altına alarak, bunların da Moğollarla beraber hareket etmesini temin etmiştir. Zaten eskiden beri aynı tarihî pıkkadderata bağlı kalan bu bozkır kabileleri, kavmî teşkilât ve iktisadî bünye bakımından olduğu kadar, kültür bakımından da birbirlerine yabancı olmadıkları gibi, bilhassa bu iki millet arasındaki temasların daha sık olduğu hudut boylarında etnik bakımdan da az çok birbirlerinin tesiri altında kalmışlardı. Bozkır kanunları, bu kanunların doğurduğu hayat şartları ve bunlar üzerine kurulan siyasî birlikler, uzun asırlar süren müşterek tarih içinde, bunların bir kısmını o şekilde birbirine karıştırmış ve yoğurmuştur¹«i, bu kavimler arasındaki ırk farkları âdetâ silinmiş ve bazıları diğerleri içinde eritmiştir. Birçok Moğol kabileleri daha çok eski devirlerde Türkler içinde temsil edilmiş olduğu gibi, bugünkü Moğollar arasında da *bu f* aküde temsile uğramış Türk zümrelerini bulmak mümkündür. Türk zümrelerinin bilhassa Moğollar'a yakın sahalarda oturan kısımlarında bunun izlerini bugün bile görmek kabildir. Cengiz'in rehberliği altında meydana çıkan Moğollar'ın kısa bir zamanda bu kadar kuvvetli bir teşkilât vücuda getirebilmiş olmaları, Moğollar'ın kendi kuvvetlerinden ziyade, ancak tarihî mukadderatın hazırladığı bu yakınlık sayesinde, Türk kavimlerinin bir kısmının Moğollar'a derhal iltihakının temin edilmiş olmasıyla açıklanabilir. Moğollarla işbirliği neticesinde bu Türk zümreleri vasıtasiyle komşu Türk kültür merkezlerinin bu teşkilât içerisine alınmış olması, Türk tarihinde misallerini çok gördüğümüz bir tarihî vakıa olduğu gibi, bu yeni devletin ilerideki inkişafının tâyininde de bir âmil olmuştur, Moğol devlet teşkilatının eski Türk an'anesi üzerine kurulduğunu eskiden beri Türkler'de gördüğümüz ıstılahların aynen kabul edilmiş olmasıyla de isbat edildiği gibi, Türk ülkelerinin doğu kısmında hâkim olan kültürün dini olan burkancılığın Moğollar arasında yayılması ve Uygur alfabesinin bugüne kadar hâlâ Moğollar tarafından kullanılmakta olman da bunun birer delilidir.

1. Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı

Ahmet TEMİR

XII. yy.'ın sonları ile -XHI. yy.'ın başlarında, yalnız Türk dünyasının değil, o zamanki dünyanın büyük kısmını içine alan Asya ve Avrupa'nın bütün milletlerini yakından ilgilendiren büyük hâdiseler cereyan etmiştir ki, bu da, dünyaya yeni bir nizam yermeye çalışan Türk-Moğol İmparatorluğunun kurulması şeklinde tecelli etmiştir. Bu imparatorluğa, kurucusuna izafeten bazan "Cengiz İmparatorluğu", bazan "Moğol" veya Türk-Moğol İmparatorluğu' (veyahut: "Hanlığı", "Kağanlığı") denmiştir.

İlk devrede bu imparatorluğun hâkim unsuru Moğollar olmakla beraber, devlet genişleyince, kısa zaman içerisinde ahalinin ve askerlerinin büyük bir ekseriyetini Türkler teşkil ettiği gibi, devlet teşkilâtının esasları ve birçok müesseseler de. eski Türk İftanesinin devamından başka bir şey değildi. Bu yüzden, Cengiz Han'ın kurduğu devlete Türk-Moğol Hanlığı" adını vermek doğru olur. Bu devrede bütün Türk ülkeleri (az bir istisna ile) bir tek imparatorluk halinde birleşmiş durumda idi. Bu büyük imparatorluk, Çin Hindistanı ve Arabistan dışında bütün Asya'yı ve bütün Şarkı Avrupa'yı sınırları içine almıştı. İşte bu bakımdandır ki Türk-Moğol istilâsı ve Hanlığı, Türk tarihini yakından alakadar etmektedir. Bazı tarihî hâdiseler ve hissî tesirler yüzünden, Türk-Moğol ve Tatar" konuları yeteri derecede açıkla-namadığından veya şahıs ve milletlere göre birbirinden farklı tefsirlere dayanışından, yalnız Hürk-Moğol İmparatorluğu" dediğimiz Cengiz devri değil, hattâ onun parçalanmasından doğan Türk devletleri bile bazan Türk tarihinin dışında bırakılmak istenmiştir.

Fakat şurası da bir hakikattir ki, Cengiz'in kurduğu Hanlık esas itibarıyla Türk tarihinin ayrılmaz bir kısmını teşkil etmektedir. Zaten Cengiz'in kendisi de bazı rivayetlere göre Türk menşelidir. O zamana kadar, tarihte hemen hemen hiçbir rol oynamamış olan Kerülen nehri yakınındaki kabileler, Yesügey-batur'un oğlu Te-müeiH'ffimuçlîrin dehası sayesinde kısa bir zaman içinde büyük bir faaliyet göstermeğe başladılar.

12 yy 'in sonlarında tarih sahnesine çıkışları sırasında, Moğolistan ve civarında başlıca su büyük boylar yaşıyor ve birbirleriyle amansız bir mücadele halinde bu-lunuyorlardı trlş ile Orhon arasında ve Altay dağlarının kuzeyinde ojmak üzere en batıda Naymanlar. onların doğusunda Orhon civarında KarayMer. ontanr» kuzeyinde Selenge nehrinin orta ve aşağı mecrasında MefMter onların batısında ve Nay-mânlar'm kuzeyinde olmak üzere Oyratlar. Büyük 9öraeWannda Taterlar veilk zaman arda fazla kuvvetli ve tanınmış olmamakta beraber, Cengiz Han tarafından bütSboylann birleştirilmesinden şortta adlan umumî t* millî jsım hahne getirilen

MoğoSgho

MnIZŞu olmakla kültür bakımından ortlam tesirfatonda kalmışlar yaz. ile b.r-kte S medeniyet ve kültür unsurların. Uygurtar'dan alart Moğol boylamdan Sassa Navmanlar, diğer komşularına nazaran üstün bir seviyede bulunuyorlardı. ry^daKSS-da siyasî faaliyetin h«tand.ğ.n., K»p«lar «v batıya, Yen.aey^ vanna püsWÜ düğünü ve Kuzey Çin'e yerleşen Hrt*vta'.n. bao ad.nda bir sülâle

kurduğunu görüyoruz. Liao devleti -1225'te yıkılmış ve onların bir kısmı batıya göçerek. Tarım ve Fergana vadisinde, yüz yıl kadar yaşayan Kara-Hıta devletini kurmuşlardır.

Halkın esas kitlesi, eski Türkler'de olduğu gibi tabiat dini veya samanlığı mensup olmakla beraber, Moğol boyları arasında Budizm ve Naymanlar'la Kereyitler arasında Hıristiyanlık da yayılmakta, Çin ile olan daimî mücadele ve temas neticesinde Çin kültürü de tesirini göstermekte idi.

Çinliler, kuzeydeki boyları, bazan kendi adlarıyla zikretmekle beraber, (mes. Hiung-fü = Hun; T'u.K'üe = Türk), çok defa onları Türk veya Moğol olarak ayırmadan, toptan Tatar (Ta-ta) diye adlandırmışlar, XIII. yy. başlarında ise Moğollar'ı, Çin sınırına yakınlıklarına ve medenî seviyelerine göre 'Beyaz Tatar', "Kara Tatar" ve 'Yabancı Tatar' şeklinde gruplandırmışlardır

Tatar sözü, gerek Türk ve gerek Moğollar arasında eskiden beri bir boy adı olarak kullanılmakta idi. Ancak, Moğollar'daki Tatarlar'la Türk boyu olan Tatarlar'ın aynı olmadıklarını hatırlatmak yerinde olur. Moğol-Tatarlar, 1202 tarihinde Dalan-Nemürges savaşında Cengiz (Çinggis) Han tarafından yenilerek parçalanmışlar ve bütün mensupları da diğer boylar arasında taksim edilmişlerdir. Böylece Tatar boyu Moğollar arasında ortadan kalkmakla beraber, bu ad yabancılar tarafından bazan "Moğol", bazan da "Türk" anlamında kullanılmakta devam etmiştir. Türk dilinin en eski belgelerinden olan Orhon yazıtlarında zikredilen Tatar* halk adını bazı tarihçiler Moğol, bazıları da Türk menşeli olarak mütalâa etmişlerdir. Fakat Kaşgar-ı Mahmûd'un "*Divan-ı Lügat-it-Türk* ünde adı geçen tatarlar'ın bir Türk boyu olduğunda şüphe olmasa gerek.

Ruslar da Cengiz devri için bazan "Moğol", bazan da Tatar" adını kullanmışlar, hattâ ondan sonra kurulan ve birer Türk Devleti olan Altın Ordu ve Kazan Hanlığı ve ahalisine hep Tatar demişlerdir. Çarlık devrinde ellerine geçirdikleri bütün diğer Türk boylarına Ruslar toptan Tatar* demişler, fakat bununla hiçbir zaman "Moğollar"ı kastetmeyip, bu tâbiri yalnız ve yalnız Türk boyları için kullanmışlardır (mesele: Kazan Tatarları, Kırım Tatarları, Astrahan Tatarları, Kafkasya Tatarları, Azerbaycan Tatarları, Taşkent, Hive, Buhara Tatarları, Kaşgar, Kulca Tatarları, Sibiryâ, Altay Tatarları, v.b.).

Sovyetler devrinde Tatar' sözünün Türk" karşılığı olarak kullanılması terkedilerek, bunun yerine her Türk boyunun kendi adını kullanması usulü kabul edilmiş ve siyasî maksatlarla tatbik edilen bu usulle, birer Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur, Karaçay, Balkar, Azerî v.b. gibi "milletlerin" yaratılmasına çalışılmıştır. Fakat siyasî maksatlarla yürütülen bu tatbikat yanında, Sovyet ilmî edebiyat ve neşriyatında bu toplulukların Türk" camiasından olduğu inkâr edilemediğinden, Sovyet Türkoloji ilminde bunların hepsi de bir arada mütalâa edilmekte ancak birbirine çok yakın olduğu için Türk şiveleri ve lehçeleri" dediğimiz tâbirler yerine Sovyet Türkologları, Türk dilleri tabirini kullanmaktadırlar.

Bundan başka, Rus İlim edebiyatında, Rusya içindeki Türk boylarını Türkiye Türklerinden ayrı mütalâa etmek için Tyurki, Tyurtekiy" (Türkler, Türkçe), Türkiye Türkleri için iee Turok, Turki, Turetskiy" (Türk, Türkler, Türkçe) tâbirleri yaratılmıştır. Son yıllarda batı dünyasında da (bilhassa İngiliz ve Amerikan edebiyatında) buna

uyularak Rusya'daki Türklerle içten Türkic* (T. peoples, T. languages Türk halkları, Türk d'leri), ?T'iyeTâ'İri'İÇİnTürkish' tâbirlerin** kullanıldığı görülmektedir. Bu suretle Rusça "Tyurkskiy*1 ve, İngilcece TurWc*4B>irleriflR, f8t7'ye kadar Rusya içindeki Türkler-fçln umumî bir ad olma istidadır» gösteren Tatar* tâbiri yerine kullanıldığı meydana çıkmaktadır.

Bugün Tatar" sözü bir Türk boy adı olarak ancak "Kazanlı" veya 'Kuzey Türkleri' dediğimiz İdil-Ural, Batı Sibiryâ ve Astrahan ahalisi ile "Kırımli"lar için kullanılmaktadır. Zikrettiğimiz bu boylar artık bugün bu ismi kendileri de bir halk adı olarak benimsemiş durumdadır.

Cengiz devleti ilk devrelerde Moğollar'dan ibaret iken, kısa zamanda genişlere gerek bir cihan imparatorluğu haline gelmiş ve neticede bir Türk-Moğol İmparatorluğu seklini almıştır: Çünkü, Türklerle meskûn hemen bütün ülkeler bu devletin içine alınmış bulunuyordu. Başka bir çok milletler de bu imparatorluğa mensup olmakla beraber, esas kitle ve nüfusun büyük kısmı (100 yıl Moğol idaresinde kalmış olan Çin istisna edilirse) Türkler'den ibaretti. Bazıları sulh yolu ile, bazıları savaş neticesinde Cengiz'e tabi olan Türk boyları, kısa zamanda onunla anlaşarak büyük imparatorluğun sosyal, askerî ve idarî bütün işlerine iştirake başlamışlardı. Sayı bakımından İmparatorluğun içinde ekalliyette kalan ve kültür bakımından Türkler'e nazaran aşağı seviyede olan Moğollar'ın mühim bir kısmı İslâmîyeti kabul ederek Türkleşmiş, kalanları da esas Moğolistan'a dönmüştür. Böylece imparatorluk parçalandığı zaman, bundan Moğol değil, Altın Ordu, Sibir, Çağatay, İlhanlı gibi yeni yeni Türk devletleri ortaya çıkmış, Moğollar'ın hâkimiyeti eski yurtlarına inhisar etmiştir. Şarj

a- Büyük Hanlar

önce "Moğol Devleti" olarak kurulan, fakat sonraları bir Türk - Moğol İmparatorluğu" şeklinde gelişen bu devlet, kurucusuna izafeten "Cengiz İmparatorluğu" diye de adlandırılmaktadır, çünkü 13. yy.'da Orta Asya'da cereyan eden siyasî, askerî ve içtimaî hâdiseleri, onun şahsiyetinden ayrı mütalâa etmek hemen hemen imkânsızdır.

, 1240 tarihli *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde Cengiz (Çinggis) Han'ın şeceresinden bahsedilirken, en eski cedit, Türk destanlarında olduğu gibi, bir bozkurtta bağlanmakta ve onun Türk menşeli olduğu hakkındaki rivayetleri destekler gibi görünmektedir. Adı geçen esere göre onun sülâlesi şu sırayı takip etmektedir:

Çinggis (Cengiz) Han'ın Cediti:

Bozkurt ile beyaz dişi geyikten doğan Bateçi-han/Tamaça/Horiçar-mergen / A'ucan-boro'ul/*8aH-haçaW Veke-hMun / Semsoç / Harçu / Borçigiday-mergen / Torochotçfn-bayanf Dobun-mergen / Onun eşi Alan-ho'a'dan tabiatüstü bir hâdisi neticesinde doğan Bodonçar / Habiçi f Htonen-tudun / Haçt-köKMc / Maydu / Baişing-hor-dohşin / Tumbınay-eeçen / Habul-han / Bartan -ba'atur / Yesügey-ba'atur / Temüçin (Çinggis-han).

3jQm

Boylar arasında devam eden mücadeleler sırasında, Yesügey-baatur, Merkitler'den Yeke-Çiledü'nün elinden karısı Höetün-üeinl kaçırılmış ve bu kadın

sonra-

dan Çinggis'in anası olmuştur. Buna karşılık Merkitler de 10 yıl sonra Yesügey'i zehirleyerek öldürmüşlerdir. Yesügey'in Höelün-ücin'den Temücin (doğ. 1155 veya 1167?), Hasar, Haçiu ve Temülün adında 4 oğlu ve Temüğe adında bir kızı olmuştur. 9 yaşında yetim kalan ve rakipleri tarafından ortadan kaldırılmak istenen Temücin ve kardeşleri anaları tarafından çok ağır şartlar altında büyütülmüşlerdir. Mevziî savaşlarda başarı kazanan ve taraftar ve dostları gittikçe çoğalan Temücin, 1196'da mahdut sayıda boylar tarafından ilk defa "Çinggis" unvanı verilerek 'Han*' (Ha'an, Kağan) seçilmiştir. Önce dost, sonraları rakip ve düşman olarak rol oynayan şivrilmiş şahıslar arasında Kereyit hükümdarı Onghan (To'oril= Tuğrul) ile Cacıratlar'dan, Camuha bilhassa göze batmaktadır. Fakat Temücin bu ve diğer rakiplerini bir bir ortadan kaldırmayı başarmış ve bütün boyların birleşmesinden sonra 1206 Pars yılında Onan nehri menbaında toplanan büyük kurultayda, tazelenen Çinggis (Çingiz = Cengiz) unvanıyla büyük hükümdar ilân edilmiştir. Esas imparatorluğunun kurulması ve büyük dış seferler bundan sonra başlar. Devletin idarî işlerini tanzim eden *casag* (casak, yasa, kanun)lar bu kurultayda kabul edilmiş, Cengiz'in *bilig* (vecize, hikmet)leri de kendi zamanında yazılmış ise de, bunlar tam metin halinde bize kadar intikal etmemiştir.

Cengiz, kışa zaman içerisinde Nayman, Oyrat ve Kırgızlar'ı yenmiş (1206) ve kuzey Çin'deki Hıtay (Kıtay, Kitan)larla Tangut (Si-hia)lara karşı savaşarak (1211) başşehirleri Pekin'i almış (1214), generallerden Muhali de Sarı Irmağın kuzeyindeki bölgeleri zaptetmiştir (1217). Doğu Türkistan'daki Uygurlar (1209), Yedi Su bölgesindeki Karluklar'ın hükümdarı Arslan Han (1211) ve Almalık (Kulca) hükümdarı Bozar, Cengiz'in elçilerine müspet cevap vererek onun hükümdarlığını tanımışlar ve savaşız bu devlete katılmışlardır. Karahıtaylar'a sığınan Nayman'lı Güçülük, Cengiz'e karşı savaşta yenilmiş, Liaotung ve Kore vergiye bağlanmışlardır. Komutanlardan Cebe Noyan Cungarya ve Doğu Türkistan'ı geçerek Kaşgar ve Hotan üzerinden Pamir'e varmış, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay İttiş-jnembaından hareketle Balkaş gölünün kuzeyinden ilerlerken, büyük oğlu Coçi, Kaşgar, Uş ve Kokand üzerinden Maveraünnehir'e ulaşmıştır (1217). Harezmsah Kutbeddin Mehmed'in tedbirsiz hareketi ve Cengiz tarafından gönderilen elçilerin Otrar valisi tarafından öldürülmesi (1218), Cengiz'in batı seferini çabuklaştırmış ve yukarıda anlatıldığı gibi üç koldan ilerleyen kuvvetlerin birleşmesiyle meydana gelen büyük ordunun başında ilerleyen Cengiz Han Harezmsahlar'ı yenerek Buhara ve Semerkand'ı tahrip etmiştir (1219-1220). Kutbeddin Mehmed'in oğlu Celâleddin Mengü-birti de Türkistan'da tutunamamıştır. Cengiz'in küçük oğlu Toluy güney-batıdan ilerleyerek Merv'i almış (1221), Tebriz ve Tiflis üzerinden Kafkasya'yı geçerek Kiyev civarında Dnepr'e varmıştır (1222). İran'ın zaptı tamamlandıktan sonra (1222-1224) güney orduları Anadolu'nun içerisine kadar sokulmuşlardır. Cengiz kendisi Hindukuş'u aşarak (1221) İndus civarında Harezmliler'in arka kalan ordularını dağıttıktan sonra Lahor'a kadar Pencap'ı istilâ etmiştir (1222). Fakat güney Çin'deki karışıklıklar yüzünden geri dönmek mecburiyetinde kalmış ve Tangut seferi esnasında attan düşürek yaralanan Cengiz Han (1226), 1227 Domuz yılında ölmüştür.

Cengiz, ölümünden önce, üçüncü oğlu Ögedey'in (Oktay) hükümdar olmasını tavsiye etmişti. Ögedey, 1228'de toplanan Kurultayda bu emre uyularak han seçildi ve kardeşi Çağatay tarafından tahta oturtuldu. Ögedey zamanında Kore ilhak

otundu, kuzey Çin tamamıyla imparatorluğa bağlandı ve 1237-1241 yıllarında cereyan eden batı seferi Rusya ve bütün doğu Avrupa istilâ edildi.

Ögedey'in ölümünden sonra devlet, yeni bir han seçilinceye kadar onun eşi Tö-regene tarafından idare edilmiştir. Töregene, 1246 Kurultayında Batu'nun muhalefetine rağmen oğlu Güyük'ün han seçilmesini temin etti. Bu hareket, batı ordularının muzaffer kumandanı ve Coçi'nin oğlu Batu ile Güyük arasında silâhlı bir çatışmaya sebep olmak üzere iken, Güyük'ün Ölümü ile (1248) ortaklaşa yatışmış ve onun eşi Oğul Gaymış'ın üç yıl naili olarak devleti idaresinden sonra (1248-1251), hükümdarlık Cengiz'in küçük oğlu Toluy'un nesline geçmiştir. Toluy'un oğlu Müngge (Möngke, Mengü) nin han seçilmesi (1251/52) tarafları tatmin etmiş ve çatışmayı önlemiştir.

Müngge, Cengiz tarafından başlatılarak ögedey zamanında kısmen takip edilen işlere devamlı bunları tamamlamak istiyordu. Bu maksatla biri güney Çin, diğeri de Orta Doğu olmak üzere iki yönden büyük ordular sevk ederek plânını tatbikine girişmiştir. Çin'deki orduların başında büyük kardeşi Hubilay (Kubilay), Orta Doğu'ya yollanan kuvvetlerin başında küçük kardeşi Hülegü bulunuyordu.

Eski geleneğe göre devlet sülâlenin malı sayıldığından, Cengiz daha hayatta iken türlü bölgeleri oğulları arasında taksim ederek bundan faydalanma hakkı tanıyordu. Buna göre büyük oğlu Coçi (Cuç, Cuci) kuzey-batı, yani Kıpçak ülkesini, Çağatay Türkistan'ı, Ögedey doğu bölgelerini almış, küçük oğlu Toluy da, baba ocağını devam ettirmek üzere esas yurtta kalmıştı. Kağanlık kuvveti buldukça Cengiz'in oğulları merkeze sadakatle bağlı kalarak kendi ülkelerini birer vali gibi idare etmişlerdir. Fakat merkez zayıfladıkça imparatorluğun parçaları, geopolitik veltöttür-merkezlerinin durumuna göre: 1) Hubilay (Kubilay) ile başlamış olan Çin Yüan sülâlesi (merkezî Moğolistan da buna bağlı idî), 2) Çağatay oğullarını idaresinde bulunan Türkistan, 3) Cuçi (Coçi) oğullarının elinde Altın Ordu ve Hülegü ailesinin elinde bulunan İlhanlılar olmak üzere 4 kısma ayrılmıştır.

b. Kubilay ve Çilt'db Yüan Sülâlesi

Büyük Kağan Kubilay'ın, devlet merkezini Karakurum'dan Pekin'e nakletmesi ve asıl Moğol bölgesinin de bu merkeze bağlanması ile, Türk ve Moğol milletleri arasındaki münasebete bir set çekilmiş ve bunlar arasında uzun zamandan beri devam edegelen bağların her cihetten gevşemesine veyahut tamamen kesilmesine sebep olmuştur. Bu tarihten itibaren bu iki millet arasında vukua gelen temaslar her yerde ve devirde milletlerarasında müşahade edilen taMhudutları aşmamış ve gerek etnik ve gerekse kültür bakımından, esaslı bir tesire yol açmamıştır. Cen'aiz İmparatorluğu merkezinin zayıflaması neticesinde vücuda gelen parçalardan merkezi Pekin olan doğu kısmının tarihi, Çin milletinin tarihi ile karışmış, batı kısım ise daha Moğol İmparatorluğunun kurulmasından evvel gördüğümüz Türk merkezleri etrafında, bunun tarihî cereyanına katılmıştır,

Cenoliz İmparatorluğu, büyük kağanlardan Çinggis (Cengiz. 1206-1227), Ögedey (Oktay 1227/29-1241). 60yÜkTİ246-1248). Müngge (Möngke, Mengü, 1251/52-1259) ve kısmen Hubilay (Kubilay, 1264-1294) devirlerinde, kuvvetli bir merkeze baölanmak suretiyle, birliğini muhafaza etmiştir. Müngge (Mönke, Mengü) Kağan öSrken kendisine halef olarak küçük kardeşi Arık Buğa'y. seçmişti. O esnada

Çin'deki orduların başında bulunan Kubilây, Şang-tu'da ordudaki beylerden mürekkep bir kurultay yaparak kendisin kağan intihap ettirdi. Payitaht olarak Pekin'i seçti. Karakurumda bulunan Arık Buğa, an'aneye muhalif hareket eden bu kurultayı tanımadı. İmparatorluğun diğer tarafları da bu hususta Ank Buğa taraftarı oldular. Fakat Kubilây, Arık Buğa'yı yenerek, dâvayı kendi lehine halletti. Kubilây, uzun mücadelelerden sonra Cenubî Çin'i de kendi hâkimiyeti altına almağa muvaffak oldu ve sülâlesi, Yüan ismi ile, Çin tarihinde parlak bir devir yarattı. Kubilây büyük kağan sıfatıyla imparatorluğun diğer kısımlarını da kendine tabi saymakta devam etmiş ve İran İlhanlıları uzun bir müddet bu metbuiyeti bilfiil kabul etmişlerdir. Fakat sülâlenin gittikçe Çinleşerek imparatorluğun başı olmaktan ziyade, Çin hükümdarları şekline girmesi, diğer mıntıklar üzerindeki tesirini azaltmış ve bir müddet sonra, devletin- diğer kısımları ile olan nazarı bağlılığı da sona ermiştir.

c- Çağatay Sülâlesi ve Türkistan

Cengiz İmparatorluğunun Çağatay ismi ile anılan Türkistan kısmında ayrı bir sülâlenin teşekkülü, Çağatay'ın ölümünden sonra olmuştur. Cengiz zamanında bu saha resmen Çağatay'a verilmiş olmakla beraber, hiçbir zaman Çağatay tarafından müstakim bir surette idare edilmemiştir. Bu bölgedeki eski Türk sülâleleri yerlerinde bırakılmış olduğu gibi, sonradan bu il içinde gördüğümüz Maverâünne-hir'de, Hucent'te oturan Mahmûd Yalavaç ve sonra oğlu Mesut Bey tarafından büyük kağan namına idare edilmiştir. Burasının Cengiz ailesinden ilk hanı Kara Hülegü olup (1242-1247), Kağan Güyük ona halef olarak Çağatay'ın oğlu Yisü Mengü'yü tâyin etmişti. İmparatorluğun parçalanması ile neticelenen mücadeleden sonra, Çağatay'ın torunu Algu, Doğu ve Batı Türkistan'a, ayrıca Harezmi ülkesinin bir kısmı ile Afganistan'ı da ilâve ederek, Çağatay oğulları tarafından idare edilen bir birlik vücuda getirmiştir. Algu'nun vefatından sonra (1266), hâkimiyet Ögedey ailesinden Kaydu'ya ve sonra bunun oğlu Çapar'a geçmişse de sonradan tekrar oğullarından Duva elinde katmıştır (1291-1306). İmparatorluğun parçalanmasına götüren iç savaşlar, bilhassa Türkistan'ın iktisadî vaziyetini sarsmış olduğundan, idarede devamlı bir istikrar temin edilememiştir. Duva'nın bilhassa iktisadî vaziyeti düzeltmek için Cengiz oğulları arasında umumî bir sulh yapma teşebbüsü de akîm kalmıştır. Tarma Şirin tahta geçince (1326-1333) İslâmiyet'i kabul etmiş ve bu suretle Maverâünnehir'in diğer İslâm memleketleri ile olan iktisadî münasebetleri kuvvetlenmişse de, diğer taraftan Cengiz yasasını bozduğundan, şark kısmındaki kabilelerin ayaklanmasına sebep olmuştur. Bir kaç defa yer değiştiren idare merkezi, Kazan (ölm. 1346) zamanında tekrar yer değiştirilerek, Maverâünne-hir'de Karşı şehrine nakledilmiş ve bundan sonra idarede İslâm tesiri artık katılaşmıştır. 1346-47 yıllarından başlayarak, hanlar ile askerî kumandanlar arasında alevlenen mücadele neticesinde, merkezin kuvveti büsbütün zayıflamış ve idare, başta resmen Cengiz ailesine mensup bir han bulunmakla beraber, bunları istedikleri gibi kullanan kumandanlar elinde kalmış ve bu vaziyet pek az değişikliklerle Timur zamanına kadar devam etmiştir.

d • Hülegü ve İlhanlılar

Büyük kağan Müngge (Mengü) 1253'te, kardeşi Hülegü kumandasında büyük bir orduyu İran'a göndermişti. Hülegü, 1 .I./1256'da Amu Derya'yı geçti ve hâkimi-

yetini kabul ettirmek üzere, İran ve Kafkasya'da!» küçük yerli beyleri kabul etti. Bu sonuncular arasında, vaktiyle büyük kuvvet ve nüfuza malik olan temaiHer'in reisi Rüknettın de vardı. Rüknettın tabiler arasında kabul edilmediği^ Atemut kalesine kaçarak, muhalefet göstermek istemişse de muvaffak olamamış ve kısa bir zamanda gerek kendi ve gerek İran'daki bütün taraftarları ortadan kaJdınlm^rr. Hülegü, büyük kağanın vassali sıfatıyla, burada büyük bir devlet kurmayı tasarlamıştı. İrajlı'n zaptı tamamlandıktan sonra 1258 başlarında Bağdat'ı ete geçirdi. Hü-legü'yü tanımakta gecikmiş olduğu gibi, ona karşı koymak için bir kuvvete de sahip bulunmayan halife Müstasım, aile efradı ile öldürülmüştür. Halife ailesinden ancak bazı kimseler Mısır'a kaçarak ölümden kurtulabilmişlerdir. Bunlardan iki kişi, 1260 ve 1261'da. Sultan Baybars tarafından arka arkaya halife ilân edilmiş ve bu aile, Mısır'ın Osmanlılar tarafından zaptına kadar, burada sözde halifelik etmiştir. Bağdat'ın zaptından sonra, Suriye Beylikleri de Hülegü himayesine girmişler; Mısır'daki Türk kuvvetleri ise, Hülegü'nün, tâbi olmaları hakkındaki talebine, Filistin'e hücumu ile cevap vererek, 3.IX. 1260'ta Nablus yanında, Aynı Calûfta HÖle-gü'nün ordusunu büyük bir hezimeye uğratmışlardır. Hülegü'nün halefleri, Türkistan ve Altın Ordu ile de mücadelelerde buldukları gibi, Mısır Türk devletine karşı Avrupa devletleriyle de birleşmeğe çalışmışlardır. İslâmiyeti kabul eden Ahmed (1282-1284) zamanında, İlhanlılar'ın asıl kuvvetleri arasında da İslâmiyet yayılmağa başlamış ve müslümanların yardımı ile tahta geçen ve İslâmiyeti kabul ederek Mehmet ismini alan Gazan Han (1295-1304) zamanında, İlhanlılar'ın geri kalan "kısmı da müslüman olmuştur. İlhanlılar teşkilâtı uzun sürmemiş, Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) devrinden itibaren başlayan iktisadî kavgaları, onun ölümünden sonra daha çok büyüyerek, devletin temelini sarsmıştır. Memleketteki kuvvet, Azerbaycan'da Emir Çoban Oğulları ve Bağdat'ta da kurucusu Şeyh Hasan olmak üzere başlıca iki ailenin eline geçmiştir. Merkezin zayıflaması, eskiden mevcut bir çok yerli beylerin istiklallerini kazanmalarına yol açmıştır.

e- Coçi ve Altın Ordu

Türk tarihinde sonraları Altın Ordu ismiyle tanınmış olan devlet, evvelce Cengiz'in büyük oğlu Coçi (Cuci)'ye verilmişti. Cengiz öldüğü zaman, Coçi ülkesi Harezmi ile Hazer denizinin güney sahilindeki İran eyaletleri de dahil olmak üzere, Ir-tiş'in batı tarafındaki bütün bölgeleri içine almakta idi. Coçi babasından artı ay önce vefat etmiş olduğundan, Cengiz onun yerine Coçi'nin ikinci oğlu Batu'yu tayin etmiştir. İmparatorluğun türlü kısımları daha Cenge Han'ın sağlığında çocukları arasında taksim edilmiş olduğu gibi, oğulları da, bu an'aneye uyarak, kendi ülkelerini çocukları arasında taksim etmişlerdir. Böylece Coçi'nin büyük oğlu Orda, ülkenin doğu kısmına (Ak Orda); Batu, asri Kıpçak sahasına (Gök Orda); ^Timur, İdil nehrinin orta ve kuzey bölgesinde; Şiban, Ural'dan başlayarak Güney Sibiryâ ve civar bölgelere v.b. sahip olmuşlardır. Altın Ordu kuvvetli bir merkeze sahip olduğu müddetçe buntann hepği de Batu aileinin^akimiyefeü tanımış ve daha ziyade devletin türlü kamlarında, hakimiyetten babadan oğula geçeri birer valî vaziyetinde bulunmuşlardır. Fakat merkezin zayıflaması ve bilhassa Batu sülâlesinin kesilmesi ile başlayan mücadelelerde bunter yalnız büyük birer âmil olmuşlardır..n

(*) Altın Ordu bahsi ehemmiyetizönünde tutularakşagıda genişletilmiş bir sakilde sunulmuştur.

Cengiz imparatorluğunun, kısa bir müddet için dahi olsa, bozkır ve civar memleketlerdeki kargaşalıkları ortadan kaldırmak suretiyle, kıtalar arasındaki münasebetler ve bunun sayesinde, eski ticaret yolları tekrar emniyet altına alınarak, gerek maddî ve gerek mânevî kültür malzemelerinin o devirde dünyanın bir usundan Öbür ucuna naklini kolaylaştırmış olmasıyla, beşeriyet tarihinde büyük bir rol oynamış olduğunda şüphe yoktur, fakat bunun en büyük tesiri Türk sahasında, Türk milleti üzerinde olmuştur. Cengiz'e tekaddüm eden bu devirler ve Türk sahasının münferit bölgelerinin tarihi bakımından, bu tesirin müsbet veya menfi olarak tefsir veya izahına imkân olmakla beraber, Türk sahası ve milletinin bu devirden sonraki mukadderatı cephesinden, bunun umumî olarak çok mühim ve müsbet bir vazife gördüğü inkâr edilemez. Cengiz ve onun halefleri hâkimiyet peşinde koşarken, belki kendileri de bunun neticelerini düşünmeden, Türkler'in o devirde de en mühim kuvvetini teşkil eden bozkır kavimlerini nizama koyarak, bunları eski devirlerde olduğu gibi, bir kuvvet rezervuarı haline getirmişler ve bunların yardımı ile Türk sahasını tek bir merkez etrafında birleştirmekle, Türk kavimlerinin birbirleriyle kaynaşmalarını temin etmişlerdir. Bu kuvvetli ve taze yeni Türk dalgaları, bilhassa hudutlarında, münferit Türk zümrelerinin komşularının tesiri altında, ayrı birer etnik birlikler teşkil etmelerine mâni oldukları gibi yabancı zümrelerin tesirleri altında, birbirinden farklı kültürler vücuda getirmelerini de önlemişlerdir. Cengiz ve haleflerinin işgal ettikleri yerlerde bir çok kültür merkezlerinin yıkıldığını ve birçoklarının da yer değiştirdiğini bildiğimiz gibi, bunların yerine yenilerinin de vücuda geldiğini görüyoruz. Bu yıkma ve kurma hâdisesinde Türkler'in kayıp ve kazançları ayrıca tetkike değer bir meseledir ve bunun herhalde, bir millet olarak, Türkler'in aleyhinde olmadığı da görülecektir. Bu devirden, Türkler'in İslâm çerçevesi içinde, bir tek kültür camiası olarak çıkmış olmaları da, millî bünye bakımından mühim bir kazanç teşkil eder. Hudut boylarında gördüğümüz Türk zümrelerinin geri-kuvvetler ile birleşerek kuvvetlenmiş olmaları da, bu mintikaların hususî vaziyetleri göz önünde tutulursa, Türk tarihi için ehemmiyetsiz bir hâdiseye sayılamaz.

Cengiz -imparatorluğu parçalanarak, münferit mintakaların istiklallerini ilân etmeleri, Türk sahasını, iktisadî bakımdan daraltmış olduğu gibi, aralarında vukua gelen mücadeleler de Türk kanının lüzumsuz yere harcanmasına sebep olmuş ve resmen dahi devam eden haricî birlik de Timur zamanında büsbütün ortadan kaldırılmıştır. Türk sahasının hudutlarındaki teşekküllerin hiçbirinin Türkler'in kuvvet kaynağı olan bozkırları tamamiyle kendi tarafına celbedememiş olması da, bu kuvvetlerin intizamsız bir şekilde, dahilî mücadelelere karışmasına yol açmış ve bunu daimî kargaşalık haline getirmiştir. Yertî bir birliğe doğru lâzım olan esasların kısmen hazırlanmış olmasına rağmen, Timur'un halefleri arasında bu kumandanın başladığı işi devam ettirebilecek bir şahsiyet çıkmamıştır. Bu birbirinden ayrı mintakaların zayıflayarak yeni bir Türk kuvvetini kabul etmeğe hazır bulunduğu bir anda en kuvvetli devrini yaşayan Anadolu Türk zümresi de, önündeki işi başarmakta kendi kuvveti kâfi geldiği için, diğer Türk kuvvetlerinin birleştirilmesinde kendisi için bir menfaat görmemiş, böylece Türk sahasının bir idare altında toplanmasına imkân bulunamamıştır. Daha sonra maddî kuvvetten ziyade manevî kuvvetin rol aynamağa başladığı devirde, artık Türk sahasının en mühim mintikaları düşmanların pençesi altına girmiş bulunuyordu.

f • Türk - Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askeri Teşkilât

Eski Türkler'de sosyal kuruluş, kültür ve iktisadî hayat üzerine yukardaki bölümlerde (*bk. III. Kültür ve teşkilât*) bilgi verildiği için, burada, ancak Cengiz İmparatorluğunun kuruluş devresine ait sosyal ve askerî teşkilât üzerine yapılan araştırmaları özetlemekle yetineceğiz.

Hun ve diğer Türkler'le Cengiz ordularının gösterdikleri büyük başarıların sırrını, bir taraftan eşine az rastlanan kahramanlık, deha mertebesindeki strateji ile vecd derecesine varan savaş azminde ve o devre göre tatbik edilen teknik üstünlükte, diğer cihetten sivil teşkilâtla askerî teşkilâtı kaynaştırarak yürütmelerinde, sosyal nizamı aynı zamanda askerî bir nizam haline getirmelerinde aramak gerekir; yani onlarda aile, oba, boy, halk gibi sosyal teşekküller, aynı zamanda onluk, yüzlük, binlik ve tümen gibi askerî birlikleri de karşılıyordu ve bir savaş hâlinde bütün mil-¹let iç teşkilâtını bozmadan tek bir ordu gibi harekete geçebiliyordu.

Cengiz Han bu bakımlardan yeni bir şey ortaya koymuş olmayıp, bu bölgelerde eskiden beri mevcut olan hayat tarzını, büyük askerî harekâta uygun bir şekilde teşkilâtlandırarak bundan ustalıkla faydalanmasını bilmiştir.

En küçük aile birliğine Moğolcada *yasun* ("kemik") deniyordu. Bu *yasun*'a mensup olanlar akraba oldukları için birbirleriyle evlenmezler ve bir *ebügen* fced') den türediklerine inanırlardı.

Bir kaç *yasun*'un birleşmesiyle *aymag* ve *obog'lar* (=Türkçe *oymak*, *oba*, 'soy, kabile, aşiret, boy' anlamında) meydana gelirdi. *Obog*'a mensup olanlar da birbirleriyle evlenmezler ve menşelerini müşterek bir cede bağlarlardı. *Obog'lar* için kullanılan diğer bir tâbir de *urug* idi (= Türkçe *uruğ*, "akraba, kabile Jsoy, soy, neyi" anlamında).

Başka başka *obog* (soy)lara mensup olanlar evlenince birbirlerine *kuda* derlerdi (Uygurcada *kudas*, diğer lehçelerde *kuda*). *Yasun* ve *urug* dışındaki kimseler *cad*(= Türkçe *cad*, *yat*, "yabancı") sayılırdı. Fakat savaşlar yalnız carlara karşı yapılmaz, *obog* ve *urug* mensubu akrabalar arasında da çarpışmalar olurdu. Bu takdirde akrabalar yabancı sayılırdı.

Bundan başka, bazan birbirine uzak *obog* (soy)lara mensup olan şahıslar da, karşılıklı hediyeler alıp vermek suretiyle anda (kan kardeşi) olurlardı. *Anda*'lar birlikte yaşamazsa da, *yasun*, *aymag* ve *obog* fertleri gibi birbirlerini desteklerlerdi.

Urug, *yar*» akrabalar, bir *obog*'un yani boyun hâkim sınıfını teşkil ederlerdi. Bunların arasında bir de *bogol* - *bo'ol* denilen köleler sınıfı vardı ki, bunlar diğer şark milletlerindeki kölelerden farklı olup, harp esirlerinden meydana gelen hizmetkârlardan ibaretti ve kendi boy özelliklerini muhafaza ederlerdi. *Bogof*ax zamanla *urug* sayılarak akraba sınıfına girebiliyordu. Yararlık gösteren *bogol* (köle)ler, serbest bırakılınca, bunlara *darhan* (tarhan) denirdi. Sonraları *calagu* (genç, delikanlı)! tâbiri de 'uşak' anlamında kullanılmıştır.

Nüfuz derecesine göre akrabalar arasında da kademeler bulunurdu. *Yasun* ve *oboğ*lex, kabiliyet, cesaret ve beceriklilikleri ile temayüz etmiş olan şahıslar tarafından idare edilirdi ki, bunlara *noyan* ("bey.reis komutan") denirdi. *Aoyan*'ların iş

başına gelişinde menşe ve nesil -nesep rol oynamazdı. Bunların vasıflarını belirtmek üzere *bagatur* ("bahadır, cesur"), seçen ("bilge, akıllı"), *mergen* ("nişancı"), *bökö*, *büke* ('pehlivan') v.b. gibi tâbirler de eklenirdi. *Noyan*'dan başka Çince'den alınan *Taysı* (prens) ve *sengün* (komutan), Türkçe'den gelen *tigin* (prens) buyruğ (komutan) v.b. tabirler de kullanılırdı. *Noyan*, önceleri hem sivil, hem askerî âmirleri ifade ederken, sonraları umumiyetle "subay" anlamında kullanılmıştır.

Aoyan'ların en yakın yardımcılarına *nökör* -*nöker* denirdi. Bu sözün menşei hakkında ihtilâf vardır. Barthold, bunun Farsçadan gelme bir söz olduğunu ifade etmişse de, Vladimirtsov, aksine, Farsçadaki *nöker* sözünün Moğol menşeli olduğunu Deri sürmüştür.

XII. yüzyılın sonlarında Moğol boyları, kendi aralarında daimî bir mücadele halinde yaşamakta idiler. Cesaret ve kabiliyetleriyle temayüz eden *noyan*'ların idaresi altında bir çok *obog*'un birleşmesi ile yeni gruplar kuruluyor ve bunlara *irgen* ("halk, aşiret") deniyordu. Tarih sahnesine çıkışları sırasında, Moğolistan'daki boylar arasında *Monggol*, *Kereyit*, *Nayman*, *Merkit*, *Tatar*, *Oyrat* gibi tanınmış *irgen*'le* bulunuyordu. Bazan bir boy zorla parçalanıp dağıtılıyor, veya reisler, noterlerinin yardımı ile yeni birlikler kuruyorlardı. Bu yüzden, bir boy adının bazan birdenbire ortadan kalktığını veya yeni adların ortaya çıktığını görüyoruz.

Böylece çok mühim başka bir tâbire geliyoruz ki, bu da *Ulus*'tur. Bu söz, 'devlet, memleket' mânasında eski Türkçede de kullanılıyordu. Önceleri bu fâbirin, yer ve memleket kastedilmeden bir reis tarafından birleştirilen *irgen*'leri ifade ettiği, fakat sonraları geniş ülkelerin zaptından sonra halk ile birlikte, onların oturdukları ülkeye de (*//*, *e/*) teşmil edildiği anlaşılıyor.

Cengiz İmparatorluğu kurulmadan önce Moğollar, büyük veya küçük topluluklar halinde dağınık bir şekilde yaşamakta idiler. Temüçine1206'da Çinggis Han unvanıyla hükümdar olunca, halkı o şekilde teşkilâtlandırmıştır ki, *irgen* (halk). *obog* (boy) *aymag*, *yasun* (kemikjar, aynı zamanda askerî birer birlik şeklini almıştır. Muayyen birliklerin başına *noyan* (komutan) olarak aynı boydan tanınmış bir kimseyi tâyin etmiştir.

En büyük askerî birlik tümen ("onbin) olup, bunlar da *minghan* ("bin)Vcagun ("vüz") arban (onluklara bölünüyordu. Bütün ha* böylece onluk, yüzlük, binlik veya onbinlik askerî kıtalar teşkil edecek şekilde büyük veya küçük *yasun*, *aymag*. *oboo* ve *iraen*'lere bölünmüş bulunuyordu. Bu birlikleri idare edenlere, yukarıda açıklandığı gibi, *noyan* denir, fakat kıtanın tasrihi için (Türkçede olduğu gibi) say. da eklenirdi, meselâ:

arban-u noyan 'onbaşı'.
cagun-u noyan "yüzbaşı? , g
minghan-u noyan "binbaşı" ^
tümen-u noyan lOmenbaşı'.

Buna göre meselâ bir 'binbaşı' yalnız askerî komutan olmayıp, muayyen bir h)ı T tnniuluolunun üzerine yaşadığı toprakla birlikte, sivil bekımdan da idarecisi ^S^SSSSSi köbüğüS ('oğul, prensler, noyanlan vazifesinden atarak Sm^eöeom^ «* no/anlar kendi keyiffnne göre İşin. bırakamaz ve birbirleriyle yerlerini değiştiremezlerdi.

Bu gibi bir teşkilatlanma esnasında birbirleriyle akraba olmayan türlü *obog* ve *irgen'iere* mensup fertlerin bir araya getirilmesiyle yeni lû/nen'ter 4e kurulmuştur. Bu gibi yeni birlikler, ya boylardan birinin, veya başlarına getirilen *noyayim* adı ile anılmışlardır. Bu durum, eski boy teşkilâtının bozulmasında esas rolü oynayan sebeplerden biri olmuştur. Bu yüzden bazı boyların bölünerek ortadan kalktığını, veya bazı adların, muhtelif yerde parça parça yeniden peyda olduğunu görüyoruz.' ı Böylece *minghan* ("binlik")ler, yavaş yavaş obog'ların yerini almıştır.

Bütün boy ve halkların birleştirilmesi ile *Ulus* ("Devlet, Hükümdarlık, İmparatorluk") meydana gelmiştir. *Ulus*, yani Devletin başında bulunan kimseye *Kağan* (Veya *Ka'an*, *Kan*, *Ha'an*, *Han*) denir ve bu da *Kuriltay*(= Kurultay, "Millet Meclisi") tarafından seçilirdi. Ananeye göre devlet sülalenin mülkü sayılır ve Kağan tarafından sülâlenin erkek mensuplarına (köbegün "prens, oğul") kısım kısım miras ve tımar olarak verilebilirdi. *Noyan'lar* bunların emri altında bulunurlardı. Prenses ve imparatoriçeye *begi* ve *hatun* denirdi. Böylece kumanda şeması şöyle bir sıra arz eder: *Kağan • köbegün -noyan -nökör. \$&ji*

Cengiz Han bütün *irgen* ("halk")leri birleştirerek büyük *Monggol - Ulus* ("Moğol İmparatorluğu")nu kurduktan sonra, türlü halk ve ülkeleri oğulları arasında taksim etmiş, böylece en küçük oğlu *Toluy*, baba ocağını devam ettirmek üzere esas yurtta kalmış, büyük oğlu *Çoci*, sonradan Altın Ordu Devleti'nin kurulacağı batı bölgesini, *Çağatay* Türkistan'ı, *Ügedey de Doğu* ülkelerini almıştır. Bazan büyük *Ulus* (İmparatorluk)un bu parçalarına da ulus denmiştir.

Kağan tarafından muayyen bir *ulus'un* başına getirilen *köbegün* (prens)ler, bu ülkenin *ecen* (sahib) sayılır, fakat muayyen salâhiyete sahip olmakla beraber vergi toplayamazlardı. Vergi ve maliye işlerine *Kağan* tarafından tâyin edilen daruğaçın adlı memurlar bakar ve topladıktan verginin muayyen bir kısmını *köbegün* (prens)je verirdi.

Aoyan'ların, *köbegün* (prens)ler derecesinde hususî hakları olmamakla beraber, kendi birlikleri içinde tam salâhiyet sahibi idiler. Yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı makamları, sonraları irsî olarak intikal etmiştir. *Kağan*, muayyen bir *ulusun* idaresiyle vazifelendirdiği prenslere, binbaşı ve tümenbaşı gibi komutanları da birlikte verirdi. Bazan tümen komutanları-, binbaşılarını kendileri seçer, fakat bunların *kağan* tarafından tasdiki gerekirdi.

Moğol askerî teşkilâtının ilerideki gelişmesinde *noyan* 1ar ile onların yardımcıları olan *nökör*lex mühim rol oynamışlar ve bu iki zümre arasındaki münasebetler, kan akrabalığına dayanan içtimaî kuruluşun tedricen değişmesinde müessir olmuşlardır. *Aoyan'ların* bir nevi yardımcısı, kurmay ve emir subayı olan nö/cövler, gerek arkadaşlık ve gerek merak yüzünden kendi arzuları ile bu mesleğe atılır, *noyari* ile beraber yaşar ve dolayısıyla hiçbir akrabalığı olmayan başka boylardan da gelebilirdi. Sonraları, nö/cövlük müessesesi, Moğol subay okulu şeklinde gelişmiştir. Bir *noyan*'ın yanında çalışan nökörlere muayyen birliklere komuta ederek sonraları *noyan* olurlardı. *Kağan*, *köbegün* ve *noyan* rütbesinde olan herkesin etrafında nö-/cövler bulunurdu. Bunlar ücretli asker olmayıp serbest gelen subay namzedi idiler. ve her zaman harbe hazır bulunurlardı. Diğer cihetten komutanlar da nö/cövlere bakmak ve beslemekle mükelleftiler.

İdare eden ve emir veren bu zümrelerin altında, harp esnasında *çerig* 'asker'

olarak vazife gören ve *karaçu* (kara halk) denen geniş halk tabakası bulunurdu. Yukarıda işaret edildiği gibi, bunların arasında hizmet gören bir de *bogol* (köle, esir) ler ile *calagu* (uşak)lar sınıfı vardı, R

Yasun, *aymag*, *obog*, *irgen*, *ulus* şeklinde gelişen içtimaî birlikler, kendilerinin müşterek malı sayılan ve *nutug* ('yurt,yer'), denilen topraklarda göçerlerdi. Bir kaç çadırdan ibaret küçük birliklere ayı7(=Türkçe "ağıl, köy"), birkaç ayfden kurulu birliklere *otog* (otağ), etrafları çft, hendek ve arabalarla çevrili büyükçe birliklere /türeyen, *küre'en*, *küren* denirdi. Orda (Ordu), sefer karargâhı anlamına gelirdi.

Görülüyor ki, Cengiz Han'ın eski Türk teşkilâtından örnek alarak kurduğu bu rozamda, bir taraftan akrabalık diğer cihetten idarî ve askerî gaye büyük rol oynamış ve bu temeller, devletin büyümesi nispetinde, birbirinden kâfi çizgilerle ayrılamayacak derecede kanşmıştır.Tiöylece akrabalık esasına dayanan eski sistem tedricen bozularak yeni yeni gruplanmalar ve tabirler meydana gelmiştir:

Konumuz yalnız eski devirle ilgili olduğundan^ içtimaî, askerî ve idarî hayatta 13. yüzyıldan sonra vukubulan değişikliklerle, sonradan Türkçeden Moğolcaya ve Moğolcadan Türkçeye geçen tabirler üzerinde durulmamıştır. Ancak, buraya kadar açıklanan eski devre ait tâbirlerden birçoğlarının dahi Türkçe ite müşterek veya Türkçeden alınma olduğu açıkça görülmektedir.

Netice olarak, teşkilâtla ilgili tabirleri şu şekilde özetleyebiliriz

İÇTİMAİ KURULUŞ İ	— yaun (kemik, soy, aile)	— aymag (oymak, aile) grupları	— obog (boy)	— irgen (halk)	— irua (millet)	— ebügen (ced)
AKRABALIK:	— unig (akraba)	—kuda (evlenme ile akrabalık)	— anda (kan kardeşi)	—ead (yabancı)		
ASKERİ BİRLİKLER:	— «ban	— cagun (yöz)	— minghan	— tümen (onbin)	— çorlg (asker, ordu)	
İDARE W KUMANDA:	- nökörlük (yardımcı subay)	—noyan (subay) — buyrug — tengün	— köbegün (oğul, prens) — Uglin — tay»	— begil, hatun (prens, imparatoriçe)	—kağan (kağan)	—kuriltay (kurultay, meclis)
YERLEŞME İ	—ayıl (ağıl,avıl,köy)	— otog (köy grupları)	— kfireyen (islihkam, kamp)	—orda (odu, sefer karagâhı)		
TOPRAK t	— nutug (bölge, yurt)	-11,0i (il, ülke)	— ulut (memleket, devlet)			
HALK «9 ASKERİ	— karaçu (halk)	—Çorlg (asker, ordu)				
YARDIMCILAR	t —bogol (köle,esir)	— darhan (hür,serbest)	— calagu (uşak)	—nokör		

BİBLİYOGRAFYA

- Barthold, W., *Çağatay* maddesi, İAIII, İstanbul 1945, s. 266-270.
- Barthold, W., ve Köprülü, M. Fuad, *CengizHan, Çingiz Han {UGt-1227}* maddesi, İAf», İstanbul 1945, s. 91-98 ve 98-100.
- Barthold, W., *Jürkestan v epohu mongol'skogo nasesMya 1,11.* {Moğol istilâsı devrinde Türkistan), S. Petersburg 1898-1900; (ingilizcisi:) Barthod, W- *Turkestan down to the Mongol InvaÜon*, Oxford 1928, Gibb Mem. n. Ser. V.
- Blochot, E., *DJamiel-TĞvarikh*, Histoire gönâral du monde par Fadl Allah Rashid ed-Din, Terikh-i moubarek-i Ghazani, histoire des Mongols, editee par E. Blochet, tom I, Leiden, Brill 1910, İU1911.
- Cüveynî: Juwaynî, *'Alâ U'd-Din 'Atâ Malik-i, The TaMsM Jahan-GushS*, edited by Mirza Muhammad bin 'Abd'l-Wahhâb-ı Qazwîni, Leiden, Brill, 1:1902, Gibb Mem. Ser. XVI, 1; 11:1916. XVI., S: III: 1937. XVI3.
- Dequignes, Joseph, *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux, ouvrage tire des livres chinois, Paris 1756-1758.*
- Grousset, Rene, *Histoire de l'Asie W: Le monde mongol, Paris 1921/22.*
- Grousset, Rene, *L'empire des steppes, Attila, Cengiz-Khan, Tamerlan, Patis, Payot 1939, 4. Basılış: 1969.* BibliothÇque historique.
- Grousset, Rene, *L'Empire Mongol(l'erephase), Paris 1941.*
- Haenisch, Erich, *Die geheime Geschichte der Mongolen, aus einer mongolischen Niederschrift des Mitros 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss erstmalig übersetzt und erläutert.* "■ Leipzig, O. Harrassowitz 1941, ikinci basılı: 1948.
- Haenisch, Erich, (metin:) *Monghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi), Die geheime Geschichte der Mongolen, aus der chinesischen Transkription Un mongolischen wortlaut Wiederhergestellt*, Leipzig, Asia Majör 1935 ve O. Harrassovvitz 1937.
- Haenisch, Erich, *VVörterbuch zu Monghol un niuca tobca'an...* Leipzig, O. Harrassovvitz 1939.
- Hâfiz-ı Abrû, *Chronique des Rois Mongols en Iran, Texte persan âdite et traduit par K. Bayani, İt traduction et notes, Paris 1936.*
- Hammer - Purgstall, Joseph, Frefherr von, *Geschichte der Ilchaney ,das ist der Mongolen İn Persien*, Darmstadt, Veri. von C.W. Leske, 1:1842, İli: 1843.
- Houdas, O., *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, par Mohammed en-Nesawi, texte Arabe, pup-U6e par...* O. Houdas, Paris 1891 .Publications de L'Ecole des Langues vivantes.
- Houdas, O., *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti*, Prince du Kharezm par... traduit de l'Arabe par O. Houdas, Paris 1895.
- Hoitforth, Henry Hoyle, *Hlstoryofthe Mongols, from the 9 th to the 19th century, 4 cild, Landon 1876-1888, İlavé ve Index, London 1927.*
- Jäschke, Gottherd. *Zur Geschichte des Namem Tatar**, Reşid Rahmetli Arat İçin Ankara 1966. s. 278-285.- TKAE yayınlan, sayı:19.
- Jahn, Kari, *Geschichte Gazân-Hin'a aus dem Ta'rih-i-Mubârak-ı-Gâzâni des Raşid Al-Din.* tureausg naoh der» Handschriften von Stambol, Londen,Paria und Wien mit einer BnteJtung, krfflsc-hem Apparat und indices von...* Landon 1940. Gibb. Mem. nr. XIV.
- Krader. Lawrence, *Social Organization of the Mongo-TurMc Pastoral Nomads', Haag 1963.*
- Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kının ve Türkistan hanlarına eft yarlık ve bitikler*, İstanbul. Burhanettin Matbaası 1940. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayın-lanndan.
- Marco Polo, *The descriplion of the VWorld*, yayınlayanlar: A.C. Moule ve P. Pelllot, London, 1938,4 ofİŞ

- d'Ohsson. Abraham Constantin Mouradgea, *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusçu'u'â & mourBey ou Tamerlan*, 2. basılı:, 4 cüd, Amsterdam 1834-1835, üçüncü basıkı: 1852.
- Pelllot. Paul, *Histoire Secröte des Mongols*, ResMUition du texte Mongol et traduction Française des chapitres I à VI, Paris 1949.
- Pelliot, Paut, *Les Mingols et la Papaute (I), Revue de l'Orient Chretien. III (XXtU), Paris 1923, übr. Auguste Ptaartf, s. 340 (1-28); li.tasim: f&. W, 1984, S.22S-235, flil. Kısım, İlfc tffil. 1881, s.3-84.*
- Plano CarptoMoriann von, *Geschichte der Mongolen und fteisebericht 1245-1247, çeviren ve açıklayan: Fr. Risch, Leipzig 1930. Poppe, N., DieSprache der mongolischen Quadratschrift und das Yüan-ch'ao pi-shi, Asia Majör, N.F.I, 1944.8.97-115 MÜP t r»v-*
- Poucha, Pavel, *Die geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal*, Prag 1956. Quatremöre, M., *Histoire des Mongols de la Perse, écrite en Persan parRaschid-el-din, puplee... par.* M üuatremere. Paris, Imp. Royale 1836. Raşid el-Din, *Cami el-Tevarih* bk. E. Blochet, K. Jahn, M. Üuatremere. Raşid el-Din, *Sbornik letopisey I.* (I.N. Berezin neşri), Metin: Spb. 1861, Tercüme: 1858; II 1868; III, 1888. Raşid el-Din, *Sbornik letopisey 1,1-2.* (I.P. Petruşevskiy neşri). Moskova-Leningrad 1952; İt (Yu. P. Verhovskiy neşri), 1960; İli (A.A. Romaskeviç neşri), 1946. Râsonyi, László, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971; Moğol istilâsı, s. 174-191, Altın Ordu ve varisleri, s. 218-235. Rubruck. VVilhelm von, *Reise zu den Mongolen*, çeviren: Fr. Risch, Leipzig 1934.
- Spuler, Bertold, *Die Mongolen in Iran*, Politik, Vervvaltung und Kültur der İlchanzeit 1220-1350, Leipzig 1939. Spuler, Bertold, *Die Mongolenzeit*, HbdOr VI, 2, Leiden-Köln 1953. Temir, Ahmet, *Kırşehir emtri Cacaoğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça-Mogolca vakfiyesi, Ankara 1960. Ş&Şçğl*
- Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) (yazılışı 1240), L tercüme. Prof. E. Haeniseh'in Almanca ve S. Kozin'in Rusça tercümesini Moğolca aslı İte karşılaştırıp dilimize çevireni.» Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1948. Temir, Ahmet, *Die Sozial-militärische Organisation der Mongolen um 1200 n. Chr. OTCFD XVIII. 3-4.* Ankara 1962, S. 221-225. Temir, Ahmet, *Türk-Moğol İmparatorluğu devrinde sosyal ve asken" teşkilât TK X, 118. Ankara 1972,* s. 190-207. Togan, A. Zeki Velidl, *Umumi Türk Tarihine giriş*, cild I, en eski devirden 16. asra kadar. İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946. Turan. Osman, Çingiz adı hakkında. Belleten V. 1941, s. 267-276. Vartan- M Ed. Dulaurierin İransızca özetinden (JA1860, XVI, s. 273-322) M. Ayaş tarafından Türkçeye çevrilmiştir- *Ermeni müverhine göre Moğollar.* Vartan'ın umumî tarihinden müstahreç, tercüme edam M. Ed. Dulaurier. TM V. 1936. İstanbul 1936, s. 27-48. **Vassaf'AbÖ Allah Bin Fezl Allah, Teezfyef el-Amsar ve teczlyet eMW. Goschiçftte Vassefa .Persisch herausgegeben und Deutsch übersetzt von Hammer- Purgstall. I. Band, Wten, 1856.***
- Vladimirtsov, B. Y»,.,Tf»ffl» of *Chingis-Khan*, London 1930; (PrahBaSası:) Paris 1947: (Türkçesi) M. A Edtz, Cengiz Han, İstanbul 195a Vladimirtsov B Ya *Obsçestvennyy stroy Mongotov*, tentngrad 1934; (Türkçe tercümesi:) Abdülkadir İnan, Mogolların içtimai teşkilâtı. Ankara 1944; (fransızcası:) M. Carsovv. Paris 1947.

2. Altın Ordu Devleti

Akdes Nimet KURAT

Çingiz (Cengiz) Han'ın 1227'de vuku bulan ölümünden sonra oğulları ve torunları onun fütühatını devam ettirerek büyük bir Moğol-Türk Hakanlığı kurdular. Bu fütühatın bizi en çok alâkadar eden 1237-1241 yıllarında cereyan eden Doğu Avrupa istilasidir ki, Alto Ordu Devleti ve onun bakayası olan Kırım, Kazan, Astrıhan, Nogay ve Sibir hanlarının tarihi bu istilâ ile yakından alâkadardır.

Çingiz'in ölümünden sonra, büyük hanlık makamını Ögedey işgal etti. Onun hakimiyeti, Türk-Moğol Hakanlığının teşkilâtlandırılması bakımından mühimdir. Bu maksatla kurultaylar toplanmış ve bazı umumî kaideler tensip edilmiş; Çingiz'in 'yasa'sı tatbik edilmekle beraber, şehirlere ve köylü ahalinin ihtiyacına göre bir idare kurulmuştu. 1235'te devlet işlerini alâkadar eden yeni meseleler münasebetiyle toplanan büyük kurultayda Batı Seferi, yani Doğu Avrupa'nın istilâsı kararlaştırıldı. Bu maksatla bilhassa Türkler'den olmak üzere büyük bir ordu toplandı. Mikdarı kafiyetle bilinmeyen bu Moğol-Türk ordusunun birkaç yüz bin kişiden ibaret olduğu muhakkaktır. Fütühatın başlangıcı 1236 yılına rastlar.

Bu muazzam ordunun başında Çingiz'in torunu, Batu (Çoçi oğlu) bulunuyordu. Sefere, ondan başka birçok Çingiz oğulları (prenslere) de iştirak edeceklerdi, ön kıl'aların kumandanı olarak da en meşhur generallerden biri olan Sobutay'ı (Sübetey, Sübetey) görüyoruz. Askerlerin büyük bir ekseriyetini Orhon ile Yayık ve İrtiş aralarında yaşayan Türk kabileleri teşkil ediyordu. İlk darbe Bulgarlar üzerine oldu. Bu hareket 1224'de Bulgarlar'ın, Don boyundan dönen Moğol kıl'alarına hücumlarının öcünü almak için yapılmıştı. Bulgarlar az bir zaman içinde yenildiler; başta Bulgar olmak üzere şehirleri tahrip edildi. Şehirlerden ve büyük yollardan bir yanda kalan halkın, bu istilâdan mutazarrır olmadığı muhakkaktır; şehirlere ve köylü ahaliden birçoğunun da kaçarak, ormanlarda saklandığını ve bilhassa Suru (Sura) mansabına gittiklerini tahmin edebiliriz. Bu suretle Moğol istilâsından sonra Orta İdil sahasındaki Bulgar unsuru ortadan kaldırılmış olmadı; yok olan şey: Müstakil bir Bulgar devletiydi. Nitekim, çok geçmeden bu bölgede Bulgar beylerinin yeniden faaliyette bulduklarını görüyoruz.

1237 sonunda kış mevsimi olmasına rağmen, Moğol-Türk ordusu Rus bölgesinin istilâsına başladı. Bu sıralarda Rus yurdu birçok knezliklere bölünmüştü. Ryurik sülâlesine mensup olmak üzere, muhtelif mıntakalarda, knezleri, müstakil birer beylik hâlinde icrai hükümet etmekte idiler; artık Kiyef merkez olmaktan çıkmıştı; onun yerine Suzdal Rusyası (Merkezi Vladimir) yükselmışti; garpta da Halıç knezleri kuvvet bulmuşlardı; İlmen gölünün şimal sahilindeki Novgorod şehri de mühim bir iktisadi ve siyasî merkez vaziyetinde idi. Bu Rus Knezlikleri arasında mücadeleler eksik olmadığından Rus yurdu, âdeta, daimî bir anarşi manzarası arz etmekte idi. Batu Han'ın orduları 1237'de Bulgar memleketinden hareketle Suru (Sura) ırmağının baş kısmını geçtikten sonra Ryazan üzerine yürüdüler; bir darbe ile burayı ele geçirdiler; o sıralarda ehemmiyetsiz bir kasaba olan Moskova'yı yaktılar, Vladi-

mır, Suzdal, Rostov ve Volga kıyısındaki Yaroslav şehirlerini zaptettiler; bütün bu şehirlere birer kale idi; Türk-Moğol ordusunu* yalnız açık meydan muharebesinde değil, kaleleri muhasara ve zaptetmek hususunda da fevkalâde mahir oldukları görülmüyor. Kışın şiddetine rağmen Batu Han kuvvetleri 2-3 ay zarfında birçok kale ve şehirleri ele geçirdiler. 1238 baharı geldiği zaman bu ordu İlmen gölünün güneyinde, Lovat ırmağına varmış bulunuyordu; fakat mevsimin icabı olarak, daha fazla kuzeye, yani Novgorod istikametine gidilmemiş, orduların güneye dönmestemuvafık görülmüştü. Bu defa Oka nehrine yakın Kozefsk şehrinin fazla mukavemeti, ordunun hareketini biraz yavaşlatmışsa da, mezkûr kale zapt ve ahali kılıçtan geçirilince; Moğol-Türk kuvvetleri 1238 ilkbaharında Don ile Dneper nehirleri arasındaki sahaya gelmişlerdi. Bununla seferin ilk safhası sona erdi. Gayet kısa bir zaman içinde, hem de kış olmasına rağmen, Batu Han "yıldırım" harbiyle Rus yurdunun en mühim kısmını zapt ve Rus knezlerinin askerî kuvvetlerinin istinat noktalarını irfıtoa etmiş». Tarihte ilk defa olmak üzere, doğudan gelen Türk istilâsı, İfr darbede Rus Sthezferinin siyasî varlıklarını ortadan kaldırmıştı.

Bu Moğol-Türk hareketinin ikinci safhası Kumanlar'a karşı oldu. 1224'de Kalka boyundaki savaşın sonra, Kumanlar Türk - Moğol İmparatorluğunun düşmanları arasında sayılıyorlardı. 1238-39 yılındaki seferlerin neticesinde Don boyu ve bütün Kıpçak sahrasından Kumanlar koçuldu; bir kısmı kuzeydoğuda Kama Bulgarları arasına gitmiş, kalanları da Macaristan'a iltica etmişlerdi. Bu suretle Kama boyundaki Kıpçak ve galiba Kumanlar'la birlikte olan, Yemekler'in gelmesiyle Türk unsuru artmış ve hattâ Bulgarlar bile Kıpçaklaşmışlardı. Bu suretle Moğol istilâsının bir neticesi de Orta İdil boyundaki Türk ahalisinin yeni şekilde karışmasını mümkün kınasidif; bugünkü Kazan TÜrkferi'nin kavmi teşekkülleri işte bu tarihî vakalarda izah olunmaktadır.

Batu Han,- Kumanlar/m- işini bitirdikten sonra, 1240'da Kiyef şehrini, kısa süren bir muhafıradan- *jnra zaptetti. O sıralarda, Kiyef'in, zaten büyük bir ehemmiyeti kalmamıştı. Daha garpta olan Vladimir ve Halıç şehirleri de Moğol -Türkler tarafından işgal edilerek bütün Rus yurdu Batu Han'ın nefne geçmiş- eldu; İstMâieJvvetlerinin büyük bir kısmı, Kumanlar* gittikten; Macaristan'a yürürlerkten, bir kolu da Lehistan'ın güney eyaletleri üzerinden Silezya'ya kadar ilerlediler; 1241 ilkbaharında Liegnitz yakınında karşılarına çıkan Alman kuvvetlerintyenditar; fakat daha ileride gidemeyerek, Macaristan'a döndüler. Mogol-TÖrkler'in*ir kolu, hattâ BaJkanlar'a girmiş ve Adriyatik sahillerine bile yaklaşmıştı. Bu suretle 1240-41 seferiSem bir muvaffakiyetle bitmiş, Batu Han'ın ordusu bütün meydan muharebelerini kazanmış, binlerce kilometre genişliğinde Doğu Avrupa sahasını işgal ile, burada önce mevcut bütün askerî ve siyasî varlıklara son vermişti. Çingiz hayatta iken, batıdaki bütün sahanın Coçi'ye verileceği takanür etmişti; buna göre, Batu Han'ın zaptettiği yerler Coçi ulusu olacaktı.

Batu Han 1241-42'de İdil'in aşağı mecrasına dönmüş ve nehrin «ot sahilinde "Orda'sının (Karargâh) merkezini kurmuştu: Burası **Saray** adını aldı ve çok geçmeden eski Bulgar ve İtri şehirlerinin yerini tuttuğu gibi, onlardan farklı olarak Doğu Avrupa Hazar denizi ve Aral denizi civarıyla. Batı SiWr»in en mühim siyasî

merkezi oluverdi. Saray şehrinin kurulduğu yer "Coçi Ulusu"nın ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunması bakımından, ciddi gayet doğru olarak tesbit edilmişti. Bu sebeptendir ki, Saray şehri az zaman içinde yükselivermişti.

Çingiz oğulları arasında en değerli kumandan ve dirayetli devlet adamı olarak tanınan Batu Han'ın ancak hakanlığın bütünlüğünü korumak namına Karakorum'daki hakani tanıdığı ve zahiren ona itaat ettiği anlaşılıyor. Halbuki Batu Han kendi ulusunda istediği gibi icraatta bulunuyordu. Onun hâkimiyeti 1255'de ölümüne kadar sürmüştür. İrtiş boyundan, Aral denizinin kuzey mıntakası da dahil olmak üzere Kama ve bütün İdil havzası, Özü boyu ve Turla (Dnestr) mıntakasına kadar uzanan geniş bir sahada, fütuhatı müteakip yeni bir idare sistemi kuran ve merkezi Saray olan Moğol-Türk ordusuna da gereken nizamı veren Batu Han olduğundan, o, hakkıyla Altın Ordu Devleti'nin kurucusu sayılmaktadır. Bu devletin teşkilâtı Çingiz yasası ve Büyük Moğol-Türk Hakanlığı'nda tatbik edilen esaslara dayanmakla beraber, mahallî birçok hususların tanzimi ve bu memleketlerde mevcut eski an'anelerin de gözönünde tutulması lâzım gelmekte idi. Eski Bulgar Hanlığı ve Rus knezliklerinde Altın Ordu'nun menfaatlarına en uygun görülen bir sistem tatbik edilmesi lâzım geliyordu. Bu cihetten yeni sistemin Batu Han tarafından muvaffakiyetle icra edildiği görülmektedir.

Gerek Bulgar ve gerek Rus yurdunda eski idarede birtakım değişiklikler yapıldı. Her iki memleket Altın Ordu'nun vassalı (tabii) olmakla, birtakım mükellefiyetlere tabi tutuldular. Bu bakımdan bilhassa Rus knezliklerinin vaziyeti enteresandır. Moğol-Türk kuvvetleri fazla bir kalabalık teşkil etmediklerinden bütün Rus şehirleri ve köylerini işgal altına alıp Rus yurdunda kalmalarına maddeten imkân yoktu. Bu sebeptendir ki, kendileri için daha elverişli olan bozkır sahalarını işgal etmişlerdi. Rus knezliklerindeki hâkimiyetleri idame ettirebilmek için de birtakım askerî ve idarî tedbirler alınmakla iktifa olundu. Evvelâ öteden beri mevcut olan knez idaresini olduğu gibi bıraktılar; Rurik sülâlesine mensup olmak üzere, knezliklerin hâkimiyetlerini tanıdılar, hattâ istilâdan önceki büyük ve küçük knezlikler bile muhafaza edildi; yalnız şu şartla ki, knezler makamlarını han tarafından tasdik ettirmeğe mecburdular; yani han'ın tabii sayılıyorlardı. İç intizam ve asayiş yani polislik vazifesi knezlerin eline bırakılmıştı. Bunun dışında: Memleketin umumî asayişine, han'a karşı mükellefiyetlerin yerine getirilmesine ve düşmanca hareketlerin zuhuruna mâni olmak maksadiyle han tarafından tâyin edilen yüksek memurlar gönderilmekte idi.

Rus yurdundaki Altın Ordu veya Tatar hâkimiyetinin şekli ve yaptığı tesirleri hakkında ilmî bir araştırma henüz mevcut olmadığından bu hususta katî bir fikir yürütmek imkânsız olmakla beraber, 240 yıl süren bu Tatar hâkimiyetinin Rus tarihi ve Rus halkı üzerinde çok cihetli tesiri olduğu muhakkaktır. Tanınmış Rus tarihçi» lerinin (Solovyev, Klyuçevskiy), bu tesirler! inkâra çalışmaları, ilmî sebeplerden değil, millî hislerden ileri gelmiştir. Diğer taraftan Moğol istilâsından önce de Ruslar, gerçi Skandinavyalı Normanlar'ın tesiriyle devlet teşkilâtı vücuda getirdikleri gibi, Bizans'tan aldıkları Hıristiyanlık sayesinde yazılı edebiyatta, mimarîde, iktisadî ve diğer bazı sahalarda bazı ilerlemeler

kaydetmişlerdi. Fakat Batu Han'ın buraları

zaptettiğinde Rus yurdu tam bir siyasî anarşi içinde çalkandığından, iktisadî ve kültür refahının gerekli şartlarından biri olan iç emniyet mevcut değildi. Altın Cfedu tarafından tesbit edilen kuvvetli bir disiplin, evvelâ her yerde iç emniyet ve asayişin yerleşmesine mucip olgu? yine bu asayişin idamesiyle ilgili olarak, Saray ile Rus knezliklerindeki başkanlar ve damgalar, yahut askerî başbuğlar (tümen* bift ve yüz beğleri) arasında muntazam bir münasebeti temin maksadiyle, daha Çingiz zamanında kurulan posta usulü, yeni yol sistemi geliştirildi O zamana kadar bir tek para sistemi olmayan Rus yurdunda, aynı esaslar üzerinde sikke bastırıldı. Rusça "dengi"(dengi * para, tenke) tâbiri, Türkçe *tinyin* sincap derisi sözünden gelmiştir; gümrükler intizamlı bir hale kondu ki, Rusça "tamojnja" (gümrük) tâbiri de Türkçe-Moğolca *tamga-damga* sözünden gelmektedir. Bunun dışında Rus knezlerinin, büyüklerinin ve askerlerinin Saray'a ve hattâ İç Moğolistan'a kadar gitmeleri, birçok Rus büyüklerinin Tatarlarla düşüp kalkmaları, Ruslar'ın, yaşayış, giyim tarzlarında olduğu gibi, düşünüş ve görüşlerinde de Tatarlar'ın tesiri altında kalmalarına sebep olmuştur. Aynı şekilde Altın Orduda tatbik edilen kuvvetli bir merkezî devlet rejiminin ve han otoritesinin, dolayısıyla Rus knezlerine bîr örnek teşkil ettiğinde şüphe yoktur.

Rus tarihinde Tatar boyunduruğu' (tatârskoe igo) dan bahsetmek o kadar moda olmuştur ki, Sovyet Rus tarihçileri bile bu tâbiri tekrar ele almışlardır. Şüphesiz yabancı bir zümrenin, hele ırk ve din bakımından büsbütün ayrı olan bir kavmin hâkimiyeti kolay bir şey değildir. Fakat: 240 yıl süren Altın Ordu hâkimiyeti neticesinde Ruslar, dillerini, dinlerini, toprakların ve idare teşkilâtlarını tamamiyle muhafaza etmekten başka, bütün bunları kuvvetlendirmeğe de muvaffak olduklarına bakılırsa, bu Talar hâkimiyetinin 'boyunduruk'¹ olmadığına hükmetmeliyiz. Yalnız yabancı bir zümrede değil, normal hükümet idaresinde bite isyan çıkarsa derhal bastırılır ve bu münasebetle şiddet kullanılır, sırasına göre binlerce kişi öldürülür; mükellefiyetler yerine getirilmediği zaman, cebir ve şiddetle bunların icrası için zor kullanılır. Altın Ordu baskakları ve damgalarının da başka türlü hareket etmedikleri tarihî bir hakikattir. Altın Ordu'nun Rus knezliklerindeki hâkiminin* sonraki Rus çarlarının Kazan, Başkurt, Sibir, Kırım, Kafkas ve Türkistan'daki hâkimiyetlerine nisbetle kat kat yumuşak olduğunda zerre kadar şüphe yoktur. Müthiş tvan'ın ve Romanof ailesinden gelen Çar hükümetlerinin Türk kavim^rtolirıha yolunda aldıkları tedbirlerin onda birinin Altın Ordu hanları tarafından alınmadığı muhakkaktır. Rus knezlerine yapılagelen bazı taziyeler ve şiddetler, daha ziyade Ruslar'ın Saray'da hanlar yanında yaptıkları entrikalardan ileri gelmiştir. Moğd-Türk devleti an'anesinin icabı olarak Altın Ordu'da tam bîr <fin ve dil toteransı vardı. Metbu kavimler pek de ağır olmayan, mükellefiyetleri doğru dürüst yerine getirdikten sonra, lüzumsuz yere taziyeye maruz kalmıyorlardı. Rus kilisesi, Altın Ordu hanlarının verdikleri Varlık¹ ter sayesinde tarhan'ık kazanmıştı; yeni her nevi vereve mükellefiyetlerden kurtulmuştu; böyle olmasına rağmen, sonraları Tasarca karşı Rus imha siyasetini besleyen müessese bilhassa kilise olmuştur, ikibuçuk yüzyıl süren Tatar hâkimiyetinin tesiri meyânında Altın Ordu hanlar. Rus ahalisi nazarında ter»bir hü~kümdar gibi telâkki ediliyordu; bu yüzdendir ki Rus knezlen ancak Altın Ordu hâkimiyetinden çıktıktan sonra W lâkabını almağa cesaret ettiler.

Batu Hanin kumandasında fütihat yapan kuvvetlerin 600.000 kişiden ibaret olduğu söylenmektedir; bunun ancak 60.000'i Moğol'du; fc*lan kısmı muhtelif 12fk kavimlerden toplanmışa kumanda heyetinin ve bazı memuriyetlerin başında MoğbHar bulunmakta idi; Tatar adının tnenşeinin Türk olması lâzım geldiğini söylemiş-ffit %te bu sebeptendir ki, Moğol iefilâsını yapan bütün kuvvetlere Avrupalılar, M#ğol ve Türk faarkedilmeksizin Tatar" demişlerdir. Bu sebeptendir ki, Çingiz ordulanndaki Türk kavimleri, kendilerine böyle tesmiye etmeseler bile, yabancılar karşısında böyle görünmeğe başlamışlardır. Çok zaman geçmeden İdil Soyunda yerleşen Moğollar kalabalık Türk unsuru arasında eriyip gitmişse de, bu sahanın ahalisi TDrk olmasına rağmen Tatar" adıyla tanınmağa başlamışlardır. Moğol istilâsının netoM olarak İdil-Ural ve Sibirya'da Ttfrk unsuru arttığı gibi, fe*r dereceye kadar Moğol unsuru da yerli ahali ile karışmıştır; fakat bu J&lmreniri daha ziyade yüksek tabakaya mensup olduğu anlaşılıyor.

Ahalisi 922'den beri müslüman olan Altın Ordu'da Batu'nun küçük biraderi Berke Han'ın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle, bu ülke, tam mânasiyle bir Türk-İslâm devleti haline gelmiştir. Zaten bu mntıkada 922'den beri (yani Bulgarlar'ın İslâmiyeti kabullerinden itibaren) İslâm kültürü yayılmıştı. Saray şehri kurulup da Türkistan'la tiösret münasebetleri tekrar kuvvet bulduktan sonra, Altın Ordu'da müslüman tesirinin birdenbire başka tesirlere galebe çaldığını görüyoruz; neticede Saray hanları müslüman oldular. Berke Han'ın hâkimiyet teması, Altın Ordu'nun, Büyük Hakanlıktan ayrıldığı, yani istiklâlini Hân ettiği zamana tesadüf etmektedir; Berke Han kendi namına sikke bastırmakta ve tamamıyla müstakil bir hükümdar gibi hareket etmekte idi. Umumiyetle onun zamanı Altın Ordu'nun en parlak devri olarak tanınmaktadır; yeni bir "Saray" (Yeni Saray) şehrinin kuruluşu da bunu teyit etmektedir. Özbek Han (1313-1342) zamanında İslâm dinîbüsbütürü kuvvetlendi. Saray şehri, diğer İslâm memleketlerinin büyük şehirleri gibi camiler, medreseler ve tekkelerle süslenmeğe başlandı; hükümdar sarayında âlimler, şeyhler, seyyitler ve hocalar itibar kazandılar; medreseler ve mektepler açıldı. Muhtelif İslâm memleketlerinden ustalar celbedilmeğe başlandı. Meşhur İslâm âlimlerinden Kutbettîn-ür^azî, Şeyh Sadettin Teftetz! ve başkalarının Canibek Hafi zamanında (1340-1357) Saray şehrinde kaldıkları malûmdur. Nehc'ül-feradis gibi enteresan bir kitabın ya doğrudan doğruya Saray'da veya Saray hanlarının emriyle, yine Altın Ordu hâkimiyetinde bulunan, Harezmi'de tertip edilmiş olması, yazı dDlnin burada mühim terakki kaydettiğini göstermektedir.

Altın Ordu'nun XIII- XIV. yüzyıllarda siyasî, iktisadî ve kültür bakımından yalnız Şarkî Avrupa'nın değil, umumiyetle Türk dünyasının en mühim mevkilerinden biri olduğunda şüphe yoktur. Bu devletin ahalisinin büyük bir taamı - Rus yurdu müstesna- halis Türk'tü; ancak üst tabakada Moğol; unsuru mevcuttu. Bu unsorda kısa bir zaman cinde tamamıyla Türkleşmişti. Devlet teşkilâtı, Çingitden çok önce teşekkül eden devlet sisteminden ibaretti; Gök-TünV ve Uygur teşkilatının mühim un*sûrlarının Altın Ordu (ve umumiyetle bütün diğer Türle devletlerinde)te mevcuttu olduğu muhakkak glbMr; hele teşkilât sözleri (istilâhları)nde Uygarca mâtoumltM kullanıldığı görülmektedir^bunun içindir M/fflbn Orfki.ve sonraki hanHkterin devlet;

iktisat ve içtimaî teşkilâtlarını öğrenmek, MoğoHar'ın kendi iç teşkilâtlarından maada daha evvelki Türk devletleri ve hey'etlerinin vaziyetlerini bilmeğe bağıdır. Elde mevcut mahdut kaynaklara göre (Timur-Kutfcik, Hacngerey ve Sahip Gerey hanların yarılıkları) Altın Ordu'da askerlik, ziraat, ticaret, vergi ve her mm mükellefiyetleri tanzim eden muayyen kanunlar mevcuttu. Çingiz tarafından kurulan teşkilâtta maada, siyasî ve içtimaî hayatın her safhasını tanzim eden birçok nizamlar tatbik edilmekte idi. Bu İtibarla da Attın Ordu Devleti* "yasair^fcanuniu) bir siyaöî varlık olarak tanımak mecburiyetindeyiz.

Ahalinin yalnız göçebe olmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile derhal görülmektedir. Zaten Orta İdil boyundaki Türkler'in çok erkenden köyler ve şehirler kurdukları malûmdur. İdil'in aşağı mecrasında bulunan tüfk-Moğal unsurunun da tedricen şehir ve köylere yerleştikten görülmüyor. Azerbaycan da dahil olduğu halde Altın Ordu'ya ait sahada şimdiye kadar 25 şehir tesbit edilmiştir. Bunlar; Azak, Batçin, Baku, Büler, Bulgar, Derbent, Gülistan (Saray'ın banliyösü), Kırım, Kırım-Cedit, Macar, Macar-GedK, Mahmûd AbalMuhşî, Ordu, Ordu-Cedit, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedit, Saraycık, Sıgnak-Cedtt, Tebiçc-Ükek, Hao-larhan (Zeci-Tarhan), Şabran, Şamaha. Demekki, Altın Ordu sadece bir "step imparatorluğu" değildi. Bu sayılan şehirlerin kısmı âzam» büyük ticaret merkezleri ve "ihracat ve ithalât' iskeleleri ve transit istasyonları idi. Bilhassa Saray şehrinin büyüklüğü ve güzelliği hakkında şehri bizzat gezen seyyahların elinden çıkan kayıtlar mevcuttur. Bu cins kayıtlar yapılan hafriyat neticesinde tamamıyla tesbit edilmiştir. Saray şehrinde mükemmel bir su tesisatı olduğu, bahçelere, evlere varıncaya kadar su borularıyla su getirildiği meydana çıkmıştır; çini tezyinatı, yapıcılık ve bilhassa maden işleme hususunda mühim terakkiler elde edildiği, çıkan eserlerle sabittir. Bu itibarla, Saray şehrinin ve içinde yaşayan ahalisinin (yani yerli Türkler'in), devirlerinin diğer memleketlerinden geride durmadıkları açıktır. Meydana çıkarılan maden eritme ve işletme tesisatının mükemmelliği, Altın Ordu ustalarının, hattâ bu hususta birçok millet ustalarını geride bıraktıklarını gösterir. Bu surette Saray şehrinde (bilhassa Saray-Berke'de) İtil ve Bulgar şehirlerinin an'anesi yalnız muhafaza edilmekle kalmamış, daha da ileriye götürülmüştür. Saray aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştukları bir merkez olması hasebiyle de büyük bir önemiyeti haizdi; burada ayrı milletler için ayrı mahaller kurulduğu ve herkese kendi memleketinde alışık olduğu hayata göre yaşamak imkânı verildiğini biliyoruz.

Altın Ordu'nun merkezi Saray Şehri M. Saray şehiriye *Taht W denin*. Batu zamanında tesis edilen Saray şehri, Berke Han zamanında daha müsait bir yere nakledilerek Yeni Saray, Yahut Saray-Berke adını aldı (kfiPln sol tatarından biri olan Tsares mevkâine yekin). Htfılar Saray şehrinin •Gülistan" denHen banliyösünde yaşıyorlardı; burası bilhas» hanların kışı geçirdikleri bir yerdi; yazlar ise eski âdet üzere 'yaylağa¹ çıkarlar, Don ve Özü arasında kalırlardı. Hanların "yaylak" iardaki ordugâhları da büyük bir şehir manzarası arz ediyor; hanım ve büyüklerin süs» çadırları geniş bir sahayı kaplıyordu. Keçeden yapılan çadırlann (yurt) İçi kıymetli halılarla süslü İdi; hanın tahtı altın ve kıymetli taşlarla bezenmiş, ayaklan gömüşten idi Bayram ve yortu günlerinde yabancı elçiler merasimle kabul edilirdi; bu

münasebetle hanın tahtı etrafında hatunu ve hanedan azasına mensup büyükler bulunuyor; hanzadeler tahtın ayakları yanında vtt han kızları da tahtın önünde yer atıyorlardı. Manın birkaç karısı olurdu; fakat biri Ulu-Hatun, yani baş kadın sayılırdı. Ulu-Hatunların mevkileri gayet yüksek olup, devlet idaresine bilfiil iştirak ederler, hattâ, hanın muvaffakiyetine, kendi adlarından "yarlık" verdikleri olurdu. Ulu Hatun Osmanlı sultanlarının saraylarındaki Baş-kadın efendi ve Valide Sultana çok benzemektedir; yalnız Valide Sultanın salâhiyetleri daha geniştir. Hanlar, yalnız Tatar büyüklerinin kızlarını değil, Bizans İmparatorlarının ve Rus knezlerinin kızlarını da alıyorlardı; ezcümle Özbek Han'ın karısı Rum kayseri Andronik Paleologos'un kızı Ü. Umumiyetle Altın Ordu Devleti'nde kadınların içtimaî mevkileri yüksekti ve bu hususta eski Türk an'anesi devam ettiriliyor, Müslümanlık ve Şark memleketlerinin kadınları ezici tesirleri henüz kökleşmemişti. Hanın hatunları ayrı saraylarda yaşıyorlar, göç ederken kendilerine muhsus çadırları bulunuyordu; hattâ kendilerinin mescit ve camileri, hoca ve imamı olduğu gibi umumî hayatta ayrı muhafız kıt'aları da vardı; Altın Ordu kadınları peçe taşımadıkları gibi, umumî hayatta görünürler, hattâ han hatunları âlimler ve şairler meclisine bile devam ederlerdi. Altın Ordu hanları da tıpkı Osmanlı sultanları gibi, gitgide sade ve faal yaşayış tarzını bırakarak saraylarda yumaşatıcı bir hayat sürmeğe başlamışlar ve bunun neticesinde dejenere olmuşlardır.

Altın Ordu'nun idare sistemine gelince: Bunun eski Türk esaslarına istinat ettiğini söylemiştik; bu esaslarda bilhassa bozkır an'anesi ve teşkilâtı mühim bir yer tutuyordu. Ahalinin gittikçe toprağa bağlanması, ziraat, ticaret ve sanayi inkişaf etmesi üzerine devlet idaresinde bu esaslar da nazarı itibara alınmıştı. Altın Ordu'nun resmi ismi '*Orduyu* Muazzam'dır, yani "Büyük Ordu". Bu devlet birkaç kısma yahut "Ulus'a (ölüş.hisse) bölünürdü; ezcümle Rusya bile birkaç "Ulus'tan ibaret olduğu gibi, Başkurt, Bulgar, Mokşı elleri de birer ayrı ulus teşkil etmişti; bundan başka Kafkas ve Karadeniz sahaları da ayrı uluslara bölünmüştü. Ulus onun başında bulunan türe (büyük memur) lerin adını alırdı. Ulus içinde de, Çingiz'in tesbit ettiği ve tamamıyla askerî mahiyette olan bir bölüm vardı; ezcümle: Tümen (10 bin), bin, yüz ve on beylikleri; tümen beyi, onbin kişilik kuvveti çıkaran bölgenin başbuğu, bin beyi, bin kişilik kuvvetin başı v.s. Bu bakımdan Altın Ordu gayet intizamlı bir askerî ve mülki idare teşkilatına malikti. Halis Türk olan ulusların en yüksek idare (sivil) memuruna Daruga denilirdi, ki valilerin mukabili olsa gerekir; Rus uluslarındaki en yüksek Tatar valisi de Baskak adını taşırdı; baskakların idarî merkezine de "yurt" denirdi. Baskaklar buldukları yerde, Rus knezleri ve ahalisinin Altın Ordu'ya boyun eğmelerine nezarete memurdu; bu maksatla onun emrinde asker de bulunurdu. Rus ahalisinden "kafa vergisi" alındığından, ahali sayımı yapılır (ilk sayım 1257'de)ve ona göre baskaklar vergi alırlardı; mal ve mülkten ayrıca aşar (onda bir) da toplanmakta idi. Damgaların da aynı şekilde icrai faaliyette buldukları görülmektedir; yerli Türk ahalisinin birçok mükellefiyetlere tabi olduğu, yarlıklardan anlaşılıyor. Ancak Tarhan" olan kimseler, her nevi mükellefiyetten ve vergilerden kurtuluyorlardı. Tarhanlık hakkı da han tarafından verilir ve Tarhanlık yarlığı" ile tastik olunurdu.

Hana devlet idaresinde "Divan" adını taşıyan bîr meclis yardım ederdi. Ekseri Türk İslam devletlerinde tesadüf ettiğimiz bu müessesenin Altın Ordu'daki mahi-

yeti kalf olarak bilinmiyor; bilhassa bu divan* yazıcıları (Divan bökçPleri) tâbiri yarlıklarda sık sık zikredilmektedir. Dış memleketlere gönderilen elçilere ve yardımcılarına "elçi- kelec" denirdi. Ayrıca yol, vergi, ticaret işlerine nezaret eden memurlar mevcut olup bunların vazifelefl birer birer tâyin ve test* edilmişti.

Ticaretin Altın Ordu'da çok inkişaf ettiğini de söylemiştik; buna bağlı olarak para sistemi de gayet muntazamdı; maden para ile yanyana, kâğıt para usulü de vardı.

Altın Ordu'nun siyasî tarihi cihetine gelince: Bu-Hakanlık Doğu Avrupa'yı elinde bulundurmakla* birçok bakımdan Hazar Hakanlığı andırmaktadır. İşgal ettiği coğrafi vaziyetinin icabı olarak birçok devletlerle siyasî, iktisadî ve kültür münasebetleri tesis etmiştir. Bizans' la, Mısır Memlûkleri ve Osman Öğulları'yle münasebetleri olduğu gibi, bilhassa Litvanya-Lehistan Devleti'yle yakın bir münasebet tesis edilmişti; bunların tamamıyla karşılıklı menfaatlere istinat ettiğini söylemeğe lüzum yoktur. Altın Ordu ile İlhanîler arasında, Hazar Deniz'i'nin güney sahası ve Harezmi yüzünden daimî bir ihtilâf ve rekabet vardı; bunun içindir ki Altın Ordu öe Mısır Memlûkleri arasında sıkı bir dostluk kuruldu; aynı vecihle sonraları, Yıldırım Bayezit ve Toktamış Han'ın her ikisinin de Timur tarafından büyük bir tehlikeye maruz kalmaları üzerine Osmanlı Devleti'yle Altın Ordu arasında yakın bir dostluk hâsıl oldu; her iki memlekette karşılıklı elçiler ve tüccarlar gidip gelmeğe başladılar. Timur istilâsı Altın Ordu hanlarıyla Osmanlı sultanlarının, sonraları da iyi münasebetleri idamelerine âmil oldu. hinci Murat ile Fatih Mehmet zamanında da bu dostluk mevcuttu. Altın Ordu hanlarından olup sonra Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ-Muhammed'in, II. Murad'a ve sonraki hanların Fatih Mehmed'e gönderdikleri bitikleri bunu göstermektedir. Moskova knezliğinin tedricen yükselmesi ve tehlikeli olmağa başlaması üzerine, Altın Ordu ile Litvanya-Lehistan arasında Ruslar'a karşı bir cephe teşkil etmek istendi.

Birçok âmillerin bir araya gelmesiyle, gittikçe zayıf düşen Altın Ordu, Aksak-Timur'un arka arkaya indirdiği üç darbeden sonra (bu seferler esnasında Saray şehri kamilen yıkılmış ve ahalisi katliâm edilmiştir) Altın Ordu bir daha kenefine ge-lemedi. Hanedan âzası arasında çıkan iç mücadele, ticaret hareketlerinin gittikçe azalması, komşuının kuvvetlenmesi neticesinde Altın Ordu Hakanlığı gittikçe kuvvetten düştü. Altın Ordu'nun son büyük hanı Timur'un ve Bayezid'in muasırı olan Toktamış Han'dır (1376-1391). Ondan sonra, Taht-ili'nde (Saray'da) hanlar birbirini sık sık takip etmişler ve karşılıklı şiddetli mücadeleler yapmışlardır. 1480 yılında Saray Hanı Seyyit Ahmet, MosHpva büyük knezi III. İvan'ı baş eymeğe zorlayarak Rusya üzerinde eski hâkimiyetini ihya etmek teşebbüsünde bulunmuşsa da, kâfi miktarda kuvvete mâlik olmadığı gibi. arkada bazı tehlikeler baş gösterdiğinden, bir meydan muharebesi olmaksızın, Don boyuna çekilip gitmişti; halbuki biraz fazla enerji gösterilmiş olsaydı Moskova knezinin kaçacağı betti idi. Bundan sonra Rusya üzerindeki 240 yıldan beri devam edip gelen Altın Ordu hâkimiyeti kendiliğinden kalkmıştır Zaten Altın Ordu'nun hayatı da sona ermiş gibiydi. 1502'de bu devlet artık tarihe karışmış bulunuyordu Bu Hakanlığın harabeleri üzerinde birçok hanlıklar yüksehâi; bunlar; Kırım. Kazan. Sibir, Asörhan ve Nogay hanlıkları idi.

BİBLİYOGRAFYA

- Bächtold, Rudolf, *Südwestrussland im Spätmittelalter (Territoriale, irirtechmffliche und soziale Verhältnisse)*, Basel 1951. Balodis, Franz, *Alt-und Neu-Sarai, die Hauptstätte der Gctfttene/ı Hortffı. tatvSjas Universitates Raksti* XIII, Riga 1926, s. 3-82.
- Ballod, Frants V., *Privoijskie Pompei* (Volga boyu Pompeyleri), Moskova-Petersburg 1923.
- Berezin N. L., *Naşestvie Batiya na flossöfli*(Batu'nun Rusya seferi), **JMNP**1855, mayıs sayısı.
- Berezin, N. I., *Oçerk vnutrennego ustroystva ulusa Cucieva* (Cuci ulusunun İç teşkilat), TVO VIII, S. Fetersburg 1864.
- Grekov, B.D. ve Yakuboskiy, A. Y. *Zolotaya Orda i yeyo padenie* (Altın Ordu ve inhitatı), Moskova-Leningrad 1937,1950; (Fransızcası:) La Horde d'Or, Paris 1939; Hasan Eren'in Türkçe tercümesi: *Altın Ordu ve inhitatı*, İstanbul 1955.
- Hammer-Purgstall, Josef, Freiherr von, *Geschichte der Goldenen Horde iri Kiptschak*, Pest 1840.
- Juwayni, *Ifie Ta'rikh-i Jahan -Gustâ. edited.by...* Qazwini, Leiden. 1,1908;II, 1916; IH, 1937.
- Kurat, A. N. IV-XVIII. *yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara, 1972; {*Altın Ordu Kağanlığı*: s. 119-151}.
- d'Ohsson, A. CM., *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jus-qua'â Timour Bey ou Tamerlan*, 4 cild, ikinci basılış: Amsterdam 1834-1835, üçüncü baskı: 1852.
- Pelliot, Paul, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950.
- Poliak, A.N., *Le caractĞre colonial de l'Etat Mamelouk dans ses rapports avec ta Horde d'Or*, Revue des Etudes Islamiques IX, 1935.
- Râsonyi, Lazlö, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971; Altın Ordu ve varisleri, s. 218-235.
- Spuler, Bertold, *Die Goldene Horde, Oie Mongolen in'Russland 1223-1502*, Leipzig 1943 (Das Mongolische VVettrelçh İt).
- Vernadskiy, G.V., *Zolotaya Orda, Egipt i Vizantiya v ih vzaimootnoşenyap ve tsarstvovanie Mihaila Paleologa* (M. P. devrinde Altın Ordu, Mısır ve Bizans ve aralarındaki münasebetler). Seminarium Kondakovianum I, Prag 1927.

3. Kazan Hanlığı (1437-1552)

Ahmet TEMİR

Altın Ordu Hanlarından Canıbek'in 135rde ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Aksak Timur ile Toktamış arasında 1391 ve 1395'Jerde cereyan eden savaşlar neticesinde zayıf düşen Kıpçak ilinde, "Kazan Hanlığı"¹, 'Astrahan Hanlığı /Kırım Hanlığı*', "Şikâr Hanlığı"¹ gibi daha küçük Türk devletleri meydana geldi ve büyük Altın Ordu devleti fiilen sona ermiş oldu.

Kazan Hanlığı, Ata Ordu hükümdarlarından Celâleddîn bin Toktamış (1377-1395)'m oğlu, eski Altın Ordu hükümdarlarından Uluğ Muhammed Han tarafından, İdil (Volga) veya Kama Bulgarları ülkesinde 1437*'de kurulmuştur. Uluğ Muhammed Han 1419-1424 ve 1427-1436 yıllarında Altın Ordu hükümdarı olarak Saray'da bulundu, fakat tahtını Küçük Muhammed'e kaptırarak Kırım'a gitti, orada da tutunamayınca Bulgar ülkesine gelerek Kazan Hanlığını kurdu (1437-1445). Bu devletin esas kısmı, 43°-59° doğu boylamı ve 52°-59° kuzey enlemi arasında bulunuyor ve aşağı yukarı bugünkü Tataristan-Başkurdistan ve Çuvaşistan Cumhuriyetleri ile Vot (Udmurt), Mari (Çirmiş) muhtar ülkelerini, eski Simbir. Penza, Perm, Vyatka, Nijni-Novgorod, Şamar, Sarı-Tav (Saratov), Sarı.Tin (Tsaritsin), Tambov ve Ryazan vilâyetlerinin bazı kısımlarını içine alıyordu. Kazan Hanlığı'nın güneyinde Astrahan Hanlığı, kuzeyinde Fin kavimlerinin oturduğu ülkeler, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, kuzeydoğusunda Sibir Hanlığı, batısında Moskova Beyliği, güneybatısında Kırım Hanlığı bulunuyordu. Ahalisinin esas kısmım, başta Bulgarlar olmak *üzsre* eskiden beri yerleşik hayat süren Türk kavimleri ile doğudan zaman zaman buraya göç eden Kıpçak, Uz, Peçenek gibi Türk boyları ve İslâv kavimlerinin yayılmasına karşı onlarla kader birliği yapmış olan Mordva, Çirmiş, Ar v.b. gibi Fin boyları teşkil ediyordu.

1437'de Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ Muhammed, kendisini hâlâ Altın Ordu'nun hükümdarı sayıyor ve parçalanmış ülkeyi tekrar kuvvetli bir merkez etrafında birleştirmek gayesiyle hareket ediyordu. İlk adım olarak 1439'da büyük bir ordu ile Moskova kapılarına kadar dayandı, 1444'de tekrar harekete geçerek, 7 Haziran 1445'de Suzdal civarında vukubyian meydan muharebesinde büyük bir zafer kazandı. Esir edilen Vasiliy.bütün şartları kabul ederek serbest bırakıldı. Böylece eskiden Altın Ordu'ya tabi olan Moskova, şimdi de aynı mükellefiyetleri Kazan¹ karşı ifa edecekti. Moskova'nın durumunu ve tazminat isterini kontrol için Vasiliy ile birlikte 500 Kazanlı memurun Moskova'ya gönderilerek türlü vazifelere tâyin edildiği rivayet edilmektedir. Anlaşmanın en mühim maddesi olarak, Moskova nüfustu altında bulunan Oka nehri (Serindeki "Hankirman"¹ şehri merkez olmak üzere, Uluğ Muhammed Han'ın oğlu tysım'ın idaresinde bir beyliğin kurulduğunu görüyoruz. Tarihte 'Kasım Hanlığı' (1445-1681) adı ile tanınan bu teşkilâtın meydana getirilişinden maksat, Moskova'yı kolayca kontrol etmek ve gerektiğinde derhal müdahale içta kuvvet bulundurmaktı.

Plânın birinci kademesini mükemmel bir şekilde başaran Uluğ GajhaOTned Han'ın son seferinden dönüşünde (1445) aniden ölmesi üzerine Altın Ordu'nun di-

ger bölgelerini birleştirme tasavvuru tahakkuk edeffi&itişttf. Ondan sonra tahta geçen Mahmöd (1445-1462) ve Halil (1462-1467) zamanında Moskova ve diğer komşularla münasebetin, normal şartlar altında devam ettiği anlaşılıyor.

Kırım, Astrahan, Sibir, Nogay gibi komşu Türk hanlıkları ile münasebetler, dostane idi, o derecede ki, Kazan hanlarından bazılarının, bu komşu sülâlelerden olduğu görülmüştür. Bilhassa Kırım ile devam, eden sıkı münasebet, Kazan'ın Moskova Rusyası ile mücadelesinde, her zaman müspet yolda büyük önem taşımıştır. İleri g&rüşlü Uluğ Muhammed Han'ın bununla da yetinmeyerek, Osmanlı Devleti ile de sağlam ve devamlı münasebetler kurmak istediği, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'e yazmış olduğu mektuplardan açıkça belli olmaktadır.

Ancak, Uluğ Muhammed Han'dan sonra gelen hükümdarların, onun mücadelecisi ve savaşçı ruhunu yeteri derecede kavrayamadıkları ve devam ettiremedikleri görülmüştür! Halbuki, daimî savaş ve genişleme esasına göre hareket eden komşu Moskova devletine karşı varlığını koruyabilmek için, Kazan Hanlığı'nın da askerî, idarî ve iktisadî siyasetini buna göre ayarlaması gerekiyordu. Fakat bu yapılamamış ve neticede devlet, iç mücadelelerin ve taht kavgalarının da tesmyfe gittikçe zayıflamaya yüz tutmuştur. 115 yıl süren Kazan devletinde 19 defa han değişmiş 15 han tahta çıkmış, bunlardan bazıları ikişer, hatta üçer defa idare başında bulunmuşlardır. Halbuki aynı devirde Moskova'da ancak 4 defa hükümdarlık değişikliği olmuştur. Yerli aristokrasi sınıfının iki gruba ayrılarak devlet işine kanşrmsı ve bilhassa son devirlerde amansız mücadeleye tutuşması da devletin felah ketini hızlandıran sebeplerden biri olmuştur. Altın Ordu ve Kazan Hanlığı'nın ilk devirlerinde Moskova'da cereyan eden taht kavgalarında hanlar söz sahibi olurken, Hanlık zayıfladıkça Moskova'nın nüfuzu artmış, şimdi Kazan'da cerayan eden iç kavgalara Ruslar müdahale etmeye başlamıştır.

Kazan tahtına Muhammed Emin'in ikinci defa çıkmış olması ile (1487-1495) Kazan'ın eski şanlı devri sona ermiş sayılır. "Bulgar Beyi" lâkabını da kullanan Moskova hükümdarı III. Ivan, artık Kazan'ın tâbiliğinden çıkmıştır. Görünüşe göre, her iki devlet d.e eşit sayılmakla beraber, Moskova gittikçe baskısını arttırarak Kazan'a karşı tâbi bir devlet muamelesi yapmak istemiştir. Bununla beraber, çok defa Kırım ile birlikte hareket eden Kazanlılar, XIV. yy.'in ilk yansında da birkaç defa Moskova'ya karşı zafer kazanarak üstün duruma gelebilmişlerdir. Meselâ 1505'de Muhammed Emin zamanında iki devlet arasında patlak veren savaşta Kazanlıların Nijni-Novgorod'u zaptederek Oka boyunca ilerlemeleri; 1521'de Sahip GerejPîA tahta çıkması ile Kpm'la müştereken Moskova'ya karşı harekete geçilmesi* Kazanlıların Nijni-Novgorod'u tekrar almaları ve Oka'yı geçerek Ruslar'ı heümete uğA¹ tan Kırım, ordusu ile birlikte Moskova üzerine yürümeleri, bu cümledendi.'Fakat, Moskova'nın geneleme, yayılma ve ilhak esasına göre kurulan siyaseti karşısında sulh içinde yaşamayı tercih eden ve toprak ilhakı düşünmeyen Kazan Devleti, fç mücadelelerle de sarsılmca gittikçe zayıflamış ve Ruslar'ın müdahalesi de o nispette artmıştıff.

Kazan'da iktidarı elinde bulunduran zümre, sulhun muhafazası için Han seçiminde Moskova'nın arzusuna boyun eğmek, topraktan fedakârlık etmek ve hattâ çocuk yaşta hah ilân edilen Ötemiş (1548-1551) ile annesi Süyüm BîkeVflvtoekö-

va'ya tesliçn etmek gibi ağır şartlara katlanmışsa da, bu tâvizler sulhün korunmasına yardım etmemiş, Moskova Rusyası'na karşı ancak kuvvete, mücadeleye ve savaşa dayanan febr siyasetle •sulh içinde beraber yaşamadın mümkün olabileceği ise çok geç anlaşılmıştır. Bu şekilde kuvvet ve mücadele taraftarı zffflrenim tekrar iktidara gelmesiyle, ör an için bütün iç kavgalar durmuş ve mücadele fikri lıalkın bütün tabakalarını birleştirmişti. Kazan hükümeti ilk iş olarak hükümdarlık işini halletmekle uğraştı ve 1552'da Astırhan Haro&aaffltfm oğte-Yâdigâr'ı Kazan tahtına davet etti Yâdigâr'ın Kazan'a gelmesiyle halkın kendisine olan güven? arttı. Ka-zan'ın dağ tarafı Ruslar'a karşı ayaklandı ve tekrar merkez ile birleşti. Ruslar arasında panik başladı. Moskova'ya karşı sefer açan Kırım orduları da Tula'ya kadar ilerledi. 6u hareketler, Moskova'nın Kazan'a karşı kat? sefer açmasına vesile teşkil etti. Ruslar 150.000 asker, 150 top ve İngiliz mühendisi Butler'in kumandasındaki istihkâm kıtası ile Kazan'ı muhasara ettiler. Kuvvet farkı çok büyük olup, Kazan'ın içinde ancak 33.000 kadar askerle, dışında bulunan 15.000 atlıdan ibaretti. Komşu Türk ülkelerinden ve Osmanlı İmparatorluğundan yardım ve müdahale teşebbüsleri de neticesiz kaldı.

Rus ordusu 20 Ağustos 1552'de Kazan'a ulaşarak 23 Ağustosta şehri her taraftan kuşattı. Yapanca Bey, Sunak Mirza ve Eyyüb'ün Arca tarafında bulundukları 15.000 kişilik süvari kuvveti, Ruslar'ı arkadan saldırarak boyuna hırpaladığından muhasaradan bir netice alınamayınca, Moskova ordusu önce bu dış kuvveti bertaraf etmeye çalıştı. Kazanlılar'ın yer altından yaptıktan su yolu lâğımılarak havaya uçuruldu. 30 Eylül günü surların bir kısmı havaya uçurulunca umumî hücum teşebbüsünde bulunmuşsa da Ruslar geri püskürtülmüştür. Ancak 2 Ekim (yeni takvime göre 15 Ekim) 1552 günü 30 fiç barut ateşlenince surların bir kısmı yıkılmış ve Moskova ordusu kitle halinde içeri saldırmıştır-. Savaşa savaşa takatten düşen Kazanlılar iç şehre çekildiler. Sokaklarda müthiş bir boğazlaşma başladı*. KyM Şerif Moila etrafında toplanan Kazan ruhanileri, hafızlar, danişnrtendfer, Kul-Şer» CanHfeivarında yalinfcröç ftusiarTfr'özerine saldırdılar ve hepöTde dövüşe dövüşe şehid oldular. Yâdigâr Han, etrafında birkaç kişi ile esîr düştü. Ka*anWar bîr tek kişikalıncayâ kadar çarpıştılar. Şehir ete geçirtince Rus tarihinin en karanlfo sayfalarını teşkil eden korkunç bir katliâm başlamış, erteklerden kimse sağ bırakılmamış kadınlar ve çocuklar da öldürülmüş, ancak küçük bir grup savaşçı şehirden çıkarak, mücadeleyi devam ettirmek Cfeöre ormanlara sığınmış, bir kısım ahali de esir edilmiştir Kazan'ın bütün serveti yağma edilmiş, camiler, mescitler, evler yıkılıp yakılmıştır Bu suretle, 1437'de Uluğ Muhammed Han tarafından kurulmuş olan 'Kazan Hanlığı'¹116 yıl yaşamış ve 15 Ekim 1552'de Moskova Çan W. *«m tardından buna nihayet verilmiştir.

Kazanlıların Kazan'ın müdafaasında gösterdikleri kahramanlık, tü* *rihWn en şanlı sayfalarından birini feşkil ederken, Ruslar'ın Kazan'da işlediklericinayetr ler İstanbul'un zaptı sırasında Türkler tarafından hıristiyentera karşı gösterilen merhamet ve âlicenaplıkla karşılaştı[^], «u* tarihinin en çifkın sayfa ann. aksettTrrSinVKazan'ı^ı zaptından sonra diğer Türüiöketanne karşı gmiş.ien istilâlarda da, Moakova çarlığı aynı metodla hareket etmiştir,

Kazan şetarihin düşmesiyle savaş dunmamış^Tatar, Çuvaş, Çirmiş v.b. boylar kaleler inşa ederek teşkiiâfrprtıkavemette bulunmuşlarda Sâri-Batır, Mamış-Brrdî; Ahmed-Batır ve Zeyn-Seyyid gibi şahıslar, bu mücadelenin önderi olarak şöret kazandılar. Mamış-Birdi, Kazan şehrinin 45 km. kuzeyindeki Çalışrv kalesini merkez yaparak eski Kazan »lelikeai Süyüm-Bike'nin kardeşi M Ekrem'i han ilân etti, 1552-1556 yıllarında da Kazan ile Kama arasında halkın isyanı ile karşılaşıldı. Moskova çarlığı bu hareketleri tedricen bastırarak ancak 1556-60'ta vaziyete hâkim olabildi ve Kazan Hanlığı ülkesinde kendi menfaatına uygun bir nizam kurdu.

Kazan Hanlığı ahalisinin esas unsuftıfiu, eski Bulgar, Kıpçak, Uz v.b. boyiafih karışmasından meydana gelen 'Kazan Tükleif tveya Tatarları) teşkil ediyor, bundan başka ülkede, Başkırt, Çuvaş gibi Türle asıllı boylarla, Çirmiş, Ar ve Mokşı gibi Fin-Ugor asıllı boylar da bulunuyordu. Keno (erine "Bulgarlı", "Kazanif veya "Müslüman" diyen bu ülkenin Türk asıllı ahalisi için Tatar* adının ne zamandan itibaren kullanılmağa başladığı açık olarak bilinmiyor. Bazı tarihçiler Tatar" sözünün bu ülkede Cengiz istilâsından sonra Ruslar'ın tesiriyle yerleştiğini söylemekte iseler de, diğer bazıları, Orhon yazıtlarında da zikredilen bu Tatar' adının bir Türk boyunu ifade ettiğini ve Kaşgarlı Mahmûd'un 1072-74 tarihli haritasına dayanarak, Tatar* adını taşıyan Türk boyunun Moğol istilâsından önce de bu civarda mevcut olduğunu iddia etmişlerdir.

Şamanizm dinine mensup Çuvaşlar'la Fin kavimleri, Kazan Hanlığı'na vergi ödeyerek tam bir serbesti içinde yaşamakta idiler. Hanlığın devamı müddetince bunların idareye karşı isyan etmeyişleri, aksine Moskova'ya karşı her türlü mukavemet hareketine katılmış olmaları, Kazanlılar'la bu "azınlıklar" arasında tam bir anlaşmanın hüküm sürdüğünü göstermektedir.

Orta idil boyunda ve Ural dağlarının güneyinde yerleşen Türk kavimlerinin Bulglar devresinden beri ekin ektikleri ve ziraat bakımından üstün seviyede buldukları, arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan malzeme ile de ispatlanmaktadır. Aynı şekilde, Kazan Hanlığı ahalisinin de büyük bir kısmı ziraatla meşgul olmakta idi. İri baş hayvan yetiştirmenin tabii bir neticesi olarak dericilik sanayii çok inkişaf etmişti. İdil, Kama, Noktrat (Viyatka) ve diğer nehirlerde çok miktarda bulunması dolayısıyla balıkçılık da gelişmiş, bilhassa tuzlu balık ihraç maddeleri arasında mühim yer almıştır. Ülkenin ormanlarında gelişmiş olan diğer mühim gıda sanayii de arıcılık ve dolayısıyla bal ve balmumu ile ilgili hususlardı. Yerli tüccarların köy köy dolaşarak kürk ve bal topladıkları ve Kazan panayırında bu maddelerin mühim yer tuttuğu bilinmektedir.

Kazan Hanlığı'nın düşmesi, Türk ülkeleri tarihi bakımından bir dönüm noktası teşkil eder: bu hâdiseden sonra İdil (Volga) nehri Ruslar'ın eline geçmiş, o zamana kadar 1000 yıl müddetle bir Türk nehri" sayılan İdil, bundan sonra bir "Rus çahri" olmuş ve Rusya'nın ekonomisi için can daman vazifesini görmeğe başlamıştır. Ruslar İdil boyunca güneye inerek 1556'da Astırhan'ı (Ejderhan, Astrahan)zaptettiler ve Hazar'a ulaştılar, sonra burada da durmayarak Kuzey Kafkasya'ya indiler. Böylece Osmanlı imparatorluğu ile Rusya arasında ilk temaslar meydana geldi ve gerginlik başladı. Nogaylar'dan ve Türkistan'dan gelen ikazlar üzerine Osmanlı Devleti, Kazan ve Astırhan hanlıklarını tekrar canlandırmak arzusu

ile Harekete geçti. R. Sultan Seihiitâtefindan IV. Ivan'a yazılan tehdit dolu mektuplardan sonra 1569'da Astırhan'ı istirdat maksadiyle bir sefer tertip edildi ise de bunun arkası gelmedi, 1571'de vukubulan İnebahtı hezimet ve 1571'de tertiplenen Kıbrıs seferi dolayısıyla Osmanlı Çevletinin dikkati başka tarafa çekilmiş oldu ve bu hadiseler bir müddet için Rus tehlikesini unutturdu. Dışarıdan yardım görmedikleri için zaman zaman vukubulan iç isyanlardan da bir netice alamayan Kazançlar böylece kendi kaderlerine terkedilmiş oldular.

Kazan Hanları Cedveli

I. Uluğ Muhammed sülâlesi; II. Sibirya sülâlesi; III Kasım hanları sülâlesi; IV. Kırım sülâlesi; V. Astırhan hanları sülâlesi; VI. Nogay sCnâlesi.

1. Uluğ Muhammed b. Celâleddin b. Toktamış (!)'	1437-1445
2. Mahmûd b. Ulug Muhammed (1)	1445r1462
3. Halil b. Mahmûd (1)	1462-1467
4. İbrahim b. Mahmûd (1)	1467-1479
5. Alib. İbrahim (I; 1, defa)	1479-1484
6. Muhammed Emin b. İbrahim (I.; Ldefa)	1484-1485
7. Ali b. İbrahim (I; 2.defa)	1465-1487
8. Muhammed Emin b. İbrahim (I; 2.defa)	1487-1495
9. Mamukb. İbak(II)	1495-1496
10. Abdüllâtıfb. İbrahim (I)	1496-1502
11. Muhammed Emin b. İbrahim (I; 3.defa)	1502-1518
12. Şah Ali b. Seyid Avliyar (III; 1 .defa)	1519-1521
13. Sâhib Giray b. Mengli Giray (IV)	1521-1524
14. Safa Giray b. Fetih Giray (IV; 1 .defa)	1524-1531
15. Can Ali b. Seyid Avliyar (III)	1531-1533
16. Safa Giray b. Fetih Girav (W; 2. defa)	1533-1546
17. Şah A« b. Seyid Avtiyar (III; 2. defa)	1546
18. Safa Giray b. Fetih Giray (IV; 3.defa)	1546-1549
19. Ötemiş b. Safa Giray (IV; Süyün-Bike)	1549-1551
20. Şah Ali b. Seyid Avliyar (»; S. defa)	1551-1552
21. Yedigâr Muhammed b. Kasım (V)	1552
22. Ali Ekrem b. Yusuf (Vi)	1556

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmer, A., **Kazan tarihi**, Kazan 1910.
- Arat R. R., *Kazan*, İA VI, İstanbul 1955, s. 505-522.
- Atlasf H., **Kazan Hanlığı**, Kazan 1013, ikinci b. 1920.
- AtlasT, H., *Süyün Bike*, Kazan 1912.
- Firsov. N.N., *Proşloye Tatarii* (Tataristanın mazisi), Kazan 1926.
- Fuks, K.F., *Kratkaya istoriya goroda Kazanı* (Kazan şehrinin kısa tarihi), Kazan 1817.
- Gubaydullin. G.S., *İz Proşlogo Talar* (Tatarların mazisinden), *Materiyalı Po Izuçeniyu Tataristana II*, Kazan 1925, s.71 -112.
- Gubaidullin, G.S., *K voprosu o Proishojdenii Tatar* (Tatarların menşei meselesi üzerine), *Vestnik nauçnogo O-va Tatarovedeniya*, 8, Kazan 1927, s. 131-142.
- Hudyakov, M., *Oçerki po istorii Kazanskago Hanstva* (Kazan Hanlığı Tarihi üzerine dersler), Kazan 1923.
- Kazan* (maddesi), *ESBEXIII. A*, 1894,s. 910-913.
- Kazanskoye Hanstvo* (maddesi), *BSE* 19,1953, s. 310-312.
- Kurat, A.N., *Kazan Hanlığını kuran Uluğ Muhammed Han yarlığı*, İstanbul 1937.
- Kurat, A.N., *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlıklarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul-Ankara 1940.
- Kurat, A.N., *Kazan Hanlığı*, *DTCFD XII*, Ankara 1954, s. 227-246.
- Lebedeff, Olga de, *AbrĠgĠa de l'histoire de Kazan*, Roma 1899.
- Mende; G. von, *Der nationale Kampf der Russlandtürken*, Bertin 1936.
- Mercanı, Ş., *Müstefad-ül-Ahbar fi ahvali Kazan ve Bulgar*, Kazan, 1:1885, II: 1900.
- Pinegin, M., *Kazan v yeya proşlom i nastoyaşçem*(Eskiden ve bugün Kazan), Kazan 1890.
- Singaleviç, S. P., *Storaya i novaya Kazan* (Eski ve yeni Kazan), Kazan 1927.
- Taymas, A. Battal, *Kazan Türkleri*, Ankara 1964.
- Vorobyov, N.I., *Kzanskıe Tatan* (Kazan Tatarları), *Materiyalı Po Izuçeniyu Tataristana II*, Kazan 1825, s. 133-166.

4. Astırhan Hanlığı

Reşid Rahmeti ARAT

^fffl2î mtt*ıkası> Orta As*0 ^^Güneydoğu Avrupa bozkırları arasında tabfffcnr
 9u^L ettlA «Çln» asırlarca Türk kavimtüriftin doğudan batıya doğru **guttu**
 akıntenna ve bunlar tarafından kurulan birçok devlet teşklâtına sahne olmuştur. Biz burada V. asırda Bulgarlar'ı, VI-X. asırda Hazarlar*», X. asırda Peçenekler'k ». asırda Kumantar'ı buefeyor ve nihayet XNt asırdan fflbaren, ffeğoliar'ıryîBhber^i altında harekete geçen yeni ve kuvvetli bir dalganın gelmesiyle, Âton Ordu adı altında büyük bir âevletin vücut bulduğunu görüyoruz.

XV. asrın sonlarına doğru, merkezî tea/vetin zayıflaması ile, dağılmak mecburiyetinde kalan Altın Ordu Devleü sahasında, Kazan, Kırım hanlıkları ile Nogay Ordast yanında, ^»yitahtı Astırhan olmak Q2ere, Küçük Muhammetf in tspuai, Mahmûd oğlu Kasım Han tarafından bir de Astrchan Hanlığı tesis, edilntişir (871^1486). En mühim ticaret yolu (Jzerinde bulunduğu ve zenginliği yüzünden, komşu devletler ile göçebe kaMeferi celbederek, bunların daimî hücumlarına raa-ruz kaldığı için dahilî istikrarım bulamayan bu Türk hanlığı, kuvvetli ve devamlı bir varlık gösterememiştir. Ahalilnin büyük bir k«m;n«r aöçebe olup, merkezi hükümetten ziyade, kendi beylerine bağlı kalmaları da, Hanlığın zayıflamasına sebep olmuştur. Astırhan Hanlığı, Kâsim Han (1466-1490) ile kardeşi Abd el-Kerîm Han (1499-1504) devirlerinde, merkezî Saray olmak üzere, eski Altın Ordu'nun^ kısmında hüküm süren amcaları ile işbirliği temini sayesinde, nisbeten sakin bir hayat yaşamışsa da, devletin son devirleri, bilhassa Kırım Ham Mengli Giray'm Saray'ı tsiftribinden sonra (1502), komşu Kırım Hanlığı ile Nogay Orda'sının, bu mıntıkayı kendi nüfuzları altında bulundurmak için yaptıktan mücadeleler içinde geçmiştir. Bu mücadelelerin iç vaziyeti ne kadar sarsmış olduğunu, hanların sık sık değişmeleri de açıkça göstermektedir. Astırhan hanlarının şeceresini, tam ve sarftı olarak: %spit etmek oldukça güçtür. Karamzin'e göre, 1523-1525 senelerinde, Kı-fıttflte fyî münasebet tesis etmiş olan, Mahmûd'un torunu, Cani Beg oğlu Hüseyin Hain hüküm sürmüştür. Sonra tahta geçen, Ahmeciift torunu, Sayyid Ahmed oğlu Kafilm (Kasay) Han, Çerkester tarafından öldüfünce (1532), yerine yeğeni, Mur-tazâ oğlu Ak-Köbek Han geçmiştir. 1534-1538 senelerinde han butuijah, Mahmûd'un torunu, Abd el-Kirim oğlu Abd el-Rahman Han, doğruya doğru genişlemek gayesin? güderek, Türk devletlerinin dahilî işlerine karışmağa başlayan Rus Çan ile bir dostluk muahedesi aktetmek suretiyle, komşularına karşı vaziyetini sağlamlaştırmak istemişken, Nogaylar tarafından tahtından tedtfiNş ve yerine yeğeni. Şeyh Abmed oğlu Şeyh Haydar Han (1539-1541) getirilmişse de. çok geçmeden Kırmalar tarafından koğulunca, çarın l*nayesina sığınmak mecburiyetinde katmıştır >Sonra tekrar Ak-Köbek Han (1541-154) Ma kardeşi Birdi Beg oğlu Yagmurçı (YamaurcO Han (1544)ları görüyoruz. Nihayet Rus Çarı IV. bmK Kazan Hanlığı kuvvetlerini mağlûp edip, Kazan'ı zaptettikten sonra (.1552). Astırhan üzerine asker sevk ederek kendi tabu erteliyle Şeyh Haydar oğlu Derviş-Haiât tahta geçirmiş (1554) fakat Derviş Han'ın. Ruslar aleyhine Kırımımlar'la münasebete girişmesi üzerine tekrar asker sevkeefip, Astırfcan Hanlığın. Çarlığa ilhak etmiştir (15S7K Derviş Han kaçarak Yagmurçı Han'ın evvelce iltica ettiği Azak kalesine sığınmıştır.

Gerek yerli Türk kuvvetleri ve gerek Kırım ve ürkiye, Ruate^üi Barolara kadar uzanarak, Türklertı arkasına düşmelerinin iyi bir netice vermeyeceğini anlamışlar ve bu mühim mıntıkanın Türklere elinde kalması için çalışmışlardır. Fakat kuvvetlerin birlikte hareket etmelerinin temin edilememesi, bu yoldaki teşebbüsleri neticesiz bırakmıştır. Bu yüzden Kanunî Süleyman'ın 1563'te yapmak istediği sefer, Malta seferi de araya girdiği için, yapılamamıştır. II. Selim devrinde Sokullu Mehmed Paşa, gerek İran seferi için nakliyatı ve gerek T(Mf)yş4ş Türkistan arasında muvasalayı temin etmek için, Don ile İdil nehirleri arasında bir kanal açarak, Karadeniz ile Hazar denizini birleştirmek istemişti. Bu maksatla Astırhan seferine karar verilmiş ve 1567'de seferin maddî ve manevî bakımından zarurî olduğu izah edilerek, Kırım Hanı'na tahrirat gönderilmişti. Nihayet 1569 senesinin ilkbaharında, Kefe Beyi Kasım Bey kumandasında, 3000 yeniçeri ile 20.000 sipahi gönderilmiş, Silisti*, Niğ-bolu, Köstendil, Amasya, Canik ve Çorum alay beyleri ve 30.000 asker ile Devlet Giray da onlara iltihak etmişlerdi. Bu kuvvetler himayesinde kanalın kazılmasında ancak başlanmakla kalmıştır. Karadan hareket eden kuvvetler Eylülde Astırhan yakınlarına gelince, kışlamak üzere bir istihkâm da yapılmışa başlanmıştı. Fakat asker arasında yayılan haberlerden kuşkulanan Kasım Bey, Devlet Giray'ın da teşviki ile, ağaçtan yapılmış olan istihkâmları yakarak, 20 Eylülde Kırım'a geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. III. Murad zamanında Astırhan meselesi tekrar mevzu bahis olmuş, Rus Çarı nezdinde teşebbüsler yapılmış ve nihayet bir sefere karar verilmişse de, bunun da arkası gelmemiştir. Böylece, düşmanın kuvvetinden ziyade Türk zimamdarlarının kendi aralarında anlaşamaması yüzünden, bu Türk ülkesinin mukadderatı, uzun bir zaman için tâyin edilmiş oldu.

Astırhan şehri, Altın Ordu Devletimin başlangıçlarında, eski Hazar Devleti'nin merkezi olan İtil şehri civarında, şehrin sağ sahilinde kurulmuş ve ticaret limanı olarak ehemmiyetini bugüne kadar muhafaza etmiştir. İbn Batuta'nın "büyük çarşılara havi, pek güzel bir şehir" diye tavsif ettiği bu şehrin, o zamanlarda hanların yazlık ikametgâhları olduğu anlaşılıyor. A. Kontarini, şehrin hanın üç yeğenine ait olduğunu ve bunların da burada yalnız kışın birkaç ay kaldıklarını, alçak duvar ile çevrilmiş olan bu büyük şehrin, evlerinin pek iyi olmadığını ve yakında tahrip edilmiş olmaları icabeden büyük binaların harabeleri bulunduğunu zikrettikten sonra, şehrin evvelce mühim ticaret merkezi olup, Bizans'tan Don yolu ile her nevi malın geldiği söylendiğini kaydediyor. Şehir 1395/1396'da Timur tarafından tahrip edilmişse de, XV. asırda, bilhassa Altın Ordu'nun payitahtı olan Saray'ın intihatından sonra, tekrar, ticaret merkezi olarak, eski ehemmiyetini kazanmıştır.

Astırhan Hanlığı Rus hâkimiyeti altına girdikten sonra, şehir, civardaki kaWWa-rin hücumundaninuhafaza edilebilmek için, eski yerinden 2 km. daha güneyde nehrin asıl yatağının sol sahilinde bir adaya (48° 21' kuzey arzı ve 48° 2' batı tükJ) nakledilmiş (1558). Bundan sonra da şehir ve civarında daha uzun bir möddit istikrar terrrfredftememiştir. Şehir, Rus "kargaşalıkları" zamanında, Terefc feateçtori (kazak, kazaçiy- türk. kazak) "muhafız olarak, hudutlara yerleştirilen silâhlır Böl ahaliT tarafından yağma edilmiş (1605), oğlunu çar Un eden Ataman Zarutski dünde kalmış (1614), buralara göç eden Kalmıklar'ın hücuriuna uğramış (1882), tekmr Ruslarca karşı isyan eden Türk ahali eline geçmiş (1880) ve drtie serim Stenka Raziff (1670-1871) İte Streletsler isyanına (1705)^ sahne olmuştur.

5. Kasım Hanlığı

Ahmet TEMİR

^A^2^ HanlıÖ'nin durucusu Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kasım tarafından 1445 yılında kurularak 1681'e kadar sfirmüş olan 'Kasım Hanlıf dpju Avru-pa'daki Türk devletleri ile Slavlar arasındaki rpücadelenin değlp< ve karışık bir safhasını teşkil eder.

Uluğ Muhammed Han 1445 tarfoli son Rus seferinde Vladtour'e kadar ilerlemiş ve 7 Haziran günü vukûbulan Suzdal meydan muharebesinde büyük bir zafer kazanarak Moskova çarı Vasiliy'i esir almıştı. Vasiliy, ferî sürülen bütün sulh şartlarını kabul edince serbest bırakılmıştır. Sulh şartlarına göre, harp tazminatından başka, Moskova, Altın Ordu'ya karşı olan mükellefiyetlerini şimdi Kazan'a karşı ifâ edecekti. Sulh şartlarının yerine getirilmesini kontrol etmek üzere gerek Moskova'da ve gerek Rus vilâyet merkezlerinde birçok Kazanlı memur yerleştirilmiştir. Bu anlaşmanın diğer bir mühim maddesi de, Moskova'nın nüfuzu altında bulunan Oka nehri üzerinde kurulan Kasım şehri merkez olmak ve civarındaki bölgeyi içine almak üzere "Kasım Hanlığının kurulması olmuştur. Bu hanlığın kurulması ile Uluğ Muhammed, kendi oğlu Kasım idaresinde Moskova Knezliğinin iç durumunu kontrol altında bulundurmak ve gerektiğinde derhal müdahale etmek imkânına sahip oluyordu. Buradaki askeri kuvvetlerin masrafı birçok Rus şehirlerinin gelirlerinden karşılanacak, Moskova hazinesinden de her yıl para ödenecekti.

Sulh şartlarını ancak sonradan öğrenen Rus halkı arasında hoşnutsuzluk baş göstermiş, şehirlerde camilerin yaptırılması da ahaliyi tahrik etmiştir. Kazan devleti ile yapılan anlaşmadan 3-4 ay sonra Vasiliy tahtından indirilerek gözlerine mil çekilmiştir. Bunun üzerine, Moskova'daki mevcut durumu muhafaza etmekle görevli Kasım Han, 1447'de Vasiliy'i tekrar Moskova tahtına geçirmiş, 1449, 1450 ve 1452'lerde Vasiliy'nin rakibi Şemaka'ya karşı seferler tertip etmiş ve Rus eyaletlerine hücum eden Altın Ordu kuvvetlerin! bile tardetmiştir (1449,1450),

Kazan Hanı Uluğ Muhammed'in ölümünden sonra yerine büyük oğlu Mahmûd (1445-1462), sonra Mahmûd'un oğlu Halil (1462-1467), sonra Halil'in kardeşi İbrahim (1467-1479) geçmiştir. Bu sırada Kazan'da bir sülâle ihtilâfi baş göstermiş ve İbrahim'e karşı, Uluğ Muhammed'in ikinci oğlu Kasım Hanı, Kasım'ın namzetliği ileri sürülmüştür. Kazan'ın iç işlerine karışma imkânı vereceğinden, Moskova da bu hadise ile yakından ilgilenmiştir. Rus yardımcı kuvvetleri tarafından da desteklenen Kasıl?» İbrahim'e karşı harekete geçmişse de, başarı kazanamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Kasım Hanlığı'nın kuruluşundaki gayeyi ters bir yöne çeviren Kasım'ın bu hareketi durumu kökünden değiştirmiştir. Böylece Kasım Hanlığı, Kazan Devleti'nin mühim bir vazifesirt gören ileri karakolu olmaktan çıkarak, Moskovalın, Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışmasını sağlayacak siyasî bir âleti haline gelmeye başlamıştır Kasım Hahları'nın Moskova'da »«barları daha da artmış, aynı zamanda ver gilerini de almakta devam etmişlerdir. Moskova Devleti, Kasım frtaAğ'ının askerî bilgilerinden faydalandığı gibi, İslâm devletlerine karşı onları siyasî bir perde olarak da kuHanmaya çalışmıştır.

Üİİ

Kasım Hanlığı'nda 5 sülâleye mensup şu hükümdarlar iş başında bulunmuştur:

- I. Kazan Hanları Sülâlesi: «
1. Kasım (Uluğ Muhammed'in oğlu)	1445-1468
2. DanyaUlîUtöim'in oğlu)	1468-1486
- İL Kırım Hanları Sülâlesi: j^g i&fc
3. Nur-Deviet (Gazi Giray'ın oğlu)	1486-1491
4. Satılğan {Üur-Devfet'tn oğlu)	1491-1506
5. Cafaay (Nur-Devlefin oğlu)	1506-1512 [p]
- İti. Saray Hanları Sülâlesi:
6. Seyid-Avliyar (Bahtiyar Sultan'ın oğlu)	1512-1516
7. Şah-/Mj (Seyid-Avlisw'jn oğlu, 1. defa)	1516-1519
8. Can-Ali (Seyid-Avliyar'tn oğlu)	1519-1532
9. Şah-Ali (Seyid-Avliyar'm oğlu 2. defa)	1537-1551
10. Şah-Ali (Seyid-Avliyar'ın oğlu, 3. defa)	1552-1567
11. Sayın-Bulat (Bik-Bulafın oğlu)	1567-1573
12. Mustafa-Ali (Abdullah'ın oğlu)	1573-1600
- IV. Kazak Hanları Sülâlesi:
13. Uraz-Muhammed (Ondan-Sultan'ın oğlu)	1600-1610
- V. Sibiryâ Hanları Sülâlesi:
14. Arslan (AH*nin oğlu)	1614-1627
15. Seyid-Burhan (Arslan'ın oğlu)	1627-1679
16. Fatıma Sultan-Bike (Arslan'ın zevcesi)	1679-1681

Son hanlar zamanında Kasım hanları, Moskova tarafından tayin edilen Rus valiler tarafından kontrol edilmiştir. Seyid-Burhan'tn tanassur ederek Vasiliy adını aldıktan sonra da Kasım Hanlığı tahtında bırakılmış olması, bu hanlığın attık Moskova'nın dış siyaseti için önemini kaybettiğini göstermektedir. Diğer cihetten müslüman ahalinin zorla hıristiyanlaştırılarak Ruslaştırılması siyasetine de hız verilmiş, fakat Fin kavimlerine tatbik edilen bu siyaset, müslümanlar arasında başarı kazanamamıştır. Bu yolda gayret gösteren Ryazan başpiskoposu Mihayil, faaliyetini müslüman ahali arasında da genişletmek isteyince halk isyan etmiş ve 1656'da piskopos öldürülmüştür. Seyid-Burhan'ın ölümünden sonra Arslan Harfin zevcesi Fatıma Sultan-Bike tahta geçmiştir (1679-1681). Mühim bir maksatla kurulmuşken sonraları Türk ülkeleri aleyhine kullanılmış olan Kasım Hanlığı, 1681'de Fatıma Sul-tan-Bike'nin ölümü ile. sona ermiştir.

Kasım Hanlığı'nın sınırları üzerine açık bilgi mevcut değildir, tik zamanlarda oldukça geniş sahayı kaplamakla beraber. Moskova'nın kontrolü altına girerek idarî

taksimata tabi olduktan sonra, bunun Kasım, Yılatom, Şatsk ve Temnik kazalarını içine aldığı görülmektedir.

Türkçede Han-Kırman, Kirman, Kirmen, Kemen adları ile de anılan, Rusça kaynaklarda ise Gorodets ve Meşçerskiy Gorodok şeklinde zikredilen Kasım şehri, Oka nehrinin sol yüksek sahi yamacında, Oka'ya dökülen iki küçük ırmağın arasında kiffUteuştır. Kasım Han tarafından yaptırılan taş cami yıkılarak 1768'de omm yerine 2 katlı başka bir Gami yapılmıştır. Eski minaresi ise ayakta kalmıştır. Meşhur seyyah Pallas, 1788'de ziyaretinde eskt sarayın harabelerini görmüştür. Pallas (1768) ve Velyaminov-Zemov'un (1863) eserlerinde, bugün de mevcut olan eski binalardan büyük Hanlar türbesi ile Avgan türbesi üzerine bilgi verilmiştir. Şehir 1778'de Ryazan vilâyeti içine alınmışBr. 1909'da 17.075 dan'rötuşun 2000'i müslüman idi. Kasım ve civarında konuşulan dil, Türkçenin kuzey-batı grubuna dahil olup, bazı fonetik özellikler dışında, Kazan şivesine çok yakındır.

BİBLİYOGRAFYA

- Arat, R.R., *Kasım Hanlığı*, I.A., VI. 1955, s. 380-386.
- Arat, R.R. *Kazan*, I A, VI, 1955, s. 505-522.
- Gordlevskiy, VA, *Elementi Kuttun u Kasimovskih Tatar* (Kasım Tatarlarında kültür unsurtarı), Ryazan 1927, Trudı Obşç. Issl. Ryazansk. Kraya 10.
- Hudyakov. M., *Oçerki pa istorii Kazanskogo Hanstva* (Kazan Hanlığı tarihi üzerine dersler), Kazan 1923; Türkçe tercümesi: A.Aziz, Tatar tarihi, Kazan 1924.
- Kurat, A.N.. *T&kapı Sarayı Müzesi arşivindeki Attın Ordu*%, Kutra ve Türkistan hanlarına ait yarık ve bitikler, İstanbul 1940, DTÇJ= yayınlarından, tarih serisi 1.
- Kurat, A.*U MfVW. *yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki Wrk kavimleri ve devletleri*, Ankara 191»: (Kasım Hanlığı İçin İndeks'e bk.).
- Pallas, İÜ *Puteşestvie po raznim provintsiyamıRossiyskogo Gosudarstva* (Rusya devletinin çeşitli bölgelerine seyahat), Petersburg 1773-1778.
- Pollvenov. E.D.. *tonaUçeskie osobennosti kasimovsk. diatekta* (Kasım şivesini» fonetik özellikleri). Moskova 1923.
- Şişkin NI *İstadya goroda Kasimova s ttevneyşih vremen* (En eski zamanlardan beri Kasım şehrinin tarihli, 1. basılış: Ryazan 1837,2. basılış; 1891.
- Taymas, AB., *Kazın Türkləri*, Ankara 1966. TKAE yayınları ft
- Vatidi « *O matektaħ Kazansko-tatarsM yazlkov* (Kazan-Tatar dili arzları, hakkmda). Kazan 1927. Vestnik Nauçn. OfcÇ- Tatarovedeniya 6.
- w , , 7^ uv- i«_ndo^eotas/mo^
vaiyamln^r^ ^^ j ^ wg ggg ^
- VeselovsUy. H, *Krtmovskoye tsarstvo* (Kasım Han.ıfı). ESBE ^ S. Petersburg 1895. s. 661-662

6. Kırım Hanlığı

Halli İNALCIK

Kırım, Altın*Qrdu İmparatorluğu içinde mümtaz bir bölge teşkil etmekte idi/İKB. asır sonlarına doğru Nogay, Altın-Ordu hanına karşı Karadeniz şimâlindeki stepler ile Kırım'ı müstakilen elinde tutuyor ve Balkanlar ile Bizans üzerinde siyasî üstünlüğünü ve himayesini kurmağa çalışıyordu. Nogay'ın bertaraf edilmesinden sonra da (1300), Kırım geniş salâhiyetli valiler idaresinde mümtaz durumunu muhafaza etti. Kırım'da oturan beyler yarımada dışındaki steplerde dolaşan kalabalık muharip kabilelere dayanmakta idiler ve Cenevizliler ile ihtilâfları eksik olmuyordu.

XIV. asrın ikinci yarısında, Altın-Ordu'da hüküm süren taht kavgaları sırasında, Kırım rakip beylerin ve hanların sığındıkları başlıca bir bölge halini aldı. 1380'de Mamay, Toktamış Han'a yenilince, Kırım'a kaçtı. Aynı suretle İdikü (Edike) Toktamış'a karşı mücadelesinde Kırım'ı üs olarak kullanıyordu. Bu suretle Kırım parçalanmakta olan Altın-Ordu hanlığı içinde müstakil bir siyasî varlığa namzet görünüyordu. Cengiz Han soyundan prensler, bu bölgeye dayanarak, hanlıklarını ilân etmekte ve sonra Volga üzerindeki merkezi ele geçirmeğe çalışmakta idiler. Toktamış Han bunlardan biridir. 1394-1395'e doğru, Toktamış gibi, Cuci (Coçi)'nin küçük oğlu Tokay Timur soyundan olan Baş-Timur Kırım'da sikkeye kendi adını da koyarak, hâkimiyet iddiasında bulundu, Kırım onun atalarının yurtluğu idi. Onun oğulları rakiplerine (Uluğ Muhammed ve Edike) karşı mücadelelerden sonra nihayet Kırım'da ayrı bir hanlık kurmağa muvaffak oldular.

Kırım hanlığının hakiki kurucusu Hacı Giray sayılır ve adını taşıyan en eski para 845 (1441/1442) tarihini taşımaktadır. XV. asır başlarında Altın-ordu'da şiddetlenen iç rekabet ve savaşlar sebebi ile birçok kabileler Orta Asya'ya yahut garba Kırım'a ve Karadeniz şimâlindeki steplere kaçmakta idi. Belli başlı kabile beyleri, bu arada Şirin beyi gelip, Hacı Giray'a iltihak ettiler. O daima daha çok miktarda kabileyi Volga havzasından kendi tarafına çekmek için çalıştı. Yarım asır sonra dahi Şirin beyi Eminek Mirza bir mektubunda "hep beyliğimiz dahi bu il ile durur" diyordu. Hacı Giray Altın-Ordu hanına karşı Moskova ile dostluk ve ittifak münasebetleri kurarak, durumunu kuvvetlendirdi. İstanbul'un zaptından sonra boğazlara ve Karadeniz'e hakim olan Osmanlılar ile Cenevizlilere karşı ittifak etti ve 1454 yazında, müşterek Osmanlı-Kırım kuvvetleri, ilk defa olarak, Kefe'yi muhasara ettiler. Kefe Cenevizlileri Osmanlı sultanına ve Kırım hanına yıllık vergi vermeğe razı oldular. Hacı Giray, Altın-Ordu hanlarının meşru vârisi sıfatı ile, Kefe'yi yarlıklarında kendi ülkeleri arasında saymaktadır. Bundan başka Hacı Giray bir tarhanlık yarlığında, Kırım'dan maada, Taman, Kabartay (Kabada) ve Kıpçak bölgelerini de hakimiyet sahası içinde göstermektedir, fe

Altın-Ordu gibi Kırım hanlığının da büyük zaafı frsî kabile beylerinin devletin hakiki hakim ve sahibi olmalarından doğmuştur. Kabile reisleri yahut han ailesi içinde rekabetler, bu kabilelerin birbirlerine karşı gruplanarak kolayca bir iç harbe sürüklenmesini intâc etmekte idi, Hacı Giray Han'ın ölümünde (1466) oğulları arasında taht kavgası uzun bir kargaşalık devresi açtı. Yenilen rakip yarım ada dışındaki

SSS J

hüt Keferye sığ.nar ak mücadeleye devam etmekte idi. Kefe UeneyEkler ı kendi durumlarını kuvvetlendirmek için, kâh bunun ve kâh ötekinin tarafının tutarak, bu mücadelelerde mühim rotejfnamakta idiler. Esas mücadele Nurdevtöt ite Mengli Giray arasında idi. Mengli Giray mağlûp olarak Kefe'ye sığındı, uraaa fçırın kabilesi beyinin ve Cenevizliler'in yardımı ile 1468'de Kırım tahtını tekrar ele geçirdi. Cenevizliler Mengli Giray'ın Osmanlılar'a karşı sağlam bir müttefik olduğuna inanıyorlardı. 25 Ekim 1489'da Mengli Giray Fatih Sultan Mehmed'e 'karındaşım' hitabı ile yazdığı bir mektupta Yakub Bey'in donanma ile gelip, Kırım sahillerinde İRİ şehri yakıp yağma etmesinden şikâyet etti. MKfc doğru Kefe tudfcmu ye Şirin beyi Eminek, Osmanlılar ile anlaşığı ithamı atanda Cenevizlilerin İsrarları ile, mevkiinden uzaklaştırıldığı zaman beyleri ve kaWlelerW etrafından toplayarak isyan efl.-Mengli Giray'ı kaçmağa mecbur etti. Mengli Giray Cenevizliler'e sığındı ise de, onlar Nüfdevlet ile anlaşarak, kendisini mevkuf tuttular. Nurdevlet Han ile de bozuşan Eminek, Cenevizliler'e karşı Osmanlı padişahına müracaat etti' hfh Sultan Mehmet bunu fırsat bilerek, Gedik Ahmet Paşa'yı kuvvetli bir donanma ile acele Kırım'a gönderdi (1475). Kefe ile Kırım sahillerinde Cenevizliler'e ait bütün limanları fçaptettirdi. Gedik Ahmet Paşa tarafından hapisten çıkarılan Mengli Giray Ceneviz dostu olan Nurdevlet'in etinden hanlığı almağa muvaffak oldu ve Ahmet Paşa ile bir anlaşma yaptı ve Osmanlı sultanının tâbiliğini kabul etti. Bir buçuk ay sonra padişaha yazdığı bir mektupta tâbiyetini te'yid etti. Umumiyette iddia edildiği şekilde bir tâbiyet vesikası mevcut olmamakla beraber, Ahmed Paşa ile imzalanan anlaşmada han, padişahın dostuna dost, düşmanına düşman olmayı ve onun hâmililiğini kabul etmiştir. 1476'da Altın-Ordu hanı Seyyid Ahmed Kırım'ı istilâ etti. Mengli Giray Kırker (Çufut-Kale)'e sığındı. Altın-ordu hanı, Osmanlı padişahının tehdidi üzerine. Canibek adında bir valisini bırakarak, memleketine döndü ise de, bu sefer Nurdevlet Osmanlı himayesinde olarak Kırım Hanlığı'm ele geçirmeye muvaffak oldu. Mengli Giray İstanbul'a getirilerek, mevkuf tutuldu. Bir müddet sonra Kırım kabile aristokrasisinin başı Eminek, Nurdevlet Han'a karşı kargaşalıklar çıkarp, padişahın Mengli Giray'ın İstanbul'dan gönderilen ilk han sıfatı ile, Kırım tahtını tekrar işgal etmesini sağladı. Osmanlı vakayınamelerinde Mengli Giray'ın 1475'de tahta gelişine ait hadiseler ile 1478'deki hadiseler birbirine karıştırtırıldı. Mengli Giray'ın bu üçüncü saltanatı (1478-1514) esnasında Kırım Hanlığı sağlam bir şekilde tessüs etmiştir. Osmanlı himayesi hanlıkta otorite birliğini sağlamış, son Altın-Ordu hanlarının birleştirme teşebbüslerine, sonra Moskova'nın genişleme siyasetine karşı hanlığın varlığını garanti altına almış, hanlıkta ilk defa 1484'de Bayezid II.'in Akkeroan seferine iştirak ederek, Osmanlılar ile garpta işbirliği siyasetine başlanmış. Nihayet Yavuz Selim'in kayınpederi olan Mengli Giray yaptığı askerî yardım ile onun Osmanlı tahtına geçmesine yardım etmiştir,

1502'de Mengli Giray, Saray şehrini tehrij» ederek. AfffoOrdu hanlığına son darbeyi vurduktan sonra Moskova ite ittifak siyaseti sona erdi. Altın-Ordu'nun su* kutu ile meydana çıkan bu W devlet Altın-ordu sahasına hâkim elmek için mücadeleye giriştiler. Kırım Hanlığı Moskova'ya karşı Yagellonlar ile sıkı ittifak siyasetin» kabul etti (1511), Hanlık Cengiz Han oğullarının beyaz Rwsya ve Ukrayna de tarihî haklerini Yagellonlar lehine vazgeçiyor, fakat merkezi ele geçirmek istiyordu. Mehmed Giray I (161*t«a) babasının sen yıllarında lefçjgay sıfat, ile, sonra han dar* MoS beyliği karşı şiddetli akınlara başladı. Yagellonlar ile ittifakı yem-

ledi. Kardeşi, Sâhib Giray Kazan fthtlna geçti fi 521). Oka nehri üzerinde Beis-kPn'n ordusunu bozguna uğratarak, Moskovar-önüne kadar geldi ve şehrin etrafını ateşe verdi. Ertesi sene Âstrrtian'ı zaptetti. Moskof beyi yHMc bir vergi (tıyış) vermeği kabul etti.

Mehmed Giray, hanlığı en satvetli noktasına eriştiği bir anda A^ırhan seferinden dönerken, NogayJ^r tarafından bir baskında katledildi ve eseri de yıkıldı. Bundan sonra Kırım Hanlığı Moskof devleti ile Volga havzasında Altın-Orclu mirası üzerinde şiddetli bir mücadeleye girişti. Bu mücadeleyi iki devreye ayırmak lâzım-dSTbirincisi 1534'te eski Kazan Hanı Sâhib Giray (1532-1551)'m padişahın yardımı ile Kırım tahtında yerleşmesine, ikinci Moskof çarı IV. Ivan'ın Volga havzasını hâkimiyeti altına almasına (1552-1556) kadar gelir. Birinci devrede Kırım'da kabileler rakip hanlar etrafında Osmanlı hâkimiyetine karşı bir takım iç harplere ve Kazan ile Astırhan'da Moskof nüfuzunun yerleşmesine sebep oldular. 1532'de Moskof beyi, Safa Giray'ı Kazan'dan attırarak, kendi adamı Can Ali'yi han yapmağa muvaffak oldu. Bu esnada, I. Mehmed Giray'ın oğlu Gazi Giray ve sonra kardeşi İslâm Giray, 'Cengiz Han yasına' göre, kabilelerin seçtikleri hanlar sıfatı ile tahta çıktılar. İslâm Giray padişahın gönderdiği hanlara, Saadet Giray ve sonra Sâhib Giray'a karşı şiddetli mücadelelere girdi -islâm Giray rakibine karşı tutunamadığı zaman, kabileler ile Or-Kapı (Perekop) berzahı dışındaki steplere çekiliyor ve taarruzlarını devam ettiriyordu. O, nihayet, bağımsız han sıfatı ile, 1532'de hanlık tahtını ele geçirmeğe muvaffak oldu. Fakat sonunda İstanbul ile uzlaşmak zorunda kaldı. Sonra tekrar isyan edince, Sâhib Giray, Kıpçak bozkırında Nogay beyi Hâki Bey vasıtası ile, onu bertaraf etmeğe muvaffak oldu. iki yıl süren bu mücadeleden sonra Sâhib Giray Kırım tahtında mevkiini sağlamaştırdı (1534). Onun ile beraber Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı metbuluğu ve nüfuzu hakiki bir şekilde yerleşti.

İkinci devre Sâhib Giray Han'ın Moskova'ya karşı şiddetli taarruzları ile kendini gösterir. Onun sayesinde Osmanlılar da Moskof tehlikesini görmeğe ve hanı kuvvetle desteklemeğe başlamışlardır. Sâhib Giray Kazan'da tekrar Safa Giray'ı hanlığa getirdi ve 1549'da Osmanlı topraklarının yardımı ile Astırhan'ı zapta muvaffak oldu. Onun bu kudret derecesine erişikten sonra Osmanlılardan Közleve iskelesini istemesi ve sadrazam Rüstem Paşa ile üstünlük münakaşası endişeler uyandırdı. İstanbul'dan gönderilen Devlet Giray Han onu katletti (1551). Ertesi sene Ruslar Kazan'ı ve 4 yıl sonra da Astırhan'ı zapta muvaffak oldular ve şarkî Avrupa'da Üstünlüklerini kurdular. SâNb Giray devrinde hanlığın nüfuzu bir sıra seferler He Kafkasya'da Çerkealer üzerinde kuvvetlendirildi ve Kıpçak bozkırında Yusuf Mirza idaresindeki Kiçi Nogay kabileleri Kırım hanının ve padişahın tabiliğini kabul ettiler. Sâhib Giray atalarının siyasetine devam ile birçok kabileleri Kırım yarımadasına getirerek yerleştirdi. Orak, Kasay, Ur-Mehmed (Or-Membet)**Tokta (?) kabilelerinin bir kısmı garba Karadeniz şimalindeki steplere, Besarabya (Bucak)'ya nakledilmiştir. Umumiyetle Nogay kabilelerinin yayılması stepleri Rus Kazaklarına serbest bırakmış ve aynı devirde Kırım'ın sıkıştırılan mühim mit* tarda Çerkeş grupları bu Kazaklar'a iltihak etmiştir. Daha 1559'da Rus Kazakları ihT Çerkesler Azak kalesini muhasara etmişlerdi. Devlet Giray Han (IBBf-1557)'dan XVII. amr baştennda Karadeniz sahillerinde mütemadi Rus akıntan başlayıncaya kadar Kırmlıiar'ın Moskoflah Volga havzasından geri artmak tçhfi möca-

dete ettiklerini görüyoruz. Bu devirde Karadeniz ve Kafkaslar için Rus tehlikesine karşı Osmanlılar in İşbirliği dikkate değer. Devlet Giray Han 1565 kışında Osmanlı topçulan He takviye olunmuş ordusu He Rusya üzerine neticesizbfcfefer yaptı. Osmanlı divanı 1563'den beri ş&nalde Astorhan'a bir sefer yapmayı ciddî okrakmü-? zakereye başlamış m Yalnız Kırım'lılar değil, Kıpçak bozkırındaki Nogaylar'ın t* kısmı (Kıçı-Nogaylar), Orta Asya Törfcleri Hvariantani şimdi "halife-i rüy^tfemfrT olan padişahı Rus-Kazak terleyişlerine karşı yardıma çağırmakta «te. Osmanlılar bir ordu göndererek; Don-Volga arasında bfrfcanal açmak ve Asttrharftiaptetmek suretiyle M'taraftan kazanacaklarını düşündüler. Böylece evvelâ Ruslar'ı şimalî Kafkasya ve aşağı Volga havzasından geri Mmak ve Kıpçak bozkırında ve Kmm üzerinde Osmânfenöfuzunu takviye etmek imkânı hasıl olacak,diğer taraftan Mâ-verây-Htafkas ve İran'daki fütuhat için ordu sevkiyatına daha elverişfc kar yeri açılmış buhjacattL^Seg'da Kefe beylerbeyi Kasım Paşa'n«:kiaresirTCie;46X}(X> teklik bir Osmanlı ordusu Devlet Giray Han'ın ordusu ile birlikte Don nehri** ite Votga'mn en ziyade yaklaştığı bölgede Altın-Ordu hanlarının harabe halindeki eski payitahtı civarına geldi. Kanalın kazılması tamamlanamadı. Ordu cenuba Astırhan'a giderek, Moskof askerleri tarafından müdafaa edilen kaleyi muhasara etti. Kış yaklaşınca evvelâ hanın askeri, sonra Osmanlı ordusu çözümlenerek büyük bir ziyat ile Azak'a geldiler. Kırım hanı Astırhan ve Kıpçak bozkırında hanlık yerine Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesini istemiyordu ve Osmanlı plânını sonuna kadar desteklemedi. Divan'da Sokullu'ya muhalif olan yeni padişahın adamları da bunu neticesiz bir macera olarak tasvir ettiler. Ertesi sene Çar Ivan'ın elçisi Novosiltsev Osmanlılar ile sulhu sağladı. Padişah nâmesinde Kırım'da ve Çerkesler üzerinde hâkimiyetini te'yid ediyor, Kabartay'da inşâ edilmiş Rus kalelerinin yıkılmasını ve Astırhan'dan geçen ticaret yolunun serbestliğini istiyordu. 1571'de Devlet Giray Han'ın Rusya'ya seferinde Kırım kuvvetleri Moskova'ya kadar ilerleyerek, şehrin etrafını bir defa daha yaktılar. Devlet Giray bu büyük muvaffakiyet üzerine taht-alg&n" unvanını aldı. Padişah kendisini "İslâmın himayesinde büyük yararlıklar gösterdiği için" husuöi şeklide tebrik etti. Fakat Kırım hanı esas maksadına, Kazan ve Astırhan'm Ruslar tarafından boşaltılmasına muvaffak olamadı. 1592'de Osmanlı padişahı çardan resmen Kazan ve Astırhan'm iadesini istemekle beraber, artık bu mücadelede Kırım için kaybedilmiş sayılabilir. 1583'te Terek üzerinde Moskova kuvvetleri Dağıstan'dan Kırım'a gitmekte olan Osmanlı ordusuna taciz hücumlahyaptılar.Şimdî gerek Kırım Hanlığı ve gerek Osmanlı DevtetHfffrYenlfce devre başlamıştır. Bu devirde esas mesele Moskova devletinin Kafkasya ve Karadenitfe doğru genişlemesi durdurmateffi. &yıflamış öten hanlık Rusya'ya karşı ancak Osmanlı himayesi sayesinde varhğını taruyabitdi ve akınlarına devam etti. Diğer taraftan Kırım'lılar yalnız şimalde değil, İran ve Macaristan cephelerinde de Osmanlılar He gittikçe daha sıkı işbirliğinde bulundular. Macaristan'a ilk defa 1543'te Kalgay Emin Giray kumandasında. bteÜfcm ordusu gitmiştir.

Oemanlılar'ın İran ve Avusturya ile uzun savaşlara giriştiği 3S78-1606 yuları arasında Kırım kuvvetlerine İhtiyacı ziyâdesi ile arttı. KüUrtm «us Kazakların hücumlarına açık kalmasına tiWChmaksızınrl»ntarınvcwr yıl isı*r ve tehditler ile sefere çağırılması (İran sefelin*«k defa,1678'de kaigay Adıl Giray, ertesi sene Mehmed Giray ü. iştirak etiler). Osmanlı serdardı hanlara kendi n^etlennde bir kumandan muamelesi yapmak istemeleri Kırım'da ciddî muhalefetlere e#p

oluyordu. Bizzat Osmalı İmparatorluğu bu devirde zayıfladığı için, Kırımlılar bu muhalefeti açık bir isyana kadar götürdüler. Mehmed Giray II. sadece isyan yoluna sapmakla kalmadı, aynı zamanda Kefe üzerinde hak iddia etti ve şehri kuşattı. Fakat İstanbul'dan gönderilen ucyeni han İslâm Giray tarafından katletildi (1584), Maktul hanın oğlu Saadet Giray, Kıpçak bozkırından Nogaylar ile gelerek, İslim Giray't kaçırıldı ve Kefe önünde Osmanlı kuvvetimi ite çarpıştı. Nogaylar ve Don Kazakları ile birlikte yaptığı ikinci teşebbüste muvaffak olamadı. Kardeşi Murad Giray Moskova'ya giderek, Kırım'ı istilâ tehdidinde bulundu. Bu Osmanlıları çok endişelendirdi. İslâm Giray 11. nihayet, müessir Osmanlı yardım ile, tahtında yerleşebilmiştir. O, ilk defa olarak, hutbede padişahın adını da okutmağa başlamıştır, (fakat para daima Giraylar adına basılmıştır.), İstanbul Bora Gazi Giray şahsında sadık bir müttefik buldu. O yalnız Macaristan'da Habsburglar'a karşı imparatorluğu müdafaa etmekle katmadı, İstanbul kendisinden Anadolu'da Celâllilere karşı yardımlar istedi. Onun zamanında Kırım'da Osmanlı nüfuzu her sahada kuvvetlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kargaşalıklardan kurtulamadığı XVII. asrın ilk yarısında, her tarafta olduğu gibi, Kırım'da da İstanbul'un nüfuz ve otoritesi ciddî bir imtihan geçirmiştir. Canbek Giray padişaha muti bir han olarak 1610 ve 1635 arasında üç defa hanlığa getirildi ve dâima Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın taarruzlarına uğradı. Bu ikisi Kıpçak bozkırındaki Nogaylar'ın ve Rus Kazakları'nın işbirliği ile hanlığı zorla ete geçirdikten sonra, babaları rakip han Saadet Giray ve dedeleri âsî han Mehmed Giray II. gibi, bağımsız harekete kalkmışlar, imparatorluğun düşmanı. Şah Abbas ile dostça münâsebetlere girmişler, 1610'da Osmanlı kuvvetlerini ve İstanbul'un gönderdiği hanı mağlûp ederek, Kefe'yi zapta muvaffak olmuşlardır. Bu kargaşalık esnasında şimalde Rus Kazakları kuvvetlenerek Osmanlı ve Kırım topraklarına cüretli taarruzlara başladılar. 1654'te Sinop'u yaktılar, 1612'de Ahyoli'yi ve 1625'de İstanbul boğazında Yeniköy'ü yağmaladılar. Nihayet 1637'de Azak kalesini zapta, Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin taarruzlarına rağmen, 5 sene ellerinde tutmağa muvaffak oldular. XVII. asır boyunca Rus Kazakları meselesi yalnız Kırım için değil, Osmanlı İmparatorluğu için de belli başlı bir mesele haline almıştır.

III. İslâm Giray devri (1644-1654). Kırım Hanlığı'nın Osmanlılar ile sıkı işbirliği halinde şimaldeki düşmanlarına karşı harekete geçtiği bir devirdir. O 1644-1647 yıllarında Rusya'ya ve Kazaklar'ına karşı dört büyük sefer yaptı. Zaporog Kazakları'nı Lehistan'dan ayırarak, kendi tarafına çekmesi en büyük muvaffakiyetini teşkil etmiştir. Hmelntokiy onun ve daha sonra Osmanlı padişahının metbûluğunu anıdı. Bu sayede o 1648-1653 yılları arasında Lehistan'a çok muvaffakiyetli seferler yaptı. Bu memlekete karşı İsveç ile siyâsî münasebetler kurdu. Fakat o Lehistan ile sulh imzalayınca, Kazaklar Rusya'ya yanaştılar (1654)..

Köprülüler idaresinde kalkınan Osmanlı İmparatorluğu Lehistan'dan Podalya'yı aldıktan sonra, Kazaklar üzerinde hâkimiyetini kurarak, Ukrayna'ya yayılmak temayülünü gösterdi. Bu teşebbüs 1678'de Ruslar ile Osmanlılar arasında Hk büyük muharebeye sebep oldu. Aterzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük bir ordus Kmm Hanı MuracUsiray (1678-1683)'in ordusu ile Ukrayna'da Çigrin kalesini, çetin bir savaştan sonra, zapt ve tahrip etti. Kazaklar da Osmanlı himayesi altına

alındı. Fakat bu çok sürmedi. Viyana bozgunu ile başlayan büyük iç çatışma esnasında şimaldeki bütün kazançlar kaybedildi; Ruslar Avrupa'da kurulan mukaddes ittifaka katılarak (1684), Kırım'a ve Azak kalesine taarruzlara başladılar. Moskof çarları bu ana kadar Osmanlı İmparatorluğuna taarruzdan çekinirlerdi. Fakat bu tarihten bir baren çarların Kırım ve Karadeniz Kafkasya ve Balkanlar'a doğrudan doğruya taarruzları ye istilâlarıjaaşlamıştır. Kırım Hanlığı'nın Rusya İmparatorluğuna iltihâkı iteflicelenen bu devre girmeden önce 1683-1690 harp yıllarında hanlığın Hacı Selim Giray idaresinde (1671-1704 arasında dört defa han) Osmanlılar ile hayatî mahiyette işbirliğine temas etmek gerekir. Bu harpte Ruslar'ın Kırım'ı istilâ teşebbüslerine karşı Kırımlılar'ın muvaffakiyetli müdâfaası ve Besarabya'da Leh kuvvetlerinin taarruzlarını bertaraf etmeleri ilk felâketli harp yıllarında Osmanlıları büyük bir endişeden kurtardı. Bundan başka Kırım kuvvetlerinin 1688'de Sırbistan'da Ka-çanik boğazında Habsburg ordusunu püskürtmesi harbin gidişinde bir dönüm noktası teşkil etti ve Osmanlılar, düşmanı Balkanlar'dan geri sürmek için fırsat buldular. Hacı Selim Giray harbin sonuna kadar sık sık değişen sadrazamlar ve padişahlar karşısında uzun zaman mevkiini muhafaza ederek, İstanbul'da devlet işlerinde üstün bir nüfuz kazandı, hattâ bir defa padişah sadrazamını seçerken, onun re'yini aldı. Selim Giray bu sayede harbin sevk ve idaresinde birlik ve devamlılık sağladı ve şüphesiz imparatorluğun daha büyük felâketlerden korunmasında âmil oldu. Bununla beraber Rus çarı 1696'da Azak kalesini zapt ve İstanbul muahedesi ile (1700) burayı elinde muhafazaya muvaffak olmuş idi. Yeni han Devlet Giray II., yeni kaleler ve Azak'ta bir donanma yaptıran Petro'nun hummalı hazırlıklarını bildirerek, İstanbul'u harekete geçirmeğe çalışıyor ve yeni bir harp ile Rus tehdidine son verebileceğini düşünüyordu. 1702'de azledildikten sonra, >1708'de tekrar hanlığa getirilince, bu maksadında muvaffak oldu. feveç kralı Kart XII. ile birleşerek, Babiâli'yi çara karşı harp açmağ*öcn4 etti, Fakat Pntfta (1711) çarın ezilmesi jfry satım kaçırdığı iddiası ile Baltacı Mehmed Paşa aleyhinde bulundu.

Rus kuvvetleri Hk defa 1736'da Münnlich kumandasında Kırım yarımadaasını istilâya muvaffak oldu. Bahçesaray zaptedilerek yakıldı; 2.000 «# .Bk*anlawtsörayr kül oldu Bu arada Selim Giray'ın kurduğu zengin kütüphane mahvoldu. Kal-gayların merkezî Akmescit aynı akıbete uğradı. Ruslar Tasy idaresinde 1737ve1738 yıllarında da gelerek, tahribata devam ettiler. Belgrad muahedesi ile (1739) Ruslar Prut'ta geri verdikleri Azak kalesini tekrar ele geçirdiler. Şimdi Kırım yeni istilalara açık bulunuyordu. Arslan Giray Han (1748-1756) yarımadaayı müdâr faa eden istihkâmları takviyeye itinâ etti 1760'a Rus Kazakları-taarruz ettiler Ka-bartav'da yeni Rus kalelerinin inşâsı, hanlığı bu taraftan da tehdit etmekte .d.. Rusların Lehistan'ca yerleşmesi ve Kırım hanına ait Balta şehrine sığınmış olan Leh Konfederelerini takip He bu şehri zapt ve tahrip etmeleri nihayet Osmanlı padişahı tarafından harp ilânına sebep oldu.

176S.1774 harbi Kırım için felâket ile neticelenmiştir. 1769 yılı başımte Kırım Girev Han'ın Besarabya'dan Rus topraklarına muvaffakiyet^ bir akınından son-^Rusor^an1770'deBuc^

«^o k,r mi iar ile Osmanlılar arasında anlaşmazlıklar ve idaresizlikler hak-

Ka ^meZlu ümitsiz durumda hanlığı Osmanlımdan tamamıyla bağımsız

bîr hale getirmek isteyen mirzalar kuvvetli bir durum kazandılar. HJ[^]dfHU^s işgali altında toplanan kurultayda, Oamanhlariff tayin ettiği Maksud SHnay'ı tanımadılar ve Sâhib Gîray'ı Kınfti[^]flöötatkîrhanı seçtiler. Moskova'ya mirzalardan mürekkep bîr heyet tiareket etti. Küçük oynarca muahedesinin (21 Terrtmuz 1W4) & mad* desi ile *Ktöm, Bucak, Kuban, Yadtean, Camboyluk ve Yedlçkul (Yedioek) Tatar ulusları... serbest ve tam manası ile müstakil tanınacaklar, kendi rıza ve muvafak-leri ile Cengiz soyundan seçilecek hanların tükmü altında olacaklar ve han her-hangi bir yabancı devletf nazar-r İtibara almadan, orrfafi kendi kadîm kanun ve adetlerine göre idare edecek, bu sebep ile ne Rusya ve ne de Babîâli hiçbir suretle mezkûr hanın intihaferria ve tahta çıkışına karışmayacaktâ¹... Kendi kendHerinî idare eden ve Allah'tan başka kimseye tabî olmayan bütün diğer devletlere yapılan aynı muameleyi yapacaklar; fakat Tatarlar müslüman olduklarından ve sultan da İslâm'ın halifesi sayıldığından, bu uluslar kendisine şeriatın emrettiği şekilde muamele edecekler, bununla beraber bu, onların yukarıda teyit olunmuş siyasî ve mülkî hürriyetlerini tehlikeye düşürmeyecek mâhiyette olacaktır. Padişah), müslüman Kırımllıların halifesi olarak tanıyan bu madde tenakuz ihtiva ediyordu, bu suretle ileri*deki güçlüklerin menbaı oldu. Kırım yarımadası ile Bug ırmağından Kuban ırmağına kadar Türkler'in oturdukları bölgeler müstakil Kırım hanının idaresinde bağımsız itan edilmekle beraber, muahedenin diğer maddeleri ile Rusya mühim sevkülceyş noktalarını, Azak denizi ağzının iki tarafında Yeni-Kale ve Kerç, Dnepr ağzında Kılburun kalesi ve etrafındaki hâlî araziyi, büyük ve küçük Kabartayları İmparatorluğuna ilhak ediyordu! Bu şartlar altında hanlığın bağımsız bir varlığa sahip olması imkânı yok idi ve bu ileride yapılacak ilhakı kolaylaştırmak için, bir siyaset hilesinden başka birşey değil idi. Moskova'ya giden bağımsızlık taraftarı mirzalar ve Şahin Giray Osmanlılar'a karşı bir alet olarak kullanıldı. Diğer taraftan Osmanlılar da özü (Oçakof) kalesini ellerinde muhafaza ediyorlar ve hilâfet maddesi sayesinde hanlığın bağıllığını devam ettirebileceklerini umuyorlardı. İki taraf da, istiklâlini te'yîd ettikleri devleti himaye altına almak için, kapıyı açık bırakmışlardı. Bu durum Kırım'da korkunç bir iç harp doğurmuş ve memleketin felâketi ile neticelenmiştir.

Kurultay tarafından seçilen II. Sahib Giray Han, Rusya tarafından gelen tehlikeyi görerek, çok geçmeden Osmanlı taraftarı guruba tabî oldu. Müslüman halkın ekseriyeti ve ulema, Osmanlılar'a karşı daima bağımsızlık davası güdert mirzalardan ayrılıyordu. Beyler ayaklanacak, hanı İstanbul'a kaçmaya mecbur ettiler. Fakat tahta çıkarmak istedikleri Devlet Giray, Ruslar tarafından desteklenen Şahin Gfray'ttt taarruzlarına dayanamadı. Şahin Giray, Taman'da yerleşerek, bir kısım mirzaları karıdı tarafına çekmeye muvaffak olmuş idi. 1776 Kâönm ayında Rus ktı[^]Hwfoîri yardımı ite Devlet Giray'ı mağlûp ve firara mecbur etti. Ruslar Or-Kapıda yerleştiler. Şahin Giray Ruslar'ın bağımsız Kırım Hanlığı için vaad ve taahhütlerine inanmış görünmektedir. Rus ordusunda bulunarak garp medeniyetini oldukça tanımış olan Şahin Giray Osmanlı halifesinden tamamiyle ayntmayı ve Rusya örneğine göre bir garp devleti yaratmayı düşünüyordu. Avrupa âdetlerflr* almak, ordusunu garp usullerine göre tensik etmek, mirzaların teodal durumuna nihayet vermekletemesi ve vergileri artırması umûmi hoşnutsuzluk yarattı. Müslüman ahali ona Ruslar'ın ortağı bir kâfir gözüle bakmaya başladı; Kınm'davil[^]antta olunan Ruslar'dan birçoğu halk tarafından katliam edildi. Hücuma uğrayan Şahin Giray yaralı halde Bahçesaray'dan kaçıp hamilerinin yanına sığıneh. istanbul'dan tayîn olunan Baht

2SL2T[^]J[^]AdTO[^].w[^]W *■ gelip, tahta çıktı. Çok geçmeden. Şahin Giray Rus kuvvetten sayesmdede tekrar duruma hakim oldu. Ruslar Kefe'yi ve diğer Kk noHmnlvⁿ işgal ettiği 777 kışı). Şahin ökay'a karşı padişahın gönderdi Se-SL2 ***¥*** iki teşebbüs de muvaffakiyetsizİHç ile neticelendi (1778). Muamman torım halkı şimdi kütle halinde Türkiye'ye kaçmakta idi. Ruslar onların yerme bu tarihte 75.000 kişilik bir muhacir kütlesi getirip yerleştirdik Memleket boşalmaya ve harabîye yüz tuttu (Bu sıralarda yarım adanın nüfusu yarımrumüvon tahmin edilmekte idi).

Kırım'da durum Rusya ilfcOsmanh İmparatorluğu arasında savaşı kaçınılmaz blf hale getirmiş idi. İki taraf arasında başlayan müzakereler nihayet Aynah-Kavak tenkihnâmesi ile (10 Marf 1779) neticelenerek, Nftrp ihtimalini W müddet içift bertaraf etmiş oldu. Bu anlaşmada Kmm harormvfem istiklâline m Küçük Kaynarca muahedesinin 3. maddesi açıklandıktan sonrar, 3 ve 4 maddelerde Ruslar 3 ay 20 gün içinde Kırım Ve Taman'ı boşaltmağı ve ^Jtiçbir bahane He yeniden teu İtlere asker sokmamağı taahhüt ettiler. BabîâR de aynı 'husussa ve tayin edilen usul dairesinde Şahin Gîray'ı han tanımağı kabul ettl.fluslar bu şartlar» kabule mecburiyet duydular; TEira padişahın tastiki olmadıkça, RHTtolflartn ^seriyeti ŞahiffcG[^]ray'ı han tanımak istemiyordu, öbür taraftan Osmanlı Devleti de Rus işgalinde bir Kırım görmektense müstakil bir Kırım görmeyi tercih ve hanlık üzerinde hâkimiyetin tamamiyle lafzi bir hale gelmesini kabul ediyordu. Fakat aynı anlaşmanın 5. maddesinde Rusya Oçakof şimalindeki bölge üzerinde padişahın hâkimiyet iddialarını kabul etmesi için, han nezdinde tavassut etmeğı vaad ediyordu. Bu kurnazca hazırlanmış bir madde idi. Ruslar, fi'len sahip oldukları bu arazi için, han ile padişahı ihtilal haline sokmak ve kendileri hanın hamileri görünmek maksadını beslemekte idiler. Anlaşmayı müteakip Osmanlı Devleti Kuban ve Karadeniz kıyılarındaki Nogaylar ile Çerkesler'i, kendi teb'ası olduğu iddiası ile, Kırım Hanlığından ayırmaya çalıştı. Bu suretle Osmanlılar, Kırım kendi kontrollerinden çıktığı için hiç olmazsa, onun Karadeniz şimalindeki tabî bölgelerini muhafazaya çalışıyordu. Rusya ise. ileride kendisinin ilhak etmesi için, bu toprakların hanlığa bağılı kalmasında ısrar ediyordu. Kuban Türkleri Şahin Giray'a karşı ayaklandılar ve gönderdiği kuvvetleri yendiler.Karım halkı da ayaklandığından*, fian tekrar Yerükale'ye Ruş* lar'a sığındı. Toplanan Kurultay padişaha mahzarlar, gönderdi, (eylül 1782). 5 yıl önce padişahın han .olarak gönderdiği Baht Giray tekrar ortaya çıfck Fakat çok geçmeden, Şahin Giray Rus kuvvetleri ile geri geldi, Rus generali f ctemkto» çolukçocuk ayırt etmeden, 30.000 KırıvnhV¹ katliâm ettirdi» ve Kırım, çarlığın bjf[^]ilâyeti haline getirildi (8 Nisan 1783). O zaman yeni ljk harp açacak durumda olmayan Osmanlı Devleti, 8 ikinci kânun 1784'te Istanbulda imzaladığı bir anlaşma H^Kir nm Taman ye Kuban'tn Rusya'ya ilhakını tanıdı. Kuban nehri iki taraf arasmda hudut'sayıldı İTO⁷y« doğru Osmanlı Devleti için Rusya'ya karşı harp kafcmılmaz bir hâle geldi Kırım gibi müslüman bir memleketin çarların idaresine terkhti kimse hazmedemiyor bütün Karadeniz şimal kıyılarında yerleşen bu amansız düşmanm bizzat İstanbul'ion açık tehditleri (Katerina V 1787'de Kmnrt ziyaret etti) tahammül edilmez bir hal alıyordu. Osmanlılar için yeni savaştın gayesi<Km>tatfarmak idi Bu harp esnasında Şehbaz Giray ve sonra Baht Giray, -han unvanı »le. Osmanlı ordusunda Bucak Türkleri başında Ruslar*^{*} karş. •TM*[^]«^{oan} Osmanh Devleti Yaş muahedesı (UMile Dnestefe kadar ıhırtefft arasıyı Rusya ya

terketti. Rusya Bucak (Besarabya)'ın da vaktiyle Kırım hanlarına tabi olduğunu iddia etmekten geri kalmadı. Burasını ancak yeni bir harpten sonra 1812'de Bükreş muahedesi ne ete geçinebildi, bu suretle vaktiyle Kırım hanlığına tabi Türk müslüman nüfusu ile meskûn bütün memleketler Rus hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Teşkilât

I. Hacı Giray Han'dan itibaren Kırım Hanlığına tabî yerler Kırım yarımadası, Tannan, Kıpçak ve Kabartay bölgelerinden ibarettir. Bu dört bölge hanlığın sonuna kadar ayrılık hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Han, Kırım yarımadasında Bahçe-Saray'da otururdu. 1475'ten itibaren cennupta Kefe, Sudak ve Mangup limanları civarındaki arazi ile birlikte doğrudan doğruya Osmanlı padişahına tabi oldu ve Kefe'de sancak beyi ve bazan beylerbeyi rütbesinde bir Osmanlı valisi yerleşti. Mengli Giray Osmanlı padişahı ile yaptığı anlaşma ile bu yerler üzerinde hâkimiyeti resmen terketmiş ise de, sonra gelen bazı Kırım hanları bu kaleler yahut, hiç olmazsa, civarındaki arazi üzerinde hak iddia etmekten geri kalmamışlardır. 1539'da Sâhib Giray Han top menzili berisindeki arazinin hanların hükmünde olduğunu iddia etmiştir. Sonradan Kazak ve Rus taarruzları karşısında Kırım hanları, Osmanlıların Özü (Dnepr) ırmağı ağzında özü kalesini ve Kerç boğazında Yeni-Kale'yi inşâ ve muhafaza etmelerine razı olmuşlardır. Kırım yarımadasının şimal bölgesindeki steplerde muhtelif devirlerde gelmiş yangoçebe kabileler dolaşmakta idiler. Bunlar Kırım'daki askerî kuvvetleri teşkil etmekte olup, Kayalar-Altı denilen içtimaî mevkiinde hak edilmiş damgalara göre, hemen hemen belli başlı bütün Türk ve Moğol kabinelerini temsil etmekte idiler.

Yarımada, şimaldeki Berzah, yani Or-Kapı (Perekop) özerinde, Baron de Toffun dahi hayranlığını çeken, eski devirlerden kalma sağlam biriatahkâm ile Kıpçak bozkırından ayrılıyordu. O-Kapı'nın muhafazası Or beyine ihtivale edilmekte idi. Kırım hanlarına tâbi Kıpçak bölgesinin sınıftan başlangıçta şimalde Belgorod'a kadar uzanmakta idi. Fakat Kıpçak sahası Karadeniz şimalinde Prut ırmağından Azak'a kadar bütün step bölgesini içine almakta idi. Mengli Giray t. 1484'te Bayezid II. Akkerman seferine geldiği zaman, fışan kasabasını ve havalisini alarak Besarabya'da hâkimiyetini genişletmiştir. Kıpçak abasında* Nogaylar oturmakta idiler. Bunlar 1767'de doğru, Baron de Tott geldiği zaman, hâlâ büyük tasarrufla*riyle göçebe hayatını muhafaza etmekle beraber Bucak'ta Akkerman dolaylarında şehir ve köylere yerleşmişlerdi ve steplerdeki göçebeler de bu zengin topraklarda mütüm miktarda hububat zîraatı ile meşgul olmakta ve mahsulâtını* ve İstanbul'a sevketmekte idiler. XVIII. asır boyunca İstanbul'da birçok defa kıtlık tehlikesi* bu bölgeden yapılan hububat sevkiyatı ile önlenmişti.

XVIII. asrın başlarında Kıpçak Nogayları, Dnester ve Prut ırmakları arasında Bucak (Besarabya*) Türkleri, Bug ve Kırım arasında Camboyluklar olarak, üç büyük gruba ayrılmıştır.

Kırım hanları için başlangıçtan itibaren Kıpçak bozkırlarındaki Nogayları kontrol altına almak hayatî bir ehemmiyet taşıyordu. 1523'te Mehmed Giray I. Han'ı katleden Nogaylar Sahip Giray I. zamanında yarım adayı istilâ ettiler. Bu han ancak 1546'dan itibaren Nogay "kırgını" denilen bir sıra kanlı seferler neticesinde bunlara hanlık hâkimiyetini tanıtabildi. Bu devirde Kırım Nogay kabilelerinden bir

kısımının Kırım ile Akkerman arasındaki sahaya göçürüldüğü yukarıda söylenmişti. XVIII. asır başlarında Kaimuk tazyiki altında Uiu-Nogay kabilelerinden bazılarının, Yedisana, Ycnbulad ve Yedicekler'in de Kuban havzasında Karadeniz şimalinde adları ile gösterilen bölgelere göç ettiklerini görmekteyiz.

Nogaylar'ın hana tâbiyetleri gevşek olup, hanlık müddetleri ile yahut Ruslar ve Kazaklar ile birleşerek, Kırım tein ekseriya çok tehlikeli durumlar yaratmış ve birçok defalar yarımada'yı çignemişlerdir. Kırım hanları bunları, daha iyi itaat altında bulundurmak için, zaman zaman yarımada şimalindeki steplere getirip yerleştirmek istemişlerdir. Bunlardan Mansuroğulları hanlık içerisinde çok mühim roller oynamışlardır. Mensur-oğullarından Kantimur 1620'den itibaren Osmanlılar nezdinde kazandığı nüfuzdan istifade ederek, hanlar karşısında müstakil ve mütehakkimâne hareketlere başlamış idi. 1621'de Hotin seferinde temayüz etmiş ve Osmanlı Devleti kendisini özü beyi yapmış idi. Âsî Şahin Giray'a ve Mehmed Giray'a karşı mücadelesi ile nüfuzunu daha kuvvetlendirdi. Onun tahakkümüne tahammül edemeyen yeni han İnanet Giray üzerine hücum ederek Kantimur'u tetanbul'a kaçmaya mecbur etti. Orada Kantimur'a Silistre valiliği tevcih olundu, İnanet Giray tekrar üzerine yürüyüp, kabilesini yağma etti ise de, bu harekât azB-ne sebep oldu (1637). Çok geçmeden İnanet Giray da, Kantimur da Murad IV. ün emri ile idam olundular. İstanbul hükümeti Kırım hanlarını zayıflatarak, daha iyi itaat altına tutanak için, Kantimur'dan itibaren, Nogaylar* umumiyetle kendi nüfuz ve himayesi altına çekmeğe çalışmıştır.

Bununla beraber ekseriyeti göçebe olan bu halk Osmanlı hâkimiyetine karşı gelerek zaman zaman Bogdan'a taarruz ediyor ve yağmalarda bulunuyorlardı. Bunların cezalandırılması, malların ve esirlerin iadesi için, tetanbul'dan han vazifelendiriyor, bu iş onun ile Nogaylar arasında yeni çarpışmalara sebebiyet veriyordu. XVIII. asırda stepdeki Nogaylar gımiççe daha ziyade Rus nüfuzu altına girmeğe başlamışlardı. 1771'de Kırım'da Dolgoruki'nin ordusunda Nogaylar çoğunluğu teşkil etmekte idiler. Ruslar bunların tekrar Kuban bölgesine göçmelerini teşvik etmişlerdir.

Taman yarımadası. Kuban havzası ile birleşen, göçebe Nogaylar'ın oturduğu ikinci bölgeyi** etmektedir. Daha cennupta Kabartay'da Çerkeş katleten de Kırım hanlığını matbu tanırlardı.

Kırım hanları Hacı Giray. Mengli Giray ve Mehmed Giray I. m. y. tenndan anlaşılacağına göre, Kırım hanlığı teşkilâtı hemen *emen tamamıyla Anı Ordu ananS^ ibaretti. Sâhib Giray I'den itibaren Osmanlı üsseseter.

S^Xrt^ Gazi Giray *- telâm Giray H. Canbek Giray ve Hacı Giray Osmanlı müesseseleri ve medeniyeti Kırım'da gittikçe kuvvetlen- taklit edilmiştir. Fakat devletin A**, S^E^ J?duS esas karakteri hiçbir zaman değmemiştir.

XIV. asrda Bronovjifun hanlık teşkilâtı hakkında bıraktığı taevjir fiş XVII. asrın, ikirily^

"dört Karaçi beyi⁵ adı ile, bu aristokrasinin «t At tabakasını teşkil etmekte idiler. XVIII. asır ortalarında Kırımlı Abd al-Gaffar *{Umdat al-Tavarih, s. 194}*ya göre, dört karaçi sırası ile Şırmalar, Mansuroğlu, Barmlar ve Sicuvut (Sicoot) beyleri idi. Baron de Tott kendi zamanında tanları Şırmalar, Mansuroğlu, Şicuvut, Çınlar ve Barmlar şeklinde sıralamaktadır (Peyssonel'de, Barmlar Argınlar'dan önpedir). Pallas'ta bu beş aileden Barmlar ikinci sıradadır. Biliyoruz ki, bu dereceleme kabilelerin han ile münasebetlerine göre, zarran zaman değiştirilmiştir. Bahâdır Giray (1737-1641) Mansuroğulları'nı, âsî oldukları için, Kırım'dan kışmış, bir çoğunu katliama, uğratmış idi. Bunlar sonra İslâm Giray II. zamanında (1644-1654) gar* çağırıldılar ve eski yerlerini aldılar. Keza Sicivutlar'ıp beyi Sâhib Giray I. tarafından dört karaçi arasına yükseltilmiş idi. Fakat Şırmalar birinci mevki daima muhafaza etti. Şırin bey baş-karaçi yahut baş-bey unvanını taşır, han sülâlesinden kızlar ile evlenirdi. Bu ailenin birçok azası, han sülâlesi mensupları gibi, Giray unvanını taşımakta idi. Şırmalar beyi, devlet içinde handan ve hanedana mensup sultanlardan sonra, en yüksek mevki işgal etmekte idi. Şirin beylerinin Altın-Ordu hanı Toktamış zamanında da baş-karaçi, başka tâbir ile emir-i kebir olduklarını ve bu sıfat ile sağ-kol başına geçmiş bulduklarını kaydetmeliyiz. Şırinlar'ın Kırım'da malikâneleri Karasu ile Kerç arasında idi.

Kaide olarak kabileler, bey ailesi içinde en yaşlısını bey seçerler ve bu intihap han tarafından tasdik olunurdu. Han onu azledemezdi. Kabileler beyleri vasıtası ile, hanın otoritesini tanırılar, yani bey âsî olduğu zaman; kabile de âsî olurdu. Devlete feodal hususiyetini veren bu sıkı kabile ananesi hanların otoritesini ziyadesi ile tahdit etmekle ve iç harpleri kolaylaştırmakta idi. Dört karaçi beyleri Kırım'da en kuvvetli kabileleri, yani Kırım kuvvetlerinin büyük kısmı emirleri altında bulundurmaktadırlar. Bu dört (sonraları beş) karaçi beyi hanın divanında otururlardı ve onların re'yi olmadan, hiçbir mühim mesele hakkında karara varılamazdı. Onlar hanın seçileceği kurultaylarda da esas rolü oynamakta idiler. Karaçi beyleri "Çingiz Han yasaının", daha doğrusu Altın-Ordu ananelerinin mutaassıp müdafileri sıfatı ile, bu teşkilâtı bozabilecek her yeniliğe şiddetle karşı koymakta, kendi imtiyazları ittisusunda çok hassas bulunmakta idiler. Umumiyetle hanların seçimi, padişahın ziyade onlara, daha doğrusu Şırin beylerine tabi olmuş ve onların istemedikleri Han Kırım tahtında tutunamamıştır. Beyler ekseriya İstanbul'a beylerden birini bfr mahzar ile göndererek, kimi han istediklerini bildirirlerdi. Kendi istedikleri han gönderilmezse, muhalif vaziyet alırlar, Kayalar-Altı denilen mevkiye toplanarak, kendi seçtikleri Mn etrafında mücadeleye girişirler, ekseriya yarımada şimalindeki stepelere çıkarak, Nogaylar ile birleşirlerdi (bu rakip hanlar Saadet Giray, İslâm Giray ve Mehmed Giray'dir; fakat Şırin beyleri, Eminek Mirza'dan beri, baş-bey sıfatı ile, umumiyetle İstanbul ile işbirliği yapmışlar, böylece padişah ile çatışma haline gelmeden, nüfu* ve otoritelerini korumağa, hatta takviyeye muvaffak olmuşlardır. Bu Şırin beylerinin hanlığın Osmanlı H&imâyesi altına girmesinde esas rolü oynadıkları malûmdur. Fakat onlar, sonradan Moskova'nın entrikalarına uyararak, hanlığın iç savaflara sürüklenmesinde ve Rus istilâsı altına düşmesinde de başlıca rolü oynamışlardır. Ruslar Kırım'ı ilhak ettikten sonra, Şırinlar'ın beytha 2.000 rublelik bfr tahsisat bağlamışlardır. Diğer taraftan Kırım ordusunu teşkil eden kabileler, askerî yeniliklere, yeni bir ordu teşkili fikrine her zaman şiddetle karşı koyarak, memleketin Altın-Ordu devrindekenden bir adım geri gitmesine müsaade etmemişlerdir. Bu

SİS T Uİ mdr * XV.L aarda Rus istilâlarının bir netice*olarak, Kh m^«c⁹u f-7ov?m E alâka <*■»"»**■ 1768'de Kırım Giray'ınöaron de Tott (Me-moires, II, 178) tan Moltere'in tercümesini isteğini biliyoruz. Nihayet Şahin Giray nan. Kinm m Petrosu olmak emelinde idi. Kuvvetli tesiri görülen Osmanlı merkezîyetçi sisteiTttclanı, hanlığın kabilelere dayanan feodal teşkilâtını değiştirememiştir, ueviet »Sterinde doğrudan doğruya rey sahibi olan karaçi mirzaları elinde dahatoçok kabile beyleri,mirzalar vardır ki, bunlar da irsî asiller sınıfına mensupturlar. Osmanlıkapı-kulu sisteminin yerleşmesinden sonra meydana çıkan bazı büyük aileler ikinci bir asalet sınıfı teşkil etmişlerdir. Bunlardan birçoğu aslında Çerkeş kölelerdir, Peyssonel bunlar arasında Kudalak, Avlan, Kemal, Uzic ve Kaya ailelerdi saymaktadır. Bunlardan en eskisi Kudalaklar'm en yaşlı azası, kapı-kulu mirzalarının başı sıfatı ile kurultaya iştirak ederdi.

Toprak ve teba'a han ailesi ve mirzalar arasında timar olarak, taksim olunmuştur. Umarlara hanın tevcihi ile tasarruf eden mirzalar, vergileri kendileri için toplarlardı ve bunun kâklığında bizzat askerî hizmette bulunmağa ve timarına göre muayyen miktarda asker götürmeğe mecbur idiler. Mirzalar kabile beylerinin hususî bayrağı altında (büyük kabileler birden fazla bayrak altında) sefere giderlerdi. Bir kısım işlenmemiş arazi asil olmayan kimselere, han tarafından şenletilmek şartı ile timar olarak verilmiştir. Bunlar çebebi unvanı ile anılmakta ve hanın silâhdannın kumandası altında, ayrı bir bayrak altında sefere gitmeğe idiler. XVII. asırda Evliya Çelebi'nin müşahedesine göre, mirzalar topraklarını, ekseriyette hıristiyan esirlere işletirlerdi ve bunların adedi daha bu devirde yüz binlere varmakla idi.

Bütün bu mirzaların üzerinde han ve onun sülâlesinden gelen sultanlar yer almakta idi. Hacı Giray I. hanın yarlığında (1453) oğlan unvanı ye anılan bu sultanlardan her biri harpte mevki ve derecelerine göre değişen büyüklükte bir kuvvete kumanda ederdi. Cengiz Han yasaı adı altında gösterilen an'anevî kaidelere göre, han, veliahd makamında olarak, küçük kardeşini kalgay (ilk şekli kagalgay) seçmek mecburiyetinde idi. Daha küçük kardeşini yahut ekseriya oğlunu ikinci veliahd sayılan nûmddin (nuradin)'lik mevkiine getirirdi. Kalgay ve nûreddin'in ayrı sarayları ve divalları var idi. Yabancı hükûmetlere, mahiyet itibarı üe hanın yarlığı ile aynı olmamakla beraber, kendi adlarına yarlık gönderebilirlerdi. Hanlığa yıllık vergi (tıyış) gönderen devletler (Moskof Çarlığı, Leh Krallığı) onların hisselerini göndermezler ise, handan müstakil olarak o devlete karşı hasmâne harekette bulunmakta serbest idiler. Gazi Giray II. kalgay'lığa ve nûreddinliğe kendi çocukları-"h'getirerek ve diğer sultanları katliam ile tehdit ederek, \$Öphesiz Osmknflı paFışahı örneğine göre, mutlak hâkMyetîhi tesise çatışmış ise de, sultanlardan bir çoğu Rûmeffde Çirmen sancağında padişahın aldıkları malikânelere sığınmışlardır. Osmanlı padişahı veya Kırım aristokrasisi için bunlardan «rint hanlığa getirmek her zaman mûmhöft idi.

Kuban Bucak ve Yedisana vilâyetlerinin umumî valileri yahut daha doğrusu bu üç bölgedeki NogaYtarn kumandanları sultanlar arasında seçiltiffi ve ser-asker sultan unvan, taşarlardı. Bunların da ayrı sarayları ve divanlar» var »dL Or beyi mevki ise, umumiyetle Şırin beylerine verildi ve mevkuten serasker sultanlardan sonra gelmekte idi.

Hanlık içinde handan sonra gelen en yüksek bu alt. mevkiden maadâs. için

Fey2han **#. Zernov tarafından neşredilen tıyış defterleri 1te Peyssonefln tasvirini mukayese etmelidir. XVI. asırdan itibaren tıyış defterlerfndeRu8 çarı veya t^h kırarı tarafından bölek gönderilen bütün mevki sahiplerinin payeleri sırası ile gösterilmiştir. Hanm annesi veya kantarından birtae bağlı ana-toey, hemşiresine ve kızlarının en büyüğüne bağlı uluğ-hani mevkilerir*er-askerlerden sonra, en yüksek sayılmakta olupv hususî daire ve gelirleri var idi. Bu kadınlar, kâhyalan Vasıtası ile kendilerine tahsis olunan köylerin vergilerini toplatırlardı. Tıyış'ta mühim paylan vardı.

Devlet işleri hanın bizzat başkanlık ettiği bir divan tarafından yürütülmekte olup, azalan şunlardı: kalgay, nûreddin, Bucak, Yedisian, Kuban ser-askerieri (Bahçesa-ray'da iseler), Şirin beyi, müfti, uluğ-ağa (vezir), kazasker, hazinedar başı, defterdar, aktaçı-bey, kilerci başı, divan efendisi, kazasker naibi, Bahçesaray kadısı ve kullar ağası.

Kapıcı-başı ve kapıcılar -kethüdası, Osmanlılar'da olduğu gibi, divana dahil olmayıp, merasim işlerine bakmakta idiler. Mühim devlet işleri hanın başkanlığında fevkalâde hallerde toplanan kalgay, nûreddin, üç ser-asker, vezir, kazasker ve karaçi beylerinin katıldığı bir mecliste kararlaştırılırdı. Bu toplantılarda harp ve sulh gibi hayalî meseselerde karaçi beylerinin re'yi kat'î bir mahiyet taşırdı. Şirin beyi lüzum görürse, mirzaların başı sıfatı ile, bu fevkalâde meclisi, kurultayı kendi başına toplayabilirdi. Buna umumiyetle han ile bir ihtilâf çıktığı takdirde başvurulur ve toplantı meşhur Kayalar-Altı mevkiinde yapılırdı. İşlerin yürümesi ve hanın otoritesinin teessüsü için, yalnız onun ile karaçi mirzalarının arasında değil, İstanbul hükümeti ile de mutabakat gerekiyordu. Hanlıkla sükun ve muvazenenin devamı ve mütecanis bir siyasetin tatbiki fi'len Şirin beyi ile padişahın vezir-i âzami arasındaki anlaşmanın devamına bağlı kalmıştır. Padişahın Kırım hanı arkasında olması, sultanların ve kabilelerin mücadelelerini frenlediği ve bu iç rekabetlerden faydalanmak isteyen Moskova'nın müdahalelerine set çektiği için, hayatî bir ehemmiyeti haiz olmuştur. Şüphesiz hanlığın Kazan ve Astırhan düştükten sonra daha ikibu-çuk asır varlığını koruyabilmesi başlıca bundan ileri gelmiştir. Fakat diğer taraftan Osmanlılar'ın Kırım kuvvetlerini orta Avrupa ve İran'daki harp sahnelerinde fazlası ite kullanmak istemesi ve kabile aristokrasisinin hâkimiyetini kırmağa ve Nogaylar'ı ayırmağa temayül etmesi mukavemet hareketleri doğurmuş ve hanlığı zayıflatmıştır.

Baron de Tott'un başvekil diye vasıflandırdığı hanın veziri, yahut daha eskiden kullanılan unvanıUe ulug-ağa'sı menşe itibarı ile hanın kullarındandır. Vezirler XVII. asırda Sefer Gazi ile muvakkat bir zaman için devlet içinde birinci derecede nüfuz kazanmış iseler de, bu kuvvetli şahsiyet de bunu ancak kalgay'a karşı karaçi mirzaları ile olan ittifakına borçlu idi. 1724'te han veziri Subhan Gazi de, Şirin beyleri ile birleşerek, Saadet Giray Han'ı tahtı bırakmağa mecbur etmiştir. Sefer Gazi Ağa'nın ve ondan sonra gelen nüfuzlu ağaların Mo6kof ve Leh başvekillerine gönderdikleri mektuplarda kendilerini, Osmanlı vezir-i âzamları tarzında, vekil-i mutlak sıfatı ile anmaları bizi yanıltmamalıdır. XVIII. asır ortalarında, yani merkezietici siateminIn en çok yerleşmiş bulunduğu bir devirde dahi Baron de Tott kabile artıtkarasisi karşısında vezirin ve müftünün Osmanlılar'da görülen nüfuz ve İktidara hiçbir zaman sahip olmadıklarına işaret etmiştir.

Kımt a^ n, 6Vlet İçnÖe büyük mevkital ve ra»nü unutmamak lâzımdır. TM M 'slânî tahsil ve terbiyeye verilen ehemmiyet, medreselerin çokluğu ve şe-PLZ^I İ^dar^A hemen bütün seyyahlar tarafından (Evliya Çelebi, Peyssönel, De Tott) belirtilmiştir. Kırım idarî olarak 48 kadılığa ayrılmış olup (bunlardan üç sanıl kadılığı Osmanlı idaresine tabi ftfl), övtdare ve bütün hukukfişter kadıların selâhiyeti dahilinde «di. Bunların adlî ve idarî faaliyetlerini gösteren sicillerden 124 kadarı Leningrad müzesine naklolunmuştur.

Hanm ordusu, yukarıda bahsettiğimiz mirzalara tâbi kabile kuvvetlerinden başka, Nogaylar'dan ve kapı kulundan tereküp eder. Kuban, Yedisian, Bucak ser-askerlerinin .getirdiWeri Nogay kuvvetleri kendi mirzaları kumandasında hareket eden kabile kuvvetlerinden mürekkeptir. Kapı»kukı, maaşları padişah tarafından verilen hanm hassa kuvvetidir. Ök defa t532de Sâhib Giray İstanbul'dan tayin edilen han sıfatı ile Kırım'a gönderilirken, rakiplerine karşı padişah tarafından maiyetine 60 topçu, 300 cebeci, 1.000 sekbandan fhütâkkep bir kuvvet fle 40 mütetertt-ka, 30 çavuş ve 60 timar ve zeamet sahibi verilmiş idi. Sekban bölüklerinin kumandanı baş bölükbaşı divanın toplantılarına nezaret eder ise de, reyini kullanamazdı.

Kırım kuvvetlerinin esas kısmını teşkil eden atlılar, an'aneye sıkı-sıkıya bağlı olup, ateşli silâhlara rağbet etmedikleri giy, Osmanlılar da, bilhassa Kefe üzerinde zaman zaman uyanan iddialar sebebi ile, hanlığın bir topçu kuvvetine sahip olmasını istememişlerdir. Bununla beraber Kefe'den Osmanlı topçu kuvvetleri zaman zaman Kırım ordusuna katılarak, yardım etmişlerdir. Boronovius, Baron de Tott v.b. tarafından tasvir olunan Kırımlıların harp tabiyesi, kollar halinde sür'atli çevirme ve baskın usulleri ile Türk-Moğol an'anesinin bir devamından ibarettir. Sefer çift at ile giden Kırım askeri devrin en süratli süvarisi idi ve XVI. asırdan itibaren Osmanlı ordularının akıncısı hizmetini görmüştür. Kırımlılar Ruslar'ı baskı altında bulundurmak ve zayıflatmak için, Rus topraklarına tahripkâr alanlar yaparlardı. Çarlığın buna karşı cenup hudutlarında inşa ettiği bir sıra kalelere dayanan müdafaa sistemi her zaman maksada kâfi gelmemiştir, Rusya'ya ve Lehistan'.* bu seferler kışın nehirler donduğu zaman yapılırdı.

XVI. asır başından itibaren hanlık Rusya'yı daima en büyük düşman olarak tanıdığı onun Volga havzasına ve Karadeniz'e "derlemesini durdurmağa çalışmış, İÖÜ asırda Lehistan ile, XVII: asırda Kazaklar ve İsveç tte ittifak münasebetleri kumuş, hatta bir aralık 1760'da Prusya kralı ile dostâne mürkerete» girişmişSir. İ767'de Fransız hükümeti, Lehistan'da Rus müdahalelerta* inlemek için Kırım hanlığının Rusya'ya karış ehemmiyetini tefedir ederek, Bahçesaray'a Baron de Tfctfu gönder-

Hanlık 1681 tarihine kadar Osmanlı imparatorluğu ■». Rusya arasında siyasi münasebetlerde aracı olmak iddiasında bulunmuş. Osmand hükümeti de Kırım'ın şimal işlerinde ehemmiyeti mevkiini görerek, siyasetini umumiyetle ona uydurmuş-Erİ elcilefi istanbul'a giderken, mutlaka Bahçesaray'a uğramakta ve şimale ait meselelerde han hükümetinin görüşünü öğrendikten sonra. Osmanlı payitahtı-na geçmekte İdiler.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülğaffar, *Umdefûi-tevân'h.*
- Akçokraklı, Osman, *Kırım'da Tatar damgaları*, Bahçesaray 1926.
- Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*,
- Feridun Beğ, *Münşeat'üs-selâtin.* ■
- Feyizhan; Hüseyin ve Velyaminov-Zemor, V.V., *K*/rm yortuna ye ol tarafilarga dair bolgan yarlıglar ve hatlar*, Petersburg 1864.
- Howorth, H. H., *Histofy'&ffie Mongols from the Ninth to the Mnetentf) Centtity*, 5 cüd, London 1876-4 198?,
- İbn Battuta *Seyahatnamesi* : #k
- İnalçık, H., *Kalgay maddesi*, İAIV, s. 131-132.
- İnalçık, H., *Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidnâme meselesi*, Belleten, sayı 30, 1944 s. 185-229.
- İnalçık H., *Giray maddesi*, İA !V. s. 733 789.
- İnalçık, H., *Osmanlı Rus rekabetinin menşei ve Volga-Don kanalı meselesi*, Belleten, sayı 46, 1948, S.349-402.
- Kefevî İbrahim,; *Tevarih-i Tatar-i Han*, neşr. C.S. Kırımmer.
- Kırım tarihi veya Necatî Efendî'nin Rusya sefâret-nâmesi*, neşr. F.R. Unat, TV sayı 13, s. 60-80, sayı 44, s. 137-149, sayı 15, s. 222-229.
- Kurat, A. N., *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul 1940.
- Kurat, A. N., *Prui seferi ve barışı*, Ankara 1954.
- Mehmed Rıza, *S.,Es-Sebü's-Seyyâr fi ahbâr-ı mülkôPTatar*, neşr. Kâzım Bek, Kazan 1832.
- Smirnov, V.D., *Krimskoye Hanstvo*, Petersburg 1887.
- Tott, Baron de, Franz, *Memofres surlesTurcs et fes Tartares*, Paris 1874.
- Vel'yaminov-Zernov, V.V., *Materialı dlya istorii Krimskago Hanstva*, Petersburg, 1864.
- Vel'yaminov-Zernov, V.V., *Sbornik nekotorıh vajnih izvestii i offitsiyal'nıh dokumentov kasatel'noTurtsii, Rossfi İtinma*, Petersburg 1881.

Ü\$0

**j8 £■

:Abi **

7. Nogay Hanlığı

Ahmet TEMİR

Nogay

** fık^{nıorA} ^"Srytanlanndan Nogay (veya Nohay, "köpek" anlamında, Moğolca iftnıs aalı), 1259 dan 1299'a kadar aşağı yukarı 40 yıl bu devletin mukadderatınak ift Ş ancak Cbrn 0le sülâtenaanesine saygısı yüzünden tahta geçme-t \Lw- % komŞu yabancı devletlerin birçoklarında jfoiAltın-Ordu hükümdarı telâkki edilmiş, elçiler ve hediyeler kabul etmiştir. Elçileri de hükümdar e!çtefr'Şib1 karşılanmıştır. Aalında o, resmen Don ile Dnepr arasındaki bölgeffidare eden bir tümen beyinden başka bir şey değilken, 1259 ve 1296da Galiçya'da,4261/63'de Kafkasya seferisinde kazandığı üstün zaferlerle sâirUmiş ve Karadeniz'in doğu ve kuzeyinde yaşayan boyları Altın-Ordu merkezinden şyıracık şekilde kençli hakime yefi altında birleştirmiş^r.Tfogay, Balkanlar'da Bulgar ve Bizans işlerine karışmış ve savaşlarda yenmiş olduğu Bizans İmparatoru Mihail Paleofdg'un kızı ile evfene-rek arkasın* emniyet altına aldıktan sonra Rus KnezierKözerinde de hakim bir duruma gelmiştir. Rus yıllıklarında onunla ilk olarak 1276'da karşılaşırız: o yıl Nogay, Vladimir Volinskiy, Lev Galitskiy ve Mstislav'a mektupla elçiler göndererek Litvaya karşı birlikte sefere çıkmayı talep etmiştir. 1279'da Lev Galitskiy, Nogay ordusunun yardımı ile Sandomiri almak istemiştir. 1288'de Rus Knezleri, Nogay'ın Lehis-tana karşı seferine iştirak etmişlerdir.

Nogay'ın şahsî başarıları büyük olmakla beraber, Altın-Ordu tahtına oturmayıp devlet içinde devlet gibi hareket etmesi, Altın-Ordu'nun iç savaşlarla sarsılarak zayıf düşmesine sebep olmuştur. Diğer hükümdarlar gibi, 1291'de yine Nogay'ın himayesinde Altın-Ordu tahtına geçen Tohtu, sonra ona karşı cephe almış, bu duruma son vermek maksadıyla uzun «üren bir mücadeleye girişmiş ve neticede Nogay yenilerek öldürülmüştür (1299).

Nogay'ın idaresinde toplanan boylar, onun ölümünden sonra bu ad ile tanınmışlar ve Altın-Ördü'man parçalanması üzerine "Nogay Hanlığıfismi altında ayrı bir devlet meydana gelmiştir.

Nogay Hanlığı ve Nogaylar

Adını, Altın-Ordu Devleti'nin (1223-1502) büyük kumandanlarından "Nogay" dan (öfm.1299) alan ve bu devletin çöküşünden sonra kurulan Nogay Hanlığı, Votga'dan İrtiş'e ve Hazar Denizi'nden Aral gölüne kadar uzandı şahalan İçine atıyordu Merkez?, Yayık ntfhrırfın mansabındakt Saraycık şehri tef. AhalisiMn esas unsurunu Kazan, Kırım, tetırhan veSbir hanlıklarında okluğu öibl, Kıpçak zümresine ait Türk boyları teşkil etmekte olup, bunların içinde Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olduğu tahmin edilen Mangıtlar sivriymiş durumda idi. Kazan ve Astırhan Hanlıklarının Rusya'ya tabi olmasından sonra (1552-1557), Nogay Hanlığı birkaç zümreye ayrıldı, Kafkasya'nın Kuzeyindekiler^üçükOrcto^&rtbagölü civanda bulunanlarına 'AltıutOrdaefdenmiş, İsmail Han'ın idaresinde kalanlar k* Büyük Noaav Ordası* adı altında birleşmiş ve ttfaartrn hâkimiyetim tanımışlardır (1555-1k7t Küçük Orda Nogaylan üzerinde Rus nüfuzu ancak 18. yy. in ikmcl yarısından sonra başlamış bunlar Kazaklar tarafından batıya göçmeye zorlanarak "Bucak Sis^ "YedTan Ordası". "Canıbuyluk Ordas.\ -Yedikul", "Azak" "Kuban" gibi bölüm ere ayrılmış ve Kırım Hanlığına tabi oimtgtedir Sonralar, m^him br km SeVe göç ederek Anadolu'da iskân «MM*. RusytfÖa kalanlar, bugün Kuzey Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA

- Nogayskaya Orda, Nogaytsı* maddeleri, BSE 30 Moskova 1954,8 116,117.
- Hâsony, Lâszfö . Tarihte Tütföfr*, Ankara 1971.S. 143,220- 222,232,373.
- R-V, V., *Nagai, Nogaytsı, Nogaytsı* maddesi. ESBE 39, S, Petersburg 1897, s. 421 422
- R-V, V-, *Nogay ili Nogay* maddesi. ESBE 41, S. Petersburg 1897, s. 311-312,
- Supuler. B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223 -1502*, Leipzig 1943. Nogay için bk. İndeks
- Spuler, B., *Geschichte der islamischen Länder; HbdOr VI., 2: Ofe Mongotenzeil*, Leiden Köln 1953, s.56. tşfr\$)
- Veselovskiy, N. I., *Han iz temnikov Zototoy Ordi. Nogay i ego vremya* (Nogay ve zamanı), ZRAN. VIII. sari, XHI. cld, Petrograd 1922. ^^
- Yakubovskiy, A.Y., çev. Hasan Eren, *Attın Ordu ve intihati*. İstanbul 1955, s. 67-70,82-87.

8. Sibir (Sibirya) Hanlığı

Akdes Nimet KURAT-Ahmet TEMİR

Glrif

a- Sibir Adı ve Sibirya'nın Eski Tarihi

Sibirya'da paleolitik devirden kalma 40 bin sene öncesine ait ilk insan izlerine Obi ve Yenisey nehirleriyle Baykal gölü civarında raslanılmıştır. Neolitik devir eserleri ise Sibirya'nın bütün bölgelerinde mevcuttur. M.Ö. 3 bin civarında, Sayan ve Altay dağları eteklerinde, hayvan besleyen ve madencilikle uğraşan Avrupalı ırka mensup kavimler oturuyordu ki, bu devreye Afanasyev kültürü adı verilmektedir. M.Ö.2 bin senelerine ait Andronov kültürü devrindeki insanlar, Ural'dan Baykal'a kadar uzanan sahalarda hayvancılık, ziraat ve madencilikle meşgul idiler. Bu kavimlerin, Hunlar'ın cedleri olduğu tahmin edilmektedir. M.ö. 2 bin yıllan sonlarında, güney-doğudan gelen Mongoloid ırkın nüfuz ettiği, 1 .binin sonlarında da demir işçiliğinin başladığı görülmektedir. Bu devrin ikinci yansından kalma zengin Kurgan-mezarlar mevcuttur (Pazırık ve hayvan stiti). Sibirya'nın Hun ve Göktürk devirleriyle ilgili milâddan sonraki tarihi yukarıdaki bahislerde incelendiği içirt, burada tafsilâta girililmeyecektir.

Tarihî kaynaklarda m.s. XIII. yy.'dan itibaren karşılaşılan "Sibir" (sonraları "Sibirya") sözü, m.s. I, II. yy.'larda Asya ve Doğu Avrupa tarihinde mühim rot oynamış olan "Sabır* Türklerinden kalan bir isim olmalıdır. Bu kavim sonraları Kama-İdil sahasına gelmiş olup, "Suvar" şehrinin adı da bunlarla ilgilidir. Sabirler, V. yüzyılda İdil boyunca Hazar Denizi'ne yakın sahaya inmişler, bir kısmı Kafkasları aşarak Anadolu'ya kadar yayılmışlardı. Bu Türk kavminin adı, Obi ile Ural dağları arasında bulunan Fin-Ugorlar tarafından da benimsenmiş ve yaşıatılmış olmalıdır. Rus kaynaklarında "Sibir" adına ancak 1483'ten itibaren rastlanmaktadır. "Sibir", adıyla önceleri, yalnız Obi nehrinin orta ve aşağı kısmı kastedilmişken, Rus hâkimiyeti genişleyip, İrtiş boyuna ve Baykal gölüne doğru yayılınca, bu isim onlara da şamil oldu; nihayet Kamçatka'ya kadar uzayan bütün Kuzey Asya "Sibir" adını aldı. XVI. yüzyıl vak'alan anlatılırken, ancak "Batı Sibir", yani İrtiş ve Obi nehirlerinden Ural dağlarına Kadar olan saha kastedilmektedir.

İslâmî kaynaklarda, bu ülkenin adı "Sibir" veya "Ibir" şeklinde geçer, meselâ: Şi-hab'ed-dîn ei-Ömerî'de Bilâd Sibir veya el-Sibir; Raşid'ed-Din'de çok defa Ibir-Sibir şeklinde; Çin kaynaklarından Yüan-şî'de I-bi-rh, Si-bi-rh diye; Johann Schilt-berger'de ise Bissibur yahut Ibissibur olarak kaydedilmiştir.

b- Sibir Hanlığı

İrtiş boyu, m.s. I. yüzyıldan beri çeşitli Türk-Kıpçak boylarının yaşadığı bir saha idi. Sibir'in doğu kısmında hâkimiyet süren İnal adlı bir Kırgız hara, Çingize tabi olduktan sonra, burası Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi, sonraları ise Coçi (Cuci) Ulusu'na ve dolayısıyla Altın-Ordu'ya bağlandı.

Altın-Ordu'nun parçalanmasından sonra kurulan (batı) Sibir (Sibirya) Hanlığının bilinen ilk hükümdarı, Mamık oğlu Taybuğa'dır. Çingiz ona, İrtiş, Tobul, işim ve Tura ırmakları boyunca verdi; bu hanlığın merkezi, bugünkü Tümen şehri (veya ona yakın bir yer) olsa gerektir; o zamanki adı "Çinki" (veya Çimki) - Tura idi. Sonraları buraya sadece Tura" denmiştir.

Taybuga'dan sonra oğlu Hoca Han sonra da onun oğlu Mar Han tahta çıkmıştır. Kazan Hanlığı'na bağlı küçük bir beyliğin başında bulunan Opak'ın kız kardeşi ile evlenen Mar Hah, aralarında çıkan mübadelede ölünde, Mar'ın oğulları Opak'ın sarayına alınmış ve Sibirya Hanlığı bunun idaresine geçmiştir. Mar Han'ın torunları Muhammed ile Angtş kaçarak dedelerinin memleketini ellerine geçirmişlerdir. Muhammed Han, eski merkezi bırakarak, daha emin bir yer olan, İrtiş nehri üzerindeki (bugünkü Tobolski'nin 17 km. yukarısında) "Isker" (Iskir veya Kışlak) şehrim payitaht yapmıştır. Bundan sonra Muhammed'in oğlu Kasım, arkasından onun oğlu Yedigâr tahta çıkmıştır. Bu ailenin sonuncusu olan Yedigâr'ın saltanatı. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından istilâsı zamanına raslar. Batı'daki en kuvvetli kale olan Kazan'ın düşmesinin (1352), Sibirya'ya büyük tesiri olmuştur. Bu durum karşısında Yedigâr Han, bir taraftan, yaklaşan Rus tehlikesini hafifletmek, diğer taraftan, güneydeki Türk Kazak - Kırgız bozkırlarından gelen hücumlara karşı koyabilmek maksadiyle 1555'te Moskova'ya elçiler göndererek Rus çarı Ivan'ı başarısından dolayı tebrik etmiş ve kendisinin de onun tabiiyetine girmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Moskova elçisi Isker'e gelmiş ve 1556'da Moskova'ya dönüşünde Yedigâr'ın bir elçisi ona refakat etmiş ve 1557'de karşılıklı elçiler gidip gelmiştir.

Bu sıralarda Yedigâr, Sibir'de hakimiyet sürebilmek için, bazı bozkır hanlarıyla mücadeleye tutuşmuştu. Yedigâr'ın en büyük rakibi .Çingiz sülâlesinden Şiban Han neslinden olduğu rivayet edilen Küçüm Han idi.

İjyöd Bbî

Küçüm Han (1563-1581; ölümü: 1598'den sonra)

Ebülgazi Bahadır Han, Küçümün şeceresini şöyle nakleder: Çingizhan-Çoçi * Şiban-Bahadır-Coçibuka-Badakul-Bengitimur-Bikkondu Oğlan-Ali Oğlan-Hacı Muhammed Han-Mahmudek Han-Mürteza Han-Küçüm Han. Küçüm'ün Kazak-Kırgız bozkırlarında doğduğu anlaşılıyor. 1556'dan az sonra Küçüm ile Yedigâr arasında mücadele başladı ve 1563'te, İrtiş nehri üzerindeki "Isker" şehri ve Batı Sibir Hanlığı'nın idaresi Küçüm'ün eline geçti.

Küçüm Han, İrtiş boyundaki Türk (Tatar) kavimleri arasında müslümanlığı yaymakla temayüz etmiştir. Ona kadar Sibir'deki Türk kavimleri, şaman dininde olup eski âdetlerine bağlı idiler. Küçüm Han, Buhara Hanı Abdullah Han'a müracaat ederek, Isker şehrine, islâmiyet! öğretecek hocalar gönderilmesini rica etti; bunun üzerine Buhara tarafından bazı din âlimleri ve şeyhler geldi ve Islâmiyetin yayılmasına yardım ettiler. Türk uruğlarının bir kısmı, hele İrtiş ve Obi nehirleri ile Altay dağlarına yakın sahadakiler yine de samanlıkta kalmışlardır. Küçüm Han'ın gayreti sayesinde Isker şehri ve civan ahali oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine! çı-kabildiler. Fakat, hanın bu hayırlı faaliyeti Rus hücumu ile sekteye uğradı; han, medeniyeti yaymak yerine, memleketini Ruslar'a kaptırmamak için savaştırmak zorunda kaldı.

Ugor (Uğra) ülkesine Ruslar'ın Girişi:

Novgorod'dan gelen Ruslar'ın kıymetli kürkleri arayarak, 1032 de Uraılar'a kadar vardıkları, fakat "Yugralar"ın hücumuna mâruz kalarak çekildikleri biliniyor. Bundan sonra uzun zaman Novgorodlular'ın "Yugra" ya karşı hareketlerinden bahsedilmiyor. Sonra 1187'de, Peçora boyunda ve Volok'un ötesinde vergi toplayan Novgorodlu memurlar yerli ahâlî tarafından öldürülmüşlerdir. 11931'e ise Novgorod başbuğlarından Yadrey Urallar'ın ötesine kadar ilerlemiş, Yugra arazisine girerek bir şehri zabtetmiş, fakat fazla ilerleyememişti. Ruslar, Yuğra ahalisinin hücumuna maruz kalmışlar ve güç hal Urallar'ın batısına dönebilmişlerdi. Altın-ordu'nun hâkimiyeti zamanında Novgorodlular'ın Yuğra tarafına yayılışları duraklar gibi oldu. Ruslar'ın dayanak noktaları Suchona nehri üzerindeki "Velikiy Ustyug" şehri idi; buranın aynı zamanda mühim bir ticaret merkezi olduğu, ve bilhassa İdil Bulgarlarının şimaldeki "Iso" lar, (yani Ves'ler) ile yapageldikleri ticarete mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. 1217'de İdil Bulgarları burayı ele geçirdilerse de, yeniden Ruslar'a bırakmak zorunda kaldılar. Novgorod "uşkuynik" lan (nehir korsanları) Suchona ve Viçeğda nehirlerinden Vyatka ırmağına ulaşıyor, oradan da Kama boyunu yağma ediyorlardı. Tuktamış Han'ın 1391'de Betkuk adlı bir Tatar başbuğunu gönderip Vyatka şehrindeki Ruslar'a hücum ettirmesi, Tuktamış Han'ın Kama boyunu Rus tehlikesinden korumak istediğini göstermektedir. Fakat Altın-Ordu'nun yıkılması üzerine, Ruslar'ın Uraılar'a doğru yayılmalarını durduracak bir kuvvet kalmadı; Kazan Hanlığı ise bunu yapacak durumda değildi.

Novgorodlular'ı Ural bölgesine çeken âmil, kıymetli kürklerdi. Novgorod'un nüfuzu azalınca onun "kolonileri" de Moskova'nın eline geçti. Bundan sonra Moskova hükümeti Yuğra arazisine asker göndermeğe başladı. 1465'de Moskova kuvvetleri "Yuğra"ya sevk edildiler. Mamafih, Yuğra ahalisinden, plan Vogullar da, Urallar'ın batı tarafına hücum ederlerdi. 1455'de Vogullar'ın Viçeğda nehrine kadar ilerlediklerini, 1481 'de ise Perm mıntıkasına hücum ettiklerini görüyor-uz. Fakat bunlar mahdut bir ölçüde yapılmakta idi Zayıf, teşkilâtsiz ve küçük bir kavmin Rus ilerleyişini durdurması zordu. Nitekim Ruslar 1483'de Urallar'ı aşarak Vogui arazisine girdiler. Knez Kurbskiy'nin kumandasında yapılan bu hareket Ruslar'ın Urallar'ın ötesine yaptıkları ilk büyük seferdi. Ruslar, Voğullar'ı Pilim ırmağı civarında yenerek, oradan Tavda ırmağı boyunca İrtiş'e indiler ve Obi nehrine vardılar. 1499'da yeniden bir sefer açıldı, fakat mesafenin uzaklığı ve sahanın ormanlık ve soğuk olması yüzünden, burada daimî bir Rus hâkimiyeti kurulamadı. Yuğra'da ve Sibir'de Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde Stroganovlar adlı bir tüccar-kolonizatör ailenin faaliyeti çok mühim rol oynamıştır.

Stroganovlar Ailesi:

»

Stroganovlar ailesinin menşei katiyetle tesbit edilemiyorsa da, cedlerinden birinin Altın-Ordu mirzalarından Rus hizmetine giren ve Ortodoksluğa geçen bir Tatar olması kuvvetle muhtemeldir. Rivayete göre, bu zat Tatarlar'ın eline esir düşerek öldürülmüş, nesli, kendisinden sonra doğan çocuktan türemiştir. Rusluğu kabul eden mirzanın Spiridon adını taşıdığı da rivayet ediliyor, çocuğu ve torunları Novgorod şehrinde yerleşmişlerdir. Az sonra bu aile büyük bir servet sahibi olmuş,

Altın-Ordu'nun parçalanmasından sonra kurulan (batı) Sibir (Sibiry) Hanlığı'nın bilinen ilk hükümdarı, Mamık oğlu Taybuğa'dır. Çingiz ona, İrtiş, Tobul, İşim ve Tura ırmakları boyunu verdi; bu hanlığın merkezi, bugünkü Tümen şehri (veya ona yakın bir yer) olsa gerektir; o zamanki adı "Çinki" (veya Çimki) - Tura idi. Sonraları buraya sadece Tura" denmiştir.

Taybuga'dan sonra oğlu Hoca Han sonra da onun oğlu Mar Han tahta çıkmıştır. Kazan Hanlığı'na bağlı küçük bir beyliğin başında bulunan Opak'ın kız kardeşi iie evlenen Mar Han, aralarında çıkan mücadelede ölünde, Mar'ın oğulları Opak'ın sarayına alınmış ve Sibiry Hanlığı bunun idaresine geçmiştir. Mar Han'ın torunları Muhammed ile Angış kaçarak dedelerinin memleketini ellerine geçirmişlerdir. Muhammed Han, eski merkezi bırakarak, daha emin bir yer olan, İrtiş nehri üzerindeki (bugünkü Tobolski'nin 17 km. yukarısında) "Isker" (Iskir veya Kışlak) şehrini payitaht yapmıştır. Bundan sonra Muhammed'in oğlu Kasım, arkasından onun oğlu Yedigâr tahta çıkmıştır. Bu ailenin sonuncusu olan Yedigâr'ın saltanatı, Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından istilâsı zamanına raslar. Batı'daki en kuvvetli kale olan Kazan'ın düşmesinin (1552), Sibiry'ya büyük tesiri olmuştur. Bu durum karşısında Yedigâr Han, bir taraftan, yaklaşan Rus tehlikesini hafifletmek, diğer taraftan, güneydeki Türk Kazak - Kırgız bozkırlarından gelen hücumlara karşı koyabilmek maksadıyla 1555'te Moskova'ya elçiler göndererek Rus çarı Ivan'ı başarısından dolayı tebrik etmiş ve kendisinin de onun tabiiyetine girmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Moskova elçisi Isker'e gelmiş ve 1556'da Moskova'ya dönüşünde Yedigâr'ın bir elçisi ona refakat etmiş ve 1557'de karşılıklı elçiler gidip gelmiştir.

Bu sıralarda Yedigâr, Sibir'de hakimiyet sürebilmek için, bazı bozkır hanlarıyla mücadeleye tutuşmuştu. Yedigâr'ın en büyük rakibi Çingiz sülâlesinden Şiban Han neslinden olduğu rivayet edilen *KOÇOM* Han idi.

†*bl *Küçüm Han (1563-1581; ölümü: 1598'den sonra)*

donu vod

Ebülgazi Bahadır Han, Küçüm'ün şeceresini şöyle nakleder: Çingizhan-Çoçi -ŞibarvBahadır^oçfcuka-Badakul-Bengitimur-Bikkondu Oğlan-AH Oğtan-Hacı Muhammed Han-Mahmudek Han-Mürteza Han-Küçüm Han. Küçüm'ün Kazak-Kırgız bozkırlarında doğduğu anlaşılıyor. 1556'dan az sonra Küçüm ile Yedigâr arasında mücadele başladı ve 1563'te, İrtiş nehri üzerindeki "Isker" şehri ve Batı Sibir Hanlığı'nın idaresi Küçüm'ün eline geçti.

Küçüm Han, irtiş boyundaki Türk (Tatar) kavimleri arasında müslümanlığı yaymakla temayüz etmiştir. Ona kadar Sibir'deki Türk kavimleri, şaman dininde olup eski âdetlerine bağlı iditer. Küçüm Han, Buhara Hanı Abdullah Han'a müracaat ederek, Isker şehrine, İslâmiyet! öğretecek hocalar gönderilmesini rica etti; bunun üzerine Buhara tarafından bazı din âlimleri ve şeyhler geldi ve İslâmiyetin yayılmasına yardım ettiler. Türk uruğlarının bir kısmı, hele İrtiş ve Obi nehirleri ile Altay dağlarına yakın sahadakiler yine de samanlıkta kalmışlardır. Küçüm Han'ın gayreti sayesinde Isker şehri ve civarı ahali oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine çıkabildiler. Fakat, hanın bu hayırlı faaliyeti Rus hücumu ile sekteye uğradı; han, medeniyeti yaymak yerine, memleketini Ruslar'a kaptırmamak için savaşmak zorunda kaldı.

Ugor (Uğra) ülkesine Ruslar'ın Girişi:

Novgorod'dan gelen Ruslar'ın kıymetli kürkleri arayarak, 1032 de Urallar'a kadar vardıkları, fakat "Yugralar'ın hücumuna maruz kalarak çekildikleri biliniyor. Bundan sonra uzun zaman Novgorodlular'ın "Yugra" ya karşı hareketlerinden bahsedilmiyor. Sonra 1187'de, Peçora boyunda ve Volok'un ötesinde vergi toplayan Novgorodlu memurlar yerli ahali tarafından öldürülmüşlerdir. 1193'te ise Novgorod başbuğlarından Yadrey Urallar'ın ötesine kadar ilerlemiş, Yugra arazisine girerek bir şehri zabtetmiş, fakat fazla ilerleyememişti. Ruslar, Yuğra ahalesinin hücumuna maruz kalmışlar ve güç hal Uraflar'ın batısına dönebilmişlerdi. Altın-ordu'nun hâkimiyeti zamanında Novgorodlular'ın Yuğra tarafına yayılışları duraklar gibi oldu. Ruslar'ın dayanak noktaları Suchona nehri üzerindeki "Velikiy Ustyug" şehri idi; buranın aynı zamanda mühim bir ticaret merkezi olduğu, ve bilhassa İdil Bulgarlarının şimaldeki Iso" lar, (yani Ves'ler) ile yapageldikleri ticarete mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. 1217'de İdil Bulgarları burayı ete geçirdilerse de, yeniden Ruslar'a bırakmak zorunda kaldılar. Novgorod "uşkuynik" lan (nehir korsanları) Suchona ve Viçeğda nehirlerinden Vyatka ırmağına ulaşıyor, oradan da Kama boyunu yağma ediyorlardı. Tuktamış Han'ın 1391'de Betkuk adlı bir Tatar başbuğunu gönderip Vyatka şehrindeki Ruslar'a hücum ettirmesi, Tuktamış Han'ın Kama boyunu Rus tehlikesinden korumak istediğini göstermektedir. Fakat Altın-Ordu'nun yıkılması üzerine, Ruslar'ın Urallar'a doğru yayılmalarını durduracak bir kuvvet kalmadı; Kazan Hanlığı ise bunu yapacak durumda değildi.

Novgorodlular'ı Ural bölgesine çeken amit, kıymetli kürkleri; Novgorod'un nüfuzu azalınca onun "kolonileri" de Moskova'nın eline geçti. Bundan sonra Moskova hükümeti Yuğra arazisine asker göndermeğe başladı. 1465'de Moskova kuvvetleri Yuğra'ya sevk edildiler. Mamafih, Yuğra ahalesinden olan Vogullar da, 1 Urallar'ın batı tarafına hücum ederlerdi. 1455'de Vogullar'ın Viçeğda nehrine kadar ilerlediklerini, 1481 'de ise Perm mıntikasına hücum ettiklerini görüyoruz. Fakat bunlar mahdut bir ölçüde yapılmakta idi. Zayıf, teşkilâtsiz ve Küçük bir kavmin Rus ilerleyişini durdurması zordu. Nitekim Ruslar 1483'de Urallar'ı aşarak Vogul arazisine girdiler, Knez Kurbskiy'nin kumandasında yapılan bu hareket Ruslar'ın Urallar'ın ötesine yaptıkları ilk büyük seferdi. Ruslar, Voğullar'ı Pilim ırmağı civarında yenerek, oradan Tayda ırmağı boyunca İrtiş'e indiler ve Obi nehrine vardılar. 1499'da yeniden bir sefer açıldı, fakat mesafenin uzaklığı ve sahanın ormanlık ve soğuk olması yüzünden, burada daimî bir Rus hâkimiyeti kurulamadı. Yuğra'da ve Sibir'de Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde Stroganovlar adlı bir tüccar-kolonizatör ailenin faaliyeti çok mühim rol oynadı.

Stroganovlar Ailesi:

Stroganov'lar ailesinin menşei katiyetle tesbit edilemiyorsa da, cedlerinden birinin Altın-Ordu mirzalarından Rus hizmetine giren ve Ortodoksluğa geçen bir Tatar olması kuvvetle muhtemeldir. Rivayete göre, bu zat Tatarlar'ın eline asır düşerek öldürülmüş, nesli, kendisinden sonra doğan çocuktan türemiştir. Rusluğu kabul eden mirzanın Spiridon adını taşıdığı da rivayet ediliyor, çocuğu ve torunlar»Novgorod şehrinde yerleşmişlerdir. Az sonra bu aile büyük bir servet sahibi olmuş.

Novgorod'un Kuzey Rusya'daki 'koloniler' inde büyük bir ticaret faaliyeti göstermeğe başlamıştır. 1445'de Moskova knezi Vasiliy Vasilyeviç, Kazan Hanı Uiuğ Muhammed tarafından esir edildiğinde, hana ödenecek kurtuluş parasının Stroganovlar tarafından verilmiş olması, Stroganovlar'ın bu sıralarda çok zengin olduklarını gösterdiği gibi, bu ailenin Moskova knez ailesi ile sıkı münasebetini açığa vurmaktadır. III. Ivan zamanında Novgorod şehrinin Moskova eline geçmesi üzerine ailenin mümessili olan Feodor Sfroganov temelli olarak Ustyüg şehrinde yerleşti; burada büyük bir ticaret firması ve hattâ ibtidaî maddeleri işleyen ve toplayan müesseseler kuruldu. Fcpdor'un torunu Grigoriy Anikoviç Stroganov, 1558'de, IV. Ivan'a inüracapt ederek tona nehri boyundaki "Solikamsk" tan Çusovaya nehrine kadar olan geniş sahanın kendisine bırakılmasını rica etti; burada, o devrin en mühim ticaret maddelerinden biri olan tuz madeni bol miktarda mevcuttu. Stroganovlar hem tuz ocaklarını istetecekler, hem de kürk ticareti yapacaklardı. Yerli kavimlerin, bilhassa güneyden Nogaylar'ın hücumundan korunmak için müstahkem şehirlerin binasına ve toplar ile topçuların bulundurulmasına izin istediler. Çar &an, Şroganovlar'ın bu ricaşını kabul etti ve me2kûr sahanın Stroganovlar'a bırakılacağına ait uzun bir berat gönderdi. Anika Stroganov'un ikinci oğlu Yakov Çusovaya nehri boyunca ve bu ırmağın mansabından Kama nöhfli takiben her M sahilinden 20 kış. Tik tir saha isteyerek, Çar'a müracaat etti. Moskova Çarı ona da bu yerleri verdi (1568'lerde) ve şehirler yapmak, topçular bulundurmak izini de çıktı. İşte bu suretle Stroganovlar ailesinden iki birader Kama nehrinin baş kısmı ve Çusovaya nehri boyunca üral dağlarına kadar elde etmiş oidular; inşa ettirdikleri müstahkem noktalar, Rus hâkimiyeti için birer dayanak yeri oldu.

15731e Sibir hanı Küçüm'ün biraderi Muhammed KuPun Kama boyuna kadar bir afen yapmadı üzerine, Stroganovlar daha esaslı müdafaa tertibatı almaya başladılar. Moskova'ya yaptıkları müracaat neticesinde, Çar ortera Tahçı ve Tagıl ırmakları boyunca rtrüstahtem şehrlör inşâsına ve yerli Vogul, Ostyk, Samoyed ve Yugra (ar'dan başka ücretli hizmette kullandığı Kazaklar'dan kıtalar kurarak Sibir Hanlığına karşı harbe başlamaları biftMcS: Stei'^RusMkimiyellne girmesinde işte bu aile ön ayak olmuş, Sibir'e karşı büyük ölçüde ilk sfeferi bunlar tertip etmişlerdir.

Yermak'ın Sibir Seferi (1879-1504):

XV. yüzyıldan itibaren Rusya'nın güneyinde 'Kazak' adıyla bir zümre türemiştir. Bunlar, Rus boylarının ve knezlerinin zulmünden kaçan aşığı tabaka, bilhassa köylü zümrelerfrıden teşekkül etmekte icfi. Bilhassa Don nehri ve özü ırmağı boylarındaki muhtelif semtleri yurt edinen bu kaçaklar, "kanun ve hâkimiyet tanımayan" kimseler manasına gelen ve aslen Türkçe bir söz olan "Kazak" adını almışlardı. Rus Kazakları'ndan önce, güney Rusya'da "Kazak" adıyla Türk zümrelerinin bulunduğu anlaşılıyor; Rus "Kazakları" işte bu Türk "Kazak" farının yaşayış tarzlarını ve teşkilâtlarını taklid etmişler, ona bazı Rus hususiyetlerini katmışlardı; Geçim vasıtaları Don ve Dnepr boyunca yaptıkları balıkçılık, mahdut miktarda ziraat olmakla beraber, en mühim faaliyetleri çapulculuktu. Lehistan-ütvanya arazisinden başka, Don ve Dnepr boyunca inerek Karadeniz'e kadar çıktıkları ve hattâ Anadolu sahillerinde çapulculuk yaptıkları olurdu. Moskova'dan Azak ve Kefe şehirlerine gidip-gelen Rus tüccarları da bu Kazaklar'ın hücumuna maruz kalırdı. Kazaklar, kendi

aralarından seçtikleri başbuğları (atamanları)nın idaresinde, bir kaç bin kişilik kitle halinde harekete geçerler, komşu yerleşik memleketlerde soygunculuk ederlerdi Don boyundaki Kazaklar'ın birçoğu yakalandı ve öldürüldü; bir kısmı da İdil yakınına kaçtılar ve buradan yakarıya çıkarak Kama boyuna geldiler. Bu zümrenin şefi, sonraları "Sibir fatihi" adını alacak, Yermak Timofeyeviç idi. Hakikî adının ne olduğu tesbit edilemiyor, ancak Türkçe bir kökten geldiği tahmin edilen "Yermak" adının sonradan uydurulduğu anlaşılıyor.

İşte bu Kazak "atamanı", 1577 yılının sonbaharında, maiyetindeki bir kaç bin kişiyle, Stroganovlar'ın hâkim oldukları sahaya geldi. Stroganovlar'ın, Çar Ivan'dan aldıkları berata göre "hırsız ve kaçak olan kimseleri" kabul etmeleri yasak olduğu halde, Yermak'ı yanlarında alıkoydular. Yermak ve arkadaşlarının esas gayeleri yağma ve soygunculuk yapmaktı; Kazaklar, Urallar'ın arkasında kolayca yağma yapmak imkânını öğrenince, Sibir arazisine gitmeğe hazırlandılar. Stroganovlar tarafından inşâ edilen müstahkem mevkiilerden hareketle, 1578, 1579 ve 1580 yıllarında Uraliar'ı aşarak, Sibir'e ulaşan nehirleri takiben Batı Sibir sahasına çıktılar ve buraları yağma etmeğe başladılar. Kazaklar'ın önce 5.000 kişilik bir kitle teşkil ettikleri anlaşılıyor; bunlardan mühim bir kısmı ateşli silâh, yani tüfekte; mücehhez idiler. Fakat yıl geçtikçe Yermak'ın yanındaki Kazaklar'ın adedi azaldı.

Yermak, 1580 yılının Ağustosunda Tura ırmağı üzerindeki Çimki (veya Tümen) şehrini zaptetti. Yermak bu defa kışı geçirmek için Ural sahasına dönmedi, Tura boyunda kaldı. Bu saha Küçüm Han'a tabi idi. Küçüm Han Yermak'a karşı savaşmağa karar verdi ve kuvvetlerini toplamağa başladı.

Yermak ve Kazakları, Küçüm Han'ın arazisini ele geçirmek maksadiyle, 1581 yılının yazında kat'î harekete geçtiler. Küçüm Han, Tavda ırmağı civarındaki 'Baba Hasan' adlı bir köy yakınında Kazaklar'ı durdurmak için büyük bir kuvvet gönderdi. Çarpışmalar beş gün sürdü. Kazaklar'ın adedi 2.000 kişi bite olmadığı halde, ateşli silâhları sayesinde üstün geldiler. 21-26 Temmuz günlerinde cereyan eden bu "Baba Hasan" muharebeleri, Sibir'in mukadderatını tayin etmiştir. Yermak, Eylül ortalarında seferine devamlı, Tobul nehrinden Irtiş ırmağına geçmeğe muvaffak oldu. Bu sırada Kazaklar'ın ancak 545 neferi kalmıştı. Küçüm Han, Irtiş'in doğu tarafında, Tobul'un mansabından 2-3 km. mesafedeki "Çuvaş" adlı küçük bir şehri Yermak'a kaptırmamak için mühimce bir kuvvet ile hücumla geçti ise de, muvaffak olamadı. Küçüm Han'ın, hattâ iki topu bite vardı; fakat topçuları bunları kullanmasını bilmediklerinden, bunlardan fayda temin edilemedi. Sibir hanının yenilmesi üzerine, hana tabi olan ve birlikte Kazaklar'a karşı savaşan Ostyaklar ve Vogullar, Küçüm Han'dan ayrıldılar. Kendi yurtlarına gittiler. Bu durum neticesinde Küçüm Han'ın kuvveti büsbütün azaldı ve maneviyatı kırılmağa başladı. Vaziyetin çok ince bir safhaya girdiğini gören Küçüm, 1581 yılının 25/26 ekim gecesi, paytahtı olan Isker şehrinde gizlice kaçtı. Ertesi gün burası Kazaklar tarafından işgal edildi. Is-ker veya Kışlak şehri, Irtiş nehrinin yüksek bir yamacı üstünde yapılmış müdafaaı gayet kolay bir mevki idi; fakat Küçüm Han'ın askerleri Kazaklar'ın tüfekleri karşısında, korkuya kapıldıklarından, paytahtı müdafaa edemediler. Yermak'ın, Isker şehrini ele geçirmesi ve burada yerleşmesi üzerine, etraftaki Ostyak ve Tatar ahali kendisine vergi ödemeği kabul ettiler. Serseri Kazak gürhununun atamanı, bu suretle adeta bir hükümdar derecesine yükselmiş bulunuyordu.

1581 Çındaki hareketler ve savaşlar sonunda Yermak'ın yanında gayet az asker kalmıştı. Bu kadarlık adamla, tüfeklere rağmen, Rusya'dan çok uzak bir yerde, arkadan yardımın gelmesi tşn yolları çok uzun ve çetin olan bir memlekette, uzun zaman tutulamayacağını biliyordu. Bundan ötürü, Moskova Çarı'na elçigönderip, ele geçirdiği bu geniş ülkenin idaresini Rus Çarı'na vermek teüftünde bulundu ve bunun mukabilinde evvelce işlediği suçlarının affını diledi. Bu maksadla, Kazak başbuğlarından Koltso'yu, yanına 50 kişi katarak, 1581 sonunda Moskova'ya gitmek üzere yola çıkardı. Yermak, Sibir ülkesinin idaresi için valinin tayinini ve askerî yardım gönderilmesini de rica edecekti, Moskova'da, Yermak'ın Sibir'deki mu* vaffakiyetlerinden kimsenin haberi yoktu. Ivan, Yermak'ın ubudiyet-nâmesini alıp, Kazaklar'ın Sibir'deki muvaffakiyetlerini öğrenince ve gönderdiği birçok kıymetli kürkleri alınca fevkalâde sevindi. Yermak'ın ve arkadaşlarının evvelce işledikleri suçlarının affedildiğini bildirdi. Sibir'in zabtı münasebetiyle Moskova kiliselerinin bütün çantan çalındı, Rusya'ya "yeni bir padişahlığın" katılmış olduğu ilân edilerek büyük şenlikler yapıldı. Yermak'a ve Kazaklarına kıymetli hediyeler götürmek üzere, Koltso Sibir'e gönderildi.

Yermak Isker şehri ve çevresini eline geçirmekle beraber, etraftaki bir çok Tatar uruğu, fırsat düştükçe Kazaklarla çarpışmaktan geri kalmıyordu. Bilhassa, Küçüm Hanlı'biraderi Muhammed Kul, Kazaklar'a karşı çetih mücadeleye girişmişti. Kahramanlığı ile tanınan Muhammed Kul, Yermak için büyük bir tehlike teşkil ediyor, Kazaklar'ın Isker'deki hâkimiyetlerini gün geçtikçe şüpheli bir duruma sokuyordu. Sibir'da tutunabilmek için her şeyden önce bu Tatar başbuğunu ortadan kaldırmak şarttı. Muhammed Kul, maiyetindeki kuvvetleriyle âni baskınlar yapıyor ve çabucak çekilip gidiyordu; bu yüzden yakalanması müşküldü. Kazaklar Sibir'e gelmelerinden önce de Tatar beyleri arasında birlik olmadığı biliniyordu. Kazaklar'ın galebesi üzerine Küçüm Han'ın ve taraftarlarının düşmanları büsbütün arttı; ihanetler baş gösterdi. Mirzalardan Sinbahtı .adlı bir hain, Yermak'a bir adam göndererek, Muhammed Kul'un nerede bulunduğunu bildirdi. Kazak atamanı oraya hemen askerlerini gönderdi, ve âni bir baskınla Muhammed Kul'u yakalattı. Muhammed Kul'un esir edilişi, Küçüm Han için ağır bir darbe oldu. Bu vak'adan sonra birçok Tatar büyüğü Han'ı bıraktılar. Sibir yurdunda durum büsbütün karıştı. O sırada Sibir'in eski hanı Yedigârdın biraderi Bekbutat oğlu Seyyid Ak, hanlık iddiasıyla ortaya çıktı. Küçüm Han'ın bir "karaca"sı (en büyük mirzalarından biri) Tura ırmağı boyuna göç etti ve Han'dan ayrıldı. Bu suretle, Sibir Tatarları, tarihlerinin en müşkül anında, müşterek düşmana karşı el birliğiyle savaşacakları yerde, ancak kendi şahsî menfaatleri peşinde koşuyorlar, buna ulaşmak için ihanetşn, entrikalardan ve kardeş harbinden geri durmuyorlardı. Onlar, bu hareketleriyle, Sibir'e gelen bir avuç Rus Kazağı'nın işini büsbütün kolaylaştırıyorlardı.

Sibir'e Gönderilen İlk Rus Valisi Bolhovskiy (ÖL 1584):

Yermak'ın elçileri Moskova'ya gidip-geldikleri sırada (1581 Aralık -1582 Mart), Yermak kendisi İrtiş ve Obi nehirleri boyunca bazı seferler yaptı. Ostyaklar ve Vogullar itaat altına alındı. Nihayet 1652 Mart'ında Koltso ve arkadaşları Moskova'dan döndüler. Çar'ın cevabı Yermak'ın durumunu tamamiyle kuvvetlendirdi. Moskova hükümeti tarafından tayin edilen umumî vali (namestnik) Bolhovskiy ve

muavini Gluhov ile birlikte 1583 yılı Kasım ayında, 500 kadar Rus askeri Isker şehrine geldiler. Bununla Sibir'de Rus hâkimiyeti-kurulmuş oldu. Mamafih mücadele bitmiş değildi; Isker'e yakın yerlerde bile Rus nüfuzu teessüs etmemişti. Yukarıda adı geçen "karaca" mirza, Isker'e bile hücumlarda bulunuyordu. 1584 Martında vukubulan böyle bir hücum Kazaklar tarafından püskürtüldü. Isker şehrindeki Kazaklar'ı ve Rus askerlerini beslemek, için yiyecek kalmadığından ve bunları etraftaki ahaliden almak ta mümkün olmadığından, Ruslar arasında müthiş bir kıtlık ve hastalık baş gösterdi; hattâ , ölenlerin laşeleri yendiği bilinmektedir. Bu yüzden Isker şehrindeki Rus ve Kazaklar'dan bir çoğu ve ilk Rus valisi Bolhovskiy de hastalana- rak öldü. İdare işleri, bu yüzden, yardımcısı Gluhov'un eline geçti.

Yermak'ın Küçüm Han Tarafından Öldürülmesi, Ruslar'ın Sibir'den Kaçıştan (1584):

Yermak, hem iaşe durumunu düzeltmek, hem de henüz itaat altına alınmayan bazı Tatar uruğlarına boyun eğdirmek maksadı ile, İrtiş nehrinin yukarasına doğru bir sefer açtı. Tatarlar, İrtiş ırmağı mansabında şiddetli bir mukavemette buldu- larsa da, Kazaklar önünde kaçmak zorunda kaldılar. Buralardaki uruğlar Küçüm Han'a tabi idiler. Yermak, İrtiş nehrinin batı tarafındaki "Kullar" adındaki bir kaleyi almak teşebbüsünde bulundu ise de, muvaffak olamadı ve İrtiş nehrini takiben yukarı çıkmağa başladı. Bir müddet sonra, fikrini değiştirdi ve geri dönmek kararını verdi. Kazak kayıkları İrtiş boyunca aşağıya inmekte iken, "Buhara" dan bir tüccar kervanının gelmekte olduğu" haberi alındı. Yermak bu kervanı yağmaya karar verdi; bu maksatla, İrtiş'e akan Vagay nehri boyunca hızla ilerlemeğe başladı; fakat kervana bir türlü tesadüf edilmedi. Kazaklar, çek yorgun olduklarından "Atbaş" adlı bir yere gelince, geceyi burada geçirmeğe karar verdiler ve oradaki küçük adaya çıktılar. Yermak ve Kazakları, oralara yakın bir yerde bulunan Küçüm Han tarafından dikkatle takip ediliyorlardı; gece olup. Kazaklar derin bir uykuya dalınca, Küçüm Han'ın askerleri Kazaklar üzerine anî bir baskın yaptılar ve bir Kazak müstesna, hepsini de kılıçtan geçirdiler. Yermak ta öldürülenler arasında idi. Bu vak'a 576 Ağustos 1584 tarihinde cereyan etti. Yermak'ın Küçüm Han tarafından öldürüldüğüne bir türlü inanmak istemeyen Rus tarihçileri, onun "kayığa binmek için İrtiş nehrine atladığını, fakat Çar tarafından hediye edilen kürkü giymiş olduğundan, nehirde yüzemeyerek boğulduğunu" iddia ederler. Halbuki, Yermak'ın bu gece baskını esnasında Tatarlar tarafından öldürüldüğü, daha ciddî tedkiklere göre, muhakkak sayılmaktadır. Sibir fatihi Yermak Timofeyeviç bu surette, Küçüm Han'ın adamları tarafından öldürüldü, Sibir'in kahraman müdafii Küçüm Han da, hiç olmazsa, bu suretle intikamını almış oldu.

Yermak'ın öldürülmesi, Isker'deki Kazaklar'ın ve Ruslar'ın durumunu tamamiyle fenalaştırdı. Bu sıralarda, zaten, Isker'deki Rus valisi Gluhov'un yanında ancak 150 asker katmıştı. Bu kadarlık bir kuvvetle Sibir'de tutunmak imkânsızdı. Bu vaziyet karşısında Ruslar Sibir'den kaçmağa mecburdular. Nitekim, Gluhov Kazakları ve Rus askerlerini alarak, 15 Ağustos 1584 tarihinde, Isker'dan çıktı ve Rusya'ya dönmek üzere hareket etti. Isker şehri ise az sonra Bekbulat oğlu Seyyid Ak tarafından işgal edildi.

Tam bu sıralarda, Moskova'dan Sibir'e gitmek için, vaktiyle hıristiyanlığa geç-

miş Şlan Tatar mirzalarından Mansurov adlı bilinin kumandasında, 100 Rus astöeri ve bir kaç top yola çıkarılmıştı. Mansurov Obi nehrine ulaştınca, Ostyaklar'ca tapılan ve büyük bir mukaddesattan sayılan "putları" top ateşine tuttu ve yıktı. Bunun üzerine Ostyaklar büsbütün korkuya kapıldılar ve Rus hâkimiyetini tanıdılar. Bu defa Sibir ülkesi, kuzey tarafından Ruslar'ın eline geçmeğe başladı.

Sibir'in Ruslar Tarafından Yeniden Zaptı (1587):

Gluhov Moskova'ya dönüp Sibir'deki durum hakkında izahat verince Mansurov'un 100 'Ufak bir kuvvetfe'fazla bir şey yapamayacağı anlatmıştı. Bu defa Sibir'e 300 kişilik bir kuvvet ve toplar gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunlar 1586 kış başında yota çıkarıldılar. Sibir'in kafi olarak ele geçirilmesi ve Rus hâkimiyetinin teessüsü için yeni bir plân tatbik edilecekti. Evvelâ mühim istinat noktaları, tahkimli mevçler yapılacaktı. Rus kıtaları, mukavemet görmeden Tura nehrine kadar geldiler, itk iş olarak, eski' tatar Paytahtı olan Çiñğidin şehrine yakın ffr yerde, Tura nehri kıyısında Türneh* adıyla bir şehir ve'fifkale kuruldu. Buraî Ruslar'ın Sfc¹ bir'de yapıdan ilk şehirdir Ertesi sene, buraya, Moskova'dan 500 kişilik bir kuvvet geldi. 1587^6, İrtiş nehrinin sağ kıyısında, Sibir Hanlığı paytehtondan 16-18 km. mesafede, İrtiş ile Tobul ırmaklarının birleştiği bir yerde Tobolsk şehri kuruldu. Burada iki kilise ve kışlalar inşa edildi.

Küçüm Han'ın Son Savaşları ve ölümü (1598'den sonra):

Küçüm Han, bütün muvaffakiyetsizliklere bakmaksızın, Ruslar'a karşı savaşa devam etti. Onun, bir aralık (1590'da) hattâ Tobolsk şehrine kadar ilerlediği biliniyor. Moskova'dan Sibir'e boyuna yeni kıtalar gönderildiğinden, Ruslar gön geçtikçe kuvvetleniyorlardı; yeni şehirler ve kaleler inşa ediyorlardı. Moskoflu Rus askerlerinden başka Tobolsk şehrine, esir alınan Polonyalı ve ütvanyalıların ve Dnepr boyundan Kazaklar'ın da getirildiği biliniyor. Bu faaliyete uygun olarak, İrtiş nehrinin batı kıyısında, Tura nehrine yakın ve Tara* adını taşıyan üçüncü bir şehir daha kuruldu, tara şehrinin kumandanına Küçüm Han'a karşı harekete geçmesi emri verildi.

Küçüm Han'a tabi Tatar uruğları 1584-1595 yıllarında bir kaç defa Ruslar tarafından baskına uğradılar; fakat Küçüm Han ele geçirilemedi. Nihayet 1598 yılının Ağustosunda, Küçüm Han, Obi nehrine yakın "Urmin¹ mevkiinde Ruslar'ın hücumuna uğradı. Çarpışma esnasında Küçüm Han'ın yakınları Ruslar'ın eline düştü; Küçüm Han'ın kendisi ise, yine kurtuldu. Ruslar, Küçüm Han'ın esir edilen aile efradını Moskova'ya gönderdiler. 1598 Ağustosundan sonra bu kahraman Tjirik. hanı hakkında kaynaklarda malûmat verilmiyor, zaten bu müthiş darbe ile Küçüm Han'ınSiyasî ve askerî faaliyeti sona erdirmişti. KBç&fffttan, aife efradını, hanlığını ve varını-ybğunu Ruslar'a kaptırmıştı. Bundan sonra, onurraibir'In cenup sahasına çekildiği anlaşılıyor. Fakat Rusfer'a karşı mücadele edecek kuvveti kalmamış».' Onun, Çar Feodor Ivanoviç ile münasebete giriştiği biliniyor. İrtiş boyundaki bir mintikanın kendisine bırakılmasını rica etmişti. Moskova Hükümeti ise, Küçüm Han'ın Moskova'ya gelerek Çar'ın hizmetine girip, "rahat etmesini" teklif ediyordu. Fakat ihtiyar han böyle bir zillete katlanmak istemedi, Moskova'da "rahat etmekten-se", kendi ilinde kalmayı tercih etti. Ebülgazi Bahadır Han'ın verdiği malûmata gö-

re; Küçüm Han, Buhara'ya gitmiş, Mangıtlar arasında kalmış, gözleri kör olmuş ve 1003 hicrî tarihinde (1595?) ölmüştür; fakat bu tarihin yanlış olduğu tahmin ediliyor. Çünkü 1598'de Küçüm Han'ın Ruslarla savaştığı Rus kaynaklarınca tespit edilmiştir.

Bundan sonra Ruslar, Baykal gölüne kadar ilerlediler; Baykal gölünü de aşarak Amur nehri vasıtasıyla Japon denizine kadar varmak'İmkânını elde ettiler. Ancak Çin hududuna ulaştıktan sonra, toplarla mücehhez Çinliler'i gördüler ve durakladılar. Kuvvetin ancak kuvvetle durdurulabileceği hakikatim bu münasebetle bir daha görmüş olacağız.

Bu suretle, Kazan Hanlığı'nın sukutundan otuz yıl bile geçmeden Rusya'nın doğu sınırları bir hamlede 1.000 km.'den fazla genişledi ve bir kaç milyon kilometre kare arazi Moskova hâkimiyeti altına alındı; dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Sibir ülkesi Rus hâkimiyetine geçmiş oldu.

e - Sibir'in Tamamiyla Rusların Hin» Geçiş (1601-1683) :

1587'de Tobolsk şehrinin kurulması ite, Batı Sibir'de, askerlerden başka şehir ahalisi ve bilhassa kıymetli kürkler toplamak için gelen tüccarlar çoğaldı; diğer yandan, Yermak'ın işini devam ettirmek isteyen Kazak çeteleri de yok değildi. Rus nüfuzu Obi nehri boyuna da yayıldı; buralarda yaşayan Astyak (veya Chant) lar Ruslar'ın ilerleyişlerini durduracak kuvvete ve teşkilâta malik değillerdi. 1593'de Obi'nin aşağı kısmında Berezov ve onun mansabı yakınında, 1595'de Obdorsk mevkileri kuruldu. Obi'nin orta kısmında da, 1594'e Surgut ve daha yukarda 1596'da Narım şehirleri tesis edildi. Bu mahallerde oturan Rus memurları, yerli ahaliden devlet hasabına "yasak" (kürkler), kendileri için "takdime¹ (hediye), ve tüccarlar namına da 1/10 hisbetinde kürk almak suretiyle, Sibir Tatarları'na, Astyaklar'a ve Vogui (Mans)lar'a, Moskova hükümetinin zulüm rejimini tatbik başladılar. "Yasak" ödemeyenler veya ödeyemeyecek durumda olanlar, şiddetli cezalara çarptırılıyorlardı. Rus hâkimiyetinin dayandığı müstahkem mevkiler, Kuzey-Doğu Sibir'de de yapılmakta idi; Tez ırmağı ağzında, 1601 'da kurulan Mangazay (Mangazeya) şehri, Ruslar'ın Doğu Sibir'e girişleri için mühim bir basamak yeri oldu. Bir kaç yıl sonra da, Yenisey nehrine Turuhan ırmağının döküldüğü mahalde Turuhansk şehri yapıldı (1607). Tom nehrinin aşağı kısmında, 1604'de, Tomsk adıyla bir kurgan (hisar) kurulması, Ruslar'ın, İç Rusya'da karışıklıklar başladıktan sonra da Sibir'i işgale devamlarını göstermektedir. Rus çetecileri, Kazaklar'ı ve "iş adamları", küçük kitleler halinde, Sibir'in içlerine sokulmakta, yerli ahaliyi yağma etmekte, veya "yasak"a bağlamakta idiler. XVII. y.y. başlarında Rus nüfuz sahası, İrtiş ve Yenisey başlarında göç eden Kırgız-Kazak sahasına varıp dayanmıştı.

Ket nehrinin Yenisey'e yaklaştığı bir yerde, 1618'de, Makovski kurganı kuruldu; buradan Rus kayıkları, karadan sürüklenerek Yenisey nehrine naklediliyordu. Yenisey kıyısında da "Yeniseysk" şehri yapıldı. {1619). Ruslar, bu defa "Yukarı Tunguska* ve Baykal gölünden akan Angara nehirleri boyuna sokulmak, aynı zamanda Yenisey nehrinin baş kısmına gitmek imkânlarını buldular.

Türk-Kazaklar'ın Rus Hâkimiyetine Alınmaları (1628 sonu):

Avrupalılarca adları birbirine karıştırılan Türk asıltı Kazak ve Kırgızlar'ın "Kazak"

boyu Türkistan'ın kuzey kısmındaki geniş sahalarda yaşıyor, Yenisey ve Obi nehri-ne kadar uzanıyorlardı. Ruslar, Türk-Kazakları "Kırgızlardan ayırmak için bunlara "Kırgız-Kazak" (veya Kirgiz-Kaysak) diyorlardı.

Kazaklar'ın bir kısmı göçebe olmakla beraber, ziraatle de meşgul oluyorlardı. Vaktiyle büyük bir devlet teşkifreden Kırgız-Kazaklar, sonraları dört kısma bölöhdüler; her biri birer "han" tarafından idare edilirdi. Her Harun idaresinde ayrıca küçük uruğlar da vardı, bunlar han'a vergi ödüyorlardı; bu gibi uruğlara "kıştım" denirdi. Kazaklar, Ruslar'a karşı daha çok mukavemet gösterdiler; 4628'de Yenisey'in yukarı kısmında, Ruslar, Kazak sahasında, Kızılcar (Krasnogorsk) şehrini kurmuşlardı. Kazak - Kırgızlar bu şehire karşı hücumla geçtiler ve Rus Kazaklarını Kızılcar'da kuşattılar. Rus-Kazaklar, ateşli silâhlan sayesinde uzun müddet dayanabildiler. Kırgız beylerinden Tutuş'un, Rus vaadlerine kapılması, onların mukadderatını tayin etti; Tutuş, Ruslar'a "yasak" ödemeyi kabul etmekle, Kazak-Kırgız kavmi de Rus nüfuz bölgesine alınmış oldu. Maamafih bu duairjıdan memnun olmayan Kazak-Kırgız uruğlarından möhftl&ir kısmı, gütteye, Yedisu tarafına göç etti; eski yurtlarında kalanlar da, Ruslar'a karşı mücadeleden vazgeçemediler. Beylerden irencfc Kara İrtiş boyundafeKalmuklar'dan yardım alarak, Rus müstevlilerime çarpıştı.

Buryatlar'ın İnkıyad Altına Alınmaları (1648):

Sibir kavimlerinin en mühimlerinden bin de Moğol-Buryatlar idi. Bu kavim ayrı uruğlar halinde, Angara nehri boyunda ve yukarı Lena havzasında yaşıyorlardı. Kırgızlar ve diğer Türk kavimleriyle temas neticesinde, Buryatlar, başka bir Sibir kavmi olan Tunguzlar'a nisbeten daha muhariptiler. Buryatlar, kendi beyleri tarafından idare edilir, Tunguzlar'a (Evenk) hücum ederek, bunlardan "yasak" alırlardı. Ruslar, Yukarı Tunguska nehrini takiben, bu nehrin baş kısmı olan Angara'ya geldiler, ve 1630'da "Bratski Ostrog"u kurdular; bu suretle, Ruslar tarafından Buryatlar sahasına da el konmuş oldu. Rus Kazakları, Buryatları "yasak" ödemeye zorlamaya başladılar; fakat mukavemetle karşılaştılar. Buryatlar, 1635'te, "Bratski Ostrog" yanında Kazakları kuşattılar ve 50 kişi öldürdüler. 1641 'de, Buryatlar arasında Rus tahakkümüne karşı umumî bir ayaklanma patlak verdi. Lena nehri yukarı sahasındaki Ruslar'ın buldukları mahallere hücum edilerek, büyük bir tahribat yapıldı. Fakat Ruslar'ın tüfekleri karşısında, Buryatlar çekilmek zorunda kaldılar. Buryatlar'a, bazı Tunguz uruğları da katıldılarsa da, Ruslar az sonra vaziyete hâkim oldular ve ayaklanan uruğları yeniden "yasak" ödemeye mecbur ettiler. Buryatlar, 1644-1645 ve 1648 yıllarında da "yasak" ödemeyi reddederek, Rus Kazaklar'a karşı harekete geçtiler. Fakat, *bütün* hareketler şiddetle bastırıldı. Buryatlar, Moskova'dan gönderilen voyevodalar, hizmet-adamları ve Kazaklar tarafından merhametsizce soyuluyorlardı. Yasak toplamak için Yeniseysk'ten gönderilen Ivan Pohabov adlı bir boyar oğlunun şiddeti ve zulmü, Ruslar'ın bile hidetini mucip olmuş ve bu adam hakkında tahkikat açılmıştı.

1652'de, Angara'nın baş kısmında Irkutsk (Ürküt) şehri kuruldu; böylelikle Baykal gölüne yakın sahada oturan Buryatlar boyunduruk altına alındılar, Tunguzlar'ın ve Buryatlar'ın Ruslar'ın eline geçmeleriyle.Sibir'in büyük bir kısmı Moskova hükümetine bağlanmış oldu.

Tunguzlar'ın (Evenkler) Yasağa Bağlanmaları (1648):

Baykal gölünün doğusundaki ve Lena nehrinin baş kısmında. Yukarı Tunguska ırmağından başlayarak, Yenisey nehrinin sağ tarafında, (doğu kısmı), Kuzey Buz denizi sahili olan Taymur yarımadasına kadar, Tunguzlar yaşıyordu. Küçük beylerin idaresinde, ayrı uruğlar halinde yaşayan Tunguzlar, "Tayga" ormanlarında göç ediyor ve kürklü hayvanları avlamakla geçiniyorlardı. Çok muharip bir kavim olan Tunguzlar, Ruslar'ın Tayga'ya nüfuz etmelerini durdurmak istedilerse de, ateşli silâhın kuvvetine boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar. Tunguzlar da, diğer Sibir kavimleri gibi, Rus Kazakları'na ve Rus memurlarına 'yasak' ödemeye ve rehine (ananat - emanet) vermeğe mecbur tutuldular. 1648'de, Baykal gölünün doğu kısmında Barguzin şehri kurulmakla, Tunguzlar'ın bir kısmı sıkı bir Rus kontrolü altına alınmıştı. Kuzeydeki "tayga" sahasında yaşayan Tunguzlar'ın itaat altına alınması için daha uzun zaman geçti. Rus voyevodalarının gönderdikleri adamlar, senenin muayyen zamanlarında, miktarı tesbit edilen kürkleri toplayarak geri dönüyorlardı; Tunguz uruğlarının birçoğu, XVII. y.y. sonuna kadar Ruslar'a karşı çarpışmağa devam ettiler. Fakat her taraftan Rus hücumuna maruz bulduklarından, toyun eğmek mecburiyetinde kaldılar.

Yakutlar Ülkesinin Ruslar Tarafından İşgali (1632'den Sonra), Yakutların Ayaklanmaları:

Kendilerine "Saha" adı veren Yakutlar esas itibariyle bir Türk kavmidirler. Baykal gölü civarından göç ederek, tedricen Lena boyunu işgal eden Yakutlar, Doğu Sibir'in en eski kavimlerindenidir. Yakutlar'ın dili, diğer Türk şivelerinden epey farklı olduğundan, onların Türk kitesinden çok erken ayrıldığı ve Sibir'in diğer unsurlarıyla karışarak, bir Yakut kavmi meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Yakutlar, eski Türk yurdundan hayvanlarını da (at, sığır) birlikte getirdiklerinden, Sibir'in şiddetli iklim şartlarına bakmaksızın, ehli hayvan beslemeğe devam edebilmişlerdi. Böylelikle, Sibir'in şimalindeki diğer kavimlerden farklı bir ekonomik hayat kurmuşlardı. Hayvan beslemekten başka, nehirlerde balık ve ormanlarda kıymetli kürk avlamak meşguliyeti de çok inkişaf etmişti. Yakutlar, hemen hemen bütün Lena havzası boyunca ayrı uruğlar halinde yaşıyorlardı. Bu uruğlara, Yakutça "con" deniliyor ve her "con"un başında, kendi beyleri, (Yakutça 'toyon') bulunurdu. Toyon" (toyun) eski bir Türkçe lâkap olup, Avarlar'da ve Hazarlar'da rastlanmaktadır; bunun Rusça'ya da (Hazarlar vasıtasıyla) geçtiği ve XVII. y. yıla kadar kullanıldığı biliniyor. Sibir'e Ruslar girmek üzere iken, Yakutlar'ın, bir kısmının Tigin adlı bir "toyun"un idaresinde buldukları rivayet edilmektedir; Tigin adı da Türkler'de maruf adlardan olup, "prens" manasına getir.

Yakutlar'ın en kuvvetli uruğu, Lena nehrinin sol sahilinde yaşayan, "Namaslar" idi. Bunların güneyinde de "Kangalas" lar, Lena'nın sağ tarafında, çok kalabalık bir uruğ olan "Megin"ler vardı. Aldan'a dökülen Tanda boyunda "Borogon"lar, daha doğuda "Baturusflar, "Batulinler v.b. Yakut uruğları bulunuyordu.

Diş ticarete en mühim mal teşkil eden ve yabancı memleketlerin devlet adamlarına rüşvet ve hediye olarak dağıtılan kıymetli kürklere, Moskova'nın çok ihtiyacı vardı. Samur, sansar, kara tilki, kakım, sincab ve kunduz gibi kıymetli kürklü hay-

vanların en iyisi, Yakutlar'ın ülkesinde bulunurdu. Bundan haber alan Ruslar, "Lena" boyuna geçerek. Yakutlar') da Vaşak" ödemeğe zorlamağa başladılar.

1632de, Lena nehrinin orta kısmında, Yafcutek şehrf kuruldu. Yakutfer üzerindeki Rus hâkimiyeti işle bu şehirden icra edilecekti. Rus "Yasakçıları, Yakutlar arasında muhtelif yerlerden giriyorlar ve 'kürk' topluyorlardı; aynı yerde bazen iki grubun adamları faaliyette bulunuyorlardı. Mangazay (Mangazeya)'dan gönderilen bir Rus (Kazak) müfrezesi 1633 İlk baharında, Yakutsk şehrinde gönderilen bir başka Rus grubu ile karşılaşmıştı. Rus Kazakları veya 'iş adamları", bazan kendileri için "kürk" talep etmek maksadiyle Yakutlar arasına gidiyorlardı. Böylece Yakutlar ülkesi, tam bir Rus yağmasına uğramış bulunuyordu. 1633'de, Yakutlar Ruslar'a karşı durmak teşebbüsünde bulundular ve bir kaç Rus Kazağını öldürdüler. 1634'de, bir kaç Yakut uruğu ayaklandı; fakat bunlar, Yakutsk şehrindeki Kazak atamanı Ivan Galkin tarafından şiddetle bastırıldılar. İkinci büyük ayaklanma da 1636-1637 yıllarında oldu; bu hareket de aynı şiddetle tedib edildi. Rus Kazakları az olmalarına bakmaksızın, ateşli silâhlarıyla, Yakutlar arasında dehşet saçıyorlar ve bir-kaç bin kişilik Yakut kalabalığını, kolayca dağıtıyorlardı. Bir kazak atamanı, 1637'de, Aldan nehri boyunca çıkararak, 1638'de "Butal'ski Ostrog'u kurunca, Yakutlar'ın esas yurtları da Rus kontrolü altına girmiş oldu. 1639 sonunda Aldan Yakuttan, Tunguzlar ile birlikte, Ruslar'a karşı ayaklanmak teşebbüsünde bulundularsa da, yine muvaffak olamadılar. 1641'de, Yakutsk şehrine Moskova tarafından tayin edilen voyevoda Petr Golovin'in gelmesiyle, Yakut yurdunun Rus idaresi tarafından sistemli bir şekilde soyulmasına başlanmış oldu.

Voyevoda Petr Golovin, çok az bir zaman içinde zulmü ve açgözlülüğü ile şöhet buldu. Yakutlardan, rnutad "yasak"» başka çok miktarda kürft, voyevodainm şahsı için toplanıyordu; bu yapılırken, yerli halk bin bir törfü hakarete rotoruz kalıyor ve işkenceye tabi tutuluyordu. Yakutlar, buna karşılık olmak üzere#, 1642'de, mtk toplamak için gelen Rus memurlarına taarruz etmek istediler; fakat bu teşebbüsleri, Oölovin tarafından şiddetle bastırıldı*,^3 Yakut mhinesf (amanat) asıldı, birçok Yakut'ta sopa ile dövülerek öldürüldü. Canavar ruhlu bir kimse olan Golovin, kürklerin sayısını çoğaltmak maksadiyle, "yasak* usulünü değiştirdi. Ondan evvel, V^a" sak"fcan bütün bir uruğ toptan sorumlu tutulurken, bu defa Yakutlar'ın umumf eayımı yapıldı, her şahıs muayyen miktarda kürk getirmeğe mecbur tutuldu; bununla Ruslar'ın eline geçen kürk miktarı çok fazlalaştı. Bu hususta şu rakamlar tesbit edilmişti: 1633/34'de, Yakutsk atamanı Ivan Galkin tarafından, Lena çevresindeki Yakutlar'dan 'yasak", 'takdime" ve 1/20 nisbetinde vergi olmak üzere, tilki ve kocuklar hariç, 776 samur alınmıştı; halbuki Golovin'in voyevodalığının ilk yıllarında 9.665 samur toplandı; üç yıl sonra da, yani 1644/45*16 "yasak' olarak 11.531 samur alındı. Golovin dört yıl içinde, Moskova'ya "yasaktan gelen 102.131 samur kürkü gönderdi. Bu hesaba diğer kıymetli kürkler girmiyordu. Bu rakam, Moskova hazinesini doldurmak ve Rus devletini zenginleştirmek için Yakut Türkleri'nin nasıl soyulduklarını açıkça gösterir, istanbul'a ve Kırım'a gönderilen veya Batı Avrupa saraylarına, devlet adamlarına hediye ve rüşvet olarak sunulan samur kürkleri, bu surete, zavallı Sibir kavimlerinden zorla, ölüm tehdidiyle Rus memurları tarafından, "yasak* (vergi) nemiyile toplanan veya gasbedilen kürklerden ibaretti. Yumuşak ve ısıtan kürklere bürünen Türk sultanları, sadrazamları, müftüleri ve paşalarının, Kı-

rım hanları ve mirzalarının, Avrupa devlet adamlarının, bu kürklerin Ruslar tarafından nasıl toplandığı hakkında bir saniye bile düşünmediklerini Mimin etmek zor değildir. Yakutlar, bu ağır yükten kurtulmak için ümitsizce ayaklanmalar yaptılar, takat Rus Kazaklarının kurşunlarıyla binlerce Yakut öldürüldü ve ayaklanmalar bastırıldı; Ruslar'a henüz "yasak' vermeyen diğer uruğlar da bu mükellefiyeti taşımağa mecbur edildiler.

1636-1648 yıllarında, Anabara, Olenek, Yana- İndigirka ve Kolma ırmaktan boyunca yaşayan Yakutlar da "yasak'a bağlandılar; bu sahada da Rus "kışlak'ları, "kurgan" (kale)leri tesis edildi. Yerlilerin büyükleri, "amanat" (rehine) olarak alındı; herkesten muayyen miktarda kürk teslim edilmesi istendi. Önceleri, ancak nehir boylarında hareket eden, buralarda müstahkem mevkiiler, "kurgan'lar yapan Rus müstevliler, bir müddet sonra, "tayga" (orman) içlerine de sokuldular. Tayga alanlarında, Rue Kazaklarının "kışlakları (karakolları) tesis edildi; buralara Rus ahali gelmeğe başladı. Yakutlar'ın, doğu komşuları Yukagirler de, Ruslar'a "yasak" ödeyenler arasına katıldılar. XVII. y.y. ortalarında, Kamçatka ve Çukça arazisinden başka, Sibir baştan başa Moskova Çarlığı'na tabi bir ülke haline getirildi. 30-40 yil gibi, çok kısa bir zaman âçinde -Sibir gibi muazzam bir ülkenin Ruslar tarafından, pek küçük kuvvetlerle, ve az masrafla, ele geçirilmesinin en mühim sebebi: buralarda yaşayan kavimlerin (Tunguz, Buryat, Yakut, Kırgız v.b Ruslar'a karşı cephe teşkil etmeyerek, her kavmin ve hattâ her bir uruğun kendi haline bırakılmış ve tek başına Ruslar'a karşı savaşmak zorunda kalmış olmasıdır. Bu kavimlerin çoğu gayet ibtidaî bir kültür basamağında bulunmakta idiler; bunlar avcılıkla geçinmekte ve en basit sosyal teşkilâta malik bulunmakta idiler. Ateşli silâhi hiç görmemiş ve işitmemiş olan bu Sibir kavimleri, 20-30 kişilik Rus Kazağına, kitle halinde boyun eğiyorlardı. Bundan dolayı Rus müstevliler 30-40 yıl içinde 4-5 bin km.'lik bir sahayı kolayca işgal edebildiler.

Baykal Gölü Çevresinin Ruslar Etine Geçmesi (1648-1665). Rus İlerleyişinin Çinliler Tarafından Durdurulmuş Olması (1689):

Rus çeteleri ve müstevlilerinin Baykal gölünün doğu çevresindeki Buryat sahasına gelmeleri ve 1684'de Baykal kıyısında Barguzin hisarını kumaları üzerine, Buryatlar'dan birçoğu Rus baskısından kaçarak, güneye, Moğolistan'a göç etmişti. Ruslar, bu defa, doğu istikametinde ilerleyerek, Amur'un baş kısmı olan Silka nehrine ulaştılar ve 1658'de bu nehir üzerinde Nerçinsk adıyla bir kasaba kurdular. Rus Kazakları'ndan, kendi başlarına hareket eden bir 'hırsız" çete, Amur nehri boyunca inerek, yerli Daur kavminin beyi Albaza'nın şehrini ele geçirdiler ve burada yerleştiler; bununla "Amur Kazakları"na ait bir merkez tesis edilmiş oldu. Buryatlar, Tunguzlar ve Daurlar Ruslar'a karşı mücadele ettiklerinden, bu kavimleri Rus İdaresi altına almak için, Rus hükümet kuvvetleri ve münferid "iş adamları" tarafından teşkil edilen kıtalar, bunlar üzerine sevk edildi. 1643'te Yakutsk şehrinde, Vasili Polyarkov'un kumandasında, Amur boyunca gönderilen bir Rus askerî birliği, Daurlar'ı "yasak" ödemeğe zorladı İse de, Rus başbuğlarının aç gözlülüğü ve şiddetleri Daurlar'ın ayaklanmalarını mucib oktu. Polyarkov ve askerleri hepsi de kılıçtan geçirildiler. Bu suretle, Ruslar'ın Amur boyunda hâkim olmak teşebbüsleri boşa çıktı. Bunun üzerine, Yerofey, Habarov adlı bir Rus "iş adamı" kendi hesabına

bir kuvvet topladı, ve Amur boyuna gitti. Ruslar, yerti ahali üzerine ani baskınlar yaptılar; erkekleri, kadınları ve çoluk-çocukları öldürdüler veya esir aldılar. Aynı zamanda çokça "yasak" topladılar. O sıralarda, "Albazin Kazakları" da, Rus voyevo-dasının hâkimiyetini tanıdılar; Amur boyu, bu suretle, yeniden Ruslar'ın eline geçmiş gibiydi. Zeya nehrinin Amur'a döküldüğü yerde, 1683 tarihinde, Aygun adıyla kurulan yeni Rus şehri, aşağı Amur bölgesindeki Rus hâkimiyetini sağlayacaktı. Fakat, hâdiseler başka türlü gelişti.

Ruslar'ın bu kadar süratle ilerlemeleri, o sırada Asya'nın en büyük ve kuvvetli devleti olan Çin'in şüpheyi uyandırdı. Çinliler, Çin'e gelen Fransız çizvit rahibelerinden, Avrupa usulü top dökmeyi ve ateşli silâh kullanmayı öğrenmişlerdi. Ruslar, Sibir'e ayak bastıkları 1581 tarihinden beri, karşılıklarına "ok" la müsellâh, teşkilâtsiz, dağınık, 'avcı' kavimlerle karşılaşmışlar, önlerine çıkan her kavmi kolaylıkla inkiyad altına almışlardı. Fakat, bu defa, Sibir fütuhatına başlamalarından tam yüz elli yıl sonra, Ruslar'ın karşısına toplanan Çinli kuvvetler çıktı ve bununla Rus ilerleyişi hemen durdu. Çinliler, 1628'de Nerçinsk voyevodasından, Zeya ağzındaki Aygun kalesinin yatılmasını istediler. Ruslar buna muvafakat ettiler ve kaleyi yıktılar. Çinliler bunu da kâfi görmeyerek Ruslar'a karşı harekete geçtiler. Amur üzerindeki Albazin mevkiini aldılar, ve yıktılar. Ruslar, burayı yeniden kurmak teşebbüsünde buldukları zaman, Çinliler tarafından püskürtüldüler. Ruslar'ın, bu durum karşısında Amur boyunda tutturamayacakları açıkça anlaşıldı. Bunun üzerine, Moskova hükümeti, 1689'da, Çin Ne yaptığı Nerçinsk uzlaşmasıyla, Amur nehrinin sol (Kuzey) tarafını, Zeya havzasını tamamiyle Çin'e bıraktı.

BİBLİYOGRAFYA

- Arat, Reşid Rahmeti, Küçüm Han (maddesi), İA VI, 1955, s 1071-1074.
Atiasî, Hadi, Sibir tarihi. Kazan 1911.
Barthold, W., Sibir ve İbir (maddesi). IA XII, 1965, s. 585.
Baştav, Şerif. Sabir Türkleri, Belleten V, 1941. s. 53*101.
Fischer. I.E., Geschichte Sibiriens seit der Entdeckung bis zur Eroberung durch russischer VVaffe, S. Petersburg1774,
Jettmar. K., The Altai before the Turks, The Museum of Far Eastern Antiquities, Bulletin No. 23, Stockholm 1951, s. 135-223.
Messerschmidt, D.G., Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727, herausgegeben von E. Winter und N.A. Figurovskiy, Berlin, I.: 1962, II: 1964
Patkanov, Über das Volk der Sabiren. KSz I, 1900.S. 258-277.
Pfeiffer, O. K., Sibirien, Zukunft und Probleme der UdSSR, Berlin 1952.
Radloff, W., Aus Sibirien i II, birinci basılış: Leipzig 1884, ikinci basılış: 1893. A. Temir'in Türkçe tercümesi: Sibiryadan r 1954, I** 1956, II* 1956, ir* 1957. Mf. V. Bilim eserleri serisi.
Rasonyi, L., Macarca 'gyermek' kelimesi ve 'Ermyak' adı, Reşid Rahmeti Arat için, Ankara 1966, s. 382-387.
Rasonyi, L, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 77, 220, 269-270.
Remezov. S. U., Kratkaya Sibirskaya letopis' (Kısa Sibirya yıllığı), 1882.
Yadrintsev, N. M., Sibir kak koloniya (Müstemele olarak Sibirya), 1882.
Schiltberger, Johann, Reise in den Orient, München 1814.

IX. Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş :^J^ Türk Devletleri

İbrahim KAFESOĞLU

1- Timurlular Devleti (1370-1507)

1260 yılına kadar Karakurum büyük Moğol kaanlığına bağlı kalan Mâveraünne-hir Türk bölgesindeki Moğollar (Çağatay hanları ve maiyetleri) 14. yüzyıldan itibaren, dilleri ile birlikte Türkleşmişler, aynı zamanda müslüman olmuşlardı (1270'de Barak Han İslâmiyeti kabul etmiş ve Tarmaşirin -ölm. 1333-zamanında İslâmlık hanlığın resmî dini olmuştu).

Aslen Barulas kabilesinden olan Timur, Mâveraünnehir'de Çağataylar'dan bir kukla han'ın yanında 'bey' olarak iş başına geçtiği zaman "S70) gerçekte, çevresi ile, Türk halk ve devletini temsil ediyordu.

Timur (137CM405& devleti kî! (Volga)'den Hindistan'da Ganj nehrine, Tarm dağlarından İzmir ve Şam'a kadar genişletti. Fakat büyük askerlik vasfı yanında, şiddetli bir tabiata sahip olduğu için tertiplelediği seferlerde, hükümdarlarını kendisine tâbi kıldığı Delhi, Saray, Karaşar, Bağdat, Şam, Bursa şehirleri ve dolayları büyük tahribata uğradı: 1371 ve 1379 yıllarındaki ilk seferinde Harezmi, 1369'a kadar 5 seferi ile Uyguristan'ı (Turfan, Karaşar), 1401'e kadar 4 seferi ile Irak ve Güney Anadolu'yu, 1391-1398 arasındaki 5 seferi ile Toktamış'ın Altun-ordu Hanlığı'nı, 1398-1399 seferleri ile Hindistan Delhi Sultanlığı'nı, 1401-1402'de Suriye'yi, 1402'de Ankara Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'ni kendi emri altına aldı. Çin'i zapta giderken yolda hastalanarak öldü (1406).

Bu kadar sör'atfi fütihat ile meydana getirilen İmparatorluğun tek elden idaresi mümkün değildi Timur'un ölümü ile birlikte derhal parçalanma vukua geldit Torunu Muhammed (Cihangir'in oğlu) başkent Semerkand'da tahta çıkarken, diğer torunları (Ömer Şeyh "m oğufen) Rr Muhammed ile İskender Fars ve Irak-ı Acem (Şirâz. İsfahan, Hemedanyde, 3. oğlu Mîrânşâh Irak-ı Arap (Bağdat) ve Azerbaycan (Mugan)'da, en genç oğlu Şahruh'tee Horasan'da yerleştiler.

Bunlar arasında Şahruh (1407-1477) Mâveraünnehir'i de hakimiyetine, «tarak, başkent Herat şehri olmak üzere devletini kurdu. İsfahan ile Fars da onun yüksek hakimiyetini tanımış, 1421'de Azerbaycan'ı kendine bağlamıştı. Zamanında parlak bir kûltût hayatının temeli atılmış olan Şahruh'un bilgin oğlu astronom Uluğ Bey, Semerkand'da oturuyordu.

At I ■ A

Şahruh'un yerine geçen Uluğ Bey (U47-1449) zamanında MâveraütineKır Özbeklerin hücumuna uğrayarak tahrip edildi. Timurlu devletinde taht kavgaları çU. Diğer taraftan batıda Karâ-koyunlu ve Ak-Koyunlular*la-mücadele şiddetlendi. Do- "ğuda Moğolistan Çağataylan baskılarını artırdılar. Mâveraünnehir'de, Uluğ Bey'in oğlunu öldürerek ikadan ele geçiren Ebû Said'(Mîrân-şah'm torunu. *4»4469) doğuda Esen-buğa'nın akınını durdurdu. Horasan'ı Kara-4«oyunlular'dan kurtardı (1458). tfenur devri topraklarını istirdadı ümid ediyordu. Fakat Karabağ'da Ak-koyunlu Uzun Hasan tarafından mağlûp ve esir edildi (1469).

Timurlular'dan yarınız Hüseyin Baykara (1469-1506) Horasan'da tujünebildi. Başkenti Herat, Türk tarihinde sayılı kûltür merkezlerinden biri oldu. Ünlü Türk şairi ve devlet adamı Ali Şîr Nevâî burada yetişmiştir. Baykara'nın oğlu Bedî-üz-Zaman hükümdar iken Horasan Özbekler'in istilâsına uğradı. ŞîbanTİMtihammed Herat'ı zaptetti (1\$Ü%TkrwüAar ortadan kalktı, hanedandan ZâhîMÛti-dih Babüratâteri-nm ülkesinde basan kazanamayınca (1514), Hindistan'a giderek TÜtf^Hind imâ-partorluğunu kurmuştur.

2 - Orta- Asya'da Türkler

a- Özbek Hanlığı (1428-1599) t

Altın-ordu Ham Özbek (1312-1340)'den dolayı, Özbekler diye anılan, Orta Asya Türkleri'nin bir kısmı, bu hanlığın gerçek kurucusu olup 1428'de Sibir şehrinde (Tobolsk yakınında) han ilân edilen Ebûl-hayr (Batu'nun kardeşi Şibân soyundan)'ın idaresinde toplanmıştır. EbÇ'i-bayr Han 1431'de Gürgenç dafıH Harejgrçtf, 1447'ye doğru da Seyhun dolaylarındaki Sıgnak şehrinde özkent'e kadar bütün bölgeye hâkim oldu. Fakat 1457'de Moğol Oyratlar'ın hücumuna uğraması üzerine çıkan karışıklıklarda Moğol ailelerinden bazıları ile bir kısım Özbek grupları Moğolistan'a doğru çekildiler (Kazaklar) ve oralarda Kırgızlarla karıştılar ki, bunlar, sonra Kırgız-Kazaklar diye anılmışlardır.

Ebûl-hayr (ölm. 1468)'dan sonra oğlu Şah-budak, Çağatay hanlanm baskısı

karşısında nüfuzunu kaybederek, ülkesi Kazak-Kırgızlar'ın ve Harezmi Timurlular'ın hâkimiyetine geçti. Ancak oğlu Muhammed Şibânî, Timurlular'ın anlaşmazlıklarından faydalanarak Mâveraünnehir'i ele geçirmeği başardı (1500). Sonra Çağatay hanı ile Uygur bölgesi hâkimini bir arada mağlûp ettiği Ahsi Savaşı (Fergane'de, 1503) sonunda Taşkent ve Sayram bölgelerini, Timurlu Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra Harezmi, 1506-1507 yıllarında da Belh ve Herat şehirlerini alarak Mâveraünnehir, Fergane, Horasan ve Batı Türkistan'ın hükümdarı oldu. Fakat Merv'de Safevîler'le yaptığı savaşı kaybetti ve öldü (1510). Şibânî Özbek hâkimiyeti de dağılır gibi bir duruma girdi. Bir yandan Umurlular, bir yandan Safevîler'le uzun mücadelelerden sonra Mâveraünnehir'de yeniden Özbek hâkimiyeti kuruldu. Başkent Semerkant İdi, Buhara, Taşkent gibi büyük merkezlerde hanedan üyeleri oturuyorlardı. Han Abdullah fi (1560-1598) Horasan'ı da içine alan ülkesinde tam bir iktidarı temsil ediyordu. Fakat 1597'de Safevî Şah Abbas'a mağlûbiyeti Özbek Hanlığı'nın parçalanmasına yol açtı. Horasan Safevîler'e, Taşkent ve dolaylan Kır-gızlar'a geçti. Diğer yerlerde müstakil hanlıklar kuruldu.

b • Buhara Hanlığı(1599-1785):

g\$y

Astrahan Hanlığı'nın Rus istilâsına uğraması üzerine Buhara'ya kaçan Yar Muhammed oğlu Çan'ın, Buhara'nın Şibânî hâkimi İskender'in kızından doğma oğlu Baki Muhammed, Özbek Hanlığı sona erince, kendini Buhara hanı ilân etti (1599). Fergane, Hokand hanlığı kuruluncaya (1700'lere kadar) ve Belh, İran hükümdarı Nâdir Şah tarafından alınincaya kadar (1740) Buhara hanlığına bağlı idiler. Nâdir Şâh Mâveraünnehir'e girince (1740) Han Ebû'l-Fâiz (1705-1747) İran'ın yüksek hâkimiyetini tanımağa mecbur oldu ve Horasan'dan çekildi. Sülâlenin sonuncusu Ebû'l-Gazi (1758-1785) zamanında nüfuzunu artıran Moğol Marigtlar'ın reisi Mâ-sum-şah Murad hanlık tahtına çıktı (1785-1800). 19. yüzyılın 2. yarısında yavaş yavaş. Orta Asya'ya ilerleyen Ruslar'ın himayesine giren bu aile (1868) nihayet Sovyetler tarafından ortadan kaldırıldı (1920).

c - Hîve Hanlığı (1518-1920) s

Özbekler'den Safevîler'in eline geçen (1506) Harezmi halkının şîf valilere karşı isyanını idare eden Şibânî ailesinden İl-bars (1512-1525) Hîve Hanlığı'nı kurdu. Merkez Ürgenç şehri idi. Bunun soyundan gelen hanlar Özbekler'e, Moğol Kal-muklar'a ve Ruslar'a karşı ülkelerini başarı ile korudular. Han Arab Muhammed zamanında (1603-1623) başkent kuraklığa uğradığı ipin Hanlığın merkezi Hîve şehrine nakledildi. Hîve hanları arasında Ebû'l-Gazi Bahâdır Han (1643-1665) Türk ve Türkmen tarihine dâir iki Türkçe eseri ile meşhurdur. Nâdir Şah zamanında ve bunun ölümüne kadar (1747) İran'a bağlanan hanlık 1783'de Rus himayesini kabule mecbur kaldı ve son Hîve hanı Sovyetler tarafından tahttan uzaklaştırıldı (1920).

ç - Hokand Hanlığı (1710-1876) t

Özbekler umanında Mâveraünnehir'e bağlı iken daha sonra, bir müddet ker

dilerinin Peygamber neslinden geldiklerini iddia eden "Hoca" ların nüfuzu altına düşmüş olan Fergane'de, Şahruh adında bir Şibârî, Hokand merkez¹ olmak üzere bir hanlık kurdu (1710). Bir ara Çinin yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda katan (1758) haitık, Han Alim (ölm. 1809) zamanında Taşken[^] onun oğlu* Muhammed (ölm. 1822) zamanında Yesi (Türkistan) şehrini içine alıyor ve Han M, AB (ölm. 1840) zamanında Baïkaş gölü yakınına kadar genişliyordu. Buhara'nın Rus himayesini kabulünden (1868) sonra Hokand hanı Haydar da aynı yola girdi ve Hanlık 1876'da Ruslar tarafından ortadan kaldırıldı, j

3 - Kaşgar - Turfan Hanlığı (15. Yüzyıl Başları -1877)

Moğol Çağatay Hanfan'nın bir kısmını teşkil eden Isık-Göl, İli nehri ve kolları ile Turfan havalisi (Eski Uygur Idi-kut'luğu bölgesi)nin hanları 16. yüzyılda artık Türkçe konuşan ve put-perest Moğol Kalmuk ve Oyratlar'a karşı din savaşları açan müsiüman kimselerdi. Bunlardan Veys Han (1418-1428)'in oğlu Esen-buğa (1429-1462). Mâveraünnehir Timurlu hükümdarı Ebu Saïd ile mücadele etmiş, kardeşi Yunus da Aksu'yu zapt ederek bütün batı Çağatay hanlığının hâkimi olmuştu (1472). Moğol Doğlat emirleri tç-Asya'nın bazı şehirleri ile Yarkent'te oturuyorlar ve ona bağlı bulunuyorlardı. Başkenti Turfan'dan Taşkent'e nakleden Yunus Han'dan (ölm. 1486) soma, oğlu Ahmed Han Oyratlar ve Kazak-Kırgızlar'la çarpıştı. Doğlat emirlerinden Kâşgar'» ve diğer bazı şehirleri aldı. Kardeşi Muhammed Taşkent'te, oturuyor, kendisi Aksu, Turfan (Uyguristan)'da hüküm sürüyordu (ölm. 1503). Şibânî Muhammed tarafından Taşkent ve havalisinden uzaklaştırılan Mahmud (ölm. 1509) dan sonra Ahmed Han'ın oğlu Mansur Han (ölm. 1543) merkezi Turfan olan Uyguristan hant olarak tanınmıştı. Bu ve Kâşgar, Yarkent ve Hokand'da hâkim bulunan kardeşi Saïd Han etrafta İslâmiyet! yaymağa çalışmışlardı. Mansur'un yerine geçen oğlu Şah Han (Ölm. 1570) kendi kardeşi Muhammed ile, o da Çin'den yardım isteyen kardeşi Sofu Suttan ile uğraşmak mecburiyetinde kaldı. Bazı kayıtlara göre, 1647 yılında burada halâ bir "Turfan Sultanı" bulunmakta idi.

Kâşgar kolunda ise, Saïd Han'dan sonra oğlu Abd'ür-Reşid (ölm. 1565)'in Doğlatlarla arası açıldığı için, bunlardan bazıları Hindistan'a gitmişlerdir. Kazak-Kırgızlar'ın hücumuna uğrayan Hanlık, Abd'ül-Kerim zamanında (ölm.-. 1593) yalnız Kâşgar'dan ibaret gibi idi*

17. yüzyılda Kâşgar, Yarkend ve Aksu'da küçük, küçük hanlıklar bulunmakta olup gerçek iktidar, zâhid müsiüman yerli "Hoca" ların elinde idi. Bölge Mançu sülâlesi zamanında (1644-1911) bağlı katmıştır. Bununla beraber Çin'e karşı ayaklanmalar eksik olmuyordu: 1864-1872'de Kan-su müslümanları isyanı, 1895'de Şensi'de Salarlar isyanı gibi. Bunlar daha çok dinî idi. Fakat 1866'da başlayan ve Yâkub Bey (Atalık Gazi) tarafından idare edilen hareket siyasî olup "Türkistan'ın istiklâline yönelmişti. Yâkub Bey kendisini Kâşgar Ham ilân etmiş (1866), durumu geliştirerek, Çin'le ilgisini kesmiş (1874) müstakil olmuştu. Fakat doğudan Çinliler kuzeyden Ruslar, güneyden İngilizler'in tehdidi altında idi. İstanbul'a elçiler gön-

dererek (1870) Sultan Abdulaziz'e tâbi olmuş, karşılık olarak da Kâşgar'a silâh ve askerî öğretmenler gönderilmiş, fakat başkaca destek sağlama o tarihlerde Osmanlıların durumu dolayısıyla mümkün olamamış Ülkesi, ölümü (1877)'nden sonra Çin tarafından işgal edildi (1877).

4 - Hind - Türk İmparatorluğu (1526-1858)

Timur neslinden gelen ve Türkçe yazdığı "Vekayit adlı hatıralarında kendisinin ve askerlerinin Türkler'e mensup oluşu ile iftihar eden Zahûr-OMBı Babür, 151» yılı başlarında Hindistan'a gelerek Delhi Sultanı Afgan'lı Lödi hükümdarı ile uzun mücadelelerden sonra, Pencâb'ın büyük şehirlerini, arkasından Delhi ve Agra'yı alarak imparatorluğunu kurdu (1526). Afgan emfMerini, Hindu prenslerini, Racput hükümdarını mağlûp etti. Put-perestlere karşı başarılarından dolayı Gazi diye anıldı (1527), ertesini yıl Luknov, Bengal'i itaatine aldı. Başkent Agra'da öldü (1530). Yerine geçeri oğlu Hümayûn ff5S0-1556) Gücerat hükümdarım, Bîhar hâkırflrti mağlûp etti. Malva ve Handeş ülkelerini feth etti (1535), 1540'da Lahor'u aldı. Fakat kardeşlen ile mücadelelerinde iktidarı kaybederek Safevî'lere sığındı. Sonra da dönerek 1554'de babasının Hindistan dışındaki ülkelerini, 1555'de de Afgan ordu-sunu püskürtüp Delhi'yi geri alarak Hind-Türk İmparatorluğu'nu ihya etti.

Yerine geçen oğlu Ekber (1556-1605) imparatorluğun en büyük padişahı oldu. ISerde Ecmirf, 1570'de Ud ile GwaHor'u zapt e». 1572*de son hikimterito mağlûp ettiği Gücerat'ı eyalet hâline getirdi, aynı sene içinde aşağı Ganj vadisini devlete bağladı. BengstfVI578'de, Kabil'i 1581'de, Keşrtört f587'de, Indus (Sind)'u 1592'de, Kandahar'ı 1594'de hâkimiyetine aldı. Nihayet Berar'ı zapt etti ve Hindistan yarımadasının büyük kısmını tek idare altında birleştirdi. Aynı zamanda iktisat, küftür, din alanlarında büyük ıslahatçı idi. Agra yakınında Fetihpur-sîkrî şehrini inşa ettirdi. Safevîler'le (Şah Abbas I), Özbeklerle (Abdullah Han), Osmanlılarca (Murad III) ve Portekiz ile münasebetler kurmuştu.

Oğlu Cihangir (1605-1627) âdil bir. padişah olmakla beraber zayıf ve zevke düşküdü. Bu sırada Hindistan ticaretine el atan ingilizler, Gücerat'ın Surat limanında bir "factory" (İngiliz tacirlerinin yerleşeceği mahal) açmağa muvaffak oldular (1613) ki, bu Batı'nın Hindistan'a müdahalesinin ilk adımını teşkil etti.

Cihangir'in ölümünden sonra, kardeşi ile taht kavgasında üstün gelen Hurrem, "Şâh Cihan" adı ile imparator oldu (1628-1656) ve hemen "devletin selâmeti adına" kendi soyundan bütün erkekleri öldürttü, fakat padişahlığının sonunda oğlu tarafından tahttan indirilerek hapsedilmekle beraber, zamanında imparatorluk siyaset, san'at, mîmarî yönlerden en parlak çağını yaşadı. Dakkan'daki Nizam-şahlar devleti ortadan kaldırıldı (1632). Biçapur'da Âdil-şahlar ve bunun doğusunda Kutup-şâhiler İmparatorluğa bağlandı (1636). Tibetliler mağlûp edildi. Kuzeyde Kunduz ve Bedahşan bölgeleri işgal edildi (1646). Kahdahar'a hâkimiyet meselesi yüzünden, Safevîler'e karşı işbirliği sağlamak maksadıyla, İstanbul'a Osmanlı Padişahı

Mehmed IV'e elçi yollayan Şâh Cihan'a mühimsenecek tür siyâsî destek te'min edilememiş ise de, onun arzusu üzerine, Agra'daki dünyanın en güzel mîmarî eseri sayılan ünlü Tâc-Mahal türbesinin inşası için mîmarlar gönderilmişti.

Yerine, kardeşleri ile yaptığı mücadeleyi kazanan oğlu Evrengzîb, "Âlemgîr I" adı ile hükümdar oldu (1658-1707). Hindistan için çok mühim olan dinî meselelerle yakından ilgileniyor, Mekke Şerifi'ne, Yemen İmamı'na, Habeşistan hükümdarına altın ve gümüşle para yardımı yapıyordu. Osmanlılar'ın Basra valilerine memleketinde sığınma hakkı tanıyan Âlemgîr zamanında Merwar bölgesi işgal (1687), Biçabur tamamen zapt edilerek Âdil-şah'lar devleti sona erdirildi (1687)..

İngilizlerden sonra Hollandalıların da ticarî imtiyazlar aldıkları Gücerat limanlarındaki yabancı şirketlerin sömürücü tutumlarını önlemeğe çalışan Âlemgîr, Hind denizinde türeyen korsanlara karşı kendi ticarî faaliyetinin İngilizler tarafından korunması zarureti dolayısıyla, fazla ileri gicişmedi» ancak gümrük vergilerini biraz artırdı, j

Âiemgîr'den sonra Hind-Türk imparatorluğunda durum bozuldu. Kaabiliyetsiz oğullar ve torunları birbirleri ile taht kavgalarına boğuldular. Mahallî hanedanlar, karışıklığı körükfediler. Âlemgîr'in oğlu Bahadûr-şah 1. zamanında (ölm. 1712) Raptutlar ve Hindu dininin gelişmiş bir şekli olan Sih dini mensupları isyan ettiler. Mu-taassıp müsiûmanlar da büyük ayaklanmalara sebep oldular. Afganlılar istiklâllerini kazandılar. Nihayet İmparatorluk ikiye ayrıldı* Delhi - Haydarabâd (,1723). Durumdan faydalanan İran hükümdarı Nâdir Şah kuzey Hindistan'ı ve Delhi'yi zapt etti (1739), fakat Bahadûrşâh'ın torununu makamında bıraktı, idare ise İranlı umumî valinin etinde idi. Âlemgîr H'nin öldürülmesinden (1759) sonra, Şâh-ı Alem (ölm.. 1802) zamanında ise idarî hâkimiyet, rakip Fransızlar! bertaraf eden, Hindûları hezimete uğratan, İngilizlerin, özellikle padişah'ın Bengal'deki başarısız harekâtı do* laytsiyte onu himayelerine almaları sonucunda, tamamen İngiliz şirketinin etine geçti (Aliah-âbad anlaşması, 1766). Bunun oğulları artık birer İngiliz memuru gibi idiler. Bahâdur-şah II zamanında, 1857'de patlak veren büyük sipahî isyanını bastıran İngilizler, tamamiyete hâkim oklukları Hindistan'ı İngiltere İmparatorluğu'na bağladılar (1858) 1877'de Kraliçe Victoria resmen Hindistan imparatoriçesi ilân edildi, m

X. Osmanlı İmparatorluğu

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilât

Halil İNALCIK

Osmanlı Devleti'nin doğuşu meselesi üzerine I. Dünya Harbi'nden sonra derinlemesine incelemeler açıkça göstermiştir ki, bu mesele Selçuklu Devleti tarihi çerçevesinde Batı uc (serhad)'lerinde Gazi Türkmen beyliklerinin kuruluşu meselesinin bir parçasıdır.

Selçuklu Devleti'nin sınır bölgeleri, Akdeniz, Karadeniz ve Batı *ucu* olarak üç serhad bölgesi halinde teşkilatlandırılmıştı. Her bölgenin başında Sultan'ın merkezden gönderdiği bir emîr bulunuyordu. Bu uçlarda, daha 13. asır içinde, Denizli, Karahisar, Kastamonu klâsik İslâm medeniyetinin yerleştiği merkezler olarak gelişmişti. Daha ilerde dağlık bölgelerde yan göçebe savaşçı Türkmenler (Etrâk-i üç) hakimdi. Bunlar, hinterlanddaki Orta-Doğu kozmopolit kültürünün sünnî dinî müesseselerin ve merkezîyetçi devlet siyasetinin tesirinden uzak olup birçok bakımdan onlara karşı idiler. Uçlarda manevî hayata, eski Türk gelenekleri hâkimdi. Orada faal unsurlar, kendini *gazaya* adanmış alp-erenlerdi. Manevî hayata rafizi dervişler hakimdi. 1261'de Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus, Moğollar'ın, desteklediği rakib karşısında taraftarları ile birlikte uçlara kaçtı ve sonunda Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Keykavus'la ilgili bir olay Balkan tarihi bakımından özel bir ehemmiyet taşır. Onun taraftarlarından 30-40 oba kendisine Bizans'ta iltihak etmiş ve Bizans hükümeti tarafından Dobruca'da yerleştirilmişlerdir. Orada onlar kasabalar kurmuşlar ve kudretli Altınordu emiri Müslüman Nogay'ın himayesi altına girmişlerdir. Prof. VVittek'e göre bunlar Keykavus'a nisbetle *Gagavuz* adını aldılar. Bu müslüman Anadolu'lu Türkler'in manevî lideri rafizî derviş Baba Saltuk, Balkan Türkleri'nin büyük destanı *Saltuknâme'öe* Balkanlar'da İslâmiyetin yayılmasında en büyük rolü oynayan bir gazi, bir din ulusu olarak tasvir edilmektedir. 1299'da Nogay ölünce bu müsiûmanlar himayesiz kaldılar. Keykavus'un halkının bir kısmı Anadolu'ya geri dönmeğe teşebbüs ettiler. Kalanlar ise hıristiyanlığı kabul ederek Gagavuz adı altında yaşadı.

Moğolların 1283'de Sultan Mes'ud'u Konya tahtına yerleştirmeleri ve onun rakibi destekleyen Germiyan uc Törkleri'ne karşı tedip hareketlerine girişmeleri üzerine bunlar gözler» batıya, Bizans topraklarına çevirdiler. Böylece Batı Anadolu'da yapılan fütubat neticesinde Aycfta Saruhan, Karesi Türkmen beylikleri kuruldu.

Bu beyliklerin kuruluşunda başlıca iki âmil, *gaza* ve *göç* üzerinde durmak lâzımdır. Şimdi kabul olunmaktadır ki, uc bölgelerine kaçıp sığınan eski Selçuk aristokrasisine mensup öderler, *gaza* için uc Türkmenleri'ni teşkilâtlandırmışlar, bağımsız beyliklerin kuruluşunda başlıca rolü oynamışlardır.

Başlangıçta kuzeyde Kastamonu beyleri güneyde Menteşe ve 1283'den sonra da bilhassa Germiyan beyleri faaliyette idiler. Fakat ikinci safhada bu beylere tâbi olan kumandanlar veya Türkmen boy beyleri Bizans Anadolu'sunda fethettikleri topraklarda müstakil beylikler kurdular ve diğerlerini hinterland beylikleri durumuna düşürdüler. Aydın oğlu Mehmed, Saruhan ve Karasi beyleri, Germiyan uc beylerinin kumandanları *{sûbaşrian}* idiler. Osman Gazi ise, Kastamonu beylerine tâbi bir boy beyi idi. Pachymeres ve eski Osmanlı rivayeti karşılaştırılınca ortaya çıkmaktadır ki, Kastamonu beyleri Bizans'a karşı *gaza* naraeımlı gevşek tuttıkları halde Osmanlı uçlarının en ileri bölümünde *gazaya* şiddetle devam etmiş, bu suretle bu taraftaki gazilerin hakiki lideri durumuna yükselmiştir.

Onu büyük bir gazi lideri mevkiine çıkaran büyük başarısı, 1301 yazında Bap-haeon'de* Bizans İmparatoru'nun gönderdiği, orduya karşı baskınla kazandığı zaferdir. Osman'ın bir kabile raisi mi yoksa bir gazi teşkilâtının lideri mi olduğu (Köprülü) (Witteck) münakaşa edilmiştir. O, uc astında Kayılar'dan yarı göçebe bir Türkmen grubunun başında olabilir. Fakat sonraları Rumeli'de gördüğümüz Turahani, Evrenuzluar gibi Osman'ın etrafındakiler, Osmanlılar da, daha ziyade her taraftan gelmiş *gaz*terden, *gari*p *yiğit*lerden flbaret olmalıdır. Eski Osmanlı rivayetinde o, bilhassa *gari*pleri, yani vatanını bırakıp gelmiş olanları gözetten bir lider olarak tasvir edilir.

Osmanlı rivayetinde Osman'ın etrafındaki seçkin kimseler, gaziler, ahiler ve dervişlerdir O fethettiği yerleri onlara timar, vakıf, mülk olarak dağıtmaktadır. Gazi Mihal gibi Bizans hudut askerî aristokrasisine mensup bazı liderler de onunla birleşmişlerdir. Mihal'e yapılmış zengin temlikler 15. asır tahrir defterlerine göre hâlâ Orta Sakarya bölgesinde onun evlâdı elinde idi.

Otuz sene sonra bu bölgeleri gezmiş olan Ibn Battuta, Ahileri Türkmenleri'nin ülkesinde, köyde ve şehirlerde her yerde içtimaî teşkilâtlanmanın en mühim unsuru olarak tasvir etmiştir. Arşiv vesikaları da bunların uçlarda zaviyeler ile, yolların emniyetinde ve kotonizasyonda en önemli rolü oynadıklarını ortaya koymaktadır. Şehirde Ahiler fakihlerle beraber Uc beylerine fetihlerini teşkilâtlandırmakta başlıca yardımcı olmuşlar, islâmî hukukun ve gerideki merkezlerin idare ve kültür unsurlarını getirmişlerdir

Ibn Battuta, Beylikler'de beylerin yanında müşavir olarak her yerde bu fakihleri bulmuştur. Osmanlılar'da Çandarlı fakih ailesi aynı durumdadır.

(*) Şimdi bu yerin Yalova'dan on kilometre doğuda bir kale olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz.

Batıda gazilerin fethettikleri münbit topraklara İç Anadolu'dan kesif bir göç hareketini, Osmanlı arşivindeki vakıf ve tahrir defterleri tamamiyle teyit etmektedir. Bu göçlere Orta Anadolu'da iç kargaşalıklar kadar Moğol vergi ve toprak siyasetinin sebep olduğu Heri sürülmüştür. Gerçekten 14. asırdaki fetihler kesif bir iskân hareketi ite beraber yürümüş, böylece Batı Anadolu vs Trakya süratle Türkleşmiştir.

Yerleşme, Batı Anadolu beyliklerinde Ege denizinde mukadder olarak durdu. 1330-45 yılları, arasında deniz yoluyla Balkanlar'da *gaza* ananesini Aydın oğlu Umur bey temsil etmiştir. Ondan sonra Osmanlılar, coğrafi durumları sayesinde bu hareketi Balkanlar'da devam ettirmek imkânına sahip yegane beylikti. 1345'den sonra Küçük Asya gazileri onların bayrağı altında toplandılar,

Uç ananesi, daimî *gaza*, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunun dinamik âmidir. Onlar bu uc gazi ananesinden hareketle 15. asırda bütün İslâm dünyasının koruyucuları rolünü benimseyeceklerdir. *Gaza*, cihanşümül hâkimiyet için hamlelerin, devletin askerî karakterinin ve sıkı merkezîyetçiliğinin, ana prensibidir ve öyle kalmıştır. Osmanlılar'ın Balkanlar'a Gelibolu'da bir köprü başı kumaları bir dönüm noktası teşkil eder.

Osman'ın torunu Süleyman Paşa, 1352'de Tzympe (Cinbe) de J. Kantakuzenos'un müttefiki olarak yerleşti ve orasını Balkanlar'da yayılma için bir köprübaşı olarak teşkilâtlandırdı. Aydın'ın küçük Osmanlı donanmasıyla 3000 kişilik bir orduyu Gelibolu'nun 7-8 km. kuzeyinde Kozlu-dere mevkiine çıkardı ve berzaha hakim tepeleri ele geçirdi. 1364 Martının 1-2 gecesi bir zelzele, Gelibolu ve diğer kalelerin surlarını yıkınca bu yerleri işgal ve tamir etti. Anadolu'dan süratle geçirdiği kuvvetleri buraya yerleştirdi Paşa sancağı, böylece Osmanlı Rumeli'sinin çekirdeği, kurulmuş oldu. Süleyman Paşa'nın vakfiyesi bize bu yerleşmenin şartları hakkında yeni mevzuat malûmat vermektedir. Süleyman Paşa bu köprü başında tunabilmek için Anadolu'dan süratle bu tarafa nüfus geçirilip suurlu bir iskân siyaseti uyguladı. İtaat eden yerli Rumlar'ı kazanmak için istimâlet, yani onları kendi tarafında kazanma politikası güttü. Bunlar, Osmanlılar'la işbirliği yaptılar. Süleyman'ın ani ölümünden sonra (1357) Osmanlı istilasını durakladı, ancak 1359'da şehzade Murad ve Lala Şahin idaresinde fetih yeniden şiddetle başladı ve 1361'de Edirne zapt edildi. Kayda değer ki, bu hareket esnasında da Osmanlılar İmparatoru karşı Mateo Kantacuzenus'ı himaye iddiasında bulundular. Murad 1362'de tahta geçti.

I. Murad, Balkan devletlerini ve mahallî senyörleri vasal haline getirmiş, vasal devletlerden mürekkep bir imparatorluk kurmuş, I. Bayezid ise ilk defa olarak bunu merkezîyetçi bir imparatorluk haline getirmeye kalkışmış, fakat bu teşebbüs imparatorluğunun bir darbede yıkılmasıyla neticelenmiştir. O zaman Osmanlılar, uzun bir müddet tekrar vasal devletlerin mevcudiyetine riayet etmek lüzumunu duymuşlardır. I. j Murad, bir taraftan Haçlılar, öbür taraftan "Çimur'un oğlu Şahruh'un tehdidi altında gerek Balkanlar'da gerek Anadolu'da vasal devletler nizamını kendiliğinden bozmaya cesaret edememiştir. Ancak II. Mehmet'le Osmanlılar tekrar I. Bayezid'in merkezîyetçi imparatorluğunu İhya teşebbüsüne ciddiyette gidebilmişlerdir. Bu genel siyasî çerçeve içinde fütuhatin askerî, idari ve içtimaî esaslarını aşağıda ana hatları ile özetlemeğe çalışacağız.

1) Süleyman PaşaÜtomeHy* yerleşince ^{esW} Türk BeteneJJine göre derhal sağ, orta ve sol kolda uçlar teşkil **etf**. Sol kolda Evrenuz (Evrenos) Bey evvela İpsala'ya yerleşti. Zamanla o, kendi uc merkezini GömüteineYe sonra Serez'e nrtfittf. Onun torunları ti Murad zamanında Ergtrikasn (Argyrokastron) da idiler. Orta kol, Süleyman Paşa'nın, sonraları Beylerbeyinin faaliyet istikametidir. Bu kolda beylerbeyiler, Edirne, Filibe, Sofya istikametinde Bizans'ı Orta Avrupa'ya bağlıyan yol üzerinde ilerlemişlerdir. Sağ kol ucu Zagra, Karın-ovası (Karnabad), Dobruca, Silistre istikametinde gelişti. 14. asır sonlarına doğru Yarımada'nın merkezinde Üsküp (Skoplej), Sırbistan. Bosna ve Arnavutluk'a doğru, güneyde ise (Tırhala) Yunanistan ve Mora'ya karşı faal uc merkezleri oldular.

Uc ananesi böylece mütemadi genişlemeyi takip ederek yeni hudutlara intikal etmekte idi Uc sancakları başlangıçta irs? uc beylerinin idaresi altında merkezî idare karşısında oldukça bağımsız bir durumda idiler. Onlar feth edilen yerlerin timar olarak kenefi adamlarına dağıtılmasında da *initiative* sahibi idiler. Komşu devletlerle doğrudan doğruya münasebete girerlerdi. Sultanların umumiyetle kendi kölelerinden tayin ettikleri Beylerbeyiler, Rumeli'deki bütün sancakların üzerinde merkezî otoriteyi temsil etmekte idi. Fakat uc sancaklarıyla beylerbeyi arasındaki rekabet, Fatih Mehmed'e kadar Osmanlı devletinin iç politikasında daima ağır basan bir âmil olmuştur. Fetret devrinde merkezî otorite zayıflayınca Rumeli'de hakikî iktidarın uc beylerinin eline geçtiğini görmekteyiz, il. Murad, uc sancaklarına sarayda yetişmiş kullan tayin etmeğe başlamış, II. Mehmed zamanında uc beyleri devlet içindeki üstün nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Uçlarla hinterland arasında içtimaî ziddiyet timar tasarrufu meseleleri ciddî çatışmalara sebep olmuştur. Dobruca ve Deli-Orman ucunda saltanat müddeilerinin ve Şeyh Bedreddin'in destek aramaları bu durumla ilgilidir.

Bununla beraber bu devirde uçlar, yayılıştaki birinci derecede rol oynamışlardır. Gazilerin daimi baskısı altındaki komşu senyörler veya devletler bu baskıdan kurtulmak için Suñtan'ın tâbiliği, haraç ödemeği kabul ediyorlardı. Haraç miktarı ne kadar küçük olursa olsun bir kere bu yerleşti mi, Osmanlı Devleti ülke halkını İslâm hukukuna göre ahi ai-zimma yani kendi tebaası sayıyordu. Tâbiyet şartlarının herhangi şekilde ihlâl halinde, Hanefî fıkhına göre, o ülke tekrar *dâr ül-harb* durumuna düşüyor, uc gazilerinin aralıksız akınları tekrar başlıyordu. Tâbiyet bağlarının sıkılaştırılması ve nihayet yerli hanedanın bertaraf edilerek o ülkenin doğrudan doğruya bir Osmanlı sancağı haline getirilmesi siyasî şartlara ve fırsatlara göre az çok bir zaman alıyordu. Osmanlı fütuhatı bu tedricî fetih politikasını dikkatle 16. asra kadar izlemiştir. Tuna kuzeyindeki memleketlerin Macaristan hariç doğrudan doğruya ilhaki için hiç bir zaman şartlar tamamiyle uygun görülmemiştir, Macaristan'da başlangıçta bu sistem uygulanmış, fakat Habsburglar karşısında müdafaa ihtiyaçları, burasının *bir* beylerbeyilik haline getirilmesi neticesini vermiştir.

Türk nüfusunun kesif şekilde yerleşme bölgeleri de uçları takibetmiştir. Uçlara başlangıçta yan göçebe halk sevkediliyordu. Ahilerin ve dervişlerin zaviyeleri yahut uc gazi reislerinin çiftlikleri yeri! müslüman köylerin çekirdiğini teşkil etmekte

(*) I. Murad'ın Osmanlı payitahtım Edirne'ye naklettiği yanlış bir yoruma dayanır. Osmanlıların devlet merkezi 1402ye kadar Bursa idi.

idi. Bu ilk yerleşme safhasını devamlı tedricî bir yerleşme takibediyordu. 15. asır tahrir defterlerinden anladığımız göre, göçmen müslüman Türkler umumiyetle yeni köyler kuruyorlar, şehir ve kasabalarda ayrı mahalleler teşkil ediyorlardı. Müslüman-Hıristiyan karışık olarak gördüğümüz köy ve mahallelerde müslümanlar umumiyetle mühtedilerden mürekkepti. Timur istilası Balkanlar'a Anadolu'dan yeni büyük bir göç dalgası atmıştır. Timur'dan sonra devletin ağırlık merkezi Rumeli'ye intikal etmiştir, denebilir.

a. Balkanlar'da Osmanlı Yayılışının Siyasî ve İçtimaî Şartları:

O zaman Balkanlar birçok devletçikler ve feodal senyörlükler halinde parçalanmış durumda idi. Aralarındaki rekabet Osmanlı Devleti'ne bir yardımcı ve sonra hamî olarak nüfus ve hâkimiyetini yayma imkânı verdi. Aynı zamanda iki büyük devlet kuzeyde Macaristan batıda ve güneyde Venedik de siyasî parçalanmadan istifade ederek Balkanlar'da yayılma politikası güdüyordu. Onlar siyasî ve askerî hâkimiyetle beraber katofikliği temsil ediyorlar, bu sebepten hâkimiyetleri Balkanlar'da halk kitleleri tarafından benimsenmiyordu. Osmanlılar bu devletlere karşı Balkanlı bir devlet olarak karşı çıktılar ve başarı ile mücadele ettiler. Her Balkan devletinde Osmanlılar! kuvvette destekleyen bir *faction* vardı. Yüksek aristokrasi ve saray çevreleri ise, umumiyetle Batı Hıristiyan âleminden yardım bekliyordu. i 366'da Amadeo de Savoie'nın Haçlı seferi neticesinde Rumeli ile Anadolu arasında başlıca geçit teşkil eden Gelibolu Osmanlılar elinden çıktığı için (tekrar ancak 1376'da Osmanlı öldü) fütuhat bir müddet tavsadı. Boğazların Venedik kontrolü altında olması, Osmanlılar'ın Balkanlardaki durumunu ve siyasetini 1453'e kadar kuvvetle tesiri altında bulundurmıştır.

Balkanlar'da Osmanlı yayılışını kolaylaştıran asıl sebep buradaki içtimaî şartlardır.

Bizans'ın son devirlerinde merkezî otoritenin zayıflamasıyla mütenasip olarak vilâyetlerde büyük *pronoia* ve *kharistikion* sahiplerinin bir takım malt ve hukukî muafiyetlerle merkezi hükümet karşısında gittikçe daha bağımsız bir hale geldikleri, toprak üzerinde tasarruf haklarını kuvvetlendirdikleri, köylü üzerinde angarya ve aidatı arttırmaya çalıştıkları son araştırmaların ortaya koyduğu bir gerçektir. Bu gelişmeler Osmanlı fethini, mahalli senyörlükler yerine merkezî ve mutlak bir devlet otoritesinin yerleşmesi şeklinde tefsir ederken tamamiyle haklıdır. Osmanlılar, doğrudan doğruya ilhak safhasında, eski aristokrasiye ait toprakları Umar haline getirerek devletin toprak üzerindeki mülkiyetini ihya ediyorlar, her türlü mahallî feodal bağılılıkları bertaraf etmeğe çalışıyorlardı. Ziraat topraklarının devlet mülkiyeti altına konması, köylünün yalnız devletin raiyyeti haline gelmesi ancak kuvvetli bir merkezî otorite sayesinde mümkün oluyor, ve bu durum hakikî bir devrim teşkil ediyordu. Osmanlılar, yalnız senyörlerin değil, bir çok yerlerde manastırların arazisini de timara çevirdiler, yahut onların köylü üzerindeki angarya ve imtiyazlarını kaldırdılar. Her türlü gelir kaynağı veya imtiyaz ancak Padişah beratiyle devlet namına tasarruf olunabilirdi. Herşey Padişah adına çıkarılan kanunla önceden belli edilmiş ve bu kanunların tatbiki mahallî beylerden bağımsız bulunan kadıların eline verilmişti. Bu merkezîyetçi İdarenin bilhassa I. Bayezid devrinde üstün geldiği anlaşılmaktadır. Gazi ananesini temsil eden anonim kronikler, bu Padişahın devrini kul sistemi-

ni, malîye ve defter usullerini, merkef hazine ve hükümdar istibdadını getirdiği için kötülerler.

Arşiv kayıtlarından anlıyoruz ki, o mahallî aristokratlar yeine timarları geniş ölçüde kendi kullarına veriyordu.

1450'den önce Balkanlarda raiyyete, yani köylüye ait şartları biz eski defterlerden ve Fatih kanunnamesinden oldukça açık bir şekilde anlıyabiliyoruz (II. Mehmed'in ilk zamanlarında tedvin edilen bu kanun onun zamanında ilâve edilmiş pek az değişikliği ihtiva eder).

Osmanlı rejiminde halk başlıca İki büyük kısma ayrılırdı: Asken⁹ sınıf, yani padişah beratı ile bir deviet hizmeti yapan, istihsal ile uğraşmayan ve vergiden tama-miyte muaf r*an sınıf, 2. raiyyet (cemi reaya) yani istihsal ile uğraşan vergiye tâbi teba. Esas vergiler *raiyyet rûsumu* denilen ve menşe itibarıyla birtakım eski feodal hizmetler karşılığı alınan nakdî vergilerden (çift resmi, bennak, mücerred resimleri, Hristiyanlardan ispence) ve zaman zaman devletin yüklediği hizmetlerden (avarân divaniyye ve aşardan) mürekkeptir. Padişah bir takım devamlı hizmetler karşılığında (derbendcilik, madencilik vs. gibi) bir kısım reayayı bu vergilerden kısmen veya tamamen bir beratla affeder. Berat sahibi olan bu reaya, askerî ile raiyyet arasında *muaf ve müselleme reaya* adıyla ayrı bir yer alır. Bunlar aslında raiyyettir-ier ve devlet istediği zaman bu muafiyetleri kaldırarak onları tam raiyyet durumum getirebilir. Fakat aslında askerî olanlar, mazul ve mütekaît oldukları yani fiilen hizmet görmedikleri zaman da (şayet iktisadî kazanç hayatına atılmamışlarsa) raiyyet rûsumundan muafırlar. Askerî etrafa askerler, memurlar, saray halkı, ulema ve bütün bu zümrelerin akrabaları ve köleleri girer. Askeriye mensup kölelerin askerî sınıfa dahil olması ve en yüksek devlet hizmetlerine yükselebilmesi Osmanlılar'da kul sistemi denilen mühim müesseseyi vücut vermiştir. Devşirme usulüyle toplanan (devşirme'nin daha 1. Bayezit devrinde uygulandığını biliyoruz) Balkanlı köylü çocukları kul sistemine sokulmuş ve Osmanlı askerî sınıfı içinde büyük miktarda yer almıştır*. Müslüman Türk raiyyetin askerî sınıfa girebilmesi ancak gönüllü sıfatı ile uçlarda veya seferlerde hizmet ederek yararlık göstermesi ve Padişah beratı ile timar veya ulufe almasıyla mümkündür. Görülüyor ki, Osmanlılar'da sınıf statüsü, devlet içinde muayyen hizmet ve fonksiyonlara bağlı bir şeydir. Osmanlı devlet anlayışına göre, içtima? sulh ve sükûn, herkesin kendi sınıfı içinde tutulmasına bağlıdır. Raiyyet asker olduğu takdirde içtimaî muvazenenin bozulacağına inanılıyordu.

Aslî raiyyet vergisi sayılan çift resmi, Fatih Kanunnâmesinde yedi hizmet karşılığında alınan 22 akçadır (1431'de 1 Venedik altını 35 akça idi). Bu yedi hizmet, üç gün şans? hizmet karşılığı 3 akça, bir araba ot temini karşılığı 7 akça, yarım araba saman karşılığı 7 akça, bir araba odun karşılığı 3 akça, ve köylünün arabasıyla hizmet karşılığı 2 akçadır. Görülüyor ki, Osmanlılar evvelce köylünün senyöre borçlu olduğu hizmetleri basit nakdî bir vergi halinde toplamışlardır. Bizans'ın son zamanlarında para ekonomisinin geliştiği bölgelerde aynı gelişme tespit edilmiştir. Osmanlı rejimi Doğu-Batı ticaretini Bursa ve Balkanlar üzerine çekmek, zimmileri yani yerli unsurları aşağı gümrük hadlarıyla korumak ve yol emniyetini sağlamak suretiyle hiç şüphesiz bölgede para ekonomisinin gelişmesine yol açmış ve köylü için

(*) Geniş ölçüde tatbik edildiği devirlerde yılda 3000 devşirme oğlanı toplandığı hesap edilmiştir.

basit ve kolay bfr vergi rejimini getirebilmiştir. Eskiden mahallî angaryalar hafinde bu mükellefiyetler bir çok suistimallere yol açmakta idi. Balkanlar'ın bazı bölgelerinde Arnavutluk'ta vö Tuna nehri %oyundaki yerlerde bazı eski feodal âdetler, bid'at yani kanuna aykırı âdetler olarak Osmanlı devrinde de devam etmiştir. Fakat Osmanlı kanunlarına hâkim olan prensipler, askerî sınıfa tahsis edilen vergileri ve her çeşit hizmetleri kesin bir şekilde tayin ve tahdid etmek ve angaryaları kaldırmaktır. Halbuki Osmanlılar'dan önce köylünün senyör için angarya çalışması bazı bölgelerde haftada iki güne yükseliyordu. Osmanlılar'ın Balkanlar'da daha müte-kâmil bir vergi sistemi getirdiğine şüphe yoktur.

Osmanlılar yukarıda belirttiğimiz değişiklikler dışında umumiyetle Balkanlar'da *paroikoi* ve *meropsi* adı altında tanıdığımız köylü kitlesini raiyyet statüsü altında muhafaza etmişler, yerli müesseseleri Osmanlı idare prensiplerine göre tadil ederek umumiyetle ibka etmişlerdir. Bu devamlılığı sağlayan Osmanlı müessesesi tahrirdir. *Tahrir*, husus? bir komisyon vasıtasıyla bir sancağın gelir kaynaklarını ve bunların tahsiline erit adet ve usulleri defterlerde herkesin statüsü ve ödeyeceği vergiler uzun bir zaman için tespit etmektir. Bu defterlerde herkesin statüsü ve ödeyeceği vergiler uzun bir zaman için tespit ediliyordu. Tahrir usulünün I. Bayezid zamanında tatbik edildiğine dair kayıtlara malikiz. Osmanlılar sonraları her sancağın defteri başına orada carî nizamları gösteren birer *kanunnâme* koymuşlardır. 16. asırda Balkanlar'da bu kanunnameler birbirinden az farklıdır. Öyle görünüyor ki, daha 15. asır birinci yansında Osmanlı vergi esasları takarrür etmiş, muayyen bir *kanûn-i Osmânî* vücuda gelmiştir. Bu kanunda hakim bazı prensipleri yukarıda belirttik. Fakat hangi maddelerin Balkan yerli müesseselerinden ve kanunlarından hangilerinin Selçuk Devleti ananesinden geldiğini tespit için gerekli araştırmalar henüz yapılmamıştır. Çift resmî sisteminin dahi daha önce Anadolu'da teşekkül ettiği dü şünülebilir.

Osmanlı idaresi, daima raiyyetin hâmisi olduğunu, mahallî tahakkümlere karşı raiyyeti koruduğunu açıkça göstermek istemiştir. Vesikaların oldukça bollaştığı 15. asırda bunun açık ifadelerini bulmaktayız. Merkezî imparatorluk rejimini ihya eden Osmanlı idaresi, Balkanlar'da geniş köylü kitleleri için, milliyetçi veya marksist Balkanlı tarihçilerin tasvir ettikten gibi, korkunç bir baskı ve istismar rejimi olarak görülmemiş olmalıdır. Balkanlar'da Osmanlı yayılışının kolay ve süratli temposunu, senyörlerin köylüler tarafından Osmanlılar'a karşı tutulmamış olmasını ancak bu gerçeği kabul ederek açıklamak mümkündür. Buna Osmanlılar'ın yerli aristokrasiyi mümkün olduğu hallerde kendi askerî sınıfı içine aldığı ve Ortodoks metropolit ve piskoposlara timar tahsis ederek resmen devlet hizmetlileri arasında kabul ettiğini ve bir çok şehirlerin eski imtiyaz ve vergi muafiyetlerini ibka ettiğini eklemek gerektir.

b. Fatih Sultan Mehmed, İmparatorluğun Hakikî Kurucusu:

Fatih Mehmed, bildiğimiz esas karakterlerime, Osmanlı İmparatorluğumun hakikî kurucusudur. Başka deyimle Anadolu ve Rumeli'de merkezîyetçi mutlak imparatorluğu hakkıyla o kurmağa muvaffak olmuştur. Fatih, İstanbul fethiyle bir anda İslâm dünyasının en şanlı ve kudretli sultanı durumuna gelmekte ve ülkesinde ^on derece büyük bir nüfuz ve otorite kazanmış bulunmakta idi. O herşeyden evvel

bütün saltanatı boyunca İstanbul'u Balkanlar'ın ve Anadolu'nun gerçekten bir siyasi-dinî merkezi hafine sokmağa çalıştı. Bu maksatla her taraftan şehre Türk, Rum, Ermeni, Yahudi kolonileri getirip yerleştirdi. Rum, Ermeni patrikleriyle Yahudi Haham-başılığını İstanbul'da o tesis etti. İtalyanlar'a ticaret imtiyazı tanıdı. 1478 tarihli sayıma göre Gaiata'da 332 Avrupalı aile vardı. Şehrin bütün nüfusu 14. 803 aile idi (Gaiata'da 1521 aile); ve İstanbul'da 3667, Gaiata'da 260 dükkân vardı. O, Kayserlerin payitahtını almakla beraber, şahsında İslâm, Türk ve Bizans hükümdara ananelerini mezcederek klâsik Osmanlı Padişahı tipini yarattı. Balkanlar'da Macaristan ve Venedik'e müdahale fırsatı verebilecek bütün hükümetleri ve hanedanları ortadan kaldırarak, Yarımada'yı bir tek idare altında birleştirdi. 1463'de Çanakkale boğazında yaptırdığı kalelerle Boğazlarda tam hâkimiyet kurdu. Karadeniz'i bir Osmanlı götü haline getirme projesinde ona yalnız Boğdan mukavemet gösterdi***. İki kıtada bulunan Balkanlar ve Anadolu'yu birleştirerek dört asır dayanan imparatorluk çekirdeğini kurmuş oluyordu.

İçerde merkezîyetçi idaresini takviye için bir takım radikal tedbirler aldı: Yeniçerileri iki misline, 10 bine çıkardı, uc'ları daha sıkı merkezin, kontrolü altına soktu. Eski vakıf ve mülkleri revizyona tâbi tutarak, binası yıkık olan veya vaktiyle devletçe tasdik edilmeyip yalnız kadı tasdikiyle kalmış olan vakıflara ait ziraat topraklarını mirîye mal etti. bu suretle yirmibine yakın köy ve mezra'a doğrudan doğruya devlet tasarrufu altına geçti ve timar olarak dağıtıldı. Anadolu'da eski aristokrasi elinde bıraktığı mülk toprakları için ete eşkinci adıyla orduya asker gönderme mecburiyetini koydu. Devlet, ziraat topraklarının çıplak mülkiyet hakkını yalnız kendisine ait sayıyordu. Temlik ve vakfın dahi bu hakkı kaldırmadığı, ancak sınırladığı telakkisi bu devirde hakim görünmektedir. Zayıf idareler zamanında şahıslar temlik ve vakıf yoluyla devlet karşısında toprak üzerinde tasarruf haklarını ve sahalarını genişletmişlerdir. Bizans devrinde olduğu gibi Osmanlı devrinde de ziraat topraklarının tasarruf ve kontrolü devletle şahıslar arasında gizli açık bir mücadele mevzuu olmuştur. Osmanlılar vakıf ve mülkleri ilk defa I. Bayezid devrinde geniş ölçüde mirî hale getirdiler, ikinci islahatı Fatih yapmıştır. Devlet toprak üzerinde kontrolü 16. asırdan sonra kaybedecektir. Âyân devrinde bu nevi topraklar üzerinde şahısların kontroi ve tasarruf hakları son derece genişlemiştir. Tanzimat devrinden sonra yavaş yavaş bu topraklar üzerinde Batı'nın mülkiyet mefhumuna uygun bir mülkiyet yerleşecektir. Açıkça görülmektedir ki, mirî arazi rejimi timar sistemine sıkı sıkıya bağlıdır. Anadolu'da ve Rumeli'de 1475'de takriben 40 bin tımarlı sipahi tahmin olunuyordu. Fatih'in arazi islahatı neticesinde bilhassa dinî zümreler ve eski aristokrasi hoşnutsuzluk gösterdi. II. Bayezid tahta geçince vakıf ve mülkleri geri verdi ise de bu hareket çok genişlemedi ve devam etmedi. Fatih beş defa yeni akça (devletin resmî gümüş parası) bastırdı ve her defasında eski akçayı tedavülden men'etti. Bu suretle memleketteki gümüş servetin altıda biri hazineye mal edilmiş oluyordu. II. Bayezid'i tahta çıkaran yeniçeriler, ona bu usulden vazgeçmesini kabul ettirmişlerdir.

Fatih devrini anlatırken Bizans tesiri meselesine de temas etmek lâzımdır. Jorja ve başkaları bunu mübalağa etmişler, Köprülü'nün tenkitleri ise yanlış anlaşılmalıdır. Köprülü, Saray ve merkezî devlet müesseselerinde Bizans tesirini, Osmanlı-

lar'dan önceki İslâm devletlerinde aramanın daha doğru olduğunu göstermeye çalışmış, vergilerde ve bazı âdetlerde doğrudan doğruya tesirler olabileceğini kabul etmiştir. Bugün bu sahada bilgilerimiz genişlemiştir ve Osmanlılar'ın Balkanlar'da ve Bizans sahasında bir yayılış politikası olarak bir takım vergileri, bazı şehirlerin ve zümrelerin imtiyazlarını, eski idareci sınıfları, hülâsa halkın asırtardanberi alışık olduğu bir çok müesseseleri yerinde bıraktıklarını görmekteyiz.

Osmanlılar'ın ziraat ve ticaretin avantajlarına tamamiyle yabancı kaldıkları Türklerin yalnız asker veya göçebe oldukları gibi artık tekrarı abes kaçan en son yayınlarda tekrarlandığını hayrette müşahede etmekteyiz. Orhan'ın kurduğu Yaya ordusu Türk çiftçilerden mürekkepti. 300 şehir ve kalesi olan Orhan'ı Türkmen beyleri arasında en zengini olarak kaydeden İbn Battuta, bunun menşeiini söylemez. Fakat Bursa'nın erkenden Arabistan ve İran kervanlarının Batı'da vardıkları en ileri bir İslâm pazarı durumuna geldiğini, İstanbul ve Galata vasıtasıyla Akdeniz beynelmilel ticaretine faal bir şekilde iştirak ettiğini biliyoruz. Bursa bedestenini yaptıran ve Cenevizlilerde bir ticaret muahedesi yapan Orhan'dır. Bursa bilhassa İran ipek kervanları sayesinde gelişti. J. Schildtberger, 14. asır sonlarında Bursa'yı Yakın-Doğu'nun en büyük ipek sanayi merkezleri arasında sayar. Küçük Asya ve İran'ın antrepoları olan Balat, Ayasulug ve nihayet Foça'nın Osmanlı hakimiyeti altına girmesinden sonra İtalyan devletleriyle ticarî münasebetleri çok genişlemiştir. Hububat, şap, halı ve ipek İtalya ticareti için hayatî ehemmiyet taşımakta idi. Osmanlılar Venedik'lerin ve Cenevizlilerin tam gümrük muafiyetine son vermiş, fakat yüzde iki gibi düşük bir gümrük resmi koymuşlardır. Gümrük nisbeti Fatih tarafından galiba 1463'de Venedik'le harp başlayınca yüzde beşe çıkarılmıştır. Müslümanlar ve haraçguzarlar (yani Osmanlılar'a haraç veren bütün gayrimüslimler) için nisbet yüzde dördtü. Osmanlı politikası neticesinde yerli Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Raguzalılar ve Müslümanlar Levant ticaretinde her tarafta, İtalyanlar'ın yerini almışlardır. 15. asır Akkerman ve Kefe gümrük defterlerinin gösterdiği gibi Kuzey memleketleriyle ticaretin carikhgını muhafaza ettiğini görmekteyiz.'Güneyden kuzeye baharat, Batı Anadolu pamukluları, Bursa ipeklileri, şarap, kuru üzüm gitmekte, kuzeyden ktrfk, Eflak atı, yünlü kumaş, keten, demir eşya, cam ve havyar gelmekte idi. İstanbul, Balkan memleketleri mahsulleri için canlı bir pazar haline gelmişti. Hülâsa Osmar* idaresinde bölgeler arası ticaret yerfi unsurlar lehine bir entegrasyon ve gelişme göstermiştir..

c Osmanlılarda Hilâfet, İmparatorluğun Dünya Siyaseti:

II. Bayezid devrinde Osmanlı devleti ilk defa olarak açık denizlerde Venecik'e meydan okuyabilecek bir donanma sahibi olduğunu göstermiş ve Batı Anadolu'dan deniz gazileri **Batı** Akdeniz'de faaliyette bulunmağa başlamışlardır. I. Selim devletin cihanşümül bir politika güdebilmesi için gereken şartları tazarıamıştır.^©/ evvela Anadolu'da Kızılbaş Şîî kabileleri ve onları destekleyen Safevî han** ezerek Osmanlı Devleti'rrirçiftçi unsura dayanan merkezîyetçi karakterini takviye etmiştir. Doğu Anadolu, Suriye ve fcteyrt'n fethi imparatorluk arazisinin* ttr mteH büyütmüş, Osmanlı bütçesi üçte I* nlsbetinde bir artış göstermiştir, kılâm dünyasının en büyük devleti durumuna gelen Osmanlı İmparatorluğu daha 1517 tarihinden itibaren Kızıldeniz'de Portekizlilere karşı mücadeleye girişmiştir. I. Selim'den sonra hilâfet

siyaseti devletin iş ve dış politikasına hakim olmuştur. Selim'in hilafet müessesesi/* le münasebeti şimdiye kadar hakiki mahiyetiyle açıklanamamıştır. Osmanlı sultanları, Fatih devrinden itibaren en büyük Gaziler sıfatı ite kendilerini İslâm sultanları arasında Hulefa-i Raşidin'den beri en üstünü (afdal) saymaya başlamışlardır. Kanun? Süleyman'a cülusunda Mekke Şerifi'nin gönderdiği mektupta "sizler Efrenc'den (yani Avrupalılardan) ve emsalinden memleketler feth etmekle bize ve bütün İslâm sultanlarına üstün bulunuyorsunuz demekle idi. Osmanlı sultanlarının *hiilâfet-i kubtâya* sahib olmaları, bütün İslâm dünyasının Hıristiyan dünyasına karşı koruyucusu, islâm'ı ve şeriatı, Mekke ve Medine'yi ve hac yollarını himaye edebilecek fiilî kuvvet ve kudrete malik İslâm'ın en büyük sultanı manasında anlaşılıyordu. Onlar da bu kudretin kendilerine Allah tarafından verildiğini, *muayyad min inci'Allah* olduklarını düşünüyorlardı. Abbasi devri fukahasının klâsik Hilâfet anlayışı ancak inhitat devrinde 18. asırda siyasî maksatla kitaplardan çıkarılarak ihya olunmak istenmiştir.

16 asırda gaza fikrine dayanan hilâfet anlayışı devlet hayatında serî ve örfî ayrılığını, şeriat lehine zayıflatmış, Şeyhülislâmlar idarede ve kanunların tanziminde gittikçe daha büyük bir rol almağa başlamışlardır. Bu yeni temayülü Selimin Şeyhülislâmı Cemaleddin Efendi'de açıkça görüyoruz.

Avrupa'da İtalya harpleri esnasında Osmanlılar bir muvazene unsuru olarak hesaba katılmaya başlanmıştır. Kanunî devrinde ise Osmanlı Devleti Avrupa devletler sisteminin faal bir unsuru olarak ortaya çıkacaktır. 1532'de I. François Osmanlı İmparatorluğuna. Avrupa devletlerinin V. Kari karşısında varlığını garanti eden yeğâne kuvvet nazariyle baktığını .itiraf etmişti. Bu devirde Osmanlı İmparatorluğu hiç şüphesiz bir Anadolu - Balkanlar imparatorluğu durumundan bir dünya devleti durumuna yükseldi. O zamanki dünyada hiç bir mühim mesele yoktu ki, Osmanlı politikası ilgilenmesin ve ağırlığını hissettirmesin. Sumatra'dan Toulon'a, Mombasa'dan Astrahan'a kadar Osmanlı kuvvetleri dünyanın dört köşesinde faaliyette idiler. Süleyman bu dünya politikasını daima gaza fikrine dayandırmakta idi. Doğ'u'da islâm ülkelerini Portekizlilere ve Ruslar'a karşı himaye, Batı'da Hıristiyan dünyasına karşı gazayı İdame ettiğini iddia ediyordu. İran'la savaş Sünnî islâmiyetin idamesi ve rafizilerin ortadan kaldırılması gibi yine dinî esasa bağlanıyordu.

Bu cihanşümül politikanın ağır yükü Osmanlı Devleti'nin iç yapısında derin tesirler yapmıştır. Bu devre ait Osmanlı malzemesi bu değişiklikleri oldukça yakından takibe imkân vermektedir. TÖrkiye'de ve Balkan memleketlerinde son zamanlarda bu çalışmalar hayli ilerlemiş bulunmaktadır. Ancak bu muazzam malzemenin hakikiye değerlendirilmesi geniş bir teşkilât halinde sistematik bir çalışmaya bağlıdır. Bugün Osmanlı devlet kalemlerini daha iyi bilmediğimiz itiraf olunmalıdır. Yapılacak ilk iş kanaatimce L. Fekete'nin başladığı diplomatica çatışmalarına hız vermektir. Diğer taraftan genişliğine rağmen bu malzemenin büyük boşlukları ve noksanları bulunduğu unutulmamalıdır. Aşağıda nüfus ve gelir hakkında ü. L. Barkan'ın giriştiği araştırmaların meydana çıkardığı bazı neticeleri nakledeceğiz. 1520-% yıllarına ait tahrir defterlerine göre nüfus: Küçük Asya'da (Anadolu, Karaman, Zulkadriyye, Diyarbekir ve Rum vilâyetleri) 1.032.425 hane, Rumeli'de (Tuna ve Sava ırmakları güneyindeki bölge) 1.111.799 hane (aile) dir. Dinî bakımdan Ru-

meli'deki nüfusun 832.707'si Hıristiyan, 194.958*? yani yüzde 18'i Müslümandır. 1488-1491 yıllarına ait cizye defterlerinden islâmlaşmaların bütün bölgede yılda 100 veya 300'ü geçmediği anlaşılmaktadır. Bosna'da dahi islâmlaşma başlangıçta şehirlerde ve etrafında başladı ve yavaş yavaş fakat devamlı şekilde gelişti. 1489'da Bosna'da 25 bin Hıristiyan aileye karşı takriben 4500 Müslüman aile vardı. Türkçe konuşmayan Müslüman kitleleri müstesna Balkanlar'daki Müslümanların büyük çoğunluğunun Anadolu'dan giden Türkiyer'in torunları oldukları kesinlikle söylenebilir. Türk göçleri ilk istila sırasında, 14. asırda çok kesif olmuştur. Bu sebepten Serez-Niğboiu hattının doğusundaki sahada Türkler 16. asır defterine göre çoğunluktadır. Bunun yanında uc bölgelerinde ve istilâ yollarındaki şehir ve kasabalarda kesif Türk toplulukları göze çarpar. Osmanlılar fetihlerini emniyet altına almak için lüzumlu görülenler müstesna kalelerin ekserisini yıktıkları gibi o bölgeye Anadolu'dan süngün usulüyle halk, bilhassa göçebe halk sürüp yerleştirirdi. 1520-1535 tahrir defterlerine göre Rumeli'de Müslüman nüfusun 37.435 hanesi (aile) Yürük yani göçebe ve 12.105'i Müsellem (askerî hizmetle mükellef Türk çiftçileri) idi. Eski Osmanlı uc şehirlerinde Serez, Larissa (Yenişehir), Üsküp (Skoplje) ve Saray Bosna'da Müslümanlar ekseriyette olup bunların da çoğunluğu esnaf, zanaatkar ve tüccarlardan mürekkepti. Müslüman Türkiyer'in Balkanlar'da askerî bir hakim sınıf olarak varlıklarını devam ettirdikleri iddiasını, Osmanlı arşiv vesikalarıyla temasta bulunan hiç bir ciddî tarihçi tasdik edemez. Müslümanların çoğunluğu çiftçi olup Hıristiyan çiftçiler gibi devlet karşısında reaya sayılmışlardır. Buna karşılık askerî sıfatını haiz olup bir takım imtiyazları bulunan geniş Hıristiyan grupları vardı (mesalâ mezkûr tarihte 82.692 Eflâk ve Martolos). Müslüman çiftçiler Balkanlar'da bir takım yeni ziraat nebatları ve usulleri ve sanatkarlar bir takım yeni sanatlar getirmişlerdir, İstanbul, Bursa ve Edirne istisna edilirse şehirler az nüfusludur<*>. Bizans'ın son zamanlarında ancak 30-40 bin nüfusu olan İstanbul, Fatih'in büyük gayretleri neticesinde 1478'de yapılan bir sayıma göre 14.803 (8951 'i Müslüman) hane ile Balkanlar'm ve Anadolu'nun en büyük şehri durumuna geldi. 16. asır başlarında şehrin nüfusu 80 bin aileye yükselecektir. 17. asır sonlarına doğru İstanbul yarım milyonu aşan nüfusuyla Avrupa ve Ortadoğu'nun en büyük şehri oldu. O zamanlarda İstanbul salhanelerinde yılda 4 milyon koyun, 3 milyon kuzu ve 200 bin öküz boğazlandığı ve fırınlara günde 500 ton kadar buğday verildiği hesaplanmıştır. Bu erzakın mühim bir kısmını Rumeli sağlardı. Dobruca kıyı, deniz yoluyla hububat naklindeki kolaylık dolayısıyla İstanbul'un buğday anbarı haline gelmiş ve yüzlerce yeni köy bu sayede kurulmuştur. Bütün Türk şehirleri gibi İstanbul'da, sultanların ve paşaların kurdukları zengin vakıf tesisleri ile yehiden imar edilmiştir.

1520-1580 yılları arasında bütün Akdeniz sahasında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da yüzde kırk. bir nüfus artışı tespit olunmaktadır. Balkanlar'ın uzun bir devre işin hiç bir istila görmediği ve büyük iç kargaşalıklara sahne olmadığı gözönüne alınırsa bu artış normaldir. 1490-1528 yılları arasında Balkanlar'a cizye tahsilatında üçte bir artış tespit olunmaktadır ki, bu da daha ziyade ehemmiyetli bir nüfus artışı Be açıklanabilir.

(*yÖmailiyette 2000 hane altında İdiler. Rumeli'de en büyük şehirlerden Selanik 4803, Atina 2297, Niğ-bolu 1343, Serez 1093 hane MI.

Prpf. Barkan'ın hesaplarına göre: 1527-28 yılında 538 milyon akçayı bulan devlet gelirleri başlıca şu yerlere sarfolunmuştur:

3^Z. "S?., ««yo"Akça :^^£:

Padişahın şahsî harcamalarına	3.5
"Umarlara	166 (Rumeli'de 17288 Wşi, Küçük Asya vilâyetlerinde: 16.468 kişi)
Kapıkulu askerî (yeniçeri ve süvarilerle diğer birlikler) ve Saray hizmetlileri	66 (Hepsi 27049 kişi)
Kale mustahfizlan ve donanma askerîne	4ff^ (Hepsi 23017 kişi)

Görülüyor ki, devlet gelirlerinin yansı asker maaşlarına (timar ve ulufe olarak) gitmektedir. Katan paranın mühim bir kısmı da yine asker ve saray masraflarına tahsis olunmakta, bundan kalanı bina ve kale inşa ve tamirlerine, donanma masraflarına, diğer devlet hizmetlilerinin maaşlarına ve çeşitli bağışlara harcanmaktadır. 1527/1528 malî yılında gelirden 70 milyon akça artmıştır. Artan para yedek ak* . ça olarak hazinelerde saklanırdı.

' Rumeli'mi {Tuna ve Sava güneyindeki bölgeler) bütün geliri 198 milyon akça (takriben üç buçuk milyon altın)'dır. Bu miktara bütün has ve tımarlarla vakıf ve emlak geitren dahildir. Bu miktar bütün İmparatorluk varidatının takriben yüzde 37'sidir. Rumeli ge&rinin yüzde 48'i padişah haşlan olarak doğrudan doğruya >r>r-ke devlet hazinesine girmekte idi. Yüzde 46'sı tımarlara tahsis olunmuştu. Merkezi hazineye Rumeli'den gelen varidatın yüzde 46'sı padişah mukataalandan (yâni başlıca has olarak ayrılmış bölgelerdeki çiftçilerden toplanan çeşitli vergilerle şehirlerde alınan ticaret resimlerinden, gümrük ve madenler gelirinden), yüzde 42,3'ü yalnız gayrimüslimlere yüklenen cizyeden gelmekte idi.

Rumeli'de gelirin takriben yüzde âtisi emlak ve evkafa tahsis olunmuştur. Bu masrafların büyük kısmı, cami, mescid, medrese, mektep, köprü, han, hamam, çeşme, zaviye, imaret, hastahane inşaa ve idamesi masraflarına harcanır, böylece bugün modem devletin yüklendiği bu gibi kamu hizmetleri vakıf yoluyla yerine getirilmiş olurdu. Bu sistem Rumeli'de Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda da başlıca rolü oynamıştır. 1547-48 malî yılı hesapları bu bölgenin gelirlerinden bu yirmi sene içinde esash bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır. Bununla beraber tahrir defterlerinde gördüğümüz ifrazat, yani yeni bulunan vergi kaynakları yalnız gizli kalmış olanların meydana çıkmasıyla izah edilemez. Yeni toprakların ziraate açıldığını kayıtlardan anlamaktayız. 1584 yılına kadar altının 55-60 akça olarak müstakar durumu umumiyetle iktisadî hayatta da bir istikrarın ve muvazenenin işareti olarak telâkki edilebilir. İktisadî bakımdan bu devirde en mühim gelişme, Batı merkantilist devletlerine kapitülasyonlarla imparatorluğun her tarafında serbest ticaret müsaadesinin bağışlanmasıdır. Merkantilist düşünceye yabancı kafan

Osmanlı devlet adamları başlıca memlekette mal bolluğunu sağlama ve ticari muamelâttan gelen devlet gelirlerinin azalmamasına dikkat ederlerdi. Kapitülasyonlar ihtiyaç duyulan bazı mühim maddelerin (yünlü kumaş, kalay, çelik, lüks eşya) temini ve hazineye ait gümrük gelirinin artırılması bakımından kaygısızca verilmiştir. Mal ithaline bir tahdid konmadığı halde iç pazarda kıtlık doğurması veya düşmanın işine yarar düşüncesiyle bir takım malların (pamuk, demir, kurşun, hububat, eteri, balmumu) ihracı zaman zaman yasak edilmiştir. Osmanlılar için bilhassa Batı'dan gümüş ithali büyük ehemmiyeti haizdi. Altın ve gümüşün girmesini teşvik için, gümrük almazlar, çıkışını men'ederlerdi. Gümüş, daha pahalı olan İran'a kaçmakta idi. Kapitülasyonlar Avrupa devletlerine daha ziyade siyasî maksatlarla verilmiştir. 1535 de Fransa, 1581'de ingiltere ve 1609 'da Hollanda'ya kapitülasyon bu memleketleri Habsburglar'a karşı tutmak ve teşvik etmek düşüncesiyle verilmiştir. Bu devletler için gümrük nisbeti yüzde üç olarak yerleşecektir. Müsait şartlarla Levant pazarlarının açılması Fransa ve ingiltere'de kapitalizmin gelişmesinde başlangıçta diğer dünya pazarlarından daha mühim bir rol oynamıştır.

Diğer taraftan Avrupalılardan Hindistan'la okyanuslar üzerindin bir ticaret yolu kurlmaları zannedildiği gibi 16. asırda Osmanlı ülkeleri için henüz yıkıcı tesirlerini göstermiş değildir. Osmanlılar Hint okyanusunda Portekizlilere karşı şuurlu bir mücadelede girişmişlerdi.

Iran ipek ticareti Osmanlı Devleti'nin başlıca servet kaynaklarından biri olmakta devam etti. 1500 tarihlerinde Bursa'da bin kadar ipekli tezgâhı faaliyette idi.

i. Abbas Iran ipeğinin de Hint okyanusu veya Moskova üzerinden Batı'ya ihracını sağlamak için gayret gösterdiyse de ölümünden sonra bu teşebbüsten vazgeçti. Osmanlılar da altın, gümüş ve bakırın İran'a ihracını yasak ederek karşı tedbir alıyorlardı.

Osmanlı kültürü Fatih devrinde gelişme safhasında idi. Yabancı kültürler takdir ediliyor, şuurlu kültür iktibasları yapılabiliyor, dışardan âlim ve sanatkâr celbine hâretille çalışılıyordu. Kanunî Süleyman devri Osmanlı kültürünün klâsikleştiği bir devirdir. Osmanlı kültürü o zaman en büyük ustalarını vererek ideal şekillerine kavuşmuş bir kültür şuuruyla dış iktibaslara kapanmış ve kendi klâsik şekilleri içinde kalıplaşmıştır. Keza bu devirde devletin nâirî arazi, timar ve kul sistemine dayanan sosyal-siyasî yapısı kemiyet ve keyfiyet bakımından inkişafının en yüksek derecesine ulaşmıştır. Mutlak bir otoritenin sahibi sayılan padişah, bütün siyasî-sosyal nizamın kaynağı ve dayanağı sayılıyordu. Pâdişâh iradeleri şeklinde çıkan örfî kanun ve nizamlar Kanunî devrinde ideal şekillerine de erişmiş kabul ediliyordu. 16. asırda kemalini bulan bu ilk devir Osmanlı devlet yapısı, bfr askerî devlet olarak tarif edilmektedir. Gaza prensipinin rolü göz önünde tutulursa bu görüş kısmen doğrudur. Daha önceki İslâm devletlerinden farklı olarak Osmanlılar'da sivil idare ile halta kaza vazifesiyle askeri yetkilerin aynı şahıslar elinde toplanmış olması da hatırlanabilir. Daha 15. asırda Bursa gibi bir ticaret ve sanayi merkezinde dahi en yüksek servetlere sahip yüksek tabakayı askeri sınıf mensupları teşkil etmekte idi. Nihayet uc teşkilâtının devlet içinde rolü ve daima yeni topraklar fethini bir zaruret haline getiren timar sistemi gözönünde tutulmalıdır. Bunlar doğru olmakla beraber çeşitli tesirlerden yoğrulmuş bir Osmanlı kültürünün varlığı ve onun Osmanlı idare

sinin yerleştiği memleketlerde derin sosyai-kültürel tesirler yapmış bulunduğunu , onun bu yerlerde bir yeni nizamı temsil ettiğî inkâr edilemez. Osmanlı tesirlerinin bilhassa Balkanlarda içtimai ve kültürel çekici kuvveti, prestiji vardı. Bir gayrimüslim için en arzu edilir şeylerden biri giyimini ve yaşayışını Müslüman Osmanlı'ya benzetebilmektir. O zaman kimse rönesansın Batılı milletlere getireceği Kudret, servet ve prestiji hayalinden geçiremezdi. Şark Hıristiyan kültürünün, bağımsız yaşadığı memleketlerde dahi rönesansı takip edemediği ortada dan bir hakikattir. Bugün mili? tarihçilerin bütün gerilikleri Osmanlı rejimiyle izaha kalkışmaları kolay kestirme fakat çok defa yanıltıcı bir İzah tarzıdır.

Tipik Osmanlı kültürünün geliştirildiği merkez saraydı. Muhtelif sanat kolları, Hassa yani Padişah'a mensup mimarlar, çiniciler, nakkaşlar, şarkıcılar (mutriban), şairler, kuyumcular, müzik aletleri kullananlar, hah yapanlar, kemha dokuyanlar halinde teşkilâtlandırılmış olup başları en iyi üstadlar arasından seçilmiş idiler. Bunlar saray için en nefis eserleri yapmağa çalışırlar, eserleri saray dışındakiler için örnek olurdu. Saray mekteplerinde iç oğlanlarına çeşitli sanatlar öğretilir, Osmanlı terbiyesi verilir, sonra onlardan birçoğu vali olarak gittikleri villâyetlerde kendi saraylarını kurarlar ve bu kültürü çevrelerine yayarlardı. 9

Osmanlı hukukunun yaratılmasında, idarî kararlarda ve devlet idaresinde hakim prensiplerin tespit ve takibinde en büyük rolü divan-ı hümayun bürolarındaki küt-tab oynamakta idi. Bu bürokrasi İslâmiyetin yayılmasından önceki devirlere çıkan Yakın-Doğu'nun kadim idare ananelerini sadakatle devam ettiren ve bir korporasyon halinde teşkilâtlanmış bulunan bir zümre idi. Bürokratlar, sanatın inceliklerini çirak, kalfa ve usta sistemine göre öğrenirlerdi. Onlar medrese ve camilerde Islâ-trû ilimleri öğrenmekle beraber ulema dışında sırf hikmet-ı hükümet düşüncesiyle hareket eden bağımsız bir zümre teşkil ederlerdi. Devlet büroları, hepti vezirazama bağlı olmakla beraber, siyasî ve idarî işlere bakan ve doğrudan doğruya vezirazam emrinde bulunan divan kâtipleri ile doğrudan doğruya maliye başındaki defterdara tâbi maliye kâtipleri idarenin iki esas kolunu teşkil etmekte idiler. Kanunî devrinde Divan kâtipleri 11, defterdara tâbi kâtipler 39 kişi idin Tabîî bunun dışında gümrük, maden, vakıf vb. hizmetlerde emin sıfatı altında çalışan bürokratları ve onların hizmetindeki kâtipleri, kadılar ve onların emrindeki kâtipleri başka bir kategori hafinde Osmanlı bürokrasisi içinde saymak gerekir. Osmanlı devlet idaresini yakından anlamak için bu bürokratların yetişme tarzları ve faaliyetleri, defter ve muhasebe usulleri üzerinde geniş tetkiklere ihtiyaç vardır.

16. asır sonlarında 17. asır başlarında büyük buhranı hazırlayan mühim gelişmeler olarak nüfus artışı, askerî tekniğin ve gümüş bolluğunun Osmanlı kâsik askerî ve mail nizamı üzerindeki tesirleri ve malî buhran sıralanabilir.

Daha 16. asır ortalarında bilhassa Şehzade Mustafa ve şehzade Bayezid vakalarında Anadolu'da şiddetli bir kaynaşma başlamıştı. Askerî sınıfa geçme emeliyle rakip şehzadeler hizmetine giren binlerce başıboş Anadolu delikanlıları, yevmlüler, levendler ve timarı az veya timarsız sipahiler bu kaynaşmanın âmilleri olarak ortaya çıkmışlardı. Onun yanında iimiyye mesleğinin imtiyazlarından istifade etmek emelinde olan fakat soygunculuk ve hatta eşkiyalığa başlayan binlerce Anadolu deli-

(*) Bu sonuncusunun ayrıca 23 şakirdi vardı.

kanlısı softa adı altında medreselerin çatısı altında toplanmıştı. Eskiden Anadolu'nun fazla nüfusu için Balkanlar bir taşma sahası ve uçlar askerî hizmete girmek isteyenlerin kendini göstermek üzere gönüllü, garip yiğit sıfatıyla gittikleri bir ar meydanı teşkil etmekte idi. 16. asır ikinci yarısında aynı zamanda hem Avrupa'da yayılma durakladı, uc akıncı teşkilâtı çöktü, hem yukarıda söylediğimiz gibi büyük nüfus artışı sebebiyle çorak orta Anadolu yaylasında nüfus tazyiki arttı. Bu nüfus tazyikinin hakikî ölçüleri: iyi incelenmemiştir. Fakat birçok belirtiler bu faraziyei teyit etmektedir. Kıbrıs fethinden sonra 2 Eylül 1572 tarihli bir fermanla, Anadolu, Karaman, Rum, Zulkadriyye (Dulkadır) vilâyetlerinden arazi sıkıntısı çeken, vergi tahrir defterlerine yazılmamış olan, bulunduğu yerden kaçarak başka taraflarda yerleşen veya ırgatlık yapan ve toprak davalan bir neticeye vardiirilememiş olanlarla şehirlerde ve köylerde işsiz güçsüz dolaşanların Kıbrıs'a gönderilmeleri emredilmiştir. Bu suretle yalnız Teke bölgesinden gidecekler 5720 hane olarak tespit edilmiştir. Kendi isteğiyle gidenler, göçmenlerin üçte birine yaklaşmıştır. Calepio'yaP göre bu suretle Anadolu'dan 20 bin göçmen gelip yerleşmiştir. Bunun yanında 1571'de Ada'da 1500 yeniçeri ve 3000 sipahi muhafaza hizmetinde bırakılmıştı. 1578'den sonra İran harpleri rçaya aslından olan binlerce Anadolu delikanlısının askerî kadrolara girmesini sağlamıştır. Böylece 16. asır sonlarında iran ve Avusturya harplerinin, Anadolu'da tazyikin» türlü şekillerde gösteren bir nüfus artışının bir neticesi olduğu da İddia edilebilir. Binlerce raiyyet Kafkasya'daki geniş fütuhât bölgelerinde timar sahibi ve kale mustahfızı gönüllü olarak bir kapı bulmuş oluyorlardı. Fakat bu suretle, Koçi Bey'in ve ondan öne» Kitâb-i Mustatâb'ın şiddetle şikâyet ettiği gibi, klasik Osmanlı nizamının temel prensibi olan reaya ve askerî ayrılığı prensibi, siyasî askerî otoritenin yalnız ve yalnız Padişah kullarına verilmesi prensibi çiğnenmiş oluyordu. Buhranın sebepleri üzerinde çağdaş Osmanlı düşünürleri ayrıca şu noktalar üzerinde dururlar: Padişah'ın mutlak vekili sayılan vezirazama tâbi Divan-i Hümayun ve küttab'ın bağımsızlığı bu devirde ciddî surette ihlal edilmiştir. Bunun başlangıcını, II. Şefimin tahta çıkmasıyla payitahta gelen yeni grubun vezirazam Sokullu'ya karşı mücadelesinde görmekteyiz. Saray nedimleri, kapıkulu zorbaları ve ulema, idarenin devlet menfaatini ve yerleşmiş nizamları herşeyin üstünde tutan ananevî bağımsızlığını çiğnemişlerdir. Böylece de imparatorluk idaresinin klasik kanun ve nizamları bozulmağa, ihlâl edilmeğe başladı. Bunun en mühim nicelerinden biri, mirî toprakların tekrar geniş ölçüde mülk ve vâkıflar halinde devlet kontrolünden kaçması şeklinde kendini göstermiştir. Şunu da ilâve edelim ki, ulemânın örfî kanunlar ve idare sahasına müdahale teşebbüsleri bu devirde arttı. Kanunî devrinde Şeyhülislâm Ebu'ssuud Efendi örfî kanunları ve idarî tasarrufları sertleştirmeye çalıştı ve ondan sonra eskiden yalnız örfî kanun mevzuu olan meseleler gittikçe daha ziyade istiftata mevzuu olmağa başladı.

16. asır sonundaki buhran devrinin neticesinde I. Ahmed devrinde tedvin edilen kanun, daha ziyade fetvalarla dolu bir mecmua halini almıştır (Fatih ve Kanunî kanunnâmelerinde bir tek fetvaya rastlanmaz). Bu şeriatçılık siyaseti, idarenin yeni vaziyetler karşısında serbest faaliyetini köstekledi ve sünnî taassubu kuvvetlendirdi. Yeniçerilerin ayaklanmaları ve haremle İşbirliği halinde hükümet otoritesinde tahakküme başlamaları ise bilhassa malî kargaşalıkla ilgilidir.

(*) Excerpta Cypria'da.

Böylece çağdaş Osmanlı düşünürleri esas itibarıyla inhitatın esas sebebini Kanuni devrinde kemalini bulmuş olan klasik Osmanlı müesseselerinin bozulmasına irca ederler. Bu görüşlerde şüphesiz büyük bir hakikat payı vardır ve moderntarihçiler de ekseriyette bu görüşleri takib etmektedirler. Fakat bdOemanü düşünürleri tabiatıyla ekseriyete hakiki sebepleri görmekten ve değişikliklerin gerçek manasını tayinden uzaktırlar. Yukarıda tesir ve neticelerini açık bfc şekilde belirterek tespiti güç olan nüfus artışı temas ettik. Aşağıda birbirine sıkı sıkıya bağlı olarak askeri ve malî değişiklikleri ele alacağız.

1578'de başlayıp fasılalarla 1639'a kadar sürmüş olan Irart harpleri Osmanlı in hitatının başlıca sebeplerinden Wı olarak dikkatle incelenmelidir. 1578-90 yılların

da Azerbaycan ve Şirvanta istilâ ve işgali yalnız Osmanlı asker? nizamları için değil Osmanlı maliyesi için ete yfıcı bir mahiyet almıştır. Oradaki işgal kuvvetlerini devamlı şekilde Anadolu'dan beslemek icap etmiş». 1603'de ise İranlılar bu kuvvetleri Anadolu üzerine atmışlarda'.^{^^}

1593-1603» Avusturya harplerinde timarlı sipahi yerne^Jüfşnkt piyade külteni ması mecburiyeti yüzünden, Yeröçerierfcj miktarı öyadesiyle artırıldığı gibi (1527 de 788 kişi, lotada 37.627 kişi) Anadolu'da ücretle pek çok tüfenkli sekban askeri yazıldı. Sekban askerine ihtiyaç kalmadığı zamanlarda ücretsiz kalan bu eli tüfenkli gruplar Anadolu'da halkı haraca kesmeğe ve taarruzlara başladılar, umarları yetmeyen veya elinden alınan sipahiler onlara katıldı. İşte Anadolu'yu kasıp kavuran CeiâR eşkiya grupları bu surette ortaya çıktı. Bunlar halkı .yedinden kaçırdılar, Anadolu'yu baştan başa harab ettiler. Bu hal, İranMar 4wşi (taarruza geçtiği zaman 1603-1610 arasında, devleti mefluç bir hale soktu. Rumeli bu derecede geniş Öcüde olmamakla beraber bilhassa Makedonya bölgesi, üş kuzey Bulgaristan kargaşaükiardan masun kalmadı. Bununla beraber Anadolu'daki İşfğışalıklar yüzünden buradan bir kısım hafta Rumeli'ye kaçıp sığındığmv^ruz. 17. asırdaki harp devrelerinde bilhassa 1683-1699da bu durum geri gelecekti\ ZiraOsp^nlı ordusu art* çeşitli ad alan bu tüfenkli sekban askerinden vazgeçemezdi. Ücretli sekban askeri ve yeniçeri için merkep hazine gelir kaynaklarını arttırmak Suretinde idi. Diğer taraftan 1571'den sonra devlet Akdeniz'de İspanya'ya karşı kuvvetli bir donanmayı daima hazır bulundurmak mecburiyetinde idi. Bir kadırgarufi idame masrafı 6000 altun duka hesaplanmıştır. 200 kadırgalık Osmanlı donanması 4\$n yılda 1 milyon 200 bin aitun duka lâzımdı.

Osmanü devleti merkezi haanenin gelir kaynaklarını arttırmak jçta doğrudan doğruya hazine için toplanan vergileri avarız-ı eövaniyye ve cizyeyi arttırdı. Eskiden bilhassa harp zamanlarında toplanan avarız-ı chvaniyye her sene toplanan munto-zam nakdi bir vergi haline geldi. Miktarı da mütemadiyen artırıldı (Şahıs başına 1582'de 40; 1600'de 240 akça; 1681de 535 Akça). Cizye 1574de 40 şkça iken 1582'de 70; 1596'da 150; 1630'da; 240 1691de 280 akçaya çıkarıldı. 1596 tarihli adâletnâme suistimalfer yüzünden 150 akçalık cizyenin 500 veya 600 akçaya kadar çıkögınt kaydetmekte*. Ancak tağışişler ve gümüş para enflasyonu neticesinde akçanın kıymeti de düşmüş olduğundan bu yükselmelerin hakikî nisbetlerini bulmak için a8m özerinden hesaplamak gerekli A Merketf hazinenin yıllık geliri al-ısn hesabı üzerinden şöyle b'ır gelişme

gösterdi:

01 altun 1527'de 57 akça, 1683'de 60 akça, 1584de 120 akça'Cbrr.

Yıl	Milyon Altun
1527	5
1567	5,8
1597	2,5
1648	3
1(93	4,2
1661	5

1590 yılından sonra hazine daima büyük açıklar vermeğe başladı. 8u devirde avarız ve cizyenin artması ve bu vergilerin toplanması sırasında yapılan suistimaler yüzünden reaya arasında hoşnutsuzluk artmıştı.

Osmanlı maliyesini altüst eden bir hâdise de gümüş para depreciation'udur. 1580'lerden itibaren Avrupa'dan ucuz gümüşün akın etmesi bu depreciation'un başlıca sebebidir. Avrupalılar yalnız Halep darphanesine yılda 800 bin dirhem (takriben 2565 kilo) gümüş getirmekte idiler. Avrupa gümüş sikkelerinin ve kalp paranın Osmanlı piyasalarını istilâsı bu durumun bir neticesidir. Bu durum vergilerin ayarlanmak suretiyle yükseltilmesini intaç ettiği gibi timar rejiminde de derin akisler yapmıştır, umarlara dahil bulunan resimler arttırılmadığı için sipahilerin sabit kalan timar miktarı hakikatte azalmaya maruz kalmış, bunun üzerine sipahiler ve diğer sahipleri bir takım bidatlar çıkararak reayadan türlü adlar altında aidat toplamağa bu surette zararlarını telafiye çalışmışlardır. Bu devirde payitahtta sık sık görülen yeniçeri ayaklanmaları da akçadaki kararsızlıkla doğrudan doğruya münasebettardır.

Bu şiddetli sarsıntılar neticesinde 17. asırda artık Osmanlı devleti 16. asırdaki değildir* Böylece Osmanlı tarihinin birinci büyük devresi kapanmış olmaktadır. Artık ortaçağ şartlarından doğmuş olan timar rejimi inhüâl etmiş, yerine ateşli silâhlarla mücehhez bir ücreffi ordu ve daha ziyade nakdi vergilere dayanan merkezî bir hazine kaim omuş&ff. Osmanlı akçesi yerine Batı Avrupa paralan ve onun merkantliet «istemine tâbi bir ekonomi gelmiştir. Osmanlı devleti U23un masraflı harplerin Ve Anadolu'daki yıkıcı kargaşalıkiann yükü altında ezilmiş ve kaynaklarını tüketmiş, yeni şartlara elverişR bir şekilde intibak edebilmek için gereken maddî ve manevî unsurlardan mahrum olduğu için bünyesinde gerçek Wr İnkılâp yapamamış, fakat inhitat etmiş bir ortaçağ imparatorluğu halinde hayatına devam etmiştir. Bu durum, 18.aeırda hakiki bir feodalleşme ile neticelenecekir: p

Yeni devrin en bariz Özelliklerinden biri merkatf otoritenin eyaletlerde zayrflamış olmasının bir neticesi olarak idarenin bu duruma intibak etme® ve decentraJisatj-on'un genişlemesidir. Anadolu'da Calftliler'e karşı gönderilen valiler ve adamları ve kapıkulu mensuplarının, âdet adı altında çeşitli bahanelerle reayadan topladıkları paralar, keyfî resimler ve istedikleri hizmetler (tekâlim şakka) tahammül edilmez bir yük telini aldılar Onların zorbalığı karşısında hükümet mahallî hakin *Hâhlanj karşı koymaetna dahi müsaade etmek zorunda kafeh. 1604de serdar Mehmed Paşa zorbaları te'dip için âyân-i vilâyetten serdarlar tayin etti ve onlar marifetiyle köylerde yiğit-başılar emrinde halkın teşkilâtlanmasını istedi. Bu vesika âyânı şöyle tarif etmekte idi: Vilâyetten yarar ve nâmdar ve müstakim ve mütemevvil (mal sahi-

bi) ve halk arasında sözü ve kelimatı dnlennör kiimesneler". 17. asırda Evliya Çelebi Rumeli şehirlerinde ayanı üç kategorî halinde takdim etmektedir: Şehrin nüfuzlu zengin tüccarları, Heri gelen ulema ve kapıkuiu garnizonlarının ağaları. İslimye'de "ekser âyân-i vilâyetin ticareti* tüfenk, kebe ve renkli velenseler işlemekti. Halk arasında ileri gelen nüfuzlu kimseler Yaktın-Doğu devimlerinde Orta-çağlardan beri halk ile hükümet arasında aracı sayılmışlardır. Anadolu Selçuklular n'nda vergi yazılmasında ve tevziinde âyân denilen nüfuzlu kimseler rol oynamakta idiler. Bu devirde Anadolu'da âyânın büyük bir kısmını korporasyonların başı olan ahîler teşkil etmekte idi. Osmanlı devrinde şehirlerde ilk zamanlardan itibaren merkezî hükümet âyân ve eşrafı daima halkla hükümet arasında aracı bir zümre olarak kabul etmiştir. Yalnız müslümanlar arasında değil, Hıristiyanlar arasında da *TBnc^ñ* nüfuzlu kimseler veya papazlar mahallî cemaatin hükümet karşısında mümessili sayılmışlardır. İşte bu zümre 16. asırdan sonra yeni şartlar altında eyaletlerde gittikçe büyük bir ehemmiyet kazanmış, devlet reayayı ve her türlü vergi kaynaklarını korumak kaygısıyla bunlara asayiş, vergi tahsili, hatta asker toplama işlerinde geniş selâhiyetler tanımağa başlamış ve nihayet 18. asırda mahallî idare tamamıyla bunların eline geçmiştir. O zaman her kazada halkın seçtiği ve mahallî hükümet otoritesinin tasdik ettiği bir âyân'ın vücudu zaruri sayılmıştır. Müslümanlar arasında âyân ve eşraf, hıristiyanlar arasında knez, kocabaşı ve çorbacılar ile Ortodoks ruhbanı eyaletlerde hakim bir duruma çıkaran şartları daha yakından inceleyelim. Evvelâ halk zorbalara karşı mücadele eden mahallî nüfuzlu kimselerin himayesini aramaktan başka çare göremiyor du. Diğer taraftan bu âyân ve eşraf m çoğu, eskiden beri halka ziraat için veya vergisini ödemek için para ikraz eder, tefecilik yaparlardı. Yeni devirde avarız ve cizye gibi nakdi vergilerin nisbeti yükselince halkın bunlara tâbiyeti kuvvetlendi*¹. Esasen her kazaya toptan tayin edilen avarız vergisini halk arasında herkesin durumuna göre tevzi ve tahsil vazifesi o kazanın âyân ve eşrafına verilmişti. Hükümet bu suretle âyânın şahsında verginin toplanmasını garanti etmiş oluyordu. Bu işlerde eskiden beri Hükümet adına nâzım rolü oynayan kadıların nüfus ve selâhiyetleri şimdi mahallî âyân elinde toplandı. Sekban askeri toplamak için alınan sekban akçesi şimdi avarız vergileri arasında idi ve âyân vasıtasıyla toplanırdı. Hükümet memurlarının ve mahallî askerin topladığı bir takım aidat ve mahallî masrafların tespiti ve bu maksatla halktan toplanacak verginin tayini de kadı başkanlığında toplanan mahallî âyân ve eşraf meclisinin v&r zifeleri arasında idi. Yeni devirde gittikçe daha geniş bir şekilde tatbik edilmeğe başlayan maktu' ve iltizam usulleri de mahallî âyân ve eşrafın rolünü arttırdı, nüfus ve servetinin temel vasıtalarından biri haline geldi. Devlet mîrî toprakların vergi gelirini eskiden beri iltizam usulüyle toplardı. Yeni rejimde uzun harpler ve malî sıkıntılar neticesinde devlet mültezimlere gittikçe daha geniş selâhiyetler tanıdı. Mukataat toprakları mültezimlere kayd-ı hayatla hatta çocuklarına geçmek üzere verilmeğe başlandı. Bu suretle, çıplak mülkiyeti dalma devlete ait sayılmakla beraber mîrî topraklar fiilen büyük çiftlikler halinde mahallî âyân ve eşraf eline düştü. 19. asırda Balkanlar'da köylü hareketleri mîrî toprakları ağaların ve gospodarların elinden alma gayesini güdecektir. Bu devirde mahallî knezler, kocabaşı ve çorbacılar

(*) 1606'da hükümet hane başı üç attın avarız koyunca halk bu parayı faizle vilâyet ayanından İstikraz etmiştir (Ç. Uluçay, 7. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık, 8. 195).

birçok yerlerde köylünün başına geçmiş, dışardaki millî teşkilâtlarla bir bağlantı halkası olmuşlardır.

Yalnız doğrudan doğruya merkezî hazine elindeki toprakların, yani mukata'alann değil, aynı zamanda paşaların ve beylerin veya şehir ve kasabalarda oturan her çeşit dirlık sahiplerinin gelirleri de iltizam usulüyle toplanırdı. Büyük mültezimler, iltizamî parçalar halinde daha küçük mahallî mültezimlere iltizama verirlerdi. Bunlar ise umumiyetle mahallî ayandan idiler.

Yeni devirde genişleyen bir idarî usul de, hükümetin vergi gelirini garanti etmek üzere valilikleri iltizamla tevcih etmesidir. B usule göre vali her yıl hazineye o vilâyetin vergi geliri olarak masraflar çıktıktan sonra muayyen bir meblağ ödemeği deruhte etmekte idi. Valiler çoğu zaman bu gelirlerin tahsilini mahallî âyâna iltizama verirlerdi. Birçok âyân da-voyvoda, mütesellim adı altında valilerin adamı, ajanı olarak hizmet ederler, fiilen idareyi ellerinde bulundururlardı. Kadıların da kendi kaza bölgelerinde mahallî mahkemeleri nâiblere iltizamla sattıklarını biliyoruz. Maktu'usulüne gelince, bu bir bölgenin vergi geliri için mahallî cemâatin mümessilleri ile muayyen (maktu) bir miktar Üzerinden anlaşmaya varılmasından ibarettir. Bu usul, vergi gelirini garanti ediyor, aynı zamanda reayayı mültezim veya tahsildarın suüstimallerinden koruyordu. Hükümet birçok reayanın bu usulü tatbik için isteklerini bu endişelerle kabul etmiştir. Eskiden nadir hallerde ve şartlarda tatbik edilen bu usul gittikçe yayıldı. Rumeli'de bilhassa cizye tahsilinde tatbik edildi. Bu suretle ortodoks ruhban, knezler, kocabaşlar halkın mümessili olarak gerek hükümet cje-rek halk nazarında, mahallî bir nüfuz ve otorite kazandılar, zamanla bu usul bölgenin malî muhtariyetine yol açtı. Yunanlılar'm kocabaşlardan mürekkep demogeron tes meclisleri doğrudan doğruya maktu sistemiyle ilgilidir.

Osmanlılar eskidenberi mühim şehirlerde Padişah'ın otoritesini temsil etmek ve şehri ve mahallî asayişini korumak üzere yeniçeri garnizonları (büyük şehirlerde 500-600 kişi) yerleştirirlerdi. Kapıkulu süvarileri de memlekette yayılmış buldukları için bunların başında her bölgede kethüda yeri adı verilen bir komutan bulunurdu. Bunlar mahallî beylerbeyine veya sancak beyine tâbi değillerdi. Padişah kulu olarak birçok malî, kazaî imtiyazları vardı. Kanunî devrinde şehzade isyanlarından sonra yeniçeri ve sipahiler bilhassa Anadolu şehirlerinde daha çok yayıldılar. Onların imtiyazlarını paylaşmak isteyen yerli askerî gruplar aralarına giremedikleri zaman onlarla mücadeleye girişirlerdi. İşte birçok şehirlerde bu kapıkulu kumandanları yerli âyân ve ulema ile ittifak halinde o yerde hakiki otoriteyi ellerine geçirdiler. Beylerbeyi ve adamlarına karşı fiilen muhtar idareler kurdular ve merkezden kopardıkları muafiyetlerde bu muhtariyeti kanunî ve meşru bir hale getirdiler. Yeniçeriler, kuzey Afrika vilâyetleri, Bağdad gibi uzak eyaletlerde fiilen bağımsız oligarşik idareler dahi klordular. Bosna gibi hudut vilâyetlerinde âyân ile ittifak halinde fiilen muhtar idareler meydana getirdiler ve bunun için eski vergi muafiyet vesikalarından istifade ettiler, Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehirlerinde yeniçeri ve sipahi şeflerinden bazıları iltizam ve mukata alan satın aldılar veya sırf zorbalıkla birer kudretli âyân durumuna geldiler. 18. asırda bu bölgelerde onların mahallî hâkimiyeti fiilen ellerinde tutan hakiki hanedanlar kurduklarını görmekteyiz. Hatta bazıları halkı arkalarına alarak Bab-ı Âli'yi kendilerine paşalık ve vezirlik unvanları ile valilik vermeğe dahi zorladılar. Ancak Cazi bölgelerde (meselâ 1628'de Erzu-

rovn'da) yeril kuvvetler, sekbanlar, bu kapukullarına karşı şiddetli bir mücadele açabilmişlerdir.

Âyân yalnız vergi ve asayiş işlerinde değil, 17. asırdan itibaren devlet adına bölgelerinde asker toplamağa ve bu askere kumanda etmeğe de selâhiyetli kılınmıştır. Bu suretle onların bazan paşaların kapı kuvvetlerinden daha büyük kuvvetlere sahip olduklarını, Padişah'ın seferlerine bu küçük orduları ile iştirak ettiklerini görmekteyiz. Bundan sonra bu kudretli hanedan tnömesslileri mahaffi halk ve kö-çük âyân üzerinde devlete art belli başlı selâhiyetleri irsî olarak ailesine hasretmiş feodal beyler durumuna gelmişlerdir. Devlet ajanları, hatta valiler, onlarsız ne asker ne vergi toplamağa kadir değillerdi. 18. asnn ikinci yarısında Âyân rejiminin bu son gelişme safhasında, feodalleşme vetiresi tamamlanmış sayılabilir. 1807'de âyân. Alemdar Mustafa'nın diktatörlüğü devresinde doğrudan doğruya payitahta hakim oldu ve senet-i ittifak ile eyaletlerdeki bu rejime hukuki bir mahiyet vermeyi denedi.

Âyân'a karşı II. Mahmud'un 1815'den itibaren şiddetli bir mücadele açtığını görüyoruz. Bu sultan, merkezî hükümet emrindeki orduyu islah etmek ve kuvvetlendirmek, Avrupa'dan modern silâhlar getirmek ve böylece merkezî mutlak Padişah otoritesini ihya etmek istiyordu. Islâhatın esas gayesi bu idi. Yunan ayaklanması ve bağımsız Yunan devletinin kuruluşu, imparatorluk idarecilerine devleti tam batılılaştırma ve batı devletler camiasına sokmanın bir zaruret olduğunu anlattı. Gülha-ne Hattı hümâyunu (1639) kanunlarda ve idarede modern devlet prensiplerini getirmeğe çalışıyordu. Bu devrede merkezîyetçi bürokrasi iktidara hâkim oldu. Bütün Islâhat hareketlerine rağmen âyân, eyaletlerde toprağa ve mahallî idareye hakim olmakta devam etmiştir. II. Mahmud ancak siyasî otorite için en tehlikeli hanedanları ve büyük âyânı temizliyebilmişti. Merkezî bürokrasi, Tanzimat isiâhatıya onların mahallî kudred ve nüfuzunu kırmağa boşuna çalıştı. 1876 Meclis-i Mebusan'ına dahi eyaletlerden gelen âyân ve eşraf hakim olacaktıdır. Tanzimat, reaya kitlelerini bu âyâna karşı korumak ve yeni bir Osmanlılık mefhumuyle bu reaya kitlelerini kazanmak gayesini güttü. Böylece dışırdan gelen tahriklerden de reayayı masun tutmak mümkün olur sanılıyordu. Tanzimat, Rumeli'de reayanın mahallî âyâna karşı cesaretle harekete geçmesine fırsat vermiştir. Tanzimatın ilânından hemen sonra Balkan reayası arasında vergilerin ilga edileceği, mirî toprakların köylüye dağıtılacağı rivayetlerinin yayılması merkezî hükümeti ciddi surette endişelendirdi. Batı devletlerinin 19. asırda empoze ettiği fazlasiyle liberal bir ticaret rejimi, imparatorluk ekonomisi için süratle yıkıcı tesirlerini göstermekle beraber Balkan memleketlerinde millî kurtuluş hareketlerini kuvvetle benimseyen bir orta sınıfın genişlemesine ve kuvvetlenmesine şüphesiz büyük ölçüde yardım etmiştir. Rumeli şehirlerinde hükümetin vergi muafiyetleri tanımış olduğu Avrupa tüccarı denilen zümreler, Avrupa ile ticaret imtiyazı almış yerli Hıristiyanlardı. Tanzimat idaresinin hukuk eşitliğine dayanan bir Osmanlı vatani ve Osmanlılık fikri tamamiyle başarısızlığa uğramıştır. İmparatorluk hükümeti yalnız mazinin bıraktığı bir içtimaî nizamın Islâhının imkânsız neticelerine karşı değil, aynı zamanda Rus çarlarının ve Habsburglar'ın askerî emperyalizmi ve Batılı büyük devletlerin kapitülasyonlarla garanti edilen iktisat emperyalizmine karşı da

ümitsiz bir mücadele yapmak zorunda kalmıştır. Bu çıkmazdan Türkler, bizzat millî bir devlet kurmakla kurtulmuşlardır.

2. Osmanlı Devleti'nin Siyasî Tarihi

arasındaki

F. Çetin DERİN

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu ve kurucuları hakkında karanlık müphem kalmış pek çok husus mevcuttur. Elimizdeki bilgiler, sonradan yazılmış eserlere dayanmaktadır. Bunlara göre, Osmanlı Devleti'ni kuranlar, Oğuzlar'ın sağ kolu olan Günhan kolunun Kayı boyu'dur.

Kayılar, 1071 Malazgird meydan muharebesinden sonra diğer Türk boyları arasında Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır, Kayıların bir kısmı, XIII. yy. ortalarında Ankara'nın batı kısımlarında, daha sonraları da Söğüt ve Domaniç havalisinde yerleşmişlerdi. Bu sırada, Kayıların başında Ertuğrul Bey bulunuyor idi. Onun vefatı üzerine (680 H/1281 M. veya 687 H/1288 M.) yerine, küçük oğlu Osman Bey (Doğ. 656 H/1258 M.) Uçtaki Oğuz aşiretlerine hepsinin ittifakiye baş oldu.

Osman Bey, O zamanın mühim tarikatlerinden biri olan Ahîler'in en itibarlı ve Ulu reislerinden Şeyh Edebai'nin kızı ile evlenerek Ahîler'in nüfuzundan maharetle istifade etti ve istilâ hareketlerine girişti. Bizanslıların zararına genişleyen bu istilâ faaliyeti sırasında, Bilecik, Yarhisar, -İnegöl, Eskişehir ve Yenişehir ele geçirildi. Mühim bir ipekçilik, dokuma ve demir madeni merkezi olan Bilecik'in alınmasından (699 H./1299 M.) sonra üç Beyliği merkezi buraya nakledildi. Osman Bey'in 1299 tarihinde bağımsızlığa kavuştuğu hakkındaki bazı bilgileri, şüphe ile karşılamak gerekir. Onun hattâ oğlu Orhan Bey'in İlhanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetlerini tanıdıklarını gösteren kayıtlar vardır. Osman Bey, daha sonraki faaliyetleri sırasında Bursa çevresini almış ve İzmit yolunu açmıştır.

Osman Bey'in tarihi kesinlikle tesbH edilemeyen vefatından sonra (muhtemelen 727 H./1326 M.) İstilâ hareketlen, Orhan Bey tarafından sürdürüldü. Bursa'nın alınması (2 Cumâde'l-ula 726 * 6 Nisan 1326) ve Beylik merkezinin buraya nakledilmesini, kumandanları Akçakoca, Karamürsel ve Gazi Abdurrahman'ın Kocaeli yarımadasındaki fetihleri takip etmiş, Bizans İmparatoru İti. Andronikos'a karşı kazanılan Pelekanon zaferi (1329 veya 1330) İznik ve İzmit (1337)'in elde edilmesini sağlamıştır.

Osman Bey, Karası Beyliği'nde çıkan bir iç çekişmeden yararlanarak Balıkesir, Manyas, Aydıncık (Edincik), Kapıdağı ve havalisini ele geçirdi (Takriben 1345). Bu fütuhat, Osmanlılar'ın, Rumeli'ye geçişlerini kolaylaştırdı.

Osmanlılar, bu tarihten önceleri de, Bizans imparatorluğu içindeki taht mücadelelerine girişen Kantakuzenos'a yardım maksadiyle Rumeli'ye geçmişler idi. Rumeli'de ilk olarak 1356'da Gelibolu yarımadasındaki Çimpe kalesi alındı.

Süleyman Paşa, işgal sahasını kuzeye doğru süratle genişletti. Onun ve kısa bir süre sonra Orhan Gazi'nin vefatları (muhtemelen 763 K/1362 M.), bu ilerleyişin duraklamasına yol açtı.

I. Murad Hüdâvendigâr, kardeşlerinin muhalefetini bertaraf ettikten sonra, Ahîler'in eline geçmiş olan Ankara'yı istirdat etti ve Rumeli harekâtına başladı. Osmanlılar'ın gayesi, Balkanlar'da yerleşmekti. Balkanlar'daki durum ise, bu istilâyı kolaylaştıracak bir mahiyette idi. Sırp hükümdarı Duşan'ın ölümünden sonra Sırbistan prensleri birbirlerine düşmüşler, Bulgarlar, Rumlar ve Latinler

amansız mücadeleye Macar Kralı Büyük Layoş'un koyu taassubunu Ortodoks Bal-kanlar'a zorla kabul ettirme teşebbüsleri karışmıştı. Adalet ve vicdan hürriyetine büyük bir titizlikle sadakat gösteren Türkler'e, yerli halk hemen hiç karşı koymuyordu.

Saziidere zaferi, Edirne (754 H./1363 M.) ve Filibe gibi çok önemli iki mevkiin elde edilmesini sağladığı gibi Macarlar, Bulgarlar, Sırlar, Ulahlar ve Bosnalılardan meydana gelen müttefik haçlı ordusunun Meriç nehri önünde Sırp Sındığı denilen yerde kesin bir mağlûbiyete uğratılması (764 H./1364 M.) Rumeli'deki ilerleyişi hızlandırdı. Türkler, ete geçirdikleri yerlere, Anadolu'dan devamlı göçmen sevk ederek yerleşmekte idiler. İkinci Meriç (Çi'men) muharebesi (1372), Batı Trakya'dan sonra Makedonya'nın da zabtını mümkün teldi. Bundan sonra, Rumeli harekâtına, kısa bir süre için ara verilerek, fethedilen bölgelerde ve devlet yönetiminde teşkilâtlanmaya gidildi. Yine bu arada, Anadolu'da, Kütahya, Tavşanlı, Emed, Simav, Akşehir, Yalvaç, Beyşehir, Seydişehir, Karaağaç ve muhtemelen İsparta ele geçirildi, fcgkj

Sultan Murad, 1380'da, Rumeli'de tekrar harekâta başladı. 1388'de Bulgaristan istilâ edildi, ve 1392'de Bulgar Krallığı tamamen ortadan kaldırıldı, Türk istilâsına karşı Sırp Despotu Lazar, Bosna Kralı Tvartko, Hırvat ve Arnaut prenslerinden Corci Kastriyota arasında bir ittifak yapılmış ve bunlar uygun zamanın geldiğine hükmederek, harekete geçmişlerdi. Müttefik kuvvetlere sonradan Macar, Eflâk, Leh ve Çek askerleri de katılmıştı. Bulgarların, bu ittifaka katılmaları, Çandarlı-zâde M Paşa'nın bu memleketi istilâsı ile önlenmişti. Haçlılar, Kosova'da kesin Ur mağlûbiyete uğradılar {20 Haziran 1389). Sultan Murad, muharebeden sonra, harp sahasını gezerken, yaralı olarak bulunan Sırp Kralı Lazar'm damadı Miloş Obiliç tarafından şehid edildi. Devlet adamlarının kararı ile, şehzade Bâyezid, hükümdar ilân edildi.

Yıldırım Bâyezid, saltanat değişikliği dolayısıyla. Anadolu beylerinin fırsattan istifade He düşmanca hareketlere giriştiklerini haber alınca Sırlarla anlaştı, Rumeli tarafında gerekli tedbirleri aldı ve derhal Anadolu'ya geçti. Germiyan, Aydın, Menteşe ve Saruhan beyliği işgal edildi (1390). Ertesi yıl, Hamid ili zabdedM ve Kar&-manoğlu Alâeddin AH Bey banş yapmağa mecbur edildi. Daha sonra Candaroğlu Beyliği'nin Kastamonu şubesine son verilmiş (793 H./1391 veya 794 H./1392 M.) ve Amasya ele geçirilmişfr (795 H./1393 M.).

Karaman seferinde padişahla beraber bulunmuş olan Bizans İmparatoru V. Yuannis'in oğlu ve saltanat ortağı Manuella babasının ölümü üzerine müsaade almadan İstanbul'a kaçması, İstanbul'un muhasara edilmesine yol açtı (1391). Bu birinci abluka, Timur tehlikesine kadar (1401) Niğbolu seferi sırasında nisbeten gevşeyerek devam etti.

Macar Kralı Sigismuntfun teşvikiyle ve onun kumandasında Macar, Fransız, Alman, Belçika, İsviçre, İngiltere, İskoçya, Savua, Lombardiya, Rodos şövalyeleri ve Ulahlar'dan meydana gelen büyük haçlı ordusu, sınırı geçerek Niğbolu önlerine gelmişti. Yıldırım Bâyezid, beklenmedik bir süratte Niğbolu'ya yetişerek Haçlı ordusunu yendi (25 veya 23 Eylül 1396).

Yıldırım Bâyezid, bu galebeden sonra, Haçlı seferinden ümitlenen ve düşmanca hareketlere girişmiş bulunan Karamanoğlu Alâüddin Bey üzerine

sefere çıktı.

Alâüddin Bey, mağlûp oldu ve katledildi ve Toroslar'ın kuzeyindeki şehirler ele geçirildi (1397), Bunu Samsun ile Kadı Burhaneddin'e ait memleketlerin alınması (1398) ve Memlûkler'e tâbi Malatya, Kâhta, Divriği, Behisni, Darende ve Elbistan'ın fethi (1399) takip etti. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin sınırları, doğuda Orta Fırat'a ulaşmış oldu.

Fakat, bu defa da, İran, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'ı alarak tehdit-kâr ve saldırgan bir siyaset takip eden Timur'la mücâdeleye girişmek mecburiyeti hâsıl oldu.

Memleketi Timur tarafından istilâ edilen Bağdad Celâiriyye hükümdarı Sultan Ahmed ile Karakoyunlu Türkmen reisi Kara Yusufun Yıldırım Bayezid'e sığınmaları ve bunların iadesi meselesinden başlayan mektuplaşmalar bazı kanlı sınır olayları ile giderek iki büyük ve kudretli hükümdar arasında, prestij ve nüfuz hâkimiyetlerini kabul ettirme gayretine dönüştü.

28 Temmuz 1402 Cuma (=27 Zilhicce 804) günü yapılan Ankara Meydan muharebesini Timur kazandı ve Osmanlı Devleti'ni yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya bıraktı. Anadolu beyleri, tekrar eski memleketlerini ele geçirdikleri gibi Rumeli'deki Türk istilâsı da durdu.

Muharebede esir düşen bir süre sonra da vefat eden Yıldırım Bayezid'in şehzadeleri pasında başlayan taht kavgaları Mehmed Çelebi'nin tek başına, devlet idaresine hâkim oluşuna kadar bütün şiddetiyle sürdü (1413).

Çelebi Sultan Mehmed, Devlet'in sarsılan otoritesini kuvvetlendirmek, bozulan teşkilâtı yenilemek ve elden çıkan toprakları geri almak için büyük gayret sarfetti. Anadolu'da birçok yerleri yeniden aldı, Karamanogulan'ın nüfuzunu kırdı ve doğuda, Şarkî Karahisar'ı elinde bulunduran Karakoyunlular'la komşu oldu. Ayrıca, şeyhlikten şahlığa geçmek isteyen Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin ve taraftarları ile kardeşi Şehzade Mustafa'nın isyanlarını da bastırdı. Vefat ettiği zaman, devlet, bir idare altında toplanmış bulunuyordu. Yerine oğlu, Şehzade Murad geçti (25 Haziran 1421).

II. Murad'ın saltanatında karşılaştığı en mühim mesele, Limni'de mahbus bulunan, amcası Mustafa Çelebi'nin, Bizans İmparatoru'nun teşviki ve ittifakı ile Rumeli'ye geçip hükümdarlığını ilân etmesi olmuştur. Bu isyan bastırıldıktan sonra imparatoru cezalandırmak isteyen II. Murad İstanbul'u kuşattı (20 Haziran 1422). Fakat bu defa da, yine İmparatorun teşvikiyle küçük kardeşi Şehzade Mustafa'nın Anadolu'da isyanı ile karşılaştı ve iki ay kadar sonra kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Şehzade Mustafa, yakalanarak İdam edildi.

Bu vak'alardan sonra Devleti uzun süre meşgul etmiş olan en mühim meseleler, batıda Selânik'in almış dolayısıyla (2 Mart 1430) Venedik'le, Eflâk ve Sırbistan işleri dolayısıyla da Macarlar'la münasebetlerin bozulmuş olması ve Rumeli'deki muharebelerden yararlanmak isteyen Karamanoğulları'nın sık sık düşmanca faaliyetlere girişmiş olmasıdır. Haçlıların, Hermanstadt, Vazag ve Izladi derbendi muharebelerinde galip gelmeleri cesaretlerini arttırmış, Rumeli'de Devletin varlığını dahi tehlikeye düşürecek gerilemeler olmuştu. İt. Murad, Macarlar'la Segedin anlaşmasını imzalayarak (25 Safer 848 H./12 Haziran 1444) saltanattan çekildi. Bu durumu kendileri için elverişli bulan Macarlar, Papa'nın teşvikiyle anlaşmayı boza-

rak Türkler aleyhine Bohemya, Eflak, Hırvat, Polonya, Venedik ve Papa ile yeni bir ittifak meydana getirdiler, Varna meydan muharebesi (28 Receb 848 H./10 Kasım 1444) Haçlıların. İstanbul'u kurtarmak ve;TfirWer'i Rumeli'den atmak ümitlerini ortadan kaldırdı. Bu mağlûbiyetin acısını telâfi etmek isteyen Macar Kral Naibi Jan Hunyad. II. Kosova savaşında tekrar yenildi (17-20 Ekim 1448).

Fatih Sultan Mehmed devrinin (18 Şubat 1451-4 Mayıs 1481) ilk büyük ve ehemmiyetli icraatı, İstanbul'un almışı ve Bizans İmparatorluğunun tarihe karışması oldu. Bu fetih devletin bekası ve genişlemesi için her bakımdan bir zaruret halini almıştı. Son Bizans İmparatoru Kostantinos XI. Paleologs'un inatçı ve ümitsiz bütün çabalarına rağmen uzun bir kuşatmadan sonra şehir Türkler'in eline geçmişti (29 Mayıs 1453). İmparatorluğu kurarken giriştiği fetih hareketleri, siyasî gayelerini gerçekleştirmek için nisbeten düzenli bir plân dahilinde yapılmıştır. Bizans tahtına akraba hanedanlara âit memleketlerin alınması (Trabzon, Mora, Midilli, Enez), Tuna ile Fırat arasında, ataları tarafından fethedilmiş ve sonra elden çıkmış yerlerin geri alınması (Malatya, Darende, Amasra, Sırbistan, Amavutluk v.b.) veya daha sağlam bir şekilde devlete bağlanması, Boğazlar ve Karadeniz'e hakim olmak için Ege adaları (Omni, Taşoz, İmroz, Samotratö) ve Cenevte kolonilerinin ortadan kaldırılması, Kırım'ın himaye altına alınışı, bu meyanda zikredilebilir. Fatih, bu faaliyeti sırasında en güçlü düşman olarak bilhassa, batıda Venedik ve Macaristan,, doğuda Karamanoğullart ve Akkoyunlular'la mücadele etti. Venedik, uzun savaşlardan (1463-1479) yorgun düşerek barışa razı oldu; Macarlar ele geçirdikleri Belgrad'la iktifa zorunda kaldı, Karamanoğulların hâkimiyetlerine son verildi (1466). Akkoyunlu Devleti de, Ottukbeli muharebesindeki mağlûbiyetten (1473) sonra Anadolu üzerindeki saldırgan emellerinden vazgeçti ve yıkılmaya yüz tuttu.

Fatih, devleti merkeziyetçi mutlak bir imparatorluk haline getirdi. Ölümünden sonra, tahta geçen büyük oğlu Bayezid'e karşı diğer oğlu Şehzade Cem'in saltanat davasına kalkışması ve sonra Rodos şövalyelerinin eline düşerek bir şantaj vasıtası olarak kullanılması, batıda ihtiyatlı bir siyaset takibine yol açtı. Venedik ve Macaristan ile hasmâne münasebetler devam etti. Kili ve Akkırman alınarak Boğ-dan, Osmanlı hâkimiyetine girdi ve Lehistan ye temasa geçildi. Venedik'e açılan savaş, bir ara Haçlı deniz seferlerine yol açmasına rağmen İnebahtı (Aynebahtı), Modon, Koron Navarin gibi bazı Mora sahil kale ve limanlarının elde edilmesi ile sonuçlandı (1502). Yine bu devirde, Fatih zamanından itibaren bozulmaya yüz tutan Memlûk münasebetleri, harbe yol açmış (1485-1490), fakat bu devlete karşı Üstünlük gösterilememiştir. Devleti tehdit eden asıl büyük tehlike ise, Akkoyunlu-lar'ın yerine Şif Safevî Devleti'nin kuruluşu (1502) ve Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki niyetleri idi. Padişahın zaafı, devlet erkânının gevşekliği ve şehzadelerin iktidar için rekabetleri, Şah İsmail'in cüretini arttırdı; halifelerinden Şahkulu Baba Tekeli (Karabıyık-oğiu, Şeytankuiu)'nin Anadolu'da çıkardığı büyük ayaklanma güçlkle bastırıldı (1511).

II. Bayezid'in şehzadeleri arasındaki mücadeleyi Selim kazandı ve babasının feragati üzerine tahta geçti (7 Safer 918 H./24 Nisan 1512).

Yavuz Sultan Selim, iç işleri yoluna koyduktan sonra doğuda Safevî ve Memlûk

devletleriyle savaştı. Çaldıran meydan muharebesi (23 Ağustos 1514) Şah İsmail'in bütün ümitlerini söndürdüğü gibi, Doğu Anadolu topraklarının (Diyarbakir, Ke-

mah, Erzincan, Bayburt, Mardin, Cizre, Siirt v.b.) Osmanlılar'ın eline geçmesine yol açtı. Mercidâbık (24 Ağustos 1516) ve Ridâniye (22 ocak 1517) meydan savaşları ile Memlûk Devleti son buldu. Suriye, Elcezire, Kilikya, Filistin, Mısır ve Hicaz fethedildi. Bu arada, iki devlet arasında münazaalara yol açmış olan Dulkadir

Beyliği de ilhak edildi (1515). Bilhassa, Suriye ve Mısır'ın alınması Osmanlılar'ın ekonomik durumunu çok kuvvetlendirdi

Yavuz Suttan Selim, 22 Eylül 1520'de vefat etti ve yerine oğlu Süleyman geçti (1 Ekim 1520).

Kanunî, Muhteşem, Büyük Türk lâkablari verilen I. Süleyman zamanı, Osmanlı İmparatorluğumun her bakımdan olgunluk çağını teşkil eder. Rumeli'de Belgrad'ın alınması (30 Ağustos 1521) ile başlayan seferler, Mohaç zaferi (29 Ağustos 1526) ile Macaristan'ın önce himaye altına alınmasına, sonra da ilhaki ile neticelenmiş (1541), akrabalığını ileri sürerek Macaristan krallığı üzerinde hak iddia eden Avusturya Arşidükü Ferdinand ve hâmisî Mukaddes Roma-Germen İmparatoru Şarl-ken'e karşı yapılan savaşlar Kanunînin ölümüne kadar (1566) devam etmiştir. Do-ğ'u'da Safevîler'e karşı yapılan seferler (Irakeyn seferi: 1534-1535, Tebriz seferi: 1548-1549, Nahçıvan seferi: 1533-1555) ile Bağdad, Tebriz, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Arap ele geçirildi; Osmanlı Safevî münâsebetleri Amasya anlaşması ile (29 Mayıs 1555) yeniden düzenlendi.

Akdeniz'de Türk egemenliği, Cezayir'de bir devlet kurmuş olan Barbaros Hay-reddin Paşa (Hızır Reis) reisliğindeki demecilerin Osmanlı hizmetine girmesinden ve daha bazı safhalardan geçtikten sonra Preveze deniz seferi (27 Eylül 1538)'nin kazanılması ile gerçekleşti. Aynı yıl, Hind denizinde Portekiz nüfuzunu kırmak için başlatılan deniz seferlerinde (1538-1553) kesin başarılar kazanılmamakla beraber karada, Yemen ve Güney Arabistan sahillerinde hakimiyet tesis edildi. Daha güneyde ele geçirilen topraklarda Habeş beylerbeyliği tesis edildi (1555).

Kânûnî'nin ölümünden (7 Eylül 1566) sonra da fetih hareketleri devam etti. Bunda II. Selim (24 Eylül 1566 -13 Ocak 1574)'in büyük tecrübe ve görüş sahibi olan Sadriâzam Sokullu Mehmed Paşa'yı devlet işlerinde tamamen serbest bırakması çok yararlı olmuştur. Sakız (1566), Kıbrıs (1571). Tunus (1574) ve Yemenin kesin olarak zabtı onun zamanına isabet eder. Fakat, bu arada Kıbrıs seferinin doğurduğu Papalık, Venedik, İspanya ve Matta şövalyeleri arasındaki ittifak ve müttefik haçlı donanmasının Lepanto (İnebahtı, Aynebahtı)'da Türk donanmasına karşı kazandığı deniz zaferi (7 Kesim 1571/17 Ca 979 Pazar) Akdeniz hâkimiyetine gölge düşürmüştür. Sokullu'nun Don İle Volga nehirleri arasında (1569) ve Süveyş'te kanal açma (1566) teşebbüs ve düşüncelerinin gerçekleşmemiş olması da ayrı bir talihsizlik sayılabilir. III. Murad devrinde (22 Ocak 1574-14/17 Ocak 1595) Sokullu'nun nüfuzu, bazı devlet ricali ve musahiplerin gayretiyle gittikçe azalmış ve şe-hadetinden (\$2 Ekim 1679-20 Şab. 987) sonra, devlet umumiyetle ehliyetsiz ve liyakatsiz kişilerin eline geçmiştir.

İran'daki iç karışıklıklardan yararlanarak fütihat yapmak hevesiyle başlatılan b»n savaşlarT<15T7-159a 1603-1M1, 1615-1618, 162M€39) çeşitli safhalardan geçtikten ve devleti pek büyük malî ve askerî zararlara soktukten sorara, ilk safhada kazanılan geçici başarılarla (Azerbaycan'ın Tebriz bölgesi, Karabağ, Gence, Kara, Tiflis, Şehrizer, Nihavent, Lûristan) rağmen, ancak Türk-Iran sınırına katî bir

şekil veren ve sonraki anlaşmalara esas olan Kasnşnln anlaşması ile sona erdi (17 Mayıs 1639).

Keza, bazı sınır oteylan üzerine başlayan Avusturya savaşları (1593-1606) da, uzun yalar devam ederek Zıtvatorok anlaşması ile sona erdmT Kasım 1606). Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, bazı kale ve şehirleri (Eğri, Kanije, Estergon) elde etmişse de, gerçekte onun, siyasî ve askerî bakımdan eski kudret ve nüfuzuna sahib olmadığı anlaşılmıştır.

Uzun süren savaşlar, iktisadî gerilemeyi, mansıb tevcihlerinde yürürlükteki yasa ve teamüllere aykırı davranışları ve ehliyetsiz kimselerin tayinlerini, rüşvet ve iltimasın artmasını, seferlerin gerektirdiği ağır masrafların malî darlığa yol açmasını, reyanın ağır vergiler doıayısıyla köyleri boşaltmasını, paranın değerini kaybetmesini, asayiş ve güvenliğin, devlet otoritesinin zayıfamasını bütün açıklığı ile ortaya çıkardı.

Anadolu'da çıkan ve memleketi harap ve perişan eden Celâlî ayaklanmalarını bastırmak için çok büyük gayretler sarfetmek ve uzun yıllar uğraşmak icap etti. I. Ahmet (22 Ocak 1603 - 22 Kasım 1617)'in saltanatında, tenkil faaliyeti esaslı bir yer tutar. Bu padişah, kardeş katillerini önlemek için tahta hükümdarın ekber (büyük) evlâdı yerine» ailenin erşedi (en yaşlısı)'nin geçmesi usûlünü getirdi. Fakat bu usûlün de katillere engel olamadığı görüldü. Saray kadınları ve musahiplerin köruklediği, mansıbları rüşvet ve iltimasta elde etmiş veya bu yollarla mansıb kapmak isteyen bazı devlet ricalinin de katıldığı, disiplini ve inzibattan mahrum Kapı-Kulu askerinin çıkardıkları isyanlar, çok kanlı ve fecî olaylara yol açtı. İsyancılar elebaşları sonradan birer vesile ile idam edilmişlerse de, çok defa istediklerini elde ettiler. II. Osman (26 Şubat 1618 - 20 Mayıs 1622)'in hal' ve katli ile neticelenen vak'a, bu kanlı isyanların en büyüklerinden biridir.

Devletin içine düştüğü bu bozuk durumdan kurtarılması için zaman zaman, bazı hükümdar ve devlet adamlarının giriştikleri veya tasarladıkları teşebbüslerin müsbet sonuçları pek kısa ömürlü olmuştur, ti. Osman, IV. Murad (10 Eylül 1623 - 8 Şubat 1640), Sadnâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa (Sadareti: 24 Aralık 1638 - 22 Şubat 1.644) ve Tarhuncu Ahmed Paşa (Sadareti; 20 Haziran 1652 - 21 Mart 1653)'nin icraatım, bu meydana zikredebiliriz. Köprülülerin icraatı ise daha devamlı ve başarılı olmuştur.

Köprülü Mehmed Paşa bütün devlet teşkilâtında karışıklığın hâkim olduğu bir devrede, bazı şartlarla, takriben 80 yaşlarında iken sadârete geldi (14 Eylül 16%). İktidarda kaldığı S yıl içinde şiddetli ve merhametsiz icraatı ile devlet otoritesini kurmağa muvaffak olduğu gibi 1645'den beri devam eden Girit Seferi dolayısıyla Venediklilerle yapılan savaşlarda, Venedikliler'in eline geçmiş olan Bozcaada ve Limni'yi geri aldı (31 Ağustos 1657 ve 15 Kasım 1657) ve Çanakkale Boğazı'nı Venedik ablukasından kurtardı. Erde! Bey'i ti. Rakoczy György'nin İsyânını bastırdı (1658).

Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, sadârete, babasının vefatı ve tavsiyesi ile getirildi (31 Ekim 1661). Erdel işlerini yolunu koyduktan sonra Avusturya'ya karşı açılan savaş (13 Nisan 1663), Vaşvar (Eisenburg) anlaşması ile (10 Ağustos 1664) başarılı bir şekilde sonuçlandırdı. Bizzat, uzun Ur kuşatmadan sonra Kendiye Kalesi'ni alarak (27 Eylül 1669) Girit seferi'ne ve Girit'teki Venedik hâkimiyetine son verdi.

Lehistan'a karşı başarılı seferler yaparak Podolya'yı Osmanlı topraklarına kattı (1676).

Fâzıl Ahmed Paşa, 15 yıllık bir sadâretten sonra 3 Kasım 1676'da, 41 yaşında vefat ettiği zaman, geride İtibarlı, kuvvetli ve düzenli bir devlet idaresi bıraktı. IV. Mehmed (6 Ağustos 1648 - 8 Kasım 1687), onun yerine, devletin menfaatini ve kendi rahatını düşünerek, Köprülü Mehmed Paşa'nın yetiştirdiği ve damat edindiği Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı getirdi (5 Kasım 1576).

Bu zât, Ruslar'a karşı yapılan Cehrin Seferi'ni (1678) müteakip Osmanlı Devleti'ni Kanunî devrindeki ihtişamlı ve azametli durumuna yükseltmek için Almanlar'a tâbi Orta Macaristan'da protestan Macarlar'ın İmparator'a karşı giriştikleri mücadeleyi fırsat bilerek, Macarlar'ı himaye etmiş ve Avusturya Savaşı'na yol açmıştır. Viyana'nın ikinci defa kuşatılması (14 Temmuz 1683) ve Osmanlı ordusunun bozgunu (12 Eylül 1683) ile başlayan savaflara, Lehistan daha sonra Venedik (25 Nisan 1684) ve Rusya da (1696) karışmış, Osmanlı Devleti, dört cephede savaş yapmak zorunda kalmıştı. Rumeli topraklarının düşman tarafından istilâsı, malî ve idarî bozukluklar, askerinin inzibatsızlığı büyük buhranlara yol açtı. IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi, fena gidişe bir çare olmadığı gibi Sadnâzam Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa (Sadareti: 25 Ekim 1689 - 20 Ağustos 1691)'nin İslahat ve faydalı icraatı ile kazandığı, keza II. Mustafa (6 Şubat 1695 - 30 Aralık 1703)'nin bizzat çıktığı ilk iki seferde elde ettiği kısmî başarılar, bu büyük savaşın kaybedilmesini önleyemedi.

26 Ocak 1699'da Karlofça'da, İngiltere ve Felemenk elçilerinin tavassutları ile, 4 ay süren uzun müzakerelerden sonra, Avusturya, Venedik ve Lehistan'la 25'er yıl süreli üç ayrı anlaşma, Rusya ile de üç yıl için mütareke imzalandı. Ruslar, arzularını yalnız başlarına elde edemeyeceklerini anlayarak; ertesi yıl Azak Kalesi ve civarını kendilerine bırakan anlaşmayı İstanbul'da imzaladılar. Bu anlaşmaya göre Avusturya'ya Banat hariç bütün Macaristan; Lehistan'a, Kamaniçe (Podolya) ite beraber Ukrayna; Venedik'e Mora Yarımadası ile Dalmaçya kıyılarında bazı kaleler terkedildi. Karlofça Anlaşması, Osmanlı Devletinin askerî kudretinin zayıflığını ortaya koymuş, bilhassa orduda batı teknik ve usullerine göre değişiklik yapmak gerektiğini göstermiştir.

Karlofça anlaşmasını imzalamaya muvaffak olan Sadnâzam Amuca-zâde (Yeğen) Hüseyin Paşa (Sadareti: 2 Ağustos 1697 - 6 Eylül 1702) bundan sonra sınırların kuvvetlendirilmesi idarî, malt, iktisadî durumun ıslahı 9e ordu ve donanmanın yeniden düzene konması ile uğraştı.

Birinci Edirne Vak'ast denen bir ayaklanma sonucu tahta çıkan İlt. Ahmed (23 Ağustos 1703 - 1 Ekim 1730) Patrona Halil İsyânı denen diğer bir ayaklanma ile tahttan indirildi. Saltanatın ilk yıllarında, Rusya'nın Karadeniz ve boğazlara hâkim olmak için takibe başladığı siyaset, bu devletle savaşa yol açtı. Prut Savaşı'nda, mağlûp olan Rus Çarı Petro, ordusu ile imha edilmekten güçlükle kurtuldu. Prut anlaşması ile (23 Temmuz 1711) Azak Kalesi Ruslar'dan geri alındı ve Rusya'nın emellerine bir süre için sed çekilerek Karadeniz'in güvenliği yeniden tesis edildi.

Mora'nın geri alınması için Venedik'e açılan savaş (6 Aralık 1714) başardı bir seyir takip ederken Avusturya'nın, bundan sonra istilâ sırasının kendisine geleceği ihtimali üzerine, Venedik'le İttifak yaparak (15 Nisan 1716) Osmanlı Devleti ile mü-

cadeleye girişmesi durumu değiştirdi Pasarofça Anlaşması (21 Temmuz 1718) ite Küçük Eflâk, Banat dahi) Tameşvar, Betgrad ve Semendire dahi! Kuzey Sırbistan, Timok ve Unş. nehirleri arası Avusturya'ya terkedildi. Venedik ile yapılan anlaşma- da, Mora Osmanlılar'da, Dalmaçya kıyılarındaki bazı kaleler Venedik'te kaldı. Bilhassa Belgrad gibi, Batkanlar'm kilidi mesabesinde olan pek müstahkem bir kale- nin Avusturyalıların eline geçmesi büyük bir kayıp oldu.

Anlaşmanın gerçekleşmesini ısrarla isteyen ve bunda muvaffak olan Sadriâzam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa. bundan sonra da Batıda barışın korunmasına gayret gösterdi. Bu barış devresinde, padişahın çevresinde akraba ve müntesiple- rini çeşitli mevkilere getirerek kendisine bir muhit hazırladı. Zevk ve sefaya, eğlen- ceye olan meyli dolayısıyla tabiaten padişahla anlaşarak Boğaziçi'nde ve Haliçte büyük paralar sarfıyla inşa edilen köşklere yaz ve kış lâle eğlenceleri ve helva sohbetleri ile vakit geçirdi. Bunun yanında, Avrupa bilim ve tekniğinden, kültürün- den istifade ederek bazı batı müessesesi ve usûllerinin tatbikine çalıştı. İlk defa Türkçe kitap basılmak üzere, matbaanın açılması (1727), İstanbul'da bir çini ve kumaş fabrikasının kuruluşu (1725) bu arada zikredilebilir. *

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, İran'da ortaya çıkan iç karışıklıktan yararlanı- rak doğuda fütuhata heveslenmiş ve bu surette başlayan savaşlar (1723) devletin başına telâfısız zararlar ve gaileler açarak 6 Ekim 1746'da Kasrışirin anlaşması esaslarına uygun olarak imzalanan anlaşmaya kadar fasılalarla devam etmiştir.

İran savaşları sırasında, Tebriz'in Sadriâzam'ın gizli emriyle İranlılar'a terk edil- diğinin öğrenilmesi üzerine, İbrahim Paşa'nın muhalifleri tarafından bir süredir ha- zırlanmakta olan Patrona İsyanı patlak verdi Asiler, İbrahim Paşa ile iki damadını kati ve İli. Ahmed'i hal* ettiler.

t. Mahmud zamanında (1 Ekim 1730 -13 Aralık 1754), Lehistan veraseti harple- rini kendi lehine hallettikten sonra Osmanlı imparatorluğunun taksimini tasarlıyan Rusya'nın, İran'a gitmek üzere Kabartay bölgesinden geçmek isteyen ve Kuban'a inen Kırım kuvvetlerim) hareketini kendi topraklarına tecavüz sayarak Kırım'a taar- ruzuna (30 Mart 1736) karşılık. Fransa'nın tahriki ile Rusya'ya savaş ilân edildi. (2 Mayıs 1736). Avusturya, savaş hazırlıklarını tamamlamak için Osmanlı Devleti'ni oyaladıktan sonra Rusya ile müttefik olarak savaşa katıldı (Haziran 1737). Türk or- dularının başardı savaştan, diğer taraftan Fransız - İsveç ve Osmanlı - Prusya ile Osmanlı - İsveç yakınlaşmaları önce Avusturya'nın sonra da Rusya'nın (18 Eylül 1739) Belgrad anlaşmaları ile savaştan çekilmelerine yol açtı. Anlaşmaların akdin- de faal bir rot oynayan Fransa kapitülasyonların daha geniş ölçüde yenilenmesine muvaffak oldu (30 Mayıs 1740).

Belgrad anlaşması ile Belgrad Kalesi, Sırbistan ve Küçük Eflâk tekrar Osmanlı hakimiyetine girdi. Rusya'nın Azak Kalesi'ni yıktırması, Azak Denizi'nde ve Karade- niz'de savaş ve ticaret gemileri inşa ettirmemesi ve Rus ticaretinin ancak Osmanlı Devleti reayasına ait gemilerle yapılması hususları kararlaştırıldı.

Karfofça anlaşmasının imzası ile sonuçlanan ve ondan sonra Rusya, Avusturya, İran ile yapılan savaşlarda uğranılan mağlûbiyetler, Osmanlı ordusunun Avrupa usûl ve tarzında talim ve terbiyesini, teçhizini ve düzenlenmesini zaruri kılmıştı. Kapıkulu ocaklarına bu çeşit çatışma tarzını ve disiplini tatbik imkân olmadığından,

onların dışında ıslahata teşebbüs olunmuştu. Bu iş için aslen Fransız asilzadelerinden olup sonra Osmanlı hizmetine girerek kendisine beylerbeyilik verilen Humba-racıbaşı Ahmed Paşa (Claude Alexandre Comte de Bonneval'dan istifade edildi. Fransızlar'm da yardımı ite maaşlı, yeni bir Humbaracı Ocağı kuruldu. (1734).

III. Mustafa zamanında (30 Ekim 1757 - 21 Ocak 1774) Türkiye'de Baron de Tott'un yardımı ile Tophane ıslah edilerek yeni toplar döktürülmüş, Baron dö Tott ayrıca İstanbul ve Çanakkale Boğazi'ndeki tahkimatın ve Boğaziçi'ndeki kalelerin plânlarını tanzim ve inşasına nezaret etmişti. Ayrıca Haliç ve Hasköy'de yeni top dökümhanesi yapılmış ve tersanede yeni gemiler inşa edilmiştir. Fakat bütün bu yenilik hareketleri pek mevzi katmış, ordu ve donanmada esaslı bir ıslahat yapıla- mamıştı. Nitekim Rusya ile başlatılan yeni bir savaş, gerçekleri bütün acılığı ile or- taya çıkarda

Rusya'nın Lehistan'ı elde etmek için giriştiği teşebbüsler ve bazı Leh vatanse- verlerinin Osmanlı topraklarına sığınmaları üzerine onları takip eden Rus kuvvetle- rinin sınırı aşarak Lehliler'i ve Türkler'i kılıçtan geçirmeleri yüzyıllardan beri Lehis- tan meselelerinde hassas olan Türkiye'de tepki uyandırmış, Fransa'nın teşviki ve âmme efkârının hissî baskısı ile hazırlık yapılmadan Rusya'ya savaş açılması kararlaştırılmıştı (4 Ekim 1768). Ruslar bu savaşta, Tuna boylarında büyük başarılar kazandıktan ve Kırım'ı işgal ettikten başka Baltık filolarını, İngilizler'in yardımı ile Akdeniz'e geçirecek Mora Rumları'nı ayaklandırdılar (1769), Çeşme limanında bulunan Osmanlı donanmasını yaktılar (7 Temmuz 1770). Mısır'da devlete isyan eden Bulut Kapan Ali Bey'e yardım ederek onun bağımsızlık ilânına yol açtılar. Böylece Akdeniz'i de savaş alanı haline getirdiler. Osmanlı Devleti devamlı mağlûbiyetler üzerine, Küçük Kaynarca anlaşmasını kabul etmek mecburiyetinde kaldı (21 Temmuz 1774). Bu anlaşma ile Kırım, Bucak, Yedisana (Nogay) Tatarlarına bağımsızlık verilmiş, Kerç ve Yenikale'nin Ruslar'a geçmesi ve Karadeniz ve Akdeniz'de Rus ticaret gemilerinin serbestçe dolaşabilmeleri hakkı ile Karadeniz bir Türk iç denizi olmaktan çıkmıştır. Ayrıca, Ruslar'ın istedikleri yerlerde konsolosluk açabilmeleri ve Ortodoksların hâmisî sıfatını takınmaları gibi diğer maddeler, sonradan Osmanlı Devleti'nin zaafından yararlanarak sık sık iç işlerimize müdahalelerine yol açmıştır. Rusya, bir süre devletin zayıf durumundan yararlanarak Kırım'ı ilhak etti (1783). Daha Sonra Osmanlı Devleti'nin taksimi ve İstanbul'u zabtı için Avusturya ile ittifak yaptı; Osmanlı memleketlerinde açtıkları konsolokluklarla halkı isyana kıskırttı. Bitip tükenmeyen Rus tahrikatı ve istekleri Osmanlı devlet adamlarım usandırmış, Kırım'ın kaybedilmesi ise millete pek acı gelmişti. Avrupa'da Rus - Avusturya - Fransa yakınlaşmasına karşı teşekkül eden İngiltere -Prusya - Felemenk işbirliğinin yardım vaadleri ve tahrikleriyle, acele edilerek 19 Ağustos 1787'de, Rusya ile savaşa karar verildi. Bu savaşa, az sonra Avusturya da Rusya'nın müttefiki olarak katıldı (9 Şubat 1768).

İki cephede iki büyük devletle savaş yapmak Osmanlı Devleti'ni müşkil bir du- ruma düşürdü ise de, Rusya ve Avusturya'nın büyümesinden endişe eden İsveç'le Rusya'ya, Prusya ile Avusturya'ya karşı yapılan İttifak anlaşmaları (11 Temmuz 1789 ve 1 Şubat 1790) ve Fransız ihtilâlinin aldığı şekil üzerine taraflar savaşa son verdiler. 4 Ağustos 1791 'de Avusturya ile Zıştovi, 10 Ocak 1792'de Rusya ile **Yay** anlaşmaları imzalandı. Avusturya'nın bu savaşta pek az toprak kazancı olmuş, Rusya ise Aksu (Buğ) ile Turla nehirleri arasındaki özi eyâleti ile itkifa etmiştir.

Savaşlarda uğranılan hezimetler, ordu ve donanmanın fecî halini ortaya koyduğundan Çeşme felâketinden sonra, Kapudan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın şahsî gayretiyle, tersanenin ıslahatı İngâiz ve Fransız gemileri tipinde yeni savaş gemileri inşası, gemici yetiştirilmesi ve gemiciler için kışla yapılması (1784) işleri ele alınmış olduğu gibi, çekirdeği Baron de Tott tarafından kurulmuş olan Tersane Mühendishânesi 1776'da, İstihkâm Okulu, 29 Ekim 1784'de, yabancı uzmanların nezâret ve idaresinde faaliyete geçirilmişti. Fransız topçu çavuşu Obert'in idaresindeki sür'at topçuları Ocağı da (Ocak 1774) 1781 yılında lağvından sonra Sadrtâzam Halil Paşa'nın teşebbüsü ile yeniden teşkilatlandırılmıştı. Fakat bütün bu ıslahatı daha şümüllü olarak ele alan III. Selim (7 Nisan 1789 - 29 Mayıs 1807) oldu.

III. Selim iyi bir eğitim ve öğretim görmüş, şehzadelikte oldukça serbest bir hayat yaşamış, daha o zamanlar Avrupa devletlerinin siyasetlerini, idari ve askerî teşkilâtlarını öğrenmeye merak sarmış, memleketin iç meseleleriyle alâkalanmış, ileri görüşlü bazı yakın adamlarının da teşvik ve telkinleriyle ıslahat ve yenilik taraftarı olmuştu. Bunun için itimat ettiği devlet ricalinin fikirlerini alarak ticari, sosyal, siyasi ve askerî alanlarda yapılacak ıslahatın geniş bir plânı hazırlanarak işe başlandı. Nizâm-ı Cedîd adı verilen bu ıslahat içinde, bu ismi taşıyan, Bostancı Ocağı'na bağlı Avrupa tarzında eğitim, teçhizat ve kıyafeti olan yeni ordu kuruldu; Avrupa'dan getirilen ustalarla tophane ve baruthane düzene kondu; tersaneler faaliyete geçirildi, yeni gemiler yapıldı» bilgili gemici ve kaptan yetiştirilmesine çalışıldı; yine yabancı uzmanlardan yararlanılarak Kumbarahâne (1792) ile Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn kuruldu (1794); ordu ve donanmanın işine yarıyacak kitaplar Türkçe'ye çevrilip bastırıldı; Londra, Paris ve Viyana'ya ilk defa daimî ikamet elçileri gönderildi ve bunlara ve maiyetlerine dil ve bilgi öğrenmeleri emredildi; ordu ve donanma için yapılan masrafları karşılamak için Irad-ı Cedîd adıyla yeni bir hazine kuruldu; mülkî ıslahat yapıldı ve yeni kanunnâmeler hazırlandı. Bütün bunlara rağmen, Nizam-ı Cedîd devrinde de, iç ayaklanmalar karşısında devlet âciz kalmış, Mısır'ın istilâsı karşısında Fransa'ya açılan savaşı (25 Eylül 1798) kazanmak için bu devlete düşman olan Rusya, İngiltere ve iki Sicilya Krallığı ile ittifak yapmak (23 Kasım 1798, 5 Ocak 1799, 21 Ocak 1799) zaruretini duymuştu. Bilhassa, o gün» kadar, devamlı düşman olan Rusya ile olan ittifakı, halk efkârı hazmedememiş, bu duygu ve diğer bütün sıkıntılar Nizam-ı Cedîd ve ricali aleyhinde muhafazakâr çevrelerde kolayca istismar edilmişti. Mısır'ın Fransızlar tarafından boşaltılmasından (30 Ağustos 1801) sonra Osmanlı Devleti ite Fransa arasında bir yakınlaşma olmuş ve Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'ı istilâsı (16 Ekim 1806) Rusya ve İngiltere'ye karşı savaşın başlamasına yol açmıştı. Nizam-ı Cedîd'in Rumeli'ye de teşmili kararına karşı, Şehzade Mustafa taraftarlarının da vaadleri ite tahrik edilen, ıslahat aleyhdarları, menfaat bozulan esnaf, ulema, tüccar ve yeniçeriler ile birleşerek büyük bir isyana yol açtı (İkinci Edime Vak'ası: Haziran 1806). Bu olayda zaaf gösterilerek tâvizler verilmesi karşı tarafın cesaretine yol açtı.

Savaş sırasında, İstanbul'da çıkan Kabakçı Mustafa isyanı ile (25 Mayıs 1807) III. Selim tahttan indirildi (29 Mayıs 1807) ve Nizam-ı Cedîd ıslahatı lağvedildi. Bir süre sonra, bunu, yenilik taraftarlarının karşı darbe ile IV. Mustafa'yı tahttan uzaklaştırmaları (28 Temmuz 1808) ve Alemdar Mustafa Paşa'nın Sekban-ı Cedîd adı altında Nizam-ı Cedîd askerî teşkilâtını canlandırışı takip etti. Fakat bu ve bundan

sonraki teşebbüsler, daima yeniçerilerin karşı koymaları ile boşa çıkarılmıştır. Ancak, II. Mahmud (28 Tem. 1808 - 30 Haziran 1839)'un Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldınlabilmesinden (Vak'ai Hayriye: 15-16 Haziran 1826) sonra devamlı ve ciddî batıllaşma hareketlerine girişmek mümkün olabilmıştır.

II. Mahmud'un, Avrupalı hükümdarlar gibi yaşamaya başlaması, hükümet teşkilât ve usullerinde değişiklik yapılarak kabine usûlünün ve nezâretlerin ihdası, askerî işleri görüşüp karara bağlamak üzere Dâr-ı Şurây-ı askerî ve memurların muhakemesi ile hükümet ile halk arasındaki davaların görüşülmesi için Meclis-i valây-ı ahkâm-ı adliye adlı kurumların tesisi, memurların, hâriciye ve dahiliye olmak üzere iki sınıfa ayrılıp rütbe ve sınıflarına gön maaş bağlanması, müsadere usulünün kaldırılması, posta yolları ve postacılığın kurulması, Avrupa tarzında bir eğitim ve öğretim sistemi kurmak maksadıyla sıbyan okullarının üstünde rüştiyeler, devlet memurlarını yetiştirmek için Mekteb-i maarif-i adlî, Harbiye ve Tıbbiye okullarının açılması, Tıbbiye ve Harbiye için yabancı kaynakların Türkçeye çevrilmesi gayretleri onun en ehemmiyetli icraatı arasındadır.

Bütün bu faydalı yenilik hareketleri yanında, devrinde, siyasî bakımdan birçok felaketler vuku buldu. Milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılması üzerine çıkan Sırp (1804-1817) ve Yunan isyanları (1815-1830), Avrupa devletlerinin kendi çıkarları için bu olaylara müdahale ederek devleti müşkil durumlara düşürmeleri, Rusya'nın emperyalist ve geleneksel siyasetine uygun olarak savaş açması (1806-1812, 1828 -1829), Mısır valisi Mehmed Afi Paşa'nın isyanları (1831 -1840), bu felaketli olayların başlıcalarıdır. Bu olayların sonucunda-Sirbistan'a imtiyazlar verildi, Mora'da bağımsız bir Yunan devleti kuruldu. Rusya, Bükreş Anlaşması ile Besarabya'yı, Edirne Anlaşması (1829) ile Doğu Karadeniz sahillerinde Poti ve Anapa'yı aidi, Eflâk ve Boğdan muhtariyetini sağladı; Fraînsâ Cezayir'i zaptetti (1830) ve Mısır'ın idaresi, bazı şartlarla Mehmed AK Paşa'ya bırakıldı.

Sultan Abdülmecid (1 Temmuz 1839 - 25 Haziran 1861)'in ilk ve önemli icraatı XVIII. yy. başlarından beri yapılmakta olan ıslahat hareketlerini tamamlamak için Mustafa Reşid Paşa'ya hazırlattırıp ilân ettirdiği Gülhane hatt-ı hümayûn (Tanzimat-ı Hayriye Fermânt)'u ile açıklanan (3 Kasım 1839) yeni düzene ait esaslardır. Tanzimat Devri (1839-1875) diye adlandırılan ve yeni bir devir açan bu hatt-ı hümayûnla, padişah, müslüman ve hıristiyan bütün tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanacağını, verginin ve askerlik işlerinin düzenli bir usule bağlanacağını vaad ve hatt-ı hümayûn'a ve ona dayanılarak çıkarılacak kanunlara saygı göstereceğine yemin ediyordu. Böylece padişah, kutsal yetkileri üstünde başka bir kuvveti, yani kanunu tanımakla Batı devletlerindeki benzeyen bir "sarfi kabul etmiş olmakta idi.

Tanzimat devrinde, hukuk, askerlik, eğitim ve öğretim ve idare alanlarında birçok yenilikler yapıldı. Avrupa tekniği yanında Avrupa düşünce sisteminin üstünlüğü kabul edildi, dış siyasette devletin varlığını koruyabilmek ümidi ile bilhassa Fransa ve İngiltere'nin dostluğu arandı.

Tanzimatta yapılan yenilikler, eski rejimden faydalanan muhafazakârların ve çeşitli sebeplerden dolayı hıristiyan azınlıkların tenkid ve şikayetlerine yol açtı. İngiltere ve Fransa, Rus yayılışına karşı Osmanlı Devleti'nin kuvvetlenmesi ve mevcudiyetini muhafaza etmesi menfaatlerine uygun düşüğü için Tanzimat'ı sempati ile,

Avusturya ve Rusya ise hoşnutsuzlukla karşıladılar. Hatta Rusya, Tanzimat'ı, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir koz olarak kullandı.

Tanzimat Devrinde, Boğazlar, Lübnan, Macar mültecileri ve kutsal yerler problemleri w Kırım Savaşı (1853-1856), Osmanlı Devletinin başlıca âxş siyaset konularını teşkil etti. Kırım Savaşı sonunda imzalanan Paris anlaşması (30 Mart 1856) ite Rusya, Osmanlı Devleti aleyhindeki emellerini bir süre için geri bırakmaya **mec***-bur edilerek Osmanlı Devleti'nin devletlerarası haklardan yararlanabileceği kabul edildi ve Osmanlı Devleti'nin zararına olarak Karadeniz'in tarafsızlığı -kararlaştırıldı. Anlaşmanın, imzasından önce hazırlanarak ilân edilen ve Gülhâne hatt-ı humayûhu'ndaki prensipleri yeniledikten başka, onlara yenilerini de ekleyerek daha **dt** genişleten İslahat fermam (18 Şubat 1856), Rusya'nın gelecekte hıristiyan halkın çıkartan bahanesi ile müdahalesini önlemek için Paris anlaşmasında değerlendirildi. Fakat İslahat fermanının, anlaşma metni içine sokulması, Rusya'nın müdahalesinden korkuturken, öteki devletlere de bu fırsatı vermişti. Rusya, Fransa, İngiltere ve Avusturya, çıkarlarına göre, bazen ayrı ayrı, bazen de birlikte, ferman da vaadediten ıslahatı bahane ederek müdahalelerde bulundular, Cidde ve Suriye isyanları (1858-1860), Eflâk ve Boğdan (1656-1862), Sırbistan olayları (1856-1861), Karadağ isyanı ve savaştan (1858) Osmanlı-Yunan ve Osmanlı-Mısır münasebetleri, bu devletlerin müdahale ettikleri başlıca konular oldu. Bu devletlerin İstanbul'daki elçileri, Osmanlı Devleti'nde tatbik edilmesini gerekli gördükleri kanunları hazırlamaya kalktıktan gibi devletin iç ve dış siyasetini kontrol etmekte kendilerini görevli ve yetkili sandılar.

Abdülaziz (25 Haziran 1861 - 30 Mayıs 1876)'in saltanat devri, devletlerle barış içinde geçmiş olmasına rağmen, yine Avrupa büyük devletlerinin tahrik ve himayeleri ve hıristiyan tebaanın çoğunlukta bulunduğu yerlerde çıkan isyanlar, memleketin huzur ve rahatını kaçıran en önemli unsur olmuştur. Hersek ve Karadağ isyanları (1861-1864), Eflâk ve Boğdan (1861*1876) Sırbistan olayları (1862-1867), Girit isyanı (1866-1868), tekrar Hersek isyanı (1975-1876) ve Bulgar âsilerinin faaliyetleri (1848-1876) *bu* cümledendir. Ordular gönderilerek bastırılan isyanlar sonunda, isyan bölgelerinin devlete bağlılıklarını sağlamak için buralardaki halka yeni taviz ve imtiyazlar vermek zarureti hasıl olmuştur. Karadağ, hukukî ve siyasi bir muhtariyet elde ettiği gibi Eflâk ve Boğdan'ın Romanya adı altında birleşmeleri kabul edilmiş, Mısır'ın muhtariyet hakları genişletilmiş (1863-1882), Sırbistan, Lübnan, Girit halkı ve Bulgarlar yeni haklar kazanmışlardır. Buna rağmen adı geçen bölgelerin devlete olan bağlılıkları büsbütün gevşemiş ve imparatorluğun dağılıp parçalanması hızlanmıştı.

Buna karşılık devlet adamlarının, Türkleri» İmparatorluğun esas unsuru olarak kabul ve himaye etmeye başlamaları, Batılı bitim adamlarının Türkoloji tetkikleri sonunda Türk tarih, sanat, dil ve geleneklerindeki gerçek değerleri ortaya çıkarmaya başlamaları, Avrupa'ya giden gençlerin Avrupa blum ve siyaset adamlarının Türkiye ve Türkler hakkındaki müsbet ve menfî bütün fikir ve kanaatlerini öğrenmeye başlamaları, milliyetçilik fikirlerinin yayılması ile millî İsyanların çıkması ve âsilere idarî imtiyaz ve muhtariyetlerin verilmesi gibi sebepler Türklerin millî şuur ve millî devlet fikirlerini kuvvetlendirmiş ve Türkçülük hareketleri başlamıştır. Ali Suavi, Mustafa Celâleddin Paşa, Ahmed Vefik Paşa, 23ya Paşa ve Mustafa Fazıl paşa Türkçülük hareketlerinin ilk öncüleridir.

Abdülaziz'in gittikçe artan müstebit ve keyfi idaresine karşı ilk teşkilâtli muhalefet Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından meydana getirildi. Genç Osmanlılar tebaanın kamu önünde ve siyasî haklar yönündeki eşitliğini kâfi görmeyerek aynı zamanda hükümet idaresinin murakabe edilmesi gerektiğini iteri sürerek, meşrutiyet rejimini gerçekleştirmek için mücadeleye başladılar (1865). Genç Osmanlılar'ın fikirlerini paylaşan ve başarılı tir idareci olarak tanınan Mithat Paşa, çeşitli sebeplerden ötürü padişahın fikir ve icraatına muhalefet eden Serasker Hüseyin Avni Paşa, Sadriâzam Mehmed Rüştu Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Bendi, Harp Okulu Komutanı Süleyman Paşa, Şûray-ı askeri Reisi Redif Paşa ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa ile işbirliği yaparak, Abdülaziz'i! hal' ve V. Murad'ın tahta geçirilmesini! sağladılar (30 Mayıs 1876). Fakat 3 ay sonra, hastalığı sebebiyle V. Murad da tahttan indirildi ve Kanun-i esasiyi ilân edeceğine söz veren II. Abdülhamid, padişah oldu (31 Ağustos 1876).

Abdülaziz'in saltanatının son zamanlarında ise Avrupa siyasetinin ağırlık noktasını Balkanlar teşkil etmeye başlamış, Rusya, Balkanlardaki Slavlar'ı Türk hakimiyetinden kurtarmak ve kendi himayesine almak hedefini güden Panislavizm propagandasını, son derece faal bir tarzda yürütmeye başlamıştı. Bu tahrikler ve çeşitli menfaatlerin çarpıştığı ve Hersek'de başlayan isyan (1875) Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmeleri (1-2 Temmuz 1876) ve Sırbistan'ın mağlûp olması büyük devletlerin müdahalelerine yol açtı. Kanun-i esasinin ilân edildiği gün (23 Aralık 1876) başlayan İstanbul Konferansı ve Avrupa devletlerinin Londra'da aldıkları kararlar (31 Mart 1877) meselenin barış yolu ile çözümlenmesini sağlayamadı. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne harp açtı (19 Nisan 1877). Osmanlı tarihlerinde "93 Harbi" diye anılan bu savaş, Rusya'nın kesin galibiyeti ve Ayastefanos anlaşması ile sona erdi (3 Mart 1878). Bu anlaşma ile Karadağ, Sırbistan, Romanya tam bağımsızlık, sınırları çok geniş tutularak, Tuna'dan Selânik'e kadar uzanan Bulgaristan muhtariyet kazanmış, Ardahan, Kars, Batum, Bayezid vilâyetleri ve Dobruca, savaş tazminatının bir kısmına karşılık Rusya'ya bırakılmış, çeşitli yerlerde hıristiyan tebaa için ıslahat yapılacağı kabul edilmişti.

Rusya'nın Panislavizm idealini kendi çıkarlarına göre büyük ölçüde gerçekleştirmesi ve Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu kuvvetlendirmesi, diğer Avrupa devletlerinin çıkarlarını büyük ölçüde zedelediğinden, bozulan siyasî dengeyi yeniden kurmak için Berlin'de ilgili devletlerin İştiraki ile bir kongre toplandı ve Berlin anlaşması imzalandı (13 Temmuz 1878). Yeni siyasî denge, Osmanlı topraklarının geri kalan kısımlarının da paylaşılacağı esasım kabul eden zihniyetin tescili ile sağlandı.

Daha Kongre toplanmadan önce, bazı şartlarla Kıbrıs, İngiltere'ye bırakılmıştı (4 Haziran 1878). Berlin anlaşmasından sonra, Fransa, Tunus'a (12 Mayıs 1881): İngiltere, Mısır'a yerleşti (24 Ekim 1885). Doğu Rumeli'de çıkan bazı olaylar üzerine buranın valiliğine Bulgar prensinin tayini ite Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesinde önemli bir **adtm** atıldı. Girit'te çıkan isyan (1896), Osmanlı-Yunan savaşına sebep oldu (17 Nisan 1897). Bu savaş, Osmanlı zaferleriyle üç haftada sona erdi (20 May» 1897). Fakat kesin barış anlaşması (13 Kaşım **1897**), II. Abdülhamid "in şahsî itibarının artması dışında hiçbir kâr sağlamadı. Üstelik Girit valiliğine Yunan Prensi Yorgi'nin tayini kabule mecbur olunarak ada üzerindeki Osmanlı ha-

kimiyeti kâğıt üzerinde kaldı (21 Aralık 1898). Ermeniler, Avrupa devletlerinin kendi çıkarları gereği yaptıkları tahriklere kapılarak, muhtariyet elde etmek için ihtilâlcı komiteler kurdular (1887); Sason'da (8 Ağustos 1894) ve İstanbul'da birçok olaylar çıkardılar (30 Eylül 1895 ve 26 Ağustos 1896), 1896), müdahalelere yol açtılar. Keza, Bulgar, Yunan ve Sırp çetelerinin meydana getirdikleri Makedonya olayları da (1901'den itibaren) müdahalelere yof açtı ve devleti büyük zarara soktu.

II. Abdülhamid, İngiltere ve Fransa'nın dostluk ve yardımlarından ümit kesince Alman dostluğuna önem vermiş, Alman nüfuzu Osmanlı İmparatorluğunda gittikçe kuvvetlenmiştir. Diğer taraftan, Mebusan Meclisi'ni kapatarak (14 Şubat 1878) Kanun-ı esâsi'yi yürürlükten kaldırdıktan sonra istibdat idaresine yönetmiş, meşrutiyet rejimi taraftarı ve Osmanlılık fikrinin temsilcisi olan Midhat Paşa, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi şahısları birer vesile ile bertaraf etmişti. Bununla beraber, onların fikri tesirleri devam etti. II. Abdülhamid'in istibdadına karşı muhalefet edenler ve genel bir terim olarak adlarına Genç Türkler (Jön Türk) denen kişilerin dağınık ve ferdî çalışmaları, sonraları kuruluş tarihi kesin olarak belli olmayan, ittihat ve Terakki Cemiyeti adındaki siyasî bir organ tarafından teşkilâtlandırılmış ve süratle gelişmiştir. Türkçülük hareketleri de, aydınlar arasında, dil, edebiyat ve tarih sahalarında gelişmesine devam etmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya'da giriştiği bazı suikast ve çete faaliyetleri sonunda II. Abdülföamid, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet rejiminin yürürlüğe girdiğini Hân etmek zorunda kaldı. II. Meşrutiyet'e karşı gerici çevrelerin çıkardıkları 31 Mart ayaklanmasf (13 Nisan 1909) basönlükdân sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara kuvvetle hakim oldu, muhalifleri tasfiye etti ve ayaklanmayı bahane ederek II. Abdülhamkfi hal ve yerine V. Mehmed Reşad'ı tahta geçirdi (27 Nisan 1909).

Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı (5 Ekim 1908) Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilânı (6 Ekim 1908) II. Meşrutiyet'in ilânından faydalanılarak yapılan Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki emri vakiler olmuştur.

Yeni iktidar zamanında, felâketli olaylar birbirini takip etti ve imparatorluğun çöküşü hızlandı. Amavutluk isyanı-(1 Nisan 1910), Girit meclisinin Yunanistan kralına sadakat yemini meselesi (9 Mayıs 1910), İtalya'nın, 29 Eylül 1911'de savaş ilân ederek Trablusgarp ve Bingazi'ye saldırısı; Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ'ın birleşerek başlattıkları {8 Ekim 1912) Balkan Savaşı bu olayların başlıcalarıdır Bütün bunların sonunda İmparatorluğun Rumeli'deki bütün toprakları, Trablus ve Bingazi elden çıktı. İttifak Devletlerinin safında girilen I. Cihan Savaşı (11 Kasım 1914) İmparatorluğun yıkılışının başlangıcı oldu. Sevr Anlaşması (10 Ağustos 1920) ile Hicaz, Irak, Suriye, Filistin ve Anadolu'nun önemli bir kısmı galip devletlerin hakimiyetlerine terkedüdi.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, vatanın bütünlüğü, istiklâl ve hürriyeti için giriştikleri mücadele, İmparatorluğu parçalamak ve Türk ulusunu tarih sahnesinden silmek eleyenlere karşı bir tepki oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ulusun gerçek temsilcisi olarak açılışı (23 Nisan 1920), İstanbul'daki padişah ve hükümetinin Anadolu'da sebep olduğu iç isyanların bastırılması, doğuda Ermeni ve Gürcülerle, güneyde Fransızlar ve batıda Yunanlılarla girilen savaşlar, bu mücadelenin, Türk İstiklâl Savaşı'nın başlıca safhalarını teşkil eder.*

Lozan barış andlaşmasının imzası (24 Temmuz 1923), yeni Türk Devleti vakıasının bütün dünya tarafından kabulü anlamını taşır. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilân edilir. !

3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri

Ercümen KURAN

Kanunî Sultan Süleyman devrinde kudretinin en yüksek mertebesine erişen Osmanlı İmparatorluğu XVI. asır sonlarında gerilemeğe yüz tutmuş ve XVII. asırda Köprülüler'in idaresinde son bir kalkınma hamlesi yaptıktan sonra, 1682 yılında başlayan harpte Avusturya ve müttefiklerine yenilerek 26 Ocak 1699'da Karlofça barış andlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı. Bu andlaşma ile Osmanlı Devleti Macaristan ve Transilvanya'yı Avusturya'ya, Mora ve Dalmaçyatı Venedik'e. 3 Temmuz 1700 tarihli İstanbul andlaşmasıyla da Azak kalesini Rusya'ya bırakmıştı. Devletin ilk defa olarak düşmana toprak terkedişi müslüman halk efkârında derin bir tesir yarattı. Askerlik ve maddî hayat sahalarında Hıristiyan Batı ülkelerinin İslâm âlemine nazaran ilerleme kaydettiği açıkça idrak olundu. Böylece, Osmanlı devlet adamları ve aydınlar imparatorluğu çöküntüden kurtarmak için çareler aramaya hız verdiler. Daha XVII. asrın ilk yarısında Koçi Bey devletin gerilediğini mOşahade ederek meşhur Risale'sinde idarî ve içtimaî İslâhat yapılması gereğini savunmuştu. Ancak, XVIII. asır başlarında Türk aydınlarının bazıları devlet müesseselerinde suiistimalleri önlemenin ve bozulan teşkilâtı kanunnamelere uygun şekilde düzeltmenin hastalığı tedaviye kâfi gelmeyeceğini anlamışlardı. Onlara göre, Osmanlı İmparatorluğunun Batı devletlerinin saldırısına başarıyla karşı koyabilmesi Batı harp usüllerini ve silâhlarını almakla mümkün olabilirdi. '

Batı Müesseselerinin Girişi:

Kaybedilen toprakları kurtarmak maksadıyla Rusya'ya açılan harp sonunda 2 Temmuz 1711'de imzalanan Prut barış andlaşması Azak kalesinin geri alınmasını sağladıysa da, 1716 yılında Avusturya ve Venedik'e karşı girişilen seferler yenilgiyle sonuçlandı. Gerçekten, 21 Temmuz 1718'de Pasarofça andlaşması Mora'y Osmanlı devletine kazandırmakla beraber Batı Yunanistan kıyılarında bazı kalelerin Venedik'e, Belgrad'ın da Avusturya'ya terkini gerektirmiştir. Barış müzakereleri sırasında sadrazamlığa tayin olunan Nevşehirli İbrahim Paşa, andtaşmanın imzasından sonra barışçı ve ıslahatçı bir siyaset gütmek lüzumuna Padişah III. Ahmed'i inandırdı. İbrahim Paşa'nın 1718'den 1730'a kadar süren sadareti, bu yıllarda lâle yetiştirilmesine gösterilen ilgi yüzünden, tarihimizde Lâle Devri olarak adlandırılır. Türkiye'nin yenileşmesinde ilk şuurlu, fakat plânsız hareketler bir sefahat çağı olan Lâle devrinde gerçekleştirilmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Etendi'nin 1720 yılı sonlarında elçilikle Fransa'ya gönderilmesi Osmanlı saray çevresinde Batı âlemini yakından tanımak arzusunun bir belirtisiydi. Nitekim İstanbul'un mesire yerlerindeki yalı ve köşklerin bahçeleri Yirmisekiz Çelebi sefaretnamesinde uzun uzadıya tasvir olunan Versailles bahçelerine benzer şekilde tertiplenmişti. Sonraları Tanzimat devrinde daha açıklıkla görülecek olan Batı ve hususiyile Fransız taklitçiliği böylece başlamış oldu.

Lâle devrinde yenileşme yönünden kayda değer en önemli vaka matbaanın

Türkiye'ye girişidir. Astında baskı sanatı Osmanlı Türkleri için bilinmeyen bir şey değildi. Daha 1494 yılında İstanbul'da Yahudiler bir matbaa kurmuşlar ve kehdi dillerinde kitap basmışlardı. 1565'de Ermeniler, 1627'de da Rumlar İstanbul'da matbaacılık faaliyetine girişerek Ermenice ve Rumca kitaplar tabetmişlerdi. Ancak, TörMerNh Arap Harfleriyle tötöp basmaları ilk defa olarak 1729 yılında gerçekleşmiştir. Bir Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika, babası Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ile Paris'e giden Said Efendi'nin ortaklığı ve Sadrâzam İbrahim Paşa'nın desteğiyle İstanbul'da bir matbaa kurmağa teşebbüs etmiş ve 1727 yılında, İslâm? din kitapları basmamak şartıyla, Padişahın iznini almıştı. Müteferrika matbaasının ilk kapanış tarihi olan 1745'e kadar burada onyediy eser basıldığı bilinir. Üçyüz yıla yakın bir gecikme ile de olsa, matbaanın memleketimize girişi 6a-tı'da gelişen yeniliklerin Türk aydınları arasında daha hızlı yayılmasına imkân verecekti.

İbrahim Müteferrika 1732'de kendi matbaasında bastırıp 1730'da Patrona Halil ayaklanması sonunda tahtını kaybeden Ut. Ahmed'in halefi I. Mahmud'a sunduğu Usûl ül-hikem fi nizâm il-umem adlı bir risalesinde Avrupa devletlerinin askerî teşkilâtlarını inceleyerek Batı ordularının Osmanlı askerî kuvvetlerine üstünlüğünü belirtmiştir. Türk ordusunda hususiyle teknik birliklerin ıslâhı gerekmektedir Bu sebeple, i Mahmud (1730-17154) ve III. Mustafa (1757-1773) saltanatlarında Humbaract ve Topçu ocaklarının Batı tarzında teşkilâtlandırılmasına girişildi. Askerlik sahasında yenileşme hareketleri başlangıçta mühtedilerin, sonralarıysa doğrudan doğruya Avrupalı uzmanların idaresinde yürütüldü. Gerçekten, bir Fransız subayı iken müslümanlığı kabul ederek Ahmed adını alan Comte de Bonneval 1731'de Humbaract ocağının ıslâhına başladı. Ocağın ihtiyaç duyduğu talimli askerî yetiştirmek üzere de 1734 yılında Üsküdar'da üçyüz gencin kaydolunduğu bir Hendesehane açıldı. Hendesehane'de matematik ve fen bilgileri öğretiliyordu. 1735'de Paşalığa yükseltilen Humbaract Ahmed 1747 yılında ölünce Humbaracı-başılığa kendisi gibi bir mühtedi olan manevî oğlu Süleyman Ağa getirildi. Onun ölümünden sonra, Hendesehane yeniçerilerin baskısı sonucunda kapatıldı. Bu müessese 1769 yılında yeniden faaliyete geçtiyse de, uzun ömürlü olmadı. Osmanlı ordusunu ıslâh etmek vazifesiyle bir Fransız askerî heyetinin başında Türkiye'ye gelen Baron de Tott'un 1773'de Haliç kıyısında Hasköy'de kurduğu "Mühen-dishane " daha ciddî ve sürekli bir teşebbüs vasfını taşımış, Osmanlı devletinin yıkılışına kadar yaşayacak olan Topçu Harbiye Mektebi'nin çekirdeğini teşkil etmiştir. Aslen Macar olan Baron de Tott 1774 yılı başlarında Topçu ocağına bağlı sürat topçuları teşkilâtını kurmakla Osmanlı ordusunun yenileşmesi bakımından bir başka önemli icraatta bulunmuştur. Avrupa ordularında kullanılan hafif topçu birliklerinin benzeri olan bu teşkilât 1781 yılına kadar yaşamış, o tarihte Fransız subaylarının memleketlerine dönüşü sebebiyle dağıtılmıştır.

1768-74 Osmanlı - Rus harbî esnasında bir Rus filosunun Çeşme'de Türk donanmasını bozguna uğratarak yakması, Osmanlı devlet adamlarını denizcilik sahasında ıslahat yapmak lüzumuna inandırmıştı. Nitekim, 1776'yılında, deniz* subayı yetiştirilmek üzere Kapudan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın gayretiyle Kasımpaşa'da Tersane yakınında "Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun" kuruldu. Deniz Harp Okulu'muzun başlangıcı sayılan bu müesseseyi I. Abdülhamid saltanatında

Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın siyasi rakibi Halil Hamid Paşa, 1782'den 1785'e kadar ki sadrazamlığı sırasında, Fransız subaylarından faydalanarak geliştirmiştir.

I. Abdülhamid'in 1789 Nisanında ölümü üzerine tahta III. Selim'in çıkışı Osmanlı İmparatorluğunda yenileşme hareketlerini hızlandırdı. Genç padişah babası fil. Mustafa'nın telkini altında kalarak devletin kuruluşunu Batı müesseselerinin kabulünde görüyordu. Daha şehzadeligi zamanında Fransa kralı XVI. Louis ile gizli muhaberede bulunmuş, padişah olunca yapacağı ıslâhat hamlelerini zihninde tasarlamıştı. Halbuki, 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca barış andlaşmasıyla elden çıkan Kırım'ı geri almak için Rusya'ya karşı 1787 yazında açılan harp, ertesi yıl Avusturya'nın da düşmana katılmasıyla, Türkler aleyhine sürüp gitmekteydi. III. Selim 1791 Ağustosunda Avusturya ile, 1792 Ocak ayında da Rusya ile barış imzaladıktan sonra, tasarladığı ıslâhat programını tatbika koydu. O daha harp devam ederken, devlet işlerinin düzenlenmesi hakkındaki görüşlerini birer lâyiha halinde kaleme atmalarını, sadrâzamı Yusuf Paşa dahil, güvendiği yirmi kadar şahıstan istemişti. Bunlar hazırlandıktan lâyihalarda çeşitli fikirler ortaya koymuşlardı; fakat, hepsi Osmanlı ordusunda ıslâhat yapılması gereği üzerinde birleşiyordı. Hususiyle Yusuf Paşa ve Reis ül-küttap Abdullah Berrî Efendi Avrupa usulünde talim görecek piyade ve topçu birliklerinin kurulmasını teklif etmişlerdi.

. Giriştiği ıslâhat hamlesinde Padişah, Avusturya ile barışın imzasını müteakip elçilikte Viyana'ya giden Ebubekir Ratip Efendi'nin 1792 Mayısında yurda dönüşünde hazırladığı rapordan da faydalanmış görünüyör. Avusturya'nın askerî, idarî ve içtimai müesseselerinin tafsilâtli bir tasviri mahiyetinde olan bu raporda Avrupa devletlerinin bir "Nizam-ı Cedid" yarattıkları belirtiliyordu. Bundan ilham*alan ili Selim, kurduğu orduya Nizam-ı Cedid adını verdi. Avrupalı subayların idaresi altında Levend Çiftliği'nde talime başlayan piyade askerî, yeniçerilerin muhalefetini önlemek maksadıyla. Bostancı ocağına bağlanmıştı. Yeni ordunun masrafını karşılamak üzere, 1793 Martında İrad-ı Cedid adında ayrı bir hazine teşkil olundu. Nizam-ı Cedid askerî sayıca artınca, İstanbul 'da Levend Çiftliği kışlasından başka, Üsküdar'da Selimiye kışlasının inşasına başlandığı gibi, Anadolu'da da bu birliklerin kurulmasına girişildi. Nizam-ı Cedid 1808 yılı sonlarında 25.000 kistlik bir askerî kuvvet haline gelmiştir.

III. Selim Topçu ocağında da ıslâhat yaptı. Tophane'deki kışla genişletilerek, hazırlanan yeni kanunnâmeye göre topçu birlikleri yetiştirildi. Ayrıca, Fransız ustalarının nezaretinde toplar döküldü. Ordunun topçu ve istihkâm subayı ihtiyacını karşılamak için, önce Eyüb'de açılan "Mühendis-hane-i Sultanî" 1793 yılında Has-köy'e nakledildi. Baron de Tott'un 1773'de kurduğu Mühendishane'yi de içine alan bu okul "Mühendishane-i Berrî-i Hümayun * adıyla 1795 yılından itibaren yeni binasında çalışmalarını sürdürmüştür.

Yenileşme hareketinde III. Selim'in askerlik sahası dışında gerçekleştirdiği en önemli icraat Avrupa'nın belli başlı merkezlerinde ikâmet (daimi) elçilikleri açmasıdır. Batılı devletlerin İstanbul'da XV. asır ortalarından beri daimî elçilik bulunduğu halde, Osmanlı padişahları karşılık olarak o devletler nezdine ikamet elçileri yotlamamışlardır. Bunun sebebi İslâm geleneğinde daimî elçiler müessesesinin mevcut olmayışıdır. Padişahlar Batılı devletlerin İstanbul'da daimî elçiler bulundurmaları bir saygı tezahürü sayıyorlar, kendileri ancak gerektiği zamanlar yabancı ülkelere

fevkalâde elçi gönderiyorlar[^]. Halbuki, XVIII. asır sonlarında Avrupa'da meydana gelen siyasî ve askerî gelişmeleri yakından takip etmek ittifak müzakerelerini mahallinde yürütmek bir zaruret halini almıştı. III. Selim bunu idrak etti ve ilk defa 1793 yılında Yusuf Ağâh Efendi'yi ikamet eiçiliğiyle İngiltere'ye gönderdi. Dört yıl sonra da İsmail Ferruh Efendi, Ağâh Efendi'nin yerine Londra'ya yollandığı gibi, Seyyid Ali Efendi Fransa'ya, İbrahim Afif Bendi Avusturya'ya, Ali Aziz Efendi Prusya'ya tayin edildiler. Osmanlı ikamet elçilerinin diplomatik çalışmaları beklendiği kadar verimli olmadı. Bundan dolayı Londra, Viyana ve Berlin elçilikleri 1800'den itibaren maslahatgüzarlarla yürütüldü. Fransa o devirde Avrupa'nın en kudretli devleti bulunduğundan, 1811 yılına kadar bir Osmanlı ikamet elçisi Paris'de vazife gördü. III. Selim'in diploması yönünden yeteri derecede fayda sağlamayan bu teşebbüsü elçi.maslahatgüzar veya kâtip sıfatıyla ikamet elçiliklerinde çatışan Türklerin Batı'ya yakından tanımalarına ve bir Batı dili öğrenmelerine imkân vermiştir. Bunların çoğu memlekete dönünce yenilik hareketlerinin gerçekleştirilmesinde değerli hizmetler görmüşlerdir.

İM. Selim Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa devletlerinde ve hususiyile Fransa'da olduğu gibi, merkeziyetçi idare kurmak istiyordu. Bunun için; XVIII. asırda Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da teşekkül etmiş olan ayan, derebeyi ve diğer mütegalibenin nüfuzunu kırmak gerekmektedir. Görünüşte Edirne bölgesindeki asiyeş bozucu eşkiyayı tedib etmek maksadıyla, aslında ise Nizam-ı Cedid'i Rumeli'de teşkilâtlandırmak üzere Padişah, 1806 Temmuzunda, Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa'yı düzenli bir ordunun başında âsilere karşı gönderdi. Fakat, Rumeli ayanlarının silâhlî direnmeyi kararlaştırmaları İÜ. Selim'i Kadı Abdurrahman Paşa'yı geri çağırarak zorunda bıraktı. Padişahın bu zaafî Nizam-ı Cedid aleyhtar lafının cüretini artırdı ve ili. Selim Kabakçı Mustafa'nın yönettiği bir ayaklanma sonunda 30 Mayıs 1807'de tahttan indirildi. Böylece, Nizam-ı Cedid hareketi başarı-sizlikle sona ermiş ve eski düzen taraftarları IV. Mustafa'yı padişah yapmışlardır.

Nizan>ı Cedid'ciilerin çoğu Kabakçı ayaklanması sırasında öldürülmüştü. Kaçabilenler Rusçuk ayanı Bayrakdar Mustafa Paşa'nın Emayesine ağındılar ve Kf. Selim'i tekrar tahta oturtmak için gayret göstermeğe onu ikna ettiler. Tarihîmizde "Rusçuk yararı" adıyla tanınan bu yenilik taraftarlarının giriştiği tertipler Bayrakdar Mustafa Paşa'nın askerî kuvvetlerle İstanbul'a yürümesini, İN. Selimin şehit edilmesi üzerine de, 28 Temmuz 1808'de, İL Mahmud'un IV. Mustafa yerine Osmanlı tahtına oturtulmasını sonuçlandırdı.

İrtica hareketi bastırılmış-we |U. Selim'in hızlandırdığı yenileşme hamlesine devam imkânı tekrar sağlanmıştı Sadrâzam olan cahil fakat iyi niyetli Bayrakdar Rusçuk yaranının nüfuzu altında bîdunuyordu. Nizam-ı Cedid ordusu Sekbana Cedid adıyla yeniden kuruldu. Ekimde, Babîâli ile Ayanlar arasında Ayanların imtiyazlarını korumaları şartıyla Padişahın hakimiyetini Anadolu ve Rumeli'de geçerli kılap bir "Sened-i ittifak* Bftzalandı. Fakat, bu senedin ömrü kısa sürdü. Ayanların çoğu salâhiyetlerinin sınırlandırılmasına razı olmadıkları gibi, Sultan II. Mahmud da mutlak iradesini İmparatorluğun en uzak bölgelerine kadar kabul ettirmek istiyordu. II. Mahmud, gayesine erişmek için. amcası oğlu III. Selim'in akıbetinden de ders alarak temkinli ve sabırlı davrandı. İlk önce, Bayraktar Mustafa Paşa ile Rusçuk yaranının baskısından kurtulmak gerekiyordu. Bu sebeple, 1808 Kasımında Sadrâzam

aleyhine patlak veren Yeniçeri ayaklanmasının başarıya ulaşmasını önleyecek hiç bir harekette bulunmadı. Bayrakdar'ın şehit edilmesi üzerine de, sarayı kuşatan yeniçerilerle anlaşma yoluna gitti. Sekban-ı Cedid dağıtıldı ve eski rem ül-küttap Galib Efendi'den başka Rusçuk yararı birer birer yakalanıp öldürüldü.

II. Mahmud, Yeniçeri ocağına verdiği tavizlere karşılık, tahta çıkışından sonraki ¹ onsekiz yılda çeşitli yollara başvurmak suretiyle Anadolu ve Rumeli ayanlarının nüfuzunu kırdı ve eyaletleri merkeze bağladı. Bundan sonra, Padişah İstanbul'da Yeniçeri ocağını itaat altına almak işine girişti. Ocakta islahat yapılmasına dair bir hatt-ı hümayun isdarı üzerine, 15 Haziran 1826'da yeniçeriler ayaklanınca bunların Atmeydanı'nda bulunan kışlaları topa tutuldu ve isyan kanlı bir şekilde bastırıldı. Böylece, II. Mahmud Yeniçeri ocağını bütünüyle ortadan kaldırdı. Ocakla birlikte onun manevî desteği olan Bektaşî tarikatı da takibata uğradı.

İmparatorluğun yükseliş devrinde büyük hizmet gördüğü halde, zamanla değerini kaybederek devletin gerilemesine sebep olan ve yenilik hareketlerine daima karşı koyan bu askerî müessesenin ortadan kaldırılışı, Sultan II. Mahmud'a bundan sonra daha serbest davranmak imkânı sağlıyordu. Ocağın manevî desteği yok olunca, Batı tarzında İslâhat teşebbüslerini yeniçerileri kıskırtmak suretiyle engelleyen İlimiye zümresinin nüfuzu azaldı. Artık memlekette Padişahın iradesine karşı çıkabilecek hiç bir kuvvet kalmamıştı, ti. Mahmud Yeniçeri ordusu yerine, Avrupa usûlünde yetiştirilmek üzere, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'yi kurdu. Bu ordunun başkumandanlığını ifâ etmek için Seraskerlik makamı ihdas olundu. Serasker, başkumandanlık vazifesi yanında. Harbiye nazırının işlerini görecekti. Yeni orduya asker sağlanması 1826 yılı sonunda çıkarılan bir nizamname ile düzene kondu. Buna göre, eyaletlerden toplanan Mansure askeri oniki yıl hizmete tâbi tutuluyordu. Ordunun hekim ihtiyacını karşılamak maksadıyla 1827 yılında İstanbul'da Şen-zadebaşında Tıbhane-i Âmire açıldı. 1838'de Galatasaray'na nakledilen Tıbhane'de Avusturyalı Dr. Kari Bernard uzun yıllar hocalık yaparak Batı tıp bilgisini öğrenmiş tabipler yetiştirmiştir. Trbhane-i Âmire bugünkü Askerî Tıbbiye'nin çekirdeği sayılır.

. Yeni orduya Avrupa harp sanatım bilen piyade ve süvari subayları da gerekmektedir. Bunun için, 1834 yılında İstanbul'da Maçka kışlasında Mekteb-i Ulûmu-ı Harbiye öğretime başladı. Fransa'daki Saint - Cyr askerî okulu örnek alınarak kurulan bu müessese Harp Okulu'muzun temelini teşkil eder. Batf ya öğrenci gönderilmesi de ilk defa II. Mahmud zamanında vukubuldu. Gerçekten, 1827 yılında hususiyile Serasker Hüsrev Paşa'nın teşebbüsüyle topçuluk ve diğer teknik sahalarda öğretim görmek üzere Paris'e gençler yollandı.

Bu devirde Osmanlı devletinin idarî, kültürel ve içtimâî hayatı esaslı değişikliklere uğramıştır. Merkez teşkilâtında 1835 yılında Sadaret kethüdalığı yerine Umur-ı Mülkiye nezareti, Reis ül-küttaplık yerine de Umur-ı Hariciye nezareti kuruldu. Bundan iki yıl sonra, Defterdarlık kaldırılarak Maliye nezareti teşkil olundu. Aynı yıl, yani 1837'de, Umur-ı Mülkiye nezaretinin adı Dahiliye nezaretine çevrildi. Bununla beraber, gerçekleştirilen islahat Batı tarzında bir kabine hükümetinin işleyişini sağlamak için yapılmamıştı. Avrupa'da olduğu gibi, nazırlar başvekil makamında bulunan sadrâzama karşı sorumlu olmayıp doğrudan doğruya Padişaha hesap vermek durumundaydılar.. Saray ve Babîâli'de ayrıca çeşitli meclisler meydana getirildi.

Meclis-i Has Padişahın hususi danışma kurulu olarak faaliyete geçti. Nazırlar da Meclis-i Vükelâ halinde toplanmaya başladılar. 1636 yılında askerî İslâhat için gerekli nizâm-nâmeleri hazırlamak üzere Mecis-i Dâr-ı Şûray-ı Askerî, 1838'de ise ziraat, ticaret ve sanayi işleri için ayrı ayrı meclisler teşekkül etti. Fakat, 1837'de kurulan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adiyeye bunların hepsinden daha önemlidir. Gerçekten, idarî ve hukukî bir danışma kurulu mahiyetinde tasarlanan bu meclis Tanzimat (fevrinde askerlik dışı bütün İslâhatın planlandığı ve icraatın denetlendiği başlıca müessese vazifesini ifâ etmiştir.

11. Mahmud 1833 yılında Babiâli'de Tercüme Odası'nı açtı. Gaye devletin dış ülkelerle olan resmî yazışmaların yürütmek yanında, söz konusu odada yabancı dil ve hususiyle fransızca bilen müslüman memurlar yetiştirmektir. Nitekim, ertesi yıl Avrupa'da Osmanlı ikamet elçilikleri yeniden kuruldu ve buralara kâtip olarak çoğu zaman Tercüme Odası memurları yollandı. Tanzimat hareketi öncülerinin hemen hepsi gençliklerinde ya Tercüme Odası'nda veya ikamet elçiliklerinin birinde bir müddet çalışmışlardır.

Bu devirde haberleşme ve ulaştırma sahalarında da müsbet işler başarıldı. 1831 de İstanbul'da ilk Türk resmî gazetesi dan Takvim-i Vakayi çıkarılmağa başlandı gibi, 1834'de Üsküdar'dan İzmit'e kadar ilk posta yolu hizmete kondu. 1835'de ise, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek üzere, karantina usûlü kabul olundu.

II. Mahmud zamanında gerçekleştirilen kıyafet değişikliği ayrıca kayda değer. 1828'de Mansure ordusu efradına fes giydirildikten sonra, ertesi yıl devlet memurlarının Batılı tarzda giyinmeleri bir irade ile sağlandı. Sarık sarmak ve cübbe giymek yalnız din adamlarına bırakıldı. Bizzat Padişah sakalını keserek Batılı kıyafetiyle tebaasına örnek oldu. Avrupaî yaşayış tarzı saray çevresinde ve yüksek memurlar arasında gittikçe yaygınlaştı.

II. Mahmud iktisat sahasında da ıslâhata girişmiş, fakat, bu sahada başarı sağlanamamıştır. Gerçekten, devlet eliyle 1830'iarda kurulan fabrika ve imalâthaneler, hatalı işletmecilik yüzünden, kısa zamanda kapanmışlardır. Mansure ordusunun fes ihtiyacını karşılamak üzere, 1835de İstanbul'da kurulan Feshane tek istisna olup bugün de Defterdar Dokuma Fabrikası adıyla fâaliyetini sürdürmektedir.

Batı Fikirlerinin Girişi c

II. Mahmud saltanatının son oniki yılında, sistemli bir şekilde olmasa bile, yenileşme sahasında önemli işler yapılmıştır. Ancak, 1821 'de Mora yarımadasında patlak veren Yunan isyanı 1829'da Yunanlıların bağımsızlık kazanmalarıyla sonuçlanmış, bundan iki yıl sonra Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşanın başlattığı isyan hareketiyse Osmanlı İmparatorluğunu daha ciddi bir tehlike karşısında bırakarak 1833 Mayısında Padişahın âsi valiyile Kütahya andlaşmasını imzalamasını gerektirmiştir. Mehmed Afi Paşa 1839 yılı başlarında tekrar isyan edince de, Padişah Mısır valisine yeniden savaş açmıştır.

24 Haziran 1839'da Osmanlı ordusunun Nizib'de yenilişi 11. Mahmud devrinde gerçekleştirilen İslâhat hareketlerinin yetersizliğini isbatlamaktaydı. Paris ve Londra elçiliklerinde bulunduğu esnada Batı dünyasını yakından incelemek fırsatını elde

eden Mustafa Reşid Paşa 1837 Temmuzunda Hariciye nazırı olduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaanın şahsî hukukunu Batı ülkelerindeki gibi kanunla emniyet altına almak istemişti. Fakat M. Mahmud kurduğu mutlakîyetçi idarenin sınırlandırılmasını kabul etmediğinden, Mustafa Reşid Paşa Hariciye nazırlığı uhdesinde kalmak şartıyla Londra elçiliğine tayin olunarak İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı. Sultan II. Mahmud Nizib felâketi haberi payitahta ulaşmadan önce, 1 Temmuz 1839'da, öldü ve yerine oğlu Abdülmecid 16 yaşında padişah oldu. İstanbul'a dönen Mustafa Reşid Paşa geniş çapta bir İslâhata girişmek hususunda genç padişah'tan izin aldı. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda din, ırk ve dil ayrımı gözetmeksizin bütün tebaanın "can, mal ve ırz mahfuziyeti"nin kanunla sağlanacağı Mustafa Reşid Paşa tarafından 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Humayunu'nun okunmasıyla resmen ilân olundu. Padişahın tebaasına bahsettiği hakların korunması için mahkemeler kuracağı, vergilerin adaletli toplanacağı, askerlik hizmetinin belirli müddet süreceği ve mülki idarede ıslâhat yapılacağı Hatt-ı Humayun'da ayrıca vaad olunmaktaydı. Batı'da XVIII. asır Aydınlanma çağı filozoflarının ortaya atıp Fransız Büyük İhtilâli'nden sonra Avrupa ülkelerinin çoğunda gerçekleşen vatandaşların eşitliği düşüncesi Gülhane Hattı'nın ilanıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletçe benimsenmiş temel ilke haline geliyordu. Mustafa Reşid Paşa ve kendisi gibi Babiâli kalemlerinde yetişmiş arkadaşları İmparatorluğun müslüman ve müslüman olmayan tebaasını Osmanlılık ideolojisi etrafında kaynaştırmak suretiyle Devletin birliğinin korunacağına inanıyorlardı.

Tarihimizde Tanzimat adıyla tanınan ve 1876 yılına kadar sürdüğü genellikle kabul olunan devre Bakı müesseselerinin yanında Batı fikirlerinin de memlekete girdiği çağdır. Ancak, Batı hukuk anlayışının nüfuzuyla başlayan bu cereyan Osmanlı cemiyetinin dayandığı ananevi müesseseleri ortadan kaldıramamış, eskile* riyle birlikte yaşamak üzere yeni müesseselerin kurulmasına sebep olmuştur. Meselâ , 1840 Mayısında Fransız Ceza Kanununun tesirinde çıkarılan "Kanun-ı Ceraim" müslim ve gayrimüslim tebaanın kanun önünde eşitliğini sağlamak suretiyle Şeriat'a aykırı bir hüküm getirmişse de Şen* mahkemelerin devamını engellemiştir. Bununla beraber, 1850 yılında Ticaret Kanunu'nun çıkarılması Serî mahkemelerin faaliyet sahasını biraz daha daraltmıştır. Yeni kanunların tatbik olunduğu "nizamiye" mahkemelerinde Batı yargı usûllerini bilen hakimler vazife görüyordu.

Gülhane Hattı'nın ilânı ardından adliye sahası dışında malî ve askerî ıslâhat yapıldı. Vergilerin iltizama verilmesi yerine muhassıllar eliyle doğrudan doğruya toplanmasına başlandı; fakat, vergi hasılatında azalma olunca 1641'de eski usûle döndü. Askerlik hizmetinin beş yıl sürmesi ve askerlerin terhisten sonra yedi yıl redif olarak talim görmeleri kabul edildi. Gülhane Hattı'nın eşitlik ilkesine rağmen, askerlik mükellefiyetine yalnız müslümanlar tâbi kılındılar, gayrimüslimlerde bundan muaf tutuldular.

Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşlarının müslüman olmayan tebaa lehine gerçekleştirdikleri ıslâhatı müslümanlar tepkiyle karşılamışlardır. Tanzimat'tan Patrikhaneler de memnun olmadılar; çünkü,yeni kanunlar ruhban zümresinin eskiden beri faydalandıkları imtiyazlara kısmen son veriyordu. Halbuki, Batılı devletler Osmanlı tebaası hristiyanlara tanınan hakları yetersiz buluyorlar, bu hakları genişletmek ve daha belirli hale getirmek için Babiâli üzerinde baskı yapıyorlardı» Kudüs'teki kut-

sal yerler anlaşmazlığı yüzünden 1853 Kasımında Osmanlı devletiyle Rusya arasında çıkan harbe 1854 Martında İngiltere ile Fransa'nın Osmanlılar'ın müttefiki olarak katılmaları ve Müttefik ordularının Rus kuvvetle Kırım'da yenmeleri Batılı devletlere Babıâli'den gayrimüslim tebaa lehine yeni haklar koparmak İmkânını sağladı. Gayrimüslim Osmanlı tebaasına Gülhane Hattı'yla tanınmış öten haklar 18 Şubat 1856'da isdar olunan Tanzimat Fermanı'nda teyid edilerek din, kültür, askerlik, idare ve maliye sahalanında yapılması gereken İslâhat teferruatlı bir şekilde belirtildi. 30 Mart 1856 günü arızalanan Paris barış andlaşmasını 9. maddesinde Tanzimat Fermanına atıfta bulunulmasıyla da Padişahın bu İslâhat taahhüdü devletlerarası bir mahiyet kazandı.

Paris'de barış müzakerelerini Sadrâzam Âli Paşa yürütmüş, Hariciye nazır Fuad Paşa ise İstanbul'da Müttefik devletler eiçileriyle devamlı temasta bulunmuştu. Mustafa Reşid Paşa'nın eski yardımcıları olan bu iki devlet adamı 1856 yılından sonra Tanzimat İslâhatını birlikte yönetmişlerdir. Âli Paşa'nın 1871'de ölümüne kadar gerçekleştirilen İslâhatta Fransız tesiri daha açıktır. Nitekim, 1858'de çıkarılan yeni Ceza Kanunu 1840 tartılı Kanttî Ceraim'e nazaran teferruatlı olmakla beraber Fransız Ceza Kanunundan geniş ölçüde İktibas olundu. Bundan başka, Mec-lis-i Vâiây-ı Ahkâm-ı Adliye zamanın ihtiyacını karşılamak üzere 1868'de İkiye bölündü, hukuk işleriyle uğraşacak Divan-ı Ahkâm-ı Adliye yanında Şuray-ı Devlet kuruldu. Memurlar hakkında idare ve yargı yetkilerini haiz bir yüksek mahkeme vazifesi gören bu müessese Fransa'daki Conseil d'Etat'nın benzeri olup Danıştay adıyla günümüze kadar yaşamakta devam edeğemiştir. Y'ne Fransız Vilâyet Kanunu örnek alınarak 1864'de Vilâyet Kanunu çıkarıldı; böylelikle valilerin yetkileri artırıldı.

Osmanlı toprak rejimini Batı ülkelerinde mevcut olana yaklaştıracak bir Arazi Kanunu 1858 yılında tatbiki kondu. Şahsî mülkiyet esasına dayanan Arazi Kanunu köylülerin toprak üzerindeki haklarını sağlamlaştırmak gayesiyle hazırlandığı halde, fiiliyatta onları toprak ağalarının ortakçısı ve gündelik işçisi durumuna getirdi. Bu sonuç İslâhat hareketlerinde başarı etde etmek için sadece iyi niyetin yeterli ol* madiğini isbatlar.

Medenî hukuk sahasında gerçekleştirilen İslâhat Tanzimat devrinin en müsbet eserlerinden biridir. Meşhur tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir heyetin İslâm hukuku esaslarından faydalanarak 1870-76 yılları arasında hazırladığı Mecelle 1926'a kadar Türkiye'de yürürlükte kalmıştır.

Bu devrede eğitim sahasında da kayda değer teşebbüslere girişilmiştir. Devlet teşkilâtına ehliyetli idareciler yetiştirecek bir müessese olarak 1859'da Mülkiye-i Şahane kuruldu. Bizzat Âli Paşa'nın teşebbüsüyle 1868 yılında İstanbul'da açılan Galatasaray Sultanî'si'ye Fransız liseleri ayarındaydı. Derslerin çoğunun Fransızca okutulduğu okulda İmparatorluğun çeşitli etnik zümrelerine mensup öğrencilere "Osmanlılık" şuurunu aşılanmak isteniyordu. Bu maksat sağlanamamıştır; fakat, Türkiye ve diğer Orta Doğu ülkelerinin yenileşmesinde Galatasaray Sultanisi mezunlarının önemli payı olmuştur.

Münif Paşa tarafından 1861'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Royal Society

3f England örneğinde kurulmasıyla da Batı müsbet bilimleri Türk aydın çevrelerinde revaç bulmuştur. Cemiyetin çıkardığı Mecmua-i Fünun'da felsefe, coğrafya ve jeoloji konulu makaleler akılcı düşünceyi Osmanlı toplumuna yaymıştır. Ne yazık ki, Cemiyet faaliyetini ancak 1882 yılına kadar sürdürebilmiştir.

Tanzimat'ın ikinci devresinde Türk basınının doğuşu tesirleri zamanla artacak olan önemli bir gelişme teşkil eder. II. Mahmud saltanatında çıkarılmağa başlanan Taktffivi Vekayi resmî bir yayımlandığından tam manasıyla gazete sayılamazdı. VWilliam Churchill adında bir İngiliz'in 1840'dan beri İstanbul'da yayınladığı Ceride-i Havadis ise resmî olmayan ilk Türkçe gazete olmakla beraber, sayılan gittikçe çoğalan okuyucuları tatmin etmekten uzaktı. Ağâh Efendi'nin ISOTda Tercüman-ı Ahval gazetesini kurması gerçek Türk basınının faaliyete geçtiğini belgeler. İki yıl sonra Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr» yayınlamağa başlaması da basın hayatımızı güçlendirir. Bu gazeteler ve onlara katılan diğerleri sayesinde Türkiye'de halk efkârı teşekkül etmiştir. Hususiyile Namık Kemal'in siyasi ve kültürel makaleleri memlekette Batı ülkelerindekine benzer bir muhalif aydın zümresinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Türkiye'de muhalefet 1865 Haziranında gizli bir teşkilât halinde kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti etrafında toplandı. İtte üyeleri arasında Namık Kemal'in de bulunduğu cemiyetin devletin kurtuluşunu Parlamento'ya dayalı meşrutî bir idare kurmasında ve Padişahın haklarının sınırlandırılmasında görüyordu. Yeni Osmanlılar XVIII. asır Fransız filozoflarından Montesquieu'nön "kuvvetler ayırımı ve Rousseau'nun "tabii haklar" nazariyelerini benimsemişlerdi. Ancak, onlar bu Batılı ffHriet Şeriat ilkeleriyle uyuşturmağa çalışmışlardı. Hususiyile Namık Kemal Fransız İhtilâli'nden beri Avrupa'da geçerli olan halk hakimiyeti ilkesini İslâmî "Bîat" müessesesine dayandırıyorlardı. Yeni Osmanlılar'ın ortaya koydukları siyaset nazariyesi Doğu ve Batı düşüncelerinin başarılı bir terkibi sayılmazsa da, onların "hürriyet* ve Vatanseverlik" kavramlarının Türkiye'ye girişindeki tesirleri inkâr olunamaz. Nitekim, Sadrâzam Âli Paşa'nın sert idaresi yüzünden 1867'de Avrupa'ya kaçan Namık Kemal ve arkadaşları liberal görüşlerini Sadrâzamin şahsî muarız» Mustafa Fazıl Paşa'nın malî desteğiyle yurt dışında çıkardıkları gazetelerde yaymışlar, 1870'den sonra da memlekete dönerek yayın faaliyetlerini İstanbul'da sürdürmüşlerdir. Bu görüşleri Osmanlı aydınlarının çoğu heyecanla paylaşıyorlardı.

ÂK Paşa'nın ölümünü takib eden yıllarda İmparatorluğun siyasi ve iktisadi durumu iyice sarsılmıştı. Sultan Abdülaziz idareyi fiilen ele almış ve her arzusuna boyun eğen Mahmud Nedim Paşa gibi zayıf şahsiyetli devlet adamlarını iktidara getirmişti. 1854 yılında Kırım harbinin masraflarını karşılamak üzere İngiliz ve Fransız bankerlerinden yapılan İlk dış borçlanmadan beri Osmanlı maliyesi gittikçe bozulmaktaydı. Yirmi yılda yurt dışından on defa borç para alındığı halde devletin bütçe açığı bir türlü kapatılamamış ve 1874 malî yılında bu açık 5 milyon lirayı bulmuştu. Yüksek faizle sağlanan borç paranın gelir getirecek yatırımlara harcanmasından ziyşde Padişahın gösteriş hevesini tatmin için israf edilmesi bu kötü sonucu doğurmuştu. Kapitülasyonların baskısı altında yerli sanayinin kurulamayışı da Osmanlı İmparatorluğunu iktisadi ve malî çöküntüye götürmüştü. Böylece, dış borçların yıllık faizini ödeyemeyecek hale gelen Devlet 6 Ekim 1875 tarihli bir irade ile malî iflâsını ilân etti. Buna göre, Babıâli alacaklılara faiz tutarının yarısını beş yılda

sonra ele alan Sadrâzam Küçük Sald Paşa İmparatorluğun her tarafında rüşdiye ve idadiye okulları açtırdı. Küçük Sajd Paşa'nın 1879'dan 1864'e kadarki sadareten zamanında kurduğu yükseköğretim müesseseleri arasında Huku^Sanayi-i Nefise, Ticaret ve Mühendis mektepleri kayda değer. Padişahın tahta çıkışının yfe mibe^nci yıldönümü vesilesiyle de 1900 Eylülünde İstanbul'da Darülfünun-ı Şaha-neöğreime başladı.

Bu iisâhat hamlelerine rağmen, Osmanlı aydın çevresmce ti. Abdüfhamid'in istibdadına karşı kuvvetli bir muhalefet doğmuştur. Askerî Tıbbiye'de dört öğrencinin "htihad-ı OsmanT adı attında 1889 Mayısında gizli bir cemiyet kurmasıyla teşkilâtlanan muhalefet tasa »amanda diğer yüksek okullara yayıldı. Genç Türkler diye tanınan muhalifler Yeni Osmârtöter'in hürriyet, meşrutiyet ve Osmanlılık fikirlerini paylaşıyorlar, Kanun-t EsaöPnin tekrar yürürlüğe konmasını istiyorlardı. II. Abdülha-midin îâyasfr polisi devlet okullarındaki gfeî teşkilâtı 1897 Haziranında ortaya çıkardı ve mahkeme sonunda suçlu görülen 78 kişi Trablusgarb'a sürüldü. Böylece, muhalefet memleket içinde indirilmiş oldu.

Ancak, yurt dışına kaçanlar çeşitli merkezlerde ve hususiyile Paris'cte faaliyetlerini sürdürdüler* Bunlardan:Atmed Rıza 1895 yılından beri Paris'de Meşveret gazetesini yayınlarak Padişah aleyhindeki muhalefetin mihrakı haline geldi. Ahmed Rıza Fransız filozofa Auguste Comte'un Poalvisit fikirlerini benfrnsemiş ve kurtfe*-ğu cemiyete, Pozitifvistlerin "Ordre et Progrâs" düsturunun ilhamiyle "htthad ve Terakki * adını vermiştir.

II. Abdülhamid'in yakm akrabası Prens SabahaddHVin 1900 başlannda kaçak olarak Paris'e gefişi Genç Türk hareketini güçlendirdi. Fransız sosyologu Le Play'in tesirinde kalan Prferis ademi merkezietçilik taraftanydı. Onun teşebbüsüyle Paris'ite 1902 Şubatında toplanan ve azmhk cemiyetleri temsilcilerinin de katıldığı kongrede Padişahı Cidardan düşürmek için Osmanlı ordusunun müdahalesinin sağlanması kararlaştırıldı. Müteakip yularda İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde subaylar arasında gizi teşkilâtlanma faaliyetine girilmiş ve Üçüncü Ordu subaylarının pek çoğu 1906'da Selânik'de kurulan "Osmanlı Hürriyet CemiyetTne alınmışlar-dı. Fakat, bu gizli teşkilât Prens Sabahaddin'e bağlanmamış, ademi merkezietçiliğe karşı oian Ahmed Rıza üe irtibat tesis ederek adım "İttihad ve Terakki Cemiyeti"ne çevirmiştir.

Binbaşı Enver ile Edime Posta ve Telgraf başmemuru Talât'ın da üye buldukları Selanik Cemiyeti 1908 Temmuz başlannda Makedonya'da ayaklandı. Cemiyet daha sonra, 21 Temmuzda, 1876 Kanun-» EsaöTsihm yeniden tatbike konmasını bir telgrafla II. Abdülhamid'den talep etti. Bunun üzerine. Padişah 24 Temmuz 1908'de otuzbir yıl önce yürürlükten kaldırdığı Meşrutiyeti tekrar ilân etmeğe razı oldu.

Osmanlı İmparatorluğu halkı İstibdat idaresinin sona erişini büyük sevinçle karşıladı. Ancak, hürriyet havası memlekette uzun zaman devam etmedi ve bir yıl geçmeden, 13 Nisan 1909'da, "31 Mart Vakası" meydana geldi. Subaylarına karşı ayaklanan askerler Şeriat isteyerek Mebusan Meclisi'ni kuşatmışlar, şehre hakim olmuşlardı. İrtica hareketi Selânik'den yola çıkarılan askerî birliklerin 23 Nisanda

İstanbul'a girişiyile bastırıldı, vaka ile alâkası bulunmayan Suttan II. Abdülhamid de tahtan indirildi, ittihat ve Terakki Cemiyeti o zamana kadar hükümet işlerine karışmamıştı. Bundan sonra, ikdam Cemiyet taraftarı devlet adamları getirilen. 1912 Ekiminde başlayan Balkan harbinde Osmanlı ordusunun yenilmesi üzerine, Enver Bey'in başkanlığında küçük bir subay topluluğunun 23 Ocak 1913'de Babiâli'yi basıp Sadrâzamı istifaya zorlamasıyla da İttihad ve Terakki Cemiyeti devletin mukadderatını doğrudan doğruya ele aldı ve İmparatorluğu 1918 yılı sonlarına kadar sert bir tarzda yönetti.

On yıl süren İttihad ve Terakki devrinde Türkiye hızla yenileşmiştir. Bu arada şehirlerde belediye teşkilâtı kurulmuş, hususiyile İstanbul'da 1854'den beri mevcut olan "Şehremaneti" geliştirilerek payitahtın temizlik, asayiş ve itfaiye işleri Batı usûlünde düzenlenmiştir. Ziraî ve iktisadî kalkınmada mili? bankacılığın önemi idrak olunduğundan, menşei 1864 yılına kadar giden Ziraat Bankası yanında Osmanlı ttiban Millî Bankası 1917 Martında devlet müessesesi hüviyetinde faaliyete geçirilmiştir. Türk Ticaret Bankası da 1914 başlarında "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası" adıyla bir komandit şirket olarak teşekkül etmiştir.

Bu devrede Türk kadını erkeğine eşit haklar kazanmağa başladı. Gerçekten, 1914 Kasımında Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Harbi'ne katılması üzerine, askere giden erkek memurların-yerini kadınlar aldılar Aynı yılda İstanbul'da trâs Darülfünunu açılmasıyla da Türk kızları üniversite öğretimi yapmak imkânına kavuştular. İttihatçılar yeni rüşdiye ve idadiyeler kurarak II. Abdülhamid saltanatında girilen eğitim hamlesini sürdürdükleri gibi, 1914'de çağdaş düşünceli din adamları yetiştirmek maksadıyla medreselerin müfredat programına müsbet bilimleri eklediler.

İttihatçılar başlangıçta Osmanlılık ideolojisine inanıyorlardı. Fakat, hıristiyan tebaanın yanısıra müslüman Amavut ve Araplar'ın da kendi millî emellerini gerçekleştirmeğe çalıştıklarını görünce, Osmanlılıktan vazgeçtiler. Bu yıllarda İmparatorluğun fikir hayatı çeşitli cereyanlarla çalkalanıyordu, islamcılar ve Batıcılar Osmanlı toplumunun içtimaî ve iktisadî meselelerine çözüm yolları arıyorlar, çıkardıkları dergi ve kitaplarla düşüncelerini yayıyorlardı. İttihatçılar memleketin kurtuluş yolunu Ziya Gökalp'in Türkçülüğünde buldular. Gökalp temelleri 1860 yıllarında Ahmed Vefik Paşa, Ali Suavi ve Mustafa Celâleddin Paşa tarafından atılan Türkçülüğü Fransız sosyologu Durkheim'in nazariyeleri ışığında geliştirmiş ve bir terkibe varmıştır. Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak şeklindeki bu terkip 1912'de kurulan Türk Ocağı derneğinin dergisi Türk Yurdu'nda makaleler halinde işlenmiştir. İttihatçılar giriştikleri islâhat hareketlerinde Gökalp'in fikirlerinden yararlandılar. Fakat, Birinci Dünya Harbi Almanya ve müttefiklerinin yenilgisiyle sona erince Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesini imzalayarak düşmana teslim oldu, İttihatçılar da yurd dışına kaçtılar.

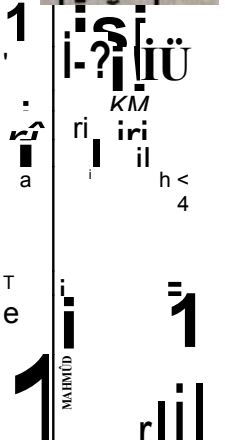
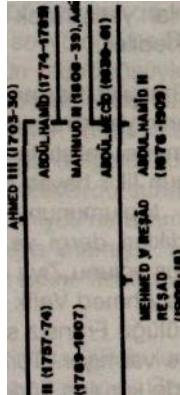
Parçalanmakta gecikmeyen Osmanlı İmparatorluğunun enkazı üzerinde 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekleştirdiği inklâplarda Gökalp'in ve diğer Batıcı düşünürlerin tesirleri görülür. Ancak, Türk tarihinin bütünüyle yenileşme safhasını teşkil eden bu son devre ayrı Ur inceleme konusudur

BİBLİYOGRAFYA

- Aktepe, M. Münir, *Patrona isyanı*, 1730, İstanbul 1958.
- Alderson, A. D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*. Oxford 1956.
- Aller, W.E.D., *Problems of Turkish power in the sixteenth century*, London 1963.
- Barkan, Ömer Lütfü, *XV. ve XIV asarlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları*, I. cilt, Kanunlar, İstanbul 1943.
- Barkan, Ömer Lütfü, *Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve kolonizasyon metodu olarak vâkıf ve tem-likler*, Vakıflar Dergisi, II (Ankara 1942), s. 279-386.
- Barkan, Ömer Lütfü, *Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler*, İktisat Fakültesi Mecmua», c. IX (1950), c. XIII. (1951-2), c. XV (İstanbul 1952-4).
- Baysun, M. Cavid, *Mehmed IV, İslâm Ansiklopedisi* c. VII (İstanbul 1970), s. 547-557.
- Baysun, M. Cavid, *Murad IV., İslâm Ansiklopedisi*, c. VIII (İstanbul 1970), s. 625-647.
- Berkes, Niyazi, *Turkish Nationalism and Western civilization; selected essays of Ziya Gökalp*. ed. and trans. by. N. Berkes, London and New York 1959.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Turkish Secularism*, New York 1964. *
- Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1308 c. I-XII.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yayınlayan M. Cavid Baysun, Ankara 1953-1963, c. MV.
- Danişmend, I. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1947-1950, c. MV.
- Davison, R. H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856 -1476*, Princeton 1963.
- Ersoy, Osman, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959.
- Esmer, Ahmed Şükrü, *Siyasî Tarih*, 1919-1939. Ankara 1953.
- Gibb, H. A., and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, London 1957, Voi. I-II.
- Gibbons, H. A., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Çev. Ragıp Hulusi, İstanbul 1928.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *Edirne v6 Paşalivası*, İstanbul 1952.
- Hammer-Burgstall, J. von, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1835-1853, vols. I-XIII.
- Hammer-Purgstall, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. M. Ata. İstanbul 1328-1340, c.I-X, İstanbul 1947. c.XI.
- Heyd, Uriel, *The Foundations of Turkish Nationalism*, London 1950.
- İnalçık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1942.
- İnalçık, Halil, Mehmed II. İslâm Ansiklopedisi, C VII (İstanbul 1970), s. 506-535.
- İnalçık, Halil» *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, London 1973.
- İnalçık, Halil, *Fatih devri üzerine notlar ve vesikalar*, Ankara 1954.
- Jorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha 1908-1913, I-V.
- Jorga, N., *Osmanlı Tarihi*, çvr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1948, c V.
- Karat, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1947-1956, c. V-VII.
- Karal. Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1936.

Jt

îî

ı I

*i
^v * * » M
i.

t 2

d

L

S!

as

I

is.

»T
•si

-ll

L.s

L|L|

te

1

ri

iri

il

rlil

Köprülü,	5		
M. Fuat,	0		
Osmanlı	K	1	n
Devletinin	Ö	5	l
Kuruluşu,	K	M	l
Ankara	K	a	l
Kurat, Akdes Nijmet,	K	y	a
1939.	K	i	r
	L	s	r
	M	1	a
	M	9	r
	O	1	z
	O	9	a
	R	'	m
	S	d	a
	T	a	n
	T	i	z
	T	ş	a
	T	g	r
	U	al	f
	U	«	i
	W	d	n
	Z	i	d
		m	a
		e	k
		y	v
		e	v
		b	e
		a	t
		ş	l
		l	e
		a	r
		n	i
		i	a
		ş	r
		t	t
		ı	ı
		Y	r
		u	a
		n	a

a
b
c
ç
M

5		
1		
ş	e	
a	ş	
s	g	
a	ul	
y	it	
e	e	
s	n,	
i	re	
n	s	
d	m	
e	î	
2	v	
3	a	
T	zi	
e	fe	
m	si	
m	n	
u	e	
z	s	
1	o	
9	n	
1	v	
9'	er	
d	il	
a	e	
to	c	
pl	e	
a	ğ	
n	ni	
dı	a	
.	nl	
K	a	
o	y	
n	a	
g	n	
r	M	
e	u	
h	st	
a	af	
zı	a	
rft	K	
kt	e	
a	m	
n	al	
il	P	
e	a	

ş a, vâzifesinden İstifa ettiğine dair İstanbul'a bir telgraf &kti. Toplanan kongre, reisliğe onu seçti. 14 gön süren kongre bir nizâmnâme tanzim ettiği gibi, bir de beyanname yayınlandı. Her »asinde de tesbit edilen esas prensipler: 1- Millî sınırlar içinde vatan toprakları bir bütündür, bölünemez, 2- Her türlü yabancı işgal ve müdahaleye karşı ve Osmanlı hükümetinin çökmesi halinde bütün millet bir olarak karşı koyacaktır, 3-Merkezî hükümet vatanın ve istiklâlin muhafazasına muktedir olmadığı takdirde, gayenin temini için muvakkat bir hükümet teşkil edilecektir. Bu hükümet millî bir tongre tarafından seçilecektir, 4- Esas olan millî kuvvetleri ve millî iradeyi hâkim kılmakör, 5- Hıristiyan unsurlara siyasî hâkimiyet ve içtimaî dengeyi bozacak imtiyazlar verilemez, 6- Manda ve himaya kabul edilemez.

ErzurMHf* Kongresi, 'Şarkî Anadolu Müdafa-i Hukuk Cemiyeti" adını alan cemiyetin nizâmnâmesine göre, kongre kararlarını yürütmek için bir temsil heyeti seçti ve dağıldı. Bundan sonra bütün memlekete şâmil yeni bir kongrenin toplanması için çalışılmaya başlandı.

Esasen bu çok evvelden tesbit edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, 2 Eylül 1919'da Sivas'a geldi; 4 Eylülde kongre toplandı. Bu kongrenin gayesi Erzurum'da tesbit edilen esasların bütün memlekete teşmil edilmesi idi. Ancak burada bazı esaslar değiştirildi. Mesalâ cemiyetin ismi "Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti" oldu. Kongrede seçilen temsil heyeti vatanın bütününü temsil eder diye bir kayıt kondu. Türk hudutları Mondros mütarekesinin imzalandığı 30 ekim 1918'deki sınırlar içinde kalan ve çoğunluğunu İslamların teşkil ettiği kısımlardan, yani doğuda Kars, Ardahan, Batum; batıda Edime dahil olmak üzere Doğu Trakya; güneyde İskenderun'dan başlayıp Cerablus'a varan topraklar; Musul, Süleymaniye, Kerkük havalisinden meydana geliyordu, Sivas kongresi 7 gün sürdü ve 11 Eylülde sona erdi. Bütün bunlar olurken, İstanbul'da Ferid Paşa kabinesi düşüp yerine Afi Rıza Paşa kabinesi teşekkül etmişti. Anadolu'ya Bahriye nâzın Salih Paşa gönderilerek bir anlaşma zemini bulmaya çalışıldı. Amasya konuşması (20-22 Ekim 1919) üç gün sürdü. Bir nazırın gelerek müzakereye girişmesi bu teşekkülün resmen

t
8

5
1 b
H
A

5
1 **D e m o k r a s i y i Y e r l e Ő t i r m e k İ ç i n e Y a p ı l a n Ç a l ı Ő m a l a r ı**
1
9
2
4 A n a y a s a s ı d a y a n d

İ ğ i h u k u k î v e s i y a s î p r e n s i p l e r b a k ı m ı n d a n F r a

n
Ő
T

4.

a
r
A

lum üzerinde mecburî bir kültür değişmesi v© gelişmesi başlamıştı. Bu bölümde yaptığı devrimler ile ilmî temellere dayanarak onun nasıl Türk cemiyetinin költür bakımından bütünleşmesini sağlamak suretiyle modernleştirme hususundaki çalışmalarına işaret edilecektir.

Cumhuriyetin ilân tarzı Üzerine İstanbul ve Ankara basını arasında şiddetli münakaşalar cereyan etmiştir (Kasım 1923). özellikle Hüseyin Cahid ve Ebüzziya Velid Beylerin başta olduğu bu tenkidcüler tam manasiye mi? hâkimiyet esasına dayanan bir çimrîhüriyet idaresine taraftar olduklarını yazmakta idiler. Buna karşı hıfzımetin sözcüsü olan Hâkimiyyet-i Mffliye gazetesi müdafaada bulunuyordu. O sırada yerli vazifesine başlamak üzere doğudan İstanbul'a gelen Kâzım Karabekir Paşa'nın gazetelere verdiği *cumhuriyet taraftarıyım, fakat şahsî saltanat aleyhindeyim" şeklindeki demeci bazı İstanbul gazeteleri tarafından istismar edilmiş ve hatta İmâlarla da olsa, Karabekir Paşa'nın Devlet başkanını diktatörlükle itham ettiği şeklinde yorumlanmış ve dolayısıyla o zaman mevcut olan hilâfet makamı te-, rik edilmek istenmiştir. Fakat bu, aynı zamanda Atatürk'ün silâh arkadaşları ile bir fildr anlaşmazlığı içinde olduğunu göstermektedir. Bu, Wraiz da hem kuvvet kumandanı, hem de Meclis'te milletvekili bulunan bir kısım zevata ikisinden birini tercih etmelerinin istenmesi gibi ordu ile siyaseti birbirinden ayırmak hususunda tatbik edilen siyasetin meydana getirdiği iç burukluğunun tesiri ile olmuştur.

Hilâfetin saltanattan ayrılması, saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilânı, hilâfetin kaldırılması, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti ile Şer'iye Vekâletinin kaldırılması, tedrisat ve mahkemelerin birleştirilmesi hakkındaki kanunların kabul edilmesi, yürürlükte olan Anayasa (Teşkilâtı Esâsiye Kanununun)'nın yeniden gözden geçirilmesi gerektiriyordu. O zamana kadar cereyan eden olaylardan dolayı devlet teşkilâtı, kuvvetlerin birleştirilmesi prensibine göre çalışmıştı; bu ihtilâl milli mücadele ve devletin ilk kuruluş yıllarında uygun olabilirdi. Fakat normal zamanlarda bu esasa dayanarak demokratik bir idarenin kurulması güçtü. Artık kuvvetlerin dengesi usulünü kabul etmek tcaab ediyordu. 1924'de bu hususta çalışmalar yapılırken iki meclisli bir şekil üzerinde duranlar da olmuştur. Fakat bu sistem ancak 1960 yılından sonra Türk siyasî hayatına girebilmiştir. 1924 Anayasası (Teşkilât-ı Esâsiye)'nda yapılan bazı değişikliklere rağmen 1960 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Cumhuriyet ilân edilinceye kadar bütün devrim kararları Büyük Millet Meclisi'nde günlerce münakaşa edilerek verilirdi. Cumhuriyetin ilânından sonra bu şekilde olmamıştır. Herhangi bir komi Meclis'e getirilmeden önce kulis yapılarak hazırlanıyordu. Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki "İkinci Grup" adındaki muhalefet grubu kuvvetli bir kontrol yaparak böyle bir teşebbüse engel oluyordu. İkinci Büyük Millet Meclisi'nde bunlardan bir kısmı seçimi kazanamadıkları için Meclis'te değillerdi. Fakat gene de Meclis'te bir muhalefet grubu kurulmuştu. İstanbul basınının hemen hemen tamamının Ankara'ya muhalefet ettikleri gözönüne alınarak İS* tanbul'da hükümet icraatını müdafa edecek bir gazete yayınlanmaya (Cumhuriyet) başladı (1924).

İktidar partisi, "Anadolu ve Rumeli Müdafaan Hukuk Cemiyeti" iken, 10 Kasım 1923'de adını "Cumhuriyet Halk Partisi" olarak değiştirmiş olan parti idi. Birbiri arkasına yapılan radikal değişiklikler esasen mevcut muhalefet grubunu güçlendir-

miştc %ns yıl görüş ayrılıkları yüzünden CHJVden Rauf Orbay, Dr. Adnan Adıvar gibi şahıslar istifa ettiler; aynı zamanda Afi Fuad (Cebesoy) Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'tar «atkıdan ayolcklar ve t924'de Terakkiperver Cumhuriyete» Partiyi kurdu- lar: Fakat bu parti doğuda Şeyh Said isyanının çıkması üzerine ve bu muhalefet partisinin, başka düşüncede olan kimselerin elinde âlet olabileceği endişesi ile 1926'da kapatıldı. Siyasî hayatı çifte partili hayata alıştırmak için sondajlar devam etti; 1930'da iktisadî sahada devletçi C.H.P.'ye karşı liberal görüşü temsil eden "Serbest Cumhuriyet Partisi" kuruldu. Başında Türkiye Cumhuriyeti eski başbakanı (1924-25) Fethi Okyar vardı. Bu sırada iki küçük parti daha kurulmuştu, fakat onlar siyasî hayatta tesir bırakmamışlardır. Serbest Cumhuriyet Partisi liderleri serbest murakabe ve seçim mücadelesi yapma imkânı bulamadıklarından şikâyet etmiş- lerdir. Nihayet Türkiye'nin çok partili bir hayata henüz hazırlıklı olmadığı sebebine dayanarak, Serbest Parti kendi kendini feshetti. Yayınlanan bildiriye başka sebepler ileri sürülmüştür. Çok partili bir hayat için Türk cefliyeti 1945 yittarını beklemiştir.

Doğudaki isyan bastırıldıktan sonra çok önemli bir hükümet icraatı kuvveden fiile çıktı. Bu da tekke ve zaviyelerin kapatılması hususunda alınan karardır. İlimiye kisvesini giyenler de tahdid edilmişti. Buna göre Diyanet İşleri başkanları» buna bağlı müşavere hey'eti, vilâyet ve kazalardaki müftüler, imamlar, hatipler, vâızlar, köy hocaları ilmiye kisvesini ancak belli mahallerde ve görevleri esnasında giyebileceklerdir kıyafet beyaz sarık ve siyah latadan ibaret idi.

Bütün medenî dünyanın kabul ettiği kıyafet, Türkiye'de de kabul edilmişti. II. Mahmud devrinden itibaren batı kıyafeti, Türk cemiyet hayatına girmişti. Büyük şehirlerde ileri gelenler ve aydınlar batıdaki gibi giyiniyorlardı. Şapka yerine ise fes vardı. Fesi Türkiye'ye İt. Mahud devrinde Kaptan-ı Derya olan Hüsrev Paşa getirmişti. 1. Dünya Savaşı sırasında Filistin, Suriye ve Irak çöllerinde savaşan askere oraların yakıcı güneşinden korunmak için Kabalak denen bir başlık giydirildi. Kalpak Millî Mücadele devrinde giyildi ve âdeta Millî Mücadele'nin sembolü oldu. Şeyh Said ayaklanmasından sonra, sıra şapka mes'elesinin halline geldi. 1925 de Atatürk davayı halk arasına yaymak ve onlara anlatmak için İnebolu, Çankırı, Kastamonu seyahatine çıktı. Yaptığı konuşmalarda hâkim fikirler şunlardı: Türk halkı her hususta medenî olduğunu göstermek zorundadır. Medenîlik iç ve dış görünüşler arasında tutarığı mecburi kılan bir vasıftır. "Şu kıyafetimiz millî midir» milletlerarası bir giyiniş midir? Kılıksız, kıyafetsiz millet olmaz. Bunun için Turan kıyafetini bulup canlandırmaya da lüzum yoktur. Medenî ve milletlerarası kıyafet, milletimize lâıyk bir giyimdir. İskarpın ve fotin, pantolan, yelek, gömlek, kıravat, yakalık, ceket ve bunların tamamlayıcısı olarak başta siper-i şemsti serpuş. Bunu açıkça söylemek isterim; bu serpuşun ismine şapka denir. Şapkaya itiraz edenler var, onlara sormak isterim, Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da, şapkayı giymek neden olmaz?¹.

Şapka Kanunu 25 Kasım 1925'de çıktı. Bununla beraber bu yerleşene kadar yer yer Şapka Kanunu'na muhalefet edenler olmuştur. Bu hususta İstanbul'da tevkifler yapılmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği kanunlar arasında Medenî Kanun ve Ceza Kanunu da vardı. Vaktiyle Sadrıâzam AH Paşa Fransız medenî kanununun kabul edilmesini Sultan Abdülaziz'e teklif etmişti; buna muhalefet eden meşhur Cevdet Paşa başkanlığında uzun bir zaman süresinde hazırlanmış olan Mecelle kabul edilmişti. Büyük Millet Meclisi'ne getirilen Medenî Kanun isviçre kanununun aynen tercümesi MR. Yer» bir kanun yapılması Zamana muhtaç olduğundan, Avrupa'nın en medenî milletlerinin kanununun aynen kabulü uygun görüldü. Bundan sonra Ceza Kanunu, Borçlar, Ticaret, Hâkimler, Şûra-yı Devlet (Danıştay) kaftunları da kabul edildi. Çıkarılan yeni kanunlar ve diğer bazı kanunlarla yapılan değişikliklerle Türkiye 1928'de Anayasası, kanunları ve müesseseleri ite birlikte lâik devlet olmuştur.

Lâtin harflerinin kabulüne kadar Türkiye'de Arap alfabesi üzerinde bazı yenileştirme çalışmaları olmuştur. Lâtin harflerini kullanma meselesi 1863 yılından beri yazarlar tarafından münakaşa edilmekte idi. Bu temayülün uyanmasında, Arap harflerinin okutulmasının zorluğu, öğrenmek için çok zaman aldığı ve fonetik bakımdan güçlüğü gibi sebepler Heri sürülür. Bütün bunların doğru tarafları vardır. İttihat ve Terakki hükümetleri bu güçlüklerden bazısını halletmek yoluna gitmişlerdi. Cumhuriyetin başlarında 1923 ve 1924'de Mecûs'te bunun münakaşası yapılmış, fakat Medie'in çoğunluğu bu fikre itibar etmemişti; 1927'de rejim bütür mem* lekette iyice yerleşmiş olduğundan durum değişik bir manzara gösteriyordu: Lâtin alfabesinin kullanılmasına karar verildiği o yıl hazırlık içinde geçti. Önce bir müta-hassıslar kurulu teşkil edilmişti. Durumu umumî efkâra açıklama, 1928 yılında yapıldı. Bu hususta Maarif Vekili Necati Bey'in de mesaisi vardır. 9 Ağustos 1928'de Atatürk mütehassıslar kurulunun tamamladığı Lâtin esasına dayalı yeni Türk Alfabesini açıkladı; bunun için bir yurt gezisine çıktı. İlgili kanun, Meclis'in 3 Kasım 1928 tarihli gündeminde görüşülerek kabul edildi.

Cumhuriyetten evvel okullarda tarih öğretimi tamamen islâm sülâlelerinin tarihinden ibaretti. Bu derste, Osmanlı hanedanı önemli bir yer tutardı. Temel; İslâm tarihi idi. Şimdi ise Türk tarihi oldu. Geniş bir tarih kültürüne sahip olan Atatürk, onu gerek Büyük Millet Meclisi'nde, gerekse halk karşısında gayet ustalıkla değerlendirmişti. Kanunlaşmasını istediği konularda tarihten misaller vererek geçirilen gelişmeleri açıklamak ve tarihî sonuçları mantıkî delillerle göstermek itiyadında idi. Bazılarının Türk Tarihini Tedkik Cemiyetinin kuruluşu ile başladığını zannettikleri ondaki tarih merakı daha eskilere güler. 1923 yıllarında kendisini ziyaret eden Edebiyat Fakültesi heyetinde bulunan Prof. Şemseddin Gönaltay'a Tarihçilerle çok konuşacağız" demek suretiyle ilerde bu alanda yapılacak faaliyete işaret etmişti. Kuruluş yıllarının zorlukları yenilip, rejim meselesi halledildikten sonra 1928'den itibaren, bu konu ile gittikçe daha fâzle meşgul olmaya başlayan Atatürk 1930'da Türk Tarihini Tedkik Cemiyeti'ni kurdu. Ancak bu cemiyetin nüvesi esasen mevcuttu. 1910 yılında kurulmuş olan Tarih-i Osmanî Encümeni' (Osmanlı Tarih Cemiyeti) uzun tür zaman faaliyette bulunmuş ve bu arada çeşitli yayınlarla beraber ilmî bir dergi çıkarmıştı. Bu cemiyetin ismi Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Türk Tarih EncümeniP, derginin adı da Türk tarih Encümeni

Mecmuası" olmuştur. 1930 yılında Atatürk tarafından Türk tarih ve medeniyetini ilmî bir şekilde araş-

tırmak gayesiyle kurulan komitenin (Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti) çekirdeğini bu eski Türk Tarih Encümeni teşkil etmişti. 1931'de müstakil bir kurum haline getirilen cemiyetin adı 1935'de Türk Tarih Kurumu " diye değiştirildi. Atatürk, 1932, ikincisi 1937'de toplanmış olan ilmî kongrelerde hazır bulunmuştur. Yedincisi 1969'da toplanmış olan bu ilmî kongreler gittikçe gelişmiş ve milletlerarası ilmî bir seviyeye ulaşmıştır.

Atatürk'ün tarih görüşü hakkında birçok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Onun maksadı tarihî gerçekleri değiştirmek değildi; aksine memlekette ilmî tarihçiliğin tesis edilmesi idi. Türkiye'deki tarih tezini, Selçuklu, Uygur gibi Türk medeniyetleri dururken, neden Hitit ve Sümerler'e istinad ettirildi diye tenkidlere uğramıştır. Buna karşı şu fikirler ileri sürülmüştür ve sürülebilir. Atatürk'ün yaptığı devrimler, Osmanlı devletinin son yüz yıldaki dünya görüşüne karşı meydana gelmişti. Yeni bir ruh vermek istediği milletine, Osmanlı tarihini örnek tutamazdı. Yıpranmamış, tenkid-den uzak kalmış ve millî devlet devrinin havasına uygun destanî ve mitolojik tarihe ihtiyaç vardı; daha eski devirlere inmek ihtiyacını bunun için hissetti. Diğer bir husus da, Atatürk'ün tarih tezinin Türkiye'yi istila niyetinde olan ve tarihî emperyalist iddialara sahip, Yunan ve daha sonra faşist İtalya'ya karşı Anadolu'yu eski sakinlerine vermek lâzım gelirse buna herkesten çok Türklerin hak ettiği düşüncesine dayanan bir müdafaa silâhı vasfında olmasıdır. Atatürk, tarih ilminin ciddî olarak ele alınması ve onun ilmî metoduna göre uygulanması gerektiği kanaatinde idi. Bundan dolayı daha o zaman üç tarih metod kitabı batı differinden Türkçeye çevrilmiş olup hâlâ kullanılmaktadır.

1932 yılında Türk dilini kendi millî bünyesine kavuşturmak ve zenginleştirmek sureti ile büyük bir kültür dili haline getirmeğe karar verildi. 12 Temmuz 1932'de Türk Dilini Tedkik Cemiyeti" kuruldu. Aynı yıl bir dil kongresi toplandı. Türk dilinin zenginleşmesi için, hükümetin de yardımı ile bütün yurt çapında gerek yazma eserlerden, gerekse halk ağzından derlenmek suretiyle Türkçe kelimeler tesbit edildi. Dil Devrimi, o zaman Osmanlıca olan dilin, Arapça ve Farsça kelimelerden ayıklanarak kendi öz benliğini bulması gayesi ile yapılmıştı. Fakat bir müddet sonra Türkçenin çok fakirleştiği ve halka yabancı yeni kelimelerle anlaşılmasız hale geldiği görüldü. Atatürk bunun üzerine ve dilimizde yaşayan kelimelerin aslen Türkçe olduğunu isbat yoluna girdi ve ortaya "Güneş-dil" teorisi atıldı. Bu nazariyeye göre bütün medeniyetler Türkler'den ve bütün diller de Türçeden çıkmışlardır. Fakat bunun taraftarı fazla değildi; 1949'da Türk Dil Kurumu, altıncı kongresinde bütün bunları bırakarak mutedü bir yol ve siyaseti kabul etmiştir.

Bu devirde ete alınan bir diğer mesele de üniversite idi. Memlekette mevcut yagâne üniversite İstanbul'daki Dârül-fünûn idi. Önce lâğvedilen Dârül-fünûn yapılan ıslahatla 1 Ağustos 1933'de yeniden teşkil edilerek ismi İstanbul Üniversitesi olmuştur. 1935 yılında Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulmak suretiyle Ankara Üniversitesinin temeli atıldı. Atatürk yüksek öğrenimi memleket sathına yayma arzusu ile Doğu'da bir üniversite kurulmasını istemişti. Bu Üniversite ancak 1958'de Erzurum'da kurulmak sureti ile gerçekleşebildi. Keza bugün oturmuş bir üniversite manzarası gösteren Ege Ünivesitesi de 1956'da kuruldu. Hâlen Türkiye'nin bein baştı bölgelerinde birer üniversite kurulmaktadır.

Türk cemiyetine kadınların memur olarak katılmaları 1660 yıllarından sonra olmuştur. Bu yılda hükümet kız mekteplerine kadın hoca yetiştirmek için okullar açmıştır. Kadın hocalar genel olarak fakir ailelere mensup idiler; çünkü iyi ve zengin ailelerin kızları çalışamazlardı. 1908 İkinci Meşrutiyet'ten sonra cemiyet bir hareketlilik kazandı; okumak, kadın ve erkekler için en önemli gaye olmaya başladı. O devirde Teâlî-i Nisvan" adı altında ilk kadın kulüpleri kuruldu. Burada konferans vermek için muhtelif fikir şubelerine mensup erkekleri de davet etmişlerdir.. Hükümetin Avrupa'ya ilk kadın Öğrenci göndermesi de bu devreye isabet eder. İstanbul Üniversitesi kapılarını 1916'da kadınlara açmıştı. Avrupa'da tıp tahsili yapan iki kadın doktor 1921'de İstanbul'da faaliyete başlamıştı. I. Dünya savaşında cepheye giden bazı memurların yerini kadınlar almıştır. Bu ameliye önce post hane sonra da maliyede başlamıştı. Kızılay teşkilâtında hemşirelik işine çoktan kadınlar alınmaya başlanmıştı. İttihad ve Terakki Hükümeti devrinde kadınların genel olarak bol çarşaf giymeleri bir teamül idi; fakat o devirde sosyete mensup kadınlar bu kıyafeti değiştirmişlerdi. Onların giydikleri çarşaf çok dardı; başlarında peçe bulunmasına rağmen bu kılıkla daima tenkide hedef oluyorlardı. Devrin aydın hanımları arasında tutunmuş olan bu hareketi devrin hükümeti de teşvik etme düşüncesinde idi ise de bunun Meclis'te münakaşa etmeye cesaret edebilecek devlet adamı henüz yoktu. Cumhuriyet idaresinde kadının hak ve hukukunu koruma hususunda Medenî Kanun büyük bir merhaledir. 1930'da yeni Belediyeler Kanunu münasebetiyle kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildi. Çarşafıla ilgili kanun için 1935'e kadar beklemek icap etti.

Yapılan diğer devrimlerin arasında uzuniuk ve ağırlık ölçülerinde metrik sistemin 1932'de kabul edilmesi ve kullanılan Hicri Takvimin kaldırılarak milletlerarası Milâdî Takvim ve saat sisteminin 1926'da kabul edilmesi bulunmaktadır.

Lozan Konferansı henüz müzakare safhasında iken İzmir'de bir İktisad Kongresi toplanmıştı (17 Şubat % 4 Mart 1923). Bu kongrede alınacak tedbirler ve yapılacak uygulamalar münakaşa edilmiş ve kararlar alınmıştı. Cumhuriyetin ilânından sonra, Lozan konferansında kapitilasyonların kalkmasının da meydana getirdiği ferahlıkla memleketin gelir kaynakları düzene girme yolunda idi. Atatürk yaptığı çeşitli yurt gezilerinde bölgelerin iktisadi durumu ile yakından ilgilenmişti. Bu gibi konular kendisi incelediği gibi, çeşitli mütehassısların hazırladıktan raporları etrafındakilere de inceletmişti. Devletçilik umdesi bu yıllarda ortaya çıkmış ve Devletçiliğin mahiyeti hakkında bir takım tariflere yol açmıştır. Bu faaliyete sebep, 1929 yılındaki bütün dünyanın sıkıntısını çektiği buhrandı ve bu buhran Türkiye'nin devletçiliğe yönelmesine sebep olmuştu. Buhranı atlama için Türk hükümetinin aldığı tedbirler kısıtlayıcı, buhranın tesirlerini hafifletici mahiyette idi. Dış ticaret hacmi ile devlet harcamalarını kısmak gayesine yönelikti. 1929'da, Lozan anlaşmasının koyduğu tahdidatın süresinin bitmesinden sonra, Meclis'te yeni bir tarife kanunu kabul edildi. Bu kanun devletin başından beri kurmaya çalıştığı sanayii himayeyi hedef adıyordu. Fakat gelişme için yeterli sermaye ve teşebbüs gücü mevcut olmadığından 1930'da yeni bir iktisadî siyasetin ilk belirtisi meydana çıktı. Buna göre, "Ferdî, mesaî ve faaliyete esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete

eriştirmek için milletin

umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadî sahada devleti alâkadar etmek mühim esaslarımızdır". Bununla beraber bu devletçilik anlayışı doktrinci bir vasıf taşımamakta olup özel teşebbüse de yaşama hakkı veriyordu. 1933'de Türk sanayinin gelişmesi için ilk beş yıllık plân hazırlandı. Bu plân 1934'de yürürlüğe konarak 1939'da tamamlandı. İkinci Beş Yıllık Plânın hazırlanmasına 1936 yılı sonlarında başlandı. Fakat II. Dünya Savaşının başlaması uygulama maye engel oldu. **İtilâ**

1935 yılında iki refaitn daha yapıldı. Birincisi bütün TÖrkteHfrı soyadı alma mec-biriyetine ait idi. İkincisi ise bütün devlet dairelerinde Cumartesi saat 1'den Pazartesi sabahına kadar bir hafta tatilinin kabulü idi; ikinci reform batı Saat ve takviminin kabul edilmesinin mantıkî bir sonucu idi. Eski rejimden kalma rütbe ve unvanlar kaldırılarak yerine bay ve bayan kelimeleri kondu.

5. Türkiye Cumhuriyetinin Dış İş Siyaseti:

Türkiye'nin 1920 yılından itibaren diplomasisi şu bölümler içinde incelenmelidir:

1 -1920 - 1923 Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nden Lozan anlaşmasına kadar olan Millî Mücadele devri,

2-1923-1930 devresi, 3-1930 -1939

batıya doğru kayma» 4 / 1939 -1945 II.

Dünya Harbi devri, 5-1945'dan sonraki devre.

O 4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde alınan ve daha sonra son Osmanlı Mebuslar Meclisi tarafından Misak-ı Millî (28 Ocak 1920) içerisinde tasdik Olunan kararları Büyük Millet Meclisi hükümetlerinin dış siyasetinin esasını teşkil etti. Bu devrede ilk diplomatik temas, Rus hükümeti ile yapıldı. Mayıs 1920'de Türk Hariciye Vekili'nin başkanlığında bir heyet Moskova'ya hareket etti. Moskova, Asya milletlerini Avrupalı sömürgeci devletlere karşı ayaklandırmada yardımcı olur düşüncesiyle Türkiye'nin işbirliğini değerlendirmek istiyordu. Mustafa Kemal Paşa ise Rusya'nın siyasî desteğini batı devletlerine karşı bir koz olarak kullanmak gayesinde idi. Bu gaye ile kendi emriyle en yakın arkadaşlarından bir gruba, bir Komünist Partisi kurdurarak Ruslar'ın memleket içinde yaptıkları propaganda faaliyetini önledi. Rusya ile ilk görüşmeler başarılı olmamakta beraber, karşılıklı elçiler teati edildi. Sevr anlaşmasının açıklanması, Ankara hükümetinin haklı olduğunu etrafa öğretti. Bu anlaşmada doğuda bağımsız bir Ermenistan'dan bahsedilmekte idi. Sovyetler de Ermenileri, kuzey-doğu Türk topraklarında yer sahibi olmaları hususunda destekliyordı. Buna karşılık Kâzım Karabekir Paşa idaresindeki Türk kuvvetleri Ermeniler'e karşı hücumu geçti. 29 Eylül 1920'de Sarıkamış işgal edildi. Ekim sonunda Kars'a girildi ve Arpaçayı sınırına dayanıldı. 2 Aralık 1920'de Türkiye ile Ermenistan arasında Gümrü (Alexandropol) anlaşması imzalandı. Bu, yeni Türk devletinin imzaladığı ilk milletlerarası anlaşmadır. Ermeniler'e karşı kazanılan zafer ve imzalanan anlaşma Ankara ile Moskova arasında da uzlaşmaya yol açtı. 16 Mart 1921'de Moskova'da Türk - Rus dostluk ve kardeşlik anlaşması imzalan-

di. Bu anlaşma ile Misak-ı Millî hudutları içerisindeki Batum Rusya'ya bırakılmıştı, fakat Rusya'dan Millî Mücadele için para yardımı sağlanıyordu, öte yandan I. İnönü zaferinden sonra Sevr hükümlerinin tatbik edilemeyeceği anlaşıldığı için, Londra'da Türkiye ve Yunanistan'ın da katıldığı bir konferans toplandı (21 Şubat 1921). Bu konferansa İstanbul hükümeti namına Tefik Paşa da iştirak etmiş, fakat o, sözü Ankara temsilcisi Bekir Sami Bey'e bırakmıştı. Bu konferans, tarafların uyuşmamaları sebebi ile sonuç vermeden dağıldı. Bu toplantıdan Ankara'nın kazancı, hem İngiltere, Fransa, İtalya arasındaki Türkiye meselesi üzerindeki mevcut anlaşmazlıkların derinleşmesi, hem de Büyük Millet Meclisi hükümetinin bu devletler tarafından resmen tanınması oldu. Bir müddet sonra da Ankara ile anlaşma çarelerini aramak için Fransız Âyan Meclisi Dışişleri Komisyonu Başkanı Franklin Bouillon Türkiye'ye geldi. Bu sırada 23 Mart 1921'de hücumu geçen Yunanlılar'ın, İkinci İnönü'de yenilgiye uğramaları (31 Mart 1921) üzerine İstanbul'daki büyük devletlerin temsilcileri tarafsızlıklarını ilân ettiler. Londra'da hiçbir sonuç elde edilemedi ise de, Bekir Sami Bey, esirlerin karşılıklı olarak iadesi için İngiltere ile, iktisadî imtiyazlar karşılığı güney sınırlarında Türkiye lehine değişiklik için Fransa ile, iktisadî imtiyaz karşılığı Yunanistan'a karşı olan muharebede Türkiye'ye yardım vaat eden İtalya ile anlaşmalar imzalamıştı. Fakat bazı Türk esirlerini istisna ettiği için İngiliz anlaşması, eski kapitilasyonlar tertibi imtiyazlar istedikleri için İtalya ve Fransa ile yapılan anlaşmalar Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmedi. Türk hükümeti eşitlik prensibine büyük kıymet veriyordu. Az sonra İtalyanlar Antalya ve havalisinden çekildiler (Haziran 1921). İngiltere ile imzalanan ikinci esir mübadelesi anlaşması eşitlik prensibine dayanıyordu. 10 Temmuz 1921'de başlayan büyük Yunan hücumu ilk adımda gelişmiş ve bunu takiben Afyon, Kütahya, Eskişehir birbirini takiben düşman eline geçmişti. Ankara'ya doğru yürüyen Yunanlılar*, Türk ordusu Sakarya kıyılarında tesbit etti. 23 Ağustos'da başlayan muharebe 13 Eylül ortasına kadar sürdü. Yunan ordusu başarısızlıkla geri çekildi. Bu durum Fransa'nın kararsızlığına son veftü^ürkiye üe 20 Ekim 1921'de Ankara'da bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma, Moskova anlaşmasından sonra, Türk diplomasisi için büyük bir başarı idi. Buna göre Sevr anlaşması ile tanzim edilmiş olan güney sınırı Türkiye lehine olmak üzere değiştiriliyordu; aynı zamanda Fransa Çukurova'dan da çekiliyordu. Yalnız İskenderun sancağı, idarî bir muhtariyeti hâiz olmak, Türk kültürünün gelişmesine yardım edecek teşkilâtta faydalanmak, Türkçe resmî dillerden biri sayılmak şartı ile Fransa'ya devrediliyordu. Ankara ve Moskova anlaşmaları Türkiye'nin güney ve kuzey-doğu meşelerini halletmekte idi. Şimdi Türkiye yalnız batıda Yunanistan ile meşgul olabilecekti. Daha Ankara anlaşmasından önce Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile Moskova anlaşması hükümleri çerçevesinde olmak üzere anlaşmalar imzalamıştı (13 Ekim 1921 Kars anlaşması). 1922 Ocak ayında Türkiye, Ukranya ile de bir anlaşma imzaladı. Moskova'ya giden Türk heyeti de orada bir Afgan heyeti ile buluşarak Türkiye ile Afganistan arasında 1 Mart 1921'de bir dostluk anlaşması imzalamıştı. Sakarya zaferinden sonra Türkiye hükümetinin Londra ve Paris'e yolladığı Dışişleri Bakanı Londra'da iyi karşılanmadı. Fransa'da iyi bir kabul gördü ise de, Ankara anlaşmasının imzalamakta İngiltere'nin tenkidine uğramış olduğu için Fransa, bu defa çekingen davrandı, öte yandan müttefik devletlerin Heri gelenleri 1922'de Paris'te toplanarak barış için bazı

müphem kararlara varmışlardı. Yaptıkları tekliflerden sonuç çıkmadı. Yunanistan ise İzmir'de bağımsız bir devlet kurmağa hazırlandığı gibi, İstanbul ve civarını da işgale hazırlanıyordu. Ankara hükümeti son bir teşebbüs olmak üzere Fethi (Okyar) Bey'in Londra ve Paris'e gönderdi. Bundan da bir sonuç çıkmayınca tekrar silâha başvurmak zorunda kaldı. Misak-ı Millî bu şekilde gerçekleştirilebilirdi. 26 Ağustos'ta başlayan Türk hücumu karşısında Yunan ordusu mağlûb oldu. Türk ordusu 9 Eylül'de İzmir'e girdi. Kurtuluş mücadelesinin silâhlı çatışma devresi böylece zaferle sona erdirilmişti.

Türk kuvvetleri İngiliz işgali altında bulunan Boğazlar üzerine yürüdü. İngiliz Başbakanı Lloyd George müttefikleri Fransa ile İtalya'nın yardımlarını istedi ise de, onlardan olumlu cevap alamadı. Türk kuvvetlerinin İngiliz kuvvetleri ile silâhlı çatışmaya gireceği sanıldığı sırada Mustafa Kemal Paşa, ölçülü davranarak, buna meydan vermedi. Artık Lloyd George'nun Türk düşmanlığı siyaseti de iflas etmişti. Müttefikleri tarafından da yalnız bırakılan İngiliz Başbakanı iktidardan düştü (19 Ekim 1922). Çetin müzakerelerden sonra 11 Ekim 1922'de Mudanya mütarekesi imzalandı. Bu Mudanya'da toplanan konferans ile 22 Kasım 1922'den 24 Temmuz 1923'e kadar devam eden Lozan konferansı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk hakikî milletlerarası sulh konferansı idi. Zira, galib, mağlûb farkı gözetmeksizin toplanmıştı. Lozan'da Türkiye'yi İsmet Paşa temsil etmişti. Fransa, İngiltere ve İtalya konferansta takip edilmesi lâzım gelen harekette bir birlik temini için evvelden görüştüler, fakat konferansın cereyanı sırasında aralarında birlik mümkün olmadı. Kuzey-doğu ve güneydeki sınırlar daha evvelce Moskova ve Ankara anlaşmaları ile tesbit edildiği için bunlar bir mesele teşkil etmedi. Türkiye Avrupa'da 1913 sınırları üzerinde ısrar etti. Batı Trakya için bir plebisit istedi. Yunanistan 1915 sınırını esas alıyordu ve Batı Trakya için bir plebisitten kaçınıyordu. Fransa Osmanlı borçlarının tamamının alınması fikrinde idi. İtalya, Oniki ada üzerinde duruyordu. Görüşmeler uzun sürdü. Batılı devletler kendi aralarında hazırlayabildikleri bir anlaşma suretini Türk heyetine vererek imza edilmesini istediler. Türk heyeti, bunu kabul etmeyince konferans 4 Şubat 1922'de kesildi. Lâkin 23 Nisan 1922'de tekrar toplanarak 24 Temmuz'da Lozan barışı imzalandı. Türkiye'nin kapitilasyonlar hakkındaki görüşü kabul edildiği gibi, Türkiye Edirne'de Karaağaç ve civarındaki topraklara karşılık Yunanistan'dan tazminat talebinden vazgeçiyordu. Musul ve Osmanlı borçları meselesi sonraya bırakılmıştı. Musul meselesinde ilgili devletler anlaşamazlarsa mesele Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti. Boğazlar bölgesi silâhsızlandırılıyorlardı. Bu husustaki kaydı beğenmediği için Rusya, anlaşmayı ancak 14 Ağustos'ta imzalamış daha sonra da sözleşmeyi tasdik etmemişti. Türkiye, Lozan'da Millî Misâk'ı genel olarak gerçekleştirmişti.

© Lozan'dan sonra Türkiye, uzun harp yıllarında harap olmuş olan ülkeyi ve* toplumu kaldırmak için bir seri devrim hareketlerine girişti. Bir kısım Balkan devletleri ile (15 Aralık 1923'de Arnavutluk'la, 18 Ekim 1925'de Bulgaristan ile, 28 Ekim 1923'de Yugoslavya ile) dostluk anlaşmaları imzalayarak, aradaki pürüzlü meselelerin giderilmesine çalıştı. Balkan devletleri arasında işbirliği için zemin hazırlandı. Bu devrede en önemli dış politika olayı: Musul meselesi, bir çözüme bağlandı, 19 Mayıs 1924'de ilgili devletlerce İstanbul'da toplanan konferans bir sonuca varamamıştı. Mesele Milletler Cemiyeti'nde İngiltere'nin nüfuzunu kullanması

üzerine bu devlet lehin© çözümlenmiş, neticede Türkiye İngiltere ile imzaladığraı> laşma ile (5 Haziran 1926) Musul'un Irak'a terkinde rıza göstermiştir. Bu, Türkiye için büyük bir fedakârlık olmuştur. Oniki ada dolayı© Hakomşu olduğu Türkiye topraklarına karşı bazı davranışları aebebi ile Türkiye'de İtalya'ya karşı bir tutum belirmişti. Musul anlaşmasından sonra İngiltere ve Fransa, hatta İtalya ile münasebetler düzelmiştir. Bu bakımdan Musul anlaşması Türkiye'nin batı ile siyasî münasebetlerini düzenlemekte büyük rol oynamıştır. 30 Mayıs 1928'de İtalya Türkiye ile bir dostluk anlaşması imzalamış, bu da, Yunanistan ile bir dostluk anlaşmasının yapılmasına yol açmıştır. Gerçekten de Anadolu'daki büyük mağlûbiyet ile birlikte, Türkiye'den gelen göçmenlerin tesiri ile, o zamana kadar hiçbir Yunan hâkûmeünfi yaşamadığı Türkiye - Yunan dostluk anlaşması 1930 yılında imzalanmıştır.

Milletler Cemiyeti Musul meselesinin görüşüldüğü sıralarda, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasında 1 Aralık 1925'de imzalanan Lokarno anlaşmasından kuşkulandığı için komşuları ile saldırmazlık paktları yapan Sovyet Rusya ile Türkiye, 17 Aralık 1925'de Paris'te bir saldırmazlık paktı imzalanmışlardı. Mart 1928'de Cenevre'de toplanan silâhsızlanma konferansına Türkiye de davet edilmişti; bu Lozan'dan beri Türkiye'nin katıldığı milletlerarası ilk konferanstı. Türlüye,' İhri} %,??' Nisan 1926'da Tahran'da tarafsızlık paktı yaptı. 1928'de Ankara'yı ziyaret eden Afgan kralı Amanullah Han ile dostluk barışı imzalandı.

© Türkiye 1930 yıllarında dünya iktisadî buhranının meydana getirdiğiS zorfcBV larfa karşılaştı. Bu buhran, milletlerarası maliye piyasasından uzak kalmış ofanlitt*-kiye üzerinde de tesirler yaptı. Osmanlı borçları hakkında Fransa ile yapıftnış âv laşma çerçevesi içinde bu borçları ödeme imkânı olmadığı adı geçen devlete bildirildi. Esasen Fransa'da Amerikafya olan borçlarını ödeyemiyordu. FWftsızlar ısrar edince durum gerginleşti. Nihayet 1932'de Paris'te her tkî dbvft temsilcileri bir anlaşmaya vardılar. 1929 -1930 yılı dünya iktisadî buhranından sonra her devlet kendi dış siyasetine yeni bir yön verdi. Buhran iktisadî alanda milliyetçilik akı-mını kuvvetlendirmişti. Almanya ve İtalya gibi devletlerin iktisadî otarşı politikası bütün devletlerin ştirirük duvarlarını yükseltmelerine ve bunun sonucu olarak ticaret haâminin daralmasına sebep oldu. Türkiye 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye oldu. Bu devirde Avrupa devletlerini revizyonist ve anti-revizyonist diye iki gruba ayıran siyasî telâkiler Balkanlar'da da tesirini gösterdi. Bir Balkan birliğine ait ilk düşünce 1929'da Atina'da ortaya atılmış ilk Balkan konferansı Amavutluk, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye, Romanya temsilcilerinin katılımı ile 5 Ekim 1930'da Atina'da toplanmıştı. Balka devletlerinin dışişleri bakanları seviyesinde her yıl görüşmeler yapmak, bir Balkan paktı hazırlamak, daimî bir teşkilât vücuda getirmek bu toplantıda alınan kararlardan olmuştur. İkinci Balkan konferansı ise Ekim 1931'de İstanbul'da toplandı. Bu sırada Türkiye ile Yunanistan arasındaki pürüzlü meseleler de halledilmek üzere idi. Her iki devlet Balkanlar'da sta-tus quo'nun devamına taraftar .idi. Yugoslavya ve Romanya ise Küçük Birlik (Entente)in üyesi olduktan için Balkan Paktını ikinci plana bırakmışlardı. Bulgaristan ise revizyonist siyaset taraftarı idi, 23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te üçüncü top-

lana»-yapıldı. Bulgaristan azınlık meselesini kendi istediği gibi halledemediği için konferansı terketmişti. Diğer beş devlet çalışmalara devam ettiler. Aralarında bir gümrük birliği kurulmasını müzakereye başladılar. Dördüncü konferans »11 Kasım 1933'te Selanik'te toplandı. 1934'de Belgrad'ta toplanan Türkiye^Yunanistan, Yugoslavya, Romanya dışişleri bakanları Balkan Birliği tasarısını hazırlamışlardı. Bu tasarının 9 Şubat tarihinde Atina'da imzalanması ile Balkan Birliği kurummuştu. Bu pakt yalnız âkid devletlerirVil^anlar^insınırlanını koruyabilmeler* için, bölgedeki revizyonist devletlere karşı alınmış bir tedbirdi. Bölgede bu şekilde siyaset takip eden Bulgaristan olup, Arnavutluk İtalya'ya tâbi olduğu için bağımsız bir siyaset güdecek durumda değildi. Türkiye Avrupa'daki anti-revizyonist gruba yönelen bir devletti. İtalya onun için en büyük tehlike MB'-Balkan BirRğ» adı geçen devletin yayılma siyasetine karşı en büyük engeldi.

Türkiye doğru devletleri de Balkan Birliği gibi bir anlaşma etrafında toplayarak revizyonist devletlerin yayılmasını önlemek isfiyordu. Bu sebeple Tfrkiye, Şran, Afganistan arasında 9 Temmuz 1937'de Saadâbâd Paktı imzalandıjoun konferansı sırasında Boğazlar için tesbit edilen esaslar 1936'ya kadar yürürlükte kalmıştı. Lâkin Boğazlar'ın silâhsızlandırılması taahhüdü Türkiye'nin yurt müdafaası bakımından elini kolunu bağılıyordu. Bu hususta Türkiye'nin taşebbüsü ile 20 Temmuz 1936'da Montreloc'da yapılan Boğazlar sözleşmesi Türkiye, Bulgaristan, Fransa, Japonya, İngiltere, Romanya, Sovyetler Birliği, Yunanistan, Yugoslavya tarafından imzalandı. Toplantıya katılmayan İtalya bu sözleşmeyi sonradan, 2 Mayıs 1938'de imzalamıştır. Bu devrede Türk diplomasisi en büyük başarılarından birini de, Hatay meselesini halletmekle göstermiştir. Fransa ile yapılmış olan 20 Ekim 1921 Ankara anlaşmasına göre, İskenderun sancağı (Hatay) kendisine has bir idareye sahip olacak ve Türk ırkından olan halkın kültür bakımından gelişmesi için her türlü teşkilâtta faydalanılacak ve sancakta Türk dili de resmi! diller, arasında olacaktı. Bununla beraber, Suriye üzerindeki Fransız manda idaresinin kaldırılması ve bu ülkeye bağımsızlık verilmesi için Suriye ile de adı geçen devlet arasında 9 Eylül 1936'da varılan anlaşma, İskenderun sancağında oturan Türkler'in mukadderatı ve hakları konusunda ciddi endişelere yol açtı. Mesele, Fransa ile Türkiye arasında ciddi bir gerginlik yarattığı gibi, Milletler Cemiyeti'nde dahi görüşüldü, fakat halledilemedi. Nihayet Avrupa'da siyasî buhranın had safhada olması bu meselenin çözümlenmesine yardıma oldu. Akdeniz'de barışın devamı için taraflar Sancak'ın bütünlüğünü teminat altına alan 29 Mayıs 1937 tarihli anlaşma hükümlerini yerine getireceklerdi. Hatay'da yapılan seçimler sonunda seçilenler, ilk müstakil Hatay Devleti'nin Millet meclisi'ni teşkil ettiler. Eylül 1938'de kurulan bağımsız Hatay Devleti,-29 Haziran 1939'daki Hatay Millet Meclisi'nin kararı ile Türkiye katılmıştır.

O - İkinci Dünya Harbi sırasında Türkiye başarılı bir tarafsızlık siyaseti takip etti. Rusya ile münasebet, yeni bir pakt imzalanmakla beraber, görünüşte normal devam etti. Türkiye, gerek Mihver ve gerekse Müttefik devletlerin baskı ve zorlamalarına rağmen, İsmet İnönü'nün takip ettiği politika sayesinde tarafsızlığını muhafaza etmeye muvaffak oldu. 1939 Mayıs'ında İngiltere ve Fransa ile karşılıklı bir yardım anlaşması, 1941 Haziranında ise Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalandı. İkinci Dünya Harbi'nin en şiddetli yıllarında Türkiye malî

bakımdan ödeme sıkıntısına

düşmüştü. Bu, yeterli ihracat ve ithalât yapılamamasından ileri gelmekte idi. Türkiye en güç zamanlarını bu harp süresince yaşadı. Almanya ile saldırmazlık paktı imzalanmadan önce hudutlarına kadar dayanmış bir Alman istilâsı düşüncesi Türk devlet adamlarını sarsmıştı. Bu pakt imzalanırken de İngiltere ile imzalanan ittifakın vecibelerine sadık kalındığının, anlaşma metninde açıklanmasına özel bir gayret gösterilmişti. Almanya ile Rusya'nın 1941 Haziranında harbe tutuşması, Türkiye'yi harbin başından beri tehdit eden iki büyük devlet ile münasebette Türk diplomasisinin omuzundaki büyük bir yükü hafifletmiş oluyordu. Bu defa Türk devlet adamları, İngiltere'nin, Türkiye'nin sırtından Rusya ile anlaşması ihtimalinden çekinmekteydiler. Fakat Churchill'in telkini ile, İngiltere ve Rusya 10 Ağustos 1941 de Montreux Boğazlar rejimine saygı gösterecekleri hususunda Türkiye'ye teminat verdiler. Türkiye 1941 Ekiminde Almanya'ya krom satışına dair Almanya ile bir anlaşma imzaladı. Türkiye 1942 sonuna kadar Fransa ve İngiltere'ye krom satmakta devam edecek, ancak 1943 ve 1944'de Almanya'ya krom satacaktı. Amerika buna seri tepki gösterdi. İngiltere Türkiye'nin nazik durumunu takdir ederek, Amerika B. Devletleri'ni yumuşattı. Almanlar'ın Kuzey Afrika'da Süveyş'e doğru ve Kuzey Kafkasya'ya hücumu geçmesi, Türkiye'yi kısıpaca alacak durum meydana getirebileceğinden Türkiye'nin durumu nezâket kazanıyor. Mihver devletleri kendi saflarında harbe katılmasını temin için Türkiye'ye büyük vaadler yapıyor ve baskıda bulunuyordu. Lâkin, Staüngrad ve Elatemeyn muharebeleri Alman tehlikesini bertaraf etti, fakat bu sefer Rusya ortaya çıktı. Rusya, kendince Türkiye'nin takip ettiği hareket tarzını kusurlu buluyor, onun İngiltere ve Amerika ile arasını açmaya çalışıyordu. Ocak 1943'te Adana'da Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşen Churchill, Türkiye'yi kendi saflarında harbe girmeye davet etmediğini beyan etti. Halbuki bir yıl sonra İngBtere Türkiye'yi harbe girmeye zorlamaya başladı. Türkiye Cumhurbaşkanı Kahire'de Roosevelt ve Churchill ile 3 Aralık 1943'de görüştü. Adı geçen devletlerce Türkiye'nin askerî durumu hakkında izahat verildi. Türkiye Almanya'ya krom satışını 1944'de durdurdu. Bir takım Alman harp gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi Türkiye ile İngilterenin arasını açmıştı. Nihayet Türkiye, İnghtere ve Amerika'nın telkini ile Almanya ile münasebetini 2 Ağustos 1944'de kesti. Yalta konferansından sonra 23 Şubat 1945'de de Almanya ve Japonya'ya harp ilân etti. Ertesi gün de Birleşmiş Milletler'e katılarak Şubat sonunda deklarasyonu imzaladı.

0 Harp sona erdiği zaman, İngiltere ve Amerika halk efkârında Rusya lehine bir duygu besleniyordu. Bu bakımdan müddeti 1945'de bitecek olan Türk-Rus dostluk anlaşması hususunda Rusya'nın baskıları karşısında Türkiye yalnız kalmış bir durumda idi. Bu arada San Francisco'da toplanan konferansa Türkiye de katıldı. Rus Dış-işleri Bakanı Molotof, yenilenecek dan anlaşmada Türkiye'nin Doğu sınırlarında Rus lehine tashihat, Boğazlarda Ruslar'a üsler verilmesini istiyordu. Türkiye aleyhine şiddetli bir propaganda faaliyetine girişen Rusya 1946 yılı Ağustos ayında Boğazlar meselesinde Türkiye ile yalnız katma durumuna girerek Boğazların müdafasını müşterek yürütme arzusu besliyordu. Ağır Rus baskı ve propagandası Amerika ve İngiliz siyasî çevrelerinde menfî yankılar uyandırdı. Bu sırada Amerika'da Mart 1947'de Truman yardım doktrini kabul

edildi. Rusya'nın takip ettiği siyasetin kendi siyasî menfaatinin aleyhinde olduğunu anlayan Amerika, Türkiye'nin stratejik durumu ile ilgilenmeye başladı. Türkiye Batı ile sıkı bir işbirliğine gi-

rişti . 1949 Ağustosunda Avrupa Konseyine üye olarak girdi. Kore harbinin çıkması ile (1950) Türkiye de Kore'ye muayyen bir miktar asker göndererek katıldı. Buradaki Türk askerlerinin kahramanlıkları Amerikan ve Batı dünyasına Türkiye'yi daha yakın hâle getirdi. Türkiye Şubat 1952'de NATO'ya katıldı. Bundan başka İngiltere'nin telkini ile Türkiye'nin katılacağı bir Orta-Doğu paktı kuruldu. Diğer bŞtüQ Arap devletlerinin gireceği ümid edilen bu pakt Türkiye, Pakistan, Irak, İran, İngiltere'nin iştiraki ile kuruldu. Adı "Bağdat Paktı" olan bu anlaşma 24 Şubat 1955'de önce Türkiye ile Irak arasında imzalanmıştı. Irak'ın 1958'de çekilmesi ile bu pakt 1959'dan itibaren CENTO adı altında devam etmiştir. Rusya, nihayet Stalin'in ölümünden sonra dış siyasetinin de değişmesi ile, 1953'de Türkiye üzerindeki tasavvurlarından vazgeçildiğini bildirdi.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en önemli dış meselesi Kıbrıs olmuştur. İngiltere 1947 yılından itibaren Kıbrıs'a muhtariyet vermeğe hazırlanmakta idi; bunun için Türkler'den Rumlar'dan çeşitli meslek teşekküllerinin temsilcilerinden bir danışma meclisi kurmak istemiş ise de Rumlar ve komünistlerin valinin yetkilerini sınırlandırmak istemeleri ve İngiltere'nin de bunu kabul etmemesi karşısında bu teşebbüs akim kalmıştı. Bu durum adada tedhişçiliği hızlandırdı ve genişletti. Kıbrıs'taki gelişmeler 1947 yılından beri Türk basınında dikkatle takip edilmeye başlandı. Zira Yunanistan, Kıbrıs'ın ilhakı (Enosis) için, remil olmayan teşebbüsleri desteklediği gibi, Yunan devlet adamları da yaptıkları beyanları ile bunu tasdik ediyorlardı. Fakat bunu resmen ancak 1961 yılında benimsediler ve açıkladılar. Mesele 1954 yılında milletlerarası plâna sokulduğu halde, Türkiye ilgili bir devlet olarak kendini ancak 1955 yılında kabul etirmişti. 1958 yılında İngiltere, Yunanistan ve Türkiye Paris'te Kıbrıs için bir hal çaresi bulmak üzere müzakereye oturdular. Yunanistan Enosis'ten vazgeçmiş gibi göründü. Nihayet 11 Şubat 1959'da Zürih ve 19 Şubat 1959'da Londra anlaşmaları imzalandı. Türk ve Rumlar'dan mürekkep iki cemaata sahip bir Kıbrıs Cumhuriyeti 15-16 Ağustos 1960'da ortaya çıktı. Fakat Yunanistan, bu anlaşmaları Kıbrıs Cumhuriyeti'ni ilhak için bir vasıta telâkki etti. Kıbrıs'a gizlice kuvvet gönderdiği gibi, orada tatbik edilmekte olan Londra ve Zürih kararlarını ihlâl ettirmekte devam etti. Rumlar 1963'de Türk topluluğuna karşı imha hareketine geçtiler. Türk Hava Kuvvetleri adadaki Rum mevzileri üzerinde ihtar uçuşu yaparak Türk hükümetinin müdahaleye azimli olduğunu hissettirdi. Çarpışma sona erdi, Londra'da 1964'de neticesiz bir konferanstan sonra BM Güvenlik Konseyi'ne intikal ettirilen meseleye her iki tarafı tatmin edecek bir hal sureti bulmaya çalışıldı. Meselenin bu hale gelmesinde. Türk topraklarına yakın ve Küba adası gibi bir çıbanbaşı haline getirilmek istenen Kıbrıs adası hususunda Türk hükümetinin haklı teşebbüslerini engelleyen Amerika'nın rolü olmuştur. Fakat 1974 yılında Yunanistan'daki Cunta idaresinin bir oldu bittiye getirerek adanın Yunanistan'la birleşmesini temin edecek darbe teşebbüsü üzerine adada yaşayan 120.000 küsur Türk'ün hayatını korumak için, 1960'da imzalanmış olan anlaşmanın hükümlerine dayanarak, Türkiye müdahale hakkını kullandı. Bunun sonucunda adanın üçte bir kısmı Türkler'in eline geçti. Şimdi Türkiye geçmişteki olayları dikkate alarak Türk ve Rum cemaatlerinin içice oturamayacaklarını ve ancak iki devlet halinde teşkilâtlandıktan sonra iki unsurdan müteşekkil bir Kıbrıs Cumhuriyetinin yaşayabileceğini ileri sürerek görüşmeleri o istikamete çevirmeye

çalışmaktadır. Nitekim bu cumhuriyetin bir parçası olarak "Kıbrıs Federe Torik Devleti" teşkil edilmiştir. Bu #örüş geç. de olsa kâr gerçek olarak yavaş yavaş dünya kamuoyunda kabul edilmeye başlanmıştır.

Türk dış siyasetinde son yıllarda büyük gelişmeler olmuştur 1963 yılından önce olduğu gibi mensup olduğu siyâsî blokun dümen suyuriy Jakip etmemekte birçok meselelerde müstakil hareket edebilme serbestisini kullanmaktadır. Bunun böyle olmasında hiçbir pakta bağlı olmayan tarafsızlar blokunun büyük tesiri olmuştur. Bunun sonucunda, özellikle Libya ve Irak gibi Arab devletleri ile sıkı bir diplomatik yakınlaşma içinde bulunulmasıdır. Bu yakınlaşma Türkiye için gelişmekte olan sanayi mamullerini satacak yeni pazarlar bulabilme imkânlarını ortaya çıkarmasından dolayı da önemli ve müsbet bir gelişmedir.

BİBLİYOGRAFYA

Falih Rıfkı Atay, *Çankaya (1881-1938)?*, İstanbul 1969.

Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961.

Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara 1970.

Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mudanya Mütarekesinden 1923 sonuna kadar (11 Ekim 1922-31 Aralık 1923)*, Ankara 1973.

Metin Tamkoç, *A Bibliography on the Foreign Relations of the Republic of Turkey, 191&1967*, Ankara 1968.

İsmail Soysal, *Türkiye'nin dış münasebetleriyle ilgili başlıca siyasî andlaşmalar*, Ankara 1965.

Lord Kinross, *Atatürk, bir milletin yeniden doğuşu*, çvr. Ayhan Tezel, İstanbul 1967.

Peyâmi Safa* *Türk İnkılabına bakışlar*, İstanbul 1939.

Ali Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953.

Ali Fuad Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, İstanbul 1973. MI.

Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1973, MI.

Atatürk Kitaplığı Katalogu, İstanbul 1973.

Muzaffer Gökmen, *Atatürk ve Türk Devrimleri Tarihi Bibliyografyası*² İstanbul 1968.

Hikmet Bayur, *XX. yüzyılda Türklüğün tarih ve acun siyasası üzerindeki etkiler*, Ankara 1974.

XII. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

^

Halil Fikret ALASYA

1. Tarihte Kıbrıs

a) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinden Önceye Kısa Bir Bakış :

TarihShin hiçbfc devrinde, Kıbrıs adası Yunan idaresinde olmamıştır, bu tarihi gerçek, 1907 yıl^da Kıbrıs'ı ziyaret etmiş bulunan VVinston Churchill'in, Rumlarla adanın runanistan'a ilhak edilmesini talep etmeleri üzerine, Kıbrıs'ın hiçbir zaman hiçbir şekilde Yunanistan ile ilgisi bulunmadığını söylemiş olması ile de tarihe tescil edilmiştir.

Ösmanlırıt*'ın Kıbrıs'ı fethinden önce, Akdeniz'e hâkim dan devletlerin idaresine girmiş bulunan adanın Ortodoks halkı, Katolik Venedik idaresinde çok basla altında tutulmuş, hatta Ortodoks Başpiskopos makamından alınarak, bir köye sürgün edilmişti. Bu ağır şartlardan ancak Osmanlı'nın âdil idaresi altında kttftılacaklanha inanmış bulunan Başpiskopos, İçel beyi aracılığı ile Padişah'a müracaat etmiş ve Kıbrıs'ın fethedilmesini! arzemiştir. Bu Müracaat, Kıbrıs'ın fethini çabuklaştırmıştır.

b) Kıbrıs'ın Fethi:

1670-1571 yttarı arasında, 50 bin şehit verilerek Kıbrıs Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Ortodoks Rumlar, sefer sırasında, Osmanlı ordusuna yardım etmişlerdir. Hara \$£. Mark'm saraydaki bayrağını inçfirip yerine Osmanlı bayrağını da bir Rum çekmiştir.

o) Kıbrıs'ın İskânı s

Kıbrıs'ın fethini müteakip, Kıbrıs'ta nüfus sayımı yapılmış, adada 150 bin yerli halkın ve 30 bin Türk askerinin mevcut olduğu tesbit edilmiştir. Bunun Özerine adanın iskânı için, zamanın usûllerine **göre** "sürgün" hükmü çıkarılarak, bütün **mil**» zeme ve teçhizatı ile Kıbrıs'a 5720 hane halkı yollanmıştır. Kıbrıslı Türkler'in ecdadı işte bu göçmenler ve adada katan Türk askerleridir.

ç) Ortodoks Başpiskoposluğunun İhyası:

Osmanlılar'ın Kıbrıs'ın fethini müteakip, Ortodoks Başpiskopos sürgünden Lef-koşa'ya getirilmiş, makamına oturtulmuş ve Fatihin İstanbul Patrkine vermiş oldu-

ğu imtiyazlara benzer, İmtiyazlar verilmiş ve Başpiskoposluk binası ile müştemilâtı da kiliseye vakf edilmiştir. Bu gün de Osmanlı vakfıdır. Böylece Kıbrıs Rum Ortodoks halkın lideri yapılmıştır. Kilise Bizans devrinde bile böyle bir durumda bulunmamıştır.

d) Osmanlı Devleti Aleyhine Tahrikler ve Tertipler:

Doğu Akdeniz'de mühim bir yer işgal eden son hıristiyan kalesi Kıbrıs'ın, Türkler tarafından feö, hıristiyan âleminde ^karşılanmamıştır. Bundan dolayı adanın Türkler'den geri alınması için, hıristiyan halkı tahrik etmek üzere, Kıbrıs'a başta Rusya olmak üzere Fransa tarafından da misyonerler gönderilmiştir. Telkinler 30 yılda tesirini göstermiş ve 1600 yılında Ortodoks Başpiskopos, Savoy Dükü Şarl Emanuel'e müracaat ederek, "Noel Gecesi" adadaki bütün Türkler uykuda İken, Rumlar tarafından baskın yapılarak, katledilmesini ve Dük'ün adaya asker çıkarak, Osmanlılar'dan geri almasını teklif etmiştir. Dük böyle bir cesareti kendinde görmemiş ve teklifi reddetmiştir. 1664 yılında Başpiskopos Nikeforun aynı mealde bir teklifi Venedik Doge'ne teklif etmiş ama netice alamamıştır, Kıbrıs Ortodoks kilisesinin, Kıbrıs'ta yaşayan Türkleri bir gecede katlederek, Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhak etme gayesi 1600 yılından beri hiçbir zaman değişmemiş, nihayet günümüze AKRITAS - Türkleri İmha Plâni şeklinde formüle edilmiştir.

e) Osmanlılar Devrimle İdarî Teşkilât:

1571 yılında Kıbrıs fethedilince, Lefkoşa merkez olmak üzere, bir beylerbeylik kurulmuştur. Bat Magusa ve Girne ise sancak beyleri tarafından idare edilmiştir. Z#nan seyri içinde de duruma, göre değişiklikler olmuştur. 1878 yılına kadar gelinmiştir. Osmanlı imparatorluğunu parçalamak için Rus Çarı tarafından 1814 yihnda kurdurulmuş bulunan "FİLÜD Etörfya" 1894 senesinde ad değiştirmiş ve "Etniki Eteriya" olmuştur.

Osmanlı idaresi altında kilise, Filiki Eteriya'nın kabul ettiği Megali-İdea programını gerçekleştirmek için, isyanlar tertiplemiş olup bunların en mühimi, 1821 yılında çıkarılmış bulunan isyandır. Aynı tarihte İstanbul Patrik'i de isyan etmiştir. Kıbrıs Başpiskoposa Kyprianou ve papazlar yakalanmış, idam cezasına çarptırılmış ve hüküm infaz edilmiştir. Patrik V. Gregorios da idame mahkûm edilmiş ve Patrikhanenin kuzey kapısında asılarak idam edilmiştir. Bu kapı hâla kapalıdır. İstanbul, Yunanlılar tarafından zaptedilip, Bizans İmparatorluğu ihya edilince kapı açılacaktır. İİH yfiftfe isyan çıkarıldığı zaman FHLkl Eterya'nın Başkanı, Rus çarının yaveri Aleksandr İpsilanti idi.

1) Kıbrıs'ın Geçici Olarak İngiltere'ye Devredilmesi:

Osmanlı devletinin 19. yy. da bir sıra mağlûbiyete uğramış olması neticesinde, 1878 yılında. Rus orduları Yeşilköye kadar gelmişlerdi. Rusya'nın Boğazlar'a yaklaşmasını, menfaatlarına uygun bulmamış olan İngiltere'yi harekete geçirmiştir. İngiltere sözde Osmanlı devletinin yararına düşünmüş olarak, Osmanlı devleti ile temasa geçmiştir. Padişah "denize düşen yılanı sarılır" kabilinden, İngiltere'nin bu yakınlaşmasını, müsbet karşılamıştır. Ruslar'ın doğuda Osmanlı ülkesine taarruzu halinde, İngiltere'nin askerî yardımda bulunabilmesi için, Kıbrıs'ta İngiliz askerî birliklerinin üslenmesini temin maksadıyla, bazı şartlarla, yani Batum, Kars ve Ardahan'dan Ruslar'ın çekilmesi halinde, Kıbrıs'da otomatikman Osmanlılar'a geri verilme kaydı ile, Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçici olarak verilmesi kabul edildi. İngilizler böylece Ruslar'ın Ortadoğu petrol sahasına inmelerine mani olmayı düşünmüşlerdi.

Padişah bu andlaşmayı "Hukuku Şahaneme asla hâlel gelmemek şartı ile" şerhini eli ile yazarak imza etmiştir. Ancak padişah bu şerh ile de yetinmemiş ve İngilte-

re'nin İstanbul büyükelçisi Leyarrfdan da bir taahhütname istemiş ve almıştır. 1878 Berlin andlaşmasına göre, Kibne'm idaresi 12 Temrnttt 1878 günü İngiltere'nin efine geçmişti. Aynı gün Başpiskopos Sofroniyos, bu geçici idarenin, Kıbrnrth Yuna* nistan'a ilhak edilmesine imkân vereceğini ümit ettiğini açıklamıştır.

2.1878-1960 Devresi

a) İngilizler İdaresinde Gelişmeler t

İHgfifteler 1878 ytfında Kıbrntfı geçici olarak devröhnca, life iş olarak İdarî düzenlemeye girişmiştir. Bu sırada genel olarak, yönetimde görev almış bulunan Türk memurlar işlerinden uzaklaştırılmış, yerlerine Rumlar atanmıştır. Bu durum Türtderi sıkıntılara sokmuşfeir. Neticede lörk nüfus azalmıştır. Rumlar imtiyazlı duruma gelmiş olunca, bu defa de Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesine yönelik faaliyetlerini artırmışlardır.

b) Kıbrıs'ın İngiltere'ye Tek Taraflı İlhakı:

Türkiye'rtfı, Birinci Dünya Savaşında Almanlar safında savaşa girmesi ü2erine, İngiltere 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs'ı tok taraflı öterek İngiltere'yi ilhak etmiştir! Osmanlı devleti bu ilhakı sadece protesto edebilmiştir. '

İngiltere, Yunanistan'ın İngiltere safında savaşa katılması halinde, Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilebileceğini bİfcflrm1ştir. Yunanistan, teKM'. kabul etmemiştir ama, Kıbrıs'ı İngilterenin elden çıkarabileceği görüşü ortaya çıfcrcıştır. Bu görüşten hare^ kete geçmiş bulunan, Rum-Yunan ikilisi, 1931 yılı Ekim ayında, Kıbrıs'ın Yunanistan'a İlhak edttmesi için isyan çıkarmışlardır. Vali konağı ve kaymakamlıklar yakıt-mıştır. Vanyi ölümden bir Türk olan kavası Sami MüdüroğJu kurtarmıştır. İsyancı Başpiskopos ve metropoföjer ada'dan sürülmüş ve kilise 35.354 Sterling para cezasına çarptırılmıştır. Yunanistan'nın Kıbrıs başkonsolosu Kyrou İsyancı organize etmes? ve yönetmiş bulunmasından dolayı Kıbrıs'tan ihraç edilmiştir. Bu olaylar karşısında İngiltere adada idarî geliştirmeler yaprfuştır ama, Rum-Yürtsei ikilisi tatmin olmamıştır.

c) Kıbrıs'ta Plebisit s

Başpiskopos Makarios, 15 Ocak 1850 tarihinde, kiliselerde papazların gözleri önünde plebisit yaptırmıştır. Oy pusulasında:

^Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakım arzu ediyorum.

— Kıbrısın Yunanistan'a ilhakına karşıyım.

cümlelerinin birine 'evet' diyecekti. Böyle bir plebisitte benzeri dünyada görülmemiştir. Sonuçla % 90'ların üzerinde "evet" çıkmıştır.

Türkiye ve İngiltere bu plebisiti tanımamıştır, ama Rum-Yunan ikilisi bu plebisite dayanarak, Kıbrıs halkına yani Rumlar'a, SelHİetermtaşypn hakkı verilmesini Yunan delegeşi 1952 yılında Birleşmiş Milletlerden talep etmiştir Türk delegeşi de böyle bir hakkın Türkler'e de verilmesini BM'den resmen talep etmiştir. Neticede Rum-Yunan ikilisi tekrar BM'ye gitmiştir. 10 Ekim 1953 flünO.CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek Anamur'da yaptığı konuşmada: İngiltere Kıbrıs'tan çekilecek olursa. Statüko değişikliği ancak Türkiye lehine olabilir" diyerek Türk görüşünü ortaya koymuştur. Bu durum karşısında Yunanistan, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı meselesinin müzakere edilmesini 1954 Martından itibaren, İngiltere'den talep etmiştir, fakat reddedilmiştir. Yunanistan ne BM'den ne de İngiltere'den arzusuna uygun bir karar alamayınca, Makarios'un telkinlerine uyarak, meseleyi silah zoru ile halletmek yoluna girmiş, EOKA adlı tedhiş örgütünü kurmuş ve 7 Mart 1953 tarihinde Atina'da "Her ne pahasına olursa olsun İLHAKI gerçekleştirmek" için EOKA andı içil-

mistir. EOKA teşkilâtının malzemesi, «ilâhı, teçhizatı ve eğitimi, Yunanistan tarafından sağlanmıştır. Barış yolu ile bir netice alamamış bulunan Rum-Yunan %Mı'-t Nisan 1955 günü, EOKA teröristlerini taarekete geçirmiştir. EOKA'nın komutanı Gri-vas, 1 Nisan 1955 günü Dighenis takma adı ile yayınladığı bikt»icle:>HıWrfiwnszda iki düşman vardır. Birincisi İngilizler, ikincisi ise Türkler'dir. İngilizlerle savaşarak onları mağlûp edip adadan atacağız. Bundan sonra Türkleri İmha edeceğizTrie-defimiz ilhaktır. Her ne pahasına, olursa olsun; bu gayeye ulaşmak vazifemizdir" demiştir. 8u iflaha mesele^ 1600 ydın/dan berl^fregelpâtg v© 1⁹⁶³ Kanh-Noel olaylarında AKRİTAS Planı olarak tatbik edilmiştir.

İngiliz İstihbaratından 1955 yılı ocak ayında sızdırılan habere göre, İngilizler, 1960 yânda Kıbrıs'ın idaresinden el çekecek, sadece üsleri elinde bulunduracaktır. İşte buna gerekçe hazırlamak için» İngilizler EOKA teröristleri 8e kedMare oyunu oynamışlar ve bir avuç adada EOKA'cılan^nağiüp etmemişlerdir. EOKA çetelerini kuşatınca, kaçmalarını sağlamak için gedikler bırakmışlardır.

ENOSİS'e karşı olan Türkler, EOKA'ya karşı tabiatıyete İngilizler'in yanında yer almışlardır. Elleri silah olan Türkler ise, sadece Türk polislerdi. EOKA, Türk polislerinin İngilizlere yardım etmemesini, yani vazifelerini yapmamasını talep etmiş, aksi takdirde öldürüleceMerini açıklamıştı. Türk sorumlu makamları, Makarios'a müracaat etmiş ve hiçbir t^ceçil^Tışmıştır. Nitekim 1957 yılında Temmuz ayında vazifesini yapmış olan bir Türk polisi arkasından vurularak öldürülmüştür. Bu durum karşısında Tprk halkı da canlarını ve mallarını korumak ve savunmalarını sağlamak için, teşkilâtlamak ihtiyacını duymuşlar ve 1 Ağustos 1958'de Türk mukavemet Teşkilâtı IMFi kurmuşlardır. Ancak bu teşkilât, İE)KA ile kıyaslandığı takdirde, zayıf durumda idi, bundan dolayı 1955-1958 yılları arasında, bütün adada Türkler EOKA'nın hedefi olmuş, yüzlerce Türk öldürOîmiş, yaralanmış, 33 köyde evleri tahrip edilmiş olan 6000 Türk, mülteci duruma düşmüştür. Buna rağmen Türk halkı kendisini savunmaktan vazgeçmemiş, en kötü şartlar altında direnişini sürdürmüştür Bu tarihî direniş neticesinde, İngiltere çeşitli toplantılar tertiplemiş, Radcliffe Anayasası hazırlanmış, MaeMillan Plânı tekKf ediirmiş ama Rum-Yunan ikilisi, hepsini reddetmiştir. Ancak 1 Ekim 1958 günü MaeMillan Plânına göre.-STOr-kiye Temsilcisi Kıbrıs'ta fiilen göreve başlayınca, Rum-Yunan ikilisi adanın taksim edilme tehlikesi ile karşı karşıya geldiği korkusu ile, anlaşmaya varmak zorunda kalmıştır. Kıbrıs Türk'ü 11 Şubat 1959 günü imzalanmış bulunan Zürih ve arkasından 19 Şubat tarihinde imzalanmış olan Londra Andlaşmaları ile Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyetfnin, eşit statülü kurucu, ortağı olmuştur.

3.1960 -1963 Devresi

a) Kıbrıs Cumhuriyeti:

Başpiskopos Makarios, 1959 Zürih ve Londra Andlaşmalarını, baskı altında ve kerhen imzaladığını söylemiştir - Zürih ve Londra Andlaşmalarında yeralan esaslara göre, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, Garanti ve İttifak Andlaşmaları hazırlanmış ve Kıbrıs Cumhuriyeti 15/16 Ağustos 1960 gece yarısında İmzalanarak Cumhuriyet resmen ilân edilmiştir. 16 Ağustos 1960 günü 650 kişilik Türk ve 950 kişilik Yunan Alayları Magosa'da karaya ayak basmışlardır.

Kıbrıs Cumhuriyeti Kıbrıs Türk ve Rum halkının eşit statülü, kurucu ortak olarak kurduğu bir cumhuriyet olmuştur.

Türk halkı ada sathında yayılmış olarak yerleşmiş bulunduğundan dolayı,

Self-determinasyon hakkım Kıbrıs Cumhuriyeti lehine kullanmıştır. Kıbrıs Cumhuriyetinde, Cumhurbaşkanı yardımcısı Türk, 10 bakandan 3'ü Türk ve Temsilciler Meclisi-

nin üyelerinin: % 30'u Türk olmuştur. Memurların, her kademedede % 30'u Türk olması şarttı. Anlaşılacağı gibi Türk halkı bir azınlık olarak kabul edilmemiş "Fonksiyonel Federatif Sistem" meydana gelmiştir. Rum halkı bundan memnun olmamıştır.

Kıbrıs nevi şahsına münhasır bir Cumhuriyet olmuştur. Çünkü bir devlet yaratılmış ama Kıbrıslı diye bir millet yaratılmamıştır

ABD'nin BM Delegesi Henry Cabbot Lodge BM'de yaptığı bir konuşmasında: "Nihayet bir Kıbrıs milleti doğmuştur" deyince, Kıbrıslı Rumlar, Lodge'u telgrafila potesto yağmuruna tutmuşlar ve kendilerinin "Yunanlı" olduklarını bildirmişlerdir. Tarihî gerçek ise Kıbrıs'tı diye bir milletin mevcut olmadığıdır.

Makarios, ENOSİS1 ©nlediği için, Kıbrıs Cumhuriyeti¹™, geçici bk safha olarak görmüş ve zaferi elde etmek için mücadeleye devam edileceğini açıklamıştır. Bu görüşten harekete geçmiş bulunan Mâkanös, Aney&aönin tatbik kabiliyeti olmadığı tezini ortaya atmıştır. Yunanistan'da Karamanlis'in iktidardan düşmesi ve yerine Zürih ve Londra Andlaşmalarını "Millî cinayet" olarak nitelemiş olan Yorgo Papand-reu'nun geçmiş olması Kıbrıslı Rumları tahrik etmiş ve cesaretlendirmiştir.

Zürih Andlaşmasına göre, Kıbrıs'ta 5 büyük kasabada, de facto olarak mevcut olan Türk Belediyelerinin resmen kurulması icap ediyordu. Ancak Mararios, buna müsaade etmedi. Daha da ileri giderek "Anayasa Mahkemesi, hareketinin Anayasaya aykırı olduğuna karar verse bile, Mahkemenin bu kararını uygulamayacağını" beyan etmiştir. Cumhurbaşkanı, Anayasayı tanımayacağını böylece ilân etmiştir. Fakat Anayasa Mahkemesi 25 Nisan 1963 günü, Türk tarafı lehine karar vermiştir. Bu karar çıfcınca, Rum tarafı Anayasa Mahkemesi başkanı Alman Prof. **Dr. E.** Forsthoft ve sekreteri Dr. Heinze aleyhine, kampanya başlatmış ve Heinze'nin Türkler'den rüşvet aldığı iftirasını yaymış, neticede Prof. Forsthoft, Makarios'a bir mektup göndererek 15 Temmuz 1963'den geçerli olmak üzere istifa ettiğini bildirmiştir. Garantör devlet olan Türkiye, Makarios'un 1963 yılında Ankara'yı ziyareti sırasında, Makarios'a Anayasa'ya göre kurulmuş bulunan nizamdan kesinlikle taviz verilmeyeceğini, ilgili bakanlar ağzından bildirmiştir. TBMM de 9-14 Ocak 1963 tarihleri arasında yaptığı müzakerelerde, Anayasanın Kıbrıslı Türkler aleyhine tadil edilmesine taraftar olmadığını, hatta tam aksine, güçlendirilmesi gerektiği yolunda karar atmıştır. Kıbrıs meselesinin Makarios'un arzusuna göre halledilmeyeceği ve Kıbrıs'lı Türklerin Makarios'un insafına terk edilmeyeceği açıkça ifade edilmiştir.

b) Anayasa Tadil Teklifleri:

Bütün bu ikazlara rağmen, Makarios, tatbik kabiliyeti olmadığı yolundaki tezine dayanarak, Kıbrıs Anayasasına tadil etmek yolundaki tutumundan vazgeçmemiş ve Kıbrıs'taki İngiliz Yüksek Komiserinin yardımı ile, Anayasaya *3 maddelik tadil tekliflerini hazırlamıştır. Qj

Makarios bu teklifleri 30 Kasım 1963 günü Kıbrıs Türk Liderliğine, Garantör Devlet olan Türkiye'ye, İngiltere'ye ve Yunanistan'a vermiştir.

Kıbrıs Türk liderliği derhal ve Türkiye ise 6 aralık 1963 günü teklifleri reddetmiştir.

Tadil teklifleri, veto hakkı dahil, Türkler'e tanınmış olan bütün hakları kaldırıyor ve Türkler'i bir azınlık olarak kabul etmiş oluyordu.

İngiltere ve Yunanistan'dan, tabiatıyla hiçbir tepki gelmemiştir.

Makarios bu tadil tekliflerinin lehine taraftar toplamak için Moskova'ya ve Bağlantısızların memleketlerine seyahata çıkmıştır. Böylece BM'de lehine üçte iki çoğunluğu sağlamaya çalışmıştır.

Esasen Makarios daha 1963 yılı Ağustos ayında yaptığı bir açıklamada 1964 yılının Kıbrıs'ta büyük değişiklikler yılı olacağını açıklamıştı.

Yunanistan Dışişleri Bakanı da 1963 yılı Mart ayında, Türkiye Tarım Bakanına yaptığı bir konuşmada, Kıbrıs meselesinin 1963 yılı sonuna kadar halledileceğini söylemişti. Bu iki açıklama, Rum-Yunan ikilisinin harekete geçmek için hazırlanmış olduklarının bir işareti olmuştur.

c) Kanlı-Moel Olayları

Türkiye'nin 13 maddelik Tadil Tekliflerini reddetmesinden 15 gün sonra, 21 Aralık 1963 günü İnönü köyündeki savunmasız Türkler¹ öldürmüş olan EOKA'cılara karşı Milletlerarası Camiadan tepki görmemiş olan Rum-Yunan birlikleri, 23 Aralık 1963 günü Lefkoşa'daki Türk halkını AKRİTAS Planına göre 8 saatte imha etmek için. Grivas komutasında EOKA'cılar ile Kıbrıs'taki Yunan alayına mensup askerleri harekete geçirmiştir. Radyo, TV ve PTT Mararios'un kontrolünde bulunduğu ve T.C. Büyükelçiliğinin dahi telefon irtibatı kesilmiş olduğundan ve Türk halkının sesini dünyaya duyurması mümkün olmamıştır. Bir din adamı olan Makarios, bu katliamı dünyaya: "Türkler isyan etti, tenkil harekâtı başlamıştır" şeklinde açıklamaktan çekinmemiştir. İnsanlık tarihine kara bir sayfa olarak geçmiş bulunan Kanlı-Noel olaylarında, canını ve üç yavrusunu kurtarmak için banyo küvetine sığınmış bulunan Türk anası da EOKA-Yunan kurşunları ile delik deşik edilerek katledilmiştir. 3 gOMOTen bu katliamda Türkler 92 şehit, 475 yaralı ve pekçok kayıpjermiştir. 103 köy yıkılmış, 30 bin Türk göçmen olmuş, fakat insan hakları savunucusu hiçbir kişi veya Milletlerarası Camiadan ilgi gösterilmemiştir 25 Aralık 1963 günü Türk jetlerinin Lefkoşa semalarında ihtar uçuşu yapmaları üzerine, Makarios ateş kesmiştir. Fakat 26 Aralık 1963 günü Ayvasıl'da bulunan savunmasız Türkleri toplatmış ve köyün dışına çıkartmış, kendilerine kazdırtmış bulunan çukurun başında hepsini kurşuna dizdirerek katlettiği ve çukura artırmıştır. Avrupa Konseyi üyesi ve Yunan tarihînin varisi olduğunu iddia eden bir Cumhurbaşkanı'nın emri ile bu katliamlar gerçekleştirmiş olmasına rağmen, Makarios, bu cinayetlerin hesabını Milletlerarası Genocide Andlaşması hükümlerine göre vermemiş ve Kıbrıs Türk halkının feryatlarına hiçbir kişiden veya kuruluştan ses çıkmamıştır. Kıbrıs Anayasa Mahkemesi müstafi Başkanı Alman Prof. Dr. E. Forsthoff bu feci olayları işitince, 30 Aralık 1963 günü UPI muhabirine verdiği demeçte: "Meydana gelen bu olaylara Makarios'un Türk toplumunun haklarını yokermeği istemesi sebep olmuştur. Fakat bu kadar vahşi bir taarruz olacağını tahmin etmezdim" demiştir.

Kanlı-Noel olayları, Türk tarafının can ve mal güvenliğinin bulunmadığını, açıkça ortaya çıkarmıştır. Dr. Küçük ile Makarios'un müşterek talebi üzerine, İngiliz askerleri 29 Aralık 1963 günü Lefkoşa'da "Yeşil-Hafta girmişler, böylece Kıbrıs'ın kuzey ve güney olarak fiilen ayrılmasına başlanmıştır. Bu bölünmeye sebep Rum-Yunan ikilidir. Bölünmenin Türk Barış Harekâtı ile ilgisi yoktur.

BM'nin 4 Mart 1964 günkü karar 9e Kıbrıs'a BM Barış Gücü yollanmış ve 27 Mart 1964 günü İngiliz askerlerinin yerini almıştır. Bu gön de bu göreve devam etmektedirler.

Bu feci olaylardan sonra Türkiye, Garantör devlet olarak, müdahale etmek istemiş, ancak Güvenlik Konseyi'nin 13 Mart 1964 tarihli toplantısı buna engel olmuştur. Buna rağmen TBMM 16 Mart 1964 tarihinde gerektiği takdirde, Kıbrıs'a müdahale etmek kararı almıştır. v i

ç) Kıbrıs'ın Yıkılışı

Kanlı-Noel olaylarından sonra, Makarios 1 Ocak 1964 günü yaptığı basın toplantısında, Zürih ve Londra andlaşmalarını feshettiğini açıklamıştır.

Silah zoru ile hükümeti tamamen eline almış olan Makarios, Türkler'in bütün

haklarını gaspetmiştir. Böylece Bakanlar Kurulu ve Temsilciler Meclisi tamamen

Rumlar'dan teşekkül etmiş Türk memurlar da görevlerine gidememiştir. Bunun tabii bir neticesi olarak "Gayrimeşru Kıbrıs Rum Yönetimi" ortaya çıkmıştır. Bu gün de durum aynıdır. Fakat prosedüral olarak, hâla meşru Kıbrıs Hükümeti muamelesi görmektedir. İşte bundan dolayı, devlet olmanın avantajlarından mahrum olmamak ve Türkler'e söz hakkı tanımamak için, anlaşmaya varmamakta ısrar etmektedir.

Meseleye barışçı bir çözüm bulunması için, İngiltere 15 Ocak 1964'de Londra'da bir toplantı tertiplenmiş fakat netice alamamış, BM Güvenlik Konseyi 17 Şubat 1964 tarihinde meseleyi ele almış ancak sonuca ulaşamamıştır.

Makarios, batılı ülkelere bir baskı yapmak maksadıyla, Rusya ile temasa geçmiş ve 24 Şubat 1964 tarihinde Rusya ile "Sivil Havacılık" anlaşması imzalanmıştır. Bunun bir neticesi olarak 26 Şubat 1964 tarihinde, Rusya ve Çekoslovakya BM'de Makarios lehine oy kullanmışlardır.

Makarios mevcut askerî kuvvetlerine ilaveten, 6000 kişilik "Özel Polis Kuvveti" teşkil etmiş ve bu kuvvet için Çekoslovakya'dan silah satın almıştır. Çekoslovakya'dan alınmış bulunan silahlar, mühimmat ve malzemeler Rus uçakları ile Kıbrıs'a getirilmiştir.

d) Makarios Türklere ödenek Vermedi:

Makarios 1 Ocak 1964 tarihinden itibaren, Türk tarafına devlet bütçesinden vermek zorunda olduğu % 30 ödeneği kesmiş ve Rumlar'a düşük faizli kredi vererek kalkınmalarını sağlamıştır. Milletlerarası Kuruluşlardan aldığı yardımlardan, Türk tarafına pay vermemiş ve Türkler'e hizmet götürmemiştir. Üstelik stratejik maddeler diyerek Türkler'e çimento, çivi, battaniye, bot vs gıoi ihtiyaç maddelerini vermemiştir. Hatta hayatını Türkiye'nin yolladığı dövizlerle idame ettirmeğe çalışan Türk halkından vergi almış, Kızılay'ın hibe olarak Türkler'e gönderdiği yiyecek maddelerinden bile vergi almaktan çekinmemiştir.

Uyguladığı baskı ve ekonomik ambargo ile Türkler için Kıbrıs'ı yaşanmaz hale getirmiş ve Türkler "Ya valiz, ya tabut" tercihi yapmak zorunda bırakılmıştır. »

e) Türkler'e Saldırıları:

Makarios BM'den istediği karar çıkaramayınca, adanın çeşitli bölgelerindeki savunmasız Türklere karşı saldırılara girişmiştir. 14 Şubat 1964'de Limasol'da, 9 Mart 1964'de Bafta, 19 Mart 1964'de Gaziveren'de Türkler'e tecavüz edilmiştir. Bu durum karşısında Türkiye müdahale etmek istemiş, ancak ABD Başkanı Johnson'un 5 Haziran 1964 tarihli mektubu ile, Türkiye'nin müdahalesi önlenmiştir.

Rum-Yunan ikilisi ABD'nin bu tutumundan cesaret almış ve daha büyük çaplı saldırılara geçerek, Türk halkını tealim olmaya zorlamayı kararlaştırmıştı. 6*9 Ağustos 1964 tarihinde, General Grivas komutasındaki Rum-Yunan askerleri Erenköy'e karşı karadan ve denizden büyük bir saldırıya geçmiştir. Türk tarafının bütün ikazlarına rağmen, BM Barış Gücü Komutanı General Timaya, hiçbir tedbir almamıştır. Bir avuç üniversite öğrencisi ve Erenköylü Türk, bu saldırıya karşı insan üstü bir gayretle direnmiş ve 9 Ağustos 1964 günü Türk jetlerinin müdahalesi neticesinde ateşkes sağlanmıştır. ,

Fakat Makarios, Türkiye'nin müdahalesinden ders almamış ve Kıbrıs'ta bulunan Yunan Savunma Bakanı şerefine 27 Ekim 1964 günü verdiği yemekte yaptığı konuşmada:

"Yunanistan Kıbrıs ve Kıbrıs Yunanistan olmuştur. Katiyetle inanıyorum ki, Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesi ile ilgili Pan-Helen mücadelesi kısa bir zamanda, zaferle sonuçlanacak ve zafer Yunan ihtişampı ve parlaklığına yeni bir başlangıç teşkil edecektir¹ demıştır. *.

Makarios, Erenköy saldırısından dolayı, dünya kamuoyundan tepki görmemiş olmasından ve hele Bltâ Barış Gücünün seyirci kalmasından cesaret almış ve 15 Kasım 1967 tarihinde, Genaral Grivas komutasında Rum askerleri ve Yunan tümeni mensuplarını Geçitkale ve Boğaziçi köylerindeki Türk halkını imha etmek üzere saldırtmıştır. Bu saldırı sırasında saldıran Rum ve Yunan askerleri, BM Barış Gücü askerlerinin telsizlerini kırarak kadar ileri gitmişlerdir-

Kadın, erkek, çocuk demeden herkesi öldürmüşler ve 80 yaşındaki köy imamını üzerine gazyağı dökerek yakmışlardır.

Bu saldırı karşısında, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Garanti Andlaşmasının IV. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak, Müdahale hakkını kullanmak için TBMM'den yetki almış ve Türk Silahlı Kuvvetlerini güneye intikal ettirmiştir. Ancak ABD cumhurbaşkanı Johnson, bu defa da dışişleri bakanı Cyrus Vance'i "Özel Temsilci" olarak görevlendirmiştir. Vance, Ankara-Lefkoşa-Atina arasında mekik diplomasisi yapmış ve Türkiye'nin şartlarını kabul ettirmiş ve çıkarmayı önlemiştir. Meseleye barışçı bir çözümlenmesi için "İkili Görüşmeler" yapılmasında mutabakata varılmıştır.

f) İkili Görüşmeler:

İkili görüşmeler 3 Haziran 1968 tarihinde Beyrut'ta başlamış ve sonra 20 Ekim 1971 gQnô Lefkoşa'da görüşmelere devam edilmiştir. Türk tarafı ENOSİÖŞ önlemeğe ve cumhuriyetin garanti edilmesine çalışmıştır. Ancak Makarios,böyle bir formülü reddetmiş ve Rum halkına yaptığı konuşmalarda daima ENOSIS'ten söz etmiştir. İşte bundan dolayı değişik tarihlerde, çeşitli yerlerde ve değişik düzeydeki heyetler arasında yapılmış bulunan İkili Görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır.

12 Şubat 1977 tarihinde Üenkaş-Makarios toplanmış ve 4 madde üzerinde mutabık kalınmış, 19 Mayıs 1979 tarihinde Denkaş-Kyprianou toplantısında 10 madde üzerinde mutabakata varılmıştır, fakat Rum tarafı hiçbirini uygulamamıştır.

BM Güvenlik Konseyi kararı ile BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın gözlemciliğinde "İyi Hizmet Görevi" çerçevesinde, yürütülmekte olan İkili Görüşmelerde, varılmış olan mutabakatlara dayalı olarak Genel Sekreterin hazırlayıp sunmuş olduğu Taslak Anlama Metni'ni Denkaş 31 Ocak 1985 günü hemen kabul etmiş, fakat Kyprianou 10 gün mehil istemiş ve Atina'ya gitmiş ve Atina'dan aldığı talimata uyarak Genel Sekreterin önerdiği metni reddetmiştir. Cuellar'ın ikinci olarak sunmuş olduğu "Çerçeve anlaşma Metni'ni "evet" veya "hayır" şeklinde 21 Nisan gününe kadar cevap verilmesi istenmişti. 29 Mart 1986 Belgesi diye de bilinen bu metni de Kyprianou 20 Nisan akşamı reddetmiştir* Türk tarafı ise yine kabul etmiştir. Türk tarafı reddetmiş olsaydı Rum propogandası derhal faaliyete geçer ve Türk tarafını BM'yi reddetmekle suçlar, dünyayı üzerimize kaldırırdı.

S. Kyprianou'nun bu tutumunu Rum Temsilciler Meclisi kınamış ve Genel Görüşme sonunda aleyhine karar verilmiştir. Güvensizlik oylamasına rağmen, Papandreu'ya dayanan Kyprianou istifa etmemiştir. Ancak Meclisin feshinden sonra yapılan genel seçimi kaybedince, yerine EOKA'ya mali destek sağlıyafl ve Komünist AKEL Partisi tarafından desteklenen, ismi daha önce siyaset aleminde işitilmiş bulunan Yorgo Vasiliu seçilmiştir.

İkili Görüşmelere, yine Perez de Cuellar gözlemciliğinde devam edilmektedir. Ancak Vasiliu da, Kyprianou'nun sözlerini aynen tekrarlamaktadır. Çünkü Atina'nın yazmış olduğu senaryo değişmemiştir. 27 yılı aşkın bir süredenberi devam eden İkili •Görüşmelerden şimdiye kadar bir netice alınamamış ve Rum-Yunan ikilisi ENOSIS'ten vazgeçmedikçe, Rum yönetimi meşru Kıbrıs hükümeti olarak muamele gördükçe. Devlet olmanın avantajlarını kaybetmemek için anlaşmaya varılması

mümkün olmayacaktır. Çünkü Rum-Yunan ikilisinin Kıbrıs meselesine bakışı 14. Mart 1971 günü Mararios'un Yalusa köyünde yaptığı konuşmada:

"Kıbrıs Yunanistandır. Tarihin doğuşundan bu yana, Kıbrıs Yunan olmuştur (Tarihte Kıbrıs hiçbir zaman Yunan'ın olmamıştır). Kıbrıs'ı Yunan olarak devr aldık, yine Yunan olarak ve bütün halinde Yunanistan'a devredeceğiz", sözlerinde açıklanmıştır. Durum, tutum ve davranış bu olduğuna göre anlaşmaya varılmasına engel olmanın sebebi kolayca anlaşılır.

g) 15 Temmuz Darbesi:

Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı için yapılmış olan girişimler ve tertiplenmiş bulunan saldırılar, Türk halkının göstermiş olduğu direniş ve Garantör Devlet olan Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında, başarıya ulaşamamıştır.

Makarios, Türkiye'nin müdahale kararından ders almış ve ENOSIS'i -Uzun Vadeli Mücadele" taktiği ile gerçekleştirme politikasını tatbik mevkiine koymuştur. Yunan Cuntası ise, dahilde prestijini güçlendirmek için Kıbrıs'ı bir an önce İLHAK etmek istemiş ve bu sebepten dolayı Makarios ile arası açılmıştır. Makarios'un Yunanistan cumhurbaşkanı General Gizikis'e yolladığı 2 Temmuz 1974 tarihli mektup ile Yunan askerlerinin adadan geri çekilmesini İstemesi durumu büsbütün açığa vurmuştu. Bunun bir neticesi olarak 15 Temmuz 1974 günü Yunanlı subaylar, Makarios'a karşı EOKA - B teröristleri ile darbe yapmışlar ve Makarios'un Öldürüldüğünü Rum radyosundan ilân etmişlerdir. Halbuki Makarios, kaçmayı ve İngilizler'e sığınmayı başarmış ve İngilizler tarafından uçakla Kıbrıs'tan uzaklaştırılmıştır.

Darbeden sonra cumhurbaşkanlığı koltuğum oturtulmuş bulunan ve "insan kasabı" diye ün salmış olan Nikos Sampson "Kıbrıs Helen Cumhuriyeti 'ni Kân etmiştir. Bu İse adı söylenmemiş ENOSIS idi. Bu da Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'na aykırı olduğu için "Gayrimeşru "bir devlet olmuştur. Nitekim Makarios» 19 Temmuz 1974 günü BM Güvenlik Konseyi'nde yaptığı konuşmada:

"Yunanlılar Kıbrıs'ı işgal etmişlerdir. Türkler'den daha çok tehlikelidirler. Adada çarpışmalar kanlı bir şekilde devam etmektedir. Büyük binalara Yunan bayrakları çekilmiştir. Sokaklarda tanklar dolaşmaktadır, bu işgal hareketi, Kıbrıs'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tamamen ortadan kaldırmıştır. Bugün Türk toplunu da tehlike içindedir" demiştir. Bu ifadesi ile Makarios, Yunanistan'ın Kıbrıs'ı fillen işgal ettiğini tescil etmiştir.

Türk halkından katliâm tehlikesi içinde olduğunu, Nikos Sampson'un itirafında: "Türkiye müdahale etmeseydi, sadece ENOSIS'i ilân etmekle kalmayacaktım. ttirfâir efe İrîir%edecektim" sözleriyle ir^amroşör. Türkleri imha etmek için daha önceden hazırlanmış olup, Barış Harekâtı sırasında ele geçmiş bulunan çok gizil AFRODİT ve İFESTOS kod adlı plânlar da bu acı gerçeği aydınlığa çıkarmıştır. Darbe sırasında Makarios taraftarı Rumlar ile Türkler'in de öldürülmüş ve bazılarının diri diri, tanınmalarına bile müsaade etmeden çukurlara atılmış olduğunu, Lefkoşa Yendim Mezarlığı papazı Papatsestoftm Rum Mahkemesi önünde verdiği ifadede^açıklanmıştır. Darbe bir iç savaşa dönüşmüş ve Makarios taraftarları kıyasıya öldürülmüştür. Papatsestos'un ifadesine göre, Türkiye müdahale etmeseydi daha pekçok Rum öldürülecekti. Rum-Yunan ikilisi, darbe sırasında öldürülmüş ve kimliklerinin belirlenmesine bile fırsat verilmeden çukura atılmış bulunan * Rumlar'ı, kayıp göstererek, bunların hesabım Türkiye'den sormaktadır.

4. Kıbrıs Türk Barış Harekâtı a)

Barış Harekâtının Sebepleri :

Nikos Sampson'un cumhurbaşkanı olması ve Mararios 'un 19 Temmuz 1974

günü Güvenlik Konseyi'ndeki konuşması, Kıbrıs Türkleri'ni imha edilmek tehlikesi içinde bulunduğunu ve Türkiye'nin müdahale etmek zorunda olduğunu açığa çıkarmıştır. Ancak Türkiye, Yunanistan gibi genişleme politikası gütmendiğinden ve Kıbrıs'ı işgal etmek gayesinde olmadığından dolayı, Garantör devletlerden biri olan İngiltere'ye zamanın başbakanı Bülent Ecevit ağzından, "Müşterek müdahale" teklif etmiştir. Fakat, geleneksel politika icabı, daima Rum-Yunan ikilisinin destekt-yen İngiltere Türkiye'nin bu samimi teklifini reddetmiştir.

Bu durum karşısında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Anayasanın ayrılmaz bir parçası olan Garanti Andlaşmasını IV. maddesinde:

"Bu Andlaşmanın hükümlerine bir riayetsizlik halinde, Yunanistan, Türkiye ve Birleşik Krallık, bu hükümlere riyeti sağlamak için gereken girişimler veya önlemler hakkında birbirleriyle görüş alışverişinde bulunmayı taahhüt ederler. Müşterek veya anlaşarak hareket mümkün olmadığı takdirde, Garanti veren üç devletten her biri, bu Andlaşma hakkını saklı tutar" hükmüne göre, müdahale yetkisini tek tarafı olarak kullanmış ve 20 Temmuz 1974 günü Kıbrıs Türk Barış Harekâtı'nı başlatmıştır. 20-22 Temmuz 1974 günleri arasında, Türk Silahlı Kuvvetleri Kıbrıs'ta küçük bir sahanın kontrolünü eline geçirmişlerdir. Türkiye'nin bu müdahalesinin yasal olduğunu Atina Yüksek Mahkemesi 21 Mart 1979 günü aldığı 2658 sayılı karar ile tescil etmiştir. Bu vaziyet karşısında N. Sampson iktidardan uzaklaştırılmış ve Yunan Cuntası da yıkılmıştır. Böylece Yunanistan'a demokrasi. Kıbrıs'ın tamamına barış, huzur ve sükün gelmiştir.

Güvenlik Konseyi'nin kararına uyarak 22 Temmuz 1974 günü saat 17:00 de ateş kesilmiştir. Türk tarafı ateşkese uymuş, fakat Rum-Yunan ikilisi, daha önce hazırlanmış bulunan Türkleri imha AFRODİT VE İFESTOS plânlarına göre, ağır silahlarla birçok Türk köyüne saldırmış, bazı köyleri işgal etmiş, pekçok Türk'ü esir almıştır.

3 gün süren birinci harekât sırasında, asgarî tahribat ile ve çok az zayıyla, bir köprübaşı kazanılmıştır. Rum-Yunan ikilisinin yapmış olduğu tahkimatı incelemiş bulunan yabancı generaller Türkiye 6 ay uğraşsa Kıbrıs'a çıkarma yapamaz* diye raporlar vermişlerdi. Ancak Türk askeri 6 saatte Kıbrıs'a çıkarmayı başarmıştır. Ma-karios askerî gücüne ve tahkimatına o kadar güveniyordu ki; Türkiye adaya müdahale edecek olursa, kurtaracak Türk bulamayacaktır" tehdidinde bulunmuştur. Nitekim AFRODİT ve İFESTOS adlı Türkleri imha plânlarında, Türkler'e karşı girişilecek harekâta, hangi askeri birliğin ne yapacağını, nasıl gerçekleştireceğinin, ne zaman harekete geçeceğini, Barış Gücü askerlerinin üniformalarını giyerek karanlıkta Türkleri nasıl aldatacaklarının açıklanmış olduğu, öldürülecek olan Türklerin de Türk mezarlıklarının yanına gömülmesini bile emredildiği görülmüştür. Rum-Yunan ikâisi yıllar boyu bu plânları en ince teferruatına kadar belirterek hazırlamıştır.

b) Birinci Cenevre Toplantısı

15 Temmuz 1974 darbesinden sonra İngiltere, Garantör devletler arasında yapılacak görüşmelerle, meselenin halledilmesini önermiş ve bu görüş ABD ve bazı NATO ülkeleri tarafından desteklenmiştir. Güvenlik Konseyi'nin 20 Temmuz 1974 tarihli ve 353 sayılı kararı Garantör olan Türkiye ve Yunanistan ile İngiltere'nin görüşmelere başlaması, barışın sağlanması ve Kıbrıs'ta Anayasaya uygun durumun yeniden tesisi öngörülmüştür. 25 Temmuz 1974'de başlayan görüşmelerle taraflar arasında büyük görüş ayrılıkları olduğu ve görüşmelerin zaman zaman kesilme tehlikesi ile karşılaşılması olmasına rağmen, görüşmeler sürdürülmüş ve 30 Temmuz 1974 günü, Türkiye'nin taleplerinin büyük bir

kısımının taraflarca kabul

edilmesi neticesinde, bir protokol imzalanmıştır. Türkiye "Kıbrıs Türk Barış Harekâtı'nın hukukî temellerini, bu protokol ile sağlam bir lamele oturtmuştur. Kıbrıs'a yeni bir statü verilmesi için mühim bir adım atılmıştır. Vardan anlaşmaya göre: -

1- Bir güvenlik bölgesi kurutacaktır.

2- Yunan ve Rum askerleri tarafından işgal edilmiş bulunan bütün Türk bölgeleri derhal boşaltılacaktır.

3- Gözaltına alınmış bulunan asker ve sivil personel ya mübadele edilecek veya serbest bırakılacaktır.

4- Kıbrıs'ta barışın sağlanması ve Anayasa'ya uygun hükümetin yeniden kurulması için görüşmelere devam edilecektir.

Birinci Cenevre toplantısına katılmış bulunan 3 dışişleri bakanı, yayınlanmış olan deklarasyon'da:

"Kıbrıs Cumhuriyetinde Kıbrıs Rum toplumu ve Kıbrıs Türk toplumu olmak üzere 2 otonom idarenin var olduğunu not etmişlerdir" denmiştir. Bu husus çok mühim bir gelişmedir. Çünkü müteakip gelişmelerin temelini teşkil etmiştir.

Cenevre Anlaşması Yunanistan tarafından olumlu karşılanmamıştır, çünkü tam ENOSIS'İ gerçekleştireceği sırada yenilgiye uğramıştı. ENOSIS ilân edilince Vali ve kaymakam olarak göreve başlayacak olan Yunanlı genareller, Gime Dome Hotel'de beklerken yakalanmışlar ve durumu itiraf etmişlerdir. İşte bundan dolayı Rum-Yunan ikilisi andlaşmayı tatbik etmemiştir.

Türk askerlerinin ulaşamadığı yerlerdeki Türk köylerine karşı saldırıya geçilmiş, 15 bin Türk mülteci olmuş, 30 kadar Türk köyü Rumlar tarafından işgal edilmiştir. Ayrıca Yunanistan'dan Kıbrıs'a çok sayıda takviye birlikleri, silah ve cephane yola çıkarılmıştır.

c) İkinci Cenevre Toplantısı:

8 Ağustos 1974 tarihinde Cenevre'de yapılmış olan 2. Cenevre toplantısına katılmış bulunan Rauf R. Denктаş, Rum Yönetimi Lideri ve Temsilcisi Glafkos Klerides'e, Nikos Sampson'dan "Başkanlığı¹ kimin aldığı sorusu ve Türkler'e karşı işlenmekte olan cinayetlerin durdurulmasını talep etmiştir, fakat hiçbir netice alamamıştır.

2. Cenevre toplantısında Rum Temsilci ve Yunan Dışişleri Bakanı Mavros, Yunan takviye birliklerinin Kıbrıs'a varışının tamamlanması ve çok dar bir bölgede sıkışmış, hassas durumdaki Türk askerlerine karşı harekâta hazır duruma gelmeleri için, zaman kazanma taktiğine başvurmaları vs toplantıya 48 saat ara verilmesini istemeleri Türk tarafınca kabul edilmemiş, Konferans başarısız olmuş, böylece 14 Ağustos 1974 günü İkinci Türk Barış Harekâtı başlamıştır.

ç) İkinci Türk Barış Harekâtı i

2. Cenevre toplantısı başarısız kalınca, çok dar bir sahada son derece hassas bir «turumda kalmış bulunan ve etrafları Rum- Yunan askerleri tarafından mayınlanmakta olan Türk Kolordum, bir karşı saldırı ile denize dökülmek için, 44 Ağustos 1974 günü İkinci Türk Barış Harekâtına başlamıştır. 14-16 Ağustos 1974 tarihleri arasında 3 gün sürmüş bulunan bu başarılı harekât neticesinde. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin bugünkü sınırları çizilmiştir.

Türk askerinin ulaşamadığı bölgelerdeki yani Baftaki, Limasol'daki, Larnaka'daki vs.deki Türkler'in katliama tabi tutulmasını yerinde gören Alman gazetesi Die Zeit muhabiri 30 Ağustos 1974 tarihli yazısında: Türkler'in 2* Barış Harekâtını başlatmakta ne kadar haklı olduklarının delilidir¹ demiştir, İngiltere Avam Kamarası

tarafından teşkil edilmiş bulunan Özel Komisyon hazırlamış olduğu 1976 tarihli raporunda: Türkier'in Birinci Harekât neticesinde kontrol altına aldığı saha askerî bakımdan, tutunulamaz bir durumda olduğundan, ikinci harekâtın yapılması kaçınılmaz bir mecburiyettir" denmiştir.

Kıbrıs Türk Başı Harekâtı,-ABD'(i Askerî tarihçi Bnb. Patrick L Townsend, çok başanlı bir harekât olarak nitelemiştir ve Amerikalı generallerin inceleyip ders almalarını tavsiye etmiştir.

ii) Toplu Katliamlar:

Rum-Yunan ikilisi 14-16 Ağustos tarihleri arasında Muratağa, Atlılar, Sandallar vs. gibi yerlerdeki savunmasız Türkleri, 16 günlük bebekler ve 90 yaşındaki ihtiyarlar dahil olmak üzere topluca katledip çukurlara gömmüşlerdir. Toplu mezarlar BM Barış Gücü askerlerinin huzurunda açılmış olup bu gün de anıtlar halindedir. Bütün *tu* gerçeklere rağmen Amerika* TCWdye'ye ambargo tatbik etmiş ve suçlunun yanında yfer airtmiştir. Hıffa bu gün bile Türkiye'ye ABD ambargosu uygulatılmamıştır.

5. f 1974-1983 Devresi

a) Kıbrıs Türk Federe Devleti:

1963 Kanlı Noel otaılandırt sonra silah zorufle yönetâmden atılmış Türk Liderliği, K&fos Türk halkına ffemet götürmek mecburiyetinde kalmış ve neticede kendine bir yönetim kurma işine başlamıştır. M önce 21 Mayıs 1964'de *Genel Komiteyi' kurmuştur. Zamanın akışı içinde değişen şartlara göre şekil değiştirmiş, 28 Aralık 1967'de "Geçici Kıbrıs Türk Yönetimi" olmuş, 015 Temmuz 1970'de genel seçimlerden sone 18 Temmuz 1970'de "Otonom Kıbrıs Yönetimi" adıyla almıştır.

1974 Kıbrıs Türk Barış Harekâtı neticesinde, çizilmiş bulunan sınırlar içinde kalmış olan Türk kesiminde bir devlet kurulabileceğinden, gerekli hazırlıklar yapılmış ve 13 Şubat 1975 tarihinde bağımsız 'Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD)" resmen ilân edilmiştir.

KTFD Uluslararası Hukuk'a göre yasal f*lr devlet olmuştur. Federe keffimesfni kullanılması maksadı, Kıbrıs Rum Yönetiminin de katılması ile iki bölge, iki toplumlu "Kıbrıs Federal Cumhuriyetinin gerçekleşmesini sağlamaktı. Fakat Rum-Yunan ikilisi, KTFD'yi tanımamış, kendisini meşru Kıbrıs Hükümeti ola'htk tanıtmış ve Milletlerarası Camia tarafından prosedüral olarak meşru hükümet muamelesi görmüştür ve böyle görülmekte devam edilmektedir.

Rum-Yunan Misi KTFD'yi ortadan kaldırmak için geniş çaplı faaliyete geçmiş ve neticede BM Genel Kurulundan 13 Mayıs 1983 tarihli ve A/37/L (37253 Kıbrıs Meselesi) karar almışlardır.

Bu karar, KTFD'nin ortadan kaldırılmadım «ağlamak için bütün üye devletlerin, Rum Yönetimi'ne yardımcı olmasını öngörmüştür. Rum-Yunan ikilisi zafer işareti yaparak ülkelerine dönmüşler, coşkulu gösterilerle karşılanmışlardır.

Bu durum karşısında, Kıbrıs Türk toplumunun bütün kuruluşları, 20 Mayıs 1983 günü KTFD Başkanı Rauf Denktaş'a bağımsızlık talep eden bir muhtıra vermişlerdir. Devlet Başkanı muhtırayı kabul etmiş ve Federe Meclis 17 Haziran 1983 günü yaptığı toplantıda 5 Kasım 1976 tarihli kararını kaldırmış ve 1960 Anayasası ile doğmuş bulunan Self-Determinasyon hakkını kullanma imkânını veren karar almış&r,

Kıbrıs Türk halkının "kendi kaderini tayin etme Self-Determinasyon hakkı, temel hak ve hürriyetlerin tabii neticesidir. Büyük küçük pekçok devlet" kendi kaderini tayin **etine** hakkının kullanılması suretiyle kurulmuştur. Nitekim ekonomik, sosyal,

kültürel haklarla ilgili milletlerarası sözleşmenin birinci maddesi git»* medenî ve siyasî haklarla ilgili milletlerarası sözleşmesinin birinci maddesi de Kıbrıs Türk halkının "kendi kaderini tayin hakkını" teyit etmiştir.

6. 1983'den Sonrası

a) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) 3

■ Rum-Yunan ikilisinin BM Genel Kurulundan almış olduğu 13 Mayıs tarihli karar, bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu karar tatbik edilince Kıbrıs Türk Halkı, üniter Kıbrıs Cumhuriyeti içinde Rum-Yunan idaresinin ins\$ ve merhametine terk edilmiş olacaktı. 1963 Kanlı Noel olaylarını, Ayvasıl, Muratağa, Atlılar, Sandallar vs. katliamlarını yaşamış bulunan Kıbrıs TürkÜ'nün, 1974 Kıbrıs Türk Başı Harekâtının getirmiş bulunduğu özgürlüğünü ve bağımsızlığını terk etmesi ve bir azınlık olarak Rum Yönetimi altında yaşaması elbette mümkün olamazdı. 2 Ağustos 1975 günü Viyana'da yapılan Denktaş-Kferfetes Anlaşmasına göre 1975 Ağustos Eylül ayları içinde, BM Başı Gücü nezaretinde kuzeye geçmiş bulunan TÜfkte dahil olmak üzere, bütün Kıbrıs *TOfc* ftâlfçı, Federe MecfilTn 17 Haziran 1983 tarıMr kararına dayalı olarak ve 1960 Kıbrıs Anayasasından doğmuş bulunan Self-Determinasyon hakkını, 15 Kasım 1983 günü kullanmış ve Kıbrıs Türk Federe Meclisi üyelerinin ayakta alkışları ve oybirliği ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti resmen ilân edilmiştir.

Bağımsızlık Bildirisi Başkan Rauf Denktaş tarafından Federel Mecliste okunmuştur.

Ancak Rum-Yunan ikilisi KTFD ilânında olduğu gibi bu defa da KKTC'nin ilânını kabul etmemiş ve geri alınması için BM Güvenlik Konseyine müracaat etmiştir. Güvenlik Konseyinde Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın iki bölge, iki toplumlu Federal Kıbrıs Cumhuriyetinden yana olduğunu beyan etmesine rağmen Rum-Yunan isteği doğrultusunda 641 (S/16149) sayılı 1? **Kasım** 1983 tarihli kararı almışlardır. Fakat Türk tarafı kabul etmemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, 15 Kasım 1983 günü Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti™ (KKTC) resmen tanımıştır. Büyükelçiler, karşılıklı olarak 17 Nisan 1984 tarihinde itimadnamelerini takdim etmişlerdir. KTFD gibi KKTC de milletlerarası hukukun aradıgt:jl~p

○ Belirli bir ülke parçası,

© Yerleşmiş bir insan topluluğu,

© Ülkenin her yerinde ve bütün kişiler ve şeyler üzerinde etkin ve devamlı bir kontrol icra eden hükümet bulunması,

○ Egemenlik, bağımsızlık vasıflarına haiz olması

şartlarını karşılamış bulunmaktadır. Buna rağmen, Türk tarafı Federal Kıbrıs Cumhuriyetinden yana olduğunun: £^

İki coğrafi bölge, (bi-zonal), iki milli toplumlu (bi-communal), Türkiye'nin etkin ve fiili garantörlüğünde, bağımsız, bağılantısız Federal Kıbrıs Cumhuriyeti" ne taftar olduğunu açıklamıştır.

b) Rum-Yunan ikilisinin Tutumu 1

Fakat Rum-Yunan ikilisi KKTC'yi dünyaya gayrimeşru "sahte devlet" diye takdim etmiş ve Kıbrıs'ı Elen adası olarak gördüklerinden, KKTC'yi işgal altında bölge olarak göstermiştir. Bu iddialar ise tamamen gerçek dışıdır. Kıbrıs'ı işgal edenin Yunanistan olduğunu Makarios, 19 temmuz 1974 günü BM Güvenlik Konseyi'nde

yaptığı konuşmada açıklamıştır. Nitekim Yunanistan Başbakanı Andreas Papandreu yaptığı bir konuşmada:

Türkiye, Kıbrıs'taki askerîni çekecek olursa, kendisinin de askerlerini çekeceğini açıklamıştır". A. Papandreu 1981 yılı Aralık ayında, yasalara aykırı olarak, adaya asker çıkarmış ve 1982 yılı 27 Şubat -1 Mart tarihleri arasında, 3 günlüğüne Kıbrıs Rum kesimini ziyaret etmiştir. Büyük tezahürat ile karşılanmış bulunan A. Papandreu yaptığı konuşmada Kıbrıs'ta elenizmin gerilemesine müsaade edilmeyeceğini ve Kıbrıs için "Haçlı Seferi" başlattığını söylemiştir. Bununla da yetinmemiş olan Papandreu» 6 Mart 1982'de AT üyesi 9 ülkeye bu konuda mektuplar göndermiştir.

Esasen A. Papandreu iktidara gelişinden hemen sonra Spiros Kyprianou ile "toplumlararası İkili Görüşmelerin kesilmesi için" mutabaka vardıklarını Dr. Lissarides 13 Şubat 1983 günü *Bum* Radyosundan açıklamıştır.

Garantör Devlet olan Türkiye'nin Başbakanı Turgut Özal'ın 2*4 Temmuz 1986 tarihleri arasında KKTC'yi resmen ziyaret etmesini, Rum-Yunan ikilisi BM nezdinde şiddetle protesto etmiş ve 1 Temmuz'dan itibaren, Kıbrıs'ta Rumlar protesto mitingleri yapmışlardır. Ama Başbakan T. özal KKTC ziyaretini gerçekleştirmiştir.

A. Papandreu, Kıbrıs meselesinin Yunan emellerine uygun olarak, Toplumlararası İkili Görüşmelerle çözümlenmeyeceği kanaatında olan Rum Lideri S. Kyprianou ile görüş birliği içinde olduklarından ve aralarında mütabakada varmış bulduklarından dolayı, Kıbrıs meselesinde SSCB'nin söz sahibi olması için, sorunun Uluslararası Konferans'da ele alınmasını teminen, İkili Görüşmelerin kesilmesini beklemeden, konunun Uluslararası Forumlara kaydırılması yoluna gidilmiştir.

d) Odalararası Görüşmeler:

BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın "İyi Hizmet Görevi" çerçevesinde New York'ta Odalararası İkili Görüşmeler sonucu hazırlanmış olduğu "Taslak Anlaşma Metni"ni Cumhurbaşkanı Denktaş tarafından 21 Ocak 1965 günü derhal kabul edilmiş olmasına rağmen, S. Kyprianou tarafından 10 gün mehil kullandıktan sonra, Atina'dan aldığı talimata uyarak, reddedilmiştir. Perez de Cuellar israfından daha sonra 29 Mart 1986 tarihine kadar cevaplandırılması şartı ile sunduğu "Çerçeve anlaşma Metni"ni reddetmiştir. Rum heyetleri ise hemen Moskova'ya New York'un yollarını tutmuşlardır. Bu gerçek Yunanistan'ın eski Dışişleri Bakanlarından ve Yeni Demokrasi Partisi'nin Fahrî Genel Başkanı olan Evangelos Averof tarafından ifşa edilmiştir.

Rum Temsilciler Meclisinin, Perez de Cuellar'ın tekliflerini reddetmesinden dolayı, S. Kyprianou'ya "Güvensizlik Oyu" vermesine, "Ya evet de veya istifa et" demesine ve Temsilciler Meclisinin feshedilmesine, Perez de Cuellar'ın Rumlar "reddettiler" şeklindeki beyanına rağmen, Rum-Yunan ikilisi, Türk tarafını uzlaşmaz olarak tanıtmakta ve Türkiye'yi işgalci ve yayılmacı olarak suçlamaktadır.

Perez de Cuellar'ın "İyi Hizmet Görevi" çerçevesi içinde sarf ettiği gayretlerin, Rum-Yunan ikilisinin sergilediği menli tutum ve uzlaşmazlık neticesinde, başarılı olmaması ve SSCB'nin bu işte ben de viran demesine yol açmıştır. Rum-Yunan ikilisi, Moskova'nın "Uluslararası Konferans" önerisine cankurtaran simidi gibi sarılmasına sebep olmuştur.

Rum-Yunan ikilisi, 15 Temmuz 1974 tarihinde yapılmış olan darbe neticesinde, plânladıkları ENOSİS'i, Garantör Devlet olan Türkiye'nin, Garanti Anlaşmasının IV. maddesine göre» müdahalesi ile gerçekleştirememiş olmasından dolayı "Garantörlük Müessesesinin işlemez bir şekle girmesini, böylece, kendisine uygun bir fırsatta ENOSİS'in ilan edilmesini sağlamaya çalışmaktadır. 22 Şubat

1986 günü Yuna-

nistan Parteanentosunda açılmış bulunan "Kıbrıs Dosyası" müzakereleri sırasında A. Papandreu yaptığı konuşmada:

"Eğer Garantör olarak, büyük, orta ve küçük devletlerin iştiraki ile BM teminatı ve şemsiyesi altında bir BM Askeri Gücü oluşturulur ve Kıbrıs'ın içişlerine hiçbir şekilde müdahale etmek hakkı yasaklanırsa, ancak o zaman Yunanistan diğer anlaşmalara «2i olabilir. Eğer BM Kıbrıs'ta büyük, orta ve küçük doğu, batı ve üçüncü ülke devletlerinden oluşacak bir «tart gücü teminat olarak Kıbrıs'ta bulundurursa, ancak o zaman yeni bir darbe ve taksim hareketinin bir daha tekrarlanmayacağı barış ve huzurun ancak o zaman sürekli ve garanti olacağı ka-naatindeyim" demiştir *

A. Papandreu'nun SSCB'nin de yer alacağı bir Garantörlük istemesi ve Garantörlerin de BM Güvenlik Konseyindeki 5 asıl üye ile geri kalan üyelerden ve hatta başka öfkelerden meydana gelmesi, meseleyi büsbütün çözümsüz hale sokacaktır. Çünkü BM Genel Sekreteri gözlemciliğinde, konu ile ilgili olan 2 taraf aralarında anlaşamazlarsa, Güvenlik Konseyi'nin veto hakkı bulunan 5 daimi üyesinin jeopolitik ve jeostratejik çıkarlarına göre, sergileyecekleri tutum ve alacakları tavır ile, daha önceki örneklerde olduğu gibi, meselenin çözülmesine imkân olmayacaktır.

Çeşitli ülkelerden alınarak teşkil edilecek olan BM Barış Gücü askerlerinin, Kıbrıs'ta Türk halkının can ve mal güvenliğini sağlaması ise mümkün değildir. 1864 yılından beri Kıbrıs'ta bulunan, fakat arama, gözaltına alma, silahsızlandırma ve müdahale etme yetkisi olmayan, sadece "Gözlemci" dan BM **Barış** Gücü askerlerinin Erenköy bölgesinde Rum-Yunan saldırısı sırasında, Türk yetkililerinin ikazlarına rağmen, BM Barış Gücü Komutanı General Timaya Makarios'un "tatbikat yapılıyor" şeklindeki yalan beyanına inanarak hiçbir tedbir almamıştır. Bafta, Limasol'da, Gaziveren'de vs. yerlerde aynı tutumu sergilemişlerdir. Bundan cesaret almış bulunan Rum-Yunan askerleri 1967 yılında Geçitkaie ve Boğaziçi köylerindeki Türk-ler'e saldırılarında Barış Gücü askerlerinin telsizlerini kıracak kadar ileri gitmişler ve hiçbir tepki görmemişlerdir. 11 aralık 1988 günü Lefkoşa Ledra Palas barikatında devriye nöbeti tutan Türk askeri Hasan Kara, Rum Milli Muhafız askerlerinin açtığı 8 el ateşle, BM Barış Gücü askerlerinin gözleri önünde şehit edilmiştir.

Bu durum karşısında Kıbrıs Türk halkının, can ve mal güvenliğini BM Barış Gücü askerlerine emanet etmesi, katiyen mümkün değildir. Bundan dolayı, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, varılacak bir anlaşmada:

O Türkiye'nin etkin ve fiili garantisi,

® İki bölge (bi-zonal), iki toplumlu (bi-Communal), bağımsız ve bağlantısız,

© Merkezi hükümetin yetkilerinin sınırlı olması,

Rum-Yunan ikilisi ise;

O Geçici *bir* hükümet kurulmadan önce, Türk askerlerinin adadan çekilmesi,

© Tarım İş gücü olarak adaya gelmiş bulunan Türk göçmenlerin, Türkiye'ye gönderilmesi,

9 Dolaşım, yerleşim ve mülk edinme hakkının Rumlar'a tanınması,

O Müdahale hakkı bulunmayan uluslararası bir "Garantörlük" sisteminin getirilmesini,

şart koşmuştur.

Rumlar'a, Türk kesiminde dolaşma, yerleşme ve mülk edinme hakkı tanınması, her iki toplumun birbirine karşı duyduğu nefret, kin ve hatta düşmanlık dolayısıyla, uzun bir zaman için mümkün değildir. Devlet, kilise ve aile Türk düşmanlığı telkin

ederek yeni kuşaklar yetiştirmekten vazgeçmedikçe, iki toplumun bir arada yaşaması mümkün olmayacaktır.

Perez de Cuellar'ın sunmuş olduğu mutabakatları, Kıbrıs Türk halkına eşit statü tanıdığı için, Rum-Yunan ikilisi kabul etmemiştir. S. Kyprianou bu tutumundan dolayı 21 Şubat 1988 tarihinde yapılmış bulunan cumhurbaşkanlığı seçimini kaybetmiş olması neticesinde yerine, Komünist AKEL Partisinin desteği Ne iktidara gelmiş bulunan, EOKA'nın mal? destekçisi Yorgo Vasiliu da zirve toplantılarında, Perez de Cuellar'a eski lider S. Kyprianou'nun şartlarını aynen tekrarlamaktadır. Çünkü senaryo Atina tarafından yazılmıştır. 1968 yılındanberi süregelmekte olan ikili görüşmelerden 20 yılı aşkın bir zaman içinde olumlu netice alınamamıştır. Rum-Yunan ikilisi ENOSIS gayesinden vazgeçmediklerine göre, meşru Kıbrıs Cumhuriyeti olarak muamele gördükçe, devlet olmanın avantajlarından yararlandıkça ve Türk tarafına milletlerarası forumlarda konuşma hakkı verilmedikçe, sonuç alınması mümkün değildir.

Yorgo Vasiliu, Makarios ve Kypriano'dan daha da iteri giderek KKTC başkanı Denktaş'ın BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın temsilcisi tarafından da yapıcı olarak kabul edilen önerilerinin, toplantı zabıtlarına geçmesine mani olmakta ve yazılı cevap vermemekte ısrar etmektedir. Böylece Rum tarafının uyuşmazlığına delil olacak belgeleri, tarihe mal etmekten kaçınmaktadır. Çeşitli baskılar altında vermek zorunda kaldığı 25 sayfalık cevapta ise açık seçik bir beyan bulunmamakta, Türk baskını 1960'ların gerisine götürme gayesi güttüğü Denktaş tarafından açıklanmış bulunmaktadır. Buna rağmen Rum tarafı, Vasiliu'yu protesto etmekten çekinmemiştir bunu anlamanın imkânı yoktur. Rum tarafı Türkler'e azınlık hakkının verilmesine bile tahammül edememektedir.

Rum-Yunan ikilisi bu tutum ve davranıştan ile, Türk tarafını masadan kaçırarak, suçlu duruma düşürmeğe çalışmaktadır. Ancak Türk tarafı, sabrını sonuna kadar zorlayarak, bu oyuna gelmemekte, haklı davasını savunmaya devam etmektedir. Netice olarak olumlu, adilâne, kalıcı bir sonuca varılamaması halinde, Kıbrıs'ta yan yana iki devlet varolmaya devam edecektir. Zaman seyri içinde, haklılığı anlaşılacak olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, yabana devletler tarafından da tanınarak, Birleşmiş Milletlerde 2. bağımsız Türk devleti olarak yerini alacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Alasya, Fikret, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Ankara, 1977.
- Alasya, Fikret, *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, Ankara, 1987.
- Çay, Abdülhalûk, *Kıbrıs'ta Kanlı Noel*, 1963, Ankara, 1989.
- Denktash, R.R., *The Cyprus Triangle*, Landon, 1982.
- Feyzioğlu, Turhan - Necati M. Ertekün, *The Crux of the Cyprus Problem*, Lefkoşa, 1987.
- Hill, Sir George, *A History of Cyprus*. Cambridge 1952.
- Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi. *Kıbrıs'ın Tarihî Gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, Ankara, 1983.
- Kürşat, Fikret - M. Haşim Altan • Sabahattin Egeli, *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*. İstanbul, 1978.
- Lina, Solomandos, *Kıbrıs Günlüğü 1974*, trc. Ümit Kurtuluş, Ankara, 1989.
- Luke, H. *Cyprus*, London, 1957.
- Melek, Kemal, *The Cyprus Questions*, New York,- 196V
- Oberling, Pierre, *The Road to Bellapais*, New York, 1982.

ISBN: 975 - 456 - 047 -1 (TK. No.)

\ 0

ISBN: 975 - 456 - 048 - X (1. Cilt)

© **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992**

Fiyatı: J&0.000 TL.